GODIŠNJAK BZK “PREPOROD”

Izdavač
BZK “Preporod” Sarajevo

Za izdavača
Senadin Lavić

Redakcija
Aida Abadžić-Hodžić, Ismet Bušatlić, Elvis Fejzić,
Fahira Fejzić Čengić, Šaćir Filandra,
Hadžem Hajdarević, Aladin Husić, Senadin Lavić,
Sead Šemsović, Sibela Zvizdić

Glavni urednik
Sead Šemsović
seadsemsovic@hotmail.com

Sekretar redakcije
Isma Kamberović
ismakamberovic@yahoo.com

Likovno oblikovanje korica
Jasminko Mulaomerović
Meldijana Arnaut Haseljić

Lektura
Indira Pindžo

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Fuada Muslić

Prijelom teksta
Meldijana Arnaut Haseljić

Klasifikacija članaka po UDK urađena je u Biblioteci
Instituta za bošnjačke studije BZK “Preporod”

Adresa:
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel./Fax.: 226-511; 215-665
Web: www.preporod.ba
E-mail: preporod@bih.net.ba

Časopis je referiran u *Central and Eastern European Online Library*: **www.ceeol.com**

Časopis izlazi jedanput godišnje

BZK PREPOROD

GODIŠNJAK 2018

ISSN 1512-8180

GODIŠNJAK 2018

BZK PREPOROD

GODINA XVIII
Sarajevo 2018.

SADRŽAJ

UVODNIK

Senadin Lavić: *Uvodnik* 11

POLITIKA I DRUŠTVO

Fahira Fejzić Čengić: *Istok i Zapad u današnje doba − magija riječi* 17
Halima Sofradžija: Hiperpolitika 28
Adnan Džafić − Nezir Krčalo: *Bosanskohercegovačka heteronomija* 37
Hamza Karčić: *Prestolonasljednik i Bosna: Odnos Aleksandra Karađorđevića prema Bosni i Hercegovini 1991−2012* 49
Ermin Kuka: *Učešće Srbije i Crne Gore u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i (iz)vršenju genocida nad Bošnjacima u Višegradu* 64

OSMI NAUČNI SKUP

"BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI"

Sarina Bakić: *Razvoj estetike u Bosni i Hercegovini* 83
Đenan Galešić: *Bosanska pluralnost u vizurama Mostara: Ćišićeva detekcija antibosanskih protagonista i politika (kad su Hercegovci bili najveći Bosanci)* 99
Sanjin Kodrić: *Status i identitet bošnjačke usmene književnosti u srpskoj i hrvatskoj usmenoknjiževnoj sakupljačkoj praksi i folkloristici od Vuka St. Karadžića do Luke Marjanovića* 119
Elmir Sadiković: *Bosna i Hercegovina između etnonacionalnog ekskluzivizma i građanske demokratije* 146
Jusuf Trbić: *Bošnjaci protiv Bosne* 163
Meldijana Arnaut Haseljić: *Odgovornost individua za zločin država* 185
Sabina Subašić Galijatović: *Odgovornost država za zločine pojedinaca* ... 203
Rasim Gačanović: *Bosanska budućnost na mapi svijeta visoke tehnologije* 223

Rusmir Mahmutćehajić: *Genocid u Srebrenici, genocid u Bosni: 11. srpnja 1995. – 11. srpnja 2015.* 241

Jasmin Medić: *Demografska slika i političke koncepcije etno-teritorijalne organizacije Bosanske krajine 1991. i 1992. godine* 256

Safet Bandžović: *Sprega ideologije i historiografije: Duh „istočnog pitanja" i širenje „kruga turske magije"* 277

Zlatan Delić: Ponovna procjena „diskursa socijalnog kapitala" iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive 310

Elvis Fejzić: *Savremeno bosanskohercegovačko iskustvo politike: neokolonijalizam i fundamentalizam u politici* 331

Senadin Lavić: *Epoha potisnutosti bosanske nacionalne misli: pitanje o mogućnosti bosanske komunikativne zajednice etičkog i kritičkog mišljenja* 348

Ramiza Smajić: *Historiografski duh, vrijeme i rad u sjeni: Odgovorna misija bosanskohercegovačkih osmanistica* 365

GODIŠNJICE

150. godišnjica pokretanja lista "Sarajevski cvjetnik" (1868−1872)

Senada Dizdar: *U povodu 150. godišnjice pokretanja „Sarajevskog cvjetnika", prve privatne novine u Bosni i Hercegovini* 377

140. godišnjica smrti Muhameda Hadžijamakovića i Abdulaha Kaukčije (1878)

Mehmed Hodžić: *Povodom 140 godina od pogubljenja šejha Muhameda ef. Hadžijamakovića i hafiza Abdulaha ef. Kaukčije* 385

140. godišnjica rođenja političara Husage Ćišića (1878−1956)

Senadin Lavić: *Sto i četrdeset godina od rođenja Husage Ćišića: (Ćišić, Husein Husaga (Mostar, 15. decembar 1878. – Mostar, 30. august 1956.)* 394

130. godišnjica rođenja islamskog teologa Abdurahmana Adila Čokića (1888−1954)

Vahid Fazlović: *Abdurahman Adil Čokić (1888–1954) – odlučni zagovornik vjerske edukacije i prosjećivanja u duhu novog vremena: (povodom 130. godišnjice rođenja)* 404

130. godišnjica smrti historičara Saliha Sidki Hadžihusejinovića Muvekita (1888)

Nehrudin Rebihić: *Narodne pjesne Bosanskijeh Muslomana (1866): Muvekitov folkloristički rad: 130 godina od smrti* 410

130. godišnjica od prvog objavljivanja knjige 'Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini' sakupljača Koste Hörmanna (1888)

Elmir Spahić: *130 godina od objavljivanja prvog toma Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike* 421

110. godišnjica rođenja književnog kritičara Abdurahmana Nametka (1908−1982)

Nehrudin Rebihić: *Abdurahman Nametak – zaboravljeni general naše književne prošlosti* 430

100. godišnjica rođenja historičara Muhameda Hadžijahića (1918−1986)

Munib Maglajlić: *Sjećanje na znanstvene izlete i druženje sa Muhamedom Hadžijahićem* 456

100. godišnjica rođenja bibliografa Mahmuda ef. Traljića (1918−2002)

Ahmed Šečunović: *Hafiz Mahmud efendija Traljić* 461

30. godišnjica smrti književnika Rešada Kadića (1912−1988)

Melida Travančić: *Tešanjske priče* Rešada Kadića 466

10. godišnjica smrti Adila Zulfikarpašića, vakifa Bošnjačkog instituta (1921−2008)

Šaćir Filandra: *Povodom desetogodišnjice smrti Adila Zulfikarpašića* 476

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Sanjin Šahmanović: *Izgubljena kultura naslijeđa: autohtonost duhovnog puta starih Bošnjana* 481

Mujo Demirović: *Paradigma Bosna i bošnjaštvo: historijsko-politološko razumijevanje* 487

Berina Beširević: *Bosna u Kraljevini Jugoslaviji* 517

Elvir Duranović: *„Evropski islam", „bosanski islam" i „islamska tradicija Bošnjaka" u mišljenju Alije Izetbegovića* 526

Ibrahim A. Hodžić: *Zašto genealoška baza podataka* 537

Sead Jusić: *General Izet Nanić, ratni komandant 105/505. viteške bužimske brigade* 549

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA

In memoriam: Sead Begović (1954. – 2018.): Tamo gdje sam ja manjina, a Allah nije 559

Sanjin Kodrić: *Sead Begović – muslimanski "Zagrepčanec" i pisac kojeg tek treba pročitati* 572

Haris Ćatović: *Doprinos Muniba Maglajlića u strategiji očuvanja bosanskoga jezika* 578

Edina Nikšić Rebihić: *Seid Mustafa Traljić: pionir izučavanja školstva Bošnjaka* 584

Azra Hodžić-Čavkić: *Frazemikon Avda Međedovića: Ženidba Smailagić Meha iz ugla frazeologije* 600

Elmir Spahić: *Otkriveni akcioni roman za djecu „Istočni prolaz je slobodan" (1960) Derviša Sušića* 623

Alija Pirić: *Mahmutefendićev postmodernizam i epohalni kontekst* 632

Vojislav Vujanović: *Na pjesničkim obroncima Amira Talića* 638

Sead Mahmutefendić: S*ekretar ljudske gluposti i ludosti: (Auto-esej)* 662

Aida Abadžić Hodžić: *Omer Mujadžić: zaboravljeni velikan modernog slikarstva* 672

Amila Smajović: *U vezenim baštama sjećanja i nade: Vezak vezle vezom govorile: tekst povodom izložbe Vezimo za mir* 680

Iz novih književnih rukopisa savremenih bošnjačkih pisaca

Mujo Musagić: *(Pjesme iz nove, rukopisne knjige pjesama, koja je još bez naslova)* 694

Refik Ličina: *(Iz proznoga rukopisa u nastajanju: "Knjigovezačka ulica")* 701

Nadija Rebronja: *(Iz rukopisa „Arabeske za piano")* 704

Naida Mujkić: *(Iz knjige pjesama u nastajanju „Stari sat")* 706

Enes Halilović: *(Iz novoga pjesničkog rukopisa)* 712

Hadžem Hajdarević: *(Iz novoga pjesničkoga rukopisa radnog naslova „Sonetne obale")* 717

PRIKAZI I OSVRTI

Irma Marić: *Prikaz XII kola edicije Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", Sarajevo, 2017.* 723

Dijana Hadžizukić: *Temeljni književnoteorijski i književnohistorijski prilozi bosnistici prof. dr. Sanjina Kodrić: Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme),* Sarajevo: Slavistički komitet, 2018.; *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti,* Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.; *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018. 728

Amira Dervišević: *Široki pogled na najveću zbirku bošnjačke usmene epike:* (Mirsad Kunić: *Čitanje Parryjeve zbirke.* Sarajevo: Connectum, 2018.) ... 732

Alen Kalajdžija: *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti* autorice Lejle Nakaš, Sarajevo: Forum Bosnae, 2018. 734

Jasmin Hodžić: *Zbornik u čast Aliji Isakoviću i njegovom izuzetnom doprinosu lingvističkoj i književnoj bosnistici*: *Alija Isaković i bosanski jezik. Zbornik radova.* Alen Kalajdžija (ur), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik, 2018. 737

Senadin Lavić: *Imamovićeva knjiga „Historija Bošnjaka" prevedena na turski jezik*: (Mustafa Imamović, *Boşnakların tarihi*, Istanbul, 2018.) 743

Ferid Muhić: *Kobno raspuće*, I-IV, Halida Kadrića. Sarajevo: Bosanska riječ, 2018. (odlomak s promocije) 746

Dželal Ibraković: *Dragocjena sehara*: (Fahira Fejzić Čengić: *Kao ribe u vodi: ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.) 755

Sead Mahmutefendić: *Ne voli čovjek; voli nešto u njemu:* (Bisera Boškailo: *Vidljivo i nevidljivo*, Tuzla: Bosanska riječ, 2015.) ... 758

IZ „PREPORODOVE" DJELATNOSTI

Merjem Čolpa Hodžić: *Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2018. godinu* 763

Mirsada Baljić: *Izvještaj o radu Galerije "Preporod" za 2018. godinu* 767

Isma Kamberović: *Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2018. godinu* 769
Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2018. godini. 772
Adresar općinskih društava BZK "Preporod" 830

BOŠNJAČKI MERHUMI (2018)

Isma Kamberović: *Sudionici naše prošlosti − umrli u 2018. godini* 839
Autori priloga 870
Upute autorima 872

GODIŠNJAK 2018

UVODNIK

U v o d n i k

Godišnjak za 2018. godinu je tu. Beskraj tema i događaja u ljudskom povijesnom toku razvlači mišljenje kao pauk mrežu u skrivenim i neskrivenim mjestima kompleksnog konteksta postojanja. Bošnjačka kulturna forma iskazuje vlastitu svijest o nužnosti refleksivnog odnošenja prema problemskim sadržajima, koji na suštinski način određuju njezino buduće bivstovanje među evropskim narodima i državama-nacijama. Možda je u tegobi vremena koje danas traje, najvažnije ono stanje *autorefleksije* koje su u prošlom, 20. stoljeću već zacrtali M. Kapetanović Ljubušak, S. Bašagić, M. Dizdar, M. Selimović, D. Sušić, S. Kulenović, M. Hadžijahić, M. Filipović, M. Imamović... Stanje koje upozorava da bošnjačka rezistentnost nije slučajna povijesna činjenica. Žilavost bošnjačkog kulturnog bića ohrabruje sva naša nastojanja!

BZK "Preporod" je u 2018. godini objavio XII kolo iz edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Time je objavljeno šezdeset knjiga i nastavljeno sa značajnim projektom. Edicija *Bosenikos* (*Bosna* i *Bošnjaci*) još nije objavila svoje prve knjige. Za to ćemo vjerovatno čekati neko "bolje vrijeme" i razumijevanje! Ali nećemo prestati razvijati znanost i znanstvene rasprave.

U 2018. godini prošlo je sto godina od završetka Velikog rata ili Prvog svjetskog rata koji je odnio milione žrtava u nezaustavljivoj ljudskoj potrebi da se uspostavi drugačiji poredak moći u svjetsko-povijesnim odnosima. Bosna je dočekala početak Velikog rata u sastavu Austro-Ugarske carevine. Bosanske regimente su ratovale za cara na svim stranama svijeta, dok su im svirali marševe i govorili *Die Bosniaken kommen*. Prije toga Balkanski ratovi su se odigravali kao priprema za veliku katastrofu. U Balkanskim ratovima, Sandžak je okupiran i podijeljen između Srbije i Crne Gore.

Na kraju monarhijske moći Austro-Ugarske carevine, uspostavlja se novi svjetski poredak poslije 1918. godine i dovodi Bosnu i Bošnjake u najteže stanje postojanja. Od jeseni 1918. godine, u Bosni se instalira vojska iz Srbije, koju predvodi vojvoda Stepa Stepanović, etablira se nova država s imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija), nestaje ime Bosna, potiskuje se ime Bošnjaci i nudi im se "izbor" između srpstva, hrvatstva i jugoslavenstva. Velikodušno nuđenje, nema šta, kojim se oni negiraju i brišu iz

povijesnog postojanja. Stepa je otvorio proces "ujedinjavanja", odnosno podvođenja Bosne pod Srbiju i njezin hegemonijski interes. Nikada prije u povijesti, Bosna nije bila pod vlašću Srbije i njezina vojska raspoređena na bosanskom teritoriju. To se u ideološkim oblandama srpskih narativa nazivalo južnoslavensko jedinstvo, a ustvari značilo je konkretan početak procesa srbiziranja prostora Bosne i mijenjanja njezine demografske strukture. Taj proces svoj vrhunac je doživio 1939., kada su Cvetković i Maček, u ime Srbije i Hrvatske, pokušali definitivno podijeliti bosansku zemlju i izbrisati bilo kakav trag postojanja Bosne. Tu ideju su ponovo potvrdili u Buenos Airesu, Cvetković i Pavelić 1954. godine, te Milošević i Tuđman 1991.–1992. godine.

Ulazak Druge armije iz Srbije u Bosnu predstavlja se kao "oslobađanje od okupacije". S druge strane, taj vojnički ulazak srbijanske vojske može se shvatiti kao nova okupacija i prekid procesa modernizacije Bosne, koji je započeo za vrijeme Austro-Ugarske okupacije. Kada je Aleksandar Karađorđević proglasio 1. decembra 1918. godine Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo je jasno iz samog naziva države da se nekim narodima ne piše dobro. Možemo period od 1918. do 1945. shvatiti kao proces strašnog nazadovanja Bosne i prekid njezinih evropskih integracija u znanju i tehnologiji.

Čini se, nažalost, da se Bosna sto godina poslije još otima iz kandži "belih orlova", koji su od 4. do 6. novembra 1918. umarširali iz Srbije preko Višegrada u Sarajevo. (Istim putem je 1992. godine Užički korpus Jugoslovenske armije umarširao u Višegrad i ubio nekoliko hiljada Bošnjaka.) Tim povodom u Mostaru je srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* osmislilo nagradu za humanost po imenu vojvode Stepe Stepanovića. Na to su uslijedile reakcije mostarskih intelektualaca, koji su podsjetili da nisu zaboravili na zločinstva koja je srbijanska vojska počinila po hercegovačkim krajolicima prilikom "oslobodilačkog pohoda" 1918. godine. Mostarski intelektualci su podsjetili da ta vojska i njezin vojvoda nisu baš bili "oslobodi telji" Bosne. Narativ da je srbijanska vojska oslobodila Višegrad, Sarajevo, Mostar i druge bosanske gradove od austrougarske okupacije, moramo ipak shvatiti kao lukavstvo i podvalu srpske provincijalne hiperbole, poznato srpsko preuveličavanje i prilično sporno interpretiranje nekog događaja, koji, zapravo, prikriva srbijansku intenciju iz Prvog svjetskog rata – cilj Srbije da se zaposjedne i zauzme Bosna. I, najzad, šta će srbijanska vojska u Bosni uopće?

Tokom 2018. godine, nastavlja se uplitanje Hrvatske i Srbije u unutrašnje stvari Bosne i ponovno oživljavanje ratnih aspiracija i ciljeva koji nisu ostvareni. U 2018. godini, srpsko-hrvatski antibosanski pakt je nemilosrdno denun-

cirao bilo kakvu mogućnost normalnog građanskog života u Bosni. (Samo su u tome saglasni srbijanski i hrvatski nacijski projekti hegemonije i neofašizma). SH-pakt protiv Bosne, svodi sve političko djelovanje na odnos etničkoreligijskih grupa, naciju definira, sasvim pogrešno i prevaziđeno, preko religije i etničkih karakteristika. Srpsko-hrvatski etnicizam ne priznaje naciju kao pravno-političku kategoriju, odnosno javno-pravni odnos građanina prema svojoj državi u kojoj ima status građanina i državljanstvo. Većina ljudi još ne shvata i ne razvija koncept države-nacije, povrh etničkog i konfesionalnog sklopa u kojem se pojavljuje etnarh i vrhovni sveštenik, kao ključne ličnosti. Gradnja države-nacije podrazumijeva uspostavljanje principa vladavine prava i odgovornosti svakog građanina unutar državnog poretka.

Iz Srbije su stalno stizale bombastične "ponude" i prijetnje da se gubitak Kosova nadomiri s bosanskim dejtonskim entitetom "Republika srpska". Sociolog Đokica Jovanović iz Niša, otvoreno je Srbiju nazvao "četničkom državom", imajući u vidu da je srbijanski predsjednik Vučić iskočio ispod šinjela Šešelja, Nikolića i četničkog pokreta. Vučić je za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bio na Jevrejskom groblju u Sarajevu, odakle su ubijani građani Sarajeva.

S druge strane, hrvatska zagrebačka politika je nastavila tamo gdje je haški tribunal sankcionirao Tuđmanov režim i njegove hercegovačke izvršitelje kao Udruženi zločinački pothvat (UZP). Jasno je da je Tuđmanov režim radio prema istom scenariju na određenim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine, kako je to na drugim radila srbijanska hegemonijska zločinačka vojska. Srušene su džamije, spaljivane kuće, ubijani ugledni Bošnjaci, žene silovane, protjerivano stanovništvo, širena mržnja, kroatiziran prostor... Onda je Zagreb u 2018., pored bombastičnih najava i priprema za gradnju Pelješkog mosta isporučio Deklaraciju o Hrvatima u Bosni i Hercegovini. U tom sramnom pamfletu, koji se označava kao deklaracija HDZ-a, aktualna hrvatska politika pokazuje jedno nemoralno držanje spram Bosne, u kojem se vidi nepriznavanje, paternalizam i aspiracije na teritorije. Hrvatska nema nikakvo pravo u Bosni i Hercegovini, niti hrvatski Ustav obavezuje Bosnu na bilo šta. Riječ je o dvjema nezavisnim i suverenim državama. Neka se, naprimjer, Hrvatska i Srbija pokušaju brinuti o Hrvatima i Srbima u Austriji ili Njemačkoj, na isti način kako to podmeću u Bosni!

Srpski i hrvatski hegemonijski projekti su dubinski odjek stoljeća potčinjenosti i palanačke perverzije dojučerašnjih okupiranih naroda i njihovih traumatiziranih elita... Traume prošlosti su proradile u novom povijesnom kontekstu. Izgleda da srbijanske i hrvatske političke oligarhije još nisu u stanju da vode

moralnu i odgovornu državnu politiku. Njihove hegemonijske intencije kazuju da još žive u bespućima kolonijalnih mitova o sebi i drugima. To znači da Bosna mora imati svoje odane čuvare!

Stanovništvo Bosne se desetkuje, iseljava hametice, zahvaćeno psihom potrage za boljim životom. Nezvanično, spekulira se da je gotovo dvije stotine hiljada ljudi iselilo iz Bosne u periodu 2013–2018. godine?! To je poziv na uzbunu, za borbu oko očuvanja života i borbu protiv pretvaranja naše države u "dom starica i staraca"...

Tu, tik do nas ubijaju nečiju djecu. Ubijeni su sinovi Davora Dragičevića i Muriza Memića – u Banjoj Luci i Sarajevu. Institucije su zakazale i skrivaju istinu. Odjednom smo shvatili da su institucije zarobljene u rukama opasnih grupa ljudi, koje stoje iznad sistema i manipuliraju životima građana. Totalitarni režim, korumpirani policajci, bahati ministri, zlonamjerne tužiteljice i tužitelji, zloupotrijebljena moć, iščašeni pravosudni organi, reperesivni sistem, obezvrijeđeni građani... Građani se sami moraju boriti za pravdu i slobodu, jer to korumpirane institucije nisu u stanju. Šute političari, religijske institucije, intelektualci, tužiteljstva, policija. Svi šute... Vlast je, čini se, važnija od života običnih ljudi, ali srce Muriza Memića lomi nepravedni poredak tužiteljica, policajaca, vještaka, moćnika i političara! Građani, nažalost, još ne razumiju da su zatočeni u laži opasnog sistema... Neistomišljenicima se s visina režima montiraju optužnice i procesi. Hapse se ljudi koji misle drugačije i traže istinu! (...)

Nenadano, predsjednik Skupštine BZK "Preporod", prof. dr. Hidajet Repovac preselio je na bolji svijet u 2018. godini. Rahmet mu duši.

Senadin Lavić

GODIŠNJAK 2018

POLITIKA I DRUŠTVO

UDK 929 Kalin, I:28

Istok i Zapad u današnje doba – magija riječi

Fahira Fejzić Čengić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Mahom su nejasni odnosi Istoka i Zapada bili određeni uskim strahom od Turaka osvajača, te je u biti odnosa Martina Lutera ili Christophera Kolumba – strah od Turaka muslimana. Danas je taj suodnos moguće analizirati u zanimljiv fenomen koji se naziva *kreiranje imidža.* Zapadna percepcija islama kreira se od medija, od akademskih istraživanja, institucija lobista, filmske industrije i književnih uradaka te političkih izjava. Taj novi imidž često može biti i postaje lažan, falsificiran, s posve lošim namjerama. Dodatno opterećujuće postaje i to što javno mnijenje se ne gradi na stvarnosti i na zbilji postojanja. Stoga je važno ovo razumjeti kao i uvjeriti se da, dok posmatramo onog drugog, mi u ogledalu posmatramo sami sebe.

I ovo bi mogao biti ključni zaključak obimne studije prof. dr. Ibrahima Kalina *Ja, onaj drugi i drugi svijet,* koja je dostupna i čitateljima u Bosni i Hercegovini na bosanskom jeziku u odličnom prijevodu dr. Avde Salkanovića. Unatoč svim sredstvima komuniciranja, brojnim putovanjima i globalnim međuupoznavanjima, Zapad i dalje vidi Afrikanca, Kineza ili Latinoamerikanca te muslimana kao primitivnog i stoga ga želi eksploatirati, jer mu to dopuštaju i moderne nauke, arheologija i antropologija te psihologija – posve utemeljene na evropocentričnom i rasističkom konceptu. 'Divlji su ratovi mira' – veli Kipling i time opravdava sve pa i virtualne ratove. Moderni muslimani već 200 godina vide sebe kao narode koji su nekad imali slavnu kulturu a koja je danas posve u depresiji. Stoga osuđuju modernizaciju, mrze je i nisu kadri na sveobuhvatan način sagledati Zapad.

Ključne riječi: Istok, Zapad, islam, kršćanstvo, imidž, antropologija, filozofija, postmoderna

Pred nama je obimna i razgovijetna knjiga koja historiografski prati četrnaest stoljeća međuodnosa Istoka i Zapada, evropskog i islamskog misaonog toka i pokušava ponuditi perspektive za budućnost. Osim izvanredno akribične deskripcije gotovo svih značajnijih susreta i odstupanja u tom smislu, autor širi horizonte personalnih, državnih, teritorijalnih, ratnih, mirnodopskih odnosa. Potom, što je iznimno značajno, na temelju empirijske zbilje

zasnovanih filozofskih, etičkih, estetičkih, umjetničkih, primijenjenih trgovačkih i svih drugih primjera i tokova koji nužno proizlaze iz te dvije, naizgled, udaljene i različite koncepcije tokova svijeta i svijesti ljudskoga roda, Istoka i Zapada, nudi rješenje.

Potrebno se preispitivati i učiti te odgajati i otarasiti predrasuda!

No, kako je do toga došao moderni homo sapiens, treba proučiti. Neku vrstu mota, autor Kalin često pronalazi na pozamašnom književno-literarnom vrtu neizbrisivo snažnih stihova, likova, dramskih zapleta i raspleta koji se počesto u sličnim rukopisima zanemaruju. Stoga ga otkrivamo i kao ne samo vrsnog polithistorika, već i kao tanahnog pjesnika i zaljubljenika stihovanih mudrosti koje kao kakvi eliksiri 'vode života' natapaju svako malo, vrlo snažne stilski natopljene pasaže akribično poslaganih slojeva povijesti koju bilježi ovaj zahtjevni, trajno otvoreni kitab propitivanja – što su to sve proživljavali islamski i zapadni mislioci i istraživači jedne i druge ideje, ideologije, materije i vojnih pohoda kako kad, i ka Istoku i ka Zapadu.

Nema sumnje, nema u ovome trenutku postojanja bitnije teme i snažnije ideje poput ove – koja traži odgovore, koja propituje i tumači, koja je bitnija no što nam se na trenutke učini, dok zaokupljeni dnevnošću i njenim ubrzanim aritmičnim društvenom titranjima, predosjetimo nešto posve drugačije.

Istok je Istok
Zapad je Zapad
I ovo se dvoje nikada neće sastati
Sve dok se Zemlja i Nebo ne pojave pod
Velikim prijestoljem Boga.

Ove teške stihove Rudyarda Kiplinga (1865–1936), prvog nobelovca za književnost uopće, na neki način knjiga uzima za moto, radni moto i propituje ih svako malo, i u ranim stoljećima susretanja poput 7. ili 8. stoljeća, potom u vrijeme srednjega vijeka, ili križarskih dvjestogodišnjih ratova, ili u vrijeme humanizma, renesanse, prosvjetiteljstva, doba endeluske epohe, sve do današnjih modernih dana, kojima smo savremenici. Stihove autor propituje kako bi u zahtjevnom metodološkom uspinjanju do današnjice, prorovio bezbroj detalja i minijaturnih, ali suštinskih dragulja postojanja koji im proturječe. Ne, nije samo napuklina i odvojenost što Istok i Zapad uprizoruje, mnogo više, češće i snažnije su ovi entiteti spajani, udruženi, moguće ih je ispreplesti. Stoga je do kraja rukopisa autor učinio snažnih skokova i dokaznog zbiljskog materijala kojim je hrabro ustvrdio kako je i ovo jedna statična mantra, poput niza drugih koje krase, prije svega, zapadni diskurs, o tome da su razlike nepremostive. Film holivudski *Alexander the Great* iz 1965. godine ili nešto kasniji film slične tematike *Alexander* iz 2004. godine sugerira mantru koju pripisujemo velikom

antičkom filozofu Aristotelu koji je kazao: 'Životni stil Persijanaca sadrži sjene smrti i straha dok životni stil Grka nosi sjeme života i hrabrosti'. A što je svakako vrlo upitno, i gotovo pa tendenciozno. Autor konstatira da je velika greška tako velike obimne povijesti, civilizacije, kulture svesti na jednu rečenicu, te zamršene odnose ne može se svesti na jednosmjerne klišee. Slike Zapada o islamu su nadređene. I to nisu jedine slike koje bi u ovom suodnosu trebale u ozbiljnom komunikacijskom umu čovječanstva opstajati. John iz Damaska u 8. stoljeću naziva pejgambera 'lažni pejgamber', ili ga američki evangelist Jerry Falwell 2000. godine imenuje postmodernistički – 'pejgamber terorist'. Papa Benedikt XVI u ovo naše doba naziva islam vjerom nasilja, koja ne može biti racionalna.

Unatoč tim iskazima, koji su, uistinu, djelatno utjecali na percepciju islama i muslimana diljem planete Zemlje, postoje i one šare koje islamski svijet ispisuje o Zapadu. Islamski svijet faktički i ne uviđa Zapad, on za njega djelatno postoji tek posljednjih 200 godina, u cijelom 11. ili 12. stoljeću npr. Zapad za njih kao da ne postoji. Postojali su odvojeno – Francuzi, Germani, Španci, Rimljani... Jednom muslimanu Isfahana jednako je značila oko 1200. godine i Kina kao i Francuska. On se, naime, oslanja na kur'ansku percepciju ajeta – 'ni Istok ni Zapad' (Nur, 35).

Dakle, knjiga poručuje da je dilema Istok – Zapad posve moderna percepcija i kao znanstvena i kao filozofska percepcija. Kur'an kao vodilja islama i muslimana traži od svojih sljedbenika traganje za istinom, a ne traganje za stranama svijeta. (Bekare, 115 – 'A Allahovi su i Istok i Zapad'). Zanimljivo je da su dva otvorena zapadna autora se snažno referirala na ovaj ajet, tako je po njemu Goethe nazvao svoj divan *Zapadno-istočni divan*, a Josip Hamer je taj ajet u 18. stoljeću uklesao na svoj nadgrobni spomenik.

Mahom su nejasni odnosi Istoka i Zapada bili određeni uskim strahom od Turaka osvajača, te je u biti odnosa Martina Lutera ili Christophera Columba – strah od Turaka muslimana. Danas je taj suodnos moguće analizirati u zanimljiv fenomen koji se naziva *kreiranje imidža.* Zapadna percepcija islama kreira se od medija, od akademskih istraživanja, institucija lobista, filmske industrije i književnih uradaka te političkih izjava. Taj novi imidž često može biti i postaje lažan, falsificiran, s posve lošim namjerama. Dodatno opterećujuće postaje i to što javno mnijenje se ne gradi na stvarnosti i na zbilji postojanja. Stoga je važno ovo razumjeti kao i uvjeriti se da dok posmatramo onog drugog, mi u ogledalu posmatramo sami sebe.

I ovo bi mogao biti ključni zaključak ove obimne studije prof. dr. Ibrahima Kalina koja se evo nudi i čitateljima u Bosni i Hercegovini na bosanskom jeziku u odličnom prijevodu dr. Avde Salkanovića. Unatoč svim sredstvima komuniciranja, brojnim putovanjima i globalnim međuupoznavanjima, Zapad i dalje vidi

Afrikanca, Kineza ili Latinoamerikanca te muslimana kao primitivnog i stoga ga želi eksploatirati, jer mu to dopuštaju i moderne nauke, arheologija i antropologija te psihologija – posve utemeljene na evropocentričnom i rasističkom konceptu. 'Divlji su ratovi mira' – veli Kipling i time opravdava sve pa i virtualne ratove. Moderni muslimani već 200 godina vide sebe kao narode koji su nekad imali slavnu kulturu a koja je danas posve u depresiji. Stoga osuđuju modernizaciju, mrze je i nisu kadri na sveobuhvatan način sagledati Zapad.

Istok i Zapad ne moraju se svađati. Neka svako ostane ono što jeste i neka se dogovore o zajedničkom dobru. To bi bio novi participativni i mirni svijet. I to bi bila najvažnija poruka ove knjige. No, da li nas takva sudbina uistinu i očekuje, svjedočit će svako od nas ponaosob. Dotle ćemo se prisjetiti da i sam naziv Evropa nastaje na mitu o Zevsu koji je kidnapirao djevojku po imenu Evropa i nosi je na svojim leđima, a ona će mu ispasti na prostor koji danas pripada tlu Evrope. Možda joj je taj mit utemeljio sudbinu. Ili, je možda prije njeno etimološko utemeljenje u korijenu imena koje bi značilo široko gledati, otvoreno misliti... Osim Evrope i Amerika je u sebe uključivala islam preko renesanse, afričkih i azijatskih naroda, tako da je prvi američki predsjednik Jefferson puno proučavao Kur'an kao i druge islamske izvore kod pisanja političkog sistema SAD-a. I sad se čuva primjerak Jeffersonovog Kur'ana u Kongresnoj biblioteci u Americi.

Mimo ovih primjera autor mnogo razgovara sa zapadnim misliocima, filozofima, sociolozima, književnicima. Podsjeća na Huserla, koji kaže da je najveća opasnost za Evropu njen evropski umor i dodijalost... evropski narodi su se umorili i istrošili. Stoga traži povratak grčkim korijenima. A Heidegger traži ontološki povratak postojanju. Zaboravljanje pitanja postojanja je najveća katastrofa metafizičke historije Zapada, veli ovaj filozof, i dok se to pitanje gura ustranu, u središtu su razne zabavljačke teme i pitanja. To je njegov čuveni zahtjev 'povratka na početak' ali to nije nazad, to je uzdizanje u visine. I Huserl i Heidegger uviđaju ovu zatamnjenost svijeta i čovjeka Zapada.

To je u osnovi potamnjenje duha. Evropa je između Amerike i Rusije u kojima prevladavaju iste ideologije u kojima je kvantitet postao kvalitet. Evropa je danas jedno mehaničko stanje u vezi sa životom, gdje odgovore na važna životna i pitanja sudbine daju inžinjeri. Grandiozni prostor i grandiozna praznina, kako veli pjesnik Eliot.

Evropocentrici smatraju da je tzv. 'grčko čudo' u razvoju filozofije i graditeljstva opći pokretač ne samo Evrope već i svijeta. Ali, stvarno nadahnuće za grčku filozofiju je drevni Egipat. Tales je učio matematiku i fiziku i filozofiju od egipatskih teologa. Pitagora je rođen na otoku Samos na anadolskoj strani, Parmenidovi preci su na Korzici izgradili Eleju i učili od Egipćana, Platonova Atlantida ima egipatske korijene. A i kršćanstvo je azijskih korijena. Podsjeća-

nja radi, 313 Evropljana je primilo kršćanstvo u doba Konstantina. Ali je sve kršćanstvo jako malo ličilo na izvorno Isusovo učenje, a bilo bliže rimskom i helenističkom učenju.

Orijana Fallaci, talijanska novinarska i aktivistkinja, katolička ateistkinja kako sebe sama nominira, kaže da je evropsko kršćanstvo kulturalni ili intelektualni oklop koji Evropu štiti od islama.

Korijeni islama su u biti u misticizmu, čovjek, insan je zaboravan, (korijenski insan znači zaboravan), jer je zaboravio na prvi ugovor s Bogom, poslije je spušten na Zemlju i nije bio dovoljan sam sebi bez Objave. Tu je bit stvari, ono što vjera naučava, da je bit stvari na nekom drugom mjestu, izvan materijalnog, izvan vidljivoga. Istina se otkriva u duhovnom poretku. To je ono što ova knjiga u duhovnom smislu pokušava dobaciti pažljivom čitaocu.

Klasični period islama je bio univerzalistički, pluralni. Što je donosilo samopouzdanje njenim sljedbenicima. Modernizacija donosi strahove i krahove i na Zapadu i na Istoku. Vođeni su dugi ratovi protiv evropskog imperijalizma i kolonijalizma. I vode se i danas. Sekularizacija je također podređena interesima Engleske, Francuske, Italije, stvorivši kod muslimanskih intelektualaca i društava snažnu sumnju u Zapad, njegovu objektivnost i univerzalizam, tako da je i danas oko naših života ukotvljeno jedno snažno postkolonijalno doba.

Bernard Lewis 1981. godine piše u *The Muslims Doscovery of Europe* i kaže da je islam sebičan i ponosit te ga druge kulture ne zanimaju. Konstatira da se interes za tuđe kulture desio samo među Evropljanima. Također piše kako je Zapad jedini kriterij istinskog znanja, poput klasičnih evropocentrista. Autor Kalin mu oponira naspram takvih stavova, navodeći brojne muslimanske autore koji upravo pišu o Evropi, Husdezbih 911., Ibni Rustem 903., Bekri 1094., Idrisi 1165., Ibni Said Magribi 1286. Dodaje kako su postojali razvijeni muslimansko-kršćanski privredni odnosi do 15. stoljeća, ali i od 1416., otkad Osmanlije šalju svoje diplomate i ambasadore u Veneciju, Poljsku, Mađarsku, na Rodos, Firencu, Beč. Time zaokružuje svoj misaoni put, *neznanje je osnovica odnosa među Zapadom i islamskim svijetom* još od najstarijih dana nastanka islama, dakle od 7. stoljeća, kad Zapad nema nikakvih podataka iz prve ruke o novoj vjeri. Potom, treba imati na umu da susretanja traju punih skoro 200 godina, koliko traju krstaški ratovi, sama civilizacija Endelusa traje 700 godina, i pravo je čudo koliko je prosječno neznanje Zapada o muslimanima i muslimanskim društvima. Zapad još uvijek islam vidi samo kao svoju konkurenciju, ili kao opasnost.

U tom smislu, međuprepletenost ovih dviju kultura je ogromna. Podsjećanja radi, kršćanski svećenik Behira (Sergius) je prvi ukazao na hazreti pejgamberovo poslanstvo kad mu je bilo svega 12 godina. Kad Muhammed, a.s., prvi put vidi meleka Džibrila, odlazi kršćanskom svećeniku Varaki bin Nefelu da mu

ispriča doživljaj i potraži savjet. Potom, u ranim godinama islama muslimani odlaze kršćanskom vladaru Nedžašiju Ashamu (630.) u Abesiniju i on od njih prima islam, a pejgamber Muhammed mu u odsustvu klanja dženazu u Medini. Potom, kršćanska delegacija iz Nedžrana 627. godine u Medini dolazi na pregovore i nakon toga pejgamber islama im dopušta da u njegovoj džamiji obave svoj vjerski obred poslije ikindije namaza. Potom, po osvajanju Mekke, 630. godine, unutar Kabe poslanik baca sve slike osim slike hazreti Merjem sa sinom Isaom, a.s., što navodi muslimane da trajno poštuju kršćanske bogomolje. U cijelom 8. i 9. stoljeću pišu istočni kršćani o islamu. Primjerice, Jovan Damaskin (749) piše da je islam hereza a h. Muhammed lažni prorok, te je tako vjesnik Dedždžala, Đavola, stajalište koje se održalo do danas.

Ebu Kurra 824. godine potvrđuje da su kršćani i muslimani međusobno raspravljali u muslimanskim sredinama o vjerskim dogmama. Sebeo Jerman 661. godine pozitivno piše o poslaniku Muhammedu kao monoteisti i njegovoj abrahamskoj tradiciji. Dakle, istočno kršćanstvo nije imalo potpuno odbijanje prema islamu, i stoga su imali i zaštićen pravni status u svim kasnijim muslimanskim državama i društvima. S druge strane, zapadno kršćanstvo odbija islam, proglašava ga magijom sa seksističkim nakanama, s muslimanima pohotnicima, i takvo stajalište se održalo sve do danas. Do holivudskih percepcija i danskih karikatura. Utjecaj islamske mistike je bio snažan na evropsko civilizacijsko naslijeđe. Naročito u 13. i 14. stoljeću poznat kao 'latinski ibni ruždizam', ali je žestoko osuđen od biskupa Tempiera koji su ovo učenje osudili u 219 tačaka te javno spalili ibn Rušdijeva djela u Parizu 1217. godine. Godine 1245. Albertus Magnus je nosio crnu togu u Parizu, bio je veliki skolastički mislilac, a njegovu togu prozvali su 'arapska odjeća'.

Djela romantike nastaju pod utjecajem Omera Hajjama, Širazija, Hafiza, kao recepcija na evropski racionalizam. Priče iz hiljadu u jedne noći su prisutne i prvođene i u zapadnom kulturnom životu. Evropljani su vjeru islam odvojili od islamske kulture i tradicije, i od muslimanske civilizacije. Jedno su prihvatili, drugo su odbili. U *Pjesmi o Rolanu* opisuje se krstaški pohod i susret Šarlemana i Salahudina. Tu su Arapi opisani kao divljaci i barbari. U toku ovih ratova preveden je prvi Kur'an na latinski jezik 1156. Roberta Kettona, Engleza. Kao rezultat ovih prožimanja nastaje red vitezova templara i vitezova hospitalaca 1099. godine i 1120. godine. Oni su vrsta hajduka i razbojnika formalno osnovani u Mesdždidul Aksau ili pod zidinama Templa, Hrama Sulejmanova. Tu je i red cisterijanci, red svetoga Bernarda s čuvenim bijelim ogrtačima i crvenim križom na sebi.

U 12. i 13. stoljeću u odnosima između Zapada i Islama nastaje doba veće interakcije. Tu je važna diplomatija, trgovina, nauka, prevođenje, umjetnost, filozofija. Ali, sam Bacon koji je otkrićima posve naslonjen na djela Ibni Sine

i Ibni Rušda veli za njih da su oni tajno prešli na kršćanstvo... Al Idrizi u 12. stoljeću crta najbolje i najtačnije karte svijeta gdje se očito vidi da su muslimani prije Columba znali za Ameriku i plovili tamo. Radio je na dvoru kralja Rogera II u njegovom dvorcu u Palermu, gdje je posve prisutna istočna hortikultura i koncept uređenja dvorišta i bašče.

Skoro cijeli srednji vijek je razdoblje negativnih pisanja o islamu i muslimanima. Embrico iz Mainza (1077), Walter iz Campiegna (1137). Gribert iz Negennta, pišu da je pejgamber islama smetenjak, pohotnik i slično. Tek 1587. godine u Parizu se otvara katedra za arapski jezik, mada Pascal piše u knjizi *Contre Mahomet* da je on lažni profesor. Wiliam Muir (1819-1905) je radio u Indiji kao sekretar u diplomatskom predstavništvu i po povratku u Edinburg piše *Life of Mohamed* gdje ponavlja kako je on psihopata koji se pred smrt pokrstio.

Dugi međuodnosi su uočljivi kao raspon od *convivencije ili rekonkviste*, suživota i uništenja. Rekonkvista kulminira 1492. kao konačni progon muslimana Španije i pokolj nad njima. Preostale muslimane i jevreje je spašavao osmanski sultan Javuz uz pomoć čuvenog moreplovca Hajrudina Barbarose i bratom mu Oruč pašom. Tad su osvojili Alžir 1534.

Cijeli 15. vijek ostavio je dilemu kome će pripasti naslijeđe 'Paxa Romana', velikog Rimskog carstva, htjeli su ga prisvojiti i kršćani i muslimani. Jean Bodin 1576. godine kaže da su Osmanlije istinski nasljednici Rima. Dok je sultan Fatih osvojio Istanbul, koristio je 4 titule kako bi to dokazao: hakan kao turski haganat, sultan kao arapska politička tradicija, padišah kao persijska titularnost i kajzer kao rimska tradicija. Slao je poruke da grli sve njihove tradicije i sve njihove nasljednike i taj univerzalizam spominje u svom spisu Gregorijan Palemos kad opisuje svoj prijem kod Orhana Gazija u Bursi u toku rasprava o dvije vjerske tradicije... Palemos kaže da su Osmanlije energični, jednostavni i vole život u prirodi. Dijele sadaku petkom i vode ih Ahije, glavni intelektualci toga doba.

U sličnom obzorju pada i rasprava međureligijskog tipa između Hadži Bajrama Velija i Momela II 1391. u Ankari. Raspravljali su 26 noći i sve je prošlo u tolerantnoj atmosferi i slobodi uz prisustvo građana Ankare. Napisao je knjigu koju će papa Benedikt citirati 2006. godine. Tadašnji papa Pio II piše pismo sultanu Fatihu i poziva ga da primi kršćanstvo i postane imperator Istoka i Zapada te se opere s nešto krštene vode. Čak je talijanski slikar Bellini sačinio čuveni Fatihov portret 1480. godine, koji je potpisan sa 'Osvajač svijeta'. Bajezid II je portret predao Talijanima i danas se čuva u Nacionalnoj galeriji u Engleskoj. Drugi njegov portret uradio je mimar Sinan, koji je u Italiji proučavao kršćanstvo i tamošnje načine slikanja.

U 15. stoljeću je kopča dvaju tokova bila ličnost grofa Drakule, rumunskog vojvode osmanskog vazalnog vladara, koji je osmansku vojsku zaustavio u Er-

delju, a svoje protivnike nabijao na kolac. Stoga ga Evropa poznaje po imenu Vlad Drakula nabijač. On je godine 1462. pokraj puta kojim će proći sultan Fatih s vojskom u dužini od tri kilometra poredao 'svoje' vojnike nabijene na kolac. Vlad Drakula je poginuo u Bosni 1476. godine, a odsječena glava mu je vraćena sultanu Fatihu. Koje stoljeće poslije irski pisac Ban Stocker piše roman *Drakula* te ga proglašava princem vampira, tako je postao sastavni dio popularne kulture sve do danas.

Ono što je snažna kopča istočno-zapadnih svjetova bit će započeto 1517. godine, kada Martin Luter okači 95 teza na ulaz crkve u Wittenbergu i otkad se začinje protestantizam kao otpor katoličanstvu i papinstvu. U osnovi je prezirao Turke i islam, nazadnu crkvu i Rim sa istom strašću, to će kasnije biti snažna filozofska motivacija filozofa Herdera, Nietzschea i drugih. Ovo treba shvatiti više kao znak unutarnjeg preispitivanja Evrope nego kao komparativni istraživački diskurs. Na isti način Luter proglašava sebe i sljedbenike neprijateljima evropskom kršćanstvu − i sultana i Papu. Sultan Sulejman Kanuni će podržati protestante zbog svojih vojnih i političkih razloga, dotle da su čak u istanbulskim džamijama učene dove za jačanje ovog međuvjerskog raskola u Evropi.

U toku 17. i 18. stoljeća ojačana je privredna razmjena između Istanbula i Venecije, sve do razmjene kultnog cvijeta lala. Lala je u turskoj kulturi imala i ima posebno mjesto, a smatra se da ju je u Evropu donio Busbecq, austrijski izaslanik kod Sulejmana Kanunija, 1562. To se poklapa s periodom uspostavljanja novog imidža Turaka u Evropi, nastaje literatura u rasponu od ljubavi do mržnje, od devijacija do ponižavanja. Englezi znantno više uvažavaju osmansku kulturu tako da u knjizi Richarda Komlesa 1603. *Opća historija Turaka* spominje kao jake prednosti vjersko jedinstvo Turaka, s druge strane pak, u djelu iz 1656. *Političke refleksije države Turske* kaže da se politika islama ne razlikuje od one Cezareve ili Aleksandra Makedonskog. Tvrdi da su Turci oformili snažan državni sistem kojim pravedno upravljaju, tako da će u knjizi *Evropa u doba renesanse i prosvjetiteljstva* Paul Rickard to isto ponoviti.

U to doba Evropa i fizički i imaginarno izlazi iz svojih tradicionalnih granica i ide ka Americi, Indiji, Africi, opozitna je prema Katoličkoj crkvi a više se vraća svojim grčko-rimskim paganskim korijenima. Novina za ovo doba je pokušaj da se islam eliminira teološkim argumentima. John iz Segove (1458.) kao i pisac Erasmus nude ideju da se 'nevjernicima trebaju pokazati Isaove vrline'. Organizira konferenciju kršćana i muslimana za razmjenu ideja s ciljem kristijanizacije, makar potrajalo deset godina. Nicholas Kuzanski u knjizi 'O miru među religijama' upravo vodi ovu debatu na čelu koje je sam Isa, a.s. Kako njegovi argumenti pobjeđuje sve učesnike u debati − poruka je da se svi trebaju vratiti kršćanstvu. Ovakva praksa je nastavljena, te slično čini Pascal u 17. stoljeću.

Naposljetku, Lawrence od Arabije će takav jedan fitilj sukoba potpaliti u arapskom svijetu. Voltaire u 18. stoljeću vidi Muhammeda, a.s., kao strastvenog fanatika. Gibbon relativno objektivno piše o islamu. Konstatira da to što je paradoksalno dovelo do propasti Rimskoga carstva je omogućilo usidravanje islama. Gibbon je deista, Muhammed je za njega neobrazovan, jednostavan, odan... Pri tome konstatira da, kada bi sveti Petar došao u Rim, u Vatikan, morao bi se zapitati kojem se to Bogu tamo klanjaju.

Renensansni mislioci su svjesno preskakali misterij koji je islamsku kulturu ostavio u Evropi. Naprosto, nisu željeli da se da ikakav kredit islamskoj civilizaciji na polju mišljenja ili umjetnosti. I taj trend traje sve do danas. Od važnijih evropskih pisaca tu su Goethe, Montesquieu, Cervantes... Tradicionlani islam kada je došao u Evropu snažno je utjecao na zapadnu muziku (Mozzart, Beethoven, Heidn...), zatim na prevođenje sa otvaranjem orijentalnih jezičkih studija u Hanoveru i Beču 1774., te se otad pokušava iz ugla svjetske civilizacije i kulture promatrati i Osmanlije i islamsku državu.

Modernizam se prema islamu odnosi najprije kroz prizmu kolonijalizma i uspona evropskog društva sa tzv. 'misijom civilizacije' i sa 'teretom bijelog čovjeka'. Tako je Ahmed Muhtar 1912. uzviknuo – 'Ili ćemo se vesternizirati ili ćemo biti uništeni'. Englezi, Holanđani, Francuzi su vodili borbu za kolonijalnu prevlast nad islamskim svijetom, tako da su se njihovi lideri poput Napoleona obraćali i muslimanskim liderima, učenjacima, šejhovima, vođama sve do lokalnog nivoa, kako bi prihvatali evropsku vlast. U lokalnim rukama ostavljali su šerijatske sudove, ne bi li ih narod prihvatio. Potom će zapadne korporacije nastaviti održavati kolonijalni status Istoka, kakav je primjer nad primjerima engleska tvrtka 'English East Oil Indian Company' koja je 1757-1858. vladala indijskim potkontinentom, punih sto godina. U ovo doba, za Napoleonova vladanja Egiptom, izronjen je čuveni crni kamen iz Nila koji je pisao grčki kralj Ptolomej 196. godine pr.n.e. Njega će dešifrirati francuski istraživač Champollion 1803. godine, a danas se čuva u Londonu, ne ni u Kairu, ne ni u Parizu. Cijelo 19. stoljeće je doba antikolonijalne borbe muslimanskih naroda i tu je nezaobilazan sultan Abdulhamid II, filozofi, mislioci i pisci poput njihova nastojanja za očuvanje i osnaživanje ummeta. Tad su značajni pisci poput Dž. Afganija, M. Abduhua, R. Rida, Mehmda Akifa Ersoja, Namika Kemala... U ovom konteksu važno je potcrtati ulogu misionarstva i orijentalizma kao fenomena. I misionarstvo i orijentalizam su trebali ponuditi percepciju o islamu i muslimanima u očima modernog Zapada kao i percepciju Zapada u očima muslimanskog svijeta. Poput Silvestra de Sacya, Karla Pfandera, Williama Muira, Ernesta Renana, Bernarda Lewisa, I. Goldzihera.

U ovom opsežnom međuodnosu Istoka i Zapada, Evrope i islama na neki osebujan način izdvajaju se zaključivanja i zanimljiva stajališta turskog autora Dže-

mila Murića, koji kaže: 'Zapad ima kulturu, a mi prosvjetljenje. Prosvjetljenje je has-bašča čovječanstva, ono ne odvaja već spaja. U ovoj bašči mržnja ušuti, zidovi se ruše, nesporazumi nestaju. Prosvjetljenje počinje samospoznajom. Da bi sebe upoznao, moraš se osloboditi uobrazilje i predrasuda. Prosvjetljenje je odgoj nefsa (ega), kapija što vodi prema zrelosti, nauka krunisana djelom. Kultura je u odnosu na prosvjetljenje kruta i siromašna. Prosvjetljenje je cjelina epiteta koji čovjeka čine čovjekom, i odgoj i nauka i iman i vaspitanje. Zapad je donio kulturu a Istok prosvjetljenje. Niti poznajemo Zapad, ni Istok, a najmanje sebe'. Autor potom dodaje: 'Humanizam koji pokušava pripadati svima, i desničarima i ljevičarima, mnogo je više omotač nego što je pojam, nije riječ već kameleon'.[1]

Danas su zamke i orijentalizam i okcidentalizam. Svaki put u sudar dolazi jedno *aspolutno ja* i jedno *apsolutno drugo*. I globalizacija i pluralizam i kosmpolitizam preporučuju odustajanje od svojega identiteta. Ali, društva koja žive univerzalne vrijednosti, pravo, slobodu, ne moraju se potčinjavati nikome.

Je li ovo moguće za ostvariti? Jeste! Za ovaj zahtjevni cilj neophodni su istovremeno i filozofija i ahlak (moral) i teologija i psihologija. Razum jest važan, ali u ontološkom bitku i sa suživotom sa postojanjem. Ne nikako sam i izdvojen. Jer ja i drugi nismo odvojeni, filozof Mula Sadra veli, osoba koja ne zna šta je postojanje, ne može izreći rečenicu '...dakle postojim'...

Knjiga ja nastajala duže vrijeme, nema sumnje, zasnovana na sjajnoj literaturi, sveobuhvatnoj i višejezičkoj, popis literature i svih bitnijih događaja koji su obilježili bogato iskustvo islamsko-zapadnih odnosa je posebno vrijedan dodatak ove knjige. Popis imena i termina također čine ovu knjigu uistinu nezaobilaznom literaturom na svakom društvenom i humanističkom studiju i na Istoku i na Zapadu.

EAST AND WEST IN MODERN TIMES − MAGIC OF WORDS

Fahira Fejzić Čengić

Summary

The mysterious relations between the East and the West were determined by strait fear of the Turks - the conquerors, and in the core of relationship between Martin Luther and Christopher Columbus – was the fear of the Muslim Turks. Today, this co-existence can

[1] Kalin, 2018., 211-212.

be analysed into an interesting phenomenon called *image creation*. Western perception of Islam is created by the media, by academic research, lobbyists, the film industry and literary works, and political statements. This new image can often be and become false, falsified, with very bad intentions. Additionally, it becomes loaded because the public opinion is not built on reality and on the reality of existence. Therefore it is important to understand this as well as to make sure that while we observe the other, we look at ourselves in the mirror.

And this could be the key conclusion of a comprehensive study by prof. dr. Ibrahim *Kalin I, the other and the other world* that has been offered to readers in Bosnia and Herzegovina in Bosnian language in excellent translation by dr. Avdo Salkanović. In spite of all means of communication, numerous travels and global mutual introductions, the West still sees the African, Chinese or Latin-American and Muslims as primitive and therefore wants to exploit it, because modern science, archaeology and anthropology and psychology allow it - entirely based on the Eurocentric and racist concept. “Wars of peace’ are wild”, Kipling said, and justifies everything as well as virtual wars. For the past 200 years, modern Muslims have seen themselves as peoples who once had a glorious culture that is in depression today. Therefore, they condemn modernization, they hate it, and they are not able to perceive the West in a comprehensive way.

Key words: East, West, Islam, Christianity, image, anthropology, philosophy, postmodern

UDK 32

Hiperpolitika

Halima Sofradžija
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

U pokušaju analize šta se prepoznaje i razotkriva u fenomenologiji političkog svijeta, politička praksa lišila nas je razumijevanja da se politika pojavljuje samo u oblasti koja se konvencionalno naziva politikom, naročito je to vidljivo kada savremena tehnologija nepovratno transformira političko polje, pojačavajući učinke političkog djelovanja, čime je proširen prostor za nove strategije.

Ključne riječi: hiperpolitika, demokratura, povijesna transformacija političkog prostora

„Pitanje je kako se homo sapiens
može izdresirati da bude zoon politicon"
(Sloterdijk)

Politika se iskazuje kao prvorazredno ljudsko djelo. Kako je misao "svagda determinirana nekom ljudskom potrebom, koja najčešće dolazi iz zbilje i zbilji se vraća", tako je i politika kao djelatnost čovjeka, determinirana mnogim njegovim potrebama, promišljana i analizirana u bezbrojnim djelima od antike do danas. Vrijedi li se sporiti o tome da je već odavno odgovoreno na ovo bitno pitanje svrhovitosti ovog polja ljudskog djelovanja.[1] Napokon, u politici je u pitanju djelo čovjeka, reći će H. Arendth[2], a uostalom, kako cijela povijest pokazuje, čovjek je bio nosilac koliko umne, toliko i neumne misli, što se dakako razotkriva i u njegovom političkom djelovanju. Danas pitanje o svijetu podrazumijeva uvid u duboku povezanost znanosti, tehnike i

[1] Platon će već u Državi, kada govori o politici i samoj državi, reći: njih podižu naše potrebe... uređenje zajedničkog života u zajednici.

[2] Arendth, H.: *Vita activa.* Zagreb: A. Cesarec, 1991., str. 167.

politike. Izrazite promjene koje nastaju procesom tehniziranja svijeta i znanja o njemu, stvaraju jednu sasvim novu situaciju, koja, između ostalog, jasno pokazuje posvemašnju sveprisutnost tehnike i politike. *Post-*, *hiper-*, *neo-*, *tehno-*, novonastali vokabular našeg doba, a na koji ukazuje Ulrich Beck već na prvim stranicama svog *Rizičnog društva*, otkriva nam, kako će reći, "sav razmjer bespomoćnosti, s kojim u nerazumijevanju stojimo danas naspram stvarnosti."[3] U skladu s navedenim prefiksima, možemo dakle, misleći u ovim okvirima o politici, govoriti o *postpolitici, hiperpolitici, tehnopolitici...* Već sami termini, čini se kao da ukazuju na situaciju, da "političko uzmiče iz politike", što je svojevrsni o*pis stanja jedne otuđenosti* o kojoj govori Thomas Meyer, u svom sada već posvuda citiranom djelu *Transformacija političkog*.[4]

Nadolazi talas literature koja ne govori ni o čemu drugom do o državi, društvenosti, obrazovanju čovjeka, reći će Peter Sloterdijk.[5] Upravo se ime ovog autora, između ostalog, vjerovatno najviše veže za termin *hiperpolitika.* Iz tog razloga bismo ukratko izložili njegovo razumijevanje tri stupnja političkih formi kroz povijest, koje su i najčešće citirane kada se govori o hiperpolitici, uostalom, kao i njegova misao kako će savremenici doživjeti putovanje u hiperpolitiku – "kao previše brzu vožnju u carstvo konfuzije u kome se država više i ne vidi od pukih vlasti. Politika se pojavljuje kao ekvivalent kroničnom lančanom sudaru koji tek što se nije dogodio u magli…"[6] Unutar svog *Ogleda o hiperpolitici* Sloterdijk ispituje tri formacije *realnih uobraženja*, kako će reći, koje obrazuju društvo i koje su stotinama, ako ne i hiljadama godina ljudskih generacija prije nas, vještinu sapripadanja učinili mogućom. Ove tri formacije predstavljene su u nizu: *paleopolitika, klasična politika i hiperpolitika*, kao napredovanje realne apstrakcije.[7] U daljoj analizi Slotedijk navodi: "Predstaviću u tri slike kako su iz krivog drveta

[3] Beck, U.: *Rizično društvo*. Beograd: F. Višnjić, 2001., str. 17.

[4] Meyer, T.: *Transformacija političkog.* Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 15.; Thomas Meyer u svom prvom poglavlju naslovljenom *Politika i život*: *Opis stanja jedne otuđenosti*, objašnjava šta znači to da "ono političko uzmiče iz politike", naime, ne radi se o tome da bi se ono političko po sebi, ona trajna povezanost sudbine ljudi u svijetu, moglo prognati iz njihovih života kada vlast preuzme politika koja promašuje ono što se od nje očekuje; "No, ono političko kao praksa, politika koja bi zadovoljavala ta očekivanja, propada kada zamre snaga za oblikovanje onoga što se tiče svih, kada sudjelovanje onih kojih se tiče postane iznimkom i prakse politike postanu tuđe životu i život njima. Politika kao tehnika moći i kao donošenje odluka neuništiva je.(..) No, ono političko kao praksa, kako je pokazala Hannah Arendth, prolazan je gost u ljudskoj zajednici."

[5] Sloterdijk, P.: *U istom čamcu – Ogled iz hiperpolitike*. Beograd: Circulus, 2001., str. 39.

[6] Ibidem, str. 46.

[7] Ibidem, str. 13-14.

čovjeka u prahordama najprije istesane drevne populacije lovaca i sakupljača, kako su se, zatim, u vrijeme agrarne kulture nizali slojevi imperija i kraljevstava, i konačno, kako u industrijsko doba društvo svjetskog saobraćaja, koje je sklono brisanju granica, nastoji da uspostavi postimperijalne planetarne odnose."[8]

Postimperijalni planetarni odnosi i planetarna politika vezuju se, kako se dade razaznati, za hiperpolitiku. No, prethode joj dvije formacije: paleopolitika obuhvata najstariju gramatiku sapripadanja, kako će se reći u ovom kontekstu; kao biće horde, čovjek ne može pristupiti hordi kao nekom privlačnom klubu − štaviše, horda, prema Sloterdijkovom shvaćanju, jest totalitarni klub koji sam rađa svoje članove da bi ih "socijalizirao" prema pravilima kluba, koja znače svijet.[9] Vješt umjetnik bi, kako napominje autor, ovu teoriju tri stadija mogao slikovito predstaviti, kada bi kao motiv koristio metaforu plovidbe brodom.[10]

Kako je dakle, *paleopolitika* "vještina mogućeg u malom", *klasična politika* "nastaje iz pokušaja da se ova vještina ponovi u većim razmjerama."[11] Šta, zapravo, znači ova "vještina mogućeg" o kojoj govori Sloterdijk? To svakako, kada se govori o politici, nije neki novi pojam i određenje. Ovom čuvenom Bizmarkovom izrekom da je – politika vještina mogućeg − zapravo i počinje Sloterdijk svoj *Ogled o hiperpolitici*. Određenje politike kao *vještine mogućeg*, prema Sloterdijku, "skriva u sebi upozorenje na veliku djecu koja neovlašteno prisvajaju državu"; dakle, na one koji nikada nisu bili u stanju da pouzdano nauče razlikovati moguće od nemogućeg: "vještina mogućeg je isto što i sposobnost da se područje politike zaštiti od drskosti nemogućeg."[12]

Mnogi će čitajući Sloterdijka primijetiti tešku prohodnost kroz njegov tekst, možda u nekim crtama u samom svom stilu on nas može podsjetiti na Nietzschea, kojeg, uostalom, vrlo često i citira. Napokon, treća formacija, nakon paleopolitike i klasične politike o kojoj govori Sloterdijk je *hiperpolitika*; ona se analizira pod još jednim, dodanim podnaslovom, koji je ovdje označen kao

[8] Ibidem, str. 13.

[9] Ibidem, str. 16

[10] Prema primjeru koji ovdje daje Sloterdijk, kao simbol prvog perioda nameću se splavovi na kojima male grupe ljudi plutaju kroz ogromna vremenska prostranstva; drugi period predstavljen je kao doba plovidbe na galijama - državama i vladarskim fregatama kojima su se ljudi otisnuli na daleka rizična odredišta vođeni vizijom velikog; treći period se predstavlja kao era super-putovanja na plovilima kojima se zbog ogromnosti gotovo da ne može upravljati (str. 13.)

[11] Ibidem, str. 22

[12] Ibidem, str. 9.

Metamorfoza socijalnog tijela u dobu planetarne politike.[13] U promjeni forme svijeta, pod pritiskom planetarizacije, reći će se, veliki broj pojedinaca se odjednom osjetio kao da je napušten od svih dobrih političkih duhova; ovdje se misli na globalizaciju i industrijsko društvo, gdje se "igrači u ovoj novoj svjetskoj igri industrijskog doba definišu preko pristupa aerodromskim terminalima, stanicama, mogućnostima povezivanja. Za njih je svijet umrežena hiperkugla."[14] Globalizacija će rastopiti klasičnu politiku, prema Sloterdijku, nastaje jedan svijet sa sindromom "megalopatskog stresa", prepakiranja, raspodjele; napokon, kako će ovdje primijetiti, i sa sindromom "samoposluživanja" kao pretečom anarhije, što bi se "sistematski moglo tumačiti kao posljedica koja se nužno javlja onda kada postmoderni duh bezdanosti zahvati političko polje."[15] Iz konstrukcije "socijalnog uterusa", čiju će simboliku i značenje ovaj njemački filozof objasniti na prethodnim stranicama,[16] ljudi ulaze u "postpolitičku paniku" za šta je, prema Sloterdijku, ime 'postmodernost' još i najciviliziraniji izraz.[17] Iako čitamo da je hiperpolitika "politika za doba bez carstva", može se reći da u cijelom Sloterdijkovom govoru o hiperpolitici, nigdje nema posve jasne i direktne odrednice, nigdje se, u onom klasičnom smislu, ne definira šta je hiperpolitika. Slijedeći Nietzscheovu dobro poznatu ideju o "posljednjem čovjeku"[18] reći će se u nekom pokušaju određenja, na Sloterdijku svojstven način, nerijetko višeznačan: "Stoga je hiperpolitika – šta god inače bila – i prva politika za posljednje ljude. Organizujući to da oni posljednji mogu da budu zajedno, hiperpolitika mora pristati na nečuveno zahtjevnu opkladu; ona ima zadatak da od mase posljednjih stvori društvo individua, društvo koje nadalje na sebe preuzima da bude ono što je između predaka i potomaka. Hiperpolitičko društvo je društvo opklade koje će i u budućnosti igrati na poboljšanje svijeta; ono mora da nauči da do

[13] Ibidem, str. 39.

[14] Ibidem, str. 41.

[15] Ibidem, str. 46.

[16] Sloterdijk će, u svom poprilično neobičnom i neukalupljenom pojmovnom određenju, reći da "Politika počinje sa novim duhovnim rođenjem koje dolazi poslije fizičkog i koje je od metaforičke majke – same države (....) Dolazak na svijet u državi istovremeno, dakle, znači i stupanje u onaj centralni krug koji se može okarakterisati kao velika materica ili, tehnički rečeno, kao politička konfiguracija socijalnog uterusa. (str. 28.)

[17] Ibidem, str. 45.

[18] F. Nietzsche ovu ideju iznosi u *Tako je govorio Zaratustra*; Prema Sloterdijku, posljednji čovjek je čovjek za kojeg više nema obnavljanja, vraćanja, ponavljanja; to neponavljanje, nerecikliranje polako se odnosi i na sirovine i naročito na atmosferu koja se ne može obnoviti. "Posljednji ljudi ne mogu izbeći to da, gledajući ove posljednje stvari i posljednje prirode, ne izvuku i zaključak o sebi." (str. 59.)

dobitaka dolazi tako da i poslije njega može biti dobitnika."[19] Mora se reći da se gotovo nijedan rad koji je imao namjeru govoriti o hiperpolitici, na ovaj ili onaj način, nije odrekao spomenuti Sloterdijka. Sam Sloterdijk se u okviru svog spomenutog teksta nije bavio etimološkim određenjima, osim jednog primjera, kada analizira kako "motivi iz realnosti koji prodiru u političko-filozofsku svijest o svijetu, dolaze prije svega iz zanatskih radionica, pa je tako kormilar − na grčkom kybernetes − mogao da postane sugestivna figura moći."[20] Naime, treba znati kormilariti državom.

Kada govorimo o samom terminu hiperpolitika, najprije bi se trebalo, što je i nezaobilazno, osvrnuti se na sam prefiks *hiper*-, preko-, nad-, iznad (javlja se kao predmetak u složenicama i označava nešto prekomerno, povećano, suviše i sl.).[21]

Vjerovatno najobuhvatniju i najiscrpniju od svih postojećih analiza i određenja hiperpolitike nalazimo u knjizi *Realpolitika i njeni protivnici* E. Zgodića:

„Hiperpolitika − i sama, tako je ovdje promatramo, jedan od *konkretno-historijskih oblika realpolitike* − dijeli sa panpolitikom *htijenje supsumiranja svega ljudskog*, od intimnih sfera privatnosti, pa sve do javnih svjetonazora i angažmana, pod politiku kao, navodno, jedini, zapravo, apsolutni meritum i izraz autentične − i zato normativno, odnosno imperativno sveobavezujuće − *stvarnosti* svijeta života."[22]

Istražujući ovaj prefiks *hiper*- u političkoj sferi i političkoj retorici, autor navodi neke od mnoštva izraza: hiperkapitalizam, hiperliberalizam, hipersila, hiperterorizam, hiperideologizacija, hipersuverenost, sve do hiperprodukcije političkih simbola.[23] U društvu vladavine hiperpolitike, reći će Zgodić, "politika se zbiva kao politizacija svega i svačega, sve je ispolitizirano, nijedan aspekt socijalnog života, nijedna ustanova, nijedna organizacija, ili forma društvenosti nisu pošteđeni politizacije − svi su procesi i odnosi njeni *žuđeni objekti*."[24] Mada

[19] P. Sloterdijk, Ibidem, str. 60.

[20] P. Sloterdijk, Ibidem, str. 31.

[21] Vujaklija, M.: *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta, 1966., str. 1010.

[22] Zgodić, E.: *Realpolitika i njeni protivnici*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić, Tuzla, 2008., str. 148.; pored hiperpolitike ovdje se spominje i panpolitika, Zgodić hiperpolitiku i panpolitiku razlikuje premda obje pripadaju realpolitici koja je prema ovom autoru politika koja slijedi događaje i stvarni odnos na političkom terenu, ne osvrćući se pri tome, na ovaj ili onaj proklamirani ili važeći normativni, bilo pravni, bilo moralni poredak vrijednosti, umjesto toga, realpolitika slijedi naloge i diktate navodnih nužnosti (vidjeti šire Pojmovno određenje realpolitike, str. 52., kao i *Panpolitika*, str. 128-147.).

[23] E. Zgodić, Ibidem, vidjeti podnaslov: *U političkoj retorici*, str. 154.

[24] Ibidem, str. 156.

se u žargonu javnog govora termin upotrebljava u različitim kontekstima i s različitim značenjima, kako će se primijetiti, hiperpolitika se oblikuje u stvarnim socijalno-političkim procesima koje označavamo procesima *hiperpolitizacije*; "hiperpolitiziraju se historija i historiografija, čiste ustavnopravne dileme, vojska, ono etničko i međunacionalni problemi, univerziteti i režimi obrazovanja uopće, pravne institucije i sudski procesi, reproduktivna prava, socijalni dijalog sindikata države i poslodavca, ekološka pitanja, zdravstvo, sport i dr."[25]

Savremena politika je, kako će ovdje reći autor, multiverzična; multiverzum politike podrazumijeva njenu mnogolikost kao njenu stvarnost. Realpolitika "figurira u različitim likovima i svi pripadaju onome što ovdje označavamo likovima pervertiranja savremene politike"[26]; kao manifestacije realpolitike se evidentiraju biopolitika, parapolitika, kriptopolitika, egopolitika, panpolitika, hiperpolitika.[27] Realpolitika se jasno određuje kroz prepoznatljive dvije ključne atribucije, koje prema autorovom razumijevanju, ulaze u sama konceptualna određenja realpolitike: kao *politika trenutka* i kao *politika podređivanja,* odnosno *žrtvovanja*.[28] Naime, politika kao realpolitika je, prema E. Zgodiću, suštinsko podvostručenje: 'promoviraju se, na jednoj strani, univerzalni principi, sloboda, pravda, humanizam, ljudska prava, solidarnost i sl., a na drugoj strani dominiraju utilitarne interesne kalkulacije: drugo baca pod noge pragme ono prvo.'[29]

Sasvim u skladu s Bismarkovom definicijom kojom je politiku odredio kao *vještinu mogućeg*, a kojom, podsjetimo, Sloterdijk i počinje *Ogled o hiperpolitici*, možemo reći da se savremena politika, zapravo, odvija u sferi pragmatičkog, težeći upravo nesputanom ostvarivanju *mogućeg*. Zbog toga se sve pogubnije, u toj ubrzanoj i neprekidnoj dinamici, političkoj dinamici, te neprekidnom nastojanju ostvarivanja mogućeg, jasno pokazuje sve izraženije gubljenje njene uobičajene granice, u smislu da sfera političkog može da se prostire daleko izvan državnih i političkih institucija kao takvih, o čemu danas govore mnogi savremeni autori. Hiperpolitičko smo ovdje shvatili upravo u ovom kontekstu, sada postavljajući to pitanje s obzirom na masovna i tehnologizirana društva kada se politika zbiva kao politizacija svakodnevnog, kada se, naime, pokazuje da se ono što je ranije bilo izvan njenog dohvata, pomiče na specifičan način u područje nadležnosti politike. Ukazivanje na svojevrsno gubljenje granica politike, odnosno, prepoznavanje da se politika nikada kao danas nije bavila pitanjima

[25] Ibidem, str. 156.

[26] Ibidem, str. 35.

[27] U prvom dijelu knjige E. Zgodić analizira upravo ovim redom manifestacije realpolitike.

[28] E. Zgodić o ovome govori šire u okviru *Pojmovnog određenja realpolitike*, vidjeti str. 52-59.

[29] Ibidem, str. 53.

tako širokog obuhvata (H. Jonas) kao i na ono što je novo i sve izraženije u savremenom političkom djelovanju, naime, da se političko kao neizbježna dimenzija društvenog života pokazuje sve dominantnijom i prisutnijom i da sve jasnije pogađa i nepolitične sfere. Sada postavljajući to pitanje, kako smo rekli, s obzirom na masovna i tehnologizirana društva, gdje političkim procesom u masovnim demokracijama u gotovo svim odlučujućim arenama vlada zakon distancije (Edelman) pokazuje se da i demokratska društva, koja više nisu u stanju da izdrže konsekvencije svojih demokratskih načela u savremenim dešavanjima i prilikama, te ih na razne načine mimoilaze i restrikiraju, a zbog čega dolazi do toga što se ta društva temelje na njihovoj punoj ovisnosti od vladavine kao takve. U svojoj knjizi *Odgovornost filozofa*, R. Bernstin podsjeća na H. Arendth koja ukazuje na mogućnost da prevaziđemo postojeće zablude i razumijevanje da se politika pojavljuje samo u oblasti koja se konvencionalno naziva "politikom"; naš najobičniji svakodnevni život nam i prečesto pokazuje da svaki problem može postati političko pitanje ili se transformirati u njega.[30]

Danas je preprisutnost već i same riječi *politika* prepoznatljiva, ako samo obratimo pažnju, u svim segmentima društva: *politika* ekonomije, socijalna *politika*, *politika* obrazovanja, kulturna *politika*, *politika* raspolaganja društvenim resursima, tržišna *politika*, globalna *politika*, lokalna *politika*, *politika* informiranja, programska i uređivačka *politika*, *politika* preduzeća, razvojna *politika*, monetarna *politika* čini se da sasvim pristaje uz svaku aktivnost i djelovanje, a govori o prelijevanju, i samo kao riječ se uvukla u sve sfere ljudskog djelovanja.

Sam atribut "politički" može se povezati s mnogim supstantivima, tako da se svakodnevno govori o političkim *događajima*, političkim *institucijama*, političkim *odlukama*, političkim *skandalima*, političkom *interesu*, političkim *ličnostima*, političkom *manevru*, političkim *motivima*, političkim *nalozima*, političkom *sporazumu*, političkom *jeziku*, političkim *planovima*, političkom *djelovanju*, političkim *skupovima*, političkom *dijalogu*, političkom *procesu*, političkoj *analizi*, političkim *rješenjima*, političkoj *situaciji*, političkoj *igri*…

Postaje primjetnim i uočljivim, kako se najrazličitija djelovanja i sfere u našem životu mogu označiti kao *politički*, kako pripadaju politici, kako ih politika kontaminira, potapa, prisvaja, doseže, zahvata. Nema potrebe govoriti da se *preprisutnost* politike događa samo u sistemima koji se zovu totalitarnima, ali treba govoriti o situaciji kada je vlast blaga i paternalistička i kada se mehanizmi zahvatanja u svakodnevni život čine nevidljivim i neprepoznatljivim. Sama čovjekova situacija upućenosti na politiku i njegova situacija-u-sistemu, gdje

[30] Bernstin, R.: *Odgovornost filozofa*. Beograd: Circulus, 2000., vidjeti podnaslov *Novo promišljanje društvenog i političkog*, 336-364.

on ne može zaobići političku organizaciju društva, gdje se gotovo svakodnevno pokazuje koliko je politika kao takva neumoljivo prisutna, tako snažno obilježavajući u povijesti događaje i ljudske postupke, iskazuje se danas i u svakodnevnom govoru, prepoznaje se *preprisutnost* i *preobilje* politike. Politika je izrasla u istinsku igru koja dominira nad čovjekom, kako će primijetiti K. Prohić "u kojoj se zbivaju i u kojoj su stalno iznova realno mogući najmonstruozniji akti"[31] i kao takva ona ostaje velika, nezaobilazna i sveprisutna tema svakog vremena. Čak i u slučajevima kada politika manje utječe na povijesna zbivanja nego neki drugi oblici društvene svijesti, ona uvijek ostavlja svoj pečat na licu svijeta i u duši pojedinca, prema N. Kovaču, jer svuda prisutna, miješajući se u sve, politika se najzad bavi i čovjekom, naročito ako ovaj odbija da se njome bavi.[32] Zasluga jedne političke formule ne zavisi od njene vrijednosti, nego od njene efikasnosti, o čemu govori R. Aron, taj mehanizam podjednako funkcionira i u demokratskom sistemu, ne samo onom koji to nije, pogotovo što demokracija naročito danas, svjetluca u najrazličitijim bojama, stoga već postoji prisutno razumijevanje da postoji novostvoreni hibrid koji se određuje kao *demokratura*, posebno u *umreženom svijetu*, za koji mnogi vjeruju da je najbolji način da se svijet drži pod kontrolom. Rasprostranjenost izraza "*sve je politika*" i "*politika nije sve*" ipak govore o istom, o njenoj *dosezljivosti, preprisutnosti u svakodnevnom*, gdje ona tihim korakom normalnosti prisvaja stvarnost, te se čini da nema ništa što već "nije njena stvar" ili bi to mogla biti; kao takva uspjela je da se involvira u sve sfere društvenog života i ljudskih aktivnosti zahvaljujući spletu specifičnih povijesnih okolnosti u vrijeme postmoderne i posebnih odlika postmodernih društava (J. Žiga), razotkrivši svoje mogućnosti, politika se pokazala kao najadaptibilnija forma ljudskog djelovanja.

Literatura:

Bernstin, Richard: *Odgovornost filozofa*. Beograd: Circulus, 2000.
Kovač, Nikola: "Demokratija, politika, roman", *Forum Bosna,* 18/2 (2002), 129-148.
Meyer, Thomas: *Transformacija političkog.* Zagreb: Politička kultura, 2003.

[31] Prohić, K.: *Živjeti političku igru u: Odvažnost izricanja: fenomenologija životnih formi – Figure otvorenih značenja: ka kritici pojmovnog pozitivizma*. Sarajevo: Svjetlost – V. Masleša, 1988., str. 149-155.

[32] Kovač, N.: "Demokratija, politika, roman" (vidjeti II poglavlje: *Politika kao nužnost*), *Forum Bosna*, 18/02.; str. 138.

Prohić, Kasim: *Odvažnost izricanja: Fenomenologija životnih formi – Figure otvorenih značenja: ka kritici pojmovnog pozitivizma*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
Sloterdijk, Peter: *U istom čamcu – Ogled iz hiperpolitike*. Beograd: Beogradski krug, 2001.
Zgodić, Esad: *Realpolitika i njeni protivnici.* Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2008.

HYPER-POLITICS

Halima Sofradžija

Summary

Trying to analyse what is recognized and revealed in the phenomenology of the political world, political practice has deprived us of understanding that politics has appeared only in an area that is conventionally called politics. Especially it is visible when modern technology irreversibly transforms the political field, strengthening the effects of political action, and expanding the space for new strategies.

Key words: hyper-politics, democracy, historical transformation of political space

UDK 316.3 (497.6)

Bosanskohercegovačka heteronomija

Adnan Džafić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu
Nezir Krčalo
Fakultet za upravu
Univerzitet u Sarajevu

Stanje savremenog bosanskohercegovačkog društva i njegov razvoj nije moguće poimati iz perspektive koja uzima u obzir samo vrijeme od uvođenja parlamentarne demokratije i prvih višestranačkih izbora. Razne ideologizirane pozicije nastoje dati svoje verzije razvoja i prirode bosanskohercegovačkog društva a njihovo polazno stajalište u pravilu je uskraćeno za razumijevanje dijela bosanskohercegovačke povijesti i društvenih aktera značajnih za bosanskohercegovačko društvo u tom povijesnom periodu. Savremeno doba, okarakterizirano kao vrijeme kraja ideologija, možemo opisati kao zbir mnoštva ideologija koje natkriljuje jedna globalna ideologija neoliberalnog kapitalizma, slobode kretanja, slobode izbora i slobode mogućnosti. Sve ostale ideologije, od kojih je dominantna operativna ideologija nacionalizma, bore se za duše svakoga i duše svih. Vjetar u leđa daje im stanje heteronomije bosanskohercegovačkog društva koju obilježavaju najmanje četiri elementa: 1.) u ustavne temelje i društvene normative uključeni strani državljani i međunarodne institucije koji ograničavaju suverenitet države; 2.) na susjedne države konektovani nacionalistički ideološki programi, instrumentalno i ciljno orijentirani na svoje biračko tijelo i vlastite "opće ciljeve"; 3.) dio organizacija civilnog društva formiranih od strane međunarodnih aktera, koje bi trebalo da predstavljaju korektiv za neuspješno funkcioniranje institucija države a u praksi idu pod ruku sa prethodna dva elementa; 4.) sami građani koji svojim neučestvovanjem u izbornim i drugim političkim aktivnostima prepuštaju prethodno spomenutim elementima heteronomije da "izvana" nameću normative cjelokupnom bosanskohercegovačkom stanovništvu.

Ključne riječi: ideologija, bosanskohercegovačko društvo, društveni akteri, heteronomija

U ruševinama državno nadziranog okvira nikao je uzrok tjeskobe.
(Zygmunt Bauman)

Uvod

Pojam heteronomija (grč. heteros – različito, nomos – zakon) ima više značenja – određenost po nečemu tuđem, zavisnost od tuđih zakona, izvanjsko određenje, po drugome uspostavljen red, ovisnost o zakonima koje je uspostavio neko drugi. Složeno društvo sastoji se od tri ključne sfere: kulturno-ideološke, ekonomske i vojno-političke. Predstavnici kulturno-ideološke sfere 'opravdavaju' svoje postojanje dajući poretku "viši" smisao, ekonomska sfera društvenom poretku pruža materijalnu osnovu, koncentrirajući bogatstvo uglavnom u rukama gornje klase. Gornja klasa posjeduje vojno-politički i kulturno-ideološki monopol, odnosno monopol na tumačenje života u zajednici i monopol na znanje.[1] Navedene sfere u bosanskohercegovačkom društvu, međutim, ne odražavaju u potpunosti takvo stanje. Njihovo funkcioniranje daje utisak određenosti po nečemu izvanjskom i ovisnosti o zakonima koje je uspostavio neko drugi a ne bosanskohercegovački građani, odnosno njihovom voljom izabrani parlamentarni predstavnici.

Drugu polovinu 20. stoljeća u BiH karakteriziraju razvojne intervencije i društvene transformacije. Odvijaju se u globalnom kontekstu u kojem se istodobno političke, ekonomske, kulturne... granice sve vrijeme prekoračuju i stalno iznova crtaju. U takvom okruženju odvijaju se procesi zaoštravanja i omekšavanja suprotnosti sukladno društveno konstruiranoj i samopromjenjivoj prirodi društvenog života. Valovi administrativnih reformi nameću se u ime poboljšanja efikasnosti i racionalnosti. U praksi društveni akteri, individualni i kolektivni, primorani su na samoorganizaciju. Svi oni koji naseljavaju, iskušavaju i transformiraju konture i detalje društvenog krajolika dio su nametnute samoorganizacije.[2] Osuđeni su pri tome na serije međupovezanih bitaka oko resursa, značenja, institucionalne legitimacije i kontrole (proizvodnje i preskripcije značenja). U sociološkom smislu, perspektiva usmjerena na aktere i pitanja koja se odnose na konceptualizaciju akcije u centar pažnje stavlja proces promjene. Svakodnevni život predstavlja teren gdje se cilj akcije aktera ili ostvaruje ili je prevalencija na strani djelovanja faktora koji sprečavaju ostvarenje cilja. Sinergetska historizacija i sociologizacija raazumijevanja svakodnevnog života uklapa svakodnevno u šire okvire konkretnog društvenog poretka, u tokove privrede,

[1] Katunarić, 2012., 119-120.

[2] Long, 2001., 11.

politike i kulture. Svakodnevicu promatramo kao vremenoprostor u kojem se odigrava splet uloga pojedinaca u oblastima profesionalnog angažmana, porodice, slobodnog vremena itd., koje su ograničene mogućnostima raspoloživim u određenom društvu. Svakodnevni život je sfera u kojoj pojedinac zadovoljava svoje potrebe u određenom društvenom kontekstu koji određuje količinu i vrstu resursa na raspolaganju, moguće aktivnosti kojima se te potrebe mogu zadovoljiti, te stepen zadovoljenja tih potreba.[3] Ali, iz te sfere ne mogu poteći promjene ni pojedinačne ni ukupnog poretka. Autonomija pojedinca, nije dovoljan, ali jeste nužan uslov civilnog djelovanja. To je najuočljivije u onim društvima gdje su promjene najpotrebnije. Ljudi u razorenim društvima, za razliku od funkcionalnih društava, gube orijentir za djelovanje. Raspad na institucionalnom nivou ne smije stoga blokirati interes za posmatranjem svakodnevice aktera u konkretnoj događajnosti, za analizu utjecaja makroprocesa na nivo porodice i pojedinca, probleme rada i poduzetništva, sive ekonomije i zaposlenosti.

Tako dizajniran pristup analizi svakodnevice najviše duguje francuskom sociologu Jeanu Claudeu Kauffmannu, koji na poseban način promatra odnos pojedinca i modernog društva. Jedan od njegovih argumenata o promjenama u modernom društvu jeste u vezi s pitanjem o identitetu, odnosno pitanjem slobode i autonomije pojedinca u okviru novonastalih društvenih odnosa.[4] Posljedice promjena nastalih slomom feudalnog sistema i dezagregacijom zajednica rezultirale su formiranjem koncepta pojedinca primoranog na samoodređenje u novim društvenim odnosima. Međutim, takav pojam pojedinca nije predstavljao rezultat slabljenja društvene kontrole već njenog pooštravanja.[5]

Jedinstvo razlika ili zaborav razlike?[6]

Zajedničke ideje su uslov zajedničkog djelovanja, a zajedničko djelovanje omogućava postojanje društvenog tijela. Da bi društveno tijelo postojalo i da bi prosperiralo, potrebno je da većina članova istog društva podržava zajedničke ideje. "Prema tome, da bi društvo postojalo i, štoviše, da bi prosperiralo, potrebno je da svi duhovi građana uvijek budu na okupu i da ih zajednički održavaju neke glavne ideje. A to je moguće samo tako da svaki od njih svoja mišljenja ponekad

[3] Spasić, 2004., 324.

[4] Kauffman, 2006., 46.

[5] Kauffman, 2006., 45).

[6] Prvu sintagmu iz međunaslova upotrebljava Jusuf Žiga da bi opisao višestoljetni koncept zajedništva različitih etničkih, religijskih skupina i kulturnih modela bosanskohercegovačkog društva (Žiga, 2007). Druga sintagma, ujedno i naslov knjige Senadina Lavića, karakteristična je za savremenu paradigmu neoliberalnog kapitalizma koji potire kako razlike na svjetskom nivou tako i u lokalnim kontekstima, uključujući i bosanskohercegovački. (Lavić, 2018)

crpi iz istog izvora i da saglasno prihvati stanoviti broj uvriježenih ideja".[7] Zajedničke ideje su osnov konstituiranja društveno-životnih sklopova koji su osnov za konstituiranje identiteta. Prvu vrstu zajednica ili društveno-životnih sklopova Daniel Bell naziva *zajedništvo mjesta* – a odnosi se na fizičku i geografsku povezanost s nekim lokalitetom, na mjesto gdje živimo. Slijedi *zajednica sjećanja* koju oblikuje prošlost i kroz povijesnu dimenziju uključuje zadnjih nekoliko generacija. Treći i posljednji tip zajednice je *psihološka zajednica,* koja nastaje oko zajedničkih ciljeva. "Takve zajednice, koje se osnivaju na interakciji licem u lice, vođene su osjećanjima povjerenja, kooperacije i altruizma u tom smislu da konstitutivni članovi imaju na umu dobro zajednice".[8]

Ukoliko navedenu tipologiju zajedništva pokušamo primijeniti na bosanskohercegovačko društvo, uočavamo da je zajednica mjesta – lokalnog mjesta stanovanja i mjesta u geo-političkom smislu (države) – u nekoj mjeri prihvatljiva za građane Bosne i Hercegovine. Drugi tip zajednice – zajednica sjećanja – bitno je ideološki oblikovana za većinu stanovništva, u spektru od etničkih isključivosti do zatočeništva u vizuri "bratstva i jedinstva", bez moguće vizije budućnosti i s karakteristikom konstantnog življenja u prošlom vremenu. Psihološka zajednica kao treći tip zajednice je područje u kojem je najteže ostvarenje kooperacije, altruizma i povjerenja u postojećim konjunkturama bosanskohercegovačkog društva. I zajednice građana su podijeljene etnički pa *de facto* u novoj administrativno-pravnoj podjeli, a prema rezultatima ratnih ciljeva, događa se obistinjenje opskurnih maštarija o etno-getoiziranim ostrvima konstitutivnih naroda. Dakako, rezultati Popisa stanovništva iz 2013. godine jasno pokazuju etničku sliku BiH (monoetničku sliku dijelova BiH) kao i rezultate povratka stanovništva u vlastite domove. Psihološka zajednica teško će biti osnov za funkcioniranje institucija države na bilo kojem dijelu BiH, a imajući u vidu vizije društva i države vladajućih političkih oligarhija, jer, kako kaže Vedad Spahić: "ako je za to pretpostavka konsenzus svih skupina oko temeljnih vrijednosti i vizije budućnosti, nacionalna strategija i strateško objedinjavanje svih promotivnih napora različitih državnih institucija, onda Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, uzmemo li u obzir realne sposobnosti projektovanja i afirmacije identiteta, u toj priči još dugo neće biti".[9] Isti narativ o identitetu možemo slobodno primijeniti i na ostale konstitutivne narode. Institucionalni kontekst političkog zajedništva u Bosni i Hercegovini nalazi se, a vjerovatno će i ostati, u okvirima nacionalne države ili države nacija. Unatoč futurističkim najavama raspada nacionalnih država i oblikovanja novih formi državnih i nadnacionalnih saveza, i dalje se prkosno vihore

[7] Kalanj, 2007., 130.

[8] Bell, 2004., 174.

[9] Spahić, 2016., 124-125.

nacionalne zastave. Iako je došlo do desupstancijalizacije institucija nacionalne države te konstituisanja nadnacionalnih saveza (EU), nacionalna država neće nestati kao oblik političko-društvenog uređenja, bar ne u doglednoj budućnosti,[10] nego "će još dugo vremena nacije i nacionalne države predstavljati glavnu točku objedinjavanja, onu koja je sposobnija definirati identitet građana".[11]

Lekcije u periodu "izgradnje mira"

Da li se nakon rasula na institucionalnom nivou mogu nazrijeti klice ekonomske, društvene i kulturne modernizacije na nivou svakodnevnog života savremenog bosanskohercegovačkog društva? Oživljavanje struktura socijalne države zaustavljeno je suprotstavljenim i nekonzistentnim vizijama i aktivnostima etniciziranih lokalnih, nacionalnih pa međunarodnih institucija koje su pristale funkcionirati na istoj etno-matrici. Širenjem separatističkih i nacionalističkih lojalnosti te dvosmislenim institucionaliziranjem funkcija međunarodne zajednice došlo je do fragmentiranja i multipliciranja političkog autoriteta.[12] Period neposredno poslije potpisivanja Mirovnog sporazuma i nekoliko godina nakon toga može se obuhvatiti pojmom neopatrimonalizma, u kojem se na području političkog uređenja BiH odvija proces kombinacije formalno-demokratskih institucija s odnosima moći zasnovanim na patronaži.[13] Proces demokratizacije institucija u istom periodu pokušao se uspostaviti putem jačanja aktivizma građana i asocijacija koje su trebale nadzirati (zlo)upotrebu političke moći. Međutim, ustajali javni diskurs etnokratije ostavio je zalaganje za ekonomsku i društvenu pravdu na deklarativnom i predizbornom nivou, dok je anomično civilno društvo, oblikovano od međunarodnih organizacija u okviru tehnokratske "logike projekata"

[10] "Budući da su nacionalne kulture imale središnju ulogu s obzirom na učvršćivanje odnosa između političkog identiteta, samoodređenja i državne moći one jesu i ostat će vrlo snažnim izvorištem etičkih i političkih motivacija" (Held/McGrew 2002., 29.)

[11] Cerutti, 2006., 58.

[12] "Nakon ogromne količine međunarodne pomoći za obnovu srušene ekonomije, tvornica i objekata, formirane su međunarodne institucije unutar državnih institucija. Izumljena je atktivna institucionalna organizacija. Očekivalo se od bosanskih političkih predstavnika da igraju ulogu odgovornih učesnika demokratskih proceduralnih uloga na svim institucionalnim razinama, ali s dvosmislenom ulogom predstavnika EU i UN-a koji su imali moć opoziva legalnih političkih odluka. Karakteristike bosanskog društva u godinama nakon rata mogu se sažeti kao "novi feudalizam" (Deacon, Stubbs, 1997, 1).

[13] "... upravljanje u Bosni i Hercegovini može se okarakterizirati kao neopatrimonalizam, definiran pokroviteljstvom i klijentelističkim odnosima moći unutar institucija formalne pravne države" (Shank, 2017a, 671). Prema Shanku neopatrimonalizam predstavlja process u kojem funkcioniraju formalna pravila, ali u realnosti istog režima neformalna pravila i norme imaju prednost pred formalnim institucijama.

i apolitičnog sektora pružanja usluga, išlo ruku pod ruku s etnopolitičkim procesima umrtvljivanja socijalne države. "Upravljanje hibridnom državom odvija se pod uslovima dvostruke hegemonije lokalnih nacionalista i međunarodnih liberalista. Hegemonija se reproducira i kroz državne institucije, gdje su međunarodni akteri uspostavili pravo da interveniraju i gdje su etnička kolektivna prava institucionalizirana kao i u organizacijama civilnog društva gdje su etničke organizacije civilnog društva postali klijenti političkih organizacija".[14]

Paralelno s malim naprecima u rehabilitaciji institucija državne vlasti i socijalne države, u društvu se odvijaju procesi instrumentalne identifikacije i glumljene retradicionalizacije. Nakon desetljeća "odozgo" nametnute identifikacije etničke grupe prihvataju stranačke vizure "dobrog" društva i plauzibilnog identiteta. Sa uspostavljanjem novih vrijednosnih sistema nakon raspada socijalističkih normativa, dolazi do stanja u kojem se individue vezuju za grupe manje zbog ubjeđenja u zajedničke vrijednosti a više zbog lepeze interesa i mogućnosti koje se tom pripadnošću pružaju. U postjugoslovenskim društvima, slično kao i u postsovjetskim, odvija se proces fiktivne, simboličke i teatralizirane tradicionalizacije a manje stvarnog okretanja tradicionalnim vrijednostima. Faza u kojoj su stvarne razlike među članovima društva bile uglavnom socijalne, prešla je u fazu u kojoj su simbolički osmišljene izmišljene granice postale glavne linije društvenih podjela.[15] Razlike koje nisu bile poznate u kapitalističko-liberalnoj formi demokratije postale su dominantne. Riječ je, u neku ruku, o hipertrofiji ili karikaturi kasnomodernih trendova na kulturnom planu, tj. traženja prava na posebnosti i različitosti. "Kulturni problemi su postali tako važni da se upravo oko njih mora organizirati društvena misao".[16] Vodilo je to disocijaciji, rastvaranju društva, nasilju koje odbacuje društvene norme i vrijednosti. Ali upravo u ekspanziji tih neobuzdanih manipulatibilnih neokomunitarnih poziva na osobnost i traženje kulturnih prava civilno društvo se ukazuje kao mogući oblik istinske manifestacije društvenosti. "Ono se, u neku ruku, percipira kao lijek za sve društvene bolesti (...) izvan domašaja stranaka i formalnih državno-institucionalnih aparata, na rubovima njihovih taktičko-političkih igara ili programskih strategija moći".[17] Ipak, efikasnog civilnog društva nema bez efikasnih institucija države.[18]

[14] Puljek-Shank, 2018., 671.

[15] Woodward, 2002., 76.

[16] Kalanj, 2007., 136.

[17] Kalanj, 2007., 120.

[18] Kako ističu istraživači civilnog društva, neuspjeh sektora civilnog društva da funkcionira nakon sukoba leži u poslijeratnoj politici u BiH, neodgovornom ponašanju političkih predstavnika svih razina vlasti, ali prije svega u slabo obnovljenom institucionalnom sustavu

U doba "kraja ideologija" dominantne vrijednosti koje usvajaju društveni akteri usmjerene su ciljno-instrumentalno. Za instrumentaliste kultura je mogućnost, "resurs" iz koga pojedinci i grupe po vlastitoj volji crpe svoje ambleme. U doba kasne "dezideologizirane" moderne "suštinska je upravo ta amblematičnost, transparentnost, prezentnost, jer identitet o kome se govori, čedo je liberalnih demokratija i bogate povijesti njihovih zloupotreba" (Spahić 2016: 85). U postsocijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, politička modernizacija je "ideju društveno-državnog totaliteta nadomjestila idejom državne konstrukcije koja počiva na pretpostavci pluralističkog i slobodno izbornog oblikovanja javne volje, ali da je pritom, svjesno ili paradigmatski-oportuno, žrtvovala ili namjerno potisnula gotovo sve ideje društva i društvenosti koje "iskaču" iz idealno-tipski shvaćene liberalne doktrine".[19]

Aktere bosanskohercegovačkog društva u dobu kasne moderne možemo kategorizirati u pojmovima kao što su isključenost, prekarijat, priznatost i potklasa. U svijetu slobodnog kretanja robe, znanja, ljudi i kapitala bosanskohercegovački građani se kreću "slobodno" od profesije do profesije, čekirajući jeftine avionske letove ka zemljama Evropske unije. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine u Bosni i Hercegovini populaciju mladih od 15 do 30 godina čini 17,7% od ukupne populacije stanovništva, od čega je 42-60% nezaposlenih. U obrazovnoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva, prema istom izvoru, tek je nešto više od 9% stanovništva s fakultetskom diplomom.[20] Prosječna starost stanovništva je iznad 30 godina. Relevantnost ostalih oficijelnih baza podataka je vrlo upitna. Nedavni podaci o broju radnih dozvola za bosanskohercegovačke građane u Sloveniji, prema slovenskom izvoru, govore o više od 20.000, a prema bosanskohercegovačkom nešto iznad 10.000. Nije čudno što mlado radno sposobno stanovništvo ide u zemlje Evropske unije, tražeći posao, posebno ako se ima u vidu kategorija bosanskohercegovačkih građana koji su zaposleni a napuštaju zemlju zajedno sa svojim porodicama. Ovoj kategoriji, uglavnom iz urbanih sredina, ne daje se medijska pažnja.

Postavlja se pitanje: šta uopće možemo postići s obzirom na resurse koje posjedujemo? Prema Baumanu (2009), logika ciljne racionalnosti definirana je biranjem sredstava koja odgovaraju postizanju određenog ishoda, čemu uvijek prethodi utvrđivanje koliko su privlačni ishodi koji se mogu postići određenim

države, jer "razvoj funkcionalnog civilnog društva leži u okviru stvaranja odgovornih i transparentnih državnih struktura (Belloni, 2001., 178).

[19] Kalanj, 2007., 117.

[20] http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjigePregled.html , datum posjete 10. 10. 2018.

sredstvima.[21] U tako postavljenom okviru promotrit ćemo neke od karakteristika bosanskohercegovačkih društvenih aktera.

Ideološki okviri djelovanja bosanskohercegovačkih aktera

Naučno-tehnološki razvoj donio je sa sobom i nova prefinjena sredstva manipulacije. Poricanje ideoloških utjecaja i zagovaranje kraja ideologije samo su nova ideologija čiji se "utjecaji ostvaruju na manje vidljiv savremeniji i efikasniji način kroz nove metode i mehanizme, ili čak obnovljene sadržaje starih oblika i obrazaca društvenog života".[22] Koje ključne pojmove bismo mogli izdvojiti iz savremene društvene teorije, a koji karakteriziraju doba kasne modernosti u bosanskohercegovačkom društvu? Krenut ćemo od Baumanove analize modernog globalnog-fluidnog društva i pojma "priznatosti". Baumanova analiza kasne, fluidne modernosti ili globalizirane ere ključni razlog rastakanja društvenih i državnih struktura nalazi u slabljenju ili destrukciji institucija socijalne države. Slabljenje funkcioniranja institucija socijalne države svoje porijeklo ima u monopolu jednog svjetonazora – liberalno kapitalističkog, a čije oličenje predstavljaju globalne finansijske korporacije i nepostojanje fiksnog centra moći unutar istih. Ključni problem vladajuće globalne elite je "priznatost". To je, možda, jedino što ovom sektoru uspješnih nedostaje. Ali, "sve većem dijelu čovječanstva "priznatost" je maglovita zamisao i ostat će takvom sve dok se zazire od novca kao teme razgovora".[23] Između globalno priznatih i neteritorijalnih (izbjeglice, samohrane majke, beskućnici itd.) u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti nalazi se većina svjetskog stanovništva. Ovaj dio svjetske populacije bismo mogli označiti pojmom prekarijat. Dakle, prekarijat čine grupe koje imaju formalno obrazovanje koje nije u skladu sa zahtjevima tržišta. Posljedica zahtjeva tržišta su potrebe za stalnim stručnim usavršavanjem radne snage za nestalna radne mjesta i globalnu profesionalnu mobilnost. I "bosanski prekarijat u osnovi može biti posmatran kao društvena grupa i klasa koja ima formalno obrazovanje, ali je ono uglavnom zastarjelo, ideologizirano, ograničeno, nepovezano sa svjetskim tokovima znanja, gotovo neupotrebljivo".[24]

Treću kategoriju koja 'krasi' savremeni 'dezideologizirani' svijet možemo obuhvatiti pojmom potklase. Potklasa je grupa stanovništva u društvu koja se nalazi izvan granica društva, izvan grupe unutar koje se može tražiti identitet, a time i pravo na legitimno mjesto u zajednici. "Izbačeni iz društvenog prostora u kojem

[21] Bauman, 2009., 44.

[22] Đurić, 2004., 68.

[23] Bauman, 2009., 36.

[24] Lavić, 2018., 41.

se identiteti traže, odabiru i grade, vrednuju, potvrđuju i pobijaju (...) svedeni na 'zoe' čisto animalni život, u kojem su svi prepoznatljivi ljudski izdanci potkresani ili uništeni. Izbjeglice, neteritorijalni u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti".[25] I četvrta, naravno ne i posljednja, kategorija fluidne modernosti može se opisati pojmom isključenosti ili socijalne isključenosti.[26] Isključenost ili osjećaj isključenosti identiteta dublji je od shvatanja marginalnog ili obespravljenog socijalnog položaja. "Isključenost je u neku ruku nadklasni i sociološki širi pojam, ali je po svom antropološkom sadržaju i obuhvatu čak i radikalniji od klasne razine socijalnog pitanja. Isključeni su identiteti u krajnjoj liniji socijalno strukturirani i uvijek valja voditi računa o tome da su njihova simbolička, kulturalna i politička očitovanja radikalizirani ili fundamentalizirani izrazi nekog realnog stanja socijalnih odnosa. Isključeni su identiteti, zapravo, i bez obzira na svoja klasna, simboličko-kulturalna i politička obilježja, *socijalno isključeni identiteti*.[27]

Zaključak

U skladu s prethodno prezentiranom analizom možemo reći da stanje bosanskohercegovačke heteronomije 'krasi' nekoliko elemenata društveno konstruirane stvarnosti.

U ideji postratne demokratske tranformacije, koja je počela 1991. godine, nalazio se društveni okvir slobodne, političke, ekonomske i kulturne transformacije postjugoslovenskih društava. Specifikum Bosne i Hercegovine jeste da su u ustavne temelje i društvene normative uključeni strani državljani i međunarodne institucije koji ograničavaju suverenitet države. Drugi element heteronomije predstavljaju na susjedne države konektovani nacionalistički ideološki programi, instrumentalno i ciljno orijentirani na svoje biračko tijelo i vlastite "opće ciljeve". Treći element heterenomije čini dio organizacija civilnog društva formiranih od međunarodnih aktera, koje bi trebalo da predstavljavaju korektiv za neuspješno funkcioniranje institucija države a u praksi idu pod ruku sa prethodna dva elementa. I, naposljetku, četvrti element bosanskohercegovačke heteronomije su sami građani koji svojim neučestvovanjem u izbornim i drugim političkim akzivnostima prepuštaju prethodno spomenutim elementima heteronomije da "izvana" nameću normative cjelokupnom bosanskohercegovačkom stanovništvu.

[25] Bauman, 2009., 38.

[26] "Predugo gledanje u ponor, koji s vremenom se širi i postaje dublji, nije, dakle, problem samo marginaliziranih i poniženih, nego cijele zajednice (…) i jesmo li podlegli jakim komercijalnim snagama i promoterima *rational choice theory* koji nas nagovaraju da vjerujemo da gradimo naše identitete kroz slobodni izbor" (Spahić, 2017., 200).

[27] Kalanj, 2007.,146.

Utjecajem političkih stranaka, medijskom pažnjom usmjerenom na partikularne identitetsko-društvene konfiguracije i međunarodnim utjecajima urušen je model ravnopravnosti bosanskohercegovačkih naroda i građana. Iako se društvena stvarnost predstavlja drugačije, neoliberalni kapitalistički koncept postao je jedini tumač razvoja bosanskohercegovačkog društva. Na mjesto državnog suvereniteta postavljen je suverenitet naroda[28], premda je polovinom sedamdesetih godina prvo priznata Bosna i Hercegovina pa tek onda i Bošnjaci.[29] Šapatom se pristalo na dioptriju kojom se posmatraju država, društvo, komšije itd. Umjesto stvarnosti "zamršenog" bosanskog identiteta nastupila je era "zaborava razlike".[30] Heteronomijsko stanje države i društva instalirano mirovnim rješenjima pothranjuju i domaći ideološki obrasci secesionističkog šovinizma i "ideologije žrtve"[31] a 'cementira' ga kapitalistička neoliberalna ideologija koja konzumeristički način života i samocenzuru uspješno prodaje pod geslom slobode izbora.

Literatura:

Bell, Daniel: *Komunitarizam i njegovi kritičari*. Zagreb: KruZak, 2004.
Belloni, Roberto: "Civil Societyand Peacebulding in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Peace Research*, vol. 38 (2001), no 2, pp 163-189, Sage Publication
Bauman, Zygmunt: *Identitet, razgovori sa Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago, 2009.
Castells, Manuel: *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
Cerutti, Furio (ur.): *Identitet i politika.* Zagreb: Politička kultura, 2006.
Deacon, Bob, Paul Stubbs: "International Actorsand Social Policy Development in Bosnia-Herzegowina: Globalismandthe 'New Feudalism", *Journal of European Social Policy*, 1997., pp 1-21
Đurić, Živojin: *Modernizacija i društvene promene. Ogledi iz savremene sociologije*. Beograd: Institut za političke studije, 2004.
Long, Norman: *Development sociology – Actorperspective*. London and New York: Routledge, 2001.
Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma*. Sarajevo/Zagreb: BZK ″Preporod″ – Synopsis, 2012.

[28] Lavić, 2018., 10.

[29] Filandra, 2018., 16.

[30] Hadžimuhamedović, 2012., 236.

[31] Filandra, 2012., 367.

Hadžimuhamedović Amra: "Raslojavanje bosanskog identiteta – kulturno pamćenje i njegova savremena interpretacija", *Godišnjak* BZK ″Preporod″, XII (2012), str. 235-254.
Kalanj, Rad:, "Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta", *Socijalna ekologija*, Vol. 16, No. 2-3 (2007), str.113- 156.
Kauffman, Jean-Claude: *Iznalaženje sebe – Jedna teorija identiteta.* Zagreb:Antibarbarus, 2006.
Lavić, Senadin: *Zaborav razlike*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.
Malešević, Siniša:, *Identity as Ideology*. New York: Palgrave, 2006.
Puljek-Shank, Randal:: "Dead letters on a page? Civic agency and inclusive governance in neopatrimonalism"*, Demokratization*, Vol 24, no 4 (2017a), pp. 670-688, Routledge
Puljek- Shank, Randall, Willemijn Verkoren: "Civil society in a divided society: linking legitimacy and ethnicess of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina", *Cooperationand Conflict*, Vol 52 (2) (2017), pp. 184-202.
Puljek-Shank, Randal, Felix Fritsch: "Activism in Bosnia-Herzegovina: Struggles against Dual Hegemonyandthe Emergenceof "Local First"″, *East European Politics and Societies and Cultures;* Vol. XX, no X (2018), pp 1-22.
Spahić, Vedad: *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*. Tuzla: Lijepa riječ: Preporod, 2016.
Spahić Vedad: *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017.
Spasić, Ivana: *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
Žiga, Jusuf: *Savremeno bosansko društvo*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2007.
Woodward, Kath: *Understanding Identity*. London: Arnold-Hodder Headline Group, 2002.
http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjigePregled.html

BOSNIAN-HERZEGOVINIAN HETERONOMY

Adnan Džafić − Nezir Krčalo

Summary

The state of the contemporary Bosnian society and its development can not be inferred from a perspective that takes into account only the time since the introduction of parliamentary democracy and the first multilateral elections. Various ideologized positions tend to give their versions of the development and nature of the Bosnian-Herzegovinian society and their starting point is generally denied for the understanding of a part of Bosnia-Herzegovinian history and social actors important for the Bosnian-Herzegovinian society in this historical period. The contemporary age, characterized as the time of the end of ideology, can be described as a collection of a multitude of ideologies overlapping a global ideology of neoliberal capitalism, freedom of movement, freedom of choice, and freedom of opportunity. All other ideologies, the dominant operational ideology of nationalism, are fighting for the souls of everyone and the souls of all. The wind in the back gives them a state of the heteronomy of a Bosnian-Herzegovinian society characterized by at least four elements: 1.) the constitutional foundations and social norms include foreign citizens and international institutions that restrict the sovereignty of the state; 2.) Affiliated nationalist ideological programs in neighboring countries, instrumentally and target-oriented to their electorate and their own "general goals"; 3.) part of civil society organizations formed by international actors, which should represent a corrective for the failure of state institutions to function, and in practice go hand in hand with the previous two elements; 4.) Citizens who, by their inexperience in electoral and other political activities, leave the above-mentioned elements of heteronomy to impose norms on the whole of Bosnia-Herzegovina from the "outside".

Key words: ideology, Bosnian-Herzegovinian society, social actors, heteronomy

UDK 929 Karađorđević, A.: 323.13 (=163.41)

Prestolonasljednik i Bosna: Odnos Aleksandra Karađorđevića prema Bosni i Hercegovini 1991-2012

Hamza Karčić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Ovaj članak nudi pregled i analizu odnosa prestolonasljednika Aleksandra Karađorđevića prema Bosni i Hercegovini od 1991. do 2012. godine na osnovu njegovog javnog djelovanja. Cilj je sagledati Karađorđevićeve stavove prema nezavisnosti BiH, agresiji, i postdejtonskom periodu. Njegovi javno izrečeni stavovi mogu se kategorizirati u tri perioda, pri čemu je aktuelni period zabrinjavajući s obzirom na to da dovodi u pitanje budućnost granica države BiH.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Aleksandar Karađorđević, rat, Jugoslavija

Cilj ovog članka je analizirati odnos prestolonasljednika Aleksandra Karađorđevića prema Bosni i Hercegovini u periodu 1991-2012 na osnovu njegovih javno izrečenih stavova. Analiza će biti sačinjena na osnovu javnog djelovanja prestolonasljednika Aleksandra i na osnovu javnosti dostupnih arhivskih materijala. Cilj je ocijeniti odnos prvog u dinastiji Karađorđevića od nezavisnosti BiH, preko agresije u periodu 1992-1995, i nakon zaključivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Imajući u vidu da je dinastija Karađorđevića ostavila trag na historiju prostora bivše Jugoslavije, neophodno je sagledati i odnos ove dinastije prema BiH. Kao jedan od simbola opozicije režimu Slobodana Miloševića, javno djelovanje Aleksandra također može pružiti uvid u stavove o pitanju BiH jednog segmenta Miloševićeve opozicije. Ovaj članak ne uključuje analizu javnog angažmana ostalih istaknutih članova dinastije Karađorđević, prvenstveno princa Tomislava.

Analizirajući javno djelovanje prestolonasljednika Aleksandra prema BiH, mogu se uočiti tri faze u njegovom djelovanju u spomenutom periodu. U prvoj

fazi, od oktobra 1991. do aprila 1992., on je vjerovao u opstanak nekog oblika Jugoslavije te je povratak monarhije predstavio kao dio rješenja. Druga faza je agresija na BiH od aprila 1992. do kraja 1995. Prestolonasljednik u aprilu 1992. izražava zabrinutost nezavisnošću BiH, zalaže se za ukidanje sankcija Srbiji, jer one pogađaju narod a ne režim, te se protivi vojnoj intervenciji u BiH. U ovom periodu, on preuzima ulogu zaštitnika srpskog naroda i monarhiju predstavlja kao dio rješenja. U svojim pismima naglašava nepostojanje kolektivne krivice ili odgovornosti. U trećoj fazi, od 1996. do 2006., sve više ističe Republiku Srpsku (RS), za RS koristi termin "zemlja" i "međunarodno priznati entitet", naglašava gubitak Hrvatske i zapadne BiH, te ističe da Drina nije granica. U četvrtoj fazi, od 2006. pa nadalje, u intervjuima on otvoreno govori da su granice BiH predmet diskusije i počinje da koristi termin "vještačka država" za BiH.

Nakon kratkog biografskog opisa prestolonasljednika Aleksandra, slijedi analiza njegovog javnog angažmana, počevši od njegove posjete Beogradu u oktobru 1991. godine, preko raspada Jugoslavije do njegove posjete Banjoj Luci u januaru 2012. godine povodom dvadeset godina od uspostave Republike Srpske.

Biografski podaci

Aleksandar Karađorđević rođen je 17. jula 1945. godine u Hotelu "Claridge's" u Londonu. Na osnovu instrukcije premijera Velike Britanije Winstona Churchilla, apartman broj 212 u "Claridge'su" proglašen je jugoslavenskom teritorijom. Obrazovanje je stekao u Švicarskoj, SAD-u i Velikoj Britaniji. Nakon smrti njegovog oca kralja Petra II, 1970. godine, prestolonasljednik je odlučio da ne koristi titulu kralja, ali se nije ni odrekao prava na krunu. Beograd je posjetio 1991. godine, a BiH je posjetio 2000. godine. S porodicom živi u Beogradu od 2001. godine.[1]

Raspad Jugoslavije i povratak Karađođevića

Obnova interesovanja za Karađorđeviće i posebno za potencijalnu ulogu prestolonasljednika Aleksandra usljed krize u Jugoslaviji dogodila se u mjesecima krajem 1991. godine, preciznije prije i poslije njegove posjete Jugoslaviji. Ovo je posebno vidljivo iz medijskih napisa *Duge, NIN-a, i Politike* o prestolonasljedniku.

U *NIN*-u od 4. oktobra 1991. godine, objavljen je telefonski intervju s Karađorđevićem prije njegove posjete Beogradu. U tom intervjuu, na pitanje o kontroverzama vezanim za njegovu potencijalnu posjetu, Karađorđević je istakao

[1] "Biography of HRH Crown Prince Alexander II", The Royal Family of Serbia http://www.royalfamily.org/family/hrhcpa_bio_yu.htm (06.08.2012)

da je "iznad politike" i da želi da "...bude(m) simbol jedinstva poštujući pritom sve političke partije i gledišta."[2] Na konstataciju novinara da u ovom intervju govori samo o Srbiji, Karađorđević daje svoj stav o situaciji u Jugoslaviji: "...Jugoslaviju su stvarali zajedno političari iz Srbije, Hrvatske, Slovenije. Nju je veoma teško podeliti, sa tom etničkom kartom koja izgleda kao leopardova koža. I dalje mislim da će Jugoslavija nastaviti da postoji u nekom obliku. Naravno, u potpunosti poštujem pravo na samoopredeljenje – svako je slobodan ako želi da ide, ali ne i da povede šesto hiljada ljudi sa sobom. Granice bi u tom slučaju trebalo raspravljati i menjati, ali za konferencijskim stolom, ne kroz krvoproliće...".[3] Prestolonasljednik konstatuje da je imidž Srbije u inostranstvu nezavidan te u neophodnim promjenama vidi i svoju ulogu: "Tu, bi, svakako doprineo i povratak monarhije kao neutralne snage koja će ujediniti sve Srbe, bez obzira na politička opredjeljenja.". Na kraju intervjua, prestolonasljednik se nada "...da neće doći do novih nevolja – u Bosni ili na Kosovu..".[4]

Očekivanje posjete i sama posjeta Beogradu potakla je razmišljanja o potencijalnoj ulozi prestolonasljednika Aleksandra. Prestolonasljednika, koji je došao na poziv srbijanske opozicije, prema procjenama, dočekalo je čak i do 250 000 ljudi. Tokom posjete, saopštio je svoju formulu sažetu u sloganu "Mir kroz pregovore", te ponovio da je iznad politike.[5] Do marta naredne godine već je postalo izvjesno da postoje razlike između prestolonasljednika i srbijanske opozicije.[6] Neki su nakon ove posjete primijetili da postoji, ne toliko entuzijazam za povratak monarhije koliko nada za novi početak.[7]

Nezavisnost Bosne i Hercegovine

Da interesovanje za Karađorđeviće nije bilo ograničeno na Srbiju te da se o tome pisalo i u BiH, očito je iz članaka objavljenih u *Oslobođenju*. Vijest o formiranju Krunskog savjeta i Krunskog vijeća, protumačena je kao odluka Karađorđevića da pristupi političkoj areni te je njegov stav da u ustavnoj monarhiji vidi rješenje prenijet i bosanskohercegovačkoj javnosti.[8]

---

[2] "Oni će na kraju shvatiti", *NIN*, broj 2127, 4. oktobar 1991., str. 26.

[3] Ibid, str. 27.

[4] Ibid, str. 27.

[5] Milošević, Milan: "Aleksandrova formula", *Vreme*, 14. oktobar 1991., str. 20-23.

[6] Radovanović, Ivan: "Kraljevska svađa", *Vreme*, 2. mart 1992., str. 22-23.

[7] Tripković, Đoko: "Švedskim socijalizmom vlada kralj", *Duga*, od 8. do 23. novembra 1991., str. 54.

[8] Idrizović, Nagorka: "Hoće li zasjati kruna zamišljene monarhije", *Oslobođenje*, srijeda 18.03. 1992., str. 2.

Krajem aprila 1992. godine, Karađorđević je uputio pismo predsjedniku SAD-a Georgeu H. W. Bushu. U pismu od 23. aprila, prestolonasljednik piše da podržava tranziciju ka parlamentarnoj demokratiji i pravo na samoopredjeljenje. Naglašava prijetnju "građanskog rata" u BiH i ukazuje na sve veću krizu nastalu priznanjem nezavisnosti BiH od SAD-a i Evropske zajednice.[9] Politiku Washingtona i Bruxellesa smatra destabilizirajućom na Balkanu, te ukazuje na značaj "rješavanja srpskog problema". U četiri tačke izlaže svoje stavove, a to su: srpski narod nema namjeru dominirati, srpski narod podržava pravo drugih na samoopredjeljenje, ali i zahtijeva isto pravo za sebe[10], srpski narod nema namjeru uspostaviti Veliku Srbiju, ali je svjestan da će politika Washingtona i Brisela ostaviti pripadnike ovog naroda izvan granica Srbije, te da bi nastavak politike Zapada srpski narod otuđila. Karađorđević apeluje na Busha da "pokaže razumijevanje za srpski narod koji je bio odani saveznik Sjedinjenih Američkih Država" u dva svjetska rata, te na kraju pisma urgira da UN pošalje trupe u BiH.[11]

Oslobođenje od 19. maja 1992. godine prenosi vijest Tanjuga (od 18. maja) da se prestolonasljednik Karađorđević sastao s ministrom vanjskih poslova Velike Britanije Douglas Hurdom. Prestolonasljednik je, kako prenosi *Oslobođenje*, izražio žaljenje zbog "nastavljanja prolivanja krvi u Bosni i Hercegovini" te izrazio stav da bi bilo nepravedno nametnuti "ekonomske i diplomatske sankcije protiv srpskog naroda".[12]

Prema izvještaju *Politike,* Aleksandar Karađorđević je 23. juna 1992. godine u Washingtonu održao pres-konferenciju nakon petodnevnog boravka i mnogih susreta sa zvaničnicima u tom gradu. Prestolonasljednik je istakao svoj cilj uspostave mira na Balkanu te izrazio stav da je "ustavna monarhija za Srbe realna opcija." Uspostavu ustavne monarhije povezao je s izgledima za zaustavljanje sukoba. Tokom susreta sa zvaničnicima, Karađorđević ih je potakao na "preispitivanje politike priznanja unutrašnjih administrativnih granica bivše federacije kao međunarodnih granica država". Prisutnima na pres-konferenciji uručio je i "Memorandum o jugoslovenskoj krizi" u kojem se obrazlažu njegovi stavovi o sukobima u bivšoj Jugoslaviji, te je iskazao značaj i potrebu za "objektivniji pristup SAD prema svim stranama u sukobu."[13]

---

[9] Crown Prince Alexander, Helen Delich Bentley, Series VII. Balkans, Box 5, University of Baltimore Archives, str. 1-2.

[10] Ibid, 2.

[11] Ibid, 3.

[12] "Srpski narod je već u krizi", *Oslobođenje*, utorak, 19. maj 1992., str. 6.

[13] Pešić, D.: "Aleksandar Karađorđević: Uskoro dolazim u Beograd", *Politika*, srijeda, 24. juni 1992., str. 4.

Stavovi prestolonasljednika sadržani su u dokumentu naslova "Memorandum on the Yugoslav Crisis" i datirani "juni 1992". Na samom početku se ističe da je (međunarodno/zapadno) diplomatsko djelovanje prema režimu Slobodana Miloševića sve više usmjereno protiv Srbije i srpskog naroda te se ističe da je i narod žrtva Miloševićevog režima. Sankcije UN-a uvedene Srbiji smatraju se pogrešnim jer su jednostrane (pri čemu se krivica pripisuje srpskoj strani), sankcije nanose štetu običnom narodu i građanima a ne režimu, i zbog toga što sankcije mogu dovesti do veće podrške režimu i na taj način biti suprotne prvobitnom cilju.[14] Karađorđević dalje navodi da novonastalu Jugoslaviju smatra nelegitimnom jer predstavlja nastavak ostavštine Josipa Broza, ali i da ova nova Jugoslavija "nije više nelegalna" u poređenju s ostalim novonastalim državama (bivše Jugoslavije). Uzroke sukoba u Jugoslaviji vidi u priznavanju republika bivše Jugoslavije. U slučaju BiH, kaže: "...međunarodno priznanje dato je na osnovu proste većine – manje od 60% biračkog tijela – koje je glasalo za nezavisnost! Srbi, jedna trećina stanovništva Bosne, koji čine većinu u više od pola njene teritorije, isključeni su iz ove odluke".[15] On dalje navodi neophodnost tretiranja svih strana jednako, jer kako navodi, postoje razlike u percepciji različitih aktera u bivšoj Jugoslaviji.[16] Prestolonasljednik poziva SAD, "saveznika Srbije u dva svjetska rata" na nepristrasnu ulogu, te na kraju memoranduma konstatuje da je ustavna monarhija realna, da ima podršku u Srbiji te da predstavlja "garanciju za trajni mir" u bivšoj Jugoslaviji.[17]

O sve većem angažmanu Karađorđevića pisao je i *Washington Post*. Tekst je nastao nakon Karađorđevićeve druge posjete krnjoj Jugoslaviji. Prestolonasljednik je monarhiju izjednačio s demokratijom, obrazlažući da u monarhiji kralj komunicira sa svima, te podsjetio da su šest zemalja Evropske zajednice monarhije.[18] Istakao je da sve strane imaju odgovornost za sukob, ali i rekao da sebe vidi kao faktora ujedinjenja te kao ličnost koja poštuje sve religije i prava drugih.[19] Gostujući u programu ABC, Karađorđević je ponovio da su sve stra-

---

Vijest o ovoj pres-konferenciji objavljena je i u *Oslobođenju* pod naslovom "Svijet ne shvata 'srpsko pitanje'" u nedjelju, 26.04.1992., str. 2.

[14] Memo, Letter, Helen Delich Bentley, Series VII. Balkans, Box 27, Crown Prince Alexander, University of Baltimore Archives, str. 1.

[15] Ibid, 2-3.

[16] Ibid, 3.

[17] Ibid, 4.

[18] Letter from Yugoslav Crown Prince...., Helen Delich Bentley, Series VII. Balkans, Box 26, University of Baltimore Archives, str. 1.

[19] Ibid, 2.

ne u sukobu krive i da nije moguće okriviti samo jednu stranu. Kao poseban problem istakao je nedostatak objektivnih medija te utjecaj propagande kako u Srbiji, tako i u Hrvatskoj.[20] Ovo je ponovio i kao gost u emisiji Charlie Rosea 23. jula 1992., kada je rekao da "brutalnost dolazi od dvije vrlo zlobne propagande mašine – jedne u Beogradu a druge u Zagrebu." Naglasio je da Milošević i Tuđman treba da odu u penziju.[21]

Britanski *The Daily Telegraph* je, 7. augusta 1992. godine, objavio članak naslova "Princ odbija intervenciju". U članku se navodi protivljenje prestolonasljednika Karađorđevića pozivu Margaret Thatcher da se pošalje vojna pomoć BiH. Karađorđević je istakao da će se sukobi nastaviti sve dok se ne uspostavi demokratski proces, a u članku se ističe i da supruga Aleksandra – princeza Katarina – aktivno učestvuje u humanitarnim aktivnostima vezanim za ovu regiju.[22]

Jedanaestog augusta 1992. godine u *New York Timesu* je objavljen autorski članak prestolonasljednika s naslovom "Kaznite srbijanske vladare, a ne narod". Karađorđević piše da sankcije najviše pogađaju narod, a ne režim, te da se Crkva, beogradski univerzitet, mnogi članovi Akademije nauka i umjetnosti protive režimu Slobodana Miloševića. Nadalje ističe da je data međunarodna podrška i priznanje neazvisnosti Sloveniji, Hrvatskoj i BiH, ali da je isto uskraćeno Srbima. Također tvrdi da su unutrašnje granice Jugoslavije određene 1945. godine, te ukazuje na potrebu podrške nezavisnim medijima u Srbiji te se zalaže za ustavnu monarhiju i uspostavu iste veže za perspektivnu stabilnosti u Regiji.[23]

Dva dana kasnije (13. augusta 1992.) prestolonasljednik je uputio pismo senatoru Robertu Doleu u kojem je napisao kako "...smo svakodnevno suočeni sa tragedijom ljudskog stradanja u bivšoj Jugoslaviji, posebno u Bosni. Duboko sam šokiran onim što čujem i vidim. Izvještaji o šokantnim koncentracionim logorima prizivaju sjećanja na Drugi svjetski rat..." te nastavio "...Sve strane se ponašaju gnusno. Kao što Vi znate, čvrsto se zalažem za demokratske principe, ljudska prava, poštivanje religija i poštivanje nacionalnog ili etničkog porijekla." Karađorđević je istakao da je demokratija ključ rješenja za bivšu Jugoslaviju. U zaključku pisma napisao je da "...što sam vidio u 'krnjoj Jugoslaviji' ukazuje da se radi o policijskoj državi, da je narod uplašen i da postoji prestrašivanje

[20] "ABC's 'Good Morning America', *The Washington Post*, 21 July 1992. http://www.royalfamily.org/press/press-det/press-15.htm (pristupljeno 31.08.2012)

[21] HRH Alexander II Karađorđević, *Charlie Rose Show*, 23. juli 1992. https://charlierose.com/videos/26447?autoplay=true

[22] Rees, Jenny: "Prince rejects intervention", *The Daily Telegraph,* 7 August 1992.

[23] Crown Prince Alexander, "Punish Serbia's Rulers, Not its People", *New York Times*, August 11, 1992.

(stanovništva). Molim Vas nemojte potcijeniti političke igre i taktike Slobodana Miloševića. Gospodin Milan Panić (Premijer Jugoslavije) nema moći kao ni gospodin Dobrica Ćosić (Predsjednik Jugoslavije).” U prilogu je poslao i članak koji je 11. augusta objavljen u *New York Timesu*.[24] Ovo pismo Karađorđevića Doleu, od dostupne arhivske građe, zanimljivo je jer prestolonasljednik piše o koncentracionim logorima. Kao i u javnim istupima, Karađorđević usmjerava krivicu na Miloševića, a demokratiju predstavlja kao rješenje sukoba.

Nedugo poslije, dvadeset petog augusta 1992. godine, ured prestolonasljednika Karađorđevića uputio je Memorandum kopredsjedavajućim Međunarodne mirovne konferencije o Jugoslaviji. Memorandum su sačinila savjetodavna tijela Krune i, kako stoji u tekstu, odobren je od prestolonasljednika. U Memorandumu se ističe da “Srbija i njen narod nisu isto kao i režim, čija se politika ne može izjednačiti sa narodom.[25]” U Memorandumu se navodi i da je režim Josipa Broza Tita provodio politiku štetnu interesima srpskog naroda te da je režim ostavio trećinu srpskog naroda izvan [26]granica Srbije. Sukob u BiH se opisuje kao “prljavi etnički i građanski rat” koji je, kao i druge sukobe na prostoru bivše Jugoslavije, jedino moguće riješiti uz saglasnost svih strana i putem pregovora.[27] Ističe se stav da Konferencija treba “izvršiti pritisak na sve zaraćene strane da stave pod kontrolu paravojne formacije”. U Memorandumu se zaključuje da je moguće postići mir u BiH uređenjem države na konfederalnom principu i decentralizacijom u obliku kantona. Navodi se da je upravo ovo rješenje bilo ponuđeno u martu 1992. godine i da je “odbijanje istog od strane vlade u Sarajevu u značajnoj mjeri doprinijelo sadašnjem sukobu.”[28]

Angažman na međunarodnom planu prestolonasljednika Aleksandra nastavljen je i 1993. godine. Dvadeset drugog aprila te godine, prestolonasljednik Aleksandar je uputio pismo predsjedniku SAD-a Billu Clintonu u kojem izražava svoje žaljenje što predstavnici srpskog naroda nisu pozvani na otvaranje Muzeja Holokausta u Washingtonu 1993. godine. U pismu, Karađorđević podsjeća da su “Srbi bili čvrsti saveznici SAD u oba svetska rata.” Prestolonasljednik ističe da je pozivno pismo moglo biti poslano predstavnicima nepolitičkih insti-

[24] Senate Papers – Legislative Relations, Box 210, Folder 2, “Foreign Policy – Dick – Yugoslavia, 1991-1992 (2 of 2)”, Robert J. Dole Institute of Politics Archive and Special Collections, University of Kansas.

[25] Letter, Helen Delich Bentley Collection, Series VII. Balkans, Box 31, University of Baltimore Archives, “The London Conference: Part 1”, b-49-31, str. 2.

[26] Ibid, 4.

[27] Ibid.

[28] Ibid, 5.

tucija, te na kraju pisma ističe da "kolektivna krivica ili kazna cijele nacije" za djela pojedinih lidera ne postoji.[29]

Povodom održavanja konferencije o bivšoj Jugoslaviji u Atini, prestolonasljednik je izdao saopštenje i iznio svoje stavove. Memorandum saopštenja nije datiran, ali se može procijeniti da je izdato početkom maja 1993. s obzirom na to da je tada održana konferencija u Atini. On ističe da je neophodno pravedno smatrati zahtjeve svih strana i ukazuje da su "Srbi često nepravedno prikazani kao jedini zlikovci i agresori."[30] Ponovo ističe neprihvatljivost jednostranih mjera prvenstveno (nezavisnosti) BiH i Hrvatske koje su, kako kaže, uzrokovale sukob jer mjere poduzete od Hrvatske i BiH nisu uzele u obzir zahtjeve srpskog stanovništva. Karađorđević se protivi nametnutim rješenjima i smatra da rješenje krize u bivšoj Jugoslaviji moguće jedino putem rješenja prihvatljivog srpskom narodu.[31] Elaborirajući o uzrocima rata, prestolonasljednik naglašava aspiracije bosanskih muslimana i Hrvata, te ističe kao i u memorandumu iz 1992., da je srpsko stanovništvo činilo jednu trećinu stanovništva BiH i da je činilo većinu na više od polovine teritorije BiH.[32] Također ponavlja i raniji stav da su sankcije kontraproduktivne te da jedino srpsku stranu smatraju odgovornom i krivom za krizu.[33] Naredne godine, tokom boravka u SAD-u, krajem 1994., prestolonasljednik Aleksandar je rekao da on može da bude faktor ujedinjenja i mirotvorac, a kao posebnom okolnosti koja ide u prilog ovome smatra svoje međunarodno iskustvo i karijeru.[34]

Postdejtonski period

Treću fazu možemo definisati kao period od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma do 2012. Spomenuta faza dodatno se može podijeliti u dva perioda. Prvi, od 1996. do 2006., obilježen je prestolonasljednikovim naglašavanjem Republike Srpske kao zemlje i Drine kao bivše granice između istog naroda. Drugi period, od 2006. do 2012., prepoznatljiv je po tome što prestolonasljednik javno govori da su granice BiH upitne i da su predmet budućih pregovora.

---

[29] Letter, Helen Delich Bentley Collection, Series VII. Balkans, Box 9, University of Baltimore Archives, "Royal Family of Yugoslavia", str. 4.

[30] Letter, Helen Delich Bentley Collection, Series VII. Balkans, Box 9, University of Baltimore Archives, "Royal Family of Yugoslavia", str. 6.

[31] Ibid., 6.

[32] Ibid, 7.

[33] Ibid, 7.

[34] Judi Hazlett, "Crown Prince says his role is peacemaker", *The Sioux City Journal*, 18 October, 1994.
http://www.royalfamily.org/press/press-det/press-12.htm (pristupljeno 31.08.2012)

U periodu nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 1995. godine, prestolonasljednik je počeo da više naglašava entitet Republiku Srpsku kao "zemlju", te je isticao gubitak Hrvatske i zapadne Bosne. Tokom NATO-ove intervencije na Kosovu, zalagao se za zaustavljanje zračnih udara, a u ovom periodu također aktivnije djeluje kao opozicija režimu Slobodana Miloševića. Monarhiju i dalje predstavlja kao rješenje, a svoju ulogu vidi kao faktora ujedinjenja.

Jedanaestog aprila 1997. godine, *NIN* je objavio intervju s prestolonasljednikom. Na pitanje kako bi uspostava monarhije u Srbiji utjecala na odnose sa Crnom Gorom i RS-om, Karađorđević je u kontekstu RS-a rekao sljedeće: "... Mada je njena državnost ograničena, Republika Srpska je međunarodno priznati entitet i može kao takva da pred svetom brani i zastupa interese bosanskih Srba i ogromnog broja izbjeglica kojima je dala utočište. Njeno održanje zavisi, umnogome, od prirode njene buduće veze s maticom, s Beogradom, svi znamo da se u zvanični Beograd ne možemo pouzdati. Smatram da bi monarhija bila idealno rješenje za Srbiju, Crnu Goru i Republiku Srpsku... zar ne bi bilo dobro kada bi dinastija Karađorđević u jednoj personalnoj uniji povezala te tri zemlje od kojih svaka ima svoju specifičnu historiju... suverenitet, a koje su međusobno vezane kraljem, jezikom i vjerom, i što je najvažnije osećajem iste historijske sudbine? Takvo rešenje također bi bilo garancija brojnim nesrbima koji žive na tom području da će njihova prava i slobode biti totalno zagarantovani i zaštićeni."[35] Osim "ograničene državnosti" RS-a, u ovoj izjavi uočljiva je sugestija "personalne unije" kao faktora ujedinjenja.

Tri dana kasnije, 14. jula 1997. godine, prestolonasljednik je uputio poruku humanitarnoj fondaciji "Sveti Andrej Prvozvani". U poruci, koja je upućena povodom njegovog rođendana, stoji da je neizvjestan tok događaja u "Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj." Karađorđević podsjeća da je tokom "građanskog rata" više stotina hiljada Srba bilo prisiljeno da napusti BiH i Hrvatsku te da više nisu politički faktor u Hrvatskoj kao i u zapadnoj BiH. Ističe da Republika Srpska postoji ali izražava zabrinutost za budućnost.[36]

U okviru posjete Londonu u maju 1998. godine, predsjednica RS Biljana Plavšić sastala se sa prestolonasljednikom. Tom prilikom je prestolonasljednik pohvalio napore Plavšićke koje čini za RS, dok je Plavšićka izrazila nadu da će kraljevska dinastija imati svoje odgovarajuće mjesto među Srbima.[37] U decem-

[35] "Referendum je ludost", *NIN*, 11. april 1997., str. 20.

[36] "Message to the Humanitarian Foundation 'Sveti Andrej Prvozvani", 14 July 1997. http://www.royalfamily.org/statements/state-det/state-21.htm (pristupljeno 30.08.2012)

[37] "Bosnian Serb president meets Crown Prince of Yugoslavia during London visit", Excerpt from report by Bosnian Serb Television (Banja Luka) on 8th May, 1998. http://www.royalfamily.org/press/press-det/press1.htm (pristupljeno 30.8.2012)

bru iste godine, u intervju za *Blic*, prestolonasljednik je govorio o Kosovu i budućnosti Srbije. Na pitanje kako vidi odnose između Crne Gore i Srbije, smatra da bi otcjepljenje Crne Gore predstavljalo nezavidan scenarij. Između ostalog, kaže: "Sve srpske zemlje moraju da budu povezane. Tu svakako uključujem i Republiku Srpsku."[38]

Prve mjesece 1999. godine obilježila je i NATO-ova intervencija na Kosovu, što je javni angažman prestolonasljednika usmjerilo ka zalaganju za obustavu intervencije. Šestog aprila 1999. godine, Karađorđević je uputio pisma Bill Clintonu, Jacques Chiracu i Tony Blairu povodom NATO-ove intervencije. Pozvao je na obustavu zračnih djelovanja, i istakao da je NATO-ovo djelovanje "nelegalno", jer nema odobrenje Vijeća sigurnosti. Karađorđević je podsjetio na posljedice sankcija i da su "Srbi etnički očišćeni iz Hrvatske i Zapadne Bosne" te da tada nije bilo intervencije. Prestolonasljednik je napisao da osuđuje svaki oblik etničkog čišćenja. U pismu je podsjetio na tradicionalna savezništva srpskog naroda sa Zapadom, a posebno za vrijeme dva svjetska rata.[39]

Četrnaestog jula 1999. godine, *Nezavisne novine* objavile su intervju s prestolonasljednikom. Na pitanje novinara "Ko bi trebalo da snosi odgovornost za sve što je snašlo Srbe i Srbiju u posljednje vrijeme?", Karađorđević ukazuje na Miloševića i krug oko njega te nastavlja: "Pod njegovom (Miloševićevom) vladavinom Srbi su doživjeli jedan poraz za drugim. Prvo, gubitak Krajine i ostalih uglavnom srpskih predjela u Hrvatskoj i egzodus Srba iz tih krajeva. Drugo, zapadna Bosna i sada Kosovo...". Prestolonasljednik je izrazio stav da Milošević treba da ode s vlasti te istakao nepostojanje kolektivne krivice.[40] Karađorđević je ponovio stav u vezi s povratkom monarhije te rekao: "...Moja želja bi bila da Kruna ujedini sve srpske zemlje – Srbiju, Crnu Goru i Republiku Srpsku – kroz jednu personalnu uniju koja bi garantovala i poštovala njihovu sposobnost i identitet. Vjerujem, takođe, da bi to bilo u interesu naroda i građana srpskih zemalja". Na kraju intervjua istakao je volju da posjeti RS te uputio pozdrave "..svim građanima Republike Srpske i BiH".[41]

U januarskom broju zagrebačkog *Identiteta*, objavljen je intervju sa prestolonasljednikom. Na pitanje kako vidi budućnost BiH, on kaže da BiH "...ne može da se održi kao neko ostrvo između demokratija. Naravno, moramo da prouči-

[38] "Intervju Nj.K.V. Prestolonaslednika Aleksandra", *Blic,* 12-13 decembar 1998. http://www.royalfamily.org/press/press-det/press-17_yu.htm (pristupljeno 30. septembar 2012)

[39] "HRH Crown Prince writes to President Clinton, President Chirac, and Prime Minister Blair" http://www.royalfamily.org/statements/state-det/state-29.htm (pristupljeno 30.08.2012)

[40] Rosić, Goran: "Njegovo kraljevsko visočanstvo", *Nezavisne novine*, 14. jula 1999., str. 6.

[41] Ibid, str. 7.

mo razne oblike regionalizma u Bosni... Kakva je sada, Bosna je nestabilna i nedovoljno demokratska... ključ za Bosnu je u Beogradu i Zagrebu", te dodaje: "Morate da shvatite da Drina nije granica, nego samo reka... Nadam se da ne moram nikoga da podsećam kakav je bio moj stav u vreme kad je Drina postala granica koja deli isti narod. Granica na Drini je proizvod jednog režima koji je bez legitimiteta. Ako vodimo politiku koja svakoga respektuje, ona ne može da podiže granice između ljudi, naročito ne između istog naroda."[42]

Krajem januara 2000. godine, prestolonasljednik Aleksandar s porodicom posjetio je Republiku Srpsku. O njegovoj posjeti je detaljno informisao *Glas Srpski*. Karađorđević je doputovao u Banju Luku 26. januara 2000. godine. Odbor za doček činili su delegacija Vlade RS, i predsjednika Srpskog narodnog saveza Biljana Plavšić. Tog dana je porodicu Karađorđević primio i premijer RS Milorad Dodik. Na pres-konferenciji, Karađorđević je rekao: "Želio bih da Republika Srpska postane jedan svjetionik za cijelu Srbiju, da demokratiju u Srbiji krunišemo upravo odavde" te dodao "Moramo raditi na tome da uklonimo režim iz Beograda jednom zauvijek."[43] Premijer RS Milorad Dodik se zahvalio Biljani Plavšić, kao i Dubravku Prstojeviću, predsjedniku Koalicije za kralja i otadžbinu, koji su doprinijeli realizaciji ove posjete. Prema pisanju *Nezavisnih novina*, Plavšićka je ovom prilikom rekla da je ovom posjetom dinastija Karađorđevića ponovo na srpskim prostorima nakon toliko godina.[44]

Narednog dana, 27. januara, prestolonasljednik se sastao s predstavnicima opozicije iz Srbije. Zaključci sastanka su ukazali na neophodnost jedinstvenog djelovanja srbijanske opozicije te je konstatovano da su "dva glavna, noseća stuba u srpskom narodu crkva i kruna, i da je, kad god je bilo tako, Srbija bila na putu napretka."[45] Tog dana je prisustvovao liturgiji u Banjoj Luci, nakon čega je na groblju Sveti Pantelija položio vijenac, kako piše *Glas srpski*, "na grobove srpskih junaka, koji su živote ugradili u temelje Republike Srpske."[46] Tog dana je prestolonasljednik prisustvovao i potpisivanju sporazuma o saradnji između Srpskog narodnog saveza kojeg je predstavljala Biljana Plavšić i Demohrišćanske stranke Srbije kojeg je predstavljao Vladan Batić. Plavšićeva je tok prilikom prestolonasljedniku uručila ikonu Svetog Save.[47] U čast prestolonasljednika i

[42] Jović, Dejan: "Preko trnja do demokratije", *Identitet*, januar 2000. http://www.royalfamily.org/press/press-det/press-121_yu.htm (pristupljeno 06.09.2012).

[43] "Srpska svjetionik demokratije", *Glas srpski*, četvrtak, 27. januar 2000., str. 3.

[44] Popović, V.: "Republika Srpska svjetionik za Srbiju", *Nezavisne novine*, 27.1.2000., str. 3.

[45] "Neophodna demokratizacija Srbije", *Glas srpski*, petak 28. januar 2000., str. 1-2.

[46] "Proslava dana srpskog prosvjetitelja", *Glas srpski*, petak 28. januar 2000., str. 2.

[47] "Spoj duhovnosti, vjere i tradicije", *Glas srpski*, petak 28. januar 2000., str. 6.

njegove porodice, premijer RS-a je te večeri organizovao u Narodnom pozorištu RS izvođenje drame "Vojvoda Živojić Misić", rađenu na osnovu djela "Vreme smrti" Dobrice Ćosića.[48]

Glas srpski od 29. i 30. januara 2000. godine na naslovnoj strani donosi sliku Aleksandra Karađorđevića tokom njegove posjete Mrkonjić Gradu i spomeniku Petru I Karađorđeviću. Dan ranije, 28. januara, prestolonasljednik je, prema pisanju *Glasa srpske*, pred opštinom "rekao da Drina nije granica te da mu je cilj da ubrzo ode i u Beograd, grad kome je potrebna bolja budućnost..." Tokom posjete Mrkonjić gradu, Karađorđević je na spomeniku Petru I Karađorđeviću položio vjenac.[49] U istom broju *Glasa srpskog* objavljen je i intervju s prestolonasljednikom. U toku intervjua, na pitanje kakva je njegova saradnja sa, kako je novinar rekao, "zapadnodrinskim Srbima", Karađorđević je izjavio i sljedeće: "Želio bih da Republika Srpska bude svjetionik za cijelu Srbiju. Da pobjedu demokratije u Srbiji krunišemo upravo odavde. Zato trebamo učiti iz iskustva Republike Srpske. Rijeka Drina ne smije biti granica među ljudima. Ona mora da bude arterija srpskog naroda." U istom intervjuu, na pitanje o mogućnosti povratka monarhije, prestolonasljednik je odgovorio da je "cilj krune da bude uz srpski narod, da pomogne u svakom mogućem slučaju, ali ne i da bude vlada", te je ukazao na španski model i konstatovao da "kralj obezbjeđuje jedinstvo i kontinuitet."[50]

Zanimljivo je istaći da se u medijima za prestolonasljednika koristi titula "Njegovo Kraljevsko Visočanstvo", iako je Karađorđević nakon smrti svog oca odlučio da ne preuzme titulu kralja već za zadrži titulu prestolonasljednika. Dragoš Kalajić je još u oktobru 1991. godine u vrlo kritičnom tekstu o Aleksandru Karađorđeviću skrenuo pažnju na problematičnost titule "Njegovo Kraljevsko Visočanstvo".[51]

U novembru 2002. godine, *Slobodna Bosna* je objavila intervju sa prestolonasljednikom, koji je, prema pisanju tog lista, prvi intervju dat medijima iz BiH. Prestolonasljednik je ponovio stav da ustavna monarhija znači i stabilnost.[52] Na pitanje o njegovom odnosu prema BiH za vrijeme rata, on odgovara: "Bio sam jako nesrećan kada je izbio rat u bivšoj Jugoslaviji. Ja volim Sarajevo i kada se dešavala sarajevska tragedija bio sam izrazito tužan... To nije bio način da se

[48] "Program u čast Karađorđevića", *Glas srpski*, petak 28. januar 2000., str. 11.

[49] "Srpska će imati bolju budućnost", *Glas srpski*, 29. i 30. januar 2000., str. 3.

[50] "Drina je arterija srpskog naroda", *Glas srpski*, 29. i 30. januar 2000., str. 8.

[51] Kalajić, Dragoš: "Moralno-politička podobnost za kralja", *Duga*, broj 460, od 12. do 26. oktobra 1991., str. 16-17.

[52] "Milošević je koristio sve, pa i zločine i religiju, da održi svoju vlast", *Slobodna Bosna*, 14. novembar 2002., str. 42.

reše razlike... Sve što mogu da kažem jeste da je to bilo jedno potpuno ludilo... Smatram da sada trebamo da radimo zajedno, da poštujemo jedni druge i radimo na ekonomskom napretku..."[53] Na pitanje da li je imao kontakata s osobama iz BiH za vrijeme rata, Karađorđević nije odgovorio ali je tvrdio da je imao takve kontakte. Nepreciznost u određivanju karaktera rata i prirodi zločina u BiH Karađorđević je kompenzirao naglaskom na humanitarne aktivnosti koje supruga Katarina i on poduzimaju, uključujući i pomoć Sarajevskoj vijećnici, kao i održavanju odnosa i susretima s imamima.[54] Najmanje sedam puta je u ovom intervju Karađorđević naglasio "poštenje" drugih. Termin koji najčešće koristi za opis agresije je "tragedija".

Dvije godine kasnije, povodom obilježavanja dvijestote godišnjice od Prvog sprskog ustanka prestolonasljednik je posjetio Višegrad. *Nezavisne novine* od 30. avgusta 2004. godine prenijele su vijest da je dan ranije u Dobrunu kod Višegrada prestolonasljednik Aleksandar otkrio spomenik Karađorđu. U svom obraćanju, prestolonasljednik je rekao da "srpskom narodu treba vratiti dostojanstvo koje mu pripada, treba ga vratiti u Evropu, ispuniti međunarodne obaveze i obezbijediti nova radna mjesta". Ceremoniji su pored prestolonasljednika prisustvovali Dragan Mikerević, tadašnji premijer RS-a, Dragan Čavić, tadašnji predsjednik RS-a, i premijer Srbije Vojislav Koštunica.[55]

Od 2006. godine može se uočiti da prestolonasljednik češće javno dovodi u pitanje međunarodno priznate granice BiH. U intervjuu datom za *Die Welt* u maju 2006. godine, na pitanje da li je tužan jer RS ne pripada Srbiji, on je odgovorio: "U ovom trenutku moramo prihvatiti granice Bosne i Hercegovine... U Republici Srpskoj mnogi se identifikuju više sa Srbijom nego sa Bosnom i Hercegovinom. Budućnost će nam pokazati da li će naše susedna zemlja imati iste granice."[56] U novogodišnjem intervjuu na kraju te godine, u intervjuu pretežno fokusiranom na život njega i njegove porodice te nastupajuće praznike, prestolonasljednik je rekao da se može raditi više na osiguravanju bolje budućnosti srpskog naroda u Srbiji i izvan, te konstatovao: "Pod tim podrazumevam, u što kraćem roku, veoma ozbiljne pregovore o sudbini Bosne i Hercegovine, koja je, priznajmo, veštačka država".[57]

---

[53] Ibid, str. 44.

[54] Ibid, str. 44.

[55] "Otkriven spomenik voždu Karađorđu", *Nezavisne novine*, 30.8.2004., 4.

[56] Simon, Susanne: *Die Welt*, Mai 26th, 2006. http://www.royalfamily.org/press/press-det/welt260506_yu.htm (pristupljeno 30.08.2012)

[57] "Prestolonasljednik Aleksandar II Karađorđević: Ispod jelke hoću krunu", *Alo,* 31.12.2007. http://www.royalfamily.org/press/press-det/intervju_alo311207_yu.htm (06.08.2012)

Krajem 2011. godine, Karađorđević je gostovao na Yale Univerzitetu i održao predavanje na poziv Jackson instituta za globalna pitanja. Govorio je o neophodnosti promocije demokratije na Balkanu, a prema pisanju *Yale Daily News-sa*, izrazio je i svoje stavove o situaciji u BiH. "Bosna je vještačka država... Moj je stav da se Srbi trebaju pripojiti Srbiji, Hrvati Hrvatskoj, a da se pregovorima dogovori ostalo".[58] Za nekoga ko je u jednom intervjuu (*Slobodnoj Bosni* iz 2002. godine) spomenuo "poštivanje" najmanje sedam puta, ova izjava predstavlja odstupanje od deklariranih principa.

Devetog januara 2012. godine, prestolonasljednik je sa suprugom posjetio Banju Luku povodom 20. godišnjice osnivanja Republike Srpske. Uz politički vrh Republike Srpske i Srbije, Karađorđevići su prisustvovali svečanostima obilježavanja ovog datuma.[59]

Zaključak

Na osnovu ovog pregleda javnog djelovanja prestolonasljednika Aleksandra Karađorđevića u kontekstu BiH, uočljivo je ne samo kontinuirano bavljenje BiH već i sve više zabrinjavajuće izjave u proteklih desetak godina. Iako je predstavljao jedan segment opozicije režimu Slobodana Miloševića, prestolonasljednik se o agresiji na BiH izražavao u nepreciznim formulacijama bez jasne osude agresije na BiH. Prethodni pregled javnog djelovanja prestolonasljednika pruža i pregled evolucije njegovih stavova o BiH od očuvanja određenog oblika Jugoslavije i povratka monarhije kao rješenja, preko njegovog zalaganja za ukidanje sankcija Srbiji i Crnoj Gori, do sve većeg isticanja entiteta Republika Srpska kao zemlje i stavova da su međunarodno priznate granice države BiH i dalje predmet diskusije i pregovora.

[58] "Serbian prince calls for democracy", *Yale Daily News*, 13 October 2011. http://www.yaledailynews.com/news/2011/oct/13/serbian-prince-calls-for-democracy/ (pristupljeno 31.08.2012)

[59] "Nj.K.V. Prestolonasljednik Aleksandar II i Princeza Katarina posjetili Banju Luku povodom 20 godina Republike Srpske" http://www.royalfamily.org/statements/state-det/state-2489_yu.html (06.09.2012)

CROWN PRINCE AND BOSNIA: ALEKSANDAR KARADJORDJEVIĆ'S RELATION TOWARD BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991-2012

Hamza Karčić

Summary

This paper offers an overview and analysis of relation of the crown prince Aleksandar Karadjordjević towards Bosnia and Herzegovina from 1991 to 2012 on the basis of his public activity. The goal is to see Karadjordjević's attitudes towards B-H's independence, aggression, and the post-Dayton period. His publicly expressed views can be categorized in three periods, where the current period is worrying since it raises the question of the future borders of the state of B-H.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Aleksandar Karadjordjević, war, Yugoslavia

UDK 355 (497.6): 323.12 (=163.41)
341.485 (497.6=163.43*)

Učešće Srbije i Crne Gore u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i (iz) vršenju genocida nad Bošnjacima u Višegradu

Ermin Kuka
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

Klasična oružana agresija na međunarodno priznatu, nezavisnu i suverenu Republiku Bosnu i Hercegovinu izvršena je od Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije), odnosno izravnim učešćem njihovih oružanih i vojnih formacija. Glavni organizatori su bili Srbija i Crna Gora (Savezna republika Jugoslavija), paradržavna tvorevina "Srpska Republika Bosna i Hercegovina"/"Republika Srpska", JNA/VJ i druge srpske oružane formacije. Agresija je praćena počinjenjem brojnih masovnih i pojedinačnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i zločin genocida nad Bošnjacima. To se posebno može identificirati i istražiti na primjeru općine Višegrad. Razmjere i obim izvršenih zločina, jasan su dokaz da je na području općine Višegrad u periodu od 1992-1995. godine izvršen zločin genocida, a da su u tome aktivno učešće imale i susjedne Srbija i Crna Gora (Savezna republika Jugoslavija). Generalna hipoteza jeste da je u Višegradu u periodu 1992-1995. godine izvršen zločin genocida, te da su u agresiji i genocidu učestvovale i oružane i vojne formacije Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije), te da izvršene zločine odlikuje njihovo planiranje i priprema, organizirano (iz)vršenje i sistematičnost, čime su dokazana oba elementa genocida: namjera (*mens rea*) i akt genocida (*actus reus*). Kroz znanstvenu i metodološku analizu relevantne dokumentacione građe, izvedeni su zaključci o učešću Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije) u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i (iz)vršenju genocida nad Bošnjacima u Višegradu u periodu od 1992-1995. godine.

Ključne riječi: Srbija, Crna Gora, agresija, Republika Bosna i Hercegovina, genocid, Višegrad

Okupacija Višegrada od JNA/VJ i otvorena agresija

Nakon što Jugoslavenska narodna armija (JNA) nije uspjela u agresivnoj namjeri sprečavanja nezavisnog i suverenog razvoja Slovenije, a zatim i Hrvatske, uslijedilo je povlačenje ogromnog broja njenih materijalno-tehničkih sredstava (lakog i teškog naoružanja) i ljudstva, te njihovo smještanje na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine. Time je na malom prostoru zabilježena velika koncentracija ratnog naoružanja i vojske.

Prisustvo jedinica JNA na području Višegrada zabilježeno je još početkom 1991. godine. Tako je "u ljeto 1991. godine, kroz Višegrad prošlo iz Srbije u Bosnu nekoliko velikih vojnih jedinica sa cjelokupnim naoružanjem, u koloni od po sto i više motornih vozila. Višegrađani su ih dočekali na ulicama. Bošnjaci sa zebnjom, a Srbi sa uzdignuta tri prsta i aplauzom."[1]

Također, u toku 1991. godine "otkriveno je više slučajeva ilegalnih transporta oružja i municije za naoružavanje srpskog naroda od JNA... U Višegradu, Ustiprači, Goraždu, Doboju, Modriči i drugim mjestima su otkriveni transporti s većim količinama naoružanja JNA u iste svrhe."[2]

Uoči same okupacije Višegrada od JNA, na Pale je "u noći između 12. i 13. aprila 1992. helikopterima JNA stigla nova grupa srpskih *dobrovoljaca* iz Srbije i Crne Gore. Sljedećeg dana JNA je otpočela sa mobilizacijom srpskog stanovništva u opštini Rudo, a mobilisani su krenuli u pravcu Višegrada i Kalinovika."[3]

Potpuna okupacija Višegrada od trupa Užičkog korpusa JNA izvršena je 14. aprila 1992. godine. Užički korpus JNA, pod komandom pukovnika Dragoljuba Ojdanića[4], odmah po okupaciji zaposjeo je sva strateška i važna mjesta, preuzi-

[1] Kljun, Ibrahim: *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*. Zenica: KDB "Preporod" i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, 1996., str. 244-245.

[2] Čekić, Smail: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Kult B, 2004., str. 582-583.

[3] Isto, str. 893.

[4] "Dragoljub Ojdanić, rođen 1. juna 1941. godine u selu Ravni, općina Čajetina, Srbija. Završio srednju Podoficirsku školu, Vojnu akademiju KOV-a, Komandno-štabnu akademiju i Školu narodne odbrane. Kao načelnik štaba 37. korpusa JNA (Užice), u činu pukovnika, komandovao jedinicama JNA prilikom zauzimanja Višegrada. 20. aprila 1992. godine, unaprijeđen u čin general-majora i postaje komandant 37. korpusa JNA. Pod njegovom komandom Užički korpus je aktivno učestvovao u borbenim djejstvima i operacijama zauzimanja istočne Bosne i Hercegovine. Od 1993. do 1996. godine, bio je načelnik štaba i komandant Prve armije (Beograd), Vojske SR Jugoslavije. Od 1996. do 1998. godine, bio zamjenik načelnika Generalštaba

majući u potpunosti kontrolu nad gradom. "Iz Užica je tog dana krenula vojna kolona od 100 teških kamiona za Višegrad, sa prikačenim artiljerijskim naoružanjem."[5] U narednih nekoliko dana postavili su više kontrolnih punktova u gradu i okolici (osobito na mostovima), a na kojima su bili vojnici JNA, kao i pripadnici lokalnih srpskih vojnih formacija.

Važno je napomenuti da su 6. aprila 1992. godine tadašnje države članice Europske zajednice (današnje Europske unije) priznale Republiku Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu. Osmi dan nakon priznanja Republike Bosne i Hercegovine od Europske zajednice, 14. aprila 1992. godine, Višegrad i Republika Bosna i Hercegovina su okupirani od vojne sile susjedne države. Dakle, riječ je o prisustvu strane vojne sile na teritoriji suverene i međunarodno priznate države, što je jasan dokaz da se radilo o klasičnoj oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu od JNA/VJ.

Jedan od glavnih izgovora za svoj dolazak i okupaciju Višegrada, JNA je našla u činjenici što su u martu 1992. godine Srbi zaposleni u Stanici milicije u Višegradu napustili svoja radna mjesta. Drugi izgovor je bio "smirivanje situacije oko hidroelektrane Višegrad". JNA je, dakle, svoje prisustvo pravdala time da je tu da bi smirila tobože napetu društveno-političku i sigurnosnu situaciju. Svakako, bilo je očigledno i jasno da su njeni ciljevi i zadaci bili upravo suprotni, što će se ubrzo pokazati tačnim.

Dragoljub Ojdanić, komandant Užičkog korpusa JNA, o okupaciji Višegrada od JNA za list "Borbu" iz Beograda, izdanje od 16. aprila 1992. godine, između ostalog, izjavio je: "Cilj angažovanja jedinica 37. korpusa JNA u Višegradu i okolini je, da se obezbedi i sačuva mir i spreči krvoproliće između srpskog i muslimanskog naroda."[6]

Agresorske i zločinačke ciljeve i zadatke Užičkog korpusa u Višegradu je jasno opisao i Miodrag Petrović, autor knjige *Susreti sa Dobricom Ćosićem – necenzurisani razgovori*, koji, između ostalog, piše sljedeće: "Tu je i onaj mladi predsednik opštine Višegrad. Interesujem se za broj stanovnika varoši na Drini.

Vojske SR Jugoslavije. 26. novembra 1998. godine, po odluci i ukazu Slobodana Miloševića, postaje načelnik Generalštaba Vojske SR Jugoslavije. Ukazom predsjednika SR Jugoslavije od 15. juna 1999. godine, postao je prvi general-armije u Vojsci SR Jugoslavije. Za izuzetne zasluge u suprotstavljanju NATO udarima, odlikovan je Ordenom slobode" (Hećo, Faid:*Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005., str. 173). Za počinjene zločine u Haškom tribunalu je osuđen na 15 godina zatvora.

[5] Čekić, Smail, nav. dj., 2004., str. 921.

[6] Hećo, Faid, nav. dj., str. 174;

Veli, ima nas približno jedanaest hiljada. A muslimana, koliko je njih? E, muslimana nema. Nijednog."[7]

Dalje nastavlja, "Interesujem se ko je porušio tolike kuće pored Rzava. Užički korpus. Objašnjavao sam Vensu – kazuje eks predsednik SR Jugoslavije – da su se tu muslimani uklinili, i da je to njihovo uklinjavanje nadomak granica Srbije bila njihova potajna i svesno vođena politika. (Setih se da jedna ulica u Višegradu, i to od važnijih, nosi ime Užičkog korpusa. Ja sam ga poslao na borbene zadatke – dodaje Dobrica Ćosić – a posle, kad su mi javljali o žrtvama, san me nikako nije hteo."[8]

U Višegradu je 11. i 12. marta 1993. godine boravio Dobrica Ćosić. Taj svoj boravak opisao je 13. marta 1995. godine u svojoj knjizi *Bosanski rat*. S tim u vezi, piše:

"Bio sam u Višegradu povodom pedesetogodišnjice objavljivanja romana *Na Drini ćuprija* i dvadesetogodišnjice smrti Ive Andrića. Na tom skupu su prisustvovali još najbolji ljudi moje generacije – Milorad Ekmečić i Ljubomir Tadić. Na granici između Srbije i bivše države Bosne i Hercegovine – kontrola: srpske milicionere kontroliše holandski 'carinik' koji nije pregledao autobuse i pasoše piscima... A čim pređosmo granicu, ugledasmo spaljene i porušene kuće; selo Dobrun – sve su kuće srušene i spaljene. Nigde stoke, ni psa, ni svrake; polja se pretvaraju u ledine. Pustoš nas onemljuje. Ćutimo i zgranuto gledamo prizor 'etničkog čišćenja'."

Zanimljivo je da za etničko čišćenje[9] Bošnjaka (Muslimana) s prostora Dobruna i Višegrada Ćosić krivi upravo njih same, Bošnjake, što je van svake razumne pameti. Da bi potkrijepio taj svoj argument, Ćosić nastavlja:

"Muslimani su odmah po proglašenju nezavisne Bosne i Hercegovine, 6. aprila 1992. godine, krenuli protiv Srba, ubijajući i paleći sve redom dok nisu stigli arkanovci i vojnici Užičkog korpusa da organizuju Srbe za otpor i rat za oslobođenje i Republiku Srpsku. Ti Muslimani, dojučerašnje 'dobre komšije', osvetno su proterani iz svojih kuća. Sve do Višegrada srušene su muslimanske kuće. I u Višegradu srušene su kuće muslimanskih vođa."[10]

Iz navedenog, evidentno je kako Dobrica Ćosić, prije svega, ne priznaje suverenitet i nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, pišući "bivša država Bosna i Hercegovina". Nadalje, priznaje dolazak strane vojne sile (Užičkog kor-

---

[7] Petrović, Miodrag: *Susreti sa Dobricom Ćosićem – necenzurisani razgovori*. Niš: IP Zograf, 2000., str. 75.

[8] Isto, str. 76.

[9] "Pod eufemizmom *etničko čišćenje* krije se manifestna politika stvaranja etnički čistih područja čiji su neposredni egzekutor na terenu vojne i paravojne formacije. Ovu sintagmu, čijoj je upotrebi značajno kumovala i međunarodna zajednica, znanstvenici su nekritički preuzeli kao teorijski pojam, pokušavajući naknadno definirati njen sadržaj" (Seizović, Zarije: *Međunarodno humanitarno pravo*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016., str. 155).

[10] Ćosić, Dobrica: *Bosanski rat*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2012., str. 195-196; Čekić, Smail, nav. dj., 2012., str. 540-541.

pusa, arkanovaca) na teritoriju države čija je nezavisnost i suverenost priznata 6. aprila 1992. godine od Europske zajednice, što je klasični akt agresije. Također, priznaje da su svi Bošnjaci (Muslimani) protjerani iz Višegrada i okolice, te da su njihove kuće popaljene i porušene. Očigledno je da se radi o genocidu nad Bošnjacima. Međutim, Ćosić svjesno izbjegava da kaže nad kojim je narodom izvršen taj zločin.

Ali, svjesno iskrivljujući činjenice i negirajući istinu, za takvo stanje okrivljuje upravo Bošnjake, koji uopće nisu imali razloga bilo koga protjerivati, niti su to mogli, osobito zbog činjenice, jer su se najviše zalagali za suverenu i nezavisnu državu sva tri naroda, a što je i dobijeno i potvrđeno 6. aprila 1992. godine. Okrivljujući Bošnjake, Ćosić svjesno prikriva srpski genocid nad Bošnjacima na području Višegrada, čime negira i falsificira povijesne činjenice.

Na upriličenim književnim večerima u Višegradu su boravili svi vodeći politički lideri srpskog naroda. O tome Ćosić piše: "Priređuje se književno veče. Sala je prepuna ljudi. Dočekuju me velikim aplauzom. Dolaze Radovan Karadžić sa Ljiljanom, Aleksa Buha, Biljana Plavšić, Nikola Koljević. Radovana Karadžića narod dočekuje i pozdravlja kao svog vođu." Poslije završetka programa u hotelu Višegrad, svi se sastaju da razgovaraju. Njima se još pridružuju Voja Maksimović, Tasa Mladenović, Mile Perišić i Dragan Nedeljković. Zaključak tog sastanka, koji je trajao do četiri ujutro je bio: "Srbi ni u kom slučaju neće prestati da se bore dok ne dobiju suverenitet svoje države, granice i međunarodno priznanje; teritorije ne traže veće od 49%, ali zahtevaju da prirodna bogatstva i gradovi budu pravedno raspoređeni. Radovan Karadžić duboko veruje da je ovaj rat sudbonosan za srpski narod i da ga zato mora dobiti."[11]

Boraveći u Višegradu, Dobrica Ćosić se uvjerio kako "ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, njihov oslobodilački rat, samosvojna je i autonomna pojava s tradicionalnim, jasnim i neizmenljivim ciljem da se ujedine sa Srbijom i da se na taj rat nikakvim spoljnim, 'razumnim' i 'konstruktivnim' savetima ne može uticati."[12]

(Iz)vršenje zločina nad Bošnjacima u Višegradu

JNA je svoj štab smjestila na stadionu na Bikavcu, na desnoj obali rijeke Drine. Prema raspoloživim informacijama, kao i na osnovu izjava brojnih svjedoka, u Višegrad je ušlo "oko 3000 vojnika pod punom ratnom spremom, s tenkovima, transporterima i drugim teškim naoružanjem, oprezno kao da idu na bunkere i barikade sebi ratnog protivnika."[13]

[11] Isto, str. 196-197; Čekić, Smail, nav. dj., 2012., str. 540-541.

[12] Isto, str. 197; Čekić, Smail, nav. dj., 2012., str. 540-541.

[13] Kljun, Ibrahim, nav. dj., str. 247.

Značajan broj Bošnjaka, koji nije bio siguran u namjere dolaska trupa Užičkog korpusa, napustio je grad Višegrad i izbjegao prema okolnim bošnjačkim selima, kao i prema Goraždu. Najviše su izbjegli Bošnjaci koji su živjeli na lijevoj obali Drine. Oni su izbjegli nizvodno niz Drinu prema selima Brštanici, Barimu i drugim selima.

Znajući za tu činjenicu, oficiri JNA u Višegradu su krenuli s aktivnostima i kampanjom pozivanja onih koji su izbjegli da se vrate svojim kućama. JNA se obavezala da će garantirati sigurnost svim građanima, osobito Bošnjacima. Tako je JNA "organizovala i patrole vojnika po selima zbog čega su se mnogi Muslimani vratili krajem aprila 1992. Uz to građanima je bilo rečeno da će oni koji se ne vrate izgubiti radna mjesta."[14]

Bošnjake, koje su uspjeli nagovoriti da se vrate, JNA je dovela na stadion na Ušću (ušće rijeka Drine i Rzava), gdje im je obećala da će im garantirati sigurnost života i povratak na njihova radna mjesta. Kada su se Bošnjaci okupljeni na stadionu počeli razilaziti prema svojim kućama, vojnici JNA u provalili u jednu trafiku (manju prodavnicu) koja se nalazila pored zgrade Općine, rekavši im da mogu pokupiti i uzeti cigara koliko im treba. Taj događaj su snimili, te su kasnije video-snimak koristili u propagandne svrhe, kao propagandni materijal kako bi pokazali kako Bošnjaci pljačkaju po Višegradu.

Nakon okupacije Višegrada, Užički korpus JNA je krenuo u pojačane aktivnosti na naoružavanju lokalnih srpskih vojnih formacija, prije svih onih okupljenih oko lokalnog SDS-a. Nakon naoružavanja i obučavanja lokalnih Srba, JNA je krenula s akcijama usmjerenim na preuzimanje lokalne vlasti i njeno kompletno ustupanje srpskim kadrovima. Tako, pod okriljem JNA

"lokalna vlast SDS-a je smijenila sve Bošnjake s rukovodećih mjesta u Skupštini općine i radnim kolektivima, a na njihova mjesta postavila Srbe. Branimira Savovića, bivšeg funkcionera u Skupštini općine, proglasila je za predsjednika Skupštine općine. Proglašena je opća vojna mobilizacija za sve vojne obveznike Srbe. Mnogi su odmah raspoređeni u jedinice Užičkog korpusa, gdje su se obučavali u rukovanju teškim naoružanjem, koje im je kasnije predato."[15]

Vojnici JNA su na postavljenim kontrolnim punktovima, zajedno s vojnim formacijama lokalnih Srba, u tom vremenu konstantno zaustavljali Bošnjake koji su se kretali prema gradu i izvan grada.

"Na tim kontrolnim punktovima većinom su, ili čak isključivo, zaustavljani Muslimani, koji su pretresani u potrazi za oružjem. Njihova imena su tražena po spiskovima. Muslimanima koji nisu imali odgovarajuću potvrdu ili propusnicu, koju su mogli dobiti samo u policijskoj stanici, nije bilo dopušteno da izađu iz Višegrada ili da idu na posao. To je za posljedicu imalo ozbiljno ograničenje njihove mogućnosti kretanja. Umirujući efekt koji je isprva imalo prisustvo JNA

[14] ICTY, Predmet br. IT-98-32/I-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoje Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009., paragraf 44.

[15] Kljun, Ibrahim, nav. dj., str. 248.

ubrzo je zamijenio osjećaj straha među muslimanskim stanovništvom, izazvan pretresanjima na kontrolnim punktovima i odvođenjem Muslimana iz njihovih domova ili s njihovih radnih mjesta. Mnogi muškarci Muslimani koji su se javili u policiju ispitivani su i premlaćivani. Osim toga, bilo je slučajeva kada su odvedeni Muslimani nestali ili su ubijeni."[16]

Također, tih dana Užički korpus JNA je krenuo s borbenim aktivnostima s ciljem zauzimanja Goražda. Svakim danom kolone kamiona s vojskom i zakačenim topovima su išle prema Goraždu. S obzirom na to da nisu uspijevali u svojoj namjeri zauzimanja Goražda, pri povratku su, da bi iskalili svoju ljutnju i bijes, odlazili prema okolnim Višegradskim selima, palili kuće i druge civilne objekte.

To je trajalo sve do 19. maja 1992. godine, kada Užički korpus JNA počinje napuštati Višegrad. To su uradili na zahtjev Ujedinjenih nacija, tj. na temelju Rezolucije 752 Vijeća sigurnosti UN-a, od 15. maja 1992. godine, kojom se zahtijevalo da JNA prestane s uplitanjem u unutarnje stvari Bosne i Hercegovine.

Iako su, formalno, trupe Užičkog korpusa JNA dana 19. maja 1992. godine napustile Višegrad, u faktičkom smislu to nije bilo tako. Užički korpus JNA je ostavio iza sebe dobro naoružane i brojne srpske vojne formacije (Arkanovci, "Beli orlovi", Šešeljevci, četnici). Veliki broj vojnika JNA (rezervista Užičkog korpusa) priključio se navedenim formacijama, tako što su samo preobukli uniforme, zamijenivši vojne uniforme JNA s novim. I sam Veljko Kadijević, ključni akter promjena u strukturi JNA, eksplicitno je tvrdio kako je "JNA predstavljala osnovu iz koje su formirane tri vojske – Vojska SRJ, Vojska Republike Srpske i Vojska Republike Srpske Krajine."[17]

Sve navedene vojne formacije su držale Višegrad pod opsadom, preuzevši ujedno i ulogu glavnih aktera u činjenju zločina nad bošnjačkim civilima Višegrada. Naime, "u svom nastojanju da što prije ostvare zamišljene ciljeve, domaći četnici i oni koji su došli sa strane, služili su se najbrutalnijim sredstvima."[18]

O ostanku u Višegradu oficira JNA i nakon formalnog povlačenja Užičkog korpusa JNA svjedoči i dokumentacija Ministarstva unutrašnjih poslova "Srpske Republike Bosne i Hercegovine" – Centar službi bezbjednosti Trebinje – Stanica javne bezbjednosti Višegrad. Tako, u dopisu Ministarstva unutrašnjih poslova "Srpske Republike Bosne i Hercegovine" – Centar službi bezbjednosti Trebinje – Stanica javne bezbjednosti Višegrad upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova "Srpske Republike Bosne i Hercegovine", od 13. jula 1992. godine, pored ostalog, stoji

[16] ICTY, Predmet br. IT-98-32/I-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoje Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009., paragraf 47-48.

[17] Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada – vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993., str. 163; Duraković, Nijaz: *Prevara Bosne*. Sarajevo: DES, 2004., str. 91-92.

[18] AIIZ, Inv. br. 2-4672.

"nakon povlačenja jedinica Užičkog korpusa, čije jedinice su ušle i oslobodile najuže područje grada, na području Opštine izvršena je opšta mobilizacija vojnih obaveznika i uvedena radna obaveza za rad sposobnog stanovništva, sa ciljem da se pod kontrolom održi i proširi oslobođeno područje, u čemu se i uspjelo. Naporedo sa aktivnostima na formiranju vojske Srpske Republike BiH, na području Opštine formirana je Prva pješadijska laka brigada Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, kojom komanduje magistar kap. I kl. Vinko Pandurević, aktivni starješina JNA, dok su svi ostali kadrovi – starješine i vojnici ove brigade rezervni vojni obaveznici sa područja Srpske Opštine Višegrad."[19]

U Obavještenju o daljem angažovanju Užičkog korpusa JNA dostavljenom Glavnom štabu "Vojske Republike Srpske", od 20. januara 1993. godine, komandant Užičkog korpusa JNA general-major Dragoljub Ojdanić, navodi kako:

"1. UK /Užički korpus – prim E.K./ će nastaviti napadnu operaciju do 31.01.1993. godine, najdalje do 12 časova. 2. Dostignutu liniju, koju ćemo mi zaprečiti, trebate prihvatiti i posesti je snagama iz vašeg sastava do 12.00 časova 31.01.1993. godine. 3. Potrebno je, da obezbedite ekipe za sanaciju bojišta, jer je na savladanom prostoru ostao veliki broj leševa. U sastav ekipa za sanaciju bojišta potrebno je, da uključite novinare i snimatelje u cilju prikupljanja dokaza potrebnih za korišćenje u propagandne svrhe i dokumentovanje zločina nad srpskim narodom."[20]

"Dana 31. marta 1993. godine Komanda TG 'Višegrad' je izdala potvrdu kojom se "potvrđuje od strane TG 'Višegrad', da je gospodin stariji vodnik I klase, dipl. prof. odbrane Pajčin (Vasa) Radovan, na službi u VP 5542 Beograd, učestvovao u ratu kao pripadnik JNA i oružanih snaga Republike Srpske u vremenu od 01. 04. 1992. godine do 08. 04. 1993. godine. Za vreme učešća u ratu obavljao je dužnosti načelnika stanice velikih sistema, komandira voda i načelnika veze brigade. Poslednja dva meseca vršio je dužnost organizatora veze TG 'Višegrad'."[21]

O samovoljnim dolascima vojnih obveznika Vojske Jugoslavije u redove "Vojske Republike Srpske" svjedoči i dopis Komande TG "Višegrad" od 29. aprila 1993. godine upućen Komandi Drinskog korpusa "Vojske Republike Srpske", kojim se "traži naredba za privremeno upućivanje na službu u VRS kapetana I klase Miličević (Milica) Tomislava, sada na službi u VP 4695 Danilovgrad – 326. mabr, Podgorički korpus."[22]

---

[19] AIIZ, Inv. br. 2-4950, *Kratak pregled vojno-bezbednosne situacije na području Srpske Opštine Višegrad*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srpske Republike Bosne i Hercegovine – Centar službi bezbjednosti Trebinje – Stanica javne bezbjednosti Višegrad, Službena tajna - str. pov., broj 08-3/92, od 13. 07. 1992.

[20] AIIZ, Inv. br. 2-3258, *Obaveštenje o daljem angažovanju Užičkog korpusa*, Komanda Užičkog korpusa, str. pov., broj 174-2, od 29. 01. 1993; Čekić, Smail, nav. dj., 2015., str. 578-579.

[21] AIIZ, Inv. br. 9-12932, *Potvrda*, pov. br. 01-206/93, od 31. 03. 1993.

[22] AIIZ, Inv. br. 9-12933, *Zahtjev za privremeno upućivanje na službu*, str. pov. br. 01-323/93, od 29. 04. 1993.

U obavještenju komande 2. Podrinjske lake pješadijske brigade Višegrad, od 1. novembra 1993. godine, između ostalog, stoji: "Obavještavamo vas da se u našu jedinicu javio avl /aktivno vojno lice – prim. E.K./, vodnik Vukomanović (Milen) Nenad, dana 23.10.1993. godine. Imenovani je došao iz VP 6330 Podgorica."[23]

Logistička pomoć i podrška

Tokom okupacije Višegrada, Užički korpus JNA je u kontinuitetu naoružavao i vojno obučavao lokalno srpsko stanovništvo, uključujući obučavanje u rukovanju teškim naoružanjem (tenkovima i topovima). Povlačenjem s teritorije Višegrada, Užički korpus JNA je svjesno i namjerno ostavio velike količine lakog i teškog naoružanja i predao u ruke lokalnim srpskim vojnim formacijama.

O logističkoj i materijalnoj podršci JNA, kao i umiješanosti državnog, političkog i vojnog rukovodstva Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije) u agresiju, naoružavanje i pomaganje Srba, te u izvršenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Republici Bosni i Hercegovini i Višegradu, postoje mnogi relevantni pokazatelji i dokazi. S tim u vezi, Norman Cigar tvrdi kako

"postoje, međutim, pokazatelji da je iznad svega stajala razrađena strategija u skladu sa kojom se oblikovala politika. Za vrijeme svoje posjete Srbiji, Branimir Savović, gradonačelnik bosanskog grada Višegrada, otkrio je prethodnu saradnju sa vlastima u Srbiji. Kritikujući, kako je naveo, nedavni pritisak Beograda da se zaustavi dalje napredovanje, on je ne skrivajući nervozu, napomenuo: 'istina je da nismo mi zaustavili borbu koju smo zajedno planirali. Ali, također je istina da nismo mi bili ti (bosanski Srbi) koji su došli sa sloganom *'Svi Srbi u jednoj državi*.'"[24]

Nadalje, norveški filozof Kjell Arild Nilsen u svojoj knjizi *Milošević u ratu i Haagu – dokumentacija*, također navodi dokaze namjerama i konkretnoj umješanosti vrha Savezne republike Jugoslavije u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu. S tim u vezi, navodi kako je "jedan svjedok svjedočio o tome kako je slušao razgovor između Radmila Bogdanovića, koji je jedan period bio ministar za unutrašnje poslove u Vladi Srbije, i Vojislava Šešelja u hotelu Bratunac, gdje su se njih dvojica svađala oko preuzimanja vlasti u Višegradu. 'Mi smo vam dali pare. Dali smo vam ljudstvo, oružje, slobodu da radite šta god želite. Šta još hoćete od nas?', rekao je Bogdanović Šešelju. Šešelj mu je odgovorio da će se posao uraditi narednih dana u svim općinama na obali rijeke Drine..."[25]

---

[23] AIIZ, Inv. br. 9-12934, *Obavještenje za vodnika Vukomanović (Milen) Nenad*, Komanda 2. PLPBR, pov. br. 05/25-51, 01. 11. 1993.

[24] Cigar, Norman:*Genocid u Bosni – politika "etničkog čišćenja"*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998, str. 62-63.

[25] Nilsen, Kjell Arild: *Milošević u ratu i u Haagu – dokumentacija* (prevod sa norveškog jezika dr. Rasim Muratović). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013., str. 273.

Nilsen zaključuje kako "takva podrška nije mogla biti dana bez Miloševićevog aktivnog i apsolutnog odobrenja."[26]

I rukovodstvo paradržavne tvorevine Republike Srpske je znalo i bilo uvjereno da stvaranje etnički čiste srpske države ne mogu ostvariti bez pomoći i podrške Srbije i Crne Gore. Dobrica Ćosić, iz razgovora s Radovanom Karadžićem u Višegradu zaključuje kako je

"Karadžić ubeđen da Srbi, ako dobiju naftu koju su platili, a koju je blokirala Srbija, ako dobiju municiju koju su tražili, mogu da se odbrane od muslimansko-hrvatske ofanzive i izdrže još godinu dana rata."[27]

Činjenica je kako je JNA, predvođena generalima Kukanjcom, Uzelcem, Perišićem, Jankovićem, Đurđevcem i drugima, "u službi genocidne politike, rukovodila pripremama, obučavala i naoružavala članove SDS-a, zatim oružane formacije srpskih koljača (šešeljevci, arkanovci, 'beli orlovi' i dr. zločince)."[28]

Prema raspoloživim i relevantnim podacima, može se utvrditi da su u agresiji i izvršenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Republici Bosni i Hercegovini, uključujući i Višegrad, s teritorije Srbije i Crne Gore učestvovale sljedeće oružane formacije i grupe:[29]

− jedinice JNA/Vojske Jugoslavije;

− jedinice MUP-a Republike Srbije;

− *Arkanovci* (ili Srpska dobrovoljačka garda), pod vođstvom Željka Ražnatovića Arkana;

− Šešeljevci (Srpski četnički pokret), pod vođstvom Vojislava Šešelja, predsjednika Srpske radikalne stranke;

− *Beli orlovi*, pod vođstvom Mirka Jovića, predsjednika Srpske (stranke) narodne odbrane;[30]

− *Rojalisti*, pod vođstvom Mihajla Mlađenovića, predsjednika Srpskog rojalističkog bloka;

− *Srpska garda*, Srpskog pokreta obnove Vuka Draškovića, pod vođstvom S. Lajinovića;

− *Vukovarci* – pripadnici različitih oružanih sastava koji su učestvovali i u agresiji i zločinima na području Vukovara i šire;

---

[26] Isto, str. 273.

[27] Ćosić, Dobrica, nav. dj., str. 197.

[28] Čekić, Smail, nav. dj., 2004, str. 169.

[29] Isto, str. 871-872.

[30] Vođa "Belih orlova" ili "Osvetnika" u jugoistočnoj Bosni i Hercegovini je bio zloglasni zločinac Milan Lukić, osuđen u Haškom tribunalu na doživotnu kaznu zatvora za počinjene zločine na području Višegrada.

− *Specijalci* Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove;
− *Specijalci* Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije;
− *Martićevci*, jedinice Milana Martića iz Knina;
− *Dobrovoljci* različitih pročetničkih organizacija iz Srbije i Crne Gore;
− Žute ose i dr.

O materijalnoj i tehničkoj (logističkoj) pomoći JNA/VJ i MUP-a Srbije svjedoči i činjenica kako je "Momčilo Perišić Šešeljevcima dao uniforme, gorivo, naoružanje i vozila, a specijalci MUP-a su ih obučavali i zajedno sa njima učestvovali u zločinima."[31]

U Odluci po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude u predmetu Tužilac protiv Slobodana Miloševića, između ostalog, stoji kako je Slobodan Milošević

"vršio de facto kontrolu nad JNA preko svog utjecaja na (1) Predsjedništvo SFRJ; (2) načelnike Generalštaba (Kadijevića, Adžića i Panića); (3) finansiranje JNA i (4) imenovanje lojalnih oficira JNA. VRS i VJ osnovala je JNA i tokom cijelog rata VRS je dobijala logističku podršku od VJ-a. Prema tome, sredstva za finansiranje VRS i VJ potjecala su iz jedinstvenog izvora finansiranja... Gospodin Torkildsen na str. 26997-26998 izjavljuje da je Ratko Mladić rekao da su JNA/VJ dale stotine tenkova za etničko čišćenje u Višegradu, Rogatici i Brčkom."[32]

Iako su permanentno negirali svoju umiješanost i utjecaj, vlasti u Beogradu su zadržale "značajnu kontrolu i nad glavnim paravojnim formacijama, a Milošević je mogao zauzdati neke od njih – kao što su Jovićevi 'Beli orlovi', Draškovićeva 'Srpska garda' i, kasnije, Šešeljeve jedinice, – ali to je činio samo onda kad je procijenio da su one postale prijetnja njegovom režimu i njegovoj političkoj poziciji."[33]

Logistička pomoć i podrška "Vojsci Republike Srpske" upućena iz Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije) bila je izražena i u kontinuitetu. Agresorske snage na području Višegrada "snabdjevane su ljudstvom, oružjem i municijom iz Srbije (Bubanj Potok, Kremna, Čačak i iz Beograda – Banjica i Topčider). Cilj jačanja agresorskih potencijala na tom području bila je ofanziva na komunikacije Ustiprača – Međeđa i Trnovo – Grebak – Zorovići – Goražde. U tom cilju agresorskim snagama je krajem novembra pristigla pomoć Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije."[34]

---

[31] Čekić, Smail, nav. dj.,2004, str. 872.

[32] *Miloševiću dokazan genocid u Bosni – međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007., str. 170.

[33] Cigar, Norman, nav. dj., str. 64-65.

[34] Čekić, Smail, nav. dj., 2004., str. 928-929; *Dnevni izvještaj*, br. 219/220, 30. novembar 1992. i br. 224, 4. decembar 1992.

Prema raspoloživim podacima, Komanda TG "Višegrad" je u kontinuitetu nabavljala municiju i druga materijalno-tehnička sredstva iz Srbije (osobito iz Užica, Kragujevca i Čačka). Tako je 22. februara 1993. godine Komanda TG "Višegrad" uputila zahtjev preduzeću PTT Saobraćaja Srbije – radna jedinica Užice za iznajmljivanje 2 TLF kanala, i to:

1. Po 1. kanalu daleki pretplatnik TC Užice.
2. Po 2. kanalu daleki pretplatnik vojne TC Užičkog korpusa.[35]

Nadalje, dana 08. aprila 1993. godine Komanda TG "Višegrad" traži saglasnost Glavnog štaba "Vojske Republike Srpske" za preuzimanje municije za potrebe TG "Višegrad" u RZ Kragujevac, koju je ranije obezbjedila, i to:

− raketa 107 mm za VBR 107 mm = 1.000 kom.
− metak 30 mm za "Prage" = 500 kom.[36]

Dana 28. februara 1994. godine Komanda TG "Višegrad" upućuje zahtjev Glavnom štabu "Vojske Republike Srpske" kojim traži saglasnost za dodijelu M/V rashodovanih iz TRZ Čačak, a radi popune jedinica terenskim M/V.[37]

Osim opskrbe vojnom opremom, materijalno-tehničkim sredstvima, te aktivnog učešća pripadnika JNA i MUP-a Republike Srbije u agresiji i vršenju zločina, JNA i MUP Republike Srbije su u kontinuitetu pružali pomoć i podršku u obučavanju oficira i vojnika "Vojske Republike Srpske". Tu činjenicu, pored ostalih, dokazuje i Izvještaj u vezi s kursiranjem kadra, upućen Drinskom korpusu od komande 2. Podrinjske lake pješadijske brigade Višegrad, od 16. juna 1994. godine. U navedenom Izvještaju se, između ostalog, navodi: "2. obuku pionira planirali smo izvesti sa jedinicama MUP-a Jugoslavije, u reonu s. Prelovo – Rujišta, prema njihovom planu i programu, a o terminu održavanja kursa ćemo vas naknadno obavestiti."[38]

Dakle, evidentno je aktivno i izravno učešće političkog i vojnog vrha Srbije i Crne Gore (Savezne republike Jugoslavije) u pripremi, organiziranju i izvršenju agresije, kao i brojnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i genocid nad Bošnjacima. Savezna republika Jugoslavija je, prema izjavi Slobodana Miloševića, na sjednici Vrhovnog saveta odbrane 30. augu-

[35] AIIZ, Inv. br. 9-12935, *Zahtjev za iznajmljivanje 2 TLF kanala*, Komanda TG "Višegrad", strogo pov. broj 01-282/46, od 22.02.1993. godine.

[36] AIIZ, Inv. br. 9-12936, *Saglasnost za preuzimanje municije*, Komanda TG "Višegrad", str. pov. br. 01-231/93, od 08.04.1993. godine.

[37] AIIZ, Inv. br. 9-12937, *Zahtjev za dodijelu M/V rashodovanih*, Komanda TG "Višegrad", str. pov. br. 01-109/94, od 28.02.1994. godine.

[38] AIIZ, Inv. br. 9-12938, *Izvještaj u vezi kursiranja kadra*, Komanda 2. PLPBR, str. pov. br. 1-130, 16.06.1994. godine.

sta 1994. godine pružila "maksimalnu pomoć našem narodu preko Drine, da se stvori Republika Srpska da se stvori Republika Srpska Krajina, da se uspostavi njihov normalan status u pregovaračkom procesu i da se dođe do konačnog cilja..."[39] Na 40, proširenoj sjednici Vrhovnog saveta odbrane, održanoj 5. augusta 1995. godine, na kojoj je "razmatrana aktuelna vojno-politička situacija na prostoru prethodne Jugoslavije", Slobodan Milošević je, između ostalog, izjavio: "Ova zemlja i ovaj narod učinili su sve da pomognu srpskom narodu na prostoru prethodne Jugoslavije."[40]

Zaključna razmatranja

Sva dosadašnja relevantna i bitna saznanja, do kojih se došlo znanstvenim istraživanjima, pokazuju i dokazuju činjenicu o učešću vojnih i oružanih formacija Srbije i Crne Gore u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i izvršenju genocida u Višegradu. Naime, na Republiku Bosnu i Hercegovinu, u periodu od 1992. do 1995. godine izvršena je klasična oružana agresija od Savezne republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Republike Hrvatske, a među prvim bosanskohercegovačkim gradovima koji su se našli na udaru srpskog agresora bio je grad Višegrad. Glavni organizatori su bili Srbija i Crna Gora (Savezna republika Jugoslavija), paradržavna tvorevina Srpska Republika Bosna i Hercegovina/Republika Srpska, JNA/VJ i druge srpske oružane formacije. Potpuna okupacija Višegrada od trupa Užičkog korpusa JNA izvršena je 14. aprila 1992. godine. Užički korpus JNA pod komandom Dragoljuba Ojdanića je, odmah po okupaciji, zaposjeo sva strateška i važna mjesta, preuzimajući u potpunosti kontrolu nad gradom. Iz Užica je krenula vojna kolona od 100 teških kamiona za Višegrad, s prikačenim artiljerijskim naoružanjem. U narednih nekoliko dana postavili su više kontrolnih punktova u gradu i okolici (osobito na mostovima), a na kojima su bili vojnici JNA, kao i pripadnici lokalnih srpskih vojnih formacija.

U izvršenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima na području Višegrada posebno su se isticale 'specijalne' jedinice Više-

[39] Čekić, Smail: "Namjera, ciljevi, zadaci, organizacija, mjesto i uloga jedinstvene vojske SRJ – Vojske Jugoslavije/"Vojske Republike Srpske"/"Srpske Vojske Krajine", *de iure* i *de facto* organa države Savezne republike Jugoslavije, u (iz)vršenju genocida u Republici Bosni i Hercegovini", *Pregled – časopis za društvena pitanja* Univerziteta u Sarajevu, God. LVIII, br. 3 (2017), str. 19-48; AIIZ, Inv. br. 3702-2, Savezna republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, vojna tajna, strogo poverljivo*, stenografske beleškesa 25. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 30. augusta 1994. godine.

[40] Isto, str. 19-48; AIIZ, Inv. br. 2-5104, Savezna republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, SP broj 10-1,5. august 1995*, zabeleškesa 40, proširene sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 5. augusta 1995. godine.

gradske brigade "Vojske Srpske Republike" u Bosni i Hercegovini, formirane od starješina Užičkog korpusa JNA, koji su ostali na službi u "Vojsci Srpske Republike u Bosni i Hercegovini", izdavali naređenja i učestvovali u pokolju bošnjačkog stanovništva.

U sastavu Višegradske brigade "Vojske Republike Srpske" djelovale su tri 'specijalne' jedinice koje su se posebno isticale u zločinima i masovnim ubistvima Bošnjaka. To su bili "Osvetnici" pod komandom Milana Lukića, "Garavi sokak" pod komandom Bobana Indžića i "Kozaci" ruski plaćenici. Osim navedenih jedinica, zločine nad Bošnjacima Višegrada vršili su i pripadnici "Belih orlova" iz Priboja u Srbiji, pod komandom zloglasnog vojvode Jeftića, kao i pripadnici drugih vojnih formacija s prostora Srbije i Crne Gore.

Rezultat agresije i izvršenih zločina, uključujući i zločin genocida, jeste činjenica kako je samo tokom maja i juna 1992. godine, prema podacima Haškog tribunala, ubijeno više od 60% Bošnjaka sa područja općine Višegrad. U Višegradu je 1992. godine ubijen veći broj Bošnjaka nego u ijednoj drugoj općini u okolici. Ta, i niz drugih činjenica, potvrđuju da je izvršen zločin genocida u Višegradu u periodu 1992-1995. godine, i da izvršene zločine odlikuje njihovo planiranje i priprema, organizirano (izv)vršenje i sistematičnost, čime su dokazana oba elementa genocida: namjera (*mens rea*) i akt genocida (*actus reus*).

Literatura:

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Cigar, Norman: *Genocid u Bosni – politika "etničkog čišćenja"*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998.

Čekić, Smail: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Kult B, 2004.

Čekić, Smail: "Namjera, ciljevi, zadaci, organizacija, mjesto i uloga jedinstvene vojske SRJ – Vojske Jugoslavije/"Vojske Republike Srpske"/"Srpske Vojske Krajine", *de iure* i *de facto* organa države Savezne republike Jugoslavije, u (iz)vršenju genocida u Republici Bosni i Hercegovini", *Pregled – časopis za društvena pitanja* Univerziteta u Sarajevu, God. LVIII, br. 3 (2017), str. 19-48.

Duraković, Nijaz: *Prevara Bosne*. Sarajevo: DES, 2004.

Hećo, Faid: *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005.
ICTY, Predmet br. IT-98-32/I-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoje Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009.
Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada – vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
Kljun, Ibrahim: *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*. Zenica: KDB "Preporod" i Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, 1996.
Miloševiću dokazan genocid u Bosni – međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.
Nilsen, Kjell Arild: *Milošević u ratu i u Haagu – dokumentacija* (prevod sa norveškog jezika dr. Rasim Muratović). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
Petrović, Miodrag: *Susreti sa Dobricom Ćosićem – necenzurisani razgovori*. Niš: IP Zograf, 2000.
Seizović, Zarije: *Međunarodno humanitarno pravo*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.

THE PARTICIPATION OF SERBIA AND MONTENEGRO IN THE AGGRESSION AGAINST THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS IN VIŠEGRAD

Ermin Kuka

Summary

Classical armed aggression on the internationally recognized, independent and sovereign Republic of Bosnia and Herzegovina was carried out by Serbia and Montenegro (the Federal Republic of Yugoslavia), or by the direct participation of their armed and military forces. The main organizers were Serbia and Montenegro (the Federal Republic of Yugoslavia), "Serb Republic of Bosnia and Herzegovina"/"Republic of Srpska", JNA/VJ and other Serbian armed forces. Aggression is persuasive by the commission of numerous mass and individual forms of crimes against humanity and international law, including the crime of genocide against Bosniaks. This can especially be identified and investigated on the example of the Višegrad municipality. The extent and scope of crimes committed in the territory of the municipality of Višegrad, in the period of 1992-1995, that the active Serbia and Montenegro (Federal Republic of Yugoslavia) also had active participation in. The general hypothesis is that in Višegrad between the years of 1992-

1995. crimes committed in agrression and genocide, armed and military formations of Serbia and Montenegro (the Federal Republic of Yugoslavia) were also involved, and that the crimes committed were characterized by their planning and preparation, organized conduct and systemacitity, thus proving both elements of the genocide: intent (*mens rea*) and act of genocide (*actus reus*). Through the scientific methodological allegiance, the relevant documents were drawn up, conclusions were drawn up of the participation of Serbia and Montenegro (the Federal republic of Yugoslavia) in the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina and the genocide against Bosniaks in Višegrad in the period of 1992-1995.

Key words: Serbia, Montenegro, aggression, Republic of Bosnai and Herzegovina, genocide, Višegrad

OSMI NAUČNI SKUP BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI*

* Ova rubrika sadrži pristigle referate sa Osmog naučnog skupa "Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci", koji je održan 23. juna 2018. godine u organizaciji BZK "Preporod" iz Sarajeva.

UDK 159.37 (497.6)

Razvoj estetike u Bosni i Hercegovini

Sarina Bakić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Estetika je filozofska disciplina koja ispituje teoriju umjetnosti, proces umjetničkog stvaranja i doživljaja, vrednuje sadržaje i oblike umjetničkog djela, njegovu suštinu i smisao. Ovaj rad predstavlja kratki uvid u život i djelo najznačajnijijih teoretičara estetike u Bosni i Hercegovini. Estetika u Bosni i Hercegovini predstavlja bogatu riznicu ključnih promišljanja o umjetnosti i njeni dometi nimalo ne zaostaju za estetskim promišljanjima u Regionu.

Ključne riječi: estetika, filozofija, estetski doživljaj, umjetnost, Salih Kazazović, Ivan Focht, Kasim Prohić, Sadudin Musabegović, Predrag Finci

Uvod

Prošlo je vrijeme estetskih filozofskih sistema. Više se ne pišu ni cjelovita estetska promišljanja. Raspravlja se o ponekom estetskom pitanju ili se prikazuje određeni umjetnički pravac. Ne ulazi se više u suštinska pitanja u vezi s umjetnošću, ne razmatra se više ni pitanje o biti umjetnosti. Ali, estetika i kakav-takav pojam estetskog su se zadržali i u Bosni i Hercegovini. Štaviše, šire se na područja na kojima ih se prije nije ni očekivalo, kao što je, naprimjer, sociologija, oblast sociologije kulture i umjetnosti, u okviru koje i sama djelujem. Zadržao se i pojam ljepote, samo što se stalno mijenja kako njen opseg, tako i sadržaj. Velike promjene u savremenoj umjetnosti i estetici povlače za sobom drugačiji spektar posmatranja tradicionalno shvaćenih pojmova umjetnosti, ali i ukusa. Kritičar i teoretičar umjetnosti Robert Hughes nanovo je razmatrao Hegelovu ideju o kraju umjetnosti[1], pretpostavljajući da je došao kraj samoj umjetnosti, jer ona više nije u mogućnosti izgraditi niti jednu filo-

[1] Hughes, 2009.

zofsku, odnosno estetsku paradigmu, što je, prema njegovom mišljenju, rezultat ogromnih promjena u savremenom svijetu u svim segmentima života, te da se, shodno tome, treba vratiti primarnim definisanjima umjetničkog djela i estetike, kako bi se kreirala smislena ideja estetike i umjetnosti danas, a u okvirima savremenih primjena i recepcije. Ovo iziskuje razmatranje drugih konteksta u okvirima estetike, kao što su društveni, historijski i kulturni, te razmatranje odnosa društva prema umjetniku, i obratno, odnosu djela prema umjetniku koji ga stvara i prema recipijentima koji se susreću sa specifičnim djelom s obzirom na to da su nosioci estetskog objekta umjetnička djela, odnosno da je predmet istraživanja estetike upravo umjetničko djelo.[2]

Estetika proučava i osnovne estetičke kategorije – kriterije vrijednosti i ocjenjivanja određenog umjetničkog djela.

Također treba imati na umu da se predmet estetike razlikuje širom svijeta. Postoje različite škole, grane i pravci u okviru jednog društva ili jezičke oblasti, koje određuju različita interesovanja i interese, metode koje se koriste, pretpostavke pa čak i aksiomi istraživanja, te korpus osnovnih pojmova i tekstova.

Danas, kada smo svjedoci brzih promjena u svim aspektima društva i kada populistička kič kultura preuzima primat kulturnog prostora u Bosni i Hercegovini, izlagati estetiku postalo je ne samo problematično, nego i vrlo upitno. Kakva i koja su estetska pitanja primjerena postaviti danas u ovakvoj situaciji, a i kakva pitanja postavljati umjetnosti danas? Koliko i kako danas istražujemo estetski doživljaj, odnosno iskustvo? Da li se time uključuju i pitanja o ljepoti u umjetnosti danas, pitanja koja su bosanskohercegovački teoretičari estetike stalno postavljali i promišljali.

Neupitno je da čovjeka još od historijskih početaka prati ono što danas nazivamo umjetnošću. I danas je, uz svu upitnost, umjetnost još prisutna ili se ono što srećemo na izložbama, ponekim festivalima i muzejima tako naziva. Nije ni sasvim razumljiva ni masovno prihvaćena. Ali, to nije ništa novo. No, važno je naglasiti da estetika još ima mogućnost primjene, možda čak i šire nego što je to bilo u prošlosti. Dijelom je ova primjena moguća još u umjetnosti, ali, prije svega, u raznim vrstama dizajna i u novim medijima, internetu i televiziji, pa i u svakodnevnom životu.

Sve ove uvodne napomene, pogotovo ako bismo govorili o stanju estetike i umjetnosti u Bosni i Hercegovini[3] danas, ne mogu biti razumljive ako se ne

[2] Morawski, 1974.

[3] "Estetika bez prekida prati istoriju čovečanstva. Ne postoji društvo bez umetnosti i bez estetskih doživljaja. Možemo razumno pitati, kada su te pojave nastale i kada se javilo znanje o njima, ali je nemoguće poreći da su postojale uvek i da postoje i danas" (Morawski, 1974., 17).

uđe u sam razvoj ove nauke u našoj zemlji za šta su zaslužni mnogi filozofi, no ja sam odlučila izabrati četiri najvažnija teoretičara kada je riječ o estetici. To su: Ivan Focht, Kasim Prohić, Sadudin Musabegović i Predrag Finci. Međutim, u kontekstu ovog kratkog pregleda historije estetike u Bosni i Hercegovini, potrebno je spomenuti i Saliha Kazazovića[4], koji je još u devetnaestom vijeku promišljao estetiku i recepciju umjetnosti u Bosni i Hercegovini.

Salih Kazazović rođen je 1873. godine u Travniku i bio učitelj u nekoliko gradova u Bosni i Hercegovini. Umro je u Banjoj Luci, 1943. godine. Doktorirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Iako je u naučnim krugovima koji se bave političkom misli u Bosni i Hercegovini Kazazović poznat po svojim kritičkim tekstovima i angažmanu protiv austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini[5], u kontekstu ranog historijskog razvoja estetike u Bosni i Hercegovini predstavlja i mislioca čiji objavljeni rukopisi jesu među prvim originalnim spisima u kojima se uvodi zapadno-evropski diskurs filozofije i estetike, prvenstveno Nietzschea i Schopenhauera. U listu *Biser*, prema Zgodiću[6], u periodu između 1913. godine i 1918. godine, on objavljuje dva veoma vrijedna rukopisa s nazivima *Sredstva i dojmovi tragičnog izražavanja (psihološka razmatranja)* i *Savremena filozofija i njeni sustavi*. Među prvima razmatra i danas važnu i nezaobilaznu problematiku recepcije, i to recepcije filozofije i umjetnosti te psihologije umjetnosti. S tim u vezi Kazazović je pisao: "S napretkom psihologije, kao znanosti, kao jednoga dijela filozofije – ukazala se je i potreba jasne i razgovijetne kritike u umjetničkim tvorevinama – kako bi posmatrač mogao što bolje proniknuti i uroniti u sam sadržaj umjetničkog djela"[7]. Tu se oslanja na Nitzschea i *Rođenje tragedije* "koji je kao niko drugi priznao umjetnosti metafizičku bitnost"[8], ali se u svojim promišljanjima više okreće filozofiji Schopenhauera, koji u umjetnosti vidi jedini spas od 'besmislenog svijeta'. Schopenhauerovo poimanje svijeta kao predodžbe i da se svijet i ljudsko postojanje posmatra iz perspektive estetike dalo je obole Kazazovićevoj estetici baziranoj na psihologiji i njegovom izučavanju recepcije umjetničkog djela. "Ako hoćemo doći do iskustva, da se u jedan čuvstveni manir umjetnine mognemo duhom prenijeti, to ćemo postići samo posredstvom psihologije. Ovdje se nameće odmah pitanje, kako je to moguće, da se mi u jedno psihičko stanje jednoga lica u romanu ili

[4] Zahvaljujem se prof. dr. Esadu Zgodiću, koji mi je sugerisao da ovaj svoj rad o estetici u Bosni i Hercegovini obogatim i promišljanjima Saliha Kazazovića.

[5] Zgodić, 2003., 293.

[6] Zgodić, 2003., 295.

[7] Kazazović: u: Zgodić, 2000., 39.

[8] Kazazović: u: Zgodić, 2000., 47.

drami duhom prenesemo i da to stanje naše osjećaje, naša čuvstva silom zaokupi? Ili, npr., kako se to može objasniti, da nas samo jedan istaknutiji dogagjaj, u kojem samo zamišljena lica po opisu nešto čine i djeluju – prenese u takovo duševno raspoloženje, kao da mi to sami u istinu doživljujemo?".[9] Ono što se izdvaja u Kazazovićevom mišljenju jeste da ono korespondira sa savremenim najrelevantnijim teoretičarima recepcije umjetničkih djela kao što je Alphons Silbermann. Prema Silbermannu,[10] sve zavisi od toga da li se i koliko "kao bitno u umjetnosti uzima ili eliminiše racionalni, svjesni element u njoj, a eliminiše ili uzima intuitivni, iracionalan". U suštini, riječ je o tome što zadovoljavajuće objašnjenje recepcije kulture i umjetnosti danas pretpostavlja ispitivanje integralnog odnosa: umjetnik-djelo-društvo, odnosno oslanjanje na rezultate onih nauka koje posebno istražuju svaki od ovih elemenata. U tom smislu, jedna od najvažnijih je i psihologija.

Nadalje, imajući u vidu vremenski kontekst te historijski i politički ambijent u kojem je Kazazović stvarao i živio uopšte, a istraživači historije političke i naučne misli u Bosni i Hercegovini naročito akcentiraju, jeste Kazazovićevo doživljavanje i razumijevanje umjetnosti sa sekularnog aspekta i u okvirima prosvjetiteljstva, nastojeći da svoja promišljanja i kritički odnos približi što većem broju ljudi.

Salih Kazazović je bio poznat i kao pisac komedija. Poznate su njegove dvije objavljene komedije u Sarajevu: *Oba gluha* (1911.) i *Ćoravi račun* (1912.).

Ivan Focht je rođen 7. aprila 1927. godine u Sarajevu, a umro je u Zagrebu, 20. oktobra 1992. godine. Predavao je estetiku na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i na Muzičkoj akademiji, sve do odlaska u penziju. Njegova najvažnija djela su *Istina i biće umjetnosti* (1959.), *Mogućnost, nužnost, slučajnost, stvarnost/ Hegelovo učenje o odumiranju umjetnosti* (1961.), *Moderna umjetnost kao ontološki problem* (1965.), *Temelji savremene ontologije umjetnosti* (1966.), *Uvod u estetiku* (1972.), *Tajna umjetnosti* (1976.), *Savremena estetika glazbe* (1980.).

Ivan Focht je bio jedini preživjeli član porodice Focht, nakon što su vojnici Maksa Luburića uhapsili cijelu porodicu u Sarajevu (roditelji su mu strijeljani u Sarajevu, a brat Vlatko odveden i pogubljen u Jasenovcu). Spasio se skakanjem s prozora iz zgrade u kojoj je cijela porodica bila zarobljena. "O tome on nikada nije govorio, a ni pisao. Dosljedno velikim umovima svoje generacije, dosljedno izuzetosti filozofije od argumenata svakodnevnoga svijeta i života, koliko god život mogao biti okrutan i strašan, dosljedno na kraju i svome židovskom podrijetlu, profesor Ivan Focht do kraja je života šutio o skoku s drugoga kata Žup-

[9] Kazazović: u: Zgodić, 2000., 40.

[10] 2013., 200.

skog redarstva u budućoj Ulici Boriše Kovačevića. I prolazio je godinama uz tu ulicu, a možda i niz nju, kao što je prolazio i drugim ulicama kojima su išli njegovi brat, majka, otac".[11]

Ivan Focht je bio filozof fenomenološke orijentacije i već se u svojim ranim djelima odmicao od marksističkog i psihologističkog poimanja, razumijevanja umjetnosti. Muzika je u njegovim djelima imala ontološku prednost u odnosu na sve ostale umjetnosti o kojima je pisao i govorio. Najviše se bavio istraživanjem muzike Johana Sebastijana Bacha. "Najveći graditelj u glazbi svih vremena za mene je Bach. Nacrti za njegove građevine su metafizičke provenijencije – tako grandiozni, fantastični i zapravo misteriozni da je nemoguće povjerovati kako su dopali u ruke jednog čovjeka"[12] Prema Fochtu, uz hegelijanizam, najveći neprijatelji umjetnosti su kič i malograđanski ukus. "I jednom i drugom tajna umjetnosti ostaje zauvijek zatvorena"[13]

Značaj Fochtove estetike i filozofije jeste u tome da je on prvi revolucionirao cjelokupno tradicionalno razumijevanje umjetnosti, nadilazeći usko područje estetike kao filozofske discipline, što je značilo i impliciralo preokret unutar historije i teorije umjetnosti, ali i umjetničke kritike. Ivan Focht u svojim promišljanjima nije za polazna stanovišta koristio tradicionalno pitanje šta je umjetnost već šta umjetnost Jeste. To se najviše ogleda u njegovoj knjizi *Uvod u estetiku*, jer je, prema njegovom mišljenju, upravo pitanje "U čemu je ona?", misleći na umjetnost, možda najteži teorijski cilj koji se u filozofiji uopšte može postaviti. Prema Fochtu, jedino estetika jeste mogući teorijski put prema pojmu i razumijevanju umjetnosti. Prvi se u Bosni i Hercegovini bavio istraživanjem estetskog predmeta i estetskog akta u kontekstu njegove konstitutivne i modalne analize te je kritiku umjetničkog djela promatrao u okviru karaktera same umjetnosti akcentirajući njenu ozbiljnu ulogu u razumijevanju srži umjetnosti i njene uloge. "Umjetnička kritika ne može biti kritika umjetnosti, nego kritika koja je umjetnost"[14]

U njegovom djelu *Tajna umjetnosti*, Focht se bavi istraživanjem forme umjetnosti, diferencijacijama između sadržaja i forme, gdje je svoja razmatranja proširio s apstraktnog slikarstva na muziku. Kritički je pristupio tzv. sadržajnoj estetici i suptilno osporavao marksistička estetička shvatanja[15] i to preko Luka-

[11] Jergović, 2013.

[12] Focht, 1976., 72.

[13] Focht, 1976., 7.

[14] Focht, 1980., 257.

[15] U ovom kontekstu, i Dušan Bošković je akcentirao Fochtova kritička promišljanja prema marksističkoj teoriji estetike u knjizi *Estetika u okruženju – Sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944- do 1972. godine,* Beograd: Institut

csove estetičke teorije. "Forma kao izraz sadržaja, pojam je hegelijanskog tipa, i svojstven je svim pristalicama 'sadržajne estetike'. Jedino ovaj pojam forme stoji na raspolaganju i Georgyu Lukacsu, a sadržaj koji umjetnost po njemu treba ovakvom formom da izrazi, odnosno da odslika (wiederspiegeln) jest ono tipično na stvarima stvarnosti, a tipično je opće u pojedinačnom".[16] Za Fochta, forma umjetničkog djela je u prvom redu jedna relacija ili odnos. Zato je u ovom kontekstu istraživao Herbartovu filozofiju i estetiku. "Forma u Herbartovom smislu objektivno postoji u relacijama između elemenata umjetničkog djela: u relacijama tonova, boja, linija, riječi, pokreta, masa – među sobom. Te relacije između elemenata ne postoje nipošto u manjoj mjeri nego sami elementi: čim iza prvog tona dođe drugi, s njim nije pristupio samo drugi element, nego i jedna relacija. Nemoguće je uz jednu boju postaviti drugu, a da one momentalno ne uspostave odnos, a taj odnos nije nešto što mi samo projiciramo, predočujemo ili zamišljamo, on objektivno postoji".[17]

Kada je riječ o malograđanstvu kao jednom od najvećih neprijatelja umjetnosti, Focht je nerijetko naglašavao da se malograđanskim ukusom i malograđanima moraju što više baviti sociolozi, te iako, prema njegovim riječima, malograđanstvo nije predmet estetike, rado je pisao i govorio o ovoj sociološkoj problematici "s onu stranu estetike". "Jer vanjština, spoljašnost, to je ono na što u prvom redu malograđanin pada. Kako on i u svom svakodnevnom životu ne poznaje dubine, tako da je za njega sveukupna stvarnost zbroj znakova i migova koje ona osobno njemu o sebi daje, tako on i u umjetnosti spremno vjeruje u isključivo postojanje spoljašnosti. Malograđanin je slobodan svih onih razdirućih sumnji u identitet unutrašnjeg i vanjskog, njega ne muče problemi o razlici između noumenona i fenomenona, suštine i pojave, ako se netko proglasi novinarom, slikarom ili filozofom, on i vjeruje da to i jeste"[18] "Pa ipak, malograđanin veoma rado koketira sa umjetnošću, odnosno s onim što on naziva umjetnošću – bez nje on, kako to kaže – ne može".[19]

Nadalje, kada govorimo o estetici, Ivan Focht je smatrao da svaka estetska teorija treba važiti za sve umjetnosti i da je greška mnogih teoretičara estetike

za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", 2003. "Klasični marksizam i umetnička moderna/avangarda su, međutim, po prirodi stvari inkompatibilni. Marksista koji ima smisla za moderno mora – ukoliko konsekventno misli – odbaciti osnovne marksističke teze o umetnosti. Takav slučaj je bio sa Ivanom Fochtom" (Bošković, 2003., 195).

[16] Focht, 1976., 32.

[17] Focht, 1976., 25.

[18] Focht, 1976., 173.

[19] Focht, 1976., 172.

što svoje učenje zasnivaju najčešće samo na jednoj, tako da ono što smo utvrdili spekulativnim načinom treba provjeravati na konkretnom materijalu koji nam pružaju pojedine vrste umjetnosti, danas čak i žanrovi. "Treba naći zajednički nazivnik i definiciju koja će, govoreći o umjetnosti, obuhvatiti podjednako klasičnu i modernu umjetnost"[20]

Još jedna zanimljiva činjenica, vezana za Ivana Fochta jeste da je on bio i vrstan mikolog, bavio se izučavanjem gljiva, a bio je jedan od prvih teoretičara naučne fantastike, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u bivšoj Jugoslaviji. U tekstu *O Ivanu Fochtu*[21], Predrag Finci se prisjeća svog profesora, koji je kao svaki kvalitetan profesor tražio znanje od svojih studenata na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i bio strog: "Molim vas, kolega, evo vama sada pet. I nemojte doći u septembru, nego u oktobru kada pita Kasim".

Kasim Prohić je rođen 25. oktobra 1937. godine u Konjicu, a umro je u Zagrebu, 30. novembra 1984. godine. Predavao je estetiku i savremenu filozofiju na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu na kojem je bio i dekan u periodu 1979/1980. godine. Njegova najznačajnija djela *su Odvažnost izricanja – Fenomenologija životnih formi* (1970.), *Činiti i biti* (1972.), *Figure otvorenih značenja* (1976.), *Prizma i ogledalo* (1988.), *Filozofsko i umjetničko iskustvo* (1988.)[22]. Za studiju o djelu Meše Selimovića Činiti i biti i studiju o poeziji Maka Dizdara *Apokrifnost poetskog govora*, Prohić je 1974. godine dobio tada jednu od najvažnijih nagrada, Dvadesetsedmojulsku nagradu Bosne i Hercegovine. Preveo je Lukacsovu *Teoriju romana*, Adornovu *Estetičku teoriju* te *Razgovore sa Lukacsom* H. Holza, L. Koflera, W. Abendrotha.

U posljednjim godinama života, Kasim Prohić je aktivno učestvovao u mnogim naučnim projektima, kulturnim razmjenama, konferencijama i u javnim polemikama o problemima jugoslavenskog kulturnog prostora, gdje je uvijek isticao bosanskohercegovačku posebnost. Prohić je još 1983. godine, i pored pritisaka i prijetnji, hrabro i dostojanstveno kritikovao nacionalizam pojedinih intelektualnih krugova iz Beograda. "Moje Sarajevo, to je Kasim Prohić. Kasim Prohić je demokrata onoliko koliko zna da je njegova misao u kretanju i da podrazumeva svoju permanentnu izgradnju kao permanentnu samonegaciju, antidogmata, i prema tome, sve što je u prilog zatvaranju on je protiv toga. On je bio za ono što sam ja sa drugima naravno nazivao otvorena forma. Mi ne možemo

[20] Focht, 1959., 6.

[21] Tekst je objavljen u knjizi Predraga Fincija *Sentimentalan uvod u estetiku*, Sarajevski zapisi. Sarajevo: Buybook, 2004.

[22] Izdavačka kuća "Svjetlost Sarajevo" je *Sabrana djela Kasima Prohića* objavilo posthumno u šest tomova 1988. godine.

bez uobličavanja, bez kuće, bez forme, bez imena. To je neophodno potrebno, ali to je istovremeno i veoma opasno. To je uvek mogućnost, pretnja, zatvaranje. Kasim Prohić me je podržao ne samo kao recenzent *BIĆA I JEZIKA*, nego i kao čovek koji me je branio od velikosrpskih nacionalista i onda kad oni još nisu ni mislili da će petokraku zvezdu da zamene kokardom", pisao je Radomir Konstantinović u predgovoru *Sabranih djela Kasima Prohića*.[23]

Prohićev pristup filozofskom pristupu umjetnosti se oslanja na Adorna i njegovu estetičku teoriju u smislu da se Prohić nije ograničavao samo na uži predmet filozofske estetike – na umjetnost i na lijepo, već da je njegov predmetni domen postavljao šire i uvide o karakteru umjetnosti proširio na filozofiju historije, društva i kulture. U estetskim promišljanjima Kasima Prohića jasno je da filozofija umjetnosti nije shvaćena kao predmet filozofske estetike već i kao mjesto na kome estetičar pronalazi uputstvo za kritičko razumijevanje ne samo umjetnosti već i filozofije, ali potencijalno i cjelokupne kulture vremena u kojem je živio.

Jedna od najvažnijih karakteristika djela Kasima Prohića jeste njegova preokupacija estetskim iskustvom kao konkretnim i individualnim doživljajem estetskog objekta. Za njega je funkcija estetskog doživljaja "upoznavanje samog sebe, društva i čovječanstva kao cjeline" (Prohić, 1988:32). Na tragu Adornove estetičke teorije, Prohić je smatrao da estetski doživljaj egzamplarno predstavlja sadržaj pojma *doživljaj* te da pojam *doživljaj*, gadamerovski, postaje odrednica za zasnivanje odnosa prema umjetnosti. U tom smislu, umjetničko djelo se razumijeva kao simbolička reprezentacija života, čemu se već približava svaki doživljaj.[24] Prema Prohiću, pojam estetskog doživljaja sadrži karakterističnu dvosmislenost. Estetski doživljaj, odnosno estetsko iskustvo očito znači da umjetnost proizlazi iz doživljaja, odnosno iskustva i da je izraz iskustva. Ovakvo promišljanje je vrlo važno i za razumijevanje današnje kulture i umjetnosti. U pitanju su i tzv. doživljaji 'najniže vrste' (Adorno) upravo kada se gradi strategija umjetničkih surogata: trivijalizma, šunda, kiča, te mnogih formi industrijske kulture. Ne može se osporiti da i u ovakvim kvalitativno siromašnim doživljajima ipak postoji jedna vrsta cjelovitog doživljaja, odnosno da je i u ovoj vrsti derivacije "sedimentiran opseg duha u cjelini"[25], bez obzira što je veoma udaljen od autentičnog doživljaja kakav nose eminentni umjetnički sadržaji. Estetička pozicija Kasima Prohića se može dobro sagledati na njegovim promišljanjima o razumijevanju umjetničkog djela. Prema njegovim riječima, potrebno je naglasiti da u kontekstu doživljaja odnosno iskustva umjetničkog djela, treba tra-

[23] Cvetičanin, 2017., 594.

[24] Prohić, 1988.

[25] Prohić, 1988., 9

žiti viši nivo odgovornosti umjetnika i umjetnosti kada je riječ o "istorijskom životu egzistencije"[26], čija je glavna odrednica u naročitoj vrsti saznanja koje nam umjetnost pruža a to je samoodređenje. Umjetničko djelo nije neko 'strano tijelo' ili zaseban univerzum u kojem se nađemo nekim čudom, u kome ćemo biti neko vrijeme, barem i nakratko. Naprotiv, mi u njemu "učimo da shvatamo, a to znači da ukidamo diskontinuitet i punktualnost doživljaja u kontinuitetu našeg postojanja".[27] Zato je potrebno prema estetskom i prema umjetnosti držati jedno stanovište prema kojem se ne pretenduje na neposrednost, već odgovora, prohićevski, historijskoj stvarnosti čovjeka. Ovakvim promišljanjima, Prohić artikuliše misao o odgovornosti umjetnosti u širem društvenom kontekstu. Iskustvo umjetnosti ne smije biti svedeno na 'razbribrigu' estetske svijesti. Tako su govorili i Adorno i Bloch kada su kritikovali Schillera i Kanta, tačnije njihove teorije o umjetnosti kao neobaveznoj i ispraznoj "formi ljepote", kao "igri" i ničemu manje ili više od toga. Čitajući između redova, čini mi se da je Prohić govorio o svojevrsnoj angažiranoj umjetnosti koja, osim etičkog i političkog, u sebi nosi i duh racionalnosti, saznanja i razumijevanja.

Sadudin Musabegović je rođen u Prijepolju, 19. oktobra 1939. godine, a umro je u Sarajevu, 11. aprila, 2014. godine. I on je bio profesor estetike na Filozofskom fakultetu u Sarajevu te Likovne akademije Univerziteta u Sarajevu, na kojoj je bio i dekan. Bio je glavni urednik u nekoliko najznačajnijih časopisa u Bosni i Hercegovini kao što su *Opredjeljenja*, *Odjek* i *Dijalog*. Cijeli svoj život se bavio teorijom umjetnosti. Tokom opsade Sarajeva aktivno je učestvovao u duhovnom i kulturnom otporu grada. Njegova najznačajnija djela su *Planovi i sekvence* (1976.), *Mimesis i konstrukcija* (1982., 2009.), *Karta i teritorija* (1995.), *Žargon otpatka* (1998.), *Sliv i vir* (2000.), *Raz/lik/art* (2005.), *Rasuta kazivanja* (2006.), *Film kao vremenski obik* (2007.). Za knjigu *Mimesis i konstrukcija*, Sadudin Musabegović je dobio Šestoaprilsku nagradu Grada Sarajeva. Bio vrhunski teoretičar estetike, likovni estetičar i kritičar, teoretičar umjetnosti, naročito filma. Snimio je i kratkometražni film *Soba*, 1972. godine.

U tekstu *Kultura vizualnog/Estetika i kulturalne znanosti*, filozof, akademik Abdulah Šarčević je napisao: "Vrstan znalac moderne filozofije i estetike slikarstva i filma, briljantan stilist, virtuoz u estetičkim analizama i u fenomenologiji svijeta života (Husserl). U kritičkim sudovima koje smo imali čast izricati i dokazivati, od njegovog djela 'Mimesis i konstrukcija' do djela 'Sliv i vir', rekli smo da Musabegovića odlikuju studioznost, brižljiva analiza, misaona odvažnost i dubina u svim njezinim visinama, snaga diferenciranog mišljenja koja je

[26] Prohić, 1988., 96.

[27] Prohić, 1988., 98.

ovdje i osebujni stil. I njegova estetika ili filozofija umjetnosti, suvremena estetika, teorija i kritika umjetnosti, po neizbježnoj logici pripada najvišim dometima znanstvenog, filozofskog i kulturnog stvaranja kod nas“[28]

Sadudin Musabegović je prvi estetičar u Bosni i Hercegovini koji je promišljao koncepciju mimezisa (Platon), odnosno fenomen podražavanja, kako bi se obuhvatio problem izrazite kompleksnosti odnosa stvarnosti i umjetničkog djela. Teorija mimezisa u filozofiji predstavlja jedan od temelja kritičke teorije društva[29]. “Kada je riječ o umjetnosti, ona se stalno vraćala platonskom stanovištu – koje se očitovalo u težnji ka stvarnosti, u namjeri da izbjegne vlastiti estetski izolacionizam i umakne svekolikoj moći pojma u njenom samorazumijevanju, eliminirajući ga time sasvim iz svog područja. No, time je ona dolazila u jednu drugu apsolutnu ovisnost koju je nametao čisti i neposredni senzualizam. Njen integritet se rastakao, i borba protiv puke instrumentalističke uloge gurala je umjetnost u njedra druge, koja je zacijelo bliža njenoj pravoj prirodi, ali je ne iscrpljuje, niti dovodi do kraja”.[30]

Pojava novih tehničkih mogućnosti fotografa, filmske kamere, televizije, nije doprinijela samo poboljšanju primjene klasičnih sredstava u procesu stvaranja dotadašnjih umjetničkih sadržaja, već su se iz ovih tehnika razvile i nove forme umjetničkog izraza, u prvom redu film i fotografija. Historija estetike je pokazala da nema jedinstvenih kanona, nikakvih zakona niti principa prema kojima bi se umjetnost trebala povinovati. Musabegović je jedan od rijetkih estetičara koji je pokušavao dati odgovor na pitanje šta je to fotografija, šta je umjetnička fotografija, te da li je ona i kako uopšte moguća kao estetska autentična forma. Skeptici u smislu određenja fotografije kao umjetnosti ne zaziru, međutim, u pogledu svog znanja, oni ‘tačno znaju šta jeste umjetnost’. Problem najbolje reflektira Musabegović svojim promišljanjima o pitanjima specifičnosti umjetnosti uopšte. Svojim odgovorima na ovo važno estetičko pitanje pružio nam je mogućnost da smisleno i u filozofskom kontekstu možemo govoriti o fotografiji. Zanimljivo je i mišljenje Andre Bazina kako se sve umjetnosti temelje Kao da se na ovaj način želi naglasiti da je fotografija objektivizirani, hladni i bezduhovni proizvod aparata, dok je čovjek koji njime rukuje puko sredstvo[31]. Sve kritike umjetničke

[28] Šarčević, 2013., 202.

[29] Adorno se bavio ovom temom, i to prvenstveno primjenom teorije mimezisa na masovno društvo, odnosno klasnim odnosima u masovnom društvu, zatim na moderne nauke te na njegovu sociologiju muzike.

[30] Musabegović, 2009., 15.

[31] U ovom kontekstu, važna je i Bodlerova opaska o fotografiji: “U tim otužnim danima javlja se nova industrija koja znatno pridonosi učvršćivanju politike gluposti i njenoj vjeri (...), da

fotografije, kao i kritike na račun primijenjenih umjetnosti, isključivo dolaze od teoretičara koji u suštini negiraju stvaralačko 'prisustvo' čovjeka, koje je, navodno, dovedeno u pitanje činjenicom da se u slučaju fotografije i filma afirmativno gleda na moć utilitarnog, funkcionalnog i konačno "podražavalačkog" interesa. Ovakva mišljenja doprinose stvaranju zablude, musabegovićevski kazano konstrukcije, odnosno pothranjivanju uvjerenja i mišljenja o umjetnosti kao isključivo vještini 'autentičnog' oponašanja stvarnosti. Za Musabegovića "Bit fotografije je foto-grafija, foto-pismo koje omogućuje egzistenciju bića u prividu; ona je jedini potpuni rezultat dezantropomorfizirajuće tehnike i, kao supstancionalna, pozajmljuje svoju bit biću iz prividа. Biće iz prividа je, prema tome, utemeljeno na biti fotografije kao svom drugo-bivstvu, i na svojoj biti koja nije u njemu, koju ono traži i na koju upućuje"[32] Musabegović smatra da estetska vrijednost fotografije, odnosno njena estetska suština "nije, međutim, u cjelini obuhvaćena strukturom aktivnost mathesisa/mimetička aktivnost/činjenje techne, iako je fotografska bit, jednostavno zato što je fotografija proizvela biće u prividu, dijelom i njena estetska bit".[33] Na ovaj način se uspostavlja veza fotografije i filma te se prema Musabegoviću filmska umjetnost ne može posmatrati bez posmatranja njenog odnosa s fotografijom.

Djelo Sadudina Musabegovića je vrlo značajno zbog izrazito specifičnog, modernog i originalnog tumačenja estetskog iskustva i poimanja umjetnosti akcentirano tezom da "ne postoje vječne istine", "neprikosnovene teorije" i "striktna pravila" kada je riječ o umjetnosti i razumijevanju umjetnosti. Musabegović svojim promišljanjima o estetici na kraju brani poziciju prema kojoj, bez obzira na današnji "svijet slike i trenutka", čovjekova simbolička, odnosno autentična prisutnost u svijetu jeste i sama način estetskog ispoljavanja, odnosno estetske ekspresije i doživljaja. Kritička pozicija Sadudina Musabegovića, kada je riječ o estetici, te njegovo problematizovanje mimezisa jeste otvorena, ali je u isto vrijeme i tolerantna prema do sada iznjedrenim promišljanjima u estetici kako u filozofskom, tako i u sociološkom smislu. Isto tako, on uvažava princip po kome tek u stvaralačkom nadigravanju, a to znači i nadrastanju individualne originalnosti, a da se pritom lično ne negira, kao i urastanju u svijet umjetnosti novih formativnih mogućnosti, može biti obezbijeđen dalji razvoj umjetnosti.

umjetnost nije ništa i ne može biti ništa do tačan prikaz prirode (...). I ako se fotografiji dopusti da upotpuni umjetnost u nekim njenim funkcijama, tada će se uskoro potpuno potisnuti i pokvariti (...) Stoga neka se fotografija vrati svojoj pravoj dužnosti da bude sluškinja nauke i umjetnosti" (Bodler, u: Benjamin, 1986.:165).

[32] Musabegović, 2009., 235.

[33] Musabegović, 2009., 262.

Nadalje, on je i rigorozan prema tzv. "estetičkim besmislicama" postmoderne i ljudski otvoren prema širini i broju formi koje se rađaju iz stvaralačkog procesa samog po sebi. Na ovaj način, filozofskim pristupom Sadudina Musabegovića, bosanskohercegovačka estetika predstavlja jednu vrstu korektiva prema svemu što je pomodno, nekreativno i konzervativno.

Predrag Finci je rođen 1946. godine u Sarajevu, a od 1993. godine živi i radi u Londonu. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu je kao redovni profesor predavao estetiku sve do 1993. godine. Član je Exile Writers Ink u Londonu, Društva pisaca Bosne i Hercegovine, član-osnivač P.E.N. -a i član Hrvatskog filozofskog društva. Objavljuje knjige u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Velikoj Britaniji. Također se bavio glumom, glumio je Gavrila Principa u filmu Fadila Hadžića *Sarajevski atentat*. Neka od najvažnijih djela Predraga Fincija su: *Govor prepiski* (1980.), *Umjetnost i iskustvo egzistencije* (1986.), *Ishodište pitanja* (1987.), *O nekim sporednim stvarima* (1990.), *Sentimentalni uvod u estetiku* (2004.), *Pravo, stranputicom* (2004.), *Umjetnost uništenog: estetika, rat i Holokaust* (2005.), *Priroda umjetnosti* (2006.), *Djelo i nedjelo: umjetnost, etika i politika* (2008.), *Imaginacija* (2009.), *Osobno kao tekst* (2011.), Čitatelj Hegelove estetike (2014.), *Estetska terminologija* (2014.), *Kratka a tužna povijest uma* (2016.), *Korist filozofije* (2017.), *Elektronička špilja* (2017.), *Ukratko* (2018.).

U svojim djelima najviše tematizira probleme estetike, estetskog doživljaja, estetskog iskustva, ali i pitanja šta je to umjetnost, u kontekstu antropološko-egzistencijalističkih izvora umjetničkog djela kao takvog, razmatra pitanja ukusa, stvaraoca, tržišta umjetnosti, tehnicizacije svijeta. I danas Predrag Finci u svojim djelima i govorima potencira važnost propitivanja svrhe i zadaće estetike, teorije umjetnosti, ali i umjetnosti uopšte: "Zato pravo pitanje i nije zašto je umjetnost nastala, već otkuda uopće potreba za umjetnošću (a ne pak za nečim drugim)?"[34] "Umjetnost je obuhvaćanje, pokazivanje vidljivog i nevidljivog, profanog i sakralnog, jave i sna..., svega što jest svijet.[35] Iz ovih Fincijevih promišljanja proizlazi mišljenje, a u kontekstu Kuhnove ontološke ideje da nauka postoji radi predmeta, a ne obratno, da problem estetike ne dotiče pitanje egzistencije i modaliteta postojanja same umjetnosti, nego mogućnost samog saznavanja datog predmetnog svijeta kao umjetničkog. Ovo je samo jedno od razumijevanja Fincijeve filozofije umjetnosti, što naročito sociolozima kulture i umjetnosti itekako pomaže u razmatranju odnosa između umjetnosti i društva. U ovom kontekstu, odnos umjetnosti i društva se ne može posmatrati kao jednoznačan, jer dok bilo koji drugi čovjekov čin dobija svoj smisao iz sociološki

[34] Finci, 2006., 49.

[35] Finci, 2006., 48.

definisane svrhe, stvaralački čin umjetničkog djela nije određen ovom svrhom, budući da je sama svrha, marcuseovski kazano, društvena svrhovitost, u umjetničkom djelu već sadržana. Drugim riječima, ono što umjetnost kao sociološki fakt znači, pokazuje se njom samom.

Ono što je važno naglasiti kada govorimo o estetici u Bosni i Hercegovini jeste da se Predrag Finci jedini, nakon Ivana Fochta, bavio fenomenom ukusa. "Ukus je za svog nosioca subjektivno i neosporno, premda i sam može znati da je neutemeljeno i nevažeće, uvjerenje. Upravo zato i kaže da se o ukusima ne diskutira, jer nema nikakvih argumenata, uvida, temeljnih znanja, jer ne može konceptualizirati svoj dojam o djelu, koje svakako nije samo onakvo kako jednom receptoru izgleda. Zato najprije mora shvatiti da njegov subjektivni stav ne može biti posljednja riječ, jer djelo nije samo za njega. I da je o različitim ukusima uzalud diskutirati, ali ne i o estetskim vrijednostima".[36] Ovim Finci otvara važno pitanje današnjeg istraživanja fenomena ukusa, tzv. metaestetike te pitanje razumijevanja postmodernističke filozofske i estetičke ideje čiji je nukleus u individualnom, ličnom, privatnom ukusu. Kada još dodamo da se ukus, estetsko i estetičko ne poklapaju, onda Finci otvara veoma važno teorijsko pitanje danas, koje je i veoma osjetljivo s obzirom na to da postoji određen broj teoretičara koji tvrde da lični ukus primarno boji formu i sadržaj određene estetičke koncepcije, pogotovo kada je na snazi postmodernistička teza kako su svi ukusi već po definiciji valjani. Iz ovoga proizlazi zaključak da ima bar onoliko ukusa i estetika koliko ima i različitih ljudi. Ovim dolazimo do stanovišta kako je pozicija estetike kao nauke na veoma klimavim nogama. A upravo, laički kazano, od estetike se očekuje da nam pruži kakvu-takvu izvjesnost kada je riječ o umjetnosti danas. U duhu kritičke estetike, Finci tvrdi: "Pouzdano suđenje o stvarima ukusa bilo bi moguće kao konsenzus o različitom na osnovi razumijevanja cjelokupne osjetilnosti i dokaza o vrijednosti djela, koju iskazuje njegova ukupnost, od vještine izvedbe do istinitosti djela".[37] Finci smatra da problematiku ukusa, ali i umjetničke kritike, imanentno nagriza 'erozija relativizma'. I upravo tu leži problem, ne samo ukusa već estetike uopšte, a to je relativističko promišljanje estetskih činjenica. Međutim, a prema riječima Predraga Fincija: "Obrazovana svijest doduše zna artikulirati i obrazložiti zašto nešto voli ili ne voli, uporediti, precizirati i kontekstualizirati stav svog ukusa, zna demonstrirati dosege svoje subjektivnosti, koja tada više nije pojedinačna, nego pretendira na zajedničku važnost, na objektivni sud".[38] U današnjem vremenu, medijski stvorenog hi-

[36] Finci, 2006., 109.

[37] Finci, 2006.,110.

[38] Finci, 2006., 110.

perrealnog svijeta ili hiperstvarnosti, kako ga je nazvao Baudrillard, Finci i danas vraća u fokus filozofiju i estetiku u smislu potrebe za daljim objašnjavanjem pojmova, mišljenja, njihovih redefiranja, kako bismo dublje mogli proniknuti u smisao čovjekovog postojanja te u knjizi *Estetska terminologija* naglašava da je zadatak filozofije u definisanju pojmova, ali ne i u davanju nekih neporecivih odgovora te da se samim propitivanjem može doći do odgovora i o tome šta je tajna i bit umjetnosti.[39]

Čitajući djela Predraga Fincija, i njegove eseje *O nekim sporednim stvarima*[40] može se zaključiti da tek bodrenjem kritičkog duha i otpora svakom teorijsko-estetičkom, ali i ideološkom dogmatizmu se otvara dalji put umjetnosti. Upravo ovakvom gledištu doprinosi i Fincijevo zalaganje za poziciju jedne kritičke estetike, kritičke estetičke teorije, što bi bio jedan od načina ograničavanja samodestruktivne avanture današnjeg čovjeka koja se sagleda u svim aspektima života.

Zaključak

Hegelova misao o kraju umjetnosti, u tome da je umjetnost prema svojem najvišem određenju za nas nešto što je prošlo, samo je konsekvenca potrebe 'spašavanja umjetnosti', te je više nego jasno zašto su se pojavile nove tendencije i autori u estetici, s aspekta reafirmizacije digniteta umjetnosti i njene autonomije, a to su Husserl, Ingarden, Hartmann, Heidegger, Gadamer, Adorno. A njihove tendencije u duhovnom pejzažu na ovim našim prostorima su predano afirmisali Focht, Prohić, Musabegović i Finci. Preokret koji je unutar evropske estetičke misli, a tu spadaju i naši spomenuti estetičari i filozofi, odvijali su se uporedo s dešavanjima u samoj umjetnosti. Pokazalo se da savremena umjetnost nipošto ne odgovara principima i kategorijama tradicionalne estetike i tradicionalnim naukama o umjetnosti. Savremena umjetnost je, takoreći, sama izazvala interdisciplinarnu krizu u estetici i naukama koje promišljaju umjetnost i kulturu. A ta kriza i danas traje. S tim u vezi, estetička promišljanja Saliha Kazazovića, Ivana Fochta, Kasima Prohića, Sadudina Musabegovića i Predraga Fincija su neposredno vezana za ove procese i prema tome su zasnovana na kretanjima savremene estetičke misli. I ne samo to. Za njihova djela se nikada ne može reći da su samo nekakva nereflektirana prilagođavanja savremenoj estetici i umjetnosti. Ona su u tom smislu mnogo više. Kriza tradicionalne estetike za bosanskohercegovačke estetičare, a čitajući njihova najznačajnija djela, jeste zapravo bila kriza metafizike, odnosno kriza filozofije kao metafizike. Upravo su se, barem prema mom razumijevanju, vraćali i akcentirali odnosu između fi-

[39] Finci, 2014.

[40] Finci, 1990.

lozofije i umjetnosti, dajući tako estetičkoj problematici ontološku formulaciju, a estetskom fenomenu ontološku dimenziju. Njihova su djela stalna autoeksplikacija vlastitih načela, nikada puko prilagođavanje tuđim sistemima i idejama, što se ogleda i u činjenici da su većinom bili u čestim konfrontacijama s pojavama unutar savremene kulture i umjetnosti ali i cjelokupne društvene i političke stvarnosti u Bosni i Hercegovini.

Ivan Focht svoje promišljanje o Hegelu i kraju umjetnosti završava ovim riječima: "Ako dakle umjetnosti uskoro dođe kraj, to neće biti iz Hegelovih razloga, ne zato što bi ona postala duhu preuska i tuđa, nego zato što je sam duh izgubio bitku. Ne zato što bi se duh popeo na viši stepen, nego što je pao na najniži mogući."[41]

Zbog ovoga je važno vraćati se bosanskohercegovačkim filozofima umjetnosti, čitati njihova djela, razgovarati s mladim ljudima u Bosni i Hercegovini, studentima o pitanjima i položaju umjetnosti, naročito u Bosni i Hercegovini. Potrebno je stalno naglašavati kako učitelji, nastavnici, profesori književnosti, sociologije, muzičkih, scenskih i likovnih umjetnosti imaju važnu kulturnu misiju u njegovanju ljubavi prema umjetnosti. Riječ je o potrebi promovisanja cjelokupne umjetnosti, historijski iznjedrene, baš one koja je kroz trajanje potvrdila svoju estetsku vrijednost. O kojoj su na svoje originalne načine promišljali i bosanskohercegovački filozofi umjetnosti. No, moguće je da smo ih već iznevjerili.

Literatura:

Bazin, Andre: *What is Cinema?* Los Angeles and London: University of California Press. Berkeley, 1967.
Benjamin, Walter: *Estetički ogledi*. Zagreb: Školska knjiga,1986.
Cvetićanin, Radivoj: *Konstantinović. Hronika*. Beograd: Dan Graf. Fondacija Stanislav Vinaver, 2017.
Finci, Predrag: "Sentimentalan uvod u estetiku", *Sarajevski zapisi*. Sarajevo: Buybook, 2004.
Finci, Predrag: *Estetska terminologija*. Zagreb: Antibarbarus, . 2014.
Finci, Predrag: *Priroda umjetnosti*. Zagreb: Antibarbarus, 2006.
Finci, Predrag: *O nekim sporednim stvarima*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
Focht, Ivan: *Uvod u estetiku.* Sarajevo: Svjetlost, 1980.
Focht, Ivan: *Tajna umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
Focht, Ivan: *Hegel i kraj umjetnosti.* Beograd: Politika, 1980.

[41] Focht, 1980., 10.

Hughes, Robert : *The Shock of the New – Art and the Century of Change*. London: Thames & Hudson, 2009.
Jergović, Miljenko: "Ulica porodice Focht, ili kraj umjetnosti". Radio Sarajevo.ba. 2013.
Morawski, Stefan: *Predmet i metoda estetike*. Beograd: Nolit, 1974.
Musabegović, Sadudin: *Mimezis i konstrukcija*. Sarajevo: Akademija likovnih umjetnosti u Sarajevu, 2009.
Prohić, Kasim: *Prizma i ogledalo*. Beograd: Nolit, 1988.
Prohić, Kasim: *Filozofsko i umjetničko iskustvo*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
Silbermann, Alphons: *Sociology of Music*. New York: Routledge, 2013.
Šarčević, Abdulah: "Kultura vizualnog/Estetika i kulturalne znanosti", *Dijalog*, 1-2, God. 13 (2013), str. 196-205.
Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba*. Knjiga prva, Sarajevo: DES, 2003.
Zgodić, Esad: *Filozofski pisac Salih Kazazović.* Sarajevo: Vijeće bošnjačkih intelektualaca, 2000.

AESTHETICS DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sarina Bakić

Summary

Aesthetics is a philosophical discipline that examines the theory of art, the process of artistic creation and experience, values the contents and forms of the artwork, its essence and meaning. This paper presents a brief insight into life and work of the most important aesthetics theorists in Bosnia and Herzegovina. Aesthetics in Bosnia and Herzegovina is rich treasure of key thoughts about art, and its reach is not minor then aesthetic reflections in the region.

Key words: aesthetics, philosophy, aesthetics experience, art, Salih Kazazović, Ivan Focht, Kasim Prohić, Sadudin Musabegović, Predrag Finci

UDK 929 Ćišić, H.: 316.647.5 (497.6)

Bosanska pluralnost u vizurama Mostara: Ćišićeva detekcija antibosanskih protagonista i politika (kad su Hercegovci bili najveći Bosanci)

Đenan Galešić
Mostar

Iako je djelovao u hudom vremenu kada je historija Bosne krivotvorena i simplificirana (slični ili isti trendovi i danas traju), Husaga se trudi naglasiti i argumentovati svoje stavove da se Bosna treba shvatiti kao jedan historijski organizam koji se potpuno samostalno razvijao. Bosanska autonomija, odnosno bosanska politička samostalnost, bazna je tema njegovog života, rada i djelovanja. Kroz svoja pisanja Husaga predstavlja bosanske vrijednosti, vrijednosti poštovanja i uvažavanja svih religijskih pojavnih oblika u Bosni kojima se bosanski ljudi približavaju i mole jednome Bogu. Iz njegovog pisanja vidljiva je strast izučavanja dešavanja i događaja koji su egzistencijalno ugrožavali njegovu zemlju i njegov narod. Ne preza Husaga žučno i bez lijepih riječi opisati događaje čiji su vinovnici tadašnji neprijatelji Mostara i Bosne: Mlečani i Stojan Janković, kapetan Mocenigo, Mehmed paša Kukavica, austrijske čete, Omer paša Latas, Rusi i Crnogorci, Srbijanci, kao i brojni osmanski funkcioneri čije je prisustvo u Bosni značilo patnju za bosanski narod. I razbijače Bosne koji djeluju u njegovom vremenu Husaga raskrinkava i demaskira na sebi svojstven način, žestoko im zamjerajući što potkopavaju i ruše bosanske univerzalne vrijednosti, a te vrijednosti promovišu na isti ili sličan način sve tri abrahamske religije. Djelovanja tumača religije iz bosanskog okruženja Husaga drži odgovornim za urušavanje bosanskog društva i nakaradnu postavku svoga društva. Nasuprot njima Husaga ističe bosanski ideal koji se sastoji od etički zasnovanog društva s pravom na religijske razlike. To i jeste suština i smisao religijski pluralnog bosanstva.

Ključne riječi: Bosna, Bosna i Hercegovina, bosanski narod, bosanska pluralnost, bosanska filozofija života, Srbija, Hrvatska, muslimani, katolici, pravoslavci, Jevreji

***

Prisutnost svih faktora bosanske religijske pluralnosti na gotovo svim dijelovima te zemlje egzistira i živi se jedan milenij. Upravo ona je i katalizator nastanka i opstanka bosanske filozofije života, fenomena koji se kroz različite periode različito nazivao, ali bio permanentno prisutan i bazna karakteristika bosanskog društva. Esencija ovog fenomena i pojave su kršćansko, muslimansko i jevrejsko naslijeđe koje je prisutno i razvija se u Bosni vijekovima, te koje u svojoj ukupnosti čini opšte bosansko naslijeđe, koje se ne "kosi" sa različitostima u moljenju, poštovanju i vjerovanju u jednog Boga, već je temelj tolerancije i skladnog međuljudskog odnosa.

Mostar, kao i brojne bosanske gradove, od samog nastanka krasi vjerska pluralnost, pa njegov horizont ili vidik ukrašavaju zvonici crkava, munare džamija i obrisi Jevrejske sinagoge. U Mostaru se vijekovima živjelo po uzusima vjere, povjerenja, pouzdanja i tolerancije, što su **u suštini** premise koje su proizlazile iz poruka Starog i Novog zavjeta, te Kur'ana. Živjelo se odgovorno i autonomno na zajedničkoj zemlji Bosni, u zajednicama koje su svjesne svoje specifičnosti, ali i otvorene prema drugima, živjelo se s tolerancijom i međusobnim poštivanjem.[1] I dalje, duboko u kasnije vijekove isprepliće se stanovništvo Mostara u bezbroj kulturnih, ekonomskih, zajedničkih veza i interesa, čija je esencija poštovanje religijski drugačijeg. Pluralnost Mostara oslikava od njegovih ranih korijena i od uspostave prvog nukleusa budućeg grada, prisustvo etnički i vjerski različitog stanovništva: prve tvrđavske posade čiji su pripadnici porijeklom iz Sofije, Niša, Kruševca, Plovdiva, Smedereva, Vranja, iz Anadolije i drugih krajeva Osmanskog carstva, zatim prvog komandanta tvrđavske posade koji je bio etnički Mađar po imenu Hamza, doseljavanje pravoslavnih Vlaha sa područja istočne Hercegovine, prisustvo hajmana (nomada koji su živjeli u šatorima i imali privremeni status građana Mostara), prisustvo čitave jedne mahale (geberana) čiji su svi stanovnici nemuslimani, pa zatim doseljavanje Dubrovčana, Jevreja, Armenaca i Grka u Mostar, itd.[2] Vrijedi u istom kontekstu navesti i radost zajedničkog slavljenja najvećih vjerskih praznika katolika, pravoslavaca, jevreja i muslimana Mostara, raznošenje kurbanskog mesa svim susjedima koji

[1] Vidjeti više u: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu – Muke života u tuđim predstavama*. Sarajevo: Connectum, 2018., str. 22-25.

[2] Vidjeti: Čar–Drnda, Hatidža: *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća.* Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014., str. 42, 43, 66, 67, 154, 159, 160, 167, 185, 271, 272, 273, 274; kao i u: Branković, Jasmin: *Mostar 1833–1918: upravni i politički položaj grada*. Sarajevo, 2009., str. 22, 65.

za to imaju potrebu i kojima se želi iskazati poštovanje bez obzira na vjersku pripadnost, kao i svojevrsno spravljanje specifičnih mostarskih jela, koja su u jednom zajedničkom povelikom fondu spravljali svi žitelji Mostara, bez obzira na vjersku pripadnost i tradiciju iz koje su izvorno potekla ta jela.[3]

Takva pluralna i inkluzivna sredina na prelazu sa 19. na 20. vijek, "iznjedrila" je Husagu Ćišića, čije je djelovanje obilježilo jedan važan period grada Mostara, ali može se reći i Bosne u cjelini. Naravno, bilo je kroz vijekove egzistiranja Bosne i drugih procesa, napetosti i djelovanja koji su poricali bosansku posebnost i nastojali razoriti bosansku filozofiju života. Istovremeno s djelovanjem Husage, u Mostaru djeluju i drugi intelektualni radnici koji su porijeklom s prostora južne bosanske pokrajine Hercegovine. Nekima od njih osnovni moto djelovanja je očuvanje Bosne i njena autonomija, nekima dijametralno različiti ciljevi, a Husaga kao posebno indikativno i opasno detektuje djelovanje protagonista aspiracijskih nacionalizama iz bosanskog susjedstva. Tako, Vladimira Ćorovića Husaga identifikuje kao agilnog operacionalizatora srpskog aspiracijskog nacionalizma, a zbog svojih konstrukcija, koje su se zasnivale na sljedećim idejama: Bošnjaci muslimani trebaju se pretočiti u srpski nacionalni korpus, muslimane je vrijeme pregazilo, oni su spor i neaktivan element. Bošnjaci muslimani, prema Ćoroviću, tek ako se vrate srpskom plemenu mogu otvoriti tokove svog prosperiteta. On radikalno odbacuje bošnjaštvo i bosanstvo, a za ovo posljednje kaže da nema nikakvo historijsko utemeljenje. Za njega je bosanstvo konstrukcija austrougarskog režima. Ćorović je u to vrijeme žestoki protivnik Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka i njegove koncepcije bošnjaštva. Za Ćorovića je srpstvo snažno i asimilaciono, što on potkrepljuje time da su se u srpstvo pretočili Rumuni, Cincari i Malorusi. Sve što u historijskom kontekstu nešto znači za Bosnu, Ćorović proglašava srpskim. Za muslimanska nacionalna osjećanja kaže da su zakržljala i ušutkana. U Bosni, naravno, postoji samo jedan jezik, srpski.[4]

Husaga Ćorovića naziva leporečivim komšijom i vozljubljenim sinom kršne Hercegovine, žestoko mu odgovara, njegovo pisanje smatra punim anomalija. Husaga brani bosanski identitet i oponira Ćoroviću historijskim pretpostavkama bosanske državnosti. On smatra da je naša uža domovima Bosna dovoljno prostrana za sve i da bi nam ona mogla dati uhljebljenje bez obzira na vjersku

[3] Glavni dio podataka je porodična tradicija familije Galešić iz Bakamluka, te višestruki razgovori sa g. Krpo Jesenkom, mostarskim arhitektom, članom stare mostarske porodice i vrsnim poznavaocem kulinarske kulture i tradicije Mostara.

[4] Vidjeti više u: Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao – austrougarsko doba*. Sarajevo, 2003., str. 539-550.

pripadnost.[5] Treba reći da unutar srpske nacionalne paradigme, sa pozicija etničkog pansrbizma, ekspanzivnog teritorijalnog nacionalizma, mitologije i konstrukcija, kao propagatori i operacionalizatori u Husagino vrijeme djeluju i Risto Radulović, Nikola Stojanović, Uroš Krulj, Jefto Dedier, Vladimir Gaćinović, Jovan Dučić, Jovan Cvijić, Vaso Glušac, Vaso Pelagić, Stanoje Stanojević, Petar Kočić i mnogi drugi.[6] Nastupi Petra Kočića, njegova pisanja i retorika, posebno iritiraju Husagu i on se trudi, te uspješno rasvjetljava, bez lijepih riječi, njegove pansrpske ideje, nakane i djelovanje.[7]

***

Husaga je identifikovao opasnost da političko osvješćenje naroda (srpskog, hrvatskog, ali i bošnjačkog), vode vjerski službenici. On kazuje da je tu naš opšti nacionalni problem, te naglašava da je potrebno razvijati zdravu nacionalnu misao, koja je mnogo šira od tumačenja vjerskih službenika, plamenskih uskogrudnosti, koja treba da se izdigne iznad konstruisanih mitova i opšteprihvaćenih stereotipa.[8] Na ovom mjestu valja reći da su stereotipi iz 19. vijeka preživjeli i djeluju na nas u našem okruženju i životima. Husaga kritikuje rad i djelovanje Srpske pravoslavne crkve kroz historiju i njen odnos prema Bosni i bosanskom narodu. Bitna karakteristika srpskog aspiracijskog nacionalizma je permanentna podrška Srpske pravoslavne crkve. Crkva je bila u esenciji ovog nacionalizma. Identičan proces identifikovao je Husaga i na hrvatskoj strani, gdje je Katolička crkva usmjeravala i vodila hrvatski aspiracijski nacionalizam.[9]

---

[5] U: Ćišić, Husein:*„Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija"*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar, VKBI podružnica Mostar, 2011., str. 64.

[6] Više u: Banac, Ivo: *Između klanja i oranja: to je krivotvorina, a ne historija, http://thebosniatimes.ba/clanak/9912;* Zgodić, Esad: Bosanska politička misao – austrougarsko doba, Sarajevo, 2003.; kao i: Zgodić, Esad: Ideologija nacionalnog mesijanstva, Sarajevo, 2009.; Mikulić, Branko: *Kobne godine*. Sarajevo: Hrvatsko narodno vijeće BiH, 2016.; Zgodić, Esad: *Ideja bosanske nacije i druge teme*. Sarajevo, 2008.

[7] U: Ćišić, Husein:*Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar, VKBI podružnica Mostar, 2011., str. 47-49; Isto tako, Petar Kočić 1911. godine za bosanske muslimane kaže da su sebe učinili kulturno i rasno uskraćenim prihvatanjem islama. U: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu – Muke života u tuđim predstavama.* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 29.

[8] Vidjeti više u: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 93-95.

[9] Više u: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 93, 94, 98-100; kao

Husaga bez ikakve dvojbe ističe da sadržaj riječi nacija obuhvata naciju kao etnografsku, idejnu i političku zajednicu, bez obzira na to da li se ti zajednički klanjaju, kako to on navodi: "razapetom Gospodu ili onome kojem takav peh nije mogao pripasti ili se ne klanjaju ni jednom ni drugom".[10] On smatra da religija nije faktor na kojem se treba formirati nacija. Ako u kontekstu ovih Husaginih pisanja, a cijeneći društvenu funkciju religijskog djelovanja, probamo odgovoriti na pitanje kako je stavljen znak jednakosti između crkve, nacije i države u Srbiji pa analogno tome i u srpskoj nacionoj ideologiji, neumitno dolazimo do sljedećih zaključaka: srpski nacionalni identitet teško je razdvojiti od pravoslavlja i crkve. Srpska nacija se poistovjećuje sa Srpskom pravoslavnom crkvom, pa je ona i izgrađena ne kroz identifikaciju s državnim okvirom u kojem je živjela (kao na Zapadu), nego kroz identifikaciju sa crkvom kojoj je pripadala, ne kao građanska već kao etnokonfesionalna zajednica. Srpski narod, objektivno, nije imao mogućnosti iznjedriti novovjekovne kulturne i političke vrijednosti, jer je u svojoj suštini bio zaostalo patrijarhalno agrarno društvo, koje nikad nije prestalo njegovati mitsku vezu sa srednjovjekovnom državom i svojom crkvom, kao glavnim ili čak jedinim izvorom i ujedno temeljem kulturnog, odnosno nacionalnog identiteta. Ulaskom u doba stvaranja nacionalne države, dolazi do procesa gdje se konfesionalna identifikacija transformiše u nacionalnu. Etnokonfesionalni karakter srpskog nacionalnog identiteta spriječio je nastanak moderne srpske nacije, kao nacije građana, a esencija moderne srpske državne ideje je postalo državno ujedinjenje svih zemalja koje se bilo po etničkom, bilo po historijskom pravu smatraju srpskim. Etnokonfesionalni karakter srpske državne ideje predstavlja jedno od najtežih opterećenja južnoslavenskog prostora u njegovoj modernoj historiji.[11]

U kontekstu navedenog treba reći da je nacija svojevrsno podržavotvorenje naroda. U bosanskom susjedstvu u procesu podržavotvorenja došlo je do formiranja nacijskih elita, razvoja nacijskih ideologija i uspostavljanja nacijskih organizacija. Potom su kroz programe realizacije homogenih nacija na prostoru zapadnog Balkana, Bosna i i njeno religijski pluralno društvo percipirani naka-

---

i: Popović-Obradović, Olga: "Kakva ili kolika država", *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009., str. 483-489.

[10] U: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar:: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 95.

[11] Vidjeti: Popovi-Obradović, Olga: "Kakva ili kolika država", *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009., str. 483-489.;
kao i: https://www.slobodnaevropa.org/a/29479431.html

radno, shvaćeni kao greška, bagatelna pojava koju treba obesmisliti i ispraviti, a za to su krivicu snosili i bili smetnja nacijskoj "čistoći" i ujedinjenju, po aspiracijskim nacijskim tunačenjima, vanjski i unutrašnji neprijatelji. Vanjski su u pravilu i politički i oni su Turci, a unutrašnji su domicilni muslimani (također proglašavani Turcima).[12]

Ovog elementa se trebalo "riješiti", pa se pokušalo na više načina. Inkorporiranjem bosanskog muslimanskog elementa u Srbe ili Hrvate, njihovim potpunim zanemarivanjem, agresivnim i ekstremnim radikalnim djelovanjem prema njima, pa sve do komunističkog dopuštanja njihovog nominiranja imenom jedne religije (što je slučaj nezabilježen u svijetu), što ima svoju indikativnu pozadinu, a s obzirom na činjenicu ko je oblikovao kognitivno i ideologijsko "muslimanstvo". Nije teško s ove emocionalne i vremenske distance zaključiti da je bosanskim muslimanima svijest o sebi nametnuta od onih koji ih preziru ili mrze.

Vrijedi naglasiti i to da je nacionalna svijest u bosanskom susjedstvu izgrađivana na uzajamnoj negaciji, čemu je pogodovala ekonomska i kulturna zaostalost seoskih masa, kako na strani Srbije, tako i na strani Hrvatske, dok je zajednički nazivnik oba Bosni susjedna nacionalna programa onemogućavanje realizacije dvije stvari: Bosne kao države i bosanskog naroda kao nacije.

***

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je formirana 1918. godine prvodecembarskim aktom, značila je velikim dijelom ispunjenje srbijanskih aspiracijskih nacionalnih ciljeva. Iste godine, Bosna i njena autonomija ugašeni su i ignorisani, a ako ih se i uzimalo u obzir, činjeno je to na način da se bosansko pitanje predstavljalo kao srpsko i hrvatsko pitanje. Muslimanski element te "anomalične" pojave – Bosne, tada se i državnim sredstvima nastoji inkorporirati u srpsko ili hrvatsko nacijsko tkivo ili im se nastoji pokazati put ka iseljenju iz Bosne.

Kada se Husaga u svojim pisanjima osvrće na ova događaje, posebno na 1918. godinu, on apostrofira da su po bosanske muslimane vrlo teški životni uslovi nastali formiranjem Kraljevine SHS, gdje su bili izloženi stalnim napadima različitih modaliteta, a Husaga to opisuje kroz stradanje muslimana nevesinjskog kraja i uopće muslimana istočne Hercegovine. On posebno naglašava da taj narod nije imao nikakvu zaštitu države od napada, nego naprotiv, to je bilo u

[12] Više u: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu – Muke života u tuđim predstavama.* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 35, 41-44 .

skladu sa državnom politikom.[13] Od 1918. do 1925. na zvjerski način je ubijeno više od stotinu Bošnjaka gatačkog, bilećkog i trebinjskog sreza.[14]

Onemogućavanje egzistiranja bosanske političke posebnosti i bosanskog identiteta njenih stanovnika, karakteristika je čitavog razdoblja između dva svjetska rata. To je i vrijeme kada aspiracijska nacijska politika države Srbije direktno i otvoreno operacionalizira svoj plan, a što se posebno ilustruje glorifikacijom ključnih događaja:

a) stvaranja Kraljevine SHS 1918. (što se slavilo kao godina svesrpskog ujedinjenja);

b) ukidanja pokrajinske autonomije iz 1924. (što se slavilo kao padanje posljednjih barijera na Drini koje su priječile ujedinjenje svih Srba u jednu državu);

c) sporazuma Cvetković–Maček iz 1939. (prilikom čijeg se sklapanja o bosanskom pluralnom identitetu, ali i bosanskom muslimanskom elementu ni najmanje nije vodilo računa).[15]

Husaga s navedenim u vezi naglašava da se nijedna podjela Bosne nije vodila historijskim, geografskim, ekonomskim, niti bilo kojim drugim razlozima koji bi je opravdali, nego je vršena isključivo iz hegemonističke težnje vlastodržaca iz Srbije i Hrvatske.[16] Godine 1939., Husaga smatra da bosanstvo i bosansku naciju ne treba ograničavati na muslimane, već je treba ostaviti otvorenom za sve bosansko stanovništvo bez obzira na religijsku pripadnost. On zastupa tezu da bosansko stanovništvo treba posmatrati kao poseban nacionalni i politički faktor u Kraljevini Jugoslaviji.[17] Husagino bosanstvo utemeljeno je na historijskim činjenicama i on ga drži egzistencijalno važnim za Bosnu, naspram pristajanja,

---

[13] U: Đozić, Adib: "Bosna i Bošnjaci u spisateljskom opusu i političkoj praksi Husage Ćišića", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 35.

[14] U: Jahić, Adnan: "Husaga Ćišić između ideala i stvarnosti", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 61.

[15] Vidjeti: Dujmović, Sonja: "Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" - situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovinekroz historiju: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011., str. 44.

[16] U: Ćišić, Husein: "*Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*". Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 102-103.

[17] Više u: Jahić, Adnan: "Husaga Ćišić između ideala i stvarnosti", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 58-60.

recimo, na integralno jugoslavenstvo, koje smatra prikrivenim oblikom srpskog aspiracijskog nacionalizma. Husaga brani bosanštinu od lažnih konstrukcija operacionalizatora srpskog i hrvatskog aspiracijskog nacijskog projekta, pa u tom kontekstu piše da bosanštinu nije izmislio Benjamin Kallay, da je bosanština duboko ukorijenjena u bosanskom narodu, te da su se Bosanci žestoko suprotstavili brojnim prodorima neprijatelja u njihovu zemlju, kao i okupaciji Bosne iz 1878. godine.[18] Husagi su bliska nastojanja Kallaya, kao i Husein-bega kapetana Gradaščevića, Ivana Frane Jukića, Antuna Kneževića, Filipa Lastrića, Muhameda Emina Isevića i mnogih drugih bosanskih intelektualnih figura koji su nastupali s pozicija inkluzivnosti i religijske pluralnosti bosanskog naroda, te koji su razumjeli tu suštinu Bosne.[19]

Kada je riječ o spomenutim lažnim konstrukcijama, zanimljivo je i paradigmatično pisanje Vladimira Ćorović 1940. godine, kada on iznosi tezu da je bosanska prošlost suviše složena, tuđa i daleka, da je strana čak i bosanskim ljudima, da je 1463. nestala jedna država koja je i nastala i živjela uglavnom kao geografska jedinica, itd. Po njemu u Bosni ima samo Srba i Hrvata i to od vremena slavenske kolonizacije, ona je samo "kopča" između Srba i Hrvata. U Bosni, prema Ćoroviću, nema crkvene umjetnosti, nema duhovnosti, ona je prazan i gluh prostor.[20]

Husaga vrijeme II svjetskog rata uglavnom provodi u Mostaru. Tokom 1942. godine u vrijeme vladavine ustaškog režima NDH u Mostaru, poslije hapšenja, odvođenja i egzekucije mnogih mostarskih Srba i Jevreja, Husaga je inicirao potpisivanje tzv. rezolucije, kojom su bošnjački prvaci, intelektualci i ugledni ljudi grada Mostara osudili ustaške zločine nad Srbima i Jevrejima, svojim komšijama s kojima se živjelo vijekovima u tolerantnosti, međusobnom poštovanju, pouzdanju, solidarnosti – u bosanskoj filozofiji života. Prvi koji je potpisao mostarsku rezoluciju bio je Husaga.[21]

---

[18] Vidjeti u: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 99.

[19] U: Ćišić, Husein: *Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 112-135; Esad, Zgodić: "Husaga Ćišić, Benjamin Kalaj i Avdo Humo", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 47.

[20] U: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu – Muke života u tuđim predstavama.* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 38.; kao i Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao – austrougarsko doba*. Sarajevo, 2003., str. 539-550.

[21] Vidjeti: Ratkušić, Enes: "Doprinos Huseina Ćišića afirmaciji bosankohercegovačke državnosti", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine –*

***

Zašto se isključivo na religijskoj osnovi vršilo političko osvješćenje naroda iz bosanskog okruženja, valja se zapitati? Između ostalog, i zbog toga jer je vjerski identitet jedna kompleksna pojava koja uključuje, osim vjerovanja, religijske prakse i sistema vrijednosti, čitav spektar socijalnih manifestacija, pa je vjerski identitet permanentno bio prisutan u životu stanovništva. Vjerski identitet imao je i veliku važnost za njih kao svojevrsni homogenizirajući ili integrišući faktor. Nadalje, izmiješanost religijskog i nacionalnog koncepta pogodovalo je nastajanju i jačanju nacionalnih pokreta. Vjerski su osjećaji za stasavanje nacionalizama u Bosni i bosanskom susjedstvu bili vrlo iskoristivi, pa su se oni i izgradili uz svesrdno konzumiranje religijskih sadržaja, religioznih simbola, religioznih vrijednosti, religioznih i iskonstruisanih mitova, zajedničkog historijskog sjećanja prožetog religioznošću, itd., što im je pomagalo da brže i jednostavnije prepoznaju pripadnike svoje projicirane nacionalne zajednice i izvrše homogenizaciju tih zajednica, jer ko vlada simbolima vlada i zbiljom.[22]

Na ovim istim religioznim osnovama krenulo se iz bosanskog susjedstva u omeđavanje i teritorijaliziranje projiciranih nacionalnih teritorija, što je u projekcijama nacijskih elita predstavljalo i širenje nacionalnog imena do granica vjere i jezika. A te granice, koje su u suštini, prema aspiracijskim nacijskim programima bosanskih susjeda, predstavljale državne granice, nikada nisu mogle biti jasno obilježene zbog postojanja pluralne Bosne.

Nosili su bosanski ljudi duboko u sebi ukorijenjenu tradiciju zajedničkog življenja i uvažavanja drugih identiteta, dijelili su sa svojim komšijama različitih

---

zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj, svezak 8, broj 27, 2009., str. 18.

[22] Više u: Dujmović, Sonja: "Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovinekroz historiju: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011., str. 20, 21.

Isto tako, valja istaći da su tradicije, ceremonijali i jubileji, po pravilu izmišljani, da bi se osigurao kontinuitet sa prošlošću i podstakla mobilizacija različitih stratuma jednog društva. Izmišljanje prošlosti je uglavnom neodvojivo od isticanja neprijatelja. Pri tome se istovremeno drugima predbacuje izmišljanje, pa prigovor o "izmišljenim" nacijama odriče utemeljenost u prošlosti rivalskoj naciji. Ako ne postoji odgovarajuća prošlost, ova uvek može biti izmišljena. Prošlost pravda sadašnjost i na taj način što pruža slavniju pozadinu sadašnjici koja nema šta da slavi. Vidjet više u:

http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_izmisljanje_proslosti_na_zapadnom_balkanu.pdf

kao i u: Niče, Fridrih: *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos, 1982., str. 19-21.

vjera iste sisteme vrijednosti, istu kulturnu tradiciju i njima prepoznatljiva imena i simbole. Ilustracije radi, mnoge je putopisce kroz Bosnu činio konfuznim veliki broj imena kojima su se nominovali bosanski ljudi (Turci, Bošnjani, Bošnjaci, Latini, Grci, Vlasi, Rišćani, Rkači, Šokci, kršćani, mohamedanci), kao i korištenje brojnih etničkih i vjerskih simbola, dok je sve njih domicilno bosansko stanovništvo jasno raspoznavalo i prema njima se s uvažavanjem odnosilo, kao što su to činili i njihovi preci.[23]

Svoj duboki osjećaj pripadnosti Bosni iskazuju i brojni srpski politički, kulturni i drugi radnici, kroz niz svojih istupa i pisanja emotivnog sadržaja gdje se Bosna spominje u najljepšim opisima i "kiti" najljepšim atributima, a za izdvojiti su u ovom kontekstu Vaso Pelagić, Petar Kočić, Nikola Stojanović, Gavro Vučković, Risto Radulović, i dr. Međutim, paralelno sa ovim svojim bosanskim identitetom u njima "sazrijeva" i srpski identitet, što je dokaz istovremenog egzistiranja više identiteta kod bosanskih ljudi, tj. zasigurno bosanski ljudi kroz milenijsko trajanje svoje zemlje nisu imali jedan, stalni, jednoznačni i isključivi identitet.[24]

S tim u vezi valja navesti da, naprimjer, britanska konzularna, diplomatska i parlamentarna pisanja i dokumenti nesumnjivo pokazuju da nacionalna svijest i nacionalni identitet kod bosanskog stanovništva do 1878. godine nisu postojali u značajnijoj mjeri, posebno u sadašnjem značenju tih pojmova i posebno ne srpski i hrvatski identitet. Britanski konzul Holmes 1872. godine piše: "Bosna je zemlja sa više vjera i više rasa (Romi, Jevreji, slavenski i neslavenski stanovnici Bosne)". Osim ovoga, na početku austrougarske okupacije Bosne, Britanci kod bosanskog pravoslavnog življa ne identifikuju srpski identitet, već ih i dalje imenuju kao pravoslavce. Tako, naprimjer, 1878. godine oni prepoznaju srpski identitet kod Srba izvan Srbije (u Ugarskoj), dok taj isti identitet još ne prepoznaju kod bosanskog stanovništva.[25]

---

[23] Radušić, Edin: "Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno - diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878.", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

[24] Vidjeti: Dujmović, Sonja: "Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" - situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovinekroz historiju: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.; Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao – austrougarsko doba*. Sarajevo, 2003., str. 323-332, 411-482.

[25] U: Radušić, Edin: Narodi u Bosni i Herceovini se mrze stoljećima ?! – Kako je sve počelo? http://www.academia.edu/19544550/Narodi_u_Bosni_i_Hercegovini_se_mrze_stolje%C4%87ima_kako_je_sve_po%C4%8Delo_u_Miths_and_stereotypes_of_the_nationalism_and_communism_in_ex_Yugoslavia_2008_
kao i od istog autora: Radušić, Edin: "Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošn-

Ovakvo bosansko društvo gajilo je svojevrsnu bosansku filozofiju života koju predstavlja svakodnevno zajedničko življenje, razmjena ideja u svim smjerovima, brojna zajednička iskustva, sa snažnom primjesom međusobnog razumijevanja, što je specifična bosanska pojava koja u svojoj ukupnosti nije poznavala etničke i vjerske granice.[26]

***

Husaga popularizira, brani i učvršćuje bosanski patriotizam kroz svoja pisanja i djelovanja. On afirmiše svjest o Bosni kao historijskom, teritorijalnom, etničkom, običajnom, kulturnom i političkom identitetu, individualitetu, specifikumu, autonomiji. Dolaskom kraja II svjetskog rata, Husaga doživljava duboko razočarenje antibosanskim i antimuslimanskim kursom u politici komunističke partije, pa se s tim u vezi on zalaže za ustavno definisanje bosanske narodnosti po principu Bosna – Bosancima, dok su komunističke vlasti Bosnu smatrale republikom Srba, Hrvata i ostalih, a od tih ostalih (bosanskih muslimana) očekivalo se narodnosno opredjeljenje u srpskom ili hrvatskom smislu. Husaga je duboko uvjeren da na postavljenim temeljima, kako su to komunisti zamislili, Bosna i Hercegovina ne može opstati.[27] Husaga glasa protiv prvog Ustava FNRJ, a zanimljivo je radi stvaranja šire slike tadašnjeg vremena i okruženja u kojem je djelovao navesti i odnos komunističke vlasti prema ovom Husaginom činu, gdje se u oficijelnim zapisnicima ne navodi da je bilo ko glasao protiv Ustava FNRJ.[28]

Antibosanski stav ključnih predstavnika komunističke partije posebno je ilustrativan kroz stavove Moše Pijade, koji zastupa tezu da se u Bosni ne smije

jaci u britanskoj konzularno - diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878.god.", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

[26] Više u: http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/; Identitet i imidž Bosne i Hercegovine iz perspektive njezinih triju naroda – istraživanje mogućnosti i prepreka na putu brendiranja", Božo Skoko, Zagreb, 2014. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=197766
kao i u: Mahmutćehajić, Rusmir: "Harmonia abrahamica o bauku bosanstva i njime ustrašenima", http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-7-no-3-2012-july/harmonia-abrahamica-the-spectre-of-bosnia-and-those-it-haunts/

[27] Vidjeti više u: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998., str.202-205

[28] U: Ratkušić, Enes: "Doprinos Huseina Ćišića afirmaciji bosankohercegovačke državnosti", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana* – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj, svezak 8, broj 27, 2009., str. 17.

dozvoliti formiranje bosanske nacije. Pijade smatra da je to zabluda koja ne znači nikakav napredak, već nazadak. Prema njegovom mišljenju, Bosna ne smije biti područje neke vlastite nacionalne specifičnosti. I drugi su se komunistički ideolozi i visoki funkcioneri slično ili isto odnosili prema Bosni i bosanskom narodu, te njegovoj eventualnoj bosanskoj političkoj emancipaciji.[29]

Dakle, prema ovom tumačenju, Bosna je bez političkog naroda (nacije). Njeni politički narodi su dijelovi bosanskog stanovništva koji ispovijedaju katoličanstvo i pravoslavlje, dok dio bosanskog naroda koji ispovijeda islam u takvim postavkama ne može biti ono što jeste, bosanski narod. U sklopu nacionalnih programa, a da bi se dokazalo neprekinuto trajanje srpskog i hrvatskog elementa na prostoru Bosne, promovisane su i ustoličene lažne slike i konstrukcije o orijentalnosti bosanskog muslimanskog elementa, njegovoj anomaličnosti, zaostalosti, rasnoj i kulturnoj različitosti, nacijskoj neopredijeljenosti, religijskoj zatucanosti, te potpunoj suprotnosti svega njihovog naspram evropskih civilizacijskih tekovina, tokova i procesa. Operacioni iskazi takvih politika kulminirali su u ratovima protiv Bosne.[30]

Husaga jasno detektuje supremaciju srpskog faktora u komunističkoj partiji, faktora koji nastavlja aspiracijsku politiku prema Bosni, s krajnjim ciljem njene podjele. Husaga piše da svaka nacionalna misao uslovljava i nacionalnu teritoriju, a pošto srpska i hrvatska nacionalna misao obuhvataju i teritoriju Bosne, njihovi su međusobni sukobi neminovni, i to upravo na teritoriji Bosne.[31]Njihov sudar, spajanje i razdvajanje uvijek se dešava i operacionalizira kroz teritorijalno i narodnosno tkivo Bosne. Husagi je jasno da su upravo različite državne i teritorijalne koncepcije u smislu Bosne, bitno suprotstavile srpsku i hrvatsku nacionalnu ideologiju. U istom smislu za navesti je da je hrvatsko-srpski sukob zbog pitanja pripadnosti bosanske teritorije u suštini proizveo krajnosti i radika-

[29] Više u: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu - Muke života u tuđim predstavama.* **S**arajevo: Connectum, 2018., str. 44; Ratkušić, Enes: "Doprinos Huseina Ćišića afirmaciji bosankohercegovačke državnosti", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 15.; Đozić, Adib: "Bosna i Bošnjaci u spisateljskom opusu i političkoj praksi Husage Ćišića", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009., str. 28.

[30] U: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu - Muke života u tuđim predstavama.* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 51, 52.

[31] Više u: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 101.

lizam unutar ovih dviju nacionalnih ideologija.[32] Husaga ovu pojavu rasvjetljava anegdotalno mostarski: "dva pehlivana ne mogu igrati na jednom konopu".[33]

U poslijeratnim pismima najvišim državnim organima Jugoslavije, Husaga otvoreno ukazuje na srpski aspiracijski nacionalizam i njegovu beogradsku elitu, za koju kaže da ignoriše postojanje Bosne i stalno ističe njen srpski karakter. On oštro protestuje što bosanskim muslimanima kao narodu koji je uvijek težio bosanskom opredjeljenju nije dozvoljeno da se pišu Bosancem ili Jugoslavenom, a dozvoljava mu se da se piše muslimanom. Ovo Husaga cijeni kao "grdno ponižen-je".[34] U tom kontekstu zanimljiva su Husagina pisanja, da je srpskim nacionalnim političkim elitama iz Beograda bosanska individualnost "trn u oku", a riječ Bosanac i bosanština, gotovo što i svetogrđe.[35] Prema njegovom razumijevanju, Bosanci ni u jednoj od podjela Bosne nisu bili konsultovani,[36] a pri realizaciji tih podjela milenijsko pluralno biće Bosne potpuno je zanemareno i obesmisleno, čak je shvaćeno kao nedovršeni posao. Na sebi svojstven način on odbija nacionalni naziv musliman za bosanske muslimane, a to objašnjava time da, ako se oni svedu na vjersku skupinu, neće imati ni nacionalna, ni državotvorna prava.[37]

Uviđa Husaga i metode tih dvaju aspiracijskih nacionalizama, koje su uglavnom sačinjene od historijskih netačnosti i konstrukcija, izgradnje zavodljivih mitova kojima se svojata bosanska prošlost od doba prvih bosanskih banova, kojima se proglašava bosansko muslimansko stanovništvo Turcima (što je konstrukcija i "upiranje prstom" u unutrašnjeg nacijskog neprijatelja kao vjerskog neprijatelja prema kojem se planski razvija gađenje), a što su ovog puta kao i uvijek prije toga, bili domicilni muslimani. Sve ove pojave Husaga identifikuje i vrlo britko, bez kompromisa i lijepih riječi, demaskira.[38] Za naglasiti je u ovom kontekstu i to da, kada su bosanski muslimani određivani kao Turci, oduzimana im je svaka veza s Bosnom. U nominiranju bosanskih muslimana Turcima prepoznatljiva je svrha i želja nacijskih ideologa iz bosanskog okruženja da se

---

[32] Jaroslav Šidak, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb, 1973., str. 30.

[33] U: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 101.

[34] U: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998., str. 205.

[35] Vidjeti: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998., str.204.

[36] U: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 103.

[37] U: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998., str.204.

[38] Više u: Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 13-20.

religijska razlika poveže sa rasnom razlikom.[39] Nazivanje slavenskih muslimana Turcima nije bila posljedica neupućenosti, već izgrađenog i iskonstruisanog predubjeđenja i opakog stereotipa.

Međutim, potrebno je reći da su karijeristi i plašljivci uglavnom "okruživali" Husagu u to vrijeme, što je jednim dijelom i razumljivo.

***

Husaga, kao i mnogi istaknuti ljudi Mostara u predratnom, ratnom i poslijeratnom periodu prepoznaje znakove destrukcije bosanskih bogomolja, prepoznaje njihovu zapuštenost, nemar vlasti za njih, te opasnu pojavu rušenja ili pretvaranja u smetljište, stovarište, parking, građevinsko zemljište, parkove i sl., zbog čega Husaga protestuje u pismu Đuri Pucaru "Starom" iz 1953. godine.[40] Na ovom mjestu treba reći da su u periodu od 1948. do 1955. porušeni mnogi islamski sakralni objekti u Bosni i Hercegovini, pa i na području Mostara, i to neke od najljepših i najstarijih džamija, mesdžida, harema, turbeta.[41]

---

[39] U: Đozić, Adib: "Bosna i Bošnjaci u spisateljskom opusu i političkoj praksi Husage Ćišića", *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana* – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj, svezak 8, broj 27, 2009., str. 31, 32.

[40] Vidjeti: Ćišić, Husein: *Bošnjačke teme*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar; 2011., str. 246-250.

[41] Više u: Hasandedić, Hivzija: *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru* Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.; isti autor: *Mostarski vakifi i njihovi vakufi.* Mostar: Medžlis Islamske zajednice, 2000.
Također, zabrinutost zbog ove opasne pojave kada je riječ o Mostaru i njegovom gradskom intelektualnom miljeu, 30-ih godina 20. vijeka, dijeli i Mostarac Mustafa Mujaga Galešić, zvani "Isus", koji obilazi sve mostarske islamske sakralne objekte i pravi njihov spisak, te bilježi njihovo stanje. Spisak s kojeg je vidljivo loše stanje tih objekata u Mostaru, identičnim i specifičnim jezikom i izričajem starog Mostara navodimo u cijelosti:
„Popis Đamija s lijeve strane Neretve u Mostaru:
1) Šehovina Luka – izgorjela; 2) Kolukčina Kotlivi – batal; 3) kod Riđanovića – batal; 4) Velika tepa – dobra; 5) kod Konaka – batal; 6) kod stare ćuprije – uništiti; 7) pod lipom – dobra; 8) Mala tepa – dobra; 9) kod sahat kule – batal; 10) Grelin Mejdan – batal; 11) kod Karabega – batal); 12) kod Muslibegovića – batal; 13) Karađoz bega – dobra; 14) Šadrvan – batal; 15 kod bivše općine – stoji; 16) kod Kresine medrese; 17) kod Kazazića; 18) Mustala; 19) na smetlju; 20) kod Ribica; 21) kod Trbonja kuće.
Sa desne strane Neretve:
22) Ričina; 23) Cernica; 24) Tabačica; 25) na Spili; 26) kod Nametka; 27) kod Rebca; 28) u Oručluku; 29) na Ogradi; 30) zvana Kurina – oborena; 31) Pašinovina; 32) na vakufu – izgorjela; 33) na Raskršću; 34) na Balinovcu; 35) na Babunu – Ilići; 36) Šarića Luka.

***

Državna ustrojstva bosanskog okruženja u posljednjih skoro dvije stotine godina sistematski "marširaju" ka svom cilju – debosniziranju bosanskog naroda i njegove zemlje. Sve što se ticalo i što je nosilo karakter Bosne i bosanstva u zadnja dva vijeka osporavano je, ogađivano, progonjeno, itd., uključujući i jezik i kulturu i političko naslijeđe i sve ustanove Bosne i bosanstva. Pravoslavni i katolički dijelovi bosanskog stanovništva prošli su faze debosnizacije u 19. vijeku i jednim manjim dijelom 20. vijeka. S muslimanskim dijelom bosanskog stanovništva to nije bio slučaj. Na sve pokušaje i nastojanja da se i taj dio bosanskog stanovništva podvrgne debosnizaciji, on je osto "gluh", tako da je to bio, na kraju, jalov posao.

Međutim, u skladu s aspiracijskim nacionalnim koncepcijama bosanskog susjedstva i njihovim praktičnim potrebama konstruisala se, kao što smo naveli, sintagma Turčin, ali u takvom značenju koji uopće nije moguć i realan izvan aspiracijske nacijske ideologije, osmišljene i ustoličene u nacijskim centrima bosanskog okruženja prije skoro dva vijeka. Takav Turčin imao je i svoje karakteristike: on nema karakter, on slijedi pogrešnog Božijeg poslanika i moli pogrešnog Boga, njega i svaku njegovu usidrenost u Bosni treba dehumanizirati, tj. predstaviti ga tuđim, stranim elementom, izbagatelisati ga i nipodaštavati s aspekta ličnog i narodnosnog karaktera, zatim s moralnog, intelektualnog, običajnog, ekonomskog i drugih karaktera i aspekata. Kada se to postigne u određenoj "zadovoljavajućoj" mjeri, onda ga je bilo prilično jednostavno, čak i logično, uništiti ili prognati i opljačkati bez grižnje savjesti, a kada su u pitanju i posljednje karike nacijskih programa – izvršitelji.

***

Važno je akcentirati da je prisutnost različitih religijskih zajednica u Bosni pojava stara skoro jedan milenij i da je uzrokovala slaganje i međusobne blage utjecaje, ali i neslaganje i napetosti među njima. Značaj i bitnost rada i djelovanja Mostarca Husage ogleda se u tome što je spoznao problem u kojem se našla Bosna i Hercegovina njegovog vremena, pravilno identifikovao faktore njenog razaranja, te pravilno determinisao način prevazilaženja problema i rješenje za budućnost koje se može sažeti u sljedećem: Bosna treba da bude samostalan politički subjekt, a bosanski narod – nacija.

Pošto je stanje bosanske države u današnjim okolnostima neizvjesno sa stanovišta njene budućnosti, Bosna danas, usudio bi se reći, ima snažnu potrebu i naprosto čezne za autoritetima i intelektualno moralnim "gromadama" kakav je

bio Husaga. Nažalost, mnogi su tadašnji utjecajni bosanski muslimani (politički angažovani radnici, te naročito intelektualni stratum tog faktora), bili nekritički komformisti, pa je Husaga, ne samo u Mostaru, nego i u cijeloj Bosni ostao manje ili više usamljen.

Literatura:

Balić, Smail: *Bosna u egzilu, 1945. – 1992. god., članci, rasprave, razgovori.* Zagreb, 1995.
Bojić, Mehmedalija: *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*. Sarajevo, 2001.
Bosna i Bošnjaci u spisateljskom opusu i političkoj praksi Husage Ćišića, *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine – zbornik radova; Bošnjačka pismohrana – časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, svezak 8, broj 27, 2009.
Branković, Jasmin: *Mostar 1833–1918: upravni i politički položaj grada*. Sarajevo, 2009.
Cvitković, Ivan: *Krleža o religiji*. Sarajevo: "Oslobođenje" – "Mladost", 1982.
Čar-Drnda, Hatidža: *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća.* Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar, 2011.
Ćišić, Husein: *Bošnjačke teme.* Mostar: BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar, 2011.
Ćišić, Husein: *Mostar u Herceg Bosni.* Mostar: Kulturno društvo Muslimana Preporod, Gradski odbor u Mostaru, 1991.
Dujmović, Sonja: "Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju : zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
Filandra, Šaćir: *Bošnjaci i moderna – Humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća.* Sarajevo: BKC, 1996.
Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
Grđić Bjelokosić, Luka: *Mostar nekad i sad.* Beograd: Štamparija Bojovića i Mićića, 1901.
Hadžić, Osman Nuri: *Muhamed a.s. i Kur'an (Kulturna istorija islama).* Zagreb: Kaj, 1995.
Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana).* Sarajevo, 1974.

Hallett Carr, Edward: Šta je istorija. Beograd, 2001.
Hasandedić, Hivzija: *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.
Hasandedić, Hivzija: *Mostarski vakifi i njihovi vakufi.* Mostar: Medžlis islamske zajednice, 2000.
Hathout, Hassan: Čitanje muslimanskog uma. Sarajevo: Dobra knjiga, 2014.
Imamović E., Nilević B., Šunjić M. i dr: *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*. Sarajevo, 1995.
Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
Kuschel, Karl-Josef: *Spor oko Abrahama (Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje).* Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000.
Klaić, Bratoljub: *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zagreb, 1968.
Mahmutćehajić, Rusmir: *Bosanski odgovor – o modernosti i tradiciji*. Sarajevo, 2012.
Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu – Muke života u tuđim predstavama,* Sarajevo: Connectum, 2018.
Malcolm, Noel: *Povijest Bosne: Kratki pregled*. Zagreb/Sarajevo: Erasmus Gilda/Novi Liber/Dani, 1995.
Maluf, Amin: *Ubilački identiteti.* Beograd: Paideia, 2003.
Matijević, Zlatko: "Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji i publicistici XIX i XX stoljeća (od Petranovića do interneta)", *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*, Sarajevo: Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, 2005.
Forum Bosna, "Religija i javni život". Sarajevo, br. 19/02.
Forum Bosna, Marssieu de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*., Sarajevo, br. 5/99.
Mikulić, Branko: *Kobne godine*. Sarajevo, 2016.
Monnesland, Svein: *1001 dan – Bosna i Hercegovina slikom i rječju kroz stoljeća*. Oslo, 2001.
Muftić, Tarik: *Islam i religije svijeta*. Mostar, 1998.
Niče, Fridrih: *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos, 1982.
Popović – Obradović, Olga: "Kakva ili kolika država", *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka.*Beograd:Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.
Purivatra, Atif: *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1999.
Radušić, Edin: "Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno - diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878.g.", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut

za istoriju, 2011.
Ravlić, Slaven: *Suvremene političke ideologije*. Zagreb, 2003.
Salihagić, Suljaga: *Mi, BH muslimani u krilu jugosloven. zajednice*. Banja Luka, 1940.
Smailagić, Nerkez: *Leksikon islama.* Sarajevo: Svjetlost, 1990.
Šidak, Jaroslav: *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji*. Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb, 1973
Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao – austrougarsko doba*. Sarajevo, 2003.
Zgodić, Esad: *Ideja bosanske nacije i druge teme*. Sarajevo, 2008.
Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo, 2009.
Zgodić, Esad: *O državama (kritički pojmovnik statologije), I i II.* Sarajevo, 2015.

Web stranice:
Banac, Ivo: *Između klanja i oranja: to je krivotvorina, a ne historija, http://the-bosniatimes.ba/clanak/9912*
Etničko-historiografski stereotipi i "sintetičke nacije", Safet Bandžović
http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/36_posebna_izdanja_CXX_36.pdf
http://preporod.ba/wp-content/uploads/godisnjak-2014.pdf
http://www.iis.unsa.ba/pdf/historijski_mitovi.pdf
Jovanović, Slobodan: *Pojam nacije i njegove zloupotrebe,*
http://www.portalanalitika.me/clanak/89846/pojam-nacije-i-njegove-zloupotrebe
Kordić (Mainz), Snježana: *Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture,*
https://bib.irb.hr/datoteka/522531.Ideologija_nacionalnog.PDF
Kršćani i Jevreji u osmanskoj carevini, funkcionisanje jednog pluralnog društva, http://cns.ba/cns-izdanja/krscani-i-Jevreji-u-osmanskoj-carevini-benjamin-braude-i-bernard-lewis/
Kržišnik – Bukić Vera: *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini,*http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/101/nominiranje.pdf
Kržišnik – Bukić Vera: *Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća*,
http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/OHN/36_posebna_izdanja_CXX_36.pdf
Identitet i imidž Bosne i Hercegovine iz perspektive njezinih triju naroda – istraživanje mogućnosti i prepreka na putu brendiranja", Božo Skoko, Zagreb, 2014.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=197766

http://www.Jevrejsketeme.in.rs/Jevrejske-teme-pdf/PROROK%20MUHAMED.pdf
Imaju li Nacije pupak, Milan Subotić,
http://instifdt.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2004/09/M.Subotic.pdf
Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu, Todor Kuljić,
http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_izmisljanje_proslosti_na_zapadnom_balkanu.pdf
http://userpage.fu-berlin.de/~tomic/wp-content/uploads/Tomic-2008-Kako-definisati-naciju.pdf
Lovrenović, Ivan: "Kulturni identitet Bosne i Hercegovine"?,
http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/
Mahmutćehajić, Rusmir: "Harmonia abrahamica o bauku bosanstva i njime ustrašenima",
http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-7-no-3-2012-july/harmonia-abrahamica-the-spectre-of-bosnia- and-those-it-haunts/
1) Nacionalna ideologija listova *Obzor* i *Srbobran (1901.-1902.g.),* Natalija Rumenjak, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1995.
https://pdfs.semanticscholar.org/ddb9/f15e05425f8c5cb7a2db9d0f2a6932c9147e.pdf
2) Ogledi br. 17, *Potka srpskog identiteta, antizapadnjaštvo, rusofilistvo, tradicionalizam,*
http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi17.pdf
3) Radušić, Edin: Narodi u Bosni i Herceovini se mrze stoljećima ?! – Kako je sve počelo?
http://www.academia.edu/19544550/Narodi_u_Bosni_i_Hercegovini_se_mrze_stolje%C4%87ima_kako_je_sve_po%C4%8Delo_u_Miths_and_stereotypes_of_the_nationalism_and_communism_in_ex_Yugoslavia_2008_
Religija i sekularna država, Uloga i značaj religije u sekularnom društvu iz muslimanske, kršćanske i Jevrejske perspektive sa fokusom na Jugoistočnu Europu, Međunarodni simpozij, Sarajevo (BiH), 21.-24. oktobar/listopad 2007.
http://www.kas.de/wf/doc/kas_14782-1522-1-30.pdf?081020183156
Skoko, Božo: *Identitet i imidž Bosne i Hercegovine iz perspektive njezinih triju naroda – istraživanje mogućnosti i prepreka na putu brendiranja,* Zagreb, 2014.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=197766
Šešelj, Vojislav: Ideologijasrpskognacionalizma, naučno i publicističkodelo prof. dr. Laze M. Kostića
http://www.samomudr.ru/d2/Sheshel%20V.-Ideologija%20Serbskogo%20nacionalizma-2002.pdf

BOSNIAN PLURALITY IN OUTLINES OF MOSTAR: ČIŠIĆ'S DETECTION OF ANTI-BOSNIAN PROTAGONISTS AND POLITICS (WHEN HERZEGOVINIANS WERE THE GREATEST BOSNIANS)

Đenan Galešić

Summary

Although he worked in a bad time when Bosnia's history was falsified and simplified (similar or the same trends continue even today), Husaga tried to emphasize and argue his views for Bosnia to be understood as a single, self-developed, historical organism that has been independently developed. Bosnian autonomy, i.e. Bosnian political independence, was the basic theme of his life, work and action.

Through his writings, Husaga presented Bosnian values, values of respect and appreciation of all religious manifestations in Bosnia, which Bosnian people approach and pray to one God. The passion of studying happenings and events that have existentially threatened his country and his people was visible from his writing.

Husaga did not avoid passionate and without beautiful words to describe the events whose committers were enemies of Mostar and Bosnia: Venetians and Stojan Janković, Captain Mocenigo, Mehmed-Pasha Kukavica, Austrian troops, Omer-Pasha Latas, Russians and Montenegrins, Serbs, as well as numerous Ottoman officials whose presence in Bosnia meant suffering for the Bosnian people.

Husaga discovered and unmasked in his own specific way the breakers of Bosnia who worked in his time, sharply objecting them to undermine and destroy Bosnian universal values, and these values promote in the same or similar way all three Abraham's religions. Husaga considered that actions of the interpreters of religion from Bosnian environment were responsible for the collapse of Bosnian society and the grotesquely setting of the society. Contrary to them, Husaga pointed out the Bosnian ideal consisting of the ethically based society with the right to religious differences. This is the essence and meaning of religious plurality of Bosnia-belonging.

Key words: Bosnia, Bosnia and Herzegovina, Bosnian people, Bosnian plurality, Bosnian life philosophy, Serbia, Croatia, Muslims, Catholics, Orthodox, Jewish

UDK 821.163.4 1/43*(497.6): 398

Status i identitet bošnjačke usmene književnosti u srpskoj i hrvatskoj usmenoknjiževnoj sakupljačkoj praksi i folkloristici od Vuka St. Karadžića do Luke Marjanovića

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Rad se bavi odnosom srpske i hrvatske usmenoknjiževne sakupljačke prakse i folkloristike prema usmenom književnom stvaranju u Bosni i Hercegovini, a prije svega prema bošnjačkoj usmenoj književnosti tokom 19. st. Riječ je o procesu uključivanja bošnjačke usmene književnosti u okvire srpske i hrvatske usmenoknjiževne tradicije, a što je dio šireg procesa "nacionaliziranja muslimana" tokom ovog vremena. Takvo što rezultiralo je i značajnim posljedicama po status i identitet bošnjačke usmene književnosti u 19. st., ali i kasnije, sve do danas.

Ključne riječi: bošnjačka usmena književnost, srpska i hrvatska usmenoknjiževna sakupljačka praksa i folkloristika 19. st., "nacionaliziranje muslimana"

1.

Bošnjačka usmena književnost do 19. st. već je doživjela svoje prve važne zapise, ali i svoje prve krize u smislu relativiziranja, a onda i gubljenja njezina vlastitog statusa i identiteta.[1] To se desilo već posebno s *Ha-*

[1] Usp.: Sanjin Kodrić, "Status i identitet bošnjačke usmene književnosti do kraja osamnaestoga stoljeća", *Forum Bosnae*, br. 81-82, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2018, str. 267-299; odnosno: Sanjin Kodrić, "Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 23-108; Sanjin Kodrić, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018. i sl.

sanaginicom, koju će u svojoj knjizi *Viaggio in Dalmazia* (1774) Alberto Fortis Evropi svojeg vremena predstaviti kao "morlačku" pjesmu. Kao takva, kao dakle "morlakische Lieder", *Hasanaginica* će u prijevodu velikog Goethea biti uvrštena i u glasovitu Herderovu zbirku *Volkslieder* (1778), odnosno *Stimmen der Völker in Liedern* (1807), da bi nakon pojave *Male prostonarodne slaveno-serbske pjesnarice* (1814) Vuka St. Karadžića bila "demorlakizirana", pa će i za samog Goethea već dvadesetih godina 19. st. postati "serbische Lieder", tj. srpska pjesma.[2] Uz problem vezan za *Hasanaginicu* te druge slične ranije slučajeve, onda kad je u pitanju status i identitet bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, kao uostalom i bošnjačke književnosti te kulture uopće, do važnih promjena dolazi, dakle, u 19. st., mada upravo u ovom vremenu broj obavijesti o bošnjačkoj usmenoj književnosti vidno raste, posebno o bošnjačkoj usmenoj lirici, lirsko-epskom pjesništvu te epici kao najznačajnijim bošnjačkim usmenoknjiževnim žanrovima. Ovo je, naime, i vrijeme kad se unutrašnja zaokruženost bošnjačkog usmenog književnog stvaranja potvrđuje kao nikad prije, baš kao i njegova vanjska prepoznatljivost, ali i vrijeme koje je na Slavenskom jugu obilježeno tokom godina sve jačom nacionalnom idejom, kao i u drugim evropskim sredinama, odakle na južnoslavenske prostore dolaze i u ovom smislu važni modeli nacije, koji će tako postati i značajni poticaji za neke od ranijih, starih težnji u južnoslavenskom kontekstu. Nacionalna ideja najprije se budi kod Srba te Hrvata, kod kojih se, uz početke nacionalne samosvijesti, javljaju i u osnovi velikonacionalni projekti, uključujući i nacional-romantičarske pretenzije spram susjeda, pa tako i Bosne i Bošnjaka, koje nastoje uključiti u svoj teritorijalni okvir, odnosno nacionalni korpus, kao dio šireg procesa "nacionaliziranja muslimana"[3]. U ovom smislu ilustrativno je i posebno indikativno gledište jednog od glavnih nosilaca devetnaestostoljetne srpske nacionalne ideje – utemeljitelja srpske filologije, folkloristike i etnografije Vuka St. Karadžića, ali i niza drugih srpskih, a potom i hrvatskih usmenoknjiževnih sakupljača i folklorista, koji će u pravilu bošnjačko usmeno književno stvaranje istovremeno i prepoznavati kao drugačije te na neki način zasebno, ali će ga, isto tako, tragom nacionalnih koncepcija vremena o kojem je riječ, istovremeno uključivati u okvire srpske, odnosno hrvatske usmene književnosti, a što ima svoje posljedice i znatno kasnije, sve do danas.

[2] Usp.: Larry Wolf, "The Rise and Fall of Morlacchismo", u: Norman M. Naimark – Holly Case, ur., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2003, str. 44.

[3] Usp. npr.: Alija Isaković, prir., *O "nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Zagreb: Globus, 1990.

U skladu s idejama koje će naknadno elaborirati u članku *Srbi svi i svuda* (1836), a objaviti tek u knjizi *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (1849), a prije svega u skladu s idejom da su svi štokavci Srbi i da se stoga među štokavcima mogu razlikovati isključivo Srbi "grčkog", "rimskog" i "turskog" "zakona", bošnjačka usmena književnost za Vuka je tek jedan od dijelova srpskog usmenog književnog stvaranja, kao i crnogorska te dio hrvatske usmene književnosti. Tako, između ostalog, u članku *Srbi svi i svuda* Vuk piše i sljedeće:

> Zaista se zna da Srbi sad žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare planine), u Metohiji (od Kosova preko Stare planine, gdje je Dušanova stolica Prizren, srpska patrijaršija Peć, i manastir Dečani), u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (i Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adrijatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane. Zato u početku rekoh zaista se zna, jer se upravo još ne zna dokle Srba ima u Arnautskoj i u Maćedoniji. [...]
>
> U pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje oko pet miliona duša naroda koji govori jednijem jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijeli natroje: može se otprilike uzeti da ih oko tri miliona ima zakona grčkoga, i to: jedan milion u cijeloj Srbiji (s Metohijom), jedan milion u austrijskijem državama (u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju, u Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Boci), a jedan milion u Bosni, Hercegovini, Zeti i Crnoj Gori; od ostala dva miliona može biti da bi se moglo uzeti da su dvije trećine zakona turskoga (u Bosni, Hercegovini, Zeti itd.), a jedna trećina rimskoga (u austrijskim državama i u Bosni, Hercegovini i nahiji barskoj). Samo prva tri miliona zovu se *Srbi* ili *Srblji*, a ostali ovoga imena neće da prime, nego oni zakona turskoga misle da su *pravi Turci*, i tako se zovu, premda ni od stotine jedan ne zna turski; a oni zakona rimskoga *sami sebe* ili zovu po mjestima u kojima žive npr. Slavonci, Bosanci (ili Bošnjaci), Dalmatinci, Dubrovčani itd., ili, kao što osobito čine književnici, starinskijem ali bog zna čijim imenom *Iliri* ili *Ilirci*; oni pak prvi zovu ih u Bačkoj *Bunjevcima*, u Srijemu, u Slavoniji i u Hrvatskoj *Šokcima*, a oko Dubrovnika i po Boci *Latinima*. [...]
>
> Ovako ja, otprilike, mislim da su rimski i turski Srbi izgubili svoje narodno ime. Ali bilo to kako mu drago, sad je mrzost ova popustila. Svi pametni ljudi i od grčkijeh i od rimskijeh Srba priznaju da su jedan narod i trude se da bi mrzost zbog zakona ili sasvijem iskorijenili ili barem umalili što se više može, samo je onima rimskoga zakona još teško *Srbima* nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo-pomalo naviknuti; jer ako neće da su *Srbi*, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena. [...]

> Od onijeh pak turskoga zakona ne može se još ni iskati da misle što o ovome srodstvu; ali kako se među njima škole podignu, makar i na *turskome jeziku*, i oni će odmah doznati i priznati da nijesu Turci nego Srbi.[4]

Na ovoj osnovi, a s ciljem ostvarivanja ideja o kojima je riječ, bošnjačku usmenu poeziju Vuk uvrštava već u spomenutu *Malu prostonarodnu slaveno-serbsku pjesnaricu*, svoju prvu zbirku "narodnih umotvorina", gdje su prisutne najmanje tri pjesme za koje je izvjesno da potječu iz bošnjačke sredine – prva od njih jeste *Barjaktar djevojka*, druga je glasovita balada *Hasanaginica*, a treća pjesma koju je Vuk naslovio kao *Na sramotu Begi, i Mus-agi*.[5] Uza sve tri pjesme Vuk donosi i bilješke ili komentare, što će se, međutim, ispostaviti od posebne važnosti za razumijevanje ne samo Vukova odnosa prema usmenoj književnosti Bošnjaka već i za razumijevanje pozicije bošnjačke usmene književnosti tokom 19. st. uopće. Tako, u bilješci uz *Barjaktar djevojku* piše: "Ovo je pjesma Serbalja Muhamedanskoga zakona (Bošnjaka)", uz *Hasanaginicu*, koju je inače preuzeo iz njezina prvog zapisa kod Alberta Fortisa, ispod naslova dodaje: "Također Serbalja Muhamedanskoga zakona", dok uz pjesmu *Na sramotu Begi, i Mus-agi* navodi između ostalog i sljedeće:

> A ovu su pjesnicu spjevale u Zvorniku Serbkinje Muhamedanskoga zakona, kad su Serblji, vozbuntovaši se protiv dahija, zavladali Šabcem [...] 1804. ljeta.[6]

Vukov odnos prema bošnjačkoj usmenoj književnosti, kao i njezina pozicija u sistemu južnoslavenskog usmenoknjiževnog stvaranja tokom 19. st., sasvim su jasni. S jedne strane, i kod Vuka se, naime, prepoznaje zasebnost, baš kao i samosvojno, paralelno postojanje bošnjačke usmene poezije, odnosno bošnjačkog usmenog književnog stvaranja kao cjeline prema srpskoj usmenoknjiževnoj praksi, i to kako na razini njegove pripadnosti, tako i na razini njegovih pjevača, odnosno kazivača. Štaviše, iako i dalje u skladu sa svojom romantičarskom velikonacionalnom ideologemom, Vuk, naime, govori i o nosiocima ovog pjesništva kao o zasebnoj zajednici "Serbalja Muhamedanskoga zakona", odnosno "Bošnjaka", kako, naime, i sam kaže u skladu s uobičajenom nominacijom svojeg vremena za žitelje Bosne, a koja je Vuku bila dobro poznata. Ovom treba dodati i stvarnu drugačijost, a otud i realnu prepoznatljivost bošnjačke usmene poezije

[4] Vuk St. Karadžić, *Srbi svi i svuda*, http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html.

[5] Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 11.

[6] Citirano prema: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 11-12.

u Vukovim zbirkama, što će Vuk potvrditi i kasnije, pa će npr. u prvoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* (1824), zbirci u kojoj su sabrane "različne ženske pjesme", tj. usmena lirika, pjesme iz bošnjačke sredine posebno označiti oznakom (*T**), s čim u vezi napominje:

Koje su ženske pjesme označene sa (T*), one sam slušao i prepisivao u Kragujevcu od neki (tursko-) ciganski đevojaka iz Sarajeva, kao što i pjevaju Srpkinje turskoga zakona u Sarajevu.[7]

S druge strane, Vukovo uvrštavanje bošnjačke usmene književnosti u korpus srpskog usmenog književnog stvaranja bilo je dio njegova, ali i šireg nacionalnog projekta koji nije podrazumijevao samo općenito devetnaestostoljetno romantičarsko "otkriće" naroda i narodne kulture već i onu posebnu situaciju gdje je riječ i o "utvrđivanju granica, vrednota i obrazaca srpske narodne kulture", odnosno o poduhvatu koji kod Vuka "uvijek je i u biti prvenstveno nacionalno politički"[8]. A to je naročito vidljivo u slučaju balade *Hasanaginica*, koja je, zahvaljujući njezinu prvom zapisu kod Alberta Fortisa, i prije Vuka doživjela svoju izuzetnu međunarodnu recepciju, pri čemu – kako je to svojevremeno ispravno zapazila Dunja Rihtman-Auguštin – "*Hasanaginica*, upravo zato što već ima renome literarne vrijednosti, postaje simbol nove književnosti, novoga narodnoga jezičnog izraza i srpske narodne kulture"[9], onog, dakle, strogo centraliziranog književno-kulturalnog, ali i političkog te velikodržavnog identiteta "Srba triju zakona" koji nastoji uspostaviti (i) Vuk. Kako je – uz dodatni poticaj u sličnim idejama i u drugim evropskim sredinama ovog vremena, posebno kod Herdera i njemačkih romantičara, ali i pojedinih slavenskih filologa – osnova za ovakvo što ideja nacionalnog jezika, kod Vuka je, dakle, u pitanju nacionalna ideologija zasnovana na imaginiranom prostiranju i obuhvatnosti jezika nacionalne zajednice, odnosno tzv. lingvistički nacionalizam ili, preciznije, naročita "teorija lingvističkog Srpstva".[10] Uz ovo, svakako treba naglasiti za Vuka nesumnjivo odlučujuće ideje

[7] Citirano prema: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 12.

[8] Dunja Rihtman-Auguštin, "Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture", *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Zagreb: Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1989, str. 64, 66.

[9] Dunja Rihtman-Auguštin, "Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture", *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Zagreb: Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1989, str. 66.

[10] Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius: Pedagoški univerzitet, 2011, str. 22-26.

koje je još u vremenu Prvog srpskog ustanka u svojem *Memorandumu* (1804) upućenom ruskom caru osmislio sremsko-karlovački mitropolit Stevan Stratimirović – ideje o obnovi nezavisne srednjovjekovne srpske države, ali i države koja bi trebala okupiti sve Srbe i sve "srpske zemlje" pod trenutnom bilo osmanskom, bilo austrijskom vlašću, uključujući i Bosnu i Hercegovinu.[11] To su ideje koje je Vuk uspješno doveo u vezu i ukomponirao s jezičko-nacionalnim koncepcijama romantičarske Evrope svojeg vremena, primjenjujući ih dominantno upravo u svojem usmenoknjiževnom sakupljačkom i folklorističkom radu.

Sve ovo pokazuju i sličnosti Vukova odnosa prema bošnjačkom usmenom književnom stvaranju s postavkama koje je u istom vremenu u svojem poznatom *Načertaniju* (1844) elaborirao tvorac srpskog nacionalno-državnog programa Ilija Garašanin,[12] u tom trenutku ministar unutrašnjih poslova, a potom i premijer Kneževine Srbije,[13] a koji gotovo na identičnim osnovama kao i Vuk definira srpsku nacionalnu državu i uopće srpski nacionalni cilj – "Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen otcepljuje i prima, kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog, opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla"[14]. U tom smislu, a uz druge mjere i planove, Garašanin zagovara i vrlo precizno osmišljenu akciju u kulturi i obrazovanju, s čim u vezi predlaže i npr. upravo rad na objavljivanju usmenoknjiževne tradicije iz Bosne i Hercegovine, a kako bi se bosanskohercegovačko stanovništvo lakše privuklo i uključilo u srpski nacionalni korpus, odnosno kako bi se bosanskohercegovački teritorij lakše pripojio Srbiji. Pritom, smatrajući da je uporedo s daljnjim nastojanjima na rasparčavanju Osmanskog carstva potrebno raditi i na ograničavanju te anuliranju austrijskih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu, a sve to s ciljem uključivanja bosanskohercegovačkog teritorija u novu, veliku Srbiju, Garašanin u dijelu *Načertanija* pod naslovom *O politiki Srbije u smotreniju Bosne, Ercegovine, Crne Gore i Sjeverne Albanije* piše i o koracima koje je potrebno poduzeti spram bosanskohercegovačkih katolika, a slično se odnosi i na muslimansku zajednicu u Bosni i Hercegovini:

---

[11] Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius:Pedagoški univerzitet, 2011, str. 35-71.

[12] Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius:Pedagoški univerzitet, 2011, str. 35-72-85.

[13] Usp. npr.: Nikša Stančić, "Problem *Načertanija* Ilije Garašanina u našoj historiografiji", *Historijski zbornik*, god. 21-22, Zagreb:Povijesno društvo Hrvatske, 1968/69, str. 179-196.

[14] Ilija Garašanin, *Načertanije: Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*, Beograd: Etxoc, 2016, str. 36-37.

> Da bi se narodi katoličeskog ispovedanija od Austrije i njenog upliva odvraćali i Srbiji većma priljubili, nužno je na to osobito vnimanije obraćati. Ovo bi se najbolje postići moglo posredstvom fratara ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti. U ovoj celji nužno bi bilo narediti da se po gde koja knjiga molitvena i pesme duhovne u beogradskoj tipografiji štampaju; posle toga i molitvene knjige za pravoslavne hristijane, zbirku narodnih pesama koja bi na jednoj strani sa latinskim a na drugoj sa ćirilskim pismenima štampana bila; osim toga mogla bi se kao treći stepen štampati kratka i opšta narodna istorija Bosne, u kojoj ne bi se smelo izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavših Bošnjaka. Po sebi se pretpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slovenske narodnosti i sasvim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka. Čerez štampanja ovih i ovim podobnih patriotičeskih dela, kao i črez ostala nužna dejstva, koja bi trebalo razumno opredeliti i nabljudavati, oslobodila bi se Bosna od upliva austrijskog i obratila bi se ova zemlja više k Srbiji. Na ovaj način bi ujedno Dalmacija i Hrvatska dobile u ruke dela kojih štampanje je u Austriji nemoguće, i tim bi sledovalo tešnje skopčanje ovih zemalja sa Srbijom i Bosnom. Na ovo delo treba osobito vnimanije obratiti i istoriju o kojoj je gore reč dati napisati črez čoveka vrlo sposobnog i duboko pronicavajućeg.[15]

Ovakve, i Vukove i Garašaninove ideje, a koje čine svojevrsnu "organsku cjelinu"[16], odnosno uopće ideje srpske nacionalne koncepcije 19. st., urodile su, naravno, plodom već i u Vukovu i Garašaninovu vremenu, pa će Vukova usmenoknjiževna sakupljačka praksa vrlo brzo naći direktne saradnike i sljedbenike i u samoj Bosni i Hercegovini. Pored Sime Milutinovića Sarajlije i odjeke bošnjačke usmene književnosti u njegovoj zbirci *Pjevanija cernogorska i hercegovačka* (1833/1837)[17], najznačajniji među njima jesu jeromonah Bogoljub (Teofil) Petranović, učitelj Srpske škole u Sarajevu i povjerenik vlade Kneževine Srbije u

[15] Ilija Garašanin, *Načertanije: Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*, Beograd:Etxoc, 2016, str. 45-46.

[16] Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius: Pedagoški univerzitet, 2011, str. 85.

[17] Usp.: Đenana Buturović, "Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike do kraja pedesetih godina 19. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 407-415.

osmanskoj Bosni,[18] i Vuk Vrčević, austrijski vicekonzul u Trebinju, inače rodom iz crnogorskog Risna, tad pod austrijskom vlašću.[19]

2.

Nakon uspješnih kulturno-obrazovnih akcija, posebno organiziranja srpskih škola, ali i s njima usko povezanog društveno-ideološkog rada u rodnoj Dalmaciji te Boki, Petranović s pozicije starješine manastira Savina, najuglednijeg manastira u Boki, i rektora kaluđerske škole 1862. godine dolazi u Sarajevo kao romantičarski gorljivi pristalica srpske nacionalne koncepcije, odnosno "sa plamenim oduševljenjem", kako je to sam definirao, i sam videći u osmanskoj Bosni onaj teritorij koji bi se u najskorije vrijeme trebao priključiti Kneževini Srbiji. Uz izdašnu finansijsku podršku vlade srpskog kneza Mihaila Obrenovića, uporedo s prosvjetnim radom direktno se uključuje i u ideološki angažman, šireći ključne misli srpske nacionalne politike svojeg vremena, a posebno zagovarajući uspostavu srpskog imena u Bosni i Hercegovini. Njegov savremenik fra Grga Martić sjeća ga se kao "glavnog organizatora srpske propagande u Bosni", dok će ga Vladislav Skarić, istaknuti sarajevski historičar iz prve polovine 20. st., a od 1935. godine akademik Srpske akademije nauka i umetnosti, opisati kao jednog od glavnih nosilaca antiturske ideje u Sarajevu njegova vremena, odnosno kao "dušu srpskog pokreta u Sarajevu", pri čemu je Petranovićev rad dosezao i do sasvim konkretnog organiziranja ustaničkih četa protiv osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu, odnosno – kako je to sam kazao – "junačke radnje spremio bio za Srpstvo i Srbiju, kako prvi srpski top pukne na Drini, da se čete na najpovoljnijim tačkama nađu". Dio ovakvog Petranovićeva angažmana jeste i njegov sakupljačko-folkloristički rad, koji se odvijao u okvirima Društva za kupljenje narodnih umotvorina, a koje je bilo jedno od nezvaničnih središta srpske nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini.[20]

U ovakvim okvirima, s pretenzijama koje, dakle, nisu bile samo književno-kulturne, Bogoljub Petranović pristupa zapisivanju usmenoknjiževne tradicije Sarajeva i okoline, doprijevši praktično tamo gdje uprkos različitim pokušajima

[18] Usp.: Novak Kilibarda, "Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama", *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1989, str. I-XXVIII.

[19] Usp.: Đenana Buturović, "O Vrčevićevoj rukopisnoj zbirci muslimanske epike", *Bosansko-muslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 454-463.

[20] Usp.: Novak Kilibarda, "Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama", *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1989, str. I-XXVIII.

nije nikad uspio Vuk. Tako je nastala i zbirka lirskih i lirsko-epskih pjesama *Srpske narodne pjesme iz Bosne (Ženske)*, prva cjelovita usmenoknjiževna zbirka iz Bosne i Hercegovine, a koju je uz pomoć vlade Kneževine Srbije Petranović štampao u Bosansko-vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1867. godine. Njezin nastanak Petranović opisuje i slijedećim riječima:

> U ni jednoj varoši, gdje se srpski govori, nema toliko pjesama koliko u Sarajevu, i premda nijesam mogao imati svuda pristupa, da ih sve po želji prepišem, ipak sam u tom dosta uspjeo, da ću moći za kratko doba i drugu knjigu ženskijeh pjesama na svjetlost izdati. U skupljanju dosta sam se poslužio s mojim milim učenicima, koji su mi pjesmice donosili kao čele cvijet u svoje ulište.[21]

Petranovićeva zbirka od izuzetnog je književnohistorijskog značaja i u smislu usmenoknjiževne građe koju sadrži, ali i kao pokazatelj statusa i identiteta bošnjačkog usmenog književnog stvaranja te odnosa prema njemu u sakupljačko-folklorističkom radu vremena o kojem je riječ. Naime, prisustvo Vukovih ideja, odnosno uopće srpske nacionalne koncepcije 19 st. u ovom kontekstu sasvim je očito, posebno u smislu insistiranja na srpskom imenu, pod koje Petranović podvodi i izvorno bošnjačku usmenu poeziju u ovoj zbirci, a još više po nesumnjivim intervencijama u slučaju niza pjesama kojima je Petranović nerijetko oduzeo muslimanski pripjev ili turcizam, odnosno u kojima je "muslimansko ime zamijenio srpskim imenom ili dodao pokoju riječ koja se izvodi od riječi Srbi"[22]. Tako se bošnjačka usmena lirika i lirsko-epska poezija lišavala nekih od njezinih specifičnih karakteristika te vlastitih prepoznatljivosti, pri čemu se direktno uključivala u srpski nacionalni književni korpus, ali se istovremeno i prilagođavala njemu, uz nastojanje da se u ovom, novom kontekstu prikaže kao njegov izvorni i autentični, neodvojivi dio – kao, u konačnici, istinski srpska. Bosansko-muslimanska etno-konfesionalna i bošnjačka nacionalno-kulturalna specifičnost u usmenoj književnoj tradiciji postala je, pritom, i osnova za srpsko nacionalno određenje i njezinih nosilaca – cjeline muslimansko-bošnjačke zajednice, ali i za identično nacionalno definiranje bosanskohercegovačkog teritorija, sasvim, dakle, u skladu s koncepcijom sadržanom u idejama Vuka St. Karadžića,

[21] Citirano prema: Munib Maglajlić, "Historijat bilježenja i zanimanja za lirsku pjesmu, baladu i romansu u Bosni i Hercegovini", *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Prilozi za istoriju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, knj. 3, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991, str. 19.

[22] Usp.: Novak Kilibarda, "Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama", *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1989, str. I-XXVIII.

odnosno Ilije Garašanina. A isti ovaj pristup bošnjačkom usmenom književnom stvaranju potvrdit će i dvije naredne Petranovićeve knjige, objavljene 1867. i 1870. godine u Beogradu s istim glavnim naslovom – *Srpske narodne pjesme iz Bosne*, no ovaj put s epsko-junačkom građom. Štaviše, ove knjige, utoliko prije što predstavljaju isključivo epsko-junačke zbirke, nosit će i još transparentniju nacionalnu ideju, koju je Petranović i dodatno oblikovao, i tako što je svojega glavnog epskog kazivača Iliju Divjanovića, pjevača iz jednog od podjahorinskih sela u okolini Sarajeva, na različite načine navodio na deseteračko upjevavanje ideološki poželjnih i potrebnih epskih sadržaja, često i uz pomoć drugih ideološki adekvatno usmjerenih epsko-junačkih pjesama i nacionalno-političke literature aktuelnog vremena.[23]

Iako u izvedbi drugačiji, u osnovi je sličan slučaj i sa sakupljačko-folklorističkim radom Vuka Vrčevića. Vrčević u Bosnu i Hercegovinu, koja je u to vrijeme još uvijek dio Osmanskog carstva, dolazi 1861. godine kao visoki austrijski konzularni službenik, ali i kao također odani Vukov pristalica i uopće pobornik ideja srpske nacionalne misli 19. st. Otud gotovo odmah po dolasku pokazuje posebno zanimanje za pojavu bošnjačke usmene poezije, pri čemu ga posebno privlači epika, za koju se prvenstveno zainteresirao. Vrlo brzo o ovome piše upravo Vuku, s kojim je i prije sarađivao, te ga između ostalog informira i o tome da su pjesme hercegovačkih "Turaka" drugačije, tj. "na pogibiju Srbalja", premda "može biti da ih je mnogo i lijepije kao kod Srbalja"[24]. Uz nesumnjivo Vukovo ohrabrenje i dodatni poticaj, Vrčevićevo zanimanje ovim postaje još ambicioznije, pa 1868. godine u časopisu *Dubrovnik*, "zabavniku štionice dubrovačke za godinu 1868.", objavljuje epsku pjesmu "pjevanu od Turčina" *Boj Turaka i Moskova po Klobukom*. A time je Vrčević najavio i svoju zbirku *Junačke hercegovačke pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju)*, koja je po svoj prilici nastala tokom 1868. i 1869. godine te koja, otud, predstavlja uopće prvu ikad sastavljenu zbirku isključivo bošnjačke usmene poezije, mada je njezin rukopis ostao neobjavljen (danas je pohranjen u Etnografskoj zbirci Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti, koja je prvobitno trebala biti njezin izdavač). Kao i u slučaju prve Petranovićeve zbirke, koja samo jednim, iako značajnim dijelom sadrži bošnjačko usmeno književno stvaranje, i ovdje je riječ o izuzetnom književnohistorijskom izvoru, čak i još važnijem, i to

[23] Usp.: Novak Kilibarda, "Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama", *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1989, str. I-XXVIII.

[24] Citirano prema: Đenana Buturović, "O Vrčevićevoj rukopisnoj zbirci muslimanske epike", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 454.

kako u smislu zabilježene usmenoknjiževne građe, tako i u smislu odnosa prema bošnjačkoj usmenoknjiževnoj praksi, ali i u smislu pokazatelja stvarnog bošnjačkog usmenoknjiževnog stanja, odnosno njegova statusa i identiteta.

Sakupljena na širem području Hercegovine, Vrčevićeva zbirka predstavlja i svojevrstan reprezentativ bošnjačkog usmenog književnog stvaranja u Hercegovini datog vremena, ali i znatno više. S ukupno 37 epskih pjesama, a koje pripadaju tzv. hercegovačko-crnogorskom tipu bošnjačke epske poezije, odnosno drugom značajnom bošnjačkom usmenoknjiževnom epskom toku uz krajišničku epiku, Vrčevićeva zbirka sadrži, naime, vrlo raznolike pjesničke primjere, a koji praktično obuhvataju najveći dio karakterističnih pojava bošnjačke usmene epike uopće, čime, a kako to zaključuje Đenana Buturović, i Vrčevićev sakupljački rad "potvrđuje osnovno pravilo muslimanske epike i njenih zbirki, ili zbornika – da pjevaju o junacima i događajima čitavog južnoslovenskog muslimanskog prostora i različitih tradicijskih slojeva"[25]. Među pjesmama Vrčevićeve zbirke nalazi se npr. i pjesma Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin kao jedna od najstarijih pojava bošnjačkog usmenog književnog stvaranja uopće – s razmeđa srednjeg i novog vijeka, ali s elementima kasnije bošnjačke epske tradicije. Slično je i s pjesmom *Junaštvo Mehmeda Smailbegovića*, trebinjskom varijantom pjesme o ženidbi Smailagića Mehe, pjesme koja će npr. tridesetih godina 20. st. u još jednom važnom, sandžačkom toku bošnjačkog usmenog književnog stvaranja kroz pjevanje Avde Međedovića biti razvijena u najkompleksniju usmenoknjiževnu epsku tvorevinu – ep Ženidba Smailagić Meha od čak 12.311 stihova,[26] inače jedini ep ne samo bošnjačke usmene književnosti već i uopće ukupnog južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja. Ovome, uz druge moguće primjere, treba dodati i pjesme koje tematiziraju tad relativno skore historijske događaje poput npr. pjesama *Smrt Smail-age Čengića* ili *Osveta Smail-age Čengića*, odnosno *Smrt Ali-paše Rizvanbegovića*, ali i pjesme iz izvorno kršćanske južnoslavenske, a prije svega srpske usmenoknjiževne tradicije poput npr. pjesme *Boj na Kosovu*, no ovaj put prilagođene bošnjačko-muslimanskoj sredini i njezinoj epskoj slici svijeta. Sve ovo jesu, dakle, nesumnjivi i jasni pokazatelji jednog posebnog, osobenog i unutar sebe zaokruženog, vlastitog sistema bošnjačke usmene književnosti, njezina karakterističnog poretka vrijednosti i shvatanja svijeta i života, odnosno njezine široke tradicijske ukorijenjenosti i neprekinute tradicijske ulančanosti, jednako

[25] Đenana Buturović, "O Vrčevićevoj rukopisnoj zbirci muslimanske epike", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 460.

[26] Usp. npr.: Sead Šemsović, *Epski svijet Avda Međedovića*, Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović", 2017.

kao i njezine vitalnosti čak i u vremenu kad je drugdje usmenoknjiževna praksa bila već manje ili više na izmaku.

U susretu s ovakvom epskom pojavom i Vrčević je uočio važne specifičnosti bošnjačkog usmenoknjiževnog epskog stvaranja, uključujući i bitna odstupanja od južnoslavenske kršćanske, pa tako i srpske epike, a posebno je naglasio dužinu bošnjačke epske poezije, njezinu stvaralačko-kompozicijsku tehniku te njezin odnos prema historiji, a jasno je da je razlikovao i zasebnu zajednicu "Srba turskoga zakona" za koju je ova usmenoknjiževna praksa vezana. Pa ipak, kao i ranije Vuk St. Karadžić, tragom istih romantičarskih ideologema, i Vrčević će, premda austrijski diplomatski službenik, bošnjačko usmeno književno stvaranje također odrediti kao srpsko, a što je slučaj i u njegovoj drugoj zbirci bošnjačke usmene poezije – *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, koja je objavljena u Dubrovniku 1890. godine, nakon sakupljačeve smrti. Iako i Vrčević, poput Vuka, i ovdje jasno razlikuje zajednicu "Srba Muhamedove vjere", i ovaj put njegov sakupljački rad išao je, dakle, u pravcu statusno-identitetskog inkorporiranja bošnjačkog usmenog književnog stvaranja u srpski nacionalni književni korpus, pa čak i onda kad, predočavajući odnos bošnjačke i srpske usmene epike, i sam uočava njihov zapravo naporedni status, a ne nacionalnoknjiževno jedinstvo, kao npr. u vezi s likom Alije Đerzeleza u epskoj pjesmi "Srba turskoga zakona", kojeg, naime, vidi kao bošnjački pandan Marku Kraljeviću u epskim pjesmama "krštenih Srba".[27] Zato je i kod Vrčevića u pitanju identificiranje i nosilaca bošnjačke usmene književnosti sa srpskom nacionalnom odrednicom, što je slučaj i onda kad "Srbe Muhamedove vjere" imenuje kao "Turke", pri čemu ih jasno razlikuje od "tuđijeh Turaka", odnosno Osmanlija,[28] pa je, jednako kao kod Vuka St. Karadžića, odnosno njegova vjernog bosanskog nastavljača Bogoljuba Petranovića, i Vrčevićevo folklorističko djelo sasvim karakteristična pojava svojeg vremena. Jer, uz izrazito važan sakupljački aspekt, koji je historiju bošnjačke književnosti u nekim slučajevima opskrbio vrlo rijetkim primjerima usmenog književnog stvaranja, i u Vrčevićevu slučaju u pitanju je i proces deatribuiranja bošnjačke usmenoknjiževne prakse kao takve i njezina podvođenja pod srpsku nacionalnu nominaciju, odnosno uopće njezino uvođenje u srpsku književnost i njezinu tradiciju, a sve to u sklopu šireg nacionalnog društveno-političkog projekta. A sve ovo u osnovi bit će slučaj i kod drugih sličnih usmenoknjiževnih zbirki vukovske folklorističko-ideološke orijentacije s

[27] Usp.: *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, sakupio i na svijet iznio Vuk vitez Vrčević, Dubrovnik: Nakladom knjižare D. Pretnera, 1890, str. 3.

[28] Usp.: *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, sakupio i na svijet iznio Vuk vitez Vrčević, Dubrovnik: Nakladom knjižare D. Pretnera, 1890, str. 22.

bošnjačkom usmenoknjiževnom građom, koje su objavljivane i tokom osmanske uprave u Bosni, a posebno kasnije, nakon 1878. godine, za vrijeme austrougarske okupacije Bosne, odnosno nakon što je Kneževina Srbija stekla nezavisnost, poput npr. zbirki *Srpske narodne pjesme pokupljene po Bosni* (1873) Koste H. Ristića, *Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske)* (1884) Stevana N. Davidovića, *Srpske narodne pjesme (gerzovske i djevojačke) iz Bosne* (1886) Petra Mirkovića, *Srpske narodne umotvorine – Srpske sevdalinke* (1892) Marka S. Popovića-Rodoljuba, *Sarajke – Srpske narodne ženske pjesme* (1904) Milana Bugarinovića itd. Pritom, među ovim zbirkama nalaze se i neke neobjavljene poput npr. rukopisnih zbirki *Srpske narodne umotvorine* – Ženske muhamedanske pjesme Save Miladinovića ili *Narodne ženske pjesme iz Hercegovine* Jovana P. Mutića i sl., a koje su u pravilu dostavljane Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, gdje se i danas čuvaju u Etnografskoj zbirci Arhiva Akademije.[29]

3.

Slični, mada ne i identični procesi dešavaju se i u bošnjačko-hrvatskim odnosima u sferi usmene književnosti tokom 19. st. Iako unekoliko drugačije, i na hrvatskoj strani dolazi, dakle, i do prepoznavanja bošnjačke usmene poezije, ali i do njezina uključivanja u okvire hrvatske usmene književnosti, a to se ovaj put dešava prije svega tragom ideje hrvatskog "državnog prava" u Bosni i Hercegovini, ideje također romantičarskog velikonacionalnog karaktera. Riječ je o ideji koja je izrodila između ostalog i znamenitu tezu o bosanskim muslimanima kao ne samo "Hrvatima islamske vjere" već i kao "rasno" najčišćem dijelu hrvatskog naroda kao cjeline – "cvijeću hrvatskog naroda", kako će Bošnjake metaforički odrediti lider hrvatske pravaške orijentacije i "otac domovine" Ante Starčević.[30]

Ovakav Starčevićev stav "postavio je za čitavo stoljeće paradigmu hrvatske politike prema muslimanima"[31], pa i kasnije, no osnove za ovakvo što, a tako i za naznačene hrvatsko-bošnjačke usmenoknjiževne odnose znatno su starije. Tako će, uz druge moguće primjere, u svojem djelu još Pavao Ritter Vitezović, važni

[29] Usp.: Munib Maglajlić, "Historijat bilježenja i zanimanja za lirsku pjesmu, baladu i romansu u Bosni i Hercegovini", *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Prilozi za istoriju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, knj. 3, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991, str. 21-35.

[30] Usp.: Ante Starčević, *Istočno pitanje*, prir. Petar Šarac, Zagreb: Hrvatska hercegovačka zajednica "Herceg Stjepan", 1992; odnosno: Esad Ćimić, "Starčević i fenomen muslimana", *Ante Starčević i njegovo djelo*, Zbornik radova, Znanstveni skup o 100. obljetnici smrti Oca domovine, 18. i 19. travnja u Zagrebu, ur. Dubravko Jeličić i Tomislav Sabljak, Zagreb:Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1997, str. 89-98.

[31] Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, 2009, str. 19.

hrvatski književnik, historičar i jezikoznanac iz druge polovine 17. i prve polovine 18. st. te jedan od preteča ilirskog pokreta kod Hrvata, Bosnu predstavljati kao "srce Ilirka", pri čemu će u jednoj od svojih elegija eksplicitno izraziti i želju o spajanju Bosne s Hrvatskom, a što će, uz ideju grandiozne Hrvatske u njegovu najznačajnijem radu – historiografskom spisu *Croatia rediviva* (1700), posebno biti slučaj i u Vitezovićevu spisu o "zasužnjenoj Bosni" *Bossna captiva* (1712).[32] Slično će biti i kod jednog broja drugih starijih hrvatskih autora, pa tako i npr. kod "najstarijeg hrvatskog preporoditelja" grofa Janka Draškovića, hrvatskog političara iz druge polovine 18. i prve polovine 19. st., koji u svojem političkom spisu, a inače prvom stvarnom nacionalnom programu u hrvatskoj društveno-političkoj historiji *Dizertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom* (1832) buduće članove Hrvatskog sabora savjetuje da se zalažu za stvaranje tzv. "Velike Ilirije", odnosno državnopravne zajednice koja bi okupila sve "hrvatske zemlje", uključujući i Bosnu.[33] Svemu ovom, pritom, dodatnu dimenziju daje i sam ilirski pokret, odnosno hrvatski narodni preporod uopće, posebno nakon prelaska s ilirsko-južnoslavenske političko-ideološke orijentacije na nacionalno hrvatsko usmjerenje, a još više s jačanjem pravaške ideje,[34] a kad se hrvatsko oblikovanje vlastitog nacionalnog identiteta sve više prenosi i u Bosnu i Hercegovinu, tad još uvijek u okvirima Osmanskog carstva. Širenje hrvatskog nacionalnog identiteta i uopće hrvatske nacionalne politike u bosanskohercegovačkim okvirima intenzivira se, međutim, još i više s austrougarskom okupacijom osmanske Bosne, pogotovo u početku, za vrijeme uprave generala Josipa baruna Filipovića, ali će biti prisutno i kasnije, tokom narednih desetljeća, duboko u 20. st., rezultirajući između ostalog i pojavom "opredjeljivanja" jednog broja bošnjačkih intelektualaca za hrvatsku nacionalnu stranu tokom cijelog ovog vremena.[35]

U ovakvim okolnostima i odnosima započinje, dakle, i hrvatski interes za bošnjačko usmeno književno stvaranje, a koji će sve vrijeme pratiti i naročiti hrvatski

[32] Usp. npr.: Martina Topić, "Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i/ili ideolog", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 28, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010, str. 107-137; odnosno: Hrvatin Gabrijel Jurišić, "Pavao Vitezović kao latinist (Osvrt na neka Vitezovićeva latinska djela)", *Senjski zbornik*, god. 22, br. 1, Senj: Gradski muzej – Senjsko muzejsko društvo, 1995, str. 201-224.

[33] Usp. npr.: Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

[34] Usp. npr.: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1973; odnosno: Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

[35] Usp. npr.: Ismet Ovčina, *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj politici (1878.-1914.)*, Sarajevo: Des, 2004.

interes za uopće Bosnu, do egzotičnosti stran i dalek "tamni vilajet" koji je potrebno "civilizirati", a koji kao "divlji" i pretvoren u "rijeku blata" nije sposoban samostalno ići vlastitim putem, kako to npr. pokazuje posebno pojava hrvatskog romantičarskog putopisa o Bosni.[36] Naznačena dinamika bošnjačko-hrvatskih odnosa u usmenoj književnosti na važan način doći će do izraza već onda kad su posrijedi prvi odjeci ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini, koji se javljaju najprije kod bosanskih franjevaca, među kojima će biti prisutni i prvi bosanskohercegovački nosioci ideje južnoslavenskog oslobođenja te međusobnog povezivanja i ujedinjenja, a sve na osnovi karakterističnih ideologema ilirizma.[37] Ovu koncepciju predstavit će i npr. djelo fra Martina Nedića, "prvog Ilira Bosne", koje, uz jak antiosmanski stav i panslavensko osjećanje, nastavlja i neke od ranijih razumijevanja bosansko-hrvatskih odnosa, naročito u smislu narodnog jedinstva, odnosno ideje zajedničkog porijekla "Ilira" i njihova jedinstvenog teritorijalno-prostornog okvira "Ilirka", u koji ulazi i osmanska Bosna.[38] No, još izrazitije nego kod Nedića, ideje ilirskog pokreta obilježit će književni rad znamenitog fra Ivana Franje Jukića, najznačajnijeg autora ilirskog usmjerenja u Bosni i Hercegovini,[39] koji će u bosanskohercegovačkim okvirima još cjelovitije razviti ilirsku ideju, ali i neke od elemenata Vukove folklorističke koncepcije, prije svega u smislu usmjerenosti na usmenoknjiževnu praksu i sakupljanje "narodnih umotvorina". Na ovakvo što Jukića je također uputio i sam Ljudevit Gaj, predvodnik ilirskog pokreta, uz važnu prethodnicu i još raniji poticaj u *Okružnici* zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1813. godine. Na ovoj, ilirsko-preporodnoj osnovi Jukić će pokrenuti i prvi bosanskohercegovački časopis *Bosanski prijatelj* (1850), u kojem će, zajedno s fra Grgom Martićem i fra Marijanom Šunjićem, objavljivati i primjere bosanskohercegovačkog usmenog književnog stvaranja – prve zapise organiziranog sakupljanja usmenoknjiževne prakse isključivo iz bosanskohercegovačke sredine koje je vodio jedan "domorodac", kako će se, naime, Jukić sam odrediti.

[36] Usp. npr.: Krystyna Pieniążek-Marković, "Hrvatski romantičari otkrivaju Bosnu", *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knj. II, ur. Sanjin Kodrić i Vahidin Preljević, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2014, str. 280-301.

[37] Usp. npr.: Zoran Grijak – Zrinka Blažević, "Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.-1841.: Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 41, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, str. 21-58.

[38] Usp.: Zoran Grijak – Zrinka Blažević, "Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.-1841.: Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 41, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, str. 21-58.

[39] Usp. npr.: Boris Ćorić, "Ogled o Ivanu Franji Jukiću", u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973, str. 7-101.

Uprkos njegovu nešto složenijem odnosu prema bosanskim muslimanima, odnosu koji je podrazumijevao i osjećanje transkonfesionalnog "domorodačkog" zajedništva u Bosni i Hercegovini, ali i naznaku odmaka prema muslimanskom "turskom" elementu, Jukićev usmenoknjiževni sakupljački rad uključit će i bošnjačku usmenu književnost, i to u znatnoj mjeri te s pojedinim vrlo značajnim, rijetkim ili posebno uspjelim primjerima, uključujući i važne interferencije između muslimanske i kršćanske usmenoknjiževne prakse.[40] To će biti slučaj i na stanicama *Bosanskog prijatelja*, a još više u zajedničkoj Jukićevoj i Martićevoj sakupljačkoj zbirci *Narodne piesme bosanske i hercegovačke* (1858), objavljenoj ubrzo nakon Jukićeve smrti, a koju je Jukić najavio već u prvom svesku svojega glasovitog časopisa, insistirajući upravo na bosanskohercegovačkom "ilirskom" zajedništvu i cjelovitosti:

> Blago najveće kod našega naroda jesu njegove piesme, koje su najstarii spomenik slavjanskog veselog značaja, visokog uobraženja i tankoumja! – Svi narodi slavjanski imadu narodne piesme, al ove ni iz daleka neimaju onih izvèrstitostih, s kojim se diče ilirske piesme; zato su ove bile premetjane u jezike: niemački, francezki, enlezki, talianski, latinski, i magjarski, i svèrhu načina pohvaljene. Mnogo je dosad narodnih ilirskih piesamah sabrano i tiskano; najviše u tom poslu učinio je g. Dor. Vuk Stefanović Karadžić, rodom iz Tèršića u Sèrbii, a starinom Hercegovac iz Drobnjakah; on je pèrvi put izdao u Lipsku i Beču 4 knjige nar. pies. kasnie ovu sbirku umnoženu, preštampà u Beču. Od god. 1841. dosad su izišla tri velika svezka, a još će izaći dva. G. Simo Milutinović, rodom iz Sarajeva, izdao je jednu knjigu najprije u Budimu potlam u Lipsku g. 1837. "Pievanija cèrnogorska i hercegovačka" u 8. str. 335, piesamah: 175. Kako u ovoj tako i u g. Karadžića sbirci jesu većinom piesme, koje se po Bosni pievaju, ta najobilnii Kar. pievač bio je Bošnjak Pilip Višnjić! Ništa nemanje po Bosni još imade sila nesabranih nar. piesamah. Ja sam g. 1840. počeo ove sabirati što po meni što po prijateljim; to isto činili su domorodci M. Š. i Ljubomir Martić, i svoje sbirke obojica meni predali, da ih štampam, al to učiniti nedopustiše dosadašnje okolnosti, koje sad su već uklonjene, i nadam se, ako Boga da! na skoro izdati: zato molim sve znance, prijatelje i domorodce u Bosni, da me u ovome podpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz ustah naroda njegove piesme ženske i junačke, meni ih poslati,

[40] Usp.: Đenana Buturović, "Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike do kraja pedesetih godina 19. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 415-430.

da ih ol ovdie ol u sbirci s ostalim štampam, dok nisu propale, da služe, našem narodu na diku![41]

Sakupljajući i objavljujući i druge "narodne umotvorine" – usmene pripovijetke, poslovice i zagonetke, slična viđenja Jukić će izraziti i u povodu drugih vidova usmenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, pri čemu će u svim ovim slučajevima u prepoznatljivom iliističkom maniru također insistirati na njihovu širem, natkonfesionalnom – bosanskohercegovačkom, kao i na još širem – upravo "ilirskom" karakteru, bez kasnijih užih nacionalnih određenja i specifikacija.[42] Na to će uputiti i u osnovi nacionalno nedeterminirani naslov Jukić-Martićeve zbirke, posebno njegov apostrofirani narodni karakter i istaknuti bosanskohercegovački teritorijalni okvir, jednako kao i moguće formulacije naslova zbirke koje je Jukić ranije razmatrao – *Narodne ilirske piesme, koje se pievaju po Bosni*, dakle s ilirskim određenjem, do kojeg mu je bilo naročito stalo,[43] odnosno varijanta naslova s bosanskom nominacijom, koja mu je također bila prihvatljiva, posebno nakon zvanične zabrane ilirskog imena u južnoslavenskim zemljama pod habsburškom vlašću 1843. godine.[44] A ovakvo što bilo je u skladu i s viđenjem stanovništva u Bosni i Hercegovini koje će Jukić iznijeti npr. i u članku *Bosna* u trećem svesku *Bosanskog prijatelja* (1861), a koje prema Jukiću čini jedan, jedinstven narod, bez obzira na unutrašnje konfesionalne razlike – "*narod* u Bosni je jedan, i to slavjanski, nariečja ilirskoga", koji "bosanski Turci" zovu "bošnjačkim", a "Hristjani", pak, "bosanskim" jezikom.[45] Sve ovo reflektiralo se i u predgovoru Jukić-Martićevoj zbirci, čiji je autor, istina, fra Grgo Martić, ali je predgovor pisan nesumnjivo u skladu i s Jukićevim shvatanjima, pa se i ovdje insistira na "ilirsko-slavjanskom" jedinstvu u Bosni još od davnina, bez obzira na složene historijske procese, koje, naravno, Martić i Jukić

[41] Ivan Franjo Jukić, "Narodne piesme", *Bosanski prijatelj*, sv. I, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973, str. 57-58.

[42] Usp.: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

[43] Usp.: Ivan Franjo Jukić, "Priatelju i znanče, mili Stanko...", Pisma Ivana Franje Jukića (Stanku Vrazu, 1843), *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973, str. 154.

[44] Usp.: Ivan Franjo Jukić, "Priatelju dragi...", Pisma Ivana Franje Jukića (Fra Boni Perišiću, 1844), *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973, str. 123.

[45] Usp.: Ivan Franjo Jukić, "Bosna", *Bosanski prijatelj*, sv. III, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1973, str. 410.

razumijevaju i predstavljaju u skladu s idejno-spoznajnim vidicima svojeg vremena i njegovim povijesno nužnim ograničenjima:

> Kitica ova, dragi narode slovinski! iz tvojeg' perivoja u Bosni uzkinuta, – ovaj premalahni svezak piesamah, iz tvoga pradiedovskog' hraništa zahitjen, neizvija se kao da tebi što novo nosi, jer ti sam ovo tvoje blago harno čuvaš i štuješ, njega razkošno uživaš i u njemu vitežka diela starih tvojih zgledaš, s njima se razgovaraš i svojim potomcima, tvojoj dieci ovo jedino tvoje imanjstvo od zavieta gojiš i s' otačkim, kao materinu hranu, predaješ njegovanjem; nego idje u sviet bieli kanoti junačka čelenka iz kala izrovljena i na žarko izvadjena sunašce, da ju ono obsiene zrakom i od hèrdje izbavi, te da nju taku sjajnu u domaću riznicu prenesemo, gdie je hèrdja tavna naći ne će; već da se kao u hrabrena zatočnika za kalpakom ponosito vije i u pèrvobitoj dici svojoj uztrajno sjaje i uzdèrži. Jošter da tvoji susiedni narodi diveći se ponosu tvojem i tvojoj slavi učastvuju, – oni, koji sa tvojim silnim plemenom preko toliko viekovah ovaj obilati dio kruga zemaljskoga diele i uživaju; – oni, koji su tvoje jako kolieno poznavali još u vriemena tvojih hrabrih vojvodah Onogosta, Vože i inih silnih, pa i u doba cara Upravde, rimskog gospodara, koi je tvoj pradied bio i pamte porieklo tvoje pod drevnim nazivcim Skitah, Sarmatah, Hunah, Slovjenah, Slavinah, Slavljanah i Slovinah, pak Sorobah, Sèrbaljah, Chrobatah, Hèrvatah, Henetah, Vindah i Ilirah; – pak kakogod reknu, ti si rode slavinski u Bosni, Sèrbii, Dalmacii, Hèrvatskoj, Hercegovini i Cèrnoj gori jedan od onih pèrvih jatah, koja su iztok zbog tieskobe miesta umnoživšem se naraštaju ostavila, iz te rodne kolievke pokolienja čoviečanskoga prama zapadu porinula, pak neizmiernu pučinu tada još prazne Europe naselila i onaj gèrdni prostor – ako ne pèrvim korakom a ono po vriemenu i okolovštinam, unapried pokročavajući – od blatničkoga do sinjega mora jadranskog pritisnula, te starih dèržavah Skitie, Sarmacie, Daciah, Mesiah, Tracie i Macedonie, Panoniah i Norika t. j. velike Ilirie stanovnici, posiedovatelji i oni čudesni u dogodovštinam s' odlikovanjem bilieženi ratoborci i vladaoci bili. Znaš li Slavljanine, da ti se starina u Europi zaniekati nemože![46]

Međutim, ovakvo, svebosansko te šire, odnosno nacionalno uže nespecificirano određenje usmenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini u hrvatsko-bošnjačkim odnosima u domenu usmene književnosti završit će se praktično

[46] Ljubomir, "Razlog", *Narodne piesme bosanske i hercegovačke, Svezak pervi, Piesme junačke*, skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac (Fr. Gr. Martić), izdao o. Filip Kunić Kuprješanin, tiskom c. k. povl. tiskarne Drag. Lehmanna i drugara, Osiek, 1858, str. III-IV.

upravo s Jukićem. Tako će se već u drugom izdanju Jukić-Martićeve zbirke (1892) javiti isključivo hrvatsko ime, kad će, naime, u kratkoj napomeni uz ponovljeni predgovor prvom izdanju ove zbirke Jukićev supriređivač fra Grga Martić nekadašnju ilirsku idejnu orijentaciju zamijeniti hrvatskim nacionalnim određenjem:

> Predgovor prvoga izdanja premda neodgovara sadanjoj dobi ipak odobravam da se tiska u cijelosti, nek vidi naš mlagji naraštaj kakovi onda bijahu osjećaji u nas Hrvata u Ilirsko doba.[47]

Istina, kod samog Martića na ovom mjestu promjena ilirskog u hrvatsko ime prilično je diskretna i ne posebno naglašena, što, međutim, nije slučaj u predgovoru drugom izdanju njegova izdavača Marka Šešelja, koji, nakon nacional-romantičarski nadahnute pohvale narodnoj pjesmi kao ogledalu jedinstvene kolektivne narodne duše i narodnog života, posebno insistira upravo na hrvatskom nacionalnom određenju, i to ne samo u vezi s katoličkom već i u vezi s muslimanskom zajednicom u Bosni i Hercegovini. Štaviše, upravo bosanskohercegovačkim muslimanima u ovom smislu Šešelj se obraća sasvim izravno i eksplicitno, naglašavajući upravo njihovo nacionalno hrvatstvo te hrvatski karakter njihova usmenog književnog stvaranja, a što u konačnici poništava široku ilirističku koncepciju iz predgovora prvom izdanju:

> Svaki narod ima svoje. Neka se i diči time. Slaveni a po ponaj pače mi Hrvati imamo blago ljepše i vrijednije nego zlato i kamenje drago – imamo narodnu pjesmu. Neka nam drugi zavigjaju, mi ćemo se njome ponosit, dok bude svijeta i vijeka, jer je dostojna ponosa toga.[...]
> Pjesme su sabrane po Bosni i Hercegovini. Znam, da će pjesmaricu čitati i Muhamedovac, ali neka je ne odbije i ne pazi, ko u pjesmi dobiva, ko li gubi, nego neka time dobro upoznadne, što je nekad vjerska zanešenost od nas stvorila, da brat brata Hrvata ne ljubljaše, da skoro mal ne zaboravismo naše dično i slavno ime hrvatsko. On neka se samo divi ljepoti i čaru narodnoga pjevanja. Ona je namijenjena svim Hrvatima; a osobito po Bosni i Hercegovini, jer su pjesme sabrane po ovijem krajevima uže naše domovine.[48]

---

[47] Fr. Grga Martić, [Napomena], *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*: *Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Mostar: Tiskara "Glasa Hercegovaca", 1892, str. XIV.

[48] Marko Šešelj, "Predgovor drugome izdanju", *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*: *Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Mostar: Tiskara "Glasa Hercegovaca", 1892, str. IV.

Mada će se u ovom trenutku bošnjačka usmena književnost već uveliko javljati u vezi s hrvatskim nacionalnim imenom, ovom važnom promjenom u Jukić-Martićevoj zbirci simbolički je označen glavni tok hrvatsko-bošnjačkih usmenoknjiževnih odnosa tokom druge polovine 19. st., ali i kasnije, utoliko prije što je ova zbirka uključivala i bošnjačku usmenu književnost u značajnom dijelu, pa je ovakvim preimenovanjem i sama bošnjačka usmenoknjiževna praksa iz Jukić-Martićeve zbirke postala dijelom hrvatske usmene tradicije, iako je, istina, sam naslov zbirke ostao neizmijenjen. Ovaj, novi, hrvatskom devetnaestostoljetnom nacionalnom idejom određeni odnos prema bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, koji je posebno izražen nakon intenzivnijeg prodora starčevićevskih pravaških ideja u bosanskohercegovački kontekst, u međuvremenu će biti i dodatno, institucionalno potaknut usmenoknjiževnim sakupljačkim aktivnostima Matice hrvatske, koja je 1877. godine objavila i *Poziv za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama*. Više nego ranija biskupska *Okružnica*, koja je imala sličan cilj, *Poziv* će, naime, na važan način odjeknuti upravo i u Bosni i Hercegovini kao području s tad još uvijek vrlo živom i raširenom usmenom književnom tradicijom, uključujući i bošnjačku usmenoknjiževnu praksu, koja također postaje dijelom naglašenog zanimanja Matičinih saradnika, tim prije što je bila uglavnom drugačija od kršćanskog usmenog književnog stvaranja te još uvijek nedovoljno poznata.

4.

Uz prethodnicu u rukopisnoj zbirci Nikole Tommasea, čije su pjesme zapisane oko 1840. godine u Dalmaciji, naročito u šibeničkom kraju, a među kojima je i nemali broj primjera upravo bošnjačke usmene lirske, lirsko-epske i epske poezije, odnosno uz slične zbornike Ante i Miroslava Alačevića, sakupljene između 1820. i 1860. godine uglavnom u Makarskom primorju, na Braču i Hvaru, u neretvanskom, vrgorskom i omiškom kraju te u Dubrovniku i Boki Kotorskoj,[49] sve ovo svjedočit će manje ili više sve značajnije zbirke hrvatskih sakupljača bošnjačke usmene književne tradicije iz druge polovine 19. st. Takav je slučaj i s rukopisnim zbirkama Vinka Palunka, Mihovila Pavlinovića i Balda Melkova Glavića, koje također sadrže značajan broj primjera bošnjačke usmene poezije, a koja je kao upravo pjesništvo muslimanske egzotike zaokupila pažnju i ovih usmenoknjiževnih sakupljača, bilo tokom njihovih boravaka s one strane granice, u osmanskom bosanskohercegovačkom susjedstvu, kao kod Palunka i Pavlino-

[49] Usp.: Đenana Buturović, "Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 449-450.

vića, bilo kao tradicija prenesena izvan Bosne i Hercegovine – u dalmatinsko priobalje, dubrovačko-neretvanski kraj, pa čak i na daleke jadranske otoke, sve do Lastova, kao kod Glavića.[50]

Zbirke ovih triju sakupljača donose vrijednu bošnjačku usmenoknjiževnu građu, ali je tragom ideologema svojeg vremena prepoznaju kao "turski", muslimanski dio hrvatske usmenoknjiževne baštine. Pritom, ovaj i ovakav sakupljački rad otkriva i neke od puteva organske, prirodne interferencije muslimanske i kršćanske usmenoknjiževne poezije, o čemu svjedoči i prisutnost bošnjačkog usmenoknjiževnog naslijeđa daleko na Jadranu, ali i vrijedna bilješka Vinka Palunka o njegovim sakupljačkim iskustvima u Hercegovini, u stolačkom i ljubinjskom kraju:

> Jela Bukvić rodom je Burić te kao mala djevojčica išla bi na zimnicu u Stolac, da se prehrani, što joj kod kuće bijaše trudno, a imala je stariju sestru na službi u Ali paše Rizvanbegovića, te bi otišla k njoj da čuva djecu i tamo u seralju Ali paše naučila je od njegovih bula ove pjesme. Ova je starica i danas živa, nje je kuća najprva u Ramnovu, koje selo izgleda kao šeher, a i nema takog sela na daleku u Ercegovini. Ova vesela starica kazivala bi mi dragovoljno pjesme, ona bi tkala u izbi pod kućom, a ja bih k njoj otišao, ona bi pjevala a ja bi pisao. Često bi mi govorila "A moj dumo, šta će ti pjesme? Ta ti znaš knjige, a u knjizi ima svega!" – "A u pjesmi ima suha zlata" – ja bi joj na to – "zlata našega jezika i naših običaja." Na to bi joj bilo žao što ih još ne zna. "Znala sam, moj dumo, ali sam zaboravila." Još bi ružila djevojke što neće da mi kažu; one bi se stidile. Janja Vlahinić išla bi na zimnicu u Ljubinje da u turskim kućama čuva djecu; i ona tako nauči od bule ove pjesme...[51]

Kako to na svoj način napominje i Đenana Buturović,[52] riječ je, naime, o vjerodostojnom pokazatelju puta prenošenja bošnjačke usmenoknjiževne tradicije iz njezine izvorne, muslimanske u primalačku, kršćansku sredinu, a što je i organska usmenoknjiževna okolnost koja je olakšala i dodatno doprinijela nebošnjač-

[50] Usp.: Đenana Buturović, "Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo:Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 450-452.

[51] Citirano prema: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 19.

[52] Usp.: Đenana Buturović, "Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 451.

kom atribuiranju onog dijela muslimanskog usmenog književnog stvaranja koji je bio uključen u nebošnjačke usmenoknjiževne zbornike.

S hrvatskim nacionalnim imenom bošnjačka usmena književnost javit će se i u štampanim usmenoknjiževnim zbirkama iz druge polovine 19. st. Među ovakvim sakupljačima bošnjačke usmenoknjiževne građe ističe se i Nikola Tordinac, katolički svećenik i pisac iz Đakova, po majci porijeklom iz Bosne, u kojoj je proveo i dio ranog djetinjstva.[53] Uz romantičarske ideje njegova vremena, a naročito poticaj sa strane fra Grge Martića, angažiranog na sakupljanju "narodnih umotvorina" još od vremena Jukićeva *Bosanskog prijatelja*, upravo ova Tordinčeva još u djetinjstvu začeta fasciniranost egzotičnim svijetom s one strane hrvatsko-bosanske granice rezultirat će i zbirkom *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne* (1883). Pored jednog broja primjera bošnjačkog pripovjedačkog usmenog književnog stvaranja, ovaj vrijedni zbornik donijet će prvenstveno ono što je Tordincu moralo biti posebno drugačije u odnosu na vlastitu usmenoknjiževnu tradiciju – bošnjačku usmenu liriku, čime će se zajedno s hrvatskom nacionalnom idejom 19. st. potvrditi i važnost egzotične perspektive, ali i vremenom sve izraženije i prisutnije jedne druge pojave u hrvatsko-bošnjačkim odnosima vezanim za sakupljanje i bilježenje usmenoknjiževne tradicije – tzv. "civilizatorske misije", koja je također bila važan pokretač pri objavljivanju netom otkrivenog bošnjačkog usmenog književnog stvaranja.

Ovom sličan bit će i slučaj Kamila Blagajića, koji će svega nekolike godine nakon Tordnica objaviti zbirku identičnog naslova – *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne* (1886), a koja također uključuje značajnu bošnjačku usmenu lirsku i lirsko-epsku građu, a potom i bošnjačku usmenu pripovjednu prozu.[54] Pritom, u pregovoru svojoj zbirci Blagajić donosi i napomene važne za šire razumijevanje nekih od aspekata interesa za sakupljanje "narodnih umotvorina" iz Bosne, posebno među Bošnjacima, pri čemu otkriva i osobeni paralelizam hrvatskog i srpskog zanimanja za bosanskohercegovačku i bošnjačku usmenu tradiciju, uključujući i neke od načina njezina označavanja imenima susjednih zajednica:

> Pregorko opažamo u našoj knjizi nehaj za plemeniti naš narod i krasna njegova tradicionalna predanja, te moramo odista zavidnim očima gledati braću Srbe, gdje ne umornim silama sabiru narodnje blago i pronose mu glas svietom. Upravo uzor radnici na tom svetom polju, veliki Srbi: Karadžić, Vrčević

[53] Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 20-22.

[54] Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 22.

> i dr. obodriše me svojim primjerom, te se i ja toga – a ma i dosta tegotnoga – posla latih. Moram kazati, da sam u ono kratko vremena, što sam sabirao, pribrao podosta blaga, sa svijeh strana krasne naše domovine. – U ovu knjigu sakupih, što sam mogao za svoga preko šestomjesečnoga boravka u Bosni pribrati, a bude li napretka i zgode, iznijeti ću i ostalo na vidjelo. [...] Na koncu mi je pripomenuti, da sam veliku većinu pjesama, a upravo sve pripoviedke od muhamedovaca čuo, te će time za sjegurno i čitatelje u veće osvojiti. Pjevači i pripovjedači, od kojih sam popisao bijahu li muhamedovci i katolici, a nazivaju svoj jezik *hrvatski* i *bosanski*, pa tomu, te nikomu i ničemu drugomu za volju, okrstih ove pjesme "hrvatskim".[55]

Nesumnjivo, hrvatski, kao i srpski, angažman na sakupljanju bošnjačkog i uopće bosanskohercegovačkog usmenoknjiževnog naslijeđa značajan je i za njegovo očuvanje, javno predstavljanje i izučavanje, ali je kao prateći učinak istovremeno podrazumijevao i uključivanje ove baštine u nebošnjački i nebosanskohercegovački nacionalni književni korpus, sa značajnim posljedicama po ideju, status i identitet kako bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, tako i cjeline bošnjačke književnosti kao takve, a isto se odnosi i na bosanskohercegovački slučaj. Uz npr. zbirku *Hrvatsko narodno blago* (1888) Njegoslava Dvorovića, što je pseudonim koji se odnosi na hrvatskog publicista i etnografa Dragutina Hofbauera,[56] ili antologijski izbor *Hercegovke i Bosanske: Sto najradije pjevanih ženskih pjesama* (1888) učitelja Ivana Zovke iz Mostara, koji je širom Bosne i Hercegovine sakupio čak hiljadu "hrvatskih ženskih narodnih pjesama", a od kojih su, zapravo, mnoge bošnjačke,[57] ovakvo što odnosi se i na rad najznačajnijeg hrvatskog sakupljača bošnjačke usmene poezije – Luke Marjanovića.[58]

Marjanovićev sakupljački angažman posebno egzemplarno pokazuje hrvatsko-bošnjačke odnose u oblasti bilježenja usmene književne tradicije u drugoj polovini 19. st. Rođen u Zavalju kod Bihaća, na hrvatsko-bosanskoj granici i u izrazito epskom kraju, Marjanović, naime, već 1864. godine objavljuje zbir-

[55] Citirano prema: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo:"Preporod", 2006, str. 22.

[56] Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 23.

[57] Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: "Preporod", 2006, str. 23.

[58] Usp.: Đenana Buturović, "Luka Marjanović i bosanskomuslimanska epika", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Sarajevo:Institut za književnost – Svjetlost, 1992, str. 556-576.

ku *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Gornjoj Hrvatskoj krajini i u Turskoj Hrvatskoj*, u koju, kao dio hrvatske usmene baštine, uključuje i dvije bošnjačke usmene epske pjesme. Iako tad već zagrebački univerzitetski profesor prava, usmenom stvaralaštvu iz "starih hrvatskih krajeva", tj. bošnjačkoj usmenoj poeziji, intenzivno se vraća gotovo dva desetljeća kasnije, dakle upravo u onom vremenu kad i drugi hrvatski sakupljači "narodnih umotvorina" pokazuju poseban interes za Bosnu i bošnjačko usmenoknjiževno naslijeđe – nakon *Poziva za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama* Matice hrvatske te, posebno, nakon austrougarske okupacije Bosne i sve izraženijeg prodora hrvatskih pravaških ideja u bosanskohercegovački kontekst. Zanima ga prije svega krajišnička epika, koju posebno cijeni, te je od 1886. do 1888. godine prikupio ukupno 320 bošnjačkih narodnih pjesama, najviše upravo epskih, odnosno sveukupno 255.000 stihova, među kojima se nalazi i građa posebne vrijednosti i značaja. Marjanovićev rad na sakupljanju bošnjačke usmene poezije nije, međutim, individualan – on ne samo da ima niz profesionalnih saradnika i u Hrvatskoj i u Bosni već, isto tako, njegov prikupljački angažman izdašno institucionalno podržava upravo Matica hrvatska, što mu omogućuje i izbor najboljih pjevača te posebne uvjete za rad na terenu i pri bilježenju građe, a potom i pri njezinu priređivanju za objavljivanje. Pri svemu ovom, Marjanović je, ne samo iz ličnih razloga, oprezan u odnosu na konkurentske sakupljačke inicijative, posebno spram rada Koste Hörmanna, dugogodišnjeg visokog činovnika austrougarske Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, a od 1888. godine i direktora tek osnovanog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je također u isto vrijeme angažiran na sakupljanju bošnjačke usmene epike. A kao rezultat svoje sakupljačke aktivnosti, uz bogat usmenoknjiževni arhiv koji je prikupio za Maticu hrvatsku, nakon više od jednog desetljeća rada na pripremi sakupljene građe za štampu Marjanović će najreprezentativniji njezin dio objaviti u dvjema obimnim zbirkama pod zajedničkim naslovom *Hrvatske narodne pjesme* (knj. III, 1898; knj. IV, 1899), i to kao izdanja upravo Matice hrvatske, koja je sve ovo vrijeme ovu vrstu angažmana držala vrijednim posebne pažnje. Tako se ponovo, i to u institucionalno podržanom poduhvatu, bošnjačka usmena tradicija podvela pod nevlastito nacionalno književno određenje, u skladu s hrvatskom nacionalnom idejom 19. st. postavši i ovaj put dijelom hrvatske usmene baštine, odnosno hrvatske književnosti i kulture uopće. Istina, kao i npr. Vuk Vrčević ranije, i Marjanović je na temelju prikupljene građe došao do važnih zapažanja o specifičnostima bošnjačke usmene epike, također posebno u vezi s onim što su pitanja epske tehnike i kompozicije, pri čemu, međutim, ove i ovakve osobenosti bošnjačke usmene književne tradicije ni ovom istaknutom njezinu sakupljaču nisu predstavljale smetnju da je uključi u hrvatski usmenoknjiževni korpus, kao i njegovi prethodnici. Otud je i sakupljački rad Luke Marjanovića potvrdio važ-

nost ovakvih aktivnosti u smislu sačuvanja i objelodanjivanja bošnjačke usmene književnosti, ali i sasvim suprotne efekte s obzirom na ideju, status i identitet bošnjačke književnosti u ovom vremenu, odnosno krajem 19. st., a tako i kasnije.

5.

U ovakvim prilikama, zahvaljujući najprije Vuku St. Karadžiću, a potom i njegovim nastavljačima unutar okvira srpske folkloristike i etnografije tokom cijele druge polovine 19. st., kao i kasnije, odnosno hrvatskim sakupljačima "narodnih umotvorina" i njihovoj "civilizatorskoj misiji" tokom istog perioda, bošnjačka usmenoknjiževna tradicija krajem stoljeća uveliko je bila nacionalizirana srpskim ili hrvatskim imenom. Ovom je gotovo na svakodnevnoj osnovi doprinosio i usmenoknjiževni sakupljački rad uredništava i brojnih saradnika niza književno-kulturnih i sličnih časopisa kako u Srbiji i Hrvatskoj, tako i u samoj Bosni i Hercegovini, posebno počev od kraja 19. st., u kojima se, kao npr. u *Bosanskoj vili*, *Zori*, *Nadi* i drugdje, redovno javljala i bošnjačka usmena književnost i tako – kroz periodiku kao jedan od najvažnijih medija oblikovanja nacionalnog identiteta na Slavenskom jugu ovog vremena – dodatno bivala uključena u srpski ili hrvatski nacionalni književni korpus. I ovakvo što, naravno, bilo je rezultat organizirane sakupljačke aktivnosti, pri čemu je, dakle, i ovakvo prikupljanje bošnjačke usmene baštine služilo srpskoj ili hrvatskoj nacionalnoj ideji 19. st., odnosno pri čemu je srpska i hrvatska nacionalna ideja ovog vremena bila upravo glavni pokretač i ove vrste rada na sakupljanju "narodnih umotvorina" muslimanske provenijencije, kako to pokazuje i npr. *Poziv Srpskog akademskog društva Zora u Beču* objavljen 1887. godine upravo u sarajevskoj *Bosanskoj vili*, u vukovskoj tradiciji jasno namijenjen i "Srbima turskog zakona":

> Pozivamo dakle, molimo sve Srbe bez razlike vjere, da se najživlje zauzmu oko ovog važnog posla, oko sakupljanja narodnih pjesama, pripovjedaka, zdravica, poslovica i zagonetaka. Sveštenici, učitelji, đaci, trgovci, zanatlije, sve što umije pisati nek' se daje na ovaj sveti posao.[59]

Na ovaj način, usmena književnost, koja je posebno kod Bošnjaka predstavljala i izrazito važnu osnovu za nastanak i razvoj njihove novije, zapadno-evropski orijentirane književne prakse počev od kraja 19. st. pa nadalje, postala je i jedan od ključnih činilaca naročite krize i konfuzije i unutar same bošnjačke zajednice u vezi s idejom, statusom i identitetom bošnjačke književnosti uopće, i to ne

[59] Anonim, "Poziv Srpskog akademskog društva Zora u Beču", *Bosanska vila*, god. 2, br. 16, Sarajevo, 1887, str. 254-255.

samo u ovom trenutku već i znatno kasnije, duboko u prvoj polovini 20. st., a čak i dalje. A kako je književnost i inače, kao jedan od tad naročito važnih diskursa kulture, posebno u ovom vremenu igrala osobito značajnu ulogu u širim procesima nacionalne identifikacije, i kako srpski te hrvatski sakupljački, folklorističko-etnografski rad nije imao samo uže, književne intencije, tako je i na ovaj način uspostavljena kriza ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti imala i znatno šire te dugotrajnije reperkusije i u društvenom smislu, postavši dijelom povijesti "nacionaliziranja muslimana" tragom srpskog ili hrvatskog nacionalnog "opredjeljivanja" pripadnika bošnjačke zajednice.

Pri svemu ovom, a zahvaljujući prvenstveno Vuku i njegovim sljedbenicima, ovakvo što bit će i jedna od najvažnijih osnova i za širu, evropsku recepciju bošnjačke usmenoknjiževne prakse kao prije svega srpske, što je zapazio još i Alois Schmaus, vrsni poznavalac južnoslavenske usmene književnosti, naročito krajišničke epike, koji također vidi značajnu Vukovu ulogu u ovom smislu, utoliko prije što se uslijed utjecaja Vukova sakupljačkog, folklorističko-etnografskog rada u evropskom kontekstu kao svojevrstan estetski standard ustalio model srpske usmenoknjiževne prakse, posebno epske poezije.[60] Kako to također napominje Schmaus, svemu ovome treba dodati i to da se važne zbirke bošnjačke usmene književnosti kao takve javljaju tek kasnije – tek počev od osamdesetih godina 19. st., a zapravo onda kad je u evropskoj recepciji usmene književnosti izrazito bitni "romantičarski zanos za jugoslovensku epiku bio davno prohujao, tako da nije više obuhvaćena talasom oduševljenog interesovanja u Evropi prve polovine 19. veka", a koji je upravo "doprineo kanoniziranju jedne određene, opet pretežno estetske predstave o jugoslavenskoj epici, sužavajući je često čak na 'srpsku narodnu pesmu'„[61]. U ovakvim okolnostima, uz nerijetko slične koncepcije i u samom evropskom kontekstu, još od početaka evropskog romantizma pa nadalje, bošnjačka usmenoknjiževna tradicija bit će razumijevana kao u osnovi i prije svega srpska, a potom i kao srpsko-hrvatska i u najvećem dijelu evropske folklorističko-etnografske zajednice 19. st. To će u pravilu biti slučaj i kod onih posebno značajnih evropskih interesenata za južnoslavensku usmenoknjiževnu tradiciju ili njezinih proučavalaca – npr. Jerneja Kopitara, Therese von Jacob, Jacoba Grimma, Johanna Wolfganga von Goethea, Leopolda von Rankea, Adama

[60] Usp.: Alois Schmaus, *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost, 1953, str. 89.

[61] Alois Schmaus, *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost, 1953, str. 89.

Mickiewicza i drugih,[62] čak i onda kad će, kao npr. u slučaju Mickiewiczeva razumijevanja *Hasanaginice*, prepoznati i izraziti ono što je evidentan muslimanski karakter poezije o kojoj je riječ. I sve ovo, nakon prvih njezinih naznaka upravo u vezi s "morlačkom" *Hasanaginicom*, nesumnjivo je dodatno doprinijelo dugotrajnoj i dubokoj krizi ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti kao takve, krizi koja će ovo književno stvaranje manje ili više pratiti praktično tokom cijelog narednog, 20. st., a djelomice i danas.[63]

STATUS AND IDENTITY OF BOSNIAK ORAL LITERATURE IN SERBIAN AND CROATIAN ORAL LITERATURE COLLECTING PRACTICE AND FOLKLORISTICS FROM VUK ST. KARADŽIĆ TO LUKA MARJANOVIĆ

Sanjin Kodrić

Summary

The paper deals with the relationship of Serbian and Croatian oral literature collecting practice and folkloristics to oral literary creation in Bosnia-Herzegovina, particularly to Bosniak oral literature during the 19th century. This is a process of inclusion of Bosniak oral literature within the frameworks of Serbian and Croatian oral literature traditions, which is a part of a wider process of "nationalizing of Muslims" during this time. This has resulted in significant consequences for the status and identity of Bosniak oral literature in the 19th century, but also later, until today.

Key words: Bosniak oral literature, Serbian and Croatian oral literature collecting practice and folkloristics of the 19th century, "nationalization of Muslims"

[62] Usp. npr.: Svetozar Koljević, *Ka poetici narodnog pjesništva: Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, Beograd: Prosveta, 1982.

[63] Usp.: Sanjin Kodrić, "Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 23-108; odnosno: Sanjin Kodrić, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018. i sl.

UDK 342.34 (497.6)

Bosna i Hercegovina između etnonacionalnog ekskluzivizma i građanske demokratije

Elmir Sadiković
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Ustavna konstitucija Bosne i Hercegovine je sa stanovišta demokratskih načela legitimiteta i legitimizacije političke vlasti u bitnim momentima lišena civilizacijskih dostignuća zapadne modernizacije. Privremena vrsta legitimiteta postojećeg pravnog i političkog poretka je zasnovana na potrebi uspostavljanja mira, i sa tog stanovišta opravdana, ali je nužna njegova nadogradnja, kako bi Bosna i Hercegovina u smislu prava, interesa i očekivanja građana legitimizirala političke institucije. U radu su elaborirana temeljna teorijska načela liberalno demokratske legitimizacije vlasti, pravni, politički i društveni aspekti krize legitimizacije vlasti u Bosni i Hercegovini. Izvedena su određena stajališta o nužnosti relegitimizacije političkog i pravnog poretka kako bi se na građanskim načelima konstituirala država, razvijale liberalno-demokratske institucije, te u sferi državnog uvažile identitetske razlike i višenacionalna pluralnost bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: legitimnost, demokratija, liberalne institucije, građanin, etnonacije, politički sistem, Bosna i Hercegovina

Demokratska načela legitimizacije političke vlasti

Za razliku od pojma legalnosti po kome se društvena praksa sastoji u pokoravanju pravilima suverene državne vlasti utemeljenih na mogućnosti primjene fizičke sile, legitimitet političkog poretka predstavlja širok društveni konsenzus o tome šta je opće dobro za zajednicu. Etimološki legitimnost (lat. legitimus: zakonit) podrazumijeva svojstvo političkog poretka na temelju kojeg članovi političke zajednice prihvataju taj poredak kao valjan i opravdan. Zbog toga je pitanje legitimnosti od temeljne važnosti za razumijeva-

nje funkcionalnosti i stabilnosti svakog demokratskog političkog uređenja. Vlast možemo najjednostavnije definirati kao legitimnu moć, pri čemu se legitimnost kao atribucija vlasti shvaća kao oblik moći koji je prihvaćen kao legitiman, to jest ispravan i opravdan sa stanovišta prava. Međutim, to je svođenje vlasti na legalnost, odnosno na vlast koja je pravno legitimizirana. Legitimnost je za razliku od legalnosti prvenstveno aksiološki fenomen koji spada u domen vrijednosti, a ne samo objektivne stvarnosti. Riječ je o vrijednostima koje nastaju kao izraz kognitivnog odnosa i očekivanja individua (građana) prema političkim institucijama koje proceduralno legitimiziraju političku vlast. Legitimnost podrazumijeva sposobnost sistema da stvori i održi vjeru u društvenu opravdanost političkih institucija. Iz tog razloga legitimnost zahtijeva stalnu legitimizaciju vlasti kroz proces dokazivanja legitimnosti, odnosno opravdanje vlastitog postojanja.[1] U savremenoj liberalno-demokratskoj ustavnoj državi legitimna vlast je ona vlast koja je izabrana, ali i vrijednosno prihvaćena od građana države i koju građani smatraju nužnom za održanje i razvoj zajednice. U različitim historijskim okolnostima i totalitarne ideologije, poput fašizma i komunizma, imale su legitimirane institucije, ali je liberalno-demokratska država u savremenoj političkoj teoriji prihvaćena kao jedina politička forma koju je moguće demokratski legitimizirati i njome demokratski upravljati.[2] Legitimnost kao promjenjiva kategorija je plod historijskog razvoja, ali se nepromijenjena uloga legitimnosti u razvoju modernih društava ogleda u stabilizaciji normativnih očekivanja svakog pojedinca i društva kao cjeline prema uspostavljenom političkom poretku. Demokratska legitimizacija političke vlasti u osnovi pretpostavlja sljedeće temeljne elemente: demokratski ustav donesen na bazi najšireg mogućeg konsenzusa, demokratski kontroliran proces vršenja vlasti, zaštitu temeljnih ljudskih prava i sloboda, te priznanje i povjerenje građana u uspostavljeni politički poredak. Svaki od navedenih elemenata je naravno moguće posebno diferencirati. Doktrine legitimiteta zauzimaju posebno mjesto u političkoj teoriji i razvoju političkih ideja. Od predmodernog vremena u kome se legalnost i legitimnost vlasti temeljila na "volji Boga" do novovjekovne legitimizacijske paradigme po kojoj se demokratska nacionalna država konstituira kao izraz volje naroda (političke zajednice ravnopravnih građana) problem legitimnosti je različito interpretiran u političkoj teoriji. Durkheim legitimnost vidi kao društvenu činjenicu, jer društva prema datim društvenim potrebama stvaraju pravo i samim tim ga legitimiraju.[3] Weber je pitanje načina i oblika društvene legitimizacije vlasti analizirao u okvi-

[1] Zgodić, 2009.

[2] Becker, 2000.

[3] Durkheim, 1969.

ru teorije moći i vlasti. Vlast je ozakonjena moć, a moć je mogućnost provedbe volje uprkos otporu. Prema Weberovoj tipologiji, obično se razlikuju tri osnovna tipa političke legitimnosti vlasti: legitimnost tradicionalne vlasti, koja se sastoji u prihvatanju vlasti vladara (monarha), jer se temelji na "Božijoj volji", zatim legitimnost karizmatske vlasti, koja se sastoji u prihvatanju vlasti vođe na temelju vjere u njegova iznimna svojstva, te legitimnost legalne vlasti, koja se sastoji u prihvaćanju poretka zato što je on zasnovan na racionalnim pravnim procedurama i institucijama (Legale Ordnung). Takva vlast je, prema Weberu, vrijednosno racionalna, legalno birokratska i impersonalna. Vjera u zakonsku formu je najčešći osnov legitimnog važenja jednog poretka.[4] Prema Weberovoj teoriji legitimnosti, izvjestan minimum zajedničke saglasnosti članova društva i svih značajnih društvenih slojeva je preduslov stabilnosti i trajanja svake, pa i najbolje organizovane vlasti. Spremnost da se poštuje jedan poredak uslovljavaju, "kako najroznovrsnije konstalacije interesa, tako i mješavina vezanosti za tradiciju i vjere u zakonsku formu, sem kad je u pitanju potpuno nov poredak."[5] A. J. Simons legitimnost definira na transakcijskoj interakciji između pojedinca i institucije, zapravo, kao "…moralno pravo institucije da nametne nekoj grupi osoba obavezujuće dužnosti".[6] Dakle, nasuprot utopijskom karakteru sasvim spontane i slobodne saradnje, riječ je o obavezujućoj dužnosti pokoravanja pojedinca zakonito nametnutim dužnostima koje slijede iz procesa legitimne institucije. Simons, prema tome, zaključuje da nijedna država po sebi nije, niti može biti u potpunosti legitimna kao takva. Država bez sile bi svakako bila kontradikcija po sebi, ali ta činjenica nužno ne implicira da su sve države jednako loše, odnosno države mogu ostvarivati legitimnost opravdanjem dobra koje čine na način da stiču moralnu potporu stanovništva. Uostalom, građanstvo kao model kolektivne emancipacije, koje u političkom i socijalnom procesu legitimizira političku vlast bez države nije ni moguće. Tajnu građanskog posluha i prihvatanja takvih odnosa Prelot nalazi u psihološkom uvjerenju građana o ovisnosti o državnoj vlasti kao vlasti po pravu, a moć u modernom građanskom društvu leži manje u volji onog koji vlada negoli u povjerenju onoga koji se podvrgava.[7] Zanimljiva je definicija legitimiteta koju daje Alex Schwartz. Schwartz legitimitet promatra kao proces u kome ustavni poredak zadobija veći legitimitet kako njegove norme postaju sve više ustoličene u javnom životu, te navodi: "…možemo zamisliti da ustavni poredak utemeljen na dubokoj raznolikosti može tako-

[4] Weber, 1976., 23.

[5] Weber, 1969., 224.

[6] Simmons, 2001., 79.

[7] Prelot, 2002.

đer biti prihvaćen od strane više razumnih struja unutar sukobljenih nacionalizama i stoga će ideja duboke raznolikosti progresivno zadobiti za sebe široku i duboku lojalnost."[8] Zasnivajući političku ustanovu na demokratskom pravilu, Habermas je razvio skup konkretnih i praktičnih postulata komunikacije i posredovanja pojedinačnih interesa, kadrih da zasnuju legitimnost i u građanima probude ustavni patriotizam (Verfassungspatriotismus), koji naglašava "legalnu pripadnost i civilizam ukorjenjuje u društvenom životu".[9] Habermas naglašava da samo politički sistemi mogu imati ili izgubiti legitimnost kao osnovnu pretpostavku njihove stabilnosti i zaključuje da legitimnost u osnovi znači "vrijednosno priznanje određenog političkog poretka".[10] Sintezom različitih teorija legitimnosti možemo zaključiti da je politički poredak legitiman ako počiva na zakonima i u cjelini proceduralno funkcionira prema njima. Međutim, to je svođenje načela legitimnosti na legalnost. Legitimizacija vlasti u demokratskim sistemima se ne može svesti na njenu proceduralnu osnovu već obuhvata i demokratske vrijednosti, ljudska prava, slobode i kvalitetan život građana. Savremeni liberalno-demokratski politički sistemi su utemeljeni na skupu institucija i procedura kojima se garantuje ljudsko dostojanstvo, politička jednakost i zaštita neotuđivih prava svakog pojedinca (čovjeka), vladavini većine uz zaštitu prava manjine, slobodnoj javnosti i dominantno predstavničkim nečelom odlučivanja.[11] Samo u takvim institucionalno-pravnim i društveno-vrijednosnim odnosima moguća je demokratska legitimizacija vlasti i političkog poretka kao cjeline institucija kojima se artikulira politička vlast, uređuju odnosi između vlasti i društva, te način i instrumenti utjecaja građana na vršenje političke vlasti. Nedostatak ili osporavanje legitimnosti političke vlasti i političkih institucija nužno dovodi do krize političkog sistema, društvenih, političkih i ekonomskih odnosa i procesa, te se uspostavljanje liberalnih legitimizacijskih institucija i procedura javlja kao temeljni preduvjet za stabilno funkcioniranje i razvoj modernih demokratija.

Legitimnost kao kategorija građanskog društva

Politička vladavina se u visokim kulturama od najranijih početka organiziranja državne vlasti konstituirala u različitim formama prava. U historijskom razvoju pravo je služilo autoritarnoj vlasti kao sredstvo organizacije, a za vladajuće dinastije je predstavljalo neizostavan izvor legitimizacije, pozivanjem na mitske sile ili kasnije pozivanjem na prirodno pravo. Pravno uređenje je sta-

[8] Schwartz, 2014., 503.

[9] Balibar, 2003., 123.

[10] Habermas, 1975., 39-61.

[11] *Hrvatska enciklopedija*, 2017.

bilizirano snagom državne sankcije, a politička vlast se legitimizirala snagom sakralnog prava. U modernom dobu sekularizacija državne vlasti je bila osnova građanske "legitimizacije vladavine zavisne od pravno institucionalizirane saglasnosti potčinjenih."[12] Legitimnost vlasti (vladavine) je historijska kategorija procesa demokratizacije koja se u protekla tri, četiri stoljeća u zapadnoevropskim zemljama kristalizirala u borbi građanskog društva protiv apsolutizma i svoj konačan izraz ostvarila u ustavnoj demokratskoj državi, koja na temelju narodnog suvereniteta svakom građaninu garantuje jednaka prava. U demokratskom razvoju zapadnoevropskih država i SAD osnova razvoja legitimne političke vlasti bio je prethodni unutrašnji konsenzus o strukturi i karakteru političke zajednice kojim su harmonizirani partikularni vjerski, etnički, ekonomski i drugi interesi i kojim je definiran zajednički vrijednosni okvir. Jednako kao i kategorije javnosti i participacije, legitimnost je nazobilazna kategorija modernog građanskog društva koja pojedincu (građaninu) osigurava političku slobodu, ali i kritičku distancu prema političkoj vlasti.[13]

Politička sloboda i politička jednakost svih građana javljaju se kao temeljne pretpostavke legitimizacije političkog poretka. Moderni sistem legitimizacije demokratski konstituirane vlasti svoje ishodište nalazi u univerzalističkom pristupu pojedincu (građaninu) kao slobodnom i umom obdarenom biću koje raspolaže neotuđivim, pretpolitičkim pravima i slobodama. Ta prava i slobode se u pravnoj konstrukciji političke zajednice trajno garantuju posredstvom temeljnog akta konstitucije zajednice, ustavom. U izbornom procesu pojedinačne volje se prenose u opću volju naroda na većinskom principu, pod uslovom potpune slobode i jednakosti svih pojedinaca i izuzeća temeljnih prava i sloboda čovjeka koja se ne mogu osporiti nikakvim većinskim odlukama. U demokratski organizovanom državno-institucionalnom okviru građanin ima sva prava potpore koje država može pružiti. Država brani i unaprjeđuje prava, slobode i interese svojih građana u pravnom poretku koji počiva na humanističkim i etičkim vrijednostima vladavine prava i zakona, a ne (samo)volje pojedinaca. Država kao instrument društva se cijeni i poštuje po tome koliko je efikasna u zaštiti i unaprjeđenju prava i sloboda građanina kao čovjeka i temeljnog subjekta političkog sistema. Ukoliko država ne ostvaruje tu ulogu ili institucionalno ne omogućava ravnopravno učešće svakog pojedinca u javnim poslovima legitimizacija pravnog poretka nije moguća, politički sistem se degeneriše jer političke institucije gube svoj demokratski sadržaj.[14] Bez slobodnog i ravnopravnog statusa svakog građanina ne postoje ni

[12] Habermas, 2011., 44.

[13] Hennis, 1975., 9-38.

[14] Jovanović, 2001., 108.

politika ni politička zajednica u savremenom evropskom shvatanju države i društva. Uspješna integracija društva u funkcionalnu političku zajednicu, ustavno organiziranu demokratsku državu, sadrži niz društvenih, ekonomskih i političkih, kulturnih, etničkih pretpostavki.[15] Činjenica je da pretpostavke uspostavljanja moderne države kroz proces posredovanja univerzalističkih liberalno-demokratskih institucija u specifičnim okolnostima društveno-historijskog razvitka Bosne i Hercegovine, a posebno njene državne konstitucije nakon proteklog rata nisu ostvarene. Kontinuiranu krizu političkih odnosa u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini možemo elaborirati s aspekta krize legitimnosti uspostavljenog političkog poretka u cjelini ili u njegovim sastavnim dijelovima.

Pravno-politički aspekti krize legitimizacije političke vlasti u Bosni i Hercegovini

Uslove dobrovoljnog potčinjavanja građana vlasti koju smatraju legitimnom, odnosno opravdanom s aspekta evidentnog legitimizacijskog problema u Bosni i Hercegovini najracionalnije je analizirati s aspekta uspostavljenog političkog sistema koji u potpunosti obuhvata, za legitimizacijske procese relevantne institucije i postupke koji podjednako pripadaju i sferi društva i sferi države. Međunarodna zajednica je Bosni i Hercegovini u nastojanju da se po svaku cijenu uspostavi mir nametnula ustavnoj praksi nepoznato političko uređenje koje je suprotno liberalno-demokratskim načelima ustavnog konstituiranja države i demokratskim procedurama legitimizacije političke vlasti. Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini kao vrsta pravnog akta koji je proistekao iz određene političke volje u datim historijskim okolnostima tumačen isključivo u kontekstu pozitivnog prava predstavlja beskrajno protivrječan odnos koji ne nudi perspektivu izgradnje Bosne i Hercegovine kao društva uređenog u obliku moderne države. Nedostatak unutrašnjeg konsenzuza o prirodi i karakteru političke zajednice, politički sistem koncipiran na modelu dvaju entiteta s asimetričnom strukturom i triju konstitutivnih naroda, te strukturalne slabosti države nesposobne da ostvari unutrašnji suverenitet su samo neki elementi koji reduciraju mogućnosti ostvarenja integrativnih funkcija državnih institucija, kao i samo funkcionisanje države bez međunarodnog intervencionizma, ali i kao subjekta međunarodnog prava. Kvalitet uspostavljenog pravno-političkog poretka, nužnost i modeli njegove nadogradnje, kako bi se politički poredak legitimizirao, harmonizirali različiti individualni i kolektivni interesi, a država ostvarila kapacitet da postane dio evropske zajednice liberalno-demokratskih država, jesu temeljna pitanja političke budućnosti Bosne i Hercegovine. Ta pitanja su često

[15] Zakošek, 1989.

politizirana, ali i površno znanstveno razmatrana. U čemu se ogledaju ključni legitimizacijski deficiti političkog poretka u Bosni i Hercegovini? Prvi i temeljni deficit ogleda se u činjenici da je politički poredak u Bosni i Hercegovini uspostavljen u okolnostima agresije, zaustavljene vojnom a potom diplomatskom intervencijom međunarodne zajednice i oktroiranim ustavom koji kao jedan od aneksa Mirovnog sporazuma nije izraz istinske volje građana i naroda Bosne i Hercegovine. Političko organiziranje i ustavno konstituiranje Bosne i Hercegovine nije imalo demokratsku osnovu. Ustavna legitimnost podrazumijeva pristanak, odnosno konsenzualna legitimnost je nužna da bi ustavi postojali kao racionalni i smisleni instrumenti.[16] Suprotno tome, Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini je 1995. godine na specifičan način uspostavljen politički poredak s određenom vrstom privremenog legitimiteta utemeljenog na socijalnoj nuždi da se uspostavi mir. S spekta teorije konstitucionalizma legitimnost ustava kao najvišeg pravnog akta kojim se konstituira država mora se nalaziti u rješenjima za probleme s kojima smo suočeni, a ne u ciljevima koje su tvorci ustava imali. Cilj, oktroiranog ustava Bosne i Hercegovine jeste mir, nesporno plemenit i društveno opravdan, ali empirijski potvrđen kao neefikasan sa aspekta rješavanja problema, potreba i interesa građana i funkcioniranja Bosne i Hercegovine kao moderne građanske države. Analiza ustavnog poretka u Bosni i Hercegovini, uspostavljenog oktroiranim ustavom, otvara s aspekta opće društvene podrške tom sistemu brojne dileme. One se manifestiraju u tri ključna elementa: nacionalnom identitetu kao apstraktnoj kategoriji važnoj za održavanje i izgradnju političke zajednice, tj. države, zatim u legitimizaciji političkog poretka i konačno u političkom povjerenju kao kognitivnom obilježju bez kojeg političkih autoriteti (institucije i političkih subjekti) ne mogu stabilno funkcionirati. Pretpostavke ostvarenja integracije bh. društva u stabilan demokratski poredak na temelju modernih institucija koje bi osigurale vlastitu legitimnost odgovarajućim političkim procedurama je isključena samim ustavom Bosne i Hercegovine. Ustav ne prepoznaje građanina kao subjekta političkog sistema. Prema ustavu, vlast u Bosni i Hercegovini ne legitimiziraju njeni građani, već tri konstitutivna (državotvorna) naroda: Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Time se ustavnom diferencijacijom ljudskih i političkih prava prema kriteriju etniciteta diskriminiraju svi građani koji tim kolektivnim kategorijama ne pripadaju.[17] U temelju ustavne konstitucije svih demokratskih država, složenih ili unitarnih, višenacionalnih ili nacionalno homogenih, jeste građanin. Tako, naprimjer, konstitutivni činioci Švicarskog Saveza su švicarski građani i (poimenično nabrojani) kan-

[16] Elazar, 1985.

[17] Nadaždin Defterdarević, 2016., 100.

toni. (Član I Ustava Švicarske Konfederacije). Prava pojedinca kao građanina ne mogu biti predodređena pripadanjem određenom kolektivitetu. Građanski princip konstituiranja političkog poretka kao osnova liberalno-demokratske legitimizacije vlasti i poretka ne znači negaciju nacionalnih, etničkih ili drugih kolektivnih identiteta i prava, već njihovu racionalnu relativizaciju uz primjerenu institucionalizaciju u političko-državnoj sferi u pitanjima koja spadaju u domen nacionalnih prava. Proceduralne i institucionalne veze između građana i države kao subjekta političkog sistema su ustavom Bosne i Hercegovine utemeljene na antiliberalnim vrijednostima, odnosno isključivo na komunitarnim (kolektivističkim) identitetima koji u potpunosti isključuju građanske sadržaje unutar različitih nacionalnih identiteta. Sa tog stanovišta drugi bitan legitimacijski deficit političkog poretka Bosne i Hercegovine jeste neravnopravan status, odnosno politička nejednakost svakog građanina kao izvornog nositelja suvereniteta. Uspostaviti ravnotežu između sloboda i prava svakog pojedinca kao građanina (državljanina) Bosne i Hercegovine i istovremeno uvažiti identitete i institucionalno zaštititi kolektivna prava triju bosanskohercegovačkih naroda jeste najveći politički izazov transforormacije političkog sistema, ali demokratska konsolidacija Bosne i Hercegovine kroz razvoj liberalno-demokratskih institucija nije ostvariva bez primata individualnih prava izvedenih iz građanskog načela.[18] Redefinisanje političkog poretka u Bosni i Hercegovini na konceptu zaštite ljudskih prava je i uslov integracije u Evropsku uniju i njen vrijednosni okvir, u kome ljudsko dostojanstvo traži utemeljenje u građanskom statusu koji vlastito samopoštovanje crpe iz toga da će ih država kao instrument društva, pa i društvo u cjelini, priznati kao subjekte jednakih prava.

Krizu legitimnosti političkog poretka i političke vlasti u postdejtonskoj bosanskohercegovačkoj društvenoj i političkoj stvarnosti, osim navedenih, možemo identificirati i analizom šireg spektra bitnih legitimizacijskih pretpostavki vlasti koje obuhvataju ekonomsku, socijalnu, kulturnu i političku integraciju društva. Ekonomska integracija podrazumijeva jedinstveno tržište i mehanizme njegove administrativne regulacije kao osnove unutardruštvenog povezivanja i zadovoljavajuće razvojne dinamike društva. Kulturna integracija bi u našoj stvarnosti podrazumijevala pacifikaciju etničkih i vjerskih antagonizama, njihovo potiskivanje u sferu privatnosti i formiranje svojevrsnih temeljnih zajedničkih vrijednosti. Nasuprot tome, državni aparat u Bosni i Hercegovini svoju legitimizaciju ostvaruje u procesu autolegitimizacije i time stiče neprirodno veliku autonomiju djelovanja. Izborni proces kao jedina referentna tačka koja povezuje građane i državni aparat jeste više simbolički čin kojim građani sudjeluju

[18] Divjak, 2001.

u političkom procesu i na taj način pribavljaju državnom aparatu nediferenciranu podršku.[19] Formalizirana demokratska legitimizacijska procedura se u našoj stvarnosti sredstvima manipulacije, a u nedostatku vladavine prava i čestom zloupotrebom političke moći, zamjenjuje predmodernim ideološkim interpretacijama i opravdanjem vlasti. Svjetonazorske, prije svega, vjerske institucije nisu diferencirane od institucija političke vlasti, što je bitna tekovina modernosti. Bosanskohercegovačka stvarnost obilježena populizmom, manipulacijom i poremećenim sistemom vrijednosti potvrđuje da ljudi vjeruju i pokoravaju se nositeljima političke vlasti bez ikakvog moralnog autoriteta, što otvara i pitanje same ljudske racionalnosti. Nositelji političke vlasti u Bosni i Hercegovini legitimnost opravdavaju pozivanjem na načelo legalnosti. Taj ideološki redukcionizam je, zapravo, osnova za konzerviranje postojećeg poretka i onemogućavanje bilo kakve progresivne inicijative za promjenu političke paradigme i cjeline društvenih odnosa. U kolektivističkoj etnonacionalnoj ustavnoj konstituciji države osnovni i najefikasniji mehanizam održanja vlasti jeste destrukcija i fragmentiranje društvenih i međuetničkih odnosa, ideološka manipulacija i masovna politička mobilizacija. Etnonacionalizam se javlja kao najmoćija ideologija i sredstvo legitimizacije vlasti i imperativ političkog uspjeha. Time se proizvodi poredak u kome su svakodnevne veze među pojedincima, ekonomske, ali prije svega kuturne, prvenstveno posredovane ideološko-partijskim aparatima vlasti. Društvena cjelina politički se reproducira kroz ideološko posredovanje socijalno, teritorijalno, etnički, kulturno, obrazovno fragmentirane dijelove. Jedan partikularizam izaziva druge i time producira socijalne, nacionalne i političke napetosti te čini poredak nestabilnim. Etnokratije opsjednute htijenjem etnički čistih granica se suprotstavljaju demokratiji kao vladavini ukupnosti državljana te proizvode "tektonske etnorascjepe".[20] Političke institucije u Bosni i Hercegovini su prema načinu rada i svojoj strukturi koncipirane tako da sistemski depolitizuju političke procese. Politike teritorijalizacije etnonacionalnog ekskluzivizma se manifestiraju na različite načine, ali po istoj ideološkoj substanci sistemski (ne)svjesno onemogućavaju razvoj političkog građanstva i depolizuju demokratske političko-socijalizacijske procese. Time se, zapravo, onemogućava izgradnja građanskog političkog identiteta i modernog građanskog društva u čijem okviru bi se razvijala demokratska politička kultura.[21] Etablirani socijalno-psihološki mehanizam stvara stanje kolektivne političke i socijalne dezorijeniranosti običnog čovjeka i pogodno tlo za zavodljivu populističku demagogiju. Bez oslobađanja

[19] Luhmann,1981.

[20] Zgodić, 2009.

[21] Majer, 2009.

od političkog fundamentalizma i dogmatizma, mitologizacije i etnocentrizma u Bosni i Hercegovini nije moguće graditi otvoreno liberalno-demokratsko društvo. (Lavić, 2004)

Iskustva razvijenih demokratskih država pokazuju da je unutrašnji konsenzus o karakteru i prirodi političke zajednice temeljna pretpostavka legitimizacije vlasti i političkog poretka u cjelini. Jedan od suštinskih problema s kojima se danas suočava Bosna i Hercegovina jeste nedostatak minumuma političke kohezije kao izraza identifikacije s državom kao kategorijom identiteta. Bosanskohercegovačko društvo je politički i kulturološki potpuno dezorijentisano i izmoreno permanentnim ekonomskim i institucionalnim krizama. Etnonacionalna ustavna konstrukcija države koja isključuje bilo kakav oblik zastupanja individualnih prava generira etnonacionalizam kao najefikasnije sredstvo osvajanja vlasti i njeno vršenje bez političke odgovornosti. Posljedica jeste reduciranje unutrašnjeg suvereniteta države, refeudalizacija politike u prostornoj dimenziji unutar Bosne i Hercegovine, ali i konformističko prihvatanje takvog stanja onih kojima se vlada koji takav političkih obrazac vide kao instrument samozaštite od drugog i drugačijeg, koji je po pravilu odgovoran za krizu. Svaka zajednica, koja je iracionalno opsjednuta potrebom da se institucionalno, kulturno, teritorijalno i politički zatvori u sebe sa uvjerenjem da će na taj način zaštititi svoj identitet, postaje nužno nesposobna da se integriše sa svojim okruženjem i pretvara se u izvor nesigurnosti za sebe i za druge. Nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini se u političkom procesu potvrđuju kroz suprotstavljanje drugim nacionalnim identitetima. Pitanje je zašto građani u izbornom procesu ipak podržavaju takve odnose i podržavaju poredak kontinuirane krize? To pitanje je opravdano i s aspekta političke teorije legitimnosti i procesa legitimizacije političkog poretka, jer se legitimnost upostavlja u složenom socijalnom procesu. Odgovor možemo tražiti u činjenici da se građani između lične slobode, pa i ostvarivanja osnovnih ekonomskih prava i egzistencijalnih životnih potreba prije opredjeljuju za "lažnu sigurnost u strahu od drugoga" na čemu se i zasniva politika etnonacionalizma, ali i u nedostatku alternativnih politika koje bi harmonizacijom različitih individualnih i kolektivnih interesa dale viziju održivog društvenog i državnog uređenja Bosne i Hercegovine. U idejno – instrumentalnoj rekonstrukciji fenomena etnonacionalizama treba se poći i od njegove nesporne i empirijski potvrđene sposobnosti da u političkoj akciji relativno lako i uspješno povezuje različite sadržaje, idejne stavove, socijalne statuse i duhovna uvjerenja. U osnovi etnonacionalizmi u Bosni i Hercegovini se manifestiraju u predgrađanskom skupu ideja koje imaju unutrašnju emotivnu snagu da povežu sve, pa i ono što je s građanskog, nacionalnog, racionalnog i političkog stanovišta neizvodivo. Pri tome valja naglasiti i individualnu građansku odgovornost. Kako navodi Hana Aren-

dt: "jedna od karakteristika modernih masa je da one ne vjeruju u ono što je vidljivo, u stvarnost iz njihovih vlastitih iskustava, već isključivo vlastitoj mašti… Radi se o želji masa da pobjegnu od stvarnosti a rezultat je njihova atomizacija, gubitak socijalnog statusa koji su izgubili i cjelokupno područje društvenih odnosa u čijem okviru zdrav razum jedino i ima smisao."[22] Bosanskohercegovački građani i narodi u samoreflektiranom odnosu trebaju prepoznati svoje stvarne interese i politički se osvijestiti kako bi se u političkom samoprikazivanju prepoznali kao politički narod(i), a ne kao zajednica(e) krvnog srodstva.[23]

Bosna i Hercegovina se sa stanovišta politike nalazi u pretpolitičkom stanju, u kontinuiranoj političkoj krizi. Političko i ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine i njime uvjetovana struktura političkog pluralizma bitno umanjuje mogućnost demokratskog upravljanja konfliktima, jer ne postoji solidna osnova za razvoj konsenzualne političke kulture na osnovu koje bi političke elite, koje se ujedno i najmanji gubitnici u postojećem stanju, otvorile iskreni dijalog i institucionalizovanu saradnju u rješavanju najbitnijih pitanja identiteta države, njene organizacije, nacionalnih pitanja, ustavnog i političkog uređenja.[24] Na promjenu ustavnog poretka u smislu zaštite temeljnih ljudskih i političkih prava i uspostavljanje liberalno-demokratskih institucija obavezuje integracijski put u Evropsku uniju, ali još ne postoje eminentni politički subjekti iskreno opredijeljeni da kreiraju unutarnji konsenzus o modelu tranformacije državnih institucija i formalnih procedura. Naprotiv, svi pokušaji te transformacije u bilo kom obliku dovode do neproduktivne, ali i opasne blokade sukobljenih partikularnih interesa, političkih ciljeva i vizija budućnosti. Uzrok tome možemo tražiti u konstituciji političkog sistema u kome je takvo političko ponašanje imperativ političkog uspjeha, u nedostatku demokratske političke kulture, međunacionalnom nepovjerenju, ali prije svega riječ je o nedostatku političke volje i strahu od gubitka političkih privilegija političkih aktera koji opće interese podređuju vlastitim ili uskostranačkim interesima. Ako političko-pravna promišljanja o Bosni i Hercegovini i njenoj budućnosti svedemo na društveno-historijske okolnosti njene etničke, političke, kulturne i ekonomske destrukcije u vremenu agresije i postojećeg stanja kao jedino održivog, mogućnost racionalnog političkog djelovanja i društvenog razvoja je isključena za duži period. Bosna i Hercegovina kao višestruko interesno, socijalno i nacionalno diferencirana politička i društvena struktura svoju budućnost može naći u demokratskom dijalogu koji bi rezultirao opštim konsenzusom o prirodi i karakteru političke zajednice, s jedinstvenim

[22] Arendt, 1968., 49.

[23] Rodin, 2002.

[24] Komšić, 2007.

vrijednosnim okvirom zasnovanim na temeljnim postulatima Evropske unije i razvijenih liberalnih demokratija. Samo na tim načelima moguće je tražiti osnovu legitimizacije političkog poretka u Bosni i Hercegovini.

Građanska država ne implicira anacionalni unitarizam

Iako se često osporava i negira bilo kakva mogućnost konstituiranja Bosne i Hercegovina na principima građanske države, koja se pogrešno poistovjećuje s unitarnom državom, a kao alternativa nudi konsocijacijska zajednica triju politički suverenih naroda, važno je s aspekta legitimnosti vlasti elaborirati pitanje odnosa građanskog i nacionalnog (etničkog) u ustavnoj konstituciji modernih demokratskih država. Doba demokratije u kojoj je narodni suverenitet vladajuća ideja legitimnosti postavlja nove prepreke koegzistenciji, jer otvara niz novih pitanja koja ljude mogu duboko da podijele, a tiču se političkog identiteta države. Osim tradicionalnih i prirodnih sukoba, zasnovanih na ideologiji i suprotstavljenim interesima, savremena nacionalna država mora rješavati na identitetu zasnovane konflikte u vezi s poštivanjem i priznavanjem prava grupe.[25] Liberalni politički teoretičari su kao primarni zadatak postavili objašnjenje odnosa između pojedinca i države, što je i bila glavna ideja francuskih revolucionara. Principi građanske demokratije koje proklamuje Francuska revolucija za odlučujućeg arbitra proglašavaju narodnu volju kao izraz volje pojedinaca koji su izvorni nosioci prava u konstituisanju države. U tom kontekstu Eli Keduri problematizira odnos etničkog i građanskog elementa u konstituisanju nacionalne države na sljedeći način:

„... to da etnički sastav skupine koja daje pristanak na oblik političkog ustrojstva zajednice u kojoj će živjeti može biti heterogen proizlazi iz samog građanskog principa po kojem originerni nosioci prava nisu grupe već pojedinci. Utoliko grupna prava, iz perspektive građansko-demokratske koncepcije, mogu biti izvedena samo iz prava pojedinaca. Kakav će biti faktički etnički sastav skupine pojedinaca koji daju svoj pristanak da žive u određenoj političkoj državi, da li je riječ o etnički relativno homogenoj ili o multietničkoj grupi, zavisi od sklopa historijskih okolnosti. Od ovih historijskih okolnosti zavisi i intenzitet napetosti u konkretnoj stvarnosti između načela građanstva i etničkog elementa, koji može biti takav da njegovo razrješenje zahtijeva modifikaciju čistog građanskog principa (jedan čovjek – jedan glas), tj. odstupanje od stava da etnički elemenat nije politički relevantan.[26]

Vernon Van Dyke smatra da je liberalna politička koncepcija ograničena, te navodi: "...nije dovoljno misliti u terminima odnosa između dvije strane, individue i države, niti je dovoljno ako se tome pridoda nacija. S obzirom na heterogenost čovječanstva i populacije prilično svake države, nužno je da se u obzir

[25] Sadiković, 2014.

[26] Keduri, 2002., 15.

uzmu etničke zajednice i određeni drugi tipovi grupa i da se tretiraju kao jedinice koje predstavljaju nosioce prava i dužnosti.[27] U institucionalnom uređenju demokratskih multietničkih država primjenjuju se i etnički i građanski principi. U odsustvu toga manjinskim narodima ostaje izbor ili da se integrišu u većinsku naciju ili da se se svedu na građane drugog reda. Izmirenje tih dvaju identiteta u savremenoj nacionalnoj državi čini jedan od najvećih izazova savremenog svijeta.[28] Multietničke države mogu osigurati stabilnost svoje legitimnosti samo ako se njeni članovi međusobno obavežu putem zajedničke privrženosti političkoj zajednici. Drugim riječima, moderna demokratska država zahtijeva politički narod s jakim kolektivnim identitetom. Demokratije dobro funkcionišu kada se ljudi poznaju, vjeruju jedni drugima i imaju osjećaj međusobne povezanosti. Mislioci građanske humanističke tradicije, od Aristotela do Hane Arent, uočili su da slobodna društva zahtijevaju viši nivo obavezivanja i učestvovanja nego despotska i autoritarna. Ona mogu opstati samo ako se građani snažno poistovjećuju sa svojom političkom zajednicom, ali i s onima sa kojima je dijele.[29] Pri tome je u interesu svake državne zajednice da održi minimum političke i socijalne kohezije. Kako bi to postigla svaka demokratska državna zajednica usvaja zajednički okvir orijentacije, koji osigurava učešće građana u javnim raspravama i stvara osjećaj solidarnosti koji je neophodan svakom egalitarnom društvu da bi nesmetano funkcionisalo i angažovalo stanovništvo u slučaju kriza. Ta se kriza u nacionalno mješovitim sredinama ne rješava isključivim insistiranjem na građanskom identitetu, u smislu "univerzalnog" građanina lišenog nacionalnih oznaka. Nacionalna komponenta nije jedina komponenta identiteta, ali je svakako jedna od njegovih odrednica, čak i u evropskim državama u kojima je proces demokratizacije i transnacionalne identifikacije daleko odmakao. Pri tome, koncept građanske države nije u suprotnosti s bilo kojim oblikom kolektivne identifikacije. Negacija etničkog bi bila suprotna ne samo historijskom naslijeđu i društvenoj strukturi Bosne i Hercegovine, već i samoj ideji građanskog, jer nijedan pojedinac ne može biti slobodan u bilo kom aspektu vlastitog identiteta a da nije slobodan kao građanin. Korpus ljudskih i građanskih prava implicira slobode i prava u sferi nacionalnog i garanciju njihovog javnog ostvarivanja u sferi nacionalnih aspekata socijalne egzistencije.[30] U polju političkog predstavljanja princip građanske jednakosti ne mora se provesti u svom čistom obliku koji bi značio negaciju nacionalnog. Taj politički koncept u Bosni i Hercegovini

[27] Van Dajk, 2002., 167.

[28] Marković, 1998.

[29] Tejlor, 2000.

[30] Zgodić, 1996., 2002.

ne bi imao ni legitimnu demokratsku osnovu. Prema tome, lažna je dilema nužnosti opredjeljenja u Bosni i Hercegovini između građanske države i države triju suverene etnonacionalne zajednice. Građanska država nije anacionalna niti nadnacionalna, jer u sebe uključuje i individualne i nacionalne slobode. Ideja građanske države ne znači odvajanje od bilo kakve "etničke" referencije. Kako navodi Luhmann: *Vrijednosno nadređeni pojam legitimiteta ne dopušta narod kao temelj legitimacije niti anacionalnog građanina bez svojstava nego institucije koje nisu vrijednosno određene*.[31] Vrijednosno neodređene institucije predstavljaju izraz političkog subjektiviteta građana Bosne i Hercegovine i instrumente ostvarivanja njihovih interesa i nacionalnih prava. Nacionalni ekskluzivizmi u Bosni i Hercegovini se manifestiraju upravo na pitanju navodno nepomirljivog odnosa građanskog i nacionalnog. Jedni su *zarobljenici neliberalnog koncepta demokracije, a drugi nacionalističkog inzistiranja na ideji "konstitutivnih naroda" a ne građanskih prava i demokracije*.[32]

Zaključak

Legitimnost vlasti kao historijska kategorija procesa demokratizacije je svoj konačan izraz ostvarila u ustavnoj demokratskoj državi koja na temelju narodnog suvereniteta svakom građaninu garantuje jednaka prava. Legitimnost je kategorija građanskog društva i u modernom shvatanju države i politike sloboda i jednakost svih građana su osnovne pretpostavke legitimizacije političke vlasti i političkog poretka u cjelini. Kriza legitimizacije vlasti u Bosni i Hercegovini se menifestira kao kriza demokratije koja je u bitnim momentima lišena civilizacijskih dostignuća zapadne modernizacije. Kolektivističke ideologije kao instrumenti legitimizacije po svojoj prirodi ne priznaju suverenitet građanina, te prema tome u svojoj supstanci ne mogu biti legitimne. Relegitimacija i rekonstitucija Bosne i Hercegovine kao države i političke zajednice ravnopravnih građana i naroda je preduvjet liberalne političke transformacije, izgradnje liberalnog i otvorenog društva. Situiranjem kontitucionalnih elemenata fundamentalnih vrijednosti liberalne demokratije nasuprot konceptima masovne antiliberalne kolektivne mobilizacije moguće je redefinisati zajednički politički identitet za sve građane i narode Bosne i Hercegovine i razvijati vrijednosno neodređene liberalno-demokratske institucije koje će artikulirati interese svakog građanina, a u sferi države štititi nacionalna prava triju bosanskohercegovačkih naroda.

[31] Luhmann, 1989.,156.

[32] Jović, 2017.

Literatura:

Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarism*. New York: Harcourt, Brace & World, 1968.
Balibar, Etjen: *Mi, građani Evrope*. Beograd: Časopis Beogradski krug, 2003.
Becker, Werner: *Das Dilema der menschlichen Existenz*. Stuttgart: Kohlhammer, 2000.
Divjak, Slobodan: "Kulturno-etnički i politički identitet", *Zbornik radova: Revolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*, ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2001.
Dukheim, Emile: "Mehanička i organska solidarnost", u: T. Parsons: *Teorije o društvu – osnovi saveremene sociološke teorije*, ur. Dragoljub Mićunović, Beograd: Vuk Karadžić, 1969.
Elazar, Daniel J.: Constitution – Making: The Pre-eminently Political Act*?"* in: Keith Banting and Richard Simeon (ur.) *Redesignig the State: The Polititics of Constitutional Change in Industrial Nations,* pp: 47 -62, London: Macmillan, 1985.
Gregory, S. Mahler: *Comparative Politics – An Institutional Approach*. New Jersey: Upper Saddle River, 2003.
Habermas, Juergen: "Legitimitationsprobleme im modernen Staat", in: *Legitimitationsprobleme politischer Systeme*, ur. Peter Graf Kielmansegg, Duisburg: Deutsche Vereinigung fur Politische Wissenschaft, 1975.
Habermas, Juergen: *Ogled o ustavu Evrope*. Sarajevo: Fondacija Centar za javno parvo, 2011.
Hennis, Wilhelm: *Legitimitat. Zu einer Kategorie der burgerlichen Gesselschaft*. in: Legitimitationsprobleme politischer Systeme, ur. Peter Graf Kielmansegg, Duisburg: Deutsche Vereinigung fur Politische Wissenschaft, 1975.
Hrvatska enciklopedija. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2017.
Jovanović, Đokica: "Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma". *Zbornik radova: Revolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji,* ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2001.
Jović, Dejan:" Ako državu gradite na slavljenju rata, onemogućavate mir, suverenitet i demokraciju", intervju za portal "Pometej", www. prometej.ba, 14.06.2017
Keduri, Eli: *Nacionalizam*, Podgorica: CID, 2002.
Komšić, Jovan: *Principi evropskog regionalizma*. Novi Sad: Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope – Philia, 2007.
Lavić, Senadin, *Pluralistička racionalnost*. Sarajevo: DES, 2004.
Luhmann, Niklas: *Politische Theory im Wohlfahrtstaat*. München: Olzog, 1981.
Luhmann, Niklas (1989), Legitimation durch Verfahren. Frankfirt/M: Suhrkamp
Majer, Tomas: *Identitet Evrope – jedinstvena duša Evropske unije?* Beograd: IP "Albatros Plus, JP "Službeni glasnik", 2009.

Marković, Milenko: *Samoopredeljenje između autonomije i otcepljenja – neka evropska iskustva.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 1998.
Nadaždin Defterdarević, Mirjana*: "*Afirmacija ljudskih prava kao polazište za redefinisanje političkog i državno pravnog koncepta Bosne i Hercegovine". Zbornik radova, ur. Mirko Pejanović, Zijad Šehić*: Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2016.
Pejanović, Mirko: *Država Bosna i Hercegovina i demokratija*. Sarajevo: University press – Magistrat izdanja, 2015.
Prelot, Marcel*: Političke institucije*. Zagreb: Politička kultura, 2002.
Rodin, Davor: "Đavo je izvanustavni suveren". Zagreb: *Politička misao*, vol. 39 No. 2, prosinac 2002.
Sadiković, Elmir: *Evropa regija – kohezijska politika EU i zapadni Balkan*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2014.
Sadiković, Elmir: "Savremeni federalizam i Bosna i Hercegovina", *Status – magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br.17, Mostar: Udruga građana "Dijalog", str.130-142, 2014.
Schwartz, Alex*: "*Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Divaded Societies". *Oxford Jurnal of Legal Studie*s, Philadelphia University, 2014.
Simmons, A. John: *Justification and Legitimacy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
Tejlor, Čarls: "Prizivanje građanskog društva". Časopis Beogradski krug, 2000.
Vernon Van Dajk: "Pojedinac država i etničke zajednice u političkoj teoriji", u: Slobodan Divjak: *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
Weber, Max: *Privreda i društvo*., tom I i II, Beograd: Prosveta, 1976.
Weber, Max: " Legitimni poredak i tipovi autoriteta", u: T. Parsons: *Teorije o društvu – Osnovi savremene sociološke teorije*, ur. Dragoljub Mićunović, Beograd: Vuk Karadžić, 1969.
Zgodić, Esad: *Multiverzum vlasti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2009.
Zakošek, Nenad: "Problem legitimnosti vlasti". *Politička misao*, Vol. XXVI, br. 4., 1989.

BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN ETHNONATIONAL EXCLUSIVISM AND CIVIL DEMOCRACY

Elmir Sadiković

Summary

In terms of democratic principles legitimization of political authorities in essential moments, the Constitution of Bosnia and Herzegovina is deprived of civilization achievements of western modernization. The temporary type of legality of the existing legal and political order is based upon the need to establish peace, and from that standpoint it is justified, but it's necessary to upgrade the legitimization of political institutions in terms of rights, interests and expectations of citizens. The article discusses the fundamental theoretical principles of liberal democratic legitimacy of the authorities, legal, political and social aspects of the crisis of the legitimacy of the authorities and political order in Bosnia and Herzegovina. This article elaborates the necessity of the relegation of the political and legal order which would constitute the state, the liberal - democratic institutions on the basis of civic principles, and in the sphere of the state to respect the identity differences and the multi-national plurality of the Bosnian and Herzegovinian society.

Key words: legitimization, democracy, liberal institution, citizen, ethnic nation, political system, Bosnia and Herzegowina

UDK 323 (497.6=163.43*)

Bošnjaci protiv Bosne

Jusuf Trbić
BZK "Preporod"
Bijeljina

Gdje je danas bošnjački politički um, razumije li stvarnost i je li dovoljno naučio iz duge i teške prošlosti? Radi li on sam protiv sebe, sopstvenog identiteta i države, prepušta li on antibosanskoj bujici, jednu po jednu, sve utvrde bosanske opstojnosti zarad kratkotrajnih interesa oblikovanih neznanjem, primitivizmom, sebičnošću, neshvatanjem svijeta oko sebe i ravnodušnošću, kao nesumnjivom karakteristikom bošnjačkog bića? I kakve mogu biti posljedice takvog ponašanja? Današnja slika bosanskohercegovačke stvarnosti ne daje mnogo osnova za optimizam. Dok antibosanske politike uporno, sistematski i sveobuhvatno rade svoj rušilački posao, bošnjačke političke i intelektualne elite nastavljaju svoje teturanje kroz vrijeme, svoje nerazumijevanje države i njenog egzistencijalnog značaja za bošnjački narod, svoje neshvatanje savremenosti i tragični nedostatak vizije, pameti, znanja i sposobnosti za sigurniji put u budućnost. Ako se velikosrpska ideja "prešaltala" sa ratnog na mirnodopski put gradnje "srpskog duhovnog prostora", kakav je odgovor na to? Ako je put u propast popločan etničkom homogenizacijom i vladavinom religijske svijesti, ako je utemeljen na falsifikovanoj historiji koja, između ostalog, rehabilituje fašizam i sve antibosanske narative iz prošlosti, zašto bošnjački politički um pristaje na to, dajući čak i vlastiti doprinos bošnjačkoj i bosanskoj tragediji? Šta su bosanske i bošnjačke elite učinile na afirmaciji građanskog, prosvećenog, demokratskog i sekularnog društva, na jačanju državnih institucija i podizanju svijesti o Bosni kao nacionalnoj državi svih njenih građana? I da li shvataju kako smo, svi zajedno, dospjeli u tunel bez izlaza? Davne 1907. godine bošnjački politički prvaci su prodali svoj bosanski jezik, da bi dobili neke od traženih olakšica u vezi s otkupom zemlje. Danas mirno gledaju kako se objedinjuju školski sistemi RS-a i Srbije, a njihovi parlamenti se spremaju da usvoje Deklaraciju o opstanku srpskog naroda na tim prostorima, što je očigledni nastavak nekadašnjeg Memoranduma SANU-a. Uoči rata protiv Bosne devedesetih godina prošlog vijeka, Bošnjaci su bili inicijatori rušenja demokratskog, građanskog Ustava BiH, da bi se uspostavio "dogovor naroda", a taj dogovor, kako je rečeno, mogu postići samo "istinski predstavnici naroda". Pošto u Ustavu nije bilo nikakvih, a pogotovo ne zavađenih naroda koje je trebalo pomiriti, srušen je Ustav, ukinuta Republika BiH i vezane zastave tri etničke zajednice, kakvih nikad nije bilo u hiljadugodišnjoj historiji Bosne. Put u podjelu države bio je otvoren. Bošnjaci bi vjerovatno doživjeli kataklizmu i bez toga, ali, možda bi sve izgledalo drugačije da oni

sami nisu tražili i dobili etničku podjelu svoje države i vladavinu etno-konfesionalnih elita. Agresija je tako pretvorena u sukob triju zaraćenih strana, a zlokobni poklič : "Nek je naša, makar bila k'o avlija", izronio je iz dubina mitologizovane, srednjovjekovne, retrogradne svijesti koja i danas vodi i određuje mjeru bošnjačkog političkog uma. Samoorijentalizacija[1] i turkofilija, obogotvorenje vjere i samoodređenje Bošnjaka kao vjerske skupine, insistiranje na obrascu "mi i oni" i na onome što nas odvaja, negiranje građanskog individualizma i sekularnog društva, rehabilitacija fašizma, opšte neznanje, neorganizovanost i ravnodušnost prema svemu što je izvan bošnjačkog etničkog i religijskog tora, njegovanje pasivnog kulta žrtve koja čeka na "Božiju" ili nečiju tuđu pravdu – to su koordinate sumorne geografije bošnjačkog i bosanskog bitisanja pod ovim komadom evropskog neba. Pečat daljoj razgradnji države daju dugogodišnja nebriga za Bošnjake u manjem entitetu, koji su izloženi neprekinutoj diskriminaciji, kakve nema ni na jednom drugom mjestu u Evropi, etablirana neodgovornost i nebriga za opšte vrijednosti i interese, nemogućnost postizanja makar minimalnog konsenzusa o osnovim vrijednostima od kojih zavisi sudbina naroda i države, nedostatak pameti, znanja i vizije. Sve to govori da su Bošnjaci i njihove političke elite danas spremni da sami sebi "dođu glave". "Bošnjaci ne mogu sami spasiti Bosnu, ali je sami mogu uništiti", rekao je akademik Esad Duraković. Da bi spasili i sebe i državu, oni moraju, po svaku cijenu, naći mjeru zajedništva, jednakosti, prosvijećenosti, sekularizma, demokratskih i građanskih načela, a to je, kako se čini, danas nemoguća misija. Bošnjačkom političkom umu ostaje, dakle, druga mogućnost – dalja degradacija Bosne i Bošnjaka, i na tome mnogi rade punom snagom. Uzme li se u obzir međunarodna zajednica, koja zasad ne dozvoljava rasturanje države, mogli bismo reći: Propasti nećemo, ali spasa nam nema.

Ključne riječi : Bošnjaci, religija, identitet, etnička podjela, bošnjački politički um

Mračni fantom slobode

"Mi smo živeli u carstvu mrtvih, besmislenih reči kojima su opijali narod."

(Nadežda Mandeljštam)

Bošnjaci su danas narod koji tumara kroz sopstvenu historiju, u traganju za svojim izgubljenim licem, do koljena u blatu plemenske svijesti, a s pogledom upernim u daleke lađe modernosti, koje neumitno prolaze, kao Azovska ostrva, što bi rekao Majakovski. Oni ne znaju šta su, ali znaju šta nisu, njih određuje razgraničenje s drugima, oni postoje zahvaljujući onome što isključuju. Njihov demon je fatalna istost u odnosu na one koji ih

[1] Maurer, Desmond: "Orientalism and self-orientalisation in Sarajevo", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2014., str. 184.

negiraju, definišu ih ograde i zidovi i balkanska fascinacija malim razlikama, mitološka svijest i neshvatanje biti historije koja ih je stvorila. Biblija kaže : "…po neprijateljima vašim poznaće vas". Bošnjaci sebe vide samo kao sliku u očima drugih. Parola: "U svojoj vjeri, na svojoj zemlji" potvrđuje na najočitiji način njihovu istrgnutost iz savremenog svijeta, ubistvenu težnju ka teritorijalizaciji etno-konfesionalne datosti kojom se, na način poznat iz tridesetih godina prošlog vijeka, povezuju krv i tlo, u jednoj srednjovjekovnoj simbiozi, pri čemu Bošnjaci nastoje da što više liče na one što ih razaraju. Kad mogu oni, možemo, vala, i mi, ponavljaju bez prestanka.. Naglasak je na onome *mi,* na kolektivnom, dakle nesvjesnom. U srednjem vijeku je važilo pravilo da čovjek pripada zemlji, i to kao kolektivitet, jer to doba nije poznavalo pojedince, već samo pripadnike društvenih grupa, kako je to pokazao Jakob Burkhart u knjizi "Kultura renesanse u Italiji". Čovjek je u to doba samog sebe spoznavao kao rasu, narod, stranku, korporaciju, porodicu ili u bilo kom drugom obliku opštosti i kolektiviteta. U doba "pustog turskog", tog vječitog uzdaha "islamiziranih bosanskih muslimana", stanovništvo je bilo podijeljeno na religiozne grupe u skladu s potpunom simbiozom islamske religije i politike. Drugi veliki okupator Bosne – Austro-Ugarska, smatrajući Bošnjake jednim narodom s više religija, konstituisala je bosanski Sabor tako da bude sastavljen od predstavnika religija, a ne etničkih grupa. Sve je to poslužilo za nastavak stvaranja novih kolektivnih identiteta i proizvodnju nacija, daleko od evropskih puteva društvene konstitucije i od svakog pojma moderne nacije i države. Bošnjaci, kako vele, ti jedini baštinici stare zemljice Bosne i njenog sudbinskog jedinstva u različitostima, skloni veličanju svakog gospodara, a nesvjesni činjenice da su postali objekt, a ne kreator sopstvene historije, gledali su vazda da se nekako sklone s vjetrometine i da se ne miješaju u svoju sudbinu, da bi preživjeli, pa su čučali u avlijama, ispijali kahvu i izvirivali preko taraba, da vide hoće li izdobriti. Kad su otišli Turci, a oni ostali sami, kao pusto ostrvo u uzburkanom moru, povukli su se još dublje u mrak avlija, nastavili izvirivati, da vide šta se to dešava. U Prvom svjetskom ratu su se sa žarom borili protiv samih sebe, a u Drugom se konačno zaustavili u lutanju, kad je njihovoj domovini najzad određen državni okvir i način postojanja: ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, već i srpska, i hrvatska, i muslimanska. Ipak, nisu bili priznati kao zaseban narod, već kao vjerska grupa, a kad su se bosanski političari konačno izborili za taj status, Bošnjaci su dobili ime kakvo nije imao nijedan narod u svijetu – Muslimani. Kad su konačno dobili državu i vratili svoje izgubljeno ime, kad su se najzad uspravili i preživjeli, sustigao ih je mračni fantom slobode, pa oni, u bježanju od sebe samih, ne znajući više kuda će, pokušavaju da idu u svim pravcima istovremeno, napredujući najviše u hodu unatrag.

Ali, ni u tom napredovanju u bolju prošlost, karakterističnu za sve nacionalizme, pogotovo istočnoevropske, nisu uspjeli da nauče važne lekcije koje im je prošlost pružala. Tipičan primjer je ukidanje bosanskog jezika, po odluci Zemaljske vlade BiH od 14. oktobra 1907. godine. Do tog vremena kod susjednih naroda je uveliko prevladala svijest da će se narod definisati po jeziku, a ne po religiji, jer su u Austro-Ugarskom carstvu egzistirali mnogi narodi iste vjere, koji su svoju zasebnost temeljili na najočitijem vanjskom znaku – na jeziku. Na tome je insistirala i austrougarska vlast, koja je smatrala da u Bosni živi jedan isti narod i da svi u BiH govore isti jezik, pa je uvela termin "Bosanski zemaljski jezik" (Bosnische Landessprache), što je kasnije zamijenjeno nazivom "bosanski jezik". To se, dakako nije svidjelo začetnicima velikodržavnih nacionalizama s obje strane, pa je novi model utvrđivanja nacionalnog identiteta ozvaničio Vuk Karadžić svojim čuvenim spisom "Srbi svi i svuda", po kojem svi na južnoslovenskim prostorima govore isti jezik – srpski, i po tome su, jasno, Srbi. Ta je teorija postala kasniji model za svekoliku velikosrpsku ideologiju, koja je jezik pretvorila u tvrđavu nacionalnog identiteta i temeljnu odrednicu srpskog duhovnog prostora. I dok su se koplja lomila oko novog, moćnog oružja nacionalne identifikacije, Bošnjaci (tadašnji bosanski muslimani), dobrovoljno su se odrekli imena svog jezika, da bi, zauzvrat, dobili olakšice pri kupovini zemlje. Dakako, tu odluku su donijeli tadašnji bošnjački prvaci – veleposjednici (uglavnom begovi), koji su krojili bošnjačku politiku tako da su svoj privatni i grupni interes uvijek stavljali ispred države i naroda. Druga dva sloja bošnjačkog naroda – dezorijentisani intelektualci i nepismeni narod – nisu se mnogo ni pitali. Vodeći političari su, vjerovatno, znali šta to znači, ali bili su im draži vlast i sopstveno bogatstvo od budućnosti naroda i države. "Dakle, nama Bosancima nije niko ukrao naš jezik, nego ga je naša ondašnja "elita" prodala... Ta utvara korupcije na štetu svog naroda prati Bosnu kao zao duh. I danas na ključnim mjestima imamo "zemljoposjednike" koji se na isti način odnose prema kulturnoj baštini Bosne, koristeći je kao politički ili finansijski zalog, ne mareći za daljnji kulturni razvoj zemlje ili njenu budućnost", kaže Mišo Ešić.[2]

Kao što vidimo, sličnost sa sadašnjom situacijom u kojoj se Bošnjaci nalaze – očigledna je.

Druga strana tunela

Kad je u sarajevskoj Vijećnici, krajem septembra 2017. godine, pompezno obilježen, prvi put, Dan Bošnjaka, zadovoljni su bili oni oni koji tvrde da Bošnjaci ništa nisu naučili iz sopstvene historije. Sve je bilo isto kao početkom de-

[2] Ešić, Mišo: *Zašto je zabranjen bosanski jezik*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017., str.16.

vedesetih: i stožerna muslimanska stranka, i intelektualni i politički prvaci, i povod je bio valjan – 24 godine od Bošnjačkog sabora na kojem smo vratili svoje vjekovno ime. Ostalo je i tada nerazjašnjeno zašto Bošnjacima treba poseban sabor, kao oblik "opštenarodnog" okupljanja, kakav su pravili rušitelji Bosne, kad su imali na raspolaganju insitucije države, ma kako one slabe bile. Svako takvo separatno okupljanje označavalo je korak dalje u pravcu rastakanja jedinstvenog bosanskog tkiva i bilo je potvrda da su Bošnjaci, makar i potajno, sve više prihvatali ideju koju su im naturili Beograd i Zagreb – zasebnu muslimansku državicu, odmilja nazvanu "fildžan državom", kao jednu od tri konfederalne jedinice zasnovane na etno-religijskoj podjeli. Isto to se dogodilo i na saborovanju u Vijećnici 2017. godine. Najavljeni su himna, grb i zastava bošnjačkog naroda, čime je gromoglasno potvrđena stara ideja o vjerskoj i etničkoj separaciji i homogenizaciji, dakle o etničkoj podjeli države, od koje, očigledno, bošnjačka elita nikad nije odustala. Ostalo je da i Srbi i Hrvati prihvate poziv i učine to isto, pa da se ponovo vežu zastave. A onda da se opet pokoljemo.

Tako su ponovo sasvim pogrešne krupne riječi bačene u visoko bosansko nebo.

Da se vratimo na početak kalvarije, u devedesete godine, koje su presudno odredile budućnost Bosne i Bošnjaka. Da su Bošnjaci sami sebi najbolji neprijatelji, pokazalo se kad je, uz veliku pompu, osnovana prva monoetnička stranka, stranka Muslimana, čime je na političku pozornicu uveden i ozakonjen ubilački nonsens – političko organizovanje etničkih grupa unutar iste države, što je značilo samo jedno: ozakonjenje etno-religijskog kolektivizma, teritorijalizaciju etničkih politika i podjelu kao neumitni ishod. U uvodnom izlaganju na Osnivačkoj skupštini Stranke demokratske akcije Alija Izetbegović je istakao kako predstoji novi dogovor naroda BiH o tome kakvu BiH i kakvu Jugoslaviju želimo. A takve dogovore, kako je rekao, mogu voditi samo istinski predstavnici naroda, koje mogu odrediti samo narodi, i to na slobodnim izborima. Time je najavljeno rušenje Ustava Republike BiH, jer će se ubuduće sve odluke donositi dogovorom, to jest konsenzusom etničkih zajednica, i svaka će od njih imati pravo veta. Pošto u postojećem Ustavu nije bilo naroda niti narodnih stranaka (pogrešno nazvanih nacionalnim strankama) i njihovog "dogovaranja" i ekskluzivnog prava na predstavljanje etničkih zajednica, taj je Ustav ignorisan i uvedeno je pravo tih stranaka da budu vlasnici svojih naroda i isključivi tumači njihove volje. Lideri bosanskohercegovačkih etnija postali su "istinski" predstavnici naroda, i taj se termin, kao što smo mnogo puta vidjeli, odnosio isključivo na poslušno članstvo triju mono-etničkih stranaka koje su okupirale čitav javni prostor, sadašnjost i prošlost, i prisvojile sebi sva prava na definisanje i realizaciju kolektivistički zamišljenih interesa triju entičkih skupina. U svemu tome ubijeni su bili građani i građansko društvo, i Bosna je neumitno krenula stazama povratka

u srednji vijek. Komunističko jednoumlje, kao proklamovani smrtni neprijatelj novih gospodara triju etničkih stada, zbog čijeg su rušenja i Bošnjaci pristali na podjelu svoje države, zamijenjeno je novim modelom: tri jednoumlja, isključiva i netolerantna baš kao i ono protiv kojeg su se, navodno, novi lideri borili, ako ne i više od toga. Kao i u svim slučajevima naglih društvenih promjena, iza velikih riječi o ideološkoj borbi za slobodu, pravdu i demokratiju krili su se sasvim prizemni ciljevi: borba za moć i osvajanje svih privilegija koje ta moć donosi, pogotovo ekonomskih.

Ideju o "dogovaranju" naroda mimo postojećih državnih institucija, objeručke su prihvatili Slobodan Milošević i njegovi sljedbenici, koji su tu ideju nadogradili: suprotno Ustavu SFRJ, narodi, a ne republike, treba da se dogovaraju, i samo narodi (a pogotovo srpski) imaju pravo na samoopredjeljenje. Kako je uopšte moguće dogovaranje i pregovaranje čitavih naroda, ko čini te narode (ne zaboravimo da je udio mješovitih brakova i onih koji su se na popisu 1991. godine izjasnili kao Jugosloveni, bio toliki, da su oni, faktički, predstavljali četvrti narod u BiH i Jugoslaviji), ko interese naroda definiše i po kojim pravilima, ko narode predstavlja i postoji li u svijetu makar jedan model sličan tome – to, naravno, nikoga nije zanimalo. Riječi su bile važne, riječi koje su gromoglasno odzvanjale u praznim glavama i srcima, riječi koje su zamijenile zakone i ustave, pravila i običaje, znanje i pamet. Time je pokrenuta lavina koja se ni danas ne zaustavlja. Prvi korak nakon toga bio je osnivanje istih takvih stranaka srpskog i hrvatskog naroda, koje su, uoči izbora, u trijumfalnom pohodu na već urušenu tvrđavu komunizma, uz himnične zvuke, vezali svoje zastave sa zelenim bajracima SDA. Bila je to savršena predigra za masakriranje Bosne. A, po običaju, bošnjački intelektualci ponovo su stavili glave pod skute vlasti, pa su posebnom Rezolucijom muslimanskih intelektualaca pozdravili i podržali ovaj samoubilački korak, kojim je ne samo uvedena praksa slobodnog kršenja zakonitosti u ime nedefinisanih "interesa naroda", već i pogubna etno-konfesionalna podjela, koja ukida građanina, demokratiju i kritičko mišljenje, i sve stavlja pod plašt neprikosnovenog kolektivizma srednjovjekovnog tipa.

Svođenje građanina na bezličnog pripadnika etničkog i religijskog stada i odbacivanje svih drugačijih (onih koji ne pripadaju nijednoj etniji, ateista i ostalih nevjernika, kritičara jednoumnih političkih koncepcija, zagovornika nekog drugog puta i sl.), odbacivanje bosanstva i rušenje institucija i ustavnog poretka, uklanjanje antifašizma iz javnog prostora, instaliranje političke religije i svođenje sposobnosti, znanja, patriotizma i modernosti na mentalni nivo seoskih hodža, isključivanje čak i dokazanih Bosanaca, ako imaju pogrešno ime i prezime ili ne prihvataju jednoumlje, sve je to označilo oduševljeno pristajanje bošnjačkog političkog i intelektualnog vođstva na vrelu ponudu korifeja velikosrpske i veli-

kohrvatske provincijske imperijalne ideologije: da se proizvedu homogene, bezumne gomile koje će se zvati narodima, pa da se vlasnici tih naroda dogovore o njihovom potpunom razdvajanju. U slučaju bosanske "leopardove kože", na koju je ličila etnička izmiješanost na svakom pedlju države, to je značilo samo jedno: da se krvlju iscrtaju nove granice u ljudima i među ljudima. To se, uoči rata protiv BiH, zvalo: dogovaranje, to jest ekskluzivno predstavljanje naroda.

Tarik Haverić je zapisao: "Predstavljanje naroda" i njihovo "dogovaranje" činilo se tako prirodnim, da se zaboravilo kako ono ne postoji nigdje na svijetu. Čak i prema bosanskom Ustavu, u Skupštini se sve odluke donose natpolovičnom ili dvotrećinskom većinom glasova u oba doma; Izetbegović je izmislio "dogovaranje naroda", tj. konsenzus etničkih stranaka o svim pitanjima, dajući tako svakoj od njih, a naravno i svojoj, pravo veta. Raspad Skupštine bio je već tada gotova stvar: kada postoje potpuno različite ideje o prirodi države i njenog uređenja, konsenzus se ne može postići. Svaka od stranaka kontrolirat će jedan dio teritorija, zavisno od snage… što se i dogodilo."[3] Tako se nesretni patent bošnjačkih lidera, koji nisu znali ili nisu htjeli da izađu iz svoje misaone praznine, razbio o glavu svim Bosancima, a posebno Bošnjacima. Ali, kako kaže Haverić, ako su to htjeli nosioci velikosrpskog i velikohrvatskog političkog projekta, zašto su na sve pristali bošnjački samoproglašeni spasitelji, koji su u reislamiziciji svoga stada i religijskoj jednoumnosti vidjeli početak i kraj svijeta? "Ne samo da su prihvatili igru u kojoj sigurno gube, već su je prvi i zaigrali", kaže Haverić.[4]

Čak i kad su zastave razvezane, a voljeni partneri u igri porobljavanja vlastitih naroda pokazali svoje koljačko lice i ogoljeli namjere da unište i Bosnu i Bošnjake, samoproglašeni vlasnici bošnjačkog naroda nastavili su da gaze istim stazama: nakon dvije rezolucije Ujedinjenih nacija iz 1992. godine o agresiji Srbije i Crne Gore na BiH, oni su tražili da pregovaraju s Karadžićem i Bobanom, čime su agresiju pretvorili u sukob triju strana, u građanski rat, kojim je amnestirana tadašnja SR Jugoslavija za očiglednu i sudski potvrđenu agresiju. To je trasiralo i dalji put u pregovorima: etničko razgraničenje triju strana. Dejton je samo ozvaničio postojeće stanje, o čemu je kasnije govorio tvorac tog dokumenta Richard Holbrooke. On je potvrdio da su lideri svij triju strana insistirali na dogovoru o etničkoj podjeli, jer su to, kako su rekli, željeli njihovi narodi. "Dejtonski model predstavlja željeno rješenje za postizanje cilja koji je pod egidom "dogovaranja naroda" formulirao vrh SDA 1990. godine", kaže Edin Šarčević "Upravo je po ovom modelu "dogovor naroda" postao isključivom determinantom svih političkih i paralelnih procesa, ali i cjelokupnog političkog života u BiH… Dakle, ko je tražio "dogovor naroda", mora prihvatiti i premise Dejton-

[3] Haverić, Tarik: *I vrapci na grani*, Sarajevo: Rabic, 2009., str. 280.

[4] Isto

skog modela".[5] A to rješenje, pored ukidanja građana, vladavine etno-konfesionalih elita "u ime naroda" i nepovratne teritorijalizacije etničkih volja, donosi i permanentno stanje potencijalnog rata. "Tamo gdje se državna nacija i građanski ustavni patriotizam zamjenjuju državom etno-nacija i etno-nacionalizmom, država se mora uspostavljati kao sistem uzajamne kontrole i latentnog sukoba pojedinih naroda", kaže Šarčević.[6]

Šaćir Filandra ukazuje na još jednu "grešku u koracima" ratne bošnjačke politike, koja se ogledala u dilemi: narod ili država, to jest da li je cilj agresora uništenje države ili naroda. "Oni koji su ustrajavali na stavu da je cilj rata uništenje Bošnjaka kao muslimana, odnosno da sukladno tome, treba prije svega spašavati narod, a ne državu, gubili su iz vida činjenicu da bi time Bošnjaci bili tretirani samo humanitarno, a ne politički, jer bi izgubili status subjekta međunarodnog prava. I još gore, odbrambena politika bi u tom slučaju bila samo etnička, bošnjačka, i nužno bi rezultirala bošnjačkim nacionalizmom i bošnjačkom nacionalnom jedinicom. Suprotno tome, oni koji su uništenje države vidjeli kao cilj neprijatelja, ustrajavali su na jačanju njenih ustanova, na legalitetu njenih odluka, njenoj multietničnosti, bili su protiv etničke podjele zemlje i znali su da ako se sačuva država, da će se sačuvati i narod"[7](7) Kako Filandra navodi, neki su dilemu: narod ili država, smatrali lažnom dilemom. Pravo pitanje je, kako kažu, bilo kako dovršiti islamiziranje naroda i stvoriti muslimansku državicu, ma kolika ona bila (što je, zapravo, bila ideja – mamac neprijatelja Bosne, koji su znali da bi pristanak da takav prijedlog bio potpuna katastrofa i za Bosnu i za Bošnjake). Izetbegović je odbio takve prijedloge, ali u bošnjačkom političkom vođstvu je ostala ideja koja, kako se čini, nikada nije napuštena. Mračni poklič: "Nek je naša, makar bila k'o avlija", i danas odzvanja kao zlokobni odjek koraka kojima je bošnjačko političko vođstvo krenulo unazad, u izmaštanu srednjovjekovnu muslimansku idilu. Islamizacija Armije BiH pokazala je kako se to radi.

A kad su i posljednji vrapci na grani shvatili svu pogubnost rušenja građanskog društva, zakona i instuitucija države i dosljedne etno-konfesionalne podjele, bošnjački lideri su se, u skladu s filozofijom prvog među njima, pokušali prikazati svijetu kao zagovornici građanskog društva. Ali, čak ni tada nisu se odrekli istog koncepta etnokratije: jedna (monoetnička) stranka i jedan vođa za čitav narod, koji je nosilac suvereniteta, pri čemu se narod shvata isključivo kao mehanički zbir religijom definisanih pojedinaca, odvojen od drugih. A ako je jedna etnija suverena, to isto se odnosi i na ostale dvije, što u praksi znači tri zasebne terito-

[5] Šarčević, Edin: "Dejtonsko zatočeništvo" – slučaj ili zakonomjernost", *Godišnjak* "Preporod", 2011., str. 105.

[6] Isto, str. 106.

[7] Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma*. Sarajevo:BZK "Preporod", 2011., str. 283, 284.

rije, tri vlasti, tri različita sistema, što, dalje, donosi samo jedno: podjelu države. Prazne riječi o zalaganju za građansko društvo nisu mogle nikoga zavarati, jer su Bošnjaci, vođeni svojim liderima koji u budućnost idu natraške, ostali zaglibljeni u psudeo-religijske fantazme, u samoorijentalizaciju i turkofiliju, u narativ žrtve, u bespomoćnost i beznadežnu udaljenost od savremenog svijeta.

Tako je na 3. Kongresu Stranke demokratske akcije u Sarajevu, oktobra mjeseca 2001. godine, utvrđeno i u dokumente unijeto da se težište djelovanja Stranke od nacionalnog pomjera ka građanskom, a jedan od osnovnih ciljeva je gradnja građanskog društva i afirmacija bosanskog identiteta. Ali, niko nije ni pokušao objasniti kako se to može postići, kad je sama SDA pretvorena u vjersku stranku, u kojoj je praktikovanje vjere, kao lični čin, postalo temelj javno potvrđene političke podobnosti, a narod pozivan sa svih govornica da glasa za one "koji klanjaju i poste". Kako je moguće pomiriti etničku homogenizaciju, potpuni i sveobuhvatni kolektivizam, teritorijalizaciju separatnih nacionalizama, mržnju kao temelj politike, srednjovjekovno plemensko organizovanje, isključivost političke religije i reislamizaciju društva – s idejom građanske, dakle moderne, sekularne, demokratske BiH, kao društva hiljadugodišnjeg jedinstva različitosti – to je do danas ostalo nepoznato.

Pomračenje bošnjačkog uma

U jesen 2018. godine, nakon još jednih opštih izbora, krenuo je punom snagom naš stari cirkus, koji je jasno pokazao svu apsurdnost bosanskog političkog organizovanja, koje počiva na temeljima ideologije razaranja, mržnje, razlika, plemenske svijesti i sveopšteg porobljavanja uma. Etnički i klerikalni nacionalizmi okupirali su svaku poru društva, kao složni dijelovi jednog istog mraka, služeći jedan drugom za održavanje ravnoteže u vladanju nad ljudima, poput tasova na vagi. Riječi su ponovo zamijenile svaki oblik djelovanja, svađe su zaglušile muziku praznih stomaka, ono što je do jučer bilo legitimno, sad više nije, moral, pravila i zakoni izvrgnuti su ruglu kao nikad dosad, izabrani političari pretvorili su se u komete koje lete onome ko im više daje, Centralna izborna komisija se od čuvara izbora pretvorila u glavni remetilački faktor, glasovi su se krali i šakom i kapom naočigled javnosti, nebo se prolamalo od jeftinog patriotskog bofla, a nije se čula nijedna riječ o državi, o njenim institucijama, o ekonomskim programima, o razrušenom pravosuđu, o pocijepanom školstvu, o sveopštem jadu i bijedi, o besperspektivnosti zbog koje hiljade mladih ljudi bježi iz zemlje, i to najviše iz područja koja su, nakon etničkog čišćenja i ratnih zbivanja, postala etnički najčistija. Sva najvažnija društvena kretanja izvučena su iz realnog života, iz ekonomske sfere i državnih poslova zasnovanih na vladavini prava, i gurnuta u košmar mitova, legendi, lažne prošlosti, ispraznih rituala i falsifikovanog života, i to s

jasnim razlogom: vladajuće elite na postjugoslovenskom konfliktnom prostoru nesposobne su da izađu iz ljušture svojih primitivnih, nezajažljivih, palanačkih snova, pa se drže provjerene matrice mržnje, sukoba, kolektivizma, političke religije i sporazumne podjele prostora na etničke feude, ispunjene prazninom. Kad su nastavljači Miloševićeve i Tuđmanove politike – Milorad Dodik i Dragan Čović – pozvali "bošnjački blok", ma kakav on bio, da podupre, s treće strane, tronožac etničke vlasti u BiH, kako bi se nastavila etno-konfesionalna podjela, oni koji sebe nazivaju građanskim strankama poručili su da oni nisu bošnjački, već bosanski blok. Ali je ponudu ponovo prihvatila SDA, opredjeljujući se jasno za nastavak bosanske agonije. Bošnjački političari su još jednom ostali gluhi i nijemi za gorući zahtjev vremena: da se jasno profilira bosanska, umjesto bošnjačke politike, da se formira probosanski blok, bez obzira na unutrašnje političke razlike, koji će formulisati makar minimum strategije za spas države i ukazati na jedino moguće rješenje: građanska, sekularna, uređena država, koja liči na Evropu. Tako je pijani bosanski brod nastavio da plovi uzburkanim vodama, sa sve manje nade da će stići u bilo kakvu mirnu luku. Ovo očito "zatvaranje bosanskog uma", kako današnju bošnjačku mentalnu i kulturnu regresiju definiše Senadin Lavić, postalo je obilježje nezadrživog juriša u provincijalizam, neznanje i odvojenost od svijeta, u palanački svijet isključivosti, nekretanja duha, samodovoljnosti, nekritičnosti i bjekstva od slobode, u samodefinisanje pseudo-religijskim narativima, kojima je bliži musliman iz Malezije nego prvi komšija koji ne dijeli isti svjetonazor, makar se i formalno svrstavao u Bošnjake. Reduciranje umnosti preslikalo se i na državu – BiH je, voljom triju etnocentrizama, triju oblika zarobljenosti, izolacije i lažne slike života, pretvorena u Bermudski trougao, u kojem su Bošnjaci svedeni na trećinu teritorije i istu toliku količinu političke moći, a Bosanci svedeni na misaonu imenicu.

"Zatvaranje bosanskog uma označava povijesni događaj i proces reduciranja života u Bosni na etničku i religijsku dimenziju, na etnički ključ u ljudskim odnosima", kaže Lavić. "Ovo je epohalni nazadak bosanskog bivstvovanja i direktni je saveznik velikodržavnog ekspanzionizma prvih susjeda, kao i širih, kompleksnih procesa u Regionu, ali i na globalnom nivou. Svođenje cjeline bosanskog bivstvovanja na etničku i religijsku dimenziju kazuje da su ta dva oblika postala primarni modeli kroz koje se odvija razumijevanje smisla i vrijednosti života. Iza etnoklerikalnog narativa stoje sasvim konzervativne političke orijentacije, koje se više i ne stide vlastite nazadnosti, barbarizma i nacionalističke isključivosti. Zatvaranje bosanskog uma je opasan poduhvat u širem kontekstu, a njegov cilj je podjela Bosne.[8]

[8] Lavić, Senadin: "Zatvaranje bosanskog uma", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2001., str. 165.

Bošnjački etnocentrizam pokazuje se kao centrifugalna sila koja Bošnjake otkida od bosanstva, od viševjekovnog društva jedinstva u različitostima, od savremenog svijeta i života, svodeći ih na usamljenu gomilu, na pleme izgubljeno u prašumi neznanja, antimodernosti i primitivizma, na hor koji nema sluha za bilo kakvu melodiju drugačiju od one koju im diktiraju gluhonijemi dirigenti. Temeljni ideološki zahtjev iz devedesetih godina prošlog vijeka – reislamizacija muslimana – potvrdio se do danas kao glavna stranputica bošnjačkog tumaranja kroz bespuća historije. Svođenje cjeline bivstvovanja na pseudo-religijsku interpretaciju i etničku homogenost dovelo je Bošnjake dotle da se, pokušavajući spasiti sebe i državu, u potpunosti izjednačavaju s onima koji uništavaju i njih i Bosnu. Isti su politički narativi, isti metodi djelovanja, isto gušenje individualnosti i slobodoumlja, isto je brisanje antifašizma, isti je religijski diskurs, ista je čak i psihologija žrtve. I ono što je najgore: bošnjački politički um daje jednak doprinos ubijanju raznolikosti – društvene, religijske, kulturne, političke, ubijanju tolerancije, kao najbitnije odlike hiljadugodišnjeg bosanskog življenja, i eliminisanju kritičkog mišljenja, u čemu ima nesebičnu pomoć religijske zajednice. Kao i ostala dva od tri nerazmrsivo uvezana i zaraćena plemena, oni na tuđi nacionalizam odgovaraju svojim sopstvenim. Prihvatajući matricu razlikovanja, Bošnjaci sebe sve više definišu kao druge i drugačije. Sličnost i istost su postali prevaziđeni i nepotrebni pojmovi. U današnjem svijetu koji se sažima do nivoa Makluanovog globalnog sela, bosanske etnopolitike, podjednako, ograđuju svoj etnički, geografski i kulturni prostor, svoju teritoriju, u kojoj će srednjovjekovne elite jedna drugoj potvrđivati pravo vlasništva nad zemljom i ljudima, svodeći državu, o kojoj imaju sasvim oprečna shvatanja, na stvar međusobnog dogovora. Ti "etnopolitički preduzetnici", kako ih naziva Asim Mujkić, svoj politički *credo* svode na međusobne odnose vladanja i moći, na dijalog u kojem nikad nema rješenja. "Kao takav, on predstavlja sudar međusobno isključivih partikulariteta, pri čemu "dogovaranje" na takvim etičkim premisama, koje se može izraziti kao "slaganje o tome da se ni u čemu ne slažemo", može potrajati do unedogled. Takvo pak "dogovaranje" bez ugovora kao konačnog ishoda višestruko je korisno za etnopolitički poredak, jer je uspješan generator krize i motorna snaga kontinuirane etničke mobilizacije koja kompleksnu političku zajednicu održava u stalnom "pred-ugovornom" stanju, u haotičnom sudaranju partikularnosti, kao najvišem izrazu političkog"[9]

Trajno stanje nedovršenosti, sukoba i netrpeljivosti, koju diktiraju sva tri ružna lica bosanskog Janusa, ne samo da održava i učvršćuje temelje svjetovnog i duhovnog vladanja nad ljudima, već daje gorivo davno projektovanoj proizvod-

[9] Mujkić, Asim: "Bosanskohercegovačko građanstvo i bošnjačka dohomogenizacija – godine raspleta", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011., str. 172.

nji jednodimenzionalnih etno-konfesionalnih zajednica, a one, snagom neumitne unutrašnje logike, streme formiranju zasebnih teritorijalnih jedinica, koje će nastaviti neupitnu vladavinu svojih feudalnih gospodara, daleko od razuzdane evropske gomile demokratskih država. Asim Mujkić to naziva "procesom političke proizvodnje naroda, to jest novih zajednica za posebne političke potrebe" … pri čemu "svaka partikularna etno-politika proizvodi naciju za sebe".[10] (Tome služe i krivotvorenje historije, mitologizovana svijest, patriotska laž, politički teatar, solidarnost u pljačkaškoj politici, pa čak i zločini – u njima i žrtve i počinioci nalaze dokaze svoje historijske autentičnosti i razloge za homogenizaciju, kao bedem protiv drugih. Sve to održava na površini etničke elite koje ne poznaju i ne priznaju državu i njene institucije, ustave i zakone, već se drže proklamovanog "dogovora naroda", svedenog na njihov međusobni kafanski dogovor o ravnoteži vlasti i na neformalne kanale odlučivanja, u kojima lideri i njihova lična volja zamjenjuju sve izabrane demokratske institucije BiH. Činjenica da nikakvog dogovora do danas nema, niti može da ga bude, i da se svi zajedno gušimo u blatu provincijalnih nacionalističkih projekata nedoraslih i neobrazovanih političkih elita, ne zbunjuje nimalo pripadnike tih elita. Oni su, manje ili više, zadovoljni svojim podanicima, bar do sljedećih izbora.

Ljudi jedne dimenzije

U Bosni je još od devedesetih godina prošlog vijeka očigledan manjak stvarnog života. Monolitna i masovna industrija svijesti, o kojoj je nekad pisao George Orwell, preparirala je svijest ljudi, promijenila iz temelja kulturne obrasce, izokrenula prošlost i izvrnula na glavu sistem moralnih pravila, koji je vladao vijekovima. Život je postao karnevalska igra, predstava, materijalizovana laž, riječi su izgubile značenje, kuga nacionalizma je okovala čitavo društvo, krivotvoreći sve njegove vrijednosti. "Nacionalistička ideologija se gotovo uopšte ne poklapa sa stvarnošću i mora sistematski iskrivljavati povijest kako bi opravdala sebe", kaže nobelovac Mario Vargas Llosa.[11] Nacionalizam, kao galopirajuća bolest, u stanju je da ekspresno uvuče pojedince u mašinu za mljevenje identiteta i da ih natjera da se raduju dobrovoljnom gubljenju ličnosti na račun kolektiva. "Pored tog kolektivizma", kaže Llosa," bitan sastavni dio nacionalizma je i metafizički esencijalizam. Prema toj doktrini pojedinci ne postoje neovisno o naciji, onoj majčinskoj placenti kojoj zahvaljuju svoj život i svoj identitet …

[10] Mujkić, Asim: "Bosanskohercegovačko građanstvo i bošnjačka dohomogenizacija – godine raspleta", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011., str. 175, 176.

[11] Kordić, Snježana: "Anatomija nacionalizma", *Književna republika*, objavljeno na portalu "h-alter" 11. 10. 2010. , str. 1.

nacionalni identitet".[12] Nacionalizam stvara kolektivnu ličnost, prototip, koji svoj društveni identitet svodi na zatvorenu, homogenu i jednodimenzionalnu sliku, na fikciju i lažno pamćenje, na suprotstavljanje drugima, na iracionalni i teleološki svjetonazor. Pri tome nacionalizam guši i odbacuje razum i racionalnost, jer "istine koje nacionalistička ideologija proglašava nisu racionalne; one su dogme, vjerske dogme. Zato se nacionalizmi, kao ni crkve, ne upuštaju u dijalog; oni proglašavaju svetim ili ekskomuniciraju".[13] Bošnjaci svjedoče danas o posljedicama ove pošasti: provincijska zatvorenost i autizam, plemenska svijest, traganje za prošlošću, opšti primitivizam i pristajanje na nesreću, vladavina pseudo-religijskih obrazaca, samoponižavanje, pasivnost, kič-kultura, odbojnost prema modernom. I, prije svega, nacionalistička proizvodnja jednodimenzionalnih ljudi, ljudi s redukovanim identitetom, svedenim na pripadnost etniji i religiji, zasnovanu na razlikama, podjelama, strahu od drugih i na psihologiji jednoumne gomile. Hoće li takvi Bošnjaci ikada moći ponovo osvojiti stvarnost?

Prvi korak bi svakako bio dokidanje famoznog programa "reislamizacije muslimana", jer to široku identitetsku matricu svodi samo na jednu dimenziju – vjersku, koja se lako preobražava u "ubilački identitet", kako kaže Amin Maluf. Jer, "ako se ljudi svih zemalja, svih društvenih položaja, svih verovanja, tako lako preobaražavaju u koljače, ako fanatici svakojake fele tako lako uspevaju da se nametnu kao branioci identiteta, to je zato što 'plemenska' koncepcija identiteta, koja još uvek preovladava… pogoduje jednom takvom zastranjivanju".[14] Svaki identitet je široko, otvoreno polje koje se ukršta sa drugima, i vertikalno i horizontalno, to je neprekidno kretanje, prožimanje, spajanje i razdvajanje, učenje i korigovanje stvarnosti. Teško je bošnjačkom političkom umu objasniti jednostavnu činjenicu da je svako od nas istovremeno on sam i svi drugi, da svako ima više identiteta koji se ne mogu svesti na jedan, da "…različiti kulturni identiteti ne koincidiraju međusobno, ne tvore jasno razgraničene teritorije, u njima se razni sastojci neprekidno slažu jedni preko drugih. Svaki je pojedinac plurikulturalan; kulture nisu monolitna ostrva nego izukrštani odnosi. Individualni identitet potječe iz susreta višestrukih kolektivnih identiteta unutar jedne jedine osobe; svaka od naših mnogobrojnih pripadnosti doprinosi oblikovanju jedinstvenog bića koje smo mi."[15]

Nametanje bespogovornog religijskog svjetonazora osiromašuje beskrajno bogatu sliku svijeta na samo jednu prostu dimenziju, kradući, na taj način,

[12] Isto, str. 2.

[13] Isto, str. 3.

[14] Maluf, Amin: *Ubilački identiteti*. Beograd: Laguna, 2016., str. 35.

[15] Todorov, Cvetan: *Strah od varvara*. Beograd:Karpos, 2014., str. 77.

stvarnost od svojih podanika i svodeći ih na poslušno stado koje slijepo slijedi svoje pastire. "Opasno je kada sveštenici 'uvedu Boga u politiku' i onda kažu na čijoj strani je Bog ili koji narod On podržava. To više nema veze s vjerovanjem, nego s najmračnijom nacionalističkom manipulacijom ljudi i zloupotrebom vjerovanja".[16] Bosanska industrija svijesti na taj način prikriva činjenicu da religije i etničke politike nisu nikakvi spasioci, već, naprotiv, grobari bosanstva i njegove budućnosti te glavni uzrok podjela, mržnje i cijepanja države i društva. Te podjele počinju već u osnovnoj školi, ili čak u obdaništima, u kojima vjeronauka, uz pomoć triju nastavnih programa s tri različite istine, nema za cilj da uči djecu o vjeri (to bi se lako moglo organizovati u vjerskim institucijama), već ih uči od malih nogu da mrze druge i drugačije i da se razlikuju od njih, praveći istovremeno buduću poslušničku masu, ukalupljenu u vlastitu etno-konfesionalnu zajednicu.

Tako smo dobili vjerske političke stranke i politizovanu religiju, kao dvije strane jednog istog tipa vladanja. Najveća bošnjačka stranka – SDA – ispunila je svoj politički sadržaj religijskim svjetonazorom, on je postao mjera i kriterij političkog djelovanja, i (pogotovo) političke podobnosti, i najvažniji dio praktičnog djelovanja, sve do karikaturalnih oblika: od obaveznog vjerskog pozdrava i prešutne zabrane alkohola, do protesta što sutkinje ne mogu nositi hidžab na radnom mjestu i prijedloga da se studenti i profesori sarajevskih fakulteta oslobode nastave i polaganja ispita u vrijeme džume. Termin "istinski predstavnik naroda" ili "podobni Bošnjak" dobio je konkretnu sadržinu. To je onaj ko ide u džamiju i posti, ne pije alkohol i radi kako mu hodže i politički lideri kažu. Za bošnjački politički um "istinski predstavnici naroda", to jest dobri Bošnjaci jesu oni koji slijede složni vjersko-politički nalog. Jasenko Karović piše o tome može li se i kako postati dobar ili loš Bošnjak: "Da li o tome presudno arbitrira vjerska, odnosno islamska popunjenost i orijentacija? Postavimo dilemu drugačije: može li subjekt, koji je vlasnik bosanskog pasoša, iskreni i duboki vjernik i strastveni poštovalac islama, steći kvalifikaciju lošeg Bošnjaka? Svakodnevni uvid u konkretno stanje stvari u praktičnom bošnjačkom životu govori da je za percepciju najvećeg broja Bošnjaka takav ishod nezamisliv".[17] Dakle, pravi vjernik i sljedbenik dominantne politike ne može biti "loš Bošnjak" čak ni ako krade, laže, ubija. Božija milost je na njemu.

Islamska zajednica je prihvatila taj zov politike, pa je ušla bez zazora u političku arenu, podržavajući etnički projekt kao svoj sopstveni, čak i kad on nameće

[16] Lavić, Senadin: "Nacija u rukama religije", *Godišnjak,* 2016., str. 296.

[17] Karović, Jasenko:"Neki aspekti formiranja bosanske mitologije, *Godišnjak* BZK "Preporod", 2015., str. 41.

podaničku turkofiliju (učenje dove u sarajevskim džamijama za uspjeh ofanzive turske vojske protiv Kurda u Siriji, kao pomoć jednim muslimanima da ubijaju druge – slično onome što su nekad radili pravoslavni sveštenici, blagosiljajući zločinačke pohode srpske vojske. Čini se kao da iskustva iz prošlosti nimalo ne utječu na djelovanje bošnjačkog političkog (i religijskog) uma. O savezu politike i vjere Alen Kristić kaže:

"Politička religija je posljedica pogubnog saveza između religije i politike, u kojem religija političkim sredstvima želi zadobiti izgubljenu svjetovnu moć, a politika pod krinkom religije, koristeći njenu snagu, ostvariti prizemne političke ciljeve… Redoviti rezultat ovakvih saveza su užasavajući ratovi u kojima su politički sukobi postali još krvaviji zahvaljujući prisustvu religije."[18]

Razarajući stvarnost, svako od balkanskih plemena rekonstrura sliku religije, kao nekadašnjeg stuba identiteta, koja opravdava današnji raskol. Religije su pretvorene u novu ideologiju koja obavija čitavo društvo plaštom iracionalnosti, u udarnu snagu nacionalizma, u sistem apsolutne poslušnosti i bespogovorni način identifikacije. Bošnjaci se, ne samo voljom drugih, već i sopstvenim opredjeljenjem, pretvaraju u vjersku skupinu, što je stari san neprijatelja Bosne (sintagma "Bošnjaci-muslimani" svjedoči o tome). Bošnjački kolektivni identitet svodi se na vjersku pripadnost, na etničko-religijsku zajednicu odvojenu od drugih, na srednjovjekovnu sliku jedinstva sakralnog i svjetovnog, na pleme koje je zalutalo na putevima mračne historije. Rušenje čitavog starog sistema vrijednosti pravdano je upravo borbom protiv ateizma, mada je jasno da vjera i vjernici nikada u bivšoj Jugoslaviji nisu bili proskribovani u tolikoj mjeri kao ateisti danas. Teško je bošnjačkom političkom umu objasniti i činjenicu da su ateisti izgradili državu, a veliki vjernici je srušili i opljačkali, a još je teže shvatiti činjenicu da su komunisti, to jest nevjernici, spasili muslimane od pogroma u Drugom svjetskom ratu i odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a udarili temelj bosanskoj državi, temelj bez kojeg danas ne bi bilo ni Bosne ni Bošnjaka. Najteže je, ipak, shvatiti da ne čine bit bosanstva i temelj opstanka isključivo razlike, već njihovo jedinstvo u harmoniji, i da je krajnje vrijeme da se počnu afirmisati sličnosti. Religija je okupirala javni prostor i kulturu, namećući im imperative nemijenjanja, dogme i poslušničkog mentaliteta i svodeći pojedinca na nemisleće, nepostojeće biće, u potpunosti uklopljeno u kolektivitet. "Teologizacija društvenog prostora u Bosni očigledno predstavlja put u jednom pravcu, u slijepu ulicu iz koje nisu moguće nikakve integracije sa internim niti eksternim društvenim okolišem".[19] Konkretnije: svemoćne konfesionalne zajednice su okupirale bosanski duhovni i društveni prostor do te mjere, da njihovi okovi postaju suviše teški za bilo kakvo kretanje naprijed.

[18] Kristić, Alen: *Religija i moć.* Sarajevo: Rabic, 2009., str. 125.

[19] Isto

Mogu li se bošnjački politički lideri dosjetiti da je jedini put kojim BiH može ići – evropski, dakle građansko i sekularno društvo, u kojem je religija odvojena od države i politike? Nažalost, u Dejtonskom sporazumu nema ni riječi o sekularizaciji i sekularnom društvu, pa bi Bošnjaci, ako zaista misle da su naojodgovornji za državu, morali pokazati na vlastitom primjeru kako to izgleda. Ali, prije toga bi se morali odreći ličnih i grupnih interesa, gluposti, primitivizma i pohlepe, kao motora svog političkog djelovanja, ali i svakovrsnog izbornog plijena. Kako sad stvari stoje, to nećemo skoro dočekati.

Upotreba naroda

Dogovor političkih elita i njihova trodjelna podjela političkog prostora do danas je etbalirana do te mjere, da se svako izražavanje slobodne volje građana smatra nedopustivim incidentom. Kad je na opštim izborima 2018. godine za hrvatskog člana Predsjedništva izabran Željko Komšić, a ne "legitimni" lider HDZ-a Dragan Čović, to je izazvalo neviđenu buru, jer su se građani BiH usudili da biraju po svojoj volji, a ne po pravilima tro-etničkog dogovora. Sve se svelo na optužbu da pripadnici jednog naroda opet biraju člana Predsjedništva iz drugog naroda, s čime su se saglasili i mnogi Bošnjaci, potvrđujući da i dalje ne odstupaju od etničke podjele države. Činjenica da se sve odvijalo po ustavnim i zakonskim pravilima i da članove Predsjedništva ne biraju narodi, već građani, nije omela Hrvatsku da žestoko interveniše (doduše, bez mnogo uspjeha) u EU, niti srpsku stranu da tu reakciju podrži. Bošnjački lideri uglavnom nisu htjeli da se miješaju. A malo ko se sjetio i da spomene obavezu provođenja presuda Evropskog suda za ljudska prava (Sejdić-Finci i ostali) koje treba da otvore put BiH u građansko društvo. Jer, time bi bila narušena ravnoteža takozvanih konstitutivnih naroda, institucionalizovana i na opštoj saglasnosti zasnovana diskriminacija i neprikosnoveni principi podjele, kolektivizma i robovanja etno-konfesionalnim nalozima. A bez svega toga bila bi dovedena u pitanje vlast velikih fabrikanata nacionalizma, koji u svojim nakanama ne posustaju.

Tro-etnička podjela države, koja je omogućila neupitnu vladavinu nacionalističkih stranaka, koje su sebe proglasile jedinim autentičnim tumačima "narodne" volje, toliko je prirasla za srce bošnjačkim političkim liderima, da oni taj koncept brane do posljednje kapi (tuđe) krvi. Sven Rustempašić navodi kako je odbijena i prešućena inicijativa prof. Francisa Boylea da se, nakon presude Svjetskog suda iz 1994. godine, zatraži ukidanje entiteta Republika Srpska, kao rezultata zločina. "Međutim, stranke s centralama u Sarajevu su profesorov poziv ne samo ignorirale, nego su njihovi lideri užurbali dogovaranje s tuženom stranom da proces vode tako, da joj presuda ne donese nikakve kazne", kaže Ru-

stempašić.[20] Štaviše, bošnjački lideri su, nakon Boyleovog upozorenja, izbrisali iz tužbe zahtjev za povratak na stanje prije agresije, to jest vraćanje Republike BiH, i time RS-u učinili neizmjerno važnu uslugu. Ipak, "i pored njihove sabotaže da to bude zločin bez kazne, presuda Svjetskog suda od 26. februara 2007. je, neumitnošću pravne logike i solidnosti, ipak dovoljno povoljna… da se njome može ukinuti RS; ali u Sarajevu ne traže, niti im pada na pamet da traže izvršenje presude."[21] A u slučaju pokretanja takvog pravnog postupka, vlast RS-a ne bi imala dostatnih načina za samoodbranu, jer ogroman dio svih sudskih presuda za pojedinačne zločine potvrđuje njen zločinački i fašistički karakter, što otvara dovoljno prostora za međunarodnu arbitražu. Ali, spomenutu presudu bošnjački lideri nisu čak ni preveli i objavili, niti su učinili bilo šta da se pokrene pitanje ukidanja RS-a, čime nastavlju legaliziranje "najmlađe srpske države".

Šta je razlog za ovu očiglednu izdaju interesa države BiH? Možda to što bi, slijedom pravne logike, ukidanje posljedica agresije donijelo i uklanjanje etničke podjele, kao osnovnog cilja velikodržavnih ideologija koje ne prestaju da komadaju Bosnu, i povratak na građanski ustroj društva. A u takvom društvu ne bi bilo mjesta za vlasnike naših naroda, njihove pomagače iz religijskih zajednica i masu sljedbenika i korisnika njihove moći. Dovoljno da se zaustavi svaka promjena, pogotovo ona koja bi vodila nabolje.

Tako se bošnjačke političke elite uključuju punim kapacitetom u proces razaranja Bosne, tvrdeći da Bosnu brane, kao da im nije dovoljna slika koju o njima grade nosioci velikodržavnih ideologija i s jedne, i s druge strane, svodeći ih na muslimansku opasnost i etničku skupinu koja nije sposobna vladati sobom i prihvatati evropske standarde u politici i javnom životu. Štaviše, bošnjački politički um kao da se trudi podržati i opravdati tu sliku, gurajući Bošnjake u zagrljaj nedemokratskim muslimanskim režimima, u ime navodnog svjetskog jedinstva muslimana, koje dosad nikome dobra nije donijelo. Kako kaže Rusmir Mahmutćehajić:

"…emocionalizam takozvanog jedinstva muslimana je zamračivao zbilju stradanja i nemogućnosti određivanja pravog mjesta u evropskom političkom i kulturnom poretku. Tako su bosanski muslimani gurani u emocionalni zagrljaj nedemokratskim, tiranskim i dalekim režimima, te su za male pojedinačne mafijaške dobiti njihove pseudoelite sami pravdali onu sliku kojom ih njihovi neprijatelji određuju kao ne-evropski zaostatak u evropskoj cjelini".[22]

Pri tome, kaže Mahmutćehajić, "najopasniji oblik muslimanskog antimuslimanstva je ideologijsko postuliranje bosanske države kao mehaničkog zbira

[20] Rustempašić, Sven: "Nacija = država", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2014., str. 67.

[21] Isto

[22] Mahmutćehajić, Rusmir: "O bošnjačkom pitanju", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011. ,str. 79.

triju ili više etnonacionalnih identiteta. Unutar takvog postuliranja promiče se pseudoplemenska svijest u kojoj su pojedinci potčinjeni svojim poglavicama kao utjelovljenju neke sakralne vrijednosti. To je način koji je primjenjivan kroz prethodna dva stoljeća u pothvatu poricanja, razaranja i dijeljenja Bosne".[23] Na to, dakle, pristaju bošnjačke političke elite, da bi odbranile svoju vlast, svoje privilegije, svoj šićar, ne ustručavajući se da brane troetničku podjelu i dvoentitetsko ustrojstvo, koje ubija i Bošnjake i Bosnu, čak i kad je jasno da trajno etabliranje tog sistema znači i oprost zločina, i legalizovanje etničkog čišćenja i genocida, kao sredstva rješavanja nacionalnog pitanja, i svođenje Bošnjaka na dio države, što neumitno vodi njihovom nestajanju. Isto to donosi i napuštanje bosanstva u korist partikularnog etničkog identiteta, u potpunosti religijski uobličenog, u skladu s romantizovanom slikom "zlatnog" turskog doba i njihovog sistema mileta, kao narodno-religijskih zajednica.

Na toj slici su Bošnjaci nosioci državotvorstva, najodgovorniji za cijelu Bosnu, jer ni mileti nisu bili definisani određenom teritorijom, već samo pripadnošću religiji, a zajednica muslimana je, dakako, bila dominantna. Shvatanje etnije kao biološke, za zemlju vezane zajednice porijekla i vjere, odudara u potpunosti od običaja i pravila današnjeg svijeta.

"Pravi uzrok konflikata na Balkanu leži u tome što još nije uspio prelazak od propalog otomanskog poretka bez teritorijalnog mileta sa kvazidržavnom autonomijom, na zapadni sistem nacionalnih država sa čvrstim teritorijalnim granicama", kaže Urs Altermatt.[24]

Uz to, kako kaže isti autor: "Politički identitet Evrope izbora zasniva se na priznanju zajedničke političke kulture, a ne na sjećanju na zajedničku kuturnu prošlost"[25], kako je, slično tome, davno zapisao i čuveni francuski historičar Ernest Renan, ističući političku volju kao temelj države, u kojoj naciju čine svi njeni stanovnici, bez obzira na razlike.

Bošnjački politički um definitivno je pristao na RS kao činjenicu, pa ne čini ništa za one koji još žive i preživljavaju u toj mračnoj imperiji velikosrpstva, ali zato poteže pitanje većine i manjine u drugom entitetu, imajući u vidu samo etničku, a ne i građansku većinu. Ravnoteža trojne etno-konfesionalne podjele, u kojoj se tri jednoumne zajednice i tri totalitarne vlasti hrane jedna drugom i jedna drugoj obezbjeđuju trajanje, sigurna je brana protiv modernosti, napretka i evropske budućnosti, u kojoj zatucani, nesposobni i lažnom religijom ojačani

[23] Isto,. str. 82.

[24] Altermatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi, Svjetionik – Sarajevo*. Sarajevo: Izdavačka kuća "Jež", 1997., str. 156.

[25] Isto

vlasnici etničkih stada nemaju šta da traže. Njih se ne dotiču siromaštvo, bijeda, haos, korupcija, lopovluk moćnih, njih ne interesuje kupovina diploma niti opšte neznanje i glupost kao mjera svih stvari, njima nije važno što mladi i obrazovani bježe iz zemlje, što se državne institucije urušavaju, što pravosuđe slijedi naloge propale politike, a škole produkuju djecu koja mrze sve druge i drugačije, za njih je laž postala istina, nemoral je zauzeo mjesto morala i časti, kriminalci su zauzeli fotelje i postali uzorni građani, fašisti su postali borci za slobodu, a bosansko društvo, njegova historija, etika i kultura, ustupili su mjesto jeftinim religijskim i pseudo-historijskim predstavama. Nijedna od tri etničke zajednice ne nudi nikakav izbor. Teolog Alen Kristić kaže:

"Tvrdoglavo ustrajavanje u koncepciji monolitnog, uniformnog i totalitarnog jedinstva u našem podneblju, kako u sferi društveno-političkog, tako i u sferi religijskog, nemoguće je razumjeti bez uvažavanja da je to jedna od posljedica višestoljetnog života na granici, povezanog s neprestanom neprijateljskom prijatnjom. U tom se ozračju svaki oblik pluralizma, različitosti i samokritike oduvijek razumijevao ne samo kao slabost, nego i kao izdaja političkog, nacionalnog i crkvenog jedinstva "[26]

Bošnjački klero-nacionalizam se (za Bošnjake i Bosance) pokazao pogubnijim i gorim od ostala dva, njegov juriš na hiljadugodišnji bosanski (nad)identitet učinili su ono što za hiljadu godina nije mogao nijedan okupator, nijedan neprijatelj Bosne – srušili su ideju bosanstva, iz koje izviru životi nebrojenih generacija. Oružanu agresiju je Bosna preživjela mnogo puta, ovu unutrašnju, čini se, neće. I nije krivica samo na političkim, religijskim, intelektualnim, medijskim i ekonomskim elitama. Obični ljudi, kojima je dodijeljen božanski epitet naroda, snose veliki dio te krivice, čak i ako su prevareni, čak i ako nisu znali šta rade. Jer, prošlo je dovoljno vremena da se razbije magla političkog ludila koje nas je sve poklopilo, i zbog kojeg i daleka afrička plemena iz džungle javno odbijaju balkanizaciju njihovih društava, dovoljno da svi shvatimo kuda idemo. Ali, podanički mentalitet, beznadežna zaostalost, psihologija krda, mirenje sa sudbinom, kukavičluk i neznanje postali su oružje u obračunu s onim što je glavna opasnost za neprijatelje Bosne – zajednički život u jedinstvu različitosti, kakav je ovaj komad zemaljskog raja oduvijek krasio. Za ovo što danas imamo glasaju Bosanci i Bošnjaci, glasamo mi, građani ove države, prema uputstvima elita koje smo sami izabrali i za koje su građani važni samo kao biračko tijelo, glasamo za bezakonje i nepravdu, za put u feudalni mrak, za sopstveno uništenje. Zbog toga se naši lideri tako često, možda i s pravom, pozivaju na svoj vjerni narod.

Jer, šta bi oni bili bez nas?

[26] Kristić, Alen: *Tiranija religijskog.* Sarajevo*:* Rabic, 2014.

Literatura:

Altermatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi, Svjetionik – Sarajevo*. Sarajevo: Izdavačka kuća "Jež", 1997.
Ešić, Mišo: *Zašto je zabranjen bosanski jezik*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017.
Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma*. Sarajevo: BZK "Preporod", 2011.
Karović, Jasenko: "Neki aspekti formiranja bosanske mitologije", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2015.
Kristić, Alen: *Religija i moć*. Sarajevo: Rabic, 2009.
Kristić, Alen: *Tiranija religijskog.* Sarajevo: Rabic, 2014.
Kordić, Snježana: "Anatomija nacionalizma", *Književna republika*, objavljeno na portalu "h-alter" 11. 10. 2010.
Lavić, Senadin:"Zatvaranje bosanskog uma", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2001.
Mahmutćehajić, Rusmir: "O bošnjačkom pitanju", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011.
Maluf, Amin: *Ubilački identiteti*. Beograd: Laguna, 2016.
Maurer, Desmond: "Orientalism and self-orientalisation in Sarajevo", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2014.
Mujkić, Asim: "Bosanskohercegovačko građanstvo i bošnjačka dohomogenizacija – godine raspleta", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011.
Rustempašić, Sven: "Nacija = država", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2014.
Šarčević, Edin: "Dejtonsko zatočeništvo" – slučaj ili zakonomjernost", *Godišnjak* BZK "Preporod", 2011.
Todorov, Cvetan: *Strah od varvara*. Beograd: Karpos, 2014.

BOSNIAKS AGAINST BOSNIA

Jusuf Trbić

Summary

Where is the Bosniak political mind today, does it understand reality, and has it learned enough from a long and difficult past? Does it work against itself, its own identity and the state, whether it leaves to the anti-Bosnian steam, one by one, all fortifies of Bosnian existence for short-term interests shaped by ignorance, primitivism, selfishness, incomprehension the world around it and indifferent, as an indisputable feature of a Bosniak being? And what can be the consequences of such behaviour?

Today's picture of the Bosnian-Herzegovinian reality does not give much ground for optimism. While anti-Bosnian policies persistently, systematically and comprehensively work their devastating work, Bosniak political and intellectual elites continue their stagger through time, their lack of understanding of the state and its existential significance for the Bosniak people, their lack of understanding the modernity and the tragic lack of vision, understanding, knowledge and ability for a safer way to the future. If the Great Serbian idea was "switched" from the war to the peaceful path of building "the Serbian spiritual space", what is the answer to that?

If the road to failure is paved with ethnic homogenization and the rule of religious consciousness, if it is based on a falsified history that, among other things, rehabilitates fascism and all the anti-Bosnians narratives from the past, why Bosniak's political mind agrees to that, giving even its own contribution to the Bosniak and Bosnian tragedy ? What did the Bosnian and Bosniak elites make on affirmation of civil, enlightened, democratic and secular society, to strengthen state institutions and raise awareness of Bosnia as the national state of all its citizens? And do they realize that we, together, arrived into the tunnel without exit? In 1907, Bosniak political leaders sold their Bosnian language in order to get some of the required benefits related to the purchase of land. Today they peacefully watch unification of school systems of Republika Srpska and Serbia, and their parliaments are preparing to adopt the Declaration on the survival of the Serbian people at those areas, which is an obvious continuation of the former SANU (Serbian Academy of Science and Arts) memorandum. Shortly before of the war against Bosnia in the 1990s, Bosniaks were the initiators for destruction of the democratic, civil Constitution of B-H, in order to establish a "people's agreement", and this agreement, as said, can only be achieved by "true representatives of the people". Since in the Constitution there were no people, and especially set-against-people that were to be reconciled, the Constitution and the Republic of B-H were abolished, and bounded flags of three ethnic communities, as it never happened before, during the thousand-year history of Bosnia. The road to the division of the state was open. Bosniaks would probably have experienced cataclysm even without that, but it might all look different that they themselves did not seek and obtained the ethnic division of their state and the rule of ethno-confessional elites.

Thus the aggression was transformed into a conflict between the three warring parts, and the evil shout: "Let it be our (state), even if it was as a courtyard", has emerged from the depths of the mythologized, medieval, retrograde consciousness that still leads and determines the measure of the Bosniak political mind. Self-orientalization and turkophilia, the deification of faith and the self-determination of Bosniaks as religious group, the insisting on the pattern "we and they" and on what separates us, denial of civil individualism and secular society, rehabilitation of fascism, general ignorance, disorganization and indifference towards everything beyond Bosniak ethnic and religious cote, cultivating the passive cult of the victim waiting for the "God's" or someone else's justice − these are the coordinates of the gloomy geography of Bosniak and Bosnian existing under this piece of the European sky.

The seal of further degradation of the state has given long-lasting indifference for Bosniaks in smaller Entity, who has been exposed to continuous discrimination, such as it has not existed in any other place in Europe, established irresponsibility and neglecting for common values and interests, inability to achieve at least minimal consensus on the

basic values from which depends the fate of people and the state, lack of understanding, knowledge and vision. All this says that Bosniaks and their political elites today are ready to “destroy themselves”.

“Bosniaks themselves cannot save Bosnia, but they can destroy it by themselves,” said academician Esad Duraković. In order to save themselves and the state, they must, at all costs, find a measure of community, equality, enlightenment, secularism, democratic and civil principles, and this seems to be an impossible mission today. To Bosniak political mind remains, therefore, the second possibility − further degradation of Bosnia and Bosniaks, and many of them work on it in full strength. Considering the international community, which does not allow the dispersing of the state at the moment, we could say: We will not sink, but we do not have salvation.

Key words: Bosniaks, religion, identity, ethnic division, Bosniaks political mind

UDK 341.645.2 (4): 341.485(497.6)

Odgovornost individua za zločin država

Meldijana Arnaut Haseljić
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

Zločini počinjeni u Bosni i Hercegovini u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba 1992-1995. bili su predmetom brojnih sudskih procesa pred ICTY/MKSJ o pitanju utvrđivanja individualne odgovornosti. Analiza rada MKSJ trebala bi da dâ odgovore na pitanja: Je li sud uspio u dovoljnoj mjeri osuditi počinjenja najtežih djela međunarodnog prava? Da li je utvrđivanje individualne odgovornosti pojedinaca doprinijelo da se sagleda opseg ukupne krivične odgovornosti u počinjenju ovih zločina, kao i da uputi na odgovornost država koje neupitno stoje iza izvršenja masovnih i sitematskih zločina? Je li ovaj sud napravio iskorak u odnosu na procese koji su se odvijali u Nürnbergu? Kakvo je naslijeđe ICTY/MKSJ o pitanju individualne odgovornosti i odgovornosti država? ICTY/MKSJ značajno je razvio teoriju i postavio temelje za razvoj međunarodnog prava u smislu odgovornosti počinilaca, ali da je krivica u toj mjeri individualizirana da su najteže povrede međunarodnog prava ostale nekažnjene ili, pak, nedovoljno kažnjene.

Ključne riječi: ICTY/MKSJ, Bosna i Hercegovina, zločini, međunarodno pravo, sudska praksa, individualna odgovornost

Uvod

Na prvom međunarodnom suđenju za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti u Nürnbergu[1], koje je otpočelo 20. novembra 1945. i trajalo do 1. oktobra 1946., sa tačkama optužnice koje su se odnosile na planiranje i vođenje napadačkog rata – zločini protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti, koji su prvi put uvedeni u pravnu terminologiju, izrečene su presude glavnim nacističkim funkcionerima. Statut suda u Nürnbergu zasnovan je na odredbi da okrivljenog ne oslobađa odgovornosti činjenica da je radio po

[1] Sporazumom zaključenim u Londonu, 8. augusta 1945., dogovorena je uspostava Međunarodnog vojnog suda za suđenje ratnim zločincima. U prilogu sporazuma nalazio se Statut kojim su bili određeni nadležnosti suda, njegove funkcije i sastav.

naređenju pretpostavljenog kao i odredba da se određena grupa ili organizacija mogu proglasiti zločinačkom pri čemu svaka država zadržava pravo da pojedinačnog člana grupe ili organizacije može procesuirati. Procesuiranje najvećih ratnih zločinaca nametnulo je potrebu formuliranja osnovnih principa[2] radi usklađivanja različitih pravnih sistema koji bi bili primjenljivi u eventualnim narednim suđenjima, što je dato u zadatak UN Komisiji za međunarodno parvo[3], koja je objavila Izvještaj o radu Komisije od 5. juna do 29. jula 1950.[4] Na osnovama Nirnbeških principa stvoreno je međunarodno krivično običajno pravo.[5]

Raspad Jugoslavije i zločini počinjeni u tom procesu uslovili su potrebu osnivanja Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, uspostavljenog

---

[2] http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf

[3] United Nations, Security Council, *Resolution* 177 (II), 21 November 1947, https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/84/IMG/NR003884.pdf?OpenElement

[4] Yearbook of the International Law Commission, 1950, Vol. II, pp. 374-378.

[5] I princip: Svaka osoba koja učini djelo koji se po međunarodnom pravu smatra zločinom je odgovorna i podložna kazni.
II princip: Činjenica da domaće (nacionalno) pravo ne propisuje kaznu za djelo koji se po međunarodnom pravu smatra zločinom ne oslobađa osobu koja je učinila to djelo od odgovornosti po međunarodnom pravu.
III princip: Činjenica da je osoba koja je učinila djelo koje se po međunarodnom pravu smatra zločinom to djelo učinila u vršenju dužnosti šefa države ili nadležnog zvaničnika ne oslobađa tu osobu odgovornosti po međunarodnom pravu.
IV princip: Činjenica da je osoba postupala po naređenjima vlasti ili nadređenog ne oslobađa je odgovornosti po međunarodnom pravu, pod uslovom da je imala mogućnost moralnog izbora.
V princip: Svaka osoba optužena za zločin po međunarodnom pravu ima pravo na pravično suđenje zasnovano na činjenicama i pravu.
VI princip: Sljedeći zločini su kažnjivi kao zločini po međunarodnom pravu:
a. Zločini protiv mira:
i. Planiranje, priprema, započinjanje i vođenje agresorskog rata ili rata koji je u suprotnosti sa međunarodnim poveljama, sporazumima ili uvjerenjima.
ii. Učestvovanje u zajedničkom planu ili zavjeri za činjenje djela navedenih pod (i).
b. Ratni zločini: kršenja zakona ili običaja rata koja uključuju, ali se ne ograničavaju na, ubistvo, zlostavljanje, deportaciju na ropski rad ili u bilo koju drugu svrhu civilnog stanovništva na okupiranoj teritoriji, ubistvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika, osoba na moru, ubistvo talaca, pljačku javne ili privatne imovine, namjerno razaranje gradova i sela ili bilo kakvo uništavanje koje nije opravdano vojnom potrebom.
c. Zločini protiv čovječnosti: ubistvo, istrebljenje, stavljanje u ropski položaj, deportacija i drugi nehumani akti učinjeni protiv bilo kog civilnog stanovništva, ili progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, kada su ta djela učinjena ili su ti progoni sprovedeni u vršenju ili u vezi sa vršenjem bilo kog zločina protiv mira ili bilo kog ratnog zločina.
VII princip: Saučesništvo u vršenju zločina protiv mira, ratnog zločina ili zločina protiv čovečnosti pomenutih u VI principu predstavlja zločin po međunarodnom pravu. (http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf)

Rezolucijom 827 Vijeća sigurnosti UN od 25. maja 1993.[6] zasnovanoj na poglavlju VII Povelje Ujedinjenih nacija[7]. Njegovim Statutom[8] zabranjuju se djela koja su počinjena u kontekstu oružanog sukoba. Član 2. ovog Statuta ukazuje na teške povrede Ženevskih konvencija, koji se primjenjuje samo na oružane sukobe međunarodnog karaktera i na kaznena djela počinjena protiv lica ili imovine koji se smatraju "zaštićenim", naročito onih počinjenih protiv civila koji se nalaze u rukama one strane u sukobu čiji nisu državljani. Član 3. Statuta odnosi se na pravila međunarodnog humanitarnog prava koja obuhvataju "ratno pravo ili običaje ratovanja". Tu se podrazumijeva kršenje pravila sadržanih u članu 3. zajedničkom za Ženevske konvencije („zajednički član 3."), koja su primjenljiva na oružane sukobe. Član 4. Statuta odnosi se na zločin genocida. Član 5. ukazuje na zločine protiv čovječnosti koji su zabranjeni običajnim međunarodnim humanitarnim pravom, a koji su izvršeni u kontekstu oružanog sukoba neovisno o tome da li je međunarodni ili nemeđunatrodni u svom karakteru. Zločini protiv mira nisu uvršteni u Statut, kao što je to bio slučaj sa statutom međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu[9], gdje je omogućeno kažnjavanje zajedničkog plana ili zavjere.

1. *Utvrđivanje individualne odgovornosti počinilaca*

Da bi se osoba smatrala odgovornom u izvršenju zločina, preduvjet je učešće koje ne mora biti direktno kako bi se utvrdio element odgovornosti.[10] Učešće ne mora biti samo činjenje već i nečinjenje. Ovdje se prvenstveno misli na odgovornost nadređenog koju snosi u slučaju propuštanja, odnosno nečinjenja. Po članu 7(3). Statuta nije neophodno da je nadređeni znao, već je dovoljan preduvjet da je "imao razloga da zna" za djela koja su počinili njegovi podređeni, a da nije poduzeo neophodne ili razumne mjere da spriječi djela ili kazni počinioce.

---

[6] United Nations, Security Council, *Resolution 827 (1993)*, S/RES/827 (1993), 25 May 1993, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/827(1993)

[7] United Nations, The Charter of the United Nations, *Chapter VII: Action with respect to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of agressions*, 26 June 1945, http://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-vii/index.html

[8] Ujedinjene nacije, MKSJ, *Ažurirani statut MKSJ*, septembar 2009., http://www.icty.org/bcs/documents/statut-medunarodnog-suda

[9] *Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis and Charter of the International Military Tribunal*, London, 8 August 1945, Yale Law School, Lillian Goldman Law Library, http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp

[10] "Osoba koja je planirala, poticala, naredila, počinila ili na drugi način pomogla i podržala planiranje, pripremu ili izvršenje nekog od krivičnih djela navedenih u članovima 2. do 5. ovog Statuta snosi individualnu odgovornost za to krivično djelo." (Član 7(1). Statuta Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju)

Član 7(1). Statuta MKSJ predviđa da počinioci mogu biti krivično odgovorni ukoliko su djela počinili samo u svjesnom znanju o djelu.

1.1. *Vidovi individualne krivične odgovornosti prema članu 7(1). Statuta MKSJ*

Član 7(1). Statuta MKSJ odražava načelo krivičnog prava po kojem krivična odgovornost pojedinaca postoji ne samo u slučaju fizičkog izvršenja zločina, nego i u slučaju različitih oblika učestvovanja i doprinosa zločinu pod uvjetom da su u dovoljnoj mjeri povezani sa zločinom.[11] Sudska praksa MKSJ identifikovala je elemente različitih kategorija individualne krivične odgovornosti iz člana 7(1). Statuta: planiranje, poticanje, naređivanje, počinjenje, pomaganje i podržavanje, te odgovornost za udruženi zločinački poduhvat.

1.1.1. *Planiranje*

Članom 7(1). Statuta MKSJ definisano je planiranje kao vid odgovornosti zasnovano na učešću jedne ili više osoba u "smišljanju izvršenja krivičnog djela, u pripremnoj fazi, kao i u fazi sprovođenja".[12] Osnovni element za ovaj vid odgovornosti je postojanje zločinačke namjere, odnosno, da se direktno ili indirektno počini krivično djelo, kao i da je postojalo djelovanje shodno planu.[13] Uobičajeno za ovaj vid odgovornosti je da se on navodi zajedno s ostalim vidovima koji uključuju podsticanje, naređivanje, te pomaganje i podržavanje zločina, a najčešće u sklopu udruženog zločinačkog poduhvata kao posebnog vida odgovornosti.[14] U predmetu *Karadžić* navedeno je da "pored krivične odgovor-

[11] Prvostepeno vijeće u predmetu *Tadić* naglasilo je da "sva lica koja učestvuju u planiranju, pripremanju ili izvršenju teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava u bivšoj Jugoslaviji doprinose počinjavanju kršenja i stoga su lično odgovorna". (MKSJ, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog "Dule"*, predmet br. IT-94-1-T, Mišljenje i presuda, 7. maj 1997., paragraf 661.)

[12] MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001., paragraf 601; MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem I, Presuda, 3. mart 2000., paragraf 279.

[13] MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem I, Presuda, 3. mart 2000., paragraf 278.

[14] Vidjeti MKSJ, IT-00-39 & 40-PT, *Tužilac međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić*, Izmijenjena konsolidovana optužnica, 7. mart 2002., paragraf 3; MKSJ, IT-02-65, *Tužilac suda protiv Željka Meakića, Momčila Grubana, Dušana Fuštara, Predraga Banovića, Duška Kneževića,* Konsolidovana optužnica, 5. juli 2002., paragraf 16; MKSJ, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlađa Radića, Zorana Žigića*, IT-98-30/1, Izmijenjena optužnica, 26. oktobar 2000., paragraf 16; MKSJ, IT-96-23, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i Radomira Kovača*, Izmjenjena optužnica, 8. novembar 1999., paragraf 4.6.; MKSJ, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, IT-02-54-T, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002., paragraf 5; MKSJ, IT-09-92-PT, *Tužilac suda protiv Ratka Mladića*, Četvrta izmijenjena optužnica, 16. de-

nosti koja proizlazi iz njegovog učešća u udruženim zločinačkim poduhvatima, Radovan Karadžić zbog svog činjenja i nečinjenja (…) snosi individualnu krivičnu odgovornost za planiranje, podsticanje, naređivanje, ili pomaganje i podržavanje zločina za koje se tereti u ovoj Optužnici“[15]. Što se tiče planiranja (kao vida odgovornosti), navedeno je da isti obuhvata “formulisanje, unapređenje i/ili podsticanje razvoja i provođenja politike SDS i državnih organa bosanskih Srba, čija svrha je bila ostvarenje cilja udruženog zločinačkog poduhvata, i/ili učešće u tome“[16], te “učešćem u planiranju ili formulaciji djela koja su vršili politički i državni organi bosanskih Srba, članovi i funkcioneri SDS-a i srpske snage u realizaciji cilja udruženog zločinačkog poduhvata”[17]. U predmetu *Milošević Slobodan* ovaj oblik individualne krivične odgovornosti razmatran je u okviru međunarodnog oružanog sukoba.[18]

---

cembar 2011., paragraf 218, 229; MKSJ, IT-00-39 & 40-PT, *Tužilac međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić*, Izmijenjena konsolidovana optužnica, 7. mart 2002., paragraf 3; MKSJ, IT-97-27-I, *Tužilac međunarodnog suda protiv Željka Ražnatovićazvanog “Arkan”,* Optužnica, 23 sept. 1997., paragrafi 4.7, 1.1., 1.19, 5.3; MKSJ, IT-95-8-PT, *Tužilac suda protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dušana Fuštara, Dragana Kulundžije, Nenada Banovića, Predraga Banovića, Duška Kneževića,* Druga izmijenjena optužnica, 3. januar 2001., paragraf 16; MKSJ, *Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića*, IT-03-69-PT, Treća izmijenjena optužnica, 9. juli 2008., paragrafi 10, 16, 65; MKSJ, IT-95-9, *Tužilac suda protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića, Sime Zarića,* Peta izmijenjena optužnica, 30. maj 2002., paragraf 4; MKSJ, IT 95-8-1, *Tužilac suda protiv Sime Drljače, Milana Kovačevića* i *Milomira Stakića,* Optužnica, 13. mart 1997., paragrafi 5, 21, 22, 25-25; MKSJ, IT-08-91-T, *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina*, Druga izmijenjena objedinjena optužnica, 10. septembar 2009., paragrafi 4, 5, 26, 34; MKSJ, IT-03-67, *Tužilac međunarodnog suda protiv Vojislava Šešelja*, Treća izmijenjena optužnica, 7. decembar 2007., paragrafi 5, 17, 30; MKSJ, IT-99-36-PT, *Tužilac protiv Momira Talića*, Korigovana verzija četvrte izmijenjene optužnice, 10. decembar 2001., paragrafi 27.4, 37, 42, 45, 47, 55; MKSJ, IT-95-9, *Tužilac suda protiv Blagoja Simića, Milana Simića, Miroslava Tadića, Stevana Todorovića, Sime Zarića poznatog i kao “Šolaja»,* Druga izmijenjena optužnica, 25 mart 1999., paragrafi 25, 34, 44, 45.

[15] MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića,* Treća izmijenjena optužnica, 27. februar 2009., paragrafi 30 i 31.

[16] MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića,* Treća izmijenjena optužnica, 27. februar 2009., paragrafi 14(a), 30 i 31.

[17] MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića,* Treća izmijenjena optužnica, 27. februar 2009., paragrafi 14(e), 30 i 31.

[18] “Slobodan Milošević snosi individualnu krivičnu odgovornost za zločine navedene u članovima 2, 3, 4 i 5 Statuta Međunarodnog krivičnog suda, kao što je opisano u ovoj optužnici, koje je planirao, podsticao, naredio, počinio ili čije je planiranje, pripremu ili izvršenje na drugi način pomagao i podržavao. Kad u ovoj optužnici koristi riječ ‘počiniti‘, tužilac nema namjeru da sugeriše da je optuženi fizički počinio ijedan od zločina za koji se tereti kao lično odgovo-

1.1.2. *Podsticanje*

Podsticanje kao vid odgovornosti podrazumijeva navođenje osobe na izvršenje nekog krivičnog djela.[19] U predmetu *Kvočka* detaljnije je obrazloženo *actus reus* i *mens rea* odgovornosti za podsticanje:

Actus reus koji se traži za 'poticanje' zločina jeste svako ponašanje optuženog kojim se druga osoba podstiče da djeluje na određeni način. Ovaj element je zadovoljen ukoliko se dokaže da je ponašanje optuženog predstavljalo faktor koji je jasno doprinio ponašanju druge osobe ili osoba. Nije neophodno dokazati da krivično djelo ne bi bilo počinjeno da nije bilo učešća optuženog. Zahtijevana *mens rea* jeste u tome da je optuženi namjeravao isprovocirati ili navesti na počinjenje zločina ili je bio svjestan značajne mogućnosti da će vjerovatna posljedica njegovih postupaka biti počinjenje zločina.[20]

1.1.3. *Naređivanje*

Odgovornost na osnovu izdatih naređenja iz člana 7(1). Statuta MKSJ može biti pripisana svakoj osobi ali samo u slučaju činjenja, ali ne i propusta. Odgovornost za naređivanje[21] zahtijeva odnos subordinacije između naredbodavca i izvršioca. Nadređeni može biti krivično gonjen po odgovornosti za naređivanje iz člana 7(1). bez obzira da li je naređenje dato direktno ili indirektno.[22] Potrebno

ran. Riječ 'počiniti' se u ovoj optužnici odnosi na učestvovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu u svojstvu saizvršioca." (MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002., paragrafi 5-8.)

[19] "… može [se] izvršiti činjenjem kao i nečinjenjem, te … pojam obuhvata i eksplicitna i implicitna ponašanja. Važeća definicija podsticanja, odnosno 'navođenje' nekoga da nešto učini, potvrđuje mišljenje prema kojem je potrebno dokazati da postoji uzročno-posljedična veza između podsticanja i izvršenja objektivnog elementa krivičnog djela." (MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 3. mart 2000., paragraf 280.)

[20] MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlađa Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001., paragraf 252.

[21] "Pretresno vijeće smatra da se 'naređivanje' odnosi na 'osobu na položaju vlasti koja taj položaj koristi da bi uvjerila drugu osobu da počini krivično djelo'. Osoba koja 'naređuje' mora imati *mens rea* traženu za krivično djelo za koje se tereti, pri čemu je morala biti svjesna znatne vjerovatnoće da će izvršenje ili neki drugi oblik doprinosa izvršenju tog naređenja za posljedicu imati počinjeno krivično djelo. Pretresno vijeće, međutim, smatra da dodatna osuda za izdavanje naređenja u vezi s nekim konkretnim krivičnim djelom nije primjerena kada se utvrdi da je optuženi to isto djelo i počinio." (MKSJ, IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 31. juli 2003., paragraf 445.)

[22] "Nije neophodno da naredba bude data u pisanoj ili drugog specifičnoj formi, te da može biti, kako eksplicitna tako i implicitna". (MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem, 3. mart 2000., paragraf 281.

je samo dokazati da je naređenje bilo izdato, te da postoji namjera naredbodavca da zločin bude i izvršen.[23]

1.1.4. *Počinjenje*

Pojam *počinjenje* pretpostavlja fizičko, odnosno direktno počinjenje krivičnog djela od strane optuženog ili njegov propust da djeluje onako kako je dužan u skladu s pravilima međunarodnog humanitarnog prava.[24] *Actus reus* koji se traži za počinjenje zločina sastoji se u tome da je optuženi učestvovao, fizički ili na neki drugi neposredan način, u materijalnim elementima zločina, putem činjenja ili putem propusta. Zahtijevani element svijesti (*mens rea*) podrazumijeva da je počinilac djelovao sa sviješću da će vjerovatna posljedica njegovog postupka ili propusta biti krivično djelo.[25] Može postojati nekoliko počinitelja istog krivičnog djela kada ponašanje svakog od njih ispunjava nužne elemente definicije materijalnog krivičnog djela.[26] Osim direktnog počinioca ovaj vid odgovornosti može obuhvatati i supočinioca.[27] Supočinilac može biti osoba koja je izdala naređenje, podsticala ili učestvovala u udruženom zločinačkom poduhvatu, a njegova odgovornost ustanovljava se u sklopu ovih vidova odgovornosti. Supočinjenje, odnosno indirektno počinjenje može imati različite modalitete.[28]

1.1.5. *Pomaganje i podržavanje*

Krivično djelo pomaganje i podržavanje predstavlja oblik individualne odgovornosti saučesnika u smislu ohrabrenja ili moralne podrške koji mogu značajno

[23] MKSJ, IT-95-14/2-T, *Tužilac protiv Darija Kordića i Marija Čerkeza,* pred Pretresnim vijećem*,* 26. februar 2001, paragraf 388.

[24] MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999., paragraf 188; MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* Pred pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 390; takođe vidjeti: MKSR, drugostepena presuda u predmetu *Nahimana*, paragraf 478.

[25] MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlađa Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001., paragraf 251.

[26] MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* Pred pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 390.

[27] "Sâm optuženi ne mora učestvovati u svim aspektima inkriminisanog ponašanja." (MKSJ, IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 31. juli 2003., paragraf 439.)

[28] U predmetu *Tadić* sudije su se našle pred pitanjem kvalifikacije optuženog koji nije direktno počinio djela koja mu se stavljaju na teret, ali je bio prisutan u toku počinjenja i u njima učestvovao na određeni način. (MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", Mišljenje i presuda, 7. maj 1997., paragraf 637).

utjecati na izvršenje krivičnog djela.[29] Pomaganje[30] se može sastojati od *djela* ili *propusta* prije, tokom ili nakon počinjenja krivičnog djela.[31] Prisustvo na mjestu zločina nije presudno da bi se okarakterisalo "pomaganjem i podržavanjem", osim ako je samo prisustvo imalo značajan utjecaj na direktnog počinioca.[32] Pomagač i podržavalac ne moraju dijeliti istu *mens rea* kao i glavni počinilac, ali moraju poznavati *mens rea*[33] počinioca i osnovne elemente zločina, te donijeti svjesnu odluku da djeluju, uz znanje[34] da time podupiru izvršenje zločina.[35] Značajan broj optužnica[36], kao i presuda,[37] uključuje ovaj vid odgovornosti.

---

[29] MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, Presuda, 10. decembar 1998., paragrafi 235 i 249.

[30] "Djelo pomaganja ne mora biti uzrokom djela glavnog počinioca" (MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 391.)

[31] MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 3. mart 2000., paragraf 285; MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 391.

[32] MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", Mišljenje i presuda, 7. maj 1997., paragraf 689; MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, Presuda, 10. decembar 1998., paragraf 232; MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 393.

[33] *Mens rea* se sastoji u znanju da radnje koje čini pomagač i podržavalac pomažu glavnom počiniocu u izvršenju konkretnog krivičnog djela.

[34] Primjer je predmet *Krstić:* "Činjenica da Pretresno vijeće nije pojedinačno navelo članove Glavnog štaba VRS kao glavne učesnike u genocidnom poduhvatu ne negira zaključak da je Radislav Krstić bio svjestan njihove genocidne namjere. Optuženi može biti proglašen krivim za pomaganje i podržavanje u zločinu za koji se zahtijeva posebna namjera i onda kada glavnim počiniocima nije suđeno i kad nije utvrđen njihov identitet.» (MKSJ, IT-98-33-A, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 19. april 2004., paragraf 143.)

[35] MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999., paragraf 229; MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001., paragraf 392.

[36] *Bralo,* IT-95-17-PT, Izmijenjena optužnica, 18. juli 2005.; *Brđanin*, IT-99-36-I*,* Optužnica, 12. mart1999.; *Furundžija*, IT-95-17/1-PT, Izmijenjena i dopunjena optužnica, 2. juni 1998.; *Kunarac i Kovač*, IT-96-23, Izmjenjena optužnica, 8. novembar 1999.; *Kvočka i drugi,* IT-98-30/1, Izmijenjena optužnica, 26. oktobar 2000.; *Nikolić*, IT-94-2-S, Treća izmijenjena optužnica, 31. oktobar 2003.; *Sikirica i drugi,* IT-95-8-PT, Druga izmijenjena optužnica, 3. januar 2001.; *Vuković*, IT-96-23/1-PT, Izmjenjena optužnica, 21. februar 2000.; *Zelenović i drugi*, IT-96-23-I, Izmijenjena i dopunjena optužnica, 7. oktobar 1999.;*Tadić*, IT-94-1-T, Optužnica (proširena), 14. decembar 1995.

[37] MKSJ, IT-95-17-S, *Tužilac suda protiv Miroslava Brale,* pred Pretresnim vijećem, Presuda o kazni, 7. decembra 2005.; MKSJ, IT-99-36-T, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, pred

1.1.6. *Udruženi zločinački poduhvat (UZP)*

Pravna praksa MKSJ ustanovila je udruženi zločinački poduhvat kao vid individualne odgovornosti, u smislu suizvršenja, za učešće u izvršenju zločina. Uspostavljena je kako bi se povezala saradnja i direktna odgovornost većeg broja pojedinaca kada su zločine fizički počinili drugi, udaljeni kako u geografskom smislu, tako i po hijerarhijskom položaju.[38] Osobe koje učestvuju u počinjenju zločina ne moraju biti dio vojne, političke ili administrativne strukture[39] i ne moraju biti uključene u izvršenje nekog konkretnog krivičnog djela (naprimjer, ubistvo, istrebljenje, mučenje, silovanje, itd.), nego se može sastojati i u pomoći ili doprinosu izvršenju zajedničkog plana ili namjere. Također, odgovornost za zločin koji su počinile druge osobe izvan UZP može biti pripisana članu UZP, ukoliko se isti poslužio glavnim izvršiocem, djelujući u skladu sa zajedničkim planom u okviru UZP koji ne mora biti prethodno dogovoren ili formulisan, već može biti improvizovan na licu mjesta.[40]

Pretresnim vijećem II, Presuda 1. septembra 2004.; MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, Presuda, 10. decembar 1998.; MKSJ, IT-94-2-S, *Tužilac međunarodnog suda protiv* Dragana Nikolića, pred Pretresnim vijećem II, Presuda o kazni, 18. decembar 2003.; MKSJ, IT-95-8-S, *Tužilac protiv Duška Sikirice, Damira Došena i Dragana Kolundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda o kazni, 13. novembar 2001.; MKSJ, IT-96-23/2-S, *Tužilac protiv Dragana Zelenovića*, pred Pretresnim vijećem I, Presuda o kazni, 4.april 2007.; MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001; MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", Mišljenje i presuda, 7. maj 1997.

[38] Vidjeti: predmeti MKSJ - *Brđanin, Karadžić, Krajišnik, Krstić, Mladić, Milošević S., Plavšić, Prlić i drugi, Stakić, Stanišić J. i Simatović, Stanišić M.* i *Župljanin.*

[39] "Odbrana nadalje tvrdi da se Radislava Krstića ne bi trebalo smatrati krivim u pogledu zločina počinjenih u Potočarima 12. i 13. jula 1995., jer je do 13. jula 1995. komandant Drinskog korpusa bio general Živanović. Taj argument je irelevantan. Odgovornost Radislava Krstića za zločine počinjene u Potočarima proizlazi iz njegovog ličnog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu da se prisilno premjeste civili. Ti oportunistički zločini bili su prirodna i predvidiva posljedica tog udruženog zločinačkog poduhvata. To što je Krstiću izrečena osuđujuća presuda za ta krivična djela nije povezano s njegovim položajem u štabu Drinskog korpusa u trenutku njihova počinjenja. Žalba Radislava Krstića na osudu za oportunističke zločine koji su počinjeni u Potočarima, a koji su prirodna i predvidiva posljedica njegovog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu prisilnog premještanja, odbacuje se", MKSJ, IT-98-33-A, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 19. april 2004., paragraf 151.

[40] U predmetu *Krstić* Pretresno vijeće je konstatovalo da su postojala dva UZP, jedan sa ciljem "da se 12. i 13. jula iz Potočara nasilno premjeste bosansko-muslimanske žene, djeca i starci" i "stvori humanitarna kriza koja će to nastojanje poduprijeti" a drugi s ciljem "ubijanja vojno sposobnih muškaraca bosanskih Muslimana u Srebrenici". Vijeće je shodno tome optuženog

1.2. *Individualna krivična odgovornost nadređenog prema članu 7(3).*

Prema članu 7(3). Statuta MKSJ odgovornost nadređenog sadržana je u propustu, odnosno nedjelovanju nadređenog da spriječi zločin njemu podređenih ili u propustu da kazni počinioce za izvršene zločine.[41]

1.2.1. *Priroda odgovornosti nadređenog*

Princip prema kojem nadređeni, ukoliko nije pravilno izvršio svoju dužnost, može biti pozvan na krivičnu odgovornost za zločine koje su počinili podređeni, formulisan je u članu 86. Protokola.[42] Članom 87. Protokola uspostavljena je dužnost komandanta da kontroliše postupke svojih podređenih i da preduzme mjere za sprečavanje, odnosno kažnjavanje kršenja Ženevskih konvencija ili njenih Protokola.[43]

---

proglasilo krivim za nehumana djela i progon kao zločine protiv čovječnosti na osnovu njegovog učešća u prvom UZP, a za genocid na osnovu učešća u drugom UZP. Učesnici oba UZP bile su samo visoke političke i vojne vođe bosanskih Srba, dok izvršioci nisu. Vidjeti šire: MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001., paragraf 601, 611, 613, 617-618, 644-645; Vidjeti detaljnije: MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog "Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999., paragraf 227; MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića*, Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 212.

[41] "Ukoliko je neko od djela navedenih u članovima 2. do 5. ovog Statuta počinio podređeni, njegov nadređeni ne može biti oslobođen krivične odgovornosti ako je znao ili imao razloga da zna da se podređeni sprema počiniti takva djela, ili da ih je već počinio, a on nije preduzeo nužne i razumne mjere da spriječi takva djela ili kazni počinioce."

[42] "1. The High Contracting Parties and the Parties to the conflict shall repress grave breaches, and take measures necessary to suppress all other breaches, of the Conventions or of this Protocol which result from a failure to act when under a duty to do so; 2. The fact that a breach of the Conventions or of this Protocol was committed by a subordinate does not absolve his superiors from penal or disciplinary responsibility, as the case may be, if they knew, or had information which should have enabled them to conclude in the circumstances at the time, that he was committing or was going to commit such a breach and if they did not take all feasible measures within their power to prevent or repress the breach", ICRC, "Failure to act", Article 86, *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts* (Protocol I), 8 June 1977.

[43] "1. The High Contracting Parties and the Parties to the conflict shall require military commanders, with respect to members of the armed forces under their command and other persons under their control, to prevent and, where necessary, to suppress and to report to competent authorities breaches of the Conventions and of this Protocol; 2. In order to prevent and suppress breaches, High Contracting Parties and Parties to the conflict shall require that, commensurate with their level of responsibility, commanders ensure that members of the armed forces

Odgovornost nadređenog, nazvana i komandnom odgovornošću,[44] podrazumijeva osnovne uslove za primjenu ovog vida odgovornosti:

„(i) postojanje odnosa nadređeni-podređeni;

(ii) nadređeni je znao ili imao razloga da zna da će biti počinjeno ili je već počinjeno krivično djelo;

(iii) nadređeni je propustio da preduzme neophodne i razumne mjere za sprečavanje krivičnog djela ili kažnjavanje počinioca."[45]

Nadređeni može biti procesuiran za djela svojih podređenih ukoliko postoji veza subordinacije[46] kroz efektivnu kontrolu, odnosno, ukoliko je nadređeni imao stvarnu mogućnost[47] da spriječi zločin ili da kazni podređenog koji ga je počinio.[48] Više nadređenih može se smatrati odgovornim za samo jedan zločin

---

under their command are aware of their obligations under the Conventions and this Protocol; 3. The High Contracting Parties and Parties to the conflict shall require any commander who is aware that subordinates or other persons under his control are going to commit or have committed a breach of the Conventions or of this Protocol, to initiate such steps as are necessary to prevent such violations of the Conventions or this Protocol, and, where appropriate, to initiate disciplinary or penal action against violators thereof", Article 87, "Duty of commanders", ICRC, *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts* (Protocol I), 8 June 1977.

[44] Pretresno vijeće u predmetu *Delalić* naglasilo je da je pojam "komandna odgovornost" korišten kao sinonim za odgovornost nadređenog, MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 331, fn. 343.

[45] MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 346.

[46] Može biti direktna ili indirektna (MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragraf 378.)

[47] Mora posjedovati materijalne kapacitete da spriječi izvršenje zločina ili sankcioniše povrede (MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 378.)

[48] "Faktor kojim se utvrđuje odgovornost za ovaj tip krivične odgovornosti jeste stvarno posjedovanje, odnosno neposjedovanje moći kontrole nad postupcima podređenih. Shodno tome, formalni naziv komandanta ne bi se smio smatrati neophodnim preduslovom za komandnu odgovornost, pošto se takva odgovornost može nametnuti bilo po osnovu *de facto* ili *de jure* položaja komandanta." (MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 370.)

koji je počinio neki podređeni,[49] bilo da je nadređeni vojni komandant ili vođa paravojnih grupa[50] ili civilna osoba koja ima položaj nadređenog.[51] Pri tome podređeni ne mora biti identifikovan, ali je neophodno da je poznata "kategorija" kojoj podređeni pripada, odnosno službena funkcija.[52]

Samo ponašanje nadređenog može biti osnova za krivičnu odgovornost zbog toga što je imao mogućnost da zna („bilo je razloga da zna"),[53] ali svjesno tu mogućnost nije iskoristio.[54] Takav propust primjenjuje se na isti način i na civilne nadređene[55].

---

[49] MKSJ, IT-95-14-A, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 29. juli 2004., paragraf 303.

[50] MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragrafi 356-357 i 363.

[51] MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragrafi 195-197 i 240.

[52] MKSJ, IT-95-14-A, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 29. juli 2004., paragraf 217.

[53] Statut MKSJ svojim članom 7(3). predviđa dva tipa elemenata uslova *mens rea*:
„1) da je nadređeni stvarno znao, s obzirom na direktne i indirektne dokaze kojima je raspolagao da njegovi podređeni čine, da se spremaju da počine ili su počinili krivična djela iz članova 2. do 5. Statuta;
2) Da je nadređeni imao u svom posjedu informacije koje su bile takve prirode da je u najmanju ruku mogao biti upozoren na takav rizik, jer su ukazivale na potrebu dodatne istrage kako bi se utvrdilo da li su njegovi podređeni počinili takve zločine ili su se spremali da ih počine." (MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, par, 246; Vidjeti detaljnije: MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 346; MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragraf 239.)

[54] MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragraf 226.

[55] MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragraf 240.

1.2.2. *Odgovornost civilnih nadređenih osoba*

Ovaj vid odgovornosti[56] ne ograničava se na vojne komandante već se proteže na sve civilne osobe na položaju u vlasti.[57]

Za primjenu principa ovakve odgovornosti neophodna je veza efektivne kontrole[58] kojom se dokazuje da je optuženi imao moć[59] da spriječi, kazni ili preduzme korake za pokretanje postupka protiv počinilaca.[60] Za pripisivanje krivične odgovornosti od izuzetne je važnosti značaj i relevantnost *de jure* i *de facto* situacija, odnosno priroda vlasti koja se vrši, a ne izvor vlasti.[61] Da bi se nekome mogla pripisati krivična odgovornost za djela podređenih, potrebno je utvrditi odnos subordinacije, odnosno dokazati efektivna kontrola.[62] Nije dovoljno da nadređeni ima mogućnost da utječe na podređene, odnosno, "*de facto* nadređeni

[56] Statut MKSJ u svom članu 7(2). izričito je predvidio da "nijedna optužena osoba, bilo da se radi o šefu države ili vlade ili o odgovornom državnom funkcioneru, ne može biti oslobođena krivične odgovornosti, niti joj se može ublažiti kazna na osnovu njenog službenog položaja".

[57] "Pojedinci na položaju vlasti, bez obzira da li je riječ o civilnim ili o vojnim strukturama, mogu snositi krivičnu odgovornost koja proizlazi iz doktrine o komandnoj odgovornosti na osnovu svog *de facto* kao i *de jure* položaja nadređenog". (MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 354. Vidjeti šire o opsegu člana 7(3). vezano za odgovornost civilnih lica u paragrafima 355-363.)

[58] Zvanična funkcija, način imenovanja, *de jure* i *de facto* moć izdavanja naređenja, učinak naređenja, raspolaganje sa materijalno-tehničkim sredstvima i ljudstvom, kao i ovlaštenja za primjenu disciplinskih mjera. (MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 244.)

[59] "Uz ogradu da takva moć može biti i *de facto* i *de jure* po karakteru … doktrina odgovornosti nadređenog obuhvata civilne nadređene osobe samo u onoj mjeri u kojoj one kontrolišu svoje podređene u stepenu sličnom onome koji imaju vojni komandanti." (MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998., paragraf 378.)

[60] MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001., paragraf 206.

[61] MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 243.

[62] Efektivna kontrola pretpostavlja "materijalne mogućnosti da se spriječi ili kazni kriminalno ponašanje" (MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 240.)

mora nad njima vršiti vlast sličnu onoj koju vrši *de jure* nadređeni."[63] Odgovornost nadređenog može se pripisati i članovima samoproglašene vlade koja ima *de facto* vlast ukoliko postoji mogućnost izdavanja naređenja koja njihovi podređeni izvršavaju.[64] Ovaj vid odgovornosti obuhvaćen je optužnicom u predmetu *Karadžić*.[65]

Zaključak

Suđenjima u Nürnbergu uspjelo se individualizirati krivicu i kazniti individualne počinitelje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, gdje se na "polju krivičnog prava pojavljuje kažnjavanje koje politiku država stavlja pod disciplinu prava"[66]. Za razliku od velikog iskoraka koji je postigao Tribunal u Nürnbergu, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju doveo je do paradoksa individualiziranje krivice. Krivica je u tolikoj mjeri individualizirana da su mnoga teška djela međunarodnog prava ostala nekažnjena, a politika država, koja je neupitno prisutna prilikom počinjenja najtežih povreda međunarodnog prava, ostala van fokusa i dometa međunarodnog prava.

Izvori i literatura:

Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis and Charter of the International Military Tribunal, London, 8 August 1945, Yale Law School, Lillian Goldman Law Library, http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp

[63] MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 241.

[64] MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013., Tom I, paragraf 242.

[65] "Stoga je, između 1. jula 1991. i 30. novembra 1995. godine, i formalno kroz svoje gorenavedene funkcije i na osnovu svoje *de facto* vlasti, Radovan Karadžić znao ili imao razloga da zna da snage bosanskih Srba pod rukovodstvom i kontrolom vođstva bosanskih Srba čine krivična djela za koja se tereti u ovoj optužnici ili da su ih počinile, a nije preduzeo neophodne i razumne mjere da takva djela spriječi ili da kazni njihove počinioce." (ICTY, Predmet IT-95-5/18-I, Tužilac Međunarodnog suda protiv Radovana Karadžića, Optužnica, 28. aprila 2000., paragraf 65).

[66] De la Pradelle A., "Revolution dans le droit penal international", *in* Eugene Aroneanu, *Le crime contre l humanite*, Les editions internationales, Paris, 1946, p. 8, 11.

De la Pradelle A., "Revolution dans le droit penal international", in Eugene Aroneanu, *Le crime contre l humanite*, Les editions internationales, Paris, 1946, p. 8, 11.
http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_1_1950.pdf
ICRC, "Failure to act", Article 86, *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts* (Protocol I), 8 June 1977.
MKSJ, *Bralo,* IT-95-17-PT, Izmijenjena optužnica, 18. juli 2005.
MKSJ, *Brđanin*, IT-99-36-I*,* Optužnica, 12. mart1999.
MKSJ, *Furundžija*, IT-95-17/1-PT, Izmijenjena i dopunjena optužnica, 2. juni 1998.
MKSJ, IT 95-8-1, *Tužilac suda protiv Sime Drljače, Milana Kovačevića* i *Milomira Stakića,* Optužnica, 13. mart 1997.
MKSJ, IT-00-39 & 40-PT, *Tužilac međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić*, Izmijenjena konsolidovana optužnica, 7. mart 2002.
MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002.
MKSJ, IT-02-65, *Tužilac suda protiv Željka Meakića, Momčila Grubana, Dušana Fuštara, Predraga Banovića, Duška Kneževića,* Konsolidovana optužnica, 5. juli 2002.
MKSJ, IT-03-67, *Tužilac međunarodnog suda protiv Vojislava Šešelja*, Treća izmijenjena optužnica, 7. decembar 2007.
MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića,* Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013.
MKSJ, IT-08-91-T, *Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina*, Druga izmijenjena objedinjena optužnica, 10. septembar 2009.
MKSJ, IT-09-92-PT, *Tužilac suda protiv Ratka Mladića*, Četvrta izmijenjena optužnica, 16. decembar 2011.
MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999.
MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog* "*Dule*", Mišljenje i presuda, 7. maj 1997.
MKSJ, IT-94-2-S, *Tužilac međunarodnog suda protiv Dragana Nikolića*, pred Pretresnim vijećem II, Presuda o kazni, 18. decembar 2003.
MKSJ, IT-95-14/2-T, *Tužilac protiv Darija Kordića i Marija Čerkeza,* pred Pretresnim vijećem*,* 26. februar 2001.
MKSJ, IT-95-14-A, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 29. juli 2004.

MKSJ, IT-95-14-T, *Tužilac protiv Tihomira Blaškića*, pred Pretresnim vijećem I, Presuda, 3. mart 2000.
MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, Presuda, 10. decembar 1998.
MKSJ, IT-95-17-S, *Tužilac suda protiv Miroslava Brale,* pred Pretresnim vijećem, Presuda o kazni, 7. decembra 2005.
MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića,* Treća izmijenjena optužnica, 19. oktobar 2009.
MKSJ, IT-95-8-PT, *Tužilac suda protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dušana Fuštara, Dragana Kulundžije, Nenada Banovića, Predraga Banovića, Duška Kneževića,* Druga izmijenjena optužnica, 3. januar 2001.
MKSJ, IT-95-8-S, *Tužilac protiv Duška Sikirice, Damira Došena i Dragana Kolundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda o kazni, 13. novembar 2001.
MKSJ, IT-95-9, *Tužilac suda protiv Blagoja Simića, Milana Simića, Miroslava Tadića, Stevana Todorovića, Sime Zarića poznatog i kao "Šolaja",* Druga izmijenjena optužnica, 25 mart 1999.
MKSJ, IT-95-9, *Tužilac suda protiv Blagoja Simića, Miroslava Tadića, Sime Zarića,* Peta izmijenjena optužnica, 30. maj 2002.
MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića, Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001.
MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog "Pavo", Hazima Delića i Esada Landže zvanog "Zenga"*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 16. novembra 1998.
MKSJ, IT-96-23, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca i Radomira Kovača*, Izmjenjena optužnica, 8. novembar 1999.
MKSJ, IT-96-23/2-S, *Tužilac protiv Dragana Zelenovića*, pred Pretresnim vijećem I, Presuda o kazni, 4. april 2007.
MKSJ, IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 31. juli 2003.
MKSJ, IT-97-27-I, *Tužilac međunarodnog suda protiv Željka Ražnatovićazvanog "Arkan",* Optužnica, 23. sept. 1997.
MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlađa Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001.
MKSJ, IT-98-33-A, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 19. april 2004.
MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001.

MKSJ, IT-99-36-PT, *Tužilac protiv Momira Talića*, Korigovana verzija četvrte izmijenjene optužnice, 10. decembar 2001.
MKSJ, IT-99-36-T, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, pred Pretresnim vijećem II, Presuda 1. septembra 2004.
MKSJ, *Kunarac i Kovač*, IT-96-23, Izmjenjena optužnica, 8. novembar 1999.
MKSJ, *Kvočka i drugi,* IT-98-30/1, Izmijenjena optužnica, 26. oktobar 2000.
MKSJ, *Nikolić*, IT-94-2-S, Treća izmijenjena optužnica, 31. oktobar 2003.
MKSJ, *Sikirica i drugi,* IT-95-8-PT, Druga izmijenjena optužnica, 3. januar 2001.
MKSJ, *Tadić*, IT-94-1-T, Optužnica (proširena), 14. decembar 1995.
MKSJ, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića,* Pred pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001.
MKSJ, IT-03-69-PT, *Tužilac protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića*, Treća izmijenjena optužnica, 9. juli 2008.
MKSJ, IT-98-30/1, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlađa Radića, Zorana Žigića*, Izmijenjena optužnica, 26. oktobar 2000.
MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002.
MKSJ, IT-96-23/1-PT, *Vuković*, Izmjenjena optužnica, 21. februar 2000.
MKSJ, IT-96-23-I, *Zelenović i drugi*, Izmijenjena i dopunjena optužnica, 7. oktobar 1999.
Ujedinjene nacije, MKSJ, *Ažurirani statut MKSJ*, septembar 2009., http://www.icty.org/bcs/documents/statut-medunarodnog-suda
United Nations, Security Council, *Resolution* 177 (II), 21 November 1947, https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/84/IMG/NR003884.pdf?OpenElement
United Nations, Security Council, *Resolution 827 (1993)*, S/RES/827 (1993), 25 May 1993. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/827(1993)
United Nations, The Charter of the United Nations, *Chapter VII: Action with respect to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of agressions*, 26 June 1945, http://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-vii/index.html
Yearbook of the International Law Commission, 1950, Vol. II, pp. 374-378.

RESPONSIBILITY OF INDIVIDUALS FOR THE CRIME OF STATES

Meldijana Arnaut Haseljić

Summary

Crimes committed in Bosnia and Herzegovina during the international armed conflict 1992-1995 have been the subject of numerous trials at the ICTY about determining of individual responsibility. The analysis of the ICTY work should provide answers to the following questions: Has the court succeeded enough in condemning of committers for the most serious crimes of international law?

Has the determination of the individual responsibility of persons contributed to perceive the scope of overall criminal responsibility in committing of these crimes, as well as to direct towards the responsibility of states that stand indisputably behind the execution of mass and systematic crimes? Has this court made a step up related to the processes that took place in Nürnberg? What is the heritage of the ICTY regarding the individual responsibility and responsibility of the states? The ICTY has significantly developed the theory and set the foundations for development of international law in respect of the responsibility of the committers, but also set that guilt is widely individualized that the most serious violations of international law remained unpunished or insufficiently punished.

Key words: ICTY, Bosnia and Herzegovina, crimes, international law, judicial practice, individual responsibility

UDK 341.645.2: 341.322.5 (497.6: 497.11: 497.16)

Odgovornost država za zločine pojedinaca

Sabina Subašić Galijatović
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

U svom prvom predmetu o pitanju kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Međunarodni sud pravde (MSP), najviša sudska instanca UN-a, bavio se pitanjem odgovornosti država za zločin genocida počinjen na teritoriji Bosne i Hercegovine.[1]

U svojim razmatranjima, Sud se u smislu činjeničnih djela oslonio isključivo na nedostatnu i nedovršenu pravnu praksu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), budući da su u obzir uzete samo konačne presude donesene do početka usmene rasprave pred MSP (dakle, do marta 2006.), dok je istu pravnu praksu u smislu pitanja pripisivosti odgovornosti država u potpunosti odbacio, oslanjajući se isključivo na svoju jurisprudenciju (predmet MSP – *Vojne i paravojne aktivnosti u Nikaragvi*), donesenu u potpuno drugačijem svjetlu. Ovakav stav Međunarodnog suda pravde, doveo je do paradoksa: tamo gdje je pravna praksa MKSJ bila nekompletna, MSP se je striktno držao, a nasuprot tome, tamo gdje je pravna praksa MKSJ bila stabilna, MSP ju je opovrgao, oponirajući joj svoju pravnu praksu, koja je u pravnoj doktrini već bila stavljena u pitanje.

Ključne riječi: odgovornost država, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, spor Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore

(„Kada ispitujemo jedan društveni akt kao što je agresivni rat i njegove uzroke vidimo kao izolovane inicijative pojedinaca, treba li upozoriti da time sakatimo realnost? U najvećem broju slučajeva, čak i kad je šef države diktator, ono što ga je potaklo su izvjesni spletovi volja. Već je govoreno koliko bi bilo pogrešno u procjeni jednog krimi-

[1] Spor "Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore" jedan je od najsloženijih predmeta Međunarodnog suda pravde. Izdvaja se obimom spisa, izlaganja i svjedočenja. Pisana procedura od Zahtjeva za pokretanje postupka, preko različitih zahtjeva za privremene mjere, Tužbe i Republike Bosne i Hercegovine čini oko 1500 stranica, ne računajući razne odluke Suda donešene u međuvremenu. Sama Presuda čini 201 stranicu, ne računajući izdvojena mišljenja. Usmena procedura je također bila vrlo duga: od brojnih rasprava o pitanju nadležnosti od 1993. do 1996. godine, pa do iznošenja Merituma spora tokom 2006. godine.

nalnog akta potcijeniti ulogu ljudskog faktora. Nije manja greška potcijeniti reprezentativnu ulogu počinilaca tih kršenja. Proizvoljno je sankcionisati krivičnu odgovornost predstavnika države a izostaviti onu – jednako takvu, ako ne i veću – same države. Jer, agresivni rat je prije svega akt države, a možda bi to isto trebalo reći za ratne zločine i zločine koji vrijeđaju čovječanstvo.")[2]

Uvod

Prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida[3], države imaju obavezu sprečavanja i kažnjavanja djela genocida, udruživanja radi izvršenja genocida, direktnog i javnog podsticanja na izvršenje genocida, pokušaja izvršenja genocida i saučesništva u genocidu.[4] Konvencija je predvidjela da će osobe koje su počinile bilo koje od tih djela biti kažnjene, "bilo da se radi o ustavno odgovornim u vlasti, javnim dužnosnicima ili fizičkim licima".[5] O pitanju primjenjivog prava za pripisivanje odgovornosti državi Konvencija nalaže da je potrebno utvrditi da li se počinjena djela mogu pripisati državi prema pravilima međunarodnog običajnog prava o međunarodnoj odgovornosti država.[6] Osnovni postulat pravila o državnoj odgovornosti je da ponašanje bilo kog državnog organa treba smatrati djelom države prema međunarodnom pravu i da takvo ponašanje, ukoliko predstavlja kršenje neke međunarodne obaveze države, pokreće njenu odgovornost.[7] Ovo pravilo predviđeno je u okviru Nacrta

[2] Henri Donnedieu de Vabres, "La theorie des delits de droit des gens en droit penal interetatique", *Revue de droit international, de sciences politiques et dipolomatiques,* Paris, 1950, p. 162, *in* Maison Rafaelle*, La responsabilite individuelle pour crime d'Etat en droit international public*, Ed. Bruylant, editions de l'Universite de Bruxelles, 2004, introduction.

[3] Član II daje definiciju genocida: «U ovoj Konvenciji, pod genocidom se podrazumijeva bilo koje od sljedećih djela, počinjenih sa namjerom da se, potpuno ili djelimično, uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva: a) ubistvo pripadnika grupe; b) prouzrokovanje teških tjelesnih povreda ili duševnog bola pripadnicima grupe; c) namjerno podvrgavanje grupe uslovima života sračunatih da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; d) nametanje mjera s ciljem sprečavanja rađanja u okviru grupe; e) prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu."

[4] Član III Konvencije.

[5] Član IV Konvencije.

[6] Član III stav (a) Konvencije.

[7] "Ponašanje svakog organa države smatra se djelom te države po međunarodnom pravu, bilo da taj organ vrši zakonodavnu, izvršnu, sudsku ili bilo koju drugu funkciju, bez obzira na položaj koji ima u organizaciji države i bez obzira na njegovu prirodu organa centralne vlasti ili teritorijalne

odredaba o odgovornosti država za međunarodno protupravna djela.[8] Budući da je spor Bosna i Hercegovina protiv SRJ (Srbija i Crna Gora) bio prvi ikad pokrenut spor zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, u nedostatku jasnih normi te prethodne pravne prakse, postavila su se pitanja koja su bila predmetom rasprave tokom cijelog postupka: Kakve je prirode odgovornost država spram Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida? Koji su kriteriji dokazivanja državne odgovornosti? Pitanje koje se postavilo u svrhu pripisivanja odgovornosti državama je da li su djela počinile osobe ili organi čije se ponašanje može pripisati Tuženoj strani, ili pak da li su djela izvršili organi tužene strane ili osobe koje su, iako ne predstavljaju organe tužene strane, ipak djelovale po instrukcijama ili pod direktnom kontrolom tužene strane.[9]

Odgovornost država u sporu BiH protiv Srbije i Crne Gore

Dana 20. marta 1993. godine, Bosna i Hercegovina je pred Međunarodnim sudom pravde podnijela Zahtjev za pokretanje postupka protiv SRJ (Srbija i Crna Gora) zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida:

> „Od kraja Drugog svjetskog rata i otkrivanja užasa 'konačnog rješenja' nacističke Nemačke, Evropa nije bila svjedok totalnog uništenja jednog naroda samo zbog razloga što pripada jednoj nacionalnoj, etničkoj, rasnoj ili vjerskoj grupi, kao takvoj. Užasni zločini koji se trenutno odvijaju u Republici Bosni i Hercegovini ne mogu se drugačije nazvati već samo jednim imenom : genocid. Genocid je najgori zločin koji država ili ljudsko biće može nanijeti drugoj državi ili drugom ljudskom biću. Ogromne razmjere ovog zločina zahtijevaju da nacije demonstriraju jedinstvo i zaustave uništenje bosanskog naroda."[10]

Navodeći da se dugogodišnji planovi za stvaranje 'Velike Srbije' upravo provode u Bosni i Hercegovini kroz ubistva pripadnika grupe,[11] teške povrede

jedinice države. Organ uključuje bilo koju osobu ili subjekt koji imaju taj status u skladu sa unutrašnjim zakonodavstvom te države.", član 4. Odredaba Komisije za međunarodno pravo.

[8] UN, International Law Commission, *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries*, 2001, Yearbook of the International Law Commission, 2001, vol. II, Part Two.

[9] Vidjeti šire: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 5.4.1.1, 5.4.2.1, 5.4.3.1, 5.4.4.1 – 5.4.4.3.

[10] ICJ, *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 20 March 1993, Application of the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina, Introduction* (dalje u tekstu : ICJ, Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina).

[11] ICJ, *Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, "Navodi o preciznim činjenicama koje čine djelo genocida", par. 34-44.

psihičkog ili fizičkog integriteta njenih pripadnika,[12] podvrgavanjem životnim uslovima sračunatim da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja,[13] te mjerama čiji je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe[14] , Bosna i Hercegovina je u svom Zahtjevu naglasila:

> „Oni koji vrše ova gnusna djela nastoje da izvrše kompletno i radikalno uništenje države Bosne i Hercegovine, kao i istrebljenje njenog naroda. Prema Konvenciji o genocidu, to su upravo djela koja su ugovorne strane željele 'spriječiti i kazniti'. Zbog toga država i narod Bosne i Hercegovine optužuju Jugoslaviju (Srbija i Crna Gora) i njene agente i pomagače za počinjenje genocida i namjeru nastavka izvršenja genocida, osim ako ih se ne spriječi."[15]

Bosna i Hercegovina je zahtijevala da Sud donese privremene mjere[16] kako bi se zločini prestali činiti.[17] Privremene mjere Sud je donio 8. aprila 1993. godine:

> „Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) treba odmah, u skladu sa svojom obavezom prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. decembra 1948. godine, poduzeti sve mjere u svojoj moći da spriječi počinjenje zločina genocida; (...) Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) treba posebno osigurati da bilo kakve vojne, paravojne ili neregularne oružane jedinice pod njihovom vlašću ili podržane od njihove strane, ili bilo koja organizacija ili osoba koja bi se mogla naći pod njihovom vlašću, autoritetom ili uticajem ne počini zločin genocida, ne udruže se u svrhu počinjenja genocida, ne potiču direktno i javno i javno na počinjenje ili saučesništvo u genocidu, bilo da je takav zločin usmjeren protiv muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini ili protiv bilo koje druge nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe; (...)"[18]

---

[12] ICJ, *Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, "Navodi o preciznim činjenicama koje čine djelo genocida", par. 45-68.

[13] ICJ, *Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, "Navodi o preciznim činjenicama koje čine djelo genocida", par. 69-82.

[14] ICJ, *Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, "Navodi o preciznim činjenicama koje čine djelo genocida", par. 83.

[15] ICJ, *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 20 March 1993, Application of the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina, Introduction*

[16] Određivanje privremenih mjere u skladu sa članom 73. Pravila Suda traženo je 20. marta 1993, zatim ponovo 27. jula 1993.

[17] Vidjeti opširnije: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 1.1.0.1. – 1.1.0.6.

[18] International Court of Justice, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Provisional Measures, Order of 8 April 1993*, par. 52.

Sud je još u jedan navrat potvrdio ove privremene mjere, 13. septembra 1993. godine.[19] Nakon što su se zločini, čiji je prekid zahtijevan, nastavili činiti, Vlada Republike Bosne i Hercegovine je 15. aprila 1994. godine ovom Sudu podnijela Tužbu[20], kojom je počela procedura o meritumu spora. Pozivajući se na djela iz Člana II Konvencije, Član I koji propisuje obavezu sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida, i Član III koji opisuje vidove počinjenja zabranjene Konvencijom – uz konstataciju da su takva djela "počinjena i nastavljaju da se čine, iako su eksplicitno zabranjena u međunarodnom pravu" Bosna i Hercegovina je, 15. aprila 1994., pred ovim Sudom podnijela Tužbu:[21]

> „Bosna i Hercegovina smatra da je bila žrtva genocida i njemu pripadajućih djela, da su ta djela zabranjena međunarodnim pravom, da ih je počinila Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) ili su joj pripisiva, i da je ta država dužna prema ugovornom pravu zaustaviti takva djela i odustati od njih, obeštetiti žrtve i nadoknaditi Bosni i Hercegovini svu štetu prouzročenu tim nelegalnim djelima."[22]

U činjeničnim osnovama navedeno je da su se srpske snage "u želji da 'očiste' strateški važne dijelove Bosne i Hercegovine kako bi uspostavile čistu srpsku teritoriju" koristile različitim načinima i metodama.[23]

> „Statitstike koje su opšteprihvaćene upućuju na to da je ukupni broj ubijenih osoba, najvećim dijelom Muslimana, ali takođe i Hrvata, oko jedne četvrtine miliona od ukupnog broja od četiri miliona i pet stotina hiljada stanovnika. Ovi brojevi podrazumijevaju činjenicu da tijela brojnih žrtava još nisu otkrivena. Dokumentovani podaci koje je sakupio Institut za javno zdravstvo Bosne i Hercegovine i drugi organi do februara 1994. godine (počevši od aprila 1992.), daju ideju rasprostranjenosti patnji uzrokovanih djelima srpskih snaga: 142.334 ubijenih (među kojima 16.510 djece), 161.755 ranjenih (među kojima 33.734 djece), 72.282 teško ranjenih (među kojima 18.056 djece), najmanje 20.000 silovanja, najmanje 2,6 miliona izbjeglica, najmanje 500 uništenih džamija."[24]

---

[19] ICJ, Reports of Judgements, Advisory opinions and Ordes, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Further Requests for Indication of Provisional measures, Order of 13 September 1993*.

[20] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994.

[21] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 1.3.0.1.

[22] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 1.3.0.9.

[23] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.1.0.9.

[24] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.1.0.8.

Navedeni su primjeri djela ubistva,[25] mučenja,[26] silovanja,[27] protjerivanja stanovništva i uništavanje njihovih dobara, domova, vjerskih i kulturnih objekata,[28] te uspostavljanje destruktivnih životnih uslova bombardovanjem, pljačkom, gladju i zastrašivanjem.[29] Kao osnova ovih tvrdnji najčešće su korišteni dokumenti UN-a, posebno Vijeća sigurnosti i Generalne skupštine.[30] Među izvorima navedenim u Tužbi Bosne i Hercegovine je i više izvještaja Komisije za ljudska prava UN-a, koja je 14. augusta 1992. godine, održala prvu vanrednu sjednicu u svojoj historiji, te usvojila Rezoluciju 1992/S-1/1, u kojoj je "izričito podsjetila da je SRJ država potpisnica Konvencije o genocidu", kao i da su "države odgovorne za djela koja počine njihovi organi na teritoriji druge države".[31] Nadalje, navedeno je da je Komisija na svojoj drugoj vanrednoj sjednici od 1. decembra 1992., "izričito skrenula pažnju svim državama na činjenicu da djela počinjena u Bosni i Hercegovini predstavljaju genocid, pozivajući ih da obrate pozornost na širinu ovih povreda".[32] U Tužbi je, između ostalog, citiran i dio Izvještaja Tadeusza Mazowieckog u kojem je specijalni izvjestilac naveo da se "genocidna kampanja u različitim aspektima koji su prethodno opisani nastavila 1994. godine".[33]

Uz obrazloženje da počinjena djela – ubistva, sakaćenja, silovanja, mučenja i prisilna premještanja osoba – nisu bila "rezultat slijepe slučajnosti rata", već "preciznim ciljem" usmjerenim protiv stanovništva iz razloga pripadnosti et-

[25] Vidjeti: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.2.2.1- 2.2.2.21.

[26] Vidjeti: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.2.3.1- 2.2.3.9.

[27] Vidjeti: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.2.4.1- 2.2.4.10.

[28] Vidjeti: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.2.5.1- 2.2.5.16.

[29] Vidjeti: ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 2.2.6.1- 2.2.6.10.

[30] Vidjeti šire: paragrafi 3.2.0.1-3.2.0.23, ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994.

[31] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 3.3.3.1.

[32] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 3.3.3.1.

[33] ICJ, Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yougoslavia (Serbia and Montenegro), *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 3.3.4.4, Nations Unies, doc. E/CN.4/1993/110, 21 February 1994.

ničkoj ili religijskoj grupi, a kako bi se čitavi krajevi očistili od muslimanskog stanovništva, navedeni su razlozi pripisivosti ovih djela SRJ:

> „Iako su određeni dio ovih djela počinili bosanski Srbi, veliki dio tih osoba ili tih grupa djelovalo je pod vlašću, upravljanjem ili uticajem vlasti Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) i te vlasti u pravu mogu biti smatrane odgovornim za tolerisanje, podržavanje ili ohrabrivanje ovih djela specifično zabranjenih članom III Konvencije."[34]

Namjera uništenja grupe, u potpunosti ili djelimično, kako je propisano Članom II Konvencije, ključni je element zločina genocida, te ju je potrebno dokazati kako bi odgovornost, u ovom slučaju odgovornost država, mogla biti utvrđena. Pozivajući se na promišljanja Jean-Paul Sartrea, koji je istakao da "Konvencija prešutno podsjeća na još uvijek živa sjećanja proklamovane namjere eksterminacije Jevreja", te da bi "malo vlada bilo tako demonske da proklamuju takvu namjeru", Bosna i Hercegovina je u svojoj Tužbi krenula upravo od Sartreovog zaključka da je neophodno "objektivno razmotriti činjenice kako bi se zaključilo da li one na implicitan način pokazuju namjeru počinjenja genocida".[35]

O pitanju namjere i njenog dokazivanja, Bosna i Hercegovina se u Tužbi pozvala na instrukcije koje je Međunarodni sud pravde dao u svom konsultativnom mišljenju iz 1951. godine vezano za tumačenje Konvencije o genocidu, gdje je izneseno da "Konvenciju treba tumačiti u svjetlu njenih viših moralnih ciljeva i njenog glavnog cilja",[36] kao i na tumačenja Komisije za međunarodno pravo UN-a i izvještaje Generalne skupštine UN-a, te je u vezi s tim zaključeno:

> „Učesnici u donošenju njenog teksta /Konvencije/ pokušali su jasno staviti do znanja da su željeli izbjeći svaku rupu u tekstu koja bi omogućila počiniocima ovih užasnih sistematskih zločina da izbjegnu sankcije jednostavno se uzdržavajući da prikažu svoju namjeru."[37]

Kad je riječ o neophodnosti dokazivanja namjere iz Konvencije, u svojoj Tužbi Bosna i Hercegovina je ukazala da "državne vlasti, kao i fizičke osobe, trebaju biti pod pretpostavkom posjedovanja namjere da izazovu prirodne posljedice svojih djela, posebno kada su se takve posljedice već dogodile i kada su se po-

---

[34] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 1.3.0.4-1.3.0.5.

[35] Jean-Paul Sartre, "On genocide", *in Crimes of war*, ed. Falk, Kolko and Lifton, New York 1971, p. 534, Annexe 5-VII, *u* ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 5.3.5.3.

[36] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par, 5.3.2.5.

[37] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par, 5.3.5.5.

navljale".[38] Iznoseći argumentaciju za kriterije dokazivanja genocidne namjere, Bosna i Hercegovina se u Tužbi pozvala na izravna tumačenja Konvencije o genocidu, te pravnu praksu MKSJ. Kao što proizlazi iz Konvencije o genocidu, ne može se raditi o bilo kojoj grupi već isključivo o grupama koje imaju zajedničke vjerske, nacionalne ili etničke karakteristike.[39] Pritom, stepen uništenja grupe, bilo u potpunosti ili djelimično, nije odlučujući kriterij, već je neophodno da je riječ o bitnom dijelu (*substantial part*) grupe, odnosno dijelu grupe od značajne, vitalne važnosti "čiji bi nestanak imao učinak na opstanak grupe kao takve".[40] Kako prema međunarodno-pravnoj teoriji, tako i prema međunarodno-pravnoj praksi, kriterij "supstancijalnosti" obuhvata različite aspekte. S jedne strane, dio grupe može se smatrati kao supstancijalan, jer u kvantitativnom smislu predstavlja veliki dio date grupe. S druge strane, dio grupe može biti "supstancijalan" u kvalifikativnom smislu. Kao što je to konstatovano u predmetu *Jelisić*:

> „Genocidna namjera se, stoga, može manifestovati u dva vida. Može se sastojati od želje da se istrijebi veoma velik broj pripadnika grupe i u tom slučaju radi se o namjeri da se grupa masovno uništi. Međutim, /namjera/ može se sastojati i od želje da se uništi ograničeniji broj osoba odabranih radi učinka koji bi njihov nestanak imao na opstanak grupe kao takve. To bi predstavljalo namjeru da se grupa uništi 'selektivno'."[41]

Pitanje koje je Sud trebao razmatrati u vezi s pripisivanjem odgovornosti bilo je da li su djela genocida počinili organi koji se prema pravilima međunarodnog prava mogu smatrati organima države. Drugo pitanje je bilo, ukoliko počinioci nisu organi Tužene strane, da li su oni bili pod konrolom iste, odnosno da li su djelovali po njenim instrukcijama ili kontrolom. O pitanju konkretnih dokaza za djela počinjena u namjeri uništenja, te njihove pripisivosti, u svojim usmenim izlaganjima Bosna i Hercegovina je navela niz primjera. Takva je i izjava Biljane Plavšić pred MKSJ, gdje je navedeno da je cilj bio "da se etničko razdvajanje realizuje silom ako ne bude nađeno rješenje putem pregovora", te da su pripreme za realizaciju uključivale "naoružavanje srpske populacije u Bosni u saradnji, između ostalog, sa JNA, Ministarstvom unutrašnih poslova

[38] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 1.3.0.3.

[39] Član II Konvencije o genocidu.

[40] "Reafael Lemkin je s tim u vezi pojasnio da namjera da se djelimično uništi mora tumačiti kao želja za uništenjem koje mora biti bitne prirode (…) kako bi cjelina bila pogođena", in ICTY, IT-95-10-T, *The Prosecutor v. Goran Jelisić*, in the Trial Chamber I, 14 December 1999, par. 82.

[41] MKSJ, IT-95-10-T, *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, pred Pretresnim vijećem I, 14. decembar 1999., par. 82.

Srbije i srpskim paravojnim formacijama".[42] U Tužbi se nadalje navodi da je takav cilj – razdvajanje silom – završio zločinom genocida, to jest onim "putem pakla" o kojem je govorio Radovan Karadžić u svojim javnim prijetnjama iz oktobra 1991.[43] U svrhu dokazivanja namjere detaljno su navedeni brojni dokazi i njihovi izvori, među kojima i video materijali, izjave svjedoka i dokumenti MKSJ, te izvještaji organa i institucija UN doneseni do momenta zakazivanja usmene rasprave (februar 2006). Između ostalog, naveden je razgovor Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Milana Babića iz jula 1991. u kojem Karadžić objašnjava svoju viziju Velike Srbije, gdje u toku razgovora Milošević obavještava Babića "da ne staje Karažiću na put". S tim u vezi, navedeno je da Miloševićeve riječi omogućavaju da se vidi njegova kompletna implikacija, kao i njegovih saradnika, u masakrima nesrpskog stanovništva koje je Beograd počinio u Bosni.[44] Navedena su i djela počinjena u logorima, između ostalog silovanje, te dokazi da je vodstvo bosanskih Srba znalo za ova zatočenja.[45] Detaljno su navedena djela počinjena u logorima u Vlasenici,[46] Foči,[47] Sanskom Mostu,[48] Prijedoru,[49] Banjoj Luci,[50] Bosanskom Šamcu,[51] te Brčkom.[52]

U svom konačnom podnesku, na raspravi od 24. aprila 2006. godine, Bosna i Hercegovina je zahtijevala od Međunarodnog suda pravde da presudi

---

[42] ICTY, IT-00-39& 40-PT, Ex parte Confidential and Filed Under Seal, *The Prosecutor v. Momcilo Krajisnik, Biljana Plavšić*, Factual basis for Plea of Guilt, 30 September 2002, para. 12, *in* Van den Biesen, "General picture of the Genocid hitting Bosnia and Herzegovine 1992-1995", ICJ, CR 2006/2, Public sitting held on 27 February 2006 at 10.30 a.m., at the Peace Palace, President Higins presiding, in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Verbatim record, p. 33, par. 14.

[43] Van den Biesen, "General picture of the Genocide hitting Bosnia and Herzegovina 1992-1995", ICJ, CR 2006/2, *Public sitting held on 27 February 2006 at 10.30 a.m*., at the Peace Palace, President Higins presiding, in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Verbatim record, Vidjeti šire: Van den Biesen, p. 28-77.

[44] ICJ, Frank Tom, "Reliable evidence acknowledging facts or conduct unfavourable to the State", CR 2006/3, *Public sitting held on Tuesday 28 February 2006 at 10 a.m.*, p. 36, par. 40.

[45] CR 2006/5, p. 19, par. 13.

[46] CR 2006/5, p. 20, par. 37.

[47] CR 2006/5, p. 22, par. 22.

[48] CR 2006/5, p. 26- 28, par. 35-40.

[49] CR 2006/5, p.28-34.

[50] CR 2006/5, p. 34-35.

[51] CR 2006/5, p. 36-37.

[52] CR 2006/5, p. 38-39.

i izrekne da je Srbija i Crna Gora, preko svojih organa, odnosno tijela pod njenom kontrolom, prekršila svoje obaveze koje proizlaze iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida namjernim djelimičnim uništavanjem nesrpske nacionalne, etničke ili vjerske grupe u okviru, ali i izvan teritorije Bosne i Hercegovine, uključujući posebno muslimansko stanovništvo.[53] Bosna i Hercegovina je također zahtijevala da Srbija i Crna Gora mora odmah ispraviti posljedice svojih međunarodno nezakonitih postupaka i da zbog međunarodne odgovornosti nastale za spomenuto kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, isplati Bosni i Hercegovini punu odštetu za pričinjenu štetu i nanijete gubitke.[54]

Kontroverzna Presuda Međunarodnog suda pravde o pitanju odgovornosti Srbije i Crne Gore

Osnovni postulat pravila o državnoj odgovornosti, kako je prethodno navedeno, jeste da ponašanje bilo kog državnog organa treba smatrati djelom države prema međunarodnom pravu i da takvo ponašanje, ukoliko predstavlja kršenje neke međunarodne obaveze države,[55] pokreće njenu odgovornost. Kako bi primijenio ovo pravilo, MSP je naveo da je neophodno, prije svega,

---

[53] Par. 66 Presude.

[54] „(i) štetu pričinjenu fizičkim licima djelima koja su taksativno navedena u članu III Konvencije, uključujući nematerijalnu štetu koju su pretrpjele žrtve ili njihovi preživjeli nasljednici ili sukcesori, kao i članovi njihove porodice; (ii) materijalnu štetu pričinjenu imovini fizičkih ili pravnih lica, javnih ili privatnih, djelima koja su taksativno navedena u članu III Konvencije; (iii) materijalnu štetu koju je pretrpjela Bosna i Hercegovina u pogledu razumnih troškova koji su nastali u cilju otklanjanja odnosno ublažavanja štete proistekle iz djela koja su taksativno navedena u članu III Konvencije; (c) u slučaju da godinu dana po izricanju Presude Suda ne bude postignut dogovor strana u sporu, o karakteru, obliku i iznosu odštete će odlučiti Sud, zadržavajući pravo na naknadnu proceduru u tom cilju; (d) da je Srbija i Crna Gora dužna pružiti konkretne garancije i jamstva da neće ponoviti nezakonita djela koja su predmet Tužbe, gdje će Sud utvrditi oblik takvih garancija i jamstava; Da u slučaju neispunjavanja Naloga za određivanje privremenih mjera koje je Sud izdao 8. aprila 1993. godine i 13. septembra 1993. godine, smatraće se da je Srbija i Crna Gora prekršila svoje međunarodne obaveze i imaće obavezu prema Bosni i Hercegovini da obezbjedi simboličnu nadoknadu za to kršenje, čiji će iznos utvrditi Sud.", par. 66, stav 6(b), (c) i (d) i stav 7 Presude.

[55] "Ponašanje svakog organa države smatra se djelom te države po međunarodnom pravu, bilo da taj organ vrši zakonodavnu, izvršnu, sudsku ili bilo koju drugu funkciju, bez obzira na položaj koji ima u organizaciji države i bez obzira na njegovu prirodu organa centralne vlasti ili teritorijalne jedinice države. Organ uključuje bilo koju osobu ili subjekt koji imaju taj status u skladu sa unutrašnjim zakonodavstvom te države.", član 4 Nacrta odredaba Komisije za međunarodno pravo iz 2001. godine.

utvrditi da li su djela genocida u Srebrenici[56] izvršile osobe ili subjekti koji su imali status organa Savezne Republike Jugoslavije "u skladu sa unutrašnjim zakonodavstvom te Države koji je tada bio na snazi".

> „Istina je da postoji dosta dokaza o direktnom ili indirektnom učešću zvanične vojske SRJ, pored oružanih snaga bosanskih Srba, u vojnim operacijama u Bosni i Hercegovini u godinama koje su prethodile događajima u Srebrenici. Politički organi Ujedinjenih nacija su u više navrata osudili ovakvo učešće zahtijevajući da ga SRJ prekine (vidjeti, na primjer, rezolucije Vijeća sigurnosti UN br. 752 (1992), 757 (1992), 762 (1992), 819 (1993), 838 (1993). Nije, međutim, dokazano da je postojalo takvo učešće u okviru masakara koji su izvršeni u Srebrenici. Pored toga, ni Republika Srpska ni VRS nisu bili *de jure* organi SRJ, s obzirom da niti jedni niti drugi nisu imali status organa te države prema njenom unutrašnjem zakonodavstvu."[57]

Povodom tvrdnji Bosne i Hercegovine kao podnosioca Tužbe da su svi oficiri VRS, uključujući i generala Mladića, ostali pod vojnom upravom SRJ i da su njihove plate bile isplaćivane od Beograda sve do 2002. godine, i da su shodno tome ovi oficiri "predstavljali *de jure* organe (SRJ) koji su po hijerarhiji određeni da svoju dužnost obavljaju u redovima VRS u Bosni i Hercegovini", Sud je konstatovao da "nisu iznijeti nikakvi dokazi da su, bilo general Mladić ili bilo koji drugi oficir o čijim poslovima se starao 30. Kadrovski centar bili, prema unutrašnjem zakonodavstvu Tužene strane, oficiri vojske Tužene strane – organ *de jure* Tužene strane" te da su "oficiri VRS, uključujući i generala Mladića, u obavljanju svojih funkcija bili pozvani da obavljaju zadatke u ime vlasti bosanskih Srba, posebno Republike Srpske, a ne u ime SRJ". Navedeno je i da su "oni izvršavali određene javne ovlasti Republike Srpske", kao i da "posebna situacija generala Mladića ili bilo kog drugog oficira VRS koji je bio prisutan u Srebrenici, a koji su eventualno 'na administativnom planu' vezani za Beograd, nije takve prirode da navede Sud da izmijeni zaključak do kojeg je došao".[58] Nadalje se postavilo pitanje da li Tužena strana može snositi odgovornost za djela koja su izvršili pripadnici jedinice "Škorpioni" na području Srebrenice. Argumentacija Bosne i Hercegovine kao Podnosioca tužbe bila je da "realnost mora prevladati nad prividom", te da se "Republika Srpska i VRS, kao i paravojne milicije poznate kao 'Škorpioni', 'Crvene beretke ', 'Tigrovi' i 'Beli orlovi' moraju smatrati, bez obzira na njihov status, *de facto* organima SRJ, posebno u vrijeme

[56] Budući da je Međunarodni sud pravde prethodno *actus reus*, zajedno sa *mens rea* zločina genocida utvrdio samo zločine počinjene na području Srebrenice, razmatranja pripisivanja državne odgovornosti odnosila su se samo na genocid počinjen u Srebrenici.

[57] MSP*, Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 386.

[58] MSP*, Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 388.

o kojem se govori, tako da se sva njihova djela, a posebno masakri u Srebrenici, moraju smatrati pripisivim SRJ, upravo u onom smislu kao da su oni bili organi te države prema njenom unutrašnjem zakonodavstvu".[59] MSP se, navodeći da je prvo pitanje koje se otvara ovakvom argumentacijom "da li je moguće pripisati nekoj održavi odgovornost za ponašanje osoba ili grupa osoba koje, iako nemaju status državnih organa, u stvari djeluju pod striktnom kontrolom te države da se moraju tretirati kao njeni organi",[60] pozvao na svoju prethodnu praksu u predmetu *Vojne i paravojne aktivnosti u Nikaragvi i protiv nje (Nikaragva protiv Sjedinjenih Američkih Država*).[61] S tim u vezi, navedeno da se osobe, grupe osoba ili drugi subjekti mogu izjednačiti sa državnim organima čak iako takav status ne proističe iz unutrašnjeg zakonodavstva, pod uslovom djeluju "u potpunoj zavisnosti" od države čiji su oni, u krajnjem slučaju, samo instrument. Primjenjujući ovaj kriterij na genocid u Srebrenici MSP je konstatovao:

> „U relevatnom periodu, jula 1995, ni Republika Srpska ni VRS nisu se mogli smatrati samo pukim intstrumentima preko kojih je SRJ djelovala, bez ikakve stvarne autonomije. Sigurno je da su politički i vojni odnosi, kao i oni u oblasti logistike, između saveznih organa u Beogradu i vlasti na Palama, između Jugoslavenske vojske i VRS, bili u prethodnim godinama čvrsti i bliski (vidjeti paragraf 238 gore u tekstu) i da su ti odnosi nesumnjivo i dalje bili snažni. Ali oni, barem u relevatnom periodu, nisu bili takvi da bi se političke i vojne organizacije bosanskih Srba mogle izjednačiti sa organima SRJ. Čak je objelodanjeno da su se u to vrijeme pojavile i razlike u strateškim opcijama između jugoslavenskih vlasti i lidera bosanskih Srba; u krajnjem slučaju to dokazuje da su ovi drugi posjedovali relativan, ali realan stepen samostalnosti. Bez obzira na izuzetno veliku podršku koju je Tužena strana davala Republici Srpskoj, bez koje ona ne bi mogla 'sprovoditi svoje ključne ili najznačaLniLe vojne i paravojne aktivnosti', to ne ukazuje da je postojala potpuna zavisnost Republike Srpske od Tužene strane."[62]

---

[59] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 390.

[60] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 391.

[61] U ovom sporu MSP je trebao utvrditi da li je "priroda odnosa *kontrasa* sa Vladom Sjedinjenih Američkih Država" predstavljala odnos zavisnosti ili kontrole, kako bi se *kontrasi* mogli smatrati organom Vlade SAD, ili organom koji je djelovao u ime te Vlade. Ispitujući činjenice "u svjetlu informacija sa kojima je raspolagao", Sud konstatovao da "ne postoje jasni dokazi da su SAD faktički vršile kontrolu u toj mjeri da se može opravdati tretiranje *kontrasa* u svim oblastima kao da su djelovali u njihovo ime", i potom zaključio da su "dokazi koji stoje na raspolaganju Sudu... nedovoljni da se dokaže potpuna zavisnost /*kontrasa*/ od američke pomoći", tako da Sud "nije mogao utvrditi da se snage *kontrasa* mogu izjednačiti za pravne svrhe sa snagama SAD", MSP, *Vojne i paravojne aktivnosti u Nikaragvi i protiv nje (Nikaragva protiv Sjedinjenih Američkih Država),* Presuda od 27. juna 1986. str. 62-64, paragrafi 109 i 110).

[62] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 394.

O pitanju da li Tužena strana može snositi odgovornost za djela koja su počinili "Škorpioni" na području Srebrenice, odnosno da li su "Škorpioni" bili *de jure* organ Tužene strane, MSP je konstatovao sljedeće:

> „Postoji neslaganje između strana u sporu o tome kada su 'Škorpioni' ušli u sastav snaga Tužene strane. Podnosilac tužbe tvrdi da je to priključivanje izvršeno na osnovu Uredbe iz 1991. godine (koja nije dostavljena kao Aneks). Tužena strana izjavljuje da su 'ti propisi (bili) relevantni isključivo za rat u Hrvatskoj 1991. i da ne postoje nikakvi dokazi da su oni bili na snazi i 1992. godine u Bosni i Hercegovini'. Sud konstatuje da, s obzirom da se jedinstvena država Jugoslavija u to vrijeme raspadala, za ovaj spor je relevantan status 'Škorpiona' sredinom 1995. godine. U dva presretnuta dokumenta koja je podnosilac tužbe dostavio ... 'Škorpioni' se predstavljaju kao 'MUP Srbije' i kao 'jedinica Ministarstva za unutrašnje poslove Srbije'. Tužena strana identificirala je pošiljaoce tih dopisa, Ljubišu Borovčanina i Savu Cvjetinovića, kao 'visoke zvaničnike policijskih snaga Republike Srpske'. Sud konstatuje da niti jedna od tih komunikacija nije bila upućena Beogradu. Imajući u vidu ove elemente, Sud nije u mogućnosti da zaključi da su 'Škorpioni' sredinom 1995. bili *de jure* organ Tužene strane. Osim toga, Sud konstatuje da se u svakom slučaju djelo nekog organa koje jedna država stavi na raspolaganje drugom javnom organu ne smatra djelom te države, ukoliko je taj organ postupao u ime javnog organa kojem je stavljen na raspolaganje."[63]

MSP je nadalje zaključio da mu nije predočen nijedan element koji pokazuje da su "Škorpioni" faktički djelovali u "potpunoj zavisnosti" od Tužene strane. Također, Sud je konstatovao i da predmet *Stanišić i Simatović* može biti od značaja za rasvjetljavanje statusa "Škorpiona", ali da "Sud ne može da donosi daljnje zaključke s obzirom da je ovaj slučaj u fazi podizanja optužnice", te je podsjetio da "svoje mišljenje može iznijeti samo na osnovu informacija koje su mu predočene u vrijeme kada donosi svoju odluku, a koje proističu iz pisane dokumentacije i njenih aneksa iz ovog sudskog predmeta i argumentacije strana u sporu iznijetih na usmenoj raspravi:[64]

> „Sud je prema tome utvrdio da se djela genocida u Srebrenici ne mogu pripisati tuženoj strani u smislu da su ih počinili njeni organi ili osobe ili subjekti koji u potpunosti od nje zavise, zbog čega po ovom osnovu ne postoji međunarodna odgovornost tužene strane."[65]

O pitanju pripisivosti genocida Srbiji i Crnoj Gori na osnovu njenih instrukcija ili kontrole MSP se u ovom dijelu razmatranja pozvao na pravilo običajnog pra-

[63] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 389.

[64] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 395.

[65] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 395.

va sadržanog u članu 8. Komisije za međunarodno pravo o odgovornosti država koji predviđa:

> „Ponašanje osoba ili grupe osoba smatrat će se djelom države po međunarodnom pravu ukoliko ta osoba ili grupa osoba, u stvari djeluje po instrukcijama, ili na osnovu usmjeravanja ili kontrole te države".

MSP je ovdje istakao da se ova odredba mora razumjeti u svjetlu njegove ranije pravne prakse u vezi sa ovim pitanjem, "naročito onom koja se tiče Presude iz 1986. u sporu koji se odnosi na *Vojne i paravojne aktivnosti u Nikaragvi i protiv nje (Nikragva protiv Sjedinjenih Američkih Država*[66]*)*". [67] MSP je naveo da ovako formulisan kriterij omogućava da se osoba ili subjekt izjednači sa državnim organom čak i ako nema taj status prema unutrašnjem zakonodavstvu te države, te da u ovom kontekstu "nije neophodno dokazati da su osobe, koje su počinile djela ... bile u odnosu 'potpune zavisnosti' sa državom koja predstavlja tuženu stranu", već da "treba dokazati da su one djelovale u skladu sa instrukcijama te države ili pod njenom 'efektivnom kontrolom',„. Dodato je i da je "neophodno utvrditi da se ova 'efektivna kontrola' vršila ili da je država davala instrukcije za svaku operaciju u kojoj su se dešavali navodni prekršaji, a ne generalno u odnosu na sve akcije koje su preduzimale osobe ili grupe osoba koje su počinile ta kršenja".[68] U vezi sa zahtjevom "efektivne kontrole", Bosna i Hercegovina je iznijela argument da je "priroda zločina genocida specifična" i "da se može sastojati od značajnog broja izoliranih djela koja su odvojena u prostoru", te da bi se shodno tome ocjena "efektivne kontrole" trebala odnositi na "cjelokupne operacije" koje su izvršili direktni počinioci genocida. MSP je, međutim, smatrao da "specifične karakteristike genocida ne opravdavaju Sud da odstupi od kriterija razrađenih u Presudi u sporu koji se odnosi na *Vojne i paravojne aktivnosti u Nikaragvi i protiv nje (Nikaragva protiv Sjedinjenih Američkih Država*)", zaključivši da se pravila za pripisivanje međunarodnog protupravnog ponašanja nekoj

---

[66] U ovom sporu, naime, MSP je odbacio argumentaciju da *kontrase* treba poistovjetiti s organima SAD, uz obrazloženje da nisu bili u odnosu "potpune zavisnosti" od SAD. Potom je Sud dalje utvrđivao da li je SAD kao Tužena strana "naredila ili nametnula izvršenje djela suprotno ljudskim pravima i humanitarnom pravu" kako je tvrdila Nikaragva, država Podnosilac tužbe. U tu svrhu, MSP je tražio primjenu kriterija "efektivne kontrole", odnosno da su SAD imale efektivnu kontrolu nad vojnim i paravojnim operacijama (koje su vodili *kontrasi*) a u toku kojih je došlo do ovih kršenja.

[67] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 399.

[68] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 400.

državi ne mijenjaju s prirodom proupravnog djela, u odsustvu jasno izraženog *lex specialisa.*[69] Konstatujući da je Bosna i Hercegovina kao Podnosilac tužbe osporavala valjanost primjene kriterija "efektivne kontrole" u sporu po kršenju Konvencije o genocidu, pozivajući se na presudu Žalbenog vijeća MKSJ u slučaju *Tadić* gdje je prihvaćen kriterij "sveukupne kontrole", Sud je iznio opsežnu analizu ovakvog stava MKSJ:

> „U ovom slučaju Vijeće /Žalbeno vijeće u predmetu Tadić/ nije slijedilo sudsku praksu Suda u sporu *Vojne i paravojne aktivnosti*: ono je smatralo da odgovarajući kriterij koji je po njihovom mišljenju primjenljiv kako na kvalificiranje vojnog sukoba u Bosni i Hercegovini kao međunarodnog sukoba, tako i na pripisivost SRJ djela koja su počinili bosanski Srbi prema pravu o državnoj odgovornosti, predstavlja kriterij 'sveukupne kontrole' koju je SRJ imala nad bosanskim Srbima; i da je taj kriterij u ovom sporu zadovoljen (po ovom pitanju, *ibid,* paragraf 145). Drugim rječima, Žalbeno vijeće zauzelo je mišljenje da su djela koja su počinili bosanski Srbi mogla proizvesti međunarodnu odgovornost SRJ na osnovu svekupne kontrole koju je SRJ vršila nad Republikom Srpskom i VRS, a da pri tome nema potrebe da se dokazuje da je svaka operacija tokom koje su vršena djela koja predstavljaju povredu međunarodnog prava, sprovođena po instukcijama SRJ ili pod njenom efektivnom kontrolom."[70]

MSP je iznio vrlo kritičan stav prema ovakvoj odluci MKSJ:

> „Sud je pažljivo razmotrio stanovišta Žalbenog vijeća kojim se podržava navedeni zaključak, ali smatra da ne može podržati to mišljenje Vijeća. Prvo, Sud konstatira da MKSJ nije bio pozvan u slučaju *Tadić*, niti je on uopšte pozvan, da odlučuje o pitanjima državne odgovornosti, jer je njegova nadležnost krivična i proteže se samo na pojedince. Prema tome, u toj Presudi Tribunal se bavio pitanjem koje nije bilo nužno za vršenje njegove nadležnosti. Kao što je gore rečeno, Sud pridaje najveći značaj činjeničnim i pravnim kvalifikacijama do kojih je došao MKSJ prilikom odlučivanja o krivičnoj odgovornosti optuženih pred njim i Sud, u ovom sporu, u potpunosti uzima u obzir suđenje i presude po žalbi MKSJ koji se bave događajima koji su u osnovi ovog spora. Situacija nije ista što se tiče stavova koje je usvojio MKSJ o pitanjima općeg međunarodnog prava koja ne spadaju u specifični djelokrug njegove nadležnosti i čije rješavanje, šta više, nije uvijek neophodno za rješavanje krivičnih predmeta koji se vode pred njim."[71]

U svojoj oštroj kritici prema MKSJ, Međunarodni sud pravde, nastavljajući svoju argumentciju, išao je i dalje, zaključivši da je argumentacija MKSJ o pitanju

---

[69] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 401.

[70] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 402.

[71] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 403.

kriterija 'sveukupne kontrole' "neuvjerljiva".[72] Slijedom navedene argumentacije, te, između ostalog, stajališta Tužene strane prema kojoj "u konačnim presudama MKSJ koje se odnose na genocid u Srebrenici nije utvrđena umiješanost nijednog od njenih rukovodilaca",[73] Sud je zaključio da međunarodna odgovornost SRJ nije nastala na ovoj osnovi.[74] Sud je potom utvrdio odgovornost Srbije za nesprečavanje genocida "isključivo u Srebrenici, jer su to jedina djela za koje je Sud zaključio u ovom Sporu da je genocid izvršen", uz obrazloženje da "obaveza države da spriječi i odgovarajuća obaveza da djeluje nastaje onog trenutka kada država sazna, ili bi trebalo u normalnim okolnostima da je imala saznanja, o postojanju ozbiljne opasnosti od izvršenja genocida", te da je dužna da spriječi njegovo izvršenje.[75] S tim u vezi MSP je konstatovao da je SRJ "na bosanske Srbe koji su osmislili i izvršili genocid u Srebrenici" imala utjecaj koji je neuporediv s utjecajem bilo koje druge države ugovorne strane Konvencije o genocidu, zahvaljujući jačini političkih, vojnih i finansijskih veza koje su postojale između SRJ s jedne i Republike Srpske i VRS s druge strane.[76] Ovaj Sud je nadalje naveo da "ne može da ne konstatuje da je odnosnog datuma SRJ bila vezana veoma specifičnim obavezama na temelju dvaju naloga kojima se određuju privremene mjere koje je Sud donio 1993. godine", te je bila dužna "da pazi da nijedna od vojnih, paravojnih ili neregularnih vojnih jedinica koje bi mogle biti pod njenim autoritetom ili imati njenu podršku, kao ni nijedna organizacija ili osoba koje se eventualno nalaze pod njenom kontrolom, usmjeravanjem ili utjecajem, ne izvrše djelo genocida, udruživanja radi izvršenja genocida, direktnog i javnog podsticanja na izvršenje genocida ili djela saučesništva u genocidu":

> „Sud podsjeća da iako nije utvrdio da su informacije koje su stajale na raspolaganju beogradskim vlastima sa sigurnošću ukazivale da genocid neposredno predstoji (...), teško da one nisu bile svjesne ozbiljne opasnosti od genocida kada su snage VRS odlučile zauzeti enklavu Srebrenica. Među dokumentima koji sadrže informacije koje jasno ukazuju da je takva svijest postojala, treba pomenuti gore citirani izvještaj (...) Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija koji je izrađen u skladu sa Rezolucijom Generalne skupštine

[72] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 404.

[73] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 408. Vidjeti detaljnije par. 408-412.

[74] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 415.

[75] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 431. Vidjeti šire u vezi sa ovim pitanjem: par. 432-438.

[76] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 434.

> br. 53/35 o 'padu Srebrenice' (...) u kojem se pominje posjeta Beogradu 14. jula 1995. godine pregovarača Evropske unije g. Bildta radi sastanka sa g. Miloševićem. G.Bildt je u suštini obavjestio g. Miloševića o svojoj vrlo ozbiljnoj zabrinutosti i od njega je 'uporno tražio ... da odmah Visokom komesarijatu UN za izbjeglice da mogućnost pružanja pomoći stanovništvu Srebrenice i mogućnost MKCK da otpočne registraciju onih koje je Vojska bosanskih Srba držala kao ratne zarobljenike'."[77]

U dispozitivu Presude Sud je, dakle, konstatovao da "Srbija nije izvršila genocid, preko svojih organa ili osoba čija djela povlače njenu odgovornost prema međunarodnom običajnom pravu, kršenjem obaveza koje ima prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida", kao i da Srbija "nije bila saučesnik u genocidu, kršenjem svojih obaveza prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida". U nastavku dispozitiva konstatovano je da je "Srbija prekršila svoju obavezu prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, budući da nije izručila Ratka Mladića, optuženog za genocid i saučesništvo u genocidu, radi suđenja pred MKSJ, i na taj način nije u potpunosti sarađivala sa tim sudom". Također, Sud je utvrdio i da je "Srbija prekršila svoju obavezu da se pridržava privremenih mjera koje je Sud naložio 8. aprila i 13. septembra 1993. godine u ovom sporu, budući da nije poduzela sve mjere koje su bile u njenoj moći da spriječi genocid u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine". S tim u vezi, Sud je Srbiji naložio da "mora odmah poduzeti efikasne korake u cilju obezbjeđenja punog poštovanja obaveze prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida u cilju kažnjavanja djela genocida kako je definirano u Članu II Konvencije, ili bilo kojih drugih djela zabranjenih Članom III Konvencije, i prebaciti osobe optužene za genocid ili za bilo koje od ostalih djela u Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, i u potpunosti surađivati sa tim Tribunalom". Kad je riječ o kršenju ovih obaveza, navedeno je da "zaključci Suda formulisani u tim tačkama predstavljaju adekvatnu satisfakciju" i da "spor nije takve prirode da bi bilo primjereno davanje naloga za plaćanje naknade", niti za "pružanje uvjerenja i garancija o neponavljanju".[78]

Zaključak

Međunarodni sud pravde, najviša sudska instanca UN-a, koja ne samo da jedina ima nadležnost da sudi sporove između država o pitanju Konvencije o genocidu, nego je i jedina instanca nadležna za njeno tumačenje, u procesu dugom

[77] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 431-438.

[78] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*., par. 471.

punih četrnaest godina bavila se zločinima počinjenim u Bosni i Hercegovini. Analiza ovog spora pokazuje da je MSP propustio priliku da razvije međunarodno-pravnu teoriju i praksu, kako u odnosu na činjenične dokaze djela, tako i u odnosu na pitanja pripisivosti djela državama. Ovaj Sud se o pitanju činjeničnih dokaza oslonio isključivo na nedostatnu i nedovršenu praksu MKSJ, budući da su u obzir uzete samo pravosnažne presude koje je MKSJ izrekao do početka usmene rasprave pred MSP (mart 2006. godine), a nisu razmatrani niti traženi drugi činjenični dokazi. Nasuprot tome, pravnu praksu MKSJ, koju je o pitanju činjenica označio kao "najrelevantniju i od koje nema razloga odstupati" o pitanju odgovornosti je u potpunosti odbacio, oponirajući joj svoju pravnu praksu iz predmeta *Nikaragva*, donesenu u potpuno drugačijem kontekstu i koja je u pravnoj doktrini već bila stavljena u pitanje.[79] Ovakav pristup u tretmanu najtežeg oblika zločina međunarodnog prava, koji je svojim tumačenjem Konvencije i pravila o odgovornosti država uspostavio MSP u slučaju Bosne i Hercegovine, doveo je do ključnih pitanja međunarodno-pravne doktrine: "Jasno je da je Sud odlučno zatvorio u vrlo uski okvir međunarodnu odgovornost država, u raskoraku u odnosu na realnost. Ostaje da se nadamo da time nije nehotično signalizirao Državama *modus operandi* za buduće zločine".[80]

Literatura:

Ascensio Herve, *La responsabilite selon la Cour internationale de justice dans l affaire du genocide bosniaque*, Extrait de la Revue Generale de Droit International Public, avril-juin 2007, numero 2, editions A. Pedone, Paris, 2007.
*Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Geno*cide, adopted by General Assembly of the United Nations on 9 December 1948.
E. Wyler, "From 'State Crime' to Responsibility for 'Serious Breaches of Obligations under Permptory Norms of General International Law'", European Journal of International Law, tom 13 (2002), n. 3, p. 1156.
Frank Tom, "Reliable evidence acknowledging facts or conduct unfavourable to the State", ICJ, CR 2006/3, *Public sitting held on Tuesday 28 February 2006 at 10 a.m.*, p. 36, par. 40.

[79] Vidjeti individualno mišljenje sudije Shahabudden, koji je radio na oba suda: Dodatak Žalbenoj presudi u predmetu Tadić od 15. jula 1999., str. 134- 150.

[80] Ascensio Herve, *La responsabilite selon la Cour internationale de justice dans l affaire du genocide bosniaque*, Extrait de la Revue Generale de Droit International Public, avril-juin 2007, numero 2, editions A. Pedone, Paris, 2007, p. 302.

Henri Donnedieu de Vabres, "La theorie des delits de droit des gens en droit penal interetatique", Revue de droit international, de sciences politiques et dipolomatiques, Paris, 1950, p. 162, *in* Maison Rafaelle*, La responsabilite individuelle pour crime d'Etat en droit international public*, Ed. Bruylant, editions de l'Universite de Bruxelles, 2004.
ICTY, IT-00-39& 40-PT, Ex parte Confidential and Filed Under Seal, *The Prosecutor v. Momcilo Krajisnik, Biljana Plavšić*, Factual basis for Plea of Guilt, 30 September 2002, para. 12, *in* Van den Biesen, "General picture of the Genocid hitting Bosnia and Herzegovine 1992- 1995", ICJ, CR 2006/2, Public sitting held on 27 February 2006 at 10.30 a.m., at the Peace Palace, President Higins presiding, in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Verbatim record, p. 33, par. 14.
International Court of Justice, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America),* Judgement of 27 June 1986*,* Merits.
International Court of Justice, *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 20 March 1993, Application of the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*.
International Court of Justice, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Provisional Measures, Order of 8 April 1993*, par. 52.
International Court of Justice, Reports of Judgements, Advisory opinions and Ordes, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Further Requests for Indication of Provisional measures, Order of 13 September 1993*.
International Court of Justice, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994.
International Court of Justice, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994.
International Law Commission, *Draft articles on States responsibility with commentaries thereto adopted by the International Law Commission on first reading, january 1997,*Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No.10 (A/51/10 and Corr.1, pp. 125-151.
International Law Commission, *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries*, 2001, Yearbook of the International Law Commission, 2001, vol. II, Part Two.

Jean-Paul Sartre, "On genocide", *in Crimes of war*, ed. Falk, Kolko and Lifton, New York 1971, p. 534, Annexe 5-VII, *u* ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par. 5.3.5.3.
Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog 'Dule'*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999.
MKSJ, IT-95-10-T, *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, pred Pretresnim vijećem I, 14. decembar 1999., par. 82.
Van den Biesen, General introduction, ICJ, CR 2006/2, *Public sitting held on 27 February 2006 at 10.30 a.m., at the Peace Palace, President Higins presiding, in the case concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Verbatim record, p. 19, par. 7.
Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007.,Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.

STATE RESPONSIBILITY FOR CRIMES OF INDIVIDUALS

Sabina Subašić Galijatović

Summary

In its first case on the violation of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the International Court of Justice (ICJ), the highest judicial instance of the UN, dealt with the question of the responsibility of states for the crime of genocide committed on the territory of Bosnia and Herzegovina.

In its considerations, the Court relied on exclusively inadequate and incomplete jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), since only final judgments were taken into consideration till the beginning of oral discussion at the International Court of Justice - ICJ (until March 2006), while it completely rejected the same legal practice considering the issue of attribution of states responsibility, relying exclusively on its jurisprudence (the subject of ICJ - *Military and paramilitary activities in Nicaragua*), accepted in a completely different light.

This attitude of the International Court of Justice led to a paradox: where the ICTY's legal practice was incomplete, the ICJ was strictly followed it, and contrary to that, where the ICTY's legal practice was stable, the ICJ denied it by making opposite its legal practice, which has already been questioned in legal doctrine.

Key words: State responsibility, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, case Bosnia and Herzegovina against Serbia and Montenegro

UDK 316.422.44
001:004 (497.6)
330.341.424 (497.6)

Bosanska budućnost na mapi svijeta visoke tehnologije

Rasim Gačanović
Elektrotehnički fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Danas postoje pouzdani općeprihvaćeni parametri i načini mjerenja razvijenosti neke zemlje i (pr)ocjene njene svjetske, kontinentalne ili regionalne pozicije u svim sferama društva i ekonomije i parcijalno i integralno. Ti parametri refleksija su sposobnosti države i društva da, prateći svjetske trendove znanosti i struke, koristeći visoku tehnologiju, držeći korak s industrijskim razvojem, osiguraju poželjni *bruto domaći proizvod* (GDP) po stanovniku godišnje. Pravilno, kompetentno i odgovorno upravljanje javnim prihodima osigurava pravilno i odgovorno upravljanje društvenim i industrijskim razvojem i time državu čini poželjnim, ugodnim i sigurnim mjestom življenja. U radu je, na primjeru Bosne i Hercegovine, učinjen pokušaj razlaganja mehanizma međuzavisnosti društvenih i ekonomskih stanjā i djelovanjā, te njihove refleksije na kvalitet života. Za ovaj pothvat korišteni su dostupni i aktuelni referentni izvori. Napravljena analiza svjedoči o lošem položaju Bosne i Hercegovine po brojnim aspektima promatranja, a rezultat je siromaštvo i besperspektivnost. Zato, da bi to stanje bilo promijenjeno, valja korjenito mijenjati odnos prema obrazovanju, nauci i istraživanju, kao nezaobilaznim temeljnim preduvjetima bosanskohercegovačkog industrijskog i društvenog razvoja. Za to postoje svi razlozi i pretpostavke.

Ključne riječi: industrijska revolucija, industrijska razvijenost, obrazovanje, istraživanje i razvoj (znanost), Međunarodni monetarni fond (IMF – International Monetary Fund), informatičke tehnologije (IT), robotika, informatičke i komunikacijske tehnologije (ICT – Information and Communication Technology), Bruto domaći proizvod (GDP – Gross Domestic Product), Kupovna moć države (Purchasing power parity – PPP)

U osnovi razvijenosti društva i ekonomije stoji industrijska razvijenost. Prve dvije industrijske revolucije rezultirale su prosperitetom i urbanizacijom stanovništva, a treća, digitalizacija proizvodnje, temeljno mijenja ljudsku svakodnevicu. Rezultat *Druge revolucije* bio je pokretanje masovne, ali unificirane, proizvodnje početkom 20. stoljeća, što je dovelo do značajnog smanjenja cijena proizvoda i povećanja dostupnosti širokom tržištu. Treća *industrijska revolucija* predstavlja integraciju više modernih tehnologija: '*pametna*' programska (softverska) rješenja, novi materijali, procesi poput – trodimenzionalnih printerskih '*ispisa*', precizni roboti i cijeli niz usluga temeljenih na internetu. Kao posljedica *Treće revolucije*, troškovi produkcije proizvoda široke lepeze, napravljenih po pojedinačnim željama kupaca, kontinuirano padaju, a tvornice budućnosti fokusirat će se na masovnu prilagodbu.

Četvrtoj industrijskoj revoluciji (koja je sada na sceni) *robotika* je jedan od temelja. Postavlja se pitanje po čemu su ovi roboti drukčiji od onih koji, npr., već desetak godina montiraju automobile. Razlika je u tome što su sada roboti i ljudi postali ravnopravni partneri – roboti u umreženoj tvornici imaju veći stupanj umjetne inteligencije i mogu putem *pametnih* uređaja komunicirati sa strojevima i radnicima. Sve mora biti povezano sa svime, strojevi komuniciraju s poluproizvodima, a pojedini dijelovi stroja međusobno.

Robotima su sada ugrađena i osjetila (*senzori*) – svaki pojedini zglob na robotu opremljen je senzorima i reagira na najmanji poticaj. Npr., ako se pred ruku robota neočekivano postavi čaša s vodom, on će lagano usporiti svoje kretanje tako da se ne prolije ni kapljica. Pomoću tog prepoznavanja opasnosti od sudara moguća je *suradnja* čovjeka i robota. Do sad su ljudi i roboti u halama bili odvojeni ogradama, a sad, s ovakvim robotima ljudi mogu blisko *surađivati*. Roboti i ljudi postali su danas prave *radne kolege*, a od toga će u budućnosti imati koristi sve fabrike.

Također, dok čekaju materijale za obradu, roboti u vrijeme praznoga hoda mogu biti isključeni, čime se štedi najmanje 15% energije koja se sada troši u proizvodnom procesu.

Posljedica Četvrte industrijske revolucije su *'pametne'* tvornice i pogoni koji su prilagodljivi tako da efikasno integriraju klijente i poslovne partnere u jedinstveni proces.

Produkti Četvrte industrijske revolucije su električni automobili i općenito sredstva transporta, '*pametni*' uređaji koji koriste ljudima – građevinske mašine, kućanski aparati, pametni telefoni, računala, dronovi, pametna solarna ćelija – koja oponaša suncokret, ...). Svaki uređaj ili sistem u sebi ima ugrađen *procesor – kompjuter*. To u zbilji rezultira stavljanjem na raspolaganje funkcije - upravljivog djelatnog procesa čovjeku, za razliku od vremena kad su produkti bili

hrpa metalnih mehaničkih elemenata koji su tek u dodiru s ljudskom vještinom upravljanja imali funkciju, djelovali i davali rezultate. Sada i najjače i najkompliciranije mašine upravljaju se džojstikom (engl. *joystick*) i računalom iz udobne kabine. Niko se više ne penje u vratolomne visine nesigurnih dizalica, niti ide u rizične pothvate pod vodu, zemlju, u zrak, u minska polja, ...

Peta industrijska revolucija **(**u bliskoj budućnosti**)** puna je integracija čovjeka i tehnologije, a osniva se na integraciji informacionih i komunikacijskih tehnologija. Prije ulaska u tu fazu treba proći razdoblje tranzicije koju jedni ocjenjuju kao jako *crnu*, a drugi kao *oslobođenje* čovjeka. Pozitivne strane jesu reduciranje fizičkog napora, jer roboti − *suradnici* mogu optimizirati proizvodnju i raditi teške i opasne poslove. Negativni efekti mogu biti gubitak velikog broja klasičnih radnih mjesta. Npr., u Italiji se očekuje gubitak cca 3,2 miliona klasičnih, ali i otvaranje cca 2,1 miliona novih specijalističkih radnih mjesta.[1]

Spoj strojeva i nove tehnologije povećava produktivnost, a to donosi snižavanje cijena i povećanje dostupnosti proizvoda.

Za *Prvu industrijsku revoluciju* potrebno i presudno bilo je tehničko znanje (parni stroj, mehanika, elektro-mašinski elementi, ...). Za *Drugu industrijsku revoluciju* potrebno i presudno bilo je tehničko znanje u funkciji omogučavanja široke upotrebe energije za pogon proizvodnih mašina i sredstava transporta (električna energija, nafta, plin, ...). Glavni oslonac *Treće industrijske revolucije* jesu informatičke tehnologije (IT). Četvrta industrijska revolucija temelji se na simbiozi informatičkih tehnologija i robotike. Glavni oslonac *Petoj industrijskoj revoluciji* jesu informacione i komunikacijske tehnologije (*Information and Communication Technology – ICT*).

Na osnovi izloženog moguća je projekcija potrebnog broja i profila uposlenika u industriji: u EU je sada potrebno na stotine hiljada uposlenika sa znanjem i vještinama iz domene informatičkih tehnologija (IT), a uskoro će biti potrebno na milione uposlenika iz oblasti informatičko-komunikacijskih tehnologija (Information and Communication Technology – ICT).

Kakva je pozicija Bosne i Hercegovine iz te perspektive?

Tri su ključna pokazatelja za ocjenu te pozicije: *Industrijska razvijenost* kao pokazatelj ekonomske moći, potentnosti države mjereno kroz GDP – Bruto nacionalni dohodak po stanovniku godišnje; Stanje *obrazovnog sistema* kao pokazatelj kompetentnosti – sposobnosti i garancije školovanja i osposobljavanja potrebnog ljudskog resursa i po kvaliteti i po broju za podršku potrebne

[1] Rudan, Igor: "Umjetni "instinkti" nadmašuju ljudske opterećene prošlošću", *Večernji list*, 30.12.2017., online, pristupljeno 22.05.2018., dostupno na: https://www.vecernji.hr/premium/industrijske-revolucije-4-0-i-5-0-a-gdje-smo-mi-1217267-www.vecernji.hr

industrijske razvijenosti i držanja koraka s razvijenim zemljama; *Istraživanje i razvoj visoke tehnologije* – mjereno kroz istraživačko-razvojnu infrastrukturu, ljudski istraživački potencijal i ulaganje u znanost kao pokazatelj svjesnosti, ozbiljnosti, i odgovornosti društva za svoju budućnost – kroz kriterij procentualnog i apsolutnog ulaganja.

Naučno-istraživački proces glavni je resurs osposobljavaja kvalitetnog i kompetentnog nastavnog osoblja za univerzitet. Pa tako, jasno je prepoznatljiva nerazdvojiva veza – "čarobni krug" uspjeha (ili neuspjeha) jednog društva:

INDUSTRIJSKA RAZVIJENOST ↔ OBRAZOVANJE ↔ ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ ↔ INDUSTRIJSKA RAZVIJENOST ↔ ...

Sl.1. "Čarobni krug" – povezanost razvoja, obrazovanja i znanosti u jednom društvu

Pravilno i dostatno ulaganje u obrazovni sistem i naučno-istraživački sektor rezultira spiralom prosperiteta, i obrnuto – nedostatno i loše ulaganje u obrazovni sistem i naučno-istraživački sektor rezultira spiralom kolapsa.

Razvijenost

Za prikaz stanja industrijske razvijenosti kroz GDP (Gross Domestic Product) na osnovi pariteta kupovne moći (PPP − Purchasing Power Parity) po stanovniku, korišteni su podaci Međunarodnog monetarnog fonda, Tab. 1, IMF (International Monetary Fund) 2017: *List of countries by Gross Domestic Product (GDP) based on Purchasing Power Parity (PPP) per capita*, online, pristupljeno 30.11.2018.[2]

[2] dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)_per_capita#cite_note-IMF_2017

Tab.1, Poredak zemalja po bruto domaćem proizvodu (GDP) na osnovi pariteta kupovne moći (PPP)

Poredak	Država/Teritorija	Int$*
1	Qatar	124,927
—	*Macau*	114,430
2	Luxembourg	109,192
3	Singapore	90,531
4	Brunei	76,743
5	Ireland	72,632
6	Norway	70,590
7	Kuwait	69,669
8	United Arab Emirates	68,245
9	Switzerland	61,360
—	*Hong Kong*	61,016
10	San Marino	60,359
11	United States	59,495
12	Saudi Arabia	55,263
13	Netherlands	53,582
14	Iceland	52,150
15	Bahrain	51,846
16	Sweden	51,264
17	Germany	50,206
18	Australia	49,882
19	Taiwan	49,827
20	Denmark	49,613
21	Austria	49,247

Poredak	Država/Teritorija	Int$*
...		
33	Italy	37,970
34	Cyprus	36,557
35	Israel	36,250
38	Slovenia	34,063
45	Hungary	28,910
49	Greece	27,776
58	Croatia	24,095
59	Romania	23,991
62	Bulgaria	21,578
74	Montenegro	17,439
82	Macedonia	15,203
83	Serbia	15,164
95	Albania	12,472
98	*Kosovo*	12,003
103	Bosnia and Herzegovina	11,404
104	Ecuador	11,234
105	Georgia	10,644
106	Swaziland	9,882
...		
186	Congo, Dem. Rep.	785
187	Central African Republic	681

*INT$ - international dollar

U poretku 187 država svijeta Bosna i Hercegovina, s bruto nacionalnim dohotkom od 11.404 INT$, rangirana je na 103. mjestu i posljednja je u Regiji. U svijetu je prvi je Katar (124,927 INT$), a posljednja Centralno Afrička Republika (681 INT$) po stanovniku godišnje.

Navedeni podaci (GDP – Bruto nacionalni dohodak po stanovniku za 2017. god.) govore da je industrija u Bosni i Hercegovini na izuzetno, može se reći, nedopustivo niskom stupnju. Ovdje još valja napomenuti da Bosna i Hercegovina u velikoj mjeri ovisi o svojoj iseljeničkoj zajednici, odnosno da je u ovaj GDP

uračunat prihod, ako se to tako može nazvati, od iseljeničke zajednice. Navodi se da, kad bi prihodi koji dolaze izvana i procjenjuju se na cca 2 milijarde INT$, a koje evidentira Centralna banka Bosne i Hercegovine (po osnovi penzija, osiguranja, ...), bili ukinuti, Bosna odmah zapala u bankrot.

Upravo takvoj se zemlji postavlja pitanje njenog cjelokupnog inkorporiranja u svjetsku zajednicu.

Obrazovanje

Za ocjenu stanja u oblasti obrazovanja neke zemlje prvenstveno su neophodni usporedni pokazatelji položaja, značaja i kvaliteta javnih univerziteta tē zemlje u odnosu na globalni poredak. Dostupno je mnoštvo rang listi svjetskih univerziteta, uspostavljenih na različitim kriterijima, kao npr.: *CWUR* (Center for World University Rankings) *World University Rankings* (CWUR), *QS* (Quacquarelli Symonds) *World University Rankings®*, *The World University Rankings*, ...
Za ocjenu stanja u oblasti edukacije u Bosni i Hercegovini korišten je Cybermetrics Lab (Spanish National Research Council), CSIC: *2018. Ranking Web of Universities. July New Edition (2018.2.1.3)*, online, pristupljeno 30.11.2018.[3], a koji, s obzirom na korištene kriterije rangiranja - *prisutnost* (*Presence*); *utjecaj* (*Impact*); *otvorenost* (*Openness*); *izvrsnost* (*Excellence*)), daje vjerodostojan i realan uvid, pa se za ovakva istraživanja mogu smatrati objektivnim, pouzdanim i dostatnim, Tab. 2.

Tab. 2 Poredak bosanskohercegovačkih univerziteta

Poredak	Poredak u svijetu	Univerzitet	Prisutnost*	Utjecaj*	Otvorenost*	Izvrsnost*
1	1676	Univerzitet u Sarajevu	250	1872	1380	2331
2	3411	Univerzitet u Banjoj Luci	985	7257	3956	3404
3	3579	International University of Sarajevo	421	6876	4070	3805
4	3586	International BURCH University Sarajevo	1937	6137	3831	3912
5	3763	Univerzitet u Tuzli	1948	8037	3478	3805
6	4558	Univerzitet u Zenici	1943	7879	5219	4650
7	5237	Sveučilište u Mostaru	2165	13791	4969	4250
8	5625	Sarajevo School of Science & Technology	18234	13087	3742	4548

[3] dostupno na: http://www.webometrics.info/en/current_edition, July 2018.

Poredak	Poredak u svijetu	Univerzitet	Prisutnost*	Utjecaj*	Otvorenost*	Izvrsnost*
9	8061	Evropski Univerzitet Brčko	11132	9137	7178	6008
10	8467	Univerzitet u Istočnom Sarajevu	3581	21067	6849	4250
11	10997	Univerzitet za Poslovne Studije	1559	10304	10475	6008
12	11013	University Džemal Bijedić Mostar / Univerzitet Džemal Bijedić Mostar	4410	11550	9472	6008
13	11360	Internacionalni Univerzitet Travnik	5611	9261	10778	6008
14	11406	Evropski Univerzitet Kallos Tuzla	13027	10544	10113	6008
15	12103	Univerzitet u Bihaću	8287	14183	8067	6008
16	13941	Panevropski univerzitet Apeiron	1003	13416	10778	6008
17	15134	Slobomir P Univerzitet / Tvoj univerzitet	9389	13970	10778	6008
18	15868	(3) Univerzitet Istočno Sarajevo / Filozofski fakultet	9892	17361	9746	6008
19	16096	Univerzitet Vitez u Travniku	2416	15905	10778	6008
20	16543	American University in Bosnia and Herzegovina	15767	18764	8935	6008

*Niža vrijednost je bolja

Pozicija bosanskohercegovačkih univerziteta na svjetskoj rang listi univerziteta veoma je nepovoljna.

Prema podacima Cybermetrics Lab (Spanish National Research Council), CSIC: *Europe – Ranking Web Of Universities*, online, pristupljeno 30.11.2018.[4], najbolji bosanski univerzitet – Univerzitet u Sarajevu, rangiran je na 1676. mjestu svjetske liste univerziteta, a ispred njega nalazi se čak 9 univerziteta iz bliskog okruženja (zemlje koje su činile bivšu Jugoslaviju), Tab. 3. Čak i ne mora biti problem što je Univerzitet u Sarajevu iza univerziteta u Ljubljani, Beogradu, Zagrebu – problem je što za njima zaostaje 700-1500 mjesta na toj listi.

[4] dostupno na: http://www.webometrics.info/en/Europe),

Tab. 3 Zemlje Zapadnog Balkana – Poredak univerziteta

Poredak	Poredak u svijetu	Univerzitet	Prisutnost*	Utjecaj*	Otvorenost*	Izvrsnost*
1	295	Univerza v Ljubljani	34	356	763	349
2	668	University of Zagreb	86	847	4148	538
3	1028	Univerzitet u Beogradu	284	996	10778	353
4	1096	Univerzitet u Novom Sadu	452	1813	1602	1059
5	1102	University of Split	1238	2980	738	853
6	1169	Univerza v Mariboru	41	3499	1466	906
7	1519	Univezitet u Nišu	770	3358	1921	1265
8	1535	University of Rijeka	1092	2765	990	1630
9	1628	Ss Cyril and Methodius University Skopje	713	2426	2387	1724
10	1676	Univerzitet u Sarajevu	250	1872	1380	2331
11	2198	Josip Juraj Strossmayer University of Osijek	971	3940	2816	2173
12	3348	University of Montenegro Univerzitet Crne Gore	1529	5927	10475	2138
13	3411	Univerzitet u Banjoj Luci	985	7257	3956	3404
14	3579	International University of Sarajevo	421	6876	4070	3805
15	3586	International BURCH University Sarajevo	1937	6137	3831	3912
16	3763	Univerzitet u Tuzli	1948	8037	3478	3805
17	4387	University of Tirana	3790	5656	9247	4250
18	4717	Univerzitet u Prištini Kosovska Mitrovica	5304	2474	4391	6008

*Niža vrijednost je bolja

S ciljem dobijanja potpunije i pouzdanije slike stanja kvaliteta obrazovanja bilo bi korisno provesti temeljito istraživanje, npr., za period 20 godina, kroz snimak stručno-znanstvenog profila ljudi koji rade, odnosno vode privredu i društvo u Bosni i Hercegovini. Istraživanje bi trebalo uključiti prikupljanje i analizu kvantitativnih podataka, npr. broja ljudi koji djeluju u okviru privrede i društva, vrijeme njihovog djelovanja, procjenu stupnja kvalitete njihovog obrazovanja, procjenu rezultata njihovog djelovanja kroz pokazatelje (GDP, PPP, ..., utjecaj u znanosti, društvu, kulturi, privredi, ...). To bi bila daleko sigurnija

osnova za donošenje pouzdanih zaključaka. Čak i površna takva analiza govori da bi slika bila još lošija nego kad se u obzir uzme samo ranking univerziteta, kao prosti *jednodimenzionalni* kriterij.

Opći zaključak, kroz pokazatelje učinka djelovanja, jeste da su kompetencije ljudi iz vlasti, tj. vlasnika odlučivanja u bosanskohercegovačkom društvu i privredi skromne, s tendencijom na još Slabije.

Istraživanje i razvoj

Za ocjenu stanja u domeni istraživanja i razvoja neke države bitni kriteriji su ljudski potencijal, ulaganje i istraživačka infrastruktura.

Istraživanje i razvoj – Ljudski potencijal

Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu istraživačko razvojne institucije, iako civilne, bile su posebno intenzivno napadani ciljevi pa je i istraživački ljudski potencijal razoren ubijanjem, tzv. "*humanim preseljenjm*" – zatvaranjem u koncentracione logore, progonom, nečovječnim postupanjem, prisilnim raseljavanjem. O razmjerama destrukcije svjedoče i službeni podaci. U dokumentu Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sektor za iseljeništvo: *Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljeništva 2014.*, online, pristupljeno 30.11.2018.[5], na osnovi službenih informacija diplomatsko-konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine i agencija za popis i statistiku zemalja prijema, utvrđeno je da u najmanje 51 zemlji na svim kontinentima živi gotovo dva miliona bosanskohercegovačkih iseljenika, ne uključujući takozvanu "*staru emigraciju*" u Turskoj, balkanskim i drugim zemljama. Bosna i Hercegovina je od zemalja u razvoju u Evropi na prvom mjestu po procentu iseljenika (više od 50%) u odnosu na broj stanovnika u zemlji koji je utvrđen 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: *Saopštenje/Saopćenje broj 1, Preliminarni rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine*, Sarajevo, 5. 11. 2013. godine, online, pristupljeno 21.11.2018.[6]

Prema globalnom pregledu migracije i doznaka za 2016. godinu, Bosna i Hercegovina ima 1.699.900 iseljenika u svijetu (bez podataka o drugoj generaciji dijaspore iz Bosne i Hercegovine u Australiji, Evropi i SAD-u), što iznosi 44,50% u odnosu na broj stanovnika u zemlji. Naša zemlja je 2013. godine bila 16. po redu zemlja u svijetu prema procentu emigracije u odnosu na broj sta-

[5] dostupno na: (http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/PREGLED%20STANJA.pdf), a

[6] dostupno na: (http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_rezultati_bos.pdf).

novnika u zemlji, World Bank: *Migration and Remittances Factbook 2016, Top Emigration Countries,* objavljeno 18.12.2015., online, pristupljeno 23.11.2018[7].

U zemljama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) prema zvaničnim podacima, World Bank: *Migration and Remittances Factbook 2016, Bosnia and Herzegovina*, online, pristupljeno 23.11.2018.[8], 14% od emigracije iz Bosne i Hercegovine 2011. godine bile su osobe s tercijarnim obrazovanjem.

Iz tog mogu se naslutiti razmjere gubitka intelektualnog potencijala – to znači da je Bosna ostala bez cca 240.000 fakultetski obrazovanih ljudi. Međutim, negativne posljedice agresije protežu se i dalje – destrukcija intelektualnog ljudskog potencijala kontinuirana je i dramatična. Naprimjer, prema službenim podacima, Global Economic Forum: *Global Competitiveness Report 2015-2016*, objavljeno 30.09.2015. godine, str. 118-119, online, pristupljeno 21.11.2018.[9], od ukupno 140 analiziranih zemalja, Bosna i Hercegovina je na 136. mjestu prema indikatoru *Kapacitet zemlje da zadrži talente*, a prema indikatoru *Kapacitet zemlje da privuče talente* na 137. mjestu.

Istraživački ljudski potencijal zemlje mjeri se brojem istraživača na milion stanovnika. U Tab. 5 dat je *Poredak država po broju istraživača na milion stanovnika,* UNESCO Institute for Statistics: *Global overview of the numbers of researchers, Researchers per population of 1 million (in FTE),* Data by the UNESCO Institute for Statistics 2016, online, pristupljeno 24.11.2018.[10]

[7] dostupno na: (http://econ.worldbank.org/wbsite/external/extdec/extdecprospects/0,,conte ntmdk:21352016~pagepk:64165401~pipk:64165026~thesitepk: 476883,00.html).

[8] dostupno na: http://siteresources.worldbank.org/intprospects/Resources/334934 - 119980 7908806/4549025-1450455807487/Factbook2016_Countries_A-L.pdf,

[9] dostupno na: (http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf),

[10] dostupno na: (https://www.tellmaps.com/uis/rd/#!/tellmap/187250920).

Tab. 5, Ljudski potencijal – Poredak država po broju istraživača na milion stanovnika*

Poredak	Država/ Teritorija	Broj istraž. na mil. stan.
1	Israel	8.300
2	Denmark	7.500
3	Sweden	7.200
4	South Korea	7.100
5	Singapore	6.700
6	Iceland	6.600
7	Finland	6.500
8	Norway	6.100
9	Ireland	5.600
10	Switzerland	5.300
11	Japan	5.200
12	Austria	5.200
13	Germany	4.900
14	Netherlands	4.800
15	Belgium	4.700
16	Canada	4.600
17	Australia	4.500
18	Luxembourg	4.400
19	United Kingdom	4.400

Poredak	Država/Teritorija	Broj istraž. na mil. stan.
20	United States	4.300
...		
24	Slovenia	3.900
33	Greece	2.600
37	Bulgaria	2.200
39	Serbia	2.100
43	Croatia	1.800
52	Romania	912
55	Macedonia	854
56	Montenegro	833
71	Bosnia and Herz.	404,4
72	Ecuador	400,7
73	Kuwait	385,7
74	Bahrain	368,9
...		
117	Tanzania	18,3
118	Rwanda	12,3
119	Congo, Dem. Rep.	7,2

Kad je riječ o ljudskom potencijalu u oblasti istraživanja i razvoja, iz Tab. 5 vidljivo je da se Bosna i Hercegovina sa 404,4 istraživača na milion stanovnika nalazi na 71. mjestu svjetske liste od 119 zemalja.

Istraživanje i razvoj – Ulaganje

Porazno stanje industrijske (ne)razvijenosti i slabe pozicije bosanskohercegovačkih obrazovnih institucija na svjetskoj listi objašnjivo je, jer je posljedica, pokazateljima o ulaganju u istraživanje i razvoj, odnosno nauku.

Za analizu ulaganja u istraživanje i razvoj, Tab. 6, korišteni podaci su iz glavne reference, United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO): *List of countries by research and development spending,* Institute for Statistics, 2017, online, pristupljeno 24.11.2018.[11]Bosna i Hercegovina, s ulaganjem u istraživenje i razvoj 31,73 US$ po stanovniku godišnje, što je 0,33% GDP, svrstana je na 74. mjesto od ukupno na listi 90 zemalja svijeta.

[11] dostupno na: (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_research_and_development_spending)

Tab. 6, Poredak država po ulaganju u istraživanje i razvoj po stanovniku za 2017., US$*

Poredak	Država/Teritorija	Ukupno ulaganje u istraživanje i razvoj (milijardi US$, PPP),	% od GDP PPP	Ulaganje u istraživanje i razvoj po stanovniku (US$ PPP)
1	Singapore	10.0	2.186%	1,831.7
2	Switzerland	13.1	2.967%	1,647.90
3	United States	511.1	2.744%	1,586.35
4	South Korea	91.6	4.292%	1,518.47
5	Sweden	14.2	3.161%	1,468.1
6	Denmark	8.2	3.085%	1,450.2
7	Germany	118.8	2.94%	1,450.17
8	Austria	11.9	3.1%	1,416.14
9	Taiwan	33.7	3.1%	1,383.84
10	Israel	12.7	4.3%	1,361.56
...				
22	Slovenia	1.5	2.386%	712.63
42	Greece	2.4	0.835%	216.72
46	Croatia	0.7	0.81%	166.75
52	Bulgaria	0.81	0.65%	112.15
53	Serbia	0.7	0.73%	97.86
56	Romania	1.5	0.383%	75.62
64	Macedonia	0.12	0.44%	55.99
65	Montenegro	0.03	0.38%	55.75
74	Bosnia and Herzegovina	0.12	0.33%	31.73
89	Sudan	0.18	0.23%	4.74
90	Algeria	0.16	0.07%	4.13

Istraživanje i razvoj – Infrastruktura

Za pouzdanu analizu važno je uvesti i kriterije razvijenosti istraživačke infrastrukture pojedine zemlje – broj, kvalitet i opremljenost institutā, zavodā, laboratorijā, zatim uzeti u obzir učinak njihovog djelovanja – inovacije, novi proizvodi, patenti, pronalasci, otkrića, jednom riječju ekonomski i društveni napredak.

U SR Bosni i Hercegovini postojao je niz poznatih afirmiranih znanstveno-istraživačkih jedinica – instituta, zavoda i istraživačko-razvojnih centara povezanih s velikim privrednim sistemima kao što su *Energoinvest*, *UNIS*, *UPI*, *Elektroprivreda*, *R.Čajavec*, *Jelšingrad*, *VTRZ Orao*, *Soko*, *Famos*, *RMK Zenica*, *INCEL*...

Danas od toga nema ništa.

Ovi navedeni razgrađani su i uništeni agresijom protiv Bosne i Hercegovine, a njihova obnova, nažalost, nije uspjela usljed pogrešnog djelovanja vlasti nakon agresije, što je posljedica neznanja, nekompetentnosti, neodgovornosti, nesnalaženja, netransparentne i pohlepne privatizacije, korupcije svake vrste, ..., a ništa novo ni bolje ni gore nije uspostavljeno.

U Bosni i Hercegovini, prema službenim podacima, Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine: *Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017.-2022.* – revidirani okvirni dokument, "Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br.22/18, Sarajevo, 10. april 2018., registrirane su 54 naučnoistraživačke institucija. U veoma malom broju slučajeva radi se o zbiljskom naučnoistraživačkom radu. Neodgovornim djelovanjem vlasti, prije svega ministarstava pravde u Bosni i Hercegovini, napravljena dodatna konfuzija u toj oblasti koja daje potpuno iskrivljenu sliku, jer se često susreću službeno registrirana pravna lica, koja u svom nazivu imaju riječ 'institut', a ne ispunjavaju ni elementarne uvjete bavljenja naučnim radom prema postojećim zakonima o naučnoistraživačkoj djelatnosti. Tu je riječ o želji osnivača da s ciljem marketinške promocije firme priskrbi posebni značaj, dok se u opisu djelatnosti ne navodi bavljenje nekom naučnoistraživačkom djelatnošću, pa su kao takvi upisani u sudski registar, ali ne i u registar naučnoistraživačkih ustanova kod nadležnih ministarstava. Opet, u nekim tzv. "institutima" koji se uvjetno govoreći "*bave*" naučnim radom, i koji su kao takvi upisani u službeni registar, uglavnom se obavljaju stručni poslovi različitih ispitivanja za potrebe privrede ili trgovine, izrada raznih, najčešće naručenih, rutinskih ekspertiza i elaborata. Takvi "*instituti*" nisu vidljivi na polju znanosti, i dodatno kompromitiraju i urušavaju ionako krhki ugled i integritet znanstvene zajednice u našoj zemlji.

Opći zaključak je da je naučnoistraživačka djelatnost u Bosni i Hercegovini u kritičnom stanju po svim aspektima – ljudski potencijal, oprema, programi i finansijska sredstva. Čak je upitna i prosta reprodukcija.

UZROK (ili zašto je to tako?): Analiza stanja – mogućnosti, potrebe i poželjeno za svijetlu bosansku budućnost na mapi svijeta visoke tehnologije

Bosna i Hercegovina može, treba i mora popraviti tu sumornu sliku i stubokom promijeniti matricu sadašnjeg odnosa spram obrazovanja, znanosti, istraživanja i razvoja, kako bi, uvođenjem visoke tehnologije, osigurala dobru industrijsku razvijenost, a time postigla pretpostavke društvenog i ekonomskog prosperiteta.

Predstavljeni podaci o sadašnjem stanju u Bosni i Hercegovini upućuju na izuzetno loše pokazatelje, slabu poziciju i kritično stanje u bosanskoj privredi i društvu, i, što je posebno evidentno veliku diskrepanciju tih pokazatelja u usporedbi sa srednje razvijenim i veoma razvijenim zemljama svijeta.

Kad je riječ o ljudskom potencijalu u oblasti istraživanja i razvoja, Tab. 5, Bosna i Hercegovina, sa 404,4 istraživača na milion stanovnika, nalazi se na 71. mjestu na svjetskoj listi od 119 zemalja. U odnosu na, npr., Singapor, koji ima 6.700 istraživača na milion stanovnika, Bosna i Hercegovina ima slabiji potencijal cca 17 puta, dok u odnosu s Izraelom, koji ima 8.300 istraživača na milion stanovnika, taj potencijal je slabiji 21 put.

Iz Tab. 4 *Poredak država po ulaganju u istraživanje i razvoj po stanovniku za 2017*., vidljivo je da je, od 90 zemalja iz cijelog svijeta obuhvaćenih listom, Bosna i Hercegovina, koja ima 11.404 US$ GDP po stanovniku, pozicionirana na 74. mjesto, s ulaganjem 31,73US$ (0.33% GDP) po stanovniku godišnje. Iza Bosne i Hercegovine samo je 13 zemalja koje manje ulažu u istraživanje i razvoj.

U isto vrijeme, npr. Singapur, s cca osam puta većim GDP po stanovniku (90.531 US$, rangiran na petom mjestu), prvorangirani je po ulaganju u istraživanje i razvoj (ulaže 1.831,7 US$, ili 2.186% GDP), što je cca 60 puta više od ulaganja Bosne i Hercegovine. Također, primjer odgovornog djelovanja jeste Izrael, koji je, s 36.250 US$, na GDP listi pozicioniran na 35. mjesto, nalazi se na 10 mjestu po ulaganju u istraživanje i razvoj (ulaže 1,361.56 US$ (4.3% GDP) po stanovniku godišnje).

Logika odgovornog djelovanja trebala bi biti sljedeća: u zemljama sa slabo razvijenom privredom i društvom neophodno je učiniti napor za veće ulaganje u istraživanje i razvoj, da bi se smanjila razlika i sustigle srednje razvijene i razvijene zemlje.

Da li bosanska vlast čini odgovorno i dovoljno ono što može i treba?

Do odgovora je moguće doći analizom sadašnjeg stanja, potreba i mogućnosti.

Za tu svrhu napravljena je hibridna tabela, Tab.7, koja na pregledan način prikazuje sadašnje stanje, situaciju u skladu s mogućnostima (GDP) za održivost postojećeg stanja i projektirano – poželjno stanje za dostizanje srednje razvijenih zemalja, GDP cca 30.000US$.

Tab. 7, Bosna i Hercegovina – istraživanje i razvoj – analiza pokazatelja.
Stanja: trenutno, moguće, poželjno

STANJE	GDP PPP US$ po stanovniku	% od GDP PPP (11.404)	Ulaganje u istraživanje i razvoj po stanovniku (US$ PPP)	Broj istraživača na milion stanovnika
Trenutno, 2018.	11.404	0.33%	31,73	404,4
Moguće – srazmjerno GDP 11.404 US$	11.404	2.00%	228,08	2.500
Poželjno - Projektirano GDP 30.000 US$ (niže srednje razvijene zemlje)	11.404	3.06%	350,0	3.000

Realni godišnji ekonomski rast Bosne i Hercegovine s ovakvim pokazateljima iznosi cca 3.5% (3,3%-3.6%). S takvim rastom, Bosna i Hercegovina bi dostigla GDP 30.000 US$ za cca 30 godina.

Za promjenu stanja nabolje, tj. povećanje GDP-a na prihvatljivu razinu (npr. 30.000US$), u prihvatljivom vremenu (npr. 10 -15 godina), imperativ je dramatično promijeniti odnos prema obrazovanju, istraživanju i razvoju te time osigurati pretpostavke za intenzivno uvođenje visokih tehnologija u bosansku privredu i društvo. To bi osiguralo godišnji ekonomski rast od cca 6% i postizanje postavljenog cilja – GDP 30.000US$ za cca 16 godina.

Šta to nadalje znači? Npr., Bosna i Hercegovina godišnje iškoluje 300 IT stručnjaka, a godišnja potreba je 6.000. Danas razvijenim društvima u našem okruženju, da bi održala stanje na kom se nalaze, potrebno je, između ostalog, da intenziviraju ulaganje u IT stručnjake. Posebno je to (ulaganje) u nauku i istraživanje važno za nerazvijene zemlje – poput Bosne i Hercegovine. Bosna je bila industrijski solidno razvijena, ali agresija je nasilno prekinula taj tok, a kasniji nerazumni potezi razvlašćivanja, otuđivanja i razne smicalice jednostavno su uništili i ono što je preostalo: lokacije, ljudski stručni i znanstveni potencijal, kao i dragocjenu poslovnu i tehničku infrastrukturu i povezanost s evropskim i svjetskim industrijama.

Bosna i Hercegovina je i iznutra razbijana na razne načine. A nerazvijenost se direktno reflektira i na urušavanje društva i društvene strukture – ekonomske osnove i društvene nadgradnje, a to znači urušavanje države, pravnih institucija, političkih organizacija, nevladinih institucija, ..., kao i viših oblika svijesti (znanost, umjetnost, religija, moral, sport..

Nadalje, bilo bi moguće i opravdano beskrajno lamentirati nad ljudskim pravima u, genocidom i udruženim zločinačkim pothvatima, okupiranim dijelovima Bosne. Ali istovremeno, nameće se mnoštvo retoričkih pitanja – ko nas

priječi da Bosnu branimo efikasno – mudrošću i intelektom: zašto ne pokrenuti front predstavljanja Bosne na svjetskoj razini u svim sferama: npr., počev od teme *Bosna na mapi kulture svijeta* (ne iz brojnih protivbosanskih, na lažima osnovanih perspektiva, nego na istini i očitim činjenicama), pa nadalje. Ko nam brani da čitavu bosansku historiju prezentiramo tako da se ona ne može osporiti, naprosto zato što je to utemeljeno na istini. Ne budu li to činili Bosanci, naravno to će raditi i rade i Srbija i Hrvatska, ali uz obavezno krivotvorenje i laganje s ciljem poricanja Bosne i svega bosanskog. Gdje je i koji je naš odgovori na to? Trebaju li, npr., *Enciklopediju Bosne* pisati Bosanci ili pustiti da o Bosni pišu mrzitelji svega vezanog za ime Bosna?

Nadalje, šta se na platformi visoke tehnologije danas proizvodi u Bosni i Hercegovini? Ništa ili gotovo ništa. Naše društvo pretvara se u puku tržišnu koloniju – kupovinu znanja, opreme i proizvoda, a izvoz sirovine i stanovništva. Pa zato je ulaganje u nauku i tehnologiju ovdje najniže u Evropi – po logici vlastodržaca ne treba nam ni znanje ni tehnologija – sve ćemo to kupiti, naravno o trošku pûka. A oni koji zauzmu poziciju nabavljača – e oni će vladati ovim društvom.

Pažljivom analizom uzrokā i posljedicā moguće je prepoznati i zanimljivu korelaciju između sabotiranja ulaganja u nauku, s jedne, i vladanja, s druge strane: Vlastodršcima kojima trebaju podanici, naravno, ne odgovara pametan i slobodan građanin. Njima odgovara sirotinja podijeljena na male etnije s plemenskim poglavicama koji će iz pozicije vlasništva nad podanicima i sigurne i zagarantirane dugovjeke vlasti, vladati i uprazno pametovati.

Problem je, očito, u nama. Ključno pitanje je svijesti i svjesnosti o Bosni i bosanstvu, o ljudskom dostojanstvu.

Zaključak

Ulaganje u nauku i razvoj Bosne i Hercegovine najniže je u Evropi i gotovo je zanemarljivo. Razlozi ili uzroci niskog (nikakvog) ulaganja u nauku i razvoj u Bosni i Hercegovini jesu nesvjesnost, nerazboritost, nekompetentnost i neodgovornost vlasti, i nisu opravdivi niti odbranjivi bilo kojim racionalnim i logičnim objašnjenjem. Ne bude li temeljito promijenjen odnos spram obrazovanja, znanosti, uvođenja visoke tehnologije, i ovako skromno trenutno stanje neće biti održivo – slijedi kolaps. Najvažnija blagodat naše zemlje jesu njeni ljudi, valja se okrenuti tom resursu i razboritim djelovanjem bosansku budućnost na mapi svijeta visoke tehnologije učiniti pristojnom, vidljivom i primjernom, a Bosnu i Hercegovinu privlačnom i poželjnom zemljom ugodnog življenja. Bosanski ljudi to mogu i zaslužuju!

Literatura:

Rudan, Igor: *Umjetni "instinkti" nadmašuju ljudske opterećene prošlošću*, Večernji list, 30.12.2017., online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: https://www.vecernji.hr/premium/industrijske-revolucije-4-0-i-5-0-a-gdje-smo-mi-1217267 - www.vecernji.hr
International Monetary Fund **(**2017), *List of countries by Gross Domestic Product (GDP) based on Purchasing Power Parity (PPP) per capita*, online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)_per_capita#cite_note-IMF_2017),
-Cybermetrics Lab (Spanish National Research Council, CSIC: *2018. Ranking Web of Universities. July New Edition (2018.2.1.3)*, July 2018, online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: (http://www.webometrics.info/en/current_edition)
-Cybermetrics Lab (Spanish National Research Council, CSIC: *Bosnia and Herzegovina - ranking web of universities,* online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: (http://www.webometrics.info/en/Europe/Bosnia%20and%20Herzegovina%20),
Cybermetrics Lab (Spanish National Research Council), CSIC: *Europe - Ranking Web Of Universities*, online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: http://www.webometrics.info/en/Europe)
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sektor za iseljeništvo: *Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljeništva 2014.*, online, pristupljeno 30.11.2018., dostupno na: (http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/PREGLED%20STANJA.pdf)
Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: *Saopštenje/Saopćenje broj 1, Preliminarni rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine*, Sarajevo, 5.11.2013. godine, online, pristupljeno 21.11.2018., dostupno na: (http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_rezultati_bos.pdf)
World Bank, *Migration and Remittances Factbook 2016, Top Emigration Countries,* objavljeno 18.12.2015., online, pristupljeno 23.11.2018., dostupno na: (http://econ.worldbank.org/wbsite/external/extdec/extdecprospects/0,,contentmdk:21352016 ~pagepk:64165401~pipk:64165026~thesitepk: 476883,00.html)
World Bank, *Migration and Remittances Factbook 2016, Bosnia and Herzegovina*, online, pristupljeno 23.11.2018., dostupno na: (http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/4549025-1450455807487/Factbook2016_Countries_A-L.pdf)
Global Economic Forum: *Global Competitiveness Report 2015-2016*, objavljeno 30.09.2015. godine, online, pristupljeno 21.11.2018., dostupno na: (http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf),

UNESCO Institute for Statistics: *Global overview of the numbers of researchers, Researchers per population of 1 million (in FTE),* Data by the UNESCO Institute for Statistics 2016, online, pristupljeno 24.11.2018., dostupno na: (https://www.tellmaps.com/uis/rd/#!/tellmap/187250920)
United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO): *List of countries by research and development spending,* Institute for Statistics, 2017, online, pristupljeno 24.11.2018., dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_research_and_development_spending
Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine: *Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017.-2022.* – revidirani okvirni dokument, "Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br.22/18, Sarajevo, 10. april 2018.

BOSNIA'S FUTURE ON THE HIGH TECHNOLOGY MAP OF THE WORLD

Rasim Gačanović

Summary

Nowadays, there are reliable generally accepted parameters and ways of measuring the country's development and estimate of its global, continental or regional position in all spheres of society and economy, both partially and integrally. These parameters are reflection on ability of the state and society to provide the desired *Gross domestic product* (GDP) per capita per year, following the world trends of science and profession, using high technology, keeping step with industrial development.

Correct, competent and responsible management of public incomes ensures correct and responsible management of social and industrial development, making the country a desirable, comfortable and safe place for living. In this paper, on the example of Bosnia and Herzegovina has made the attempt to explain the mechanism of interdependence of social and economic conditions and activities and their reflection on the quality of life. For this paper were used available and current reference sources.

This analysis testifies about the poor position of Bosnia and Herzegovina for numerous aspects of the observation, and the result is poverty and lack of perspective. In order to change this situation, it is essential to change the attitude towards education, science and research as an essential prerequisite for Bosnia and Herzegovina's industrial and social development. There are lot of reasons and assumptions for that.

Key words: Industrial revolution, industrial development, education, research and development (science), International Monetary Fund (IMF), IT technologies, robotics, Information and Communication Technology (ICT), Gross Domestic Product (GDP), Purchasing power parity (PPP)

UDK 341.485 (497.6 Srebrenica) “1995/2015“

Genocid u Srebrenici, genocid u Bosni 11. srpnja 1995.–11. srpnja 2015.[1]

Rusmir Mahmutćehajić
Međunarodni forum “Bosna“
Sarajevo

Zločin genocida protiv Bosanskih Muslimana u Srebrenici je ogoljela očitost. Ali, upravo zato je taj zločin strasno porican. Time izvršitelji zločina nastoje uplašiti i odvratiti svjedoke viđenog od mogućnosti da osvijeste sinhronijsku i dijahronijsku obuhvatnost poricanja i uništavanja svega bosanskog, uništavanja potrebnog za ozbiljenje nacijske teleologije u kojoj je hegemonizam uvjet etničkog i religijskog homogenizma. U ovom eseju razmotreni su neki od iskaza genocida protiv Bosanskih Muslimana kao bitnog sadržaja endemskog i tabuiziranog antibosanstva. Ukazano je na nametana izvrtanja odnosa zločinca i njegove žrtve: U uobičajenim etno-religijskim naracijama zločinac je pretvaran u žrtvu, a žrtva u zločinca. Tako je onemogućavana pravda, a to znači pokazivanje i govorenje istine.

Ključne riječi: Genocid, Bosanski Muslimani, Srebrenica, Bosna i Hercegovina

Ustao sam i vidio polje prekriveno tijelima, svuda dokle sam mogao vidjeti. I plakao sam. Nisam mogao prestati. I začudno, tu je bio još jedan ustali čovjek. Mislio sam da sanjam, gledajući javu.
(Mevludin Orić, 1995. godine)

Pred očima cijelog svijeta u ljeto 1995. godine ubijene su tisuće zarobljenih srebreničkih muslimana. Predali su se srpskoj vojsci nakon četiri godine patnje, zatvoreni u obruč te vojske. Predali se, i potom svi ubijeni. Porodice su im prognane, a imovina opljačkana i razorena. Međunarod-

[1] Redakcija se ograđuje od stavova iskazanih u ovome radu, kao i od anahronih preimenovanja pojma Bošnjak.

ni sud pravde u Haagu presudio je da taj zločin jest genocid, što znači djelo izvršeno s namjerom da se potpuno ili djelomično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa. Za izvršitelje zločina to je bilo samo obredno čišćenje političkih i teoloških neprijatelja s mjesta na koja su, kako su zločinci osjećali i mislili, dospjeli nesretnim zbivanjima u njihovoj nacijskoj historiji.

Kada su njemački nacisti ubijali Jevreje i Rome, činili su to samo zato što su bili to što su bili. U isto vrijeme i na sličan način ubijali su i druge kao političke protivnike. Tako su i njima potčinjenī zločinci u Jasenovcu i na drugim stratištima činili s Jevrejima, Srbima i Romima. Ali i sa svojim političkim neprijateljima. A Bosanske Muslimane Srebrenice zločinci su ubijali samo zato što su ih smatrali nepodnošljivom nečisti na "srpskoj zemlji". U njima su vidjeli objedinjene i teološke i političke neprijatelje. Tako su, boreći se za "srpsku zemlju" Srebrenice, na leđa i duše naroda s kojim su se poistovjećivali, za vijeke vjekova natovarili stratište na kojem će se odmjeravati ljudskost, i srpska i svaka druga.

Zarobljeni i ubijeni svoju sudbinu nisu ni s kim dijelili, jer im je u vidicima njihovih ubica krivica bila to što jesu, te tako i nerazlučiva. Kako god se opredjeljivali, za svoje ubice bili su posve izvan ljudskosti. Kako su osjećale i mislile njihove ubice, krivica ubijenih bila je sâmo njihovo postojanje, mogućnost da se kao ljudi otkrivaju u nasljeđivanju smrti i života, da budu politički narod te tako pobjegnu iz predstava o Turcima kao vječnim političkim i teološkim neprijateljima svake nacijske našosti.

Iako je ista pojava ubijanja i progonjenja Bosanskih Muslimana vidljiva posvuda u Bosni gdje su ovladale snage onog istog sistema kojem je presuđeno da je u Srebrenici izvršio genocid, o drugim slučajevima na drugim mjestima znatno rjeđe se govori kao o genocidu. A zapravo, nema ničeg različitog u odnosu na progone i mučenja Bosanskih Muslimana na drugim bosanskim područjima tokom prve polovine posljednjeg desetljeća dvadesetog stoljeća. Tako je genocid u Srebrenici postao žiža i simbol svega što se u Bosni dogodilo u posljednjem ratu protiv nje. U lukavstvu moralne i svake druge neodgovornosti želi se ta cijela pojava svesti na slučaj Srebrenice. Čini se da bi tako postala lakša za poricanje i isključivanje iz ljudskih vidika.

A otkud ta strast poricanja srebreničkog genocida, očitosti i neosporive pravne činjenice? Stotine sličnih događaja u minulim stoljećima prikazane su kao borba za krst časni i slobodu svetu. Ni za što učinjeno u takvome vidiku nije bilo pravne odgovornosti. Kada je načelo *Nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali* obrnuto donošenjem odgovarajućeg zakona u postavci: "Svaki zločin genocida je kažnjiv, jer je pravno opisan i zakonski određen", moralna i politička odgovornost čovječanstva za nacistička masovna uništavanja Jevreja i drugih – dobile su potpunije značenje.

Genocid je postao pravni pojam prema kojem su svi činitelji međunarodnog poretka, a to znači i sve države, neopozivo pravno odgovorni. A neke od država nastale su i razvile svoje političke filozofije na osnovi zločina koji su fenomenološki jednaki ovim današnjim, pravno opisanim i zakonski kažnjivim. Zato priznanje genocida ne znači samo njegov pravni prikaz i opis za konkretni slučaj. To je mnogo više. Svaka njegova pojava pred licem pravde, a to znači u govorenju i pokazivanju istine, dovodi u pitanje i ideologije i ustrojstva koji su ga ikada kao pojavu omogućili. Iz tog nužno slijedi dekonstruiranje vladajućih predstava o nacijskim historijama.

Zato je važno pitanje pred svakim pojedincem i cijelim svijetom, pred svima utamničenim u svoja kriva shvatanja sebe i svijeta, ali od davnina uobičajena: Kako se cijelo stradanje Bosne stječe i ogleda u srebreničkom genocidu, i obrnuto – kako se srebrenički genocid odražava u cjelini bosanskog stradanja?

I nakon što je ta pojava dobila jasno ime, ostala su brojna pitanja u vezi s njom. Zašto je taj zločin učinjen? Šta ga je omogućilo? Je li izuzetak u historiji tih protiv kojih je izvršen? Čemu je služio i kako je povezan sa sličnima u prošlosti? Završava li se njime sve ili je riječ o samo jednom pokazanju toka koji dolazi iz davnine i koji se nastavlja kroz budućnost? Kako taj zločin shvataju žrtve i izvršitelji? Je li osvješćivanje tog zločina u cjelini bosanskog naroda preduvjet za njegovo svjedočenje pred svim ljudima? Tiče li se to opstanka svega bosanskog?

Čini se da su užasi i bol bosanskih patnji u nekoj mjeri anesteziranipravom da budu imenovani genocidom. Kao da su u tome sabrane sve uspomene na stradanja, nakon što su kroz naraštaje ostajala u maglinama straha i muke. A najgora stanja muke su ona čije postojanje nije upitno, ali ipak ne dospijevaju do određenja koje bi ih jasno označilo. Takva muka se razlijeva posvuda u jastvu pojedinca. Čas dolazi, čas iščezava. Ali nikad se ne učvršćuje ni u mjestu ni u vremenu. I nikad se ne skriva tako da bi u svakome novom trenu prestala prijetiti povratkom kao još okrutnija i obuhvatnija. Njeno osvješćenje uobličenjem svih pitanja povezanih s njome, te pokretanje toka odgovaranja na njih, jest jedini način izlječenja kao uvjeta izmirenja živih sa svojim mrtvim. Obuzetost pravom na imenovanje još ne znači i odgovarajuće znanje o imenovanom.

Svijetom jest proširen pojam "bosanski genocid", a sabran je u srebreničkom. Njegova rasprostranjenost dala je snagu srebreničkom da uzraste u simboličko drvo koje svjedoči o plaču bosanskih ljudi u traženju pravde, ali istodobno i prijeti opasnošću da zasjeni sve drugo što je s tim zločinom povezano. Tako se mnogima čini da su nejasna obzorja straha i patnje dobila uhvatljiv i opipljiv iskaz, da je na vrat zla koje promiče stoljećima nametnut ular koji sada u rukama drže preživjeli među onima protiv kojih je bila usmjerena genocidna namjera ili čuvari pravde u nejasnim određenjima njihovog mjesta, volje i moći. Tako se,

valja naglašavati, mnogima samo čini, i nije željena pravda samo daleko. Njoj se na neizbrojivo mnogo načina izruguju moralno, politički i pravno odgovorni koji su izvan njenog dosega. A neizmjerna je bol nasljednika zločina. Neizmjerna, ali i nerazriješena.

Pomaže li ljudima Srebrenice u njihovoj nezaliječenoj muci to smještanje i zatvaranje velikog zločina u pojam koji u krivičnome pravu nije postojao prije 1944. godine te njegovo svođenje na tisuće nišana u potočarskome greblju? Kada bi neko pokušao poreći išta od tog prava okupljenih oko mrtvih u velikom greblju ubijenih Bošnjaka, onih koji kao preživjeli nasljeđuju svoje ubijene, da njihova patnja bude imenovana genocidom, smatrali bi to ugrožavanjem mira u grebovima, ponavljanjem svega što im je neizbrojivo mnogo puta već učinjeno i otimanjem prividnog smirenja u pravnom određenju uzroka njihove patnje. A ima li pod nebom većeg prava od tog na mir u grebu? To pravo je uvjet mira živih. S njime je usporedivo jedino pravo začetog djeteta u majčinoj utrobi. Usporedivo jest, ali nije i jednako.

Začeto u majčinoj utrobi je živo u živomu. Može se pomaći i tako oglasiti svoje dolaženje u svijet. Oni koji ga iščekuju mogu sa sigurnošću misliti o njemu kao rastućem, stojećem i hodećem. A mrtvi je u utrobi mrtve zemlje. Ne može se ni pomaći, a kamoli oglasiti. Nepovratno je napustio ovaj svijet. U njemu je ostao još samo u sjećanjima živih. Time živima svjedoči mogućnost da još dok su u svijetu otkriju i razlog i svrhu svog ljudskog bivanja. Pred tom tajnom, najgušćom od svih, razrješava se pitanje o svoj ljudskosti. Razrješava ili propada u provaliju besmisla.

Ustajanje iz mrtvih jest najpotresnija misao. Za nju je potvrda jedino u vjeri, u ljudskoj slobodi da kao zbilju prihvati i ono što ničim ne može dokazati, što je izvan svake osjetne spoznaje, a tako i najpresudnije za otkrivanje smisla ljudskosti. Samo tako je moguće naći izlaz iz zatočenja mjerljivog svijeta i smisao mnoštva koje obznanjuje Jednog. S tom misli jest vazda onaj presudni razgovor o oživljenju mrtvih, koji je u Učenju dan u ovom obliku: "Zar čovjek nije razmotrio to kako smo ga stvorili od kaplje sjemena?! Potom, gle, očiti je neprijatelj. I nama navodi sličnost. A zaboravlja svoje stvaranje. Kaže: 'Ko će oživjeti kosti kada su istruhle?' Reci: 'Oživjet će ih On, Koji ih je prvi put izveo; cijelo stvaranje zna On, Koji je za vas iz zelenog drveta načinio vatru, pa, gle, iz nje palite.'"

I začeto dijete i mrtvi su na granici – dijete, jer mu je početak sjemena kaplja usmjerena narastanjem prema životu u ovom svijetu; a umrli, jer mu je znak istruhla kost, u svojoj okrenutosti prema drugoj strani koja se rastvara jedino u vjeri. Iako su istruhle kosti neizbježni usud ljudskosti, u njemu je neprihvatanje konačnog ustajanja u životu jedini potpuni besmisao. Ne može čovjek pristati na bivanje bez potpunog razloga i potpune svrhe, a da tako ne presudi protiv sebe.

Tako dijete u utrobi ima neopozivo pravo na mirno narastanje u tome raju iz kojeg će sići u svijet. Svi koji su već u svijetu imaju neopozivi i potpuni dug prema tom dolazećem stvorenju, makar bio i neznatna kaplja sjemena. Dug moćnih je potpun, ali i pravo nemoćnog djeteta. Slično je i s mrtvim čovjekom. Tek u slučaju mrtvog takvo osjećanje odnosa prava i duga je potpuno. Mrtvi nema moći, a tako ni duga. Ali upravo zato ima potpuno pravo. Njegovo tijelo i greb su nepovredivi, i to zauvijek, pa makar bili samo koščica ili njezin prah. Poremetiti ih mogu samo zakoni koji upravljaju cijelim svijetom. Kršiti kosti mrtvog jest, kaže vjesnik Hval, isto što i kršiti kosti živog.

Tako se svaka pojedinačna ljudskost odmjera u odnosu na dvoje nemoćnih – dijete i mrtvog. Sve vrline se raspoređuju između njihovih prava i svih drugih. Pravo djeteta u odnosu na sve oko njega je veće što je njegova moć manja, i obrnuto – dug svih prema djetetu je veći što je njihova moć veća. Ali pravo mrtvog je potpuno. Narušavanje tog prava unižava i onemogućava ljudskost.

Ukupnost vidljivog svijeta, i običnim gledanjima i znanstvenim posredovanjem, sve stotine milijardi sazviježđa, u svih četrnaest milijardi godina od razumljivog početka, te i prije i poslije svega toga, sabire se u jednom ljudskom jastvu, u jednoj osobi, ma kako ona bila označena, kapljom sjemena ili prahom istruhle kosti. U ljudskosti, stvorenoj u najljepšem uspravljenju, osviješćeno je cijelo postojanje oduvijek i zauvijek. Ne upućuje li Bog odlučno na to u Učenju kada kaže: "Vaše stvaranje i vaše podizanje jesu poput jednog jedinog jastva." I nadalje On kaže da ubiti jedno jastvo jest isto što poubijati sve ljude, a izbaviti jedno jastvo isto što i izbaviti cijelo čovječanstvo.

Ni zlo ni smrt nisu shvatljivi mimo počela. Ali sami nisu i ne mogu biti počelo ničemu. Život ili življenje je odnos pojedinačnog živog stvorenja i svega živog zajedno sa Živim Stvoriteljem. Sve stvoreno iskušava i zlo i smrt u nuždi koja je volja Stvoritelja. Ako je sve od Njeg i ako se sve Njemu vraća, jasno je da Mu se u Njegovoj jednosti ni zlo ni smrt neće nikada vratiti, jer Ga ne obuhvataju. Zato je svaka čestica, ma koliko se činila mrtvom, u neporecivoj vezi sa životom koji obznanjuje i označava Živog Stvoritelja. U svakoj je na tajnovit način prisutno dostojanstvo života kao potvrde živog počela. Susret sa znacima smrti, čak i onda kada je riječ o skršenoj ljudskoj kosti, ima uvijek samo jedan smisao – osvješćenje počelnog razloga života.

I nakon svih stečenih uvida u dubinu tvari, u gradivo od kojeg su sazdani i svaka živa ćelija i svaka zvijezda, sve očitijom postaje neizmjernost vrijednosti života, i to upravo ovog na Zemlji. U tom životu s namjesničkom ulogom čovjeka, u njemu samom, koji svoju plemenitu uzvišenost dostiže u osvješćenju svijeta kao stvorenog, cijelo postojanje zadobija puninu razloga i svrhe. Svako poricanje te suštine jest isto što i uzdizanje zla i smrti do razine počela. A to nije ništa drugo do pobuna protiv Stvoritelja, tako i protiv čovjeka.

U svim novijim razdobljima Bosne ljudi su ubijani kao da nema njihove svetosti u cjelini postojanja, kao da su im životi, imovina i čast povredivi bez ikakve odgovornosti za to. Da bi to u očima ubica bilo opravdano, ubijeni su prethodno obezljuđivani, i to na neizbrojivo mnoštvo načina. Među tim obezljuđivanjem općim je postalo prikazivanje bosanskog muslimanskog svijeta Turcima. To prožima svijesti zločinačkih elita, sve sadržaje zločinačkih ideologija te se proteže na zločinačke organizacije i neposredne vršitelje zločina. Ubijeni su u očima izvršitelja bili samo to – Turci ili bića kojima ne vlada ljudskost već njena oprečnost.

Kada je 1918. godine uspostavljena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Bosna je prvi put u svome trajanju politički posve isključena te svedena na srpsko-hrvatsko pitanje. U središtu tog pitanja, a to znači u određenju srpstva i hrvatstva kao ograničljivih cjelina, dospjelo je bosansko muslimanstvo. Onoliko koliko je bilo raspoloživo za uključivanje u srpstvo i/ili hrvatstvo, toliko je bosansko muslimanstvo imalo budućnost. A sve njegovo što je bilo izvan toga, sve što se opiralo potpunom podvrgnuću vladajućim nacijstvima, bilo je nužno svesti na suštinski orijentalnu tuđost te je kao takvu odrediti, što znači izdvojiti, ograničiti i opisati sredstvima orijentalistike. Ali takvo razlučenje subjekta koji određuje i određenog objekta moguće je jedino u razumnosti koja nije i ne može biti svojstvo orijentalca. Tako izdvojeni dio moguće je tolerirati kao civilizacijski niži te nužno potčinjiv političkoj nadmoći, ali i odstranjiv.

Nije čudno da je kroz cijelo dvadeseto stoljeće izvan svih javno i zvanično izricanih odnosa prema bosanskom muslimanstvu, bilo da su dolazili s krajnje nacionalističke desnice ili s krajnje komunističke ljevice, preživjelo njihovo određivanje kao Turaka, što je u nacijskim vidicima značilo kao vječnih političkih neprijatelja, orijentalne nečisti u tijelu kršćanske cjeline. Kad god bi ta političnost neprijatelja bila oslabljena, na političku pozornicu je izvođena teološka tuđost bosanskog muslimanstva, uvijek prikazivana izvan bilo kakve povezanosti s historijskim tokom bosanskog trajanja.

Sudjelujući u tome, tražeći osnaženje svojih predstava o tim koji su u njegovim vidicima osuđeni da nestanu, Momčilo Krajišnik, jedan od prvaka posljednjeg zločinačkog pothvata protiv Bosne, osuđeni ratni zločinac, predlaže i određuje 8. siječnja 1993. godine, pred saborcima u Skupštini Republike Srpske, kako je to potvrđeno u presudi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, odnos prema ljudima bosanskog muslimanskog svijeta: "Mi bi stvarno trebali jedanput zauzeti stav da li su muslimani narod... Da kažemo, vjerska skupina turske orijentacije? To bi bilo vrlo bitno kazati, jer to nije nikakav islamski svijet, nego muslimani turske orijentacije, koji se razlikuju od pravih muslimana."

Potom je pred Skupštinu iznio prijedlog zaključaka i pozvao zastupnike da se izjasne glasanjem, nastavljajući: "Dobro, gospodo, da zaključimo. Skupština je

zauzela stav da su muslimani komunistička tvorevina i predstavljaju vjersku skupinu turske orijentacije... Mi ne prihvatamo tu vještačku naciju. Smatramo da su muslimani sekta, grupacija ili skupina, turske orijentacije... Ko je za? Ima li neko protiv? Suzdržan? Gospodo, hvala vam, usvojili smo zaključke jednoglasno."

Ljudi bosanskog muslimanskog svijeta su, prema tome "muslimani turske orijentacije", što je inačica njihovog određivanja kao "poturica", "gori od Turaka". Oni tako jesu i nisu Turci. Iz tog "jesu i nisu" slijedi da su izvan ljudske našosti, a tako i izvan ljudskosti. Kad su tako određeni, na onima koji to čine jest sveta obveza da se od njih posve odijele, te zemlju od njih očiste ili oslobode.

Širom Bosne i njenog okruženja tisuće su Srebrenica. Gotovo posve su nestale u zaboravu. Moguće ih je otkrivati tek u forenzičkim podvizima rijetkih istraživača. Nastajale su u vremenu prije pravnog određenja zločina genocida, pa su postale dio pseudokulture oslobođenja, u skladu s načelom: "Nema zločina, pa ni kazne, ako prije izvršenja nije bio određen u zakonu." Ali mnogo ih je i nakon što je čovječanstvo preuzelo odgovornost za sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida.

U osamnaestome, devetnaestome i dvadesetome stoljeću muslimani su posve istrijebljeni iz Dalmacije, Like, Slavonije, Vojvodine, Srbije i drugih balkanskih područja, ali i iz velikog djela Bosne. Kada se promatraju u vidiku modernog određenja zločina genocida u međunarodnom krivičnom pravu, stotine tih zločina su usporedive s ovim najnovijim, određenim zakonom. Ali, dogodili su se prije, kada taj zakon nije postojao. Zato su i nekažnjivi. Ipak, to ne znači da ih sve ne treba dovesti u vidik teorije genocida. U odgovornim gledanjima na izvrtanja suštine svih tih zločina nužno ih je istražiti i opisati na osnovi pravne teorije genocida. Samo tako bit će moguće dekonstruirati neetičnost sjećanja na minule patnje i stradanja, ali i jasnije vidjeti zločin koji kao zbilju iskušavaju i svjedoče bosanski ljudi ovog vremena.

Kada god se negdje genocid dogodio, znači da su bila ispunjena četiri uvjeta za njeg. Prvi je da je neka elita donijela odluku i pokrenula njegovo vršenje. Drugi je postojanje ideologije koja tu elitu i neki narod povezuje u cjelinu, pa se odluka elite osjeća kao vršenje svetog duga prema sebi i svome pripadanju. Treći uvjet jest da elita utječe na odgovarajuće organizacijske cjeline koje obuhvataju dijelove naroda prožete ideologijom potrebnom za izvršenje genocida. I, naposljetku, četvrti uvjet je postojanje dovoljno pojedinaca koji će se potčiniti eliti, osjećajući se odgovornim za svoje ideologijsko pripadanje, te djelovati u okviru organizacijskih sistema u neposrednom ubijanju, mučenju i progonjenju onih koje je elita ideologijski odredila kao "ne-naše", a tako i izvan ljudskosti.

U slučaju svih zločina u posljednjem ratu protiv Bosne moguće je utvrditi ispunjenost svakog od četiri navedena uvjeta. Da bilo koji od njih nije bio is-

punjen, genocida ne bi bilo. Elite koje su pokrenule i vodile zločin genocida nisu odvojive od država uključenih u rat protiv Bosne. Dvadeset godina nakon izvršenja genocida, važno je pitanje: Je li se u okviru državnih politika u Srbiji i Hrvatskoj i njihovih promijenjenih elita dogodilo osvješćenje uključenosti i uloga njihovih prethodnika u bosanskome genocidu? I potom: Jesu li ideologije bez kojih genocid ne bi bio izvršen osviješćene u tolikoj mjeri da se njihovih nositelja više ne treba plašiti? I napokon: Jesu li nestale organizacije koje su u posljednjem ratu protiv Bosne bile okvir izvršenja zločina? Čim su ispunjena tri od četiri navedena uvjeta, neposredne izvršitelje zločina bit će moguće naći svugdje i koliko god se želi.

Kada je, 11. srpnja 1995. godine, general Jugoslavenske narodne armije Ratko Mladić, vrhovni zapovjednik vojske Republike Srpske, ušao u Srebrenicu, rekao je pred televizijskim kamerama: "Evo nas, 11. jula 1995. godine, u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog velikog praznika srpskoga [Dan apostola Petra]. Poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. I napokon, došao je trenutak da se, posle bune protiv dahija, Turcima osvetimo na ovom prostoru."

Svoj zločin predstavljen pobjedom general Ratko Mladić, kao i sva zločinačka elita kojoj pripada, smješta u odnos svog srpskog naroda prema Turcima. Muslimansko stanovništvo Srebrenice, a tako i cijele Bosne, predstavljeno je u tim vidicima kao tursko, a zemlja na kojoj ono živi kao srpska. Zato ideologijski posvećena zemlja obredno mora biti očišćena od tih koji su na njoj zatečeni. A cijeli taj rat protiv Bosne, s vidljivim sadržajima obezljuđivanja bosanskog muslimanskog svijeta, vođen je kao dogovor dviju državnih elita, srpske i hrvatske. Njihova srpsko-hrvatska saglasnost o nemogućnosti Bosne ima dugu historiju.

Kada su se, 28. ožujka 1850. godine, književnici Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić, Vuk Karadžić, Vinko Pacel, Franc Miklošič, Stefan Pejaković i Đuro Daničić u Beču dogovorili da jezik središnjeg južnoslavenskog prostora nazovu srpsko-hrvatskim, a da osnova tog zajedničkog jezika bude govor Bosne i Dubrovnika, htjeli to oni ili ne, tim imenom su označili sudbinu Bosne u narednim vremenima. Jesu li toga bili svjesni ili ne – nebitno je za sve što se događalo onome dijelu bosanske cjeline koji nije bio uključiv ni u srpsku ni u hrvatsku niti u srpsko-hrvatsku nacijsku matricu.

Srpskim jezikom govore Srbi, hrvatskim Hrvati. To su dva naroda koja tokom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća izrastaju u nacije, politički osviješćene narode. Dotiču se i isprepliću na cijelom prostoru tog zajedničkog jezika. Bosna je glavni dio tog doticanja i ispreplitanja, ali bez jasnih granica. U obje nacijske ideologije uglavnom je pretpostavljeno da u toj zemlji nisu održivi drugi narodi do ta dva, pa je tako ta zemlja samo srpska i/ili hrvatska, i nikog drugog. Ako bi bilo pretpostavljeno drukčije, cijelo iskustvo modernih evropskih naroda bilo bi dove-

deno u pitanje. Ne kaže li general Ratko Mladić 1995. godine za Srebrenicu da je "srpska", a Ivo Andrić 1923. godine za Bosnu da je "jedna od srpskih oblasti"?!

Srpsko-hrvatska pretpostavka o Bosni je ideologijska konstrukcija. Ne odgovara zbilji. I više od tog. Ona je laž. U toj zemlji je stoljećima živio bosanski narod sa svim pretpostavkama da postane nacija na isti način kao i svaki drugi evropski. Tu očitost je zamagljivala činjenica da su veliki dio tog bosanskog naroda činili muslimani. A obje nacije u narastanju, i srpska i hrvatska, svoje subjektivitete uobličavale su u odnosu na Turke, svoje političke neprijatelje.

Antun Barac o toj kulturi Turaka kao temeljnih evropskih, a tako i nacijskih neprijatelja piše: "Sva hrvatska književnost u prvoj polovici 19. vijeka nastala je uglavnom kao produženje narodne poezije te je puna mržnje protiv Turaka. U hrvatskoj tursko-hajdučkoj novelistici pedesetih godina Turčin je gotovo redovno samo zulumćar i krvnik, a hajduk idealan borac i osvetnik. Botić je u svima svojim djelima, od *Dilber-Hasana* do *Petra Bačića*, gledao istaknuti i duboko čovječje, što ima i u pripadnika Muhamedove vjere (…) Ipak ta djela po svojim temeljnim mislima znače u neku ruku likvidaciju književne mode, kad se u literaturi sve crvenjelo od turske krvi, i kad pisac izvan toga uopće nije znao čega da se prihvati."

Likvidacija spomenute književne mode je, zapravo, njeno preinačenje u uvjerljivo estetiziranje nacijskih politika. Mržnja protiv Turaka, kakvu je moguće naći u konstruiranjima historije, preinačena je u njihovo učvršćenje u orijentalističkim predstavama drugosti. Tako su zbiljni ljudi bosanskog muslimanskog svijeta suštinski Turci, ali maskirani u neku sličnost "našosti". Otkrivanje pritajenih Turaka u nacijskoj našosti postaje izazov fikcijskom pričanju, usvajanom zbiljnijim od svake zbilje. Kada se ono preispituje, uzvraća se nepovredivošću prava na umjetničko govorenje. A kada se svede na umjetničko govorenje, njegovi branitelji uzvraćaju njegovom vjernošću u prikazu "naše" patnje u odnosu s Turcima kao precima ljudi bosanskog muslimanskog svijeta.

U ideologijskoj postavci o Bosni kao ili srpskoj ili hrvatskoj, te srpsko-hrvatskoj, promicana je nužnost konačnog rješenja muslimanskog pitanja. Zato je tom dijelu bosanskog naroda nuđen izbor – iseljenje ili pokrštenje, uz prijetnju smrću za protivljenje tome. Razlozi za nametano iseljenje bili su u tvrdnji da su oni u Bosni tuđi, Turci, te tako suprotstavljeni historijskom toku nacijskog oslobođenja ili napredovanja, nečist na srpskoj i/ili hrvatskoj zemlji. Njihovo ostajanje uvjetovano je uzdizanjem u sekularnoj naciji, što je, u krajnjem značenju tog pojma, značilo umiranje u muslimanstvu i bosanstvu te uskrsnuće u srpskome ili hrvatskome nacijstvu. Učinke tog moguće je vidjeti u nikada dovoljno objavljivanim brojevima prognanih, ubijenih i nacionaliziranih.

Opsjedanja bosanskih gradova, ubijanja i mrcvarenja njihovih ljudi, ponavljaju to što je u tragičnoj historiji bosanskog muslimanstva trpljeno dulje od dva stoljeća. Iako je Srebrenica i zbiljski i simbolički najizrazitiji novi slučaj zločina dugog trajanja, u njemu je, načelno govoreći, malo suštinski novog. Kao i uvijek, oblici zločina mogu biti novi, ali suština je ista kao i u brojnim ranijim slučajevima. Da su postojale volje najvažnijih činitelja uključenih u tu tragediju, njen ishod se mogao s velikom tačnošću predvidjeti, a tako i spriječiti. I ne samo da je takvo predviđanje bilo moguće, već se i dogodilo.

Nije teško pokazati da su o pripremi zločina znali najodgovorniji činitelji međunarodnog poretka. I to je jednostavno dokazati. Ali i više od tog. Dokazivo je voljno žrtvovanje Srebrenice i Žepe kao uračunatih i predviđenih ùlogā u vođenju i okončanju rata protiv Bosne. Priprema vojnog zauzimanja Srebrenice, razdvajanje ženskog i muškog stanovništva te ubijanje više od osam tisuća ljudi od dječačkog do staračkog doba, njihovo zatrpavanje buldožerima – nije bilo moguće bez cjelovitog prethodnog planiranja. A za to su trebali mjeseci.

Kako god bili maskirani u državnim porecima kraljevinskih i komunističkih Jugoslavija, ideologijski sadržaji antibosanstva i antimuslimanstva potrebni za taj zločin opstali su tokom dvadesetog stoljeća. Elite za njegovo vođenje također nikad nisu prestale postojati. A organizacije koje su ga izvele moguće je naći u cjelini manje ili više jasnih struktura država Srbije i Crne Gore, s protegnućem njihovog utjecaja na ideologijski određene "srpske zemlje".

I sve to događalo se pred očima glavnih činitelja međunarodnog poretka, dužnih da spriječe zločin genocida. Iako su politički i pravno bili dužni spriječiti, iako su tu dužnost mogli izvršiti, zločin genocida u Srebrenici nisu spriječili. Nisu, jer nisu htjeli, iako su i mogli i morali. Srebrenički ljudi, a tako i svi bosanski, ugroženi prijetnjom zločina, uzdali su se u obećanja da će biti zaštićeni, kako im je to u ožujku 1993. godine i rekao francuski general i zapovjednik vojnih snaga Ujedinjenih naroda u Bosni Philippe Morillon: "Vi ste sada pod zaštitom Ujedinjenih naroda. Nikad vas neću napustiti." I sotonski je slagao.

General Ratko Mladić u svojoj namjeri nije lagao, kada je u istome mjesecu pred skupštinom Republike Srpske rekao: "Moja briga je da oni posve nestanu." Ostavljeni su bez ičije zaštite, napušteni i predani srpskim eskadronima smrti. Tako je cilj kojem je taj zločin služio – postignut. Uspostavljeno je stanje ideologijski određenih sadržaja politike i kulture kojima je temelj sve ono što sadašnja Srebrenica simbolizira.

Rezolucijom Vijeća sigurnosti organizacije Ujedinjenih naroda, usvojenom u travnju 1993. godine, određeno je da svaki vid mira u Bosni mora biti osnovan na povlačenju s teritorija zauzetih korištenjem sile i etničkog čišćenja. U tome istom mjesecu Vijeće sigurnosti je upozorilo na mogući pokolj, koji bi obuhva-

tio 25.000 ljudi, ako bi srpske snage ušle u Srebrenicu. A učinjeno je sve suprotno tome. Na teritorijama osvojenim silom, uz primjenu zločina najgore vrste, uspostavljen i priznat je pravni poredak u čijoj osnovi su postignuća zločinačke elite, pokretane zločinačkom ideologijom, kojoj su na raspolaganju bile organizacije i sredstva za provođenje zločinačkog plana, kao i dovoljan broj njegovih neposrednih izvršitelja.

Iza ubijenih u genocidu u Srebrenici, genocidu u Bosni, ostali su i ustali neumukli svjedoci. Mevludin Orić, jedan od preživjelih, priča:

> "Bacio sam se na zemlju; moj rođak je pogođen, pao i umro na meni." Mevludin je ležao cijeli dan licem okrenut zemlji. "Kada su završili to strijeljanje, prešli su na druge skupine. Dovodili su nove ljude. Čuo sam krike i preklinjanja, ali strijeljali su. Tako su činili cijeli dan." Mevludin je nakratko izgubio svijest. "Kada sam se osvijestio, bila je noć. Padala je kišica. Tijelo mog rođaka još je bilo na meni. Skinuo sam povez s očiju. Svjetlost je dolazila s buldožera koji su još kopali jame. Tad su Srbi bili umorni i pijani, još pucajući na svjetlu buldožera. Odlazili bi do ranjenih, pa se poigravali njima. 'Jesi li živ?', pitali su. Ako bi neko rekao: 'Jesam!', opet bi pucali. I naposljetku su ugasili svjetlo. Počeo sam se pomalo micati. Odmakao sam rođaka od sebe. Ustao sam i vidio polje prekriveno tijelima, svuda dokle sam mogao vidjeti. I plakao sam. Nisam mogao prestati. I začudno, tu je bio još jedan ustali čovjek. Mislio sam da sanjam, gledajući javu. Došao sam do njeg. Morao sam gaziti po tijelima da mu dođem. Nije bilo komadića zemlje nepokrivenog tijelima. Zagrlio sam ga i poljubio. Zvao se Hurem Suljić. Mevludin i Hurem prošli su šumom do Tuzle, izmičući često gotovo sigurnoj smrti. Njihovo putovanje u izbavljenje trajalo je jedanaest dana.

Govore li Mevludin Orić i Hurem Suljić za sve ljude Srebrenice, Bosne i svijeta? Je li moguće otkriti izgubljeno u njihovom svjedočenju? Sabire li se genocid u Srebrenici u glasovima ustalih u oživljujući glas genocida u Bosni, u odnosu živih sa svojim mrtvim i mrtvih sa svojim živim? Ljudi u svem trajanju nastoje odgonetnuti tajnu razloga i svrhe dolaska u svijet i odlaska iz njeg. Koliko se god uzdaha i jecaja, krikova i plača te umuknuća i trpnji širilo svijetom, u njima i iza njih je jedan glas od smrti prema životu, od zemlje prema nebu, glas čovjeka Bogu u nepristajanju na presudu nepravde. Pred svim poubijanim, sabranim u jednu ljudskost među dva prsta Premilosnog, uzdiže se hram ljudskog tijela svega postojećeg oduvijek i zauvijek.

Tako tijelo stade
Na putu kroz tminu
Pade al glas jedan
Zvoni kroz tišinu

Al glas jedan zvoni
Glas što vječno leti
K nebu u visinu

Eže vječno leti
Mak Dizdar, "Pravednik"

Tako su Bosanski Muslimani obespravljivani, progonjeni i ubijani. Posljednji rat je samo epizoda u toj borbi s baukom bosanstva. Ono što je u ratovima protiv Bosne postizano u kratkome vremenu, štićeno i razvijano je u političkim djelovanjima dugog trajanja. I kad god bi erupcije zločina utihnule, sve isto je nastavljano i na drukčiji način: ubijeni i prognani predstavljani su ubicama i progoniteljima, a od preživjelih je traženo da prihvate predstave progonitelja i ubica kao svoje. Tako je nastala – i dalje se razvija – kultura pričanja "o Turcima i o našima".

I nakon dva stoljeća primjene isključivanja bosanskog muslimanstva iz vidika nacijskih teleologija, taj narod je preživio. U domovini ga je ostalo od jedne četvrtine do jedne trećine od ukupnog broja u svijetu. Taj preostali dio koji danas živi u domovini nije političkom upravom diskriminiran jedino na jednoj trećini, ili čak jednoj četvrtini, cijele teritorije njegove države. Broj ubijenih u vremenu od početka devetnaestoga do kraja dvadesetoga stoljeća je, vjerovatno, opravdano procijeniti jednakim broju prognanih i iseljenih.

Tako je pothvat uništavanja bosanskog muslimanstva, i pored ogromnih ulaganja u njeg, ostao nedovršen i na početku trećeg milenija. I nije dovršiv sve dok bosanstvo, pa i njegovo muslimanstvo, ne bude razoreno iznutra u pothvatu njegovog svođenja na esencijaliziranu religiju kao njegovo jedino svojstvo koje ga određuje u odnosu na nacije neposrednog mu susjedstva i odvaja od njih, sve dok cijela njegova kultura ne bude u toj mjeri orijentalizirana da se njeni nositelji više i ne osjećaju povezani sa sobom u zbiljnom trajanju, a tako ni sa svojim nasljeđima, zemljom i historijom.

Kada na musali potočarskog greblja, okrenuti prema Kabi u svetoj dolini Bekka, 11. srpnja stanu klanjatelji da u grebove isprate iz jama izvađene skršene kosti ubijenih, s njima će biti i velika pitanja o mirenju i praštanju. A riječi se troše kao i odjeća i životi. Troše se naročito kada im je neprestano nametano bivanje izvan razgovijetno oblikovanih rečenica. Među takvima je i riječ "mirenje". Kao glagolska imenica označava odnos konkretnog pojedinca koji se miri i onog s kojim se miri. Pitanje o mirenju za muslimana, što znači mirnog i miriteljskog čovjeka, jest prvenstveno metafizičko. Bog u Učenju kaže: "S njime je izmireno sve u nebesima i na zemlji."

Mirenje je tako odnos mirnoga čovjeka s Bogom Mirom. U samoj činjenici svog postojanja, u svemu što mu je darovano dospijećem u svijet, čovjek je mirni. Ali svojom slobodnom voljom, uvjetom ljubavi, što znači voljenja znanog i znanja voljenog, čovjek može zamračiti i poreći to svoje bivanje mirnim. Ali nikada mu ne može izmaći, jer mu je Mir i razlog i svrha. Nema ničeg ni u nebesima niti na zemlji a da u njemu nije prisutan Mir. Na čovjeku je da ga otkriva kao blago svoje izvorne srijede.

Okretanje Miru jest potreba svakog čovjeka u njegovome traganju za sobom nasuprot zlu i patnji. Uz podsjećanja na genocid u Srebrenici, a zapravo na genocid u Bosni, ta mogućnost otkrivanja ljudskosti u odnosu s Mirom isto je što i potreba za punim smislom života. Mirenje, kao odnos mirnog čovjeka s Bogom Mirom, onemogućuje nepravda, što je zapravo govorenje i pokazivanje laži umjesto istine.

Osvješćenje presudne važnosti mirenja koje ugrožava svaki izvršeni zločin nije moguće bez tri nužnosti. Prva je da na zločin mora biti odgovoreno pravdom, to jeste pokazivanjem i govorenjem istine o njemu. Druga je da njegov izvršitelj mora biti kažnjen. A treća nužnost je neopozivo pravo žrtve da joj sve što je zločinom učinjeno bude pravedno naknađeno. Samo tako i time stanje proizvedeno zločinom može biti otklonjeno. To jest pravo žrtve, a krivična, politička i moralna odgovornost svih koji su činjenjem ili nečinjenjem omogućili zločin ili mu doprinijeli. U današnjim okolnostima nema dijela svijeta kojeg se tri navedene nužnosti ne tiču.

Nakon što je genocid izvršen, od njeg je gore jedino njegovo poricanje. Gore je, jer su poricanjem otvorena vrata nastavljanju takvog zločina. Poricateljima se čini da mogu pokriti i poreći òčitō te na ubijene pokazivati kao da su ubice, a na ubice kao da su ubijeni. Čovjek koji poriče genocid nastoji promaći laž na mjesto istine i tako nepravdu nametnuti umjesto pravde. Njemu se čini da to postignuto zločinom jest dobit, pa je brani, sve više se zaplićući u vlast zla u sebi. U tome je, nužno je ponavljati, priprema novog genocida.

Sve dok njegovi osporavatelji imaju osjećaj da učinjeno mogu skriti, a umjesto istine promaći laž, genocid je još tu, nekažnjen i nezapriječen, tu u busiji u kojoj su grlati lašci, a zapravo čuvari onog postignutog zločinom kao stupnja u njihovoj opčinjenosti navodnim uzlaženjem prema nacijskome cilju. Kako je taj cilj imaginacija zbilje umjesto nje same, te zato i nedostižan, bog nacije neprestano i nezasito zahtijeva nove žrtve. Od njega je moguće oslobođenje jedino u priznanju zločina, ma kakav on bio, i pristajanju da svi njime pogođeni imaju pravo da oproste ili ne oproste onima koji su u njemu učestvovali, kao njegovi izvršitelji ili branitelji.

Kada bilo ko priječi govorenje o genocidu i ukazivanje na njega, jasno je da ga pravda. Time je, zapravo, potvrđivan smisao nepravde, iako njega nema i ne može biti. Pravo na bosansku budućnost kao kretanje prema boljem i pravednijem imaju samo oni koji podvižno i nepopustljivo govore i pokazuju istinu. A oni koji to ne čine ili se suprotstavljaju tome, onemogućuju budućnost i onih kojima je praštanje potrebno i onih koji imaju pravo da oproste. Nije li danas i previše branitelja genocida u Srebrenici, a tako i u cijeloj Bosni, u ime laži?!

Kada bližnji svih ubijenih, te njihovi prijatelji i gosti, budu pred tabutima i grebnim kućama, neće izmaći osjećanju da konačan mir nije moguć bez pravde

svakome i svemu. Ali svi oni uronjeni su u tmine nepravde. Izlaz iz njih nije pitanje o nekom nejasnom i ljigavom mirenju s nekim i nečim. To je pitanje uspravljenja u ljudskosti, u osjećanju i vjerovanju da zlo konačno ne presuđuje te da je na svakom pojedincu obveza da pred pitanjem o oživljenju struhle kosti nađe odgovor u svojoj dubini i uključi se u opći poredak postojanja kojim upravlja Bog Mir. U tome poretku i posljednja koščica, kao i svaka čestica njenog praha, ima neotuđivo pravo. Ko ga ugrozi, zaratio je protiv sebe. Privid da se punoj pravdi može izmaći nije ništa do prevara. Ko na nju pristane, zaratio je protiv Boga, a tako i protiv sebe.

Niko pred tim pitanjem nije bez potrebe iskanja oprosta od Boga Kojem se vjesnik Hval ovako obraća: "Moj Bože, ti jesi Mir i Mir je od tebe, blažen si, vlasniče veličine i časti." Takvome čovjeku je očekivanje oprosta od Boga najvažnije uzdanje, pa je sve njegovo u matrici voljenja Boga, slijeđenja vjesnika Hvala, očekivanja Njegove ljubavi i praštanja.

Ubijeni neće reći ništa, ali njihova šutnja je moćan govor pred svima. Njihove kosti kazuju o užasu poslušnosti bilo kome i bilo čemu mimo obveze da se čini dobro i sprečava zlo. A njihovi rodbina i prijatelji u traženju mira i uspravljenja imaju moćno sredstvo pred svijetom i Bogom. Učinjena im je nepravda, i to pred svima, i Bog zna koji put. Nisu imali snage spriječiti je. Ali, to što sada imaju, mogućnost da oproste, pred njih dovodi sve ljude ovog svijeta, sve krive i odgovorne, sve koje išta znaju ili mogu znati o mučenicima potočarskog greblja, uz očekivanja da im bude oprošteno. Taj oprost mogu dati samo ti kojima su bliski preselili u potočarsko greblje, a zapravo Veliki grad boli i plača živih. Na bivanje uz te kosti samo je jedan odgovor: "Oživjet će ih On, Koji ih je i prvi put izveo."

Kad se hodočasti potočarsko greblje, kad se u tome polju nišana podignu ruke s dlanovima prema nebu, valja se sjećati da se tu stječu stoljeća bosanske patnje i stradanja te da u zaboravu bilo kojeg ubijenog, prognanog i poniženog čovjeka nestaje u tmini sama ljudskost. A oživjeti u sjećanju barem jednog od zaboravljenih isto je što i sve ih oživjeti. Zaboraviti jednog od njih, isto je što je i zaboraviti ih sve.

GENOCIDE IN SREBRENICA, GENOCIDE IN BOSNIA
July 11th 1995 – July 11th 2015

Rusmir Mahmutćehajić

Summary

The crime of genocide against Bosnian Muslims in Srebrenica has been bare obviousness. But that's why this crime has been terribly denied. Thus, the perpetrators of the crime seek to intimidate and distract witnesses from the possibility of enlightening the synchronous and diachronical comprehensiveness of the denial and destruction of all Bosnian, the destruction of necessary for making serious the national teleology in which hegemony is a condition of ethnic and religious homogenism.This essay deals with some of the testimonies of genocide against Bosnian Muslims as the essential content of endemic and tabooed anti-Bosnian. It is pointed out on imposed distortion of relations between criminal and his victim: In ordinary ethno-religious narratives, the criminal was turned into a victim and the victim into a criminal. In that way the justice has made impossible, and that means showing and speaking the truth.

Key words: Genocide, Bosnian Muslims, Srebrenica, Bosnia and Herzegovina

UDK 314.045 (497.6) "1991/1992"
342.26 (497.6) "1991/1992"

Demografska slika i političke koncepcije etno-teritorijalne organizacije Bosanske krajine 1991. i 1992. godine

Jasmin Medić
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

Polazeći od stava da je demografska slika Bosanske krajine, uz političke i vojne prilike u Jugoslaviji (naročito zbivanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), bila osnova za jednostrana proglašenja etno-teritorijalnih organizacija, u radu je izvršena analiza formiranja Zajednice opština Bosanske krajine, Autonomne regije Krajina i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne te odnosa političkih predstavnika Bošnjaka, Srba i Hrvata prema ovim pitanjima.

Ključne riječi: Autonomna regija Krajina, Zajednica opština Bosanske krajine, Bosna i Hercegovina, Srpska demokratska stranka, Srpska republika Bosne i Hercegovine, Srbi, Bošnjaci, Hrvati, Jugoslovenska narodna armija, Stranka demokratske akcije, Hrvatska demokratska zajednica

Uvod

Uvođenjem višepartijskog sistema i održavanjem prvih demokratskih izbora, u novembru 1990. godine, stanovništvo Bosanske krajine našlo se u politički neizvjesnoj situaciji nakon pobjede nacionalnih stranaka i jačanja nacionalnih pokreta u cijeloj Jugoslaviji.[1] Dodatnu dozu straha izazvali su događaji u Hrvatskoj, gdje se sve više sukobljavaju koncepti ju-

[1] Kao i u ostatku Bosne i Hercegovine, u Bosanskoj krajini na lokalnim izborima pobjedu su odnijele nacionalne stranke, shodno većinskom stanovništvu opština. U opštinama u kojima je srpsko stanovništvo činilo većinu, SDS BiH je izašao kao izborni pobjednik, mada u nekim opštinama poput Banje Luke ili Kotor-Varoši nije mogla samostalno formirati vlast. Stranka demokratske akcije (SDA) odnijela je pobjedu u opštinama s većinskim bošnjačkim stanovništvom, izuzev u Sanskom Mostu u kojem je izborni pobjednik bila SDS BiH. Hrvatska demokratska zajednica (HDZ BiH) nije pobijedila ni u jednoj opštini iz razloga što Hrvati ni u jednoj

goslavenske budućnosti – srpskog nacionalizma s težnjom za dominacijom u Jugoslaviji, traženja novog koncepta uređenja Jugoslavije na federativnom ili konfederalnom uređenju i hrvatskih težnji za proglašenjem Hrvatske kao samostalne države. Posebno je sukob različitih koncepcija bio izražen na područjima u kojima je srpsko stanovništvo činilo relativnu ili apsolutnu većinu stanovništva, najprije u Kninskoj krajini kao području koji je od Bosanske krajine razgraničen republičkom granicom. Zaoštravanju međunacionalnih odnosa kumovala je i politika beogradskog režima, koja je sve otvorenije igrala na kartu srpskog nacionalizma, posebno nakon što je na sjednici Predsjedništva Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), održanoj 16. oktobra 1990., na dnevnom redu bilo pitanje budućeg uređenja jugoslavenske države. Predstavnici jugoslavenskih republika i pokrajina iznijeli su različite prijedloge o pitanju ustavnog uređenja Jugoslavije. Slovenija i Hrvatska zalagale su se prvobitno za konfederaciju, Makedonija i Bosna i Hercegovina za federaciju, ali samo pod uslovom da u sastavu jugoslavenske države ostanu Hrvatska i Slovenija. Predstavnici Srbije i Crne Gore izašli su za zahtjevom federalnog uređenja Jugoslavije, a ukoliko je to nemoguće, kao alternativu su predložili etničku podjelu teritorija onih republika koje budu težile proglašenju nezavisnosti.[2] Zahtjev Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo išao je u pravcu dobijanja statusa konstitutivnog elementa federacije, odnosno dobijanja statusa republike unutar zajedničke jugoslovenske države. Vođeni stavom srbijanskog i crnogorskog predstavnika o podjeli teritorija na etničkim principima onih republika koje žele otcjepljenje, predstavnici Srpske demokratske stranke (SDS) u Hrvatskoj proglasili su srpsku administrativnu jedinicu na područjima u kojima je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Tako je u Kninu, 19. decembra 1990., proglašena *Srpska autonomna oblast Krajina (SAO Krajina)*.[3] Separatistička politika u odnosu na jugoslovenske republike koju je predvodio SDS ubrzo se prenijela i na Bosnu i Hercegovinu u kojoj je najjača srpska stranka djelovala na sličan način – kroz proglašenje "srpskih područja" urušavati republičku vlast.

---

opštini u Bosanskoj krajini nisu činili većinski dio stanovništva. Opširnije: Arnautović, Suad: *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.

[2] Jović, Borisav: *Poslednji dani SFRJ*, Beograd: Autorovo izdanje, 1996., 208.

[3] *Srpska autonomna oblast Krajina* formalno-pravni je nasljednik *Zajednice opština Sjeverne Dalmacije i Like* koja je uključivala šest opština s većinskim srpskim stanovništvom. i to Knin, Benkovac, Obrovac, Donji Lapac, Gračac i Titovu Korenicu. Donia, Robert J: *Porijeklo Republike Srpske, 1990–1992. – opšti kontekst, (Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis)*, Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2002, 11.; Grupa autora, *Hronologija 1990-1995.* Banja Luka: Dokumentacioni centar Republike Srpske, 2002, 29.

"Odgovor na diskriminaciju od strane Sarajeva"

Brojčana dominacija srpskog naroda u većem dijelu Bosanske krajine bio je polazište SDS BiH za proglašenje "srpskih područja" u ovome dijelu Bosne i Hercegovine. Tome treba dodati i činjenicu da su se zbog geografske blizine sa *SAO Krajine*, zbivanjima u Hrvatskoj, uska saradanja Jugoslovenske narodne armije (JNA) i SDS BiH reflektirala na vojnopolitičku situaciju Bosanskoj krajini.

Identično proglašenju *SAO Krajine*, u Čelincu je 7. aprila 1991. obrazovana *Zajednica opština Bosanske krajine (ZOBK)*[4] za čijeg su predsjednika, odnosno potpredsjednike skupštine imenovani istaknuti kadrovi SDS BiH s područja sjeverozapadne Bosne – Vojo Kuprešanin, Radoslav Brđanin i Dragan Knežević. *ZOBK* je imala, osim skupštine kao zakonodavnog tijela, i izvršno vijeće.[5] Cilj osnivanja *zajednice* bio je, kako su navodili njeni funkcioneri, "da se ispravi zanemarivanje i diskriminacija opština Bosanske krajine u ekonomskom pogledu od strane bosanskohercegovačkih vlasti u Sarajevu".[6] Tako je bosanskokrajiški SDS indirektno ili u dogovoru sa stranačkom centralom optužio vlastito rukovodstvo, s obzirom na da je ova stranka na republičkom nivou ravnopravno participirala u svim organima vlasti.

Kao odgovor na proglašenje *ZOBK* i sa stavom da je protiv bilo kakvih granica unutar Bosne i Hercegovine, SDA u Banjoj Luci 21. aprila 1991. održava miting u znak protesta protiv jednostrane regionalizacije, ocjenjujući da je stvaranje nacionalno homogenih regija protivno interesu bošnjačkog, ali i srpskog i hrvatskog, kao i svih naroda koji ovdje žive. Tim povodom, predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine i lider SDA, Alija Izetbegović izjavljuje sljedeće: "Onaj ko kaže da ovdje ima 51 posto Srba i da je to onda srpska opština, taj ne misli dobro... Jer, šta je sa onih 49 posto Muslimana i Hrvata, kome oni pripadaju? Bosna je pomiješana nacionalno i nema tu dijeljenja, osim ako neko

[4] U sastav *ZOBK* ušle su sljedeće opštine u kojima je srpski narod činio većinski dio stanovništva. Srbi su činili većinu u sljedećim opštinama: Banja Luka (54,58%) kao sjedište *ZOBK*-a, Bosanska Gradiška (59,61%), Čelinac (88,46%), Laktaši (81,04%), Prnjavor (71,21%), Skender Vakuf (68,30%), Srbac (88,74%), Ključ (49,49%), Bosanska Dubica (68,74%), Bosanski Petrovac (74,86%), Drvar (96,97%), Mrkonjić Grad (76,86%), Bosansko Grahovo (94,91%), Glamoč (79,02%), Kupres (50,57%) i Šipovo (79,16%). Prema Statutu *ZOBK* i druge opštine su imale pravo pristupiti ovoj *zajednici*. (ICTY, Zajednica opština Bosanske Krajine, *Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991).

[5] ICTY, Zajednica opština Bosanske Krajine, *Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991.

[6] ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 31. septembar 2004., paragraf 165.

želi nered i krv. Mi to nećemo..."[7] Stigle su i prve reakcije iz Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Ejup Ganić na sjednici održanoj 21. juna 1991. upozorava o najavi za otcjepljenjem Bosanske krajine i istočne Hercegovine.[8] Osim njih, na području Bosanske krajine reagovali su i neki srpski političari iz lijevo orijentiranih stranaka – Saveza reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) i Socijalističke demokratske partije (SDP).[9] Međutim, osim upozorenja i reakcija bošnjačkih i hrvatskih političkih funkcionera s područja Bosanske krajine, ozbiljnijeg suprotstavljanja politici SDS BiH nije bilo, jer je za zvaničnu reakciju republičkih vlasti bio potreban koncenzus svih triju političkih stranaka koje su činile vlast. SDS BiH, podrazumijeva se, ne bi odobrio upotrebu bilo kakvog mehanizma na bosanskohercegovačkom republičkom nivou protivno politici koju je provodila u Bosanskoj krajini.

Uprkos reakcijama, *zajednice opština* djelovale su jednostrano bez konsultacija s republičkim vlastima. Dokaz tome je donesena odluka o saradnji *SAO Krajine* i *ZOBK* koja se odnosila na oblasti privrede, politike, kulture, prosvjete, obrazovanja, zdravstva, socijalnog rada i socijalne politike, saobraćaja i veza, informisanja, odbrane i drugih ovlasti.[10] Ova saradnja uspostavljena je nakon što je *SAO Krajina* donijela odluku o prisajedinjenju Republici Srbiji, da bi 27. juna 1991. u Bosanskom Grahovu bila izdata deklaracija o ujedinjenju Bosanske krajine (*ZOBK*) i *SAO Krajine*. Tom prilikom naglašeno je da je "ujedinjenje srpstva imperativni zadatak"[11] što je bio direktni atak, ne samo na važeći Ustav SFRJ po kojem je bilo onemogućeno teritorijalno ujedinjenje područja na nacionalnom ili etničkom principu, nego i na ustavni poredak Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Svrha ujedinjenja opisana je kao težnja za integracijom srpskog naroda u cjelini.[12] O mogućnostima ujedinjenja urađen je i elaborat prije izbijanja

[7] Donia, R.: *Porijeklo Republike Srpske*, 23.

[8] Šimić, Tomo: "Magnetofonski snimak sjednice Predsjedništva SRBiH sa generalom Veljkom Kadijevićem, održane u Sarajevu 21. juna 1991.", u: *Dokumenti Predsjedništva BiH 1991. - 1994*. *National security and the future,* 3 (7), Zagreb, 2006.

[9] Stav političara iz dvije opozicione stranke sa područja Bosanske krajine zabilježene su neposredno nakon proglašenja *ZOBK*. Za funkcionera SRSJ Milorada Dodika bilo je nedopustivo formiranje bilo kakvih oblasti, jer je to učinjeno bez saglasnosti republičke vlasti. Slično je reagovao i portparol SDP-a Igor Radojičić, koji je ukazao da ovakvo djelovanje SDS BiH "povod za otvorene međunacionalne sukobe". Donia, R.: *Porijeklo Republike Srpske*, 23).

[10] Grupa autora: *Hronologija 1990-1995*, 34.

[11] Isto, 35.

[12] Donia, R.: *Porijeklo Republike Srpske*, 26.

agresije na Bosnu i Hercegovinu.[13] Prema elaboratu, "Ujedinjena Krajina" (u čiji bi sastav pored Bosanske krajine ušle Kninska krajina, Lika, Kordun i Banija) obuhvatala bi geografski i etnički homogen prostor sa oko 28.000 km2, odnosno "prostor znatno veći od svih današnjih republika i autonomnih pokrajina izuzev Srbije i redukovane Hrvatske".[14] Ovim postupkom te njegovim zagovaranjem, nedvosmisleno je iskazana namjera SDS BiH s obje strane republičke granice – precrtavanje republičkih u korist stvaranja nacionalnih granica. Primjetno je, također, da autori elaborata nisu uzeli u obzir površinu Bosne i Hercegovine kada su teritorij "Ujedinjene Krajine" komparirali s drugim jugoslavenskim republikama i pokrajinama.

Pokušaj ujedinjenja dviju teritorijalnih oblasti i mobilizacija stanovništva pokazatelji su da se na politički i vojno djeluje bez saglasnosti nesrpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Zasigurno, pokušaj promjene republičkih granica bio je jedan od uzroka onemogućavanja da se Bošnjaci privole da ostanu Jugoslaviji, tada već "krnjoj". Ideja o ostanku ovog naroda u krnjoj Jugoslaviji definitivno je propala krajem ljeta 1991.[15]

U drugoj polovini 1991. intenzivirana je agresija JNA na Hrvatsku. Posebno je uloga JNA u vidu podrške SDS-u bila izražena u Kninskoj krajini kao "centru srpskog nacionalizma u Hrvatskoj", što je imalo direktnog odjeka na Bosansku krajinu. Vrh JNA je putem Republičkog štaba Teritorijalne odbrane BiH i organa opština u kojima je na vlasti bio SDS BiH provodio u Bosanskoj krajini masovnu mobilizaciju, kako u sastave JNA, tako i cijelih jedinica TO pod komandom Okružnog štaba Teritorijalne odbrane Banja Luka.[16] Nakon što su oficiri JNA u martu 1991. prebacili naoružanje iz Hrvatske u Drvar, a predstavnici SDS BiH putem mjesnih odbora dijelili pojedincima, TO i dobrovoljačkim jedinicama, na istovjetan način je u julu 1991. potpukovnik Dušan Smiljanić, načelnik bezbjednosti 10. korpusa JNA u Zagrebu, organizovao prebacivanje više od 20.000 komada oružja iz vojnog skladišta u Skradniku (opština Ogulin, Hrvatska) u Čelinac i Drvar. Prethodno je Smiljanić ostvario saradnju sa Stojanom Župljani-

[13] O elaboratu opširnije u: Maslak, Nijazija: "Bosanska krajina kao 'konstitutivni činilac nove jugoslovenske' iz 1991. godine", *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.:* zbornik radova. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011., 110-119.

[14] Isto, 117.

[15] Mrduljaš, Saša: "Prostorno-demografski rezultati srpske velikodržavne agresije u Bosni i Hercegovini krajem 1992.", Časopis za suvremenu povijest, br.1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009., 204.

[16] Šadinlija, Mesud: *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986 – 1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013., 212.

nom, načelnikom regionalnog Centra službe bezbjednosti u Banjoj Luci i Radoslavom Brđaninom, predsjednikom Izvršnog odbora opštine Čelinac.[17]

Proglašenje *Autonomne regije Krajine*

SDS BiH je, na osnovu Statuta stranke te "odluke i zaključaka donijetih na savjetovanju opštinskih, regionalnih i republičkih organa stranke", održanom 7. septembra 1991. na Palama, 9. septembra 1991. donijela odluku o imenovanju "*Štaba za regionalizaciju"*. Cilj Štaba bio je da prati "provođenje odluke o proglašenju autonomnih regija kao i izdvajanje naseljenih mjesta iz jedne i uključivanje u sastav druge opštine".[18] Zadatak "Štaba za regionalizaciju" bio je "da sagleda interes srpskog naroda u okviru Bosne i Hercegovine i jugoslovenske zajednice, a imajući u vidu njegov ekonomski, razvojni, etnički, istorijski, sociološki, geografski i svaki drugi interes, te da pripremi odgovarajuće podloge koje će da posluže za iznalaženje najadekvatnijih rješenja i ostvarenje najširih interesa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini". Štab je pružao "stručnu i svaku drugu pomoć u razradi ideja i vođenju akcija koje se odnose na pitanja regionalizacije Bosne i Hercegovine i uspostavljanje odgovarajućih odnosa u okviru Jugoslavije".[19]

Po sličnom statutu kao onome o osnivanju *ZOBK*, a kroz politiku "regionalizacije" Bosne i Hercegovine, u Banjoj Luci je, 16. septembra 1991., proglašena *Autonomna regija Krajina (AR Krajina)* kao formalno-pravni nasljednik *ZOBK*.[20] U Odluci o proglašenju navedeno je da će se primjenjivati savezni (*jugoslovenski, op.a.*) zakoni, da će zavisno od rješavanja statusa Bosne i Hercegovine odlučiti o, samostalnom ili udruženo sa drugom oblasti, formiranju zasebne republike u sastavu Jugoslavije. U članu 9. Odluke navedeno je da ukoliko Skupština Socijalističke republike Bosne i Hercegovine ne usvoji ovu odluku, uslijedit će prijedlog o razdruživanju, odnosno otcjepljenju *krajiške regije* od

[17] Kolarić, Jovana: *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2018., 63.

[18] Čekić, Smail: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004., 495, 496.

[19] Isto, 496.

[20] U odluci o proglašenju 16. septembra 1991., ova *regija* se proglašava kao neodvojivi dio federativne Jugoslavije čime je jasno naznačeno da ova *autonomna regija* neće dozvoliti nikakvo proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine. ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH*, Banja Luka, 16. septembar 1992.

Bosne i Hercegovine.[21] Usvojen je i Statut *AR Krajine*.[22] U Skupštinu ove *regije* ulazili su srpski predstavnici iz nekoliko opština od kojih neke (još uvijek) nisu bile u sastavu ove samoproglašene regije.[23]

Svrha postojanja *AR Krajine* nije bila samo zbog, kako su njeni predstavnici navodili, slabljenja utjecaja republičke vlasti Bosne i Hercegovine nego i otvorenog izražavanja separatističkih težnji.[24] *AR Krajina* bila je i područje odakle je JNA u toku jeseni 1991. izvodila agresiju na Hrvatsku, posebno nakon povlačenja njenih jedinica iz Slovenije, kada je dio naoružanja i ljudstva razmješten na njeno područje. Na sjednici Skupštine *AR Krajine* raspravljano je o pitanju mobilizacije u JNA pri čemu su izneseni podaci o tome koliko je osoba mobilizirano, odnosno angažovano u jedinicama JNA u ratu u Hrvatskoj. Prema tim podacima je iz Banje Luke bilo 3500 mobiliziranih, Laktaša 3000, Bosanske Gradiške 3000, Bosanske Dubice 1250, Bosanskog Novog 1000 i sl.[25]

Kao reakcija na jednostrano proglašenje regija unutar Bosne i Hercegovine, SDA Banja Luka, naglašavajući da je "etnička slika današnje Banjaluke rezultat nacionalne geometrije u zadnjih dvadeset godina glavni razlog zbog kojih je bošnjački narod sveden na manjinski jer su njome obuhvaćena sva sela oko Banja Luke", pozivala je na uvažavanje omjera stanovništva u samom gradu koji je bio 38% : 36% u korist Bošnjaka. Na kraju se predlaže donošenje odluke o proglašenju opštine Banja Luka – Stari Grad, koja će biti pridružena u autohtonu regiju Bosanske krajine (od Bihaća do Banja Luke).[26] Inicijativa o formiranju novih opština ostala je samo u formi prijedloga. SDA i drugi politički protivnici SDS BiH nisu imali mehanizama da ovakve inicijative provedu u djelo. SDS BiH smatrala je da opštine treba podijeliti samo u slučaju kada to Srbima odgovara. Isto pravo su uskraćivali Bošnjacima i Hrvatima.

AR Krajina je, kako su isticali njeni lideri, predstavljala garanciju srpskom narodu da će ova *regija* proglasiti republiku unutar Jugoslavije ukoliko Bosna i

[21] ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH*, Banja Luka, 16. septembar 1992.

[22] ICTY, Autonomna regija Krajina, *Statut Autonomne regije Krajina*, Banja Luka, 16. septembar 1991.

[23] ICTY, Skupština Autonomne regije Krajina, *Spisak predstavnika u Skupštini Autonomne regije Krajina*, Banja Luka, 1991.

[24] ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 177.

[25] ICTY, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne regije Krajina,* 6. novembar 1991.

[26] ICTY, SDA Banjaluka, Glavni odbor, Banja Luka, septembar 1991.

Hercegovina krene putem nezavisnosti.[27] *Muslimanski glas*, list SDA, osvrnuo se na novi pokušaj teritorijalne reorganizacije Bosne i Hercegovine, osuđujući proglašenje *srpskih autonomnih oblasti* kao "komadanje Bosne i Hercegovine". "Srpski narod kao državotvoran narod na to nije imao pravo jer su pravo na političku autonomiju, prema međunarodnim kriterijima, imale isključivo nacionalne manjine u slučaju da na jednom teritoriju imaju 2/3 većinu".[28] Srbima nije uskraćivano pravo na ravnopravan status u svakom dijelu Bosne i Hercegovine, ali su funkcioneri najveće srpske stranke smatrali da ovom narodu pripada čak 66% njenog teritorija. Nije pojašnjeno odakle su došli do tog procenta, ali su, nakon nelegalnog proglašenja autonomnih oblasti, najavili svoj krajnji cilj glede zauzimanja bosanskohercegovačkog teritorija.

U Bosni i Hercegovini nastavljena je, pod pokroviteljstvom SDS BiH, politika "regionalizacije" proglašenjem i drugih *srpskih autonomnih oblasti* (*SAO Hercegovina*, *SAO Romanija*, *SAO Semberija*, *SAO Sjeverna Bosna* i *SAO Birač* proglašeni su u periodu od septembra do novembra 1991. godine)[29].

Reagirajući na jednostrano provođenje "regionalizacije" oglasila se SDA. Sekretarijat ove stranke uputio je 10. oktobra 1991. predsjedniku Regionalnog odbora SDA za Banja Luku Mirzi Mujadžiću nekoliko prijedloga o načinu prevazilaženja novonastale situacije u vezi "regionalizacije". Između ostalog se navodi da je ona neustavna, da narušava ravnopravnost naroda i da se njome želi dovesti u pitanje cjelovitost i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine. Zbog navedenog predloženo je da se građani Bosne i Hercegovine, posebno oni obuhvaćeni jednonacionalnim "regionalizacijama", organizuju u što širem obimu i što kraćem periodu istupe s izjavom volje i u saradnji s drugim strankama izjasne o neprihvatanju svih akata o "regionalizaciji", da traže uspostavu republičkog ustavnog poretka u cijeloj BiH i da se s ovim problemom upoznaju sve nadležne institucije, novine, radio i TV.[30] Ovakve reakcije nisu ni u kojoj mjeri zaustavile proces daljnjeg jednostranog djelovanja SDS BiH. Svakako, u odnosima u kojima je ova stranka imala podršku JNA i zvaničnog Beograda, destabiliziranje političkih prilika u Bosni i Hercegovini činio se kao nezaustavljiv proces.

---

[27] Galijaš, Armina: *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. München: Oldenbourg Verlag, 2011., 61.

[28] "Političke autonomije – nacionalnim manjinama", *Muslimanski glas*, br. 24, 5. oktobar 1991.

[29] Čekić, S.: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 499-502.

[30] Isto, 499; ICTY, Stranka demokratske akcije, *Odgovor gradjana BiH na stvaranje jednonacionalnih regija*, Broj: 181/91, Sarajevo, 10. oktobar 1991.

Proglašenjem *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* 24. oktobra 1991.,[31] *srpske autonomne oblast* zvanično dobijaju sebi nadređenu instituciju i postaju "međunivo" između novoosnovane *skupštine* i opštinskih organa vlasti. Radoslav Brđanin kao učesnik osnivačke skupštine pozvao je prisutne da se odazovu mitingu u Drvaru i Banjoj Luci, naglašavajući da će doći "sva srpska elita, odnosno svi koji misle da Jugoslavija treba da opstane". Također je istakao da se jasno i glasno mora reći da Srbi podržavaju JNA.[32] Aplauzom su ispraćene njegove riječi da je "Krajina zapadna Srbija"[33], ne krijući tako ni prave razloge postojanja *AR Krajine*.

Dvadeset šestog oktobra 1991., predsjednici krajiških opštinskih odbora SDS BiH i predstavnici vlasti *AR Krajine* održali su sastanak sa liderom SDS BiH Radovanom Karadžićem. Na tom sastanku predočen je nalog u četrnaest tačaka, koji su svi prisutni "u cjelosti prihvatili". Predviđao je, između ostalog, uspostavljanje "komande mjesta", koja se svodila na vojnu upravu, pojačanu mobilizaciju Teritorijalne odbrane (TO), osnivanje vojnih jedinica, podređivanje TO-a JNA-u, raspuštanje paravojnih jedinica i njihovu preraspodjelu u TO, preuzimanje javnih preduzeća (pošte, banaka, pravosuđa, medija i Službe društvenog knjigovodstva) te koordinaciju s lokalnim direktorima i SDS BiH u Sarajevu, kako bi se obezbijedilo snabdijevanje stanovništva i uvođenje ratnih poreza. Posljednja tačka odnosila se na upućivanje zahtjeva Radio Banja Luci da dnevno sat vremena izvještava o ratnim zbivanjima u Hrvatskoj.[34]

S ciljem zaustavljanja procesa nelegalnog proglašenja paralelnih *zajednica opština*, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, 1. novembra 1991., donosi odluku o poništavanju istih.[35] Međutim, odluka Ustavnog suda se, kao ni prethodne re-

[31] ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 24. oktobar 1991.; Posljednja sjednica skupštine Bosne i Hercegovine održana je 14. oktobra 1991., kada je otvorena rasprava o raspisivanju referenduma o nezavisnosti i suverenosti Bosne i Hercegovine. Poslanici SDS BiH su, nakon što je njen predsjednik Radovan Karadžić otvoreno pred skupštinskom govornicom zaprijetio nestankom bošnjačkog naroda, napustili sjednicu zbog odbijanja da glasaju o raspisivanju referenduma. Osim SDS BiH, skupštinsko zasjedanje su napustili i predstavnici Srpskog pokreta obnove i jedan dio srpskih poslanika iz stranaka lijeve političke orijentacije. Opširnije u: Silber, Laura i Little, Allan: *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani, 1996., 180-185.

[32] ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 24. oktobar 1991., 33.

[33] Isto, 34.

[34] ICTY, *Naredba SDS Sarajevo*, Čelinac, 29. oktobar 1991.

[35] Odluka će i zvanično biti objavljena 28. novembra 1991.: ICTY, *Službeni glasnik Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, Broj 95/91, Sarajevo, 28. novembar 1991.

akcije, nije uvažavala, čime je pokazano da *autonomne oblasti* kao nasljednici *zajednica opština* nastavljaju separatističku politiku prema Bosni i Hercegovini. Slijedom tog procesa, SDS BiH je usmjerio svoju politiku ka institucionalnom jačanju *autonomnih oblasti*. Tome u prilog ide i odluka o raspisivanju "plebiscita srpskog naroda" na njenim područjima,[36] pokazujući tako da je bosanskohercegovačka republička vlast nemoćna da se suprotstavi najjačoj srpskoj stranci u samoproglašenim oblastima.

„Plebiscit srpskog naroda" održan je 9. i 10. novembra 1991. Većina Srba u Bosni i Hercegovini pa tako i u *AR Krajini* odazvala se "plebiscitu" i glasala za ostanak u Jugoslaviji.[37] Odazivanjem većeg dijela Srba na "plebiscit", preglasavanjem bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, *AR Krajina* "ostala" je u sastavu Jugoslavije. Koliko su rezultati "plebiscita" već unaprijed bili određeni, najbolje govore riječi Radovana Karadžića na mitingu SDS BiH održanom 27. oktobra 1991. u Banjoj Luci "da će granice nove Jugoslavije biti tamo gdje bude srpski teritorij i da nakon plebiscita neće biti tog "Hansa" (Hans-Dietrich Genscher, *op.a.)* koji će Srbe odvojiti od matice".[38]

Rezultati plebiscita glasili su onako kako su predstavnici SDS BiH najavljivali. Naime, 99,9 procenata onih Srba koji su glasali i 99,1 procenata od 49.342 nesrba koji su se odazvali plebiscitu,[39] glasali su za ostanak u Jugoslaviji.[40] *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* 21. novembra 1991. potvrdila je rezultate plebiscita i proglasila dijelom teritorije federativne Jugoslavije sve opštine, mjesne zajednice i naselja u kojima je većina registrovanih građana srpske

[36] Čekić, S.: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 505.

[37] Donia, R.: *Porijeklo Republike Srpske*, 32.

[38] Galijaš, A.: *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 66.

[39] Na "plebiscitu" je od 1.064.157 (ukupno upisanih glasača Srba) u Bosni i Hercegovini, "glasalo" 1.161.146 Srba i 48.895 ostalih, pri čemu je ostvarena "pobjeda" od 105%. Više od 50% upisanih građana srpske nacionalnosti izjasnili su se za "ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji, skupa sa Republikom Srbijom, Republikom Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i zapadnim 'Sremom', odnosno sa 'Velikom Srbijom'". Cifra od 251.394 građana srpske nacionalnosti koji nisu bili upisani u glasačke spiskove vrlo je problematična i govori o manipulaciji "plebiscitom" u cjelini. Nemoguće je da četvrtina Srba nije bila upisana. To znači da se u tim slučajevima glasalo duplo ili višestruko i da su rezultati uštimavani. Još problematičniji je bio broj onih koji su glasali protiv i bili nevažeći. Nigdje nije bilo cifre birača koji nisu izašli na glasanje, a bili su upisani u spisak. Čekić, S.: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 516.

[40] ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006., paragraf 73.

nacionalnosti glasala za ostanak u Jugoslaviji[41] te donijela odluku o verifikaciji *srpskih autonomnih oblasti* u Bosni i Hercegovini.[42]

Slično političkom kursu zaokruživanja nacionalnih teritorija u Bosni i Hercegovini, Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH), 18. novembra 1991., u Grudama proglašava *Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu.* Zbog relativno malog broja Hrvata u Bosanskoj krajini, u njen sastav ušle su, prema članu 2. *Odluke o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*, opštine Jajce, Kotor-Varoš i dio opštine Skender-Vakuf (naselje Dobretići).[43] Tako je HDZ BiH, identično politici SDS BiH, "hercegbosanskoj" etno-teritorijalnoj organizaciji pripojio i one opštine u kojima hrvatski narod nije bio većinski i pripajao dijelove opština poput Dobretića iz Skender-Vakufa.[44] Odluka o uspostavi *Herceg-Bosne*, o njenim granicama i o ulasku određenih opština u njen sastav donesene su bez saglasnosti bošnjačkog i srpskog stanovništva.

Neposredno nakon instrukcije od strane vrha SDS BiH da se osnuju zasebne skupštine opština na područjima na kojima Srbi ne čine većinski dio stanovništva,[45] *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* 21. decembra 1991., donosi odluku o pristupu formiranja *Srpske republike Bosne i Hercegovine* kao federalne jedinice u sastavu savezne države Jugoslavije.[46] Glavni odbor SDS BiH objavio je 19. decembra 1991. dokument pod naslovom "Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanred-

[41] ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 21. novembar 1991.

[42] ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini,* Broj: 37-02/91, Sarajevo, 21. novembar 1991.

[43] ICTY, Predmet: Br. IT-04-74, Pred pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića, Presuda, Den Haag, 29. maj 2013., paragrafi 420-425.

[44] Hrvati su u Jajcu činili 35,13% stanovništva, što je za 3% manje nego Bošnjaka. U Kotor-Varoši činili su 29,02% stanovnika i time za 1% manje nego Bošnjaci i 9% manje nego Srbi. Dobretići su bili naseljeni Hrvatima, ali su u opštini Skender-Vakufu Hrvati činili tek 24,56% stanovnika što je za 44% manje u odnosu na Srbe. Opširnije u: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

[45] ICTY, Predmet Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, paragraf 85.

[46] Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.* Sarajevo: Ljiljan, 1994., 278.

nim okolnostima". To uputstvo propisuje način provođenja utvrđenih aktivnosti u svim opštinama u kojima žive Srbi. Proklamovan je nacrt za preuzimanje vlasti od strane bosanskih Srba u opštinama u kojima srpsko stanovništvo predstavlja većinski dio („Varijanta A") i opštinama u kojima čini brojčanu manjinu („Varijanta B"). Formulisani cilj uputstva s ove dvije varijante odnosio se na "provođenje plebiscitarne odluke kojom se srpski narod u Bosni i Hercegovini opredijelio da živi u jedinstvenoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom" kao i na "povećanje mobilnosti i spremnosti za odbranu interesa srpskog naroda".[47] U Bosanskoj krajini se "Varijanta A" odnosila na sve opštine izuzev Prijedora, Sanskog Mosta, Jajca, Bihaća, Bosanske Krupe, Cazina i Velike Kladuše. To je podrazumijevalo, suprotno rezultatima izbora 1990. i popisa stanovništva 1991., preuzimanje vlasti u ovim opštinama ili ih administrativno podijeliti i "srpski dio" pripojiti ovoj *AR Krajini*.

Funkcionerima *AR Krajine* je od naročitog značaja bilo što više opština pripojiti ovoj *regiji* i tako povećati teritorij "srpske države u nastajanju", stabilizirati srpski koridor između Banjaluke i Knina te osigurati odbranu *Republike Srpske Krajine (RSK)* od eventualnih napada. Jednostrano proglašena *Srpska opština Bihać* donosi 28. decembra 1991. odluku o pripajanju *Srpske opštine Bihać AR Krajini*[48] čime je na primjeru Bihaća, općini koja je brojala 66% bošnjačkog stanovništva, spomenuta "Varijanta B" primjenjena.

AR Krajina u *Srpskoj republici BiH* i teritorijalno širenje

Kao naredni korak ka otcjepljenju od Bosne i Hercegovine, separatistička politika SDS BiH nakon pokretanja inicijative, proglašava *Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu*[49]*,* 9. januara 1992., odlukom *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* u kojoj je ova stranka praktično imala apsolutnu vlast.[50] U skladu

[47] ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. decembar 1991.

[48] ICTY, *Odluka o uključenju Srpske opštine Bihać u sastav Autonomne regije "Krajina" sa sjedištem u Banja Luci*, Broj: 2/91, Bihać, 28. decembar 1991.; Radi se o južnom dijelu opštine Bihać. Faktički, ovaj je dio proglašen srpskim zbog strateške važnosti čvršćeg teritorijalnog povezivanja sa *RSK*.

[49] ICTY, *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Godina I – broj 2, Sarajevo, 27. januar 1992.

[50] Između ostalog je tokom zasjedanja prilikom donošenja odluke o proglašenju *Srpske republike Bosne i Hercegovine* naglašeno da: "Na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srp-

sa tom odlukom, u sastav ove *republike* ušle su sve *srpske autonomne oblasti*. Teritorij *srpskih autonomnih oblasti* objedinjen u *Srpsku republiku Bosne i Hercegovine* prilikom njenog proglašenja iznosio je 32.222 km2, što je iznosilo 62,94% od ukupnog teritorija Bosne i Hercegovine.[51]

Uslijedilo je teritorijalne širenje *AR Krajine* prema "Varijanti B". U njen sastav, jednostranom odlukom srpskih predstavnika opštinske vlasti, ulazi i Prijedor kao prva opština u kojoj srpski narod nije imao ni relativnu većinu.[52] "Ulaskom" Prijedora u ovu regiju, uspostavljen je "srpski koridor" između Banje Luke i dijelova opštine Bosanska Krupa u kojoj je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Nacionalnu strukturu, u toku proglašenja *Srpske republike BiH*, u ovoj samoproglašenoj regiji sačinjavali su Srbi sa 59,9%, Bošnjaci 23,9%, Hrvati 8,6%, dok su "Ostali" činili 7,9% ukupnog stanovništva.[53]

Teritorij i demografska slika *AR Krajine* konstantno su mijenjani. Nakon Prijedora, krnja opštinska vlast u Kotor-Varoši po sličnom principu donijela je odluku o pripajanju *AR Krajini*.[54] Budući da nije bilo moguće cijelu teritoriju opštine Donji Vakuf pripojiti, jer su Bošnjaci sa 55,04% činili apsolutnu većinu, jedan dio ove opštine, nakon proglašenja *Srpske opštine Donji Vakuf*, podnosi zahtjev za prijem u *AR Krajinu.*[55]

Kao reakcija na rastući srpski nacionalizam, politička scena u Bosni i Hercegovini bila je zaokupljena pitanjem budućeg statusa ove republike i njenog

---

ski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u Drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji..." ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Stenografske bilješke 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992.

[51] Begić, Kasim I: *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Datonskog sporazuma (1991 – 1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997., 68, 69.

[52] ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. januar 1992.; Nacionalni sastav opštine Prijedor prema popisu stanovništva 1991. godine: Bošnjaci 49.351 ili 43,85%, Srbi 47.581 ili 42,27%, Jugosloveni 6.459 ili 5,73% i Hrvati 6.306 ili 5,61% Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

[53] ICTY, *Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti*, Sarajevo, januar 1992., 45.

[54] ICTY, *Odluka o pripajanju Autonomnoj oblasti "Krajina"*, Broj: 110/92, Kotor-Varoš, 7. februar 1992.; Na području opštine Kotor Varoš, Srbi su sa 38,14% činili tek relativnu većinu stanovništva.

[55] ICTY, Srpska opština Donji Vakuf, *Zahtjev za prijem*, Broj: 3/92, 15. februar 1992.

ustavnog uređenja. Lideri vladajućih stranaka (SDA, SDS i HDZ) nisu uspjeli pronaći kompromisno rješenje pa su status Bosne i Hercegovine i pitanje unutrašnjeg uređenja ostali neusaglašeni. U toku februara i marta 1992., predstavnicima vladajućih stranaka predočen je Coutellier-Carringtonov plan o unutrašnjem uređenju Bosne i Hercegovine. Prema njemu, Bosna i Hercegovina bila bi decentralizovana država s tri konstitutivna etnička entiteta na temelju popisa stanovništva iz 1971., 1981. i 1991. godine. Bosanska krajina, prema ovome prijedlogu, bila bi podijeljena na dva dijela. U jedan "etnički entitet" ušle bi opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom (Bihać, Velika Kladuša, Cazin, Bosanska Krupa, Jajce, Prijedor i Sanski Most) i tako činile teritorijalno-kompaktnu cjelinu, dok bi ostali dio Bosanske krajine bio u sastavu "srpskog entiteta". Zbog nezadovoljstva ponuđenim planom, *Skupština Srpske republike Bosne i Hercegovine* jednoglasno ga odbacuje.[56] Coutellier-Carringtonov plan nije odgovarao srpskim političarima u *AR Krajini*, posebno zbog činjenice što Prijedor i Sanski Most ne bi ušli u "srpski entitet", što bi srpskim političarima onemogućilo zauzimanje kontrole nad cijelom Bosanskom krajinom (izuzev u većem dijelu Cazinske krajine[57]), a i koridor sa *RSK* bio bi doveden u pitanje. Na kraju, potpis sa sporazuma povukao je i Alija Izetbegović. U svakom slučaju, Coutellier-Carringtonov plan zaustavio bi majorizaciju Bošnjaka i Hrvata i teritorij Bosanske krajine podijelio prema, koliko-toliko, realnijim osnovama nego je to bio slučaj sa jednostranom etničkom regionalizacijom čiji proces nastavljaju provoditi SDS BiH i HDZ BiH, a u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, što će se kasnije pokazati, i masovnim zločinima nad civilnim stanovništvom.

Jednostranim ulaskom opštine Sanski Most,[58] a nakon istih odluka i Prijedora i Kotor-Varoši znatno je, uz teritorijalno širenje *AR Krajine*, povećan broj Bošnjaka i Hrvata unutar *krajiške regije*.[59] Ovome treba dodati i činjenicu da je

---

[56] Glaurdić, Josip: *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: MATE d.o.o., 2011., 294.

[57] Pod Cazinskom krajinom podrazumijevamo četiri opštine (Bihać, Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša) u kojoj su Bošnjaci činili apsolutnu većinu. Prema svjedočenju Stjepana Mesića u predmetu protiv Slobodana Miloševića, ovaj dio Bosanske krajine ponuđen je Franji Tuđmanu na sastanku dvojice predsjednika u martu 1991. u Karađorđevu. Prema ponudi Miloševića, taj dio bi u dogovorenoj podjeli Bosne i Hercegovine pripao Hrvatskoj, jer je to, kako je naveo, "turska Hrvatska". ICTY, Predmet: Br. IT-02-54, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, Transkript svjedočenja Stjepana Mesića, Den Haag, 1. - 3. oktobar 2002.

[58] ICTY, *Službeni glasnik Srpske opštine Sanski Most*, Br: 1/92, Sanski Most, 3. april 1992.

[59] U opštinama Prijedor i Sanski Most Bošnjaci su činili relativnu većinu stanovništva. Procentualno, Bošnjaci su u Prijedoru (112.543 stanovnika) činili 43,85%, a Srbi 42,28%. U

u prvoj polovini 1992., kada još nisu vojnim napadima i masovnim ratnim zločinima pravljene etničke granice u Bosanskoj krajini, na području *AR Krajine* bilo više od 180.000 Bošnjaka i približno 60.000 Hrvata te značajan broj drugih etničkih grupa kojima su zbog zajedničkog vojnog i političkog djelovanja JNA i SDS BiH uskraćena sva politička prava.[60]

Na vojnom planu razmatrana je mogućnost preimenovanja jedinica JNA u Vojsku bosanskih Srba koja je već tada (krajem aprila 1992.) sačinjena od preko 90% Srba. U *AR Krajini*, jedinice JNA s ovog područja transformirane su u Teritorijalnu odbranu Srpske republike BiH. Na taj način je, zapravo, osnovana Vojska bosanskih Srba.[61]

AR Krajina u Šest strateških ciljeva *Srpske republike BiH*

Iako su Srbi predstavljali tek trećinu od ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva (1.366.104 ili 31,21% od ukupnog broj stanovnika Bosne i Hercegovine), njihovi su etnički prostori, posebno gusto raspoređeni u Bosanskoj krajini, Semberiji, romanijsko-biračkom masivu, na desnoj strani gornjeg Podrinja te u istočnoj Hercegovini (naselja sa srpskom relativnom ili apsolutnom većinom te njima gravitirajući nenaseljeni krajevi). Te prostore, kao i dio hrvatskih i bošnjačkih krajeva u kojima su se nalazile vojarne (utvrde) srbizirane JNA, Srbi

Sanskom Mostu (60.307 stanovnika) Bošnjaci su činili 46,65%, a Srbi 42,06%. Ove dvije opštine bile su jedine u kojima srpski narod nije činio većinski dio stanovništva. Ovome treba dodati i etničku izmiješanost u opštini Ključ gdje je omjer bio tek za 2% u korist Srba u odnosu na Bošnjake (49,49% : 47,33%). U Kotor-Varošu su Bošnjaci i Hrvati zajedno činili 59,11% od ukupnog stanovništva opštine. U naselju Ripač u opštini Bihać su Srbi činili tek 19,66% stanovnika. Na području Donjeg Vakufa formirana je zasebna skupština jer su Srbi na području ove srednjobosanske opštine činili tek 38,84% stanovnika. Opširnije u: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

[60] Ovdje smo se pozvali na popis stanovništva iz 1991. i uzeli u obzir samo one opštine koji su sa cjelokupnim teritorijem ušle u sastav *AR Krajine*. Opširnije u: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

[61] Brown, Ewan: *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - analiza situacije*. Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2002, 16.

su kontrolirali i prije izbijanja agresije.[62] U 32 od 109 opština u Bosni i Hercegovini, Srbi su činili natpolovičnu većinu stanovništva. Površina tih opština iznosila je 19.829 km2 ili 38,7% od ukupne teritorije Bosne i Hercegovine,[63] što je svakako znatno manje nego što je SDS BiH zahtijevao i zbog čega je *Skupština srpskog naroda* odbacila Coutellier-Carringtonov plan.

U takvim konstelacijama odnosa, uz podjelu naoružanja srpskom stanovništvu i završne faze osnivanja *Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine*[64] te ranije započeti proces razoružavanja TO Bosne i Hercegovine, srpsko vojno i političko rukovodstvo javno je demonstriralo svoju nadmoć na 16. sjednici *Skupštine Srpske republike Bosne i Hercegovine* kada je iznesena platforma za buduće djelovanje definisana u Šest strateških ciljeva koje je u svom izlaganju iznio predsjednik *Srpske republike Bosne i Hercegovine* i lider SDS BiH Radovan Karadžić: 1. Razdvajanje srpskog naroda od druge dvije zajednice; 2. Uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine; 3. Eliminisanje Drine kao granice srpskih država; 4. Uspostavljanje granice na rijeci Uni i rijeci Neretvi; 5. Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i 6. Izlaz Srpske republike BiH na more.[65] Ovi strateški ciljevi predstavljali su genocidnu namjeru.66 Kada je riječ o Bosanskoj krajini, tri od šest spomenutih strateških ciljeva odnosili su se direktno na ovo područje, što govori koliko je srpskoj politici Bosanska krajina bila važna. *AR Krajina* trebala je biti srpska regija s jasnim granicama prema Cazinskoj krajini na rijeci Uni i koridor između *RSK* i Semberije.

---

[62] Mrduljaš, Saša: "Prostorno-demografski rezultati srpske velikodržavne agresije u Bosni i Hercegovini krajem 1992. godine", Časopis za suvremenu povijest, br.1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009., 206.

[63] U 22% teritorije Bosne i Hercegovine nijedan narod nije imao natpolovičnu većinu. ICTY, *Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti*, 13.

[64] "Iz izvještaja Druge vojne oblasti JNA od 19. marta 1992. godine jasno je naglašeno da je naoružavanje dobrovoljačkih jedinica vršila uglavnom JNA (prema dokumentu 75% oružja srpskom stanovništvu je podijelila JNA) u koordinaciji sa SDS BiH. Također je očigledno da je linija komunikacije između JNA veoma čvrsta i redovna, jer JNA raspolaže i sa preciznim brojem oružja koje je srpskom narodu podijelio SDS. Očigledno je, naime, da su jedinice bile potpuno povezane sa sistemom, te djelovale pod komandom JNA. Postoje brojni dokazi da se organiziranje dobrovoljačkih jedinica formiralo uz puno znanje Savezne službe bezbjednosti SFRJ ...". Opširnije u: Bećirević, Edina: *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009., 129, 130.

[65] Donia, R.: *Iz skupštine Republike Srpske 1991-1996. – Izvodi iz izlaganja poslanika skupštine Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom tribunalu u Hagu*. Sarajevo, Tuzla: University press – Izdanja Magistrat, Fondacija Istina Pravda Pomirenje, 2012., 52-54.

[66] Bećirević, E.: *Na Drini genocid*, 119.

Da bi bili provedeni strateški ciljevi, donesena je i odluka da od jedinica JNA stacioniranih u Bosni i Hercegovini bude formirana *Vojska Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSrRBiH)*, odnosno da Druga vojna oblast JNA bude preimenovana u *VSrRBiH*.67 Na području Bosanske krajine u "odbrani i širenju granica" *AR Krajine* djelovat će 1. i 2. Krajiški korpus *VSrRBiH*.

Zaključak

S ciljem stvaranja srpske etničke dominacije na određenom području, u procesu disolucije Jugoslavije SDS BiH je, nakon proglašena *SAO Krajina* u Hrvatskoj, formirala nekoliko *zajednica opština* a zatim *srpskih autonomnih oblasti* prvenstveno u Bosanskoj krajini, a potom i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ove etno-teritorijalne organizacije uspostavljene su, najprije u opštinama u kojima su Srbi bili u većini i bez pristanka bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Po površini najveća bila je *AR Krajina*, proglašena 16. septembra 1991. za čije je sjedište izabrana Banja Luka. Statutom ova je *regija* definisana kao neodvojivi dio Jugoslavije i činilo ju je, prilikom osnivanja, 16 opština.

Proglašenjem *Srpske republike Bosne i Hercegovine*, *AR Krajina* ulazi u njen sastav. Suprotno svojoj volji, najmanje 240.000 Bošnjaka i Hrvata nalazili su se na području ove *regije*. Tako je SDS BiH činila upravo ono protiv čega se na razini Bosne i Hercegovine deklarativno borila – spriječiti majorizaciju, ali je provoditi na području gdje to Srbi mogu da učine drugim narodima. Dvostruke aršine pokazivala je i na primjerima pripajanja ili podjele određenih opština (Bihać, Bosanska Krupa, Donji Vakuf) *AR Krajini*, istovremeno spriječavajući da i drugi narodi to učine. U narednoj fazi *AR Krajini* pripajane su, jednostranim odlukama srpskih predstavnika u opštinskim vlastima, one opštine u kojima srpski narod nije činio većinski dio stanovništva (Prijedor i Sanski Most) ili nije imao apsolutnu većinu (Kotor-Varoš).

Sličnu politiku provodila je i HDZ BiH čija se matična stranka u Hrvatskoj borila protiv proglašenja srpskih autonomnih oblasti unutar granica Hrvatske (*SAO Krajina* / *RSK*) dok je u Bosni i Hercegovini uspostavljala etnički terito-

[67] Proces transformacije opisao je i Savezni ministar odbrane SFRJ od 1988. do 1992. godine general Veljko Kadijević. U svojoj knjizi navodi: "Komande i jedinice JNA su činile kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku, kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri u kojoj to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju."; Opširnije u: Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993., 116.

rij bez saglasnosti bošnjačkog i srpskog stanovništva (*Hrvatska zajednica Herceg-Bosna*). Jajce i Kotor-Varoš, opštine u kojima hrvatski narod nije činio većinu, prema percepciji HDZ BiH smatrane su dijelom *Herceg-Bosne*.

Bošnjaci u Bosanskoj krajini, nisu proglašavali svoje etno-teritorijalne organizacije (kao ni u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine), ali su s ciljem izbjegavanja majorizacije u nekim opštinama pokrenuli inicijative o formiranju nekoliko lokalnih samouprava (Banjaluka – Stari Grad, kasnije Kozarac, Ljubija, Bosanska opština Ključ...), što nije naišlo na saglasnost srpskih vojnih i političkih funkcionera.

Bibliografija:

Arnautović, Suad: *Izbori u Bosni i Hercegovini ‹90 – Analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.

Bećirević, Edina: *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009.

Begić, Kasim I.: *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.* Sarajevo: Ljiljan, 1994.

Čekić, Smail: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.

Donia, Robert J.: *Iz skupštine Republike Srpske 1991-1996. – Izvodi iz izlaganja poslanika skupštine Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom tribunalu u Hagu*. Sarajevo, Tuzla: University press – Izdanja Magistrat, Fondacija Istina Pravda Pomirenje, 2012.

Donia, Robert J.: *Porijeklo Republike Srpske, 1990–1992. – opšti kontekst, (Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis)*. Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2002.

Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

Galijaš, Armina: *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. München: Oldenbourg Verlag, 2011.

Glaurdić, Josip: *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: Mate d.o.o., 2011.

Grupa autora: *Hronologija 1990-1995.* Banja Luka: Dokumentacioni centar Republike Srpske, 2002.

ICTY, Autonomna regija Krajina, Izvršno vijeće, *Odluka o osnivanju ratnog štaba Autonomne regije Krajina*, Broj: 03-285/92, Banja Luka, 5. maj 1992.

ICTY, Autonomna regija Krajina, *Statut Autonomne regije Krajina,* Banja Luka, 16. spetembar 1991.

Brown, Ewan: *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. – analiza situacije*. Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2002.

ICTY, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne regije Krajina*, 6. novembar 1991.

ICTY, *Naredba SDS Sarajevo,* Čelinac, 29. oktobar 1991.

ICTY, *Odluka o pripajanju Autonomnoj oblasti "Krajina"*, Broj: 110/92, Kotor-Varoš, 7. februar 1992.

ICTY, *Odluka o uključenju Srpske opštine Bihać u sastav Autonomne regije "Krajina" sa sjedištem u Banja Luci*, Broj: 2/91, Bihać, 28. decembar 1991.

ICTY, Predmet: Br. IT-04-74, Pred pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića, Presuda, Den Haag, 29. maj 2013.

ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006.

ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 31. septembar 2004.

ICTY, Predmet: Br. IT-02-54, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, Transkript svjedočenja Stjepana Mesića, Den Haag, 1. - 3. oktobar 2002.

ICTY, *Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti*, Sarajevo, januar 1992.

ICTY, SDA Banjaluka, Glavni odbor, Banja Luka, septembar 1991.

ICTY, Skupština Autonomne regije Krajina, *Spisak predstavnika u Skupštini Autonomne regije Krajina*, Banja Luka, 1991.

ICTY, Skupština srpskog naroda opštine Prijedor, *Odluka o pripajanju Autonomnoj regiji Bosanska krajina*, broj 003/92, Prijedor, 17. januar 1992.

ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini*, Broj: 37-02/91, Sarajevo, 21. novembar 1991.

ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 21. novembar 1991.

ICTY, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, *Stenografske bilješke 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992.

ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH*, Banja Luka, 16. septembar 1992.

ICTY, *Službeni glasnik Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, Broj 95/91, Sarajevo, 28. novembar 1991.

ICTY, *Službeni glasnik Srpske opštine Sanski Most*, Br: 1/92, Sanski Most, 3. april 1992.

ICTY, Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Godina I – broj 2, Sarajevo, 27. januar 1992.

ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. decembar 1991.

ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 24. oktobar 1991.

ICTY, Srpska opština Donji Vakuf, *Zahtjev za prijem*, Broj: 3/92, 15. februar 1992.

.ICTY, Stranka demokratske akcije, *Odgovor gradjana BiH na stvaranje jednonacionalnih regija*, Broj: 181/91, Sarajevo, 10. oktobar 1991.

ICTY, Zajednica opština Bosanske Krajine, *Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991.

Jović, Borisav: *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Autorovo izdanje, 1996.

Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.

Kolarić, Jovana: *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2018.

Maslak, Nijazija: "Bosanska krajina kao 'konstitutivni činilac nove jugoslovenske' iz 1991. godine", *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.:* zbornik radova. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011.

Mrduljaš, Saša: "Prostorno-demografski rezultati srpske velikodržavne agresije u Bosni i Hercegovini krajem 1992.", Časopis za suvremenu povijest, br.1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

„Političke autonomije – nacionalnim manjinama", *Muslimanski glas*, br. 24, 5. oktobar 1991.

Silber, Laura i Little, Allan: *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani, 1996.

Šadinlija, Mesud: *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986 – 1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.

Šimić, Tomo: "Magnetofonski snimak sjednice Predsjedništva SRBiH sa generalom Veljkom Kadijevićem, održane u Sarajevu 21. juna 1991.", u: *Dokumenti Predsjedništva BiH 1991. – 1994. National security and the future,* 3 (7), Zagreb, 2006.

DEMOGRAPHIC IMAGE AND POLITICAL CONCEPTIONS OF ETHNO-TERRITORIAL ORGANIZATION OF BOSANSKA KRAJINA 1991 AND 1992

Jasmin Medić

Summary

Starting from the attitude that demographic image of Bosanska krajina was the basis for unilateral declaration of ethno-territorial organizations, beside the political and military situation in Yugoslavia (especially events in Croatia and Bosnia and Herzegovina), this paper analyses the creation of Municipalities community of Bosanska krajina, Autonomous region of Krajina and Croatian Community Herceg-Bosna, as well as relations of political representatives of Bosniaks, Serbs and Croats on these issues.

Key words: Autonomous region of Krajina, Municipality communities of Bosanska krajina, Bosnia and Herzegovina, Serbian Democratic Party, Serbian republic of Bosnia and Herzegovina, Serbs, Bosniaks, Croats, Yugoslav People›s Army, Party of Democratic Action, Croatian Democratic Union

UDK 930 (497.6)

Sprega ideologije i historiografije: duh "istočnog pitanja" i širenje "kruga turske magije"

Safet Bandžović
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

Savremenost je višestruko povezana s prošlim. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju pitanja koja, posebno utjecajni naučnici, postavljaju složenoj prošlosti, kao i odgovore, odupirući se drugačijim percepcijama. Mentaliteti i ideologije se sporo mijenjaju. Konflikti, predrasude i stereotipi se unose u nauku i njene interpretacije. To se odnosi i na poimanje višestoljetnog "istočnog pitanja", u čijoj je osnovi bila i težnja da se osmanska država, islam i muslimani izbace iz Evrope. Mnoge pojave i procesi "dugog trajanja", sa svojim problematičnim obrascima i rukavcima, nadilaze različite epohe i prostorne granice.

Ključne riječi: ideologija, politika, historiografija, Balkan, deosmanizacija, muslimani, Bošnjaci, stereotipi, kultura sjećanja

Prošlost je znatno složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Cjelokupna historija je "savremena historija", nužno pisana "sa stanovišta sadašnjosti". Prelomne situacije uvijek utječu na ponovna promišljanja prohujalog. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima "analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo".[1] Heterogeni pogledi na svijet različito periodiziraju historiju. Periodizacija je jedan od osnovnih principa u historiografiji, rezultat razumijevanja procesa, vrijednosti na osnovu kojih se određuje

[1] Selimović, M.: "Roman i istorija"*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića*. Sarajevo, 1972., 93-95.

šta je važno, a šta nije; gdje je početak, a gdje kraj.[2] Oni, koji umisle da historija počinje od njih, pogrešno tumače savremenost i predviđaju budućnost. Razvoj političkih događanja traži poimanje njihovog ideološkog konteksta. Oksfordski profesor Michael Freeden (Majkl Friden), navodi da su ideologije oruđe pomoću kojeg se organizira društveno vrijeme. Važne su, "ne toliko kao vodiči povijesti, već kao sredstva kojima se izražavaju uvjerenja i oblikuju politička djelovanja".[3] Politika i ideologija stvarnost predstavljaju "onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude". Kolektivne predstave su uvijek proizvod "suptilne propagande". Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Tzv. "poštena" nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se "zaboravi" sve što joj ne ide u prilog. Davanjem legitimiteta nauke "grandioznim predstavama" o vlastitoj grupi i negativnim o drugim, razvija se tzv. etos konflikta.[4] Mentalitet ili mentalni sklop, kolokvijalni je termin. Označava specifičan sklop mišljenja, vjerovanja i emocionalnog reagiranja pojedinca, kolektiva, naroda ili društva. Kao i identitet, formira se u procesima dugog trajanja. Manifestira se u postupcima.[5] Promjena navika i mentaliteta najteža je i "najdublja revolucija u ljudskoj historiji".

„Historijski pojmovi" nemaju samo saznajnu ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku, ali i društveno-integrativnu funkciju, homogeniziraju za ili protiv.[6] Za procese dugog trajanja navodi se da su to spori tokovi historije, koji se nalaze ispod površinskih kretanja političke historije, da prevazilaze periode, lokalne i regionalne granice. Ono što određuje tok historije ponekad bude "niz manjih događaja usred konteksta velikih ideja". Mnoge događaje je teško promatrati bez šireg konteksta. To se odnosi i na sastavne dionice višestoljetnog "Istočnog pitanja" („Orijentalno pitanje" – engl. Eastern Question; rus.

---

[2] Heler, A.: *Teorija istorije.* Beograd, 1984., 213; *Mišel Fuko: 1926-1984-2004: hrestomatija*, Novi Sad, 2005., 68; D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015.: vanevropski svet u savremenom dobu,* Beograd, 2015., 17. Britanski antropolog Džek Gudi (Jack Goody) piše o "zapadnjačkoj monopolizaciji vremena i historijskih perioda"; o svojevrsnoj "krađi povijesti", koja zahvata i sudbinu prostora.

[3] Upor. Mazower, M.: *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb, 2004., 12; opšir. *Političke ideologije: novi prikaz*, ured. M. Freeden, Zagreb, 2006.

[4] Drugo lice predstave o vlastitoj grupi kao superiornoj je delegitimiziranje drugih grupa: "dovođenje u pitanje njihove moralnosti, sve do nivoa dehumanizacije" – prema: Branković, M.: *Etos konflikta vs. autošovinizam–lažna dilema*?, Peščanik.net, 18.oktobar 2017., http://pescanik.net/etos-konflikta-vs-autosovinizam-lazna-dilema.

[5] Subotić, M.: "O psihičkim svojstvima, mentalitetu i identitetu Srba Dinaraca", *Politička revija*, br. 3, Beograd, 2017., 27; Daković, Z.: "Evropski mentaliteti", *Politika*, Beograd, 15. maj 2010.

[6] Kuljić, T.: "Pojmovna istorija – izvori, teorija i kritike", *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd, 2017., 198.

Восточный вопрос). John Morley, vikont od Blackburna (Džon Morli), govorio je da se "pod lijepim imenom Istočnog pitanja" krije "jedan nerazmrsivi, promjenljivi, nemogući splet suprotnih interesa suparničkih naroda i vjeroispovijesti".[7] Višedimenzionalno "Istočno pitanje" obuhvata historiju nekoliko stoljeća, lanac raznih naroda i nacionalnih kultura. Muslimani i islam su u Evropi stekli položaj izabranog arheneprijatelja krajem XI stoljeća, vremenu apokaliptičnog iščekivanja.[8] Osmanski nastup prema Balkanu i drugim dijelovima Evrope, doživljavan je u prošlosti, kao i u historiografiji, pretežno kao sukob islama i hrišćanstva. Za niz autora u osnovi "Istočnog pitanja" leži sukob ovih dviju velikih religija, dviju civilizacija.[9] Gabriel Monod iznosi krajem XIX stoljeća da treba dati jasnu skicu "Istočnog pitanja" u širem smislu, "kao povijest odnosa između

[7] Mičeta, L.: *Povratak kralja,* Beograd, 2013., 16. John Arthur Ransome Marriott (Džon Mariot) počinje svoju historiju Istočnog pitanja (*The Eastern question: An Historical Study in European Diplomacy*) tvrdnjom da "primarni i najsuštinskiji faktor u ovom problemu jeste prisustvo jedne tuđinske supstance zarivene u živo tkivo Evrope. Ta supstanca je osmanski Turčin". Osmanska vladavina je otrgla Balkan od Evrope i nametnula mu "novo doba tame".

[8] Tafra, A.: "Križarski ratovi i diskurs filozofije povijesti", *Filozofska istraživanja*, br. 4, Zagreb, 2010., 712-713, Krstaši su prvi napravili razliku između "hrišćanskog sopstva i islamske drugosti". Znanje o islamu od VII do XI stoljeća i krstaških pohoda temeljilo se u Evropi na dezinformacijama. Predodžba većine hrišćana o islamu svodila se na metaforičnu sliku kuge koju je Bog poslao na zemlju. Kad se Osmansko carstvo našlo nadomak zapadne Evrope, još više je produbljena podjela na "islamski Istok" i "kršćanski Zapad" – vidi: Pavelić, A. – Čačić-Kumpes, J.: "Islam, islamofobija i Zapad: suprotstavljeni pogledi i društvena stvarnost" (u daljem tekstu: *Islam, islamofobija i Zapad), Migracijske i etničke teme*, br. 3, Zagreb, 2015., 410.

[9] Stojković, M.: "Istorijska iskustva balkanskih odnosa", u: *Balkan krajem 80-tih godina,* Beograd, 1987., 21. "Istočno pitanje" je paradigma koja se odnosi na popunu političkog vakuuma nastalog dezintegracijom Osmanskog carstva i rješavanjem problema njegovog naslijeđa. Teritorijalno, odnosilo se na događaje od Bosne do Crnog mora i Kavkaza i od Arapskog zaljeva do Alžira. Izraz "Istočno pitanje", prema Vasilju Popoviću (Popović, V.: *Istočno pitanje: istoriski pregled borbe oko opstanka osmanliske carevine u Levantu i na Balkanu,* I izd., Beograd, 1928.), može se pratiti od Lepantske bitke (1571.), velike pobjede udruženih hrišćanskih sila nad Osmanskim carstvom. Édouard Driault (Eduar Drio) definira ovo pitanje, prenosi Popović, kao problem napredovanja susjednih naroda na štetu muslimanskih. Monod, pisac predgovora iz 1898. za Drioovo djelo *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, naglašava da je Drio tretirao to pitanje u najširem smislu: kao historiju odnosa islama s hrišćanskim svijetom. John Marriott ocjenjuje da je širi kontekst "Istočnog pitanja" sličan paradigmi "sukob civilizacija" (clash of civilization) – vidi: Karčić, F.: *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti,* priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo, 2009., 170; Popov, Č.: *Istočno pitanje i Srpska revolucija 1804-1918,* Beograd, 2008., 10.

islama i kršćanskog svijeta.[10] Uži smisao pojma "Istočno pitanje" od kraja XVII stoljeća nalazio se u sudaru Evrope s islamskim svijetom, u borbi za osmanske teritorije i zaposjedanje vitalnih puteva, najkraćih veza Zapada sa Istokom. Ovo pitanje je, dijagnosticira Dragutin Pavličević, "višestoljetni proces sukobljavanja Istoka i Zapada, Prednje Azije i Europe, kršćanstva i islama, dviju kultura i civilizacija". U biti, to je "nastojanje da se Osmanlije i islam izbace iz Europe".

„Prvi kamen" u temeljima masovnih fobija je razlika u religijama, moćnih vododjelnica u svjetskim okvirima. One su djelotvorna i obuhvatna okosnica za bivstvo čovjeka i zajednice, za odnos prema svijetu i životu. Utječu na historijski tok zajednica, postajući integralni dio tradicije. Religijska pitanja mogu biti značajno oružje u politici zbog centralne uloge u kreiranju "velikih priča", svoje ideološke prirode, činjenice da čine skup vjerovanja sposobnih da motiviraju društvene akcije i mogućnosti raznorodne upotrebe za promoviranje različitih političkih stavova. Sukobe i ratove nije moguće voditi bez religije i njene legitimacije, kao ni izazivanje mržnje prema "drugom i drugačijem".[11] Drevni grčki modeli percepcije "varvarskih Drugih" pokazali su se vrlo "iskoristivima" i za različite tipove društava. Oni su bitno utjecali na kasnije određivanje odnosa Evropljana s ostatkom svijeta. Mada je veliki dio svog razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se naziva Evropom, oblikujući geopolitičku i društvenu stvarnost njenih jugoistočnih dijelova, nije bilo priznato za člana evropskog međunarodnog sistema.[12]

Od "Bečkog rata" (1683.–1699.) nastupilo je doba opšteg progona muslimana s teritorija izuzetih od osmanske uprave. Iver Neumann (Iver Nojman) zapaža da se krajem XVII stoljeća, "vjerski Drugi" pretvara u "vojno-političkog Drugog", što je simbolički predstavljeno u sve učestalijoj upotrebi termina varvarin za muslimane, umjesto ranijeg nevjernik. Princip evropskog identiteta zasnivan je na

[10] "Islam se od 7. do 17. stoljeća, u razdoblju od tisuću godina, proširio na cijelu zapadnu i južnu Aziju, na sjevernu Afriku i južnu Europu, namećući svoju religioznu i političku vladavinu. U srednjem vijeku samo su mu se Španjolska i neki mediteranski otoci uspjeli oduprijeti. Napori kršćanske Europe da se križarskim ratovima odupre islamu bili su slabi, pa su kršćanske zemlje u Osmanskom Carstvu potražile saveznika" – prema: *Nastava suvremene povijesti jugoistočne Europe,* III. čitanka, *Balkanski ratovi*, Zagreb, 2007., 52.

[11] Upor. Kale, E.: "Ideologije u povijesti", *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1971., 194; F. Uspenski, *Istočno pitanje,* Beograd-Podgorica 2003., 20-21; Radić, R.: "Pripadanje bez verovanja i poznavanja", u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije,* Beograd 2010., 111; Markešić, I.: "Islamofobija – ideologija ili posljedica prijeteće opasnosti od islama i muslimana", u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, Zenica 2013., 59.

[12] Huntington, S.: *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka.* Zagreb, 1998., 73; Noris, D.: *Balkanski mit.* Beograd, 2002., 39. "Turci" („Azijati","barbari") su, zbog islama, bili "neprikladni pripadnici europskog sustava".

doktrini da osmanska država i islam ne pripadaju evropskoj civilizaciji i identitetu.[13] Stav da su muslimani "tuđinci" u Evropi dio je mentaliteta poznatog pod imenom "Istočno pitanje", koje je u Evropi živjelo od Kučuk-Kajnardžijskog mira 1774. do Lozanskog ugovora 1923. godine. Izraz "Istočno pitanje" prvi put se pojavio u diplomatskoj terminologiji 1822., u vrijeme grčkog ustanka. U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća, primjećuje Mark Mazower (Mark Mazover), Turci su bili "Azijati", "nomadi i "Varvari" koji vladaju nad zemljama koje su bile "kolevka evropske civilizacije". "Ljudi na Zapadu često pričaju o ideji da svi Turci, drugim riječima svi muslimani, budu transportirani u Aziju, da bi Evropska Turska postala čisto hrišćansko carstvo", pisao je 1854. Ami Boué.[14] Društveni fluid je antislamska ubjeđenja prenosio u nauku, ostavljajući je da bude "vjerno čedo" svog vremena. "Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao antimuslimanski duh netrpeljivosti, trebalo je da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.[15] Ona se određuje kao umijeće, "ars memoriae".

Milorad Ekmečić uočava da je teško "ispravno ograničiti dokle doseže istorija Istočnog pitanja, jednako teritorijalno, kao i vremenski". Pojam "udaljenosti" ili "blizine" može upućivati na različita stanja – fizičko, intelektualno, kulturno, hronološko, političko i moralno.[16] Ono što je, ne samo na Zapadu, poznato o Osmanskom carstvu i Balkanu, naročito ono što je govorila nauka, ali i kvazinauka i tendenciozna publicistika, nikada nije bilo nebitno.[17] Osmanska država je

---

[13] Upor. Kicikis, D.: *Osmanlijsko Carstvo.* Beograd, 1999., 6; Pavličević, D.: *Hrvati i Istočno pitanje*. Zagreb, 2007., 15-16; Nojman, I.: *Upotrebe Drugog: "Istok" u formiranju evropskog identiteta*. Beograd, 2011., 67-72; Bakr, S. – Karčić, F.: "Zapad i muslimanski svijet", *Muallim*, br. 36, 29. decembar 2008., 39.

[14] Hasanagić, S.: *Osmanska tolerancija: pojam, osnove i karakteristične manifestacije*. Sarajevo, 2013., 192.

[15] Upor. Ekmečić, M.: "Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878"*, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977., 55-56; Popov, Č.: *Građanska Evropa (1770-1871),* knj. 1, Novi Sad, 1989., 200.

[16] Upor. Fleming, K. E.: *Orijentalizam*, *Balkan i balkanska istoriografija*. Filozofija i društvo, XVIII, Beograd, 2001., 26; Manojlović Pintar, O.: "Balkanski rašomon", *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd, 2002., 78-79. U "Istočnom pitanju", uvijek se "zapadna Evropa morala sporazumevati sa Rusijom". U sukobu Rusije s Osmanskim carstvom, nije samo religija imala bitnu ulogu. Bog je, primjećuje M. Ekmečić, tu bio samo neko moralno pokriće, koje se najlakše moglo koristiti jer je u svakoj ulici "bilo na dohvatu ruke, dok su glavni računi išli drugim pravcem".

[17] Moćni politički i intelektualni krugovi mnoge knjige i radove iz ove obimne biblioteke, čiji se fond stalno "obogaćuje", tradicionalno koriste kao izvor za svoje "predstave", putokaze i razradu "(zapadno)balkanske strategije".

u nauci i politici dugo bila nužna i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa, u funkciji "legitimizacijske priče", da bi se Zapad vidio u toj perspektivi kao bolji. "Imaginarni Turčin" je ključni "evropski Drugi", budi različite asocijacije.[18] Mitovi pišu historiju, podložni su različitim interpretacijama i upotrebama. Primarna za dugovječnost želje za moći bilo kojeg društva je zajednička "velika priča" koja dokazuje njegovu svakoliku superiornost. Zapad je, stvarajući svoj mit, pripisivao sebi sve pozitivne osobine, nalazeći pritom i konstruirajući i ono suprotno. Historija i nacionalni simboli postali su ono što jesu zbog pratećeg procesa konstruisanja "drugog". Mogu se očuvati u sistemu mišljenja u kojem je "drugi" asimiliran u ekspanzivno "jastvo".[19] Stara je metoda stvaranja "predrasuda bez griže savjesti". Osjećanje superiornosti, ali i mržnje prema "drugim" neka je vrsta arhetipa.[20] Mit o divljem čovjeku tokom otkrivanja Novog svijeta dao je okvir dominantnom narativu, evropskoj percepciji "drugih" („othering"), kao asimetrične suprotnosti, naroda primitivnih kultura.[21] Historijat odnosa Zapada i Istoka može se predstaviti kao proces u kojem je "Orijent" bivao "orijentaliziran" od Zapadnjaka. Još od doba evropskog kolonijalizma, kao "opasni drugi", činio im se inferiornim u odnosu na njihovu civilizaciju.[22] Duboke predrasude su imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Iskarikiran osmanski muslimanski svijet, promatran kroz "leće orijentalističkih velikih priča", optuživan je za dekadenciju, dok je osmanska država tretirana, na kraju, kao "bespomoćna olupina".

---

[18] Opšir. *Imaginarni Turčin,* ured. B. Jezernik, Beograd, 2010. Richard Holbrooke (Ričard Holbruk) piše da je u Americi najpoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku dugo bila knjiga Rebece West *Crno jagnje i sivi soko* iz 30-ih godina XX stoljeća, čije su teze da su "Turci upropastili Balkan", da su muslimani rasno inferiorni, uticale na dvije generacije čitalačke publike – vidi: Holbruk, R.: *Put u Dejton.* Beograd, 1998., 20.

[19] Opšir. Todorova, M.: *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi.* Beograd, 2010.

[20] Upor. Milosavljević, M.: "Divlji čovek kao mera drugosti", *Etnoantropološki problemi*, sv. 3, Beograd, 2011., 608; Prpa, B.: *Izabrani narodi – strah i samoća*, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd, 1998., 109-115.

[21] Upor. Mazover, M.: *Solun – grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950.* Beograd, 2017.

[22] Pavelić, A. – Čačić-Kumpes, J.: *Islam, islamofobija i Zapad.* 410-411; Alexander, S.: "Treba dekonstruirati našu veliku priču o superiornosti", u: *Islamofobija i antiamerikanizam: uzorci i rješenja*, Sarajevo, 2009., 53-55; Tafra, A.: "Dodir Mediterana i Istočne Europe u svjetlu "filozofske geografije"*, Metodički ogledi*, br. 1, Zagreb, 2011., 72-75.

Sukobi između latinskog i vizantijskog svijeta, kao i između Zapadne i Istočne crkve, zaustavili su razvoj Balkana i prije osmanskog osvajanja.[23] Ako je Osmansko carstvo do grčkog ustanka 1821. bilo "terra incognita", znanje o njemu više se zasnivalo na "pričama iz 1001 noći", nego na historijskim faktima. "Istočno pitanje" je bilo maska za strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ratovi samo "hipokritsko rješenje tog pitanja".[24] Ono "usmjeruje topografsku perspektivu tumačenja povijesti". Muslimanski većinski države kroz historiju bile su multikonfesionalne, odnosno multietničke. Svrha "Istočnog pitanja" bila je i dezintegracija osmanske države. Evropa nije shvatila njena civilizacijska dostignuća, pogotovo u sferi vjerske tolerantnosti i multikulturalizma.[25] Etnički nacionalizam nije bio zagovornik višenacionalne države. Evropski narodi, piše Orhan Pamuk, "imaju mnogo manje iskustva od Amerikanaca po pitanju suživota sa ljudima drugačije veroispovesti, druge boje kože, drugog kulturnog identiteta".[26]

Slika o islamu kao o religiji čije su vrijednosti suprotstavljene zapadnim i koja predstavlja "prijetnju i opasnost Zapadu traje stoljećima". Moderno vrijeme je stvorilo naciju i nacionalizam. Snažna osporavanja Osmanskog carstva i opstanka muslimana na Balkanu došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na Zapadu. Nacionalizam se tu prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima.[27] U drugoj polovini XIX stoljeća on je uglavnom slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: "jedna nacija – jedna država". "Uvoz evropske vrste nacionalizma" iziskivao je da se "heterogeni osmanski prostor, naseljen

[23] Ako bi se nasuprot Evropi ili Zapadu, piše Gunnar Hering, balkanolog, Osmansko carstvo postavilo kao rezervat stagnacije, te pritom impliciralo, da bi jugoistočna Evropa, bez osmanskog prodora, učestvovala u napretku prosvijećene Evrope, onda je takvo gledište neodrživo. "Zona nerazvijenosti" nije ograničena samo na Osmansko carstvo i njegove države nasljednice, već je obuhvatala pojas od Rusije do centralnog dijela istočne Evrope, Balkan i jonska ostrva pod mletačkom i britanskom upravom, južnu Italiju, te Španiju i Portugaliju i time nekada moćne zajednice, kolonijalne države i središta renesansne kulture – prema: Balić, S.: *Bosna u egzilu*. Zagreb, 2000., 56.

[24] Upor. Sokolović, Dž.: "Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze", *Godišnjak*, BZK "Preporod", Sarajevo 2014., 36; Klark, K.: *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914.,* Smederevo, 2014., 37-38.

[25] Sokolović, Dž.: *BiH je posljednje iskušenje nacionalne države,* http://www.e-novine.com/feljton/108302-BiH-posljednje-iskuenje-nacionalne-drave.html.

[26] Pamuk, O.: *Bledi san o Evropi.* Peščanik.net, 10. januar 2011., https://pescanik.net/bledi-san-o-evropi.

[27] Altermatt, U.: *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo.* Sarajevo, 1997., 83; Veiga, F.: *Balkanska zamka (1804-2001).* Beograd, 2003., 26-28; opšir. Mazower, M.: *Balkan: kratka povijest*. Zagreb, 2003.

različitim etničkim i verskim zajednicama, transformira u homogenu nacionalnu domovinu", piše Behlül Özkan. Proces "evropeizacije Balkana" izazvao je velike tragedije. Hrišćani su nastojali, prihvatajući oblik nacionalnih država, uz razaranje osmanskog naslijeđa, brzo "postati Evropljani".[28] Na muslimane se "gledalo kao na strano tijelo za koje je najbolje da napusti nacionalnu teritoriju".[29] Srpski antiislamizam je "manje rezultat pravoslavne pobožnosti, a više predstave o neprijatelju i ugroženosti od njega, koja je imala dugu prethistoriju kroz *nacionalni* scenarij ugroženosti od kraja 19. veka" (H. Zundhausen). U izvorima XIX stoljeća odnos između novih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, uz prešutkivanje nasilja nad njima. Niko se nije previše brinuo u Evropi zbog njihovog udesa, nisu bili hrišćani.[30] Postoji zato stalna potreba za kritički kompetentnim i uravnoteženim historiografijama koje vode računa i o iskustvima onih koji su "tradicionalno demonizirani ili ignorirani" kroz "velike priče". Treba se suočiti sa kazivanjima žrtve, bez obzira na onu mudroliju da u raspravi oko mêđa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač.

Parcijalni interesi velesila, neprincipijelna arbitriranja i podjele, pojačani predrasudama i neznanjem, mnogo puta su u historiji Balkana, proizvodu "kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa" (M. Todorova), bili važniji od sudbine njegovih žitelja.[31] "Velika istočna kriza" i dramatična zbivanja 1875.-1878., prateća razgraničenja, umnogome su izmijenili vjersku i etničku sliku Balkana. Rusko-osmanski rat 1877. uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika doveo je do masovnog protjerivanja muslimana sa Balkana,

---

[28] Treba trezveno preispitati, upućuje Marija Todorova, posljedice izvoženja modela nacionalnih država u društva koja čine etnički i vjerski mozaik, "odnosno stvaranje mozaika nacionalnih država umesto mozaika nacija" – prema: Todorova, M.: *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999., 321; upor. Ingrao, Č.: "Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled istoričara"*, Helsinške sveske*, br. 10, Beograd, 2001., 14-15; Pavlović, S.: *Istorija Balkana*. Beograd, 2001., 495.

[29] Degan, V.: "Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije"*, Prilozi*, br. 8, 1972., 70; opšir. Bandžović, S.: "Vrijeme i pamćenje: Velika istočna kriza i deosmanizacija Balkana (1875-1878*)", Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLVII/2017, Sarajevo 2017., 233-272.

[30] Dogo, M.: "Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana", *Godišnjak za društvenu istoriju,* br. 3, Beograd, 1995., 353-362; Jezernik, B.: *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*. Sarajevo, 2000., 316.

[31] Neinformiranost o Balkanu početkom XIX stoljeća bila je skoro poslovična. M. Ekmečić govori o "talasima opšte neobaveštenosti" kada definira kontekst u kome se tada opisuju narodi na Balkanu i jezici kojima oni govore – prema: Krivokapić Jović, G.: "Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva", *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2016., 213.

što je i legalizirano 1878. na Berlinskom kongresu. Periodizacija u historiji do i poslije njega, učinila je ovaj skup višestrukim međašem. Predstavljao je apotekarski izlog diplomatije kao zanata.[32] Diplomatija velikih sila prije i u toku 1878. bila je konfuzna u smislu etničkog rasporeda stanovništva na Balkanu. Pokušaji razgraničenja ostali su izvor kriza, instrumentalizacije i sporova.[33] U svim mirovnim ugovorima, kao i u shvatanju "velikih i malih ljudi" do ovog kongresa 1878. islam nije smatran evropskom religijom, pa nije bilo dozvoljeno da muslimanske vjerske ili nacionalne manjine mogu postojati u nekoj evropskoj državi.[34] "Gvozdeni zakon" prisiljavanja muslimana na seljenje iz zauzetog prostora, a bio je važeći sve dok interesi Habsburškog carstva iz 1878. nisu dobili novi smisao.[35] Muslimanski zahtjevi za zaštitom i samoodređenjem dočekivani su u Berlinu s rezervom.[36] Nakon 1878. ono što je preostalo od "osmanske Evrope" bila je "traka zemlje", rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Osmanski poraz u ratu s Rusijom 1877.-1878., kao i kasnije od drugih evropskih sila, imali su, navodi Fikret Karčić, fatalne posljedice za projekt liberalne reforme i modernizacije započet u osmanskoj državi u XIX stoljeću. Nastala "turska ostrva" na Balkanu su nakon 1878. sužavana, ili su nestajala zbog iseljavanja muslimana.[37] Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili "osmanske Evrope"

[32] Austro-Ugarska je, bez rata, dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju nakon 1882., Francuska Tunis – vidi: Ekmečić, M.: *Ogledi iz istorije.* Beograd, 2002., 158, 403.

[33] Upor. Mitrović, A.: "Značaj Istočne krize 1875-1878. Z a istoriju balkanskih naroda", *Marksistička misao*, br. 3, Beograd, 1978., 138; Ekmečić, M.: "Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine", *Prilozi*, br. 18, Sarajevo, 1981., 94.

[34] Ekmečić, M.: *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992*) (u daljem tekstu: *Dugo kretanje*). Beograd, 2008., 19. Čezare Balbo (Cesare Balbo), Italijanski političar i publicist, sredinom XIX stoljeća predlaže da se višak evropskog stanovništva naseljava u muslimansku Sjevernu Afriku i na Bliski istok, te tako islam otjera "u zaborav istorije". U Bosni i Hercegovini je, prema njemu, trebalo naseljavati njemačke koloniste.

[35] Upor. Ekmečić, M.: "Predgovor", u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, Banjaluka, 2007., 10; Hasanagić, S.: *Osmanska tolerancija: pojam, osnove i karakteristične manifestacije*. 169-173.

[36] Stav Albanaca koji su tražili autonomiju unutar Carstva, Berlinski kongres je odbio. Činjenice da su Albanci mahom muslimani, u ratovima lojalni osmanskim vlastima, uklapale su se u važeće evropsko političko shvatanje da su oni zapravo "Turci" – vidi: Bartl, P.: *Albanci.* Beograd, 2001., 94.

[37] Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputava identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Muslimani Balkana, sagledava F. Karčić, pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Proces

podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država na Balkanu, ostvarivana je putem proganjanja muslimanskog stanovništva.

„Čišćenje" određenih etničkih grupa vezano je za moderni nacionalizam, najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. U opštem smislu "etničko čišćenje" se može razumjeti kao termin koji obuhvata sistematske, masovne zločine, protjerivanje "nepoželjenog" stanovništva s jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, strateških ili ideoloških pobuda.[38] Tokom balkanskih ratova (1912.-1913.) došlo je do prvih takvih čišćenja "velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća". Gotovo 1,5 miliona registriranih muhadžira 1878.-1918. napustilo je Balkan, uz znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske granice. Balkanski ratovi su otkrili zapadnim kreatorima politike opasnosti koje su "nacionalne države predstavljale za manjinske skupine" (M. Mazower). "Problem" pobjedničkih balkanskih država bio je taj što su njihovi narodi bili u manjini u "osmanskoj Evropi", gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da bi muslimanska većina bila stalna prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje su tražili u iseljenju i pogromu muslimana. Masovni zločini su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije (1907.).[39] Promjena etničke kompozicije nije se mogla izvršiti drugačije nego nasiljem, pa je s balkanskim ratovima termin "čišćenje" ušao i u vojnu terminologiju, korišćen višeznačno. Kolokvijalno je korišćen da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika s nje.[40]

---

balkanizacije doveo je i do partikularne svijesti. Balkanski muslimanski autori skoro redovno pišu o "vlastitim vjersko-etničkim grupama", dok autori koji žive i rade izvan Balkana "pišu o regionu kao cjelini".

[38] Bel-Fijalkov, E.: "Kratka istorija etničkog čišćenja", feljton, *Politika*, Beograd, 23. juli 1993.

[39] Zundhausen, H.: *Istorija Srbije od 19. do 21. veka.* Beograd, 2008., 238-239; S kakvom se naivnošću evropska *bclle epoque* suočila s balkanskim ratovima ilustrira M. Todorova stavom publicistkinje Mary Edith Durham, izrečenim kratko prije izbijanja svjetskog rata 1914. godine: "Rat je nešto tako opsceno, tako obeščašćujuće, nešto što ne donosi ni iskre iskupljenja, da je gotovo nemoguće da ikada više izbije kakav rat u zapadnoj Evropi".

[40] Petrović, V.: "Etnizacija čišćenja u reči i nedelu", *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007., 20. Muslimani su nakon 1912.-1913. bili gubitnici u nastanku novih granica. Za njih nije važio princip samoodređenja. Nakon balkanskih ratova, zatim Prvog svjetskog rata, ukupni gubitak muslimana "osmanske Evrope" bio je 27 posto. Ovo stanovništvo je nestalo putem stradanja, preseljenja, izgnanstava. Izgubljen je veliki dio elite, jer je među muhadžirima bilo dosta svjetovno i vjerski obrazovanih ljudi. Balkan je postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Akcije deosmanizacije bile su posebno uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi.

Republika Turska nastala je nakon Prvog svjetskog rata, na ruševinama Osmanskog carstva. Turci su, u poređenju s Balkanom, posljednja zajednica koja je razvila sopstveni nacionalizam. Nakon Grčko-turskog rata i ugovora u Lausanni 1923. o razmjeni stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su emigraciju novih kontingenata muslimana u Tursku. Iseljavanja muslimana su nastavljena i nakon Drugog svjetskog rata. Mentalitet "Istočnog pitanja" je nastavio da živi. Na Balkanu je tokom XX stoljeća netolerancija bila usmjerena na muslimansku populaciju.[41] Posljednja decenija tog stoljeća za mnoge muslimane bila je, po destrukciji, slična zbivanjima krajem XIX stoljeća i vremenu balkanskih ratova (1912.-1913). Raspad Jugoslavije, kao i ratovi koji su uslijedili, imali su značajnu antiislamsku dimenziju. Tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995., neki od ključnih vojno-političkih aktera, antimuslimanski, odnosno antibošnjački orijentirani, djelovali su se po konceptima "Istočnog pitanja", koristeći i njegovu terminologiju.[42] "Za dobro razumevanje današnje jugoslovenske krize, neophodno je", upućivao je M. Ekmečić početkom 90-ih godina, dublje poznavanje 'Velike istočne krize' (1875.-1878.). Ono "što se dešavalo od 1875. do 1878. bilo je istorijski model ovome što se dešava danas".[43] Ratovi su, za njega, instrumenti "kroz koje se cedi proces istorijskog razvoja". Načini interpretacije događaja mogu oblikovati viđenje aktuelnih društvenih dešavanja. Izmišljanja imaju vlastitu logiku, dijalektiku rasta i opadanja.[44] U nacionalnim historiografijama, uz osuđenost na "grijeh pro-

[41] Biserko, S.: "Balkan: ograničenja nacionalnih ideologija", *Helsinška povelja*, br. 177-178, Beograd, juli-avgust 2013., 4-5; M. Todorova, "Šta je istorijski region? Premeravanje prostora u Evropi", *Reč*, br. 73, Beograd, 2005, 90-91.

[42] *Dr. Karčić: Muslimani Balkana nisu imali svijest o povezanosti svojih sudbina*, https://akos.ba/dr-karcic-muslimani-balkana-nisu-imali-svijest-o-povezanosti-svojih-sudbina. Paradigma odnosa velesila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana "Istočno pitanje" je nadživjela postojanje osmanske države, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i shvatanje historije muslimana Balkana do kraja XX stoljeća – prema: Karčić, F.: *"*Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. Vijeku*",* u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Sarajevo, 2014, 13. To stanje duha Miroslav Krleža je nazivao "krugom turske magije", utvrdivši da o tome da se taj fascinantni krug "još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u 'Gorskom vijencu' govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće".

[43] Opšir. Radenić, A.: *Spoljna politika u kontroverznoj istoriografiji: od Načertanija 1844. do stvaranja Jugoslavije 1914–1918*. Beograd, 2006. Savremena balkanska situacija, zapaža Č. Popov 2010., u poredbi s "Istočnim pitanjem", sa nešto improvizacije, mogla bi se zvati "obrnutim Istočnim pitanjem", zbog rušenja njegovih ishoda iz XIX stoljeća.

[44] Said, E. W.: *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu.* Sarajevo, 1999., 83.

pusta", često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih naroda, da su i oni zahvatani "pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima".[45]

Politička zloupotreba mita najdjelotvornija je u kriznim vremenima kada se, zbog homogenizacije sopstvenog naroda, revitaliziraju i stereotipi o "drugom", uz prateće sataniziranje. Identitet jedne etničke grupe je uslovljen i onim čega se njeni članovi sjećaju, s pozitivnim i negativnim posljedicama koje to nosi sobom. Svaka nacionalna verzija prošlosti je kompaktna, ali i radikalno različita u odnosu na susjedne narode koji imaju isto iskustvo, ali iz drugačije etničke perspektive.[46] Svi identiteti, biološko-genetički, etnički, kulturni i socijalni, nastali su stapanjem dijelova koji su se u jednom vremenu zadesili na određenom geografskom prostoru, a drugačiji su od onih u prethodnim i od onih u budućim vremenima.[47] Etnički identitet nastaje nasuprot i u odnosu na neke druge etničke identitete, kao njihova suprotnost i kao "simboličko određenje jedne zajednice u odnosu na druge". Sociološka i historiografska istraživanja su pokazala da su sve moderne nacije 'vještačke', odnosno da prije Francuske revolucije nacije nisu postojale u formi u kojoj se danas shvataju. Bez obzira na to, ako određena grupa ljudi, koje spajaju isti jezik, kultura, religija i geografski položaj, mada ne mora ovim redom niti su svi ovi "elementi" neophodni, osjeća da pripada jednoj naciji, onda ta nacija postoji, nevezano na koji način i kada je nastala.[48] U svakom nacionalnom identitetu postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način osjeća i iskazuje. Ljudi se ne definiraju samo jezikom, zapaža Holm Sundhaussen, "koliko god da je važan". Narod, gledano u cjelini, nije samo etnografska i filološka kategorija, već i državnopravni, odnosno teritorijalno-politički i kulturno-historijski pojam. Standardizacija jednog

[45] Popov, Č.: *Građanska Evropa (1770-1914).* knj. III, Beograd, 2010., 75; upor. Milosavljević, O.: "Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi", *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd, 1999., 9.

[46] Anhel Ruis Himene, H.: "Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim jugoslovenskim republikama", *Balkanij*a, br. 3, Beograd, 2012., 139. Uputno je upozorenje Edwarda Halletta Carra da "ako neka planina drugačije izgleda kada se posmatra iz različitih uglova, iz toga ne sledi da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ima beskonačni broj oblika" – prema: Carra, E. H.: *Šta je istorija?* Beograd, 2001., 23.

[47] S biološke tačke gledišta Evropa je kontinent naseljen ljudima svakojakog porijekla. Današnje države i narodi su ništa drugo do "malecni trenutak vremena u pristojno dugoj istoriji naše vrste" – prema: Stojković, B.: "Kratka lekcija o migracijama". *Peščanik*.net, 4. oktobar 2015., https://pescanik.net/kratka-lekcija-o-migracijama.

[48] Upor. Đokić, D.: "Kritičko mišljenje i istorija", *Republika*, br. 221, Beograd, 16.-30. septembar 1999.

jezika dovodi do stvaranja jezičke zajednice, čiji članovi prepoznaju one koji ne pripadaju toj zajednici, ali istodobno se i međusobno prepoznaju kao dio istog kolektiva.[49] "Biološka" povezanost je varijabilno svojstvo etnosa, pa se, shodno tome, i ne može uvrstiti u njegove "odrednice".[50] Ilarion Ruvarac je relativizirajući srpsku etničku autentičnost, navodio da zna iz vlastitog iskustva "da je u nas Srba i posrbljenih među nama Bugara, Vlaha, Cincara i Arbanasa lakše i probitačnije verovati i primati s verom skaske i izmišljotine", nego ne vjerovati "te onda morati dokazivati zašto ne treba verovati u skaske i izmišljene priče, koje su toliki ozbiljni, učeni i razboriti pisci primili za istinu i gotov novac".[51]

Gola sila u krajnjoj liniji, kaže Čedomir Popov, upakovana u razne ambalaže, regulira odnose među državama i narodima.[52] Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Muslimani su u novostvorenoj jugoslavenskoj državi 1918. bili drugorazredni faktor u njenom političkom realizmu. Oni su i u socijalističkoj Jugoslaviji dugo marginalizirani. Političke vrijednosti su se, prema Miroljubu Jevtiću, "delile po nacionalnom ključu. Pošto muslimani nisu bili nacija, nisu mogli da učestvuju u podeli političkih vrednosti".[53] Jugoslavensko vodstvo u pokretu nesvrstanih je olakšalo državno-partijskom vrhu da prizna Muslimane kao zasebnu nacionalnost u panteonu jugoslavenskih nacija.[54] "Muslimani u BiH", napisao je Muhamed Filipović, "nisu nikada diktirali ni ideološki ni politički život u svojoj zemlji, nego su njime upravljali Srbi i pod kraj komunizma Hrvati".[55] Historičar Vasa Čubrilović je govorio da kod muslimanske inteligencije religija

[49] Dorado Kadilja, H.: "Uticaj društvenih struktura Otomanskog carstva na lingvistički identitet u Bosni", *Balkanija*, br. 4, Beograd, 2013., 42-44.

[50] Bandić, D.: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji*. Beograd, 1997., 38-39.

[51] Upor. Milosavljević, O.: "Izbor ili nametanje tradicije", *Republika*, br. 281, Beograd, 16.-31. mart 2002.; Đurić, I.: *Vlast, opozicija, alternativa.* Beograd, 2009., 64-65. Ruvarac je savjetovao: "Srbine brate i srpski sine, ne diži odviše visoko glave svoje, jer nije to tako. Narodna pesma, narodno predanje i mnogi tvoji istorijski izvori – basne su".

[52] Prema: Vulin, A.: *Čedomir Popov: u svetu bez vizije i perspektive*. http://www.pecat.co.rs/2010/01/u-svetu-bez-vizije-i-perspektive.

[53] Jevtić, M.: "Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija", *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2008., 180.

[54] Fine-R. Donia, J.: *Bosna i Hercegovina*. *Tradicija koju su izdali*. Sarajevo, 1995., 144.

[55] "Dnevni avaz", Sarajevo 2. august 2014., 14. Odnos prema Muslimanima u Jugoslaviji, kazivao je Atif Purivatra, dugo se nije utvrđivao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini: "Odluke nisu zavisile od Muslimana. Snage odluka iz vrha provodila se bez pogovora. Uz snažan aparat, postojala je i snažna propaganda. I strah" – prema: Durmišević, E.: "Muslimani su svoji na svome" (intervju: Atif Purivatra), *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, 1991., 8.

"igra značajnu ulogu: Ja ih stalno opominjem, nemojte da se igrate, jer Srbi i Hrvati mogu ponovo podeliti Bosnu".[56] Tretiranje Muslimana kao "vještačke nacije" nije se od 60-ih godina, u nekim naučnim i književnim krugovima, zaustavilo samo na konstatacijama da su "radikalno krenuli u etniju".[57] M. Ekmečić 70-ih godina konstatira da se muslimanski nacionalni preporod "završava pred našim očima".[58] Dobrica Ćosić 1972. piše da je nastajanje muslimanske nacije u

[56] Kad je popisom stanovništva 1971. ustanovljeno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini postali većina, u početku se to krilo, jer su se komunistički funkcioneri bojali da će Muslimani tražiti da Bosna i Hercegovina bude njihova država – prema: Glišić, V.: "Vasa Čubrilović – jedan pogled s druge strane", *Hereticus*, br. 3-4, Beograd, 2011., 298. Problem" popisnog porasta" Muslimana pritiskao je zvaničnike u Jugoslaviji i BiH. Rodoljub Čolaković iznosi da je od Branka Mikulića u martu 1972. saznao da su Muslimani na posljednjem popisu po brojnosti pretekli Srbe i da ih u BiH ima 39%, a Srba 37%: "Svi smo živeli u uverenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić mi kaže: 'Još ne smemo da objavimo rezultate popisa jer će skočiti muslimanski reakcionari da traže svoju matičnu republiku koju imaju sve nacije sem Muslimana'. 'Taj podatak ne mijenja karakter naše republike', odgovorio je Čolaković, 'jer ona i dalje ostaje republika Muslimana, Srba i Hrvata, kako je zamišljena u Jajcu'. On se slaže, ali smatra da će oko toga biti žučne rasprave – vidi opšir. Čolaković, R.: *Dnevnik (1971-1972).* Banjaluka-Bijeljina, 2008., 287.

[57] Ćosić, D.: *Piščevi zapisi (1951-1968).* Beograd, 2000., 280.

[58] On piše da je "jednostavno zastupao tezu da je neuspjeh srpskog i hrvatskog nacionalnog preporoda da stvore zajedničku naciju na osnovi jednog jezika, da se vremenom prevaziđe religija kao faktor uzajamne podjele, ostavio prostor da se kasnije muslimanski dio naroda afirmiše na istim temeljima kao i ona dva prva" – vidi: Ekmečić, M.: "Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije' (XIX vek)", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1974., 223-225. Nakon odlaska iz Sarajeva u Beograd 1992., izjavljuje da je Muslimane "iskorišćavao i onaj krug u Beogradu oko Tita i Kardelja, koji je od njih napravio naciju. Pouzdano znam da je inicijativa za stvaranje muslimanske nacije došla od Kardelja, jer sam kao istoričar i kao čovek koji nešto znam iz istorije Bosne, konsultovan" – vidi: "Put do slobode dr Milorada Ekmečića" (5), *Večernje novosti*, Beograd, 31. maj 1992. Za njega je Edvard Kardelj bio "prvi rodonačelnik stvaranja nove muslimanske nacije u Bosni. Taj je proces stvaranja nove nacije iz epruvete počeo 1962, a završen ustavnim promenama 1974" – vidi: *Radovi*, IV, Banjaluka, 2001., 234-238. Ekmečić je ukazivao da je od Muslimana jugoslavenski komunizam najprije "učinio jednu imaginarnu 'naciju neopredeljenih' a posle ustavnih promena 1974. zvanično priznao naciju muslimana u BiH, kao i u dve druge srpske republike". Kada je "proglašena muslimanska nacija i zahtevano da se ta reč mora pisati velikim slovom", objašnjavao je on 1999., "onda je postepeno počela jedna temeljita revizija i cele naše prošlosti iz iskonske dubine. Onda se uvrežio termin 'marksistički i klasni pristup našoj istoriji'. Ekmečić je često isticao da su bosanski muslimani od 1868. do 1993. devet puta mijenjali *službeni* naziv svog identiteta, da su sebe "sami do Berlinskog kongresa 1878. smatrali turskom nacionalnom varijantom, a to stanje po skrivenom osećanju i danas još traje". Nabrojao je i objasnio, na svoj način, tih "devet imena": "Prvo su se nazivali Turcima, onda im je Ustavom iz 1876. ponuđeno da se zovu Osmanlijama, a 1882. mogli su da se izjašnjavaju kao Bosanci. Od 1903.

Bosni i Hercegovini legaliziranje najnižeg nagona tog tla: "Nagona vere i verske mržnje, najrazornije sile u primitivnom društvu. Proglašavanje vere za naciju smatra se naprednošću, demokratijom, ideologijom samoupravnog socijalizma; dakle, taj ideološki eksces dobija socijalističku legitimnost! To je Titova karta za nesvrstani svet; dokaz njegovog internacionalizma".[59]

Od partijsko-političkog dekretiranja "muslimanske nacije" umnožavala se od 70-ih godina prošlog stoljeća i određena naučna literatura koja se prihvatila zadatka da muslimansko nacionalno pitanje skine s javne pozornice, time da u budućnosti egzistira, da se razvija historijski potvrđena, naučno elaborirana i dokazana "muslimanska nacija". Pojedini njeni zagovornici će docnije postati zastupnici nacionalne ideje bošnjaštva koju su, prije toga, godinama marginalizirali i odbacivali.[60] Akademik Branislav Đurđev je ukazivao sredinom 80-ih godina XX stoljeća, da je nailazio na odbojnost kojom se dočekivala afirmacija muslimanske nacije.[61] Književnik Vuk Drašković je, pak, kazivao svojedobno da je najveći broj muslimana "opterećen srpskim poreklom. Beže od samih sebe

stekli su pravo da se identifikuju kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci, ali i Turci. Sa stvaranjem nove države 1918. mogli su da se zovu Jugosloveni, da budu neopredeljeni, a zatim su od 1974. do 1993. postojali kao Muslimani. Te nacije se odriču 1993. na Kongresu u Sarajevu, kad su postali Bošnjaci". On pritom nije ulazio u dublje analize da li su to svojevoljno radili oni sami ili neko drugi u njihovo ime, koliko su oni mogli utjecati na mnoge "kumove". Osim ovih nabrojanih, kako ih on imenuje, *službenih* naziva, bilo ih je još, ali onda bi se moralo nešto više reći i o brojnim pratećim manipulacijama, popisima stanovništva i izjašnjavanjima u kojima su Bošnjaci dugo imali ulogu objekta. Pitanje identiteta teško se može odrediti "sa strane", "objektivno", bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu riječ; opšir. "Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem", *Književne novine,* br. 987/988, Beograd, 1.-15. januar 1999., 6; Jevtić, M.: *Živa reč Milorada Ekmečića*. Gornji Milanovac, 1991., 82; Ekmečić, M.: "O identitetu bosanskih muslimana"*, Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad, 1997., 73-74. D. Tanasković je, upućujući na Ekmečićeve teze, ponovio da su Bošnjaci od Berlinskog kongresa 1878. "devet puta" menjali nacionalno ime. Pa ipak, bila to i jedna od "sintetičkih nacija", kako bi rekao akademik Ekmečić, to je danas objektivno nacija. I oko toga, ne bi trebalo da bude problema za ljude spremne da prihvate rezultate određenih istorijskih procesa" − prema: "Večernje novosti", Beograd 17. novembar 2000.

[59] Ćosić, D.: *Piščevi zapisi (1969-1980).* Beograd, 2001., 82. Prema navodima beogradske *Politike* u aprilu 2010. on priznaje: "Posle svega što se od Titovog vremena dogodilo, sklon sam danas da muslimane smatram za naciju".

[60] Redžić, E.: *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke.* Sarajevo, 2000., 6.

[61] "Ne smatram najsretniji taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrebljavati izraz Bošnjaci. Istina, i tu bi morali svijetu objašnjavati šta to znači. Ali, zar mu ne moramo objašnjavati, s manjim izgledima za razumijevanje, šta znači izraz Musliman" – prema: *Danas*, br. 181, Zagreb, 6. august 1985.

zato što znaju da jesu pravoslavci i Srbi".[62] Stari pojmovi "renegati", "otpadnici od vere" s vremenom su potisnuti pojmovima "konvertiti", "izmišljene nacije", prvenstveno se vezujući za stav prema Muslimanima.[63] Pisanje velikim ili malim slovom imena Musliman u sebi je otkrivalo priznavanje ili nepriznavanje njihovog individualiteta.[64]

Početkom 1990. M. Ekmečić ustvrđuje da je Jugoslavija destabilizirana "ali neće propasti. Ako je nešto u ovome propalo, to nije ideja jugoslovenskog državnog jedinstva" upozoravajući jasno: "Mi u svet i buduću Evropu ne možemo ući kao pristojno čeljade koje gospodari svojim postupcima. Mi smo verskim i nacionalnim rascepom osuđeni da u svet idemo tuđim posredstvom. Dvesto godina naše istorije ostavilo nam je u mandat da stvorimo demokratsku i ujedinjenu državu. Ona mora biti naših ruku delo, ili će ostati onoliko nesrećna koliko su bili naši preci u onom zlu i jadu koji se naziva našom istorijom".[65] Na Balkanu se,

---

[62] *Vreme*, br. 411, Beograd, 5. septembar 1998. U oštrom pisanju dijela beogradske štampe protiv Bošnjaka u Sandžaku posebno je 1989.–1990. prednjačio *Politikin svet*. Nakon osnivanja Stranke demokratske akcije Sandžaka, u julu 1990., beogradski nedjeljnik *NIN* (br. 2067) 10. augusta 1990. objavljuje na naslovnoj strani izmontiranu sliku od WC šolje u koju je "smješten" dio muslimana snimljen ranije na otvaranju džamije u Zagrebu. Ova fotomontaža, dokument jednog vremena i jedne psihologije, popraćena je tekstom *Sandžak i proizvodnja Muslimana*.

[63] Robert J. Donia i John V. A. Fine, tako, između ostalog, navode: "Humor među Bosancima, kao i među svim Jugoslavenima, ima tendenciju da bude mračan i nemilosrdan, gotovo okrutan. Uobičajeni likovi iz viceva, Mujo i Suljo, dvojica su tipičnih bosanskih glupaka. Ti vicevi su obično ismijavali Bosance zbog njihovog provinicijalizma, gluposti i lijenosti, stavljajući ih nasuprot sofisticiranijim narodima Hrvatske i Slovenije" – cit. prema: R. J. Donia – J. V. A. Fine, Jr.: *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo, 2011., 159. Bosna je, pak, piše Misha Glenny, "zemlja čiji su stanovnici na glasu zbog svoje ljenosti" – prema: Hoare, A.: "Najbolji primjer balkanskog mentaliteta", *Dani*, br. 76, Sarajevo, 25. maj 1998.

[64] Ćemerlić, H.: "Pitanje nacionalnog osjećaja Muslimana", *Prilozi,* br. 1, Sarajevo, 1965., 378.

[65] *NIN*, br. 2037, Beograd, 14. januar 1990. Tada govori da proglašavanje "novih nacija može imati i jednu korisnu posledicu. Ona se ogleda u tome da se među tim novim nacijama, u nekoj daljoj budućnosti, nađu i Jugoslavija i jugoslovenski narod, dakle jedna unitaristička koncepcija" – prema: Jevtić, M.: *Živa reč Milorada Ekmečića*, 82. Ekmečić docnije piše da je Jugoslavija 1918.-1992. "pokušaj državnosti u kome je srpski narod, po cenu odricanja od svog dva milenijuma starog etničkog imena, pokušao da ostvari svoje istorijske ciljeve i postane demokratska, od tri vere sastavljena nacija, sekularnog i zapadnoevropskog tipa. Prvo ostvarenje iz 1918. je došlo u krizu 1939. otpadanjem iluzije da se katolička crkva može integrisati u takvu demokratsku zajednicu, pa je proces završen 1963. sa tragičnim saznanjem da Evropa ne želi takvu "naciju"... Ako bi u istoriju srpske državnosti uzimali i menjanje oblika civilnog društva u stranim državama koje se ustavno deklarišu ne kao srpske, ili dirigovane njegove oblike u diktaturama, onda je pitanje koliko bi smeli da Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i delimično Hrvatsku do ustavnih promena 1963. smatramo područjem izvan istorije srpske državnosti. Celi

piše 1990. Ekmečić, primjećuje se "preobilje interesa za uspomene i nacionalnu prošlost. Još uvek to ne sačinjava pravu istoriju, pod kojom bi trebalo da se podrazumeva samo proces osetljive i konstruktivne razmene žalosnog iskustva za progresivnije izglede. Balkanska istorija, kao večni dijalog prošlosti sa sadašnjošću, odveć je natočena izgubljenim obećanjima i neostvarenim nacionalnim veličinama".[66] Tokom uvođenja višestranačja u Bosni i Hercegovini njegovo ime se sve više vezivalo sa vrhom i politikom Srpske demokratske stranke BiH. Ona je prvo jezgro stvorila u grupi koja se sastajala u kabinetu Nikole Koljevića na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.[67] Krajem 1990. Ekmečić ističe neminovnost rata u BiH kao posljedici mogućeg raspada Jugoslavije. Govoreći o perspektivi BiH, fokusira se na opasnost od narastanja "ekstremnog islamizma".[68]

Historija svakog naroda je historija procesa dugog trajanja. Dubinske matrice kolektivne psihologije balkanskih naroda presporo se mijenjaju. "Insajdersko ocrnjivanje" i odbacivanje Balkana naglašeno je prisutno tokom "postjugoslavenskih ratova" (1991.–1995.). Jedni, naprimjer, srpska politička elita, tražili su da se s tim naslijeđem potpuno raskine zato što je to, navodno, srpskom narodu nametnulo istočnjačko, osmansko i muslimansko naslijeđe.[69] Prema mišljenju D. Ćosića, Srbi su raspadom Jugoslavije bili prisiljeni da pronađu državno-političku formu rješenja nacionalnog pitanja u federaciji srpskih zemalja, u koju su trebale ući sve "srpske etničke oblasti".[70] Još od ustanka Srba pod Karađorđem

niži, srednji i delom viši aparat Bosne i Hercegovine je bio srpski, a u drugim republikama provereni prvoborci iz 1941, a ne oni u Zagrebu iz 1945, drže niže vlasti, delom privredu i kulturu, unutrašnje poslove, gomilu kulturnih udruženja. Tek iza Kardeljevog uvođenja muslimanske nacije u Bosni 1963. se sistematski, najpre državna bezbednost, zatim cela policija i na kraju viša vlast daje u ruke muslimana" – prema: *Radovi*, br. 4, Banja Luka, 2001., 235-238.

[66] Ekmečić, M.: "Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli", *Filozofija i društvo*, III, Beograd, 1990., 172.

[67] "Počelo se od ubeđenja, koje je bilo zapisano samo u srcima srpskog naroda, da je Beograd jedina njegova prestonica i da vlada u Beogradu, bez obzira na to da li je nasledila staru stranku, ili je plod slobodnih demokratskih izbora predstavlja prvog i glavnog saveznika" – prema: Ekmečić, M.: "Netko beše Nikola Koljević", *Letopis Matice srpske*, knj. 483, sv. 6, Novi Sad, 2009., 1312.

[68] Upor. Mišljenović, N.: "Dalekovidost akademika Ekmečića", *Politika*, Beograd, 5. juni 1992.; Komšić, I.: *Preživljena zemlja*: *tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Zagreb, 2006., 69-70.

[69] Nasuprot tom "okupatorskom naslijeđu" trebalo je reafirmirati tobože jedino autentičan stari evropski i hrišćanski identitet Srba. Drugi, naprimjer hrvatska politička elita, također su tražili raskid s balkanskom i orijentalnom tradicijom, ali su je određivali ne samo kao osmansko i muslimansko, već i kao pravoslavno i vizantijsko naslijeđe – pa tako i u tom smislu tuđe navodno autentičnom katoličko-evropskom identitetu hrvatske nacije – prema: Čolović, I.: "Balkanistički diskurs i njegovi kritičari"*, Republika*, br. 490-491, Beograd, 1.–31. decembar 2010.

[70] Ćosić, D.: *Promene*. Novi Sad, 1992.; *Večernje novosti*, Beograd, 19. avgust 1992.

svi politički projekti polazili su od toga da su BiH, Dalmacija i Dubrovnik jedna nacionalna cjelina, zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom.[71] Ćosićeva teza da je Srbija dobijala ratove, ali gubila u miru, dobila je naličje, jer je sa četnicima bio obrnut slučaj.[72] Zaživjela je ideja o nužnosti kulturne, odnosno "duhovne" pripreme rata i podrške akcijama za ujedinjenje "srpskih teritorija" i teritorijalno prekomponiranje Balkana.[73]

---

[71] Opšir. Ekmečić, M.: *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske,* referat na Naučnom skupu "Republika Srpska – 15 godina opstanka i razvoja", održanom 26.–27. juna 2007. u Banjoj Luci*, Isto*, *Nova srpska politička misao* br. 5-6, Beograd, 2007., 19-37. Ekmečić je, stavljajući znak jednakosti između srpstva i BiH, ustvrdio kako još od ranog srednjeg vijeka Bosna i Hercegovina nisu bile samo sastavni dio srpskog narodnog bića i jedne od pokrajina u kojima je srpski narod živio nego i "ona ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj" da bi na kraju, poentirao: "Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom ispunili su ne samo stranice srpske, jugoslovenske i balkanske istorije, nego su jasan prilog opštoj istoriji čovečanstva" – prema: Ekmečić, M.: "Predgovor", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 1, Beograd, 1995., 1-2; Isti, "Bosna i Hercegovina 1802-1878", u: *Srpski narod van granica današnje SR Jugoslavije od kraja XV veka do 1914. godine*, Beograd, 1996., 97-109. Uspostavljanje Republike Srpske, ocjenjuje 2007. Ekmečić, "jeste prvi i osnovni rezultat, na šta možemo da budemo ponosni, jer je dio srpskog naroda zapadno od rijeke Drine dobio određenu političku autonomiju i određeni okvir državnosti. Međutim, to nije ono što je srpski narod želio da se ostvari u istoriji". Granice srpskog naroda, prema njegovom mišljenju "nisu granice Republike Srpske, te su granice zapadno od rijeke Drine znatno šire. One su se u modernoj istoriji rješavale u okviru sudbine Jugoslavije i Balkana i svjetske istorije, a sve u zavisnosti od toga kako će se naći neko rješenje za sudbinu Srba zapadno od Drine. U tom pogledu RS je jedna činjenica koja postoji, iako nije ostvaren ideal srpskog naroda, ali, kao simbol, taj ideal treba da poštujemo" – prema: Ekmečić, Milorad: *Granice određuju generali*, http://www.novosti.rs.sr/lat/index.php?option=novosti&idnovost=1150#.W3wRcM4zbcc. Neki srpski političari (D. Mićunović) navode da je Republika Srpska tvorevina koja je stvorena da bi se završio rat u BiH (1992.-1995.) i da je strateška koncepcija bila da se ona odvoji od BiH i sjedini sa Srbijom – prema: Vuković, Đ.: "Koliko budućnost Republike Srpske zavisi od "patriotskog čula Srbije?", *Nacionalni interes,* br. 3, Beograd, 2015., 145.

[72] Dobrica Ćosić piše 2008. da je u oba svjetska rata, s druge strane, muslimansko i hrvatsko stanovništvo i pod pritiskom stranih sila bilo antisrpski opredijeljeno i korišćeno: "U Drugom svetskom ratu Pavelićeva Hrvatska ratovala je na strani nacističke Nemačke, *a na toj istoj strani ratovalo je oko sto hiljada bosanskih Muslimana u raznim formacijama, a hiljade i hiljade Muslimana bilo je u domobranskoj i ustaškoj vojsci Hrvatske* (istakao S. B.), koja je izvršila stravične genocide osobito u Hercegovini, Krajini, na Kozari, u Lici, Baniji, Kordunu, Semberiji, Istočnoj Bosni" – prema: Ćosić, D.: "Bosanskim ratom komandovao je biološki strah", *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2008., 25.

[73] Na Drugom kongresu srpskih intelektualaca, održanom 22.–23. aprila 1994. u Beogradu, književnik Radomir Smiljanić govori da nauka i inteligencija "treba da krče put i da olakšavaju posao politici, i topovima ako hoćete" – prema: Čolović, I.: "Kultura, nacija, teritorija", *Republika*, br. 288-289, Beograd, 1.–31. juli 2002.

U postjugoslavenskoj Srbiji, prema staroj matrici, Bošnjaci su od 1992. opet postali "balije", a gnjev zbog prethodnog priznavanja Muslimana kao nacije izražavan je, skoro isključivo, u pisanju malim slovima "muslimani".[74] Bošnjaci su, za razliku od predratne "vještačke nacije" Muslimana, proglašavani za "sintetičku naciju", nasuprot pretpostavljenoj, navodno "prirodnoj".[75] Novi termini ukazuju, prema nekim analitičarima (O. Milosavljević, I. Čolović), na raširenost uvjerenja o okamenjenom i u neodređenoj prošlosti okončanom procesu stvaranja nacionalnih subjektiviteta. Ekmečić 1992. govori da muslimanska inteligencija svojedobno nije izvršila svoj zadatak "da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne pokreće religija". Većina je ostala "muslimanska religiozna manjina".[76] Titova ideologija nacionalnog pitanja, prema Ekmečićevom sudu, "osnovana je na davnim Staljinovim premisama, završila se u stvaranju "veštačkih, sintetičkih nacija koje ranije nikad nisu postojale".[77] Stereotipi i potreba za stereotipnim mišljenjem jači su od znanja i stečenog obrazovanja. Rasprave o "izmišljenim" nacijama su produkt stereotipnih matrica i žilavih klišeiziranih predstava koje na razne načine opstaju više od jednog stoljeća. Različiti su samo oni koji se markiraju kao tvorci uvijek istih "izmišljenih nacija", ovisno od aktuelne političke situacije i njenih potreba u pogledu "zelene opasnosti".[78] Aleksandar Raković piše da je rat u BiH (1992.–1995.) i

[74] *Politika* 1994. navodi da je uvođenje termina "Bošnjak" za sve Muslimane na prostoru bivše Jugoslavije još jedan "fundamentalistički izum Alije Izetbegovića i njegovih islamističkih saradnika na homogenizaciji celokupnog stanovništva koje ispoveda muslimansku veru na teritoriji bivše Jugoslavije" – vidi: *Politika*, Beograd, 30. juni 1994.

[75] Milan Vukomanović, pak, piše: "Muslimanima se, na primer, često osporava nacionalna samobitnost pa se oni, prema tom konceptu, svode samo na religijsku zajednicu, na "Srbe (ili Hrvate) islamske veroispovesti". Ukoliko, međutim, oni nešto otvorenije, eksplicitnije ispolje taj svoj religijski, konfesionalni identitet, to se onda, po pravilu, u tim istim krugovima, karakteriše ili osuđuje kao verski fundamentalizam. Ono što se tu redovno ne shvata ili, pak, svesno previđa je da su sa islamom i Kur'anom Muslimani prihvatili celu jednu drugu kulturu, civilizaciju, koja je duboko zahvatila i prožela ceo njihov život. Oni su sa tom novom religijom dobili i bezbroj svojih etničkih i svakodnevnih životnih specifičnosti" – prema: Vukomanović, M.: "Religija, konflikt, identitet", *Filozofija i društvo*, XVI, Beograd, 2000., 42-43, nap. 7.

[76] Ekmečić, M.: "Islam na latinskom", *Večernje novosti*, Beograd, 31. maj 1992.; Tanasković, D.: " Srbi i islam na izmaku XX veka", *Letopis Matice srpske*, knj. 453, sv. 1, Novi Sad, 1994., 109.

[77] Ekmečić, M.: "Stabilnost Balkana i Srbi", *Književnost*, br. 5, Beograd. 1999., 767.

[78] M. Jevtić 1992. "objelodanjuje" da se Njemačka pripremala da se "oslobodi" oko milion turskih radnika. Oni su trebali biti upućeni u Bosnu i Hercegovinu. Nijemci bi se riješili "prljavih Azijata", a u BiH bi bilo "milion muslimana više", pa bi Turska dobila "priliku za mešanje u naše unutrašnje stvari". On zaključuje da bi to za Jugoslaviju "bilo stvaranje nove Turske,

"traganje za preciznijim etničkim definisanjem, koje bi jasno razdvojilo nacionalnu pripadnost od veroispovesti, iznedrio bošnjačku nacionalnost za koju se opredelila većina muslimana na postjugoslovenskom prostoru".[79] Izborom termina Bošnjaci, iznosi Vlade Simović, "u značenju imena naroda i bosanski u značenju imena jezika muslimani su direktno iskazali težnju ka unitarnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj bi vladali samo oni i njihov jezik. I oni se u skladu sa tom tezom i ponašaju".[80] Franjo Tuđman označava krajem 1995. Bošnjake kao proizvod "komunističkog domišljanja da doskoče zaoštravanju srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti", ocjenjujući da su nastali "proglašavanjem vjerski posebnog muslimanskog stanovništva posebnom nacionalnošću".[81] Ekmečić konstatira 1997. "niko razuman ne može poricati posebnost bosanskih muslimana u jugoslavenskoj etničkoj zajednici", dodajući da su oni svoju posebnost "izvojevali oružanim otporom jugoslovenskoj državi 1914, 1941. i 1992. godine".[82]

---

jer bi ti ljudi doneli turski jezik i tursku nacionalnu svest i ideologiju" – prema: Halilović, M.: "Uvoz Turaka u Bosnu", *Nedjelja*, br. 104, Sarajevo 16. februar 1992. Franjo Tuđman je svojedobno izjavljivao kako u Sarajevu "prave planove za dovođenje pola miliona muslimana iz Turske" – prema: *Dani,* br. 114, Sarajevo, 6. august 1999. Stjepan Mesić je u Hagu, kao svjedok na suđenju Slobodanu Miloševiću, govorio o svom i Tuđmanovom razgovoru sa Miloševićem u proljeće 1991. godine. Tada se Tuđman uplašio mogućnosti, o kojoj je kazivao Milošević, da se na područje Jugoslavije vrati 500.000 muslimana koji su davno otišli iz BiH, sa Kosova i iz Makedonije u Tursku. Tuđman je pažljivo gledao kartu za koju mu je Milošević rekao da su je izradili najpoznatiji svjetski eksperti. Strpao ju je u džep i ponio u Zagreb. Tamo je ponovio Miloševićeve riječi, a nešto kasnije obojica su se dogovorila u Karađorđevu – prema: *NIN*, br. 270, Beograd, 3. oktobar 2002. Josip Manolić piše da je, nakon njihovog sastanka u Karađorđevu 25. marta 1991., formirana srpsko-hrvatska komisija o preciziranju plana o podjeli BiH na dva dijela, kao i o razmatranjima "humanog" preseljenja" Muslimana u Tursku, "a u cilju ostvarenja Tuđmanove i Miloševićeve ideje o Bosni bez Muslimana" – prema: Manolić, J.: *Politika i domovina: moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku.* Zagreb, 2015., 289-290. Srpska delegacija je uvjeravala hrvatsku da "NATO priželjkuje da Srbija i Hrvatska istjeraju Muslimane u Tursku", da je Milošević Tuđmanu "podastro taj stav NATO-a o poželjnom iseljavanju Muslimana iz Bosne" – prema: Đurić, D.: "Tuđman mi je rekao – 'Kad podijelimo Bosnu, ja i Sloba bit ćemo saveznici*'"* (intervjuu: D. Bilandžić), *Nacional*, br. 864, Zagreb, 6. maj 2012.

[79] Raković, A.: "Srpski identitet muslimana slovenskog porekla na postjugoslovenskom prostoru u 21. veku (sa osvrtom na povesni identitet Srba muslimana)", *Kultura polisa*, br. 31, Novi Sad, 2016., 176.

[80] Simović, V.: "Religijsko oblikovanje bošnjačke nacije"*, Politeia*, br. 8, Banja Luka, 2014., 367.

[81] *NIN,* br. 2347, Beograd, 22. decembar 1995.

[82] Ekmečić, M.: "O identitetu bosanskih muslimana", *Letopis Matice srpske*, knj. 460, sv. 1-2, Novi Sad, juli–august 1997., 73-74. Ekmečić u svojim postjugoslavenskim radovima "opisuje" Sarajevo iz 1941. godine: *"*Srpski regruti u Sarajevu, u vreme dok su jugoslovenska vojska

Ukazivao je da su prave "ideje o bosansko muslimanskoj naciji" nastale u okviru habsburškog autoritarnog nacionalizma, prije 1914. godine.[83] Oštro je osuđivao "proglašavanje" "bošnjačke nacije".[84] Za njega su Bošnjaci bili tek vještačka nacija koju su stvorili Amerikanci.[85] S druge strane, on je zahvalan moćnoj Americi (SAD), jer je u BiH ona "vratila" Srbima ono što im je uzela u Hrvatskoj, te što je "razbila osinjak iz kojeg su izbijali svjetski ratovi".[86]

Historiografija je uvijek interpretacija činjenica, a ne njihovo prosto navođenje po hronološkom redu. Turci" su dugo bili kostur balkanskih "oslobodilačkih mitova" i kolektivnog pamćenja koje je utjecalo i na niz nacionalnih historiogra-

---

i državne vlasti tamo postojale, videli su da se deset hiljada tamošnjih Jevreja boji više svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se očekuje", da "pre ulaska trupa Vermahta, po Sarajevu se za dva dinara prodaju Hitlerove slike („Dva 'nara fihrer"), te da je ovaj grad potom bio "primer ustaškog uspeha u nastojanju da muslimane pridobiju kao "cveće hrvatske nacije", da je Sarajevo privremeno, "do poraza nemačke vojske pod Staljingradom, u zimu 1943, bilo najfanatizovanije nacističko uporište", kako su Muslimani u njemu "bili glavni nosioci saradnje sa nacističkom okupacijom" – prema: Ekmečić, M.: *Dugo kretanje,* 445, 460, 463, 492. On smatra da je genocid u NDH nad "pravoslavnim i jevrejskim vernicima (je) nemoguće shvatiti ako se misli da je on izvršen od strane policijskih i vojnih formacija i da religiozni fanatizam nije zahvatio celo društvo… U Sarajevu je od oko deset hiljada Jevreja preživelo 1.400. Likvidirani su pre početka masovnog holokausta kako je naređen nakon konferencije na Vanze jezeru. Ocena u njujorškoj "Enciklopediji holokausta" (pod "Sarajevo") da je ubijanje najviše izvela hrvatska ulična rulja može biti tačna samo utoliko što su muslimani u gradu tada većinom prihvatili svoj hrvatski identitet" – cit. prema: Ekmečić, M.: "Predgovor", u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu,* 20.

[83] Ećimović, Lj. – Kalinić, Z.: "Aktuelnost istorije Bosne i Hercegovine u dvotomnoj knjizi Milorada Ekmečića 'Stvaranje Jugoslavije", *Svarog*, br. 14, Banja Luka, 2017., 18.

[84] Opšir. Bandžović, S.: "Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji", *Prilozi,* br. 29, 2000., 345-366; Isti, "Etnonacionalizam i ideologija destrukcije", *Mak*, br. 28, Novi Pazar, 2000., 60-76; Isti, *"*Sintetičke nacije' u "krugu turske magije": deterministički splet antibošnjačkih stereotipa", *Godišnjak*, BZK "Preporod", Sarajevo, 2003., 106-131; Isti, "Etničko-historiografski stereotipi i 'sintetičke nacije'", u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Sarajevo, 2003., 67-96.

[85] *Telegraf,* br. 74, Beograd, 18. oktobar 1995. Prema njegovom sudu, američka diplomatija je *Vašingtonskim sporazumom* od 18. marta 1994. muslimanskom političkom vođstvu nametnula da svoju naciju ne smatraju "muslimanskom, veru islamom i jezik bosanski" (kako su tvrdili u popisu 1991: "Američke su diplomate tako jednim potezom pera sekularizovale priznatu zajednicu njenog muslimanskog naziva i proglasili bošnjačkom" – vidi: Ekmečić, M.: "O istraživanju istorije BiH danas", u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 22.

[86] Prema: Vjekoslav Perica – intervju, *Peščanik.net,* 24. august 2015.; https://pescanik.net/vjekoslav-perica-intervju.

fija, ali i na druge društvene nauke.[87] One se teško oslobađaju gvozdenih zagrljaja, gdje "mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina" (M. Ekmečić).[88] Politička funkcija historiografije najviše dolazi do izražaja u udžbenicima historije, koji imaju svrhu odgajanja učenika u duhu poželjnih političkih i nacionalnih vrijednosti.[89] Pozicija "drugosti" određuje se iz pozicija moći. Samo u odnosu na "Druge", možemo da odredimo nas sâme, vlastiti položaj i simbolički status. "Drugi" su simbolička garancija i stvarna potvrda "našeg" identiteta.[90] Pitanju dvosmjernog odnosa između prošlosti i sadašnjosti može se prići na više načina. Dugovječne su tendencije u nacionalnim balkanskim državama zapostavljanja njihove "islamske prošlosti", odnosno da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima.[91] Viđenja "muslimanske strane" balkanske prošlosti još dugo će nailaziti na zidove šutnje, minimiziranje ili konstatacije da je "bolest muslimanskog intelektualca da izmitologizuje celu prošlost postala" i "inostrana zaraza".[92] Nije dovoljno samo ono šta naučnici kazuju i pišu o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je bitno, govore iskustva, kako ga drugi vide, pogotovo oni "moćni", šta misle, pišu i čitaju o njemu, kakvi modeli percepcije dominiraju

[87] Upor. Bugarin-Bugi, V.: "Balkan u očima Europe", *Rostra*, br. 4, Zadar, 2011., 193.

[88] Posebno je nelegitimno to što balkanski političari i intelektualci koriste Osmansko carstvo i Tursku kao dežurne krivce za svoje nesreće i pogreške, što teže da sebe odrede u odnosu na demoniziranog "drugog" – prema: Todorova, M.: *Imaginarni Balkan,* 321-322.

[89] Analizirajući udžbenike historije za osnovne i srednje škole u Srbiji, Goran Tepšić, ustvrđuje da je i dalje "glavni (apsolutni) neprijatelj "Osmansko carstvo", odnosno "Turska i Turci, a posredno i pripadnici nacija koje se predstavljaju kao zaostavština Osmanlija – Bošnjaci (Muslimani) i Albanci", te navodi da Osmanlije (Turci) svakako imaju ulogu primarne "drugosti" i "istorijskog neprijatelja" u procesu konstrukcije srpskog nacionalnog identiteta. Sliku o Turcima kao srpskom "drugom" upotpunjuju i stereotipi koje udžbenici prenose. Turci se opisuju kao nasilni, opasni, moćni, opaki, osvetoljubivi, surovi, porobljivači, tlačitelji. Slavenski muslimani su čak vrednosno negativnije prikazani nego sami Turci. Oni imaju status izdajnika, onih koji su se odrekli svog (srpskog) identiteta: "To stanje najbolje ilustruje narodna izreka: "Nema Turčina bez poturčenjaka, ovo se može reći i za Bošnjake prema Osmanlijama – pravim Turcima!"– vidi: Tepšić*,* G.: *"*Nacionalni identitet i (zlo)upotreba 'drugog", *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2012., 81-83; Marković, T.: *Bošnjaci poturčeni, a Hrvati pokatoličeni Srbi*. http://balkans.aljazeera.net/blog/bosnjaci-poturcenia-hrvati-pokatoliceni-srbi.

[90] Bošković, A.: *Etnologija svakodnevnog života.* Beograd, 2005., 96.

[91] Cuculić, K.: "Susret bez razumijevanja", *Novi list*, Rijeka, 13. oktobar 2002.

[92] Ekmečić, M.: *Dugo kretanje*, 553.

i kako se na to reagira.[93] Samorefleksija i racionalna svijest su nužni za kritičko oblikovanje saznanja o sebi, ali i drugima.

[93] U tom kontekstu pokazuje se i "značaj" knjige *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada* (Beograd, 2009.) čiji je autor Džon Šindler (John R. Schindler), profesor historije i strategije na Vojnopomorskom koledžu u Njuportu (Roud Ajlend, SAD). Znanje je nerijetko, primjetno je i u ovoj knjizi – produktu utjecaja i konteksta vremena nakon 11. septembra 2001., nadjačano stereotipima. Šindler smatra da je "univerzalistički islamski pogled na svet" muslimana u BiH, uzdrman 1878. slomom "otomanskih Turaka ostavljajući za sobom prazninu. Za veliki deo nove obrazovane klase ideologija panislamizma bila je privlačna i u njoj su videli alternativu zapadnjačkim ideologijama. To je Bosnu smeštalo u širi kontekst globalnog islama i muslimanima pružalo osećaj pripadnosti umi, čak i ako više nisu bili pravno ili administrativno njen deo" – prema: *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada,* 26. Bošnjaci su fokusirani mahom u negativnom svjetlu, sintetički postajući, uz sumnjive historijske paralele i prišivene etikete ekstremizma, "historijski problem" i opasnost po okruženje. Knjiga je trebala biti temeljno ispitivanje uloge BiH u "globalnom džihadu". Da bi osnažio svoje konstrukcije, "opravdao" ocjene o karakteru "Bosanskog rata", Šindleru je bila, povodeći se za "odabranim" autorima, nužna i "odgovarajuća" prošlost kako bi je "povezao" sa sadašnjošću. On piše da je prihvatanje islama u Bosni bio "dugotrajan i složen fenomen, a najveća motivacija za to nesumnjivo je osmansko ugnjetavanje nemuslimanskih podanika". "Bosanski islam" je smatran od "samog početka izuzetno surovim". Bosanski muslimani bili su širom Osmanskog carstva "poznati kao oni čiji je islam žestok i nasilnički". Nakon 1878. posebno među obrazovanim muslimanima "panislamizam (je) duboko prodro". Ta orijentacija je "tiho jačala" između dva svjetska rata. Pred rat 1941. pojavljuju se "radikalni islamisti" – "Mladi Muslimani" koji će "od samog početka okupacije Bosne 1941. biti saradnici nacista". Ovakve ocjene su autoru bile nužne radi djelovanja Stranke demokratske akcije (SDA), ukazujući da su njome od osnivanja rukovodili upravo veterani "Mladih Muslimana"; opšir. Bandžović, S.: "Političke poente orijentalne retorike i 'Bosanski rat", *Pregled*, br. 2, Sarajevo, 2010., 259-270. Ksavije Bugarel (Xavier Bougarel), francuski naučnik, piše da su tokom Drugog svjetskog rata "Mladi Muslimani" podržavali ideju autonomne BiH pod njemačkim patronatom, a neki od njih su se priključili "Handžar" SS-diviziji, stvorenoj na inicijativu jerusalemskog muftije Amina el-Husejnija. Pripadnici "panislamističke struje" su, prema Bugarelu, odigrali "centralnu ulogu u stvaranju SDA: među njenih 40 osnivača njih osam bili su bivši "Mladi Muslimani" – vidi: Bougarel, X.: "Bošnjaci pod kontrolom panislamista", *Dani,* br. 107, Sarajevo, 18. juni 1999. Ocjene o formiranju SDA 1990. pod vođstvom "antisemitskog i pronacističkog pokreta "Mladih Muslimana" iz doba rata", iznose i neki srpski historičari – vidi: Ekmečić, M.: "Istorijske i strateške osnove Republike Srpske", *Nova srpska politička misao,* br. 5-6, Beograd, 2007., 19-37. Đ. Mikić smatra da su svi bitni elementi "Islamske deklaracije" Alije Izetbegovića iz 1971. nastali u "vreme njegovog šegrtovanja u pronacističkim i antisemitskim Mladim muslimanima" – vidi: *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 2, Banja Luka, 2010., 517-522. D. Tanasković piše da su SDA osnovali "(pan)islamisti, na čelu s čovekom (A. Izetbegović – prim. S. B.) koji je sanjao o islamizovanju celog sveta" – prema: Tanasković, D.: "Kako biti panislamista u Bosni? – Islamska deklaracija u dijalektici univerzalnog i lokalnog", *Politeia*, br. 5, Banja Luka, 2013., 171.

Ukoliko se historija tretira kao proces, ustvrđuje Dubravka Stojanović, "onda su prošlost i sadašnjost samo njegove etape. Tačnije, one se i ne mogu odvojiti. Sadašnjost bez svoje prošlosti ne bi bila ovakva kakva je".[94] Od XV do XIX stoljeća, smatra Vladan Stanković, "Otomanska imperija direktno je upravljala čitavim Balkanom. U tom periodu dolazi do značajne islamizacije masa, a pojedinim balkanskim narodima pretio je i fizički nestanak". On navodi da je "asimilacija hrišćana u tursko doba" bila posljedica "delovanja rigidnih običaja koji su favorizovali muslimane spram hrišćana sa jedne strane, ali i državnog pritiska vršenog putem nesnosnih poreza i imovinske obespravljenosti sa druge strane".[95] "Turski jaram" je tu poput neke vrste historijske indulgencije, što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak "nacije", nešto što je apriorna amnestija.[96] "Nacionalizam i oslobodilačka ideja bilo kog naroda", piše R. Ljušić, "su ista pojava, samo drugačije shvatana i interpretirana od istorika istočnih i zapadnih istoriografija. I, mi, nismo nikakav izuzetak na Balkanu".[97] Čini se, piše Dubravka Stojanović, da "kada bi nam neko "uzeo" "Turke", bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima".[98] Za

[94] Stojanović, D.: *Ulje na vodi: ogledi iz sadašnjosti Srbije,* Beograd, 2010., 10.

[95] U potvrdu te teze on citira M. Ekmečića: "U islamskom se društvu ropstvo i vlast održavaju u pravnoj harmoniji. Jedna strana opravdava postojanje druge" – nav. prema: V. P. Stanković, "Sukobi civilizacija na Balkanu i mogućnosti njihovog prevazilaženja", *Teme*, br. 3, Niš, 2012., 1023.

[96] Upor. G. Tepšić*, Nacionalni identitet i (zlo)upotreba 'drugog',* 83-84. "Za pravoslavne Srbe", osmanska misija širenja islama, bila je, piše M. Jevtić, "neprihvatljiva iz vrlo jednostavnog razloga. Mentalni sklop Srba je podrazumevao da se spas od paklenih muka posle smrti može postići samo ako se živi po pravoslavnim načelima. Tako da nije dolazilo u obzir da se prihvati poziv na islam koji su Osmanlije uputile. Prihvatiti tako nešto u svesti Srba značilo bi učiniti smrtni greh. Značilo bi to učiniti lom u vredonosnom sistemu, najstrašnije uvrediti i pretke i savremenike ali najviše uvrediti Boga. Da bi neko to učinio. morao bi da potpuno odbaci celokupan kulturni obrazac i da prihvati onaj koji su donosili Osmanlije. A to je značilo napuštanje dotadašnje zajednice... Oni Srbi koji su promenili veru, su otpali od srpskog nacionalnog bića. Njihov mentalni sklop se potpuno promenio sa promenom vere" – prema: Jevtić, M.: "Srpsko pravoslavlje i mentalni sklop Srba", *Politička revija*, br. 4, Beograd, 2011., 45-48.

[97] Ljušić, R.: *Basarine istoriografske bahanalije*, http://www.nspm.rs/prikazi/basarine-istoriografske-bahanalije.html?alphabet=l.

[98] "Turci su naša mentalna vremenska granica. Godina 1389. je početak naše Nove ere. Tu stvari počinju, ili se završavaju. Turci su poštapalica, oni su opravdanje, oni su objašnjenje za sve. Oni su iracionalno rešenje za svaki realni problem... Oni su ključ našeg identiteta i ključno opravdanje"; vidi: Stojanović, D.: "U ogledalu 'drugih", u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, 27-28; Ista, "Zašto istorija i otkud Turci", *Peščanik. net*, 11. mart 2016., https://pescanik.net/zasto-istorija-i-otkud-turci. "Doista je netačno", piše Aleksa Đilas, "svoditi otomansku vladavinu na varvarstvo, muslimanski fanatizam, ropstvo,

razliku od "protivrečnih istorijskih određenosti karaktera" osmanske uprave u Srbiji, u narodu su prisutna pomiješana osjećanja na ta vremena koja su manifestna i u izreci "pusto tursko" u značenju prema smislu – "dobro tursko doba". Ova izreka još je prisutna posebno u nekim dijelovima juga i istoka Srbije.[99]

Advokati nasilja, kao i sami izvršitelji progona i masovnih zločina, uz dodatnu pomoć "odbranaške" historiografije, teže da ta nedjela, svedu u "podnošljive" numeričke granice. Za Ekmečića, "istraga poturica" se historijski, zapravo, nije desila. To je "filozofska imaginacija oslobođenja".[100] Predočavao je i svoje viđenje "nestanka" velikog broja muslimana sa Balkana. "Svetska nauka" je, navodi Ekmečić, "odavno zauzela stanovište" da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da

mučenje i ugušivanje hrišćanske vere i nacionalnog identiteta" – cit. prema: Đilas, A.: *Najteže pitanje: eseji.* Beograd, 2005., 170. Srbija nema, smatra Sonja Biserko, "pravoga pristupa dijelu historije koji se odnosi na otomansku imperiju, nema ni jedne validne knjige koja bi se time bavila, osim male knjižice Olge Zirojević. Iz nepoznavanja činjenica stvoren je mit o Kosovu, o srpskom herojstvu i nebeskom carstvu. Cijela srpska historija jedna je velika laž!" – prema: Tunjić, A.: "Bez istine nema pomirenja", *Vijenac,* br. 558-560, Zagreb, 23. juli 2015.

[99] Jeftić-Šarčević, N.: "Zapadni Balkan u projekciji 'turske strateške vizije", *Međunarodni problemi*, br. 4, Beograd, 2010., 695. Ratko Ljubojević, pak, smatra da se od Osmanlija narod na osvojenim teritorijama stoljećima branio i "begom iz pograničnih oblasti u unutrašnjost zemlje, iz varoši na ključnim saobraćajnicama u brda, sakaćenjem i prevremenom ženidbom muške djece da ne bi postala janjičari, promenom vere. Bio je to rezultat terorom izazvanog straha za materijalnu egzistenciju, za život i budućnost dece, za sopstveni život" – prema: Ljubojević, R.: "Nekontrolisana sila kao instrument osvajačke politike osmanske vlasti na Balkanu", *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd, 2011., 63. Ljubojević opisuje prilike u Smederevskom sandžaku pred izbijanje srpskog ustanka 1804. godine: "Nasilje je dostiglo vrhunac u vreme seče knezova. To je bio početak sprovođenja namere da se pobije odraslo muslimansko stanovništvo. Turci su palili crkve i manastire, dečake i devojčice su silovali, a žene otimali, brakove rasturali a nepokorne na kolac nabijali" – cit. prema: Ljubojević, R.: "O političkom nasilju u Srbiji u vreme raspada Osmanskog carstva", *Politička revija*, br. 4, Beograd, 2009., 321. M. Jevtić piše da su se "islamizovani Srbi" pridružili "tlačiteljima svojih sunarodnika pravoslavne vere", te da su Srbi pravoslavni sve činili da se "oslobode islamske vlasti, a muslimani su nastojali da ih drže u pokornosti. Zato se među njima stvorio nepromostivi jaz" – prema: Jevtić, M.: "Religija kao uzrok podela srpskog naroda", *Kultura polisa*, br. 19, Beograd, 2012., 157.

[100] Ekmečić, M.: *Dugo kretanje,* 258. M. Deletić, pak, navodi: "Mada, istini za volju, Crna Gora je jedina evropska država koja je vršila istragu poturica, što je bio jedan od ključnih razloga njene viševjekovne slobodarske tradicije na porobljenom Balkanu" – prema: Deletić, M.: "Korijeni 'Islamske deklaracije", *Argumenti,* br. 15, Banja Luka, 2012., 12.

se "muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju" mora zaštititi.[101] Balkanski muslimani su, smatra Miroljub Jevtić, svoju sudbinu vezali za osmansku državu, doživljavajući je kao svoju: "Predstavljali su njene verne sinove, činili njenu vojsku, davali svoje najumnije i najsposobnije sinove za najistaknutije dužnosti i sve vreme opadanja moći carstva najiskrenije se borili da se granice države što duže očuvaju i da ne napuštaju provincije od kojih je nastala Jugoslavija".[102] Oni su u djelima više autora tretirani kao "sastavni dio" historijski prijetećeg "panislamističkog pokreta". Dio takve navodne "istine postoji u teorijama da je panislamizam bio večan, od samog početka ustanovljenja religiozne zajednice u VII veku". Sve "islamske pobune protiv sultanove vlasti", predočava Ekmečić, "uvek su bile konzervativne i suprotne pokušajima reformisanja države".[103] Od 1856. "muslimanski otpor protiv zapadnog imperijalizma, pod uticajem iz Indije, nazivao se "Ligama". Do 1884. bilo ih je 4 – "Albanska liga" na Kosovu 1878, Bosanska liga 1878-1882, Kurdska liga u istočnoj Anadoliji 1879. i Egipatska liga" do 1884. godine. "Tužno izgledaju", prema Ekmečićevom mišljenju, "zbornici naučnih zborovanja i rasprava u Bosni i Hercegovini, Albaniji sa golemima naporima da se dokaže kako je otpor Austro-Ugarskoj u Bosni, i Albanaca na Kosovu Srbiji i Rusiji, bio samonikli prvi istorijski pokušaj muslimana da se odmetnu od turske države i uspostave svoje nezavisne nacije. Središte panislamske oranizacije bilo je u Meki, a vodstvo nemira na Kosovu i Bosni u osmanlijskom

[101] Ekmečić, M.: "Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000*.", Radovi,* br. 3, Banja Luka, 2000., 181. Bečki kongres 1815. je, prema njegovom sudu, pravdao progon muslimana "prirodom islamskih ratova" koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na *"oslobođenoj strani"* moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na *"turskoj strani"* – vidi: Ekmečić, M.: "Srpski narod u borbi za nezavisnu državu", *NIN,* br. 2772, spec. dodatak, Beograd, 12. februar 2004.

[102] Jevtić, M.: "Kako nacije bivše Jugoslavije gledaju modernu Tursku", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 141, Novi Sad, 2012., 553. Dragoljub B. Đorđević, pak, uočava: "Mi u Srbiji ne poznajemo islam. U nas se dovoljno ne poznaju islam i islamska kultura, iako smo već šest vekova u direktnom dodiru... Mi u Srbiji ne poznajemo muslimansku svakodnevicu" – prema: Đorđević, D. B.: "Interkulturalizam – poželjni ishod religijskog dijaloga", *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić, 2008., 27-28.

[103] "Odatle i terorija srpskog istoričara i diplomate Čedomilja Mijatovića 1917. da su nakon 1815, Srbi uvek bili u ratu protiv Turske, ima određenu vrednost: "Uviđajući da su Srbi iz Srbije bili samo manji deo srpskog naroda, da smo, takođe uvideli da je naša dužnost da radimo na oslobođenju svih drugih Srba koji žive pod neposrednom vlašću Turske i Austro-Ugarske, svesni te dužnosti, mi nikada nismo prekinuli, bilo otvoreno ili tajno, da budemo u ratu sa Turcima" – nav. prema: Ekmečić, M.: "Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji", *Anali*, br. 5, Novi Sad, 2009., 66.

ministarstvu rata u Konstantinopolju".[104] Đorđe Mikić navodi da još od vremena "Velike istočne krize" postoji "moderni panislamizam, moderni fundamentalizam, na korenima vehabizma iz 1804-1815, kada su beogradske dahije, mahom Albanci i Bosanci, nastupali kao emisari obnove islamskog društva i države. U vreme kad je proglašeno ujedinjenje Bosne sa Srbijom, na Vidovdan 1876, krštен je moderni panislamizam (islamizam), islamski fundamentalizam. Ime mu je skovao hrvatski novinar", navodi dalje Mikić, ponavljajući Ekmečićeve stavove o "ligama" koji nisu bili izraženi u prethodnoj, jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji socijalističkog perioda, pa ni u njihovim radovima.[105]

Opadanje moći halifata u XIX stoljeću i konačni raspad Osmanskog carstva (1923.), smatra Nikola Lakić, tumačeno je i prihvaćeno među velikim brojem muslimanskih teologa kao negativna teofanija, ili "gnev Božiji" prema muslimanima zbog napuštanja "pravovernog puta". U vladavini "takvog uverenja, reklo bi se i straha od neizvesnog, diskursi pojedinih teologa su dodatno pojačavali antagonizam prema nepoznatim sekularnim konceptima i idejama iz Evrope". Savremeni orijentalizam/esencijalizam kao diskurzivno tumačenje Bliskog istoka "posmatra muslimanska društva kao inherentno tradicionalna i nesposobna

[104] Ekmečić, M.: *Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji*, 68. "Verovatno nijedan narod u svetu", iznosi u maju 2011. ovaj historičar, "nije doživeo da se protiv njega više puta proglasi islamski Sveti rat kao srpski. Prvi je bio 1805, a poslednji krajem 1914. iako Srbi nisu ratovali sa Turskom. Dahije su bile jedan oblik ranog islamskog fundamentalizma – iako protivnici vehabita, borile su se protiv sultanove politike uvođenja evropskih ustanova u islamsko društvo. Prvi "Panislamizam" je progledao u Bosni oko Vidovdana 1876, kada je sultan u Bosnu poslao "pokrov sa Prorokovog groba" – u stvari nedodirljiva Prorokova zastava. Pola Srba je bilo etnički očišćeno iz Bosne" – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd, 2018., 155. Željko Vujadinović o "islamskom svetom ratu" piše: "Početkom Prvog srpskog ustanka, 1805, objavljen je prvi sveti rat pravoslavnim Srbima (o nekoj vrsti svetog rata, istina, neobjavljenog, protiv istih pravoslavnih Srba, može se govoriti i za rat u BiH 1992-1995). Panislamizam ima svoje početke u Bosni, tokom Velike istočne krize (1875–1878.)" – cit. prema: Vujadinović, Ž.: "Neoosmanizam, reislamizacija i Balkan: dijalektičke napetosti", *Politeia*, br. 2, Banja Luka, 2011., 146.

[105] http://www.uarrs-arhivisti.org/Upload/Udruzenje/17_5_2011_41_05_prikazi%20I%20osvrti.pdf; također vidi: Đ. Mikić, "Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine kao srpska samoodbrana"*, Politeia*, br. 4, Banja Luka, 2012., 90-99. M. Deletić piše: "Protjerivanjem osmanlija sa Balkana u balkanskim ratovima i nakon Prvog svjetskog rata, u BiH je ostala sjenka islamske otomanske imperije u liku islamizovanih pripadnika uglavnom srpskog naroda, čija je jedina želja bila i ostala restauracija toga carstva po svaku cijenu... oni su ostali vjerni saradnici svim okupatorskim silama i neprijateljima oslobodilačkih pokreta na prostorima BiH, Srbije i Crne Gore tokom dvadesetog vijeka... (samo zloglasna Handžar divizija u Drugom svjetskom ratu na prostorima Jugoslavije brojala je oko milion i trista hiljada pripadnika! Primjedba M. D.)" – nav. prema: Deletić, M.: *Korijeni Islamske deklaracije*, 11.

za modernizaciju, dok islam opisuje kao hermetički zatvoren skup tekstova, doktrina i praksi koji određuje nepromenjivi osećaj sopstva kod muslimana". Orijentalistički diskurs o kulturi sugerira homogenost, zatvorenost, nepromjenljivost i strukturnost.[106] "Kratko" XX stoljeće, "doba ekstremizma" i "epohe politike", proizvelo je velike nade, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, prema Ericu Hobsbawmu, najubilačkije stoljeće po razmjerama, učestalosti i dužini ratova, kao i po obimu pratećih katastrofa. Ratovi u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.[107] Rasni i etnički projekti, napisala je Simone Weil, koji dovode do izbjeglištva, u osnovi su usmjereni na slamanje čovjeka, njegove duše. Potreba za korijenima je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše.

Mnogo je savremenih "naučnih" radova čiji se autori drže mentalne matrice XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije.[108] "Orijentalistički" prtljag još i "dan-danas putuje zajedno s njima".[109] Naučno

[106] Lakić, N.: "Tumačenja o odnosu islama i demokratije: dometi arapskog proleća", *Godišnjak*, br. 9, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013., 136-138.

[107] Bringa, T.: *Biti Musliman na bosanski način,* 17.

[108] Srpski akademik Antonije Isaković 1993., "objašnjavajući" ratna zbivanja u BiH, govori: "Srbi su Muslimanima ogledalo. Oni kad vide Srbe, kažu: 'Ja sam preverio'. Naime, Musliman zna da je njegov predak, koji je bio pravoslavan i bio Srbin, prešao u islam – znači, preverio je. Ali, Musliman neće to da zna i da se ne bi na to podsećao, on čini masakre i zverstva, ne bi li uništio Srbina u sebi. Odatle ide to klanje. Muslimani, ustvari, neće da se sećaju svog porekla" – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Beograd 2006., 316-317. M. Jevtić iznosi da je jezičko jedinstvo muslimana sa pravoslavnima i rimokatolicima "bilo nevažno u odnosu na emotivnu vezu sa Arapinom Muhamedom koji im je ponudio spasenje na sudnjem danu. Svi pokušaji pravoslavnih Srba i dela muslimana, koji su bili za jedinstvo na osnovu porekla i jezika, nisu dali rezultata. Broj kulturnih delatnika Srba muslimanske tradicije, koji su se za to zalagali nije bio mali. Spomenimo Hasana Repca, Šukriju Kurtovića, Hamzu Huma, Mustafu Mulalića, itd. Ta ideja nije prestala ni danas. Najkarakterističniji je slučaj velikog književnika Meše Selimovića, ili, takođe pisca, Ise Kalača. Posebno je važan slučaj svetski priznatog reditelja Emira Kusturice. On se čak i krstio i prešao u pravoslavlje, mada on musliman nikada nije ni bio. On je bio ateista iz porodice koja je bila tradicionalno muslimanska. To uglavnom nije dalo rezultate, privrženost islamu je preovladala, tako da se broj Srba muslimanske veroispovesti može izbrojati na prste" –prema: Jevtić, M.: *Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija,* 183. Jevtić smatra da je "islam došao kao posledica okupacije, da je prihvatanje islama bila izdaja", ali da današnji muslimani nisu odgovorni za to, već su odgovorni oni koji "pokušavaju ne samo da revalorizuju, nego da tu izdaju u potpunosti i opravdaju" – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, 41.

[109] Ideja "Evrope", dio iste tradicije koja je stvorila i "orijentalizam" – sliku "Orijenta" kao evropskog "drugog", odrazila se i na antropološka istraživanja – vidi: Bringa, T.: *Biti Musliman na bosanski način.* Sarajevo, 1997., 18.

utemeljena djela ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija "svijest" i "kultura sjećanja". Odlučujuće su predodžbe. Historijsko pamćenje konstruiraju društvene grupe i one, reduciranjem prošlosti selekcijom i interpretacijom događaja, odlučuju šta je "dostojno pomena".[110]

Antimuslimanske tendencije su dio "svih modernih ideologija". Fobija je grčka riječ za strah (φοβος), ali u moderno vrijeme, "nema karakter pasivne radnje straha", već aktivnih napora protiv nekih naroda ili religija. Izraz islamofobija prvi put je upotrijebljen 1922. (Etienne Dinet), a sam termin 90-ih godina je šire korišćen za definiranje diskriminacije prema muslimanima u zapadnoj Evropi.[111] Islamofobija "trajna pojava koja brzo napreduje", predstavlja društveni problem koji se, nakon terorističkih napada 11. septembra u Americi 2001., slijedom događaja i posredovanjem medijâ iz lokalnog pretvorio u globalni fenomen.[112] Riječ, koja od jedne religije pravi rasu, sama po sebi, izaziva nelagodu medicinskim sufiksom "fobija". Islamofobija se, za razliku od drugih riječi istog kova, odnosi na stanovište, a ne na psihičko stanje. Ugrađena je u širi diskurs jedne od zapadnih "velikih priča o superiornosti".[113] Znatan dio retoričke snage u stvaranju klime sumnji i straha od muslimana, potječe iz "orijentalnog okvira" u kojem "definitivno ne-evropska esencija jeste islam", a muslimani "ne-evropljani". Islamofobija je tokom rata u BiH 1992.–1995. promovirana, i u mnogim oblicima opstala, u značenju mržnje prema islamu, muslimanima i Bošnjacima.

---

[110] Cipek, T.: "Ideološka funkcija povijesti:problem objektivnosti u historiografiji", *Politička misao*, br. 3, Zagreb, 1995., 181; Catroga, F.: *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd, 2011., 28, 60-61.

[111] To je projekt zasnovan na problematičnim generalizacijama – vidi: "Prvi izvještaj o islamofobiji, diskriminaciji i netoleranciji na području Islamske zajednice u BiH", *Preporod*, br. 17/955, Sarajevo, 1. septembar 2011.; Marko, D.: *Zar na zapadu postoji neki drugi Bog?: stereotipi i predrasude u medijima prema islamu.* Sarajevo, 2009.

[112] Zapadnjački "rat protiv terora" nadrastao je nacionalne granice. Od sredine XX stoljeća odvio se niz događaja koji su pripomogli oživljavanju slike o islamu kao prijetnji zapadnom društvu. Treba spomenuti, u tom kontekstu, Iransku islamsku revoluciju 1979., ubistvo egipatskog predsjednika 1981., libansku desetogodišnju talačku krizu, aferu oko Salmana Rushdieja, islamističku pobunu u Alžiru, dugogodišnje sukobe šijita i sunita širom Bliskog istoka. Strah, mržnja ili neprijateljski stav prema islamu, odnosno prema mnogim ili svim muslimanima, zasnovan na predrasudama, daleko je stariji od pojma islamofobije – vidi: Pavelić, A. – Čačić-Kumpes, J.: *Islam, islamofobija i Zapad,* 408-412.

[113] Upor. Eriksen, J. M. – Stjernfelt, F.: *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*. Beograd, 2013., 278-279; Alexander, S.: *Treba dekonstruirati našu veliku priču o superiornosti*, 46. Antimuslimanski stavovi potiču iz davne prošlosti. Meta je religijska, ne 'rasna' ili etnička skupina, te može govoriti o novom obliku rasizma – vidi: Pavelić, A. – Čačić-Kumpes, J.: *Islam, islamofobija i Zapad,* 420.

Ostaje dilema da li je "biti musliman", prema parafraziranju nekih autora, u savremenim uslovima, to "najjasnija metafora za subverzivnost i Drugost".[114] Teze kako su granice islama "krvave, a takva je i njegova utroba" nemaju malo zagovornika, onih koji "prilagođavaju" stvarnost svojim teorijama.[115] Islam i muslimani mogu biti tolerirani ili omrznuti, ali se, bez obzira na karakter konkretnog odnosa prema islamu, uvijek radi o izabranom, a ne nužnom stavu. Islamofobija proizlazi iz motiva onih koji je propagiraju.[116] Odnos Evrope i islama je asimetričan. Evropa nije ekskluzivno ni jevrejski, ni kršćanski, ni islamski kontinent. Judaizam, hrišćanstvo i islam ne potječu iz Evrope. Njen identitet, pak, obilježava "odsustvo istočnosti".[117]

Uz mnoge političare i vjerske velikodostojnike, te veliki broj ljudi iz društvenih nauka, pomaže širenje negativnih stereotipa o islamu i stvaranje islamofobične psihoze. Njihove motive je teže rekonstruirati, ali njihovo djelovanje i utjecaj nisu zbog toga ni malo bezazleniji.[118] Paul Valéry konstatira da je historijski identitet razapet između sumanutih ideja veličine i delirijuma proganjanja. "Zelena transferzala" je, prema Ekmečiću, zamišljena kao željeznica kosmičkih dimenzija.[119] Kulturnom i moralnom stanju Evrope, piše Đ. Mikić, "najviše se

[114] Upor. Hejden, R.: "Muslimani kao 'drugi' u srpskoj i hrvatskoj politici", *Korak*, br. 11, Sarajevo, 2008., 33; Markešić, I.: *Islamofobija – ideologija ili posljedica prijeteće opasnosti od islama i muslimana,* 62; Atilla Hoare, M.: *Je li islamofobija ekvivalent rasizmu ili antisemitizmu,* u: *Islamofobija – pojam, pojava, odgovor.* Sarajevo, 2014., 135-141.

[115] Huntington, S.: *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 317.

[116] Muhić, F.: *Islamofobija – ideološki konstrukt u službi genocida kao ključnog motiva agresije na BiH i politiku eksterminacije Bošnjaka od 1992. do danas,* u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, 27-39.

[117] Upor. Nojman, I.: *Upotrebe Drugog: "Istok" u formiranju evropskog identiteta,* 228; Tafra, A.: *Križarski ratovi i diskurs filozofije povijesti,* 710. D. Tanasković konstatira, s obzirom da dvadesetak i više miliona muslimana trajno živi u Evropi, kako "islam objektivno jeste jedna od evropskih religija, na čemu muslimani rado insistiraju", ali da "psihološki i vredonosno, većina autohtonih Evropljana, koji su u religijskom i kulturnom smislu pretežno hrišćani, ne doživljava islam kao religiju koja istorijski i civilizacijski pripada onome što se tradicionalno smatra evropskim" – prema: Stanić, T.: *Neosmanizam: povratak Turske na Balkan*, Politikolog, Beograd, maj 2013., 9.

[118] Muhić, F.: *Islamofobija,– ideološki konstrukt u službi genocida kao ključnog motiva agresije na BiH i politiku eksterminacije Bošnjaka od 1992. do danas*, 28-29.

[119] Ekmečić, M.: "Istorijska opomena", *Književnost*, br. 10, Beograd, 2000., 1232. Ekmečić u predgovoru knjizi Aleksandra del Vala *Islamizam i Sjedinjene Države: Alijansa protiv Evrope* (Beograd, 1998.), ukazujući na "narastajuću" islamsku opasnost kojoj ni nenaklonjena historija, niti bolesti nisu mogle nauditi, ustvrđuje: "Zatvorena porodica je bila zla kob njihovog nazadovanja ranije, kao što je bila anđeo spasilac posle. Pronalazak antibiotika koji je zau-

raduju islamisti. Prepun želje da se osveti Evropljanima, jedan islamski poglavar rekao je hrišćanima na Zapadu: "Zahvaljujući vašim demokratskim zakonima – mi ćemo preovladati".[120] Etnocentrična društva su pogodna sredina za stvaranje i gajenje predrasuda o susjedima. Prisvajanje humanog identiteta samo za svoju grupu ishodi dehumanizacijom "drugih".[121] Uklanjanje historijskih predrasuda i stereotipa je težak posao. Osnaženi, dugo žive, teško se iskorjenjuju. Svaki narod treba da njeguje svoje najviše moralne vrijednosti, da razvija nacionalnu gordost, samopoštovanje i integritet.[122]

Sve što se zbilo ima više perspektiva. Širom Balkana, uz intezivno međudjelovanje politike i nacionalizma, egzistira više historiografija, od nenaučnih, "pa-

---

stavio velike epidemije i zamena drvene ralice traktorom su stvorile neophodne civilizacijske preduslove za ovaj preokret". Neminovnost povratka Turske, prema njegovom mišljenju, "na islamske osnove i napuštanje kemalističke tradicije, nužno će obnoviti instituciju kalifata kao vođstva sunitskog islama" – prema: Ekmečić, M.: "Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila*?"*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd, 1998., 57. Opasnost od širenja islama je, prema Ekmečiću, alarmantna: "Tojnbijevo predviđanje da će od Istanbula do Soluna biti protegnuta jedna golema urbanistička celina počeće da se ostvaruje kad Turska uđe u Evropsku uniju. Pod istim uslovima bi i grad Beograd za dva naredna stoleća mogao da povrati svoja ranija islamska obeležja. Neka razmisle oni koji se na ovom mestu smeškaju skeptično. Budućnost je data narodima koji prave decu, jer bez njih ona ne postoji" – vidi: Jevtić, M.: *Na istoku zapada: Razgovori sa Darkom Tanaskovićem*. Beograd, 2000., 7. Miroljub Jevtić upozorava: "Svaka zemlja koja je jednom bila pod vlašću Alaha, mora to ostati… jednom silom oteta u korist islama, zemlja mora zauvek da ostane njihova" – prema: Jevtić, M.: "Alahova vazda", *Glas javnosti*, Beograd, 7. septembar 2001.

[120] Za ovog historičara "sada je zvijezda slobode – Republika Srpska – među nama, u svakom našem domu i našem snu, dajući nam svoju svjetlost i hraneći se sjajem i čistotom naših srca, misli i djela... Kao što je pred Osmanlijama, osvajačima, tražio bezbjednost, uzmicao u planinska područja, u "oblasti" i "krajine", tako je i u jugoslovenskoj krizi početkom 90-ih godina 20. vijeka srpski narod u Bosni i Hercegovini formirao "autonomne regije" i odatle tražio pravo na opstanak, u srazmjeri sa svojom umanjenom etničkom strukturom i u odnosu na nekadašnju dominantnu, kad se borio za cjelokupnu Bosnu i Hercegovinu i jugoslovensko oslobođenje i ujedinjenje... I pokretači i stvaraoci Republike Srpske su pred zagovornicima islamskog fundamentalizma shvatili da im je za očuvanje sopstvenog identiteta potrebna zajednica u kojoj nisu manjina. I takva srpska koncepcija vodila je u sukob sa koncepcijom islamskog fundamentalizma u Bosni i Hercegovini" – nav. prema: Mikić, Đ.: "Sloboda stodesetogodišnjice Kočićeve *Otadžbine* u dvadesetpetogodišnjici Republike Srpske", *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 9, Banja Luka, 2017., 337-339.

[121] Kecmanović, D.: "Umrijeti i ubijati za svoj narod", *Republika,* br. 306-307, Beograd, 1.-30. april 2003.

[122] Upor. Muhić, F.: *Oslobađanje Bosne od duhovnog kolonijalizma,* https://akos.ba/ferid-muhic-oslobadjanje-bosne-od-duhovnog-kolonijalizma; Alexander, S.: *Treba dekonstruirati našu veliku priču o superiornosti*, 55.

triotskih", od onih ušančenih u zastarjele istraživačke metode i "užeglo znanje", do kritičkih i multiperspektivnih, pri čemu svaka živi svojim životom i mjerilima, u međusobnim sporovima ili ignoriranjima, sa različitim sferama utjecaja. Anahronizam i provincijalizam su dva "smrtna grijeha" malih, "ušančenih" historiografija, nastala zbog "velikog neznanja kako stvari izgledaju drugdje". Pune su primjera da je prošlost bila tek dokaz, opravdanje, ili oružje za objašnjenje savremenosti. Historija se nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći.[123] Poznavanje svjetske/evropske historije bitno je za shvatanje reljefnih dionica prošlosti, za poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi kontekst. Destereotipizacija i detaljnije analize nužni su da bi se što preciznije sagledale sve strane i protagonisti određenih historijskih procesa.[124] Takvo promatranje ne dopušta "ni zaborav ni previđanje". Istraživanje prošlosti ne može se vršiti bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao "čeda svoje epohe".[125] Velika je važnost primjene multidisciplinarnog metoda u istraživanju prošlosti, kao i policentričnog pristupa historijskom iskustvu.

CONNECTION OF IDEOLOGY AND HISTORIOGRAPHY: THE SPIRIT OF "EASTERN QUESTIONS" AND THE EXTENSION OF "CYCLE OF TURKISH MAGIC"

Safet Bandžović

Summary

Many "long-term" processes exceed the local and regional borders. Modernity is multiply connected with the past.

Past has often been an excuse or a weapon for the interpretation of modernity, although it requires the inclusion of historical events as a whole. Each historiography is a product of its time, whose interests often determine issues that, especially influential

[123] Karčić, F.: *Kroz prizmu historije*. Sarajevo, 2017., 188-189.

[124] Stojanović, D.: "Istoričari nisu sudije", *Helsinška povelja*, br. 89-90, Beograd, novembar-decembar 2005., 28-29; T. Cipek, *Ideološka funkcija povijesti:problem objektivnosti u historiografiji,* 184.

[125] Petranović, B. – Zečević, M.: *Agonija dve Jugoslavije*. Beograd, 1991., 7; Koka, J.: *O istorijskoj nauci.* Beograd, 1994., 184-185; Ilić, V.: "(Re) interpretacija prošlosti", *Helsinška povelja*, br. 24, Beograd, januar 2000. Trajna je uputa Ágnes Heller da historiografija može da se zove *"episthémé* (pravo znanje) i da se razlikuje od *običnog mnijenja* Samo ako znanje o prošlosti "odvoji od svih pragmatičnih i neposrednih praktičkih ciljeva".

scientists, supporters of the epic and the Manichaean presentation, set to a complex past, as well as answers, opposing to different perceptions.

Scientifically based works nothing have changed related to history if the social and political circumstances are such that is desirable a different "consciousness" and "culture of memory". Conflicts, prejudices and stereotypes are introduced into science, affecting to processing and interpretation. This also applies to the study, through the "lens of orientalist big stories," the share of the "Eastern Issue", in which basis was the desire to throw out the Ottoman state, Islam and Muslims as "aliens" from Europe.

The "Eastern Question" mentality can be used as a reference framework for compiling and understanding the history of Muslims of the Balkans in the 20th century. Mentalities and ideologies are slowly changing. The predominantly negative views of Islam and Muslims are characteristic of the collective and psychological stereotypes of the Christian peoples of South East Europe. During the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina, some of the key military-political actors, anti-Muslim and anti-Bosniak-oriented actors, revitalized the concept of the "Eastern Issue", not only as a term. Islamophobia is embedded in the wider discourse of one of the Western "great tales about superiority".

Especially in the West, has never been insignificant what is known about the Ottoman Empire, Muslims and the Balkans, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, presented by science, but also by quasi-narrative and tendentious publicist. Such history can be researched rationally only by multi-perspective approach, distancing from nationalist categories and networked negative stereotypes − important levers of political mobilization and manipulation. Many intellectuals capacity is to articulate them, to provide "scientific arguments" to certain political and national interests. The task of eliminating historical prejudices and stereotypes, which create phobias and lead to discrimination against the "others", is a difficult task. Resistant has long life, but hard extermination. Reduction and generalization lead to misconceptions.

Key words: ideology, politics, historiography, the Balkans, deosmanization, Muslims, Bosniaks, stereotypes, culture of remembering

UDK 316.323 (497.6)

Ponovna procjena "diskursa socijalnog kapitala" iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive

Zlatan Delić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli

U ovom radu se propituje mogućnost ponovne procjene diskursa socijalnog kapitala u regionalnom kontekstu. Procjena se vrši nakon grandioznih povijesnih diskontinuiteta, poslije internacionalno/pravnih, globalnih 'događaja' – nakon genocidnog nasilja i udruženog zločinačkog poduhvata apliciranog u epistemičkom tijelu evropske kasne modernosti i globalizacije. U društvenim znanostima na Zapadu, socijalni kapital predstavlja se kao multifunkcionalni 'alhemijski resurs', 'magična mjera' i 'čarobni lijek' za sve društvene boljke. U bosanskohercegovačkom okruženju, koje oblikuju i konstruiraju etnonacionalističke i ortačke formacije perifernog kroni kapitalizma, socijalni kapital prvenstveno funkcionira u svojoj negativnoj, tamnoj verziji. Diskurs socijalnog kapitala može preći u svoju suprotnost i tako postati diskurzivna karikatura anomalijske mreže formaliziranih i shematiziranih pojmovnih izraza, retoričkih fraza i ideologema koje maskiraju demokratske mogućnosti upotrebe alternativnih vokabulara i emancipatorskih znanstvenih praksi. Zanemarivanje analize 'tamnih strana socijalnog kapitala' u hegemonijskom poretku etnopolitike dolazi do svog punog izražaja kroz procese samozavaravajuće 'liderske' proizvodnje i reprodukcije ortačkog znanja o politici i političkom. Takva proizvodnja onemogućava samorazumijevanje zajednice i zajedničkog kao 'državnog razloga' čime se sprečava autonomna organizacija društvene saradnje i solidarnosti. Scijentometrijskim normaliziranjem diskurzivnih anomalija, sadržanih u dominantnom konceptu socijalnog kapitala, nastoje se izbjeći alternativni pokušaji analize institucionalnih uslova mogućnosti koje su neophodne za aktiviranja njegovih tamnih strana. Tamne strane socijalnog kapitala, o kojima je Robert Putnam pisao u 22. poglavlju svoje glasovite knjige *Bowling Alone*, postaju društveno nepodnošljive u konstelacijama institucionalnog normaliziranja etnokorupcije i 'fundamentalizma debiliteta' (Svetislav Basara). Zaključak je da prekogranični transdržavni savezi i alijanse, između političkih stranaka, koje svoj identitet, umjesto racionalnim komunikacijskim znacima, žele predstaviti i legitimirati opskurnim 'predznacima' i anomalijskim stranačkim deklaracijama o "ugroženosti" i "ugrozi" – zahtijevaju odlučne 'geoepistemološke rezove' u samom

tkivu politike i političkog, kao i suštinsku epistemičku promjenu u načinima atrikulacije i percepcije poželjnih oblika naše zajedničke društvenosti.

Ključne riječi: bosanskohercegovačko društvo, tamne strane socijalnog kapitala, geoepistemologija, povjerenje, pomirenje, priznanje

Umjesto uvoda

Komentirajući procese regionalne saradnje u emisiji *Kontekst*, na televiziji Al Jazeera, 13. januara ove godine, bivši srbijanski diplomata Srećko Đukić govorio je o presudnom značaju procesa "povjerenja" i "pomirenja" na postjugoslavenskim postratnim prostorima čiji stanovnici već nekoliko decenija ne prestaju da žive u strahu jedni od drugih. Emisija je bila posvećena tome šta nas kao "region" očekuje u 2019. godini. Riječ povjerenje, nazvao je "magičnom" mjerom za saradnju i komunikaciju. Kazao je da je povjerenje "starije od pomirenja", naglašavajući da bi samo "kovanje istinskog povjerenja" moglo biti rješenje "postjugoslavenskih" problema i nesporazuma. Dakle, ono što nam je potrebno, i ono što nama već decenijama nedostaje, jeste "kovanje novog povjerenja" između naših političkih lidera, ili ako hoćete, između naših državnih lidera, rekao je Đukić i nastavio: vidite koliko je vremena prošlo nakon okočanja rata, i mi nijedan problem između ovih država, nismo riješili, odnosno nismo zatvorili, a pojavili su se i neki novi problemi. Moramo priznati da nama nedostaje građenje jednog takvog povjerenja kakvo su nakon Drugog svjetskog rata, nakon sukoba između Njemačke i Francuske, uspostavljali Konrad Adenauer i Charles de Goulle. Svoju analizu zaključio je riječima kako većina problema s kojim smo suočeni jeste, ustvari, posljedica nepovjerenja koje postoji između lidera naših država usprkos postojanju svih tih mreža regionalne i evropske saradnje. Diplomatski diskurs ovog bivšega diplomate odražava preovladavajuću svijest o "magičnoj" moći diskursa o *povjerenju* za koji se vjeruje da u određenim egzistencijalnim i političkim situacijama može poslužiti kao lijek za sve boljke. Diplomatski stavovi o magičnoj moći povjerenja, koje smo ovdje citirali, da bismo otvorili drugačiji kontekst za razumijevanje povjerenja i socijalnog kapitala, zvučali su dosta ubjedljivo bez obzira što u današnjoj Evropi, a posebno na Balkanu, većina političara više nisu povijesne figure poput De Goullea ili Adenauera. Zato vjerujemo da je, poslije svega, upravo iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive, potrebno promijeniti način na koji razumijevamo zajedništvo – ali i iznova, u realnom geopolitičkom i geografskom kontekstu, promisliti značenja relacionih katego-

rija poput "povjerenja", "pomirenja" i "priznanja". Nameću se i brojna druga pitanja. Većina tih pitanja ostavlja dojam kao da ih postavljamo u nekom "začaranom hermeneutičkom krugu". Ali ta pitanja su toliko važna da odgovore na njih ne smijemo prepustiti samo onima koji imaju moć nametanja dominantne interpretacije. Dominantne etnonacionalističke i dominantne neoliberalističke interpretacije stvarnosti nameću se za prevlast upravo u domenima diskurzivne proizvodnje stvarnosti, u čemu bitnu ulogu ima borba za različite vrste moći, odnosno za različite oblike kapitala. Diskurs socijalnog kapitala najprije se počeo upotrebljavati u akademskim krugovima. Mada slabo i neujednačeno definiran, socijalni kapital je već osamdesetih godina prošlog stoljeća, postao raširen među sociolozima, politolozima i ekonomistima koji su, u različitim kontekstima, upotrebljavali ovaj koncept. Nagla popularnost i učestala upotreba kovanice 'socijalni kapital' počela je, međutim, proizvoditi konfuziju. Ta konceptualna zbrka povećavala se tokom vremena, i to se događalo najviše zbog pretjeranog proširenja teorijskog i javnopolitičkog polja upotrebe tog loše definiranog koncepta. Društveni, ekonomski i politički problemi savremenog svijeta (za koje se pretpostavljalo da mogu biti riješeni instrumentalnom primjenom koncepta socijalnog kapitala u organizacijama, javnom upravljanju i biznisu na prijelazu u 21. stoljeće) postajali su sve kompleksniji, dok je značenje onoga što su pojedini autori nazivali tim imenom postajalo sve površnije i neuhvatljivije. To je navelo jedan broj istaživača da, uvođenjem nekih distinkcija, unesu kakav takav red i u teorijama i u konkretnoj praksi korištenja tog izraza. Pojedini autori predložili su razlikovanje između *teorije socijalnog kapitala* i *političkog diskursa socijalnog kapitala*, kako bismo mogli što jasnije razmišljati o njihovom međuodnosu u neoliberalizmu.[1] Međutim, takvi pokušaji, koje ćemo prokomentirati i u nastavku ovoga rada, ostali su rijetki zbog toga što glavna struja društvenih znanosti, predvođena takozvanom "novom ekonomijom", odnosno "kognitivnom ekonomijom znanja i informacija" − nije sklona nikakvim refleksivnim razmatranjima koja bi kritički preispitivala same temelje na kojima ona uzdiže vlastitu diskurzivnu zgradu znanja. Izgleda da diskurs socijalnog kapitala od 2004. gubi vjerodostojnost. Taj gubitak vjerodostojnosti praćen je i relativnim padom njegove popularnosti. Iako se tvrdilo da se želi povezati ekonomske, društvene i političke aspekte međuljudskih interakcija s ciljem povećanja opće dobrobiti ljudi i zajednica − tokom četrdesetak godina intenzivne upotrebe diskursa socijalnog kapitala (u glavnim tokovima zapadnog mišljenja o ekonomiji, društvu, politici, obrazovanju i kulturi), pokazalo se da je taj diskurzivni koncept, ustvari, bio sastavni dio neoliberalizma i kulturnog hegemonizma razvijenih država nad

[1] Ferragina, Arrigoni, 2017.

nerazvijenim ostatkom svijeta. Dakako, rastuće društvene nejednakosti i "jaz u mogućnostima" postali su ključni problem gotovo svih država, a taj problem nije zaobišao nijednu od najrazvijenijih država svijeta – SAD, gdje je koncept socijalnog kapitala najviše i promoviran. Međutim, i danas se u većini popularnih, novoekonomskih interpretacija, pod pojmom socijalni kapital podrazumijeva sistem normi i mreža (unutar zajednice/društva) koje olakšavaju kolektivnu akciju. Drugim riječima, socijalni kapital je društveni (zajednički) resurs koji olakšava pristup pojedinaca drugim društvenim, ekonomskim ili prirodnim resursima. Integralni upitnik (*The Integreted Questionnire*) razvijen od Svjetske banke (*World Bank*), korišten u brojnim empirijskim istraživanjima socijalnog kapitala, sadrži pitanja kojima se nastoji identificirati nivo socijalnog kapitala na šest polja (odnosno dimenzija) koje predstavljaju pojavne oblike socijalnog kapitala: (1) grupe i mreže, (2) povjerenje i solidarnost, (3) kolektivno djelovanje i saradnja, (4) informacije i komunikacija, (5) socijalna kohezija i uključenost i (6) osnaživanje i političko djelovanje. Metodologija mjerenja socijalnog kapitala, vjerovatno, predstavlja svojevrsnu "epistemičku crnu kutiju", naročito nakon 11. aprila 2018., kada su inovirani indikatori za mjerenje socijalnog kapitala.

Globalni uspon i sumrak diskursa socijalnog kapitala

Diskurs socijalnog kapitala u mnogim radovima i razvojnim studijama tretiran je kao "alhemijski resurs" koji može poslužiti za najrazličitije ideološke svrhe. Smatralo se da taj diskurs nudi rješenje za sve probleme. Tako je i uključen u tehnički instrumentarij upravljanja ekonomijom, politikom, kulturom, i ukupnim razvojem onoga što nazivamo društvom. Taj diskurs je ugrađen u unutarnju strukturu zaduženu za epistemičke procese definiranja, deskripcije, preskripcije, mjerenja i evaluacije "stvarnih" (ili projektno predviđenih) ishoda razvojnih politika i praksi upravljanja u svim oblastima ljudskog djelovanja i na granicama primjenljivosti u politikama upravljanja prirodnim resursima, o čemu je pisao Tristan Claridge.[2] Čini se da je sve do 2004. godine, zbog niza okolnosti, bila potisnuta potreba da se u znanostima preispituje "tajna uspjeha" ovog iznenada aktiviranog koncepa, koji je zadobio veliku simboličku i javnopolitičku snagu. Diskurs socijalnog kapitala postao je široko primjenjivan izvan polja društvene teorije; u mnogim sferama javnog upravljanja; u vrlo različitim sektorima i organizacijama ljudskih aktivnosti, čak i izvan ekonomske sfere. Taj diskurs je na obuhvatan način proširen gotovo na sva područja u ekonomiji, politici, kulturi, obrazovanju, zdravstvu i drugim oblastima razvijenog i nerazvijenog svijeta, gdje god se smatralo da je to potrebno i poželjno. Nenamjera-

[2] Claridge, 2004.

vano je nastala konfuzija, napetost između *teorije* socijalnog kapitala i različitih *praksi* njegove retoričke i javnopolitičke upotrebe i zloupotrebe. Upotreba diskursa socijalnog kapitala izvan akademskog područja počela je privlačiti pažnju značajnog broja istraživača, koji su bili zabrinuti zbog ukupnih društvenih učinaka proizvodnje te konfuzije.[3] Kao rezultat odgovora na tu zabrinutost, Emanuele Ferragina i Alessandro Arrigoni su (u tekstu *The Rise and Fall of Social Capital. Requiem for a Theory?)* predložili da treba razlikovati *teoriju socijalnog kapitala* i *politički diskurs socijalnog kapitala.* To je potrebno kako bismo mogli razmišljati o njihovom međusobnom odnosu, i njihovom ukupnom odnosu prema neoliberalizmu. Tvrdili su da je ovo analitičko razlikovanje korisno za razumijevanje postojanja povratnog učinka između teorije i političkog diskursa. Tokom devedesetih godina, veza između teorije socijalnog kapitala i neoliberalizma prenesena je s akademske zajednice na politički diskurs, čime je pridonijela popularizaciji socijalnog kapitala u javnoj sferi. Međutim, tokom vremena rastućih ekonomskih nejednakosti (koje su pogoršane nedavnim ekonomskim krizama) izašlo je na vidjelo da neoliberalni politički program nije kompatibilan s ciljem stvaranja socijalnog kapitala. Veza između socijalnog kapitala i neoliberalizma, tvrde autori, dvosjekli je mač. S jedne strane, ta veza je doprinijela popularizaciji koncepta socijalnog kapitala upravo u vrijeme dok je neoliberalizam stekao političku važnost tokom devedesetih godina: postojanje ove veze pretvorilo je socijalni kapital iz fantastične akademske teorije u važan sastojak novih političkih diskursa i programa. S druge strane, ta veza može biti uzrok smrti socijalnog kapitala. Razlog za moguću smrt socijalnog kapitala autori objašnjavaju situacijom koja se ogleda u činjenici da je u razdoblju koje karakterizira ekonomska kriza − a kojoj su prethodile decenije rastuće ekonomske nejednakosti − politika usmjerena na jačanje socijalnog kapitala nespojiva s neoliberalnim političkim programom.[4] Potom su s različitih strana nastupile još oštrije kritike koncepta socijalnog kapitala. Tvrdilo se da mnoge konceptualizacije socijalnog kapitala pretjerano pojednostavljaju, umanjuju i apstrahiraju koncept do te mjere da gotovo prestaje biti društven. Iako mnogi autori smatraju da je socijalni kapital sredstvo za rješavanje socijalnih pitanja, izoštrene analize koje se bave posmatranjem načina na koji se u stvarnosti donose odluke, pokazuju da se socijalni kapital koristi za suprotne svrhe. Institucionalna moć nametanja mjerila 'socijalnog kapitala' daje mogućnost, prije svega, ortodoksnim ekonomistima da koloniziraju razumijevanje društvenih odnosa – temeljno sociološko područje socijalne sfere – ekonomskim pojmovima, i da, uz sve to,

[3] Poder, 2011.

[4] Ferragina & Arrigoni, 2016.

zamaskiraju tu kolonizaciju upotrebom isključivo pozitivnog koncepta socijalnog kapitala (prešućujući njegove tamne strane), da bi se stvorio privid da se ekonomija nalazi u službi društva i da rješava pitanja društvenih nejednakosti. Naročito je izražena epistemološka napetost između ortodoksnih ekonomisa i sociologa. Kao što sociolozi optužuju ekonomiste za "ekonomizaciju sociologije", tako ekonomisti pokazuju bojazan od "sociologizacije".[5] Bilo kako bilo, porast globalnih, regionalnih i lokalnih nejednakosti lako može ići u prilog onima koji posljednjih godina nalaze da je koncept socijalnog kapitala, od instrumenta za rješavanje socioekonomskih problema, ponovo postao teorijski problem koji raskriva duboku krizu ekonomske znanosti.

Općinjenost povjerenjem u "začaranim" krugovima burazerskog kroni kapitalizma, etnopolitike i etnokorupcije

Općinjenost "povjerenjem" prisutna je ne samo u zdravorazumskim i medijskim raspravama, nego i u tekstualnim raspravama o "socijalnom kapitalu" i njegovoj važnosti za demokratizaciju i ukupni socioekonomski razvoj svakog civiliziranog društva. Ta općinjenost na Zapadu počinje u vrijeme epohalnog uspona neoliberalizma, a evidentna je i u našem *znakovito razobručenom okruženju*, prilikom pokušaja legitimiranja etnopolitike i ortačkog kapitalizma na Balkanu. Paralelno s tim, pokazat ćemo da je diskurs socijalnog kapitala, prije tridesetak godina, osim što se želio nametnuti kao univerzalni "alhemijski resurs" − najpraktičnija društvena i politička teorija pogodna za svaku moguću upotrebu – prošao kroz period neobične javnopolitičke popularnosti i globalnog uspona. To je bilo vrijeme velike javne i političke popularnosti pozitivne (progresivističke) verzije diskursa o socijalnom kapitalu. Socijalni kapital, po mnogo čemu, podsjeća na religiju. On ima svoju pozitivnu (svijetlu) i negativnu (tamnu) stranu. Popularnost površne analize i moda glorificiranja njegovih pozitivnih strana, rasla je u istom onom vremenu kada su ekonomska teorija, praksa i politika postale gotovo opčinjene neoliberalnom idejom izgradnje "jedinstvenog svijeta bez granica" na kognitivnim i metodološkim pretpostavkama i postulatima nove ekonomije znanja i informacija. Tada su njegovi začetnici" („očevi osnivači" koncepta socijalnog kapitala poput Putnama, Colemana, Fukuyame, Bourdieua, Woolcocka, i njihovi brojni epigoni) svojom diskurzivnom produkcijom o socijalnom, kulturnom, simboličkom, intelektualnom i duhovnom kapitalu, doprinijeli sadašnjoj činjenici da je – nakon četrdesetak godina, često i potpuno nekritičkog pisanja o socijalnom kapitalu − količina pomodne i dosta površne literature o toj temi, postala toliko velika da je cijela ta produkci-

[5] Halpern, 2005., 31.

ja postala doslovno nepregledna, a ponekad, naročito u radovima ortodoksnih ekonomista, i skoro "besmislena", jer cijeli koncept gubi kontakt sa stvarnošću zato što neoliberalni politički program nije kompatibilan s ciljem stvaranja socijalnog kapitala. Međutim, ako se zadržimo na globalnoj razini razmatranja mogućih razloga za "nagli uspon" i kasniji sumrak, odnosno pad diskursa o socijalnom kapitalu, potrebno je reći sljedeće. Tokom vremena rastućih ekonomskih nejednakosti izašlo je na vidjelo da neoliberalni politički program nije kompatibilan s ciljem stvaranja socijalnog kapitala. Problem nije bio samo u površnosti tog diskursa, nego u činjenici da je ta površnost izgleda postala norma. "Tajna uspjeha", odnosno tajna teorijske i javnopolitičke popularnosti tog diskurzivnog koncepta, vjerovatno bi mogla biti raskrivena ukoliko bismo analitičku pažnju usmjerili prema diskurzivnoj, narativnoj i metodološkoj privlačnosti, koja još postoji, prema jednoj takvoj vrsti (vjerovatno strateške) "površnosti" i prema analizi njene strateške funkcije, dakle prema analizi uloge koju je ta strateška površnost imala u izgradnji cjelokupne te arheološke građevine koju nazivamo diskursom ili anatomijom socijalnog kapitala. Riječ je o neobično privlačnom obliku površnosti u razumijevanju društva, ekonomije i politike s kojom bismo mogli uporediti još samo površnost pregledavanja sadržaja na Fejzbuku.[6] Taj oblik površnosti karakterizira jedan opasan epistemički prekid s dugom tradicijom kritičkih istraživanja odnosa između socio ekonomske strukture društva i društvene akcije kojom su bili preokupirani sociolozi globalizacije.[7] Međutim,

[6] U zanimljivoj knjizi naslova *Antidruštvene mreže*, Siva Vaidhynathan objašnjava kako se dogodilo to da je u našem globalnom medijskom ekosistemu postalo gotovo "nemoguće razlikovati lični osvrt napisan za neki od više desetina blogova na veb-sajtu *Washington Posta* od ozbiljnog istraživačkog članka koji je možda objavljen na naslovnoj strani tog dnevnog lista" (Vajdijanatan, S.: *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio, 2018., str. 18, 19.)

[7] Tu "stratešku površnost" lako možemo prepoznati u činjenici da najveći broj radova o "socijalnom kapitalu", kako prema citiranim autorima, tako i prema ključnim riječima, načinu bespogovornog usvajanja performativno propisane metodologije, načinima argumentacije, kao i prema svemu drugom što ih na imanentan način karakterizira – toliko liči na većinu drugih radova o temi socijalnog kapitala da bi se takva vrsta pisanja, na najjednostavniji način, vjerovatno, mogla uspoređivati s građenjem jednog velikog gnijezda u golubarniku koji je tokom vremena postepeno sve više postajao prepun nanesenih jaja i u kome sva jaja liče jedno na drugo a svako od njih pojedinačno isto toliko liči i na bilo koje drugo iz istog tog gnijezda. Pitanje koje bismo, poslije svega, najzad možda trebali postaviti glasi: kako je ta teorijska, ili bolje reći antiteorijska i metodološka apsolutizacija diskursa i metodologije mjerenja socijalnog kapitala uopće (bila) moguća? Kako je bilo moguće da ta opsesija traje tako dugo da se, čak i prema priznanju najžešćih kritičara, toj opsesiji još ne nazire skori kraj unatoč toliko očitoj, i već prepoznatoj, površnosti? Pod diskursom – a samim tim i diskursom socijalnog kapitala – u ovom radu podrazumijevamo sistem za stvaranje skupa iskaza

u posljednje vrijeme događa se i nesto drugo, o čemu je među prvima, na inovativan način pisao Tristan Claridge.

Ovdje želimo pokazati da je diskurzivna arheologija koncepta socijalnog kapitala od 80-ih godina 20. stoljeća, bila izgrađena na ideologijskim temeljima "kognitivnog kapitalizma[8], te da je već 2004. godine (ili nekoliko godina ranije) u pogledima kritičara, postalo jasno da se ogromnoj popularnosti ovog koncepta, zbog sve očitije diskrepancije između diskursa socijalnog kapitala i istinskih potreba ljudi i zajednica − uskoro približava kraj.[9] Od momenta kada je u društvenim znanostima normalizirana epistemološki suspektna (više retorička, nego znanstvena) praksa da se olako govori o različitim vrstama međusobno konvertibilnih oblika kapitala, kao što su socijalni, kulturni, intelektualni, simbolički, duhovni i tako dalje, kao da se obistinila konstatacija koju je izrekao Bruno Latour, a koja glasi: "Naš je intelektualni život loše napravljen. Epistemologija, društvene nauke, nauke o tekstu, sve su one etablirane, ali pod uslovom da su razdvojene".[10] Zato na sljedećim stranicama pokušavamo primijeniti drugačiji logiku i makar u grubim crtama povezati više različitih logika i više različitih razina na kojima je moguće govoriti o razlozima uspona i neslavnog pada diskursa o socijalnom kapitalu. Kao prvo, postoji mnogo načina da se približimo problemu diskurzivne konceptualizacije socijalnog kapitala, ali s obzirom na složenost koncepta i obilježja savremenog društva na koje se primjenjuje, nema nijedne najbolje metode. Lansiranje sintagme sastavljene od te dvije krupne ekonomske i sociološke kategorije: "socijalni" i "kapital" – tj. pokušaj njihovog objedinjavanja u homogenu značenjsku cjelinu, za neke od najznačajnijih novijih znanstvenika kao što su Thomas Piketty (autor knjige *Kapital u 21. stoljeću*) i Jona Elster (norveški politički znanstvenik koji se bavi filozofijom društvenih

i retoričkih praksi koje, pošto uđu u glavne ekonomske i obrazovne institucije, izgledaju ne samo normalno, nego i dosta privlačno te ih je skoro nemoguće ignorirati, a još teže (ili skoro nemoguće) javno kritizirati, osim ukoliko ne želimo da naškodimo sami sebi. Veliku zagonetku predstavlja činjenica kako se uopće moglo dogoditi da su društvene znanosti, nakon tako plodnog razdoblja kritičke teorije društva, teorije teksta i dekonstrukcije – dopustile da se diskurs socijalnog kapitala nametne kao alhemijski resurs, čarobni lijek – najmoćnija (institucionalno propisana) metodologija koja služi ne samo za dijagnosticiranje, definiranje i opisivanje gotovo svih problema u ekonomiji, društvu i politici, nego i kao neupitna osnova za njihovo rješavanje u javnopolitičkim praksama razvoja svih zemalja svijeta.

[8] Vercellone, 2007.

[9] Ovaj rad se, u novim geopolitičkim okolnostima, bavi geoepistemološkom reinterpretacijom nekoliko osnovnih ideja iz koautorske studije (Delić, Šarić, Sadadinović) objavljene pod naslovom "Značaj socijalnog kapitala za socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine", Tuzla, 2018.

[10] Latur, 2010., 20.

znanosti, neoklasičnom ekonomijom i teorijom racionalnog izbora) socijalni kapital nije pravi kapital.[11]

Drugo, posebno zanimljiv primjer istraživačke inovacije predstavljao bi pokušaj da iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive, isprobamo mogućnost kritike ukupnih kognitivnih i metodoloških dometa diskursa socijalnog kapitala, naročito njegove pozitivne verzije, imajući u vidu povijesne *diskontinuitete* koji su nastali kao rezultat genocida i udruženog zločinačkog poduhvata protiv bosanskohercegovačkog stanovništva, a u ime realizacije anticivilizacijske ideje da zajednički život različito klasificiranih i imenovanih ljudskih bića nije moguć.[12] Pri tome izgleda još nije moguće, na metodološki koherentan na-

[11] Sama ta dijagnoza, iskazana od respektabilnog istraživača "prirode kapitala", onemogućila je da za ovako kratko vrijeme, na dva plana (socioekonomskom i sigurnosnom), izvršimo definitivnu procjenu diskursa socijalnog kapitala i, naročito, procjenu razine gubitka povjerenja u institucije i političare koji govore u ime "svog naroda", u našim okolnostima. Budući da su i genocid i udruženi zločinački poduhvat nad bosanskim civilima nastali kao rezultat planiranih kolektivnih akcija čiji je cilj bio ratna podjela Bosne i Hercegovine na dva dijela, poslijeratne privatizacijske pljačke javnih dobara unijele su dodatno nepovjerenje u opticajne politike kolektivnog predstavljanja stanovništva u ime esencijalistički shvaćenog etniciteta, za koji se tvrdi da nema granica, slično kao što i današnje tržište navodno nema granica, i čije se granice sve češće prepliću sa bodljikavim žicama kao posljednjim civilizacijskim oznakama za razgraničenje jednih od drugih..

[12] Pitanje je da li bi objašnjenje popularnosti diskursa socijalnog kapitala u društvenim znanostima i javnim politikama na Zapadu možda trebali tražiti u činjenici da zapadna društva, nakon Drugog svjetskog rata, nisu bila zahvaćena dubokim strukturalnim lomovima i potresima kao što su ratovi, genocid, internacionalno i krivično dokazani udruženi zločinački poduhvat i slično te je diskurs socijalnog kapitala u tim društvima funkcionirao kao ideološko sredstvo za unapređenje funkcioniranja tih ionako funkcionalnih i po svemu stabilnih društava? Međutim, nisu sva društva ista, mada ih nominalno nazivamo tim zajedničkim imenom, pripisujući im, prema potrebi, i dodatne, distinktivne atribute i određenja. Da li je uopće, bez dodatnih analitičkih strategija i objašnjenja opravdano i (1) takozvana "prosperitetna društva zapadne Evrope", s jedne strane, dakle društva koja nisu doživjela ratne traume, i (2) postratna, postgenocidna društva, s druge strane, koja su imala iskustvo genocida i udruženog zločinačkog poduhvata i koja su već decenijama (od 1995. godine pa sve do 2019.) izložena permanentnom simboličkom nasilju i eksplicitnom etno-klero-naciofašističkom političkom djelovanju – posmatrati, analizirati i objašnjavati uz pomoć konceptualno suženih i ograničenih analitičkih alata. Među takvim alatima vjerovatno prednjači diskurzivni koncept socijalnog kapitala, odnosno koncept (apstraktnog i deteritorijaliziranog) "povjerenja". Čini se da u globalnoj politici, ekonomiji i međunarodnim odnosima "povjerenja" nema u onoj mjeri u kojoj bi to bilo potrebno. Ali zašto je to tako? Kao da se pokazalo da deteritorijaliziranoga povjerenja, nema ni u Davosu na Svjetskom ekonomskom forumu održanom u januaru 2019. godine. Uz to, kao da se pokazuje da nekog apstraktnog, deteritorijaliziranog povjerenja u određene politike identiteta i u određene političke lidere (koji već u performativnom jezičkom izričaju "moj narod", pokazuju

čin, uskladiti razumijevanje globalne i regionalne geoepistemološke situacije u kojoj se nalazimo kada govorimo o svijetlim i tamnim stranama socijalnog kapitala. Razumijevanje načina kako se koristi povijest, da bi se pravila nova povijest, bio je primarni izvor mnogih emancipatorskih razmišljanja u prošlosti. Međutim, danas je možda prostor, reafirmacija prostora, "stvaranje geografije" više nego stvaranje povijesti, to što nam omogućava taktičko i teorijsko otkrivanje svijeta.[13] Može li postmoderna rekompozicija rigidnog historijskog narativa, omogućiti da pobjegnemo iz temporalnog zatvora jezika, u nove prostore slobode i ljudskosti? Kako je uopće moguće obrazovati jednu novu "humana geografiju", svjesnu mnogostrukih značenja "granice", uz pomoć osmišljavanja hermeneutike prostora, geoepistemologije, antropologije i antropologije države? Geoepistemologiju pokušavamo razumjeti kao kritički usmjeren pravac istraživanja eksplanatornih i metodoloških dometa teorijske i javnopolitičke upotrebe diskursa socijalnog kapitala u vremenu i prostoru postjugoslavenske tranzicije iz socijalizma u pogrešno razumljeni "kognitivni kapitalizam" do koga se željelo doći uz pomoć masovnih ratnih zločina i masovnih poslijeratnih pljački javnih dobara, tako da je rezultat svega toga izgleda ortački, crony kapitalizam. Geoepistemologija je u oštroj suprotnosti prema diskursu nove ekonomije znanja i informacija koja strateški negira ulogu države i teritorije, brišući te odrednice iz svojih novoekonomskih deteritorijaliziranih vokabulara o upravljanju. Ovaj pravac istraživanja, koji vežemo uz ime Michaela Foucaulta, neophodno je imati u vidu, kao pokušaj revitalizacije zahtjeva za epistemološkim i normativnim oporavkom društvenih i humanističkih znanosti nakon kolapsa povlaštene, neoliberalne naracije, o uspostavljanju takozvanog "svijeta bez granica".[14] Budući da u novoekonomskom određenju značenja sintagme "socijalni kapital" izgleda nije jasno šta je "kapital" a šta "socijalna sfera", neophodno je vratiti se nekoliko decenija unazad, u prostore proizvodnje stvarnih i imaginarnih značenja 'pro-

da privatiziraju cijele narode, pretvarajući ih tako u srednjovjekovne podanike), ne može biti ni u kontekstu poricanja internacionalnih presuda Haškog tribunala? Može li biti povjerenja u apstraktni diskurs socijalnog kapitala u kontekstu javnih političkih promocija "zajedničkih" deklaracija koje na apstraktan, deteritorijaliziran način govore o "položaju naroda" i u kojima se eksplicitno negiraju internacionalne krivične presude o udruženom zločinačkom poduhvatu koji je počinjen u ime istog ili susjednog naroda u čije ime se donose iste ili slične deklaracije u susjednim državama koje negiraju granice između tih država. Mogu li nam možda pomoći precizni pristupi razumijevanju *granica* uz pomoć geoepistemologije i kritičke arheologije prostora, da bismo bolje objašnjavali regionalne, a možda i globalne promjene u izmještanju horizonata iz kojih govorimo o promjenama u poimanju modernih i postmodernih geografija i teritorijalnih granica između susjednih i udaljenih država?

[13] Sodža, 2013., 7.

[14] Kenichi Ohmae, 2007.

mjena' ne samo uz pomoć diskursa socijalnog kapitala nego i uz pomoć drugih diskurzivnih strategija. Jedan od ključnih zadataka filozofije društvenih znanosti, geoepistemologije i sociologije znanja, možemo vidjeti u pedagogiji pojmova, odnosno u obrazovanju značenja ključnih pojmovnih izraza (terminologije) u konkretnom geografskom kontekstu. "Ne postoji nebo za pojmove. Oni moraju biti izumljeni, napravljeni, ili tačnije stvoreni", pisali su Gilles Deleuze i Felix Guattari u svom glasovitom djelu Šta je filozofija? Osim toga, ovi autori su smatrali da se pitanje šta je filozofija možda može postaviti tek pred kraj života, kad dođe starost i nastupi čas da se govori konkretno.[15] Gledano iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive, trebalo bi biti očito da bi, poslije genocida i poslije udruženog zločinačkog poduhvata, trebalo prestati poigravati se "mapama" i da bi, radi odlučnog podržavanja evropskih vrijednosti kulture mira, trebalo napustiti prakse, projekte i same ideje zasnovane na patološkim uvjerenjima u mogućnost miroljubivog teritorijanog razbijanja integralnog prostora i teritorije Bosne i Hercegovine. U pojmu geoepistemologije, nalaze se dijelovi i djelići geografije, dijelovi znanja, dijelovi prostora i dijelovi ljudskih praksi, djelići topografije i mapa, mapa znanja i moći. Geoepistemogija, dakle, zaoštrava pitanje odnosa između prostora, znanja, moći i kolektivnog djelovanja koje se vrši u ime nekog znanja, ili u ime neke moći, koja je nerazdvojna od nekog disciplinirano, institucionalnog znanja, od nekog sistema kolektivnih uvjerenja i ideologije uspjeha. Šta danas, nakon svega, iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive znači uspjeh, i za koga?[16] Da li su toliko spominjano "povjerenje" i toliko spominjano "pomirenje", ustvari, samo isprazne retoričke fraze ukoliko

[15] Vjerujem da je za bosanskohercegovačko društvo i državu – a prije svega za bosanskohercegovačko državno okruženje – već odavno došao taj čas kada se mora govoriti "konkretno". Neophodno je obrazovati pojmovnu, terminološku razliku između izraza kao što su: etnicitet, vjera, religija, država, državna granica, itd.

[16] Može li se reći da su "uspješni" oni koji su naređivali i izvršavali masovne zločine nad civilima i koji su sve do 2019. ostali institucionalno, krivičnopravno nekažnjeni za počinjena zlodjela? Možemo li reći da su "uspješni" oni koji su tokom prethodnih decenija 'udruženo' opljačkali široke slojeve stanovništva a da ih sve do 2019. godine nije stigla zaslužena kazna? Možemo li imati povjerenje u one koji promoviraju zločinačke politike identiteta i negiraju genocid i udruženi zločinački poduhvat, da bi u skladu s logikom ortačkog kapitalizma kapitalizirali preveliku razinu bola koji su nanijeli "svom narodu", zaklinjući se decenijama u "zaštitu vitalnog nacionalnog interesa" istog tog naroda? Kako se diskurs socijalnog kapitala i povjerenja nosi sa ovakvom vrstom pitanja u kojima se prepliću i ekonomska i socijalna i sigurnosna i demografska, ali, prije svega, krivičnopravna i internacionalnopravna dimenzija tranzicije? Da li žrtva može imati povjerenje u one koji su "žrtvu" načinili žrtvom samo zato jer zločinci "žrtvu" nisu priznavali kao ljudsko biće koje ima svoje ljudsko dostojanstvo? Nije li ljudsko priznanje, odnosno pravo na priznanje, starije i od povjerenja i od pomirenja?

bosansko okruženje, koje je u biti antibosansko, nije osviješteno i moralno zrelo za prakticiranje iskrene "politike priznanja", u smislu spremnosti na priznanje samostalnosti bosanskohercegovačkog društva i države?[17] Da li je priznanje genocida i udruženog zločinačkog poduhvata uopće moguće očekivati u hegemonijskim konstelacijama ortačkog kapitalizma, i u situaciji višedecenijskog normaliziranja etnokorupcije i 'fundamentalizma debiliteta', koji se, izgleda, nalazi u skrivenoj osnovi balkanskoga crony kapitalizma? Zašto nema terapeutskog, katarzičnog priznanja genocida i UZP-a barem radi budućnosti i života naraštaja koji su rođeni nakon tih užasavajućih događaja destrukcije ideje i prakse zajedništva? Da li to priznanje može doći od strane 'zapovjednih etničkih Subjekata' – nedodirljivih 'očeva nacije' 'za koje se pretpostavlja da znaju' prve i posljednje razloge svih stvari? Jesu li okolni, ulančavajući i nadopunjavajući etnovokabulari o "ugroženosti" i "ugrozi" samo "mog naroda" istrošeni? Jesu li oni istrošeni do te mjere da su postali neupotrebljivi u javnom prostoru ili je te vokabulare, narative i ideologeme, uz pomoć novomedijskih manipulacija, stalnog proizvođenja kolektivne mržnje - moguće revizalizirati i staviti u službu novih ratnih mobilizacija protiv prvih komšija kao i devedesetih? Bosansko iskustvo genocida i udruženog zločinačkog poduhvata postalo je mnogostruko signifikantno za normativno samopoimanje Evrope kojoj Bosna na ambivalentan način istovremeno i pripada i ne pripada. Da li bi pozitivistička verzija diskursa SK kao dosta popularna metodološka matrica mogla biti i sasvim pouzdana analitička osnova na kojoj bi bilo moguće razmotriti pravi smisao i značenje postavljenih pitanja? Diskurzivni koncept socijalnog kapitala već četrdesetak godina se upotrebljava kao moćno analitičko sredstvo za objašnjavanje načinâ kako kultura, povjerenje i

[17] Navedimo primjer nedavnog javnog prakticiranja političkog nasilja i eksplicitne mržnje: "Bosna je smrznuta, ukočena, zakočena zemlja kojoj nema spasa", kazala je predsjednica entiteta RS, u izjavi koju je prenijela FTV u drugom dnevniku 14. januara 2019. godine. Kakva je to izjava? Kakve mogu biti, posljedice izgovaranja jednog takvog performativnog govornog čina? Ko može očekivati da se može imati povjerenje u osobu X (ili u bilo koju osobu Y) koja u ime bilo kojeg skupa osoba, iznosi jednu takvu izjavu? Kako, hipotetski rečeno, skup osoba koje nominalno pripadaju skupu A može imati povjerenja u pojedinačnu osobu X koja nominalno tvrdi da pripada skupu B i koja u ime cijelog skupa B izjavljuje da skup B (kome pripada X) ne priznaje pravo na postojanje skupu A uz zaključak da cijelom skupu A (prema samovoljnoj izjavi X) "nema spasa" samo zato što X uživa nanositi bol cijelom skupu A u ime cijelog skupa B, u čije ime i govori dok to očito sa zadovoljstvo i čini? Nadalje, kako možemo imati povjerenje u osobe iz nekog skupa C, za koje osoba Y tvrdi da ne pripadaju skupu C samo zato što je moguće pogrešno vjerovati da naziv (ili ime skupa C) "može sugerirati neku drugu poruku" a ne C kao takvo, kao što je pokušao objasniti jedan drugi predstavnik naroda koji se, stalno iznova, već decenijama, poslije svega, zaklinje u logiku "legitimnog predstavljanja svog naroda"?

saradnja među ljudima mogu biti stavljeni u funkciju napretka i osiguranja općeg dobra, u smislu razvoja ekonomije i blagostanja društva u cjelini.[18] U diskursima političara i novinara ne obraća se potrebna pažnja na razlikovanje pojmova kao što su "nacija", "vjera", "religija", "narod", "etnicitet", "kultura" i slično. Zbirna, krovna oznaka, za sve te različite kategorijalne izraze postala je imenica "korpus". Možemo li razumjeti zašto se takvo stanje održava već decenijama i kome to, zapravo, odgovara? Teror novomedijske buke ometa racionalnu komunikaciju između političkih aktera i javnosti. Regionalna politička i novomedijska arena obilježava se direktnim i sublimnim oblicima nasilja: identitarnog, ekonomskog, psihološkog, institucionalnog i svakog drugog. Kako uopće možemo smisleno govoriti o povjerenju u jednom takvom okruženju?[19]

[18] Za glavne tokove društvenih znanosti u Evropi, koje su prema vlastitim samopisima njihove društvene uloge (uz SAD i nekolicinu tehnoznanstveno razvijenih zemalja na istoku, poput Japana ili Izraela), 'zadužene' za proizvodnju teorijskog i operativnog znanja; odnosno za standardizirajuće performativno propisivanje metodologija i pravila upotrebe terminologije o tom znanju (kao i za sva racionalno organizirana društva sposobna za vlastitu samodeskripciju, bez obzira na sporadične krize kojima nastoje svjesno upravljati), u praksi višedecenijske teorijske i javnopolitičke upotrebe diskursa socijalnog kapitala nema ništa sporno što bi moglo dovesti u pitanje koherentnost minimalnog zajedničkog značenja te sintagme. Istovremeno, pojmovi poput "zajednice" i "zajedništva", "udruživanja" i "razdruživanja", kao i pojmovni poput "geografske karte" i "geografske i političke teritorije" u kontekstu "postglobalne" krize poimanja identiteta onoga što nazivamo "evropskim" političkim, normativnim i geoepistemičkim 'zajedništvom', možda nikada nisu bili nejasniji nego nakon genocida i udruženog zločinačkog poduhvata protiv bosanskohercegovačkog civilnog stanivništva koje je istovremeno i autohtono stanovništvo starog evropskog kontinenta. Bitno je naglasiti da su genocid i udruženi zločinački poduhvat u ratu protiv Republike Bosne i Hecegovine nastali na temelju udruženog, odnosno zajedničkog insistiranja etno-klero neofašističkih politika i političara, na nasilnoj aplikaciji ideje da zajednički život i zajedništvo u Evropi i u svijetu više nisu mogući. Kako je onda moguće povjerenje u politiku, političke institucije i političare koji nisu odustali od ratnih, zločinačkih politika identiteta? Da li je uopće poželjno insistirati da trebamo "graditi" ili "kovati" novo povjerenje u političke ili državne lidere ukoliko ti isti lideri nisu odustali od zločinačkih politika predstavljanja građana koji žive u "najbližoj blizini" spoljnih i unutarnjih granica Evropske unije? Na koji način uopće možemo, poslije svega, kontekstualizirati i rekontekstualizirati različite diskurse o socijalnom kapitalu i povjerenju ako su te ratne politike reaktualizirane u obliku bestijalnih zahtjeva za administrativnim i "teritorijalnim" razbijanjem Bosne i Hercegovine?

[19] Kako možemo imitirati samo pozitivističku verziju diskursa o socijalnom kapitalu i ponavljati da je temeljni problem tranzicije u eroziji socijalnog kapitala? Trebamo li ignorirati očito djelovanje "tamnih strana socijalnog kapitala", tamne strane interesnog "udruživanja" u etno-klero-novo-kapitalističke, često i neofašističke saveze i alijanse između pojedinih lidera? Šta činimo ako nekritički tvrdimo da bi svi naši tranzicijski problemi bili riješeni kada bismo "iskovali novo povjerenje" u postojeće Dejtonske institucije, u postojeće politike identiteta, u

Pokušaj ponovne procjene diskursa socijalnog kapitala iz perspektive geoepistemologije

Diskurzivna arheologija jednog broja rasprava o socijalnom kapitalu, koje su razvijene u proteklih četrdesetak godina, bitno je deteritorijalizirana, pretjerano formalizirana i shematska. Skoro da nema nikavne praktične niti javne koristi od jednog dijela tih rasprava osim što one ukazuju na svoja vlastita kognitivna ograničenja i neophodnost ozbiljne rekonstrukcije društvenih znanosti i njenih institucija. Većina tih rasprava potpuno zanemaruju analizu 'tamnih strana socijalnog kapitala' ignorirajući važnost izučavanja djelatne snage simbolički organiziranog nasilja i njemu imanentnog zla. Većina tih rasprava, također, zanemaruje "tamne strane" i ortačku interesnu logiku prisutnu u formiranju transgraničnih etno-klero-novofašističkih saveza i alijansi koje region Zapadnog Balkana – u karikaturalnoj verziji teritorijalnog i administrativnog razgraničenja zapadnog balkona od istočnog balkona.[20] Progresivistička verzija novoekonomskog diskursa o socijal-

postojeće etnički definirane politike kolektivne reprezentacije građana iza kojih je ostala samo nasilno proizvedena kolektivna smrt, pustoš, bijeda i avetinjski prostori ispražnjeni od ljudi? Moguće je da se s diskursom socijalnog kapitala događalo to da se njegova pozitivna, progresivistička verzija – koja je kontinuirano razvijana, usavršavana i unapređivana tokom prethodnih četrdesetak godina u najrazličitijim prilikama selektivnog naglašavanja samo njegove svijetle strane, i uz pomoć blagodarnoga nadzora moćnih finansijskih i obrazovnih institucija nad metodologijama i procedurama njegove upotrebe – nastojala nametnuti kao jedan univerzalni eksplanatorni koncept, koji je trebao "poslužiti" za objašnjenje najvećeg broja društvenih, ekonomskih, kulturnih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih fenomena. Smetnja svemu tome nije bila ni činjenica da je sam koncept – od početka – bio slabo definiran. Zašto se onda čudimo ako barem danas, na kraju druge dekade 21. stoljeća, nakon grandioznih civilizacijskih diskontinuiteta, lomova, prekida i niza ulančavajućih kriza koje graniče s odgođenim katastofama globalnog samouništenja – počinjemo uviđati da progresivistička verzija tog diskurzivnog koncepta nije uspjela ispuniti prvobitna očekivanja. Budući da su bosanskohercegovačko društvo i država upravo devedesetih godina dvadesetog stoljeća – u periodu od 1992. do 1995. bili izloženi ratnoj destrukciji, genocidu i udruženom zločinačkom poduhvatu protiv civilnog stanovništva, i budući da su najznačajnije konceptualizacije diskursa socijalnog kapitala u pisanju autora poput Putnama, Bourdieaua, Colemana, nastajale u isto to vrijeme, ili nešto ranije, jedan od najvećih izazova za rijetke istraživače koji su se u našem geoepistemološkom kontekstu bavili sličnim temama predstavljao je pokušaj da se pozitivnom pojmovnom terminologijom preuzetom iz diskursa socijalnog kapitala („zajednica", "reciprocitet", "udruženo kolektivno djelovanje" "povjerenje", "norme", mreže", "solidarnost", "komunikacija", "aktivizam" i tako dalje) govori o dinamici razvoja ekonomije, društva, politike, sigurnosti itd.

[20] O zgodnim metaforama "Zapadni Balkan" i "zapadni balkon", vidjeti u: Milardović, A.: *Zapadni Balkan*. Osijek: Zagreb: Split, 2000. i Milardović, A.: *Zapadni balkon*, Zagreb: Pan Liber, 2009. Tako opet dolazimo do lustracije: "Martin Heidegger se naposljetku našao pred prisilnim suočavanjem s prošlošću, jer je 1947. bio demisioniran sa Sveučilišta i nad njim je provedena lustracija/purifikacija. Od tada pa do danas nisu prestale polemike o kontroverza-

nom kapitalu ne želi vidjeti stvarnost revitalizacije zločinačkih saveza, oživljavanje sigurnosno spornih stranačkih "zajednica", organizacija i pokreta koji su sačinjeni od korumpiranih grupa i pojedinaca. Ta verzija zanemaruje surovu stvarnost populističkog "udruživanje" u svrhu počinjenja masovnih zločina ili masovnih pljački čija je posljedica uništavanja javnih dobara, kolaps ideje i prakse visokog obrazovanja i frustrirajuća depopulacija. Iskustvo udružene destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države doista nam može dosta toga reći, a najviše o tamnim, negativnim vrstama i oblicima strateškog ili taktičkog "udruživanja" ekonomskih i političkih struktura moći i vlasti s ciljem počinjenja svakojakih nečovječnih djela.[21] U dominantnim načinima etno-klerikalnog ustanovljavanja, ili boje reći prekoračivanja, državnih granica, nema mjesta za Bosnu – za bosansku formu lijepog zajedništva. Bosanska forma zajedništva tu je jednostavno višak. Ona je suvišna i nepotrebna. A to ne bi trebalo predstavljati problem. Jer je, do sada, već trebalo svima postati jasno da je Bosna praktično nemoguća država. Onome kome to samo po sebi nije jasno ne treba ga ni ubjeđivati. U tome je suština zla koje lako mijenja lik. Zato je ono, po definiciji nedefinljivo, kao i briga za "svoj narod". Etno-klero-novo-kapitalistički poduzetnici, često bivši komunisti, u svojoj konačno osviještenoj, višedecenijskoj praksi nadmenog demonstriranja kako se štite 'vitalni nacionalni interesi svoga naroda' – uzdaju se u "spas koji bi im došao od Crne internacionale evropskih šovinista, nacionalista i rasista".[22] Nije li stoga samo prividno ispravna teza s početka ovoga teksta koja glasi da bismo

ma vezanim uz lik i djelo posljednjeg velikog filozofa Zapada, koji je najavio kraj filozofije, dominaciju planetarne tehnike i svjetsku tehničku državu, anticipiravši tako novu globalizaciju" Milardović, A. *Zapadni balkon*, str. 207.

[21] Većina dosadašnjih rasprava zanemarivala je analizu tamnih strana socijalnog kapitala vjerovatno i zato jer bi istraživanje tih dimenzija moglo biti opasno po same istraživače, koji bi se upustili u prikupljanje činjeničnih dokaza neophodnih za bilo kakvu objektivnu istragu ili dublje istraživanje... Zato su opticajne rasprave u Regionu uglavnom bile fokusirane na pozitivne aspekte "udruživanja", odnosno na pozitivnu verziju socijalnog kapitala i povjerenja koja, navodno, doprinosi najvećoj dobrobiti najvećeg broja ljudi. U takvim raspravama, kao po pravilu, nailazimo na sljedeće formalne elemente: problem definiranja socijalnog kapitala; konceptualizaciju socijalnog kapitala; različite pristupe klasifikacijama i klasifikacije različitih pristupa u istraživanjima socijalnog kapitala; dimenzije, vrste, tipove i razine socijalnog kapitala; dileme da li je socijalni kapital uopće kapital; objašnjenja interakcija između različitih razina socijalnog kapitala; određivače socijalnog kapitala; primjenu socijalnog kapitala; kognitivne, strukturalne i eksplanatorne nedostatake i pad povjerenja u važnost koncepta socijalnog kapitala; dileme i kontroverze koje nastaju prilikom primjene metodologija propisanih za egzaktno mjerenje socijalnog kapitala; i vrlo rijetko: dileme o tome da li koncept socijalnog kapitala treba napustiti.

[22] Mujkić, 2018., 57.

trebali kovati novo i sve jače povjerenje u naše čuvare i zaštitnike naših vitalnih interesa. Za pozitiviste je to izgleda moguće, jer bismo svi jednoglasno trebali zboriti kako ćemo zajednički "spriječiti eroziju socijalnog kapitala" i stisnuti naše redove u novim formama *mračnog prekograničnog zajedništva* izgrađenog isključivo na vjeri i naciji – na 'fundamentalizmu debiliteta' – isključujući i brišući druge. Najutjecajnija istraživanja socijalnog kapitala nastala su, dakle, devedesetih godina, upravo u vrijeme kada se vodio rat protiv bosanskohercegovačkog civilnog stanovništva pod devizom da *zajednički život* u Bosni i Hercegovini nije moguć i da je Bosna praktično nemoguća država. Ta i danas najutjecajnija istraživanja socijalnog kapitala koja je u društvene znanosti inaugurirao utjecajni američki politolog Robert Putnam, nisu bila usmjerena na analizu Balkanskog poluotoka; nisu bila usmjerena na Bosnu i događajući genocid i udruženi zločinački poduhvat, nego upravo suprotno, ta istraživanja su usmjerena na Apeninski poluotok, na Italiju i SAD, i ta istraživanja općenito sugeriraju da nam društvene veze pomažu da budemo zdravi, imućni i mudri. "Živeti bez društvenog kapitala nije lako, bez obzira na to da li se radi o seljaku u južnoj Italiji, siromašnom stanovniku centra američkog grada ili bogatom preduzetniku u industrijskoj oblasti visoke tehnologije".[23] Izgradnja međusobnog povjerenja, koje predstavlja ključna odliku socijalnog kapitala, pojavljuje se kao neophodna pretpostavka ekonomskog i društvenog razvoja u tranzicijskim državama.[24]

Umjesto zaključka možemo reći sljedeće. Socijalni kapital nije "došao niotkuda", kako se to, 90-ih godina, u britanskoj sociologiji, tvrdilo za 'globalizaciju'. Socijalni kapital imao je vlastitu putanju. Ta je putanja počela u Italiji i SAD-u. Potom se putanja proširila po Evropi da bi, najzad, uz pomoć institucionalne moći Svjetske banke, u obliku analitičkog instrumenta otjelotvorenog u scijentometrijskim statističkim indikatorima za mjerenje razvoja i demokratizacije društava, diskurs 'socijalnog kapitala' bio proširen po cijelom svijetu. Definicije socijalnog kapitala su brojne i znanstveno neusaglašene. Unatoč postojanju mnoštva sličnih definicija sam koncept nije dobro definiran u odnosu na druge sociološke teorije i koncepte, te smo pokušali braniti tezu da taj koncept ne treba apsolutizirati, jer on može funkcionirati kao univerzalni i dominantni diskurzivni koncept za analizu svih društvenih fenomena, naročito onih koji su definirani kao univerzalni a univerzalni su samo onda ako opisuju ili propisuju same epistemičke i vrijednosno-normativne temelje naše ljudskosti. Taj diskurzivni koncept nije mogao biti konstruiran za analizu postgenocidnih društava koja su brutalno pogođena projektima humanog preseljavanja naroda, genocidu, trgovi-

[23] Putnam, 2008., 377-378.

[24] Fukuyama, 1995.

ni ljudima, trgovini političkim pozicijama, trgovini biračkim glasovima. Čini se da je, nakon četrdesetak godina intenzivne upotrebe tog diskurzivnog koncepta, na globalnoj razini, progresivistička diskurzivna arhitektura socijalnog kapitala postala istrošena i insuficijentna. Zato se samo tim i takvim vokabularom više ne mogu objašnjavati svi fenomeni, odnosno događaji. Pokušali samo pokazati da bez kritičkog preispitivanja ideoloških ciljeva koji su se nastojali postići teorijskom i javnopolitičkom upotrebom terminologije i vokabulara socijalnog kapitala ne može postati jasno zašto se upravo uz pomoć jedne scijentometrijski definirane diskurzivne arhitekture od koje se sastoji kognitivna zgrada koncepta socijalnog kapitala ne može, na ispravan način, ni opisati ni objasniti globalnu situaciju našeg društvenog univerzuma u 21. stoljeću. Čini se da je diskurs socijalnog kapitala, gledano iz bosanske postgenocidne perspektive, suštinski manjkav, i to najmanje u jednom pogledu. Također, izgleda da je u mnogim krupnim stvarima, koje se tiču geoepistemologije, kao i u mnogim detaljima, koji se odnose na pokušaje kognitivne univerzalizacije nove ekonomije znanja i informacija, progresivistička verzija tog diskursa metodološki dosta zavodljiva. To se pokazuje na mnogo načina. Javnopolitičkim protezanjem tog koncepta na analizu svih sfera društvenosti, ekonomije i politike, nastojalo se proizvesti nešto kao globalno epistemičko povjerenje u poredak korporatokracije. Taj poredak pojedini autori poput Johna Perkinsa nazivaju monstruoznim korporativnim fašizmom.[25] Problem s korporatokracijom je u tome što proizvodi krajnje negativne društvene, demografske i ekološke posljedice koje dozvoljavaju da taj poredak uspoređujemo s nekom vrstom iracionalnog samodestruktivnog mehanizma koji postoji s onu stranu svakog oblika racionalnosti, mada se nominalno najčešće poziva na 'ekonomsku racionalnost'.[26] Iz dosadašnjih rasprava o socijalnom kapitalu već postaje razvidno da nas samo povjerenje u apsolutnu kognitivnu i metodološku ispravnost tog koncepta udaljava od ispravnog načina postavljanja bitnih društvenih, ekonomskih, demografskih, viktimoloških i sigurnosnih problema, koji su nastali kao zbirni rezultat genocida i udruženog zločinačkog poduhvata protiv bosanskohercegovačkog civilnog stanovništva.

[25] Usp. Perkins, J. *The New Confessions of an Economic Hit Man*, 2015. (Perkins, DŽ.: *Nove ispovesti ubice ekonomije*. Beograd, 2017.)

[26] Radi se o svojevrsnoj epistemičkoj "crnoj kutiji", odnosno o mehanizmu koji i omogućava i na lažan način samolegitimira ideološku reprodukciju korporativnog fašizma – čudovišnog poretka koji, u kombinaciji s tranzicijskim "fundamentalizmom debiliteta" (Svetislav Basara) doslovno guta, jede ljude i njihove zajednice. Štaviše, pretjerana upotreba diskursa socijalnog kapitala može biti i teorijski i praktično štetna po legitimitet društvenih znanosti. Pretjeranu metodološku upotrebu diskursa socijalnog kapitala u ekonomske i neekonomske svrhe, nije moguće legitimirati u odnosu na stvarne potrebe najvećeg broja ljudi i zajednica.

Otuda je i nastala ideja da se, makar u grubim crtama, ukaže na potrebu ponovne procjene diskursa socijalnog kapitala iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive pri čemu granice između država determiniraju okvire rasprava o budućnosti. Na prethodnim stranicama pokušali samo elaborirati tezu da je diskurs socijalnog kapitala konceptualiziran tek u vrijeme kada se pojavila ideološka potreba za jednom takvom konceptualizacijom. Tim konceptom željelo se napraviti neku vrstu sinteze između vrijednosti sadržanih u holističkim (komunitarističkim) pristupima i individualizma koji se obrazlaže u teorijama racionalnog izbora.[27] Rezultat te veoma zahtjevne epistemološke potrebe bila je i *akademsko-politička konvergencija.* Problem je u tome što je u tu konvergenciju izgleda, od početka, bila ugrađena jedna krupna epistemička i eksplanatorna pogreška. 'Kapital', u pravom značenju te riječi, koje pretpostavlja (1) finansijsko bogatstvo i bogatstvo sadržano u fizičkim nekretninama, s jedne strane i (2) 'socijalni kapital', kao 'alhemijski resurs', odnosno retorička figura koju je među prvima u javnopolitičku upotrebu uveo Rober Putnam, pretpostavljaju dvije vrlo različite vrste društvenih odnosa. Uvećanje pravog kapitala zahtijeva individualizam i odnose individualne konkurencije, dok socijalni kapital, u svojoj lijepoj, pozitivnoj dimenziji, pretpostavlja građanske vrline, kolektivne odnose solidarnosti i davanja, a ne odnose utemeljene na porivu za zgrtanjem finansijskoga blaga i materijalnoga bogatstva. Ta konvergencija, ipak je ostvarena, i to na globalnom planu, usprkos prvobitnoj logičkoj kontradikciji. Konvergencija datira još od devedesetih godina prošlog stoljeća, kada je Bosna i Hercegovina pogođena genocidom i udruženim zločinačkim poduhvatom. Ovi globalni internacionalno/pravni i kriminološki događaji, predstavljaju simptomatičan rezultat udruženog djelovanja 'tamnih strana socijalnog kapitala' na tlu Evrope nakon Drugog svjetskog rata. Ta činjenica otežava svaki teorijski ili pragmatički pokušaj gnoseološke univerzalizacije i proširenje pozitivističke metodološke i kognitivne upotrebe samo jedne verzije diskursa socijalnog kapitala na sva mjesta i sve događaje. Otuda ne čudi da je 11. aprila 2018. objelodanjen obiman izvještaj o *Geografiji socijalnog kapitala* u Americi u kome je konstatirano da za sada istraživačima i političarima nedostaju visoko kvalitetna savremena mjerila socijalnog kapitala, koja bi bila dostupna na državnoj i lokalnoj razini, kako bi se načinili pokušaji predlaganja rješenja koja bi bila usklađena s društvenim životom.

[27] Ferragina & Arrigoni, 2016.

Literatura:

Bašić, G., Delić, Z.: "Ideologija, politika i ratno nasilje kao izvori prisilnih migracija", *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, broj 44, Zagreb, 2017.
Bićanić, I., Ivanković. Ž.: *Agrokor: Analiza slučaja stvaranja i funkcioniranja kroni-kapitalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung Croatia, 2017.
Calhoun, C., Wieviorka, M.: *Manifest za društvene znanosti: s komentarima Edgara Morina i Alaina Tourainea*. Zagreb, 2017.
Claridge, T.: *Social Capital and Natural Resource Management: An Important Role For Social Capital*. Brisbana, Australia, 2004.
Delić Z., Mahmutović, M.: "Umrežavanje prošlosti: memorijske kulture novomedijske ekologije", *Medias Res*: *Međunarodni znanstveni časopis za filozofiju medija*, No 7, Centar za filozofiju medija Hrvatskog filozofskog društva, (Zagreb) Udruženje građana "Mladi grašak" za umetnost, kulturu, medije i društvene pitanja (Beograd), 2015.
Delić, Z.:„Poricanje suvereniteta Bosne i Hercegovine i figura"posljednjeg rata", *Pregled*, Sarajevo, God, LVII, br. 1. 2016.
Ferragina, E. Arrigoni, A.: "The Rise and Fall of Social Capital: Requiem for a Theory"? *Political Studies Review*, vol. 15. 2016.
Goodman, N.: *Načini svjetotvorstva*. Zagreb:Disput, 2008.
Ignjatović, S.: *Socijalni kapital: Od akademske rasprave do javne politike*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2011.
Katunarić, V.: *Putevi modernih društava: izazov historijske sociologije*. Zagreb/ Zadar, 2012.
Krastev, I.: *S verom u nepoverenje. Može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim lideraima*, Beograd, 2013.
Lin, N., Cook, K. S., & Burt, R. S.: *Social capital : theory and research*. New York: Aldine de Gruyter, 2001.
Mahmutćehajić, R.: *O antibosanstvu: muke života u tuđim predstavama*. Sarajevo: Connectum, 2018.
Marinković, D. i Ristić, D.: *Nacrt za sociologiju ideologije*. Novi Sad: Mediteran, 2013.
Marinković, D., Ristić, D.: *Ogledi iz geoepistemologije: prostor, prakse, moć*. Novi Sad: Mediteran, 2016.
Matić, D.: *Znanost kao kultura i društvena praksa: doprinos sociologije znanja razumijevanju znanstvene spoznaje*. Zagreb:Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2013.
Milardović, A.: *Zapadni balkon: fragmenti o ideologiji i politici zapada*. Zagreb: Pan Liber, 2009.

Mouzelis, N.: *Sociologijska teorija: što je pošlo krivo*. Zagreb:Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2000.
Mujkić, A.: "Prilog marksističkoj kritici etnonacionalizma", *Eidos – Časopis za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja*, God II, 2018
Perkins, DŽ.: *Ispovest ubice ekonomije*. Beograd: Plato, 2012.
Perkins, DŽ.: *Nove ispovesti ubice ekonomije*. Beograd, 2017.
Putnam, R. D.: *Bowling Alone*. New York: Simon & Schuster, 2000
Sodža, E.: *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikaciju, 2013.
Stiglitz, J.: *Uspjeh globalizacije: Novi koraci do pravednog svijeta*. Zagreb: Algoritam, 2009.
Stojiljković, Z.: *Prilog istraživanju socijalnog kapitala*. Beograd, 2011.
Štulhofer, A.: "Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995-2003", *Politička misao*, Vol XVI, br. 3. 2004.
Vajdijanatan, S.: *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio, 2018.

REASSESSMENT OF "SOCIAL CAPITAL DISCOURSE" FROM BOSNIAN-HERZEGOVINIAN GEO-EPISTEMOLOGICAL PERSPECTIVE

Zlatan Delić

Summary

This paper deals with possibility of reassessment of social capital discourse in regional context. The assessment has made after huge historical discontinuities, following international / legal, global 'events' - after genocidal violence and a joint criminal project, applied in the epistemic body of European late modernity and globalization. In social sciences in the West, social capital is represented as a multifunctional 'alchemical resource', 'magical measure' and 'magic remedy' for all social diseases. In the Bosnian-Herzegovinian environment, which is shaped and constructed by the ethno nationalist and partners formations of the peripheral crony capitalism, social capital primarily functions in its negative, dark version of the Discourse of Social Capital can turn into its opposite, thus become a discursive caricature of an anomalous network of formalized and schematized conceptual expressions, rhetorical phrases and ideologem that mask the democratic possibilities of using alternative vocabulary and emancipatory scientific practices.

Neglecting the analysis of the 'dark sides of social capital' in the hegemonic ethno political order comes to its full expression through the processes of self-deceiving 'leadership' production and reproduction of partner's knowledge about politics and knowledge. Such production disables the self-understanding of the community as a 'state cause', with what prevents the autonomous organization of social cohesion and solidarity. By

scientometric normalization of discursive anomalies, contained in the dominant concept of social capital, it strives to avoid alternative attempts to analyse the institutional conditions of the possibilities that are necessary for the activation of its dark sides.

Robert Putnam wrote about dark sides of social capital in the 22nd chapter of his own book, *Bowling Alone*, which became socially unbearable in the constellations of institutional normalization of ethno-corruption and 'fundamentalism of debility' (Svetislav Basara). The conclusion is that cross-border and trans-state alliances between political parties, which want to present and legitimize their identity by obscure "sign" and anomalous party declarations of "vulnerability" and "threat" instead of rational communication signs - require decisive "geo-epistemology cuts" in the core of tissue of politics and political, as well as the essential epistemic change in the ways of articulation and perception of the desirable forms of our common sociality.

Key words: Bosnian-Herzegovinian society, dark sides of social capital, geo-epistemology, trust, reconciliation, recognition

UDK 32 (497.6): 316.42

Savremeno bosanskohercegovačko iskustvo politike: neokolonijalizam i fundamentalizam u politici

Elvis Fejzić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Moderna politička egzistencija države Bosne i Hercegovine uslovljena je različitim političkim prijetnjama i izazovima koji limitiraju njene mogućnosti i namjere u sferi praktične politike. Ti ograničavajući politički procesi i finalizirana rješenja nerijetko se nameću s političke distance, iako se, uzmimo, njihovi efekti osjećaju isključivo u sferi unutrašnje politike, zbog čega se stvara dojam da imaju *unutarbosanski karakter*. Apostrofirane posljedice su, u pravilu, rezultat globalne međuzavisnosti i transnacionalnog policentrizma u sferi političkog odlučivanja što je, recimo, trajno izmijenilo i preoblikovalo politički proces u demokratskim državama. Ipak, ovaj trend nema isti intenzitet u svim državama – obično je uvjetovan posjedovanjem različitih oblika moći – a posebno je izražen u političkim zajednicama koje imaju limitiran institucionalni kapacitet i tranzicijskim državnim tvorevinama. S tim u vezi, moguće je pretpostaviti da *globalizacijska politika* u velikoj mjeri modelira, određuje i usmjerava razvojne i političke mogućnosti Bosne i Hercegovine – kao nove, postsocijalističke i tranzicijske demokratije – pri čemu minimizira demokratski kapacitet njenih političkih institucija. Drugim riječima, *efekti globalizacije* koji se osjećaju u političkom miljeu i društvenoj sferi bosanskohercegovačke države daju njenom *političkom licu* potpuno drugačiji oblik, ulogu i značenje. Štaviše, postoji više pokazatelja koji nedvosmisleno ukazuju da je ugrožena politička stabilnost i ekonomska održivost u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, a oni se, u pravilu, koncentriraju oko različitih *praktičnih izraza* politika neokolonijalizma i fundamentalizma u bosanskohercegovačkoj političkoj praksi.

Ključne riječi: država, globalizacija, vlast, demokratija, neokolonijalizam, fundamentalizam, međunarodna zajednica, političke partije, ideologija, ekonomija

Umjesto uvoda: o unutrašnjim političkim prijetnjama i kooperativnoj državnosti

Država Bosna i Hercegovina suočava se – zbog nefunkcionalnog unutrašnjeg političkog uređenja i kompliciranih globalnih okolnosti – sa *unutrašnjim* i *vanjskim prijetnjama* koje njenu političku perspektivu čine neizvjesnom i limitiranom. Nerijetko su do sada militantni nacionalisti i ekstremne desničarske skupine, uzmimo, osporavali i negirali državnost Bosne i Hercegovine, iako postoje *nepobitni elementi* njene državne tradicije – što su istovremeno i *osnovni uvjeti* za suverenu egzistenciju država – a to su: trajna politička vlast; državni teritorij; pravo, ustav i zakoni; vanjska i unutarnja suverenost; narod koji se poistovjećuje s državom kroz državljanstvo i privatno vlasništvo; te osebujna politička kultura i običaji bosanskohercegovačkog građanstva. Odnos različitih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini prema nekim bitnim elementima *nacionalne političke kulture* itekako varira, tj. ima *divergentan karakter,* što, u osnovi, narušava političku stabilnost i perspektivu države Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovačka država je povijesno zasnovana – još od vremena njene srednjovjekovne političke egzistencije – na *ideji unitarne države* koja je funkcionalno decentralizirana, odnosno sačinjena od različitih unutardržavnih regionalnih zajednica.[1] S tim u vezi, iskustva iz starije i novije političke historije – ovo je posebno važno apostrofirati – eklatantno svjedoče da je u unitarnim decentraliziranim državama moguće uspješnije realizirati i sačuvati *načelo političke stabilnosti* nego u federalnim i konfederalnim političkim tvorevinama. Imajući navedeno u vidu, politička priroda države Bosne i Hercegovine ne bi se smjela distancirati od *historijski iskušanih temelja* i *funkcionalnih razloga* u sferi politike, što može biti osnova za normiranje *poželjne, održive* i *racionalne državne strukture* koja nije inspirirana subjektivnim uvjerenjima *političkog avanturizma*.

Decentralizirane države mogu biti države autonomnih regija, pokrajina, provincija ili, pak, okruga. U takvim državama vlast se iz *političkog centra* devolucijom prenosi na *političku periferiju*, čime se smanjuje politička napetost između centralnih i perifernih nivoa vlasti, ali, uz to, osigurava i reprezentativnost *diferentnih grupa* u politici. Tako da bi bilo prirodno i logično da se Bosna i Hercegovina u budućnosti etablira i profilira kao *država regija* – što ne kores-

[1] Navedeni teritorijalni i državni razvoj već čini temelj bosanskohercegovačke političke kulture i racionalne kolektivne memorije, tako da bi svaki drugačiji teritorijalni preustroj Bosne i Hercegovine predstavljao avanturistički i konstruktivistički pokušaj detroniziranja i destruiranja prirodnog i povijesnog razvoja njene državnosti.

pondira s *radikalnim zahtjevima* onih koji zagovaraju neki oblik separatizma i iredentizma u kontekstu rasprava o restrukturaciji države – a, uz to, bilo bi sasvim opravdano da regionalne vlasti imaju – respektirajući njihov historijski i ekonomski razvoj – *zakonodavnu devoluciju* u javnim poslovima – to ne bi ugrozilo sveukupni državni suverenitet – kako bi mogle osnažiti svoju *konkurentsku moć* u sferi ekonomskog natjecanja. Ne treba posebno naglašavati da je markirano političko uređenje – za razliku od federalističkog modela vladavine, gdje su federalne jedinice nosioci političkog suvereniteta – u manjoj mjeri osjetljivo na separatističke zahtjeve u praktičnoj politici, što bi, uzmimo, trebao biti osnovni razlog i konstituirajući temelj svake *racionalne državne politike*.

Država Bosna i Hercegovina suočena je i s *neadekvatnom* ustavnom definicijom u smislu jasnog određenja oblika političkog uređenja i vladavine. Ipak, u sferi praktične politike fleksibilizira se i ublažava apostrofirana ustavna nedorečenost kroz politički proces i institucionalnu vladavinu, tako da su sasvim očigledna i vidljiva sljedeća obilježja bosanskohercegovačke politike u praksi: republikanski oblik vladavine, devolucijska priroda vlasti i, uz to, vještačka sinteza liberalno-demokratskog i konsocijacijskog modela demokratije.[2] Međutim, konsocijacijski aranžmani u bosanskohercegovačkoj politici – od kojih su neki institucionalizirani i ozakonjeni, dok su drugi pretvoreni u običajnu političku praksu – predstavljaju veliku prepreku efikasnom političkom razvoju države.[3] Konsocijacijska demokratija – čak ni u svom normativnom poimanju – nema istinski demokratski kapacitet i potencijal, jer u političkom predstavljanju interese pojedinca podređuje interesima etnonacionalnih zajednica. Uz to, ona dislocira proces odlučivanja izvan institucija vlasti i prenosi političke ovlasti na partijske lidere koji nemaju demokratski legitimitet ili, preciznije rečeno, imaju samo legitimitet članova svoje partije. Također, ona usporava i onemo-

[2] Radi se o kontradiktornim modelima demokratske vladavine jer u prvom slučaju suveren je građanin, a u drugom konceptu suverena reprezentiraju etnonacionalni kolektiviteti. O politici konsenzusa i etnokratskom režimu vlasti pročitati više u: Zgodić, Esad: *Vladavina konsenzusom*. Sarajevo: BZK " Preporod", 2006.

[3] Prema Arendu Lijpahrtu, postoje četiri supstancijalna principa konsocijacijske demokratije: na vlasti je velika koalicija političkih vođa – postoji nekoliko različitih oblika takve vlasti kao što su, naprimjer, veliko-koalicijska vlada u parlamentarnom sistemu, veliki odbor koji ima značajnu savjetodavnu ulogu ili, pak, velika koalicija predsjednika i ostalih glavnih funkcionera u predsjedničkom sistemu; međusobni veto ili načelo većine istomišljenika koje služi kao dodatna zaštita vitalnih manjinskih interesa; proporcionalnost kao osnovno načelo pri određivanju političke zastupljenosti pri imenovanju državnih službenika i raspodjele javnih fondova; visok stepen samostalnosti svakog segmenta u odlučivanju o unutrašnjim pitanjima. Detaljnije o apostrofiranoj koncepciji politike i demokratije informirati se u: Lijphart, Arend: *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus: Školska knjiga, 1992.

gućava dinamičan proces donošenja odluka zbog postojanja velikog broja konsocijacijskih ograničenja. Imajući ovo u vidu, od konsocijacijskih aranžmana u bosanskohercegovačkoj političkoj praksi trebalo bi, zapravo, zadržati samo one koji direktno štite vitalne posebnosti konstitutivnih i drugih naroda u Bosni i Hercegovini, dok svi drugi *nedemokratski korektivi* predstavljaju samo teret za efikasno donošenje političkih odluka i zakona.

Uz navedene *unutrašnje specifičnosti,* koje su implikacija i konsekvenca kompliciranog političkog sistema, Bosna i Hercegovina – kao tranzicijska država i demokratija – dijeli neka zajednička iskustva i probleme s drugim državama u doba *ekspanzivne globalizacije*. Drugim riječima, proces političkog globaliziranja svijeta zahvatio je u različitoj mjeri sve demokratske države u svijetu. Štaviše, globalna politika preoblikovala je tradicionalne konture i nadležnosti države, tj. one njene kompetencije s kojima je nekada suvereno raspolagala u doba *vestfalske političke epohe*. Uz to, došlo je istovremeno i do transformacije nacionalnih društava, kultura i ekonomija. Zbog toga je politička egzistencija savremenih država drastično izmijenjena, a državna vlast je snažno disperzirana i dekoncentrirana. Politička vlast u suverenim vestfalskim državama nije imala iskustvo s *konkurencijskim vlastima* – djeluju s političke distance i imaju transdržavni karakter – koje su u *multipolarnoj epohi politike* erodirale *izvorne državne kompetencije* i prisilile države da s njima razviju *kooperantske političke aranžmane*. Međutim, treba apostrofirati da je mandat konvencionalne državne egzistencije već odavno završio i pripada historiji političkih doktrina. *Savremena* ili *policentrična država* uglavnom slijedi i preferira logiku *realističnog pacifizma* – radi na sistematskom razvijanju *prijateljskih odnosa* s drugim državama i akterima politike, iako neki od njih imaju izražene *neprijateljske namjere* prema njenom političkom integritetu – dok je *vestfalska država* više preferirala *autarhiju* u ekonomskoj i političkoj sferi – zbog čega je teže sticala *političke prijatelje*, ali je zato uspješnije kontrolirala i obuzdavala pragmatične namjere *političkih neprijatelja* – što ove političke zajednice čini u potpunosti različitim. Ipak, ne treba ignorirati činjenicu da je politička kultura *stare države* imala izražen *podanički tonalitet* zbog čega se ne bi mogla efikasno nositi sa izazovima i zahtjevima *multikulturalizma* i *interkulturalizma* u doba globalizacije.

Autentična priroda i konture *stare vestfalske države* s vremenom su nestajale i iščezle, tako da je sada na djelu epoha *nove kooperativne države* – razvila se na temeljima transnacionalizma, multilateralizma, policentrizma i liberalizma – koja predstavlja istinski politički realitet i zbilju u globalnoj politici. Nijedna moderna država ne bi trebala više oponašati *navike* vestfalske države – ona u političkoj i ekonomskoj praksi preferira *ortodoksni etatizam* – jer bi je takav politički aktivitet učinio anahronom, nekonkurentnom i neperspektivnom, tj.

vratio bi je ponovo u *daleku prošlost* – gdje dominiraju prakse nacionalizma, šovinizma, rasizma, mačizma, tradicionalizma, autoritarizma, fundamentalizma, patrijarhalizma, monokulturalizma, divljeg kapitalizma te mimikriranog feudalizma u sferi privrede – zbog čega ne bi imala preveliku korist od vraćanja pune *političke autonomije*. Problemi, izazovi i prijetnje s kojima se suočava Bosna i Hercegovina – kao tranzicijska i postsocijalistička demokratija – ne razlikuju se značajno u odnosu na generirani politički realitet drugih država. Zbog toga je potrebno identificirati *primarne izazove* s kojim se susreću države u doba globalizacije, pri čemu je bitno detektirati odnos države Bosne i Hercegovine prema *prijetnjama* svjetske politike, što, u konačnici, opredjeljuje njene komparativne političke i ekonomske mogućnosti. Vanjske prijetnje daju, u osnovi, još veću snagu i zamah unutrašnjim turbulencijama i problemima. Stoga, važno je kakav odnos prema izazovima, prijetnjama i rizicima globalne politike ima *državna vlast* u Bosni i Hercegovini ili, pak, kakve su njene namjere i mogućnosti u smislu osmišljavanja *preventivne politike* koja bi mogla ublažiti *negativne utjecaje globalizacije* u sferi društva, politike i ekonomije?

Problemi savremenih država u doba globalizacije: iskušenja Bosne i Hercegovine u globalnoj politici

Policentrične postvestfalske države trebale bi da tragaju za praktičnim mogućnostima koje im osiguravaju kompenzaciju *nacionalne autonomije* – izgubljene u procesu transformacije sveukupnog suvereniteta države – u globaliziranim političkim okolnostima koje, u osnovi, nisu naklonjene *autarhičnoj izgradnji državnog suvereniteta* – tako što će promišljeno selektirati prioritete svog razvoja u onim sektorima gdje njihova privredna aktivnost može biti konkurentna na nereguliranom tržištu. Njemački politički teoretičar Ulrich Beck smatra da države ne bi smjele da ulaze u *dinamičnu međusobnu konkurenciju,* jer takav pristup može naštetiti njihovim međudržavnim odnosima, tj. državama mnogo više odgovara kada se akteri krupnog kapitala međusobno natječu i odmjeravaju snagu.[4] Drugim riječima, države bi trebale kompenzirati i nadoknaditi *gubitak*

[4] Takav karakter imalo je privremeno bojkotiranje i sabotiranje izvoza mlijeka iz Bosne i Hercegovine na tržište Evropske unije koje je režirano od hrvatske vlade u septembru 2015. godine. Ovaj problem mogao je eskalirati i pogoršati odnose dviju susjednih država da nije bilo političkog posredovanja institucija Evropske unije. Navedeni koncept politike, u pravilu, ima atribucije mimikriranog ekonomskog neokolonijalizma i političke zavisnosti. Više o posljedicama globalizacije u ekonomiji i politici vidjeti u: Beck, Ulrich: *Šta je globalizacija?: zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura, 2003.; Gray, John: *Lažna zora: iluzije globalnog kapitalizma*. Zagreb: Masmedia, 2002.; Nancy, Jean-Luc: *Stvaranje*

suvereniteta – u doba multilateralne i multipolarne politike – sticanjem *konkurentske sposobnosti* u određenim privrednim resorima. Država Bosna i Hercegovina još traga za *adekvatnim modelom* maksimiziranja i reprezentiranja svoje nacionalne konkurentnosti. Naime, rezultati koje je do sada ostvarila državna vlast u sektoru privrede i vanjske trgovine nisu optimalni niti su, pak, obećavajući zalog za perspektivan i održiv društveni, ekonomski i politički razvoj. Po svemu sudeći, pogrešno je opredjeljenje bosanskohercegovačke državne vlasti – čine je izabrane vlade na različitim nivoima unutardržavne strukture – da se predominantno traga za konkurencijskom sposobnošću u sektoru *primarne privrede* – takav razvoj nameće se postsocijalističkim državama kao poželjna praksa u oblasti *poljoprivrede* od *jedinstvenog evropskog tržišta* – koji je tradicionalno zasnovan na *osnovnim robama* i *primarnom kapitalu*, a takva proizvodna djelatnost, u osnovi, pripada *predindustrijskom dobu*. Umjesto takvog *monističkog pristupa* u proizvodnom miljeu, uzmimo, trebalo bi preferirati *ravnomjerniji* i *strateški pristup* ulaganju u sve sektore privrede – osim ako osnovni motiv državne vlade nije natjecanje sa drugim slabije razvijenim državama u *poljoprivrednom biznisu,* koji je neodvojivo vezan za *ranu* trgovačku aktivnost i nema dominantnu ulogu u *doba hiperkapitalizma* – zato što samo takav razvoj – komparativna privredna iskustva savremenih država ovu tezu nedvosmisleno potvrđuju – može ponuditi *dugoročan ekonomski napredak*.[5] U prvom redu, s obzirom na to da je bosanskohercegovačka privreda devastirana tokom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, opredjeljenje vlade moralo bi biti više usmjereno i na osmišljavanje *efikasnije proizvodne politike* čiji bi fundus svakako trebala činiti *politika reindustrijalizacije*, a to se posebno odnosi na revitaliziranje i obnovu *teške industrije* koja bi dala dodatni podsticaj *razvoju rudarstva*. Bez takvog strateškog pristupa koji stvara stabilnu ekonomsku osnovu, bilo bi paradoksalno raditi na izgradnji socijalne kohezije te konstruiranju stabilnih i funkcionalnih političkih kontura države Bosne i Hercegovine.

Finansijski problemi nacionalnih ekonomija postali su vrlo učestali u doba neoliberalne globalizacije. Neke države pretvorile su se u *kreditirane političke tvorevine*, zbog čega su počele gubiti *primarna obilježja državnosti*, odnosno

svijeta ili mondijalizacija. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.; Neš, Kejt: *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.

[5] Hiperkapitalistički model politike predstavlja jedno od krucijalnih načela ubrzane globalizacije. Ova politička koncepcija marginalizira i destruira konvencionalno shvatanje vestfalskog suvereniteta. O hiperkapitalizmu i suverenitetu u doba globalizacije opširnije pogledati u: Rodrik, Deni: *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište, države i demokratija ne idu zajedno*. Beograd: Službeni glasnik, 2013.; Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009.

postale su ovisne o volji *transnacionalnih kreditora* koji im zauzvrat sebično modeliraju *političku viziju*. Umjesto toga moderne države – posebno one koje se nalaze u procesu ekonomske i političke tranzicije – trebale bi izgraditi *neovisan sistem vlasti* u odnosu na *globalne centre ekonomske moći* koje reprezentiraju akteri krupnog korporacijskog kapitala i internacionalne finansijske organizacije. Samo takav razvoj osigurava državama autonomiju i prosperitet u politici i ekonomiji. Da bi to ostvarile, države se moraju distancirati od maskiranih, izmišljenih i lažnih idealpolitičkih predstava neoliberalne politike koja zavodi, podređuje i destruira svoje sljedbenike i pretvara ih u *dužničke države* ili, preciznije rečeno, *grobare svjetske politike*. S tim u vezi, Ulrich Beck dovodi u blisku vezu *globalizam* i *neoliberalizam*, odnosno pod globalizmom podrazumijeva "… shvaćanje da svjetsko tržište izgurava ili zamjenjuje političko djelovanje, odnosno ideologiju vladavine svjetskog tržišta, ideologiju neoliberalizma. Ona se odvija monokauzalno, ekonomistički, reducira višedimenzionalnost globalizacije na jednu, ekonomsku, dimenziju, o kojoj se još misli linearno, a o svim drugim dimenzijama – ekološkoj, kulturnoj, političkoj, civilno-društvenoj globalizaciji – ako uopće, onda ih se spominje tek pod navodnom dominacijom sistema svjetskog tržišta. Naravno, time ne treba poricati ili prikraćivati središnje značenje ekonomske globalizacije, i kao opciju i percepciju korporacijskih aktera. ... Globalizam implicira da se jedna tako kompleksna građevina poput Njemačke – dakle država, društvo, kultura, vanjska politika – treba voditi poput poduzeća. U tom se smislu radi o imperijalizmu ekonomskog, pod kojim poduzeća zahtijevaju okvire unutar kojih mogu optimirati svoje ciljeve."[6] Državna vlast u Bosni i Hercegovini još nema praktično rješenje niti razvijenu *političku strategiju* – s obzirom na to da se u političkom fokusu nalaze druga pitanja – koja bi s vremenom oslobodila državu od *dužničkog statusa*, odnosno ovisnosti o finansijskim sredstvima međunarodnih kreditora. Ovo je još samo *latentna prijetnja* državnosti Bosne i Hercegovine, ali njene razorne manifestacije postaju sve učestalije, vidljivije i destruktivnije u sferi praktične politike i ekonomije, jer su motivirane antidržavnom politikom *strukturnog prilagođavanja u javnom sektoru* koja u potpunosti *relativizira* ulogu državne vlasti u javnim poslovima i *razara* nacionalnu političku kulturu. Direktna posljedica ovisnosti o finansijskim sredstvima nadnacionalnih ekonomskih institucija je *partnersko upravljanje državom* u kojem kao *politički tim* sudjeluju *predstavnici međunarodnih kreditora* – iako nemaju i ne mogu imati bilo kakav demokratski legitimitet – i *izabrana državna vlast,* što državu pretvara u privatiziranu tržišnu i kooperantsku političku zajednice.

[6] Beck, Ulrich: *Šta je globalizacija?: zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura, 2003., str. 24, 25.

Savremene države u epohi globalizacije ne smiju upasti u opasnu klopku *globalizacijske politike* – ona je u nekim slučajevima samo sinteza frustrirajućih i divergentnih međuodnosa globalne i nacionalne politike – koja može dodatno ruinirati njihovu političku moć i podsticati *separatizam* i *iredentizam* u rješavanju etničkih, kulturoloških, rasnih i religijskih napetosti u heterogenim društvima. *Kulturni* i *etnički nacionalizam* su – uz *religijski fundamentalizam* – glavne prijetnje *transnacionalnoj* i *kosmopolitskoj politici* koje žele da prihvate i integriraju različitosti, umjesto da rade na njihovom brisanju i asimiliranju. Dakle, *integracija* koja se ostvaruje kroz *mundijalizaciju* i *internacionalizaciju* u sferi politike, permanentno biva sabotirana od grupa, pokreta i pojedinaca koji sakraliziraju *nacionalistički svjetonazor* u različitim dijelovima svijeta te tako pokušavaju *dezintegrirati* dostignuti nivo *institucionalne političke saradnje*, pri čemu nerijetko svoje države odvode u izolaciju i unutardržavne sukobe. Skupine i pokreti koji preferiraju u praksi neki oblik *religijskog fundamentalizma*, zapravo, u potpunosti negiraju domete globalne politike i na jedan militantan način žele svoju ideološku viziju i političku koncepciju nametnuti kao *alternativu globalizaciji* u različitim sferama. Država Bosna i Hercegovina ima loše iskustvo i s *militantnim nacionalizmom*, ali i s različitim vidovima *religijski motivirane fundamentalističke politike* što su, u suštini, i najveće prijetnje njenoj daljoj političkoj integraciji, stabilnosti i miru.[7] Najveća prepreka realiziranju političkih ciljeva pristalica ekspanzionističkog nacionalizma i religijskog fundamentalizma u Bosni i Hercegovini – kao tipova *radikalne politike* – jeste autentična *bosanska kultura* – ona je historijski zasnovana i umrežena – zbog čega nerijetko nasilno pokušavaju da mijenjaju njen izvorni karakter i aksiološke odrednice.

Države koje su zahvaćene talasima globalizacije moraju pronaći i osmisliti modalitet za efikasnu zaštitu u sferi *kulturne politike* i *politike identiteta* kako se ne bi suočile s ekstremnim vidovima *kulturološkog imperijalizma* koji može razvodniti i konvertirati njihovu autentičnu kulturu, tradicijsko naslijeđe i izvorne kolektivne identitete. Takav neoimperijalistički i neokolonijalistički pristup, u pravilu, nameću *primarni subjekti* globalne politike putem različitih komunikacijskih kanala i instrumenata. Ovi negativni trendovi ne utječu destruktivno samo na milje kulturnog stvaralaštva i politike identiteta, već su primjetni i u oblasti *nauke* i *drugih umjetničkih formi*.[8] Politike *vesternizacije, evropeizacije,*

[7] O etnonacionalnom ekspanzionizmu i opasnim tendencijama fundamentalističke politike informirati se detaljnije u: Miler, Jan-Verner: *Osporavanje demokratije: političke ideje u Evropi dvadesetog vijeka*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.; Zgodić, Esad: *Ka kritici fundamentalizma*. Sarajevo: Magistrat, 2002.

[8] O globalizaciji u sferi kulture, identiteta i nauke opširnije pogledati u: Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009.

amerikanizacije i *mekdonalizacije* predstavljaju samo posebne forme neoimperijalističke politike u sferi kulture putem kojih se slabije razvijene države drže u *podređenom položaju*, a njihove posljedice su dugoročne kao i u slučaju politike neoliberalnog imperijalizma u sferi ekonomije. Takav neokolonijalistički utjecaj u *sferi kulture* prisutan je i u bosanskohercegovačkoj praksi, a obično se provodi kroz nekritičku i konformističku recepciju euroatlantskih vrijednosti i favoriziranje vesternizacijskih utjecaja u sferi nauke, umjetnosti, jezika, životnih stilova i svakodnevne egzistencije. Apostrofirane prijetnje u sferi kulturološkog stvaralaštva uglavnom se anticipiraju kao *pozitivne* pojave i prakse, što može, u osnovi, *detronizirati* posebnost i autentičnost bosanskohercegovačke kulture, ali i dugoročno ugroziti integritet kolektivnih identiteta u Bosni Hercegovini.

S obzirom na to da globalna politika producira različite oblike nejednakosti između država, ali i unutar samih država, državne vlade morale bi putem održive *socijalne politike* – trebala bi imati tonalitet i prirodu *socijalnog kapitalizma* – fleksibilizirati diferentne oblike nejednakosti u društvu – produciraju nezadovoljstvo, bijes i nasilni aktivitet građana – jer samo tako mogu osigurati *socijalni mir* i zaštititi se od *političkog nasilja* u kompliciranim političkim okolnostima koje je producirala globalizacija. Uz to, efikasna socijalna politika i zavidan nivo socijalne sigurnosti građanstva, u pravilu, predstavljaju prihvatljivu i uspješnu strategiju u borbi protiv recepcije fundamentalističkih i radikalnih ideologija koje su uzrok različitih *sigurnosnih rizika* u savremenoj političkoj praksi. Prema tome, ponovno jačanje i aktualiziranje mjera *socijalne države* trebalo bi imati stabilizirajući utjecaj i na sigurnosnu politiku koja je neodvojivo povezana s općim zadovoljstvom i srećom građanstva, što je osnovna pretpostavka za izgradnju stabilne političke zajednice. Tako, naprimjer, Thomas Piketty smatra sljedeće: "Socijalna država onog tipa kakav vidimo u razvijenim evropskim, američkim i azijskim zemljama možda se izgrađuje (sa specifičnostima i očito velikim nesigurnostima što se tiče političkih i demokratskih temelja). … U svakom slučaju, pitanje razvoja fiskalne i socijalne države u svijetu koji se razvija poprima ključnu važnost za budućnost Planete."[9] S obzirom na to da su *klasne razlike* – zbog ruiniranja i nestajanja nekada dominantne *radničke klase* – sve više izražene u savremenim državama, to je dodatni razlog zbog kojeg bi politika ponovo trebala da bude predominantno utemeljena na *aksiologiji države blagostanja*. Iako se Bosna i Hercegovina suočava s različitim sigurnosnim izazovima i problemom ekspanzivne klasne nejednakosti, zbog *problema u sferi ekonomije* i *nedostatka političke volje* zasnovane na funkcionalnoj viziji politike, nerealno je očekivati da će državna vlast biti spremna i sposobna u skorije vrijeme da pu-

[9] Piketty, Thomas: *Kapital u dvadeset prvom vijeku*. Sarajevo: Buybook, 2015., str. 530.

tem *socijalne politike* rješava temeljne političke i ekonomske probleme koji su prijetnja njenoj održivosti i stabilnosti. Štaviše, i trenutne mjere socijalne politike koje se provode u Bosni i Hercegovini – kao recidiv bivšeg jugoslavenskog ekonomsko-političkog sistema – doživljavaju se kao *teret državne ekonomije*.

Atomizirana društva ekstremnog individualizma i povećane nesigurnosti koja su produkt neoliberalne politike – zasnovana je na ideji ortodoksnog individualizma koja nema izražen empatijski duh i tonalitet komunalne solidarnosti – predstavljaju još jedan pokazatelj destruktivnog utjecaja globalizacije. *Društvena atomizacija* koja vodi u *haos* i *prirodno stanje* može se sanirati samo emancipacijskom politikom koja počiva na humaniziranim kapitalističkim odnosima i politici koja štiti integritet svih građana ili, drugim riječima, jedini lijek za socijalnu atomizaciju u postojećim političkim okolnostima je recepcija i oživljavanje socijalnog kapitalizma u ekonomiji i rekonstruiranje socijalne države u politici. Sigurnost je u direktnoj vezi s idejom društvenog jedinstva, čijoj održivosti u velikoj mjeri prijeti fenomen društvene atomizacije, zbog čega je moguće konstatirati da su "… takve ekstremne atomizacije neodržive i u teoriji i u praksi. Društveni odnosi ne mogu se svesti na izolovane pojedince povezane poslom i potrošnjom."[10] Atomizirana društva su *nesigurna* i, uz to, osjetljiva na konflikte i različite oblike nasilja i zločina, pa, čak, i na *terorizam* u onim državama gdje postoje organizirani religijsko-fundamentalistički i militantni nacionalistički pokreti. Država Bosna i Hercegovina ima problem sa socijalnom atomizacijom u smislu generirane nesigurnosti u društvu, ali i u kontekstu destruktivnih posljedica neoliberalne politike koja insistira na samopomoći i egoističnom individualizmu što, u pravilu, destruira koheziju društva kao cjeline.

Postvestfalske države imaju, u pravilu, *heterogenu* društvenu strukturu. Zbog toga bi morale stvoriti *protekcionističke mehanizme* za zaštitu *manjinskih grupa* u sferi institucionalnog upravljanja i političkog odlučivanja, jer bez toga ne mogu efikasno razvijati demokratsku vladavinu koja je zasnovana na *političkoj jednakosti građana* i njihovom pravu da ravnopravno participiraju u političkom procesu. Bez toga nije moguće očuvati *ideju multikulturalizma* u heterogenim društvima globaliziranih država.[11] Država Bosna i Hercegovina nije još osigurala političku ravnopravnost i jednakost manjinskih grupa u političkoj sferi. Nefunkcionalni *konsocijacijski aranžmani* u demokratskom odlučivanju koje prakticira politička vlast u Bosni i Hercegovini samo dodatno segregiraju građane kao članove širih društvenih skupina i manjinskih grupa. Uz to, aranžmani konsocijacijske demo-

[10] Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009., str. 309.

[11] Više i sadržajnije o vezama globalizacije i multikulturalizma pročitati u: Nancy, Jean-Luc: *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.; Neš, Kejt: *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.

kratije politički proces čine tromim, nefunkcionalnim i neuspješnim. No, i neke druge demokratske države nisu uspjele osigurati punu političku jednakost svojim građanima – prije svega zbog *kompleksne društvene strukture* koja je, u pravilu, rezultat njihovog *kompliciranog historijskog razvoja* ili *dinamičnih migracijskih politika* – na svom nacionalnom teritoriju, uprkos tome što je primarna misija političke globalizacije širenje i promoviranje demokratije u planetarnim okvirima. Ovo je jedan od ključnih *paradoksa globalizacije*, a istovremeno i pokazatelj neuspjeha mundijalizacijskog procesa u različitim sferama.

Praktična iskustva modernih država pokazuju da ne bi trebale učestalo primjenjivati modele neposredne i poluneposredne demokratije u sferi odlučivanja o *javnim politikama* i *osjetljivim političkim pitanjima*, zato što takav model donošenja odluka neminovno uzrokuje majorizaciju manjinskih mišljenja, segregaciju marginalnih socijalnih skupina, odnosno pretvara politički proces u tiraniju većine koja predstavlja najveću prijetnju političkoj stabilnosti pluriverzičnih država u doba globalizacije. Uz to, takav vid odlučivanja u savremenoj politici koristi se nerijetko kao *populistički instrument* u etabliranju i kozmetičkom legitimiranju *autoritarne vlasti* i *harizmatske liderokratije*.[12] Štaviše, u bosanskohercegovačkom političkom procesu provode se, uzmimo, *nelegalni, protivustavni* i *fiktivni referendumi* – kao tipičan primjer zloupotrebe referendumske demokratije u populističke svrhe – pa se tako ovaj *institut direktne demokratije* pretvara u *etnohomogenizacijski politički institut* zasnovan na *etnokratskoj volji* kojom se vještački legitimira *populističko vođstvo*. Drugim riječima, upotreba referendumske demokratije s *plebiscitarnim sjajem* u savremenoj politici nerijetko uzrokuje *negativne implikacije*, a u nekim slučajevima ta praksa može, čak, destruirati demokratiju i konvertirati je u *populističku liderokratiju* utemeljenu na ohlokratskoj ili etnokratskoj volji.

Neokolonijalističke i fundamentalističke prakse u bosanskohercegovačkoj politici

Država Bosna i Hercegovina iskusila je različite verzije i obrasce politike u ranijim epohama svoje političke historije. Počev od *srednjovjekovne egzistencije* njena državnost suočava se s diferentnim političkim i svjetonazorskim vizijama – one daju tonalitet njenoj prirodi – kao što su: feudalizam, monarhizam, teokra-

[12] Referendume s *plebiscitarnim karakterom* provodili su tokom posljednje decenije bivši britanski premijer D. Cameron, grčki premijer A. Tsipras, predsjednik mađarske vlade V. Orban, bivši talijanski premijer M. Renzi te, uzmimo, turski politički lider R. T. Erdogan. Detaljnije o referendumskoj politici i demokratiji informirati se u: Fejzić, Elvis: "Referendum i demokratska vlast: plebiscitarna demokratija kao prijetnja". *Pregled*, god. 58 (2017), br. 1, str. 27-43.

tizam, kristocentrizam, islamizam, klerikalizam, nacionalizam, kapitalizam, liberalizam, komunizam, republikanizam, etnonacionalizam i euroatlantizam. Ipak, moderno i postdejtonsko bosanskohercegovačko iskustvo politike – uz druge političke utjecaje čiji značaj, ipak, ne treba ignorirati i minimizirati – u najvećoj mjeri određuju različite prakse *neokolonijalizma* i *fundamentalizma* što, na jednoj strani, rezultiraju prizivanjem transnacionalnih politika euroatlantizma, dok, uzmimo, na drugoj strani, bude anahrone politike etnonacionalizma i teokratizma koje su formulirane još u osmanskoj i austrougarskoj epohi politike u Bosni i Hercegovini.

Politika neokolonijalizma u Bosni i Hercegovini ima više naličja, pa je moguće identificirati nekoliko njenih temeljnih obilježja i odrednica. U prvom redu, to je *upraviteljska uloga* koju ima *međunarodna zajednica*, a koju je legalizirao *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*. Inače političke zajednice koje imaju karakter *države-upravitelja* u međunarodnoj politici asociraju na postkolonijalnu politiku, jer su neke nove države i dalje ostale *upraviteljske zone* nekih starih kolonijalnih država ili međunarodne zajednice. U ovim političkim uvjetima suverenitet izabrane državne vlasti je, u pravilu, minimiziran ulogom i nadležnostima *političkog upravitelja*. Uz to, ekonomska politika Bosne i Hercegovine nije u potpunosti samoodrživa već je zasnovana na politici kontinuiranog kreditiranja od Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke. Kroz *prošireni sporazum o finansiranju* sa Međunarodnim monetarnim fondom, recimo, državna i entitetske vlade u Bosni i Hercegovini prihvatile su neokolonijalistički obrazac ekonomske politike zasnovan na implementaciji *politike strukturalnog prilagođavanja u javnom sektoru* koja detronizira i umanjuje *regulacijsku moć* države u ekonomskim poslovima, dok, naprimjer, s druge strane, rezultira nepromišljenom privatizacijom još perspektivnih državnih kompanija – koje se opisuju i otpisuju kao neperspektivne firme i tako pripremaju za nepovoljnu privatizaciju – te neadekvatnim koncesijskim ugovorima u eksploataciji prirodnih resursa i energetskog potencijala. Navedenu neoimperijalističku viziju politike Stuart Sim rezignirano predstavlja i opisuje na sljedeći način: "Ono što najviše tjera u očaj jest spoznaja kako nijedna od brojnih kriza nastalih nakon intervencija MMF-a i Svjetske banke ni naizgled nije potresla vjeru tih institucija u tržišni fundamentalizam. Unatoč nekim manjim prilagodbama politike, cijeli taj cirkus, u biti, radi po starom. Ipak, pogreška se i dalje traži u humanosti, ne u idejama."[13] Politike tržišnog fundamentalizma i strukturalnog prilagođavanja u javnom sektoru – na kojima nerijetko insistiraju spomenute planeterane finansijske institucije – do sada su predstavljale veliki izazov i prijetnju državama u razvoju koje se, u pravilu, suočavaju s kontinuiranim ekonomskim problemima i

[13] Sim, Stuart: *Svijet fundamentalizma: novo mračno doba dogme*. Zagreb: Planetopija, 2006., str. 107.

sigurnosnim izazovima. Međutim, posebnu opasnost predstavljaju neokolonijalizacijske prakse u sferi kulture, identiteta i jezika u Bosni i Hercegovini, a koje nastaju kao posljedica *vesternizacijske politike* koju promovira globalizacija. *Hibridizacijski stil politike*, u pravilu, nanosi ogromnu štetu najprije slabije razvijenim državama u svijetu, koje se, u pravilu, suočavaju s problemima institucionalne nesposobnosti, političke nespremnosti i ekonomske neodrživosti, zbog čega nisu u stanju da preventivno djeluju i zaštite se od negativnih posljedica globalizacije u sferi kulture i identiteta. Svi navedeni problemi koje s distance producira globalizacija – u formi različitih izraza neokolonijalizma – mogu dugoročno ugroziti regulacijsku moć, ekonomsku sposobnost i autentičnu kulturu demokratskih država.

Uz opasnosti koje podrazumijeva politika neokolonijalizma, mora se posebno apostrofirati da i politika fundamentalizma ima *negativan utjecaj* na savremenu bosanskohercegovačku politiku. I ovaj oblik *radikalne politike* u Bosni i Hercegovini ima više različitih atribucija. Prije svega, realizira se kroz oživljavanje *tradicionalnih formi politike* – kao, naprimjer, putem revizionističkih pokušaja retradicionalizacije *sfere političkog* – u vidu teokratizacije državne vlasti koja počiva na ponovnom simbiotičkom vezivanju politike i religije u miljeu državnih poslova, što predstavlja oblik mimikriranog *političkog fundamentalizma*. Drugim riječima, preferiranje politike *religijskog fundamentalizma* u sferi javnih poslova ima takve atribucije. Religijski fundamentalizam obično uključuje "… snažni protest protiv svih tekovina modernog sveta. Taj moderni svet je sekularan, to znači pluralistički, demokratski, naučni, tehnički organizovan itd. Fundamentalisti tome suprotstavljaju jedan drugačiji svet. Oni se okupljaju kako bi živeli jednim drugačijim načinom života. Povlače se u svoja utvrđenja tobože konačnih istina i strogo uređenog života."[14] Neke organizacije koje slijede politiku islamskog fundamentalizma tako, uzmimo, odbacuju politiku sekularizma, a samim time i demokratsku politiku. Dok pokreti i organizacije koji se poistovjećuju s različitim verzijama kršćanskog fundamentalizma odbacuju, recimo, vrijednosti građanskog društva i politiku multikulturalizma, pri čemu preferiraju autoritarni tradicionalizam, oživljavanje religijsko-nacionalnih mitova te, uz to, nerijetko anticipiraju politiku kreacionizma kao temeljno obilježje teokratskih režima vlasti. Spomenuti vidovi fundamentalističke politike imaju religijske temelje, odnosno počivaju na simbiotičkom poimanju religije i politike, a, u osnovi, predstavljaju manifestnu prijetnju socijalnoj koheziji i političkoj stabilnosti demokratskih društava i država. Implementiranje različitih politika vjerskog fundamentalizma

[14] Kincler, Klaus: *Verski fundamentalizam: hrišćanstvo, judaizam, islam*. Beograd: Clio, 2002., str. 20.

u etnički heterogenim društvima – sa čime Bosna i Hercegovina ima negativno historijsko iskustvo – može dovesti do latentnih, ali i otvorenih vjerskih i etnonacionalnih sukoba koji mogu ugroziti mir i trajno destabilizirati politički poredak. Stoga, itekako je bitno akcentirati da nekritička recepcija i amnestiranje radikalnih ideoloških, fundamentalističkih i nacionalističkih projekata predstavlja opasnost za demokratsku državu i civilne forme života.

Ništa manji problem ne predstavlja ni *ekonomski fundamentalizam* koji se javlja u liku *tržišnog fundamentalizma*, a zasnovan je na nekritičkom sakraliziranju logike slobodnog tržišta i neregulirane ekonomske djelatnosti protagonista krupnog biznisa i kapitala. Takva politika prethodno je deskribirana kao neokolonijalistička praksa, zato što preferira *reformsku politiku* – u javnom sektoru države Bosne i Hercegovine – što reducira regulacijsku moć državne vlasti u ekonomiji i vodi u nepromišljenu privatizaciju državnih firmi – u oblasti, naprimjer, duhanske industrije, telekomunikacija, energetskog sektora, saobraćaja i osiguravajućih društava – koje preuzimaju velike multinacionalne korporacije. Ova *imperativna politika* – servira se, u pravilu, u obliku *političkog diktata*, zbog čega se ne može raspravljati o njenom sadržaju – ima fundamentalistički karakter zato što je zasnovana na iracionalnoj vjeri državne vlasti u Bosni i Hercegovini u nepogrješivost slobodnog tržišta i tržišne ekonomije, iako iskustva država koje od ranije provode politiku strukturalnog prilagođavanja u javnom sektoru uglavnom nisu pozitivna. Preciznije rečeno, države u ovakvim *aranžmanima* gube ekonomsku suverenost, perspektivne državne kompanije i prirodne resurse, što se negativno odražava na njihovu sveukupnu ekonomsku moć, konkurentnost i perspektivu te, uz to, u tranzicijskim državama takav pristup, uzmimo, obično destruira domaću proizvodnju i njen proizvodni potencijal. Štaviše, komparativna iskustva drugih država pokazuju da ovaj oblik fundamentalističke politike nerijetko stvara u državama socijalni haos, ekonomsku besperspektivnost i siromaštvo – takvi trendovi su već prisutni u Bosni i Hercegovini – što u konačnici može snažno destabilizirati države i izazvati različite oblike *vanrednih stanja* i *protesta protiv vlasti*.[15] Također, tržišni fundamentalizam jedan je od uzroka fenomena socijalne atomizacije koji se javlja kao posljedica ekonomske zavisnosti ili oskudice, zbog čega su građani nerijetko skloniji prihvatanju svjetonazora *radikalnih ideologija* – poput rasizma, vjerskog fundamentalizma, nacifašizma ili militantnog nacionalizma – čije ideje obično nastoje implementirati – kao atomizirani, asocijalni i alijenirani pojedinci – putem *političkog nasilja* ili, pak uz upotrebu *terorističkih metoda*.

[15] Više o tržišnom fundamentalizmu, ekonomskom imperijalizmu i praksama korporacijskog neokolonijalizma vidjeti u: Sim, Stuart: *Svijet fundamentalizma: novo mračno doba dogme*. Zagreb: Planetopija, 2006.

Kritički rezime: političke specifičnosti države Bosne i Hercegovine

Politički problemi uzrokovani sporovima, u prvom redu, o definiranju državne strukture i komplikacijama u sferi odlučivanja – uz transdržavne prijetnje koje se serviraju s političke distance – predstavljaju *stvarnu opasnost* za političku stabilnost i ekonomski prosperitet države Bosne i Hercegovine. Uz to, političke elite u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini nisu se do sada strategijski bavile razvojnim mogućnostima države, odnosno uglavnom su oponašale i kopirale depersonalizirane javne aktere u sferi državne politike koji su pokazali zavidnu spremnost jedino u sferi *političke trgovine* o formiranju gigantskih i neprogramskih koalicijskih vlada. Štaviše, neke političke skupine u Bosni i Hercegovini, čak, imaju *radikalne zahtjeve* i žele po svaku cijenu neprirodno rekonstruirati državu i razdvojiti je od njenog izvornog političkog bića. Međutim, sasvim je jasno da je bez postizanja *temeljnog unutardržavnog konsenzusa* o karakteru državne restrukturacije – uz pretpostavku da bi trebala voditi racionalnijem i funkcionalnijem sistemu političkog odlučivanja – i dugoročnog privrednog razvoja, uzmimo, teško očekivati da država Bosna i Hercegovina može biti sposobna da postane respektabilan subjekt transnacionalne politike i konkurentan akter tržišne ekonomije.

Bolje rečeno, sve dok ne bude postignut *bazični unutardržavni konsenzus o funkcionalnoj državi*, Bosna i Hercegovina će asocirati, naprimjer, na *izgubljeni brod* koji plovi nemirnim okeanom, bez mape i ucrtanog puta, ali i s otuđenim kormilarom kojeg ne prihvata većina posade na brodu. Takva plovidba nema dobre izglede, niti nudi nadu da će kormilar uspjeti usidriti brod u željenom pristaništu i mirnoj luci. *Zalutali brod* može spasiti samo pomirenje podijeljene posade koja će pružiti bezrezervnu podršku kormilaru, kako bi zajedničkim snagama pokušali pronaći mirnije vode i luku spasa. Politički scenarij bosanskohercegovačke svakodnevice i turbulentna kretanja na njenoj političkoj sceni – inspirirana politikom antagonističke borbe, nepriznavanja i nepovjerenja – zaista neodoljivo podsjećaju na sudbinu i mogućnosti *izgubljenog broda* čija posada ima suprotstavljene i isključive stavove. Država Bosna i Hercegovina će uspjeti pronaći *luku spasa* – pripada ovo nadanje miljeu realnih očekivanja – ali samo ako to budu istinski željeli njeni građani – koji se prethodno moraju osloboditi čvrstih stega etnonacionalne politike distancirane od temeljnih principa pluralističke demokratije – i izabrane političke elite koje će dati prednost demokratskoj politici u odnosu na etnokratsku vladavinu. Takva demokratska vlast, u osnovi, mora biti distancirana i od svih oblika *radikalne politike* – kao što su različite verzije neokolonijalizma i fundamentalizma – zato što predstavljaju prijetnju demokratskoj egzistenciji bosanskohercegovačke države.

Literatura:

Beck, Ulrich: *Šta je globalizacija?: zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura, 2003.
Cooper, Robert: *Slom država: poredak i kaos u 21. stoljeću*. Zagreb: Profil, 2009.
Dal, Robert: *Poliarhija: participacija i opozicija*. Beograd: "Filip Višnjić", 1997.
Fejzić, Elvis: "Referendum i demokratska vlast: plebiscitarna demokratija kao prijetnja", *Pregled*, god. 58 (2017), br. 1, str. 27-43.
Gray, John: *Lažna zora: iluzije globalnog kapitalizma*. Zagreb: Masmedia, 2002.
Hague, Rod; Harrop, Martin: *Uporedna vladavina i politika: uvod*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
Held, Dejvid: *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: "Filip Višnjić", 1997.
Kincler, Klaus: *Verski fundamentalizam: hrišćanstvo, judaizam, islam*. Beograd: Clio, 2002.
Lakoff, Sanford: "Nacionalizam i demokratija". *Politička misao*, god. 37 (2000), br. 1, str. 56-83.
Lijphart, Arend: *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus i Školska knjiga, 1992.
Miler, Jan-Verner: *Osporavanje demokratije: političke ideje u Evropi dvadesetog vijeka*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
Nancy, Jean-Luc: *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.
Neš, Kejt: *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
Nizbet, Robert: *Konzervativizam*. Podgorica: CID, 1999.
Ofe, Klaus: *Modernost i država: Istok, Zapad*. Beograd: "Filip Višnjić", 1999.
Piketty, Thomas: *Kapital u dvadeset prvom vijeku*. Sarajevo: Buybook, 2015.
Rodrik, Deni: *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište, države i demokratija ne idu zajedno*. Beograd: Službeni glasnik, 2013.
Sim, Stuart: *Svijet fundamentalizma: novo mračno doba dogme*. Zagreb: Planetopija, 2006.
Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009.
Zgodić, Esad: *Ka kritici fundamentalizma*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
Zgodić, Esad: *Vladavina konsenzusom*. Sarajevo: BZK "Preporod", 2006.

CONTEMPORARY BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN EXPERIENCE OF POLITICS: NEO-COLONIALISM AND FUNDAMENTALISM IN POLITICS

Elvis Fejzić

Summary

Modern political existence of the state of Bosnia and Herzegovina is conditioned by various political threats and challenges that limit its possibilities and intentions in the field of practical politics. These limiting political processes and finalized solutions are often imposed on political distance, although, let's say, their effects can be found exclusively in the sphere of internal politics, and that creates the impression that they have an *intra-Bosnian character*.

The apostrophized consequences are, as a rule, the result of global interdependence and transnational polycentrism in the sphere of political decision-making that, for example, has permanently changed and transformed the political process in democratic countries. However, this trend does not have the same intensity in all countries − it is usually conditioned by the possession of different forms of power - and is particularly expressed in political communities that have limited institutional capacity and transitional state creations.

In this regard, it is possible to assume that *globalization policy* largely makes model, defines and directs Bosnia and Herzegovina's development and political capabilities − as new, post-socialist and transitional democracies - while minimizing the democratic capacity of its political institutions. In other words, *the effects of globalization* that can be found in the political milieu and social sphere of the Bosnian-Herzegovinian state give to its *political person* completely different form, role and meaning. Moreover, there are several indicators that unambiguously indicate that is endangered the political stability and economic sustainability in post-Dayton Bosnia and Herzegovina and they concentrate on the different *practical expressions* of policies of neo-colonialism and fundamentalism in Bosnian-Herzegovinian political practice.

Key words: state, globalization, power, democracy, neo-colonialism, fundamentalism, international community, political parties, ideology, economy

UDK 342.1 (497.6): 323.1 (497.6)

Epoha potisnutosti bosanske nacionalne misli Pitanje o mogućnosti bosanske komunikativne zajednice etičkog i kritičkog mišljenja

Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Tokom cijelog 20. stoljeća u Bosni je dominirao koncept političkog djelovanja kao etničko-religijskog predstavljanja, prepoznatljiv u nekom razdvajajuće-isključujućem "etničkom ključu" kao kriteriju ravnopravnosti među ljudima. Gotovo da se čini da ne postoji drugačiji model političke organizacije zajednice. Bosni se stalno nudi etničko-religijsko predstavljanje kao smisao postojanja, a potiskuje se *bosanstvo* i objedinjavajuće bosansko državno-političko mišljenje kao osnov djelovanja. Činjenica je da u prvim decenijama 21. stoljeća nemamo *demokratski* rezultat iz takvog pozicioniranja političkog djelovanja. Nastavlja se etnokratijska politička paradigma i pokušaj da se ovjekovječi politički sistem u kojem su "etničko-konfesionalne grupe" politički subjekti. Etnokratija je usko povezana s konzervativnim mentalitetom i religijskim institucijama koje su postale ključni tvorci političkih stavova i procjena "našeg naroda". Dominacija isključivosti kao političkog modela dovela je društvo i državu do nepojmljivih oblika zaostalosti, neodgovornosti i licemjerja. Iz tog razloga nameće se zahtjev za oblikovanjem *bosanske politike* koja prevazilazi etničko-religijsko političko organiziranje i nudi otvorenost za bosansku *etatističku* politiku. Osnova za takav zahtjev je stanovište da cjelokupna naracija oko "etničko-religijskog" spada u polje kulture i pitanja identiteta, te se neopravdano stvara konfuzija u kojoj se pravno-politička dimenzija funkcioniranja države namjerno miješa s tribalističkim i narodnjačkim koncepcijama koje pripadaju nekim feudalnim, predmodernim i rasističko-segregacijskim ideologijama. U tome galimatijasu religije, politike, narodnjaštva i totalitarnih tendencija, cjelina ljudskog života u društvu i državi pokušava se svesti na etničko-religijsko postojanje ljudskih grupa kao jedino moguće. Redukcionizam koji je na djelu bitno krivotvori ljudske živote i ograničava slobode.

Ključne riječi: Bosna, bosanstvo, bosanski etatizam, bosanska politička filozofija, kritičko mišljenje, etničko-religijsko predstavljanje, sloboda

Uvod

Pitanje o *orijentaciji* društvene zajednice i grupe ljudi u njoj jedno je od najtežih pitanja našeg doba i jedno od najstarijih pitanja u povijesti oko kojeg se koncentriraju mislioci i vladari, te razvijaju brojne političke filozofije. Procesi koji traju stoljećima iza leđa ljudskih zajednica najednom se pojave "pred vratima", osvanu kao neočekivan gost povijesnog toka konkretne zajednice i usele se u svakodnevne živote kao neka važna pojava. Obično grupe mislećih ljudi uočavaju takve pojave i preko deskripcija obavještavaju znanstvenu i druge javnosti o tome šta je iskrslo pred mišljenje na povijesnoj pozornici. Tada se pred ljudskim zajednicama pojavljuju nezaobilazni zadaci interpretacije unutar komunikativne zajednice znalaca i konstruiranja misli o strukturi aktualne zbilje.

Bosna je kao kulturna i politička činjenica doživjela osmišljen destruirajući nasrtaj velikodržavnog hegemonizma dva susjeda i njihovih nacijskih ideologija. Takva obuzetost spram svega bosanskog još nije dovoljno razumljena, rasvijetljena i prezentirana kroz znanstvene interpretacije našeg doba.[1] Postoje, naravno, brojne studije, tekstovi i istraživački radovi koji upozoravaju da se dešava planska antibosanska djelatnost nacionalističkih režima iz susjednih država. Međutim, još nismo došli do bitnog pitanja o tome kako je moguće da decenijama i stoljećima traje "projekt" uništavanja Bosne i marginalizacija mišljenja o Bosni ili njegovog izopačavanja u neku ideološku konstrukciju? Čini se, pritom, da je potpuno "zbunjujuće" uočavanje paradoksa koji nas upozorava na povezanost znanstveno-tehnološkog napredovanju života na ovim prostorima i povećavanja obima nehumanih zločinačkih djela spram bosanstva! Zbunjujuće je da znanstveno-tehnološki napredak čovjeka nije ujedno i moralni, humani i emancipatorski napredak. Ljudsko je očekivanje da bi napredak znanja i uz njega vezane tehnološke paradigme trebao dovesti do novih oslobađanja čovjeka iz predrasuda prošlosti. Ali, tek se na tom mjestu pojavljuju veliki skeptički prigovori vezani za pojmove napretka, napredovanja, razvoja, morala, političke ideologije, određenja čovjeka, smisla države-nacije, etnicizma, etnofaulizma, fašizma i tako redom. Time se, sasvim sigurno, postavlja zadatak novog povijesnog definiranja ovih i drugih pojmovnih konstrukcija koje su postale sporne semantički, epistemički i

[1] Gotovo da je nevjerovatno da srpski i hrvatski nacijski programi od druge polovine 19. stoljeća imaju u svome sadržaju Bosnu kao objekt osvajanja, zauzimanja, podjele i razrješavanja međusobnih hegemonijskih politika. Iz te nemoralne političke perverzije nastale su sve one strašne katastrofe čovjeka ovih prostora. Oni to rade na osnovu procjene o bosanskoj nemoći u zadnja dva stoljeća. Ali ta procjena se raspala nakon 1992. godine, kada je jasno bilo da plan zauzimanja Bosne vojnički nije uspio!

povijesno-kulturološki. To znači, također, da je neophodno pažljivo građenje novog vokabulara kao osnove mišljenja koje će polučiti političko djelovanje oslobođeno od prevaziđenih ideologiziranih predstava o ljudskom životu na prostoru Bosne. Svaka odgovorna djelatnost u bosanskom društvu, koja cilja na radikalan raskid s tradicionalnom zatočenošću Bosne u tribalističko-religijske modele, mora biti potaknuta i oblikovana novim pojmovljem, rječnikom, političkom filozofijom i političkom organizacijom. Usklađenost ovih elemenata osigurava ostvarivanje ideje. Dakle, ljudi sami svojim djelovanjem moraju izgraditi novu epohu bosanskog dostojanstva i odlučnosti za slobodnu budućnost.

Komunikativna zajednica mislećih subjekata

Mogućnost *kritičke komunikativne zajednice bosanstva* preduslov je ozbiljenja svakog povijesno-političkog koncepta/oblika bosanstva i njegovog sazrijevanja u konkretnoj političkoj organizaciji i njezinim nosiocima u povijesno-političkim procesima. Istrajavanje jedne komunikativne zajednice[2] mislećih ljudi na promišljanju strukture bosanstva osigurava racionalni okvir oblikovanja, gradnje, propitivanja i realizacije bosanske političke orijentacije povrh etničko-religijskih, nacionalističkih i rasističkih ideologija antibosanstva. Kritička komunikativna zajednica zahtijeva istrajnost na promišljanju povijesno oblikovanih problemskih sadržaja pred kojima se mora iskazati jasno mišljenje. Svaki pokušaj da se taj zahtjev izigra ili da ga se nadomjesti nekim "slatkim pitanjem" i marginalnim događanjem samo produžava agoniju života u povijesnom okružju koje je određeno kompleksnim problemskim sadržajima. Zato je odgađanje suočavanja i predlaganje mogućih rješenja znak neodgovornog, nesvjesnog i nerefleksivnog samoobmanjivanja. Noj zavlači glavu u pijesak i time, misli on, rješava problem!

U najširem okviru koji se ovdje podrazumijeva pri postavljanju bosanskog pitanja o sebi, postulira se nezaobilaznost *metode kritičke argumentacije* koja objedinjava nastojanja zajednice mislećih ljudi na putu odgovornog mišljenja, te pomaže ozbiljenje iskustva i svjetogleda tolerantnog bosanskog liberalno-kritičkog duha i širokogrudnosti. To je bosanska paradigma u kojoj se oblikuje povijesno bosansko iskustvo koje je vrlo blisko onome što su u 20. stoljeću raspravljali L. Wittgenstein, M. Heidegger, K.-O. Appel, K. R. Popper, H. Albert, Ch. S. Peirce, W. Kamlah i mnogi drugi, nastojeći naglasiti vrijednost dijaloga u smislu plodonosne "rekonstrukcije" jezika ili oslobađanja našeg govora od neupotrebljivih iskaza, kako bi se politička zajednica oslobodila nametnutih obmana i

[2] Apel, Karl-Otto: *Transformation der Philosophie. Sprachanalytik, Semiotik, Hermeneutik.* Band 1, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973., str. 60.

dostigla nova povijesna značenja koja su bila zarobljena u spornim epistemičkim igrama moći.[3] Zato je zadatak transformacije bosanske političke filozofije primarni zadatak epohe. U njemu je neophodno razviti novu i drugačiju kulturu argumentacije i razgovora, a to podrazumijeva radikalan raskid s potrošenim vokabularima i objašnjenjima pojava. Taj zadatak podrazumijeva gradnju nove političke misli bosanstva iz "jezičkog obrata" ili iz vitgenštajnovskog zahtjeva da se "razbistri" zamućeni jezik (*bistrenje pojmova*) kojim govorimo o Bosni, bosanstvu, povijesti, pravednosti i ljudskoj slobodi. Analiza pojmova[4] kojima se služimo u mišljenju o Bosni mora biti prvi predmet naše kritičke aktivnosti na planu otvaranja semantičkog polja koje će biti oslobođeno od ciljanih, planskih krivotvorina u jeziku i pogrešnih informacija. To je najteži mogući zadatak u epohi bučnog brbljanja fašizma.

Ideja-vodilja koja se ovdje izlaže zasniva se na razumijevanju *bosanskog* pitanja kao pitanja izgradnje moderne *države* u Bosni. Na taj način, bosansko pitanje suštinski prevazilazi prosto etničko-religijsko klasificiranje grupe kojoj se pripisuju raznovrsne atribucije, interpretacijske izmišljotine, ideološke konstrukcije. U njemu se pojavljuje drugačija "grupa", koja do sada, naprosto, nije ni posmatrana ili joj se odricao bilo kakav mogući sadržaj i postojanje, a riječ je o – *bosanskom narodu*. Šta je taj narod Bosne? To su svi ljudi koji žive u Bosni i dijele njezine povijesne sadržaje.[5] Ali, ova istina prevazilazi svešteničko "operiranje" s ljudima i njihovim sudbinama, kulturološko-psihološkim nabrajanjem karkteristika "plemena" ili insistirajem na religijskim specifičnostima kao neče-

[3] Uz ovo je potrebno naglasiti da analitička filozofija u tradicionalnom smislu, kao dio savremene filozofije, ima neke određujuće karakteristike kakve su, naprimjer: 1) cilj filozofije je prevladavanje filozofije putem analize jezika; 2) jedina legitimna zadaća filozofije je analiza svakodnevnog i znanstvenog jezika i 3) jedina metoda, koja stoji na raspolaganju filozofiji, jeste metoda analize jezika. Analitička filozofija, koja je operirala ovim zadacima u prvoj polovini 20. stoljeća danas više ne postoji u ovom obliku – tradicionalna analitička filozofija je mrtva – ali, to ne znači da se ne moraju ispuniti njezini zahtjevi, naročito oni koji se tiču bistrenja jezika i oslobađanja od metafizičkih natruha koje obmanjuju a ne osvješćuju. O ovome vidjeti detaljno u: Beckermann, Ansgar: *Analytische Einführung in die Philosophie des Geistes*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008., str. 7.

[4] Newen, Albert;Von Savigny, Eike: *Einführung in die Analytische Philosophie*. München: W. Fink, 1996., str. 12.

[5] U našem vremenu upravo se događa suprotan antibosanski proces kojim se pokušava "dokazati" da defintivno ne postoji nikakav bosanski narod, da ne postoji nikakva zajednička povezanost života, da ne postoji bosanska kultura i povijest, da je "mržnja" ono što vlada našim životima, da je "konflikt" ono što je konstanta i tome slično. Očito je da ideološki diktum da se zapriječi misao o bosanskom narodu još ima svoju pozadinu i istrajavanje na antihumanističkim slijepim ulicama čovječanstva. Borba za bosanski narod je osnov bosanske budućnosti.

mu isključujućem u komunikaciji. Stoga će pervertirana religijska svijest i dalje obmanjivati ljude/narod o nemogućnosti jedinstva u razlikama te vrlo upitno predstavljati svijet kao kršćanski ili islamski. Ta zloupotreba religijskog nanosi nepojmljivu štetu ljudskim zajednicama u njihovoj političkoj samoosviješćenosti. Oni ostaju zarobljenici "ludačkih" poimanja života kao isključivanja drugog, drugačijeg, različitog ili neidentičnog. Taj *zaborav razlike* svjedoči o padu vrijednosti unutar jednog pluralnog društva.

To važno pitanje o bosanstvu može početi ovako: Zašto se nije pomoću znanstvenog, političkog i državnički oblikovanog modela razvilo bosansko mišljenje i koncept bosanske nacije kao svijesti o vlastitom bosanstvu i njegovoj povijesno-političkoj osnovi za konkretnu povijesnu ljudsku zajednicu? Zašto se ostalo zarobljeno u niske porive pučke kvazi-religijske isključivosti ili svešteničkog držanja u okretima epoha kad trebaju hrabri ljudi? Zašto je provincijalni populizam dominantna politička kultura i svijest koja dominira povijesnim procesima od 19. do početaka 21. stoljeća? Stoga je potrebno podsjetiti na epohu neodređenosti! Sama djelatna *epoha neodređenosti/nedefiniranosti* suštinski je prikaz ispražnjenosti bosanstva od vlastitih "slobodnih misli" i kao takva predstavlja sliku ograničenosti na redukcionističke mitove podržavanja *drugosti* (srpstvo, jugoslavenstvo, turčijat, kroatofilija, germanofilija, rusofilija i slično)m koja sasvim negira bosansko biće, te je u njoj prepoznatljiva manjkavost bitnih pitanja o vlastitom postojanju. U osnovi, bitna karakteristika te epohe je *politička* nemoć te je ona onda i epoha nemoći. Dakle, pokazuje se da je epoha neodređenosti ipak nečim određena. U njoj je doista bosanstvo *određeno* negiranjem, odbacivanjem, potiskivanjem, marginalizacijom ili potpunim iracionalnim poricanjem. Odveć dugo i pogubno, skoro stoljećima bosansko biće je protjerano iz vlastitih pitanja, pitanja o vlastitosti ili iz mogućnosti da slobodno postavlja i odgovara na postavljena pitanja o sebi. To je *epoha neodređenosti* ili *političke amorfnosti* u kojoj nema samorefleksije, interpretirajućeg odnosa i kritičkog prilaza zbilji.[6]

[6] Kada su politički naredbodavci, u sklopu rješavanja "nacionalnog pitanja", preko svojih profesora-papagaja na predavanjima ili na partijskim sastancima utjerivali istinu u glave da nema "bosanskog naroda", Bošnjaka i Bosne, nego da je to zemlja u kojoj postoji samo srpski i hrvatski narodni interes te neka muslimanska skupina, oni su zaobilaznim putem poručivali da je smisao njihove borbe ugušiti i samu mogućnost pomisli na nešto takvo. Dakle, ne samo da su dekretima, ideologijama, represijom policijskog aparata pokušavali spriječiti pojavu te forme u zbilji, oni su, ustvari, pokušavali onemogućiti i samu *pomisao* na bosanstvo, ukorijeniti strah od toga, pa ga postaviti u mržnju i tako ga potisnuti iz ljudske svijesti. Zato je dobro poslužio Andrić s književnim opusom koji Bosnu pretvara u orijentalizirani krajolik u kojem nema bosanstva i bosanskog naroda, u kojem je musliman defektan i nastran, a sve na tragu Njegoševih pjevanija iz *Gorskog vijenca* kao literarnog izvorišta mržnje i etnofaulizma u "južnoslavenskoj" kulturi.

Mimikrija je postala dominantni model postojanja intelektualnog sloja u Bosni koji je vlastito nezadovoljstvo nametnutim srpsko-hrvatskim rješavanjem "nacionalnog pitanja" pretvarao u vic, ismijavanje, neobaveznost, preferiranje tehničkih ili bio-medicinskih znanosti, odustajanje od zbilje, autizam, skrivanje u egzotičnom, dok su politički komesari spornih obrazovnih sadržaja iz nedođija ili iracionalnih pustahija zauzimali mjesta u političkom sistemu Bosne i donosili egzistencijalne političke odluke prema direktivama iz Beograda. Taj model je od 1945. godine ostao do početaka 21. stoljeća u Bosni i s njim se intelektualni slojevi još nisu suočili i odredili na kritički način. Preko takvog modela drži se Bosna još u nekoj vrsti manipulativne ovisnosti od Beograda i centara srbijanske obavještajno-policijske strukture i akademskih velikosrbijanskih krugova. Iza tog procesa stoji ideja da je Bosna ključna "srpska zemlja".

Povijesno-kulturne i političke okolnosti bosanskog života dovele su do suočavanja s nezaobilaznim sklopom društvenih pojava i donošenja primjerenih odluka o njima. Nakon tri decenije inauguriranja političkog modela "predstavljanja kolektiva" ili "etničko-religijskog predstavljanja", koje se podlo interpretira kao jedino legitimno predstavljanje ljudi, Bosna je dovedena u apsurdnu situaciju. Takav model je zakočio svaki progres i devalvirao vrijednosti zajedničkog života ljudi na bosanski način. U osnovi tog "plemenskog" modela je religijska svijest koja dijeli ljude prema njihovom religijskom određenju. Iz nje dolazi koncepcija "legitimnog predstavljaja" naroda. Ta svijest, također, tvrdi da je ona "vododijelnica nacija". Naravno, to ne mora imati nikakve veze s unutarnjim sadržajem vjerovanja, odnosa prema Bogu, Crkvi ili Džamiji, svetim spisima i znanjima koja proizlaze iz njih.[7] Religija je poslužila na sraman način za razdjeljivanje političke zajednice Bosne i danas bez ikakvog ustručavanja religijski predstavnici iznose prostačke antibosanske stavove u svojim javnim obraćanjima okupljenom stadu ili "plemenu u agoniji".[8]

Bez djelotvornih pitanja o *političkom* bivstovanju jedne grupe ljudi ne uspostavlja se odgovorna *komunikativna* zajednica mislećih subjekata. Misliti pitanja koja se odnose na opće stanje društvene zajednice i njezine usmjerenosti u vremenu, dakle, misliti aktualni politički trenutak kao proces u kojem se zajednica ljudi nalazi, znači – *misliti politički*. Ali, tokom 20. stoljeća nije ostavljena mo-

[7] Politički mišljen koncept *nacije* treba radikalno i detaljno odvojiti od bilo kakvih "zasnovanosti" na religijama ili tribalističkim konstrukcijama iz 19. stoljeća, jer danas se s pojmom nacije misle *svi građani* jedne države-nacije bez obzira na njihovo porijeklo, vjerovanje, etničko određenje, rasu, spol i drugo.

[8] Samo rijetki znalci podsjećaju na abrahamovsko polazište, na Jednost Boga i duboku povezanost ljudskog roda u vjerovanju. Mnogi, nažalost, prave "plemenske" religijske predstave o svijetu i životu ljudskih zajednica. Ali, to treba iznova naglašavati – nacije se danas ne izgrađuju na religijama.

gućnost da se misli izvan ideologizirane, orijentalizirajuće sheme drugog, stranjskog, došljaka, nepripadajućeg, iz čega se unutar bosanskog pluralnog sadržaja razvila agresivna nacionalistička propaganda prvih susjeda Bosne i uvijek-opravdavajući govor ljudi koji su u svome bosansko-bošnjačkom postojanju prihvatili i muslimansku mogućnost. Oni i danas sebe određuju pod odrednicom "bosanski muslimani" – *oznaka* ili *deskripcija* za biće, ali ne i ime (*nomen*). Tako neki od njih bježe u mimikriju, u nesvijest, u religijsko bespuće i pokazuju da nisu spremni da se suoče s povijesnim stanjem i preuzmu odgovornost za svoje narodne/nacionalne interese unutar evropske epohe nacionalizma. Pravdanje za to što si ili šta govoriš postalo je prepoznatljiva "karakteristika" mnogih govornika i učesnika u javnom prostoru. Isto tako, često se primijeti pravdanje za srpstvo ili za hrvatstvo ili za bošnjaštvo kao mogućnosti postojanja. Kada se *političko* svede na religijsko ili se pomoću religijskog misli supstituirati, onda zajednica zapada u *mitske notacije* povijesne zbilje i sve joj se pojavljuje u izokrenutom ogledalu. Mit je *par excellence* vjerovanje da se preko religije može graditi savremena politička zajednica ljudi, odnosno pokušavati legitimirati politiku kroz religiju i "sveti narativ".[9]Izgleda, da je upravo to svođenje na religijsku specifičnost, osnova brojnih balkanskih nesporazuma i povijesnih trauma koje opterećuju život ljudi u današnjici. U tome se prepoznaje dominantna folk-kultura u kojoj se *bosanstvo* ne misli politički i reducira se na predstave o folkloru, kuhinji (burek, ćevap), sevdalinci, vjerovanju ili jeziku. Politička kultura despotskog osnova s vođom naprijed dovodi do populističkih naracija kao glavnog motiva svih političkih nastojanja. Stoga je pojedinac nebitan, a kolektiv je sve.

Bosansko pitanje i zadaci društvenih znanosti

Također, *bosansko pitanje* podrazumijeva pripremne procese i pothvate rasvjetljavanja poricanog bosanstva, što podrazumijeva jednu svojevrsnu istraživačku fenomenologiju duha bosanstva u zadnja dva stoljeća. Kako je bosanstvo

[9] Kada se 1990-ih dešava epohalni okret na Balkanu i istočnoj Evropi, u Bosni se ostvaruje razvitak pluralne političke scene, parlamentarizma i demokratskih ideja, nastaju nove političke organizacije koje u svojoj osnovi imaju istu političku vodilju u *antikomunizmu*. Ali, te političke organizacije nastaju direktno iz religijskih institucija koje im daju logističku podršku i idejnu osnovu da u komunizmu vide glavnog protivnika, pritom nevideći da se konzervativne snage sa svojim idejama ponovo vraćaju na povijesnu scenu u formi nacionalizma, antibosanstva i velikodržavnog hegemonizma. Sve liberalno-kritičke ideje i misleći ljudi se karakteriziraju ružnom oznakom "komunjare" i tako dezavuiraju kao neadekvatni za epohu politike koja je inaugurirana u koaliciji religijskih institucija i antikomunističkih ideologija. Narodnjačka ideologija je uvela populizam kao mjerodavnu političku naraciju koju će iskoristiti brojni pojedinci i grupe spornog ljudskog kvaliteta.

potisnuto i razbucano u etničko-religijskim identifikacijama i transformacijama narodog identiteta?[10] Bosansko pitanje, dakle, traži mišljenje o bosanstvu povrh etničko-religijskih predstava. Bosanski identitet nije dat, serviran, definitivan, konačan, jednoznačan. On je sam život i stoga je dinamičan. On tek treba mišljenje koje će ga osloboditi, očuvati i vratiti u povijesnu dimenziju kao bitno određenje, spasonosno i opravdano za sve ljude Bosne. Identitet je stvar aktivne djelatnosti misleće zajednice ljudi. Ta zajednica bi morala da se rukovodi moralnim i kritičkim mišljenjem o svim bitnim pitanjima društvene zbilje Bosne.

Unutar evropske povijesti 20. stoljeća društvene znanosti su izrasle u respektabilnu objašnjavajuće-predviđajuću djelatnost grupa znanstvenika koje osiguravaju kakvu-takvu usmjerenost društvenom životu ljudi. Iz toga je proizašlo validno društveno-političko planiranje i postavljanje ciljeva života ljudskih zajednica. Samo tamo gdje je društvena znanost pretvorena u sterilnu pričaonicu, u kojoj se ispostavljaju sumnjive konstrukcije povijesti i totalnih znanja, pojavile su se neadekvatne i opasne zloupotrebe znanja o društvenom životu čovjeka i interakcijama koje pletu život društva. Na tim mjestima dominira ideologija i dogmatizam u objašnjenju i razumijevanju društvenih pojava. Stoga je opravdano postaviti ovakva pitanja: Kako društvene znanosti učestvuju u napredovanju društvenog života ljudi? Šta se događa kada društvene znanosti posluže kao sredstva opravdanja nehumanih političkih ideologija i nepravednih političkih sistema? Mogu li napokon društvene znanosti prekoračiti rascjep u koji su gurnute pitanjem o metodu i adekvatnosti objašnjenja koja isporučuju?[11] Za početak treba reći da ne postoje definitivna i totalna objašnjenja društvenih pojava. Isto tako, polazni uvid/odgovor iskazuje svjedočenje o neodgovornosti, nemoći i lutanju društveno-znanstvene racionalnosti u zahtjevima povijesnog procesa za objašnjenjima. Čini se istinitim da društvene znanosti još ne uspijevaju misliti samu bosansku strukturu povijesnog života. Tek se u tome pitanju prepoznaju veliki i važni sadržaji za istraživačku djelatnost društvene znanosti oslobođene od ideologija i zgotovljenih "istina". To je postolje na kojem se etablira fenomenologija i hermeneutika bosanskog bivstovanja i jezičko-analitička kritika smisla tog bivstvovanja u Bosni.

[10] Još nismo uspjeli da se uzdignemo iznad narativa o "etničko-religijskom ključu" kao mjeri života u Bosni. U politički sistem postavljena je, kao vrhovni kriterij odabira među ljudima, njihova etničko-religijska pripadnost. U tome kriteriju se izgubila bosanska matrica ili *kriterij bosanstva*. Kriterij etničko-religijskog pripadanja u političkom sistemu obesmislio je, kao primarno, kvalitet i stručnost pojedinca za neku funkciju ili socijalno djelovanje. Zato je postalo moguće da pripadnost i podobnost potisnu kriterij stručnosti i sposobnosti za neku društvenu funkciju ili neku djelatnost u ljudskoj zajednici.

[11] Ryan, Alan: *Die Philosophie der Sozialwissenschaften*. München: List Verlag, 1973., str. 192.

Trebamo se podsjetiti na jedan događaj iz 1980-ih godina, naime, primjer Sušićevog *Parergona.* Napadom na ovu knjigu onemogućeni su autorefleksija bosansko-bošnjačkog bića na vlastitu skoru prošlost i suočavanje s pogrešnim vlastitim pretenzijama na društvenu zbilju, a prije svega s opasnim zabludama pojedinaca o povijesnoj orijentaciji. Sušićev *Parergon* je mogao pomoći da se bosanska misao oslobodi natruha koje ne proizlaze iz bosanskog povijesnog iskustva. Nad zahtjevom promišljanja bosanskog postojanja prevladala je prozaična, površna, apolitična i dijelom ahistorijska naracija akademskih krugova koji su znanstveno mišljenje shvatali kao ideologizirani govor o sebi kojim se ne bi trebali "zamjeriti" čuvarima utvrđenih "istina". Tako su povijesno-političke interpretacije izostale u komunikacijskoj orbiti Bosne, a društvene znanosti su ostale izvan udubljujućih pitanja u bosanski problemski sklop i nisu ga otvarale u povijesnom mišljenju. Zato je u Bosni ideologizirana interpretacija povijesti, pomognuta svešteničkim i političarskim stavovima, potpuno dominirala svekolikim povijesno-društvenim sklopom 20. stoljeća. Zar se može živjeti pod presijom i obmanom takvih stavova?

Pred bosanskim mišljenjem je danas *problem društvenih znanosti* i njihovog odnosa prema bosanstvu! One su, nažalost, iskazale epohalnu ograničenost vlastitog ideološkog vokabulara i teorija koje ne primjećuju određene pojave i procese u povijesnom sadržaju bosanstva. Čini se kao da povijesno-društvena zbilja nije bila u njihovom vidiku! Društvene znanosti ne posvećuju nužnu pažnju bosanskom povijesnom i političkom biću, jer se po nametnutoj matrici usmjeravaju na pitanja koja ne traže odricanje od bolnih predrasuda ili obmana. Pritom, također, slijede povijesno-političku inerciju duha da se s ustručavanjem postavlja pitanje o bosanstvu i njegovoj strukturi iz ugla znanstvene racionalnosti. To se posebno primjećuje u nauci o književnosti, historiografiji, etnografiji i etnologiji, političkim naukama, socijalnim teorijama i tako redom. U takvom stanju prepoznajemo neodgovornost društvenih znanosti i znanstvenika koji se njima bave, što će se bitno odraziti na njihov ugled i položaj u društvu. Za društvene znanosti danas nema važnijeg zadatka od onoga koji se nameće i zahtijeva da se misli bosansko biće iz slobodne pozicije uma i protiv svih ideoloških nametanja "istina" određenih političkih, religijskih ili antibosanskih grupacija.

Građani Bosne koji se neprekidno svode na gole Bošnjake, Hrvate i Srbe, i samo se kao takvi posmatraju u političkim operacijama, još nisu raščistili političko i religijsko u svome identitetu! Kao narodi još *sebe* ne misle adekvatno politički, jer ih uporno zadnjih trideset godina definiraju preko islamske, katoličke i pravoslavne religije. Svode ih samo na dijelove nekih većih ili obuhvatnijih struktura i onemogućavaju da se saberu u vlastitom bosanstvu. M. Ekmečić je u religijama vidio osnov "nacije" na ovim prostorima i time je preferirao stav da je

religija "vododelnica nacije"[12] – u što imamo pravo sumnjati. Slučaj Bošnjaka je najdrastičniji, jer ih svi vide samo kao muslimane povezane s osmanskom okupacijom Bosne i pokušavaju ih zalediti samo u tome dijelu ili određenju njihovog povijesnog postojanja. Na taj način ih se drži u neizrastajućem stanju "religijske skupine" koja je i dalje ostala otvorena za "opredjeljivanja" na sve strane, podložna nekom "sultanu" i nemoćna na demokratske procedure primjerene pluranom društvu. Ova strategija mimikrije nije dalekovida, jer iza nje se perpetuira unutarnji dualizam i konflikt bosanskog bošnjačkog bića ili trvenje između tzv. "vjerske inteligencije" i "svjetovne, sekularne inteligencije", neplodan spor između uma i vjere i sličnih aporija i konflikata iz povijesti islama i kršćanstva. Ovaj dualizam ne daje nikakav rezultat osim vidljive besciljnosti i izgubljenosti. Taj unutarbošnjački konflikt troši veliku umnu "energiju" na strategijsko pozicioniranje u odnosu na cjelinu narodne zajednice i istovremeno proširuje neučinkovit spor na razne druge procese i zakočuje ih u njihovome ostvarivanju. To nam kazuje, primjerice, da još nismo razumijeli nastojanje Derviša Sušića na putu autorefleksije, proizvodnje znanja o sebi i samooslobađanja od vlastitih zabluda!

Bošnjaci su počeli od početka 20. stoljeća sebe misliti kao muslimane, kako je to elaborirao Osman Nuri Hadžić, praveći pojam za narod da bi izbjegao austrijsko određenje *Muhammedaner*, kao da je to jedina specifičnost njihovog povijesnog postojanja. U toj lahkoći svođenja na jednu karakteristiku svoje mjesto ispoljavanja našla je religijska institucija i nametnula se kao jedina bošnjačka institucija. U tome se pojavljuje sintagma "muslimanski mislilac" kao jedini mogući oblik mislećeg bića. Svako drugačije intelektualno ispoljavanje unaprijed je devalvirano. Zato nema oznake *bosanski* mislilac – kao da je mišljenje moguće samo kao etničko i religijsko. Skoro da se prezire tzv. "svjetovna misao i intelektualnost". Bošnjaci nisu uspjeli državne institucije, obrazovne, ekonomske, finansijske i druge institucije doživljavati kao društvene, kao dio sistema vlastitog života u povijesti. U tome se pokazuje sve do druge polovine 20. stoljeća nedovoljna obrazovanost i nespremnost da se intelektualni kapaciteti koriste za poboljšanje života i stvaranje ugodnijeg okvira života, a sve s ciljem dostizanja potpune slobode. To im nedostaje u *nacrtu učenja* (ili u kurikulumu) kroz sistem obrazovanja. Dehumanizacija svakodnevnog života ljudi ostavlja poguban trag u obrazovnom sistemu. Možda je upravo ovaj povijesni čas otvorio epohalo pitanje o napuštanju "ruskog" sistema obrazovanja koji dominira od kraja Drugog svjetskog rata i ogleda se u "bubanju napamet" i "papagajskom ponavljanju" već utvrđenih istina koje zna profesor kao "ispitivač". Vrijeme je za oslobađanje potencijala *kreativnosti* ljudskog uma i konstruktivističkog

[12] Ekmečić, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. knjiga I, Beograd: Prosveta, 1989., str. 15.

skiciranja novih modela života. Postoji nada da će oslobađanje od krutih modela obrazovanja ljudi potaknuti njihove stvaralačke i emancipatorske mogućnosti i voditi izgradnji jedne drugačije, liberalne i humane političke kulture.

Mogućnost pojavljivanja "nove pameti" stoji povrh lažnih reformi obrazovanja i psihometrijskih/sociometrijskih mjerenja poslaganih prema birokratskim tabelarizacijama obrazovnih procesa u nepregledne indekse prolaznosti, prisutnosti i prosjeka ocjena. Sasvim jednostavno, pamet je kombinacija etike i epistemike, odnosno snažna i odgovorna povezanost morala i inteligencije. Takav kriterij (povezanost morala i znanja) nedostaje u instaliranoj znanstvenoj racionalnosti i obrazovnom sistemu. Stoga je moguće da se društvena znanost ponaša neodgovorno prema izazovima povijesog trenutka koji traže društveno-znanstveno objašnjene – ne teološko, ne religijsko, ne politikantsko, ne populističko i ne zdravorazumsko. Neodgovornost društvene znanosti ogleda se u nespremnosti da se suoči s aktualnim društvenim pojavama koje na vidan način svjedoče o društvenoj patološkoj sceni.

Povijesna nužnost oblikovanja bosanske politike[13]
Smjernice konstitutivnog političkog bosanstva

Od 1990-ih godina Bosna je poprište etničko-religijske politike, *etnicizma* (to jest *politike kao etničko-religijskog predstavljanja*), velikodržavnog hegemonizma i militarnog ekspanzionizma, gomilanja identitetnih problema, ciljanog produciranja mržnje, zatvorenosti, diktature neobrazovanosti, hegemonije primitivizma i falsificiranih povijesnih događaja. Svi ti procesi bivaju planski instalirani u Bosnu kao dijelovi velikodržavnih projekata srbijanske i hrvatske politike. Epoha etnicizma ili etničko-religijske politike u Bosni vrhuni u ideji da se *etničko-religijske grupe teritorijaliziraju* (ove grupe su rezultat planskog nacionalizma beogradskog i zagrebačkog projekta hegemonije nad Bosnom od druge polovine 19. stoljeća) i da se kao politički legitiman predstavi narativ da u državi postoje "tri etničke teritorije" kojima raspolažu narodne grupe prema svome nahođenju. Te teritorije bi trebale biti etničko-religijski "čiste" i "oslobođene" od drugih etničko-religijskih identiteta i grupa.

Potpuno je jasno da teritorijalizacija narodno-religijske grupe vodi u devalvaciju bosanske države i bosanskog društva i njegovo dijeljenje na zatvorena, getoizirana društva u kojima prevladava palanačka, parohijalna svijest i zaborav bosanskog državnog interesa. Ovo "plemensko" insistiranje na "našoj teritoriji" u Bosni rezultiralo je katastrofalnim posljedicama po bosanskog čovjeka na

[13] O ovome pitanju izlagao sam na javnom predavanju Kruga 99.
Vidjeti: https://www.youtube.com/watch?v=iZF11Cjucyo.

kraju 20. stoljeća. Tribalizam je potisnuo etatizam! To nazadovanje predstavlja samu bit antibosanskog djelovanja u posljednjih tridesetak godina. Prisilno raseljavanje stanovništva i njegov militarni progon 1990-ih godina poklopilo se s globalizacijskim procesima i migracijama stanovništva u složenom geopolitičkom ambijentu. U postratnom periodu Bosni je nanesena velika šteta odlivom mladih ljudi u dobu fertiliteta.

Direktna posljedica etnicizma ili etničko-religijskog predstavljanja grupa ljudi jeste *negacija bosanske državne politike*, jer se ta politika potiskuje i ignorira u komadanju povijesno-državnog tkiva Bosne i Hercegovine putem etničko-religijske teritorijalizacije koja je potaknuta nacijskim projektima srpstva i hrvatstva. Iz Beograda i Zagreba su motivirane 1990-ih godina politike etničko-religijskih separacija u Bosni i nastavile se nakon ratne agresije Miloševićevog i Tuđmanovog režima. Politika etnicizma raskorjenjuje *bosanski narod* i svodi ga na tri etničke grupe, na tri "plemena u agoniji" koja ne znaju da izviru iz Bosne. Život u Bosni se izvanbosanskim djelovajem pretvara u *tribalistički* način življenja odvojenih skupina. Bosni već odavno podvaljuju naraciju o tri odijeljena naroda, između kojih se prave provalije neznanja, nerazumijevanja, distance i mržnje, a riječ je o kulturnim specifičnostima etničkih zajednica koje nastaju iz religijske osnove. Politička propaganda velikodržavnog hegemonizma decenijama ih uvjerava da su *različiti* narodi i kulture, da ne mogu zajedno živjeti i da se moraju odvojiti u konsocijacijska geta. U manipulacijskom scenariju fingira se da je Bosna nastala voljom "triju različitih naroda" prije nekoliko godina (u Daytonu 1995. godine), čime se njezina povijest odbacuje i falsificira kao etničko-religijska povijest "tri odvojena naroda" ili "tri odvojena svijeta". U toj naraciji se negira postojanje bosanskog naroda ili naroda koji pripada Bosni, odnosno obmanjuje nas se da "Bosna nema svoj narod". Time se kaže da bosanski Srbi i bosanski Hrvati nisu narodi Bosne, nego samo dijelovi "velikih" susjednih država. Gotovo dijasporalne zajednice beogradskog i zagrebačkog "naroda" u čemu vrhuni političko-ideološko podmetanje spornih činjenica. Na taj način ih se otkida od Bosne i gura u veliku neizvjesnost.[14] Povijest bosanskih Srba nije identična povijesti Srba u Srbiji ili Srba u Hrvatskoj. Isto važi za Hrvate. Njihovu i povijest Bošnjaka bitno određuje bosanstvo. U povijesti Bosne nacijski projekti nameću koncepciju da je "Bosna ovoga ili onoga naroda, ali nikako nije bosanska" – stalno se negira postojanje *naroda bosanskog* i Bosna se želi

[14] Danas su beogradski i zagrebački politički režimi instalirali u Bosni svoje ispostave koje medijski, obavještajno, ekonomski i diplomatski oblikuju sliku antibosanskog sadržaja. To je svekolika osjetljiva opstrukcija i potkopavanje života u Bosni. O tome tek treba razviti posebne istraživačko-znanstvene pothvate. Srbijanski nacijski projekt otvoreno pokazuje da *onaj* entitet, koji je stvorio Miloševićev režim na tlu Republike Bosne i Hercegovine, smatra "srpskom teritorijom" kojom može trgovati prema vlastitom nahođenju.

desupstancijalizirati tako da se povijesno-politički pokazuje kao prazna ljuštura. Zaboravlja se kako su iz *bošnjanskog naroda* ili bošnjanskog narodnog stabla s vremenom nastala tri etno-kulturna oblika, narodne grupe, pod utjecajem religijske i nacijske propagande susjednih država.

Etnokratija versus demokratija

Dominirajuća forma vlasti u aktualnom bosanskom političkom sistemu je, ustvari, *etnokratija*, jer nam se želi tumačiti dejtonski Anex IV kao *etnički ustav* u kojem postoje samo narodne grupe. Onda se cijela organizacija života u zajednici predstavlja tako kao da mora biti zasnovana na etničko-religijskom principu razlike i razdvajanja ljudi u svakodnevnom životu. Etnička grupa je postala dominantna jedinica mjere političkog, najglasnija kroz političke oligarhije koje nametljivo propagiraju stav da je ono *političko* moguće samo u idelogiji *legitimnog reprezentiranja naroda*. Od posebne je važnosti da se na razini kulture situira ovo etničko kao projekt brige za kulturni sadržaj, a da se na nivou države i politike oslobodi prostor od etničkog za bosansko, državljansko, povijesno-političko djelovanje. Time bi se država postepeno oslobađala od etnokratije, fašizoidnih politika i sveštenika koji određuju smisao života svojim kvazi-religijskim naracijama. U tom galimatijasu "legitimni predstavnici naroda" postaju feudalni gospodari siromašnog naroda koji iseljava. Naravno da takva politička forma direktno vodi u fašizoidne političke konstrukcije i kontinuirane konflikte.

Danas u Bosni, naprimjer, izborni zakon i Ustav Federacije Bosne i Hercegovine nisu usklađeni – kako je to moguće? Zašto je intencija izbornog zakona da bude etničko razvrstavanje građana? Potreba da se cementira etničko-religijska podjela države pokušava se nametnuti kao jedini mogući politički konstrukt. Koči se uspostava vlasti u nekim dijelovima države, kako bi se reklo da je država nefunkcionalna. Sasvim je tačno da nijedna država ne može funkcionirati prema etničko-religijskoj podjeli vlasti i planskoj opstrukciji državnog sistema institucija. Stoga je Federacija Bosna i Hercegovina postala problem funkcioniranja vlasti.

Država-nacija, građani i etničke (narodne) grupe

Bosna i Hercegovina je 177. država-nacija članica u Organizaciji ujedinjenih nacija, a nama se neprestano interpretira kao *unija*, *složena državna zajednica*, *federacija*, *konferderacija*. Sve su to antibosanske interpretacije države Bosne i Hercegovine kojima se skriva činjenica da je to prosta visokodecentralizirana država.

Svi građani države Bosne i Hercegovine predstavljaju pravno-politički *bosansku naciju/bosanskohercegovačku naciju*, njezin narod, državljane, građane Bosne... Povijesno-političko postojanje Bosne ne počinje s Dejtonskim mirov-

nim sporazumom (1995), koji je u biti zaustavio oslobađanje Republike Bosne i Hercegovine. Ne počinje ni s Austro-Ugraskom monarhijom, koja uz Bosnu pridodaje ime Hercegovina, niti Osmanskim carstvom. Naša svijest o Bosni proteže se danas duboko u srednjovjekovnu povijest i izražava se kao *bosanska svijest*. U njoj se prepoznaje i ispoljava *politička svijest* i odlučnost za Bosnu i sve bosansko. Ta *bosanska svijest* dugo je bila predmet negacije i pogrešnog tumačenja, planskog devalviranja u hegemonijskim konstrukcijama srbijanskih i hrvatskih "nacrta" potčinjavanja Bosne i njezinog naroda. Zato su politički manipulatori voljeli predstavljati Bosnu i njezin narod andrićevskim slikama kao "orijentalnu zemlju" i "orijentalce", ostatak osmanskog naslijeđa, turski ostatak i tome slično, te narod tretirali kao religijsku grupu, kako bi taj narod kroz propagandno napastovanje i manipulaciju promijenio svoju identitetnu usmjerenost. Naravno, *danas je neprihvatljivo bilo kakvo negiranje identiteta i opredijeljenosti u narodnom smislu bilo kome u Bosni*. Tu žive ljudi i trebaju biti slobodni. Oni trebaju da se nauče poštovati bosanski okvir u kojem žive i shvatiti da su dio bosanskog naroda.

Državna versus partijska politika

Od 1990-ih godina *politički život* u Bosni potpada pod dominaciju partijskih ideoloških konstrukcija društvene i državne zbilje. Partijsko je postalo dominantno u našim životima i potisnulo je vlo neodgovorno državno i državničko pitanje. Sva politika se pokušava svesti, uglavnom, na etničku politiku – tako se potiskuje državna politika.

Rezultat antibosanske politike prepoznajemo danas kroz *blokadu države* i pokušaj da se bosanski državni teritorij razdijeli na tri odvojene etničko-religijske teritorije. Zaboravilo se na povijesne bosanske zemlje koje Bosnu čine prostorom, kulturom i političko-državnom činjenicom. Stoga, opravdano je postaviti ovakva pitanja: U čijim je rukama država ili bosanske državne institucije danas? Možemo li uopće misliti državu pored hegemonije etničko-religijske politike, antibosanske politike, izvanbosanske politike ili sporne internacionalne politike prema Bosni? U čijim je rukama naša sudbina? Zašto ne jačamo kapacitete državnih institucija? Kako uspostaviti odnos između politike i prava da se ne ruše principi prava? Ko je blokirao državu Bosnu i Hercegovinu?

Unutar države Bosne i Hercegovine danas je instaliran unutrašnji antibosanski projekt koji provode eksponenti Beograda i Zagreba, a pritom niko ne traži njihovu odgovornost. Oni otvoreno rade na omalovažavanju, diskreditaciji i negiranju države Bosne i Hercegovine koristeći politički sistem etnokratije. Pritisak je konstatan i planski, u njemu učestvuju i visoki zvaničnici iz Hrvatske i Srbije, čini se da ne postoji ogavnija politička djelatost u današnjoj Evropi!?

Bosanska politika

Kada se govori o *bosanskoj politici,* onda se podrazumijeva da moraju postojati oni koji se bore za državu Bosnu i Hercegovinu i zastupaju tu politiku. Oni moraju razvijati bosansku *političku filozofiju etatizma*. Danas je sve postavljeno tako da je vrlo opasno boriti se za državu Bosnu i Hercegovinu. Oni koji su na liniji državne politike i državnog interesa bivaju marginalizirani, tako da se čini da je bosanska državna politika ili bosanski etatizam nepoželjna politička orijentacija u epohi hegemonije narodnjačkog / populističkog negiranja države Bosne i Hercegovine.

Kao potvrda *antilegalističkog* odnosa prema pojavama i procesima unutar nedavne bosanske prošlosti, pojavljuje se negacija *Presuda o genocidu* (2007) nad Bošnjacima, ne priznaje se *Presuda* za UZP hercegovačkih sljedbenika Tuđmanove politike (2017), vrijeđaju se žrtve, glorificira se zločin, ratni zločinci postaju slavljeni kao "narodni heroji", provodi se pljačka državnih resursa, ne izgrađuje se sistem... Na taj način instalira se u bosanski život *beznađe*, *defetizam*, *planska mržnja* i *perverzno ponašanje,* čime se onemogućava život običnog čovjeka i skriva se *državni bosanski okvir političkog djelovanja*. Reduciranje čovjeka na "etničko" i bjesomučno insistiranje na etničkom predstavljanju narodnog kolektiva od strane "političke grupacije", stvorilo je *unutarnju pometnju* u društvenom životu koja, ustvari, postaje oblik kulturnog rasizma, fašizoidne politike, religijske isključivosti, ekstremizma i etnofaulizma.

Skaza kao zaključak

Nakon tri decenije političke demagogije o "legitimnom predstavljanju naroda" došli smo u stanje da bosanski građani masovno iseljavaju u zemlje zapadnog svijeta. Pritom, susjedne države otvoreno rovare protiv Bosne. Europarlamentarci iz Hrvatske otvoreno šire antibosansku naraciju u institucijama Evropske unije. Razvijaju mržnju prema Bosni! Evropski parlamentarci doista mogu pomisliti da su građani hrvatske narodnosti u Bosni totalno ugroženi. U tome otvoreno učestvuje i predsjednica Hrvatske Grabar Kitarović i premijer Plenković. Čitava hajka protiv Bosne na najvišem nivou i uz hladni povjetarac muslimanomržnje i kulturnog rasizma, odvija se kao državni projekt u kojem sudjeluju HDZ-ovi kadrovi. Isto tako, s druge strane, država Srbija se ponaša kao da je ona i dalje centar SFRJ i kao da ima pravo da se miješa u unutrašnje poslove Bosne – to je sama suština tzv. *Memoranduma 2*.

Koje bi to bile opće smjernice za bosansku politiku danas? One bi mogle izgledati ovako:

Bosanski državni projekt je jasan projekt *racionalnog i strateškog djelovanja*, a ne naknadne *reakcije* na već postojeće projekte protiv države Bosne i Hercegovine.

Bosanski državni interes je iznad svega i njega se mora zastupati bez pardona u odnosu na sve antibosanske pothvate. To je bosanski patriotizam.

Bosanska državna politika je iznad etničko-religijskog predstavljanja naroda kao "getoiziranih plemena".

Bosanska državna politika se mora nanovo osvijestiti, promisliti i prezentirati u unutrašnjem i vanjskom djelovanju.

Osnov bosanske politike je borba za *vladavinu prava* i kvaliteta političkih programa iz kojih se prepoznaje moralna odgovornost za državnu politiku.

Bosanska politika se pokazuje kao nepokolebljiva *borba za ustavni poredak* i unapređivanje Ustava države prema evropskim standardima.

Bosanska politika se mora zasnivati na *političkoj emancipaciji građana* i poštivanju slobode čovjeka kao najveće vrijednosti.

Najzad, bosanska politika mora odgovoriti na pitanja: Kako živjeti u državi Bosni i Hercegovini kao *slobodan* čovjek? To je ključno pitanje buduće bosanske politike.

Podle su sve one opasne podvale da je bosanska državna politika *muslimanska* ili neka slična. U bosanskoj politici nije više riječ o religijskom i pučkom (narodnom) definiranju politike. Religijsko spada u sferu kulturološkog, ono s etničkim nije nadređeno državnom ili pravno-političkom određenju života u ljudskoj zajednici. Bosanska politika je pravno-politički *bosanska* – ona nadilazi bošnjačko, srpsko i hrvatsko lamentiranje nad sudbinom "naroda" kojemu se država izvlači ispod nogu – to je poštivanje vrijednosti i vladavina prava u državi Bosni i Hercegovini. Kad god se bosanska državna politika reducira na jednu etničko-religijsku grupu, ona se krivotvori i obesmišljava, jer *bosanstvo* nadilazi etničko-religijsko razvrstavanje u kulturno-identitetnom smislu. Mi najzad moramo nadrasti epohu etničko-religijskog definiranja Bosne i bosanstva i otvoriti *epohu bosanskog etatizma* u kojoj se država jasno odvaja od "kulturno-psihološkog" područja etničko-religijskih konstrukcija. Država se pojavljuje kao pravno-politički okvir života ljudi, a bosanstvo je esencijalni izraz toga! Tada se ne može desiti da u institucijama države rade ljudi koji direktno rade protiv države i podržavaju projekte susjednih država. To je epoha antibosanske perverzije! Takva izopačenost se mora okončati i sankcionirati.

THE ERA OF SUPPRESSION OF BOSNIAN NATIONAL THOUGHT QUESTION ABOUT POSSIBILITY OF BOSNIAN COMMUNICATIVE COMMUNITY OF ETHICAL AND CRITICAL THINKING

Senadin Lavić

Summary

During the whole 20th century, the concept of political action as an ethnic-religious representation was dominated in Bosnia, recognizable in some separating-excluding "ethnic key" as a criterion of equality among people. It almost seems that there is no other model of the political organization of the community. Bosnia was continuously offered by ethnic-religious representation as a sense of existence, and *Bosnia-belonging* and the unifying Bosnian state-political opinion were suppressed as the basis of action.

The fact is that in the first decades of the 21st century we have no *democratic* result from such positioning of political action. The ethno-political political paradigm continues and the attempt to record political system in which "ethnic-confessional groups" are political subjects.

Ethnocracy is closely connected to the conservative mentality and religious institutions that have become the key creators of political attitudes and estimates of "our people". The domination of exclusion as a political model led the society and the state to inconceivable forms of stagnancy, irresponsibility and hypocrisy. Because of that, it is imposed the demand for the formation of *Bosnian politics* that goes beyond the ethnic-religious political organization and offers openness to Bosnian *ethatistical* politics.

The basis for such request is the view that the entire narration about "ethnic-religious" falls under the area of culture and identity issues, and unjustified makes confusion in which the legal-political dimension of the functioning of the state deliberately mixes with the tribal and folk concepts belonging to some feudal, pre-modern and racist-segregation ideologies. In this absurdly mess of religion, politics, nationalism and totalitarian tendencies, the whole of human life in society and the state is trying to be reduced to the ethnic-religious existence of human groups as only possible. Reductionism which is active essentially counterfeits human lives and limits freedom.

Key words: Bosnia, Bosnia-belonging, Bosnian ethatism, Bosnian political philosophy, critical thinking, ethnic-religious presentation, freedom

UDK 930-055.2 (497.6)

Historiografski duh, vrijeme i rad u sjeni: Odgovorna misija bosanskohercegovačkih osmanistica

Ramiza Smajić
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

U radu je fokus na osmanisticama čiji su rezultati istraživačkog rada ugrađeni u ono što okvirno danas predstavlja osmanistika. Cilj rada nije bibliografskog karaktera nego tendencija da se donekle definiraju okolnosti koje su rad osmanistica ograničavale ili ostavile u sjeni. Okolnosti su se mijenjale uglavnom u skladu s krupnim društvenopolitičkim promjenama, ali se više ne radi samo o većem broju žena u oblasti osmanistike. Došlo je do razilaženja u smislu metodologije i nivoa istraživanja, izmjena u sistemu obrazovanja osmanista, a ostao problem i u samoj definiciji šta taj termin pokriva.

Ključne riječi: osmanistika, žene istraživači, jugoslavenski i postjugoslavenski period

Prije fokusa na misiju bosanskohercegovačkih osmanistica, potrebno je ukazati na očevidno, a zanemareno semantičko prerastanje samog pojma *osmanista*. Iako postoje i drugi aspekti semantičke transformacije ili obujma tog pojma, ovdje ću navesti dva slikovita primjera koji se odražavaju i na prateću terminologiju. U predgovoru zbornika izlaganja sa 3. međunarodnog simpozijuma za predosmanske i osmanske studije, održanog 1978. godine, stoji da su na skupu učestvovali: 82 *osmanista, turkologa i islamista.*[1] (istakla R. S.) Već i površan uvid u spisak učesnika govori da je na spomenutom skupu, među evropskim, posebno balkanskim istraživačima praktično bilo najmanje historiča-

[1] "82 ottomanistes, turcologues et islamistes en provenance de 17 pays européens et hors de l'Europe ont participé à cette réunion scientifique." III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije: zbornik radova. Sarajevo 18-22. septembar 1978., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 30/1980, Sarajevo, 1980., 1.

ra, među kojima, npr., Dušan Berić koji se cijelog radnog vijeka bavi isključivo srpskom nacionalnom historijom 19. stoljeća. Nisam naišla na podatak da se Dušan Berić ikad predstavljao ili predstavlja kao osmanista, turkolog ili islamista. Na spomenutom skupu su ostali uglavnom bili istraživači, najčešće proizašli s filoloških katedri gdje su učili arapski, turski i perzijski jezik. Zbog backgrounda pojedinih orijentalista i istraživača koji su završili Višu islamsku šerijatsku školu (VIŠT), neku od medresa ili teoloških fakulteta, i svojim širokim obrazovanjem habilitirali i znanja o ogromnoj islamskoj civilizaciji, čiji je dio i ona osmanska, oni su nazivani s punim uvažavanjem islamistima, kao stručnjacima u islamskim naukama.[2] Uporedimo li tu pojavu sa značenjem riječi "islamista" samo u današnjim medijima, očita je semantička transformacija ovog pojma.

Prema tome, prije govora o osmanisticama, mora se uzeti u obzir ta promjena značenja pojma osmaniste u različitim vremenskim periodima. Dok se '80-ih godina, znači, pravila razlika između osmaniste i turkologa, i pored uslovljenosti često istim obrazovanjem za jedno i drugo, danas je pojam osmaniste sužen samo na historičara osmanskog perioda uz niz neobičnih apsurda. Jedan od njih je najčešći dojam da je osmanistika studij historije s poznavanjem nešto malo turskog jezika.[3]

Najveći dio istaknutih bosanskohercegovačkih osmanista su institucionalno bili vezani za Orijentalni institut u Sarajevu (ranije za Balkanološki institut i Zemaljski muzej iz kojih je institut izrastao), Gazi Husrev-begovu biblioteku i Katedru za orijentalistiku.[4] Rodna raspoređenost u naučnoistraživačkom kadru u ovim institucijama i ustanovama pratila je opću situaciju u društvu, gdje je broj zaposlenih žena bio daleko manji u odnosu na broj muškaraca u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata. Od ukupno 64 naučnoistraživačkog i bibliotečkog osoblja Orijentalnog instituta, npr., u njegovih 65 godina postojanja bilo je 27 zaposlenih žena.[5] Do povećanja broja žena, međutim, dolazi tek osamdesetih godina 20. stoljeća, ali je i tada najmanji broj žena bio s višim zvanjima, pogotovo u Historijskom odjeljenju. Primarni zadatak tog odjeljenja je bilo obrađivanje i publiciranje historijskih izvora značajnih za historiju – u

[2] Darko Tanasković je predavao: arapski jezik, arapsku književnost, turski jezik, uvod u orijentalnu filologiju, perzijsku književnost, osnove islamske civilizacije, islam i kršćanstvo, uvod u komparativnu gramatiku semitskih jezika, lingvističku arabistiku itd., a danas ga se najčešće naziva uglednim islamologom ili islamistom.

[3] To je dovelo do već sukcesivne pojave da kod odbrane doktorskih radnji iz oblasti osmanistike kandidat poznaje orijentalne jezike, osmansku paleografiju i diplomatiku, a članovi komisije ne. Razlozi su administrativne prirode i rezultat uporne samoizolacije pojedinih katedri.

[4] Orijentalni institut je osnovan 1950. godine i iako formalno spada među najstarije naučne ustanove u Bosni i Hercegovini, ne treba zanemariti činjenicu da su njegovi prvi fondovi i naučnoistraživački kadar proizašli iz Vilajetskog arhiva i Rukopisne zbirke Zemaljskog muzeja.

[5] *Orijentalni institut u Sarajevu: 1950-2015*, Sarajevo, 2015. (Dalje: Orijentalni institut)

početku – jugoslavenskih naroda, danas naroda Bosne i Hercegovine. Hatidža Čar-Drnda, Fazileta Hafizović, Snježana Buzov i Amina Kupusović su svojim radom u tom odjeljenju svijetli primjeri posvećenosti olakšavanju pristupa teško čitljivim izvorima, dok su ih uporedo koristile za istraživanje nepoznatih detalja bosanskohercegovačke historije pod osmanskom upravom. Hatidža Čar-Drnda je svojim odabirom arhivske građe koju je priređivala popunila velike praznine u prikazu urbanog i demografskog razvoja gradova u osmanskom periodu. Iza nje su ostale posebno značajne studije o historiji mjesta poput Visokog, Tešnja, Mostara, Foče. Ona je, prema mojim saznanjima, prva osmanistica koja je pronašla ženu mujezina u jednoj od mostarskih džamija. Ujedno je i prva koja je insistirala na definiranju i pravdanju određene terminologije i imenovanja, od toga da se država kojoj je na čelu sultan naziva sultanatom, a ne carstvom (jer sultan nije isto što i car), pa do objašnjenja zašto se toliko velikodostojnika iz izvora čitaju kao Sofi-paša, čak i kad nema nikakvog mogućeg dokaza da je riječ o nekom porijeklom iz Sofije .[6] Fazileta Hafizović je pravi sljedbenik osmanista koji su bili najbolji u priređivanju arhivske građe, vrlo pažljivim i decentnim odabirom terminologije, višestrukim provjeravanjem čitanja, zbog čega su njeni prevodi deftera izuzetno pouzdani, a studije potkrijepljene najviše koliko je bilo moguće.[7] Snježana Buzov i Amina Kupusović su bile dio priređivačkog tima obimnog *Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, jednog od prvorazrednih izvora za višestrano istraživanje oporezovanog stanovništva, timarsko-spahijskog sistema u praksi, onomastike, toponomastike i dr.[8] Elma Korić je pripadnica mlađe generacije koja po uzoru na starije kolegice svoj rad na bosanskohercegovačkoj historiji primarno bazira na prvorazrednim izvorima.[9]

---

[6] Izdvajam: Hatidža Čar-Drnda, *Sidžil Tešanjskog kadiluka : (1740-1752)*, Tomus undecimus. Ser. 5, Sidžili, knj. 1, Sarajevo, 2005.; *Nastanak Mostara: njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII, Sarajevo: Orijentalni institut, 2014. (Za detaljnu bibliografiju pogledati: Mubera Bavčić, "Bibliografija radova Dr. Hatidže Čar-Drnda", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 2015., 501-510

[7] Izdvajam: Fazileta Hafizović, *Popis sandžaka Požega 1579. godine = Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987.*, Osijek, Državni arhiv, 2001.; *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2014.; *Kliški sandžak: od osnivanja do početka Kandijskog rata: (1537-1645. godine)*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.; *Popis sela i zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godina. BOA TTD 861. (prijevod katastarskog deftera)*, biblioteka Izvori, I, Zagreb:SKD Prosvjeta: Filozofski fakultet:Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.

[8] *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I, II, III, Sarajevo: Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, 2000.

[9] Iz bibliografije izdvajam monografiju: Elma Korić, Životni put prvog beglerbega Bosne*, Ferhad-paša Sokolović*, Sarajevo: Univerzitet: Orijentalni institut, 2015.

Kroz Odjeljenje za bibliotečke i dokumentacione poslove s njegovim fondovima arhivske i rukopisne građe, knjiga i časopisa, obrazovalo se i nekoliko značajnih arhivistica do najviših arhivističkih i bibliotekarskih zvanja, ali isto tako i budućih istaknutih osmanistica. Duže ili kraće vrijeme, na bibliotekarskim i arhivističkim poslovima u Orijentalnom institutu do kraja 20. stoljeća su radili Muniba Spaho, Bisera Nurudinović, Medžida Selmanović, Snježana Buzov, Emilijana Trifunović, Amina Kupusović, Svetlana Milić, Sabaheta Gačanin.[10]

Katedra za orijentalnu filologiju formirana je kad i Filozofski fakultet u Sarajevu, prvenstveno s ciljem stvaranja budućeg nastavničkog i naučnoistraživačkog kadra.[11] Za neke su formiranje Orijentalnog instituta i Katedre za orijentalnu filologiju pri Filozofskom fakultetu, te pokretanje časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* bili rezultat "starog greha da je u nekadašnjem jugoslovenskom rasporedu središta naučnih istraživanja, Zagrebu ostavljeno da izučava latinske izvore, Sarajevu turske, a Beogradu vizantijske".[12] Čak i opravdanje dužeg trajanja osmanske uprave u Bosni ne stoji pred činjenicom da je ona trajala četrdeset godina duže u Novom Pazaru, centru koji je za kratak period, ali ipak stariji od Sarajeva, imao istog osnivača i jednako imao stanovništvo različitih kultura kao veliko migracijsko središte. Iako je bio dugoročan problem nedostatka institucionalnog interesa za rad na historiji same Bosne i Bošnjaka (kroz periode njihovog svrstavanja u Neopredijeljene, muslimane, Muslimane i Bosanske Muslimane), rezultati osmanističkog rada i institucionalizacija nauke i obrazovanja nakon Drugog svjetskog rata, donekle su popunjavali ogromne praznine upoznavanja bosanske stvarnosti dugog osmanskog perioda historije. Tokom ta četiri i po stoljeća duge osmanske uprave identitet onovremenih do današnjih Bošnjaka u trajnom smislu obilježen je orijentalnoislamskom komponentom sa svim simbiozama, sinkretizmima, sličnostima i posebnostima u odnosu na ostale dijelove Osmanske države. Svako istraživanje tog identiteta zahtijevalo je poznavanje jezika i pisma izvorne građe, kao i civilizacijskih tokova. Ono što je sigurno jeste da upotreba pojma "orijentalistika" izaziva kontroverzna tumačenja i rasprave do današnjeg dana. Ipak, za više od pola stoljeća postojanja prvo Humanističkog odsjeka na kojem

[10] Primjetno je da se godinama nakon penzionisanja Bisere Nurudinović u biblioteci smjenjivao veći broj mladih zaposlenica koje su prelazile u status asistentica u nekom od drugih odjeljenja Instituta.

[11] O predavačima orijentalistima referirano prema: Spomenica 60. godišnjice Filozofskog fakulteta u Sarajevu (1950–2010), Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010., 201-204.

[12] Milorad Ekmečić, "O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas", u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Međunarodni naučni skup 13-15. decembar 1994*., Beograd, 1995., 18.

je bio smjer turskog i arapskog jezika sa književnostima i historijom naroda Jugoslavije, a potom odsjeka s dvije, pa i tri katedre na kojima se izučavaju arapski jezik i književnost, turski jezik i književnost, perzijski jezik i književnost, te civilizacija, diplomatika i paleografija, praktično je primijenjena objedinjena paradigma za pristup uralskoaltajskom, indoevropskom i semitskom jezičkom, time i civilizacijskom naslijeđu. Većina diplomanata sa spomenutog Humanističkog odsjeka, Katedre za orijentalnu filologiju, potom Odsjeka za orijentalistiku bili su multidisciplinarno obrazovani. To im je olakšalo da se poslije jedni okrenu lingvistici, drugi kulturi i civilizaciji, treći književnosti, četvrti historiji Bosne i Hercegovine, ovisno o željama, potrebama i mogućnostima zaposlenja.

Za svih tih godina, Filozofski fakultet je obrazovao studente, dio njih zapošljavao, dok su Orijentalni institut, Institut za istoriju, Nacionalna i Univerzitetska biblioteka BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka i medresa zapošljavali nastavno, stručno i istraživačko osoblje. Iz današnje perspektive, pak, mogu se uočiti značajke koje puno govore o nekim pojavama u obrazovanju, a poslije i historiografskim fokusima.[13]

Neupitno je da su u historiografiji Bosne i Hercegovine ostavile i ostavljaju traga osmanistice iz cijele Jugoslavije.[14] One čije je akademsko napredovanje u drugoj polovini 20. stoljeća počelo, trajalo neko vrijeme ili završavalo u Sarajevu trajno su stekle i epitet đaka sarajevske orijentalističke škole ili nosilaca sarajevske osmanistike, iako su njihove bibliografije često u balkanskim dimenzijama.[15]

Rođena Banjalučanka Dušanka Bojanić se školovala u Beogradu, radila poslije u Skoplju i Beogradu, ali je njeno prvo zaposlenje bilo u Orijentalnom institutu u Sarajevu odmah po diplomiranju 1950. godine.[16] U njenoj bibliografiji ima raznovrsnih izvornih naučnih radova, posebno kulturne historije, ali i važne priređene građe osmanske provenijencije poput Maglajskih sidžila 1816-1840.

---

[13] Detaljnije o toj problematici vidjeti: Ramiza Smajić, "Iskušenja vremena i odgovornost historičara", *Context: Časopis za interdisciplinarne studije*, 3. 2, 2016., 35-74; "Istraživanje osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini: Historiografski izazovi i dometi", *Savjetovanje Naučna/znanstvena misao u Bosni i Hercegovini - historijski razvoj do kraja XX stoljeća, Konjic, 19. maja/svibnja 2017. godine*, sv. 1, Mostar, 2018., 471-484.

[14] Tatjana Paić-Vukić je jedna od orijentalistica čiji je opus, i pored akademskog obrazovanja i zaposlenja u drugim jugoslavenskim centrima, bogato ispunjen naučnoistraživačkim radom u oblasti kulturne historije Bosne osmanskog perioda.

[15] Iako primarno obrazovana na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i sa najvišim zvanjima stečenim u oblasti lingvistike i arabistike na Univerzitetu u Beogradu, Dragana Kujović veliki dio naučnoistraživačkog rada je usmjerila na orijentalno-islamsko naslijeđe Crne Gore, rukopisnu građu, muzeološki diskurs i semiotiku, koji u cjelini predstavljaju i dio bosanskohercegovačkog kulturnog miljea zbog administrativnog obujma Bosanskog ejaleta u svom postojanju.

[16] *Orijentalni institut*, 41, 65.

Nevena Krstić je neposredno nakon školovanja u Beogradu radila u Orijentalnom institutu kao arabista, a potom do penzionisanja kao kustos za osmanski period.[17]

Vrijedna osmanistica Dubrovkinja dr. Vesna Miović kao diplomant sarajevske orijentalistike i dalje širi opus svojih istraživačkih rezultata u oblasti historije Dubrovnika, Hercegovine i njihovog stanovništva i u nizu projekata je u stalnoj saradnji s bosanskohercegovačkim institucijama.[18]

Olga Zirojević je nakon studija historije u Beogradu, dalji akademski razvoj na polju osmanistike nastavila u Sarajevu i ostala do danas u svijetu stalnog rada na izvorima s ciljem istraživanja historije Regiona.[19]

Na različite načine vezane za Sarajevo spomenute osmanistice su, ipak, bile u prednosti pred svojim još malobrojnim kolegicama u Bosni i Hercegovini, a jedna od tačaka na kojima se to dešavalo jeste to da nisu ovisile o stavu bosanskohercegovačkih akademskih struktura u smislu postizanja naučnih zvanja. Njihove kolegice Bošnjakinje s kojima su dijelile danas tako rijedak žar i težinu otkrivanja tajni izvora osmanske provenijencije, doktorirale su decenijama nakon što su već ostvarile svjetski priznate naučne doprinose u osmanistici, arabistici, historiji uopće ili bibliotečkoj djelatnosti. Na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta je doktorsko zvanje dobila Bošnjakinja tek nakon skoro 50 godina postojanja Fakulteta.[20] Tu se nameće poređenje s velikim imenima na polju historije poput Desanke Kovačević-Kojić, koja je postala redovni profesor još 1969. godine i inače sva zvanja postigla na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

One orijentalistice koje su otišle van Sarajeva i Bosne i Hercegovine, te magistrirale ili doktorirale na historiji u Beogradu, Kairu i sl., bile su ipak malobrojne.[21]

---

[17] *Orijentalni institut*, 45, 65.

[18] Iz opširne bibliografije s dosta radova koji se odnose na prostor Bosne i Hercegovine izdvajamo izdanja u saradnji sa bosanskim arhivima: Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik: Istorijski arhiv Sarajevo: Kantonalni arhiv Travnik, 2008.

[19] Iz radova koji se odnose i na bosanskohercegovačko područje izdvajamo: Olga Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica, 2001.; *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru — dvoverje*, Beograd, 2003.

[20] Vesna Mušeta-Aščerić je 1996. godine odbranila doktorsku disertaciju *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću.*

[21] Lamija Hadžiosmanović je 1957. godine završila studij orijentalnih jezika s historijom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, magistarski studij odbranila iz oblasti islamske civilizacije na Univerzitetu Ayni Shams u Kairu 1966. godine, a doktorsku radnju iz oblasti bibliotekarstva 1977. na Odsjeku za opću književnost, scenske umjetnosti i bibliotekarstvo Filozofskog

Svoj studij orijentalistike i sama sam završila bez ijedne profesorice orijentaliste, turkologa ili farsiste u zvanju doktora nauka koji je stekao to zvanje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.[22] Kako na katedri, tako i u Orijentalnom institutu, većina mojih starijih kolegica magistrirale su i doktorirale u Sarajevu tek poslije rata 1992.–95. Dakle, do rata i tokom rata nije bilo doktora historije – žene – u Orijentalnom institutu. U Institutu za historiju prva Bošnjakinja je stekla magistarsko zvanje 1977. i doktorsko zvanje 1986. godine, ali na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu.[23]

S obzirom na to da su se u osmanistici neke naučnice fokusirale na historiju, druge na kulturu, književnost, civilizaciju ili jezik, njihovi istraživački radovi su bitnim dijelom našli mjesto i u historiografiji iz ugla njihove specijalnosti. Između njih se mogu izdvojiti radovima Lejla Gazić,[24] Azra Kasumović,[25] Kerima Filan.[26] Amina Šiljak-Jesenković je aktivno učestvovala u timskom prevodu

fakulteta u Sarajevu. Primjer je multidisciplinarno obrazovanog osmaniste, jer je radila i kao bibliotekar na Odsjeku za orijentalnu filologiju, i kao asistent na odsjeku na kojem je i doktorirala, radila na defterima iz osmanskog perioda, prevodila sa turskog i osmanskog jezika književna i naučna djela, priređivala antologije poetskog stvaralaštva na osmanskom jeziku.

[22] Jasna Šamić je kao orijentalista nakon postdiplomskog studija u Sarajevu, doktorirala na Univerzitetu u Parizu 1984. godine sa tezom o Kaimijevom *Divanu*.

[23] Behija Zlatar je svoj radni vijek osmaniste započela u Orijentalnom institutu, nastavila u tadašnjem Institutu za istoriju, a potom u penziju otišla iz Orijentalnog instituta. Ključni rezultat njenog osmanističkog rada je monografija *Zlatno doba Sarajeva*.

[24] Iako je fokus rada Lejle Gazić bio na priređivanju kataloga rukopisa, značajni su njeni prilozi u vidu naučnih radova iz oblasti kulturne historije osmanskog perioda. Izdvajam: Lejla Gazić, "Ali Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35/1985, Sarajevo, 1986., 29-50; Salih Trako, Lejla Gazić, "Dvije mostarske medžmue", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, Sarajevo, 1989., 97-124; *Naučno i stručno djelo Dr. Safvet-bega Bašagića*, Posebna izdanja, XXXIII, Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.

[25] Nakon niza naučnoistraživačkih radova iz osmanistike, bibliografija Azre Kasumović obogaćena je djelom: *Katalog osmanskih dokumenata*, Sv. 1, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018.

[26] Kerima Filan je nakon doktorskog zvanja postignutog na Fakultetu za jezik, historiju i geografiju u Ankari, svoj lingvistički opus u pisanju proširila značajnim historiografskim radovima iz kojih izdvajam tek: "Pjesma na turskom Mustafa-bega Altagića o Ibrahim-begovoj odbrani livanjske tvrđave početkom 18. stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52-53, 2004., 51-71; "Iz svakodnevnice osmanskog Sarajeva : druženja i razonode", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, knj. XXXI, 2010., 113-138; "Nazivi različitih vjerskih i etničkih zajednica i njihovih pripadnika u Sarajevu 18. stoljeća", *Međunarodni forum Bosna*, No 57, 2012., 58-85.

značajnih djela vezanih za historiju osmanske civilizacije,[27] dok je Alma Veladžić-Omanović usmjerena istraživački u oblasti kulturne historije Sarajeva i Bosne, dosad uglavnom kroz obimnu hroniku Muhameda Enveri Kadića.[28]

Iako je Islamski teološki fakultet, danas Fakultet islamskih nauka, bio rasadnik velikih imena u nauci, Zehra Alispahić je kao prva žena, dipl. orijentalista, doktorirala tek 2014. godine na tom fakultetu.

U većini slučajeva, osmanistice su naučnice koje govore zapadne jezike jednako kao i orijentalne, jer su i obrazovane uz mentore i šefove koji su naglašavali da orijentalistike nema bez zapadnih jezika. Nesrazmjer njihovih rezultata i postignuća s mjestom koje imaju u lokalnoj akademskoj zajednici je primjetan, pa čak i danas, kad se u razgovorima oko mogućih projekata uz snebivanje spomenu teme iz nacionalne grupe predmeta. Poražavajuće je što ne govorimo ovdje o beogradskoj ili zagrebačkoj sredini nego sarajevskoj u kojoj je priča o *multikulti* fenomenu omiljena. Od skidanja zara 1950. godine i principa sad već upitno predstavljene emancipacije iza koje je stajala država, trebalo je da prođe 36 godina da bismo dobili jednu Bošnjakinju doktora historije, osmanisticu, i to s doktoratom izvan Bosne. Općenito, Muslimanke su, prema pokazateljima, usmjeravane donekle prema prirodnim naukama, ali u društvenim nisu dobile svoje mjesto niti su očito poticane. Može se raspravljati da li je to bio subjektivni izbor ili ne, ali ćemo podsjetiti na već rečeno da su godine u kojima dobijamo prve doktore historije, npr., bile i godine kad se mijenja općenito i odnos prema Muslimanima. Tih istih osamdesetih godina prvi put u Predsjedništvo SFRJ ulazi pripadnik muslimanskog naroda iz Bosne i Hercegovine. Sigurno je da tu može biti i subjektivnih i objektivnih razloga, ali su činjenice takve da ne isključuju ni ličnu ni tuđu odgovornost.

Kad je riječ o cjelokupnim osmanističkim rezultatima i doprinosu samih osmanistica na širem planu, danas bar u stručnim krugovima znamo i vidimo da je mnogo toga što su bosanskohercegovačke osmanistice podarile nauci i javnosti. O tome svjedoče njihovi radovi, knjige, priređena građa, naučne bibliografije. Tematski dijapazon je jedno vrijeme nastajao u okvirima građe koju su institucije posjedovale ili pojedinci nalazili, bilo u domaćim arhivskim fondovima, bilo na istraživanjima u inozemstvu za koje je počeo rasti interes akademske zajednice. Kraj osamdesetih i početak devedesetih je obilježio veliki projekt DC XIII/12 u koji je dijelom bilo uključeno priređivanje izvora osmanske provenijencije.

---

[27] *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo: Orijentalni institut: Istanbul: IRCICA, 2004.; II, 2008.

[28] Izdvajam: Alma Omanović-Veladžić, "Nad izvorima Kadićevog rukopisnog djela *Tarih-i Enveri*", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014., 2015., 345-368.

Do kraja 20. stoljeća Sarajevo je bez ikakve sumnje sačuvalo epitet jakog centra jugoslavenske osmanistike, a kolege iz bivših jugoslavenskih republika i danas tvrde isto. U postjugoslavenskom periodu, međutim, zavladala je čudna jedna neinventivnost, a jedino se može primijetiti da se i osmanisti okreću temama s hagiografskim uklonom i fokusom na teme poput ekologije, hrane, društvenog života ili prirodnih katastrofa. To su dobri i korisni fokusi, ali u okolnostima u kojima su zemlje sa zaokruženom političkom historijom. Historija bosanskohercegovačkog prostora u osmanskom periodu još uvijek je obrađena šturo i vlada nezainteresiranost u traganju za odgovorima o novim metodološkim pristupima, multidisciplinarnium zahvatima, ali prije svega radu na izvorima. U neku ruku sad je važnije zaključiti da je odavno bilo vrijeme za ozbiljan niz savjetovanja o budućnosti bosanskohercegovačke u okviru balkanskih osmanistika.

Anahronizam i provincijalizam ubijaju historiju uopće. Svjesno lokaliziranje ljudi i tema na kojima se radi učinili su da se o bosanskohercegovačkoj osmanistici govori u prošlosti. Ogromni zahvati koje su učinile starije osmanistice, neki moderniji pristupi koje čine mlađe, svakako doprinose boljoj slici osmanistike. No, dok god historičarima nazivamo sve diplomirane profesore historije, a osmaniste takvim historičarima, osmanistice će i dalje voditi bitke da objasne kako to 80% svog istraživačkog vremena provode u dešifriranju izvora.

HISTORIOGRAPHICAL SPIRIT, TIME AND WORK IN SHADOW: RESPONSIBLE MISSION OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN FEMALE OTTOMAN SCIENTISTS

Ramiza Smajić

Summary

The focus of this paper is on female Ottoman scientists, whose results of the research work were embedded in today's osmanistics. The aim of the paper is not of a bibliographic character, but rather the tendency to define the circumstances that the work of female Ottoman scientists was limited or left in the shadow. The circumstances have been changed largely in accordance to major social-political changes, but it was no longer just a matter of more female scientists in the field of osmanistics. There was a disagreement with regard to the methodology and level of research, changes in the education system of the Ottoman scientists, and problem has remained in the definition itself of what this term covers.

Key words: Osmanistics, female researchers, Yugoslav and post-Yugoslav period

GODIŠNJAK 2018

GODIŠNJICE

UDK 050: 394.46 (497.6)

U povodu 150. godišnjice pokretanja *Sarajevskog cvjetnika*, prve privatne novine u Bosni i Hercegovini

Senada Dizdar
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Sarajevski cvjetnik (Gulseni saray), prvi privatni list u Bosni i Hercegovini, izlazio je u periodu od 26. decembra 1868. godine do 1. jula 1872. godine (24. ramazan 1285. − 7. džemazul evvel 1289. po Hidžri). Štampan je u sarajevskoj Vilajetskoj štampariji, jednom sedmično. Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić, osnivač, izdavač, urednik i autor, u potpunosti je odredio profil *Sarajevskog cvjetnika*, uspjevši svojom uredničkom orijentacijom nadrasti hroničarski značaj lista, što pokazuje interesom za sve sfere života, posebno za obrazovanje, a naročito za politiku, kako domaću, tako i svjetsku, naravno uvijek iz perspektive koja se tiče Bosne, bosanskog stanovništva, te Osmanskog carstva koje tih godina prolazi veliku krizu. Kurtćehajić do kraja izlaženja svoje novine, mada usamljen, ostaje dosljedan svojim principima, doslovno se do posljednjeg daha konfrontirajući žestokoj nacionalističkoj propagandi sa Istoka i Zapada, pri čemu su tekstovi i polemike koje je na tom planu vodio bili samo najglasniji i najvidljiviji izraz njegovih političkih stavova.

Ključne riječi: *Sarajevski cvjetnik (Gulseni saray)*, Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić, štamparstvo, novinarstvo, privatne novine

Osnivanjem Vilajetske štamparije u Sarajevu 1866. godine počinje moderno štamparstvo u Bosni i Hercegovini,[1] a štampanje knjiga,

[1] Više o pojavi štampe i štamparskoj djelatnosti u osmanskom periodu u Bosni i Hercegovini vidi Dizdar, S. *Bibliografija Sarajevskog cvjetnika: prilog povijesti knjige*. [eknjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet, 2017. Dostupno na http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Bibliografija_Sarajevskog_cvjetnika-prilog_povijesti_knjige.pdf (22. 11.2017.). Seyhan, S.; Temiztürk, H.; Dizdar, S. *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*. Eruzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016.

zakona i novina na bosanskom jeziku, daje snažan impuls cjelokopnom ovdašnjem kulturnom i prosvjetnom životu.[2]

Prve novine štampane u Vilajetskoj štampariji (*Bosanski vjestnik* 1866-1867, *Bosna* 1866-1878, i *Sarajevski cvjetnik* 1868-1872), nisu bile značajne samo zbog toga što su bile hronike vremena u kojemu su bile aktivne, nego isto toliko, ako ne i više, i zbog činjenice da tada o Bosni i njenim stanovnicima prvi put na bosanskom jeziku progovaraju saradnici iz sve tri konfesije.

Danas je to nezaobilazan korpus tekstova za naučnike, za historičare, za jezičare, za politologe i sociologe, ali bi trebao biti značajan i za sve Bosance i Hercegovce, budući da u tim novinama možemo vidjeti vjernu sliku naše ne tako davne prošlosti (ali i sadašnjosti), značajnih društvenih i političkih događanja, odnosa, želja i mogućnosti. Kako god, ove su novine vjeran odraz naše nedavne stvarnosti, iz koje se, između ostaloga, mogu izvlačiti i zaključci o tome kakvi smo i zašto smo takvi kakvi smo − danas.

Sarajevski cvjetnik počeo je izlaziti 26. decembra 1868. godine, dakle prije više od 150 godina, i bio je prvi privatni list na bosanskohercegovačkom prostoru. Vlasnik i urednik lista bio je prvi novinar Bošnjak, Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić (1844-1872).

Pune tri i po godine *Sarajevski cvjetnik* je hroničar događaja koji su obilježili presudno vrijeme svjetske i bosanskoherecegovačke historije, pa izvorno svjedoči o situaciji u kojoj se to Carstvo našlo, razjašnjava čitateljima značaj reformi s kojima Carstvo pokušava zaustaviti svoje propadanje, te iznosi i tumači evropske prilike uoči Berlinskog kongresa. List je prestao izlaziti 1. jula 1872. godine (7. džemazul evvel 1289. Po Hidžri) zbog prerane smrti izdavača i urednika Mehmeda Šaćira Kurtćehajića.

Sarajevski cvjetnik štampan je u Vilajetskoj štampariji, dvojezično, kao i listovi *Bosna* i *Neretva*. Prva i četvrta strana štampane su ćirilicom i ijekavicom, a preostale dvije arapskim pismom i turskim (osmanskim) jezikom.

U prvom broju *Sarajevskog cvjetnika* od 26. decembra 1868. godine u Uvodu dat je program novine koji počinje pohvalom novog vremena i carskih uredbi (reformi): "… a slava i čast onome, koji nam ove uredbe stvara i ostvaruje", da bi zatim urednik naveo i ciljeve pokretanja ovog javnog lista: "…da braći

[2] U Bosni i Hercegovini u 19. st. niko nije imao velikog štamparskog iskustva, pa tadašnji valija, Topal Šerif Osman-paša dovodi iz Zemuna Ignaza Sopprona (1821.-1894.), iskusnog njemačkog štampara, koji, uz izvjesnu državnu subvenciju, otvara "povlašteno privatno preduzeće" Sopronovu pečatnju. Za ovu štampariju donesena su slova iz Sopronove zemunske štamparije, a za turski i jevrejski slog iz Carigrada. Štampariju je već u oktobru 1866. otkupila Vilajetska vlada, te nakon kratkotrajnog rada kao Vilajetska pečatnja, štamparija radi pod nazivom Vilajetska štamparija i pod tim imenom je dočekala i Austro-Ugarsku okupaciju.

svojim zemljacima kazujemo puteve civilizacije i pričamo dnevne događaje, a ponosimo se, što mislimo, da ćemo tijem načinom rodu od koristi biti". Nakon određivanja programa novine: "…koga ćemo se pri izdavanju ovoga lista držati", Mehmed Šaćir Kurtćehajić ponovo podvlači: "…i po odobrenju carske vlade počinjemo izdavati ovaj list, koji je posve nezvaničnog karaktera." Zatim dodaje: "List je ovaj namijenjen duševnoj i materijalnoj koristi njegovijeh čitalaca i najveća mu je želja da mu zavičaj procvjeta, zato nosi na sebi (ime S.D.) Cvjetnik i evo sada izlazi prvi put čitaocima pred oči."[3]

Prve godine list je štampan na žutom papiru formata 25×38, pa su ga zbog toga nazivali i žute novine (Martić i Sopron), a od drugog godišta žuti papir zamijenjen je bijelim, uz obrazloženje: "Naš je list do sada, držeći da je zlato (žuto) svakom drago, na žutoj hartiji izlazio, ali budući da nam stručni naučnjaci više puta predstaviše, da žuta boja nije bez škodljivosti za oči, to on ove opomene uvažavajući zamjenjuje žutu hartiju bijelom."[4] Promjenu boje papira pratila je i promjena formata na 44×32, odnosno dotadašnja tri stupca novine povećana su na četiri.

Interesantno je napomenuti da je u prva dva godišta u posljednjem retku bosanskog teksta pisalo: *Vilajetska štamparija*, da bi od petog broja trećeg godišta na tom mjestu bilo štampano ime urednika i izdavača: Mehmed Šaćir, što bi trebalo riješiti i nedoumice u vezi s imenom prvog bošnjačkog novinara.

U grafičkom izgledu *Sarajevski cvjetnik* slijedi tradiciju organiziranja i prezentacije građe kao što su to činili *Bosanski vjestnik* i *Bosna*.

U zaglavlju prvog broja (impresumu) *Sarajevskog cvjetnika* nalazi se bosanski tekst u kojem se kaže:

> "Izlazi po jedanput u sedmici i to svakoga četvrtka u Sarajevu, centralnom mjestu vilajeta bosanskoga, u vilajetskoj štampariji. Cijena mu je za godinu dana 50 groša, za šest mjeseci 25 groša, jedan list jedan groš; za predbrojnike vilajetskog zvaničnog lista, staje ovaj list za godinu 30 groša, a za po godine 15 groša van poštarine. Dopisi se primaju na svijem evropskijem jezicima, ako se s podpisom dostavljaju. Za oglase koji će se u prvi stup stavljati, naplaćiva će se po pet, a za one, koji će se u pošljednji stup stavljati, naplaćiva će se po dva groša od svake vrste. Oglasi za javnu upotrebu neće se naplaćivati."

Sarajevski cvjetnik, privatna novina političko-informativnog i poučno-zabavnog karaktera, nastala je kao plod ideje urednika i vlasnika Mehmeda Šaćira

[3] [Kurtćehajić, Mehmed Šaćir]. Uvod. [„Sarajevski cvjetnik"− počeo izlaziti]. *Sarajevski cvjetnik*, 26. decembra 1868. / 24. ramazana 1285., god. 1, br. 01, str. 1.

[4] Prve napomene formatu *Sarajevskog cvjenika* dao je H. Kreševljaković:" Štamparije u članku Bosni za turskog vremena 1529.-1878." *Građa zapovijest književnosti hrvatske*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Knj. 9, (1920), str. 21., gdje daje opis novine u promijenjenom formatu, dakle od drugog godišta navodeći format lista 52x37, uzimajući vjerovatno nešto širu marginu lista;Vidi i [Mehmed Šaćir Kurtćehajić]: "["Sarajevski cvjetnik": obavještenje o promjeni dana izlaženja]", *Sarajevski cvjetnik* od 1. jaunuara 1870., (II/1), str. 1

Kurtćehajića, koji je u njenom osnivanju i pokretanju naišao na razumijevanje (i moguću finansijsku potporu) Topal Šerif Osman paše, tadašnjeg valije Bosanskog vilajeta, u čemu je Kurtćehajiću *vrata otvorio* njegov tadašnji položaj glavnog urednika zvanične *Bosne*, jedine novine izdavane u to vrijeme u ovom Vilajetu.

Prostor za pokretanje nove novine svakako je otvorio i nestanak sa bosanskohercegovačke žurnalističke scene *Bosanskog vjestnika*, lista također političko-informativno-zabavnog karaktera, čime je stvoren stanovit informativni vakuum kod publike koja je već stekla određenu naviku za čitanjem, ne samo zvaničnih i službenih, nego i sadržaja lakšeg karaktera.[5]

Sarajevski cvjetnik pojavljuje u vremenu u kojem se već uveliko odvijaju žestoki napadi srpsko-hrvatske nacionalističke štampe na Osmansko carstvo, njenu upravu i reformske tokove, motivirani neskrivenim teritorijalnim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini. Stoga se nastanak i ove novine može dovesti u direktnu vezu s potrebom vlasti da se sa stranica neke zvanično nezvanične (nezavisne) novine, također žestoko i otvoreno odgovori i odgovara na te napade, pa u tom kontekstu treba shvatiti i osnovnu namjenu *Sarajevskog cvjetnika*. Iako je to privatna novina, okarakterizirana kao "list informativno-političkog i poučno-zabavnog karaktera", njena osnovna misija je, ipak, dominantno političkog karaktera, a raniji istraživači ove teme (T. Kruševac i Đ. Pejanović) eksplicitno određuju *Sarajevski cvjetnik* kao poluzvaničnu novinu.

Zato, s druge strane, ne treba zanemariti mogućnost da je *Sarajevski cvjetnik* nastao kao posljedica potrebe vlasti za određenim manje formalnim (zvaničnim) političko-informativnim angažmanom, koji bi bio ostvarivan preko ove novine, a čije bi pisanje imalo zadatak otvorene političke borbe s neprijateljski raspoloženom srpsko-hrvatskom štampom prema Osmanskom carstvu, koja je u to vrijeme počela neskriveno i bez ikakvog zazora iskazivati i na sve moguće načine opravdavati teritorijalne pretenzije prema Bosni i Hercegovini.

Pokretanje novog lista, razumljivo, izazvalo je pozornost i drugih novina, pa tako početak izdavanja *Sarajevskog cvjetnika* najavljuje i zvanična *Bosna* (136/ IV 1869.) koja u cijelosti objavljuje njegov programski tekst.

Srpska i hrvatska štampa će od samog početka izlaženja *Sarajevskog cvjetnika* budno pratiti njegovo pisanje, pa *Zemunski glasnik*, list kojeg izdaje Ignaz Soppron, već nakon prvog štampanog broja daje ocjenu *Sarajevskog cvjetnika*: "List je taj onako isti kao i *Bosn*a iako se hvali da je nezavisan razlika postoji samo kao što vidimo iz prvog broja, što je manjeg formata i štampan na žutoj hartiji."[6]

---

[5] Kruševac, Todor: *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku***.** Sarajevo: "Veselin Masleša", 1978., str. 50.

[6] Kruševac, Todor: "Sopron u Bosni"**.** *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1966., god. II, knj. 2, str. 183.

Reakcije drugih novina van bosanskohercegovačkih prostora na pojavu *Sarajevskog cvjetnika* zavisit će od nacionalnih pozicija, ali će svi biti saglasni u jednom − da je to list koji služi za promociju zvaničnih stavova osmanske vlasti.

Naročito zanimanje za pisanje *Sarajevskog cvjetnika* pokazat će srpske novine *Jedinstvo*, *Srbija*, *Vidovdan* i *Zastava*[7] kao i hrvatske *Narodne novine* i *Narodni list* s kojima Kurtćehajić tokom tri i pol godine izlaženja *Cvjetnika* vodi žive i žučne polemike u odbrani osmanske uprave, njenih činovnika, kao i reformi u Carstvu. Međutim, politički angažman *Sarajevskog cvjetnika* nije zasnovan samo na polemikama, nego i na drugim vidovima autorskog oglašavanja: vijesti, bilješke, saopćenja, dijaloški oblici.

Tri su najznačajnije rubrike *Sarajevskog cvjetnika*: *Vilajetske vjesti*, *Unutrašnje vjesti* i *Inostrane vjesti*, koje se, međutim, ne pojavljuju u svakom broju, a postoje i brojevi u kojima rubriciranje uopće nije izvršeno. Ostale rubrike: *Sitne vjesti, Najnovija pošta, Zemljodjelstvo, Različnosti, Objave, Oglasi*, itd., pojavljivale su se u zavisnosti od slobodnog prostora ili važnosti njihovog sadržaja, dok se Kursna lista pojavljivala u gotovo svim brojevima. Analiza rubrika, tekstova i njihovog sadržaja kazuje da *Sarajevski cvjetnik* nije zasnovan samo na vijesti, pa je to novina raznolikog sadržaja i bliža je *Bosanskom Vjestniku* nego zvaničnoj *Bosni*.

Ova novina je pune tri i pol godine bila hroničar svjetskih zbivanja, prateći: međunarodne krize, ratove i ustanke, ujedinjenja i konstituiranja novih država, nastajanje međunarodnih političkih saveza, unutrašnju politiku pojedinih država, nepoštivanje ljudskih prava, međunarodne izložbe i događaje, smrti i bolesti državnika i tako dalje. U *Inostranim vjestima* također se spominju svi tadašnji carevi i poznati diplomate čije političke "igre" će ostaviti duboke tragove na geopolitičkoj mapi Europe. U *Inostranim vjestima* urednik *Sarajevskog cvjetnika* je povremeno davao komentare najbitnijih svjetskih zbivanja, čime je nesumnjivo znatno doprinosio rasvjetljavanju uzroka pojedinih krupnih političkih događaja (ratova, pobuna, kriza…), te razumijevanju zamršenih diplomatskih akcija i međunarodnih dogovora koji su prethodili najkrupnijim svjetskim događajajima ili su ih pak slijedili. Sve ove događaje on je posmatrao i iz perspektive Bosne, pokušavajući situirati njen položaj i sudbinu unutar globalnih svjetskih kretanja. Današnje analize ovih tekstova kazuju da je Kurtćehajić raspolagao validnim informacijama, da je bio izuzetno dobro obaviješten, te da su njegove procjene i predviđanja budućih događanja, ali i analize njihovih uzroka, bili u najvećem broju ispravni, što su potvrdila kasnija svjetska zbivanja.

[7] *Zastava o Bosni i Hercegovini* u izboru i redakciji Hamdije Kapidžića, (četiri knjige). Sarajevo: Svjetlost, 1956.

U rubrici *Unutrašnje vjesti* Kurtćehajić donosi vijesti koje se odnose na zbivanja u Osmanskom carstvu, međunarodnim diplomatskim aktivnostima prema Carevini, ali nije rijedak slučaj da su u ovoj rubrici i vijesti iz onih država koje su u prvim decenijama devetnaestog stoljeća bile u sastavu Carstva (Srbija, Crna Gora, Rumunija…) ili su i dalje, makar formalno, u njenom sklopu (Egipat). Najveći broj priloga u ovoj rubrici su informacije iz Osmanskog carstva, mahom prenesene iz zvaničnih carigradskih novina. To su u najčešće čiste vijesti koje Kurtćehajić ne prati svojim komentarom, izuzev kada su tematski vezane za države koje su ranije bile u sastavu Osmanskog carstva ili kada izvještavaju o moderniziciji države.

U *Sarajevskom cvjetniku,* osim vijesti, komentara i polemika, pojavljuju se književni oblici kao što su putopisna proza, eseji i neke vrste satiričnih dijaloških formi, koje predstavljaju preteče budućih novinskih žanrova − putopisa, reportaže, esejistike i satire.

Sarajevski cvjetnik je, ipak, najpoznatiji po svojim polemikama (83 polemička teksta) koje je vodio s nizom srpskih i hrvatskih nacionalističkih novina (*Zastava*, *Vidovdan*, *Svetovid*, *Jedinstv*o, *Novi list*, *Narodne novine*…). Tri su glavna poticaja koji uzrokuju nastanak *Cvjetnikovih* polemičkih tekstova − novinski napadi na Osmansko carstvo i njegove činovnike, pisanje o položaju hrišćana u Bosanskom vilajetu, te svojatanje Bosne i Hercegovine.

Tekstovi o pansvalizmu otkrivaju Kurtćehajića kao poznavaoca tadašnje međunarodne politike i odnosa u Europi, koji se, kao i uvijek, reflektiraju na Bosnu i Hercegovinu. On nedvosmisleno ukazuje da se ideje panslavizma generiraju iz Rusije, a da Srbija u panslavizmu vidi mogućnost ostvarenja svojih ciljeva. Međutim, dok Srbija ostvarenje svojih želja traži u osloncu na Rusiju i Francusku, Kurtćehajić opstanak Bosne vidi u jačanju Osmanske carevine.

Narodnjaštvu, kao najočiglednijem pojavnom obliku panslavizma na prostorima Bosne i Hercegovine, Kurtćehajić također daje veliki prostor na stranicama svoje novine, iskoristivši polemički i komentatorski žar Ljubomira Bosančića (pseudonim za Dionizija, mitropolita Dabrobosanskog).[8] Ovaj se autor na temu narodnjaštva javlja s pet tekstova, od kojih su dva polemike sa Stojanom Unićem, a tri su tekstovi u kojima Bosančić razotkriva nosioce i prirodu narodnjaštva kao dio ruskog sveslavenskog pokreta.

[8] [Dionizuje mitropolit dabrobosanski] Bosančić, Ljubomir. Vilajetske vjesti: [Dopis] iz Gradiške. [„Polemika sa Zastavom"]. // Sarajevski cvjetnik, 31. oktobra 1870./ 18. šaban 1287., god. 2, br. 44, str. 1.; [Dionizuje, mitropolit dabrobosanski] Bosančić, Ljubomir. Vilajetske vjesti. [O ruskom "srboljublju" i srpskom "rusoljublju"]. // Sarajevski cvjetnik, 7. novembra 1870. /25. šaban 1287., god. 2, br. 45, str. 1; [Dionizuje, mitropolit dabrobosanski] Bosančić Ljubomir.Vilajetske vjesti : [Dopis] iz Banja Luke. [O rusko-srpskoj politici]. // Sarajevski cvjetnik, 14. novembra 1870. / 3. ramazan 1287., god. 2, br. 46, str. 1.

Zaključak

Osim informiranja domaće javnosti, sada ovaj prostor prvi put dobiva mogućnost da u svijet pošalje vlastitu informaciju o sebi, da plasira vlastite ideje − od južnoslavenskih zemalja do šireg prostora Osmanskog carstva, gdje se ova štampa prati.[9]

Tačno je da se prvi listovi u Bosni i Hercegovini javljaju kao neposredan interes osmanske vlasti, kao dio programa europeizacije osmanske administracije i kao sredstvo za suzbijanje nacionalističkih ideja i propagande iz južnoslavenskih zemalja. Međutim, novine spontano postaju i tekovina kulturno-historijskih procesa u Bosni i Hercegovini, prije svega demokratizacije pismenosti, ali i rađanja novog tipa spisateljske prakse − žurnalizma. Novine, također, postaju prvi medij javne komunikacije na jednom jeziku, kao izrazu svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. Među mnogim tekovinama tog poduhvata kao primarna nameće se ova; prva novina u Bosni i Hercegovini je istovremeno i prva mogućnost za javni susret svih nacionalno-konfesionalnih grupa da se izraze na svom jeziku i jednom pismu.

Literatura:

Dizdar, S. *Bibliografija Sarajevskog cvjetnika: prilog povijesti knjige*. [eknjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet, 2017. Dostupno na http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Bibliografija_Sarajevskog_cvjetnika-prilog_povijesti_knjige.pdf (24. 11.2018.).

Kreševljaković, Hamdija: "Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878." *Građa za povijest književnosti hrvatske*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Knj. 9, (1920), str. 3-41.

Kruševac, Todor: *Bosanskohercegovački listovi u XIX veka*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1978.

Kruševac, Todor. "Periodika bosanska za turskog vremena: 1850-1878". Gl*asnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967., god. VII, knj. VII, str. 103-161.

[9] Prvi novinari su Miloš Mandić (1843-1900), Mehmed Šaćir Kurtćehajć (1844-1872), Javer Baruh, Mustafa Refet Imamović (1847-1912) ,Mehmed Hulusi (1849-1907). O njima vidi kod Mitar Papić: "Naša prva dva novinara" U: *Tragom kulturnog nasljeđa*. Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 70-77; Todor Kruševac: *"*Periodika bosanska za turskog vremena: 1850-1878*"*, U: *Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovin*, Sarajevo, 1967., god. VII, knj. VII, str. 103-161. O novinama, novinarima i štamparskoj djelatnosti saznajemo iz salnama (godišnjih kalendara) koje su štampane u Vilajetskoj štampariji od 1866. do 1878. godine.

Kruševac, Todor: "Sopron u Bosni". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1966., god. II, knj. 2, str. 157-184.
Memija, Emina: *Bosanski vjestnici*. Sarajevo: El Kalem, 1991.
Papić, Mitar: "Naša prva dva novinara". *Tragom kulturnog nasljeđa*. Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 70-77.
Sarajevski cvjetnik. Mehmed Šaćir Kurtćehajić (ur.), Sarajevo: [Vilajetska štamparija], 1868/1285.-1872/1289.
Seyhan, S.; Temiztürk, H.; Dizdar, S.: *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*. Eruzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016.
Zastava o Bosni i Hercegovini u izboru i redakciji Hamdije Kapidžića, (četiri knjige). Sarajevo: Svjetlost, 1956.

ON THE OCCASION OF THE 150TH ANNIVERSARY OF THE LAUNCH OF *SARAJEVSKI CVJETNIK*, THE FIRST PRIVATE NEWSPAPER IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Senada Dizdar

Summary

Sarajevski cvjetnik (Gulseni saray), the first private newspaper in Bosnia and Herzegovina, was published in the period from December 26, 1868 until July 1, 1872 (24th Ramadan 1285 - 7th Jumad-al ewwel in 1289 by Hijra). It was printed in Sarajevo's Vilajet /World/ printing house, once a week. Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić, founder, publisher, editor and author, completely determined the profile of *Sarajevski cvjetnik*, succeeding in his editorial orientation to overcome the chronological significance of the newspaper, which showed the interest in all spheres of life, especially for education, particularly for politics, both domestic and world, certainly always from the perspective of Bosnia, the Bosnian population, and the Ottoman Empire, which was undergoing a major crisis during those years. By the end of this newspaper's publication, although lonely, Kurtćehajić remained loyal to his principles, literally until his last breath, confronting fierce nationalist propaganda from East and West, with the texts and controversies that were the loudest and most visible expression of his political views.

Key words: *Sarajevski cvjetnik (Gulseni saray)*, Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić, printing, journalism, private newspaper

UDK 929 Hadžijamaković, M.
929 Kaukčija, A.
394.46 (497.6)

Povodom 140 godina od pogubljenja šejha Muhameda ef. Hadžijamakovića i hafiza Abdulaha ef. Kaukčije

Mehmed Hodžić
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

Godine 2018. navršilo se 140 godina od pogubljenja vođa otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Koristeći se dostupnom literaturom autor donosi osnovne biografske podatke o šejhu Muhamedu ef. Hadžijamakoviću i hafizu Abdulahu ef. Kaukčiji, dvojici najznačajnijih predvodnika otpora okupaciji, ubijenih po presudi austrijskog prijekog suda odmah nakon uspostave nove vlasti. U radu se ukazuje na značaj i ulogu ove dvojice alima, imama i profesora sa sabljom; kako je zapisano u jednom novinskom članku; u prijelomnom i vrlo značajnom periodu bosanske historije. Sjećanje na ovu dvojicu Sarajlija bilo je i ostalo živo kod njihovih sugrađana, nekada više, a nekada manje u zavisnosti od perioda, a zadržalo se do današnjih dana.

Ključne riječi: godina 1878, austrougarska okupacija, otpor, šejh Muhamed ef. Hadžijamaković, hafiz Abdulah ef. Kaukčija, Sarajevo

„U ime Boga, rat protiv nevjernika!“

A vi, lopovi i skotovi, vi rđe i kukavice! Vi i vaša blistateljna Porta, kojoj svaki trag smrdi, kao što se ni vašim ulicama ne može proći od smrada i nečistoće. A zašto junački i pošteno ne objaviste rat, nego kurvanski i lopovski?! I čudim se kako je ovaj nesretni narod mogao živjeti među takijem zlikovcima. Pokazaću ja vama silu Austrije, buntovnici i skotovi![1]

(General Josip Filipović)

[1] Ovako je protpop Nedeljko u svojim memoarima opisao susret sarajevskih muslimana s generalom Josipom Filipovićem. Dosta umjereniju i blažu verziju ovog razgovora naveo je Muhamed Enveri ef. Kadić. Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: Izdanje arhiva grada Sarajeva, 1969., 13-14.

Iako je 2018. godina prošla u znaku obilježavanja godišnjica završetka Prvog svjetskog rata i nastanka prve zajedničke države Južnih Slavena (Jugoslavije), kako u našoj zemlji tako i u Regionu, ona predstavlja i godišnjicu uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Stoga se, nakon 140 godina, još jednom podsjetimo ovih prelomnih i bitnih događaja iz bosanske historije i ljudi koji su bili njihovi aktivni sudionici. Iako je bilo planirano i predviđeno da austrijske trupe nesmetano preuzmu vlast, otpor koji je pružilo domaće stanovništvo iznjedrio je i u historiji ostavio trag o osobama koje su bili njegovi začetnici i pronositelji. Oružani otpor koji je pružalo bosansko stanovništvo odgodio je realizaciju plana datog Austro-Ugarskoj na Berlinskom kongresu. Iz Sarajeva, centra cijele pokrajine, dolazile su najjače struje koje su bile protivne uspostavi nove vlasti, jednako spremne da se suprotstave, kako novoj tako i osmanskoj upravi, želeći osigurati narodni režim za Bosnu. Njihove ideje su se proširile po cijeloj pokrajini i bile prihvaćene u značajnoj mjeri. Ipak, raslojenost muslimanskog dijela stanovništva se pokazala očitom. Dok je značajna većina bogatih uglednika spremno željela i očekivala da Austro-Ugarska mirnim putem preuzme vlast, dotle su određene vjerske vođe, vodeći se idealima vjere, nastojale da odbrane svoj vatan i din, te živote, ugled i dostojanstvo svojih porodica od nepoželjnih kršćanskih "osvajača". Bili su vođeni negativnim iskustvima muslimana u Evropi, koji su bili pod nemuslimanskim vladarom. U takvim situacijama oni su mogli ili preći na kršćanstvo ili napustiti tu teritoriju, što je uzrokovalo značajne migracije muslimanskog stanovništva na evropskom tlu. Ostati musliman u državi nemuslimanskog vladara nije bila opcija. Međutim, predvodnici otpora nisu uzimali u obzir da se i politika evropskih država, prije svega Austro-Ugarske, uveliko promijenila spram muslimanskog elementa, kao što nisu smatrali ozbiljnim prava koja je Berlinski ugovor proklamovao za bosanske muslimane. Spomenuta ulema je uspjela da za svoje ideje privoli većinu nižih slojeva muslimanskog stanovništva. Nije izostala ni podrška pravoslavnih, koji su se odazvali pozivu svojih vjerskih vođa. Uspostava narodne vlasti jasan je pokazatelj odlučnosti i spremnosti pobunjenih. Važnu ulogu u ovim aktivnostima imao je Salih Vilajetović, poznatiji kao hadži Lojo. Iako uz velike poteškoće i pruženi otpor lokalnog stanovništva, Sarajevo je zauzeto 19. augusta 1878. godine. Nekoliko dana poslije formiran je prijeki sud koji je života lišio devet Sarajlija, muslimana, zbog pružanja otpora. Ubijeni su: Muhamed ef. Hadžijamaković, Abdulah ef. Kaukčija, Avdaga Halačević, Suljo Kahvić, Mehaga Gačanica, Mehmedaga Dalagija, Avdo Jabučica, Ibrahimaga Hrga i Mešo Odobaša. Ova ubistva dala su jasan znak svim onima koji su bili protiv Austro-Ugarske kakav režim će zavesti nova vlast. Hadžijamaković i Kaukčija su najviše od svih pogubljenih ostali u sjećanju svojih sugrađana. Stoga

se ovom prilikom podsjetimo njihovih biografija i uloge koju su odigrali u ovim značajnim i prijelomnim trenucima bosanske historije.

Šejh Muhamed ef. Hadžijamaković

Muhamed ef. Hadžijamaković predstavljao je duhovnog i vojnog vođu pokreta otpora protiv austrougarske okupacije. Rođen je u Sarajevu 1814. ili 1815. godine. Njegovi preci su se doselili iz Kreševa, a porodica je s vremenom postala imućna. Muhamed ef. završio je mekteb i medresu u Sarajevu, nakon čega je otišao u Istanbul na više obrazovanje. Po povratku u domovinu radio je kao imam i mualim, prvo u Varešu, a od 1864. godine u Sarajevu. Pripadao je nakšibendijskom tarikatu. Na prijedlog sarajevskog kadije carskim beratom bio je postavljen za šejha Gazi Husrev-begovog hanikaha, gdje je predavao medresanske predmete. Sve do pred okupaciju bavio se ovim poslom. S obzirom na to da je bio dobar vaiz često je držao vazove, osobito ženama. Osim što je bio vrlo učen i pobožan, a svojim izgledom i ponašanjem izuzetno pedantan i uzoran, bio je također društvena i druželjubiva osoba. Volio je narodnu pjesmu izvođenu uz sviranje saza, čemu je i sam bio vičan. Ostalo je zabilježeno kako je zbog svojih vrlina Muhamed ef. bio izuzetno cijenjena i poštovana osoba u Sarajevu. Uživao je ugled kod svih građana, bez obzira na vjeru, a iz respekta prema njemu ustajali su na noge kada bi prošao čaršijom.

U ozračju okupacione krize Muhamed ef. se istakao kao politički i narodni vođa. Uvidjevši da je centralna vlast sporazumna s predajom Bosne Austriji došlo je do formiranja narodne vlasti, a jedno od vodećih mjesta zauzeo je Hadžijamaković. On i Smail-beg Selmanović imenovani su za zapovjednike bosanske vojske. Predvodeći vojsku u okršajima s neprijateljskim vojnicima Muhamed ef. je pokazao izuzetnu hrabrost. Čak i kada je svaki daljnji otpor bio uzaludan nije htio Sarajevo prepustiti neprijatelju bez borbe. Nakon što je narodna vlada, svjesna trenutne situacije, donijela odluku o kapitulaciji i kad su njeni članovi potražili sigurno utočište, Muhamed ef. je poručio: *Ko želi da postane Austrijanac, neka se sakrije! Ko je pravi muslim i prava raja, neka prihvati za oružje protiv soldata bečkoga ćesara!* Njegovo posljednje uporište bila je tabija u Strošićima, a kada je i ona bila pogođena i onesposobljena, prestao je da se bori. Uvidjevši da se više ništa ne može uraditi za odbranu Sarajeva, otišao je svojoj kući, svjestan činjenice da je njegova sudbina sada u rukama okupatora.

Posljednja tri dana života Muhamed ef. je proveo u svome domu. Treći dan po osvojenju grada austrijski vojnici su pretražili kuću Hadžijamakovića, međutim, tamo nisu našli Muhamed ef, koji se bio sakrio u kući Kaukčija. On nije htio poslušati savjete rodbine i prijatelja da sakriven pod zarom i feredžom pobjegne

u Sandžak, već je odlučio da se sam preda, kako bi spriječio eventualne represije nad članovima svoje porodice. Prema predaji, tada je rekao: *Ne želim da budem žena, tako bježe i skrivaju se zločinci i to njima dolikuje! Kao pravi musliman ne bojim se smrti. Branio sam svoju domovinu, a to mi je bila sveta dužnost. To smatram najboljim djelom u svome životu i za to ni najmanje ne žalim umrijeti!* Obukavši najsvečanije odijelo i oprostivši se s porodicom Muhamed ef. je u veselom raspoloženju krenuo da se preda generalu Filipoviću. U blizini Šeher Ćehajine ćuprije primijetila ga je jedna vojnička patrola. Ona ga je opkolila, svezala i privela. Suđenje je trajalo tri dana. Tri puta je ispitivan i svaki put je isto odgovarao. Nije se kajao za počinjena djela, niti je tražio oprosta. Smrtnu presudu vješanjem general Filipović je potvrdio i naredio njeno izvršenje.

Prije smaknuća posjetili su ga trojica hodža i sarajevski muftija Hadžiomerović, s kojim je dugo razgovarao. Kada su ga poveli na stratište, mnoštvo sarajevskog svijeta izašlo je na ulice kako bi posljednji put vidjeli i pozdravili Muhameda efendiju. On je išao veseo i nasmijan, kao da ide u svatove, a ne na pogubljenje. Njegova hrabrost, dosljednost i jačina vjere u tim momentima vrijedna je divljenja. Prije pogubljenja na Gorici dozvoljeno mu je da se abdesti i klanja dva rekjata namaza. Kad je predao selam, uspio je oteti oružje od austrijskih vojnika i ispaliti dva hica. To je, vjerovatno, uradio kako bi izazvao vojnike da ga usmrte oružjem i da izbjegne vješanje. U borbi koja se tada razvila Muhamed ef. izboden je više puta bajonetima. Ležao je onesviješten u lokvi krvi. S glave mu je bila spala ahmedija. Nakon što se situacija smirila, pristupilo se konačnom izvršenju kazne. Napola mrtvog Muhamed ef. su podigli na vješala koja su bila privezana za granu obližnjeg hrasta. Tako se ugasio njegov ovozemaljski život.

Muhamed ef. Hadžijamaković bez sumnje predstavlja izuzetno značajnu ličnost u historiji Bošnjaka. Njegova uloga u otporu austrougarskoj okupaciji i tragična smrt ostale su, bez obzira na jaku zvaničnu zabranu i stigmatizaciju njegovog djela, upamćene u narodu. Ovaj alim, šejh i muderis nije odstupao od svojih ideala, hrabro i požrtvovano se borio, čak i onda kada se vidjelo da je borba uzaludna. U toj borbi položio je svoj život za vjeru i domovinu. Bez obzira na karakterizaciju uloge Muhameda ef. u otporu, može se zaključiti kako je u njegovoj hrabrosti i istrajnosti predstavljen njegov najveći značaj. Stradanje Muhameda ef. u stihove je predočila i pjesnikinja Džemila Hanumica Zekić. Prisjetimo se na ovome mjestu i ove kaside.

Herojska smrt

Bijelo šeher Sarajevo od puščanog crnog praha
prekrila je magla teška; kroz mahale krvca teče.

Zadnji traci zlatnog sunca visoki Trebević grle..
U purpurnom ognju gore kuće aga Sarajlija,
koji jesu mrijet vični i bez strepnje, i bez straha,
jer Bosanac ljubit znade rodnu grudu silno, žarko.
Da mu tuđin zemljom vlada, on dozvolit nikad neće,
za ljubljenu domovinu sve bi svoje žrtvovao...
I padaju div-junaci od spletaka, crne laži,
sve junaci, što na putu okupatorima stoje,
jedna spletka dovoljna je dušmanima
da unište hrabrog lava, od čijeg se oka boje.
Al najveća žrtva bješe: omiljeni Sarajlija
šejh Muhamed, hrabri vođa sarajevskih ustanika,
koji pade čist i nevin za slobodu Herceg-Bosne...
Mrak se spušta, na obzorju jedna zvijezda blista.
Gle, kako je svijetla, sjajna, ko islamska duša čista.
Sarajevskim sokacima vode šejha Muhameda,
ponosno je glavu digo, u oči im pravo gleda,
ko vjeruje u Allaha, taj u srcu nema straha!
O brijestu pod Goricom, tu vješala vise tanka,
a pokraj njih krvnik čeka, sve prisutne hvata jeza.
Sve je tiho, samo lahor što šapuće i čarlija,
milujući pamuk-krilom val za valom trave rosne.
Hrabri junak tad zamoli da otklanja dva rekata
prije nego oduzmu mu život mrska dva dželata.
Kad Allahu pomoli se, ko ranjeni tigar skoči,
goloruk ih razoruža, kroz vazduh se začu pucanj,
a izmučen i pretučen, šejh Muhamed sklopi oči...
I vješala zaškripaše, u zraku se zaleluja
bez vapaja i bez krika tijelo ponosna Bošnjaka
kojino se ne predade od zveketa tvrdog lanca,
jer slavno je umrijeti za slobodu domovine!

Hafiz Abdulah ef. Kaukčija

Abdulah ef. Kaukčija bio je potomak stare i ugledne sarajevske zanatlijske porodice. Kaukčije su bili zanatlije koje su izrađivale kauke, vrstu muške kape, da bi u kasnijem periodu postali trgovci. Abdulah ef. rođen je oko 1820. godine. Bio je izuzetno dobar alim i vrstan karija, a obrazovanje je stekao u rodnom gradu. Imao je vrlo lijep i zvonak glas, pa je po svim uglednijim sarajevskim

kućama učio mevlude. Prije 1854. godine Abdulah ef. je završio hifz i otišao na hadž, jer se od te godine u jednoj ispravi navodi kao hafiz i hadžija. Bio je i derviš, ali nije poznato kojem redu je pripadao. O njegovom zavidnom obrazovanju svjedoče i službe koje je obavljao. Od 1864. godine pa do smrti bio je imam Gazi Husrev-begove džamije. Istovremeno je bio mualim u Gazi Husrev-begovom mektebu. Na ovu poziciju nije mogao doći čovjek slabe naobrazbe, s obzirom na to da je ovaj mualim držao predavanja iz nekih predmeta i učenicima Gazi Husrev-begove medrese. Sve vrijeme dok je bio učitelj, Abdulah ef. vršio je i službu inspektora po ostalim sarajevskim mektebima. Ono što je bila kruna njegovog prosvjetno-vjerskog rada bilo je izvođenje desetaka novih hafiza, koji su hifz naučili i položili pred njim lično.

Savremenici Abdulah ef. navodili su kako je bio izuzetno stroga osoba. U javnom životu vrlo odlučno je iznosio konzervativne stavove pa je često dolazio u sukob s predstavnicima osmanske vlasti u Sarajevu. Osobito je ovo bilo intenzivirano u periodu namjesništva Topal Osman-paše. U reformama koje je ovaj namjesnik htio provesti Kaukčija i njegovi istomišljenici su vidjeli opasnost po pravu vjeru i osiguravanje sigurnog puta za austrijsku okupaciju zemlje. Kada je sagrađen put Sarajevo-Brod, govorili su kako je to Osman-paša uradio da olakša Austrijancima prevlačenje topova do Sarajeva. Švicarac dr. Koetschet je u svojim memoarima zapisao kako je Abdulah ef. mrzio kršćane, ali nije poznato da je ovaj alim prema bilo kome učinio neku nepravdu ili zulum. Bez obzira na njegov strog i konzervativan odnos o pitanju vjere, Abdulah ef. bio je društvena osoba. Kao i njegov najbolji prijatelj, Muhamed ef. Hadžijamaković, i on je volio narodne pjesme, a rado je slušao i pjevanje uz gusle.

U vrijeme sarajevske revolucije Kaukčija se istakao kao srčani pristalica otpora austrougarskoj okupaciji. Bio je član revolucionarnog odbora. U narodu je držao govore u kojima je pozivao na otpor, a po džamijama je učio dove za pobjedu ustaničke vojske. S obzirom na to da nije lično išao na bojište i učestvovao u borbi, predstavljao je istinskog duhovnog vođu cijelog pokreta. Zajedno sa Hadžijamakovićem 18. augusta je spriječio Narodnu vladu da Sarajevo preda bez borbe. Nakon što su austrijske trupe zauzele njegov rodni grad Abdulah ef. se nije krio. Obavljao je svoju službu u Begovoj džamiji i mektebu. Treći dan nakon pogubljenja Muhameda ef. austrijski vojnici su u Begovom mektebu pronašli i uhapsili Abdulah ef. Izveden je pred prijeki sud. Optužen je i osuđen zbog istih razloga kao i Hadžijamaković. Prilikom ispitivanja pokazao je izuzetnu hrabrost i ponos, kao i njegov najbolji prijatelj, ne kajući se za ono što je učinio. Sve je priznao i nije tražio oprosta. Ostao je vjeran svojim idealima i svojoj vjeri. Pogubljen je 30. augusta, nakon akšama na samom početku mjeseca Ramazana, kada su se Sarajlije spremale za prvu teraviju pod novom upravom.

Hadžijamaković i Kaukčija – 140 godina poslije

Nakon smaknuća predvodnika otpora okupaciona vlast je onemogućila da se mjesto likvidacije i mezarovi ubijenih obilježe na bilo koji način, s ciljem sprječavanja stvaranja političkog mita. Ni nakon odlaska Austro-Ugarske monarhije situacija se nije značajno promijenila. Vrijeme je učinilo svoje, a intenzivirano sjećanje na ubijene je izostalo. Ipak, ono nije moglo u potpunosti iščeznuti, jer je priča o njihovoj sudbini bila prisutna u narodu i prenošena na mlađe generacije. Godine 1931., jednoj od značajnijih sarajevskih ulica u starom dijelu grada dato je ime Abdulaha Kaukčije. Danas ona nosi drugi naziv, dok je njegovo ime namijenjeno drugoj, manje značajnoj ulici, u naselju Panjina kula. Kada je Skupština općine Stari Grad 1992. godine donijela odluku da se sve osnovne škole u Starom Gradu preimenuju, tada je i Osnovna škola "6. april" u naselju Hrid dobila novo ime. Nazvana je po Muhamedu Hadžijamakoviću. Od tada pa do danas ona nosi službeni naziv Osnovna škola "Šejh Muhamed efendija Hadžijamaković", pa je zahvaljujući ovoj okolnosti samo sjećanje na ovu osobu i poznavanje njene biografije intenzivirano, osobito kod učenika koji su pohađali nastavu u ovoj obrazovnoj ustanovi. Od 1895. godine jedna ulica u naselju Vratnik nosi naziv Hadžijamakovića. Alija Bejtić je ukazao kako ona nije dobila ime po Muhamedu ef., s obzirom na to da je on bio istaknuti borac protiv austrougarskog okupacionog režima, već po nekom mlađem pripadniku ove sarajevske porodice, koja je u spomenutoj ulici posjedovala kuću. Danas, u 2018. godini, značajnom broju stanovnika glavnog grada naše države poznati su Kaukčija i Hadžijamaković, ako ni zbog čega drugog, a onda zbog ulica i škole koje nose njihova imena. Period od 140 godina predstavlja dug i značajan vremenski otklon od događaja koji su se zbili prilikom okupacije, stoga se prvenstveno u nauci, ali i u društvu, mogao formirati jasan stav o djelovanju ove dvojice alima. Njihova borba protiv okupacije, koliko god izgledala donkihotovska, mora biti posmatrana u kontekstu vremena u kojem su oni živjeli i djelovali – u kontekstu vremena u kojem je vjera (a čini se i patriotizam) predstavljala daleko važniji element i dio svake ličnosti nego što je to slučaj danas.

***

Korištena literatura:

Ajvazović, Jovica: "Profesor sa sabljom" u: *Oslobođenje,* Sarajevo, 10. 2. 1986., 11.
Bejtić, Alija: *Ulice i trgovi Sarajeva. Topografija, geneza i toponimija*. Sarajevo:-Muzej grada Sarajeva, 1973.

J. Donia, Robert: *Sarajevo:Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
Hadžijamaković, Muhamed: "Porodica Hadžijamakovića", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga 12-13, Sarajevo, 1996.
Клицин, Димитрије Мита: "Отпор муслимана против окупације Босне и Херцеговине 1878. године", u: *Gajret kalendar za god. 1939*, Sarajevo: Glavni odbor Gajreta, 1938., 227-246.
Kreševljaković, Hamdija: "Šejh Muhamed efendija Hadžijamaković", u: *Muslimanska svijest*, br. 5, Sarajevo, 1936.
Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, autorsko izdanje, 1937.
Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: Izdanje arhiva grada Sarajeva, 1969.
Mulalić, Mustafa: "Otpor Bosne i Hercegovine protiv Austro-Ugarske okupacije 1878. godine", u: *Bakije. Almanah za godinu 1972*, Sarajevo: Pokopno društvo Bakije, 1971., 76-91.
Mulalić, Mustafa: "Muhamed-ef Hadžijamaković", u: *Bakije. Almanah za godinu 1972*, Sarajevo: Pokopno društvo Bakije, 1971., 96-103.
Skarić, Vladislav: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937.
Veledar, Nazif: *Leksikon znamenitih Bošnjaka*, Sarajevo: "Preporod", 2017.
Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978), Posebna izdanja, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979.

ON THE OCCASION OF 140 YEARS SINCE THE EXECUTION OF SHAYKH MUHAMED EFFENDI HADŽIJAMAKOVIĆ AND HAFIZ ABDULAH EFFENDI KAUKČIJA

Mehmed Hodžić

Summary

In 2018, 140 years have passed since execution of resistance leaders against the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina. Using the available literature, the author presents basic biographical data on Sheikh Muhamed Effendi Hadžijamaković and Hafiz Abdulah Effendi Kaukčija, two of the most important leaders of resistance to the occupation, executed according to the judgment of the Austrian court of appeal immediately after the establishment of a new government. The paper points to the importance and

role of these two alims, imams and professors with a sword; it was written in a newspaper article; in a turning and very significant period of Bosnian history. The memory of these two Sarajevans was and remained alive with their fellow citizens, sometimes more, and sometimes less, depending on the period, and has kept until today.

Key words: Year 1878, Austro-Hungarian occupation, resistance, Sheikh Muhamed Effendi Hadžijamaković, Hafiz Abdulah Effendi Kaukčija, Sarajevo

UDK 929 Ćišić, H.: 32

Sto i četrdeset godina od rođenja Husage Ćišića

Ćišić, Husein Husaga (Mostar, 15. decembar 1878. – Mostar, 30. august 1956.)

Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Nesumnjivo da je Husein Ćišić jedan od najinteresantnijih ljudi u bosanskoj povijesti 20. stoljeća koji je intelektualnom snagom dezavuirao sve podvale komunističkog sistema prema Bosni i Bošnjacima. On je nepokolebljivo njegovao visoka moralna načela u svome životu. To se posebno pokazalo u oktobru 1941. godine, dakle, za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je bio inicijator i potpisnik Rezolucije građana Mostara kojom se osuđuje progon, otimanje imovine, ubijanje i deportacija srpskog i jevrejskog stanovništva u koncentracione logore smrti od kvislinške ustaške vlasti. U toj mostarskoj Rezoluciji nedvosmisleno je ukazano na zločine NDH i fašističku ideju o "čistim hrvatskim prostorima". Bio je uvjereni i istrajni antifašista. U antifašističkoj borbi naroda Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata dao je dvojicu svojih sinova, Midhata i Husrefa Ćišića.

Posebno treba podsjetiti da je Ćišić odgovorno pristupio rasvjetljavanju "paradoksa" o Bosni i Bošnjacima. Naime, to je problem koji se pokazuje ovako: zemlja i država Bosna ima tisućljetnu tradiciju i spomen, a u 20. stoljeću u interpretacijama srpskih i hrvatskih nacionalista tvrdi se da "ne postoji bosanski narod", "bosanska povijest" ili da "Bosna nema svoj narod i pravo na suverenost". Ovo Ćišić nije mogao prihvatiti i reagirao je 5. decemra 1945. godine protiv neprincipijelnosti KPJ u smislu bosanske nacionalne sadržine, te je Ministarstvu za konstituantu podnio predstavku u kojoj je zahtijevao da se bosanski narod u grbu buduće savezne države predstavi jasno i prepoznatljivo šestom bakljom. Pozvao se na zaključke Drugog zasjedanja AVNOJ-a po kojim svaka članica federativne Jugoslavije ima pravo na svoje nacionalno ime – to pravo je uskraćeno bosanskoj članici jugoslavenske federacije. Ta Ćišićeva predstavka-zahtjev je vješto ignorirana i nije bilo nikakvog spomena o njoj u radu konstituirajućih tijela buduće jugoslavenske federacije.

Ključne riječi: Bosna, Bošnjaci/Bosanci, bosanski narod, bosanski identitet, antifašizam, suverena država

Ćišić, Husein Husaga (Mostar, 15. decembar 1878. – Mostar, 30. august 1956.)

U godini kada je Austro-Ugarska monarhija okupirala Bosnu rodio se Husein Ćišić u Mostaru, 15. decembra 1878. godine. Njegov život sudbinski će odrediti činjenica da se nikada nije pomirio s negiranjem naroda koji stoljećima živi u svojoj zemlji i državi Bosni, koji zna ko je i kako se zove. Od 1906. godine, kada je osnovana Muslimanska narodna organizacija, pa do 1910. učestvuje u radu njezinog Egzekutivnog odbora. U razdoblju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini prišao je Pokretu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, pokretu koji je pokrenuo Ali Fehmi ef. Džabić iz Mostara. Sa prijateljima je pokrenuo list *Musavat* (Jedinstvo) u kojem je oštro kritikovao austrougarsku upravu i njezine poteze u odnosu na društveni život u Bosni. Tako je zbog vlastitih političkih stavova i članaka koje je objavljivao bio hapšen, pritvaran, a tri puta je bio interniran i to na Bivolje Brdo kod Stoca, u Bihać i Arad. U toku životnog i radnog vijeka, između ostalog, obnašao je dužnost predsjedavajućeg Gradskog vijeća Mostara, bio je gradonačelnik Mostara, predsjednik Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu, senator u Kraljevini Jugoslaviji, te član Trećeg zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.

Ćišić je njegovao visoka moralna načela u svome životu. Tako je u oktobru 1941. godine, dakle, za vrijeme Drugog svjetskog rata, bio inicijator i potpisnik Rezolucije građana Mostara kojom se osuđuje progon, otimanje imovine, ubijanje i deportacija srpskog i jevrejskog stanovništva u koncentracione logore smrti od kvislinške ustaške vlasti. Rezolucija je nedvosmisleno upozorila na zločine NDH i fašističku ideju o "čistim hrvatskim prostorima". Bio je uvjereni i istrajni antifašista. U antifašističkoj borbi naroda Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata dao je dvojicu svojih sinova, Midhata i Husrefa Ćišića.

Ćišić je odgovorno pristupio rasvjetljavanju "paradoksa" o Bosni i Bošnjacima. Naime, zemlja i država Bosna ima tisućljetnu tradiciju i spomen, a u 20. stoljeću u interpretacijama srpskih i hrvatskih nacionalista tvrdi se da "ne postoji bosanski narod", "bosanska povijest" ili da "Bosna nema svoj narod i pravo na suverenost". Ovo Ćišić nije mogao prihvatiti i reagirao je 5. decemra 1945. godine protiv neprincipijelnosti KPJ u smislu bosanske nacionalne sadržine, te je Ministarstvu za konstituantu podnio predstavku u kojoj je zahtijevao da se bosanski narod u grbu buduće savezne države predstavi jasno i prepoznatljivo šestom bakljom. Pozvao se na zaključke Drugog zasjedanja AVNOJ-a po kojim je svaka članica federativne Jugoslavije ima pravo na svoje nacionalno ime – to pravo je uskraćeno bosanskoj članici jugoslavenske federacije. Ta Ćišićeva predstavka-zahtjev je vješto ignorirana i nije bilo nikakvog spomena o njoj u radu konstituirajućih tijela buduće jugoslavenske federacije.

Ćišić nije pristao na mišljenje koje je tada zastupala KPJ da je Bosna zasnovana isključivo na narodnoj ravnopravnosti Srba i Hrvata, ali bez Bošnjaka, pri čemu su Bošnjaci tretirani kao neka slavenska religijska skupina koju tek treba

"nacionalizirati". On je ponovo 16. januara 1946. uputio novu predstavku-zahtjev na skupštinsku adresu u kojoj je upozorio na nedosljednost i neodgovornost u imenovanju i identificiranju Bošnjaka u ratnim dokumentima. On je podsjetio da im se u spisima ZAVNOBiH-a potvrđuje status ravnopravnog jugoslavenskog naroda pod neadekvatnim imenom "Muslimani" (koje je, ustvari, samo podvala, jer i dalje ostaje potisnuto i nepriznato njihovo staro povijesno narodno ime "Bošnjaci"), a u zaključcima AVNOJ-a o njihovom postojanju nema ni traga. Predstavka je došla do Tita i Đilasa – ali je i ovog puta odbijena. Milovan Đilas – kao zastupnik Edvarda Kardelja, ministra za konstituantu – na sjednici Savezne skupštine Ustavotvorne skupštine FNRJ, 17. januara 1946. godine, izložio je prijedloge koji su u javnoj diskusiji priloženi na Nacrt Ustava FNRJ. On tada, između ostalog, kaže:

> Dolazilo je prijedloga sa više strana, ali je karakterističan prijedlog od jednog muslimana (Husaga Ćišić, S. L.) da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb. Prijedlog se motiviše time da su muslimani odobrili Nacrt Ustava u svim njegovim pojedinostima, ali da su bili nezadovoljni time što nije u državni grb ušla šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti.
>
> Ja mislim da parlament ne može pretresati pitanje da li su muslimani nacionalna grupa ili nijesu jer, na kraju krajeva, da li je neko nacionalna grupa ili posebnost ne zavisi od rješenja Narodne skupštine, jer ona je onakva kakva jest. To se ljudi mogu prepirati na ovaj ili onaj način, ali ni u kom slučaju ne može se riješiti jednim dekretom. Ako bi se jedan takav prijedlog motivisao time da bi šestu buktinju trebalo unijeti kao simbol šeste federacije, on bi mogao da bude predmetom pretresa. Ali, pošto se stalo na stanovište da svaka nacionalnost dobije svoju buktinju onda u svakom slučaju mora biti samo pet buktinja. Time, razumije se, ja ne mislim negirati posebne crte kod muslimana koje danas postoje.[1]

Tako je 18. januara 1946. izglasan Ustav FNRJ bez uvažavanja Ćišićevog zahtjeva da se i bosanski narod predstavi kao ravnopravan narod u budućoj jugoslavenskoj federaciji. Stalo se, dakle, na stanovište da Bošnjaci nisu narod, to jeste projicirana Jugoslavija ne računa na Bošnjake kao narod! Jugoslavenstvo, ustvari, negira bosanstvo i svaku bosansku suverenost. To je već jasno iskazao Svetozar Pribićević 1919. godine, neposredno nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, naglašavajući "da svaku ideju o bosanskoj suverenosti treba suzbijati svim sredstvima te da je prava sreća što su tu ideju satirali i Turci". To političko usmjerenje je ostalo i nastavilo se poslije Drugog svjetskog rata, sve do perioda 1968–1971.. kada se Bošnjacima "dalo" ime Musliman i još ih se "proglasilo" nacijom u stilu Staljin – Lenjin – Kardelj definicije nacije, koja je zapravo "etnička zajednica".

[1] *Zasjedanje Ustavotvorne skupštine: stenografske bilješke*, Beograd, 29. novembra 1945. – 1. februara 1946., str. 187.

Ćišić je dokaz da Bošnjaci/Bosanci nisu izgubili svijest o sebi i svome narodnom imenu i identitetu. Zato nije pristao na podvalu da su "neopredijeljeni". On ovako kazuje: "Nama Bosancima, kao nesumljivom izdanku onih starih Bošnjaka ostavili su pravo, da se zovemo Muslimanima s prozirnom tendencijom, da nam u znaku toga, u svim danim zgodama, ospore pravo riječi u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima uopšte, a napose u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine."[2] Ćišić je suštinski prozreo cilj srpsko-hrvatskog nacijskog projekta u Bosni. Cijelo 20. stoljeće Bošnjaci su tretirani kao religijska skupina bilo javno i otvoreno, bilo prikriveno i posredno.

O Husagi Ćišiću održan je i naučni skup u Zagrebu, 21. marta 2009. godine, naziva *Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine*. Radovi sa naučnog skupa objavljeni su u časopisu *Bošnjačka pismohrana*, svezak 8, br. 27, Zagreb 2009. O Ćišićevim idejam održani su, također, skupovi u Sarajevu i Mostaru.

Ustavotvorna skupština Bosne i Hercegovine je 31. decembra 1946. godine usvojila i proglasila prvi republički ustav. Ustavom je Bosna i Hercegovina kao "narodna država republikanskog oblika" dobila svoju unutrašnju organizaciju, u skladu sa svojim tadašnjim ekonomskim ustrojstvom, socijalnim i političkim stanjem i odnosima. Za razliku od odluka ZAVNOBiH-a Ustav nije poimenice navodio narode Bosne i Hercegovine, ali je sadržavao odredbu da su u "Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini njene narodnosti u svemu ravnopravne" i da "nacionalne manjine uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe jezika".[3] Ovim je, naravno, napravljen značajan napredak jer se ne priznaje zvanično segregacija i diskriminacija, budući da su svi ravnopravni, ali je jasno da se Bošnjaci i dalje posmatraju kao neizgrađena i neodređena etničko-religijska grupa. Zato im se dugo "nudila" mogućnost da se izjasne kao Srbi ili kao Hrvati, a onda i kao Jugoslaveni, da ne bi bili "neopredijeljeni".

Predstavnik CK KPJ Moša Pijade iznio je na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine partijsko (komunističko) razumijevanje Bosne i Bošnjaka: "Bosna i Hercegovina zauzimaju posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslavenska republika u zajedni-

[2] Navedeno prema: Omer Ibrahimagić, *Bosanski identitet i suverenitet: 1992.–2011.*, Sarajevo:Univerzitet u Sarajevu: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012., str. 331.

[3] "Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine", *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, br. 1, Sarajevo, 1947., str. 2-18; Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo:BZK Preporod, 1997., str. 556; Borovčanin, Drago: *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo, 1979., str. 266.

čkoj državi u kojoj živi pet jugoslavenskih nacija."[4] Ova činjenica, da pet nacija živi u šest republika, jasno potvrđuje da u tom kontekstu Bošnjaci nisu bili ravnopravni sa ostalim narodima jugoslavenske države. Oni se samo spominju kao stanovništvo, kako to kaže Moše Pijade: " (...) treći deo stanovništva sačinjavaju muslimani slovenskog porekla, koji su primili islam i koji sebe obeležavaju po verskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredeljeni. Ova činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obeležja plod je one teške zaostalosti i velikog stagniranja, koje karakteriše skučenost turskog feudalizma."[5] Izlažući svoje stavove dalje na kongresu Moša Pijade ističe:

> (...) Bosna i Hercegovina, juče zemlja srpsko-hrvatskog razdora, postala osnovom čvrstog i više neraskidivog bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, a s time i moćna podloga bratstva i jedinstva svih jugoslavenskih naroda (pljesak). (...)
> Ne smemo se uspavljivati time što je nacionalno pitanje rešeno i ne smemo zbog zaoštravanja klasne borbe u periodu socijalističke izgradnje zaboravljati na nacionalno pitanje, zauzimati stav kao da ga više nema ili padati u pogrešno shvatanje da proces razvitka vodi stvaranju neke nove, bosanske nacije. To je zabluda opasna, zabluda koja ne znači nikakav napredak, već naprotiv nazadak prema postignutom rešenju nacionalnog pitanja u ovim oblastima.[6]

U navedenom možemo raspoznati svu neiskrenost i neprincipijelnost jednog dijela komunista prema Bosni i Bošnjacima, a posebno Moše Pijade i njegovog licemjernog dociranja o nacijama. Pijade nije glasno rekao ono što slijedi iza svođenja Bošnjaka na religijsku skupinu – oni trebaju biti asimilirani u nešto drugo. On je na taj način kao predstavnik Centralnog komiteta KPJ na osnivačkom kongresu KP BiH, iznio stav rukovodstva nove države prema pitanju narodne posebnosti Bošnjaka, ali i prema Bosni i Hercegovini.

Šta je stajalo u podnesku Husage Ćišića? U ponovljenom pismenom podnesku, jer je prvi podnesak bio odbačen Đilasovim izlaganjem, Predsjedništvu Skupštine naroda Ustavotvorne skupštine od 18. januara 1946. godine, stajalo je:

> Moj prvobitni podnesak Ministarstvo za Konstituantu iz nekih svojih razloga nije uzelo u obzir, pa nije ga ni postavljalo Ustavotvornom Odboru na uvid i ocjenu, što
> se to već vidi iz izvještaja Ustavotvornog Odbora, kao i iz stilizacije čl. 3. projekta Ustava, koja je ostala kao i prije.
> Moj podnesak upućen Ministarstvu za Konstituantu glasi:
> U vezi sa nacrtom Ustava F.N.R.J., objelodanjenog u organu Komunističke partije Jugoslavije "Borba" od 3. XII. 1945. broj 293 imam da primjetim ovo:

---

[4] *Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1–5. novembar 1948): stenografske bilješke*, prir. Mitrašević, Veselin: Sarajevo: Arhiv Centralnog komiteta SKBiH / Arhiv Bosne i Hercegovine / Oslobođenje, 1988., str. 19.

[5] Isto, str. 20.

[6] Isto, str. 21.

"Avnoj" u svom drugom zasjedanju u Jajcu dne 29. novembra 1943. g. doneo je zaključke od velikog istorijskog značaja, po kojima se, na osnovu nacionalne ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca, teritorijalno područje bivše Kraljevine Jugoslavije ima podijeliti na šest Federalnih jedinica i to: Federativnu Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.

Prema ovim zaključcima Avnoja, svaka federativna jedinica sa aktom toga svoga opredjeljenja stekla je pravo na svoje vlastito narodno ime, samo je to pravo uskraćeno bosanskoj federativnoj jedinici, jedinici naime, koja je po izvjesnim obrazloženjima, iznimno, zasnovana na nacionalnoj ravnopravnosti Srba i Hrvata i tako nešto.

Ovom, vjerovatno, slučajnom omaškom Avnoja, učinjena je grdna nepravda našoj užoj otadžbini Bosni, Bosni, koja po svojoj istoriji i po ulozi odigranoj u ovom narodno-oslobodilačkom ratu, kao i po žrtvama uloženim u ovaj rat, ima pravo na svoje narodno opredjeljenje, odnosno pravo na svoje narodno ime, svakako toliko, koliko i svaka druga gore pomenuta federativna jedinica.

Ministarstvo za Konstituantu, pri izradi nacrta Ustava F.N.R.J. jamačno je računalo sa stanovištem Avnoja, izraženim u njegovim zaključcima od 29. novembra 1943. g. pa je u osnovnim načelima Ustava, u čl. 3. četvrtoj rečenici toga člana, sa napisom: pet buktinja koso položenih, čiji se plameni spajaju u jedan sjajan plamen, sibolički izrazilo isto gledište, što je, po mom skromnom mišljenju, i nezgodno i ako hoćete posve nepravilno.

Jer bosansko-hercegovačka federativna jedinica zasnovana na tzv. nacionalnoj ravnopravnosti Srba, Hrvata, nema nikakve garancije za svoj opstanak, niti može imati izgleda na miran društveni i državni život.

Uostalom, kako u praksi izgleda ta tzv. nacionalna ravnopravnost Srba i Hrvata, mi smo Bosanci to već više mahova na svojoj kičmi osjetili, pa bi i suviše nepravično bilo, da se sa tim i takvim praksama ponovo otpočne.

Svaka nacionalna misao uslovljava i svoje nacionalno područje svoj životni prostor, a kako i srpska i hrvatska nacionalna misao obuhvata i našu užu otadžbinu, Herceg-Bosnu, kao i svoj životni prostor, sukobi su među ovim nacijama suprotnog stava neizbježivi i nema načina da se pomire. Izvjesno je, međutim, da su se zbog suprotnog stava ovih nacija na našem terenu tokom posljednjih decenija odigravale skandalozne rabote, pa napokon i zločini, nepoznati u našoj bosanskoj istoriji.

Događalo se već u svoje vrijeme, da se nađe neki modus u cilju izravnavanja nacionalnih sporova među Srbima i Hrvatima, ali bez zadovoljavajućih rezultata. Podjelom zemlje na banovine, rasparčana je bila naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina, što se kaže, na varićake, a kako se pri toj podjeli nije vodilo računa ni o istorijskim, ni o geografskim, ni o ekonomskim razlozima, koji bi ma u kome pogledu pravdali te podjele, nego su te podjele diktovale samo i isključivo hegemonističke težnje izvjesnih vlastodržaca, razumije se, da one nisu mogle zadovoljiti skoro nikoga, a naročito ne one, na čiju su štetu te podjele izvedene.

Ponovo se međutim, pokušalo sa sporazumom Maček-Cvetković udariti granice nacionalnim težnjama Srba i Hrvata i meta je ovog smetenjačkog sporazumijevanja ponovo bila naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina. Ovaj je sporazum izveden po nekom vjerskom ključu i po vjerskoj pripadnosti tako, da su oni bosansko-hercegovački srezovi, u kojima je katolički elemenat brojno pretežniji od pravoslavnog elementa, jednostavno dodijeljen Mačekovoj redo-državi, a ostali su srezovi ostavljeni na raspoloženje i daljnju eksploataciju beogradskoj hegemonističkoj klici, da s njima manipuliše, kako nađe za umjesno. Mi bosansko-herce-

govački starosjedioci, ni kod prve ni kod druge podjele naše uže otadžbine, navodno, kao anacionalni elemenat nismo uopšte došli u obzir.
Iz gornjih napomena logički proizilazi, da bosansko-hercegovačka federativna jedinica može da počiva na principu: Bosna Bosancima i nikako drugojačije.
Uostalom nevjerovatno je, da ima ijednoga pravoga Bosanca, kome bi bilo zazorno, da se tim imenom zove, a ako neko već hoće da se i drukčije zove, prosto mu bilo.
Zato molim naslov, da u Ustavu F.N.R.J., u osnovnim načelima njegovim u čl. 3. u četvrtoj rečenici toga člana, ispravi: mjesto pet – šest buktinja koso položenih itd., da bi se faktički pravdi udovoljilo. Jer apstrahujući činjenicu da u našoj užoj otadžbini Herceg-Bosni, po njenoj istoriji pripada puno pravo na njeno vlastito ime: da je ona u etničkom pogledu jedna posebna narodna cjelina među jugoslavenskim narodima; pa šta više, apstrahujući činjenicu, da je na oltar naše zajedničke stvari u ovom četverogodišnjem ratu za narodno oslobođenje pridonijela više žrtava nego ma koja druga zemlja na Balkanskom poluostrvu, ipak još treba iz praktičkih razloga staru čast povratiti, iz razloga, naime, kojima su se rukovodili naši vodeći krugovi, promovišući Makedoniju i Crnu Goru na čast narodnih država, s pravom na posebno narodno ime...
Sve bivše beogradske vlade u Jugoslaviji, od oslobođenja i ujedinjenja, pa do potpunog kraha stare Jugoslavije pod fašističkom okupacijom, nastojale su, svaka na svoj način, da našoj užoj domovini Herceg-Bosni oduzmu njenu individualnost i da obesnaže svaki spomen na nekadašnju njenu samostalnost. Po intencijama beogradskih vlastodržaca, posve je bilo zabranjeno predavanje bosanske istorije na našim školama, pa šta više, imalo se odstraniti svako štivo iz školskih udžbenika, koje je bilo direktno, ili indirektno, potsjećalo na nekadašnju samostalnost bosansku, na njen individualitet, pa bilo u kome obliku, jer ta sjećanja, pa čak i insinuacije na ta sjećanja, nisu konvenirala onoj politici, koju je vodio nacionalni Beograd. Okolnost, pak, da ta naša uža domovina, obzirom na mentalitet zemlje i naroda, stvarno, predstavlja posebnu jednu etničku cjelinu među jugoslavenskim narodima i da je ona u svom vjekovnom zasebnom životu stekla i svoju vlastitu dušu; šta više, da je i pri oslobođenju ušla u sastav ujedinjenih jugoslavenskih zemalja kao posebna upravna jedinica po vlastitoj volji, nije im smetalo u njihovim nastojanjima, jer su za ta nastojanja nalazili podršku i u jednom dijelu samih Bosanaca, koji po svojim nacionalnim koncepcijama nalažahu, da svojom podrškom čine i neko nacionalno djelo. Jer, po srpskoj nacionalnoj ideologiji, naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina spada u životni prostor srpske nacije, kao i još mnoge druge nacionalno nepročišćene zemlje, te se zato nameće dužnost svakom nacionalnom Srbinu, pa ma gdje se nalazio, da nastoji, da bi se te zemlje i stvarno uklopile u svoj nacionalni matičnjak, kao sastavni deo njegov. Odatle sukobi i odatle nevolje za sve one otadžbenike koji se ponose tom i takvom nacionalnom ideologijom i doprinose da se na taj način proigra ugled njihove uže otadžbine Bosne i Hercegovine.
Sve beogradske vlade u predratnoj Jugoslaviji bile su po svojoj ideološkoj sadržini srpske, odnosno – srbijanske vlade, pa ukoliko su ponekada po obliku imale i drugi izgled, u stvari su reprezentirale srpsku nacionalnu ideologiju. Zato im je bosanska individualnost bila trn u oku, a riječi: Bosanac i bosanština, skoro isto što i pravo svetogrđe.
Da bi tim, kako oni misle ekzotičnim nazivima zadali smrtni udarac, odredbama su temeljnog zakona naše države podijelili našu užu otadžbinu na izvjesne administrativne jedinice i te jedinice direktno vezali za centralnu upravu u Beogradu.
Nama Bosancima, kao nesumljivom izdanku onih starih Bošnjaka ostavili su pravo, da se zovemo Muslimanima s prozirnom tendencijom, da nam u znaku toga, u svim danim zgodama, ospore pravo riječi u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima uopšte, a napose u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine.

Ta se tendencija beogradskih vlada jasno očitovala prilikom podjele naše šire i uže otadžbine na banovine u šestojanuarskom režimu, a još jasnije se očitovala prigodom onog državničkog pakta, ili pravije onog političkog furtimaškog šišmarša Maček-Cvetković, po kome je naša otadžbina rasparčana, po nekom vjerskom ključu, i po vjerskoj pripadnosti. Mi ni kod prvog ni kod potonjeg slučaja podjele naše zemlje nijesmo došli u obzir, jer navodno, kao anacionalan elemenat, nijesmo imali tu šta da kažemo.

Uostalom, beogradski vlastodršci tih svojih osnova u pogledu naše otadžbine nijesu ni najmanje skrivali ni za vrijeme tzv. paralamentarnog režima u nekadašnjoj našoj državi, ali kada je ovaj režim, oktroisanog Ustavom od 1931. g. zamijenjen sa tzv. ustavnim režimom, u kome je režimu uzeto pravo odbrane svim nepoćudnim elementima u zemlji, odnosno u kome su bile zabranjene sve stranke sa vjerskim, plemenskim i regionalnim obilježjem, beogradski su vlastodršci u svojim osnovama postali suviše bezobzirni te se nijesu zadovoljavali sa prostim manipulisanjem po pitanju administrativnog pomjeravanja granica u izvjesnim regionima i pokrajinama, nego su uzimali pod tisak sve što ne valja i što im je nepoćudno. Jednom rječju našom se užom otadžbinom upravljalo kao sa kakvom kolonijom, a sa nama kao sa urođenicima te kolonije.

Nama se sada, u novoj oslobodilačkoj eri, sugerira da kažemo, da je naša uža otadžbina ravnopravna sa ostalim federativnim jedinicama u Jugoslaviji, a mi Bosanci, opet sa ostalim narodima u Jugoslaviji, a eto nam ni sada nije dozvoljeno ni to, da se pravim imenom svojim zovemo. Na pr. ako neko od nas u ličnu listu ubilježi da je Bosanac, službujući činovnik ima zadatak, da ga urazumi, da te narodnosti nema i da tu narodnost Avnoj nije priznao; ako se neko ubilježi kao Jugoslaven, opet ima da primi sličnu lekciju, jer je navodno, to kolektivni naziv za sve Jugoslavenske narode; a kada se po nevolji kaže da je musliman, onda to pasira, valjda zato, što je to kolektivni naziv za muslimane razbacane na pet kontinenata, koji pripadaju svim mogućim narodima čovječijeg roda.

S ovim naravno, ne mislim reći, da se Avnoj pri donošenju svojih zaključaka u Jajcu 1943. g. rukovodio istim mislima, kojima se u svoje vrijeme, rukovodio nacionalni Beograd u svojim osnovama, u pogledu naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine, ali je činjenica da nas i – sada, u narodnosnom pogledu, pored Srba i Hrvata, službeno titulira Muslimanima, što je za nas grdno poniženje, a jamačno ne služi na čast ni onima, koji nam to serviraju.

Naš muslimanski elemenat u Bosni i Hercegovini nije neopredijeljen u narodnosnom pogledu, kako to neki hoće da kažu, on je veoma svjestan svoga slavenskog porijekla, on po svojim tradicijama i svojoj istoriji, po svojim pjesmama i pričama jednako dolazi do duhovnog ubjeđenja, da se on može zvati onako, kako su se i njegovi pradjedovi zvali kao nesumljivi izdanak onih starih Bošnjaka i Kulenova...

Zato, eto, nacionalistička propaganda, srpska i hrvatska, pored sveg svoga intenzivnog rada u tome smjeru nije do sada uspjela da kod njega poluči ma kakav uspjeh, a nema nikakva izgleda da će to ubuduće polučiti, jer on vrlo dobro znade, ko je i odakle je.

Zato pri završetku ovoga svoga podneska apelujem na sve narodne poslanike u Skupštini, da uvaže moje napomene i da se solidarišu sa mojim prijedlogom: da se u čl. 3. četvrtoj rečenici toga člana Ustava umetne: mjesto pet – šest buktinja koso položenih itd. da bi se sa svim konzekvencijama, koje iz toga proizlaze, faktički pravdi udovoljilo.[7]

[7] Ovi širi izvodi iz Ćišićevog ponovljenog pismenog podneska navedeni su prema: Ibrahimagić, Omer: *Bosanski identitet i suverenitet: 1992.–2011.*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012., str. 328-332.

FNRJ je 1963. godine preimenovana u Socijalistička federativna republika Jugoslavija i u njezin grb je unesena šesta baklja, koja je označavala Socijalističku republiku Bosnu i Hercegovinu, a ne bošnjački narod. Komunisti su tokom rata poštovali narodnu zasebnost muslimana i u svojim proglasima ih pozivali u borbu, pisali su musliman sa veliko "M", ali pred kraj rata, kada je pobjeda bila očita, počeli su ponovno negirati njihovu posebnost. Rodoljub Čolaković, tad jedan od najuglednijih bosanskih komunista, o tome je imao odlučan stav:

> U Bosni i Hercegovini, kao što je poznato, žive dvije nacije: Srbi i Hrvati, i muslimani koji su nesumljivo slovenske rase. Njima će se dati mogućnost da se mirnim, evolutivnim putem, nacionalno opredijele.[8]

Sasvim je jasno da je političko stajalište Rodoljuba Čolakovića, prvog predsjednika Bosanske vlade, konstituirane aprila 1945. godine, bilo i zvanično stanovište KPJ i njenih prvaka Milovana Đilasa, Moše Pijade i drugih.
Na kraju, prisjetimo se stava profesora Omera Ibrahimagića o Huseinu Ćišiću:

> Bosna je u ličnosti čestitog i visoko moralnog Huseina Ćišića još tada imala svoga uspješnog branitelja. Danas su Bošnjaci i domoljubivi bosanski Srbi i bosanski Hrvati postali dostojni sljedbenici političke misli i ideje Huseina Ćišića o identitetu i integritetu Bosne i njenih Bosanaca. To su pokazali i svojim otporom agresiji na Bosnu i Hercegovinu, kada su za svoju domovinu bili spremni dati najvrijednije što su imali – svoj život, i davali su ga.[9]

ONE HUNDRED AND FORTY YEARS SINCE HUSAGA ĆIŠIĆ'S BIRTH
(Ćišić, Husein Husaga (Mostar, December 15, 1878 – Mostar, August 30, 1956)

Senadin Lavić

Summary

Undoubtedly, Husein Ćišić was one of the most interesting persons in Bosnian history of the 20th century, who with his intellectual power denied all the subversives of the communist system towards Bosnia and Bosniaks. He steadily cherished the high moral principles in his life. This was especially evident in October 1941, during the Second World War, when he was the initiator and signatory of the Resolution of the citizens of Mostar condemning the persecution, the robbery of property, killing and deportation of the Ser-

[8] Vidjeti: *Oslobođenje*, 9. april 1945., str. 2.

[9] Ibrahimagić, Omer: *Bosanski identitet i suverenitet: 1992.–2011.*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012., str. 333.

bian and Jewish population into concentration camps of death by the Quisling Ustasha authorities. In that Mostar Resolution, it was unequivocally pointed to the crimes of the NDH and the fascist idea of "pure Croatian territories". He was a convinced and persistent anti-fascist. In the anti-fascist struggle of the people of Bosnia and Herzegovina during the Second World War he gave two of his sons, Midhat and Husref Ćišić.

It should be reminded in particular that Ćišić responsibly approached to the clarification of the "paradox" about Bosnia and Bosniaks. Namely, that was a problem that was shown in this way: the country and the state of Bosnia have a millennium tradition and memorial, and in the 20th century, in interpretations of Serbian and Croatian nationalists, it was claimed that "there is no Bosnian people", "Bosnian history" or "Bosnia has no its people and the right to sovereignty." This attitude Ćišić could not accept and reacted on December 5, 1945, against the unprincipled attitudes of the KPJ (Communist Party of Yugoslavia) with regard to the Bosnian national content, and submitted to the Ministry of Constituent the application demanding that the Bosnian people be presented in the emblem of the future Federal state clearly and recognizable by the sixth torch. He referred to the conclusions of the Second Session of AVNOJ, according to which each member of Federal Yugoslavia has the right to its national name - this right has been denied to the Bosnian member of the Yugoslav federation. That Ćišić's application-request was skilfully ignored and there was no mention of it in the work of the constituent bodies of the future Yugoslav federation.

Key words: Bosnia, Bosniaks/Bosnians, Bosnian people, Bosnian identity, anti-fascism, sovereign state

UDK 929 Čokić, A. : 394. 46 (497.6)

Abdurahman Adil Čokić (1888–1954) – odlučni zagovornik vjerske edukacije i prosvjećivanja u duhu novog vremena: (povodom 130. godišnjice rođenja)

Vahid Fazlović
Tuzlansko muftijstvo
Tuzla

Ovim radom ćemo ukazati na impozantan pisani opus i značaj prosvjetnog djelovanja uglednog tuzlanskog alima Abdurahmana Adila-ef Čokića, kao i na opći ugled koji već stoljećima uživa ulema koja potječe iz porodice Čokić. Abdurahman-ef. Čokić se, sasvim sigurno, može uvrstiti među istaknutije naše alime iz prve polovine dvadesetog stoljeća. Pedagoško-obrazovni rad i društveno djelovanje dr. Abdurahmana Čokića bilo je veoma plodonosno i zapaženo. Na znanstveno-spisateljskom planu, on je jedan od plodnijih autora svog vremena. Svoje radove je objavljivao u gotovo svim važnijim vjerskim i nacionalnim listovima koji su tada izlazili. Bio je prvi saradnik starijem bratu muftiji Ibrahim-ef., koji je 1929. godine pokrenuo list *Hikjmet,* te je, zajedno s najistaknutijim muslimanskim intelektualcima i književnicima (reisom Čauševićem, Bašagićem, Mulabdićem, Dubravićem i dr.), bio jedan od pokretača lista *Novi Behar*. Posebno je važno ukazati na njegovu namjeru da u šest knjiga na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, sažeto predstavi cjelovitije islamsko učenje, u čemu je u najvećoj mjeri uspio, s tim što je uz to napisao i objavio značajan broj ostalih djela i radova iz mnogih vjerskih i društvenih oblasti. Abdurahman-ef. je jedan od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom na bosanskom jeziku. On je uspio da knjigom *Islam,* kao jednim od najcjelovitijih domaćih djela iz islamskih nauka u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, ali i ostalim brojnim radovima, značajno doprinese afirmaciji vjersko-spoznajnih mogućnosti, kao bitnih odrednica duhovnog i kulturnog identiteta Bošnjaka u novoj društvenoj stvarnosti.

Ključne riječi: Abdurahman Adil Čokić, Bošnjaci, teolozi, pedagoško-obrazovni rad, islamske nauke, duhovni i nacionalni identitet, Tuzla

Porodica Čokić je jedna od najstarijih i najpoznatijih tuzlanskih bošnjačkih porodica. Ova porodica ima utvrđeno porodično stablo koje se proteže u prošlost više od tri stotine godina. Brojni su pojedinci iz posljednjih deset generacija ove porodice koji su ostavili vidne i neizbrisive tragove u vjerskom i kulturno-prosvjetnom životu Bošnjaka. Pouzdano se zna da je jedan od predaka ove porodice Hasan Islamović Čoka došao iz Temišvara u okolicu Tuzle. Ovaj temišvarski muderis je rodonačelnik porodice, koja, po njemu, od tada nosi ovo prezime. Među najznačajnijim povijesnim svjedočanstvima o društvenoj i vjerskoj ulozi alima iz porodice Čokić je Tugra sultana Mahmud-hana Pobjedonosnog iz 1833. godine. Dokument kazuje da se carskim beratom za muteveliju vakufa ponovo oživljene medrese u Gornjoj Tuzli, u sredini koja je u to vrijeme bila jedan od većih centara, postavlja Osman-ef. Čokić, koji je zavještao i sredstva za rad ove medrese. Spomenutim carskim beratom je, također, za muderisa ove medrese, naimenovan Ahmed Ferhad-ef. Čokić. On je na novu dužnost došao iz Istanbula, gdje se obrazovao, a zatim predavao na jednoj od tamošnjih medresa.[1] Na osnovu ovog, kao i drugih brojnih dokumenata, saznajemo da su Čokići stoljećima uživali društveni ugled i da su u kontinuitetu davali učenu i veoma aktivnu ulemu. Poznato je da su se mnogi od njih istakli kao muftije, muderisi, imami, ali i kao mutevelije i hair-sahibije.[2]

Najpoznatija i u znanstvenom smislu najplodnija generacija alima iz ove porodice je ona čije društveno i ulemansko djelovanje dolazi do izražaja u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Među njima svoje veoma zapaženo mjesto ima ugledni bosanski alim dr. Abdurahman Adil Čokić (1888-1954.).

S obzirom na to da je od rođenja ovog alima do danas proteklo sto i trideset godina, ovim povodom ćemo se, na stranicama koje slijede, ukratko osvrnuti na njegovu ličnost i djelo. Činimo to s osjećanjem dubokog poštovanja i duga prema ovom plemenitom i zaslužnom tuzlanskom alimu.

Abdurahman Adil-ef. Čokić se, sasvim sigurno, može uvrstiti među istaknutije naše alime iz prve polovine dvadesetog stoljeća. Rođen je u Brčkom, a osnovno obrazovanje i Behram-begovu medresu završio je u Tuzli. Poslije medresanskog obrazovanja, Abdurahman-ef. se, kao i trojica njegove starije braće, upisuje u Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Prije nego što je završio ovaj studij, Abdurahman-ef. 1908. godine, po uzoru na svog oca hafiza Muhameda-ef. Hakkija, odlazi u Istanbul radi nastavka školovanja, te se upisuje na *Daru-l-funun* (Teološ-

[1] Hodžić, Šaban: "Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja'", Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne Zavičajnog muzeja u Tuzli, Tuzla, 1957., Knjiga I, str. 47-84.

[2] Više o ulemi iz porodice Čokić vidi u: Fazlović, Vahid: *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*. Sarajevo: El-Kalem, 2015., str. 15-25.

ki fakultet). Na ovoj visokoj školi je diplomirao 1914. godine, a zatim je pohađao postdiplomski studij teoloških nauka na *Daru-l-mutehassisinu*, koji je završio 1917. godine. Tako je stekao pravo na najviša naučna islamskoteološka zvanja.

Pedagoško-obrazovni rad i društveno djelovanje dr. Abdurahmana Čokića bilo je veoma plodonosno i zapaženo. Kraće vrijeme je radio kao muderis reformirane *Daru-l-hilafe* u Istanbulu, a od 1917. do 1927. godine službovao je kao profesor vjeronauke u Gimnaziji u Mostaru, kao i u I gimnaziji u Sarajevu. Od tada, pa do 1945. godine, radi kao profesor islamske vjeronauke u Gimnaziji u Tuzli. Kao istaknuti alim i pedagog, bio je angažiran u Komisiji za polaganje državnog ispita za profesore islamske vjeronauke. Prosvjetiteljskim i pedagoškim radom, profesor Abdurahman-ef. je ostvario veliki utjecaj na generacije svojih učenika, koje je islamu i njegovim vrijednostima poučavao, posebno u tuzlanskoj sredini u kojoj je i najduže radio.

Abdurahman-ef. Čokić je, uz svoj profesorski rad, dao nemjerljiv doprinos u mnogim područjima društvenog života Bošnjaka. Na znanstveno-spisateljskom planu, on je jedan od plodnijih autora svog vremena. Svoje radove je objavljivao u gotovo svim važnijim vjerskim i nacionalnim listovima koji su tada izlazili. Bio je prvi saradnik starijem bratu muftiji Ibrahim-ef., koji je 1929. godine pokrenuo list *Hikjmet,* u kojem je veoma aktivno i zapaženo pisao. Abdurahman-ef. je, zajedno s najistaknutijim muslimanskim intelektualcima i književnicima (reisom Čauševićem, Bašagićem, Mulabdićem, Dubravićem idr.), bio jedan od pokretača lista *Novi Behar*, u kojem je, također, objavio veliki broj angažiranih autorskih radova i prijevoda.[3] Osim navedenih listova, u čijem profiliranju i djelovanju je dao veliki doprinos, objavljivao je i u *Misbahu, Biseru, Iršadu, Gajretu, Osvitu,* kalendarima *Narodna uzdanica* i *Hrvat, Glasniku VIS-a*...

Abdurahman-ef. Čokić sudjelovao je i u radu više tadašnjih udruženja, kao što su Udruženje Ilmije *Mirkat*, *Muslimanski kulturni dom* u Tuzli i dr. Kraće vrijeme (1944-1945.) Abdurahman-ef. je obavljao dužnost predsjednika Kotarskog vakufskog povjerenstva u Tuzli.

Iako se nije bavio politikom, u poratnim godinama je bio u nemilosti nove politike i lokalnih vladajućih moćnika. Dobio je otkaz u Tuzlanskoj gimnaziji, a nije mu dozvoljeno da nastavi s profesorskim radom u Medresi, niti je udovoljeno njegovom zahtjevu za penzionisanje, mada je za to ispunjavao uslove. Vlasti su 1949. godine naložile njegovo hapšenje i suđenje u "političkom procesu", zajedno s petericom drugih uglednih muslimana iz Tuzle, te je osuđen na pet godina zatvora, poslije čega mu viši sud smanjuje kaznu na tri godine.

[3] Ovo je istaknuto u uvodnim napomenama *Bibliografije Novog Behara* (priredila Azra Kantardžić), Sarajevo, 2007.

Poslije kratkog upoznavanja sa životopisom Abdurahmana Čokića, priložit ćemo nekoliko napomena o njegovom veoma bogatom pisanom djelu.

Nastajanje pisanog djela ovog tuzlanskog alima, koje ga po obimnosti, tematskoj raznovrsnosti, te znanstveno-metodološkoj utemeljenosti, uvrštava među istaknutije i plodnije bošnjačke muslimanske autore u prvoj polovini 20. stoljeća, uslovit će više faktora. Abdurahman-ef. je sklonost prema nauci, te ozbiljnost i odlučnost u susretanju s važnim izazovima u muslimanskoj zajednici ponio, kako smo istakli, iz jedne od poznatijih bosanskohercegovačkih muslimanskih porodica. Uz to, autorovo obrazovanje, koje je uključivalo najviša akademska zvanja, sticana u prestižnijim centrima islamske učenosti u to vrijeme, kao i njegova opća erudicija, predstavljali su važan osnov za nastajanje tako bogatog opusa. Na intenzitet i karakter Čokićevog pisanog djela, uz spomenute faktore, snažno će utjecati društveno-politički i duhovno-kulturni kontekst u kojem je živio.

Ukupni pisani opus ovog autora obuhvata knjige, brošure i veći broj dužih i kraćih pojedinačnih tekstova. Osim originalnog autorskog doprinosa, Čokić se istakao i kao prevodilac s arapskog, turskog i perzijskog jezika. Značajan broj djela i tekstova ovog autora do danas nije objavljen. Za brojnu rukopisnu građu donedavno se nije ni znalo, osim u krugu najuže porodice, gdje je poslije njegove smrti brižljivo čuvana.[4]

Posebno je važno ukazati na njegovu namjeru da u šest knjiga na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, sažeto predstavi cjelokupno islamsko učenje. Ovdje je važno istaći da je ovaj autor u najvećoj mjeri ispunio svoj naum da napiše sva planirana djela, s tim što je pored njih napisao i objavio značajan broj ostalih djela i radova iz mnogih vjerskih i društvenih oblasti.[5]

S tim u vezi, izdvojit ćemo jednu bitnu karakteristiku koju Abdurahman-ef. uzima kao posebno značajan izazov pred kojima se našla tadašnja muslimanska inteligencija. Riječ je o neodložnoj potrebi opismenjavanja Bošnjaka na maternjem jeziku i njihovog općeg prosvjećivanja, te njihove vjerske edukacije u duhu novog vremena. Na ovu potrebu je ranije nedvosmisleno ukazao reis Džemaludin Čaušević tvrdnjom kako u domovini ima mnogo onih koji znaju arapsko pismo, a malo onih koji znaju arapski, turski i perzijski jezik.[6] Ovom izjavom, Čaušević skreće pažnju na problem u vezi s nepoznavanjem orijental-

[4] Cjelovitije upoznavanje s rukopisnom građom dr. Čokića vidi u: Fazlović, Vahid: *Navedeno djelo*

[5] Kompletnu bibliografiju Čokićevih radova vidi: *Navedeno djelo*, 207-211.

[6] Čaušević, Džemaludin: *Tarik*, Sarajevo, I/1908., br. 1. (uvodni tekst koji je pisan na turskom jeziku, str. 1.). Čaušević je 1. juna navedene godine pokrenuo mjesečnik *Tarik,* arapskim pismom na bosanskom jeziku.

nih jezika, ali, uvažavajući mnoge okolnosti, nudi arebicu kao etapu na putu do zaživljavanja latiničkog pisma. Dakle, do Čokićeve generacije alima, uglavnom se zadržala islamska literatura na orijentalnim jezicima, ili u manjoj mjeri na bosanskom jeziku pisana arebicom. Abdurahman-ef. je jedan od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom na bosanskom jeziku. On je uspio da knjigom *Islam,* kao jednim od cjelovitijih domaćih djela iz islamskih nauka u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, ali i ostalim brojnim radovima, značajno doprinese afirmaciji vjersko-spoznajnih mogućnosti, kao bitnih odrednica duhovnog i kulturnog identiteta u novoj društvenoj stvarnosti.

Zbog nemjerljivog doprinosa znanju i afirmaciji vjersko-kulturnog i nacionalnog identiteta Bošnjaka u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, dato mu je zasluženo mjesto u knjizi *Znameniti Tuzlaci*,[7] a hafiz Mahmud Traljić je Abdurahman-efendiju uvrstio među velikane bošnjačke duhovne povijesti dvadesetog stoljeća u svom dokumentarnom i bibliografskom djelu.[8]

ABDURAHMAN ADIL ČOKIĆ (1888-1954) - A DETERMINED PROTECTOR OF RELIGIOUS EDUCATION AND ENLIGHTENING IN THE SPIRIT OF THE NEW AGE: (ON THE OCCASION OF THE 130TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Vahid Fazlović

Summary

With this work we will point out the impressive written opus and the significance of the educational work of the respected Tuzla's alim Abdurahman Adil-Effendi Čokić, as well as general reputation that has been enjoying the ulema that originated from the Čokić family for centuries. Abdurahman-Effendi Čokić could, quite surely, be among the most prominent of our alims from the first half of the twentieth century. Pedagogical and educational work and social activities by Dr Abdurahman Čokić was very fruitful and noticeable. On a scientific-research plan, he was one of the most fertile authors of his time. He published his works in almost all the important religious and national newspapers that were then published. He was the first associate to his elder brother Mufti Ibrahim-Effendi who launched the *Hikjmet* newspaper in 1929, and was one of the founders of the newspaper *Novi Behar* together with the most prominent Muslim intellectuals and writers (Reis Čaušević, Bašagić, Mulabdić, Dubravić, etc.).

It is especially important to point out his intention to present more complete Islamic teaching in six books in Bosnian language, in Latin script, in which he succeeded to the

[7] Bašić, Kemal; Spahić, Midhat: *Znameniti Tuzlaci*. Tuzla, 2005., str. 37-38.

[8] Traljić, Mahmud: *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo, 1998., str. 58-64.

extent that he also wrote and published a significant number of other works and works from many religious and social areas. Abdurahman-Effendi was one of the first Bosnian alims who wrote about religious matters exclusively in Latin in Bosnian language. With his book titled *Islam*, he succeeded to contribute for recognition of Islam as one of the most integral domestic works of Islamic sciences in the early decades of the twentieth century and other numerous works of affirmation of religious-cognitive possibilities as important determinants of the spiritual and cultural identity of Bosniaks in the new social reality.

Key words: Abdurahman Adil Čokić, Bosniaks, theologians, pedagogical-educational work, islamic sciences, spiritual and national identity, Tuzla

UDK 929 Muvekit: 398
394.46

Narodne pjesne Bosanskijeh Muslomana (1866): Muvekitov folkloristički rad: 130 godina od smrti

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Godine 2018. navršilo se 130 godina od smrti Saliha Sidki ef. Hadžihusejnovića – Muvekita. Široj javnosti Muvekit je poznat kao historičar i pisac knjige "Povijest Bosne". Muvekit se, između ostalog, bavio i folklorističkim radom, sakupljao je usmeno stvaralaštvo Bošnjaka. U listu "Bosanski vjestnik" 1886. godine objavio je pet pjesama iz svoje nikad objavljene zbirke "Narodne pjesne bosanskijeh Muslomana".
Ključne riječi: Salih Sidki ef. Hadžihusejnović Muvekit, "Narodne pjesne Bosanskijeh Muslomana", usmena književnost, folkloristika

Salih Sidki ef. Hadžihusejnović – Muvekit zanimljiva je ličnost Sarajeva i Bosne 19. stoljeća. U široj javnosti poznat je kao historičar i pisac knjige *Povijest pokrajine Bosne* (Povijest Bosne). Ovu knjigu pisao je 15 godina i u njoj obrađuje historiju Bosne od Fetha pa do dolaska Austro-Ugarske monarhije, s tim da je i nekoliko rečenica posvetio srednjovjekovnoj bosanskoj državi. U jednom zanimljivom tekstu naslova *Salih ef. Muvekit*, objavljenom u Novom Beharu 1935/1936. godine (br. 17, str. 221-222), Muhamed Hadžijahić navodi da se Muvekit zanimao i za astronomiju; da je, uz bosanski, poznavao i arapski, turski i perzijski jezik; da je proučavao matematiku i nasljedno pravo; da se bavio kaligrafijom i prepisivačkim radom; da je napravio dva globusa (jedan prije a drugi poslije okupacije, 1878. godine); da je bio tehnički savjetnik za restauraciju Hanikaha poslije požara 1852. godine; da je radio planove za kuće; da je uradio nacrt za drvenu konstrukciju šadrvana Begove džamije; da je napisao plan Sarajeva (jedan list ovog teksta nalazio se kod Muhameda Brave); da

je pisao nacrte za nadgrobne spomenike; da je sakupljao usmeno blago Bošnjaka itd. Iz navedenih Muvekitovih interesovanja, možemo zaključiti da je riječ o naučniku koji je u sebi objedinio orijentalno-islamski i evropski koncept znanja. Na njegove radove, a naročito one iz historiografije, pozivali su se brojni naučnici: S. Bašagić, Šejh Kemura, Ć. Truhelka, M. Prelog, R. Muderizović, H. Kreševljaković, A. Aličić i dr. Kako navodi Hadžijahić, Muvekit se rodio 1825. godine u Čajniču, a u Sarajevo se doselio 1826. godine. Prezime Hadžihusejnović dobili su po imenu njegovog oca Hadži Husejina. Znanja je sticao pred ondašnjim alimima i naučnicima, prije svega, pred Tahir efendijom i Muhibićem – od prvog je učio vjerske nauke, a od drugog astronomiju. Godine 1859., imenovan je za muvekita, i tu je funkciju obavljao skoro 30 godina zbog čega je i dobio nadimak Muvekit. Umro je 1888. godine (63 godine) a mezar mu se nalazi u haremu Rogo-zade džamije, što potvrđuje i natpis na nišanu pri ulazu u džamiju (*On (Bog) je vječan. Iz ove kuće teškoća u lijepe vječne saraje preselio se i u raj se nastanio Salih Sidki-efendija Muvekit 29. džumadel-evela 1305. godine, tj. 14.1.1888.*) čiju transkripciju donosi Mehmed Mujezinović u knjizi *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini* (1998). Pored njegovog mezara nalazi se i mezar jednog od njegovih sinova (ima tri sina: Husein ef., Vejsil. ef. i Akif ef.). Riječ je mezaru njegovog najstarijeg sina, koji je bio i muvekit (Husein ef.)[1]

Na njegovo naučno profiliranje utjecalo je otvaranje štamparije u Sarajevu 1821. godine i pokretanje dvojezičnih državnih (*Bosna*, *Bosanski vjestnik*) i privatnih listova (*Sarajevski cvjetnik*). Muvekit je u tom periodu intenzivno sarađivao s redakcijom *Bosanskog vjestnika* u kojem je i objavio pet sakupljenih bošnjačkih usmenih pjesama. Uz Bašeskiju, Muvekit se ovim činom svrstava u red prvih bošnjačkih folklorista.

U radu *Prvi pokušaji štampanja radova bosanskih muslimana* (1963) Muhameda Hadžijahića i Osmana A. Sokolovića, a potom i u radu *Prvi folkloristi muslimani u Bosni* (1964) Alije Nametka, svi navedeni autori spominju Muvekitov intenzivan rad na sakupljanju usmene književnosti Bošnjaka, što je u konačnici trabalo rezultirati i jednom zbirkom. Međutim, ovaj projekt nikad nije završen. Pretpostavlja se da je Muvekit trebao štampati svoj kalendar za 1866. godinu te da su u tom kalendaru trebale biti štampane i usmene pjesme koje je on sakupio. Svi navedeni autori sa sigurnošću tvrde, a naročito Alija Nametak, da je postojala Muvekitova zbirka narodnih pjesama i da je trebala biti publikovana arebicom.

O tome svjedoči i nekoliko zabilješki, a prva je tekst *Vojničke oskudice* objavljen u *Sarajevskom cvjetniku* (1871, br. 38), gdje stoji: *narodnijem pjesana koje govore o nekijem događajima tičućim se Bosne i Hercegovine, i koje odavno želim*

[1] U ovom mezaristanu nalazi se i mezar unuke poznatog šejha i pjesnika Abdurahmana Sirrije (umrla 1906. godine).

izdati u jednoj zbirci i štampati na bošnjačkom jeziku turskim slovima. Prvi dio teksta preštampan je iz turskih novina u kojem se naglašava važnost junačkih pjesama za razvoj svijesti morala kod ljudi, dok drugi dio teksta nosi naslov *Primjedba.* Riječ je, zapravo, o osvrtu Mehmed Šakira Kurtćehajića na status junačkih pjesama kod Bošnjaka u ovom periodu. Kurtćehajićeva kritika naročito je usmjerena na loš odnos, pa čak i prezir, begova i efendija prema ovom kulturnom naslijeđu i maternjem jeziku. Druga zabilješka nalazi se u studiji *Omladina i njena književnost* (str. 224) Jovana Skerlića, gdje stoji": *Naročito Bosna i Hercegovina, srž zemalja srpskih, više su no zrele. Sa ponosom se navodi Saalih-efendija, rodom iz Čajniča, pisac vakupskih dobara, u Sarajevu, koji, 1867, izdaje u Sarajevu kalendar, štampan ćirilicom i ispunjen narodnim pesmama.* Ova studija uveliko je impregnirana Vukovom ideologijom predstavljenom u tekstu *Srbi svi i svuda*.

Sarajevski kalendar, u kojem su trebale biti objavljene i narodne pjesme, nikada nije ugledao svjetlo dana, a razlozi za takvo što nisu poznati. Kako navodi Alija Nametak, poticaj za ovakav Muvekitov sakupljački rad nalazi se sigurno i u činjenici da su u ovom periodu u Bosni čitane Vukove pjesme, u kojima su srpski junaci uvijek pobjeđivali, što je, najvjerovatnije, ponukalo Muvekita da sakupi i usmene pjesme Bošnjaka te kroz te pjesme predstavi njihove junačke pobjede i mejdane. Budući da *Sarajevski kalendar* nije objavljen, kao ni zbirka usmenih pjesama, Muvekit je, ipak, uspio objaviti pet pjesama u *Bosanskom vjestniku* 1866. godine naslova *Narodne pjesne bosanskijeh Muslomana*. Pjesme su objavljivane od br. 20 do br. 24, s tim da su u posljednjem broju (br. 24) izišle dvije pjesme. Valja kazati da je u *Bosanskom vjestniku* i Teofil Bogoljub Petranović publikovao usmene pjesme koje je sakupljao po Bosni (*Srpske narodne pjesme iz Bosne*), zbog čega se često pogrešno pretpostavlja da su i ove pjesme djelo Muvekitovog sakupljačkog rada. Tu dilemu razriješili su Hadžijahić i Sokolović u navedenom tekstu, konstatiravši da su pjesme nastale u muslimanskoj sredini, da nijednu od navedenih pjesama Petranović nije uvrstio u svoju zbirku, kao i da je za Bošnjake tog perioda bilo karakteristično da pjesme označavaju izrazom *pjesne*. Međutim, Petranović je u svoju zbirku uvrstio pjesmu *Car Sulejman i kralj od Kandije*, koja na tematskom planu donekle korespondira s pjesmom *Osvojenje Kandije,* koju je zabilježio Muvekit, ali komparativno-tekstološka analiza oba teksta pokazuje da je riječ o različitim pjesmama. Hadžijahić i Sokolović navode da su Muvekitove pjesme pretrpjele izvjesne jezičke intervencije (npr. *glas h*). Prema njihovom mišljenju, intervencije na tekstu radio je nemusliman, najvjerovatnije Miloš Mandić.

Uzmemo li u obzir da je prvi zbornik bošnjačke usmene epike publikovan 1888. godine (Kosta Hormann *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*), tj. u godini Muvekitove smrti, a samo pet godina prije (1883.) i Ljubušakovo (Mehmed-beg Kapetanović) *Narodno blago*, sa sigurnošću možemo

kazati da je Muvekit, a uz njega i Mehmed Šakir Kutćehajić[2] – koji je na tragu prosvjetiteljske episteme u nekoliko brojeva *Sarajevskog cvjetnika* kritički pisao o sujevjerjima i narodnim običajima – pionir proučavanja nekih važnih pitanja iz bošnjačke kulturne i književne tradicije.

Za ovu priliku donosimo svih pet pjesama koje je Muvekit zabilježio pod naslovom *Narodne pjesne bosanskijeh Muslomana.* Pjesme su prenesene u izvornom obliku kako su zabilježene u listu, bez jezičkih (pravopisnih) i stilskih intervencija.

1.

Što se ravni Travnik zamaglio,
Ili grmi il' se zemlja trese,
Il pucaju na gradu topovi?
Niti grmi nit' se zemlja trese
Nit' pucaju na gradu topovi
Već Vilići seju udavaju
Udaju je na Glasinac ravni
Za onoga bega Tankovića
Trista ovna zaklaše kurbana
Tri turbeta nova načiniše
A četiri vehta ponoviše
Da li seja zdravo Sjemeć prođe
A i ravno polje glasinačko
U tom došli kićeni svatovi
Lijepo ih amo dočekali
Dočekali i đevojku dali
Pa pođoše gospoda svatovi
I lijepu curu povedoše
Kad su bili kroz Sjemeć planinu
Udri kiša za njom susnježica
Ozeboše gospoda svatovi
Ponajviše lijepa đevojka
Zamrznu se duvak za feredžu
A feredža za kaftane zlatne
A kaftani za tanku košulju
A košulja za pleća bijela
U tom došli do bijela dvora
Izlazio beže Tankoviću
Te on skida sa konja djevojku.
Iznese je na bijelu kulu.
Izlazila njena svekrvica,
Ne pita je jel' ti snaho zima,
Već joj gleda stasa i uzrasta:
"Snaho moja ljepo ti si rasla,
Ljepo te je odgoijla majka,
A za moga bega Tankovića."
Ona joj se smjerno poklonjaše
Pa je ljubi u skut i ruku.
Izlaze joj njene zaovice.
Ne vele joj jel' ti snaho zima,
Već joj glede po košulji veza.
"Snaho naša ljepe imaš ruke.
Ljepo te je naučila majka,
Ti ćeš i nas tako naučiti
Da vezemo tanane košulje."
Dolazi joj njena jetrvica,
Iznese joj u naručju sina
Pa je svome sinu govorila:
"Pitaj sine jel' t' ozebla strina."
Kad to čula lijepa djevojka
Izvadila jagluk iz njedara
Pa ga dade sinu jetrvinu
Jagluk dade pa na jastuk pade,
I umrije žalosna joj majka**.**

(*Bosanski vjestnik*, god. I, br. 20, 1866., str. 159-160)

[2] Mehmed Šakir Kurtćehajić napisao je i jednu pjesmu 1867. godine u listu *Bosna* (br. 35) kao reakciju na pjesmu "nekog Selima" objavljenu krajem 1866. godine (br. 32) u istom časopisu. I jedna i druga pjesma nisu prevedene na bosanski jezik, iako su oba broja, pored osmanskog, štampana i bosanskim jezikom (ćirilicom).

2.

Zaprosio aga, Hasanaga
Ljepu šćercu age Krzlarage
Dok isprosi i prsten postavi
Tri tovara poharčio blaga
Kad đevojci prvi bajram dođe
On za bajram poslao joj dara
Oku svile i tri litre zlata
I papuče srmom podkovane
I terluke navezene zlatom
Svome puncu al'-čelebi-ćurak,
A punici kolastu azdiju
Šuracima kolje i sokole
A sad mu se drugi naturio
Naturio Emin od Novoga
Te preprosi lijepu đevojku
Kupi svate aga Hasanaga
On ne vodi jenđije kadune
Već jedinu seju Melenćanu
Kad su bili blizu bijelog dvora
Blizu dvora age Krzlazage,
Svi svatovi na livadu pali
Hasan-Aga u bijele dvore
Pred dvorima aga Krzlaraga
Krzlaraga avdest uzimaše
Oko njega do devet sinova
Kad je došo aga Hasanaga
Hasanaga selam nazivaše:
„Selam-aleć, aga Krzlaraga
Mogul i ti u dvoru noćiti?"
Aga ćuti, sinovi govore:
„Aleć-selam aga Hasanaga,
Nemožeš nam u dvoru noćiti
Puni su na dvori i arovi;
U dvoru je Emin od Novoga
Kome no smo seju poklonili."
Kad to začu aga Hasanaga
Dertli ode na rosnu livadu
Kad je došo na rosnu livadu
Al mu sluge čador razapele
Pod čadorom seja Melenćana
Dertli junak leže pod čadorom
Melenđani seji na krioce
Pa on zaspa kao jagnje mlado
Al eto ti sluge Ibrahima
Pa govori lijepoj đevojci:
„Melenćano moga age sejo,
Da me nešto hoćeš poslušati
Obuci mi ruho đevojačko
Nabjeli me i na bakami me
Opleti mi sitne pletenice
Da ja odem dvoru Krzlarage
Da ja čujem šta za nas govore
To đevojka jedva dočekala
Obuče mu ruho đevojačko
Oplete mu sitne pletenice
Pa on ode u bijele dvore
I pope se na gornje čardake
Đe igraju u kolu đevojke,
Pa s u kolo i on uhvatio
Čude mu se po kolu đevojke:
„Mili Bože, lijepe đevojke
Il je vila ili je đevojka?"
Dva-tri puta u kolu s okrenu
Pa iz divnog kola se pustio
Te otide u dolnje alavate
Đeno sjede zaimske kadune
Sve posmale kano i poklane
Viš njih sjedi lijepa đevojka
Roni suze niz bijelo lice
Njoj govori Ibrahim-đevojka:
„Što je tebi moja drugarice
Te ti roniš suze niz obraze,
Jal vjernoga sluge Ibrahima
Ili žališ svoje stare majke
Ili ti je žao zavičaja?"
Odgovara lijepa đevojka:
Prođi me se moja drugarice,
Ja ne žalim ni oca ni majke
Niti mi je žao zavičaja

Veće Emin nije mi po volji
Kakav me je bio isprosio
Isprosio aga Hasan-aga
Dok isprosi i prsten postavi
Tri tovara poharčio blaga
Kad je meni prvi bajram došo
On je meni barjamluk poslao
Oku svile i tri litre zlata
I papuče srmom podkovane
I terluke izvezene zlatom
Mome babu al'-čelebi ćurak
Eda Bog da te ga nepoderao
Mojoj majci kolastu azdiju
Mojoj braći konje i sokole."
Njoj govori Ibrahim-đevojka:
„Oj jadnice moja drugarice
Kad te taki bio isprosio
Našto si se prevarila amo
Na bijelu Eminovu bradu
Koji nema zuba ni jednoga?"
Odgovara prošena djevojka
Prođi me se moja drugarice
Nisam se jadna prevarila
Već moj stari prevari se babo
A na pusto Eminovo blago,
− I njegovo da ostane pusto!
Ali da mi se bogdo dobaviti
Jal dragog age Hasanage
Jal mu mile seje Melenćane
Emina bi muštuluka dala
I s njime bi iz dvora bježala."
Sad povika sluga Ibrahime:
„Jeli vjera lijepa đevojko
Ja sam glavom sluga Ibrahime!"
Kad to čula prošena đevojka
Skoči mlada kanda se pomami,
Knu sa sebe u leđen saprala,
A prstenje u džep sasula
Podvi kosu, vrže kalpak na se
Pa se ogrnu čurkom babovijem.
I odoše iz bijela dvora
Kad su došli na rosnu livadu
Svi pospali gospoda svatovi
Podvikuje sluga Ibrahime:
„Žlje ga lego aga Hasan-aga
Da ti čuješ šta o teb' govore
U bijelom dvoru Krzlarage,
Hoće da te pogube dušmanski
I pobiju kićene svatove
Melenćanu seju da obljube."
Kad to čuše kićeni svatovi
Poskočiše na noge lagane
Kad bijahu blizu bjela dvora
Izmače se sluga Ibrahime
Ponaprijed s lijepom đevojkom
Odvede je u bijele dvore,
Izvede je na gornje čardake
Obuče joj ruho đevojačko
Pa je pokri burundžuk-duvakom
Pa iziđe pred bijele dvore
Te pod agom konja prihvatio
Pa je agi tiho govorio:
„Hair ola ago Hasanago,
Što si tako dertli neveseo
Ili žališ ruge i sramote
Il prošene lijepe đevojke?"
Njemu veli aga Hasanaga:
„Dalje, dalje, slugo Ibrahime
Konj umoran da te neočepi
Ja sam srdit da te neokaram
Ja ne žalim ruge i sramote
Već ja žalim lijepe đevojke."
Al govori sluga Ibrahime
Ta neluduj aga Hasanaga
Već ti hajde u bijele dvore
Pa otvori popetesepete
Te ti daruj gospodu svatove
Pa ti ljubi lijepu đevojku."
Kad to čuo aga Hasanaga
On potrča na gornje čardake

A tu stoji lijepa đevojka
Pokrivena burleli-duvakom.
Kad je viđe aga Hasanaga
Podiže joj burli duvak s lica
Sinu lice kao jarko sunce.
Poljubi je i dva i tri puta
A ko broji i više bi bilo,
Pa iziđe pred bijele dvore
Te povika tako glasovito:
„Šahit-ola gospoda svatovi
Evo mome slugi Ibrahimu
Po čitluka i ajiameta,
A i polu bijelih dvora
A u dvoru polovinu blaga
I na poklon moja mila seja
Moja seja, đuzel Melenćana."
Da je kome stati pa gledati
U bijelu Hasanage dvoru
Tu se čini golemo veselje.
Sebe ženi aga Hasanaga
Sebe ženi a seju udaje.
A da li je kome pogledati
U bijelu dvoru Krzlarage:
Tu se čini golema šamata
Jer se traži lijepa đevojka
Svak je traži niko nenalazi"

(*Bosanski vjestnik*, god. I, br. 21, 1866., str. 167-168)

3.
Osvojenje Kandije.

Molile se dvije sultanije
Svome bratu Sultan Sulejmanu:
„O naš brate Sultan Sulejmane!
Opremi nas s hadžijam na ćabu
Da vidimo ćabu i Medinu
Bijel mezar sveca Muhameda."
Moliše se i umoliše se.
Mislio se Sultan Sulejmane:
„Što ću sada od života svoga,
Da ih spremim morem u đemiji,
Bojati se vjetra i talasa
I po moru morskijeh gusara
Da ih spremim poljem u kočijam',
Bojati se praha i kala
I iz gore gorskijeh hajduka."
Sve mislio, na jedno smislio,
Pa ih spremi morem u đemiji.
Udariše po moru vjetrovi,
Daleko ih vjetar odbacio,
Pod Kandiju u zelene luge.
To vidio od Kandije kralju,
Pa on šalje svoje vjerne sluge,
Dovedoše dvije slutanije.
Kad ih viđe od Kandije kralju,
On ih vjenča za dva svoja sina.
Kad to čuo Sultan Sulejmane,
Knjigu piše od Kandije kralju:
„Čuješ li ti od Kandije kralju!
Pošalji mi dvije seke moje!"
Njemu kralju drugu odpisuje:
„Prijatelju Sultan Sulejmane,
Ne bojim se silne vojske tvoje,
Da je biješ za devet godina
Nećeš uzet bijelu Kandiju."
Kad to čuo care Sulejmane,
On je silnu sakupio vojsku
I pred vojskom Ćuprilić vezire
Pa je spremi bijeloj Kandiji.
Bili su je sedam godina
Ne odbiše klaka ni kamena
Knjigu piše Ćuprilić vezire
Pa je šalje Sultan Sulejmanu:
„Gospodaru Sultan Sulejmane!
Da bijemo još sedam godina
Nemožemo uzeti Kandiju."

Mučno bilo Sultan Sulejmanu,
Opet care knjigu napisao,
Pa je šalje Ćuprilić veziru:
„ Slugo moja Ćuprilić vezire“
Nemoj samo povraćati vojske
Dok neuzmeš bijelu Kandiju.“
Kad to čuo Ćuprilić vezire,
Još se bije godinu dana,
Al nemože ništa da učini.
Kad nastade deveta godina
Loša kralju sreća priskočila
Međ’ sobom se braća zavadila,
Izlazio mlađi Kraljeviću,
Otvorio od Kandije vrata,
Pa doziva Ćuprilić vezira:
„Čuješ li me Ćuprilić vezire!
Da je biješ još devet godina,
Nećeš uzet’ bijelu Kandiju;
Već poslušaj, što ti sada kažem:
U jutru ćeš rano uraniti,
Pa ti gledaj đe obasja sunce,
Onđe jesu od Kandije vrata,
Sva su vrata od suhoga zlata,
Topčijama zoor učinite,
Nek podignu poviše topova,
I pod bedem lagum podkopajte.
Što u veče lagum učinite,
To u jutru u more bacite,
A što u dan lagum učinite
To u veče u more bacite,
Dok od grada vodu odvijate,
Topovima bedem razorite,
Tako ćete uzeti Kandiju.“
Kad to čuo Ćuprilić vezire,
Topčijama zoor učiniše,
Pod bedeme lagum podkopaše,
Što u veče lagum učiniše,
To ujutru u more baciše,
Što u jutru u lagum digoše,
To u veče u more baciše.
Kad prvi put topom udariše
Na Kandiji Vrata načiniše,
Da bi moga’ dobar junak proći;
Kad drugi put topom udariše,
Na Kandiji vrata načiniše,
Da bi moga’ konj i junak proći,
Poprijeko koplja pronijeti.
Kad treći put topom udariše
Po bedema gradu oboriše,
Uniđoše Turci Janičari,
Glas podade od Kandije kralju:
„Žlje ga cio od Kandije kralju!
Podrumi ti puni Janičara,
Pa ti piju crveniku vino,
Koji prije kapom koji šakom,
Koji čašom od bistra biljura.“
Kad to čuo od Kandije Kralju,
Zavi oči, ša u more skoči.

(*Bosanski vjestnik*, god. I, br. 23, 1866., str. 184)

4.

Na livadi pred Kovčića dvorom
Vino pije Vilić Huseine,
S njime pije lijep Čelebija
Na njemu je beaz anterija,
Anterija svilom sašivena.
Samurli se ćurkom ogrnuo,
U ruci mu fildžan od merdžana;
Niti prije, niti drugu daje.
Gledala ga iz dvora robinja
Pa kazuje svojoj gospođici,
Gospođici Kovčić begovici:
„ O da vidiš moja gospođice!
Na livadi pred našijem dvorom,
Vino pije Vilić Huseine,
S njim pije lijep Čelebija,
Na njemu je beaz anterija,
Samurli se ćurkom ogrnuo.
Baš ka' da je Anumkada naša."
Kad to čula Kovčić begovica
Udari je rukom po obrazu:
„Muč' robinjo zamuknula mukom!
Eno kade na gornjem čardaku
Ona srmom po kadifi veze."
Pa iztrka na gornje čardake,
Ali kade na čardaku nema.
Ona trči niz gornje čardake,
Pa doziva cvoju robinjicu:
„Robinjice po Bogu cestrice!
Ti iziđi pred bijele dvore,
Te dovikni tanko glasovito:
„Ali-beže tebe zove majka,
Došla ti je raja iz timara
Mlogo ti je blago donijela,
Zove t' majka da prebrojiš blago."
Kad to čula tanka robinjica,
Izlazila pred bijele dvore,
Te podviknu tanko glasovito:
„Ali-beže, tebe zove majka
Došla ti je raja iz timara
I mlogo ti donijela blago
Zove t' majka da prebrojiš blago."
Kad to čula lijepa đevojka,
Zlatan fildžan u travu bacila,
Pa ti pođe dvoru bijelome,
Kad je bila blizu bijela dvora,
Ona navlaš kalpak ukinula;
Prosuše se sitne pletenice,
Samur ćurak u travu bacila,
Nek se vide pleći đevojačke,
Pa uteče u bijele dvore.
Kad to viđe Vilić Huseine,
Udari se rukom po koljenu:
„Avaj meni do Boga miloga,
Varaše me Turci i kauri,
I Niko me prevariti nemože,
A danas me prevari đevojka,
Anumkada da bi moja bila.

(Bosanski vjestnik, god. I, br. 24, 1866., str. 191)

5.
Hasanaga ljubi govoraše:
„Ljubo moja ženiću se na te,
I na tvoja sva četiri sina.“
Hasanagi ljuba odgovara:
„Ženi s’ aga i meni je drago,
Svezaću ti dabu na đevojku,
Dva ti sina dati u đeverstvo.“
Hasanaga ljubi govori:
„Šta je tebi dodijalo ljubo,
Te mi tako srdito govoriš?
Što te svekar uz koljeno sjeda,
A svekrva anumom doziva
Zaove te podviš ruke dvore
Đeveri te šećer kavom poje,
Što ti na dan po žut dukat dajem,
A na mjesec po nisku bisera
Na godinu režem anteriju.“
Hasanagi ljuba odgovara:
„Ah neluduj aga Hasanaga,
Što me svekar uz koljeno sjeda,
Vehte sam mu dvore ponovila,
Što svekrva anumom doziva,
Anuma sam pa me doziva,
Što zaove podviš ruke dvore,
Ako dvore i valja da dvore,
Zaovama sam braću poklonila,
U dobro ih sreću opremila;
Što đeveri šećer kavom poje,
Ako poje i treba da poje,
Đevere sam knjizi naučila,
Naučila knjizi i kalemu.
Što mi na dan po žut dukat daješ,
I na mjesec po nisku bisera,
Ako daješ i treba da daješ,
Tri sam kule blaga donijela.“

(*Bosanski vjestnik*, god. I, br. 24,1866., str. 19)

Literatura:

Dizdar, Senada: *Bibliografija Sarajevskog cvjetnika: prilog povijesti knjige*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.
Hadžijahić, Muhamed: “Salih ef. Muvekit”, *Novi Behar*, br. 17 (1935/1936), str. 221-222.
Hadžijahić, Muhamed, Sokolović, Osman A.: “Prvi pokušaji štampanja radova bosanskih muslimana”, *Bibliotekarstvo*, br. 4(1963), str. 20-31.
Nametak, Alija: “Prvi folkloristi muslimani u Bosni”, *Narodno stvaralaštvo. Folklor*, sv. 11 (1964), str. 802-806.
Skerlić, Jovan: *Omladina i njena književnost (1848-1871*). Beograd, 1906., str. 224

FOLK POEMS OF BOSNIAN MUSLIMS (1866): MUVEKIT'S FOLKLORISTIC WORK: 130 YEARS SINCE HIS DEATH

Nehrudin Rebihić

Summary

In 2018, 130 years have passed since death of Salih Sidki Effendi Hadžihusejnović-Muvekit. To the broad public Muvekit was known as a historian and author of the book "History of Bosnia". Among other things, Muvekit also dealt with folklore work, he collected the oral creations of Bosniaks. In the newspaper "Bosanski vjestnik" in 1886 he published five poems from his never-published collection of "Folk Poems of Bosnian Muslims".

Key words: Salih Sidki Effendi Hadžihusejnović Muvekit, *Folk poems of Bosnian Muslims*, oral literature, folklore

UDK 929 Hörmann, K.: 82
394.46

130 godina od objavljivanja prvog toma Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike

Elmir Spahić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U radu je riječ o dosadašnjoj recepciji, pregledu prvih prikaza i osvrta prvog toma zbirke *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* Koste Hörmanna te pregledu nešto kasnijih, ali bitnih studija koje su dodatno afirmirale bošnjačku usmenu epiku. Stoga će rad činiti pregled radova koje su pisali Vatroslav Jagić, Luka Marjanović (detaljni prikazi – u oba slučaja), zatim Tihomir Ostojić, Jan M. Černý i Bronislaw Grabowski, uz nepotpisani osvrt objavljen u časopisu *Agramer Zeitung* (osvrti) te veoma važne studije o ovoj zbirci, odnosno o bošnjačkoj usmenoj epici općenito Đenane Buturović.

Ključne riječi: Kosta Hörmann, epika, epski svijet, bošnjačka usmena epika, Đenana Buturović

Deset godina nakon što je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, 1888. godine, objavljena je prva knjiga zbirke *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* Koste Hörmanna, prvog direktora Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.[1] Godinu poslije, 1889., objavljena je druga knjiga zbirke.[2] Prva knjiga broji 39, a druga 36 pjesama. Hörmann je najavljivao i treći tom zbirke (u *Pripomeni* drugog toma), koji nikad nije publiciran. Prvo izdanje (oba toma) rasprodano je još za vrijeme autorovog života, a drugo izdanje urađeno je 1933. godine. I drugo izdanje veoma je brzo rasprodano – najveći dio naklade izdanja otkupila je Vakufska direkcija u Sa-

[1] Kosta Hörmann 1888. godine postavljen je za direktora Zemaljskog muzeja i ovu je dužnost obavljao sve do 1894. godine, kad je postavljen za stalnog direktora Muzeja. (Buturović, Đenana: *Bosanskomuslimanska epika*. Svjetlost, Sarajevo, 1992., 516.)

[2] Izdavač – Zemaljska štamparija, format oba toma – 15 X 23, 5 cm, a pisana su latinicom. (Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Svjetlost, Sarajevo, 1976., str. 49-50.)

rajevu.[3] Termini *Muhamedovci* i *muhamedovski* iz prvog izdanja (u oba toma) zamijenjeni su u drugom izdanju (također u oba toma) pojmovima *Muslimani* i *muslimanski*. U drugom izdanju zabilježene su neke promjene – odnose se na različita obilježavanja glasova, glagola, pridjeva, red riječi, etc. Kad je riječ o prvim intervencijama Hörmannove rukopisne ostavštine, oni su djelo Alije Nametka iz 1957. godine – riječ je o 23 pjesme iz Hörmannove ostavštine, koje je Nametak prekucao i uvezao u dvije priručne knjige.[4] To je, naravno, poslije učinila i Đenana Buturović (objavljena su 23 nova teksta u periodu 1964--1965) te Hajrudin Ćurić (riječ je o jednoj pjesmi, objavljenoj 1967. godine). No, bitnost Hörmannove zbirke posebno je u tome što je narodne pjesme objavljene u zbirci izdvojio iz cjelokupnog fonda jugoslavenske epske poezije, ne smatrajući ih ni srpskim ni hrvatskim, zbog čega je zbirka privukla pažnju velikog broja jugoslavenskih kritičara.

U *Pristupu* prvog toma zbirke Kosta Hörmann piše o razlozima njenog nastajanja; deset godina boravka u Bosni i Hercegovini uvjetovalo ga je da uđe u domove *odličnih naših muhamedovskih domorodaca* s kojima je provodio *ugodni časak u ugodnu razgovoru i prijateljskoj zabavi*. U takvim ambijentima, odnosno sijelima, kako ih je nazvao, prepoznao je u njima radost kad zagude javor-gusle, nakon čega *uz njih iz pjevačeva zvonka grla zaori tanko glasovito pjesma: 'O junaštvu i o dobrim konjima'*. Nadalje, kako je to obrazložio, inspirirali su ga u prikupljanju bošnjačke usmene epike begovi i age u trenucima kad su slušali pjesme o starim slavama i junacima – kad spomene viteškog Mustaj-bega, hrabrog buljugbašu Muja i njegovog brata gojenog Halila, Osmana Arnauta, bega Ljubovića i tanke bajraktare Orlanovića, Đulića, Vrsića i druge. U takvim pjesmama Hörmann je, doslovce, vidio *plemenita blaga*, koja je htio prikupiti kako bi se sav narod tim mogao okoristiti. Iako druge kulture, bio je oduševljen krasotom koja se krila po ovakvim konacima, jer je, kako je govorio prijateljima, *trebalo taj biser sabrati*. Prikupljanje tih pjesama za njega je značilo čuvanje od propadanja uspomena na stare slave i junake, na njihove djedove. S tim u vezi, ponudio se da *to cvijeće ukiti u šarenu kitu*, u čemu bi mu narod pomogao u tome da ga samo priberu, što je odmah prihvaćeno pa se bošnjačka usmena epika marljivo počela sakupljati. Dakako, nije slučajnost da u *Pristupu*

[3] Godine 1937., na inicijativu Fehima Spahe, osnovan je Odbor za širenje pismenosti među bosanskohercegovačkim muslimanima putem analfabetskih tečajeva, Hörmannove pjesme dijeljene su kao nagrada opismenjacima. (Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Svjetlost, Sarajevo, 1976., str. 51.)

[4] Hörmann, Kosta: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini (1888. i 1889)*, prir. Alija Nametak, Rukopisi Odsjeka za duhovnu kulturu Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Ms 46.

piše o prijatelju Mehmed-begu Kapetanoviću, koji je u uvodu svoje pjesme o boju pod Banjom Lukom pozdravio Hörmannov naum da se sve te pjesme saberu i čim prije štampaju. I sve je to, pisao je Hörmann, bilo srdačno dočekano, jer su mu dolazili sa svih krajeva, a i mnogi begovi kazivali su mu pjesme, ko je koju upamtio, ali i gdje bi mogao zabilježiti neke druge.[5] Također, u *Pristupu* prvog toma zbirke Hörmann najavljuje drugi tom, koji je tada već bio zaključen i koji je samo čekao na objavljivanje; što je bilo godinu poslije (1889). Jer, pisao je, junačke i druge pjesme Muhamedanaca (odnosno Bošnjaka) sve dotad su bile skrivene u zabiti te da pjesme ove zbirke uopće ne kaskaju za pjesmama kršćenog naroda, pod čim podrazumijeva da su ove pjesme zasebne. Veoma slikovito piše o tome: Što je dosad čamilo u tami, to sad izlazi na svjetlost, da cvjeta i miriše. U nastavku spominje *Narodno blago* Mehmeda-bega Kapetanovića, *koji je prvi uveo i muhamedovsku braću u kolo naših narodnih književnika*. Hörmann je pjesme[6] podijelo na pjesme epskog značaja, pjesničko pričanje i ženske (šeherske) pjesme, ističući da se odlučio za fonetički pravopis, a južni, ijekavski, izgovor, slijedeći po načinu pisanja Đuru Daničića.

Povodom izdanja prvog toma Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike, 1888. godine, Vatroslav Jagić i Luka Marjanović napisali su detaljne priloge, a zapažene osvrte napisali su Tihomir Ostojić, Jan M. Černý i Bronislaw Grabowski. Zanimljiv osvrt donosi i *Agramer Zeitung* u 65. broju 1888. godine, ali nepotpisan.[7]

Bitno je spomenuti da su radovi navedenih autora o Hörmannovoj zbirci različiti, jer se najčešće svode na ocjenu isključivo sakupljača, redaktora, urednika, kulturnog i javnog i političkog radnika, a mnogo rjeđe su to ocjene o narodnom stvaralaštvu same zbirke. U tome se izdvaja osvrt Luke Marjanovića koji rigidno negira samu zbirku, ali je u tome gotovo usamljen. No, zajedničke kritike su u zamjeranju ujednačavanja jezika pjesama, a posebno dosljedno ijekaviziranje teksta (Marjanović, Jagić, Černý, Grabowski, Ostojić, Schmaus). Osim toga, kao propust navode to što Hörmann nije naveo imena pjevača, njihovu starost, životne prilike, proces učenja pjesama (Marjanović, Jagić, Černý) te da Hörmann nije pjesme bilježio na licu mjesta, niti ih je bilježio direktno od pjevača,

[5] Pod naslovom *Imena onijeh rodoljuba, koji me potpomogoše pri sabiranju i uređivanju narodnih pjesana bosansko-hercegovačkih Muhamedovaca* Kosta Hörmann navodi 36 pomagača.

[6] Originalna varijanta je *pjesna*, tj. *pjesne*.

[7] Vatroslav Jagić kratkim prikazom obilježio je i objavljivanje drugog toma zbirke, 1889. godine. Opširniji prikaz dao je Tomo Maretić. Na obje knjige osvrnuli su se Ljuba Stojanović i Vladimir Ćorović. O zbirci su pisali i Ivan Esih, Jovan Kršić, Alois Schmaus, Alija Nametak, Muhsin Rizvić i dr.

nego ih je sakupljao preko posrednika u raznim krajevima (Marjanović, Ostojić). Također, zajednička kritika je i to da je nepotpun tumač orijentalnih riječi (Marjanović, Jagić, Černý, Grabowski).[8] S obzirom na to da je Hörmann zbirku bošnjačke usmene epike izdvojio iz cjelokupnog fonda jugoslavenske epske poezije, ne smatrajući ih ni srpskim ni hrvatskim, određen broj kritičara (tačnije; Jagić, Marjanović i Ostojić) pokušao ih je vezati za jednu ili drugu stranu.

Jagić sve pjesme iz Hörmannove zbirke naziva pjesmama Srba muhamedove vjere, podvrstom srpske epike.[9] Njegova teza ustvari je prva javna ocjena zbirke – pišući da je ona neotkrivena tekovina naroda te skrećući pažnju na njene specifičnosti u odnosu na dotad poznatu epiku, dodajući da se njenom pojavom postavlja i pitanje okvira narodne poezije srpskohrvatskog termina. Nadalje, Jagić uočava i postavlja dobar broj značajnih kulturno-historijskih problema. Za njega bi poseban tip ovih pjesama uputio na razliku o pitanju porijekla, tj. na vlastitu razvojnu fazu. No, nije pokušavao objasniti tu razvojnu fazu, što, vjerovatno, ima veze s tim da je u vrijeme objavljivanja recenzije Hörmannove zbirke bio protivnik hrvatstva Starčevićeve koncepcije, pobornik šire slovenske uzajamnosti, odnosno protivnik hrvatskog i srpskog nacionalizma.[10] Jagić je vrijednost ove epike vidio isključivo u okvirima srpske. No, veoma je bitno što u bošnjačkoj usmenoj epici uočava njenu originalnost – osjeća novi epski svijet i nove osobenosti epike u Bosni i Hercegovini. Jagić, kao i Grabowski poslije, pjesmu *Filip Madžarin i gojeni Halil* smatra najboljim produktom narodne poezije i biserom zbirke. Uočava, nadalje, da poezija ove zbirke ističe bošnjačke junake Bosne kao istaknute junake vilajeta, odnosno odnos tih junaka prema Carevini s jedne, i Bosni, s druge strane. No, baš zbog toga, Jagić novootkriveni epski svijet ne može posve uklopiti u teoriju da je riječ o podlozi srpske narodne epike. Predstavnici bošnjačke usmene epike za Jagića su feudalni gospodari i otmjena gospoda, čime ih predstavlja u uzusima građanske koncepcije 19. stoljeća. Time je odbacio tezu za duže postojanje bošnjačke usmene epike, a Đerzeleza, epskog junaka sa kraja 15. stoljeća, uvrstio je u junake 17. stoljeća. Uočava učestalu upotrebu termina *Turčin*, ali ne i to da se njim obilježava vjerska pripadnost Bošnjaka, dok ideju autonomne Bosne svodi na lokalno obilježje, a ne naglašava bilo koji drugi zajednički ideal ličnosti pjesama osim vjere i odanosti sultanu.

[8] Na *Tumač* u drugom tomu zbirke osvrnuo se Jagić, smatrajući da je bolji od *Tumača* u prvom tomu zbirke.

[9] Jagić, Vatroslav: "Narodne pjesne Muhamedovaca, sabrao Kosta Hörmann, knj. I, *Kritischer Anzeiger*, 8. 10, 624, Berlin, 1888., str. 427.

[10] Bošković-Stulli, Maja: "Neka pitanja naše narodne poezije i Vatroslav Jagić", *Pregled, časopis za društvena pitanja*, br. 6, god. X, knj. I, Sarajevo, 1958., str. 558.

Još jedna njegova omaška jeste naziv *turska pjesma* u vezi s najtipičnijim pjesmama Bošnjaka. Kad je riječ o kompoziciji pjesama, navodi da u njenoj opširnosti i specifičnostima vidi utjecaj orijentalne pjesme.

Zanimanje Luke Marjanovića za usmenu ekipu Bošnjaka datira iz 1886. godine, dakle – dvije godine prije objavljivanja prvog toma Hörmannove zbirke. S velikim pravom kaže se da je upravo Marjanović utemeljitelj bitnih terenskih proučavanja ove epike, s tim da je bitno kazati da su ga ideološka ubjeđenja u tom proučavanju itekako omeđila. Samo za period 1886-1888. Marjanović je sa saradnicima sakupio i zabilježio 320 pjesama. Marjanovićeva kritika Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike ustvari je uperena ličnim narativima protiv samog Hörmanna – kritizira i negira zbirku zbog toga što se pojavljuje kao nenajavljena preteča zbirci bošnjačke usmene epike koju su pripremali on i njegovi pomagači te i kao ideju da se u njoj prikupljene pjesme donose kao narodno stvaralaštvo jednog naroda Bosne i Hercegovine.[11] Zamjera Hörmannu što pjesme nije nazvao srpskim ili hrvatskim te mu, zbog upotrebe izraza *muhamedanski*, dodaje da će odgovarati *pred Bogom, narodom i učenim svijetom*. Marjanović sumnja u to da se Hörmann za ove pjesme počeo interesirati zbog dolaska u Bosnu i Hercegovinu te spominje da je Hörmann još godinu prije objavljivanja prvog toma zbirke pozvao sve okružne i kotarske predstojnike i gradske načelnike da svaki u svom kraju sakupi i bilježi pjesme te da ih šalje u Sarajevo. Hörmann je odbijao svaku tezu u vezi s njegovim interesom za narod i njegov položaj i moć u vladi. No, Marjanović je itekako imao pravo tvrdeći da je Hörmann trebao navesti i podatke o instrumentima uz koje su pjevači pjevali pjesme. Zanimljivo je to što je Marjanović učestalost turcizama vidio kao lošu stranu same zbirke. Đenana Buturović u vezi s Marjanovićevom kritikom Hörmannove zbirke tvrdi da Marjanović nije imao dovoljno razumijevanja za karakteristike bošnjačke usmene epike koje je prezentirala Hörmannova zbirka, npr. vezirske epske pjesme, karakteristične za centralnu Bosnu.[12]

Kad je riječ o osvrtima na Hörmannovu zbirku, Ostojić, pak, smatra da su prikupljene pjesme samo ogranak srpske narodne poezije, dok njegova reakcija na pojam *muhamedanski narod* u vezi je s tim da na Balkanu postoje samo dva jezika – srpski i bugarski.[13] Grabowski je mišljenja da je Hörmann izdvajanjem ovih pjesama podržao tezu o trećem narodu u Bosni i Hercegovini, smatrajući

[11] Marjanović, Luka: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, knj. I", *Vienac zabavi i pouci*, XX, Zagreb, 1888., str. 488.

[12] Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 68.

[13] Ostojić, Tihomir: "Tri zbirke narodnih pjesama", *Stražilovo*, 6. 10, br. 40, 1888., str. 483.

da su muslimani (Bošnjaci) iste nacionalnosti kao i kršćani.[14] Černý je još 1888. godine, vidjevši autentičnost ove poezije, kazao da pripada slavenskom stanovništvu Bosne, a ne turskom, odnosno osmanskom.[15] Nepoznati autor *Agramer Zeitunga* mišljenja je da zbirka predstavlja nastavak rada Mehmeda-bega Kapetanovića, kao i to da je iz narodnog stvaralaštva izabrano ono što narod posjeduje u svojoj tradicionalnoj literaturi.

Studije Đenane Buturović, *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama* (1976) te *Bosanskomuslimanska usmena epika* (1992), itekako su afirmirale narodne pjesme Bošnjaka, tj. nastavile njihovu afirmaciju nakon Hörmannove zbirke. Đ. Buturović u knjizi *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama* (1976) potcrtava osnovne varijante bošnjačke usmene epike: a) razvijene epske pjesme koje po sadržaju i tradiciji pripadaju tradicionalnoj epskoj školi srednje Bosne; b) pjesme o krajiškim junacima koje pokazuju tekstualno jaču zapadnobosansku lokaciju; c) kraći oblici pjesama o krajiškim junacima koje pokazuju izrazite sličnosti s pjesmama crnogorsko-hercegovačkog tipa; d) hercegovački tip pjesme o krajiškim junacima; e) pjesme o krajiškim junacima s tematikom iz hajdučke muslimanske sredine; f) pjesme o krajiškim junacima tipa pjesama Jukić-Martićeve zbirke koje pokazuju sličnost s pjesmama treće varijante; g) pojednostavljene, konfesionalno neobilježene epske pjesme; h) crnogorsko-hercegovački tip muslimanske epske pjesme.[16] Nadalje, autorica, također, naglašava najbitnije oznake narodne pjesme Bošnjaka: a) izgrađivana je na historijskoj pozadini burnih zbivanja na Balkanu u toku četiri puna stoljeća, bosanska muslimanska epska pjesma je sačuvala bosanskohercegovački ambijent, neospornu bosanskohercegovačku lokalizaciju i južnoslavensku epsku osnovu; b) sadržajem i ideologijom koju odražava ona predstavlja muslimansku epsku narodnu tradiciju čitavog bosanskohercegovačkog prostora i nema elemenata koji bi njenu autohtonost dovodili u pitanje; c) posmatrana u tokovima jugoslavenske usmene epske tradicije, muslimanska epska pjesma prerasta političko-konfesionalne konflikte i različite suprotnosti te u cjelini uzeta kao izraz naroda teži zajedništvu, usmjeruje se ka sporazumu i prilagođavanju, što je, prije svega, bilo uvjetovano zajedničkim životom i istim porijeklom ju-

[14] Grabowski, Bronislaw: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, knj. I", Miesiecnik gieografiezno-etnograficzny, tom III, Warszawa, 1889., str. 417-421.

[15] Černý, Jan M.: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, kn. I", *Musea kràlevství českeho*, LXII, sv. IV, str. 501.

[16] Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 155.

naka o kojima pjeva.[17] U studiji *Bosanskomuslimanska usmena epika* (1992) Đenane Buturović, prvi dio u vezi je s uvodom u historiju bosanskomuslimanske epike te pravcima proučavanja bosanskomuslimanske epike, dok Drugi dio prezentira ranu južnoslavensku muslimansku tradiciju osmanskog perioda, bosanskomuslimansku epiku u 18. stoljeću, zatim bosanskomuslimansku epiku u 19. i 20. stoljeću, njeno bilježenje i njene najpoznatije objavljene zbornike i, na samom kraju, karakteristike i osobenosti bosanskomuslimanske epike. Muslimansku epiku ili, kako je to kasnije, u narednim studijama nazvano, narodne pjesme Bošnjaka, Đ. Buturović prezentira kao usmenu epiku koja je nastajala na znatno širem prostoru nego što ga čini današnja Bosna i Hercegovina, što će kazati da je ona stvarana u dugom periodu i na drugim područjima u kojima su živjeli ili još žive Bošnjaci; u Novopazarskom sandžaku, u znatnim dijelovima Crne Gore, Metohije i Kosova.[18] Nadalje, autorica bitno podvlači da je epika Bošnjaka zabilježena u 19. stoljeću uglavnom bilježena na području današnje Bosne i Hercegovine, a u 20. stoljeću, osim što je bilježena u Bosni i Hercegovini, bilježena je i na području bivšeg Novopazarskog sandžaka i djelimično u Crnoj Gori. Od velikog je značaja za ovu epiku sama promjena granica Bosne u osmanskom periodu, kao i sami povijesni događaji u kojim su Bošnjaci bili značajni sudionici. Svuda su sa sobom nosili svoje pjesme, ali ih, naravno, i stvarali u dalekim krajevima i po povratku u domovinu. Autorica kao bitno napominje krajišku (krajinsku ili krajišničku) epiku, čiji je sadržaj vezan za zbivanja u samoj Krajini (regiji) i na krajini (granici), što joj i određuje ime. Nadalje, naglašava se i sama važnost varijanti u epici, odnosno dva prenosioca: kazivača prenosioca i guslara pjevača. Kad je riječ o epici dotadašnjih proučavanja, navodi se opažanje Aloisa Schamusa o mnogim neriješenim pitanjima bošnjačke (tad muslimanske) epike, spomenuvši i problem njene nedovoljne definiranosti u tadašnjoj jugoslovenskoj nauci o narodnoj književnosti. Schamus je tvrdio da je takva epika izraz vlastitog etničkog puta Bošnjaka, što se svodi na isticanje autonomnosti bošnjačke epike koja se ogleda ponajviše u samoj kompoziciji epske pjesme. Kao prve sakupljače bošnjačke epike navodi Vuka Vrčevića, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Kostu Hörmanna, Friedricha S. Kraussa, koji su i sami izricali opažanja o njenoj originalnosti, s tim da je veliki doprinos bošnjačkoj epici dao Luka Marjanović, koji je utemeljio terensko-studijsko proučavanje bošnjačke epike. Iako su Marjanovićeva proučavanja provedena na suženoj teritoriji, pa su samim tim parcijalna, ona su sistematična i veoma bitna. Osim njega, važni su

[17] Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 166.

[18] Buturović, Đenana: *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo: Svjetlost, 1992., str. 13.

doprinosi Murka, Gesemanna i Schmausa. Upravo će Murkov utjecaj pokrenuti tzv. američku homerološku školu s osnivačem Milmanom Parryjem i Albertom B. Lordom. Summa summarum ove studije pokazala je da prve ocjene karakteristike bošnjačke epike dugujemo folkoristici i književnoj historiografiji. Njeno otkriće i naučnu identifikaciju dugujemo upravo Matiji Murku, Aloisu Schmaussu, Gerhardu Gesemannu, Maximilianu Braunu i drugima. A noviju dimenziju proučavanja bošnjačke epike dugujemo Milmanu Parryju i Albertu B. Lordu. Đenana Buturović u *Antologiji bošnjačke usmene epike* (1997) još jednom potcrtava da su neosporne Hörmannove zasluge u sakupljanju bošnjačkih pjesama za period 1884-1914. Nadalje, autorica Hörmannovu zbirku naziva kapitalnom zbirkom bošnjačke epike.

Zaključak

Hörmannova zbirka *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1888) kapitalna je zbirka bošnjačke usmene epike. Njena pojava uvjetovala je veliko interesovanje književnih kritičara, ponajviše zbog toga što je to bila prva zbirka usmene epike koja je izdvojena iz cjelokupne južnoslavenske usmene epike, odnosno – nije bila ni srpska ni hrvatska. U vezi s tim, zabilježene su mnoge reakcije povodom ove zbirke, pa su tako o njenom prvom tomu detaljne prikaze prvo pisali Vatroslav Jagić, Luka Marjanović, a zapažene osvrte Tihomir Ostojić, Jan M. Černý i Bronislaw Grabowski, uz osvrt nepotpisanog autora u časopisu *Agramer Zeitung.* Marjanovićeva reakcija bila je drugačija od ostalih zbog njegovog negiranja čitave zbirke. Kad je riječ o studijama u kojima se, naknadno, isticala neupitna važnost Hörmannove zbirke, onda se tu misli na studije Đenane Buturović, koja je ovu zbirku nazvala kapitalnom zbirkom bošnjačke usmene epike, jer ona to itekako jeste.

Literatura:

Buturović, Đenana: *Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Höranna*. GZM, 1888.
Buturović, Đenana: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.
Buturović, Đenana: *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo: Institut za književnost, 1992.
Buturović, Đenana: *Antologija bošnjačke usmene epike*. Sarajevo: Mladinska knjiga, 1997.

Černý, Jan M.: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, kn. I", *Musea kràlevství českeho*, LXII, sv. IV, str. 501.
Grabowski, Bronislaw: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, knj. I", Miesiecnik gieografiezno-etnograficzny, tom III, Warszawa, 1889., str. 417-421.
Hörmann, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*. knj. I, Sarajevo: Preporod, 1996.
Jagić, Vatroslav: "Narodne pjesne Muhamedovaca, sabrao Kosta Hörmann, knj. I, *Kritischer Anzeiger*, 8. 10, 624, Berlin, 1888., str. 427.
Marjanović, Luka: "Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, knj. I", *Vienac zabavi i pouci*, XX, Zagreb, 1888., str. 478-591.
Ostojić, Tihomir: "Tri zbirke narodnih pjesama", *Stražilovo,* 6. 10, br. 40, 1888., str. 483.

130TH ANNIVERSARY OF THE PUBLISHING OF THE FIRST HÖRMANN'S COLLECTION OF BOSNIAK ORAL EPICS

Elmir Spahić

Summary

The piece deals with the up-to-date reception, a review of the first presentations and displays of Kosta Hörmann's first collection of the *National Folk Song of the Mohammedans in Bosnia and Herzegovina*, as well as the latter, but important reviews and studies that have furder affirmed the Bosniak oral epics. Therefore, the piece will contain reviews of the pieces written by Vatroslav Jagić, Luka Marjanović (detailed displays - in both cases), then Tihomir Ostojić, Jan M. Černý and Bronislaw Grabowski, with an unsigned review published in the *Agramer Zeitung* (reviews,) as well as very important studies on this collection, actually on Bosniak oral epics in general written by Đenana Buturović.

Keywords: Kosta Hörmann, epics, epic world, Bosniak oral epics, Đenana Buturović

UDK 929 Nametak, Ab.: 82

Abdurahman Nametak – zaboravljeni general naše književne prošlosti

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Ovim prigodnim tekstom o Abdurahmanu Nametku želimo se podsjetiti na njegov doprinos afirmiranju i proučavanju bošnjačke književne prošlosti. Iako naučnik ovakvog profila zaslužuje obuhvatniju studiju, ovaj sintetski rad je samo prolaz kroz sva područja njegovog interesovanja: od alhamijado književnosti do književnog stvaranja Bošnjaka austrougarskog perioda. Osim proučavanja književnosti, Nametak se okušao i u pisanju dramskih tekstova.

Ključne riječi: Abdurahman Nametak, bošnjačka književnost, alhamijado književnost, drame, književna kritika

Ko je bio Abdurahman Nametak?

Dosad najcjelovitiju biografiju i bibliografiju Abdurahmana Nametka napisao je Mahmud Traljić povodom njegove smrti u *Analima* GHB 1985. godine.[1] Traljić o Nametku piše samo pozitivno i lijepo, kao što je pisao i o drugim javnim i kulturnim radnicima, pa tako, između ostalog, navodi da je rođen 7. oktobra 1908. godine (otac Hasan efendija, majka Farima, rođ. Četrnja), da je završio mekteb, ruždiju i gimnaziju, a zatim da je upisao jugoslavensku književnost, francuski jezik i nacionalnu historiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1931. sedam mjeseci odlazi na Sorbonu u Pariz, kako bi usavršio francuski jezik, ali je "morao radi svog nacionalnog rada prije vremena pobjeći, da ne bude uhapšen i dopraćen na državni trošak u domovi-

[1] Traljić, Mahmud: " Prof. dr Hadži Abdurahman Nametak", *Anali* GHB, knj. 11-12 (1985), str. 331-333.

nu."[2] Po završetku studija 1933. godine zaposlio se u " Muftijstvo u Mostaru, gdje u svojstvu honorarnog službenika radio skoro dvie godine tajničke i muftijske poslove, i gdje se je privremeno i težkom mukom zaposlio, da prehrani sebe, ženu i diete."[3] Međutim, nakon Šestojanuarske diktature 1929. godine, Nametak gubi ovaj posao, a u državnu službu nije se mogao zaposliti jer nije "udovoljio vojnoj obavezi".[4] A u vojsku nije bio primljen jer je okarakteriziran kao "frankovac" koji radi "samo u *Narodnoj uzdanici* i drugim hrvatskim družtvima, dok ne sarađuje u *Gajretu*."[5] Dok je studirao u Zagrebu, Nametak je 1929. godine bio drugi tajnik mjesnog odbora *Narodne uzdanice* u ovom gradu[6] zbog čega je bio okarakteriziran kao protivnik režima. Ova teška situacija zadesila ga je i zbog političkih i ideološki nadmetanja između *Gajreta* i *Narodne uzdanice*. Glavni odbor *Gajreta* 1929. godine uputio je pismo generalu Petru Živkoviću u kojem se, između ostalog, navodi da je *Narodna uzdanica* protivnik tadašnjeg režima.[7] Zbog teške životne situacije, Nametak je 1934. godine pisao istom generalu da mu odobri služenje vojnog roka. Nakon tri mjeseca, dobio je odobrenje. Poslije toga je u "siečnju 1936. godine namješten za suplementa gimnazije u Bihaću, a iste godine u studenom premješten na gimnaziju u Mostaru, gdje se i danas

---

[2] Anonim (1943), "Prof. Abdurahman Nametak", *Osvit*, br. 68, str. 6.

[3] Ibidem, str. 6.

[4] Usp. "Po diplomiranju nije mogao odmah dobiti profesorsku službu pa je na pismeno odobrenje mostarskog muftije, Hafiz Omer-efendije Džabića, jedno vrijeme zamjenjivao oca kao imam Jahja-esfel i Tabačice džamije. Politički proganjan nije pozivan na odsluženje kadrovskog roka pa je tek, po posebnoj molbi, pozvan u Školu za rezervne pješadijske oficire u Sarajevu u kojoj je služio i kadrovski rok završio kao rezervni potporučnik (od 28. XII 1934. do 28. IX 1935). Kao suplement gimnazije u Bihaću služio je od januara do konca oktobra 1936., kada je po molbi premješten za suplenta gimnazije u Mostaru, gdje je ostao do mobilizacije 1941. Od 1941. do 1943. bio je u zarobljeništvu u Njemačkoj, a u oktobru 1943. postavljen je za intendanta (upravitelja) Kazališta u Banjoj Luci do polovine septembra 1944., kada je napustio tu dužnost i vratio se u Mostar. Mobilisan je 1. III 1945. u JNA. Najprije je služio u Bileći, zatim u Mostaru i Tersani kod Metkovića." Anonim: "Prof. dr hadži Abdurahman Nametak", *Glasnik* VIS (1982), str. 753.

[5] Ibidem, str. 6.

[6] Usp. Hasanbegović, Zlatko: *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945.: doba utemeljenja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007,str. 571.
Valja naglasiti i to da je mjesni odbor Narodne uzdanice u Zagrebu imao veliki značaj za oblikovanje pisaca lijeve orijentacije u bošnjačkoj književnosti. Tako, zanimljivo bi bilo ispratiti razvojni put bošnjački pisaca (Kulenovića, Krupića, Kikića itd.) od angažmana u Narodnoj uzdanici do pojave časopisa *Putokaz*.

[7] Detaljnije: Kemura, Ibrahim (2002): *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1929-1945)*, Sarajevo: Bošnjački institut, str. 10- 20.

nominalno nalazi na službi, dok je u stvari od 1. siečnja 1942. neprekidno na vojnoj vježbi kao pričuvni časnik."[8] Traljić navodi da je Abdurahman Nametak poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije proveo jedno vrijeme u njemačkom zarobljeništvu. Kada se vratio iz zarobljeništva, do 1944. godine bio je upravitelj pozorišta u Banjoj Luci, a od 1945. godine, kada se vratio iz JNA, pa do 1947. godine vodio je privatnu knjižaru u Mostaru. Nakon 1947. godine, bio je profesor i direktor škola u Čapljini, Ljubuškom i Mostaru. Doktorsku disertaciju odbranio je 1958. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a već 1959. godine biva namješten za lektora u Narodnom pozorištu Mostar. Na Visokoj tehničkoj školi u Mostaru izabran je za redovnog profesora za predmet Kultura govora i pisanja 1965. godine, a četiri godine poslije, tj. 1969. godine, odlazi u penziju.[9] Na ahiret je preselio 11. 10. 1982. godine.

Između ovdje ovlaš spomenutih važnih događaja iz njegovog života, koji svjedoče jednom dinamičnom životom putu, realizirala se i jedna druga strana ličnosti ovog istinskog naučnika, a riječ je o pionirskim poduhvatima na polju proučavanja različitih segmenata bošnjačke književne i kulturne prošlosti. Abdurahman Nametak bio je dramski pisac, književni kritičar, književni historičar, antologičar, reditelji, imam i profesor.

Abdurahman Nametak kao književnik

Prve radove Abdurahman Nametak počeo je objavljivati s nepune dvadeset dvije godine u časopisu *Novi Behar*. U ovom časopisu 1930. godine objavio je legendu *Nestali grad* i aktovku "iz našeg izaokupacionog života" *Sevdah*. Priča *Nestali grad* legenda je o poplavljenom mjestu Tersana u Gabelskom polju.[10] Zasnovana na osnovnim strukturnim obrascima legende ova priča kombinira sveto i profano, stvarnost i fantazmagoriju. Ova legenda po svojoj strukturi donekle naginje ka predaji, jer je njen glavni lik oblikovan po obrascu predaje o

[8] Anonim: "Prof. Abdurahman Nametak", Osvit, br. 68 (1943), str. 6.

[9] Velikodušnost i socijalnu osjetljivost Abdurahmana Nametka opisao je njegov brat Alija Nametak u *Sarajevskom nekrologiju*. Alija Nametak navodi da je Abdurahman "ponekad materijalno pomagao" književnika A. H. Bjelevca, koji je pred kraj života živio veoma teško. Usp. Alija Nametak (2004), *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo: Dani, str. 200.
Budući da je Abdurahman Nametak 1943. godine držao predavanja o književnosti na Državnoj krugovalnoj postaji u Zagrebu, jedno predavanja je posvetio A. H. Bjelevcu, dok je drugo nosilo naslov *Udio bosansko-hercegovačkih muslimana u izgradnji hrvatske književnosti* (1943).

[10] Da se, uistinu, radi o ovom gradu potvrđuju radovi Hivzije Hasandedića, "Islamski spomenici u Gabeli", *Glasnik* VIS, 1972., str. 236. i Hasan Nametak: "Ćejvan Kethoda, mostarski dobrotvor», *Novi Behar*, br. 22-23, str. 319.

evlijama. Ukratko, priča govori o čovjeku ili "sjeni čovjeka" koji je, zbog kiše i gladi, kucao na vrata ljudi u gradu, kako bi se sklonio od kiše i utalio glad („čuo je bijesnu kletvu i psovku domaćina"). Na kraju vrata mu, ipak, otvara jedna žena koja u kolibi živi s djecom. U neka doba noći, došljak budi ženu i naređuje joj da bježi na brdo iznad kolibe, a on je, klečeći na koljenima, molio Allaha dž. š. da "izbriše svaki trag ovom gradu" i "da bude od pomoći ovoj sirotoj ženi" koja mu je dala posljednje zalogaje hrane koje je imala. Budući da je Bog uslišao molbu ovom čovjeku, pred njima se ukaza "namjesto lijepog grada jedno veliko jezero", a od "malene kućice stvori se vremenom lijep grad." Svevremenitost i vjerodostojnost ove priče Nametak postiže komentarom na kraju priče u kojem stoji da "i danas, nakon toliko i toliko godina, ribari iz okoline Čapljine i Gabele pričaju, da se na dnu Gabelskog jezera čuje huka i pjesma slična zviždanju bure, a kažu, da bistro oko u dnu jezera, može nazrijeti i konture grada, kojeg je nestalo."[11] Ovu legendu napisao je dok je bio zagrebački student.

U časopisu *Novi Behar* 1930. godine (br. 24) Nametak je objavio "aktovku iz našeg izaokupacionog života" *Sevdah.* Radnja drame odvija se u klasičnom sevdalinskom prostoru – kuća i avlija – i karakterističnim likovima. Momak Alija, koji je zaljubljen u Arifbegovu kćerku Fatimu, dolazi u avliju Arifbegove kuće, kako bi je zaprosio. Međutim, pred njihovu ljubav ispriječile su se dvije stvari: klasna razlika i "pravo oca na riječ". Iako ga voli, Fatima, djevojka begovskog porijekla, ne smije da se uda za Aliju, momka koji nije "koljenović i beg pod fermanom", jer "begovska kći mora ići za bega". Osim klasne razlike, druga prepreka koja je stala pred Aliju i Fatimu jeste očeva "hajirdova", odnosno "pravo oca na riječ". Smjelo narušavajući patrijarhalni kulturni kod i svetost roda i doma, Alija dolazi u sukob s Arifbegom i u tom sukobu pokazuje zavidnu hrabrost i odvažnost, kao i želju da oženi Fatimu zbog čega Arifaga popušta u odbrani begovskog ponosa i odobrava njihovu ljubav. Drama, zapravo, govori o tome kako je svetost doma i roda, kao i begovskog ponosa, jedino moguće prevladati junaštvom, odnosno junaštvo je u simboličkoj hijerarhiji iznad i jednog i drugog. Međutim, junaštvo nije samo izraz Alijine smjelosti da se suprotstavi kultu roda, doma i klase, već je ono upotrebljeno protiv klasne i patrijarhalne kulture. Alija klasnu prepreku i Arifbegovu zabranu prevladava, pozivajući se i na junaštvo svoga oca, koji je Arifbegu "spasio na Bajkama goli život ispod jatagana jednog Vlaha." Obremenivši dramu klasnim sukobima, Nametak je, ipak, sevdalinskim ambijentom, pjevanjem momaka i djevojaka, uspio donekle ublažiti ovaj kastinski sukob i drami prinijeti jedan folklorno-melodramski ton.

Kritika je veoma malo pažnje posvetila interpretaciji ove drame, po jednu rečenicu o njoj napisali su Josip Lešić („Slično Rasimu Filipoviću, i Abdurahman

[11] Nametak, Abdurahman: "Nestali grad", Novi Behar, br. 5 (1930), str. 71.

Nametak je preko folklorne melodrame *Sevdah* (1931) u kojoj je bilo izvjesnih naznaka društvene drame/netrpeljivi kastinski odnos između begova i aga..”[12]) i Gordana Muzaferija („Služeći se oprobanim melodramskim sredstvima on zasniva sukob na razlici između aga i begova...”[13]), a u navedenom tekstu iz Osvita (br. 68) o Abdurahmanu Nametku navodi se da je ova drama “romantičarska aktovka”, koja je “preko diletantskih grupa prošla kroz sve krajeve Bosne i Hercegovine i svugdje s velikim uspjehom davana.”[14]

Dok je bio gimnazijski profesor u Mostaru, Abdurahman Nametak je, 1938. godine, napisao “dramu iz muslimanskog života” *Aga*. Drama je nagrađena na konkursu *Narodne uzdanice* 1937. godine. Radnja ove jednočinke događa se “jednog februarskog dana godine 1920. između 6 i 7 ½ sati ujutro” u kući Zulfage, sina Selimage Hadžiselimovića, koji je za pomoć sultanu kod Svetopola “odlikovan agalukom”. Za razliku od aktovke *Sevdah*, ova drama društveno je i socijalno angažiran tekst u kojem se kroz sudbinu Zulfagine porodice na sinegdohičko-metonimijskoj razini reprezentira teška društvena i socijalna drama bošnjačkog stanovništva nakon Velikog rata. Ona, također, otvara i dva veoma važna narativa o Bošnjacima u prvoj polovini 20. stoljeća, a riječ je, prije svega, o slabljenju i gubljenju društvenog statusa begova zbog agrarne reforme, a potom i narativ o iseljavanju Bošnjaka u Tursku, kako bi “sačuvali svoj život i vjeru”. Narativ o iseljavanju stanovništva naročito je potaknut nesigurnošću Bošnjaka u novoj državi (SHS), kao i stradanjima u Balkanskim ratovima (1912-1913). I jedan i drugi narativ reprezentiraju se u postupcima Zulfage Hadžiselimovića: prvi se ogleda u ubistvu kmeta („otimača imetka“), zbog čega je Zulfaga otišao u zatvor, a drugi kada Zulfaga dolazi iz zatvora i želi “muhadžiriti” u Tursku, jer ne može “mirom gledati kako se na njegovoj očevini i djedovini táširi tuđin, onaj isti koji je do jučer bio moj sluga...”[15] Zufaga je samo reprezent kolektivnog i socijalnog rasjeda begova i aga. Od njega su nove društvene okolnosti načinile “bivšeg agu” kojem je “od svega agaluka ostao samo naslov, prazna titula i ništa više.” Dok na jednoj strani, Zulfaga traumatično gleda na propast jednog vakta i jednog sistema vrijednosti, na drugoj, još teže posmatra sina Mehmeda koji radi u rudniku, kako bi prehranio majku i brata. Ne samo da on u svojoj nedaći vidi kob novog vremena, nego i u slučaju sina Muhameda, koji za razliku od svoga oca, nema tradicionalnog ponosa i nama. Bez obzira na to što je Nametak iz Muhameda izuzeo sve što je imao njegov otac (ponos, aga), on mu na kraju

[12] Lešić, Josip: *Dramska književnost I*, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991., str. 297.

[13] Muzaferija, Gordana: *Antologija bošnjačke drame*, Sarajevo: Alef, 1996., str. 21.

[14] Anonim: “Prof. Abdurahman Nametak”, *Osvit*, br. 68 (1943), str. 6.

[15] Nametak, Abdurahman: “Aga”, *Narodna uzdanica* (*kalendar),* 1937., str. 142.

spašava dostojanstvo u poštenom i moralnom odnosu prema životu. Muhamed se javlja i kao ideološka opozicija Zulfagi, budući da on smisao ne vidi u iseljenju u Tursku već u ostajanju, radu i obrazovanju u domovini. Stoga, ova drama Abdurahmana Nametka i jeste angažiran tekst u kojem se izražava protest protiv ovakvih narativa, a, u nekom ambivalentnom odnosu, na drugoj strani, afirmiraju se nove vrijednosti – škola i obrazovanje. Te nove vrijednosti su "zora našeg novog života", kako će kazati Zulfaga nakon jednog dijaloga s Muhamedom.

Književna kritika različito je ocjenila ovu Nametkovu dramu, pa tako Josip Lešić zaključuje da je "mnogo toga u ovoj drami nategnuto i nemotivisano, često banalno i naivno" te da drama završava "sretnim završetkom koji ne proizlazi iz stvarnosti."[16] Budući da je Lešić cjelokupni Nametkov opus definirao kao socijalno angažiran zbog čega je donekle i njegova kritika održiva. Međutim, prema našem mišljenju, ova drama ima mnogo više obilježja tzv. *društvene drame* čije teme obuhvataju neka praktična uputstva za sreću u životu, o domovini kao vrhovnoj kategoriji, o sreći djece u porodici itd.[17] Budući da Nametkova drama ima sva obilježja ovog žanra, sreća na kraju drame nije melodramski završetak, nego slijeđenje konvencija ove dramske vrste. Oslanjajući se na ovakav načelan Lešićev stav, Gordana Muzaferija brzopleto će konstatirati da je Nametak dramu završio "nemotiviranim preobraćanjem likova i pravoj bujici jakih osjećanja propraćenih sevdalinskim pjevnim dionicama", što, naravno, nije tačna tvrdnja, jer se u drami uopće ne pojavljuju "pjevne dionice".[18]

U listu *Osvit* (br. 68-75) 1943. godine Abdurahman Nametak objavio je "dramu u tri čina iz muslimanskog života" *Blagdan života*.[19] Premijera ove drame održana je u Narodnom pozorištu u Sarajevu (29. 5. 1943.; reditelj Vaso Kosić), a zatim u Banjoj Luci (27. 10. 1943; reditelj Milan Orlović) i Osijeku (11. 11. 1944.). I ova drama otvara narativ o socijalnoj i društvenoj propasti bošnjačkih porodica (agrarna reforma) nakon Prvog svjetskog rata. Za razliku od prethodne, ova drama snažnije je psihološki motivirana jer je nastala na osnovama tehnike analitičke drame a tematski je zasnovana na nerazumnom i nasilničkom odnosu muškaraca prema ženama. Takav odnos nije samo izraz patrijarhalne kulture već duboke unutrašnje pokvarenosti čovjeka, što je predstavljeno kroz odnos Zehre i Ahmeda Žderića. U njihovom odnosu pokazuje se surovost kapitalistič-

[16] Lešić, Josip: *Dramska književnost I*, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991., str. 299.

[17] Usp. Hamzić, Mirzet: *Književni termini- rječnik*, Sarajevo: ITD Sedam, 2001., str. 45-46

[18] Muzaferija, Gordana: "Bošnjačka drama XX vijeka", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici – drama*, knj. V, Alef, Sarajevo, 1998., str. 5.

[19] Ova drama je nagrađena državnom nagradom kao najbolja drama prikazana u Hrvatskom državnom kazalištu u Sarajevu 1943. godine.

kog sistema te kako se on ispoljava na nezaštićenim društvenim slojevima. Da bi spasila krov nad glavom, Zehra je bila prisiljena žrtvovati svoje djevičanstvo Ahmedu Žderiću, trgovcu i vjerovniku svoga oca. Iako je počinila kulturni i vjerski prekršaj, Zehra je, bez obzira na osude u porodici, donekle tragična junakinja, jer je žrtvovala jednu moralnu svrsishodnost za uzvišeniji cilj – porodica i krov nad glavom. Njena tragika je uvjetovana i ponašanjem njenog brata, rasipnika Hamdije, koji na kraju ubija Ahmeda Žderića, kako bi spasio porodični ponos. Na drugoj strani, kako bi razriješio porodičnu dramu, Nametak simbolički oživljava lik Muhameda, Zehrinog amidžića, koji ulazi u nastalu porodičnu dramu. On Zehrinu tragiku vidi kao "visoko moralan čin" („Štoviše, tvoje tielo, koje je dotakla pogana ruka onog pokvarenjaka, onog društvenog izmeta, za me je posvećeno, jer nas je ono učinilo ljudima i uzdiglo nas visoko nad razinu društvenog smeća"[20]). Kao simbol naprednog i moralnog čovjeka, na jednoj strani, te kao piščev rezoner, na drugoj, Muhamed se javlja kao opozicija nemoralnom Žderiću, ali i kao kritičar starog vakta čiji je reprezent Arifaga. Muhamedova moralna vertikala bit će iskazana u jednoj replici, u kojoj će kazati da "propast našeg naroda ne ćemo spriečiti odbacivanjem ovih biednica, nego žrtvovanjem samoga sebe i preuzimanjem tereta na svoja pleća." Kako bi zaštitio Zehru, Muhamed pristaje da je oženi. Iako se na početku toj odluci protivio, Arifaga ipak na kraju drame njegovu spremnost vidi kao "svietlu grobnicu, iz koje se pomalja vječno svietlo istine i pravde, koje probija tminu, kao što ovo proljetno sunce probija slabu jutarnju maglu, da nam donese novi dan."[21]

Valja ovdje spomenuti i jedan zajednički motiv koji se javlja u dramama *Aga* i *Blagdan života*. Riječ je o tome da očevi u obje drame, kao simboli starog vakta, svjedoče novo vrijeme i njegove vrijednosti kroz metaforičke iskaze: "novi život", "zore", "svietli grobovi", "novi dan". U poetičkom smislu, Abdurahman Nametak ne odstupa od stilskih i tematskih kretanja u literaturi međuratnog perioda, s tim što je kod njega dominantan socijalni i društveni angažman i teme o propasti bošnjačkih elitnih porodica potaknutih agrarnom reformom.

Kada je riječ o recepciji drame *Blagdan života*, pozitivne kritičke procjene imala je u ondašnjim listovima *Osvit* i *Hrvatska pozornica* 1943. godine. Valja kazati da je Abdurahman Nametak, zahvaljujući ovoj drami, doživio jednu ozbiljnu afirmaciju kao dramski pisac. Nakon sarajevske premijere, u listu *Osvit* 1943. godine (br. 86, str. 6) izlazi pohvalna kritika u kojoj se konstatira da ova drama "ima izvanredne umjetničke kvalitete", što autor teksta potkrepljuje i konstatacijom reditelja drame Vase Košića: "O Nametkovoj drami mislim sve

[20] Nametak, Abdurahman: *Blagdan života*, Sarajevo: Bosanska pošta,1943., str. 49.

[21] Nametak, Abdurahman: *Blagdan života*, Sarajevo: Bosanska pošta,1943., str. 55.

najljepše. Topla i duboka ljudska drama. – Rietko da smo mi glumci u svojoj glumačkoj karieri doživjeli ovako štogod, da ljudi koji su na sceni i oni koji gledaju predstavu budu duboko do suza ganuti. To kažem kao glumac, kao redatelj, i dugogodišnji kazališni rabotnik (...) mogu reći, da je najljepša domaća stvar, koja se može takmičiti sa "Božijim putem" Ahmeda Muradbegovića..."[22] Nakon riječi Vase Košića, autor teksta donosi sažeto predstavljen siže drame, nastavljajući i dalje pohvalno govoriti o drami – kako je ona, zapravo, "smirena misao, velika po svojoj snazi, po svojoj etici, po svojoj socijalnosti, rođena iz umjetničkog nagona po unutrašnjem imperativu..." – da bi na kraju zaključio da je ona i vjeran dokument prošlosti.[23] Ono što autor posebno kritizira jeste "logičnost postupka Zuhrinog, da li bi ona, tako odgojena, pa i u najtežim situacijama moralno pokleknula", ali on konstatira da bi drama bez ovoga ipak "izgubila svoj "raison d'etra".[24] U novije vrijeme po nekoliko rečenica napisali su i Josip Lešić i Gordana Muzaferija u već spomenutim studijama. Njihove ocjena ove drame svode se na utjecaj "ibzenovske anlitičke tehnike".

Godinu kasnije, Abdurahman Nametak napisao je dramu *Ženidba bega Ljubovića* (1944). Ova drama imala je i svoje drugo izdanje 1966. godine naslova *Legenda o jednoj ljubavi: drama u tri čina* (1966), a Nametak ju je posvetio "prijatelju i drugu Skenderu Kulenoviću, dopisnom članu Jugoslovenske akademije i umjetnosti i Srpske akademije nauka, književniku, autoru vječno divne poeme *Stojanka majka Knežopoljka* i drame *Svjetlo na drugom spratu*". Kao znak prijateljskog odnosa i zahvalnosti, Skender Kulenović je natpisao nekoliko rečenica o drami na prospektu za njenu premijeru, a u kojima, između ostalog, stoji: "Mene

[22] Anonim: "Blagdan života: drama iz mostarskog života u 3 čina", *Osvi*t, br. 86 (1943), str. 6.

[23] Na kraju rada autor ovoga teksta dramu je pokušao pročitati i kao ideološki i politički sukob dvaju sistema (Kraljevina i NDH). "Napokon potrebno je iztaknuti da je ova drama odraz i jednog hrđavog državotvorno-ekonomskog sustava u našoj nedavnoj prošlosti, čisto kapitalistički – eksploatatorskog, pa da su ovakve drame izazvale potrebu borbe za jedan pravedniji družtveno ekonomski poredak u kome će uvjeti za život svakom pojedincu biti osigurani." Usp. Anonim (1943), "Blagdan života: drama iz mostarskog života u 3 čina", *Osvit*, br. 86, str. 6. Pretpostavljamo da je autor ovog teksta najvjerovatnije je Hamdija Mulić.

[24] Također, u Osvitu 1943. godine (br.67, str.6) u rubrici Kulturni vidici objavljen je tekst *Zadatak naših književnika* koji govori o ovoj Nametkovoj drami. Početak teksta govori o teškoj situaciji bošnjačkog stanovništva nakon agrarne reforme, a potom autor teksta traži da književnici što vjernije prikažu tešku socijalnu sliku stanovništva. Prema mišljenju autora teksta, primjer za tako što vidi ovoj u drami Abdurahmana Nametka. "Od početničkih stvari on je prešao da u ovoj drami sa tako snažnim efektima rješava problem našeg družtvovnog i moralnog života izazvanog najnesocialnijim rješenjem jednog socialnog pitanja (agrarne reforme), jer ekonomski pad bosanskih muslimana povlačio je neminovno i moralni pad." Anonim (1943), "Zadatak naših književnika", *Osvit*, br. 67, str. 6.

lično najviše zanima susret misli ove drame sa današnjima gledaocem, naročito mladim (jer o ljubavi je riječ)...."[25] Kulenovićeva sumnja u recepciju može se smatrati opravdanom jer u ovom periodu nastaju drame u avangardnom prosedeu, a Nametak se vratio baš prevaziđenom tradicionalnom melodramskom modelu oblikovanja motiva iz usmene književne tradicije. Nastala je kao uobličenje usmene pjesme *Svatovsko groblje na Morinama*[26] i uspjela je načelno približiti sva karakteristična obilježja svijeta iz predloška: borbu za Uminu ljubav bega Ljubovića i Mostarlije Muje, begovske ponos i nam, kule i oružje, majčina kletva itd. Njena spacifičnost ogleda se i u Nametkovom imenovanju likova drame, budući da se oni pod tim imenima ne spominju u baladi, tako Mujo Mostarlija postaje Halilbeg Lakišić, "beg Ljubović" Alibeg Ljubović, Umihana postaje Ajka itd. Ista imena koristio je i u romanu *Sreća mladog Ljubovića* Husejn Đogo Dubravić. Ova imena se ne spominju u onoj varijanti koju je zabilježio Kosta Horman, već u onoj koju je 1868. godine napisao Nikola I Petrović Njegoš[27] pod naslovom Ženidba bega Ljubovića: po narodno kazivanju, pa je naša pretpostavka da su se i jedan i drugi književnik referirali baš na ovu varijantu pjesme.

Za razliku od usmene pjesme, gdje Alibeg Ljubović dočekuje mladu u svom dvoru, u drami po Alibega dolazi Ajkin otac Hajdar-alajbeg Čengić i moli ga da zajedno odu na Morine, kako bi pronašli Ajku koju je Alibegov seizom Ibrahim oteo i poveo Alibegovoj kuli. Unošenje novih događaja u dramu vidljivo je i u scenama kada Hajdar-alajbeg sudbinu svoje kćerke Ajke predstavlja kao porodični usud (*da Morine će grob joj spremiti,/ko što su nekad pokrov mrtvački/ i mojoj ljubi bile spremile*). Nametak dramski sukob, zapravo, plete na nadmetanju tri roda (Lakišića, Ljubovića i Čengića), a raspliće tako što podražava (mimetizira) i slijedi onu "istinu" koja je već kolektivno usvojena kroz usmenu pjesmu.

Ondašnja književna kritika različito je reagirala na ovu dramu. Zajedničko svim tim tekstovima jeste skepsa kako će mladi reagirati na njen tematski okvir, jer ne ispunjava zahtjeve savremene publike. Posebno su zanimljive dvije kritičke procjene. Prva je Luke Pavlovića objavljena u Oslobođenju (br. 6587, str. 5) 1966. godine. On Nametku zamjera što nije uspio priču iz prošlosti predstaviti

[25] Valja ovdje napomenuti da je Abdurahman Nametak izvršio akcentuaciju Kulenovićeve *Stojanke majke Knežopoljke*.. Kako navodi, Kulenović se nije saglasio sa svim rješenjima njegove akcentuacije, ali bez obzira na mimoilaženja, Nametak je ipak poštovao želju autora. Usp. dr. Abdurahman Nametak, *Napomena*, u: Skender Kulenović: *Stojanka majka Knežopoljka*, Sarajevo: Svjetlost, 1967., str. 41.

[26] Horman, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka I*, Sarajevo: BZK "Preporod", 1996., str. 193.

[27] O popularnosti ove pjesme u Hercegovini i njenom utjecaju na roman *Sreća mladog Ljubovića* Husejna Đoge Dubravića pisao je Alija Nametak. Usp. Nametak, Alija: "Naš prošli roman", *Novi Behar*, br. 15 (1934-1935), str. 253.

u modernom ruhu, kao "dramu svijesti i odgovornosti", nego je "sa prevelikim respektom prema izvoru sačinio stihovni prikaz poznate legende, ne pokušavajući čak da joj dometne ponešto od savremenijeg misaonog koncepta ili slobodnije, nekonvencionalne dramaturške razrade."[28] Iz Pavlovićevog teksta vide se pozitivne reakcije publike na dramu, ali "to ne treba da bude potvrda prave orijentacije u transponovanju narodne poezije do savremenog gledaoca, zaokupljenog mnogo složenijim pitanjima egzistencije i okrenutog univerzalnijim problemima."[29] Drugu kritičku procjenu napisao je Miodrag Žalica u časopisu Život 1966. godine. Kao i Pavlović, on zamjera Nametku što je dramu oblikovao na "romantičarskom zanosu", jer se tako ne uspjeva približiti vremenu "u kojem živimo, sem da odgovori emotivnim interesima jedne određene publike."[30] Bez obzira na tradicionalna izvorišta ove drame, Žalica u njoj vidi i univerzalnu refleksiju "apoteoze pravde i poštenje", "borbe dobra i zla", čime se ona tako "približava našem vremenu."

Dosadašnje književnohistorijske studije ne spominju Nametkovu dramu *Hodočašće jednog mrava* iz 1970. godine (Mostar – Dubrovnik). Tekst drame nalazi se u biblioteci Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici. Riječ je o šapirografski umnoženom tekstu koji u osnovi donosi Nametkovu autobiografsku priču, iako znamo da se identitet autor u tekstu gubi u liku Profesora. Podudarnosti s Nametkovim životom vide se u nekoliko događaja koji su kompatibilni s njegovom biografijom: ime Profesora je Rob Milostivog (Abdurahman), progoni nakon šestojanuarske diktature,[31] gubljenje i traženje zaposlenja, boravak u logoru itd.

---

[28] Pavlović, Luka: "Vraćanje davnim izvorima", *Oslobođenje*, br. 6587 (1966), str. 5

[29] Pavlović, Luka: "Vraćanje davnim izvorima", *Oslobođenje*, br. 6587 (1966), str. 5

[30] Žalica, Miodrag:" Narodno pozorište Mostar (Abdurahman Nametak, Legenda o jednoj ljubavi)", Život, br. 12 (1966), str. 118.

[31] U tekstu *Uspomene na Ljudevita Jonkea, Luju* (napisan 1980) Alija Nametak bilježi sljedeće događaje u vezi s Abdurahmanom Nametkom: "Kad je nastupio šestojanuarski režim, bili smo obojica na IV. godini studija. Ali dok smo bili na III. godini, za vrijeme ljetnih ferija, pisao mi je Lujo da mu kupim u Mostaru revolver. To pismo mi je pisao glagoljicom. Kupio sam revolver s bubnjem, ali tek s dva metka. Obradovao se, a zašto mu je trebao nisam ga ni pitao ni znao. Kad su se počele grijati sobe u Domu, dobivali smo dnevno po jednu "kovu" drva. Bilo je tu i malo debljih komada koji bi jedva stali u peć. Lujo je jednom, kad mene nije bilo u sobi, pucao u kladu, ali srećom nije se čulo ni odakle je došao pucanj. Bio je zadovoljan revolverom. Bio sam vrlo nepraktičan jer sam čuvao svu poštu i onu možda od pola godine. Jedne večeru pokucaše dva policajca na sobna vrata i odmah pokupiše sa stola moju poštu, a pitali imam li oružja. Oružja nije bilo ni u mene ni u Luje, koji je valjda već nekamo poslao revolver. Istovremeno je bila premetačina sobe u kojoj je bio moj brat Abdurahman. Lujo je ostao u sobi, a mene i Abdurahmana odveli su u policiju u Petrinjskoj ulici, gdje je bilo u velikoj sali na IV. katu oko četrdesetak studenata. Bilo je dosta živahno, ali ja sam

Rekonstruirajući vlastitu prošlost, Profesor propituje ispravnost nekih vlastitih životnih postupaka, kako bi uvidio "na kojem je raskršću napravio pogrešan korak" jer je na svom životnom putu "uvijek nekome kriv ili uvijek za nešto kriv." Prisjećanje na neke trenutke iz prošlosti potaknuto je Profesorovim razgovorom sa suprugom Almom. Taj njihov razgovor čini osnovu dramske radnje dok Profesorova prisjećanja Nametak montira u pojedinačne prizore. Ti prizori zapravo su isječci nekih važnih događaja iz Profesorove prošlost u kojima on pokušava propitati svoju moralnu odgovornost za neke učinjene postupke. Prva etička dilema vezana je za djevojku Malu koju je upoznao na studiju. Budući da ju je otac obećao udati za nekog bogatog starca, kako bi obezbijedio budućnost svojoj djeci, ona je zamolila Profesora da je oženi kako bi se spasila. Nakon što je on razgovarao s njenim ocem i saznao razloge zašto je želi udati, Profesor joj nije mogao pomoći jer su razlozi njenog oca bili suviše "racionalni" – spasiti tako ostalu djecu od gladi – bez obzira na to što je njena sudbina tim činom bila upropaštena. I u drugim bljescima sjećanja, autor propituje svoje postupke, s tim što su ovi događaju više prožeti nekim ideološkim i društveno-političkim okolnostima. Tako, naredno prisjećanje vezano je za protjerivanje iz službe zato što su ga "jednom obilježili kao separatistu, a drugi put kao komunistu", a u

naslonio glavu na stol i odmah zaspao. Malo prije ponoći prozvali su mene i Abdurahmana. Iza sna otišli smo u jedno predsoblje, gdje je brat ostao, a ja ušao u sobu nekog šefa. Pošta je bila nedužna: najviše očevih pisama, a i jedno pismo mojega bivšeg profesora i narodnog poslanika Saliha Baljića, koji je bio jedno vrijeme i gradonačelnik Mostara. Čestitao sam mu na izboru za načelnika, a on mi se opširno zahvalio. To je pismo bio dokaz tome višem službeniku, kojega sam i inače otprije susretao jer je bio svake večeri po službenoj dužnosti u prvom redu kazališne sale, a i ja sam bio "i kuhan i pečen" u kazalištu. Poznavao me je iz viđenja, a onda me je pitao što znam o "Reuniji". Nisam znao što je to, a on mi je onda objasnio da je, u pogledu tadanje političke situacije među studentima, došlo do spajanja dviju studentskih grupa: Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke. Ja sam bio u HSS, a nisam ni znao da je došlo do toga spajanja. To je izvršeno bez pitanja svih studenata članova tih dviju grupa. Dao mi je korespondenciju i pustio me u predsoblje. Ni Abdurahman nije ništa znao o Reuniji, pa je i on oslobođen. I glagoljsko pismo sam dobio, a ne bi valjalo ni za me ni za Luju da je netko od službenih poznavao glagoljicu. (...) Mislim da sam nešto kasnije, ali prije 1960., počeo objavljivati i u drugoj publicistici ponešto pod prezimenom Nametak. Lujo mi je i usmeno i pismeno davao podatke i savjete o ljudima i pojavama jer ja nisam dobro poznavao svijet nakon dugog tamnovanja. Njegova je zasluga da mi je Akademija (JAZU) objavila rad o Atlagićima u povijesti i narodnoj tradiciji i o rukopisnim rječnicima tursko-hrvatskosrpskog jezika. Nije Lujo samo mene protežirao i pomagao mi, nego je i mome bratu dru Abdurahmanu pomogao i predložio ga za redovnog profesora za književnost i kulturu jezika i općeg obrazovanja na Fakultetu za građevinske tehničare u Mostaru." Usp. Alija Nametak: "Uspomene na Ljudevita Jonkea, Luju", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*, vol. 55 (2008), br. 1, Zagreb.

službu se ponovo nije mogao vratiti jer ga nisu htjeli primiti u vojsku. Ovaj događaj kompatibilan je s događajima iz života Abdurahmana Nametka, kao i oni događaji koji se poslije, kao sjećanja, javljaju u drami, a riječ je o njegovom boravku u logoru, sukobu s kolegama u školi zbog političke manipulacije djecom, principijelnog odbijanja Načelnika i Stranca (Malin muž) da stipendiraju njegovog sina itd. Sva ova sjećanja javljaju se kao prateći prizori osnovnoj dramskoj situaciji, svi likovi koji se dodatno javljaju u drami oživljeni su u Profesorovoj svijesti. Tako inscenirana prošlost kroz sjećanja postaje sadašnjost u scenskom izvođenju. Kroz cijelu dramu provlači se moralnost, principijelnost i poštenje glavnog lika, bez obzira na situacije i okolnosti u kojima se našao. Naravno, Nametak ovom dramom indirektno nastoji i skinuti nepravednu stigmu sa svoje porodice nametnutu nakon Drugog svjetskog rata, što se naročito vidi u sceni o Profesorovom ocu. Ovu tvrdnju dodatno potkrepljuje činjenica da je Nametak režimske progone glavnog lika smjestio u Kraljevinu Jugoslaviju. Osim toga, inscenirajući "dramsku biografiju" glavnog lika, Nametak pokazuje i tešku sudbinu moralno dosljednog pojedinca, koji se našao u raljama politike i ideologije, ali ako je privržen moralnim načelima, pojedinac ipak može prevladati prepreke i nedaće kojima je izložen. To se naročito vidi na kraju drame, kada Profesor odbija stipendiju za sina, iako se nalazi u teškoj materijalnoj situaciji, kako ne bi na taj način bio ucijenjen od vlasti da se povinuje nečemu što nije u skladu s njegovim etičkim i moralnim principima. To što je on naslijedio od oca, nastoji prenijeti i na svoju djecu, nadajući se da će i oni "imati čvrstu kičmu i da je iz slabosti i nemoći neće saviti."

PROFESOR

... Ali, hoću da budem sličan onome mravu koji je prošao na hadžiluk... Kada su ga upitali zašto je pošao na tako dalek i beznadežan put i kada su mu rekli da nikada neće stići do cilja, on je odgovorio: "Ne znam hoću li ikada stići na cilj, ali ako i umrem na putu, znaću da sam umro na lijepom i korisnom putu"

OTAC

(iz portreta iznad stola sumornim glasom): Zapamti, sinko, čovjek je najtvrđi most! (nestaje)[32]

Budući da je nekoliko puta i poslom bio vezan za pozorište, Nametak se okušao i kao reditelj nekoliko dramskih komada. Dok je bio upravitelj Narodnog pozorišta u Banjoj Luci 1944. godine, bio je reditelj drame *Iza mušebeka*

[32] Nametak, Abdurahman: *Hodočašće jednoga mrava* (rukopis), Mostar –Dubrovnik, 1970., str. 81.

Sulejmana Alečkovića, a u Narodnom pozorištu Mostar drame *Trojica* Marijana Matkovića 1956/57. godine. Nakon što se zaposlio kao lektor 1959. godine u Narodno pozorište Mostar, lektorirao je desetke dramskih tekstova za djecu (npr. *Kekec, La Fontenove basne, Mala vila – zlatna ribica, Buco, neću, neću..., A sve to u čast Lenjina itd.*)

Abdurahman Nametak je, 1968. godine, uradio i scensku adaptaciju romana *Ho-ruk* Hasana Kikića.[33] Povod za adaptaciju bila je proslava 25. godišnjice Republike (29. 11. 1943. – 29. 11. 1968.) i 26. godišnjica (1942) "tragične smrti književnika – revolucionara Hasana Kikića". Nametkova scenska adaptacija podijeljena je na tri dijela (*Platna subota, Šuma gori, Udarac pesnicom*) i u njoj igra više od dvadeset likova. On pokušava uprizoriti događaje Kikićevog romana bez značajnijih odstupanja od osnovne tematske i ideološke strukture teksta, a posebno od onih događaja koji su zasnovani na nekim opozicijama, kako bi drama dobila što bolji i kvalitetniji sukob. Tako se u tekstu adaptacije mogu vidjeti doslovno preneseni dijalozi kao i ubačeni dijelovi koji se uopće ne javljaju u romanu. Detaljnom komparativno-tekstualnom analizom teksta romana i drame mogu se uočiti permutacije događaja iz romana u tekstu drame, u romanu neke rečenice izgovara jedan lik, a u drami drugi itd. Bez obzira na ova odstupanja, Nametak je, ipak, slijepo slijedio prototekst, što se, naravno, može pripisati njegovoj želji da se što vjernije predstavi Kikićev roman, na jednoj strani, ali i možda i amaterizmu i nespremnosti da tekstu romana priđe na posve jedan nov i drukčiji način, na drugoj. O slijepom slijeđenju predloška piše i Abdurahman Nametak u tekstu *Razmišljanje o scenskoj realizaciji Kikićevog romana Ho-ruk*.

> „Negdje pred rat pročitao sam prvi put roman hasan Kikića *Ho-ruk* i neki pasaži u romanu ostali su mi u trajnom sjećanju po svojim dramskim akcentima. Zamišljao sam: kako bi neki momenti iz romana snažno odjeknuli s pozornice! No, za neki dramski rad, osjećao sam, nisam imao ni snage ni afiniteta. (...) Sam roman ne pruža zahvalnu građu za dramatizaciju, ali pruža finu tematsku materiju da se u scenskom obliku pred gledaoce iznese jedan buran period naših prilika pred Drugi svjetski rat i istakne ona revolucionarna neprekinuta nit u predratnom, revolucijskom i postrevolucijskom periodu. (...) Poštovao sam potpuno autora, ne da bi se bojao dopisivati dijaloge (iako ih je dopisivao, ali oni nisu narušavaliuspostavljenu logiku svijeta romana N. R.) nego da ne bi iznevjerio pisca, a time i vjerovatnost i realnost likova i situacije. (...) Da li je literarna adaptacije romana uspjela, da li je ona ono što je pokojni autor u romanu rekao, ne znam; kritika će prosuditi. (...) Iako je ponekad predstava bolja od teksta, autor teksta uvijek osjeća da je oštećen, reklo bi se: pokraden.[34]

[33] Kostimograf za ovu scensku adaptaciju bio je Zuko Džumhur.

[34] Povodom ove dramske adaptacije Skender Kulenović napisao je tekst *Jedno sjećanje na Hasana Kikića.* U tekstu on, između ostalog, kaže: " Poduhvat Abdurahmana Nametka da adaptira za scenu roman *Ho-ruk* Hasana Kikića probudio je u meni sjećanje na jedan Kikićev poduhvat iz 1942. godine, april mjesec." U tekstu Kulenović govori o tome kako je Uroš Dre-

Abdurahman Nametak – nezaobilazna figura u proučavanju bošnjačke književnosti

Nemjerljiv je doprinos Abdurahmana Nametka i na polju proučavanja historije bošnjačke književnosti, kako novije, tako i one starije. Kao što u književnosti postoje književni generali – nosioci određene epohe – tako postoje i generali u proučavanju historije jedne nacionalne književnosti. Među tim generalima, nepravedno zapostavljeno[35] (M. Begić, M. Rizvić, E. Duraković, M. Maglajlić, itd.) našlo bi se sigurno i ime Abdurahmana Nametka. Nametak se primarno bavio izučavanjem, sistematiziranjem i opisivanjem književne prošlosti Bošnjaka, najprije austrougarskog perioda, a potom i književne baštine koja je nastala u osmanskom periodu – alhamijado književnost. Baveći se temeljnim istraživanjima, njegovi radovi, studije i antologije u nekim segmentima su pionirski zahvati na polju bošnjačke književnosti i kulture. Neke njegove naučne domete do danas nauka nije uspjela nadmašiti. Bez obzira što je ovo sintetski tekst, potrudit ćemo se da ipak približimo sve ono što je Nametak uradio za historiju bošnjačke književnosti. Sljedbenici savremenih pristupa analize književnoga teksta mogli bi polemizirati s nekim njegovim čitanjima i analizama, ali u vremenu u kojem su nastajala ta istraživanja bila su doista avangardna.

Prvi ozbiljniji tekst napisao je o dr. Mirzi Milivoju Maliću. Riječ je o nekrologu objavljenom u Novom Beharu 1935-1936. godine (br. 7, str. 113-115) u kojem donosi nekoliko zanimljivih događaja iz Malićeva života. Nametak je Malića upoznao dok je bio na studijskom boravku u Parizu. Zanimljive detalje donosi o njihovom druženju, naglašavajući naročito da je Malić rođen u Imotskom u kršćanskoj porodici i da je 1920. godine prihvatio islam u Zagrebu pred vojnim imamom Muharemom ef. Hasanbegovićem.

> „Na proučavanje Islama – pripovijedao mi je jednom zgodom u Parizu negdje 1932. godine – bacio sam se savim slučajno. Kao đak sedmoga razreda gimnazije prolazio sam jednog dana godine 1917. ispred jedne knjižare na Šušku. Razgledajući knjige u izlogu knjižare opa-

---

nović naredio ubistvo Hasana Kikića, a on se uspio spasiti zahvaljujući njegovom zamjeniku, Kikićevom poznaniku. Također, u ovom tekstu Kulenović svjedoči i posljednjem napisanom Kikićevom tekstu, drami *Partizani idu* (jednočinka), a koja je inspirirana prethodno spomenutim događajem.

Usp. http://oshasankikic-gradacac.com.ba/dobrota_bivanja/Gradacac/Gradacac_Materijal.Htm (preuzeto 27. 11. 2018.)

[35] Kao i književnohistorijski i književnokritički radovi M. Hadžijahića, M. Traljića itd. U novije vrijeme o Nametkovom doprinosu proučavanju književnosti pisao je Sanjin Kodrić u knjizi *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost* (2018). Usp. Sanjin Kodrić: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

> zio sam neku malu knjižicu sa žutim koricama i zelenim polumjesecom i zvijezdom. Bila je to knjiga merhuma Muhameda Seida Serdarevića: "Istinitost Božijeg bivstva i Muhamedova poslanstva", što ju je izdala Muslimanska biblioteka u Mostaru..."[36]

Pored ovih zanimljivih detalja, Nametak kazuje i o njegovom zanimanju za orijentalno-islamsku kulturu, o njegovim prijevodima dijela o islamu, kao i o njegovoj disertaciji o *Bulbulistanu* Fevzije Mostarac (Blagajac). Kako navodi Nametak, Malić je originalni tekst *Bulbulistana* uzimao iz Sveučilišne biblioteke u Bratislavi, i to iz fonda biblioteke koji je nekada pripadao Safvet-begu Bašagiću. Nametak, također, spominje da je Malić imao u rukopisu knjigu od 300 do 350 stranica ispisanu citatima i bilješkama koje su mu trebale poslužiti za pisanje knjige "Zašto sam prešao na Islam". Na kraju donosi i podatak da je Narodna uzdanica dala Maliću jednokratnom pomoći kada je izgubio državnu stipendiju.

Prvi književnokritički tekst Abdurahman Nametak napisao je o književniku Edhemu Mulabdiću (naslov *Edhem Mulabdić* 1936 – 1937. godine u Glasniku Jugoslovenskog prosvjetnog društva, br. 7, str. 541-551.) dok je bio angažiran kao nastavnik u Bihaću. Ovo je ujedno i dotad najcjelovitiji tekst o poetičkoj i tematskoj klasifikaciji Mulabdićevog književnog djela (romana, pripovjedaka i drama). Posebnq karakteristika ovog teksta su "objasnidbene strategije" kojima Nametak operira pri opisivanju njegove poetike, jer se one gotovo ništa ne razlikuju od onih kojima se koristi današnja bošnjačka interpretativna zajednica. Na početku rada Nametak, između ostalog, donosi i jedan nacrt razvoja "književnosti bosansko-hercegovačkih muslimana" od 1463. godine pa do dolaska austrougarske uprave u Bosnu.

Uvodni dio ovoga teksta treba posmatrati u kontekstu tekstova koje je Nametak napisao kasnije, naročito tu mislimo na književnohistorijsku studiju *Muslimanski književni pokret* (1939), a zatim i na *Izbor hrvatsko-muslimanske pripoviedke (1943)* te monografiju *Musa Ćazim Ćatić* (1965). Ovaj Nametkov tekst možemo smatrati ishodištem svih njegovih razumijevanja bošnjačke književnosti austrougarskog perioda, budući da u njemu nagovještava sve ono što će biti napisano u kasnijim tekstovima i studijama. Za razliku od svih kasnijih tekstova, ovaj tekst najmanje ima terminoloških neujednačenosti u vezi s imenovanjem književne prakse Bošnjaka iz ovog perioda. U njemu naciju („bosanskohercegovački muslimani od svih nacija i Bosna od svih pokrajina" *o.p. N.R. pokrajina u Osmanskom Carstvu*) i književnost definira kao jedinstvenu i zasebnu. U ovom tekstu nagovještava se konstrukcija književnohistorijske studije *Muslimanski književni pokret* u kojoj on prati početak i razvoj bošnjačke književnosti preporodnog perioda (1878 – 1918.). Za razliku od teksta o E. Mulabdiću, u *Musli-*

[36] Nametak, Abdurahman: "Merhum dr. Mirza Abdurrahman M. Malić", *Novi Behar*, br. 7-8 (1935-1936), str. 113-115.

manskom književnom pokretu osjeti se snažnija autorova prohrvatska orijentacija, terminološka zbrka i dvojba u vezi s definiranjem bošnjačke književne prakse austrougarskog periodu, ali, ipak, kako primjećuje Sanjin Kodrić, Nametak ovu literaturu tretira kao zasebnu i samosvojnu književnost.[37] Iako je ova književnohistorijska studija bila nepoznata današnjoj naučnoj javnosti, u tekstu *Prof. Abdurahman Nametak* objavljenom u listu *Osvit* 1943. godine (br. 68, str. 6) ipak se spominje ova studija, gdje stoji da Nametak "imade dalje za tisak pripremljenu poviesnu studiju "Muslimanski književni pokret", u kojoj je prikazan početak i razvoj muslimanske književnosti u Bosni i Hercegovini." Nametak je književnost ovog perioda podijelio na dva književnohistorijska razdoblja: *Razdoblje od 1878. do 1900.* (Mehmedbeg kapetanović Ljubušak, Rizabeg Kapetanović Ljubušak, Ibrahimbeg Deftedarević, Abdulah Džinić, Mehemed H. Seidović, Osman Šahinović itd.), *Razdoblje od 1900. do 1914. godine* (Edhem Mulabdić, Safvetbeg Bašagić, Hajdar Fazlagić, Alija Ćatić, Nafija Sarajlić, Mustafa Vehabović itd.). Bez obzira na to što je riječ o književnohistorijskoj studiji koja u osnovi počiva na pozitivističkom i bio-bibliografskom razumijevanju književnih procesa, značaj ove studije je nemjerljiv, naročito za vrijeme u kojem nastaje.

S druge strane, ovu književnohistorijsku studiju, naročito njen uvodni dio, treba komparativno analizirati s predgovorom Nametkovog antologijskog izbora *Izbor hrvatsko-muslimanske pripoviedke* (1943), jer je predgovor proizišao iz uvodnog dijela *Muslimanskog književnog pokreta.* Komparativnom analizom jasno se vidi da je Nametak retuširao tekst rukopisa, prilagodivši ga zvaničnim ideološkim konjukturama. Tako u onim dijelovima gdje Nametak u književnohistorijskoj studiji *Muslimanski književni pokret* "književnost bosanskohercegovačkih muslimana" (bošnjačku) tretira kao samostalnu, u predgovoru *Izbora* takvo što biva retuširano i prilagođeno nastaloj interpretativnoj zajednici.[38] Nije

[37] Usp. Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018., str. 166-174.

[38] Na nekoliko primjera pokazat ćemo kako je izvršeno retuširanje teksta: *Muslimanski književni pokret* (MKP*) i Izbor hrvatsko-muslimanske pripoviedk*e (AHMP).

1.

„Književnost bosanskohercegovačkih muslimana na narodnom jeziku, iako relativno dosta bogata, ostala je uglavnom, nepoznata i dobrim dijelom nepriznata i širokim narodnim slojevima i dobrim dijelom obrazovane sredine našeg naroda. Ta književnost nastala je i razvijala se pod sasvim drugačijim okolnostima nego književnost Hrvata i Srba katoličke i pravoslavne vjeroispovjesti. Ona je imala dodirnih tačaka s njima u jednom jasno izraženom nacionalnom karakteru, ali u početku stranim anacionalnim pismom ona je ostala nepoznata suplemenicima drugih vjeroispovjesti i u doba njenog stvaranja, kao i u doba njenog umiranja, i najposlije u doba njenog kasnijeg preporoda. Radi toga ta stara hrvatska muslimanska književnost XVII, XVIII i skoro cijelog XIX stoljeća čini zasebno jedno poglavlje i u historiji hrvatske muslimanske književnosti, i u historiji jugoslovenske književnosti uopće." (MKP)

samo izvršeno retuširanje teksta na ideološkoj osnovi, nego su i neki dijelovi potpuno izbačeni, pa tako u predgovoru *Izbora* uopće nema dijela koji govori o razvoju bošnjačke književnosti osmanskog perioda. Razlog za izostavljanje ovog dijela može biti u tome što je Nametak u ovom poglavlju rukopisa promicao samosvojnost bošnjačkog kulturnog identiteta, prepoznavši to u činjenici da su plemići u početku imali "kud i kamo razvijeniji nacionalni osjećaj nego vjerski...", što, naravno, nije odgovaralo onovremenom ideološkom provizoriju. Izostavljeni su i dijelovi o bogumilstvu kao ishodišnoj tački identiteta, kao i dijelovi o Gradaščevićevoj borbi za samostalnost Bosne. Također, u predgovoru *Izbora* izostavljeno je cjelokupno poglavlje "Razdoblje od 1878. do 1900. godine" iz *Muslimanskog književnog pokreta,* a razlog za takvo što mogao bi biti u tome što se u ovom periodu pokreće "bošnjačko pitanje" (npr. časopis *Bošnjak* itd.). Ovdje su navedeni samo neki dijelovi koji su retuširani i prilagođeni novim društvenim okolnostima, ali u ova tri teksta, kao i u uvodnom dijelu u Nametkovu monografije o *Musi Ćazimu Ćatiću*, može se pratiti neujednačeno i oprečno terminološko određenje bošnjačke književne prakse austrougarskog doba.

O Nametkovoj *Izboru* napisan je značajan broj prikaza 1943. godine, a posebno se izdvajaju tekstovi objavljeni u časopisu *Osvit*. U spomenutom tekstu *Prof. Abdurahman Nametak* najavljuje se *Izbor,* kao i priprema *Izbora hrvatsko-musli-*

„Književnost bosanskohercegovačkih muslimana na hrvatskom jeziku, iako relativno dosta bogata, ostala je uglavnom, nepoznata i dobrim dijelom nepriznata i širokim narodnim slojevima i dobrim dijelom obrazovane sredine našeg naroda. Ta književnost nastala je i razvijala se pod sasvim drugačijim okolnostima nego književnost Hrvata katoličke vjeroizpoviesti. S ovom je ona imala dodirnih tačaka s u njenom jasno izraženom nacionalnom karakteru, ali u početku stranim nenarodnim pismom ona je ostala nepoznata suplemenicima drugih vjeroizpoviesti i u doba njenog stvaranja, kao i u doba njenog umiranja, i najposlije u doba njenog kasnijeg preporoda. Zbog toga stara hrvatska muslimanska književnost XVII, XVIII i skoro cijelog XIX stoljeća čini zasebno jedno poglavlje i u poviesti hrvatske muslimanske književnosti, i u poviesti hrvatske književnosti uobće." (IHMP)

2.

„A rad na procvatu književnosti tog doba bio je toliko intezivan i plodan po broju književnika i po broju književnih djela, da zaista sačinjava zasebno poglavlje u kulturnoj historiji bosanskohercegovačkih muslimana." (MKP)

„Rad na procvatu književnosti tog doba bio je toliko intezivan i plodan po broju književnih priloga, da zaista sačinjava zasebno poglavlje u kulturnoj poviesti hrvatskih muslimana." (IHMP)

3.

„Stvaranje nove bosanske muslimanske književnosti nije nastupilo odmah iza okupacije (...) počinju kulturno djelovati među narodom i stvarati na narodnom jeziku suvremenu književnost sa izrazito prosvjetiteljskom tendencijom. " (MKP)

„Stvaranje nove hrvatske muslimanske književnosti nije nastupilo odmah iza okupacije (...) počinju kulturno djelovati među narodom i stvarati na hrvatskom jeziku suvremenu književnost sa izrazito prosvjetiteljskom tendencijom." (IHMP)

manske pripoviedke (1918 – 1941.).[39] Nakon što je ugledala svjetlo dana, u istom časopisu objavljena su dva prikaza: *Izbor hrvatske muslimanske pripoviedke* (br. 86, str. 6) i tekst *Uz Nametkov 'Izbor hrvatske muslimanske pripoviedke'.* U prvom tekstu anonimni autor detaljno analizira sadržaj antologije, posebno stilsko-formacijska obilježja (romantičarski i realistički pravac) pisaca. Naročito naglašava da generaciju pisaca ovoga perioda čine oni pisci koji su se obrazovali u novim društvenim okolnostima, tj. evropskim. Iako nastaje pod utjecajem ondašnjih ideoloških okolnosti, u tekstu se potenciraju dva važna segmenta ove antologije: (1) da se "oda priznanje jednoj književnoj generaciji bosanskih pisaca" i (2) "da mlađe generacije našeg svieta, naročito školske omladine, upoznaju stvaralačke napore naših prethodnika i vide kako su oni pisali, mislili i radili." Na drugoj strani, tekst *Uz Nametkov 'Izbor hrvatske muslimanske pripoviedke* nije osvrt na sadržaj antologije, već je riječ o tekstu koji sugerira pisce koji bi se trebali naći u narednom Nametkovom izboru, pa se tako, između ostalog, navodi Fadila Kurtagića, Nazifa Resulovića, Ahmeda Muradbegovića, Rasima Filipovića, Abdurahmana Nametka, Maka Dizdara, Ilijasa Dobardžića, Hasana Kikića, Aliju Nametka, Ćamila Sijarića, Envera Čolakovića itd. Uz Nametkov *Izbor*, ovaj tekst pokušaj je skiciranja kanona bošnjačke književnosti do 1941. godine.

Nametkovo proučavanje književnosti austrougarskog perioda nastavilo se i nakon 1945. godine, a posebno dok je pisao doktorsku disertaciju o književniku Musi Ćazimu Ćatiću. Nakon S. Bašagića, koji je svoju doktorsku disertaciju napisao o bošnjačkim književnicima osmanskog perioda, A. Nametak je napisao prvi doktorat o jednom pisacu iz novije bošnjačke književnosti. Doktorirao je 1957. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorska disertacija je publikovana 1965. godine. Zašto je Nametak ovoliko dugo čekao na publikovanje disertacije, možda se krije u tome što je Ćatićev mecena Ademaga Mešić bio proskribiran nakon Drugog svjetskog rata.

U ovoj studiji Nametak se, prije svega, bavi određenjem književne prakse "bosanskohercegovačkih muslimana" u kontekstu jugoslavenske književnosti. I u njoj Nametak bošnjačku književnu praksu definira kao specifičnu i samostalnu, s tim da na nekoliko mjesta kritizira određena terminološka definiranja nacije, jezika itd. Na drugoj strani, njegov književnohistorijski i književnokritički pristup književnom djelu Muse Ćazima Ćatića veoma je raznovrstan: od pozitivističkog, preko versifikacijskog pa do poetičkog i interpretativnog. Nametak je sigurno prvi bošnjački književni kritičar i historičar koji se kod nas bavio versifikacijom stiha, a na takvo što sigurno je utjecala i zagrebačka književnokritička

[39] Također za tisak pripremio: Antologiju hrvatsko-muslimanske pripoviedke I. dio (1878.–1918.), a sada priprema Antologiju hrvatsko-muslimanske pripoviedke II. dio (1918.–1941.)." Anonim: "Prof. Abdurahman Nametak", *Osvit*, br. 68 (1943), str. 6.

škola koja je veliku pažnju posvećivala pitanjima metrike i stila u književnosti. Iako je riječ o prvoj zaokruženoj studiji o ovom pjesniku – koja je otvorila različite aspekte Ćatićeva djela – njen odjek, međutim, kod kasnijih kritičara Ćatićeva djela (npr. M. Rizvić, E. Duraković, E. Kazaz i dr.) bio je veoma slab. Prvih prikaza ove Nametkove studije napisao je Alija Isaković u *Oslobođenju* 1966. godine (br. 6405, str. 8) u kojem naglašava važnost ove monografije: "... Nametak nam izlaže: društveno-ekonomske, političke i kulturne prilike vremena u kojem je živio Ćatić, njegov život, zapise i sjećanja o njemu, pisma njegova:zatim govori o Ćazimovoj poeziji, o rukopisnoj ostavštini, o prozi koju je prigodno pisao (eseje, studije, članci),, o njegovom prevođenju s orijentalnih jezika[40]; piše o Ćazimovom pjesničkom jeziku, o utjecajima i poređenjima, iznosi bibliografiju i iscrpnu literaturu."[41] Osim Isakovića, valja spomenuti i nedavnu studiju Elbise Ustamujić *Doprinos Abdurahmana Nametka recepciji književnog djela Muse Ćazima Ćatića*.[42] Abdurahman Nametak je 1965. godine priredio Ćatićeve *Odabrane pjesme*, a 1968. godine *Sabrana djela I i II*.

Da je, uistinu, Abdurahman Nametak bio usredsređen na temeljna istraživanja iz oblasti književnosti i kulture, potvrđuje i tekst *Nepoznata 'Ganibegovica' i 'Hasanaginica',* objavljen 1966. godine u časopisu *Narodno stvaralaštvo (Folklor*) 1966. godine (god. 5, sv. 20.). Nametak se usredsređuje na baladeskni motiv o smrću rastavljenim dragim, komparirajući tekstove *Hasanaginice* i *Ganibegovice*. On zaključuje da je potonja pjesma "jedini primjer da muž ne može preživjeti preudaju svoje bivše žene i od žalosti umire, iako ju je on otjerao."[43] Nametak donosi cjelovit tekst pjesme i vrši detaljnu usporedbu sa *Hasanaginicom* na tematsko-motivskom i jezičkom planu. Valja odmah kazati da ovdje nije riječ o pjesmi *Glavu veže Ganibegovica*, koju je zabilježio Salih Mešić u zbirci *Sa gornjeg čardaka,*[44] već o pjesmi koju je Abdurahman Nametak "čuo od Paša-

[40] Alma Spahi u doktorskoj disertaciji *Recepcija turske književnosti u Bosni i Hercegovini u XX vijeku* polemizira sa zaključcima Abdurahmana Nametka o Ćatićevim "proznim tekstovi" (*Galib-dede i Misticizam i utjecaj Perzijanaca na osmanlijsku književnost*), naročito sa stavovima da oni imaju više kulturno-istorijsku vrijednost nego naučnu. Za ovu autoricu je neprihvatljiv sud da Ćatićeve tekstove ne karakterizira naučna studioznost. Spahi, Alma: *Recepcija turske književnosti u Bosni i Hercegovini u XX vijeku* (Doktorska disertacija), Beograd: Filološki fakultet, 2016.

[41] Isaković, Alija:"Abdurahman Nametak: Musa Ćazim Ćatić", *Oslobođenje*, br. 6405 (1966), str. 8.

[42] Ustamujić, Elbisa: "Doprinos Abdurahmana Nametka recepciji književnog djela Muse Ćazima Ćatića", *Godišnjak*, BZK Preporod, 2015., str. 340-350.

[43] Nametak, Dr. Abdurahman: "Nepoznata 'Ganibegovica' i 'Hasanaginca', *Narodno stvaralaštvo. Folklor*, god. V, sv. 20 (1966), str. 1434.

[44] Ovu zbirku od 120 pjesama priredili su Munib Maglajlić i Smail F. Terzić 1976. godine, a do ovog priređenog izdanja pjesme su objavljivane u Novom Beharu od 1927. do 1929. godine.

ne Begović, rođene Džoklo, starice od osamdeset godina, koju je čula i naučila kao djevojčica prije otprilike 65 godina od "Vranjevke", majke u Hercegovini poznatih i davno umrlih pjevača uz gusle muslimanskih junačkih pjesama Murata i Ahmeta Jamakovića – Bucmana iz Rotimlje."[45]

Pred kraj života Abdurahman Nametak posvetio se izučavanju bošnjačke pučke književnosti – alhamijado literature. Njegov doprinos u proučavanju i afirmiranju ove literature je od velikog značaja, a to, prije svega, potvrđuju tekstovi, monografije i hrestomatije: *Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslavenskih književnosti* iz 1979. godine, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, *Muhamed Rušdi: monografija i tekstovi*, *Abdullah Bjelevac* iz 1981., te, na kraju, njegov posljedni tekst Čiji je pjesnik Mehemed Erdeljac iz 1982. godine. Već u prvom tekstu *Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslavenskih književnosti* Nametak se studiozno bavi historijom razvoja i bilježenja alhamijado literature, posebno naglašavajući njenu bosansku posebnost, izostavljajući one tekstove koji su nastali izvan teritorije Bosne (npr. Sandžak). Iako je ovaj tekst u osnovi sličan tekstu *Uvod* u *Hrestomatiji bosanske alhamijado literature,* valja kazati da Nametak u tekstu, i to na samom početku, polemizira sa konstatacijama Otta Blaua da je ova književnost "hibridna", smatrajući to "neosnovano i gotovo obezvređivački."[46] On sintetski prolazi kroz historiju razvoja alhamijado poezije (68 tekstova) i proze (13 tekstova) od 17. do 20. stoljeća,[47] prateći tematsko-motivsko raslojavanje ove literature: od ljubavne (M. Erdeljac, U. Čuvidina itd.) i religijske (A. Sirrija, A. Ilhamija, H. Kaimija itd.), preko buntovne (M. Pruščanin, J. Livnjak, M. Firaki itd.), moralno-didaktičnem poezije (Murad-beg Čengić[48], A. Karahodža, A. Sadiković itd.), pa do ilmihala (A. Ilahmija), ljekaruša, dova i hićaja itd. Pored literarnih tekstova, na kraju donosi i popis časopisa iz austrougarskog perioda koji su izlazili na arebici (Ta-

Mešićeva pjesma od 60 stihova motivski se razlikuje od ove pjesme, dok je Nametkova i dosta duža pjesma (119 stihova).

[45] Nametak, Dr. Abdurahman: "Nepoznata 'Ganibegovica' i 'Hasanaginca', *Narodno stvaralaštvo. Folklor*, god. V, sv. 20 (1966), str. 1436. Od istog ovog pjevača je i Alija Nametak zabilježio većinu pjesama za zbirku *Narodne junačke muslimanske pjesme*.(Usp. Sead Šemsović: "Smailagić Meho – usporedna analiza dviju pjesama istog naslova", *Almanah*, br. 31-32 (2005), str. 291-317.)

[46] Nametak, Abdurahaman: "Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslavenskih književnosti", *Radio Sarajevo – treći program*, br. 24 (1979), Sarajevo, str. 478.

[47] Nakon Abdurahmana Nametka, rasvjetljavanju ove literature doprinio je Muhamed Huković u knjizi *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci* (1986).

[48] Prema A. Nametku, autor pjesme *Avdija* nije Jusuf-beg Čengić, kako to tvrdi Mehmed-beg Ljubušak, nego Murad-beg.

rik, Misbah, Muallim). Iako je do ove studije bilo napisano nekoliko tekstova o alhamijado književnosti (Ćorović – Kemura, Alija Nametak, Ibrahim Kemura, Muhamed Hadžijahić, Osman Asaf Sokolović itd.), ona je, ipak, najobuhvatniji uvid u ovu literaturu. Muhamed Ždralović, referirajući se na ovaj Nametkov tekst, polemizira sa terminološkim određenjem ove literature kao alhamijado (A. Nametak termin preuzeo od Fehima Bajraktarevića). Ždralović smatra da bi se ova literatura trebala terminološki odrediti kao "adžamijska", navodeći za tu tvrdnju podrobno lingvističko obrazloženje.[49] Međutim, Nametak je uradio veliki posao pažljivo iščitavajući i akcentirajući tekstove, s tim što u *Uvodu*, kako to dobro primjećuje Branko Letić, "nije nudio objašnjenje šireg kulturnoistorijskog i književnoistorijskog konteksta za pojedine pojave."[50] Osim toga, Letić Nametku zamjera na sudovima da je alhamijado književnost "isključivo vezana za muslimansku sredinu" i da ona nije imala nikakvih dodirnih tačaka sa drugim konfesionalnim grupama. Letić to smatra "vajkadašnjim mišljenjem", ali on za vlastite tvrdnje o mogućem utjecaju ne donosi valjane argumente, budući da mišljenje temelji samo na zajedničkom kulturnohistorijskom kontekstu te tematskim (ljubavne) sličnostima alhamijado poezije sa starijom srpskom i hrvatskom literaturom. Jedan od Letićevih stavova jeste da je dubrovačka lirika (petrarkizam) snažno utjecala na alhamijado literaturu, što je teško naučno dokazati zbog toga što bošnjački pjesnici nisu imali nikakvog direktnog, a ni posredničkog, doticaja sa ovom književnom praksom (ni preko franjevaca). Tematska sličnost, prema našem mišljenju, nije proizišla iz ovakve vrste utjecaja već iz snažne spone alhamijado literature (pučke književnosti) i usmene književne tradicije (lirika i epika)[51] kada je riječ o profanim, svakodnevnim temama i motivima, dok su vjerske (najčešće u formi "tekijske ilahije") nastale pod utjecajem sufizma.

Detaljne prikaze *Hrestomatije* napisali su Aiša Aličić (Softić) u *Godišnjaku* Instituta za jezik i književnost 1982. godine (str. 333-335) – prigovara Nametku što nije uz svaki tekst priložio i orginale – zatim A. A. (pseudonim Hadžema

[49] Usp. Ždralović, Muhamed: *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arebičkim rukopisima*, Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1988, str. 207.

[50] Letić, Branko: "Abdurahman Nametak "Hrestomatiju bosanske alhamijado literature"*, Radio Sarajevo – Treći program,* br. 40 (1983), Sarajevo, str. 413.

[51] O ovom utjecaju piše i Muhamed Hadžijahić u tekstu *Ljubavna poezija muslimanskih pjesnika iz Bosne u prošlim stoljećima na hrvatskom jeziku*: "Iz ovog kratkog prikaza donekle se može uzpostaviti neka idejna veza između bosanske muslimanske i dalmatinskog-katoličkog pjesničtva, ali se nipošto ne može misliti da su jedni pjevali pod utjecajem drugih. Bosansko muslimansko pjesničtvo na hrvatskom jeziku (o.p. bosanskom, N. R.) je, kao i poezija na iztočnim jezicima, pod utjecajem orijentalne kulture i našeg narodnog pjesničtva." Muhamed Hadžijahić: "Ljubavna poezija muslimanskih pjesnika iz Bosne u prošlim stoljećima na hrvatskom jeziku", *Muslimanska svijest*, br. 32 (1936), str. 9.

Hajdarevića) u tekstu *Nagovještaj smisla i ljepote* objavljen u časopisu *Islamska misao* 1982. godine (str. 55). A pozivajući se upravo na ovaj Hajdarevićev tekst i konstataciju da su od velike dragocjenosti prijevodi "turcizama i arabizama" u *Hrestomatiji*, Enver Mulahalilović napisao je sigurno najpodrobniju analizu na jedan od njenih aspekta – orijentalizmi. Tekst *Orijentalizmi i njihovo objašnjenje u Hrestomatiji bosanske alhamijado književnosti* objavljen je *Glasniku Islamske zajednice* 1986. godine (str. 440). Mulahalilović konstatira da je prijevod orijentalizama Nametak preuzet iz rječnika *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (1965) Abdulaha Škaljića i da su ti prijevodi tačni, dok za riječi, koje se ne nalaze kod Škaljića, nije naveden adekvatan prijevod, što, prema njegovom mišljenju, može dovesti i do pogrešnog tumačenja, analize i estetskog vrednovanja teksta. Ovdje ćemo navesti samo jedan od primjera Mulahalilovićeve analize orijentalizama na primjeru stihova iz pjesme *Potlje boga ne miluj...* od A. Ilhamije.

„Na 151. strani Hrestomatije, tri početna stiha zadnje strofe u pjesmi "Potlje Boga ne miluj ... ", od A. Ilhamije, glase:

Ilhamija murekkeb.
Neće ići u mekteb.
Već uzjaše na merkeb.

Orijentalizmi "murekkeb" i "merkeb", u navedenim stihovima, prevedeni su i objašnjeni na slijedeći način: a) izraz "murekkeb" poistovijećen je, po ugledu na Kemuru — Ćorovića, sa izrazom merkeb i preveden kao — jahaći konj, b) izraz "merkeb" (merkep, merćeb) preveden je kao — magarac. Kada bi navedeno tumačenje izraza "murekkeb" usvojili i zajedno ga sa značenjima ostalih orijentalizama u navedenim stihovima prihvatili, onda bi dobili potpuno nakaradna i iskrivljena značenja navedenih stihova. Očito je da su Kemura — Ćorović pogrešno uzeli riječ "murekkeb" i identifikovali je sa riječju "merkeb", za kojim se poveo i priređivač Hrestomatije. Tome je, vjerovatno, doprinijelo i to što se obje riječi (murekkeb i merkeb) u arapskom jeziku i arapskim pismom pišu jednako s tim, što se kod riječi "murekkeb" nad slovom "K" stavlja (najčešće zamišlja) tešdid (znak udvajanja; geminacija).

Arapska riječ "murekkeb" (murakkab), između ostalih značenja, znači; "veliko (neznanje, onoga koji ne zna da ne zna)." Jedino to značenje, po mome mišljenju, odgovara navedenom izrazu u gornjem stihu, u kome Ilhamija sebe naziva murekkebom (velikim neznalicom, koji ne zna da ne zna), naravno iz svoje poznate i poslovične skromnosti i asketizma.

Što se tiče riječi merkeb (ar. markab) ona u arapskom jeziku znači: vozilo, jahaća životinja uopće, pa prema tome može značiti i magarac. Kada orijentalizme u navedenim stihovima zamijenimo njihovim odgovarajućim značenjima na našem jeziku, onda oni glase ovako:

Ilhamija, veliki neznalica.
Neće ići u mekteb.
Već uzjaše na magarca.

Riječ "mekteb" objašnjena je na str. 84 i 160, u fusnotama 7 i 40, kao "početna vjerska Škola kod muslimana", u kom se smislu i značenju kod nas i upotrebljava."[52]

[52] Mulahalilović, Enver: "Orijentalizmi i njihovo objašnjenje u Hrestomatiji bosanske alhamijado književnosti", *Glasnik Islamske zajednice, 1986,* str. 447.

Osim spomenuta dva teksta, Nametak je napisao i monografiju o alhamijado pjesniku Muharemu Dizdareviću (Muhamed Ruždi). Muhamed Ruždi nije samo najplodniji nego je i žanrovski i tematski najraznovrsniji pjesnik alhamijado književnosti. Njegov opus obuhvata gotovo dvije hiljade distiha. Monografija *Muhamed Ruždi: monografija i tekstovi* (1981) podijeljena je na dva dijela: prvi dio donosi podatke o životu pjesnika, njegovom književnom radu te o jezičkim i grafijskim osobenostima njegovog stila, a drugi dio izbor tekstova: od hićaja i vefata, preko mevluda, vjersko-poučnih i svjetovno-moralističkih pjesme, pa do pjesama o pojedinim hijeropovijesnim ličnostima.[53] Uvodni dio monografije nije prožeta nekim naročitim analizama poetičkih i stilskih karakteristika njegove poetike nego je mnogo više pažnje posvećeno biografiji pjesnika te komparativnim analizama mogućih utjecaja drugih pjesnika na njegovu poeziju. Detaljnije analize ponuđene su u poglavljima o jezičkim i grafijskim osobenostima njegovog stila. Kada je riječ o grafiji, Nametak primjećuje da Ruždi nije slijedio tad aktuelne upute o pisanju arebice Omera Hume (*Sehletul-vusul*), već je razvijao vlastiti stil, iako postoji mogućnost da mu je Humin tekst bio poznat.[54] I ova monografija pokazuje da Nametak nije zalazio u polje književne analize i interpretacije tekstova, ali, bez obzira na takvo što, i ona potvrđuje da je on, ipak, bio pionir u istraživanju nekih temeljnih pitanja iz naše književne historije. Valja ovdje spomenuti i njegov sintetski tekst o književnom djelu Muhameda Ruždija objavljen u *Analima* GHB 1982. godine (knj. 7-8, str. 209-217.) "povodom 155. godišnjice rođenja i 75. godišnjice smrti" pod naslovom *Muhamed Ruždi*.

Posljednja dva teksta posvećena su alhamijado pjesnicima Abdullahu Bjelavcu[55], ocu književnika Abdurezaka Hifzi Bjelevca, i Mehmedu Erdeljcu. Iako Nametak Abdullaha Bjelavca spominje i na kraju monografije o Ruždiju, donoseći dvije njegove pjesme, cjelovit njegov književni opus predstavio je u tekstu *Abdullah Bjelavac* objavljen u Takvimu 1981. godine (str. 249-252.). Abdullah Bjelavac (1857-1905) nije pjesnik obimnog književnog opusa, niti je pjesnik

[53] Hićaje: *Hićaja o Jusufu pejgamberu, Hićaja o Ejjubu pejgamberu, Hićaja o Ismailu pejgamberu*. Neke od ovih hićaja (*Hićaja o Jusufu pejgamberu* i *Hićaja o Ismailu pejgamber*u) 1902. godine objavio je Ivan Zovko u knjizi *Dvije islamske pjesme na hrvatskom jeziku.* Pored ovih hićaja, u Prvoj muslimanskoj nakladnoj knjižari (M. B. Kalajdžić) štampan je spjev *Ibrahim alejhisselam* čiji je autor Muhamed Ruždi. Iako Nametak smatra da autor ovog spjeva nije Ruždi, Mustafa Busuladžić u svom tekstu *Muhamed Ruždi* objavljen u Glasniku Vrhovnog starješinstva 1935. godine navodi da je riječ o tekstu Muhameda Ruždija. Nametak naglašava da je Ruždi "prvi i jedini pjesnik koji je u alhamijado poeziju uveo novu vrstu pjesama tzv. *hićaja*, epsko-lirskih pjesama o životu Božijih vjerovjesnika."

[54] Nametak, Abdurahman: *Muhamed Ruždi*, Sarajevo: SOUR Svjetlost, 1981., str. 48.

[55] U tekstu stoji Bjelavac, a ne Bjelevac.

visokih estetskih kvaliteta, ali, kako naglašava Nametak, on je izuzetno važan pjesnik jer se javlja u posljednjoj etapi razvoja alhamijado literature. Bio je savremenik Muhameda Rušdija i njegov prisni prijatelj. Rušdi mu je, kako navodi Nametak, "posudio jedan primjerak, i to noviji, svoga Zbornika pjesama u koji je ubilježio svoje dvije kraće orginalne pjesme *Tebrik* i drugu bez naslova."[56] Prva pjesma ispjevana je u jedanaestercu, a druga u trinaestercu, a zajedničko i jednoj i drugoj pjesmi je Kurban-bajrama kao tematsko-motivski okvir.

Posljednji Nametkov tekst je Čiji je pjesnik Mehmed iz Erdelja objavljen u časopisu *Radio Sarajevo – Treći program* 1982. godine. U tekstu Nametak polemizira sa svim kritičarima koji su ovog pjesnika i njegovu pjesmu *Hrvat turkisi* nastojali izmjestiti iz bosanskohercegovačkog prostora u neki drugi (Mađarska, Hrvatska), a to su: Muhamed Hadžijahić („da nije spjev jednog Bosanca i Hercegovca), Smail Balić („O pjesniku Muhamedu nisu sačuvani nikakvi podatci"; "Mehmed dospio u mađarsku književnost pod imenom Muhamed Deveny), Nikola Milićević – Antun Šoljan („iako je najstarija sačuvana hrvatska pjesma"), Muhsin Rizvić („primjer književnog rada na srpskohrvatskom jeziku i arapskom pismu izvan Bosne i Hercegovine"), Muhamed Huković („pretpostavlja da je Mehmed Mađar") itd.[57] Za razliku od svih spomenutih kritičara i historičara književnosti i kulture, Nametak pretpostavlja da je Erdeljac "bio ili kolonizirani musliman iz Bosne, a još vjerovatnije iz Hercegovine, ili da je bio vojnik iz ovih krajeva u turskoj vojsci, ili je, pak, nekim drugim poslom boravio u Mađarskoj, gdje je napisao (a možda i zapisao) ovu pjesmu.[58] Nadalje, Nametak navodi i druge razloge za ovakvu konstataciju, pa tako, između ostalog, da je ova pjesma "nesumnjivi dokaz da mu je maternji jezik bio hrvatskosrpski (*o.p. bosanski, N. R.*), i to ikavski izgovor, te da je on pjesnik sa mjestom u našoj književnosti", a u samom tekstu pjesme osjeti se "makar i slabašan odjek trubadurske lirike" iz Bosne."[59]

[56] Nametak, Dr. Abdurahman: "Abdullah Bjelevac", *Takvim*,1981, str. 250.

[57] Nametak, Dr. Abdurahman: "Čiji je pjesnik Mehmed iz Erdelja», *Radio Sarajevo – Treći program*, 1982., str. 412-417.

[58] Nametak, Abdurahman: "Čiji je pjesnik Mehmed iz Erdelja», *Radio Sarajevo – Treći program*, 1982., str. 416.

[59] Nametak, Abdurahman: "Čiji je pjesnik Mehmed iz Erdelja», *Radio Sarajevo – Treći program*, 1982., str. 415

Literatura i izvori

Anonim: "Zadatak naših književnika", *Osvit*, br. 67 (1943), str. 6.
Anonim: "Prof. dr hadži Abdurahman Nametak", *Glasnik VIS*, 1982., str. 753.
Anonim: "Blagdan života: drama iz mostarskog života u 3 čina*"*, *Osvit*, br. 86 (1943), str. 6.
Anonim: "Prof. Abdurahman Nametak", *Osvit*, br. 68 (1943), str. 6.
Hadžijahić, Muhamed:„Ljubavna poezija muslimanskih pjesnika iz Bosne u prošlim stoljećima na hrvatskom jeziku", *Muslimanska svijest*, br. 32 (1936), str. 9.
Hamzić, Mirzet: *Književni termini- rječnik*, Sarajevo: ITD Sedam, 2001.
Horman, Kosta: *Narodne pjesme Bošnjaka I*, Sarajevo: BZK "Preporod",1996., str. 193.
Isaković, Alija: "Abdurahman Nametak: Musa Ćazim Ćatić", *Oslobođenje*, br. 6405 (1966), str. 8.
Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.
Kemura, Ibrahim: *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1929-1945)*, Sarajevo: Bošnjački institut, 2002.
Letić, Branko: "Abdurahman Nametak "Hrestomatiju bosanske alhamijado literature"*, Radio Sarajevo – Treći program,* br. 40 (1983), str. 413.
Lešić, Josip: *Dramska književnost I*, Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991.
Mulahalilović, Enver: "Orijentalizmi i njihovo objašnjenje u Hrestomatiji bosanske alhamijado književnosti", *Glasnik Islamske zajednice, 1986,* str. 447.
Muzaferija, Gordana: *Bošnjačka drama XX vijeka*, u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici – drama, knj. V, Sarajevo: Alef, 1998.
Nametak, Abdurahman: "Abdullah Bjelevac", *Takvim*, 1981., str. 250.
Nametak, Abdurahman: *Muhamed Ruždi*, Sarajevo: SOUR Svjetlost, 1981.
Nametak, Abdurahman: "Bosanska alhamijado književnost u tokovima jugoslavenskih književnosti", *Radio Sarajevo – treći program*, br. 24 (1979), str. 478.
Nametak, Abdurahman: "Nepoznata "Ganibegovica" i "Hasanaginca", *Narodno stvaralaštvo. Folklor*, god. V, sv. 20 (1966), str. 1436.
Nametak, Abdurahman: "Merhum dr. Mirza Abdurrahman M . Malić", *Novi Behar*, br. 7-8 (1935-1936), str. 113-115.
Nametak, Abdurahman: *Hodočašće jednoga mrava* (rukopis), Mostar –Dubrovnik, 1970.
Nametak, Abdurahman: *Aga*, Narodna uzdanica (kalendar), 1937., str. 142.
Nametak, Abdurahman: *Nestali grad*, Novi Behar, br. 5 (1930), str. 71.
Nametak, Abdurahman: *Blagdan života*, Sarajevo: Bosanska pošta, 1943.

Nametak, Abdurahman, *Napomena*, u: Skender Kulenović: *Stojanka majka Knežopoljka*, Sarajevo: Svjetlost, 1967., str. 41.
Nametak, Abdurahman. "Čiji je pjesnik Mehmed iz Erdelja", *Radio Sarajevo – Treći program*, 1982., str. 415
Nametak, Alija: "Naš prošli roman", *Novi Behar*, br. 15 (1934-1935), str. 253
Nametak, Alija: "Uspomene na Ljudevita Jonkea, Luju", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*, vol. 55, br. 1 (2008), Zagreb
Pavlović, Luka: "Vraćanje davnim izvorima", *Oslobođenje*, br. 6587 (1966), str. 5
Spahi, Alma: *Recepcija turske književnosti u Bosni i Hercegovini u XX vijeku* (Doktorska disertacija), Beograd: Filološki fakultet, 2016.
Traljić, Mahmud: "Prof. dr. Hadži Abdurahman Nametak", *Anali* GHB, knj. 11-12 (1985), str. 331-333.
Ustamujić, Elbisa:„Doprinos Abdurahmana Nametka recepciji književnog djela Muse Ćazima Ćatića", *Godišnjak*, (2015), BZK Preporod, str. 340-350.
Žalica, Miodrag: "Narodno pozorište Mostar (Abdurahman Nametak, Legenda o jednoj ljubavi)", Život, br. 12 (1966), str. 118
Ždralović, Muhamed: *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arebičkim rukopisima*, Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1988.

ABDURAHMAN NAMETAK − THE FORGOTTEN GENERAL OF OUR LITERARY PAST

Nehrudin Rebihić

Summary

By this text about Abdurahman Nametak, we want to recall his contribution to affirming and studying of Bosniak literary past. Although a scientist of this profile deserved more comprehensive study, this synthetic work is just passing through all areas of his interest: from the alhamiado literature to the literary creation of Bosniaks from the Austro-Hungarian period. Besides of studying literature, Nametak also tried to write dramatic texts.

Key words: Abdurahman Nametak, Bosniak literature, alhamiado literature, dramas, literary critique

UDK 929 Hadžijahić, M.: 394.46

Sjećanje na znanstvene izlete i druženje s Muhamedom Hadžijahićem

Munib Maglajlić (1945-2015)[1]
Sarajevo

S Muhamedom Hadžijahićem upoznao me je hafiz Mahmud Traljić, čijom dobrotom sam, kao mladi istaživač na području usmene književnosti i etnologije, upoznao sedamdesetih godina u Vijećnici i niz drugih bošnjačkih znanstvenih i kulturnih poslenika. Hadžijahiću me privukla njegova živost i intelektualna radoznalost, koja je zaista imala širok raspon, te nesebičnost u davanju ideja i podataka nama mlađima, koji smo tada pisali svoje prve članke, studije i knjige. Do izravnog susreta s njim znao sam za neke njegove mladalačke tekstove, a od posebne mi je koristi bio prilog o Hifzi-begu Đumišiću, objavljen u *Novom beharu* 1934. godine. Ističem ovaj napis zato što sam u njemu našao oslonac za oblikovanje teme o Hifzi-begu kao baladesknom junaku, koja do tada nije bila ustanovljena u literaturi o usmenom pjesništvu u nas.

Za naše kasnije druženje, razgovore pa i konkretne pothvate od značaja je bio još jedan njegov mladalački etnografski prilog, tj. knjižica o sarajevkim džamijama u narodnoj predaji. Kada je koncem sedamdesetih Esma Smailbegović uzela usmene predaje o Sarajevu za predmet svoje magistarske radnje − od čega je kasnije nastala sjajna knjiga − od velike koristi joj je bila ne samo spomenuta Hadžijahićeva knjižica, nego i izravni kontakt i razgovor s njim. Ovo Hadžijahićevo zanimanje za usmenu predaju i folklor općenito nije prestajalo do kraja života. Naime, Hadžijahić je u posljednjim mjesecima pred smrt privodio kraju knjigu o kultnim mjestima, što je trebalo biti svojevrsna sinteza njegovih višegodišnjih bavljenja ovom tematikom. Sudbina ovog Hadžijahićeva rukopisa nije nam poznata. Poznato nam je, međutim, da je Hadžijahić bio veoma ponesen radom na

[1] Profesor Munib Maglajlić je ovaj tekst objavio u knjizi *Čas sjećanja: Muhamed Hadžijahić (1918-1986)*. Sarajevo: KDB "Preporod", 1997., str. 19-25.

ovoj temi, gdje su se stekla i njegova mladalačka zanimanja, i iskustva zrelog istaživača. Hadžijahiću, nažalost, nije doteklo vremena da završi posao na ovoj knjizi, iako je na njoj užurbano radio. Općenito je Hadžijahiću nedostajalo vremena da zaokruži opus i za bošnjačku kulturu je od neprocjenjive štete okolnost da je ovaj daroviti antropolog, etnolog, folklorist i historičar središnji dio radnog vijeka proveo "izvan struke", što je, zapravo, bila posljedica niza činilaca, u kojima se on kao omladinac, u godinama prije Drugog svjetskog rata, našao u krugu prohrvatski usmjerenih bošnjačkih kulturnih poslenika, a ovo mladalačko hrvatovanje – u koje su ga stariji iz ondašnjeg okruženja nesmotreno gurnuli – skupo je platio ne samo Hadžijahić, nego i neki drugi Bošnjaci, koji su tih godina počinjali svoja bavljenja u različitim "nacionalnim disciplinama" (Šabanović, Bejtić, S. M. Traljić). Vjerovatno je iz tog osjećanja da vrijeme ističe i da ga nema dovoljno za brojne teme koje su se nadavale i rojile kod Hadžijahića dijelom izvirao ubrzani radni ritam, ali je to svakako bilo i pitanje njegovog plahog temperamenta, usljed čega smo ga mi, iako znatno mlađi, doživljavali bliskim i dragim.

U takvom raspoloženju, u kojem nas je znatno stariji Hadžijahić, naprosto, zasipao i zaticao idejama, čije ostvarenje je, zapravo, tražilo timove ljudi, napravili smo nekoliko kratkih, ali zamamnih i uzbudljivih izleta, kojih se danas prisjećam s pomiješanim osjećanjima radosti i boli. Radosti zato što sam na nekim važnim lokalitetima vidio i dodirnuo ono što čini neponovljivi dio bošnjačke historije, a boli zato što je najveći dio viđenog nepovratno uništen. To su bile posjete Kula gradu u Zvorniku, Aladži džamiji u Foči, Đerzelezovom turbetu na Gerzovu kod Šipova, te Višegradu i Dobrunu. Na svim ovim izletima "stalno društvo" Hadžijahiću bili smo Rusmir Mahmutćehajić i ja, a jedino nam se na izletu u Zvorniku pridružio Muhamed Bego Gradaščević.

Kod posjete Kula gradu domaćin nam je bio Hadžijahićev dugogodišnji prijatelj, nepoćudni imam ondašnjoj vrhuški islamske zajednice i gorljivi zaljubljenik u bošnjačku knjigu, Hivzija Suljkić. Bila je to moja jedina posjeta Kaimijinom turbetu na Kula gradu. Dugo smo i s uživanjem razgledali turbe, brojne i djelomično izblijedjele zapise arebicom na drvenim površinama unutrašnjeg prostora onih koji su u proteklim stoljećima posjećivali turbe, sa zanimanjem smo slušali Hadžijahićevo pričanje o Kaimi-babi, koji je bio jedna od njegovih omiljenih tema. Privukle su nam pažnju i vrijedne i prastare levhe, koje su se također nalazile u unutrašnjosti turbeta. Sjećam se da je pogled na Drinu s Kula grada tog ljetnog dana bio istinski zamaman. Nažalost, nismo bili opremljeni fotoaparatima pa da danas barem imamo kakva-takva svjedočanstva o tom vrijednom lokalitetu bošnjačke povijesti, koji je danas samo gomila praha, pepela i kamena na tom dijelu Bosne, pritisnutom četničkom čizmom. Nakon posjete Kaimijinom turbetu na Kula gradu, bili smo na ručku u gostoljubivom domu

Hivzije ef. Suljkića. Dugo smo i sa zanimanjem razgledali knjige u vrijednoj ef. Hivzijinoj biblioteci, koja je, dakako, sva bila okrenuta Bosni i Bošnjacima. Deseci i deseci rijetkih i dragocjenih bošnjačkih knjiga, časopisa, kalendara, spomenica i drugog našlo se tu kao plod višegodišnjih traganja i zanimanja Hivzi ef. za bošnjačku knjigu. Hivzi ef. je i sam koričio knjige i druge publikacije, što je doprinosilo urednosti i sređenosti te vrijedne zbirke. Sjećam se da je isticao značaj saradnje s Alijom Sadikovićem, koji je u Tuzli također imao izuzetno vrijednu biblioteku s bošnjačkim knjigama. Suljkić je od Sadikovića otkupljivao knjige ili su razmjenjivali duplikate. Podrazumijeva se da je "glavni krivac" za Suljkićevu biblioteku bio Hadžijahić, koji ga je potakao na ovu djelatnost i preko kojeg je Suljkić dobijao velik broj knjiga iz Sarajeva. (Kasnije sam povremeno i sam bio ponekad u prilici da Hadžijahiću dadem neka od izdanja Instituta za književnost, koja je on, šaleći se, tražio "za hodžu".) Hivzi ef. se žalio na prilike u Zvorniku, u kojem mu sinovi nisu mogli dobiti zaposlenje, govorio je o svojoj nakani da proda kuću i prijeđe u Sarajevo. Nažalost, iako je godinama tražio da kupi kuću u Sarajevu, Suljkić nije ostvario svoj naum i tako se dogodilo da je u četničkom napadu na Zvornik uništena ova dragocjena biblioteka bošnjačke knjige, jedna od najboljih koje sam imao priliku vidjeti.

Drugi zajednički izlet ove vrste načinili smo u kasnu jesen sredinom sedamdesetih, a cilj je bio Gerzovo. U odlasku smo posjetili Torlakovac i Vinac, gdje se nalaze turbeta Torlak Alije, junaka bošnjačke usmene predaje. Naime, u Torlakovcu, u središnjem dijelu naselja, na lijevoj strani puta iz smjera Sarajeva, nalazi se turbe u kojem je prema predaji ukopano tijelo, a u Vincu je, na stijeni iznad tunela, prema istom vjerovanju, ukopana junakova glava. Zijaretili smo turbeta, ovoga puta imali smo i fotoaparat pa smo to skromno zabilježili u mutnom jesenjem danu i produžili put prema Gerzovu. Sjećam se da smo ismijavali pokušaj Milenka S. Filipovića da umanji značaj ovog bošnjačkog junaka, koji je vidljiv već iz naslova njegova priloga, koji smo imali fotokopiran: *Alija Torlak − junak rada*. Đerzelezovo turbe na Gerzovu zatekli smo u dobrom stanju. Kamenom zidano zdanje kvadratne osnove, veličine tipične za bošnjačka turbeta, bilo je ograđeno bodljikavom žicom na otprilike dva metra od vanjskog ruba, s ciljem da zaštiti neposrednu blizinu turbeta od toga da je prlja stoka koja je okolo pasla po polju, koje svojim izgledom podsjeća više na Dalmatinsku zagoru nego na Bosnu. Ključ od turbeta dobili smo od jedne pravoslavne žene, čija se kuća nalazila stotinjak metara od turbeta i koja je po svemu pazila na turbe. U unutrašnjosti turbeta nalazila su se dva krnjava nišana bez natpisa. Na jednom kamenu pri zemlji, desno od vrata na ulazu u turbe, bio je uklesan natpis o tome da je obnovitelj turbeta Ibrahim Mešić iz sela Lubova kod Šipova. Nakon što smo obišli kamene ploče, nekoliko desetaka metara udaljene od turbeta, na ko-

jima je prema usmenoj predaji klanjao i klanjajući izgubio život Đerzelez Alija, zaputili smo se u selo Lubovo. Ibahima Mešića zatekli smo u njegovom skromnom domu i bili smo od njega i njegovih ukućana toplo dočekani te maglovite jesenje večeri koja je mirisala na zimu.

Ispričao nam je kako je obnovio turbe, koje su četnici u vrijeme Drugog svjetskog rata bili porušili. Mešiću, koji je bio zidar, u obnavljanju Đerzelezova turbeta pomagale su kćeri, donoseći potrebni kamen iz okolnih kamenjara, ali su mu pomagali i pravoslavni seljaci koji su živjeli okolo. Čitav posao oko obnavljanja turbeta Mešić je opjevao u rimovanom desetercu, a svoju je pjesmu kazivao mlađim ukućanima u pero. Znao je također i predaje vezane za Đerzeleza, koje nam je te noći kazivao, a Hadžijahić je, dakako, vodio glavnu riječ u traženju "zlatne žice" Mešićevih tradicijskih zapamćenja. Poznato nam je da je taj dio Mešićevog usmenog znanja iscrpno obradila dr. Đenana Buturović, koja godinama radi na knjizi o Đerzelezu. Izravan dobitak proistekao iz ovog upoznavanja s Ibrahimom Mešićem je i omanja zbirka usmene proze koja se sada čuva u arhivi Centra za bošnjačke studije.

Treći izlet vodio nas je u Foču. Hadžijahić je želio upotpuniti podatke o stvarnom broju žrtava četničkih zločina nad bošnjačkim življem na Drini. Razgovarao je s poznanikom koji je stanovao u blizini Aladže, čijeg se imena danas više ne sjećam. Kako sam u to vrijeme radio na upotpunjavanju bilješki za knjige o Bosni i Hercegovini Ludvika Kube − koji je boravio i u Foči i o tome ostavio svjedočanstva, i putopisna, i melografska, i slikarska − bio mi je od znatne koristi razgovor s Hadžijahićevim znancem o predajama u vezi s gradnjom džamije, koje Kuba navodi u svome Štivu. Na tragu Kubinog kretanja po ovom dijelu Bosne, ali i Hadžijahićevih zanimanja, posjetili smo u sklopu ovog izleta i Rataj, razgledali ostatke srednjovjekovne kule, koja je nekada bila u vlasništvu jedne grane Čengića, a sa posebnom pažnjom se zadržali u razgledanju isposničke ćelije u šumi niže kule. Ćelija je bila udubljena u stijeni, koliko je mogao stati čovjek u nju, a na luku iznad ulaza bio je natpis u bosančici, čiji je sadržaj Hadžijahiću već bio poznat iz literature. Hadžijahića je ovo mjesto dodatno zanimalo zato što su tu u osmanskom razdoblju bile tekija i džamija, čij su se temelji razaznavali, te mjesto zijareta, što se sve uklapalo u njegova tadašnja bavljenja kultnim mjestima Bošnjaka.

Četvrti izlet, u Višegrad i Dobrun, bio je zapravo "izlet u izletu", kao dio "radne" posjete Sjenici, gdje smo išli preuzeti svježe otkane ćilime, koje je za svoj ljetnikovac na Gorici kod Stoca, prema starom sarajevskom uzorku, bio naručio Mahmutćehajić. U dugom ljetnom danu bilo je moguće, ne samo otići do sela nadomak Sjenice i preuzeti naručene ćilime, nego je još ostalo vremena da se usput kraće zadržavamo na mjestima koja su nam privlačila pažnju, kao što

su Višegradska ćuprija ili džamija u Dobrunu, u živopisnom okruženju okolnih stjenovitih brda, s ostacima srednjovjekovnih utvrda na njihovim vrhovima. Bio je to prostor živog Hadžijahićevog zanimanja, slojevit i privlačan. Prostor koji je srazmjerno malo posjećivao, ali o kojem je mnogo znao, pisao ili se spremao pisati, djelovao je poticajno na Hadžijahića i teme su skokovito preticale jedna drugu. Pogotovu se to odnosilo na dio Sandžaka koji smo toga dana prolazili, u koji je Hadžijahić rijetko i samo u prolazu zalazio, ali prema kojem je bio posebno okrenut svojim istraživačkim zanimanjima. Kako nas je vrijeme toga dugog ljetnog dana izuzetno poslužilo, boravak na visoravni oko Sjenice i posjeta kući u kojoj su otkani ćilimi izuzetno su nas osvježili. U izbi pod kućom, gdje se nalazio tkalački stan, vodili smo − za nas "etnografski" − razgovor s otresitom domaćinovom kćerkom, čije smo rukotvorine preuzeli, djevojkom za koju smo čuli da se uskoro nakon našeg boravka udala.

Hadžijahić je bio izuzetno duhovit, volio je šalu i rado prihvatao takav način saobraćanja. U dugu putu na povratku u Sarajevo desilo se te noći da je prihvatio igru navodnog isljeđivanja, u kojoj je Mahmutćehajić bio glavni "isljednik", a ja sam se, vozeći, povremeno uključivao. Ovakva je vrsta šale bila moguća među bošnjačkim intelektualcima početkom osamdesetih, u predvečerje pogromaške 1983. godine. Tema je bila naš izlet: zašto u tom sastavu, zašto tom maršrutom, zašto takva zadržavanja i slično. U početku je Hadžijahić, smijući se, vješto i nadmoćno izmicao optužbama i raznim smicalicama, ali kako je vrijeme odmicalo Mahmutćehajić je postajao sve sigurniji i grublji, a Hadžijahić sve ranjivi i nesigurniji, da bi na kraju sasvim zašutio. Uživljavanje u "zbilju šale" u vremenu koje je prethodilo stvarnom Hadžijahićevom isljeđivanju, u kojem su trajale hajke na neke druge bošnjačke intelektualce (Rizvića, naprimjer) uozbiljilo nas je za neko vrijeme, ali nam nije ukupno pokvarilo raspoloženje. Stigli smo sretno u Sarajevo s "novo-starim" ćilimima u prtljagu, koji će se − prostrti u Rusmirovoj izletnoj kući na Gorici − naći, nažalost, na putu ustaškoj čizmi u ljetnim mjesecima 1993. godine.

Šta još na kraju reći povodom ovih sjećanja na izlete i druženja s Hadžijahićem? Mogu kazati da veoma žalim što ih nije bilo više i još bolje pripremljenih. Ovako, u promijenjenoj ulozi − jer sada smo mi ti stariji, koje na druženje s mlađim treba potaći ljubav za bošnjačku baštinu i narodni život – trebamo iskoristiti spontano oblikovan model znanstvenih izleta i putovanja, koja su u sređenijim sredinama nešto što se samo po sebi razumijeva. Nažalost, prostor na kojem to sada možemo činiti i broj mjesta i zdanja od značaja za Bošnjake koje možemo posjetiti dramatično su smanjeni. Najveći dio nalazi se još jedino među koricama knjiga i na stranicama priloga naših prethodnika i savremenika, od kojih Hadžijaću svakako pripada časno i izuzetno mjesto.

UDK 929 Traljić, M.
394.46

Hafiz Mahmud efendija Traljić

Ahmed Šečunović
Sarajevo

Mahmud efendija Traljić je jedan od najznačajnijih bošnjačkih vjerskih i kulturnih djelatnika dvadesetog i početka dvadeset i prvog stoljeća. Njegov trag u ovom burnom periodu obilježen je kontinuiranim zalaganjem za očuvanje i promoviranje muslimanske tradicije i načina života, istraživanjem historije Bošnjaka te podučavanjem mladih i čuvanjem spomena na svoje savremenike za buduće generacije.

Ključne riječi: Hafiz Mahmud efendija Traljić, školovanje, društvo, zajednica

Mahmud Traljić potječe iz ugledne sarajevske porodice koja se, prema predaji, početkom 17. stoljeća, iz Dubrovnika doselila u Sarajevo. Rođen je 28. aprila 1918. godine od oca Muhameda i majke Senija-hanume, rođene Musakadić. Pohađao je mekteb na Vratniku u mektebu Ahmed-age Hende, pred rahmetli Mustafom ef. Varešanovićem. Na Vratniku je završio i osnovnu školu, a poslije toga je upisao Gazi Husrev-begovu medresu koja je u tom periodu trajala osam godina. U četvrtom razredu Medrese, sa četrnaest godina, postaje hafiz Kur`ana pred muhaffizom Mustafom efendijom Mujezinovićem. Hafiska dova proučena mu je 11.11.1935. godine, uoči Lejletu-l-berata. Školovanje u Medresi okončava 1939./40. godine, nakon čega polaže "ispit zrelosti" (viši tečajni ispit, jedna vrsta mature) u periodu 10. – 16. juna 1940. godine nakon čega stiče "spremnost za pohađanje viših islamskih teoloških i šeriatsko pravnih učilišta".

Kao jedan od boljih učenika Medrese, hafiz Mahmud Traljić, 22. jula 1940. godine, aplicira za upis na Višu islamsko teološku školu (VIŠT), koja je pozitivno riješena. Nakon četiri godine školovanja, prijavljuje završni ispit na VIŠT-u krajem aprila 1944. godine, koji je položio 27. maja 1944. godine.

Po diplomiranju, hafiz Traljić se zapošljava u Gazi Husrev-begovoj biblioteci gdje na poziciji tzv. *hafizi kutuba* (bibliotekar) ostaje naredne tri godine. U

isto vrijeme, Traljić je bio i honorarni nastavnik u Medresi te honorarni imam u Sinan Vojvoda Hatun džamiji na Vratniku. Mnogo truda uložio je i u humanitarnom radu u dobrotvornom društvu "Merhamet", pomažući na zbrinjavanju izbjeglica iz istočne Bosne (pretežno Foča, Goražde, Čajniče).

Još tokom studentskih dana intenzivnije se veže za krug El-Hidaje (hadži Mehmed ef. Handžić, Kasim Dobrača i drugi) te od 1942. godine biva sekretarom Društva. Isto tako, jedan je od 108 potpisnika tzv. Sarajevske rezolucije 18. oktobra 1941. godine na godišnjoj skupštini El-Hidaje, kojom se osuđuju napadi na živote i imovinu stanovništva Bosne i Hercegovine. Osim njega, tu su još samo tri studenta potpisnika. Mahmud Traljić se učlanjuje i u organizaciju "Mladi muslimani". Aktivnosti u El-Hidaji i članstvo u Mladim muslimanima postat će jedni od glavnih razloga da tokom sudskih procesa 1947. godine u grupi "Dobrača Kasim i drugi" bude osuđen na prisilni rad u trajanju od deset godina, skupa s još devet osuđenika. Optuženi su za kolaboraciju s fašističkom Njemačkom i uspostavljanje organizacije usmjerene na obaranje ustavnog poretka države. Unatoč ovako sročenoj optužbi, optužnica je počivala na pitanju zašto je hafiz Traljić kao sekretar El-Hidaje spalio i uništio svu arhivu i dokumentaciju društva. I pored upućivanja tužioca da se kao nalogodavac ovog čina prokaže Kasim ef. Dobrača, Traljić na sudu izričito navodi da je to uradio prema vlasitom nahođenju. "Kad više nema društva i kad je zabranjeno, nepotrebna je i suvišna i njegova arhiva i dokumentacija," rekao je.

U Zeničkom zatvoru odslužio je kaznu od devet godina i osam mjeseci. Nikada nije pisao molbu za pomilovanje, koja bi morala sadržati pokajanje i prihvatanje krivice, smatrajući kako bi to bilo priznanje da je sav sudski proces bio ispravan. "Želio je da muslimani uoče da ima bar neko ko se zalaže za njihov bolji i srećniji život," piše Sead Halilagić. Zatvorski period obilježen je čestim periodima izolacije, samice („staklare") te radom na najtežim poslovima u Željezari, izgradnji tunela za željeznicu, tucanju kamena i slično. Dodatne kazne dobijao je zbog istrajnog izvršavanja islamskih propisa, što je, prema zatvorskom pravilniku, bilo zabranjeno. Nakon odslužene kazne, hafiz Traljić iz zatvora izlazi 1957. godine.

Veliki društveni doprinos

Izlaskom iz zatvora ne prestaje pritisak na društveni rad hafiza Traljića. Kazna gubitka političkih prava i prava na socijalno osiguranje trajala je još četiri godine nakon isteka zatvorske kazne.

I pored nekih obećanja, nije uspio dobiti posao u Islamskoj zajednici. Uz svesrdnu pomoć Hamdije Kreševljakovića koji se za njega založio kod direktora

Branka Čuvića, posao dobija u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. U narednih dvadeset i sedam godina radi na nabavci knjižnog fonda, odjeljenju rukopisa, arhivskog materijala, rijetkih knjiga i na katalogizaciji rukopisa na orijentalnim jezicima. Na ovim poslovima radio je uspješno i odgovorno, budući da je poznavao arapski i turski jezik, a služio se perzijskim i njemačkim.

Skoro sve vrijeme, uz stalni posao, obavlja i dužnost imama u Jahja-pašinoj (Čurčića džamiji) za noćne vaktove, te dužnost hatiba u istoj džamiji sve do 1996. godine. Od 1985. godine je i stalni član Kolegija devrihana Begove džamije. Tokom mjeseca ramazana, u mnogim džamijama i sarajevskim tekijama je držao dersove. Bio je stalni šerijatski savjetnik u Tarikatskom centru od njegova osnivanja 30.05.1977. godine. Prema pisanju Seada Halilagića, hafiz Traljić je recenzirao sve radove hadži šejha Fejzulah efendije Hadžibajrića. Na inicijativu šejha Hadžibajrića, hafiz Traljić je također održavao tečaj učenja Kur`ana i proširene vjerske obuke za odrasle u Hadži Sinanovoj tekiji od 1982. godine.

Posebno polje interesovanja za hafiza Traljića predstavljalo je institucionaliziranje i aktualiziranje učenja hifza. Sve manji broj hafiza i nepostojanje jakih institucija koje bi brinule o ovoj aktivnosti, ponukali su ga da predloži formiranje komisije za preslušavanje kandidata za hifz. Već 1965. godine formirana je i Komisija za preslušavanje kandidata čiji član hafiz Traljić biva u periodu 1967.–1987. godine, a njen predsjednik od 1987. do 2001. godine.

Objavljeni radovi

Knjige i tekstovi u raznim časopisima hafiza Mahmuda Traljića otkrivaju ličnost koja se aktivno interesovala za prošlost i tradiciju muslimana u Bosni i Hercegovini, ali i za njihove aktuelne probleme kroz gledište islamske tradicije. Počeo je objavljivati radove još 1938. godine. U bibliografiji radova, koju je sakupio profesor Ismet Bušatlić, navode se njegove 234 objavljene jedinice. Objavljivao je u skoro svim muslimanskim časopisima, ali i listovima iz oblasti bibliotekarstva. Među njima su: *El-Hidaje*, *Novi behar*, *Almanah*, *Glasnik* IVZ u Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ, *Glasnik* Rijaseta IZ u BiH, *Preporod*, *Zemzem*, *Šebi Arus*, *Takvim*, *Islamska misao*, *Bibliotekarstvo*, *Narodna Uzdanica*, *Bakije*, *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, *Vijesnik* i Društvo bibliotekara Hrvatske. Osim toga, bio je saradnik u četiri enciklopecije koje su izašle u Zagrebu, Novom Sadu, Sarajevu i Istanbulu.

Objavio je četiri knjige, tri samostalno i jednu u koautorstvu. Prva knjiga, koju je uradio u saradnji sa dr. Muhamedom Hadžijahićem i mr. Nijazom Šukrićem je *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini,* koja je objavljena 1977. godine. U uvodnoj riječi ove knjige, dr. Ahmed Smajlović navodi kako ona na

"pristupačan i jasan pristup osvjetljava cjelokupno biće bosanskohercegovačkih muslimana i to od njihovih prvih početaka i s raznih aspekata, počevši od porijekla, islamizacije, kulture i tradicije, pa do naših dana."

Druga knjiga, *Istaknuti Bošnjaci,* prvi put je publikovana u Zagrebu 1994. godine, a potom u znatno dopunjenom izdanju u Sarajevu 1998. godine. Prvo izdanje sadržavalo je tekstove o trideset i pet ličnosti, a drugo izdanje je dopunjeno sa još dvadeset tekstova. Uglavnom su to nekrolozi koje je Traljić predano pisao, čuvajući ih od zaborava. Tekstovi su pisani jednostavnim jezikom. Vojin Vujović je usporedio ovu knjigu s *Nekrologom* Alije Nametka i u toj usporedbi naveo jednu bitnu razliku. "Dok je kod Alije Nametka lični kut bio presudan u sjenčenju profila ličnosti koje je obrađivao, hafiz Mahmud Traljić je u prvi plan stavljao svoju opću obaviještenost i težnju za što je moguće naglašenijom objekcijom, potiskujući svoju osobnost potpuno u stranu."

Za treću knjigu (brošuru), *Mali podsjetnik značajnih datuma islamske prošlosti Bošnjaka,* profesor Bušatlić navodi da je kao "naručena za sve one kojima ti datumi nešto znače i često trebaju". Ova brošura je objavljena 1996. godine i sadrži bitne datume, kratke opise i podsjećanja na to kada su umrli važni ljudi iz bosanske historije po selekciji hafiza Traljića.

Posljednja knjiga, *Iz kulturne historije Bošnjaka,* objavljena je 1999. godine u Travniku. Raspon zastupljenih tema je širok, od islamske periodike s početka 20-og vijeka, uloge Kur`ana u životu bosanskohercegovačkih muslimana, važnih ličnosti i insitucija, fenomena vaza, do tradicije obavljanja određenih ibadeta u Gazi Husrev-begovoj džamiji. Ahmed Kico navodi kako je ova knjiga svjedočanstvo o teškoći i odricanju kao uslovu za pamćenje i prenošenje pouzdanih informacija o bosanskoj zemlji i njenom narodu.

U svom osvrtu na radove hafiza Traljića, profesor Enes Karić navodi kako je hafiz "alim koji nije obrađivao teorije". Raznovrsni *izmi* koji su bili aktuelni tokom hafizovog života kao da su namjerno izostavljeni iz njegovih djela. "Premda je društveni milje u kojem se hafiz Traljić kretao bio itekako reformski opredijeljen i snažno je podržavao, i u najširim okvirima promovirao, modernističke ideje i koncepcije egipatskog reformatora Muhameda Abduhua (umro 1905.), hafiz Traljić nema niti jednog šireg teksta posvećenog bilo kojoj klasičnoj ili savremenoj `islamskoj` teoriji," piše Karić.

Umjesto teorija, hafiz je odabrao pisati o osobama koje su podsticajno djelovale na ostale da očuvaju islam i islamske institucije u Bosni i Hercegovini. Kao sudionik njihovih postupaka, djela i stavova, on piše upravo o toj teškoći izbora u nepovoljnom vremenu kao svevremenskom konceptu važnosti činjenja djela koja mogu napraviti prevagu ka dobru.

Kao što je pisao, prema svjedočanstvima osoba koje su ga poznavale, tako je i živio. Do kraja života interesirao se za društvena pitanja i nastojao "provjerenoj tradiciji islama" napraviti mjesta, kao skladu između dunjalučkog privređivanja i sticanjem dobrih djela za ahiretsku nagradu. Hafiz Mahmud Traljić preselio je na ahiret u subotu, 28. decembra 2002. godine (24. ševvala 1423. godine), u 85. godini života. Ukopan je u haremu Čurčića džamije.

HAFIZ MAHMUD EFFENDI TRALJIĆ

Ahmed Šečunović

Summary

Mahmud Effendi Traljić was one of the most important Bosniak religious and cultural workers of the twentieth and beginning of the twenty-first century. His trace in this burning period was marked by continuous efforts to preserve and promote the Muslim tradition and way of life, research the history of Bosniaks, and teaching of young people and keep remembering of their contemporaries for future generations.

Key words: Hafiz Mahmud Effendi Traljić, education, society, community

UDK 929 Kadić, R.: 82
394.46

Tešanjske priče Rešada Kadića

Melida Travančić
Centar za kulturu i obrazovanje
Tešanj

Rešad Kadić (1912-1988) iza sebe je ostavio opsežan književni opus, a gotovo da nema žanra u kojem ovaj autor nije stvarao: romani, pripovijetke, spjevovi, pjesme, humoristične priče, žurnalistički tekstovi, a značajan je i njegov priređivački rad u usmenoj književnosti. Sve navedeno pokazatelj je neobične stvaralačke pojave kakav je bio ovaj književnik. U ovom kontekstu zanimljiva je veza koju je Kadić za života uspostavio s rodnim gradom svoje majke, a to je Tešanj, u kojem je, prema vlastitoj želji, i sahranjen. Ova veza manifestira se kroz šest priča u kojima se direktno ili indirektno govori o gradu, njegovim stanovnicima, životu i neobičnim događajima, a mi danas iz njih čitamo, barem kroz naznake, o prošlosti i jednom drugačijem vremenu. Kada govorimo o vezanosti Rešada Kadića za Tešanj, ne možemo izostaviti ni zanimljivu pripovijest o mladom Tešnjaku, legionaru Sabitu Abduzaimoviću, nemirnom mladalačkom duhu koji slijedi svoje želje i snove, a unutar koje se isprepliću žurnalistički i književni diskurs. U ovoj pripovijesti, također je prikazana vezanost za Tešanj, ali sada ne autorova, nego glavnog junaka Sabita Abduzaimovića, Kadićevog druga iz djetinjstva.

Ključne riječi: Rešad Kadić, Tešanj, sjećanje, prošlost, priča, autor, Sabit Abduzaimović

Opsežni književni opus koji je ostavio književnik Rešad Kadić (1912-1988) nije ni izbliza stručno osvijetljen ni opserviran, a gotovo da nema žanra u kojem ovaj autor nije stvarao: romani, pripovijetke, spjevovi, pjesme, humoristične priče, žurnalistički tekstovi (dugo godina radio je kao novinar i urednik), a značajan je i njegov priređivački rad u usmenoj književnosti. Dva puta objavljena su njegova izabrana djela u izdanju *El-Kalema* u Sarajevu (prvo 1997. I-III i drugo 2008. I-IV). Sve navedeno pokazatelj je neobične stvaralačke pojave kakav je bio književnik Rešad Kadić. Treba napomenuti da je povodom stogodišnjice rođenja ovog književnika u Tešnju organi-

zovan naučni skup[1], a godinu kasnije objavljen je i zbornik radova, što je doprinijelo osvjetljavanju djela ovog autora. Prije ovog skupa, vrlo malo tekstova objavljeno je o njegovom književnom stvaralaštvu. Postoji, međutim, nekolicina tekstova koji govore o Kadiću, ali ti tekstovi prvenstveno se bave elementima religioznog u njegovu opusu, jer se njega dugo godina smatralo prvenstveno piscem islamske duhovne provenijencije. Njegovi najbolji romani, istina, jesu natopljeni religioznim elementima, kao naprimjer *Bašeskijin posljednji zapis*, *Hadži Lojo*, *Ilhamijin put u smrt*, ili spjev *Mevlud* (koji je objavljen u sedam izdanja), ali Rešad Kadić nije isključivo pisac u svemu orijentiran na religiozno. Prisjetimo se njegovih akcionih, kriminalističkih romana: s ovakvom tematikom objavio ih je devet, potpisujući se kao A. Radek.

Važno je kazati da Rešad Kadić svojim stvaralaštvom ne spada u sam vrh bosanskohercegovačke književnosti, ali njegovo djelo svakako ne treba ni potisnuti i prepustiti zaboravu, jer ono umnogome donosi i pečat jednog potpuno drugačijeg vremena u kojem je živio i stvarao ovaj autor, te je i s te pozicije zanimljivo.

Značajniji i opširniji tekst o životu i stvaralaštvu ovog književnika objavio je 1999. godine Amir Brka, ali on prvenstveno rasvjetljava njegovu biografsku i spisateljsku vezu s Tešnjem.[2] Inače, zanimljiva je veza Rešada Kadića s ovim gradom, što jeste u fokusu ovog teksta, gdje je prema vlastitoj želji i sahranjen. Njegova majka je iz Tešnja i otuda njegova vezanost za ovaj grad u koji je često dolazio, a u djetinjstvu je tu provodio školske raspuste (o čemu svjedoče i njegove priče), i kojem se i kasnije rado vraćao. Naravno da ne možemo poistovijetiti naratora i autora, ali, posmatrajući sve činjenice vezane za Kadića i Tešanj, u ovom slučaju to će nam biti dopustivo, naravno: samo uslovno i metodološki − i to zbog poznatih biografskih činjenica koje izjednačuju fiktivnog i aktualnog autora.

> „Mi smo svake godine, za vrijeme školskih ferija, porodično ostavljali Sarajevo i iseljavali se u tu našu kuću, gdje bismo ostajali po čitava dva mjeseca. Bože, kako je to bilo lijepo! Moje najljepše uspomene iz djetinjstva vezane su uz Kasabu i za te dane. Pa i sad, kad me noću mori nesanica i ne mogu da zaspim, često se sjećam toga vremena i uvijek me obuzme neka sjetna milina koja me smiruje i uljuljkuje. Tada opet, kao nekad, davno, idem bosonog po travi, tražim ptičija gnijezda i ganjam hitre i lahke vjeverice koje me odozgo, sa grana, začuđeno gledaju svojim uplašenim crnim očima."[3]

[1] 8. 12. 2012. godine u Centru za kulturu i obrazovanje u Tešnju organizovan je naučni skup o Rešadu Kadiću.

[2] Vidjeti: Brka, Amir: *Rešad Kadić i Tešanj*, u: Kadić, Rešad: *Sabit Abduzaimović legionar broj 71.900 : Doživljaji mladog Tešnjaka po Africi, Španiji i zemljama Sjevera*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 1999.

[3] Kadić, Rešad: *Zmija*, u: *Ilhamijin put u smrt, Paša Latas i druge pripovjesti*, *Izabrana djela*, III, Sarajevo: El-Kalem, 2008., str. 269-270.

Rešad Kadić napisao je šest priča u kojima se direktno ili indirektno govori o Tešnju i njegovoj povezanosti sa ovim gradom.[4] Priče su naslovljene i objavljene ovim redoslijedom: *Jadnik*, *Garonja*, *Selimov nadobudni sin*, *Mati*, *Zmija*[5] i *Šejtan*. Kroz ovih šest priča, osim u priči *Mati*[6]*, autor ne imenuje grad u koji smješta radnju, tako da se može pomisliti da to može biti bilo koje mjesto, bilo gdje u Bosni, a onda nas opisima pojedinih, prepoznatljivih toponima "obavještava" da je taj grad Tešanj, njegova uža ili šira okolica (kao npr. priča Selimov nadobudni sin* − u kojoj je radnja vezana za širu okolicu grada), koji on u svojim pričama, kazali smo, imenuje Kasabom. Evo jednog primjera na osnovu kojeg, prema opisu, odmah prepoznajemo da je posrijedi grad Tešanj:

> Onda su se ukazale kule, bedemi i tabije ogromne srednjovjekovne tvrđave zvane "Grad", propete na vrhu kamenoga džina, odakle je tvrđava vijekovima motrila i dočekivala daleke putnike i naoružavala vojske, koje su kao prijatelji ili neprijatelji dolazile Kasabi u pohode. Grad mi se i sad pričinjao ogroman i neosvojiv. Poneka kravica koja je pasla po padinama brda na kojem je tvrđava carevala izgledala je majušna poput muhe, što je još više isticalo veličinu tvrđave. U njenim kulama i po mračnim tamnicama, umjesto topova, askera i sužanja sada borave guje, akrepi, šišmiši, koji noću slijeću s tvrđave i bešumno oblijeću Kasabu i njene utihle sokake.[7]

Sa ove vremenske distance priče su umnogome značajne, jer autor kroz njih tretira bosansku kulturu u jednom potpuno drugačijem vremenu, fokus zadržava na tradiciji, oslikava drugačiji način života. Rešad Kadić priče ispisuje s pozicije autora koji je odrastao čovjek, literarno oblikujući događaje koji su se dešavali kada je bio dječak, te su to za njega najljepše uspomene, koje cijeli život ostaju u njemu. U ta sjećanja on, između ostaloga, upliće i duh vremena. Za njega je Kasaba potpuna ljepota i čistota emocija i sjećanja na bezbrižne dane djetinjstva, pa iz perspektive iz koje piše, iskazuje i dozu bolne nostalgije, jer najljepši dani minuli su, ali on o njima piše, i na taj način obnavlja svoje uspomene, bilježeći ih, oblikujući od njih priče, on tim događajima ne dozvoljava da minu, oni su u

[4] Na postojanje šest Kadićevih priča sa *tešanjskom tematikom* upozorio je Amir Brka u tekstu *Rešad Kadić i Tešanj,* što je objavljen kao predgovor knjizi Rešada Kadića *Sabit Abduzeaimović − legionar broj 71.900... Doživljaji mladog Tešnjaka po Africi, Španiji i zemljama Sjevera*.

[5] Ova priča prvobitno je objavljena u "Takvimu" 1979., 274-288. i nosila je naslov *Zmija otrovnica*, a u ovom tekstu koristili smo njenu verziju koja je objavljena u III knjizi Kadićevih *Izabranih djela*, Sarajevo:El-Kalem, 2008., 269-285, gdje joj je naslov *Zmija.*

[6] Priče naslovljene *Grmljavina* i *Mati* istoga su sadržaja, uz male izmjene i uređenje teksta. *Grmljavina* je objavljena 1944., a *Mati* 1967. godine. U ovom radu opredijelili smo se za drugu, preuređenu verziju, tj. priču *Mati*, čiji naslov u ovom kontekstu ima i simboličko značenje, jer je preko majke ovaj autor duboko vezan za Tešanj.

[7] Kadić, Rešad: *Zmija*, str. 273.

njemu i sada jednako "živi", ne prepušta ih zaboravu. Opisujući svoje dječačke dane, ili ličnosti koje je susreo, pa su svojom pojavom ostavili traga, on ih u pričama oživljava, te takve Kadićeve priče, iz kojih izvire osjećajnost i iskrenost, i danas plijene pažnju čitatelja.

U ovih šest priča autor čitaoca uvodi gotovo na identičan način, prije svega opisom Kasabe, čaršije, njene okolice, te nam predstavlja način na koji se u njoj odvija svakodnevni život, a time kao da čitaoca upozorava, priprema, uslovno kazano, na sam početak radnje, otvarajući mu jedan cjeloviti ambijent, a onda uvodi likove, ocrtavajući ne samo njihove fizičke karakteristike nego, što je značajnije, on prikazuje njihov karakter, njihovu najdublju emociju. U njegovim pričama nema "velikih" radnji, niti su likovi junaci koji djeluju nestvarno, patvoreno. Kadić je posvećen čistim emocijama i uspomenama na Kasabu i ljude u njoj, u kojoj izdvaja njemu "zanimljive" pojedince, te govori o njihovom udesu, ili sreći, i oni su ovdje njegove *figure sjećanja*. To su ljudske fizionomije kakve, manje-više, i danas možemo sresti na ulicama, ne samo Kasabe nego i sličnih bosanskih gradova.

U svojoj devetnaestoj godini Kadić je napisao prvu priču *Jadnik*, i kroz tu kratku storiju on do detalja prikazuje jedan nesretni ljudski život, život čovjeka koji je na margini, izopćen iz kolektiva, zbog svoje bolesti: posrijedi je maloumni jadnik Suljo, koji je navikao da ga svi oslovljavaju *Suljo Budalaš*. Autor ne prikazuje isključivo udes tog čovjeka; on se posvećuje i posmatranju njegove ličnosti, ocrtava njegov karakter, njegovu unutrašnju stranu, i, što je veoma važno, nijednog trenutka ne isključuje njegove emocije, jer taj čovjek plače na zadirkivanja i ruganje okoline, plače nad tijelom mrtve hanume, sretan je i smije se kada dobije novce za vrući somun. U potpunosti ocrtava bol ove tragične figure, koja je usljed svoga ludila osuđena obitavati na granici, jer takvi ljudi prešli su granicu *normalnog* koju kolektiv uspostavlja. I nije Suljo jedini takav lik: u ovih šest pripovjedaka nailazimo na brojne likove koji ruše norme zadatog, naprimjer lik dječaka Zajke[8] − kojeg Kadić provlači kroz dvije svoje priče (*Šejtan* i *Zmija*), a riječ je o dječaku koji ruši sva pravila, neprestano se upuštajući u dječije avanture, radeći sve što se ne smije, pa će autor u priči *Zmija* za njega kazati da je "dječak koji se nije ničega plašio", dodajući: "I moram reći da me je svojim postupcima i hrabrošću i zbunjivao i zadivljavao. Bio je, što se kaže, nepredviđiv" (priča *Šejtan*), a ostali dječaci divili su se njemu i njegovim poduhvatima.

Jednako je zanimljiv i lik Garonje iz istoimene priče, koji je cijeli život služio begu i njegovim potomcima, ali na kraju čini ono što niko ne može − spašava i

[8] Dječak Zajko zapravo je Tešnjak Sabit Abduzaimović, o čemu će više biti riječi tokom drugog dijela teksta.

bega i njegovo imanje od potpune propasti. Ova priča zanimljiva je iz još jednog aspekta, teme koja je dugo zaokupljala pažnju bosanskohercegovačkih autora, a to je smjena vlasti, odlazak Osmanskog carstva i dolazak Austro-Ugarske monarhije. I kod Rešada Kadića prisutna je ova tema, ali ne na eksplicitan način kao kod drugih autora: u prvom je planu opis života i postupaka jednog od likova, Garonje, dok je historijski lom itekako vidljiv, ali u pozadini, njegove posljedice su snažne, ali ne događa se *buka historije*, dok je cijela radnja priče, propadanje begova, cijelog jednog kolektiva koji se ne uspijeva prilagoditi novom, drugačijem vremenu i načinu života, osuđena na propast, tačnije: radnja priče fokusirana je na posljedice tog historijskog loma.

Jednako su zanimljive i pripovijetke *Selimov nadobudni sin*, koja do detalja prikazuje raspad i propast jedne porodice, zatim *Zmija*, u kojoj je prikazana i ljubavna priča koja, postavljajući je na način na koji Kadić radi, ima neminovno tragičan kraj, s elementima legende i usmene književnosti, koja se pamti i nemoguće ju je zaboraviti. Pripovijetka *Mati* možda je i najeksplicitnija u probuđenim autorovim sjećanjima i gradnji paralele između dječaka i odraslog čovjeka, a cijela "lavina" sjećanja pokrenuta je grmljavinom, dok se priča neprestano zadržava na liku majke − koja je uvijek bila, kažimo tako, negdje sa strane, a sve je funkcioniralo zahvaljujući njoj.

U ovom kontekstu važno je navesti jednu rečenicu iz pripovijetke *Zmija*: "Ali sam se Kasabe uvijek sjećao i nekako čeznuo za njom. Zbog svega što mi je podarila u mome bezbrižnom djetinjstvu." Ova rečenica funkcionira kao nit kojom su autor i grad Tešanj neraskidivo povezani, a ta povezanost manifestira se i kroz šest priča u kojima su ocrtani portreti (su)građana, zatim događaji i jedan način življenja, i mi iz njih sada čitamo, barem kroz naznake, o prošlosti i jednom drugačijem vremenu. Prošlost i sjećanje na djetinjstvo, u ovom slučaju, oblikovani su u priče, a Kadićevo zapisivanje vode specifični motivi, očekivanja, nade, ciljevi, koje oblikuju spoljni oblici sadašnjosti (pod ovim podrazumijevamo udaljenost iz tog vremena koje je kao dječak proživio, i utjecaj sadašnjosti trenutka u kojem autor stvara). On jedan dio svog života, jednu toplu dječiju, priču manifestira zahvaljujući vlastitim figurama sjećanja.

Kada govorimo o vezanosti Rešada Kadića za Tešanj, ne možemo izostaviti ni tekst o Sabitu Abduzaimoviću i njegovim putovanjima, te doživljajima po zemljama u kojima je boravio − od Austrije, Francuske, Afrike, Španije, Norveške − Rešad Kadić objavio je u 28 nastavaka u *Jugoslavenskom listu* 1939. godine.[9] Potrebno je napomenuti da o ovoj knjizi nije govoreno u mjeri u kojoj ona to za-

[9] Ovaj Kadićev tekst priredio je i kao knjigu objavio Amir Brka. U prilogu knjizi dodao je i opsežnu bibliografsku građu Rešada Kadića, kao i literaturu o njemu. Vidjeti više u: Kadić,

vređuje. Posrijedi je, naime, jedno vrlo zanimljivo štivo, unekoliko drugačije od njegovih ranijih knjiga i od žanrova u kojima se okušao. Objavljena su svega dva teksta, ali Isnam Taljić[10] i Alija Galijašević[11], autori ovih prikaza, ne dotiču se elemenata autorovog književnozanatskog umijeća, koje je ovdje itekako evidentno.

Na razini cijele knjige, u prvom planu je život mladog Sabita Abduzaimovića, njegov pustolovni duh i težnja za upoznavanjem drugog, drugačijeg. Ova ličnost doista je postojala, nije plod piščeve imaginacije, spominje se i u drugim Kadićevim pričama, s tom razlikom da je u pričama imenovan kao nestašni dječak Zajko koji se ničega i nikoga ne plaši, a ustvari je to Tešnjak Sabit Abduzaimović, Kadićev drug iz djetinjstva. U ovoj priči prikazana je vezanost za Tešanj, ali sada ne autorova, nego glavnog junaka Sabita Abduzaimovića. Na nekoliko mjesta u knjizi, kada se nalazi u bezizlaznim situacijama (npr., kada se nalazi iscrpljen u pustinji, ili kada korača po leševima na frontu u Španskom građanskom ratu) − Sabit se prisjeća djetinjstva, stare tešanjske gradine "u kojoj se šišmiši sa svjetalcima s predvečerja bude i polijeću starom čaršijom".

Za ovu knjigu ne možemo kazati da je to beletrističko ostvarenje. Ona u sebi sabire elemente žurnalističkog i publicističkog prosedea, preciznije: Kadić kao da čitatelja informira o Sabitu Abduzaimoviću, dajući neku vrstu izvještaja o njemu, njegovim putovanjima i o tome šta na njima doživljava. Treba kazati da se unutar ove knjige isprepliće nekoliko žanrova, ne u mjeri u kojoj to određeni književni postupak zahtijeva, po pravilima i konvencijama žanra, više je tu ostvarena stvaralačka sloboda autora, do te mjere da se žanrovska isprepletenost doima rezultatom opuštenosti i spontaniteta u autorovom pristupu tekstu. Tako da unutar ove priče, u kojoj autor naglašava Sabitovu beskrajnu težnju ka nepoznatom, ne bismo mogli kazati da je samo posrijedi dosljedan žurnalistički diskurs, jer ovaj tekst, prema književnim konvencijama, ispunjava i zahtjeve romanesknog. Svako poglavlje, koje se sastoji od nekoliko stranica, ima svoj naslov, što je i razumljivo, jer je tekst prvotno izlazio u novinskim nastavcima, ali to funkcionira i na razini knjige − u kojoj egzistira kontingencija, ali i svako poglavlje zasnovano je na jedinstvenoj, cjelovitoj priči, a kazivanje čini zaokruženim to što se ono fokusira na jedan period života Sabita Abduzaimovića. S druge strane, tu su i izvjesni elementi putopisne proze, ne sasvim eksplicitni i u smislu koji to ovaj književni žanr podrazumijeva, zatim elementi pustolovnog

---

Rešad: *Sabit Abduzaimović legionar broj 71.900 : Doživljaji mladog Tešnjaka po Africi, Španiji i zemljama Sjevera*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 1999.

[10] Taljić, Isnam: "Pisac koji nije iznevjerio narod kome je pripadao", *Ljiljan*, 1999., 324, 43.

[11] Galijašević, Alija: *Prateći pustolova*. Tešanjski almanah, I, 2000., 221-224; - *Na tragovima tešanjske prošlosti*. Tešanj:Centar za kulturu i obrazovanje, 2003., 261-263.

štiva, te bismo, na koncu, o ovom tekstu mogli govoriti i kao o štivu prožetom elementima memoaristike, s tim da je aktuelni autor pripovjedač u prvom licu koji donosi pojedinosti iz života, na način da ih je on od nekoga čuo, ili mu ih je sam Sabit kazivao, to jest predočava nam uzbudljivu životnu ispovijest mladića koji s devetnaest godina "napušta Sarajevo i, gonjen svojim nemirnim, pustolovnim duhom, bježi i korača u daleke i nepoznate zemlje koje ga mame".[12]

Sabitovo, odnosno Abdulovo, kako ga pisac najčešće imenuje, putovanje počelo je dolaskom u Francusku i prijedlogom Jugoslavena, kojeg slučajno susreće, da ode u legiju, što je umnogome rasplamsalo dječačku maštu.

> Legija! Nije li to ipak neslućeni vrhunac njegovih snova?! Neće li se ipak ostvariti fantastične vizije s filmskih ekrana: mladi, umorni, preplanuli ljudi s bijelim odijelima, praznim čuturicama, zaprašeni, izranjeni i klonuli u beskrajnim pustinjama, u kojima ih vrebaju dvije smrti: tiha, bijela smrt ognjenog nebeskog oka, ili smrt iz puščanih ždrijela nevidljivog neprijatelja utonulog u pijesak pustinje...
>
> − Da, legija... legija, prošaptao je plavokosi dječak zanosno. Fantastično carstvo ulilo je u njega novi život...
>
> I s tim je započelo...[13]

U legiju su se, kako navodi autor, prijavljivali pustolovi, razočarani ljubavnici, "štićenici" francuske policije, mogli bismo kazati: ljudi koji su dospjeli na marginu društva svojim pustolovnim duhom kao Sabit, ili svojim društvenim položajem. Legija je, ustvari, jedna izolovana zajednica koja predstavlja ljude u bijegu od sebe samih. Nakon kratkog vremena, Sabit shvata da legija nije ono što je očekivao, to nije nikakva avantura nego život u kasarni u Africi. Te na jednom mjestu u knjizi kaže da, "ako je čovjek odlučio da ide do vraga, onda valjda zato nije potrebno ići čak u Afriku"[14]. Svjestan činjenice da do isteka petogodišnjeg ugovora nije moguće napustiti legiju, a zbog okolnosti koje vladaju Afrikom, bijeg nije moguć. No, on se ipak odlučuje za taj čin, svjestan da ne može pobjeći, ali u tu avanturu bijega upušta se više da bi razbio dosadnu svakodnevicu i u nju unio zrno novog iskušenja. Na kraju mu ipak polazi za rukom napustiti legiju.

Zbog njegovih postupaka i težnje za pustolovinom, narušavanja svih društvenih zakona i normi, Sabita bismo mogli okarakterizirati kao nesvakidašnju individuu, po svemu drugačiju od ljudi koje svakodnevno susrećemo. On ima želje, snove o putovanjima, te i odvažnost da ih ostvaruje. Za njega u tome nema prepreka i niko ga od njegovih nauma ne može odvratiti. Društvo ga kao takvog

---

[12] Kadić, Rešad: *Sabit Abduzaimović legionar broj 71.900: Doživljaji mladog Tešnjaka po Africi, Španiji i zemljama Sjevera*, str. 13.

[13] Isto, str. str. 14.

[14] Isto, str. 25.

ne odbacuje, čak bismo mogli kazati da ga gotovo i ne primjećuje (npr., slučaj njegovog višednevnog lutanja pri pokušaju bijega iz Španskog građanskog rata, gdje ide od jedne do druge zaraćene strane). Ali, on ima jasan cilj koji je pred sebe postavio, tako da ga ni novac ni ugovor niti bilo šta drugo ne može vezati za jedno mjesto: gdje god se našao on već planira umaknuti, produžiti drugdje, jer njegova želja jeste "samo lutati, obalama, gradovima i zemljama koje su čelične tračnice okovale i nerazdvojno povezale, bio je njegov veliki životni san.[15]

Sabit Abduzaimović putuje svijetom *iz čistog nemira*, da zadovolji svoju znatiželju. On se ne odlučuje na putovanje samo zbog prisile vlastitog tijela nego, još i više, po nalozima svoga duha. Čovjek za putovanjima, za upoznavanjem raznih mjesta ima potrebu još daleko u povijesti, od svog postanka, ali kod ovog pustolova putovanje je strast. Njegov nagon za putovanjem, za lutanjem po raznim mjestima i kontinentima, za upoznavanjem drugih i drugačijih ljudi i običaja − zapravo je i njegova potreba da drugima saopći ne samo ono što je vidio, ljude koje je susreo, nego i svoj zapis, svoj sud o tome, svoje utiske, svoje doživljaje. Tako da na mnogim mjestima u knjizi imamo i opise mjesta kroz koja prolazi.

> Sidi Bel Abes, isto kao i Oran, bio je Afrika, a ipak nije bio Afrika. Jer Afrika u najmanju ruku znači crnačke žene sa prstenjem u nosevima, ili prašumski gong koji tupo odjekuje: ahu - bahu - mehe - maj... hu - hu - hu...
>
> Napustivši Albacetu, baterija je još istog dana stigla u Cassa Ibanez, jedno od mnogih mjesta Španije. Prostrana mjesna crkva u Cassa Ibanezu bila je njegova jedina atrakcija. Inače, sve provincije svijeta, počam od bosanskih kasaba pa do Sinclairovog glavnog grada Dakote, iste su.
>
> O njoj je znao tek toliko da je grije toplo mediteransko sunce, da se u njoj pjevaju raskošne španske romanse praćene zvucima gitare i sitnih castanjeta i da ljudi s dugim masnim solufima nose široke sombrere i smiju se snažnim, zdravim zubima.[16]

Nije izrazito riječ o putopisu koji zadovoljava književne forme ovog žanra, a to je, prije svega, književna sposobnost i ambicija za takvo djelo, a u ovom slučaju nije riječ o književnim pretenzijama. Prolazeći kroz ta mjesta, on ima potrebu progovoriti o njima, barem kroz naznake kazati kakva su, te obično ono što očekuje nije ni blizu onoga što vidi. Ovdje je riječ o opisu putovanja Sabita Abduzaimovića s putopisnim tragovima kao nešto što je neodvojivo jedno od drugog, jer govoriti o mjestima kojim prolazi njegov pustolov nemoguće je, a da se ne donese barem njegov kraći opis.

Njegovo putovanje završava u Stockholmu, odakle biva deportiran u Jasenice, dvije i po godine uzbudljivog i burnog života bivaju završene. Ovo je zani-

[15] Isto, str. 64.

[16] Isto, str. 18, 76, 65-66.

mljiva Kadićeva pripovijest o nemirnom mladalačkom duhu koji slijedi svoje želje i snove, knjiga unutar koje se isprepliću žurnalistički i književni diskurs. Pripovijest o mladom Tešnjaku, legionaru Sabitu Abduzaimoviću zanimljiva je i stoga što je drugačija od ostalih djela Rešada Kadića, ali to ne iznenađuje ako imamo na umu da gotovo nema žanra u kojem se ovaj autor nije okušao.

Literatura:

Kadić, Rešad: "Jadnik", *Literarna štampa*, I/1930., 15-16, 116-117.
Kadić, Rešad: "Garonja", *Novi Behar*, V/1931-32., 18, 254-256.
Kadić, Rešad: "Selimov nadobudni sin", *Narodna uzdanica*, I/1933., 135-144.
Kadić, Rešad: "Mati", *Takvim*, 1967., 169-173.
Kadić, Rešad: "Zmija", u: Rešad Kadić: *Izabrana djela*, III, Sarajevo:El-Kalem, 2008.
Kadić, Rešad: "Šejtan", *Preporod*, XVI/1985., 5(349), 17.
Rešad, Kadić: *Sabit Abduzaimović legionar broj 71.900: Doživljaji mladog Tešnjaka po Africi, Španiji i zemljama Sjevera*, priredio: Amir Brka, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 1999.
Književno djelo Rešada Kadića: zbornik sa naučnog skupa održanog u Tešnju 8.12.2012., Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2013.
Galijašević, Alija: "Prateći pustolova", *Tešanjski almanah*, I, 2000., 221-224;
Galijašević, Alija: *Na tragovima tešanjske prošlosti*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2003.
Taljić, Isnam: "Pisac koji nije iznevjerio narod kome je pripadao". *Ljiljan*, 1999.

STORIES FROM TEŠANJ BY REŠAD KADIĆ

Melida Travančić

Summary

Rešad Kadić (1912-1988) left behind the extensive literary work, and there was almost no genre in which this author did not create: novels, stories, chants, poems, humour stories, journalistic texts, and also it was important his editorial work in oral literature. All mentioned was indication of the unusual creative phenomenon of this writer. In this context, it was interesting that during his life Kadić established the connection with his mother's native town, Tešanj, where he was buried, after his own discretion.

This connection was obvious through six stories in which the city, its inhabitants, life and unusual events were spoken directly or indirectly, and today we are reading from them, at least through indications, of the past and of a different time. When we talk about connection of Rešad Kadić with town Tešanj, we cannot leave out an interesting story about the young citizen from Tešanj, legionary Sabit Abduzaimović, a restless youthful spirit who followed his wishes and dreams, within which the journalistic and literary discourse have intertwined. In this story, the connection with Tešanj was also shown, but now not the author's, but the main character Sabit Abduzimović, Kadić's friend from childhood.

Key words: Rešad Kadić, Tešanj, memory, past, story, author, Sabit Abduzaimović

UDK 929 Zulfikarpašić, A.: 394. 46 (497.6)

Povodom desetogodišnjice smrti Adila Zulfikarpašića[1]

Šaćir Filandra
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Adil Zulfikarpašić je najznačajnija ličnost bošnjačke protukomunističke emigracije. Svojim liberalnim stavovima i angažmanom u Liberalnoj internacionalni te Demokratskom savezu, udruzi demokratske jugoslavenske emigracije, dao je značajan doprinos razmatranjima demokratskog preustroja jugoslavenske državne socijalističke zajednice. Zagovaranjem bošnjačke nominacije za bosanske muslimane očuvao je bošnjačku nacionalnu svijest i bio je njen najvatreniji zagovarač u devedesetim godinama prošlog stoljeća

Ključne riječi: Adil Zulfikarpašić, godišnjice, emigracija, Bosna i Hercegovina

Prvo, Zulfikarpašić je strasno volio Bosnu. Kao da je njenu vrijednost, osobnost i veličinu bolje od nas domaćih uviđao s pozicije emigrantskog statusa. Tu strast, pretpostavku i izvorište svakog velikog djela po Hegelu, on je pretočio u Bošnjački institut i njegovu vrijednu zbirku. Mogao je on novce koje je s vremenom stekao i na drugi način potrošiti, mogao se predati hedonizmu, ali nije; imao sam prilike s njim tražiti i kupovati knjige o Bosni po Švicarskoj i tu strast za znanjem sam posvjedočio. On je bio poslovni čovjek, ali prije svega intelektualac. Znao je mjesto i funkciju znanje i kulture u savremenom svijetu. On je znao, iz evopske perspektive, da se jedna nacija, država, prije svega, mora kulturno legitimirati i predstavljati, kultura je tijelo nacije, i male nacije mogu imati velike kulturne domete.

Zulfikarpašiću su bogumili bili tajna i ključ Bosne. Bosanska crkva, bosanski krstjani ili bogumili, zavisno kako se imenuje taj duhovni pokret u srednjo-

[1] Ovo je izlaganje sa skupa "Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative", koji je organizirao Bošnjački institut u Sarajevu 6. 12. 2018, povodom desetogodišnjice njegove smrti.

vjekovnoj Bosni, bili su njegova velika tema, velika strast, misterija kojom se najistrajnije bavio. U bogumilima, naziv koji je on najčešće koristio, vidio je osobenost i osobnost bosanskog duha, društvenog, kulturnog i političkog individualiteta te zemlje i njenog naroda. Bio je odličan poznavalac heterodoksnih pokreta rane srednjovjekove Evrope, često je pričao o katarima, posjećivao mjesta njihovog stradanja u Francuskoj i dovodio ih u vezu s bosanskim hereticima.

Drugo, Zulfikarpašić je iznad svega cijenio vrijednosti mira. On je u emigraciju otišao iz demokratskih pobuda i sve vrijeme je pripadao demokratskoj emigraciji. Kako nije bio komunista po uvjerenju, iako je pripadao NOP-u tokom Drugog svjetskog rata, nikada nije postao antikomunista ni po uvjerenju ni po zanimanju, kakvih je mnogo slučajeva u emigraciji bilo. On je od početka pripadao demokratskoj emigraciji okupljenoj oko Šubašića, Gažija, dr. Krnjevića i dr. Kao predstavnik Bošnjaka, skupa s Teufikom Velagićem, sudjelovao je u osnivanju Demokratske alternative, 1963. godine, udruženja demokratske jugoslavenske emigracije. Ova udruga se zalagala za demokratsko preuređenje zemlje/Jugoslavije na principima narodnog samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda a u konfederalnoj državnoj formi, zajednici suverenih država koja bi imala zajedničku monetarnu i vanjsku politiku. Dok se Jugoslavija, i prva i druga, sve vrijeme politički "lomila" i djelila na unitariste i federaliste, Demokratska alternativa je, svjesna nužnosti raspada te zemlje, a što nama tih godina nije bilo ni u najlošijoj primisli, tražila modalitete njenog opstanka, izvan koncepata federalizma i unitarizma, koje je smatrala nerealnim/neodrživim. Mir i političko rješenje nacionalnih sporova, a što nam se devedesetih nije desilo, on je zagovarao iznad svega. Znao je da mali stradaju u sukobima većih i velikih. Na njegovu ličnost je veliki dojam ostavilo stradanje Bošnjaka od četnika 1942. godine u rodnoj Foči, i ta memorija je snažno utjecala na njegov spisateljski i politički rad.

Za njega je devedesetih godina prošlog stoljeća pitanje bilo: kako očuvati Bosnu i Bošnjake i dobiti mir? U emigraciji su se pripremali i razmatrali različiti koncepti kraja Jugoslavije, najrjeđe njene transformacije, i bošnjačka emigracija bila je dio tih priča.

Već 1963. on jasno ističe da su borba za samostalnost Bosne i ravnopravnost Bošnjaka osnovne odlike bošnjačke politike. Bosna i Hercegovina je srž spora između Srba i Hrvata i aktivna uloga Bošnjaka u razrješenju tog spora je po njemu od "prvorazrednog značaja". Bošnjaci se, po njemu, u taj spor moraju aktivno uključiti i to ne na način da sa Srbima prave pakt protiv Hrvata niti s Hrvatima protiv Srba, već na principima bratske suradnje i ravnopravnosti. On je zagovarao politiku ekvidistance prema Zagrebu i Beogradu, u potpunosti u duhu bosanske političke tradicije.

Treće, Zulfikarpašić je bio najistaknutija figura bošnjačke emigracije. On je spajao antifašističke vrijednosti i liberalno nasljeđe Evrope, čvrsto je zagovarao

pravo na izbor, demokratsku, izbornu, pluralnu višepartijsku legimaciju vlasti. Antifašizam i liberalizam bile su njegove diferentie specifice u odnosu na ostale orijentacije unutar bošnjačke emigracije, prije svega, prosrpsku, prohrvatsku i projugoslavensku, koje su ostale povijesno nerelevantne, budući su bile samo refleksi ili ostaci poraženih ideologija i pokreta u Drugom svjetskom ratu.

Svoj liberalni aktivizam Zulfikarpašić je institucionalizirao osnivanjem Liberalnog saveza Bošnjaka, koji je kao ravnopravni sudionik Liberalne internacionale, bio i forma priznavanja nacionalne posebnosti Bošnjaka u godinama kada još takve politike u matičnoj zemlji nije bilo.

ON THE OCCASION OF THE 10TH ANNIVERSARY OF ADIL ZULFIKARPAŠIĆ'S DEATH, I WILL EMPHASIZE CERTAIN FEATURES OF HIS OPINION AND ACTIONS

Šaćir Filandra

Summary

Adil Zulfikarpašić was the most important personality of Bosniak anti-communist emigration. With his liberal attitudes and engagement in the Liberal International and the Democratic Union, a democratic Yugoslav emigration association, he made a significant contribution to the deliberations of the democratic reorganization of the Yugoslav state socialist community. By advocating the Bosniak nomination for Bosnian Muslims, he preserved Bosniak national consciousness and was its most ardent advocate in the nineties of the last century.

Key words: Adil Zulfikarpašić, anniversaries, emigration, Bosnia and Herzegovina

GODIŠNJAK 2018

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE____

UDK 930.85 (497.6)

Izgubljena kultura naslijeđa: autohtonost duhovnog puta starih Bošnjana

Sanjin Šahmanović
Mostar

Duga i nedovoljno istražena historija naših prostora, te izgubljeno vjekovno kulturno blago koje se nalazi po raznim arhivama i muzejima u svijetu slika su trenutnog stanja u ovoj oblasti. Iz nedostatka materijalnih dokaza, ali i pomanjkanja sveobuhvatnog pristupa duhovnom naslijeđu od ilirskog vremena sve do srednjovjekovne bosanske države. Mnoga pitanja i danas su otvorena, naročito oko nauka bosanskih krstjana i drugih pripadnika različitih učenja, koji su zabilježeni na ovom prostoru. Lokaliteti od kulturnog značaja koji su prepušteni zubu vremena mogu se vidjeti diljem Bosne i Hercegovine, novija kretanja u historiografiji ne prate ovaj tok, najčešće zbog materijalnih uvjeta, premda to ne bi trebao biti izgovor. Svemu tome pridonose suvremene rasprave o etničkim, jezičkim i drugim pitanjima, koje su samo dio spomenutog problema koji je mnogo dublji i malo poznat široj zajednici na čemu se temelje i neke od postojećih historijskih paradigmi koje često nisu produkti domaćih istraživača, već se naslanjaju ili bivaju upotrijebljeni za različite svrhe.

Ključne riječi: kulturna historija, historiografija, bosanski krstajani, Bošnjani, moderni tokovi

Duhovno naslijeđe naših krajeva baštini mnoge utjecaje, prekretnice, vjerovanja i običaje, koji predstavljaju materijalni dokaz života i slijeda potirane kulture kroz vijekove. Maglovita, ali ne tako nespoznatljiva dilema o specifikumu kulturnog suživota i znakovlja, fakata u obliku stećaka i drugih oblika izražavanja koji se otkrivaju, sugeriraju da je riječ o svojevrsnoj "kolijevci evropske civilizacije", ukoliko se u potpunosti potvrde recentne hipoteze koje prate i istraživanja iz genetike.

Razmjer autohtonosti, koja biva neistražena, nerazumljiva shodno dekulturaciji kojoj je izložena kroz stoljeća, naslućuje jednoobraznost naslijeđa, memorije prožete različitim vjerovanjima, sjecištem ranih monoteističkih učenja, dodirom Istoka i Zapada bez supremacije, što je čini neotuđivom i jedinstvenom na tlu

Evrope i svijeta. Zapravo je riječ o kulturi naroda koji, kroz stoljeća izložen utjecajima moćnijih carstava i vladara, prekida nit koja ga povezuje, što je čini nejasnom i nespoznatljivom do današnjeg vremena. Premda tako duga prahistorija, utjecaj Helena i Rimljana, sam kulturni narativ na području Bosne i Huma nije dobio prevladavajući upliv ovih zajednica, upravo zbog autohtonosti koja se u prapovijesno vrijeme ustoličila kao dio vjerovanja i religije sve do Ilira, kasnije Slavena i srednjovjekovnog razdoblja, gdje dobija konture državne vlastelinske vjere, koja se prenosi od prethodnika (urne i stećci); jasno raspoznate na epitafima stećaka, ornamentima, slikama, prikazima, simbolima kao najočitijem dokazu te snažne vjere koja se očituje u paganskom, ranokršćanskom i kasnije utjecaju islama.

Specifikum bosanske hereze prevladava nasuprot moćnim vladarima i dvorovima, koji taj identitet potvrđuju. Suprotno tome, javlja se možda najbliži oblik učenja kršćanstva iz razdoblja apostola i predcrkve, koji je došao na ovaj prostor i ostao sačuvan od utjecaja dominantnih kultura i utjecaja s Istoka i Zapada. Petrović[1] (2010) iznosi poglede akademika Franje Šanjeka koji jeres u Bosni i Humu promatra u kontekstu heterodoksnih učenja na Zapadu i tako odbacuje tezu o redovništvu krstjana, držeći da je riječ o laicima koji iskreno nastoje da oživotvore Indžil (evanđelje) u duhu pracrkve.

Može se naslutiti da kulturno biće na tlu ovih prostora ima kontinuirani slijed od prapovijesnog vremena i značajnije od rimskog razdoblja koje, također, stoljetnim ratovima na ovom području, prekida jasnu nit tog povijesnog slijeda, koji se ocrtava u vjekovnom odrazu na stečcima, naročito ostavljajući simbole i dublja značenja poruka na stečcima koja ostavljaju nedoumice o nastanku, prije ili poslije rimskog perioda, navodi su različitih autora koji su se bavili ovim pitanjem. Prema tome, ovi prostori prije osmanskih osvajanja imaju utjecaje od paganskih do ranokršćanskih sve do islamskih u obliku sufijske tradicije i derviških redova bez obzira na porijeklo vlastele na području Huma i Bosne, autohtona vjerovanja se održavaju sve do osmanskih osvajanja, čak i kasnije, kontinuitet s današnjim stanjem upravo je u tom neprekidnom oslanjanju na pretke i njihova vjerovanja derivirana u novonastale političko-društvene pokrete poput Ilirskog, tek u 19. stoljeću, zalaska i propadanja Osmanskog carstva, te narodnih buna.

Važno je spomenuti gradove, način života, arhitekturu na ovom području. Nije teško primijetiti da od predilirskih nalazišta te ilirskih gradina koje su izgrađene na proplancima i brdovitom terenu, ali i u nižim predjelima Huma, mnoge nisu preživjele zub vremena, iako su građene od masivnih kamenih blokova

[1] Radmilo, P.: *Bogumili*. Novi Sad: Rubikon i mak, 2010.

poput Daorsona, Delminijuma i drugih gradina do srednjovjekovnih utvrda i gradova koji nastaju na uzvišenjima (Bobovac), stari grad Dubrovnik, što prilično odudara od arhitekture i načina života na istočnim, ali i zapadnim dvorovima. Vlastela u Bosni gradi mini gradove koji liče na uređene zajednice uz suživot s kraljem ili velikašima, ne samo zbog konfiguracije terena, ovakve autohtone građevine i način života svjedoče o perpetuiranom strahu za opstanak. Iskustva prethodnih generacija uslovljavaju opstanak takvih zajednica koje kolektivnom memorijom i brisanjem kulture predaka (uništene gradine, utvrde, groblja, gradovi, rano antičke crkve i građevine), tendiraju ka gradnji na najvišim položajima upravo zbog prijetnji osvajača koji potiru to naslijeđe, međutim, paradoksalno ga i obogaćuju s do tada novim i nepoznatim utjecajima. Tako kompleksan i brzo upijajući karakter oslikava šarolikost i mitologiju stećaka kao autohtonih artefakata te historije koja ide mnogo dalje od srednjeg vijeka.

Islam kao autohtona pojava?

Historija Bošnjaka je isprepletena i nerazjašnjena u raznim aspektima. Ovakav status možemo pripisati pripadnosti narodu i samom identitetu, koji je bio pod različitim utjecajima kroz historiju. Južnoslavenska prošlost i povremeno spominjanje imena Bosna, kao i naziva plemena, odnosno dobrih Bošnjana, s druge strane, govori se o neslavenskom porijeklu Bošnjaka i njegovoj historiji, koja nikako da se raščlani i prezentira s uvjerljivim dokazima, što je dijelom postignuto nalazima haplogrupa na Balkanu. Također se navodi bitisanje muslimana Bošnjaka prije dolaska Turaka i njihovoj različitosti od svojih susjeda. Bosna u to vrijeme postaje multikulturalna zemlja. Jezik koji je nazvan bosanski baštini dugu tradiciju i na Osmanskom dvoru, gdje je priznat kao diplomatski jezik u korespondenciji s evropskim kraljevima i dvorovima.

Ime Bošnjak dolazi prema navodima turskog historičara Mustaba bin Ahmed Aalija po rijeci Bosni, odakle je navode preuzeo i dr. Safvet-beg Bašagić.

Manihejstvo (tzv. bogumilstvo), odnosno vjera starih dobrih Bošnjana, navodi sve brojnije muslimansko stanovništvo, osim protjeranih muslimana iz Madžarske koji su nastanjivali Bosnu pritom dolazeći s Orijenta da bi obavljali specifične poslove (n.p.r. poštarske, trgovačke), te katolike, a i srpski izvori navode da su bogumili bježali iz Srbije u Bosnu, što nije nemoguće, da se stapaju s patarenstvom ili manihejstvom dobrih Bošnjana. Madžarski kralj Andrija nakon donošenja Zlatne bule zabranjuje primanje u službu muslimana i židova, čime počinje iseljavanje u sjevernu Bosnu, a madžarski historičari navode da je riječ o ismaelitima perzijskim muslimanima, što navodi i arapski putopisac Ebu Hamid El- Garanti 1150. godine.

Prije samih osvajanja Osmanlija derviši begtašije još u 13-14. stoljeću donose sveobuhvatno poimanje vjerovanja kroz otvoren pristup i sintezu različitih razumijevanja i učenja poticanjem religijskog suživota na ovom prostoru.

Kad je riječ o stećcima,[2] Lovrenović ističe interkonfesionalnost i moguće nebogumilsko porijeklo: "Životopis kao uloga ćirilskih epitafa izrazito pomiješan sa plemenitom baštinom, epitafa koji daju samo ime pokojnika, kovača-dijaka, pitanje personalizacije stećaka kao grobnog spomenika, epitafa kao zdenca zaboravljenih riječi i pojmova, neke paralele s natpisima srednjovjekovne Europe, uloga ćirilskih epitafa na nišanima, muslimanskim grobnim spomenicima, te naposlijetku veza srednjovjekovnih i kasnijih grobnih kršćanskih natpisa".

U mnoštvu teorija o porijeklu i nastanku učenja u duhu pracrkve neophodno je naglasiti heterodoksni karakter toga vjerovanja i sposobnosti da apsorbira razne utjecaje od svetačkih, ranokršćanskih, ćirilometodovih, rimokatoličkih, i drugih pojava.

Neosporno je da upravo taj oblik heterodoksije, zabilježen od različitih kroničara i autora, uz svu otvorenost prema erhontima i tradicijama koje se ukrštavaju na razmeđu Rima i Bizanta, čini posebnost takvog nauka nedovitljivim, zamršenim i jedinstvenim, ne samo zbog sadržaja i mentalnih predodžbi koje se kreiraju oko krstjana; geografska odrednica izoliranost i grupiranje raznih etničkih skupina i naroda na tlu rano srednjovjekovne zagorske sklavinije, koji pridaju ovom fenomenu značajan doprinos, kreirajući jedan oblik primitivnog civilizacijskog narativa nastalog pod utjecajem dviju velikih kultura u njenom predvorju, kao otrgnutom horionu negdje na rubu vremena.

Heterodoksija se može promatrati s mnogo aspekata, mada sam nauk bosanskih krastjana u korijenu, prema mom poimanju, ne spada u heterodoksiju, kojom je ogrnut iz različitih izvora. Ključna karakteristika tog učenja je otvorenost ka novom, tj. iskustveni oblik te praktične otvorenosti za koju se ispostavlja da je mješavina bogumilstva, manihejstva, pavlićanstva itd. U samoj suštini ovaj duhovni obrazac je sačuvao ranokršćansku duhovnost utemeljenu na djelovanju apostola, iz čega slijedi bazični sukob koji je poznat: *ecclesia apostolica – ecclesia romana*, premda ovo *ecclesia* možemo sagledati i tumačiti nakon djelovanja apostola.

Razvoj bosansko-krstjanskog vjerovanja trebalo bi sagledavati ili razlikovati prema dva razdoblja:

a) period do abjuracije 1203. (monaško-samostanski period);
b) period nakon Bilinopoljske izjave (razdoblje odnosa bosanskih krstjana i vladara Bosne) i Rima.

[2] Lovrenović, D.: *Stećci bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, 2009., str. 12.

Do spomenutog perioda duhovni život se odvijao prilično izolirano uz utjecaje iz vremena Ćirila i Metoda kroz samostanski život i utjecaj apostolske prakse. Nakon abjuracije, o čemu neki autori govore kao o diplomatskom maniru prema Papi, vidljiv je zaokret koji se očituje u podršci od bosanskih banova i kralja Tvrtka I. Kotromanića, koliko god nailazili na proturječja pred sam kraj bosanske državne samostalnosti, utjecaj Rima je sve veći i približava se nauku *ecclesia romana*, modificirajući sam duhovni život možda samo u egzoterijskom smislu. Također, povijesne i društvene prilike su nalagale takav razvoj sve do pada Kraljevstva, 1463., primjer je *Hvalov zbornik*, koji nastaje 1404., pisan za bosanskog velikaša Hrvoja Vukčića. Zbornik obuhvata stari i novi zavjet, djela apostolska, poslanice, apokalipsu, dekalog i neke od apokrifa, što je važan pokazatelj ranokršćanskog monoteizma, prilično heterogen za ono što je bio predmet optužbi od Pape prema bosanskim krstjanima.

Problemi u historijskom tumačenju

Niko ne spori da postoji mnoštvo utjecaja, stalne migracije, posjete *ecclesie sclavonie*, međutim, to ne mijenja osnovu vjerovanja bosanskih krstjana kao autohtone pojave i prilika u kojima su živjeli i radili. Osnovna karakteristika, prema mom sudu, ali i zbog nedostatka materijalnih dokaza, jeste da u duhovnom prostoru nemaju potrebu biti oživljeni, jer samo vjerovanje krstjana i svih koji posjećuju ovaj prostor ili se zadržavaju na tlu Bosne ostaje trajno vrelo ezoteričnog duhovnog života koje ne traži emancipaciju ili dokazivanje nego slobodu za vjerovanje u okruženju koje postaje sve manje slobodno. Suština se krije u raznolikosti koja, zamagljena raznim izvještajima, postaje osnova za karakterizaciju "duhovnog pokreta" koji nastaje na tlu Bosne kao nečega o čemu se raspravlja upravo zbog različitih pogleda i interesa svih koji sudjeluju u tom egzoteričnom historijskom kretanju.

Ono što je porazno za "oživljavanje bosanstva" dolazi s austrougarskim tumačenjem historije prema novim principima, što ujedno postaje i antiteza samom bosanstvu, jer dolazi izvana. Historija izložena takvim pojavama, gdje ona postaje svojevrsna revolucija, postaje konstruirana historija. Pokušaji da se govori i tumači moderna historija u javnom i akademskom prostoru postaju predominantni za razliku od mnoštva otvorenih pitanja i hipoteza iz srednjovjekovne i ranije prošlosti, koji su od značaja za kulturni, pa i politički narativ ovog prostora. Stoga je potrebno još više istraživati i utvrđivati sveobuhvatnost civilizacijskog specifikuma ovog prostora, koji ostaje u vakuumu dekonstruirane historije sjećanja i povlađivanja tim narativima.

Literatura:

Donia, Robert J. i John V. A. Fine: *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
Filandra, Š.: *Bošnjaci nakon socijalizma*: *o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Sarajevo: BZK "Preporod", Sarajevo, 2012.
Juzbašić, Dž.:; *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom,,* Sarajevo: ANUBiH, 2002.
Lovrenović, D.: *Stećci bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo: Rabic, 2009.
Radmilo, P.: *Bogumili, rubikon i mak*, Novi Sad, 2010.
Thomas, A.; *Istorija islama, Historijski tokovi misije, 2. izdanje,* Sarajevo: Mešihat Islamske Zajednice BIH, 1990.

"LOST HERITAGE CULTURE" THE AUTOCHTHONY OF THE SPIRITUAL PATH OF THE OLD BOSNIAKS

Sanjin Šahmanović

Summary

The long and insufficiently explored history of our area, and the lost centuries and old cultural treasure found in various archives and museums in the world, are images of the current situation in this area. From the lack of material evidence, but also from the lack of a comprehensive approach to the spiritual heritage from the Illyrian period to the medieval Bosnian state. Many questions have remained open today, especially around the teachings of Bosnian Christians and other members of the various teachings recorded in this area. Locations of cultural significance that are left to the teeth of time can be seen throughout Bosnia and Herzegovina; recent trends in historiography do not follow this course, most often because of material conditions, although this should not be an excuse. Contemporary discussions on ethnic, linguistic and other issues are contributing to this, which are only part of the mentioned problem, which is much deeper and less familiar to the wider community, based on some of the existing historical paradigms that are often not the products of domestic researchers, but are leaning on or being used for various purposes.

Key words: Cultural history, historiography, Bosnian Christians, Bosnians, modern streams

UDK 94 (497.6): 342.1 (497.6)

Paradigma Bosna i bošnjaštvo: historijsko-politološko razumijevanje

Mujo Demirović
Pravni fakultet
Univerzitet u Bihaću

Bosna je povijesno prebivala kao teritorijalni, kulturni, političko-pravni i državni identitet. No, taj identitet je bio, i jeste još uvijek, glavni "predmet" i hegemonijski poriv srpskog agresivnog nacionalizma. Ekspanzionistička srpska nacionalna politika, u krajnjoj liniji, orijentirana je na negaciju bosanskohercegovačkog identiteta i povijesnog individualiteta. Spram velikosrbijanskog jednoumlja i dominacije laži, znanstvena historiografija Nade Klaić, uvažene povjesničarke i poznavaoca Bosne, smatra da bi "rađanje srednjovjekovne bosanske države moralo pobuđivati pažnju i to ne samo što je ona izgleda među svojim susjedima najstarija, nego i zato što se *srpska* i *hrvatska* formula nikako nisu dale primijeniti na Bosnu". Elaborirajući povijesne procese što su se odvijali na državno-pravnom prostoru u okviru Južnih Slavena, Nada Klaić argumentirano svjedoči o dubokom povijesnom izvorištu i kontinuitetu državno-pravne i političke samostalnosti Bosne. Ona kaže: "Onda su bosanske zemlje počele svoj samostalni politički razvitak, doduše u isto vrijeme kada i oni Slaveni koji su zaposjeli kasnije hrvatske i srpske zemlje, ali je ogromna razlika što samostalni bosanski politički razvitak nisu nikada prekidali niti Hrvati niti Srbi, koji su tek potkraj osmog stoljeća osvanuli u Dinarskim planinama". Nada Klaić pokazuje da je Bosna, najstarija balkanska država, graničila sa Srbijom i Hrvatskom te da je u toj državi živio jasno identificirani etnikum Bošnjaci, koji nisu bili niti Srbi niti Hrvati, te da je ona historijski, etnički i po svemu bila prepoznatljiva.

Ključne riječi: Bosna, Bošnjaci, bosanska paradigma, suverenitet, država

> *Neka oprosti gospođa Evropa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americiima spomenike, Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprosti gospođa Evropa, samo Bosna ima spomenike, Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanaca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kome je prikazan kao sužanj.*
>
> (Miroslav Krleža)

> *Dragi Jukiću! Razumio sam tvoje jade i da ležiš slab izvan domovine. Evo ti mojporuk i selam. Nijesam htio Tvojih poruka i savjeta slušati, a da slušah, ne bi se onolika krv po Bosni i Hercegovini prolila. Ona krv me uvijek*

uznemiruje i sve što se uspinjem na više časti, pričinja mi se, da sam manji od onog nesretnog pohoda u Bosnu. Nijesam htio vjerovati, da je nemoguće, da bi Bošnjaci postali pravi Turci. Ali tako doista jeste. Ovo uvjerenje ulila mi je u dušu neka kći Krajine, koja reče, da voli u Krajini u košari spavati i prohu jesti, nego u carskim dvorovima zlatom se ogrtati. A to je ona sila, koju mi ti spomenu; sila nad kojom veće sile nema. Dok poslove uredim, vratit ću se u Carigrad, izvojštit ću Ti slobodu, a dotlem neka ti bude muka manja; jer ju na pola u duši svojoj dijeli s Tobom Tvoj Omer-paša.

(Pismo Omer-paše Latasa fra Ivanu Frani Jukiću, Bagdad, 30. septembra 1857. godine)

Paradigma Bosne i bošnjaštva

Bosna i Hercegovina povijesno je prebivala kao teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet. No, taj identitet je bio, i jeste još uvijek, glavni "predmet" i pobuđujući poriv srpskog agresivnog nacionalizma u cjelinu. Otuda, srpska nacionalna politika, u krajnjoj liniji, orijentirana je ka negaciji tog bosanskohercegovačkog identiteta i povijesnog individualiteta.

Na drugoj strani, znanstvena historiografija, oslobođena naivnog etnocentrizma, naprimjer, historiografija jedne Nade Klaić, uvažene povijesničarke i poznavaoca Bosne, smatra da bi "rađanje srednjovjekovne bosanske države moralo pobuđivati pažnju i to ne samo što je ona izgleda među svojim susjedima najstarija, nego i zato što se *srpska* i *hrvatska* formula nikako nisu dale primijeniti na Bosnu"[1]. Šire elaborirajući povijesne procese što su se odvijali na državno-pravnom prostoru u okviru Južnih Slavena, Nada Klaić će jasno argumentirati svoj temeljni uvid, koji sa svoje strane svjedoči o dubokom povijesnom izvorištu i kontinuitetu državno-pravne i političke samostalnosti Bosne, koja kaže: "Onda su bosanske zemlje počele svoj samostalni politički razvitak, doduše u isto vrijeme kada i oni Slaveni koji su zaposjeli kasnije hrvatske i srpske zemlje, ali je ogromna razlika što samostalni bosanski politički razvitak nisu nikada prekidali niti Hrvati niti Srbi, koji su tek potkraj osmog stoljeća osvanuli u Dinarskim planinama."[2] Jedna je to od brojnih historiografskih spoznaja, u čiju širu elaboraciju mi ovdje ne možemo ulaziti, kroz koje Nada Klaić pokazuje da je Bosna, najstarija balkanska država, graničila sa Srbijom i Hrvatskom te da je u toj državi živio jasno identificirani etnikum Bošnjaci, koji nisu bili niti Srbi niti Hrvati, te da je ona historijski, etnički i po svemu bila prepoznatljiva.

[1] Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb: Eminex, 1994., str. 28.

[2] Isto

Istina je, kako navodi i Noel Malcolm, Bosnom je uvijek vladao bosanski ban, iako bi ponekad morao privremeno napustiti svoju zemlju da susjedni vladari "prošeću po njoj", takvi izleti su bili kratkotrajni i tada nisu značili ništa, jer tuđinski vladari mogli su doći i otići, dok su *bosanski* ostajali, borili se i gradili nezavisnost svoje zemlje Bosne. Iako su bosanski vladari, od Kulina bana pa dalje, formalno nosili različite titule i nazive, oni su, što je zajedničko obilježje svih njih, suvereno i potpuno samostalno vladali svojom državom Bosnom i svaki je imao onoliko vlasti koliko je raspolagao stvarnom moći u svojoj zemlji. Bosna je, iako su i ranije uspostavili svoj utjecaj i uporište, prije 1430. godine, pala pod vlast Osmanskog carstva 1463. godine i "otada je Bosna izgubila mogućnost vlastitog državno-pravnog razvitka"[3]. Naime, u periodu 1448.–1453. godine od osvojenih dijelova Bosne stvoreno je Bosansko krajište, koje "predstavlja prvu upravnu jedinicu na bosanskom tlu, koja se drugačije zvala Vilajet Hodidjed i Vilajet Saraj-ovasi, Polje oko dvora"[4], da bi 1463. godine bio osnovan Bosanski sandžak. Međutim, pad Bosne pod osmansku vlast izazvao je dramatične obrte. Osvajanje bosanske teritorije, u njenim povijesnim okvirima, prema mišljenju Muhameda Filipovića, "značilo je, istovremeno uništenje i cjelokupne prethodne strukture vlasti i socijalnih odnosa, koji su tada u Bosni vladali, te nosilaca te vlasti. Sve forme i funkcije te vlasti su nestale. Nestao je kralj i cijela njegova obitelj, nestale su vojvode i visoko plemstvo, nestala je Crkva bosanska i cijela ekonomsko-pravna struktura države Bosne"[5]. No, bosanska egzistencija pod osmanskom, a kasnije i austrougarskom vladavinom nije izgubila svoj teritorijalni, običajno-kulturni i državno-pravni individualitet. Parafrazirajući Noela Malcolma, uglednog engleskog historičara, možemo reći sa izvjesnošću: Bosna ima jak i uvjerljiv kontinuitet zemlje same po sebi, veoma izražen kontinuitet svih elemenata države, historijskih, geografskih i političkih. Ona ima svoju specifičnost, kao specifičan entitet u oba carstva, kako u Osmanskom tako i Austro-Ugarskom. Ona je imala svoj kontinuitet srednjovjekovne državne samostalnosti, duže nego i neke susjedne države, kao što je Srbija. Punih pet stoljeća, ne gubeći nadu u konačnu obnovu državnosti, Bosna i Hercegovina je u najvećoj mjeri sačuvala teritorijalni i političko-pravni kontinuitet. Kada je riječ o teritoriji Bosne i Hercegovine, bilo je određenih izmjena, korekcija, međutim, povijesni teritorij je, uglavnom, sačuvan, što je potvrđeno Berlinskim kongresom 1878., kao i odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a (1943.) i Drugog zasjedanja

[3] Ibrahimagić, Omer: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Centrala Stranke demokratske akcije, 1997., str. 18.

[4] Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: BZK Preporod, 1997., str. 107.

[5] Filipović, Muhamed: *Bosna i Hercegovina: Najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo: Compact / Publishing House, 1997., str. 77.

AVNOJ-a (1943.), međunarodnim priznanjem Bosne i Hercegovine, 6. 4. 1992., ali i potpisivanjem paketa mirovnih sporazuma postignutih u Dejtonu, 14. 12. 1995. godine. Prema tome, da je Bosna vještačka titoistička tvorevina, čije su granice administrativne, pa onda mogu i nestati, dio je propagande i ekspanzionističke politike susjednih država. Međunarodno-pravno priznate granice, kao i rušenje velikosrpskog i velikohrvatskog političkog projekta, prihvatanje i čuvanje Bosne od Bosanaca, njena tradicija u bosanstvu i bošnjaštvu i teritorijalna cjelovitost i specifičnost Bosne, garancija su njenog postojanja i opstajanja.

No, negacije teritorijalnog, običajno-kulturnog, državno-pravnog i političkog individualiteta Bosne, negacije koje se fanatično vrše svim sredstvima, pa i agresivnim ratovima i zločinima genocida, sa stanovišta velikosrpske i velikohrvatske nacionalne ideologije i politike, prirodno, uključuju u sebe i negaciju bošnjačkog nacionalnog individualiteta, kao njihove nerazrješive zagonetke, na kojoj padaju imperijalne pretenzije ovih nacionalističkih i nacifašističkih politika.

Upravo ova negacija kao destrukcija bošnjačkog nacionalnog individualiteta ulazi u povijesne konstante srpske nacionalne politike prema Bosni i Bošnjacima. Riječ je o fantazmagoriji protiv koje govori čitava povijest bošnjačke nacionalne samosvijesti i zbiljske povijesne egzistencije. Povijest ideje i različitih poimanja bošnjaštva nije, istina, još na sintetički način ni istražena, a time ni napisana. No, fragmentarne studije i pojedini pogledi u historiografskoj i politološkoj literaturi omogućavaju da se u konciznom obliku skiciraju glavne komponente u sadržini i genezi različitih koncepcija bošnjačke identifikacije. Iako srpska i hrvatska pseudoznanstvena historiografija, pogotovo onda kada se stavlja u funkciju ideološkog legitimiranja velikodržavnih politika prema Bosni i Hercegovini, to negira, povijesno je jasno da svijest o bošnjačkom identitetu potječe iz doba srednjovjekovne Bosne i da se ona izražava pojavom i afirmacijom imena "Dobri Bošjani".[6] Ime Bošjanin ili Bošnjak, u izvanbosanskim sredinama, koliko je do sada poznato, prvi put spominje se u carskoj tituli Manojla Komnena od godine 1166. Od tada, pa sve dok u drugoj polovini 19. stoljeća nisu prevladale nacionalne ideologije, ovo je ime stajalo jednako ravnopravno imenu Srbin ili Hrvat, tako da je teško naći teoriju iz koje bi se dalo zaključiti da bi tada bosanstvo bilo supsumirano u srpstvo ili hrvatstvo.[7] Potvrđuju to ne

[6] Na taj specifičan položaj ukazao je dr. Omer Ibrahimagić, *Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine* (cit. djelo, str. 18-28), zatim dr. Behija Zlatar, dr. Enes Pelidija, dr. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (cit. djelo, str. 95-354), dr. Muhamed Filipović, *Bosna i Hercegovina: Najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice* (cit. djelo, str. 76-90) i drugi autori.

[7] Vidjeti: Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Saraejvo: Svjetlost, 1974., str. 15-21.

samo vanbosanski historijski izvori nego i sačuvani i pisani dokumenti u kojima stanovnici srednjovjekovne Bosne sebe označavaju kao narod "Dobrih Bošnjana". Etnocentrička srpska i hrvatska pseudohistoriografija pokušava dokazati da se pod ovim imenom ne krije etnički individualitet nego oznaka za bosanski politički narod pojmljen u feudalnom smislu riječi. No, za takvu interpretaciju nema nikakvog historijskog izvora. Ime i pojam "Dobri Bošnjani" sigurno označava i bosansku elitu moći toga doba, ali ono iskazuje i bosansko razumijevanje vlastitog narodnog individualiteta. Zapravo, iz sačuvanih dokumenata vidi se da ovim imenom Bosanci razgovijetno u narodnom smislu sebe razlikuju od drugih etničkih grupacija poput, npr. Vlaha, Srba, Hrvata, Ugara itd. Otuda se i pod imenom "Dobri Bošnjani" podrazumijeva i svijest ljudi srednjovjekovne Bosne o vlastitom etničkom identitetu. Ona se oblikovala u protivrječnim historijskim procesima. Prvobitno etnički heterogeno stanovništvo Bosne (Iliri, Romani, Slaveni i sl.) historijskim procesima preoblikovalo se u konstituciju novog naroda – naroda "Dobrih Bošnjana". U tom smislu se može "…doista govoriti o novom narodu, jer nakon dolaska Hrvata i Srba u bosanskim krajinama razvija se jedan novi narod; prisustvo Slavena ne znači nestanak starosjedilaca, stanovništva latinskog ili ilirskog govora već cjelina predstavlja 'novi narod'"[8].

Ne možemo ulaziti u identifikaciju i analizu svih historijskih faktora koji su oblikovali etnički individualitet naroda Bošnjana, kako su sebe, u svim sačuvanim dokumentima, imenovali srednjovjekovni Bosanci.[9] No, apostrofirat ćemo, u sažetom obliku, neke od najvažnijih.

Riječ je, prije svega, o pojavi, afirmaciji i razvoju srednjovjekovne države. Još je Ivan Kinamos, vizantijski pisac iz 12. stoljeća, govoreći o Bosni bana Borića, prvog poznatog bana, prethodnika Kulina bana, uočio politički individualitet i neovisnost Bosne, pa će zapisati: "A Bosna nije podložna... nego je sama za se; narod koji svojim zasebnim životom živi i sobom upravlja."[10]

Izvjesno je da je politička individualnost Bosne, kako je to bilo uobičajeno i u drugim srednjoevropskim državama, bitno sudjelovala u etničkom individualiziranju i samoosvješćavanju naroda Bošnjana. Mjestimice i suvremena, pa i srpska historiografija, prepoznaje i respektira tu međusobnu vezu između

---

[8] Martinus, Rudolf: *Odnos srednjovjekovne Bosne prema Europi i odrazi kasne antike u hrišćanstvu srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991., str. 118.

[9] Marko Vego, npr. iznosi smjelu hipotezu da su srednjovjekovni Bošnjani bili zasebno srednjovjekovno pleme koje se istovremeno sa srpskim i hrvatskim plemenima doselilo na prostor srednjovjekovne Bosne pa bi se u tom njihovom porijeklu mogao tražiti izvor njihovog etničkog individualiteta.

[10] Lovrenović, Ivan:"V dni bana velikago Kulina", *Odjek*, XLII/15–16, 1–31. august 1989., str. 8. Navedeno prema knjizi: Esad Zgodić, *Građanska Bosna*, Tuzla: Ritam, 1996., str. 141.

etničkog individualiteta i egzistencije bosanske države: "Čitav razvoj posebne bosanske države vodio je u pravcu stvaranja osjećanja povezanosti i solidarnosti stanovništva u njenim okvirima. Otuda se naziv Bošnjani za stanovnike bosanske države javlja daleko češće od srpskog imena i potiskuje ga čak u oblastima koje su iz sastava srpske države srazmjerno kasno ušle u sastav Bosne."[11] U širenju osjećanja povezanosti i solidarnosti među "Dobrim Bošnjanima", dakle, kao bitan faktor i izraz njihovog etničkog i političkog individualiteta, presudnu ulogu odigrala je egzistencija bosanskohercegovačke države: "Jedva se može sumnjati da su kod nas, kao i u mnogim evropskim državama, državne tvorevina predstavljale 'kalupe' u kojima su se izlivale narodnosti, bilo stapanjem elemenata različitog porijekla, bilo izdvajanjem, individualiziranjem dijelova iz cjeline istog porijekla."[12]

Da zaključimo: politička i vojno-ekonomska reprezentacija srednjovjekovne Bosne, imenom Bošnjani izražava dijelom srednjovjekovno poimanje političkog naroda kome ona pripada. No, istovremeno tim samoimenovanjem ova elita izražava etničku posebnost bosanskog stanovništva, razlikujući ga od drugih etničkih entiteta što žive u drugim susjednim državama. Nije, dakle, riječ ni o regionalnom imenu ni isključivo o oznaci za politički narod nego o oznaci i za etnički individualitet naroda Bosne. U transformaciji prvobitno etnički heterogenog stanovništva Bosne u "novi narod" Bošnjana u bitnom smislu sudjelovala je afirmacija i moć srednjovjekovne bosanske države.

No, od presudne je važnosti da u upotrebi imena Bošnjanin za stanovnike Bosne ne dolazi do diskontinuiteta nakon gubitka nezavisnosti i pada Bosne pod osmanlijsku vladavinu. Kao oznaka za etničku individualnost stanovništva Bosne, bez obzira na njegovu vjersku diferenciju (muslimani, katolici i pravoslavci), *etničko ime Bošnjanin nastavlja da živi i u djelima vanbosanskih južnoslavenskih pisaca kao i u obrazovnoj svijesti bosanske elite i svijesti bosanskog naroda.* Navešćemo nekoliko ilustracija figuriranja etničkog imena Bošnjaci u ovom periodu bosanske historije.

Uz etničke Hrvate, Srbe, Bugare i sl., kao zasebnost figuriraju i Bošnjaci. Npr., u Predgovoru *Novom zavjetu*, čiji je autor jedan južnoslavenski i protestantski reformator, a koji je štampan 1562. godine, kaže se: "Jesmo s tim našim tumačenjem svim slovenskog jezika ljudem služiti hoteli, najprvom Hrvatom i Daltmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bezjakom, Srbianim, Bulgarinom."[13] I kasnije, uz etničke Hrvate, Srbe, Makedonce, svrstavaju se u ravnopravnom

[11] Ćirković, Sima: *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 35.

[12] Isto, str. 35.

[13] Murko, Matija:"O prethodnicima Ilirima", *Nova Europa*, II/3, Zagreb, 1920., str. 86.

rangu i etnički Bošnjaci. Ivan Tomko Mrnavić će 1626. godine pisati kako je potrebno "učiniti u Iliriku osobu koja je vješta čitavom jeziku zemlje sa svim narječjima i djelimičnim razlikama i koja posjeduje ne samo potrebne knjige nego također i savjetnike, najmanje četvoricu, i to jednog Dalmatinca, jednog Hrvata, jednog Bosanca i jednog Makedonca ili Srbina"[14]. I pjesnik Marko Marulić razlikuje etničke Bošnjane od drugih etničkih grupa pa će u jednoj svojoj pjesmi kazati: "Boj su bili š njimi Hrvati, Bošnjaci, / Grci ter Latini, Srbli ter Poljaci / Eto još boj biju nici, a nikih nî / a druzi ne smiju, jer jim si gnjivan ti."[15] I prvi južnoslavenski gramatičar Bartolomej Kašić u Predgovoru svog djela *Ritual* iz 1640. godine, u kontekstu rasprave o jezičkim problemima, razlikuje i etničke Bošnjake od drugih etničkih grupa, te piše: "Ne mogosmo nikakva posobito naći s kojim bi se moglo ne samo sima rusagom, pa ček ni jednomu samomu ugoditi gradu. Jere svaki človik svoga grada govor i besidenje hvali, Hervat, Dalmatin, Bošnjak, Dubrovčanin, Serbljin." Bošnjačku etničku individualnost identificira i Andrija Jambrešić za koga je riječ Illyrus "isto što i 'Ilirijanec iliti Slovenec, Horvat, Dalmatin, Bošnjak etc.'"[16]. Posebno je, ističe Muhamed Hadžijahić, dubrovačka historiografija bila ta koja je afirmirala Bosnu i bošnjački narod.[17] Navedene ilustracije nedvosmisleno govore da su vanbosanski južnoslavenski pisci jasno uočavali etnički i označavali individualitet naroda Bosne.

***

No, za razumijevanje povijesti shvatanja i recepcije bošnjaštva, od posebne je važnosti i činjenica da su u doba osmanske vladavine nad Bosnom pripadnici katoličke obrazovne elite, koja je autohtono bila bosanska, također etnički individualitet bosanskog stanovništva označavali imenom Bošnjaci. I u ovom kontekstu ćemo sa nekoliko primjera ilustrirati i argumentirati ovo stanovište.

U našu društvenu znanost Muhamed Hadžijahić je uveo dva pojma "nacionalnog bošnjaštva". Jedna koncepcija izražava bosansko-katoličko, a druga bosansko-muslimansko poimanje bošnjaštva. Bez šireg upuštanja u suštinu učenja predstavnika bošnjaštva bosansko-katoličke provenijencije, navest ćemo najznačajnije: fra Filip Lastrić, fra Antun Knežević, fra Ivan Franjo Jukić, fra Jako Baltić. Riječ je, dakle, o paradigmatičkim likovima katoličko-franjevačke provenijencije bošnjaštva, koji kao etnički Bošnjaci njeguju tradiciju srednjovje-

[14] Navedeno prema: Muhamed Hadžijahić, cit. djelo, str. 16.

[15] Isto, str. 17.

[16] Iz Jambrešićevoga rječnika, štampanog 1742. godine u Zagrebu. Navedeno prema: Muhamed Hadžijahić, cit. djelo, str. 17.

[17] Vidjeti: Muhamed Hadžijahić, cit. djelo, str. 17-18.

kovnog Bosanskog kraljevstva, memoriraju prirodne i historijske granice Bosne i Hercegovine, stoje u odbrani samostalne, nezavisne državno-političke egzistencije Bosne. No agresivno importiranje hrvatske nacionalne ideologije ugasit će nacionalnu bošnjačku samosvijest kod bošnjačkih katolika, odnosno izvršiti kroatizaciju. Kao potvrda ovoga je tekst Dubravka Lovrenovića "Godina 1900. – godina 2010.: Stoljeće hrvatskih lutanja poznatim putevima", objavljenog u *Oslobođenju* 2010. godine. Kada je riječ o predstavnicima etničkobošnjačke identifikacije bošnjačkih pravoslavaca, ističemo neka imena, kao što su Pero Tunguz, Aleksandar Šola, Prokopije Čokorilo. Zajedničko za njih je insistiranje na bosanskom jeziku, ali istovremeno širenje velikosrpske ideje i negiranje Bošnjaka. Bošnjačku nominaciju, kao i bosanski jezik možemo prepoznati i kod srbijanskih autora, kao što su: Ilija Garašanin, Vuk Stefanović Karadžić… "Osim toga mogla bi se kao treći stepen štampati kratka i obšta narodna istorija Bosne u kojoj ne bi se smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. (...) 6. Na istočnog veroispovedanija Bošnjake veći upliv imati neće biti za Srbiju težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija na protiv toga iziskuje to, da se katolički Bošnjaci zadobijedu. Na čelu ovih stoje franjevački fratri."[18]

Mada "pravoslavno nacionalno bošnjaštvo" nije u tolikoj mjeri artikulirano i samoosviješteno iskazivano, ipak se ne mogu ignorirati ili potcjenjivati svjedočanstva da su se do sredine 19. stoljeća, pa i kasnije, bosanski pravoslavci identificirali kao Bošnjaci. Kako se ovdje, međutim, ne možemo baviti detaljnom rekonstrukcijom povijesti bošnjačke identifikacije Bosanaca pravoslavne vjere, to ćemo u ilustrativnom smislu naznačiti neke momente koji indiciraju tu povijest, i koju tek treba istražiti. Prije svega, treba istaći da meritorni srbijanski autori još sredinom 19. stoljeća identificiraju bosanske pravoslavce kao Bošnjake, a ne kao etničke Srbe. Zapravo sve stanovnike Bosne, bez obzira na njihovu vjersku diferenciju, smatraju Bošnjacima. Tako će, npr. i Vuk Stefanović Karadžić, još 1832. godine, u jednom pismu Jerneju Kopitaru, govoriti o Bošnjacima različitog vjerozakona, a bosanske muslimane neće poistovjećivati sa "etničkim" Osmanlijama, nego će ih smatrati etničkim Bošnjacima. Opisujući pokret Husein-bega Gradaščevića, on će npr. reći kako je "carskoj vojsci" stigao "u pomoć stolački kapetan s Hercegovcima (i turskog i našeg zakona)".[19] Dakle, "Hercegovce našeg zakona" ne imenuje etničkim Srbima, kao što ni bosanske muslimane ne označava "Turcima" ili "Osmanlijama", nego Bošnjacima: "da su svi

[18] Garašanin, Ilija: "Načertanije", https://istorijabl.weebly.com/uploads/9/8/3/5/9835868/ilija_garasanin_-_nacertanije.pdf (pristupljeno 21. januara 2019. godine).

[19] Navedeno prema: Šehić, Sadik: "Zmaj od Bosne: Husein-kapetan Gradaščević", *Front slobode*, 1991., str. 29.

Bošnjaci bili složni, prije bi mi Sultana nadvladali nego on njih."[20] I kasnije, kod Vuka Stefanovića Karadžića mogu se prepoznati tonovi vansrpske identifikacije stanovnika Bosne. Ilustrira to i činjenica da Vuk Stefanović Karadžić pismo koje se koristi u Bosni ne naziva srpskom ćirilicom, nego ga naziva "bosanska bukvica".[21] I nakon Austro-Ugarske okupacije Bosne i Hercegovine u St. Petersburgu objavljen je tekst čiji će se autor potpisati kao "Pravoslavni Bošnjak".[22]

Šta je bilo sa Bošnjacima i bošnjaštvom?

Krajem 18. stoljeća Bosna i Bošnjaci su izloženi raznim oblicima gušenja i destrukcije njenog državno-pravnog individualiteta. Već smo ranije iznijeli nacionaliziranje, odnosno srbizaciju bosanskih pravoslavaca i kroatizaciju bosanskih katolika.[23] Iako su metodi i sredstva prividno različiti, zajednička im je matrica – nestanak Bošnjaka pa samim tim i Bosne. Brojni su programi velikosrpske politike: "Praviteljstvujušči sovjet serbski", "Tradicionalno pjesništvo", "Načertanije", "Srbi svi i svuda", "Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje", "Homogena Srbija", "Četničke instrukcije Draže Mihailovića", "Memorandum Milana Nedića von Ribbentropu", "Memorandum SANU" i drugi. O ovim dokumentima sam opširnije i izvorno pisao u knjizi *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici* (str. 47-131). Iako ne predstavljaju poseban i konzistentan program, pisani i izgovoreni istupi "oca nacije" Dobrice Ćosića po svom karakteru, sadržaju i namjeni su u funkciji negiranja Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.[24] Ne ulazeći šire u elaboraciju ovog pitanja "Načertanije" je model srbocentrizma, srpskog hegemonizma i ideološka osnova za politiku etničkog čišćenja i ostvarenja projekta "Svi Srbi u jednoj državi". Kratko kazano, on je antibosanski i antibošnjački i antimuslimanski model za izradu svih kasnijih programa velikosrpske nacionalne politike.

---

[20] Isto.

[21] Vidjeti: Stefanović Karadžić, Vuk: *Propisi srpskoslavenskog jezika*, Beč, 1957.

[22] Vidjeti: Demirović, Mujo: *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, Bihać: Pravni i Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, 1999., str. 31.

[23] O tome šire vidjeti u: Ibrahimagić, Omer: *Bosanski identitet i suverenitet: 1992. –2011.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012., str. 63-69.

[24] Djela Dobrice Ćosića: *Daleko je sunce*, (1951.), *Koreni*, (1954.), *Deobe*, 1–3, (1961.), *Akcija*, (1964.), *Bajka*, (1965.), *Moć i strepnje*, (1971.), *Vreme smrti*, 1–4, (1972.–1979.), *Vreme zla: Grešnik*, (1985.), *Vreme zla: Otpadnik*, (1986.), *Vreme zla: Vernik*, (1990.), *Vreme vlasti,* 1, (1996.), *Piščevi zapisi,* 1–4, (2001.–2002.), *Srpsko pitanje,* 1–2, (2002.–2003.), *Pisci moga veka*, (2002.), *Kosovo*, (2004.), *Prijatelji*, (2005.), *Vreme vlasti,* 2, (2007.), *Piščevi zapisi 1993–1999*, (2008.), *Piščevi zapisi 1999–2000: Vreme zmija*, (2009.), *Srpsko pitanje u XX veku*, (2009.).

Sadržaj u suštini svih izloženih programskih dokumenata je da su oni u funkciji velikosrpske nacionalne politike u čijoj je razradi i realizaciji, pored oficijelne vlasti, ogroman doprinos dala srpska inteligencija. Osim časnih izuzetaka, sveukupna srpska kulturna i politička misao je bila u funkciji te politike. Programi velikosrpske ideologije i politike u osnovi su hegemonistički, ekspanzionistički i agresivni, koji mobilizaciju svoga naroda provode na historijskim lažima, obmanama, fobiji od drugih kako bi dokazali da su njihovi projekti humani, historijski opravdani, plemeniti. Kosovski mit, epsko pjesništvo, san o "vaskrsavanju Dušanovog carstva", istina, u proširenom obliku, zastupljeni su u svim programima. U svim programskim dokumentima Bosna i Hercegovina negira se kao suverena država, odnosno uključuje se u Srbiju kao "srpska zemlja", pri čemu se posebno ističe antiislamski karakter te politike. Za realizaciju svojih ciljeva ova politika sebi daje za pravo korišćenje svih sredstava: negiranje državnog, kulturnog, jezičkog, etničkog i drugog individualiteta Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, asimilaciju, dehumanizaciju, "istorijsko" i "prirodno" pravo za izvršenje čina zločina genocida i etničkog čišćenja. Ovu velikosrpsku politiku kroz zločine genocida Bošnjaci iskušavaju od Prvog srpskog ustanka preko svih kasnijih ratova pa sve do otvorene agresije na našu državu 1992. godine.[25] Zbog namjene i karaktera ovog teksta, koji će zasigurno biti dio obimnijeg rada, nismo ulazili u njihovu razradu, iako su oni razrađeni u mojoj spomenutoj knjizi.[26] Profesor Omer Ibrahimagić u tekstu "Historijska svijest o Bosni i Bošnjacima – povodom popisa stanovništva u BiH, 2013.", navodi i praktične primjere srbizacije bosanskih pravoslavaca.[27] Naime, razgovor koji je imao sa svojim mentorom H. Ćemerlićem zbog indikativnosti navodimo u cjelini:

> Kao svojevrstan odgovor na to "prigušivanje", koncem 19. i početkom 20. stoljeća, dakle u vrijeme austrougarske uprave u BiH, pod uticajem Srbije i pravoslavne crkve iz Srbije, kod pravoslavnog stanovništva, počinje se razvijati nacionalna ideja srpstva, a kod katoličkog stanovništva, pod uticajem politike hrvatstva i katoličke crkve – nacionalna ideja hrvatstva. U tom kontekstu, sjećam se, kako mi je, svojevremeno, prof. Hamdija Ćemerlić (koji mi je bio mentor na doktoratu) pričao da su, koncem 19. i početkom 20. stoljeća, u BiH bila formirana posebna društva, čiji su predstavnici imali zadatak da na maltama (nekada, kontrolnim punktovima na ulazu u gradove) sačekuju seljake, koji su išli na gradske pijace, sa pitanjem: jesu li Srbi ili pravoslavci? Ako bi se izjasnili da su Srbi, dobijali su po dukat, a ako bi se izjasnili da su pravoslavci,

[25] Vidjeti: Mujo Demirović, cit. djelo, str. 128.

[26] Isto, str. 47-209.

[27] Vidjeti: Ibrahimagić, Omer: "Historijska svijest o Bosni i Bošnjacima – povodom popisa stanovništva u BiH, 2013.", *Gračanički glasnik*, XVII/ 34, novembar 2012., str. 6-19.

> nisu dobijali ništa. Slične akcije po bosanskim čaršijama u to vrijeme organizovali su i aktivisti hrvatskih nacionalnih društava. Bez obzira na osnovanost ove priče, činjenica je da su u to vrijeme poduzimane organizovane mjere iz Srbije i Hrvatske da se Bošnjaci pravoslavci, prevedu u nacionalne Srbe, a Bošnjaci katolici u nacionalne Hrvate. Dok se kod Srba to radilo više konspirativno, u dobroj mjeri uz prisustvo pravoslavne crkve, kod Hrvata se nastupalo puno otvorenije. Tako je, na primjer, od 3. do 5. septembra 1900. godine, u Zagrebu održan veliki Katolički kongres sa oko 2000 učesnika, na kojem je tadašnji katolički biskup u BiH Štadler promovirao ideju "Bosanski katolici = Hrvati".[28]

Presudan događaj na kroatizaciji bosanskih Hrvata izvršen 1900. godine pod utjecajem bosanskog biskupa Štadlera, o čemu najbolje govori moj kolega Dubravko Lovrenović u tekstu "Godina 1900. – godina 2010.: Stoljeće hrvatskih lutanja poznatim putevima".[29] Kada dolazi do kroatiziranja Bošnjaka, Štadler otvoreno kaže: "Želim da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom." Dubravko Lovrenović smatra da je tada stradalo bosansko katoličanstvo kao remetilački faktor i nastavlja: "To govori da u mentalnom pogledu godina 1900. u katoličkoj crkvi još uvijek traje i da je budućnost u ponavljanju prošlosti. Rat u Bosni i Hercegovini (1992.–1995.) na ovaj je proces integralizacije stavio (još jednu) točku. Bilo je pojedinaca i političkih stranaka koji su pokušali ponuditi jednu zdraviju opciju. Ona, međutim, upravo u crkvenim krugovima nikada nije naišla na institucionalnu podršku. Nekolicina usamljenih iznimki to samo potvrđuje. Trijumfirao je, sa svim svojim pogubnim posljedicama, Katolički kongres iz 1900., štadlerovski pastirski mentalitet stjerivanja b-h Hrvata pod skute 'matere' Hrvatske."[30]

Privrženost Bosni i Hercegovini su u toku sukoba Armije Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća obrane iskazali bosanski intelektualci Hrvati direktno se suprotstavivši politici predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franji Tuđmanu, i pismeno i usmeno (Dubravko Lovrenović, Ivan Lovrenović, Ivo Komšić, fra Luka Markešić, Mile Stojić i drugi), što je itekako imalo odjeka kod intelektualne i humanističke inteligencije i građana Republike Hrvatske, a posebno Bosne i Hercegovine. Riječ je o istinskim intelektualcima, bosanskim patriotama. Tridesetih godina zbila su se dva značajna događaja koja su presudno utjecala na historiju i sudbinu Bosne i Bošnjaka. Prvo, autonomija srpske kneževine 1830. godine, koju je dobila od sultana, što je ojačalo njenu državnost tako da će ona

[28] Isto, str. 11.

[29] Lovrenović, Dubravko: "Godina 1900. – godina 2010.: Stoljeće hrvatskih lutanja poznatim putevima", *Oslobođenj*e (Pogledi), 20. februar/veljača 2010., str. 25-27.

[30] Isto

biti priznata na Berlinskom kongresu 1878. godine. I drugo, uslijedio je odgovor na taj turski potez od bosanskih ajana predvođenih Husein-kapetanom Gradaščevićem, koji će tražiti autonomiju za Bosnu istu onakvu kakvu je dobila i Srbija. Međutim, zbog izdaje hercegovačkih ajana (Smail-age Čengića, Rizvanbegovića i dr.), i vojnih represalija Turske, svebosanski pokret za autonomiju je ugušen, kao i autonomija, kako je bilo predviđeno Sanstefanskim mirovnim ugovorom, a korigovano Berlinskim ugovorom 1878. godine. Glavni pokretači kao što su Husein-kapetan Gradaščević i Hasan-aga Pećki su umrli u turskim kazamatima, a ostali mnogi završili po tamnicama ili pogubljeni.

Posebno pogubnim za Bosnu i bošnjačke prvake je učinio pohod tiranina Omer-paše (Mihajla) Latasa tako da Bosna ostaje bez svoje intelektualne, ulemske, vojne, plemićke i druge elite, a ostali dio Bošnjana ostali su na milost i nemilost dušmana. Iako je njegov mandat bio smirivanje stanja u Bosni i Hercegovini, u konačnici, što je vrijeme pokazalo, on je bio u funkciji slabljenja bošnjaštva kroz eliminaciju plemićke, intelektualne i druge elite. Navedeno i ono što je slijedilo, Hercegovački ustanak (Nevesinjska puška) 1875.–1878. godine, neodređeno i oslabljeno držanje Otomanske imperije, njen poraz od Rusije, dovelo je do toga da su predstavnici velikih sila sazvali Berlinski kongres 1878. godine. O karakteru, namjerama i dalekosežnosti Hercegovačkog ustanka piše Milorad Ekmečić. On je posebno pohvalno pisao o ustanku koji se zbio 1871., kada su popaljeni Kulen-Vakuf, Klisa, Ostrovica, Havala, a srušena je i džamija sultana Ahmeda II. O srpskom ustaničkom modelu Ekmečić piše:

> Pokret pod vođstvom Goluba Babić nastavio se s manjim omjerima i u novembru, a zatim se dolaskom zime smirio. "Malo bilo, dugo ne trajalo, ali zima dođe i snegovi padnu i tako se Turci kao nešto male primire, a i ustanici se skupe u Tiškovac na zimnicu i pošto su snegovi veliki nastali, to gotovo ni oni nigde na Turke ne napadoše, nego sve kao malo prićuti." (...) Velika mećava onemogućavala ih je da već tada izvrše napad na Turke, ali su se u toku cijele zime spremali "Muji zapaliti dimije".[31]
> Narod se bio podigao i u velikom broju stao stvarati ustaničke čete. Golub Babić nije te čete mogao održati dugo na okupu. Uzrok tome je djelimično nedostatak oružja, a djelimično što se seljaci na nekim mjestima ne žele da pokoravaju glavnoj upravi. (...) Negdje seljaci neće da se bune. Ima više podataka da ustanici pale hrišćanska sela, "zato što ljudi neće da budu u četi". I na drugim mjestima ustanici iz istih razloga pale hrišćanska sela. Spominje se da ustanicima kod Grahova "opasnost preti ne samo od Turaka, nego i od samih Srba Grahovljana". Seljaci koji ustanike izdaju Turcima kažnjavaju se uobičajenim odsjecanjem ušiju.[32]

[31] Ekmečić, Milorad: *Ustanak u Bosni*: 1875–1878., drugo izdanje, Sarajevo:Veselin Masleša, 1973., str. 99.

[32] Isto, str. 189.

O Ekmečićevom srbizmu ističemo javno pismo njegovog studenta i diplomca novinara Mladena Vasiljevića u *Oslobođenju*, kojeg prenosimo u cijelosti:

> Miloradu Ekmečiću, sa žaljenjem
> E, moj profesore!
> Vi ste sada, profesore Milorade Ekmečiću, opet u hladu nekog kabineta, beogradskog kabineta, što ste ga dobili za izuzetne zasluge u ovom krvavom piru koji se odigrava u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Oko mene, bivši moj profesore, padaju granate ubijajući žene i djecu, a svaki pedalj ove zemlje natapa se krvlju zaklanih Muslimana koje realizatori Vaših ideja revnosno uklanjaju kao "remetilački faktor" u toj šizoidnoj etnički čistoj tvorevini koju ste i Vi zamislili. U veliki ste se belaj uvalili, nekad toliko cijenjeni profesore. Mi, studenti istorije gledali smo i Vas kao instituciju, kao vrhunskog korifeja nauke za koju smo se opredijelili.
> Upijali smo Vaša predavanja, ne znajući da u Vama spava projekat čiji se pandan može naći samo u najmračnijim periodima ljudskog bivstvovanja. Vrlo brzo ste se, profesore Ekmečiću, "uklonili" u političko podzemlje nacionalnog ekskluzivizma i razradili čudovišnu ideologiju ne shvatajući da su Vaše kabinetske tlapnje – put u pakao za sve. Primijenite neka znanja do kojih ste došli u svom proučavanju povijesti i doći ćete do sasvim egzaktnog, golim okom vidljivog saznanja da ste u stvari ideolog pokreta koji po metodama i sadržaju svog djelovanja predstavlja fašizam u njegovom izvornom obliku. Oganj i mač, krv i suze, koncentracioni logori, masovne deportacije, neviđeni zločini – sve je to "već viđeno". Zar ne, profesore Ekmečiću? Ali, meni je jasan način Vašeg "istorijskog mišljenja". Jedna, dvije ili tri generacije – deset ili sto hiljada pa i milion ubijenih, osakaćenih i unesrećenih ljudi – sve su to "sitnice" na putu prema cilju koji će, po Vama, svakako biti ostvaren za 50, 100 ili 200 godina.
> Šteta je samo što to niste objasnili i srpskom narodu, čije su sadašnje ali i buduće generacije po Vašem projektu žrtvovane u ime "viših istorijskih ciljeva". O Muslimanima i Hrvatima da i ne govorimo. Mislite li da se plač djeteta u vašim Prebilovcima, gdje je za vrijeme II rata izvršen stravičan zločin, razlikuje od ovog današnjeg dječijeg plača dok se vrše neviđena zvjerstva u Ahatovićima, Dobroševićima, Foči, Višegradu... Postoji samo jedna bitna razlika – ovog puta Vi ste na strani krvnika. E, moj profesore, univerzitetski!
> Sarajevo, 20. juna 1992.
>
> Mladen Vasiljević, novinar
> Vaš student i diplomac.[33]

Berlinskim kongresom 1878. godine Bosna je stavljena u nezavidan položaj. Za nas je posebno značajan član XXV Berlinskog ugovora koji glasi: "Provincije Bosnu i Hercegovinu će zaposjesti i njima upravljati Austro-Ugarska. Budući da vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravljanje u Novopazarskom sandžaku, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka na drugoj stra-

[33] Vasiljević, Mladen: "E, moj profesore!", u: Alija Isaković, *Antologija zla*, Sarajevo: Ljiljan, 1994., str. 87-88.

ni Mitrovice, otomanska administracija će tamo i dalje obavljati svoje funkcije. Međutim, da bi se obezbijedili održavanje novog političkog stanja, kao i sloboda i bezbjednost komunikacija, Austro-Ugarska zadržava pravo da u cijelom ovom dijelu nekadašnjeg vilajeta Bosne drži svoje garnizone i da koristi vojne i trgovačke puteve. U tom cilju, vlade Austro-Ugarske i Turske zadržavaju za sebe pravo da se dogovore o detaljima." Već 22. 2. 1880. godine predstavnici Austrije i Ugarske paralelno su usvojili Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom.[34]

Okupacijom 1878. godine, a kasnije i aneksijom 1908. godine, Bošnjaci doživljavaju civilizacijski lom. Ovaj civilizacijski lom poslije gušenja pokreta Husein-kapetana i tiranije Omer- paše Latasa obezglavio je bošnjačku intelektualnu elitu, a ovim činom Bošnjaci preko noći postaju nepismeni, jer arapsko pismo nije više u upotrebi, jedan dio naroda zahvaća beznađe a samim tim i iseljavanje za Tursku. To posebno koriste velikosrpska i velikohrvatska politika, proturajući neutemeljenu magluštinu da je Bosna bila uvijek srpska, odnosno hrvatska. Ova matrica ostaje konstanta do danas. U takvoj situaciji izdaje, obezglavljenosti i agresivnosti Bošnjaci svoje historijsko ime "gube" ali ga čuvaju u svijesti i prihvataju vjersko određenje musliman. I pored mogućeg ustupka bošnjaštvo i dalje ostaje u fokusu osporavanja i sa jedne i sa druge strane. Islamska zajednica kao jedina organizirana institucija u tom momentu bosanskih muslimana, polazeći od umetskog stajališta da su svi muslimani braća, preferira vjeru i zadovoljava se tim bez nacionalnog bošnjačkog identiteta. Naravno da se na taj način otvara niz pitanja: nacija, jezik, religija, političko organiziranje, vlast itd. Najbolji odgovor na dilemu narod ili država više puta dao je profesor Ibrahimagić konstatacijom "i narod i država"[35].

Bošnjaci su bosanski jezik ljubomorno čuvali i u vrijeme Otomanske imperije. Ferid Muhić u svom intervjuu zastupa i obrazlaže vrlo utemeljeno tezu da je bosanski jezik činjenica koja je nesumnjiva i nastavlja: "Bez imalo ironije tvrdim da je bosanski jezik ustvari osnova i srpskog i hrvatskog jezika, da su to istočna i zapadna varijanta bosanskog jezika. Razumije se da su u međuvremenu i kroz književnost i kroz gramatičke i druge promjene hrvatski i srpski jezik postali specifični jezici, ali u tom smislu bošnjački nacionalni interes je neupitnost svih atributa koji čine taj nacionalni identitet (kulturni, etnički, tradicionalni)…"[36] Izuzetan književni autoritet, koji je sebe čak ponekad nazivao Bosancem, Miroslav Krleža govorio je na sličan način i da su razlike ako i postoje u nekoliko deka – beznačajne. O snazi bosanskog jezika govori i rečenica Alije Isakovića

[34] Vidjeti: Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, autorsko izdanje, Sarajevo, 1999., str. 277-278.

[35] Ibrahimagić, Omer: *Bosna je odbranjena ali nije oslobođena*, Sarajevo: VKBI, 2004., str. 52.

[36] Muhić, Ferid: *Journal*, br. 134, Zagreb, listopad 2011., stranice nisu numerirane.

poslije neslućenih napada Radio Beograda, koja glasi: "Može to izgledati bizarno, ali je tako. Jer, teže je pobijediti bosanski jezik, nego Bosnu i Hercegovinu."[37] Iako je Bosna bila *corpus separatum* unutar Austro-Ugarske imperije, već prvim popisom 1879. godine, opredjeljujući se za religijsko-konfesionalni pristup, nastaje destrukcija Bošnjaka: svojom uredbom Austro-Ugarska je zabranila upotrebu bosanskog jezika 1907. godine, iako je Benjamin Kalaj sve do svoje smrti pokušavao sve tri vjere podvesti pod jedinstvenu naciju Bošnjaka. Austro-Ugarska, iako je zabranila bosanski jezik, 1892. stavila je u upotrebu "Gramatiku bosanskog jezika" čiji autor je bio Franje Vuletić, vjerovatno etnički Hrvat, koja je bila u upotrebi sve do 1911. godine. Pod pritiskom srpske i hrvatske politike Austro-Ugarska uvodi srpskohrvatski jezik 1855., čime dvije varijante bosanskog jezika, istočna i zapadna, na ovaj način postaju službeni jezik, u raznim formama: pored srpskohrvatskog korišten je i naziv srpski i hrvatski jezik, što je imalo odraza na srpsko-hrvatsku historiju, a posebno ovu prvu sve do raspada SFRJ. Ovoj jezičkoj politici su se protivili posebno franjevci. I pored različitog pristupa nacionalno-političkih grupa u Saboru nazivu jezika, konačno je 1912. godine postignut sporazum o jezičkom pitanju nakon popuštanja Hrvata, koji su prihvatili da se jezik zvanično nazove srpsko-hrvatski. U takvoj situaciji ove dvije agresivne politike čine i druge oblike nametanja, s tim što se Srbi više opredjeljuju na političko djelovanje, dok Hrvati djeluju na kulturnom planu.

Bošnjaci u okupacionom sistemu 1941.–1945. godina

Propašću prve Jugoslavije stvoreno je nekoliko okupacionih sistema koji nisu mimoišli u najrigidnijem smislu Bosnu i Hercegovinu (Italija, Njemačka, NDH, četnički pokret, djelovanje tzv. ustanika). Bosna i Hercegovina je ušla, na osnovu odluke okupatora, u sastav NDH i već je 10. aprila 1941. godine uspostavljena ustaška vlast. U takvoj situaciji Bošnjaci se nalaze između "dvije vatre". S jedne strane pritisnuti hrvatskom asimilacijom, a s druge srpskim nasiljima ustanika i genocidnom politikom četnika. Na ustaške zločine koji su vršeni nad Srbima i Jevrejima prvo je reagirala ilmija u augustu 1941. godine, da bi već od septembra do decembra 1941. godine bile usvojene i objavljene muslimanske rezolucije i osudile ove ratne zločine.[38] Kako ustaške i domobranske formacije nisu pružale zaštitu od četničkih genocida i "ustaničkih" pokolja Bošnjaci formiraju lokalne milicijske snage. U cjelokupnom periodu rata Bošnjaci su bili izloženi masovnom genocidnom djelovanju četnika Draže Mihailovića. Mustafa

[37] Isaković, Alija: *Antologija zla*, Sarajevo: Ljiljan, 1994., str. 376.

[38] Šire o tome vidjeti: Hadžijahić, Muhamed: "Muslimanske rezolucije iz 1941. godine", u: *Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973.

Imamović navodi tri vremena činjenja zločina, kao što su juni 1941. godine i februar 1942. godine, drugi tokom augusta 1942. i treći početkom 1943. godine u kojem je stradalo više od 100.000 Bošnjaka. Brojna su mjesta gdje su izvršeni pokolji Bošnjaka, a kasnije je velikosrpska politika izvršila manipulaciju sa žrtvama i prikazala ih kao žrtve ustaša, Nijemaca i drugih okupatora. Navest ćemo samo jedan primjer o kojem sam i pisao u knjizi *Bosna i Bošjaci u srpskoj politici*, pod naslovom "Exurs: Paradigma Kulen-Vakuf", koja se može vidjeti na stranici: *Jasenovac Research Institute* (http://www.jasenovac.org/), gdje su svi pobijeni Bošnjaci i Bošnjakinje prikazani kao žrtve Jasenovca. Kako znam da je majka mog oca bila prva žrtva prije masovnih pokolja i sahranjena u Kulen-Vakufu, što svjedoči i njen nišan, to najbolje govori o manipulacijama i lažima srpske politike.[39] Ako se zna da su najveće vojne operacije vršene u Bosni i Hercegovini, nije ni čudo što su Bošnjaci, poslije Jevreja, procentualno imali najveći broj žrtava (8,1% ukupne tadašnje muslimanske populacije).[40] I najznačajniji događaji i dokumenti u vezi s formiranjem nove vlasti dogodili su se, također, u Bosni i Hercegovini (ZAVNOBiH i AVNOJ). U svim bitnim dokumentima ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a Muslimani su tretirani kao narod sa velikim slovom "M". Tako u Proglasu narodima Jugoslavije sa Prvog zasjedanja AVNOJ-a održanog u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine spominju se svih šest naroda, što znači da se Muslimani, Crnogorci, Makedonci kao i narodi koji su bili priznati u Kraljevini Jugoslaviji (Srbi, Hrvati, i Slovenci) priznaju kao politički narod, istina do 1946. godine, kada nestaje Muslimana.

> U dokumentima AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, od 1942. do 1945. godine muslimani su se pisali velikim slovom M., da bi kasnije i to bilo ukinuto. Već u programu bosanskohercegovačke vlade Rodoljuba Čolakovića, koji je objavljen 03. 05. 1945. godine, nakon Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i Prvog zasjedanja Narodne Skupštine BiH, Muslimani se više ne pišu velikim slovom. Sljedeće, 1946. godine, Rodoljub Čolaković je pisao da u BiH žive dva naroda – Srbi i Hrvati i da je prepušteno muslimanima da se opredijele za jednu od te dvije nacionalnosti.[41]

---

[39] Pošto mi je majka iz porodice Kosović, a otac Demirović, navest ćemo samo najbližu familiju: Demirović Mujo (djed), Demirović Bilka (nena), Demirović Muje Ahmet (stric), Demirović Omer (očev stric), Demirović Bajro (očev stric), Demirović Alije Dedo (očev stric) itd. Kosović Bege Turse (djed), Kosović Turse Bego, Kosović Bege Huse, Kosović Turse Adila (tetka), Kosović Pašo itd. Ukupan broj ubijenih iz porodice Demirović i Kosović u Kulen-Vakufu je oko tristo.

[40] Vidjeti: Žerjavić, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989., str. 168.

[41] Ibrahimagić, Omer: "Historijska svijest o Bosni i Bošnjacima – povodom popisa stanovništva u BiH, 2013.", *Gračanički glasnik*, XVII/ 34, novembar 2012., str. 15.

Godine 1943., 25. i 26. novembra, održano je osnivačko zasjedanje ZAVNO-BiH-a, kada Bosna i Hercegovina, poslije 480 godina, obnavlja svoju državnost (1463.–1943.), potvrđuje granice utvrđene Berlinskim ugovorom (što znači da nije riječ o izmišljenim titovskim granicama, kako to zagovaraju predstavnici velikodržavnih projekata, ne samo u politici nego i u "ozbiljnim" knjigama, kao npr. *Ustavno pravo* Rajka Kuzmanovića).[42] Na ovom zasjedanju iznijeta je vrlo interesantna i diskutabilna, mnogoznačno objašnjiva parola da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska.[43] Da li je to rezultat suprotstavljanja samobitnosti Bosne i Hercegovine, jer sve federalne jedinice su označene imenima (što se vidi iz sljedećeg citata: "Zato je odlučeno da se Jugoslavija izgradi na federativnom principu koji će osigurati ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine").[44] Vidljivo je da Muslimana nema uopće i da su svoj status federalne jedinice stekle na osnovu nacionalnog kriterija. Jedino Bosna i Hercegovina nije stekla svoj federalni status na tom kriteriju "nego kao historijska zajednica triju naroda koji u njoj stoljećima žive". Osim nenavođenja da je Bosna i Hercegovina federalna jedinica Bosanaca i Hercegovaca, nenavođenje Muslimana išlo je naruku onima koji su pokušali negirati i status Bosne i Hercegovine u okviru DF Jugoslavije. Kako je zvanična politika priznala da u Bosni i Hercegovini žive samo dva naroda, Muslimanima, da bi sačuvali svoj identitet i opstojnost, preostalo je da se izjašnjavaju kao "neopredijeljeni", što će trajati sve do popisa 1971. godine.

Vraćanje bošnjaštvu

Bošnjaci su u svakodnevnim pisanim i usmenim interpretacijama različito nominirani:

a) Muslimani, b) Muslimani Bosne i Hercegovine, c) slavenski Muslimani, d) muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine itd.[45] Slično će, iako je podržavao renominaciju Muslimana u Bošnjake, napisati Zlatko Topčić: "Muslimani, Bosanski Muslimani, Bošnjani, Bosanci, Bošnjaci… Bože, ni manjeg

[42] Kuzmanović, Rajko: *Ustavno pravo*, Banja Luka:Pravni fakultet, 1997. Šire vidjeti u: Omer Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Magistrat, 2001.

[43] Vidjeti: Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Magistrat, 2001., str. 338.

[44] Isto, str. 341.

[45] Vidjeti: Suljević, Kasim: *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1981., str. 213.

naroda, ni više imena, što zbunjuje dobronamjerne, a raduje ostale."[46] Osim što je stvaralo pometnju, postojalo je više pristupa nacionalnom pitanju Bošnjaka. Tako se u predratnom vremenu može navesti nekoliko pristupa. Prvi, djelovanje JMO-a, koja, ističući svijest o autonomiji Bosne i Hercegovine, ističe i svijest o postojanju bosanskih Muslimana, što će na identičan način izraziti Avdo Humo na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. juna do 2. jula 1944. godine, u Sanskom Mostu: "U istoriji borbe naših naroda u Bosni i Hercegovini, jedine koje su zastupale ideju Bosne i Hercegovine bile su muslimanske mase."[47]

U debati sa velikosrpskim i velikohrvatskim intelektualnim krugovima u tom razdoblju izlazio je i list *El-Hidaja* koji je djelovao sa pozicija panislamizma. Međutim, najsnažnije i najubjedljivije djelovanje u afirmaciji i rješavanju nacionalnog pitanja Muslimana imao je lijevo orijentirani časopis *Putokaz* čiji su urednici bili Skender Kulenović i Hasan Brkić. Nažalost, časopis je izlazio samo dvije godine od 1937. do 1939., svega 13 brojeva (1937. godine brojevi 1, 2, 3 i 4; 1938. tri dvobroja 5–6, 7–8 i 9–10 i 1939. jedan trobroj 11–13).[48] Snažan otpor unutar Komunističke partije Jugoslavije davali su Milovan Đilas, Veselin Masleša, dok s bošnjačke strane, osim spomenutih, neprocjenjiva je uloga Hasana Brkića, Mustafe Muje Bašića i Ešrefa Badnjevića (pod pseudonimom Mustafa Oranović). Iz tog perioda posebno je značajno istaći polemiku i odgovor na istupe Milovana Đilasa, koje je dao Mostarac Mustafa Mujo Bašić. Ne treba zaboraviti ni ulogu Miroslava Krleže i drugih ljevičara koji su djelovali u Zagrebu i Beogradu. Kako su osporavanja Muslimana dolazila iz najelitnijeg političkog i intelektualnog vrha, Tito, zalažući se za ravnopravnost, na Osnivačkom kongresu KP Srbije 1946. godine kazat će sljedeće: "Ako je Bosna i Hercegovina ravnopravna, ako njeni narodi imaju federalnu jedinicu, onda mi nismo pocijepali Srbiju (i Srbe) nego smo napravili srećne Srbe u Bosni, isto tako i Hrvate i Muslimane. Radi se samo o administrativnoj podjeli."[49] Na istoj konferenciji notiran je Titov stav koji kaže: "Bosna je jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru."[50] Ako se zna da je bio veliki broj članova KPJ koji su negirali Muslimane i bosanskohercegovačku posebnost, Titova

[46] Topčić, Zlatko: "Bošnjaci, danas", Rubrika "U žiži", *Oslobođenje*, 16 juni/lipanj1993., str. 1. Navedeno prema: Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma: O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu,* Sarajevo: Zagreb: BZK Preporod / Synopsis, 2012., str. 193.

[47] Suljević, Kasim: cit. djelo, str. 267.

[48] Vidjeti Pozderac, Hamdija: *Državnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, prir. Mujo Demirović i Mulo Hadžić, Bihać: Pravni fakultet u Bihaću, 2008., str. 15.

[49] Suljević, Kasim: cit. djelo, str. 211.

[50] Pozderac, Hamdija: cit. djelo, str. 20.

odlučnost iskazana posebno u Beogradu ima svoju dalekosežnu važnost. Da ova velikosrpska ideja nije poražena i da treba Bošnjake držati u nacionalnoj magli u kontekstu nacionalne identifikacije, pokazat će istup Husage Huseina Ćišića 18. 1. 1946. godine. Na njegov zahtjev za uvrštavanje šeste buktinje u grb, Đilas je rekao da je on iznio "karakterističan prijedlog jednog muslimana da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš grb". Kada je riječ o Husagi Ćišiću, uglavnom se iznosi njegovo negodovanje, međutim, riječ je o dubljem i dalekosežnijem značaju Ćišićevog istupa, te se ne može smatrati izdvojeno i incidentno. Stoga, za ovu priliku podsjećamo na njegov integralni tekst "Bosna Bosancima i nikako drugačije". Kako je tada posebnost Bosanaca protumačena kao "teorijsko" pitanje pa se ono ne može riješiti dekretom i kako Husagu Ćišića nisu podržali bosanski komunisti bez obzira na nacionalnu pripadnost, ostalo se, na osnovu oficijelne politike, na grbu s pet buktinja.[51]

I Savez komunista Bosne i Hercegovine na dnevni red stavlja nacionalno pitanje i ravnopravnost Muslimana. U Bosni i Hercegovini komunisti Muslimani koji su do tada morali izjašnjavati službeno kao "Srbi" ili "Hrvati" vrlo hrabro otvaraju pitanje ravnopravnosti Muslimana. Naravno da su bili uloženi ogromni intelektualni i drugi napori, jer već od 1946. oni ne postoje kao Muslimani nego kao Srbi, Hrvati i u najboljem slučaju neopredijeljeni. Radi historijske istine u tim raspravama poseban doprinos i zasebnost daje Muhamed Filipović, koji se zalaže za historijsko ime Bošnjak, na što je vrlo oštro i dogmatski djelovao tadašnji predsjednik CK SKBiH Cvjetin Mijatović, izbacujući profesora iz Partije i s radnog mjesta.

Znači, oživljava se muslimanska zasebnost koja ima svoj historijski kontinuitet. U tome je nezaobilazno ime Hamdije Pozderca i brojnih drugih. Pored svih otpora koji prate Muslimane u februaru 1968. godine CK SKBiH donosi odluku kojom će se Muslimani na popisu 1971. godine izjasniti kao narod. Neosporan je doprinos Atifa Purivatre, Muhameda Hadžijahića, Kasima Suljevića i mnogih drugih. Kako je Hamdija Pozderac bio intelektualac i vrlo obrazovan (profesor sociologije), a usput i sekretar CK SKBiH, naravno da je i artikulirao ovaj proces. Nezaobilazno je i ime Huseina ef. Đoze iz Islamske zajednice, koji je kao utjecajna ličnost donio odluku da se u tematskom broju *Preporoda* (broj 13) od 15. 3. 1971. godine objave izlaganja pojedinih članova sa 26. sjednice CK SKBiH koja je nosila naslov "Muslimani – ravnopravnost i afirmacija".[52]

[51] U vezi s navedenim vidjeti "Dodatak" na kraju teksta.

[52] U povodu dvadesete godišnjice smrti Hamdije Pozderaca objavljena je njegova knjiga *Državnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, koja svjedoči o tom vremenu bosanske državnosti.

Ovoj politici izuzetnu podršku, osim muslimanskih intelektualaca i političara, dali su i najistaknutiji funkcioneri iz reda drugih naroda, kao što su: Branko Mikulić, Rato Dugonjić, Boško Šiljegović, Hrvoje Ištuk i Todo Kurtović, koji je kao predsjednik RK SSRNBiH imao snažan utjecaj na medije.

U vrijeme nacionalističke euforije u Hrvatskoj, u ljeto 1970. godine, na ručku na Biogradskom jezeru Tito je rekao: "Evo sada će, na primjer, biti popis stanovništva kod nas. I tamo unutra imate nekoliko rubrika. Ja vam kažem. Za mene je sada problem šta ja tamo da pišem." "I oko identiteta i statusa muslimana se razgovara", podsjetio je Veljko Vlahović. Na to će Tito: "Nema muslimanske nacionalnosti! Ne može se nacionalnost praviti vještački na religijskoj osnovi. Oni su tu, narod kao i svi drugi. Neka se zovu Bosanci. Dakle, narod! Ko hoće da bude Jugoslaven, neka bude Jugoslaven. Ali ne forsirati. Ne kao nacija, nego on je Jugoslaven."[53]

Svoju podršku je u vrlo dramatičnoj situaciji pred sjednicu u Karađorđevu 1970. godine iskazao tada visoki partijski dužnosnik Miko Tripalo kazavši: "Najnovije ispoljavanje muslimanske nacije ne znači stvaranje nove nacije, nego da je to rezultat činjenica da su muslimani kao nacija kasnije politički priznati, premda su kao nacija i ranije postojali."[54]

I sam sam sa jednom grupom krajiških studenata imao razgovor sa Hamdijom Pozdercem zašto se opredijelilo za nominiranje kao Musliman, zašto ne Bošnjak ili Bosanac. Iako je tema bilo vrlo ozbiljna, naši razgovori su bili uglavnom opušteni. On nam je odgovorio: "To, zašto Muslimani nisu prije priznati kao nacija isto je da si me upitao zašto Kulin ban nije uveo samoupravljanje. A što se tiče imena, oni moćniji od nas nam nisu dali ime Bosanac, nama je bolan zemljače (Alaga Dervišević) bilo važno da nas priznaju pod bilo kojim imenom i da nas u Ustav stave, a ime je lako promijeniti kada se za to stvore uslovi, to je stvar plebiscita i bit će lakše kasnije rješavati pitanje imena naroda i nacije." I dodao: "Evo vas mlađih, nastavite sa istraživanjima, dokazivanjima, moja generacija nije mogla više."[55] Iako sa visokim uvažavanjem prema Hamdiji Pozdercu upitao sam ga kako i Muslimani sa velikim "M" mogu ući u Ustav SRBiH kad nema ni Bošnjaka ni Bosanaca. Odgovorio mi je: "Mali, istorija je pred tobom! Vi ćete to ostvariti kad budu bolja vremena, da nisi otišao previše daleko, a možda te i neko nagovorio." Shvatio sam da je on ostao neumoljiv prema svom stavu.

Da je tako, potvrđuju i riječi Alije Isakovića izgovorene 30. 9. 1993. godine poslije održanog historijskog Bošnjačkog sabora koji na pitanje: "Zašto je uveden termin Musliman sa velikim M?", odgovara: "Da je tada neko predlagao

[53] Mandić, Blažo: *S Titom*, Beograd: Dan Graf, 2012., str. 178.

[54] *Borba-Reflektor*, 27. juli 1970.

[55] Dervišević, Alaga: *Bošnjaci u dijaspori*, Sarajevo: Vupertal Bosanska riječ, 2006., str. 243.

termin Bošnjak, smatralo bi se da zastupa tzv. kalajevštinu i bio bi politički deklasiran. Danas, u slobodi, nema više razloga za bilo kakvu političku mimikriju."[56] Prema tome, nakon stoljetne borbe za očuvanje bošnjačke identifikacije, u ratnim uvjetima održava se, 27. i 28. septembra 1993. godine, Svebošnjački sabor na kojem je prisustvovalo 377 sabornika, te 80 poslanika koji su mogli doći u opkoljeno Sarajevo. Iako Šaćir Filandra kaže: "U promjeni imena svi dijelovi bošnjačkog naroda bili su jedinstveni"[57], ipak nije bilo baš tako. Sabor je održan u dramatičnom vremenu, kada se odlučivalo između pravednog rata i nepravednog mira, odnosno prihvatanja Ženevskog sporazuma. Na pitanje: "Da li po Vašem mišljenju treba prihvatiti najnoviju verziju ženevskog paketa?" – 53 sabornika ili 15,18 odsto odgovorilo je sa "da". Negativan odgovor dalo je 78 sabornika, što je 22,36 odsto, dok se 218 sabornika ili 62,46 odsto opredijelilo za prihvatanje, ali pod uslovom vraćanja otetih teritorija silom.[58] Predsjednik radnog predsjedništva Sabora bio je prof. dr. Enes Duraković, koji je pozdravio goste i učesnike: predsjednika inicijativnog odbora Aliju Isakovića, predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića, naibu-reisa Mustafu ef. Cerića, prof. dr. Muhameda Filipovića, te ministra inozemnih poslova dr. Harisa Silajdžića. U ime inicijativnog odbora pozdravio je ambasadore, predstavnike vjerskih institucija i druge goste.

U svom pristupnom govoru Alija Isaković je istakao: "Ne osjećam potrebu da sebi ili vama objašnjavam naše tradicionalno ime Bošnjak, ime našeg jezika bosanskog i ime naše zemlje Bosne i Hercegovine. Ja ga samo promoviram kao prirodno pravo na tradiciju."[59] Iako je njegov govor utemeljen, može se reći da je bio i emotivan. Poslije njegovog govora redali su se govornici koji su podržavali renominaciju Muslimana u Bošnjake. Tu bi se moglo, i pored prihvatanja generalne ideje, iznijeti nekoliko stanovišta. Muhamed Filipović, za kojeg Šaćir Filandra kaže da je mogući autor Deklaracije, iako mi je on lično rekao da jeste, između ostalog, kazao je: "Draga braćo i sestre Bošnjaci, konačno smo, evo dočekali da se na jednom našem skupu (…) pozdravljamo i oslovljavamo našim pravim povijesnim i narodnim imenom Bošnjaci."[60] Njegov govor je bio uvjerljiv, pun nade i rađanja nečeg novog. Kao autor Deklaracije, koju navodimo u fusnoti[61], on je

[56] Isaković, Alija: cit. djelo, str. 388.

[57] Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma:O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu,* Sarajevo: Zagreb:BZK Preporod: Synopsis, 2012., str. 192.

[58] Vidjeti: "Prvi Bošnjački Sabor", 27. 9. 1993., str. 5.

[59] Isaković, Alija: cit. djelo, str. 378.

[60] Filandra, Šaćir: cit. djelo, str. 189.

[61] Deklaracija Bošnjačkog sabora

suvereno vezao Bosnu i Bošnjake, bošnjačku historiju i tradiciju, državnopravni identitet naroda i države, i zato je značajno, zbog budućih generacija istu prenijeti u cjelosti. O tome je šire govorio u tekstu "Smisao bošnjaštva".[62]

Novoizabrani naibu-reis Mustafa ef. Cerić, iako je snažno potencirao bošnjačko ime, ipak se nije mogao odreći poistovjećivanja bošnjačkog i muslimanskog identiteta. Slično je i sa Džemaludinom Latićem. Svoju rezervu istakao je Adil Zulfikarpašić, smatrajući odluke Sabora o promjeni imena naroda "etničkim redukcionizmom bošnjaštva te samo formalnom zamjenom jednog imena drugim"[63]. Poseban značaj Šaćir Filandra pridaje pristalicama "uslovnog prihvatanja" Owen-Stoltenbergovog mirovnog sporazuma o troetničkoj podjeli zemlje, o Bosni i Hercegovini kao uniji triju republika a takvih je na Saboru dosta bilo. Vjerovatno su smatrali da bi u Evropi pod muslimanskim imenom neumjesno bilo stvarati političku jedinicu, muslimansku državu, pa su se opredjeljivali za nacionalno bošnjačko ime. Kakve su tu bile kalkulacije i da li je bilo iskrenosti, to oni znaju. Dan nakon održavanja Sabora, Alija Isaković je dao više intervjua. Posebno je interesantan razgovor sa novinarima Jasminom Durakovićem i Nerzukom Ćurkom "Bošnjaci – svoj sudac i presuditelj". Indikativnim smatramo njihovo pitanje "Noć u kojoj je zasjedao Sabor bila je presudna: zaspali smo kao Muslimani, probudili se kao Bošnjaci. Šta se htjelo reći Deklaracijom i što ona može značiti za bošnjački narod?" Alija Isaković je dao vrlo iscrpan odgovor,

---

Bošnjaci, Nakon stotinu i petnaest godina, od ljeta 1878. godine kada su se Bošnjaci sastali u haremu Begove džamije da bi se dogovorili o odbrani svoje zemlje, sastali smo se nanovo i u znaku našeg narodnog imena, naše slavne tradicije i zbog interesa naše zemlje, naše država i njenog naroda. Svjesni povijesnog značenja momenta u kojem se sastajemo kao i iskušenja koja nas čekaju, odlučni smo da našem narodu vratimo njegovo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za našu zemlju Bosnu i njenu državno-pravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sveukupnu duhovnu tradiciju naše povijesti. U duhu tog vraćenog imena i potvrđenog identiteta, izjavljujemo da našu domovinu Bosnu vidimo kao slobodnu i demokratsku zajednicu, koja će čuvati i produbljivati stoljetne zasade tolerancije i međusobnog poštovanja svih ljudi i svih tradicija što u njoj žive. Pozivamo u tome za svjedoka cjelokupnu našu povijest. Da bismo produžili i produbili započeti posao potvrđivanja vlastitog narodnog bića, njegovog mjesta i zadaće u svijetu u kojem živimo i afirmacije njegovih nacionalnih i državnih institucija, odlučujemo da Bošnjački sabor i ubuduće radi. Sabor će biti mjesto okupljanja svih Bošnjaka na kojem će se u slobodi mišljenja, poštovanja različitih uvjerenja i uz maksimalnu kompetenciju i odgovornost razmatrati sva najvažnija pitanja bošnjačkog naroda i naše države, i utvrđivati pravci naše nacionalne akcije. Neka Allah bude svjedok naše iskrene namjere i podrži nas u njoj.

[62] Vidjeti: Filipović, Muhamed "Smisao bošnjaštva", *Oslobođenje*, 28. septembar/rujan 1993., str. 5.

[63] Filandra, Šaćir: cit. djelo, str. 197.

historijski i naučno utemeljen, apostrofirajući da termin "Bošnjak" nije izmišljen na Saboru.[64] Suština je ovog Sabora da se ime Musliman promoviše u etničko ime Bošnjak, tako da je donesen Ustavni zakon 6. aprila 1994. godine i u članu 7. koji glasi: "U Ustavu Republike Bosne i Hercegovine – prečišćeni tekst riječ 'Muslimani' u različitim padežima zamjenjuju se riječju 'Bošnjaci' u odgovarajućem padežu." (Sl. list RBiH, broj 8/1994) Kao što smo već rekli, iako nisu bile povoljne historijske okolnosti u kojima se ovo realiziralo, suština ovog Sabora je borba kako za ideju Bosne, tako i nacionalnu identifikaciju Bošnjaka. Sve ovo ukazuje da održavanje Bošnjačkog sabora 27. 9. 1993. godine kao i usvajanje Ustavnog zakona 6. 4. 1994. godine nije splet određenih povoljnih društveno-političkih okolnosti već da je ta ideja decenijama hranjena, razvijana, njegovana, i tek na kraju je formalizirana u uslovima u kojima se Bosna i Hercegovina nalazila. U tom smislu treba shvatiti i poruke Hamdije Pozderca, kao i nepravedne kritike da smo preko noći postali od Muslimana Bošnjaci. U želji da ne budem pogrešno shvaćen, pored eksponiranih prof. Muhameda Filipovića i Alije Isakovića, potrebno je istaći ulogu prvog predsjednika Alije Izetbegovića, u to vrijeme neospornog političkog autoriteta. On je razumio i uvažio specifičnost Bošnjaka, vezujući to za zemlju Bosnu i Hercegovinu i historijski kontinuitet.

Završetkom Sabora zavjesa nije pala. Dostignuto i postignuto trebalo je razvijati. To punih 20 godina, a i prije Sabora, kao naučnik, angažirani intelektualac, pedagog, kroz svoje knjige, javne tribine, oglašavanja bez premca, čini moj mentor prof. dr. Omer Ibrahimagić i danas sa puno motiva i inspiracije. Kada sam ja u pitanju, riječ mentor shvaćam u izvornom smislu. Koliko nas je takvih? Puno. Kako ga zdravlje i nepomućeni um služe, nije vrijeme za svođenje onog što je on učinio na tom planu do sada. Za života je ušao među najznamenitije Bošnjake ovog vremena.[65] Poznato je da je krvava agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu završena potpisivanjem nepravednog Dejtonskog sporazuma. Sporazum su, osim Alije Izetbegovića, potpisali i Franjo Tuđman i Slobodan Milošević, čija je politika bila negacija Bosne i Hercegovine i bošnjaštva, njene nezavisnosti i suverenosti, bez obzira na hiljadugodišnju historiju. Kada je riječ o potpisnicima Dejtonskog sporazuma, Franju Tuđmana i Slobodana Miloševića treba shvatiti kao učesnike agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, oni nisu bili nikakav garant mira, što je dokazao i Haški tribunal u svojim presudama da

[64] Razgovor Alije Isakovića sa Jasminom Durakovićem i Nerzukom Ćurkom, *Večernje novine*, 30. 9. 1993.

[65] Vidjeti: Kujundžić, Atif: "Bosna i Hercegovina u knjizi zauvijek ili autor koji može imati mirnu savjest spram svoje domovine", *Gračanički glasnik*, XVII/34, novembar 2012., str. 184-209.

su Hrvatska i Srbija učesnici u zločinačkom poduhvatu, odnosno agresori. To potvrđuje kontinuirano osporavanje, negiranje zločina svih vrsta i genocida i njihovih nasljednika koji su bili u njihovim brlozima kao i direktno miješanje u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine. Čudim se tzv. bosanskohercegovačkim "liderima" da ne vide ono što su naši preci nekoliko stotina godina živjeli, a to je da Bosna i Hercegovina pripada svojim građanima i svojim narodima. Mi trebamo rješavati svoje probleme. Isto su učinili i predstavnici obaju bosanskohercegovačkih entiteta. U Ustavu piše da Bošnjaci, Hrvati, Srbi i Ostali, kao i građani Bosne i Hercegovine donose ovaj Ustav. Znači, poslije više od 120 godina, iako im je historija hiljadugodišnja, Bošnjaci se tretiraju kao politički narod i imaju međunarodno priznanje. Ako bismo pokušali, uprošćeno rezimirati bošnjački identitet čini više elemenata koji, osim što su posebni, rezultat su i zajedničkog života sa drugim narodima u Bosni i Hercegovini. Istaći ćemo samo neke: narodnost: Bošnjak, jezik: bosanski, vjera: islam. Naravno, postoje i drugi elementi bošnjačkog identiteta: kultura, običaji, književnost itd. Sve ove elemente, Bošnjaci dijele sa drugim narodima i građanima i drugim konfesijama kako u Bosni i Hercegovini tako i šire. Isticanje "bosanskog" islama i "bosanskih" muslimana nije nikakva isključivost i ekskluzivitet već naprotiv promoviranje sloboda, jednakosti drugog i drugačijeg, tolerancije i civilizacijskih vrijednosti kao i odgovor svakom pokušaju islamofobije i negiranja bosanskohercegovačkog društva.

Slobodno izražavanje je pretpostavka svakog demokratskog društva, ali treba napomenuti da su neznanje, a ponekad i inat, razlozi da se Bošnjaci izjašnjavaju kao Musliman, Bosanac, Bosanac i Hercegovac. Najgorljiviji su predstavnici koji zastupaju izjašnjavanje da smo mi Bosanci i Hercegovci u nacionalnom smislu. Međutim, Bosanca i Hercegovca treba shvatiti kao političku zajednicu građana Bosne i Hercegovine, kao patriotsko i teritorijalno pripadanje. Treba kazati da svako izjašnjavanje osim Bošnjak, upućuje da je jedan Bošnjak manje, i da takvo izjašnjavanje nije u skladu sa ustavnom nominacijom. Ako se zna u kakvoj specifičnoj zemlji živimo, kakvo imamo ustavno uređenje i da se vlast uspostavlja i dijeli na osnovu etničkog ključa iz posljednjeg popisa, onda bi nam trebalo biti jasno. Međutim, brojnost ne znači i odobravanje majorizacije, niti nejednakost i neravnopravnost ostalih građana. Ovim pitanjem u zadnjih dvadesetak godina, osim navedenih u tekstu, bavili su se i drugi autori, a ako nije neskromno i autor ovog članka. Zašto? Zato što se drugi bave Bošnjacima, a mi često naivno razmišljamo o tome šta drugi kažu o nama, a ne što mi stvarno jesmo.

Umjesto zaključka

Iako je o bošnjačkim zabludama ili nedoumicama trebalo održati više naučnih skupova i razgovora, ističem što nam je vrlina, a to je bošnjačka umjerenost,

merhamet, nismo nikad bili osvajači, imamo izražene dobroćudnost i toleranciju, znamo svoju iskrenost, vjersku konzistentnost, osjećaj za Bosnu, državotvornu svijest, nemamo straha od drugog i drugačijeg, komšiluk nam je posebna vrlina, volimo svoju vjeru i narod, državu-naciju i isto tako poštujemo druge. Istinski smo potomci dobrih Bošnjana, imali smo svoje kraljeve, vlastelu, uglednu kraljevinu. Imamo svoju inteligenciju, ponos, dostojanstvo. Mi smo politički narod, svoj na svome gdje nam niko ne smeta.

Dodatak

"Milovan Đilas je 17. januara 1946. godine na sjednici Savezne Skupštine Ustavotvorne skupštine FNRJ, kao zastupnik ministra za konstituantu (Edvarda Kardelja), govorio o prijedlozima koji su u javnoj diskusiji dati na Nacrt Ustava FNRJ, i između ostalog na kraju rekao:

> Dolazilo je prijedloga sa više strana, ali je karakterističan prijedlog od jednog muslimana (ne kaže da je taj musliman narodni poslanik Husein Ćišić i riječ musliman piše malim slovom – O. I.) da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb. Prijedlog se motiviše time da su muslimani odobrili Nacrt Ustava u svim njegovim pojedinostima, ali da su bili nezadovoljni time što nije u državni grb ušla šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti. Ja mislim da parlament ne može pretresati pitanje da li su muslimani nacionalna grupa ili nijesu jer, na kraju krajeva, da li je neko nacionalna grupa ili posebnost ne zavisi od rješenja Narodne skupštine, jer ona je onakva kakva jest. To se ljudi mogu prepirati na ovaj ili onaj način, ali ni u kom slučaju ne može se riješiti jednim dekretom. Ako bi se jedan takav prijedlog motivisao time da bi šestu buktinju trebalo unijeti kao simbol šeste federacije (valjda federalne jedinice – O. I.), on bi mogao da bude predmetom pretresa. Ali, pošto se stalo na stanovište da svaka nacionalnost dobije svoju buktinju onda u svakom slučaju mora biti samo pet buktinja. Time, razumije se, ja ne mislim negirati posebne crte kod muslimana koje danas postoje.
> (*Zasjedanje Ustavotvorne skupštine, 29. novembra 1945.–1. februara 1946.*, stenografske bilješke, str. 187. Beograd)

Đilas u svome izlaganju nije naveo ko je bio taj musliman. Iz stenografa se također to ne vidi. U podnesenom Izvještaju Ustavotvornog odbora Skupštine naroda navode se članovi odbora među kojima su bila i dva muslimana Murad Šećeragić (vjerovatno iz Sandžaka) i Mustafa Hodža, Albanac sa Kosova. Zanimljivo je da nije bilo ni jednog bosanskog muslimana. Zatim se navode imena članova Odbora koji su učestvovali u načelnom pretresu Nacrta Ustava, u kojoj je učestvovao i Murad Šećeragić, ali se ne kaže o čemu je govorio. Oba doma Ustavotvorne skupštine izabrala su po pet poslanika radi ujednačavanja teksta i to šest Srba i po dva Hrvata i Slovenca, bez ijednog bosanskog muslimana. Ovo najbolje govori o kakvoj je ravnopravnosti između naroda riječ.

Kasnije je u javnost 'procurilo' da je Husein Ćišić bio taj musliman koji je tražio unošenje šeste buktinje u grb FNRJ. Navodim šire izvode iz njegovog ponovljenog pismenog podneska Predsjedništvu Skupštine naroda Ustavotvorne skupštine od 18. januara 1946. godine, jer prvi podnesak je Đilasovim izlaganjem bio odbačen:

> Moj prvobitni podnesak Ministarstvo za Konstituantu iz nekih svojih razloga nije uzelo u obzir, pa nije ga ni postavljalo Ustavotvornom Odboru na uvid i ocjenu, što se to već vidi iz izvještaja Ustavotvornog Odbora, kao i iz stilizacije čl. 3. projekta Ustava, koja je ostala kao i prije.
> Moj podnesak upućen Ministarstvu za Konstituantu glasi:
> U vezi sa nacrtom Ustava F.N.R.J., objelodanjenog u organu Komunističke partije Jugoslavije 'Borba' od 3. XII. 1945. broj 293 imam da primjetim ovo:
> 'Avnoj' u svom drugom zasjedanju u Jajcu dne 29. novembra 1943. g. doneo je zaključke od velikog istorijskog značaja, po kojima se, na osnovu nacionalne ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca, teritorijalno područje bivše Kraljevine Jugoslavije ima podijeliti na šest Federalnih jedinica i to: Federativnu Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.
> Prema ovim zaključcima Avnoja, svaka federativna jedinica sa aktom toga svoga opredjeljenja stekla je pravo na svoje vlastito narodno ime, samo je to pravo uskraćeno bosanskoj federativnoj jedinici, jedinici naime, koja je po izvjesnim obrazloženjima, iznimno, zasnovana na nacionalnoj ravnopravnosti Srba i Hrvata i tako nešto.
> Ovom "slučajnom omaškom" Avnoja, učinjena je grdna nepravda našoj užoj otadžbini Bosni, Bosni, koja po svojoj istoriji i po ulozi odigranoj u ovom narodno-oslobodilačkom ratu, kao i po žrtvama uloženim u ovaj rat, ima pravo na svoje narodno opredjeljenje, odnosno pravo na svoje narodno ime, svakako toliko, koliko i svaka druga gore pomenuta federativna jedinica.
> Ministarstvo za Konstituantu, pri izradi nacrta Ustava F.N.R.J. jamačno je računalo sa stanovištem Avnoja izraženim u njegovim zaključcima od 29. Novembra 1943. g. pa je u osnovnim načelnima Ustava, u čl. 3. četvrtoj rečenici toga člana, sa napisom: pet buktinja koso položenih, čiji se plameni spajaju u jedan sjajan plamen, sibolički izrazilo isto gledište, što je, po mom skromnom mišljenu, i nezgodno i ako hoćete posve nepravilno. Jer bosansko-hercegovačka federativna jedinica zasnovana na tzv. nacionalnoj ravnopravnosti srba, hrvata, nema nikakve garancije za svoj opstanak, niti može imati izgleda na miran društveni i državni život.
> Uostalom, kako u praksi izgleda ta tzv. nacionalna ravnopravnost Srba i Hrvata, mi smo Bosanci to već više mahova na svojoj kičmi osjetili, pa bi i suviše nepravično bilo, da se sa tim i takvim praksama ponovo otpočne.
> Svaka nacionalna misao uslovljava i svoje nacionalno područje svoj životni prostor, a kako i srpska i hrvatska nacionalna misao obuhvata i našu užu otadžbinu, Herceg-Bosnu, kao i svoj životni prostor, sukobi su među ovim nacijama suprotnog stava neizbježivi i nema načina da se pomire. Izvjesno je, međutim, da su se zbog suprotnog stava ovih nacija na našem terenu tokom posljednjih decenija odigravale skandalozne rabote, pa napokon i zločini, nepoznati u našoj bosanskoj istoriji.
> Događalo se već u svoje vrijeme, da se nađe neki modus u cilju izravnavanja nacionalnih sporova među Srbima i Hrvatima, ali bez zadovoljavajućih rezultata. Podjelom

zemlje na banovine, rasparčana je bila naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina, što se kaže, na varićake, a kako se pri toj podjeli nije vodilo računa ni o istorijskim, ni o geografskim, ni o ekonomskim razlozima, koji bi ma u kome pogledu pravdali te podjele, nego su te podjele diktovale samo i isključivo hegemonističke težnje izvjesnih vlastodržaca, razumije se, da one nisu mogle zadovoljiti skoro nikoga, a naročito ne one, na čiju su štetu te podjele izvedene.

Ponovo se međutim, pokušalo sa sporazumom Maček-Cvetković udariti granice nacionalnim težnjama Srba i Hrvata i meta je ovog smetenjačkog sporazumijevanja ponovo bila naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina. Ovaj je sporazum izveden po nekom vjerskom ključu i po vjerskoj pripadnosti tako, da su oni bosansko-hercegovački srezovi, u kojima je katolički elemenat brojno pretežniji od pravoslavnog elementa, jednostavno dodijeljen Mačekovoj redo-državi, a ostali su srezovi ostavljeni na raspoloženje i daljnju eksploataciju beogradskoj hegemonističkoj klici, da s njima manipuliše, kako nađe za umjesno. Mi bosansko-hercegovački starosjedioci, ni kod prve ni kod druge podjele naše uže otadžbine, navodno, kao anacionalni elemenat nismo uopšte došli u obzir.

Iz gornjih napomena logički proizilazi, da bosansko-hercegovačka federativna jedinica može da počiva na principu: Bosna Bosancima i nikako drugojačije.

Uostalom nevjerovatno je, da ima ijednoga pravoga Bosanca, kome bi bilo zazorno, da se tim imenom zove, a ako neko već hoće da se i drukčije zove, prosto mu bilo.

Zato molim naslov, da u Ustavu F.N.R.J., u osnovnim načelima njegovim u čl.3. u četvrtoj rečenici toga člana, ispravi: mjesto pet – šest buktinja koso položenih itd., da bi se faktički pravdi udovoljilo. Jer apstrahujući činjenicu da u našoj užoj otadžbini Herceg-Bosni, po njenoj istoriji pripada puno pravo na njeno vlastito ime: da je ona u etničkom pogledu jedna posebna narodna cjelina među jugoslavenskim narodima; pa šta više, apstrahujući činjenicu, da je na oltar naše zajedničke stvari u ovom četverogodišnjem ratu za narodno oslobođenje pridonijela više žrtava nego ma koja druga zemlja na Balkanskom poluostrvu, ipak još treba iz praktičkih razloga staru čast povratiti, iz razloga, naime, kojima su se rukovodili naši vodeći krugovi, promovišući Makedoniju i Crnu Goru na čast narodnih država, s pravom na posebno narodno ime ...

Sve bivše beogradske vlade u Jugoslaviji, od oslobođenja i ujedinjenja, pa do potpunog kraha stare Jugoslavije pod fašističkom okupacijom, nastojale su, svaka na svoj način, da našoj užoj domovini Herceg-Bosni oduzmu njenu individualnost i da obesnaže svaki spomen na nekadašnju njenu samostalnost. Po intencijama beogradskih vlastodržaca, posve je bilo zabranjeno predavanje bosanske istorije na našim školama, pa šta više, imalo se odstraniti svako štivo iz školskih udžbenika, koje je bilo direktno, ili indirektno, potsjećalo na nekadašnju samostalnost bosansku, na njen individualitet, pa bilo u kome obliku, jer ta sjećanja, pa čak i insinuacije na ta sjećanja, nisu konvenirala onoj politici, koju je vodio nacionalni Beograd.

Okolnost, pak, da ta naša uža domovina, obzirom na mentalitet zemlje i naroda, stvarno, predstavlja posebnu jednu etničku cjelinu među jugoslavenskim narodima i da je ona u svom vjekovnom zasebnom životu stekla i svoju vlastitu dušu; šta više, da je i pri oslobođenju ušla u sastav ujedinjenih jugoslavenskih zemalja kao posebna upravna jedinica po vlastitoj volji, nije im smetalo u njihovim nastojanjima, jer su za ta nastojanja nalazili podršku i u jednom dijelu samih Bosanaca, koji po svojim nacionalnim koncepcijama nalažahu, da svojom podrškom čine i neko nacionalno djelo. Jer, po srp-

skoj nacionalnoj ideologiji, naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina spada u životni prostor srpske nacije, kao i još mnoge druge nacionalno nepročišćene zemlje, te se zato nameće dužnost svakom nacionalnom Srbinu, pa ma gdje se nalazio, da nastoji, da bi se te zemlje i stvarno uklopile u svoj nacionalni matičnjak, kao sastavni deo njegov. Odatle sukobi i odatle nevolje za sve one otadžbenike koji se ponose tom i takvom nacionalnom ideologijom i doprinose da se na taj način proigra ugled njihove uže otadžbine Bosne i Hercegovine.

Sve beogradske vlade upredratnoj Jugoslaviji bile su po svojoj ideološkoj sadržini srpske, odnosno – srbijanske vlade, pa ukoliko su ponekada po obliku imale i drugi izgled, u stvari su reprezentirale srpsku nacionalnu ideologiju. Zato im je bosanska individualnost bila trn u oku, a riječi: Bosanac i bosanština, skoro isto što i pravo svetogrđe.

Da bi tim, kako oni misle ekzotičnim nazivima zadali smrtni udarac, odredbama su temeljnog zakona naše države podijelili našu užu otadžbinu na izvjesne administrativne jedinice i te jedinice direktno vezali za centralnu upravu u Boegradu.

Nama Bosancima, kao nesumljivom izdanku onih starih Bošnjaka ostavili su pravo, da se zovemo Muslimanima s prozirnom tendencijom, da nam u znaku toga, u svim danim zgodama, ospore pravo riječi u nacionalnim i državnopravnim pitanjima uopšte, a napose u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine. Ta se tendencija beogradskih vlada jasno očitovala prilikom podjele naše šire i uže otadžbine na banovine u šestojanuarskom režimu, a još jasnije se očitovala prigodom onog državničkog pakta, ili pravije onog političkog furtimaškog šišmarša Maček-Cvetković, po kome je naša otadžbina rasparčana, po nekom vjerskomključu, i po vjerskoj pripadnosti. Mi ni kod prvog ni kod potonjeg slučaja podjele naše zemlje nijesmo došli u obzir, jer navodno, kao anacionalan elemenat, nijesmo imali tu šta da kažemo.

Uostalom, beogradski vlastodršci tih svojih osnova u pogledu naše otadžbine nijesu ni najmanje skrivali ni za vrijeme tzv. parlamentarnog režima u nekadašnjoj našoj državi, ali kada je ovaj režim, oktroisanog Ustavom od 1931. g. zamijenjen sa tzv. ustavnim režimom, u kome je režimu uzeto pravo odbrane svim nepoćudnim elementima u zemlji, odnosno u kome su bile zabranjene sve stranke sa vjerskim, plemenskim i regionalnim obilježjem, beogradski su vlastodršci u svojim osnovama postali suviše bezobzirni te se nijesu zadovoljavali sa prostim manipulisanjem po pitanju administrativnog pomjeravanja granica u izvjesnim regionima i pokrajinama, nego su uzimali pod tisak sve što ne valja i što im je nepoćudno. Jednom rječju našom se užom otadžbinom upravljalo kao sa kakvom kolonijom, a sa nama kao sa urođenicima te kolonije.

Nama se sada, u novoj oslobodilačkoj eri, sugerira da kažemo, da je naša uža otadžbina ravnopravna sa ostalim federativnim jedinicama u Jugoslaviji, a mi Bosanci, opet sa ostalim narodima u Jugoslaviji, a eto nam ni sada nije dozvoljeno ni to, da se pravim imenom svojim zovemo. Na pr. ako neko od nas u ličnu listu ubilježi da je Bosanac, službujući činovnik ima zadatak, da ga urazumi, da te narodnosti nema i da tu narodnost Avnoj nije priznao; ako se neko ubilježi kao Jugoslaven, opet ima da primi sličnu lekciju, jer je navodno, to kolektivni naziv za sve Jugoslavenske narode; a kada se po nevolji kaže da je musliman, onda to pasira, valjda zato, što je to kolektivni naziv za muslimane razbacane na pet kontinenata, koji pripadaju svim mogućim narodima čovječijeg roda.

S ovim naravno, ne mislim reći, da se Avnoj pri donošenju svojih zaključaka u Jajcu 1943. g. rukovodio istim mislima, kojima se u svoje vrijeme, rukovodio nacionalni

> Beograd u svojim osnovama, u pogledu naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine, ali je činjenica da nas i – sada, u narodnosnom pogledu, pored Srba i Hrvata, službeno titulira Muslimanima, što je za nas grdno poniženje, a jamačno ne služi na čast ni onima, koji nam to serviraju.
> Naš muslimanski elemenat u Bosni i Hercegovini nije neopredijeljen u narodnosnom pogledu, kako to neki hoće da kažu, on je veoma svjestan svoga slavenskog porijekla, on po svojim tradicijama i svojoj istoriji, po svojim pjesmama i pričama jednako dolazi do duhovnog ubjeđenja, da se on može zvati onako, kako su se i njegovi pradjedovi zvali kao nesumljivi izdanak onih starih Bošnjaka i Kulenova...
> Zato, eto, nacionalistička propaganda, srpska i hrvatska, pored sveg svoga intenzivnog rada u tome smjeru nije do sada uspjela da kod njega poluči ma kakav uspjeh, a nema nikakva izgleda da će to ubuduće polučiti, jer on vrlo dobro znade, ko je i odakle je.
> Zato pri završetku ovoga svoga podneska apelujem na sve narodne poslanike u Skupštini, da uvaže moje napomene i da se solidarišu sa mojim prijedlogom: da se u čl. 3. četvrtoj rečenici toga člana Ustava umetne: mjesto pet – šest buktinja koso položenih itd. da bi se sa svim konzekvencijama, koje iz toga proizlaze, faktički pravdi udovoljilo.
> Narodni poslanik H. Ćišić, Beograd 18. januara 1946.

Husein Ćišić zbog neusvajanja prijedloga nije glasao protiv Ustava FNRJ, u stenogramu nema potvrde za to. Naime, prema stenogramu, Ustav je na kraju donesen bez i jednog glasa protiv (str. 851), a glasalo se na prozivku svakog poslanika poimenično. Kada je u grb unešena i šesta buktinja 1963. godine, tada su umjesto naroda bile predstavljene republike, i tada da bi se muslimanima izbjeglo dozvoliti narodno historijsko opredjeljenje Bošnjak u kome su prepoznavali svoj pravi identitet.

Iako su za vrijeme rata komunisti tolerirali narodnu zasebnost muslimana i u svojim proglasima ih pozivali u borbu, pisali su musliman sa veliko 'M', pred kraj rata, kada je pobjeda bila izvjesna, ponovo su počeli negirati nacionalnu posebnost muslimana. Čolaković, doajen bosanskih komunista o tome je imao decidan stav: 'U Bosni i Hercegovini, kao što je poznato, žive dvije nacije: Srbi i Hrvati, i muslimani koji su nesumljivo slovenske rase. Njima će se dati mogućnost da se mirnim, evolutivnim putem, nacionalno opredijele'[66] Ovo je bilo političko stajalište Rodoljuba Čolakovića, prvog predsjednika Bosanske vlade, konstituirane aprila 1945., što je bilo i zvanično stanovište tadašnje KPJ i njenih vođa Milovana Đilasa, Moše Pijade i drugih.

Zaključak

Kao što se vidi iz priloženog, odnos bosanskih Srba i bosanskih Hrvata nije se ništa izmijenio, ako nije postao i rigidniji, u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Oba naroda preferiraju Srbiju, odnosno Hrvatsku u odnosu na Bosnu i Herce-

[66] *Oslobođenje*, 9. IV. 1945., str. 2.

govinu. To je, dakle, njihova historijska konstanta. Bosna je u ličnosti čestitog i visoko moralnog Huseina Ćišića još tada imala svoga uspješnog branitelja. Danas su Bošnjaci i domoljubivi bosanski Srbi i bosanski Hrvati postali dostojni sljedbenici političke misli i ideje Huseina Ćišića o identitetu i integritetu Bosne i njenih Bosanaca. To su pokazali i svojim otporom agresiji na Bosnu i Hercegovinu, kada su za svoju domovinu bili spremni dati najvrjednije što su imali – svoj život, i davali su ga."[67]

PARADIGM BOSNIA AND BOSNIAC: HISTORICAL-POLITICAL UNDERSTANDING

Mujo Demirović

Summary

Bosnia has historically existed as a territorial, cultural, political, legal and state identity. But this identity was, and still is, the main "object" and the hegemonic urge of Serbian aggressive nationalism. The expansionist Serbian national policy, ultimately, has oriented towards negation of Bosnian identity and historical individuality.

As opposed to the Great Serbian unity and domination of lies, the scientific historiography of Nada Klaić, a respected historian and expert for Bosnia, believed that "the birth of a medieval Bosnian state should have attracted attention, not only that it appeared among its neighbours the oldest, but also because the *Serbian* and *Croatian* formulas were never applied to Bosnia. " Elaborating the historical processes that took place in the state-legal area within the South Slavs, Nada Klaić argued testified about the deep historical source and the continuity of Bosnia's state-legal and political autonomy.

She said: "Then the Bosnian countries started their independent political development, even at the same time as those Slavs who later occupied the Croatian and Serbian lands, but the huge difference that the independent Bosnian political development was never interrupted either by Croats or by Serbs who settled in the Dinaric mountains just at the end of the eighth century." Nada Klaić showed that Bosnia, the oldest Balkan state, had borders with Serbia and Croatia, and that in that state lived a clearly identifiable etnikum of Bosniaks, who were neither Serbs nor Croats, and that it was historically, ethnically and in all cases recognizable.

Key words: Bosnia, Bosniaks, Bosnian paradigm, sovereignty, state

[67] Ibrahimagić, Omer: *Bosanski identitet i suverenitet: 1992. –2011.*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012., str. 327-333.

UDK 94 (497.6) “1918“

Bosna u Kraljevini Jugoslaviji

Berina Beširović
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Nakon poraza Austro-Ugarske monarhije u Prvom svjetskom ratu formira se privremena država na području Balkana. Naime, 29. oktobra 1918. godine, formirana je Država Slovenaca, Hrvata i Srba sastavljena od bivših pokrajina Austro-Ugarske monarhije u kojima su živjeli: Hrvati, Bošnjaci, Slovenci i Srbi. Ovaj prostor nije obuhvatao Kraljevinu Srbiju i Kraljevinu Crnu Goru, a u narednom periodu trajali su pregovori s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom o ujedinjenju u jednu državu. Prvog decembra 1918., srpski regent Aleksandar Karađorđević proglasio je ujedinjenje i formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Država je, 1929. godine, preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju i kao takva je postojala sve do napada Hitlera, 06. aprila 1941., te kapitulacije 12 dana poslije. Osim Bosne i Hercegovine, Kraljevina Jugoslavija je obuhvatala današnje: Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju. U ovoj državi Bosna je bila u podređenom položaju s naglaskom na očitu srpsku hegemoniju. Najznačajniji događaji u vezi s Bosnom u ovom periodu jesu: donošenje Vidovdanskog ustava 1921. godine, Šestojanuarska diktatura, koju je kralj Aleksandar Karađorđević zaveo 1929. godine, kojom je ukinuo Ustav i raspustio Skupštinu, donošenje Zakona od 03. oktobra 1929., kojim je podijeljena Kraljevina Jugoslavija na devet banovina, donošenje Oktroisanog ustava 03. septembra 1931. i Sporazum Cvetković-Maček od 26. augusta 1939. godine, koji je predviđao podjelu Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna, Kraljevina Jugoslavija, položaj, podjela, Vidovdanski ustav, Oktroisani ustav, diktatura, Sporazum Cvetković-Maček, srpska hegemonija

Prva država stvorena u toku raspada Austro-Ugarske monarhije bila je Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Ona je formirana 29. oktobra 1918. od zemalja bivše Austro-Ugarske monarhije u kojima su živjeli južnoslavenski narodi. Formiranju nove države prethodili su mnogi pregovori, a najznačajniji su oni na Krfu u julu 1917. Deklaraciju s Krfa je u ime Južnoslavenskog odbora potpisao Ante Trumbić, a u ime srpske vlade Nikola Pašić s vizijom da

se izvrši spajanje naroda u dotadašnjem sastavu Monarhije sa Srbijom i Crnom Gorom. Uređenje buduće države zamišljeno je kao "ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića". U deklaraciji su se autorizirani predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca saglasili da na bazi samoodređenja naroda i na demokratskim principima osnuju zajedničku jedinstvenu, slobodnu i nezavisnu državu. Srbi, Hrvati i Slovenci uzimani su kao jedan narod te je dalje priznavana ravnopravnost njihovih imena, znakova, pisama i vjera, pri čemu se na ostale narode i narodnosti nije ni mislilo. Bosna i Bošnjaci su zapostavljeni i u kontekstu identiteta i u kontekstu učešća u formiranju države.

Ujedinjenje je izvršeno 01. decembra 1918. godine, Država Slovenaca, Hrvata i Srba se transformira u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U konačnici je obuhvatala: Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju zajedno s Kraljevinom Srbijom. Crna Gora se, 24. decembra 1918. godine, na velikoj podgoričkoj Skupštini odrekla svoje države i pripojila se Srbiji. Novonastala država bila je bez Ustava, što je odmah bio temelj za apsolutizam, jer je vlast bila koncentrirana u rukama regenta Aleksandra Karađorđevića i centralizirana u beogradskom dvoru. Kralj je sam sastavljao vladu, a represije režima protiv političkih neistomišljenika bile su česte i okrutne.[1] Narodna skupština se nije sastajala, a u Beogradu su svi dekreti i zakoni donošeni putem obznana, odnosno kraljevih samodonesenih odluka. Takva politika utemeljila je prostor za srpsku hegemoniju kojoj su bili izloženi ostali narodi Kraljevine Jugoslavije, a na posebnom udaru su bili Bošnjaci i Bosna, koji su bili u podređenom položaju. Ta srpska hegemonija ogledala se, između ostalog, u sastavu vojske, u kojoj su bili dominantno Srbi s nešto Hrvata i Slovenaca. Srbi su diktirali organizaciju države zbog svoje pozicije pobjednika u Prvom svjetskom ratu.

Položaj Bosne i Hercegovine u novoj državi

Poraz Austro-Ugarske monarhije rezultirao je stvaranjem nove države, koja je bila provizorijum na prostorima koji je bio naseljen južnoslavenskim narodima, a pod vlašću Austro-Ugarske. Narodno vijeće je bilo kao vrhovna suverena vlast u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, a imala ga je i Bosna i Hercegovina. Narodnom vijeću BiH upravitelj Stjepan Sarkotić, posljedni zemaljski poglavar BiH, 01. novembra 1918., predao je Bosnu u granicama u kojima je i data na upravu Austro-Ugarskoj na Berlinskom kongresu, a dva dana kasnije je formira-

[1] Drašković, Vuk: *Aleksandar od Jugoslavije.* Beograd: Laguna, 1996., str. 105.

na Narodna vlada BiH s dominantno srpskim sastavom.[2] Jedan događaj je sporan, a riječ je o tome da je ta vlada pozvala srpsku vojsku da zaposjedne BiH, što se i desilo 06. novembra 1918.[3] Na osnovu ovog događaja govori se o tezi da je srpska vojska oslobodila BiH od Austro-Ugarske, ali se ne ističe činjenica da je BiH već bila predata od Austro-Ugarske monarhije.

Samo ime nove države potpuno je zanemarilo Bošnjake, Makedonce i Crnogorce. Od samog nastanka država se temeljila na srpskoj hegemoniji. Posebno su Bošnjaci muslimani, zemljoposjednici, bili na velikom udaru. Oni su bili vlasnici najvećeg procenta zemljišta i nekretnina u BiH, ali pod velikim udarom pravoslavaca iz Srbije i Crne Gore, kao i iz BiH. Neki od podataka govore da je u prve dvije godine postojanja Kraljevine SHS ubijeno nekoliko hiljada muslimana.[4] U januaru 1919. godine je regent Aleksandar Karađorđević proklamovao agrarnu reformu, kako bi se zaustavili pljačkanje i likvidacije Bošnjaka na način da se kmetovima, koji su bili uglavnom pravoslavci, dodijeli zemljište koje su kod aga i begova obrađivali uz prikladnu nadoknadu bivšim vlasnicima, ali ta nadoknada nikada nije izvršena.[5] Zemlja je, također, bila obećana i solunskim borcima kao nagrada za njihovu borbu za domovinu. Ovim su Bošnjaci bili razvlašteni, a ne samo da nisu bili adekvantno kompenzirani, nego ova Proklamacija nije zaustavila pljačkanje.

Vidovdanski ustav

Do donošenja Vidovdanskog ustava Kraljevine SHS, postojao je državni provizorijum u kojem je vlast pripadala kralju, Vladi i Privremenom narodnom predstavništvu. S ciljem donošenja Ustava sazvana je posebna Narodna skupština, 1921. godine.[6] Iako je već ranije određeno da se Ustav treba donijeti dvotrećinskom većinom, on je donesen apsolutnom većinom, odnosno pedeset posto plus jedan. Do toga je došlo jer su hrvatski predstavnici tokom Ustavotvorne skupštine odbili pozdraviti srpskog regenta Aleksandra Karađorđevića kao vla-

[2] Kurtćehajić, Suad: *Prilozi za politički sitem Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Futur Art, 2017., str. 50.

[3] Kurtćehajić, Suad: *Prilozi za politički sitem Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Futur Art, 2017., str. 51.

[4] Kurtćehajić, Suad: *Prilozi za politički sitem Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Futur Art 2017., str. 52

[5] Kurtćehajić, Suad: *Prilozi za politički sitem Bosne i Hercegovine,* Sarajevo: Futur Art, 2017., str. 53.

[6] Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje,* Beograd: Politika, 1939., str. 55.

dara nove države, a nakon insistiranja srpskih predstavnika na pozdravljanju, hrvatski predstavnici su napustili Skupštinu. Bez obzira na ovaj događaj, donošenje Ustava je nastavljeno. Ustav je službeno proglašen 28. jula 1921. godine zbog čega se i zove Vidovdanski ustav. U augustu iste godine umire kralj Petar Karađorđević, a Aleksandar Karađorđević ga službeno nasljeđuje.[7]

Srpski političar Stojan Protić, koji je bio zagovornik decentralizma, težio je uspostavi devet samoupravnih jedinica, od kojih bi Bosna bila jedna, ali bi prostor Hercegovine bio pripojen Crnoj Gori. Jugoslovenski klub je izbacio prijedlog prema kojem bi teritorijalne jedinice bile formirane po vjerskom principu, te je prostor BiH priključio Dalmaciji zbog jakog katoličkog elementa. Jugoslovenska muslimanska organizacija, predvođena Mehmedom Spahom, kao najjača bošnjačka stranka u BiH, ponudila je Nacrt ustava koji je predviđao široku autonomiju BiH i snažno se protivila bilo kojem obliku podjele Bosne. Ipak, Vladin prijedlog strogog centralizma imao je najviše izgleda da prođe. Svoju priliku je Vlada vidjela na prostoru BiH, gdje je težila sklopiti sporazum sa JMO.[8] U martu 1921. godine počeli su pregovori sa JMO.[9] Vodstvo JMO, predvođeno Mehmedom Spahom, 15. marta 1921. godine obavezalo se da će glasati za Ustav, a Vlada se obavezala Bošnjacima na agrarne, vjerske, vakufske i šerijatsko-pravne ustupke, uz rješavanje položaja BiH u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca.[10] Kraljevina SHS je trebala biti podijeljena na 33 oblasti koje nisu izražavale historijsko-geografske pokrajine. Izuzetak je bila jedino BiH, za koju se klub JMO uspio izboriti da bude jednaka dotadašnjim oblastima. Na taj način spriječeno je rasparčavanje BiH, koja je zadržala dotadašnjih šest oblasti. Tih šest oblasti su formirane Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi iz aprila 1922., a te oblasti su sljedeće: sarajevska, tuzlanska, mostarska, travnička, banjalučka i bihačka.[11] Time je usvojen Vidovdanski ustav, 28. juna 1921. godine. Intervencijom Mehmeda Spahe u Ustav je unesen član 135., koji su Srbi pogrdno nazivali "Turski paragraf", prema kojem su u BiH prihvaćeni postojeći okruzi, koji su preimenovani u oblasti. Ovaj član je predviđao da se pri regionalnoj reorganizaciji zemlje ne smiju narušiti granice Bosne i Hercegovine; pored toga što je u toku pregovora Mehmed Spaho tražio zaštitu za imovinu i živote

[7] Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje,* Beograd: Politika, 1939., str. 69.

[8] Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje,* Beograd: Politika, 1939., str. 61.

[9] Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje,* Beograd: Politika, 1939., str. 51.

[10] Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje,* Beograd: Politika, 1939., str. 61

[11] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

Bošnjaka. Ipak, u političko-administrativnom smislu BiH više nije bilo, pošto su se na čelu oblasti nalazili župani nad kojima je centralna vlada imala kontrolu.[12] I pored svega, BiH je uspjela ostati kompaktno tijelo, sve do 1929. godine, kada biva potpuno rasparčana programom Šestojanarske diktature kralja Aleksandra.

Šestojanuarska diktatura

Donošenje Ustava nije bilo rješenje problema u prvoj Jugoslaviji. S obzirom na to da je Vidovdanski ustav bio iznimno centralistički, svu vlast je dao kralju, iako je postojala institucija Predsjednika Vlade. Godine 1928., došlo je do incidenta u kojem je Puniša Račić, radikal i član "Bele ruke", u Narodnoj skupštini izvršio atentat na članove Hrvatske seljačke stranke. Đuro Basariček i Pavle Radić pogibaju na mjestu, dok je Stjepan Radić, glavna meta, podlegao ranama kasnije. Ovo je dodatno pogoršalo političku situaciju u zemlji i dovelo do velikih promjena.[13] Najznačajniji događaj bio je 6. januara 1929. godine, kada je kralj Aleksandar Karađorđević proglasio diktaturu.[14] Tada je ukinut Ustav, raspušten Parlament, zabranjen rad svih političkih stranaka, sindikata, zabranjeni su politički skupovi, uvedena je stroga cenzura. Pojačan je policijski teror, politički protivnici su, ne samo zatvarani, nego i ubijani.[15] Proklamirana je ideologija 'integralnog jugoslavenstva' i promijenjeno ime države u Kraljevina Jugoslavija. Integralno jugoslavenstvo naziv je koji je od osnivanja Prve Jugoslavije korišten za ideološko i političko uvjerenje da svi Jugoslaveni čine jednu naciju, u kojoj treba nadići "plemenske podjele" na Srbe, Hrvate i Slovence. Država treba biti strogo centralistički ustrojena kao monarhija. Nakon Šestojanuarske diktature je Zakonom o promjeni naziva zemlje u Kraljevinu Jugoslaviju, 3. oktobra 1929. godine, ona podijeljena na devet banovina: Dravsku sa sjedištem u Ljubljani, Savsku sa sjedištem u Zagrebu, Dunavsku sa sjedištem u Novom Sadu, Morav-

[12] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[13] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[14] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[15] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

sku sa sjedištem u Nišu, Vardarsku sa sjedištem u Skoplju, Vrbasku sa sjedištem u Banjoj Luci, Primorsku sa sjedištem u Splitu, Drinsku sa sjedištem u Sarajevu i Zetsku sa sjedištem u Cetinju. Ovom reorganizacijom prvi put je Bosna i Hercegovina razdijeljena tako da joj se ne razaznaju njene vanjske granice. U tom kontekstu je bila razbijena na četiri banovine: Drinska sa sjedištem u Sarajevu, Primorska sa sjedištem u Splitu, Zetska sa sjedištem u Cetinju i Vrbaska sa sjedištem u Banjoj Luci. Ni u jednoj od ovih banovina Bošnjaci nisu bili u većini, a banovine su razbijene na način da nijedna banovina nije zahvatala isključivo samo prostor Bosne i Hercegovine osim Vrbaske banovine, izuzev Dvora na Uni koji je u Hrvatskoj.[16]

Ovakvo stanje diktature je djelimično regulirano donošenjem novog Ustava, 03. septembra 1931. godine.[17] Međutim, ovaj Ustav nije u potpunosti riješio političke tenzije s obzirom na to da je prozvan nametnutim, odnosno oktroisanim.[18] Ovaj Ustav je vlast kralja činio neograničenom i dodatno doveo nesrpske narode u agoniju. Nesrpski narodi su bili izrazito nezadovoljni svojim položajem, a kao odgovor na nezadovoljavajuću politiku iz Beograda, uslijedio je atentat na kralja Aleksandra u Marseilleu (Marseju), 1934. godine, koji su organizirale ekstremne hrvatsko-makedonske nacionalističke grupe.[19]

Razrješenje krize i pad Kraljevine Jugoslavije

Atentat na kralja Aleksandra, 1934. godine, u Marseilleu u Francuskoj i imenovanje tročlanog Namjesništva s knezom Pavlom Karađorđevićem na čelu podstakli su izbore 05. maja 1935. godine s dva izborna bloka: Zemaljska lista s Bogoljubom Jeftićem i lista Udružene opozicije s Vlatkom Mačekom na čelu.[20]

---

[16] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[17] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[18] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[19] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[20] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenac /Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politickopredstavljanjebih*

U Udruženu opoziciju uključile su se programski opozicione stranke: Seljačko-demokratska koalicija, Jugoslovenska muslimanska organizacija, Davidovićevo krilo Demokratske stranke i dijelom Zemljoradnička stranka.[21] U ličnosti Vlatka Mačeka odmah je prepoznata namjera otvaranja "hrvatskog pitanja" u Kraljevini. Izbore je dobila Lista Bogoljuba Jeftića sa 60,6% i 303 mandata, a Lista Udružene opozicije 37,4% glasova i 67 poslaničkih mandata. Slavljena je pobjeda Vladine liste, ali je to bio i nastavak terora protiv neistomišljenika, u prvom redu komunista i federalista.

I nakon ovih izbora javili su se zahtjevi za autonomijom Bosne i Hercegovine. Osim spomenutih političkih stranaka, svoj stav indirektno je iskazala i Komunistička partija Jugoslavije, koja je djelovala u ilegali. Potaknuta tim idejama bosanskohercegovačka omladina, koja je studirala u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu, objavila je tri pisma: u decembru 1937., martu 1938. i 1. decembra 1939. godine, u kojima su naglašavali posebnost Bosne i Hercegovine kao političke, privredne, kulturne i historijske cjeline. Međutim, ti zahtjevi ostali su bez rezultata. Namjesništvo s knezom Pavlom na čelu raspustilo je Skupštinu i raspisalo nove izbore za 11. decembar 1938. godine, a to su bili i posljednji izbori za Narodnu skupštinu u Kraljevini Jugoslaviji.[22] Izborni zakon je već unaprijed protežirao Vladinu listu, a različitim mahinacijama to je u potpunosti i ostvareno. Kraljevski namjesnik knez Pavle povjerio je Vladu Dragiši Cvetkoviću početkom februara 1939. godine, uz ovlaštenja za postizanje sporazuma s Vlatkom Mačekom, vođom Hrvatske seljačke stranke.[23]

Pitanje državnopolitičkog uređenja Kraljevine Jugoslavije pokušalo se riješiti Sporazumom Cvetković-Maček, sklopljenim 26. augusta 1939. godine, odnosno srpsko-hrvatskim dogovorom, kojim su se dijelovi Bosne i Hercegovine našli u novoformiranoj Banovini Hrvatskoj, kojoj su od bosanskohercegovačke teritorije pripale u Posavini općine i kotari: Brčko, Gradačac, Bosanski Šamac, Bosanski Brod i Derventa, a u jugozapadnoj Bosni i u Hercegovini: Stolac, Čapljina, Ljubuški, Mostar, Konjic, Prozor, Fojnica, Travnik, Bugojno, Tomislavgrad i Liv-

[21] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[22] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[23] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

no.[24] Preostali dio Bosne i Hercegovine, prema Sporazumu, trebalo je da uđe u sastav projektirane zajednice "Srpske zemlje".[25] Međutim, Sporazum je uzrokovao niz nezadovoljstava i protesta, a posebno kod Bošnjaka. U spomenutoj situaciji Jugoslavenska muslimanska organizacija istaknula je zahtjeve za formiranje Bosne i Hercegovine u historijskim granicama sa Sarajevom kao centrom. Nakon, vjerovatno, ubistva Mehmeda Spahe, 1939. godine, Stranku je preuzeo dr. Džafer Kulenović i predlagao osnivanje četvrte "Bosanske banovine".[26] Pokret za autonomiju osnovan je 30. decembra 1939. godine, čiji se Izvršni odbor cirkularnim pismom obratio svim muslimanskim organizacijama i društvima na teritoriji Bosne i Hercegovine radi osnivanja mjesnih odbora s ciljem stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine, što je prekinuo tok Drugog svjetskog rata.[27]

Od uspostavljanja Kraljevine Jugoslavije do njenog sloma u svim njenim segmentima, političko predstavljanje Bosne i Hercegovine karakterizirali su stalni prekidi, politička nestabilnost i nesuglasje o osnovnim pitanjima, koja su ostala neriješena od 1918. godine. Osim temeljnog pitanja na liniji sukoba između centralizacije i federalizacije države, Bosna i Hercegovina morala je stalno brinuti o očuvanju teritorijalnog integriteta. Vodeće parlamentarne političke stranke iz Bosne i Hercegovine djelovale su na vjersko-nacionalnoj osnovi, a uz to su srpske i hrvatske stranke imale svoje centrale u Beogradu i Zagrebu, te nisu mogle biti istinski predstavnici interesa bosanskohercegovačkog stanovništva kao cjeline. Parlamentarizam u pokušajima, zabrana lijevo orijentiranih političkih stranaka, uvođenje diktature i nagomilani socijalni i nacionalni problemi uz početak Drugog svjetskog rata i revolucionarno-oslobodilački rat stvorili su uslove za promjenu državnopolitičkog ustrojstva i političkog predstavljanja.

[24] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[25] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[26] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

[27] Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji (1918.–1941.). *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politicko-predstavljanjebih*

Literatura:

Drašković; Vuk: *Aleksandar od Jugoslavije.* Beograd: Laguna, 1966.
Kurtćehajić, Suad: *Prilozi za politički sitem Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Futur Art, 2017.
Stojanović, Nikola: *Srbija i južnoslovensko ujedinjenje.* Beograd: Politika, 1939.
Parlamentarna skupština BiH; Političko predstavljanje BiH u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941) *https://www.parlament.ba/Content/Read/180?title=Politickopredstavljanjebih*

BOSNIA IN KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Berina Beširović

Summary

The defeat of the Austro-Hungarian Monarchy in the First World War marks the formation of a new state in the Balkans, made up of South Slavic peoples. On October 29, 1918, The State of Slovenes, Croats and Serbs was formed. In the forthcoming period, the struggle for international recognition and negotiations with the Kingdom of Serbia and Montenegro for a possible unification took place. On 1 December 1918, Serbian regent Alexander Karadjordjevic declared the unification and formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The state was renamed in the Kingdom of Yugoslavia in 1929 and as such existed until Hitler's attack on April 06, 1941, and capitulation 12 days later. In addition to Bosnia and Herzegovina, the Kingdom of Yugoslavia has included: Slovenia, Croatia, Serbia, Montenegro and Macedonia. In this country, Bosnia was in a subordinate position with an emphasis on apparent Serb hegemony. The most important events that concern Bosnia during this period were: Drawing Of the Vidovdan Constitution in 1921, the Dictatorship which King Aleksandar Karađorđević proclaimed in 1929 with the abolition of the Constitution and dissolution of the Assembly, the division of the Kingdom of Yugoslavia into nine regions, the adoption of the Forced Constitution on September 3, 1931, and the Cvetković-Maček Agreement of August 26, 1939 which envisaged division of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia, Kingdom of Yugoslavia, position, division, Vidovdan constitution, dictatorship, Cvetkovic - Maček Agreement, Serbian hegemony.

UDK 929 Izetbegović, A.: 28 (497.6)

„Evropski islam“, „bosanski islam“ i „islamska tradicija Bošnjaka“ u mišljenju Alije Izetbegovića[1]

Elvir Duranović
Institut za islamsku
tradiciju Bošnjaka
Sarajevo

Proteklih decenija u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini sve više se govori o *evropskom islamu*, *bosanskom islamu* i *islamskoj tradiciji Bošnjaka*. Uz druge teoretičare, doprinos kontekstualizaciji ovih pojmova dao je rahmetli Alija Izetbegović, koji je u *bosanskom islamu* vidio paradigmu poželjnog muslimana koji je od Istoka dobio vjeru islam, a od Zapada univerzalne humanističke vrijednosti. S druge strane, pojedini aspekti *islamske tradicije Bošnjaka*, na način kako ih je u svom radu definisao dr. Fikret Karčić, za Aliju Izetbegovića predstavljaju čvrstu branu od sve većih valova radikalnog tumačenja islama koji nadiru u Bosnu i Hercegovinu nakon demokratskih promjena početkom 90-ih godina XX stoljeća do danas. U radu će se na osnovu objavljenih radova, govora i intervjua predstaviti temeljne misli Alije Izetbegovića o *evropskom islamu*, *bosanskom islamu* i nekim aspektima *islamske tradicije Bošnjaka*.

Ključne riječi: Alija Izetbegović, evropski islam, bosanski islam, islamska tradicija Bošnjaka, modernizam, nova tumačenja islama, Islamska zajednica u BiH

Uvod

Alija Izetbegović (1925-2003) najpoznatiji je bosanskohercegovački političar i državnik. Iako po formalnom obrazovanju pravnik, a po profesionalnom angažmanu pravnik i političar, Alija Izetbegović je

[1] Rad je prezentiran na međunarodnom simpoziju “Alija Izetbegović i Bosna i Hercegovina”, koji je u organizaciji Univerziteta Gumušhane održan 03-05. oktobra 2018. godine u Gumušhani, Republika Turska.

svoja dva najpoznatija djela *Islamska deklaracija* i *Islam između Istoka i Zapada* napisao o islamu. Za Aliju Izetbegovića islam se razlikuje od drugih religija, a on ga definiše kao: *...jednu novu točku promatranja i pristup koji podrazumijeva da se istovremeno živi unutrašnji i vanjski, moralni, društveni i fizički život, ili, točnije rečeno, da se svjesno i voljno prihvate ova dva vida života kao ljudsko određenje i smisao čovjekovog života na zemlji. To znači da onaj tko vjeruje da život treba uređivati ne samo vjerom i molitvom, nego i radom i naukom, čija slika svijeta ne samo dopušta nego i traži da jedna pored druge stoje i bogomolja i tvornica, tko smatra da treba ne samo odgajati ljude nego i olakšavati i unapređivati njihov život na zemlji – on pripada islamu.*[2] Izetbegović je islam razumijevao kao srednji put i pomiritelja između Istoka i Zapada.[3] Tokom 90-ih godina XX stoljeća, kada je izabran u Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović je dobio priliku posjetiti mnoge muslimanske zemlje na istoku i osvjedočiti se o stanju muslimana u njima, ali i boraviti u brojnim zapadnim državama. U tom periodu, a posebno nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, Alija Izetbegović sam sebe sve češće opisuje sintagmom *evropski musliman*. U intervjuu *BH Danima*, poznatom bosanskohercegovačkom listu, on je rekao: "Što se mene tiče, ja sam sebi odgovorio da sam evropski musliman i osjećam se u toj definiciji kao u komotnim cipelama."[4] Nekako u isto vrijeme u bosanskohercegovačkom javnom diskursu počinje se koristi sintagma *bosanski islam,* koju Alija Izetbegović shvaća u sebi svojstvenom značenju "muslimana na razmeđu između Istoka i Zapada". U prvom dijelu ovog rada ponudit ćemo teološku definiciju *bosanskog islama*, a zatim ćemo na osnovu tekstova Alije Izetbegovića ukazati na njegov doprinos široj elaboraciji ove teme.

Od demokratskih promjena u Bosni i Hercegovini početkom 90-ih godina XX stoljeća do danas muslimani se suočavaju s izazovom novih tumačenja islama. U Bosni i Hercegovini i danas djeluje niz organizacija islamskog određenja, web-portala na bosanskom jeziku, grupa na društvenim mrežama te samostalnih *daija*, koji, namećući se kao jedini mjerodavni tumači islama, zagovaraju prakticiranje vjerskih obreda u skladu s praksom preuzetom iz šerijatsko-pravnih škola

[2] Izetbegović, Alija: *Islamska deklaracija*, str. 13. Online address https://www.scribd.com/document/36376505/Islamska-Deklaracija-Alija-Izetbegovic (Dostupno: 17.09.2018.)

[3] Karić, Enes: "Vjerski temelji religijskog, jezičkog i kulturnog pluralizma u islamu i muslimansko poštivanje prava na različitost" u: *Srednji put u religiji, kulturi i politici – Misao ravnoteže i umjerenosti u djelu Alije Izetbegovića*, Sarajevo: Muzej "Alija Izetbegović", 2018., str. 178.

[4] "'Dani' Sarajevo, 11.12.1994." u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo:„Šahinpašić", 1996., str. 15-16.

(mezheba) koje nisu dio *islamske tradicije Bošnjaka*.[5] Alija Izetbegović o tome je imao izrazito negativan stav, pa je zahtijevao od odgovornih u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini da spriječe besplodne rasprave i kroz zaštitu temeljnih aspekata *islamske tradicije Bošnjaka* sačuvaju vjersko jedinstvo muslimana. U drugom dijelu rada osvrnut ćemo se na stavove Alije Izetbegovića o konstitutivnim segmentima islamske tradicije Bošnjaka, kako ih je formulirao dr. Fikret Karčić.

Evropski islam Alije Izetbegovića kao nadogradnja bosanskog islama

Upotreba termina *bosanski islam*, *evropski islam*, i sl., prema dr. Fikretu Karčiću, u javni diskurs ušla je pod utjecajem zapadnih religijskih studija koje prave razliku između *zvanične* ili *normativne religije* i *narodne religije* koja označava tumačenje i prakticiranje određene religije od njenih sljedbenika na određenom teritoriju ili u okviru određene grupe.[6] U skladu s tim *narodni islam* u Bosni i Hercegovini ili *bosanski islam*: *...označavao bi skup svih predislamskih, pseudoislamskih, modernih i savremenih vjerovanja, sujevjerja, obreda, rituala i običaja koje muslimani u Bosni i Hercegovini baštine nasuprot oficijelnom učenju islama u čiji su korpus sinkretistički ugrađeni*.[7] Ova definicija podjednako sažima dvije ključne karakteristike *narodne religije*: tenziju između *narodnog islama* i službenog tumačenja islama u Bosni i Hercegovini te obuhvata sva narodna vjerovanja, obrede i običaje naslijeđene iz prošlih vremena uporedo s njihovim savremenim implikacijama. Alija Izetbegović umjesto sintagme *bosanski islam* preferira također geografsku, ali znatno širu odrednicu *evropski musliman,* koju on ne koristi u značenju karakterističnom za teologe ili religijske sociologe već nudi sopstveno viđenje *evropskog muslimana*. Islam je za njega jedinstven i univerzalan i nije ga moguće ograničiti geografskim niti etničkim kategorijama, pa on, objašnjavajući značenje sintagme *evropski islam,* govori o dva odvojena, ali međusobno kompatibilna entiteta:

> „Kada je riječ o islamu koji je ovdje spomenut, htio bih da kažem da mi trebamo zaista prosvijećeni islam. Kod nas ima mnogo primitivizma... Meni ne bi smetao klavir... Mi smo evropski muslimani. To nam je sudbina. Mi hoćemo da budemo i muslimani i Evropljani. Ja lično

[5] *Islamska tradicija na razmeđu stoljeća: Izazovi novih tumačena islama*, urednici. Elvir Duranović i Sumeja Ljevaković-Subašić,Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2018., str. 7.

[6] Karčić, Fikret: "Šta je to 'islamska tradicija Bošnjaka'?", *Preporod*, br. 23/841, 01. decembar 2016., str. 14.

[7] Duranović, Elvir: "Narodna religija narodni islam u Bosni i Hrecegovini – bosanski islam i islamska tradicija Bošnjaka – diferencirajući faktori", *Glasnik* RIZ-a, god. LXXVI, br. 11-12, 2014., str. 1081-1082.

> najkomotnije se osjećam kada kažem da sam evropski musliman, jer to jesam. Kada odem na Istok, ponešto mi tamo smeta, smeta mi ponešto i kada odem na Zapad. Najbolje se osjećam ovdje, u Bosni. Valjda zato što je to i Istok i Zapad, i to ono što ima dobrog na jednoj i na drugoj strani.”[8]

Evropski islam ili još bolje *evropski musliman* kako ga shvata Alija Izetbegović je prosvijećen, obrazovan, kulturan i podjednako posvećen onom najboljem u islamu i Evropi koja, kako Izetbegović na drugom mjestu kaže, nije “truhli Zapad”, nego jak, obrazovan i organiziran Zapad.[9] Naime, kako se može iščitavati iz njegovih govora, intervjua i pisama, Evropa u Izetbegovićevom *evropskom islamu* predstavlja sinonim za: tačnost, čistoću, urednost, prefinjenost, tolerantnost, socijalnu osjetljivost, organiziranost, sistematičnost, nauku i umjetnost. Sve su to univerzalne vrijednosti koje zagovara i dr. Tariq Ramadan na stranicama svoje knjige *Biti evropski musliman,* kada poziva ka stvaranju jedne *evropske islamske kulture*[10], ili kada piše: *...muslimani treba da postanu građani kao i domaće stanovništvo (u Evropi) i da budu istinski zagovornici individualizma, slobode, efikasnosti, te da budu uključeni u društveni život kao građani i samo kao građani*.[11] Prema tome, misli Alije Izetbegovića o *evropskom islamu* obuhvatnije su i šire od usko geografski omeđenog pojma *bosanski islam*. Ni semantika ovih dviju sintagmi kod Alije Izetbegovića nije ista kao kod teologa. I dok teolozi tvrde da *bosanski islam* podrazumijeva skup običaja, obreda i narodnih vjerovanja koje stoje nasuprot službenom učenju islama, *evropski islam* Alije Izetbegovića je službeni islam obogaćen naukom, umjetnošću i univerzalnim humanim i društvenim vrijednostima koje je Evropa usvojila i na svom tlu realizirala. Ipak, ne može se reći da je Alija Izetbegović zanemarivao važnost *bosanskog islama*. U jednom od svojih intervjua on je rekao:

> „Po vjeri smo istočnjaci, po obrazovanju smo Evropljani. Srcem pripadamo jednom svijetu, umom drugom, pa se tu miješa i ona daleka bogumilska komponenta praštanja i dobrote. Svako od nas ko je iskren mora priznati da se često upita: ko je on, kojem svijetu pripada.”

Pozivajući se na bogumilsku komponentu u svom identitetu Alija Izetbegović se u suštini poziva na važnu komponentu *bosanskog islama*, jer, kao što je poznato, određeni predislamski bogumilski elementi našli su svoje mjesto u

---

[8] “Izvod iz rasprave na VII sjednici G. Odbora SDA, Sarajevo, 27.3.1995.”, u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui ‘95*, Sarajevo: “Šahinpašić”, 1996., str. 43-44.

[9] Izetbegović, Alija: *Sjećanja*, Sarajevo: “Šahinpašić”, 2001., str. 348.

[10] Ramadan, Tariq: *Biti evropski musliman: izučavanje islamskih izvora u evropskom kontekstu*, Sarajevo: Udruženje ilmijje Islamske zajednice u BiH, 2002., str. 221.

[11] Ibid, str. 196.

korpusu običaja, obreda i rituala bosanskohercegovačkih muslimana.[12] Druga, važna osobenost *bosanskog islama* o kojoj govori Alija Izetbegović jeste činjenica prema kojoj je *bosanski islam* sastavni dio etničkog identiteta Bošnjaka i predstavlja čvrstu branu pred rastućim religijskim radikalizmom i ekstremizmom. Sve to Alija Izetbegović lijepo je objasnio u govoru koji je početkom 1995. godine održao pred Vanjskopolitičkom odborom njemačkog Bundestaga:

> "U Bosni ima islama, a nema fundamentalizma. Nakon pedeset godina komunističke represije, vjera se budi i to je potpuno prirodan proces. Taj proces je sastavni dio nacionalnog buđenja bošnjačkog naroda i on će se nastaviti. Vjerski preporod u Bosni, upravo zato što je prirodan i slobodan, neće biti praćen radikalizmom i ekstremizmom."[13]

S današnje historijske distance možemo posvjedočiti dalekovidnost Izetbegovićevih tvrdnji izrečenih pred kraj rata 1995. godine. Iako su imali nebrojeno mnogo razloga za revanšizam i osvetu, Bošnjaci su odabrali islamski i evropski put traženja pravde za zločine i genocid isključivo putem međunarodnih i domaćih pravosudnih ustanova.

Konstitutivni elementi islamske tradicije Bošnjaka u mišljenju Alije Izetbegovića

U bosanskohercegovački javni diskurs sintagma *islamska tradicija Bošnjaka* ušla je putem Ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini iz 1997. godine. U čl. 4. spomenutog Ustava stoji: *Ustrojstvo organa i ustanova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i njene djelatnosti temelje se na Kur´ani-kerimu i sunnetu Muhammeda, alejhi-s-selam, islamskoj tradiciji Bošnjaka i zahtjevima vremena.*[14]

Šta je to islamska tradicija Bošnjaka? Upravo pod ovim naslovom dr. Fikret Karčić objavio je kraći rad u kojem je među konstitutivne elemente islamske tradicije Bošnjaka svrstao:

1. Ehli-sunnetski pravac islama, uključujući maturidijsko učenje u oblasti akaida i hanefijski mezheb u oblasti fikha, te odgovarajuće sufijske redove (tarikate).
2. Pripadanje osmansko-islamskoj kulturnoj zoni.
3. Postojanje elemenata *islamizovane* prakse stanovnika predosmanske Bosne.

---

[12] O tome vidi: Duranović, Elvir: *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka – odnos islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini prema njima*, Bugojno, 2011.

[13] "U Bosni nema fundamentalizma" *Preporod*, br. 3/574, mart 1995., str. 1.

[14] *Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, čl. 4., str. 1., http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1990.pdf,

4. Tradicija islamskog reformizma (islah) u tumačenju islama.
5. Institucionalizacija islama u obliku Islamske zajednice.
6. Praksa iskazivanja islama u sekularnoj državi.[15]

Sintetizirajući stavove iz dr. Karčićevog teksta došli smo definicije prema kojoj *islamska tradicija Bošnjaka* podrazumijeva:

> „...vjerovanje i vjerske obrede Bošnjaka interpretirane kroz maturidijsko učenje i hanefijski mezheb protkane tesavufom i obojene tursko-osmanskim i predislamskim običajima naroda Bosne i Hercegovine koji su nakon pomnog odabira postali sastavni dio njihove sveukupne islamske tradicije.”

Baštinik, promotor i zaštitnik *islamske tradicije Bošnjaka* jeste Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini.[16]

Nova tumačenja islama, koja su se za vrijeme agresije 1992-1995. godine počela širiti u Bosni i Hercegovini, dovela su do otvaranja davno zaboravljenih i bespotrebnih rasprava o potrebi slijeđenja nekog mezheba, izvornosti maturidijskog akaida, utemeljenosti hanefijskog fikha na hadisima Allahovog poslanika, a.s., obaveznosti nošenja brade, itd. itd. Kako bi adekvatno odgovorio na ove izazove, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini poduzeo je niz aktivnosti od kojih je svakako najvažnija osnivanje Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka, koji dugoročno kroz naučno-istraživački rad treba doprinijeti očuvanju i promociji *islamske tradicije Bošnjaka*. Alija Izetbegović bio je duboko svjestan opasnosti koje sobom nose nova tumačenja islama, pa je, mada uglavnom indirektno, iznosio stavove o potrebi njegovanja pojedinih segmenata *islamske tradicije Bošnjaka* nužnih za očuvanje jedinstva muslimana u Bosni i Hercegovini.

Najvažniji aspekti *islamske tradicije Bošnjaka* jesu ehli-sunnetsko vjerovanje interpretirano kroz maturidijsku školu teologije i pripadnost hanefijskom mezhebu. Upravo su se maturidijski akaid i hanefijski mezheb najviše našli na udaru novih tumača islama. I danas se u Bosni i Hercegovini vode jalove rasprave o utemeljenosti maturidijskog akaida i nužnosti slijeđenja hanefijskog mezheba. Takve rasprave, osim što dovode do sve veće zbunjenosti običnih muslimana, destruktivno djeluju na prijeko potrebno jedinstvo muslimana. Znajući kakvu opasnost mezhebska netrpeljivost može imate na jedinstvo muslimana, Alija Izetbegović je kod odgovornih u Islamskoj zajednici insistirao na očuvanju hanefijskog mezheba. U istom govoru na Obnoviteljskom saboru Islamske zajednice, 22. aprila 1995. godine, rekao je:

[15] Karčić, Fikret: “Šta je to ‘islamska tradicija Bošnjaka’?..., str. 14-15.

[16] Duranović, Elvir: “Narodna religija narodni islam..., str. 1091.

> "Do mojih ušiju dopiru priče o nekakvim novim mezhebima u Bosni. Nama ovdje trebaju islam i vjera i nikakvi novi mezhebi. I kao što to obično biva, nađu se kojekakvi demagozi koji podmeću formu umjesto suštine, neku novu gimnastiku ili mehaniku vjere umjesto morala i istinskog učenja. Dok se vodi borba za život i smrt i dok se rješava naše biti ili ne biti, oni nameću "učene" rasprave o dužini brade ili o tome kako treba držati ruke ili noge u namazu i sl. Na tome se unose razdori i podjele u džematima."[17]

Alija Izetbegović nije teolog i on se ne bavi pitanjima argumentacije jednog mezheba u odnosu na drugi, jer su za njega, a to je ispravan stav, svi mezhebi validni i nema potrebe mijenjati jedan mezheb za drugi. Za njega su pogotovo besmislene rasprave o perifernim vjerskim pitanjima od kojih je naveo dužinu brade ili položaj pojedinih dijelova tijela u namazu. Insistirajući na primjeni hanefijskog mezheba u Bosni i Hercegovini Alija Izetbegović podržava jedan od najprepoznatljivijih konstitutivnih elementa *islamske tradicije Bošnjaka*.

Kao jednu od važnih osobenosti *islamske tradicije Bošnjaka* dr. Karčić naveo je tradiciju islamskog reformizma. Naime, krajem XIX stoljeća islamska misao u Bosni i Hercegovini počinje da se razvija pod utjecajem islamskog reformizma koji je podrazumijevao obnovu vjerske misli, oživljavanje idžtihada i unapređenje muslimanskih ustanova. Ideje islamskog reformizma u Bosni i Hercegovini proširile su se pod utjecajem Džemaludina Afganija, Muhammeda Abduhua, Rešida Ridaa i drugih učenjaka iz Egipta, Turske itd. U prvoj polovini XX stoljeća islamski reformizam u Bosni i Hercegovini je jačao da bi, nastojanjem Huseina ef. Đoze, nakon Drugog svjetskog rata postao dominantni pravac u mišljenju bosanskohercegovačke uleme.[18] Alija Izetbegović spada u red autora koji su svojim spisateljskim opusom nastojali unijeti novu vitalnost u tumačenje i razumijevanje islama, odnosno modernistički pristup islamu.[19] U knjizi *Islam između Istoka i Zapada* on, između ostalog, piše:

> „Definiranje islama kao principa od suštinske je važnosti za njegov budući razvoj. Nebrojeno puta je konstatirano – uostalom sasvim tačno – da se islam i islamski svijet ukrutio, zatvorio. Ova situacija je bila bez sumnje u vezi sa gledanjem na islam kao na dovršeno i jedno zauvijek definirano učenje."[20]

---

[17] "Obnoviteljski sabor Islamske zajednice u RBiH, Sarajevo, 28.4.1995." u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: "Šahinpašić", 1996., str. 62.

[18] Karčić, Fikret: "Šta je to 'islamska tradicija Bošnjaka'?..., str. 15.

[19] Karić, Enes: "Islam u 'Islamu između Istoka i Zapada', online adresa: http://ivanlovrenovic.com/2014/02/enes-karic-islam-u-islamu-izmedu-istoka-i-zapada/ (Dostupno: 17.09.2018.)

[20] Izetbegović, Alija: *Islam između istoka i zapada*, Sarajevo: Svjetlost i El-Kalem, 1995., fusnota br. 3, str. 18-19.

Kako ističe dr. Enes Karić, slične poglede na islam zastupali su i drugi modernistički i obnoviteljski autori poput Huseina Đoze, Nerkeza Smailagića i dr.[21]

Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina postaje sastavni dio Socijalističke Jugoslavije čiji je odnos prema religiji uopće, pa tako i prema islamu, zasnovan na principima odvojenosti religije od države i shvatanja religije kao privatne stvari građanā kojima je u okviru zakona garantovana sloboda vjeroispovijesti. Posebnu poteškoću muslimanima u to doba predstavljalo je ukidanje šerijatskih sudova. S ciljem zaštite temeljnih vrijednosti islama Islamska zajednica u takvim okolnostima, uz vjerovanje i obredoslovlje, sve češće naglašava etičke vrijednosti religije, odgoj i obrazovanje, te univerzalni princip naređivanja dobra i odvraćanja od zla. Nakon demokratskih promjena krajem XX stoljeća, Bosna i Hercegovina ostaje sekularna država, ali s mnogo više poštovanja prema religiji i vjerskim zajednicama. Odvojenost vjere od države nije smetala Aliji Izetbegoviću. Naprotiv. Obraćajući se na Obnoviteljskom saboru Islamske zajednice, 1995. godine, izjavio je:

> "Islam nije državna vjera u Bosni, ne može to da bude, i, štaviše, ne treba to da bude. Samo slabi ljudi i slaba učenja traže zaštićen i privilegiran položaj. A islam je snažno učenje, živa vjera, prema nekima, danas jedina živa vjera na svijetu. Umjesto privilegija, islam u Bosni treba tri stvari: slobodu, uvjete za djelovanje i dostojanstvo vašeg (ulemanskog) poziva. Prvo dvoje treba da mu osigura država, a ovo posljednje vi."[22]

Bitan dio *islamske tradicije Bošnjaka* jeste pripadnost osmanskoj kulturnoj zoni unutar koje je bržno njegovan i razvijan sufizam. Nećemo pogriješiti ako kažemo da se uporedo sa širenjem islama u Bosni i Hercegovni proširio sufizam kao jedan u nizu njegovih ogranaka. Sklonost ka sufizmu i bliskost s određenim sufijskim redovima do današnjih dana predstavlja značajan segment *islamske tradicije Bošnjak*a. Međutim, osnovni principi islama, kako ih je Alija Izetbegović definirao: vjerovati i djelovati[23], doveli su do toga da je prema sufizmu imao izuzetno negativan stav. Zanemarujući pozitivne vrijednosti sufizma Izetbegović je, kako kaže dr. Enes Karić, insistirajući na društveno-političkom i angažiranom čitanju Kur'ana, zašao u čitav niz redukcija od kojih je najveći njegova teza da su sufizam, sufije i derviški redovi jedan oblik "mlitavog" islama, ili jedna vrsta "degradacije muslimana". U djelu *Islam između Istoka i Zapada* on kaže:

---

[21] Karić, Enes: "Islam u 'Islamu između Istoka i Zapada', online adresa: http://ivanlovrenovic.com/2014/02/enes-karic-islam-u-islamu-izmedu-istoka-i-zapada/ (Dostupno: 17.09.2018.)

[22] "Obnoviteljski sabor Islamske zajednice u RBiH, Sarajevo, 28.4.1995." u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: "Šahinpašić", 1996., str. 61.

[23] O ovome vidi: L.S.B. (Alija Izetbegović) "Kur'an i šarti", *Takvim 1977-1397*, 1976., str. 25-29.

„Zabrana alkohola u islamu u suštini je društvena zabrana, jer alkohol je prvenstveno 'društveno zlo'. Nijedna religija ne može načelno imati ništa protiv alkohola (neke religije su čak u manjoj ili većoj mjeri koristile vještačke stimulanse, koji doprinose ekstazi: mrak katedrala i miris tamjana spadaju ovdje). Poznato je da neki derviški redovi (islamska verzija monaštva), nisu odbacivali alkoholna pića. Ali derviš je degradacija muslimana. Islam znači napredak od Isusa ka Muhammedu, a.s. Derviš je vraćanje od Muhammeda ka Isusu. U derviško-kršćanskom osjećanju i viđenju svijeta zabrana alkohola i droga nema osobitog smisla."[24]

Dr. Enes Karić nije saglasan s Alijom Izetbegovićem u njegovoj ocijeni sufizma. On tvrdi da to što zanemariva manjina heterodoksnih derviša konzumira alkohol u manjim količinama ne može biti razlog za odbacivanje cijelog, hiljadugodišnjeg zdanja sufizma. Pošto je sufizam važna i intenzivna aktivnost u islamu, tj., duhovna i unutarnja aktivnost, dr. Karić se s pravom pita: "Po čemu je pripadnost nekom derviškom redu 'degradacija muslimana'"? On potom navodi kako se ne smije zanemariti činjenica da je sufizam legitimna i općepriznata škola islamskog mišljenja i prakse. Naravno, nije potrebno ni naglašavati važnost sufizma danas u odgoju i duhovnom oplemenjivanju savremenog čovjeka. Uvažavajući vrijednost sufizma kao integralnog dijela *islamske tradicije Bošnjaka* Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je kroz svoj Ustav ostavila mogućnost da se: "...u okviru Islamske zajednice organizuju tarikatski redovi u skladu sa Šerijatom i pravilima tarikata".[25]

Zaključak

Krajem XX stoljeća u javnom bosanskohercegovačkom diskursu počinju da se koriste pojmovi *bosanski islam* i *islamska tradicija Bošnjaka*, kojima se želi ukazati na ispoljavanje islama na određenom geografskom prostoru (Bosni i Hercegovini) unutar određene etničke skupine (Bošnjaka). Vrijedan doprinos naučnim raspravama o ovim pitanjima dao je Alija Izetbegović, koji je, osim spomenutih, koristio sintagmu *evropski islam* ili *evropski musliman,* kako je sebe često znao nazivati. Evropa u Izetbegovićevom *evropskom islamu* predstavlja sinonim za: tačnost, čistoću, urednost, prefinjenost, tolerantnost, socijalnu osjetljivost, organiziranost, sistematičnost, nauku i umjetnost. To su univerzalne vrijednosti koje zagovara i dr. Tariq Ramadan na stranicama svoje knjige *Biti evropski musliman,* kada poziva ka stvaranju jedne *evropske islamske kulture*. *Evropski*

[24] Izetbegović, Alija: *Islam između Istoka i Zapada*, Sarajevo: Svjetlost i El-Kalem, 1995., str. 192-193.

[25] *Ustavna komisija* – (Prečišćeni tekst Ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini), član 77. *Glasnik* RIZ-a, god. LXXVI, 2014., str. 808.

islam Alije Izetbegovića ne stoji u suprotnosti s *bosanskim islamom*. Naprotiv, ovi pojmovi su kod njega komplementarni na način da *evropski islam* obuhvata univerzalne vrijednosti islama i evropskog naučnog i kulturnog opusa, dok *bosanski islam* predstavlja gradivni element etničkog identiteta Bošnjaka i čvrstu branu pred plimom vjerskog radikalizma, ekstremizma i, u konačnici, terorizma.

Jedinstvo muslimana u Bosni i Hercegovini, smatra Alija Izetbegović, moguće je sačuvati kroz očuvanje stoljetne *islamske tradicije Bošnjaka* čiji su konstitutivni elementi: pripadnost ehli-sunnetu, maturdijskoj školi teologije, hanefijskom mezhebu, osmanskoj kulturnoj zoni i sl. U svojim javnim nastupima Alija Izetbegović poziva Islamsku zajednicu da aktivno djeluje na promoviranju i zaštiti *islamske tradicije Bošnjaka* i ne dozvoli novim samozvanim tumačima islama (daija) da je mijenjaju bošnjačkom povijesnom iskustvu stranim interpretativnim vjerskim tradicijama. Jedini segment *islamske tradicije Bošnjaka* prema kojem je imao negativan stav jeste bliskost Bošnjaka sa sufizmom i derviškim redovima. Uvažavajući nemjerljiv doprinos sufizma u odgoju i duhovnom oplemenjivanju savremenog čovjeka, ne možemo se saglasiti s njegovim odbacivanjem ove općepriznate škole unutar islama.

Literatura:

Izetbegović, Alija: *Islamska deklaracija*, str. 13., online adresa: https://www.scribd.com/document/36376505/Islamska-Deklaracija-Alija-Izetbegovic (Dostupno: 17.09.2018.)
Izetbegović, Alija: *Islam između Istoka i Zapada*, Sarajevo: Svjetlost i El-Kalem, 1995.
Izetbegović, Alija: *Sjećanja*, Sarajevo: “Šahinpašić”, 2001.
Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui ‘95*, Sarajevo: “Šahinpašić”, 1996.
(Alija Izetbegović) L.S.B. “Kur’an i šarti”, *Takvim 1977-1397*, Sarajevo, 1976.
‘Dani’ Sarajevo, 11.12.1994.” u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui ‘95*, Sarajevo: “Šahinpašić”, 1996.
Duranović, Elvir: “Narodna religija narodni islam u Bosni i Hrecegovini – bosanski islam i islamska tradicija Bošnjaka – diferencirajući faktori”, *Glasnik* RIZ-a, god. LXXVI, br. 11-12, 2014.
Duranović, Elvir: *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka – odnos islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini prema njima*, Bugojno, 2011.
Karić, Enes: “Vjerski temelji religijskog, jezičkog i kulturnog pluralizma u islamu i muslimansko poštivanje prava na različitost” u: *Srednji put u religiji, kultu-*

ri i politici – Misao ravnoteže i umjerenosti u djelu Alije Izetbegovića, Sarajevo: Muzej "Alija Izetbegović", 2018.
Karić, Enes: "Islam u 'Islamu između Istoka i Zapada', online adresa: http://ivanlovrenovic.com/2014/02/enes-karic-islam-u-islamu-izmedu-istoka-i-zapada/ (Dostupno: 17.09.2018.)
Karčić, Fikret: "Šta je to 'islamska tradicija Bošnjaka'?", *Preporod*, br. 23/841, 01. decembar 2016.
Islamska tradicija na razmeđu stoljeća: Izazovi novih tumačena islama, urednici. Elvir Duranović i Sumeja Ljevaković-Subašić, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2018.
"Obnoviteljski sabor Islamske zajednice u RBiH, Sarajevo, 28.4.1995." u: Izetbegović, Alija: *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: "Šahinpašić", 1996.
Ramadan, Tariq: *Biti evropski musliman: izučavanje islamskih izvora u evropskom kontekstu*, Sarajevo: Udruženje ilmijje Islamske zajednice u BiH, 2002.
„U Bosni nema fundamentalizma" *Preporod*, br. 3/574, mart 1995, str. 1.
Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, čl. 4., str. 1., http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1990.pdf, (Dostupno: 17.09.2018.)
Ustavna komisija (Prečišćeni tekst Ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini), član 77. *Glasnik* RIZ-a, god. LXXVI, 2014.

"EUROPEAN ISLAM", "BOSNIAN ISLAM" AND "ISLAMIC TRADITION" OF BOSNIAKS IN ALIJA IZETBEGOVIĆ'S OPINION

Elvir Duranović

Summary

During the past decades in public discourse in Bosnia and Herzegovina there is increasingly talk about *European Islam*, *Bosnian Islam* and *Islamic tradition of Bosniaks*. Besides to other theorists, the contribution to the contextualization of these terms was given by late Alija Izetbegović, who saw the paradigm of a desirable Muslim who received Islam from the East, and from the West universal humanistic values.

On the other hand, certain aspects of *Islamic tradition of Bosniaks*, as Dr. Fikret Karčić has defined it in his work, for Alija Izetbegović, they were solid dam from the growing waves of radical interpretation of Islam that have come in Bosnia and Herzegovina after democratic changes in the early 1990s to the present. In the paper it will be presented Alija Izetbegovic's basic thoughts about *European Islam*, *Bosnian Islam* and some aspects of the *Islamic tradition of Bosniaks*, based on published works, speeches and interviews.

Key words: Alija Izetbegović, European Islam, Bosnian Islam, islamska Islamic tradition of Bosniaks, modernism, new interpretations of Islam, Islamic community in B-H

UDK 929.5

Zašto genealoška baza podataka

Ibrahim A. Hodžić
Sarajevo

Ovim radom želi se istaći društveni značaj kreiranja genealoške baze podataka i potrebnih nam pretpostavki i alata za njenu realizaciju. U tekstu se navodi, za ilustraciju, nekoliko primjera iz historiografske prakse prilikom isticanja brojčanih pokazatelja koji su u vezi s nekim konkretnim historijskim događajima. Ovim primjerima se suprotstavljaju drugi primjeri u kojima se ističu egzaktna istraživanja 'na terenu', izvršena uz pomoć odgovarajućih baza podataka. S obzirom na to da je u suštini predmet teksta porodično stablo i genealogija, želimo istaći da je genealogija (rodoslovlje) jedna od 24 pomoćne discipline historije, te je možemo definisati, dakle, kao društvenu nauku koja se bavi postankom, porijeklom i razvojem porodica, familija, kao i istraživanjem i proučavanjem porodičnih i familijarnih relacija. Sve članove porodica predstavljamo po odgovarajućim generacijama. Njihove međusobne relacije možemo grafički predstaviti u jednoj shemi, u kojoj se obično navode imena članova porodice (ili familije) i njihova godina rođenja. Svakoj toj osobi potrebno je, također, pridružiti jednu jedinstvenu numeričku oznaku pomoću koje možemo onda detektovati svakog člana porodice u kreiranom genealoškom sistemu. Ostali genealoški podaci, kako primarni tako i sekundarni, s popratnim prilozima (fotografije, kopije dokumenata, tekstualni opisi itd.) prezentuju se u jednoj publikaciji, najčešće knjizi, tzv. historiji familije. Genealoška baza podataka (u neelektronskom ili elektronskom obliku) jeste skup svih genealoških podataka kreiranih iz porodičnih stabala (genealogija), kao npr. prezimenih porodičnih stabala, tabli kvartira (praroditelja), parentela itd. i svih drugih izvora u kojima se nalaze ti podaci. Za genealošku bazu podataka može se reći da je najobimniji skup podataka familijarnih relacija i nosilaca tih relacija u okviru jedne društvene zajednice, npr. lokalne samoupravne zajednice kao što je općina. U pravilu, izradu ove baze podataka trebala bi u principu paralelno da prati i izrada odgovarajućeg repertorija izvora genealoških podataka. Također je u članku istaknut i društveni značaj kreiranja ove baze podataka, upoređujući to s dostignutim nivoom te prakse u razvijenim zemljama.

Ključne riječi: genealogija, pomoćna disciplina, porodične i familijarne relacije, generacija, baza podataka, shema, numerička oznaka, genealoški podaci, primarni podaci, sekundarni podaci, historija familije, genealoška baza podataka, porodično stablo, izvor genealoških podataka, tabla kvartira (praroditelja), parentela, repertorij

Uvodne napomene i povod za bavljenje ovom temom

Istaknimo, koliko puta smo bili u situaciji, čitajući razna historijska štiva ili slušajući o konkretnim historijskim događanjima, da se susretnemo sa zaokruženim (okruglim) brojevima o pojedinim brojnim interpretacijama tih historijskih događaja ili njihovom izražavanju u razmaku ekstremnih vrijednosti (procjenom najmanje i najveće brojne vrijednosti oblika 'od – do'). Naprimjer:

− Broju žrtava pokolja protestanata u Parizu za vrijeme Bartolomejske noći (od 3.000 do 12.000, pa čak 25.000, gdje se ova brojka vjerovatno potkrala kao štamparska greška)[1];

− Ukupnom broju mrtvih Kalvinista (protestanata) širom Francuske nakon te noći (od 10.000 do 100.000)[2];

− Broju izbjeglih Bošnjaka u Tursku nakon okupacije Bosne od Austro-Ugarske monarhije 1878. godine (od 33.000 do 300.000)[3];

− Broju stradalih građana širom svijeta od pandemije Španske groznice (gripe) za vrijeme Prvog svjetskog rata (od 50 do 100 miliona)[4];

− Broju stradalih logoraša u Jasenovcu od ustaškog terora (od 24.000 do 700.000)[5];

− Broju žrtava Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije (približno 1.700.000)[6];

− Broju jevrejskih žrtava u Holokaustu (približno 6.000.000)[7];

− Broju pripadnika islamske vjere na Zemaljskoj kugli (od milijardu i 200 miliona do milijardu i 700 miliona)[8];

− Broju stradalih Bošnjaka za vrijeme oružane agresije (međunarodnog sukoba) na BiH '92-'95. (od 25.000 do 300.000)[9].

---

[1] https://hr.wikipedia.org/wiki/bartolomejska_noć

[2] https://nadanasnijden.wordpress.com/2012/08/.../bartolomejska-no...

[3] Bosnae.info/…/iseljavanje-bosnjaka-u-osmansko-carstvo-danasnju-…

[4] https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_flu
https://blic.rs/riznica/istorije/smrtonosnih.../tmvjm5h
https://www.telegraf.rs/.../994740-otkrijte-koji-su-zaboravljeni-do...

[5] https://sr.wikipedia.org/wiki//Logor-Jasenovac

[6] https://hr.wikipedia.org/.../Demografski_gubici_Jugoslavije_u_Dr...

[7] https://bs.wikipedia.org/wiki/Holokaust
www.enciklopedia.hr/natuknica.aspx?id=25975

[8] https://hr.wikipedia.org/wiki/stanovništvo_svijeta_po_religijskoj_ispovijesti
https://bs.wikipedia.org/wiki/Islam#Islam_širom_svijeta

[9] www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/pojedinacan-popis-broja-ratnih-zrtava-u-svim-opcinama-bih-997

Pojasnimo ovu pojavu (u najkraćim crtama), pri čemu ističemo da date ekstremne vrijednosti u navedenim primjerima čak i ne moraju biti konačne, jer to ne utječe na zaključke koje ćemo izvesti u vezi s ovom pojavom; krajnji cilj je ukazivanje na prisutnost ove prakse u historiografiji, za koju se, uistinu, može konstatovati da je anahrona i manjkava:

− Kada je riječ o poznatoj Bartolomejskoj noći, broju žrtava pokolja protestanata (Hugenota, Kalvinista) u Parizu, organiziranog od kraljice Katarine Medići, uoči dana svetog Bartolomeja 24. augusta 1572. godine, nije teško zaključiti ko su tvorci manjih, a ko većih ekstremnih brojeva u tom razmaku. Ta noć se dogodila vremenski podaleko, prije 446 godina, pa bismo tim procjenama mogli možda i 'progledati kroz prste', ali raspon broja ukupnih žrtava poslije te noći u najmanju ruku zbunjuje čitaoce. On je zaista abnormalan i nelogičan. (Smatra se, inače, da ta odstupanja ne bi trebala prelaziti krajnje, ekstremne vrijednosti razmaka od ± 10%, iako bi ispravno bilo da težimo tačnim brojevima);

− Kada je riječ o izbjeglim Bošnjacima u Tursku nakon okupacije Bosne od Austro-Ugarske, prva granična vrijednost od gotovo 33 hiljade je službeni podatak Vlade Monarhije. Druga od blizu 300 hiljada, također približna brojčana vrijednost, koju neki historičari osporavaju, publicirana od nekih autora, jeste rezultat demografskih istraživanja (i procjena);

− Brojke od 50, odnosno 100 miliona žrtava Španske groznice zaista dovode u nedoumicu čitaoce, jer razlika između te dvije brojne ekstremne vrijednosti je nevjerovatnih 50 miliona – druga ekstremna vrijednost je čak dvostruko veća od prve;

− Kada je riječ, naprimjer, o žrtvama u sabirnom logoru u Jasenovcu za vrijeme Drugog svjetskog rata, gdje su najviše stradali antifašisti Srbi iz Bosne i Hrvatske (pa zatim Jevreji i Romi), operisalo se jedno vrijeme poslije rata s brojkom od 1,5 miliona stradalnika, a zatim 1,2 miliona, da bi se na kraju broj žrtava zadržao na cifri od 700.000. Prema Franji Tuđmanu, ta brojka je 28.000; prema procjeni V. Žerjavića i B. Kovačevića, 50 hiljada; a prema S. Goldštajnu, između 70 i 100 hiljada. U memorijalnom prostoru Jasenovca se nalazila lista od 59.188 imena žrtava tog logora, a u Beogradskom muzeju 80.022. Posljednja istraživanja u Hrvatskoj govore o broju između 82 i 85 hiljada žrtava Jasenovačkog logora i do sada je poimenice identifikovano 83.145 žrtava;

− Brojka od gotovo 1,7 miliona žrtava Drugog svjetskog rata na prostorima Jugoslavije, koju je poslije rata 1947. godine izrekao Tito u svom govoru u Bijeloj Crkvi, najduže se zadržala, dok se, prema nekim istraživanjima, taj raspon kretao između jedan, pa čak do dva miliona;

---

https://www.slobodnadalmacija.hr/.../haaski-popis-knjiga-smrti-u-...
www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:364928-Laziran-broj-poginulih-Bosnjaka

− Brojka od šest miliona žrtava Holokausta se 'udomaćila' u cijelom svijetu, iako su procjene historičara između 4,2 i 5,7 miliona. (Ima nekih historičara koji operišu i s manjim ciframa.) Na brojci od šest miliona insistira Vlada Izraela i godinama Izrael radi vrlo ozbiljno u dokazivanju te cifre, pri čemu je istraženo (na naučnoj osnovi) i poimenice do sada konstatovano otprilike tri miliona žrtava;

− Kada je riječ o broju pripadnika islamske vjere, nije teško zaključiti koje strane ističu prvu brojku, a koje drugu;

− Istaknutim brojevima stradalih Bošnjaka za vrijeme oružane agresije na BiH '92-'95. suprotstavljaju se egzaktni podaci Istraživačko-dokumentacionog centra (IDC) u Sarajevu ustanovljeni naučnim (egzaktnim) metodama 'na terenu' prilikom istraživanja u periodu između 2004. i 2011. godine. Riječ je o brojki 95.940 žrtava svih naroda (ubijenih i nestalih; broj na kojem je rađena statistička analiza), publikovanih oktobra 2012. godine u knjizi "Bosanska knjiga mrtvih" i još blizu 5.000 spornih, kod kojih se ne može pouzdano utvrditi okolnosti smrti, pošto nisu pronađeni grobovi i leševi (moguće spaljeni, preneseni na drugu lokaciju itd.). Poslije publikovanja knjige nije se stalo s istraživanjem i ta brojka danas iznosi približno 98.000 žrtava. Podatke IDC-a je koristio i Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (ICTY, Haški tribunal) u Den Haagu prilikom donošenja presuda ratnim zločincima.

Ovih primjera istraživanja, urađenih slično metodologiji IDC-a, nema mnogo u svijetu, pa ćemo istaći još neke:

− Sjeverna Irska je napravila bazu od gotovo 3.600 poimeničnih žrtava tokom sukoba Irske republikanske armije (IRA) i Engleske armije u periodu 1916-1997[10];

− Postoji baza o američkim žrtvama, njih poimenice 58.220, iz vremena jednog od ratova u Vijetnamu (1962-1973)[11];

− Već navedeni primjer o poimenice identifikovanom broju od 83.145 žrtava Jasenovačkog logora[12];

− Kosovski i Beogradski fond za humanitarno pravo su napravili istraživanje, slično metodologiji IDC-a Sarajevo, objavljeno u "Kosovskoj knjizi pamćenja", o 13.421 ukupnih žrtava na Kosovu oružanog sukoba Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) sa Vojskom Jugoslavije 96-99. Istraživanje još traje[13];

Postoji realna mogućnost, sasvim opravdano, da se nad iznesenim brojčanim podacima čitalac (slušalac) zapita kako su historičari (sociolozi, demografi itd.) došli do njih i koliko su ti podaci tačni (najčešće se ti podaci ne obrazlažu). Za

[10] https://bs.wikipedia.org/wiki/Sjevernoirski_sukob

[11] https://sh.wikipedia.org/wiki/Vijetnamski_rat

[12] https://wikipedia.org/wiki/Logor_Jasenovac

[13] https://www.blic.rs/vesti.../kosovska-knjga-pamćenja...ili.../y4jyb...

iznošenje takvih brojki postoje donekle kako opravdani, tako i neopravdani razlozi. Historičari mogu raznim argumentima braniti navedene brojke, ali nerijetko sumnja ostaje kada je riječ o vjerodostojnosti tih podataka u slučaju velikog raspona minimalne i maksimalne vrijednosti datih razmaka. Historičari se mogu pravdati, npr., velikom vremenskom distancom i nepostojanjem sigurnih pisanih izvora u vezi s tim, npr. davno nastalim događajima, što se, doista, objektivno može i prihvatiti. Činjenica je da su mnoge te servirane brojke nastale u trenutku kada su politički razlozi (interesi) odgovarali određenoj, odnosno određenim stranama i politikama, pa se onda kao takvi vuku i dalje, te ostaju kasnije kao općeprihvaćeni podaci (često se te brojke koriste i u dnevno-političke svrhe). Uvijek su kroz historiju zaraćene strane lansirale svoje procjene, veće ili manje, u zavisnosti od vlastitih interesa, 'nadolijevajući vodu na vlastiti mlin', što se može ilustrovati starom izrekom da 'pobjednici pišu historiju'. Teško se može prihvatiti praksa kada se jedan broj historičara povodi za političarima i radi dnevne politike i vlastitog probitka podržavaju njihove preuranjene paušalne ocjene o pojedinim događajima za koje, ustvari, tek predstoji dokazivanje. Nasuprot iznesenom ima, također, svijetlih primjera u slučaju kada historičari (i drugi), čuvajući dignitet, principe i temeljne norme nauke kojom se bave, nisu htjeli (ili ne žele) da učestvuju u iskonstruisanim rješenjima i zahvaljuju se za učešće u takvim projektima. Također, postoje i pozitivni primjeri kada se izvrši revizija starih podataka putem novih istraživanja uz primjenu pouzdanijih naučnih metoda.

Postoji i ova mogućnost, da se jedan podatak preuzima nesvjesno kao tačan podatak (iako on može biti i pogrešan) od drugog autora, pri čemu on uredno navodi izvor (skidajući na taj način brigu sa sebe), a onda taj isti podatak preuzima neki treći autor itd. Međutim, u slučaju da je zaista podatak od prvog autora bio pogrešan, što kasniji autori nisu znali, on će kod njih imati status ispravnog podatka. Svi ovi autori su pokrili sebe, citirajući izvor, a ustvari su oni, ne znajući, objavili jedan pogrešan podatak, koji će kao takav egzistirati i u nekim budućim publikacijama.

Navedeno se iznosi isključivo za ilustraciju i kao jedna konstatacija o navedenim anomalijama, kako bismo izvukli zaključak o tome koliko je važno, ako je to moguće, da se procjene o svježim pojavama i historijskim događanjima vrše što prije, pa nekad čak i 'u hodu', ali sa savremenim naučnim metodama, koje daju tačne podatke, i istraživanjima 'na terenu', a ne da ona zastare, pa se mi tek onda (naknadno) počnemo njima baviti. Vrlo je važno držati se one stare izreke da se 'vruće gvožđe kuje'. To je, naravno, moguće ako postoji politička volja, društvena klima i podrška, ili ako pojedinci (ili grupa pojedinaca), vođeni entuzijazmom, to odrađuju za dobrobit cjelokupnog društva.

Genealoška baza podataka

Naglasimo, što je vrlo važno, da porodično stablo, inače jedan od rezultujućih segmenata genealoških istraživanja, jeste bitan činilac buduće baze, ali nije samo sebi svrha. Njegovi dometi su daleko veći: kako u historiji tako i u sociologiji, demografiji, medicini, genetici, biologiji i drugim naukama i oblastima društvenog života, indirektno u očuvanju porodice (danas je porodica u velikoj krizi). Za male narode, kao što su i bosanski narodi, genealogija je od krucijalnog značaja za očuvanje njihovog karaktera, identiteta, kulture, tradicije, vjere, maternjeg jezika i odnosa prema prostoru, zatim njenog doprinosa lokalnoj i međunarodnoj historiji, pa prema tome, u najmanju ruku, obezbjeđenju i registrovanju ličnog i kolektivnog genetskog kontuiniteta i u najširoj mjeri kulturno-običajnog nasljeđa, koje će im garantovati budući život i opstanak na temeljima tog nasljeđa. Svaki pojedinac trebao bi biti svjestan svog porijekla i identiteta, odnosno trebao bi znati ko je, odakle potječu njegovi korijeni i kuda ide.

Problematiku iz navedenih primjera ne možemo korektno (naučno) odraditi ako ne temeljimo istraživanje na odgovarajućoj bazi (banci) podataka (engl. database). Ovaj pojam i njegova primjena su danas općepoznati. Riječ je o jednom, unaprijed definisanom (uređenom, sistematizovanom) skupu međusobno povezanih podataka, koji može biti i u neelektronskom obliku. Ako je baza podataka u elektronskom obliku, onda je ona smještena na nekom medijumu (eksternoj, vanjskoj memoriji računara) i koristi se zajednički, tj. dostupna je u tom sistemu (online) istovremeno raznim korisnicima za različite procese obrade, zavisno od stepena dodijeljenih im prava (pregledanje, pretraživanje, brisanje, upoređivanje, kreiranje, sortiranje, korekcije, ažuriranje), pri čemu će sistem za upravljanje bazom podataka DBMS (Data Base Management System) igrati ulogu poslužitelja, servera baze podataka. On, zapravo, obavlja sve operacije s podacima, a rezultat je fizički prikaz baze (ili njenih dijelova) prema već postavljenim joj logičkim zahtjevima obrade podataka, što rezultira onda potrebnim nam informacijama. Napomenimo još da ima više modela baza podataka, kao što su relacioni, mrežni, hijerarhijski, objektni. Poznati sistemi za upravljanje, naprimjer, relacionim bazama podataka putem upitnog jezika SQL (to je najpopularniji i standardni kompjuterski jezik za upravljanje relacionim bazama podataka) su Microsoft SQL Server, Oracle Database, MySQL, IBM DB2, IBM Informix, Microsoft Access, Magic itd.

Možemo sada uvesti (za početak teoretski) jednu posebnu bazu podataka, koju ćemo, uslovno rečeno, nazvati Genealoška baza podataka. Na koji način bi ona bila kreirana? Nju bi činili (na početku u neelektronskom obliku) svi podaci i prilozi porodičnih stabala, parentela, tabli kvartira (praroditelja) i drugih

genealogija konkretnih familija, naprimjer, jedne općine, kao i podaci iz ostalih izvora u vezi s tim familijama (autobografije, biografije, crkvene knjige, sidžili, općinske matične knjige, razni drugi registri, publikacije u vezi s lokalnom historijom itd.) Posebno ističemo, svi podaci i prilozi urađenih historija familija u okviru jedne općine bi bili, ne jedini, ali glavni izvor podataka te genealoške baze. Važno je napraviti ovu bazu podataka u neelektronskom obliku, a njena transformacija u elektronsku bazu je onda čisto tehnički zadatak. Paralelno s projektom izrade genealoške baze podataka radio bi se i Repertorij izvora genealoških podataka te baze (također, za početak, jedne općine). Pošto je to baza genealoških podataka s najširim mogućim (dostupnim) porodičnim i familijarnim relacijama, koju doista odlikuje maksimalno postignuta sveobuhvatnost tih familijarnih veza, onda nije teško zaključiti kakvu bi ona odigrala ulogu u općehistorijskim, demografskim, sociološkim i drugim istraživanjima (pod uslovom da je ona već prethodno kreirana).

Na realizaciju genealoške baze podataka sigurno ćemo morati čekati više godina (to je jedan dugoročan i etapni proces), jer se radi, između ostalog, dijelom o skupu historija familija koje trebaju kreirati pojedinci iz konkretnih familija (entuzijasti, ili više njih), ali ozbiljnu pripremu te baze, za početak u neelektronskoj formi, kao i odgovarajućih repertorija, trebamo već početi i svim sredstvima forsirati, jer je već 'pet do dvanaest'. A zašto, ilustrujmo to na sljedeća dva primjera.

Hipotetički, da su, naprimjer, postojale genealoške baze po općinama, formirane na opisan način (tada u neelektronskom obliku) u vremenu istraživanja nastradalih iz tih općina u Jasenovačkom logoru, u relativno kratkom vremenu bi se, s nevelikim resursima, ustanovili spiskovi onih koji su odvedeni u taj sabirni logor. Pošto je to tako upečatljiv događaj, koji bi bio, vjerovatno, poznat čak i svim stanovnicima lokalne zajednice, a pogotovo članovima familije i komšijama (doista, s malom šansom registracije u institucijama), onda bi detektovanje tih osoba saradnicima istraživačke ustanove teklo, relativno, vrlo brzo 'na terenu', u svakom slučaju brže nego ako ta baza ne postoji. Konačni spisak žrtava, sa svim popratnim personalnim i drugim podacima, bio bi računska razlika svih odvedenih i onih koji su se vratili. (Doista, postoji mogućnost jednog vrlo malog procenta preživjelih logoraša koji se ne bi vratili u staru sredinu, jer su odlučili zaboraviti sve i otići u novu sredinu da počnu novi život.) Neko može reći, pa postoje matični uredi ili neki drugi registri iz kojih možemo dobiti te podatke. (Ako i postoje, oni nisu dovoljni za naše istraživanje.) Međutim, to je mala vjerovatnoća, jer nijedna zločinačka vlast ne pravi takve spiskove, a ako bi ih i napravila, onda bi ih sigurno na kraju rata uništila, kako bi prikrila razmjere zločina. Napominjemo da bi u ovom primjeru genealoška baza podataka, makar i nepotpuna i u neelektronskom obliku, odigrala posebno veliku ulogu na polju kontrole i brzine

dobijenih podataka, sveobuhvatnosti personalnih i familijarnih podataka u vezi sa žrtvom, pa i razloge i okolnosti zločina (uz pomoć dodatnih izvora).

Drugi primjer je, također, hipotetički i on je još upečatljiviji od prethodnog, pošto se vremenski odigrao ne tako davno. On se odnosi na istraživanje žrtava oružane agresije na BiH '92–'95. Taj veliki posao, glavno istraživanje i objavljivanje rezultata, IDC Sarajevo je obavio u periodu od osam godina. Međutim, u slučaju da su postojale u to vrijeme, u toku istraživanja, genealoške baze podataka po općinama, makar i u neelektronskom obliku, istraživanje bi sigurno zahtijevalo manji broj izvršilaca na terenu, ono bi bilo mnogo brže, sveobuhvatnije, za kontrolu lakše, a komparacija podataka lakša i brža.

Potrebne pretpostavke za realizaciju genealoške baze podataka i njen društveni značaj

Iz prethodnih tekstova i primjera možemo naslutiti i zaključiti koliko može genealoška baza podataka (čak ako i nije u elektronskom obliku) da doprinese bržem, lakšem, tačnijem i sveobuhvatnijem istraživanju i kreiranju završnih rezultata tih istraživanja.

Osim interneta (naročito socijalnih medija), na tom planu može najviše pomoći realizacija novih ideja i zakonsko regulisanje ove društveno-naučne oblasti (posebno, s primjetnim ugledanjem na razvijene zemlje): osnivanje centralne institucije za genealogiju na državnom nivou, osnivanje krovnog udruženja genealoga na nivou Bosne i Hercegovine (rodoslovnog društva), kao i genealoških udruženja po opštinama, otvaranje posebnih odjeljenja za genealogiju u bibliotekama i arhivama, osnivanje raznih klubova i istraživačkih sekcija, organizovanje kurseva za izradu porodičnih stabala i historije familije, stvaranjem veće otvorenosti opštinskih i drugih arhiva prema neprofesionalnoj publici i istraživačima, izdavanje odgovarajućih tematskih (genealoških) časopisa, organizovanje radionica, predavanja i prezentacija u školama, bibliotekama i klubovima, uvođenje (redovnog ili fakultativnog) gradiva iz ove materije u okviru školskog programa za učenike osnovnih i srednjih škola, popularisanje ove teme putem emisija na radiju i televiziji itd.[14]

Zapravo, šta nam predstoji na prvom mjestu? Prema mom mišljenju, trebala bi se u lokalnoj sredini popularisati genealogija, izrada porodičnih stabala i bavljenje lokalnom historijom u svim njenim aspektima. Prvi zadatak je da se djeca već u prvim razredima osnovne škole upoznaju u kratkim crtama i na popularan način o izradi porodičnog stabla. To se upravo tako radi u razvijenim zemljama;

[14] Hodžić, Ibrahim A.:*Uvod u genealogiju i historiju familije. Kako napraviti porodično stablo.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2017.

u srednjim školama, za početak, u okviru vannastavnih aktivnosti. Sljedeći, ili čak prvi korak, prema mom mišljenju, bilo bi osnivanje genealoškog kluba na opšćinskom nivou. Napomenimo, ovdje, prilikom osnivanja kluba, više je riječ o dobroj volji pojedinaca, njihovom entuzijazmu (entuzijazam je stvorio svijet), nego o nekim većim materijalnim sredstvima. Doista bi za realizaciju bila neophodna pomoć, odnosno podrška društvene zajednice, makar i u moralnom smislu, te skromna materijalna pomoć privrednika, ili iz nekog drugog izvora.

Istaknimo i ovo, kako bismo opravdali navedene korake: bavljenje genealogijom i projekti kreiranja genealoških baza podataka u razvijenim zemljama Evrope i Svijeta su već davno od državnog novca finansirani, sistemski podržani i osmišljeni te institucionalno ukomponovani u cjelokupan društveni sistem. (Hrvatsko rodoslovno društvo "Pavao Ritter Vitezović" i stručni poznavaoci genealogije u Hrvatskoj su se oglasili, što su činili i ranije, o potrebi stvaranja "Hrvatske nacionalne genealogije.") Tako nešto, u ovom momentu, kod nas u BiH je gotovo nezamislivo, ali nas to ne ograničava da ističemo važnost ovog društvenog segmenta. Svima nam je poznato prisustvo poslovične pragmatičnosti kojom se odlikuju ljudi u razvijenim zemljama, iz čega možemo zaključiti da ta društva i pojedinci ne pridaju bez razloga toliki značaj ovoj oblasti. Sigurno oni znaju (ono što mi još do kraja u ovom momentu ne znamo) zašto ulažu velika materijalna sredstva u sistem institucija koje prate ovu oblast. Dakle, čak ako mi i ne možemo dokučiti sve razloge i koristi takvog društvenog angažmana (osim onog što je već istaknuto), prihvatimo i podržimo ga, jer oni to ne rade 'tek tako'. Logički možemo zaključiti da je društveni značaj opredjeljenja bavljenja genealogijom kojeg stimulišu ta društva sigurno ogroman (potkrijepimo to izrekom da 'svako zašto ima svoje zato'). Dakle, nema potrebe da otkrivamo toplu vodu, koristimo pozitivna iskustva drugih (razvijenih zemalja), potrudimo se da se više 'genealoški' osposobimo i angažujemo na ovom polju. Ovim istaknutim zadacima sigurno bi mnogo doprinijelo i osnivanje Rodoslovnog društva na nivou Bosne i Hercegovine. Nažalost, trenutna društveno-politička klima ne pogoduje realizaciji ove ideje.

Da bismo potkrijepili ovo izlaganje, navest ćemo nekoliko primjera iz holandske genealoške prakse. CBG (Centralni biro za genealogiju) u Den Haagu je do 2013. godine digitalizovao 95.000 porodičnih stabala, a u totalu posjeduje više od sto hiljada stabala. Napomenimo da svakodnevno ostale genealoške institucije, udruženja i pojedinci u Holandiji sarađuju sa CBG-om na dopuni centralne genealoške baze. Ili npr. Open Archieven (Otvoreni arhivi), udruženje od 74 arhiva u Holandiji (ne svih), posjeduje u digitalnoj formi personalne podatke od 174 miliona osoba. Također, postoji i banka od 60 hiljada publiciranih biografija itd.

Zaključak

Radi popularisanja i 'puhanja vjetra u leđa' širem broju pojedinaca, morali bi intelektualci u lokalnoj sredini, a zatim i u Bosni i Hercegovini, bar u početku, biti više zainteresovani za ovu vrstu zanimacije. Djeca, unuci i društvo će im biti zahvalni za njihov trud. Njihov zajednički rad bi onda u dogledno vrijeme mogao rezultirati, prvo, jednom neelektronskom genealoškom bazom podataka na nivou lokalne zajednice (općine), a onda i jednom u BiH bosanskom historijom familije, bosanskom genealoškom bazom podataka. Ne oklijevajmo, krajnje je vrijeme da se angažujemo.

U tekstovima prethodnih naslova su dati neki pokazatelji koji ističu veliki društveni značaj genealoške baze podataka, dok sada želimo posebno potcrtati sljedeći momenat u vezi s tim značajem: gotovo sve podatke potrebne za kreiranje ove baze podataka obavljaju u svojoj režiji pojedinci ili grupe pojedinaca, dok konačno oblikovanje baze vrše institucije društvene zajednice (uže ili šire). Društvo će na ovaj način jako mnogo profitirati od tog individualnog rada i moralo bi zato zbog vlastitog interesa, sasvim opravdano, potaknuti i pomoći razvoju genealogije i genealoških istraživanja (posebno na općinskom nivou).

Napominjemo, ovaj članak nije nastao isključivo kao rezultat proučavanja genealoških publikacija nego naprotiv, prvenstveno na bazi proučavanja i upoznavanja s konkretnim praktičnim rješenjima ove oblasti u društvenom životu i sistemima razvijenih (zapadnih) zemalja.

Literatura:

Biezeman, Hein: *Van onderzoek naar Stamboomboek*. Rotterdam: Hein Biezeman, 2006.

Buffetaut, Yves; Mergnac, Marie-Odile; Montjouvent, Philippe de: *La généalogie pour tous. La bonne méthode pour débuter et construire son arbre*. Paris: Éditions Autrement, 2013.

Chater, Kathy: *Family History Made Easy. How to trace your family tree and find relatives in Engeland, Ireland, Scotland and Wales*. London: Southwater, 2004.

Colwell, Stella: *The Family History Book. A Guide to Tracing your Ancestors*. Oxford: Phaidon, 1980.

Drie, Rob van & Noorda, Kees: *Verre verwanten – familiegeschiedenis dichterbij.* Utrecht / Antwerpen: CBG Den Haag, Teleac, Kosmos Z&K, 2005.

Drie, Rob van: *Stamboom boek: verborgen verleden.* Zwolle: Waanders; Teleac – CBG, 2010.
Durye, Pierre: *La généalogie.* Paris: Presses Universitaires De France, 1961.
Elenbaas, Els: *Het stambomenboek – Wortels naar je verleden.* Hofstede, Oud-Bussem, Flevolan, Naarden: Strengholt, 1999.
Goody, Jack: *The development of the Family and Marriage in Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
Haye, R. de la: *Limburgse voorouders. Handleiding voor genealogisch onderzoek in Limburg.* Mastricht, 1994.
Kruimel, H.L. met medewerking van Eijk, H.H.W. van; Hammers, N.A.; Lugard, J.W.; Raven G.J.A.: *Voorouders gezocht. Inleiding tot de genealogie.* Amsterdam: Nederlandse genealogische vereniging, 1981.
Lemmers, Piet: *Genealogie Lemmers zeven-voud.* Malden: Pierre van der Meer, 1996.
Nieuwland, P.; Visser, J.; Dolk, W.: *Gids voor genealogisch onderzoek in Frisland.* Ljouwert / Leeuwarden: Fryske akademy, 1979.
Okkema, J.C.: *Handleiding voor genealogisch onderzoek in Nederland.* 4e druk, Weesp: Fibula – Dishoeck, 1986.
Olij, Erwin: *Stamboomonderzoek.* Van Duuren Media, Eck van Wiel, 2005.
Pama, C.: *Onze afstamming.* Naarden: N.V. Uitgevers – Mij. A. Rutgers, 1943.
Pasternak, B.: *Inleiding tot Kinship en sociale organisatie.* Englewood Cliffs: NJ. Prentice Hall, 1976.
Rolestraete, Johan: *Handleiding voor genealogisch onderzoek in Vlaanderen.* Roeselare,1998.
Roelestrate, Johan: *Je stamboom, je familiegeschiedenis. Stap voor stap.* Leuwen: Davidsfonds, 2006.
Steenbergen, Jan Bosman: *Familieboek*. Autor, 1996.
Van Noppen, Henri: *De stamboom en geschiedenis van uw familie.* België – Nederland: Deltas, 2004.
Westin, Jeanne Eddy: *Finding Your Roots. How to Ttrace Your Ancestors at Home and Abroad.* New York: Jeremy P. Tarcher / Putnam, 1998.

WHY THE GENEALOGICAL DATABASE

Ibrahim A. Hodžić

Summary

The purpose of this paper is to point up the social importance of creating the genealogical database and the pertaining prereqiusites and tools for its implementation. As an illustration, when listing the numerical indicators referring to some concrete historical events, in the paper are given several examples from the historiographical practice. The counterparts of those examples are other examples in which exact investigatios 'in the field', carried out usig relevant database are described. Since the principal subject of this paper is family tree and genealogy, it should be noted that genealogy is one of the twenty four auxiliary disciplines of history and thus can be defined as a social science dealing with the origin, descent and evolution of families, as well as with research and studying of family relations. Family members are represented by the corresponding generations. Their mutual relations can be presented graphically in a scheme usually listing the names and date of birth of the family members. To each of the family member needs to be assigned a number by which we can then detect each family member in thus created genealogical system. Other genealogical data, both priamry and secondary, with pertaining attachements (photogrraphs, copies of records, textual descriptions, etc.) are being presented in a publication, usually a book, called the family history. Genealogical database is a set of all genealogical data created, either in nonelectronic or in electronic form, from the family trees (genealogy), which may be family trees using last names or the ancestor tables (ahnentafel charts), or parentals, etc. as well as from other sources containing those data. The genealogical database can be deemd the most comprehensive set of data of the family relations and bearers of those relations within a social community, such as a municipality. As a rule, the creation of this database should be accompanied, as a parallel activity, by the creation of a corresponding repertory of the genealogical data. In addition, the paper points up the social relevance of establishing such a database that can be competitive with the levels of such practices achieved in the developed countries.

Key words: genealogy, auxiliary discipline, family relations, generation, database, scheme, numerical designation, genealogical data, primary data, secondary data, family history, genealogical database, family tree, genealogical data source, ancestor table, parentela, repertory

UDK 929 Nanić, I.
394.46

General Izet Nanić, ratni komandant 105/505. viteške bužimske brigade[1]

Sead Jusić
Ministarstvo odbrane BiH
Sarajevo

Djeca koja dolaze poslije nas moraju znati za heroje Bosne, za njihova pobjednička djela, kako bi pamtili žrtve i genocid, a pritom se identifikovali s onima koji su dali svoje živote, da se ono što je bilo u Srebrenici, Tomašici, Kozarcu, Sanskoj dolini i drugdje ne desi u daleko većim razmjerama. Jedan od tih velikih bosanskih heroja bio je general Izet Nanić, ratni komandant 505. viteške bužimske brigade.

Ključne riječi: Izet Nanić, Bosna, Bužim, Munja 93, operacija Pauk

Uvod

Poštovani, dozvolite mi da izrazim svoje lično zadovoljstvo što se realizira, prema mom uvjerenju, najveća priča Odbrambeno-oslobodilačkog rata za jedinu našu domovinu Bosnu i Hercegovinu. Ovo kažem iz razloga što sam od rata do danas u raznim prilikama pri obilježavanju značajnih datuma (bitaka ili drugih godišnjica formiranja raznih jedinica) govorio upravo o neophodnosti ovakve jedne bosanskohercegovačke priče, da se o našim herojima priča od Bužima preko Bihaća, Travnika, Tešnja, Gradačca, Goražda, Mostara do Sarajeva. Zašto nam treba ova priča? Fatalno bi bilo našoj djeci, našim unucima ostaviti samo priče o genocidu, o silovanjima, o protjerivanjima, spaljenim, izbjeglima, koja uistinu jeste u razmjerima holokausta, ali kao takva nameće generacijama koje jesu i koje dolaze ulogu i kompleks žrtve. Zbog toga izražavam zahvalnost organizatorima ovog projekta što su pokrenuli ovu priču, jer je dug imati istinu, istinu o onima koji su najzaslužniji što danas kako

[1] Izlaganje u okviru okruglog stola o herojima Odbrambeno-oslobodilačkog rata

mi Bošnjaci, tako i svi drugi konstitutivni narodi i ostali imaju državu Bosnu i Hercegovinu. Naša djeca, naši unuci moraju znati za heroje Bosne i Hercegovine, za njihova pobjednička djela, kako bi pamtili žrtve i genocide, a pritom se identifikovali s onima koji su dali svoje živote, da se ono što je bilo u Srebrenici, Kozarcu, Sanskoj dolini i drugdje ne desi u daleko većim razmjerama, kako nam je s govornice u Skupštini R BiH početkom 1992. godine zaprijetio ratni zločinac Karadžić.

Ovaj projekt i ovaj danas događaj su značajni s još jednog aspekta koji je u neposrednoj vezi s već izrečenim. Naime, naših heroja nema, neću da kažem da su mrtvi, jer mi je poznat Kur'anski ajet u kojem Uzvišeni Allah govori o poginulim na Allahovom putu, no oni ovodunjalučki nisu prisutni te ne mogu pričati o sebi, a nama su ostavili na dušu kako amanet svoje borbe, tako da i govorimo o mjestu i ulozi njih, naših saboraca, komandanata, prijatelja u našoj borbi za državu Bosnu i Hercegovinu. Da li svjesno ili nesvjesno od nas preživjelih, činjenica je da su ovi ljudi potisnuti dublje u historiju, rekao bih legendu, kako bismo mi, tokom i nakon rata, dimenzionirali svoju ratnu ulogu kako nam u datom trenutku odgovara. Na ovaj način stvorena je nerealna slika o nekima od nas u čiju su ratnu slavu itekako utkana upravo herojstva, znanje, vojne vještine vojskovođa i ratnika o kojima danas svjedočim.

Komandanta Nanića sam prvi put sreo 1. juna 1992. godine u prostorijama ŠT Bužim u tzv. Bijeloj kući, gdje me je u ulozi NŠ TO Bužim upoznao s dužnošću komandira linije po sektorima Radač (državna granica sa R Hrvatskom). Obavljajući dužnost komandira čete, komandanta odreda, komandanta bataljona te pomoćnika za ONP u 105/505. viteškoj bužimskoj brigadi, svjedok sam njegovog ratnog puta sve do 5. augusta 1992. godine, kada mi je na Čorkovaći TT603 (državna granica sa RH, ratište Suha Međa), u toku sadjejstva Vojsci RH u operaciji Oluja, izdao svoju posljednju naredbu o uvođenju jedinica 511. slavne bosanskokrupske brigade kroz naš borbeni raspored na pravcu Dvora na Uni.

Ko je Izet Nanić

Kaže se da slika govori više od hiljadu riječi. Kada vidimo sliku Izeta s crvenom beretkom na glavi, u napoleonski utegnutoj ratnoj uniformi, sa žutim cvijetom u ruci i dječačkim osmijehom na licu, teško je naći bolje riječi da ga čovjek opiše mimo onih pjesnika Enesa Kiševića[2]:

[2] Kišević, Enes: "Pjesma o Izetu Naniću"

"Sina, kog ne može nagledat' se djevojka.
Sina, da ga nosiš između dva oka.
Sina, da priroda se njime ponosi.
Krajišnika silna,
Izeta sina, čehre svjetlosti."

Ime Izeta Nanića, njegove 105. bužimske udarne muslimanske brigade, odjeknulo je januarskih dana 1993. godine po Krajini pa i cijeloj Bosni i Hercegovini. "Eho" Nanićeve pobjede koju odnese sa svojim Bužimljanima u "Munji '93" doprije kao mehlem silovanima, protjeranima, po logorima smrti, neviđenim i nečuvenim zvjerstvima izloženim dušama Bošnjakinja i Bošnjaka. Izet, još dječak, tek kročio u ranu mladost (27 godina), tog četvrtog aprila 1993. godine, ozarena lica svjetlošću slobode, primajući ratnu zastavu 105/505. bužimske udarne muslimanske brigade, obasjanu Sunčevim zracima Allahove milosti, zavjetova svoj ratni put i osta mu vjeran do konačne pobjede, petog augusta 1995.[3]

Postoji li tajna uspjeha Izeta Nanića i Bužimljana?

Možda je dovoljno navesti dvije osobine po kojima je on jedinstven, a o kojima se, vjerovatno, mogu napisati knjige, odnosno koje zaslužuju posebno izučavanje da bi se dobio odgovor na pitanje koja je tajna njegovog uspjeha:

Prva – komandant general Izet Nanić je poznata načela ratovanja u ekstremno oskudnim uslovima dugotrajnog okruženja (1204 dana) uspio primjenjivati na izuzetno stvaralački, racionalan i efikasan način. U ratnoj zbilji on je svoju koncepciju, koju možemo nazvati strategija i taktika, pojednostavio ovim riječima:

> „To sam kazao već komandantu, odlučnost od komandanta brigade pa preko komandira. Borac je sigurno odlučan, jer borac odgovara samo za svoj život, ali komandir čete odgovara za 100 ljudi, zato komandir čete nije lahko biti. Moraš biti siguran u svoje ljude i moraš biti odlučan, ali ako nisi to spreman, nemoj biti komandir čete. Strah ni škrame. Kad borac, on gleda samo u komandira, samo gleda u njega.
> Komandir je odlučan, vidi se u njemu odlučnost, on je to prihvatio na sebe i sigurno će se i borac tako ponašati. Eto, jednostavno, to je formula uspjeha. Jer, ovo je ipak rat, ovo nisu vježbe i mi se ne možemo ponašati prema nekim vojničkim pravilima koje smo imali u ratu. Mi moramo znati čitati između redova, moramo se znati prilagođavati situaciji, odnosno moramo se znati prilagoditi onome *šta imamo. Ja sam svojima govorio. Meni ne trebaju ni topovi, ne trebaju ni haubice ni*, šta ja znam, neki patovi silni. Meni trebaju puške, municija

[3] Izet Nanić: "Gospodine zapovjedniče, zahvaljujem se na predaji ratne zastave 105. bužimsko udarnoj muslimanskoj brigadi u svoje ime, u ime svih ovih boraca i starješina 105. bužimsko udarne muslimanske brigade. Zaklinjem se da ćemo je dostojno nositi iz boja u boj do konačne pobjede, do slobodne Bosne i Hercegovine.
Gospodo borci i starješine, pozdravimo našu ratnu zastavu našim ratnim poklikom koji je odnio mnoge pobjede i odnijeće i sutra: Allahu Ekber, Allahu Ekber, Allahu Ekber."

i ljudi. Dvadeset metara dođi iza leđa četniku i uspjeh je zagarantovan. To je jedini način na koji možemo voditi borbu sa četnikom.[4]"

Druga – svoje ubjeđenje, odlučnost i viziju borbe za državu Bosnu i Hercegovinu, s neviđenom hrabrošću i upornošću, veoma brzo je prenio i prenosio na svoje saradnike i saborce, postajući autoritet "uzor", a ne autoritet "forma".

Ostajući dosljedan izrečenom zavjetu u aprilu 1993. godine, u petak, četvrtog augusta 1995. godine, sa džume iz Bužimske džamije bužimski, krajiški, bosanski gazija odlazi u svoju posljednju pobjedu.

– 4.8.1995. u 08:00h, Operativna sala Komande 505. viteške brigade, koordinacija komandanata bataljona sa komandantom brigade.

„Evo, ovako ja vidim situaciju, hrvatska vojska je rano jutros u više pravaca krenula u napad u tzv. Srpsku Republiku Krajinu. Mi moramo iskoristiti ovu situaciju i krenuti u napad i spajanje sa hrvatskom vojskom, da li u Dvoru, Kostajnici, Dubici, nebitno je. Slažete li se? Slažemo.[5]

Heroj Izet Nanić

Vjerujem da su za njegove savremenike u širem smislu te riječi, a zasigurno i za nas, njegove saborce, dovoljne samo ove tri riječi da znamo o kakvoj je herojskoj veličini riječ.

Danas, ovdje u Sarajevu, ispod Igmana, u glavnom gradu države Bosne i Hercegovine, pred Uzvišenim Bogom i vama prisutnima, svjedočim da je Izet Nanić van svake sumnje prvo ime odbrane Bihaćkog okruga i u njemu tristo hiljada građana Bosne i Hercegovine. Bez namjere da umanjim zasluge legendarnih komandanata 5. korpusa, generala Ramiza Drekovića i Atifa Dudakovića, niti svih drugih nemjerljivo zaslužnih boraca i komandanata, vjerujem da svi oni kada stave ruku na srce kažu: "Naniću niko nije ravan ni do koljena".

Ja ovo svjedočim, jer snagom argumenta mogu kazati da je nemjerljiva zasluga generala Drekovića, prvog komandanta 5. Korpusa, za njegovo organizacijsko-formacijsko ustrojavanje, bez kojeg teško da bi bilo 105., odnosno 505. bužimske brigade i komandanta Izeta Nanića. Ali, isto tako mogu reći: "Generale

[4] Izlaganje komadanta Nanića u komandi 511. slavne bosansko-krupske brigade nakon "Munje '93".

[5] Ovo je po sjećanju i kratkim zabilješkama interpretacija govora komandanta 505. viteške bužimske brigade, brigadira Izeta Nanića, na koordinaciji sa svojim najbližim saradnicima dan prije vlastite pogibije u toku realizacije navedene odluke.
Ovaj govor, te riječi upućene Bužimljanima u džamiji Bužimskoj na džumi toga petka i potom u toku postrojavanja pri dodjeli ratne zastave novoformiranom bataljonu Hamza, a posebno zadnje riječi u rokovniku komandanta, zapisane uvečer četvrtog na peti august, konačna su pobjeda i oproštaj Bužimljanina, komandanta, vojskovođe, ratnika, Bošnjaka, čovjeka, druga i prijatelja od svojih živih saboraca Bužimskog, ako Bog da, bataljona šehida.

Drekoviću, je li ili nije tačno da ste nakon što su Nanić i 105. bukbr., 11. januara 1993. godine, izveli do tada najuspješniju akciju u z/o 5. korpusa pod nazivom "Munja '93", naredili ostalim komandantima brigada da sa svojim komandantima i komandirima dođu u Bihać te da im Nanić priča o 'svojoj taktici'"?

Komandant Nanić je strateški zadužio dvije države

Kada nije prošla ideja da se pitanje Bihaćkog okruga i 5. korpusa riješi uz pomoć veleizdaje Fikreta Abdića, 23. augusta 1994. godine, u Motelu Ada (mjesto Blatna, nedaleko od Bosanskog Novog prema Bosanskoj Otoci) zasjedali su ratni zločinci: Ratko Mladić, Momir Talić i Fikret Abdić te donijeli odluku za operaciju "Breza", čiji je primarni cilj bio slomiti 505. vmtbr.

U autentičnom dnevniku potpukovnika Save Sokanovića (drugi čovjek za pitanje morala Vojske RS), koji mu je ostao u Mladićevom džipu, ovo je detaljno obrazloženo (jednako tako i u dnevniku Ratka Mladića, kojim raspolažemo).

Operacija "Breza" je krenula 4/5. septembar 1994. godine u širem prostoru ratišta Suha međa (Bosanska Otoka − Suha međa − Radač − Državna granica sa RH), kojom je izravno komandovao ratni zločinac Ratko Mladić, komandant Vojske RS. Angažujući između dvanaest i petnaest hiljada vojnika i sredstva podrške, uključujući i helikoptere, osim aviona, na pravcima udara na linije odbrane 505. viteške bužimske i 511. slavne krupske brigade, za sedam dana nisu nam uspjeli zauzeti niti jedan jedini rov.

Jedanaestog septembra, odnosno noć uoči Dana D, dana odluke, dvojica komandanata na zračnoj razdaljini na otprilike četiri kilometra, donijeli su odluke za sve ili ništa, biti ili ne biti. Na IKM-u VRS u selu Ivanjska, tri generala: Mladić, Talić, Lisac, s osam pukovnika i devet potpukovnika, donose odluku "Sutra u Bužim".

U Svetinji ispod Ćorkovače na KM trećeg bataljona 505. viteške brigade, brigadir Izet Nanić sa dva majora i nekoliko natkapetana, sa svojim komandantima i komandirima, uz večeru od rujnjača (gljiva blagva), ležerno izgovara odluku: "Kada oni sutra ujutro svim snagama udare tamo na Križ prema Radaču, mi ćemo s pravca Ćorkovače udariti zmiju u glavu u rejonu Ćulumka i Šajrovače na njihova komandna mjesta". Tog jutra, 12. septembra 1994. godine, blizu 500 bužimskih vitezova u bijeg je natjeralo Mladića (pritom je ranjen) i njegovih 4500 zakrvavljenih četnika, koji su sanjali o bužimskoj krvi. Teško je naći u novijoj historiji Bošnjaka očigledniju potvrdu vječne Kur'anske poruke od Uzvišenog Stvoritelja: "Ako vas bude odlučnih dvadeset, pobijedit ćete stotinu; ako vas bude odlučnih stotinu, pobijedit ćete hiljadu" – Allahu ekber!

Operacija 'Pauk'

Kada je propao i drugi plan da se pokori Cazinska krajina, uključio se glavni balkanski kasapin, neosuđeni haški ratni zločinac, predsjednik tzv. Jugoslavije Slobodan Milošević. Sa Stanišićem i Arkanom osmislio je Operaciju "Pauk"; poslao u Petrovu goru na Baniju generala Milu Novakovića s Miloradom Ulemkom (Legija) i pukovnikom Radojicom Božovićem (Kobac) da sa blizu 10 hiljada Abdićevih nesretnika i koliko im još bude trebalo raznih specijalaca iz Vojske tzv. Jugoslavije, VRS, te vojske SAO Krajine, riješe uništenje 5. korpusa i spajanje dviju srpskih republika u Zapadnu Srbiju. Udarili su združeno 16. novembra 1994. godine iz više pravaca na slobodnu teritoriju općine Velika Kladuša, a general Dudaković je napisao Naniću naredbu da je odgovoran za odbranu grada i teritorije općine Velika Kladuša. Na ovaj način 505. brigada i Nanić uz svoju z/o na Suhoj međi dobiše trećinu linija odbrane 5. korpusa, istina uz pridodanu 506. oslobodilačku kladušku brigadu i povremena pojačanja drugih jedinica 5. korpusa. Osam mjeseci, sve do augusta 1995. godine, izvodeći tešku i upornu odbranu slobodne teritorije Republike Bosne i Hercegovine na prostoru Velike Kladuše, pisali su Nanić i Bužimljani, sa saborcima iz 5. korpusa, koji su dolazili na Kladuško ratište, veliku epopeju borbe za državu Bosnu i Hercegovinu. Deseci kilometara rovova − tranšeja, hiljade borbenih rovova, 12 uzastopnih linija odbrane od Velike Kladuše do Bužima, omogućili su, odnosno kupili vrijeme za hrvatsku "Oluju".

− Kažu Hrvati: "Mi smo vas spasili!" Ja im odgovaram: "Ne, prvo smo mi vama spasili državu, pa onda vi nama pomogli kada smo bili posustali. Ipak ste vi više dužni nama, jer da prođoše Autonomija, Breza, Pauk, vi biste dobili najmanje 50 hiljada, a možda i više boraca na liniju Karlobag − Karlovac −Virovitica".

Sinonim slamanja svih ovih strateških namjera je Izet Nanić. Ne kažem "i njegovi Bužimljani", jer bi to bio grijeh. Bio bi grijeh prema pripadnicima 505. vmtbr. koji nisu sa prostora Bužima. Niko od ovih boraca, a bilo ih je iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine, nije zaostajao ni po čemu za Bužimljanima, naprotiv, često su prednjačili u herojstvima. Posebno bi bio grijeh prema borcima, komandirima i komandantima jedinica koji su u sadjejstvu sa 505. bužimskom brigadom odnijeli mnoge pobjede nad združenim agresorom. Nije bilo borca niti starješine ako komandant Nanić nešto zatraži da uradi, a da mu to nije bila čast. Isto je bilo i sa svakim stanovnikom Bihaćkog okruga, od svake naše majke, nane, do hodže, muftije, predsjednika, premijera, ministra, guvernera. Dovoljna je bila riječ "Igman", da bi se znalo da Izet Nanić to traži.

Naravno, sve ovo daje samo djelimičan odgovor na pitanje ko je Izet Nanić.

Dozvolite mi da budem neskroman i sam sebe citiram. Deset dana nakon herojske pogibije komandanta Nanića, 15. augusta 1995. godine, u povodu treće

godišnjice formiranja 105./505. bužimske brigade, obraćajući se u ulozi komandanta borcima i starješinama Brigade, u prisustvu više od deset hiljada građana Krajine, između ostalog, rekao sam:

"Danas, kada je u našim dušama mješavina osjećanja, radovanja što je opasnost za opstanak ovog naroda dobrim dijelom otklonjena, ali i žalosti što se nama na ovom mjestu ne obraća čovjek koji je zasigurno na tom putu i do tog cilja dao najviše, između ostalog, i svoj život. Mi smo ponosni što smo imali takvog komandanta, što smo vitezovi 505. viteške brigade, što smo izdržali sve ovo do sada i što smo ubijeđeni i što još možemo do konačne pobjede, do konačnog oslobađanja Republike Bosne i Hercegovine.

O našem komandantu, o njegovoj smrti, teško je govoriti, jer mi obični smrtnici zasigurno sebi postavljamo pitanje: "Zašto baš sad, kada smo došli do slobode." Ja ću sebi dozvoliti da kažem svoje osobno mišljenje, jer kao čovjeka sam ga izuzetno volio i cijenio i s njim bio od početka te jednostavno sam sebi morao naći odgovor na pitanje zašto nas sad naš Izo napusti.

Gospodo borci i starješine, Izo komandant je dar Allaha, *dž.š.*, ovom narodu, ovoj Krajini, državi Bosni i Hercegovini, tačno propisan u određeno vrijeme i u određenom mjestu, u sudbonosnim trenucima ovog naroda da odigra ulogu onakvu kakvu je odigrao i kada je završeno, Allah, *dž.š.*, odlučio je da ga povuče sebi. Smatram da je to Božija milost prema njemu da ga jednostavno povuče iz ovozemaljskog svijeta, da ne bude izložen zlobama, zavisti i svemu što nam se u svakodnevnom životu dešava, da bude izdignut u najviše visine Dže*n*neta. Njegov lik svima nam je u sjećanju i to je lik meleka; to nije lik kakvog mi obično zamišljamo po fizičkim i drugim dimenzijama. Sjetite se i vidjet ćete! To je naš IZO."

Na kraju, dragi prijatelji, Izet Nanić je "Igman". Taj "kodni" naziv, koji je nosio cijelog rata, urezao se u srca Krajišnika, vjerujem i svih Bošnjaka i onih koji vole Bosnu i Hercegovinu.

Izet je Igman, a Igman je srce Bosne i Hercegovine.

Allahu, dž. š., ponizno te molimo da zaslužimo šefaat Izeta i svih naših heroja!

Amin!

GENERAL IZET NANIĆ, WAR COMMANDER OF 105/505. THE KNIGHTS' BRIGADE FROM BUŽIM

Sead Jusić

Summary

Children who will come after us must know about the heroes of Bosnia, must know for their victorious works in order to remember victims and genocide, while identifying with those who gave their lives. Everything what happened in Srebrenica, Tomašica, Kozarac, Sana Valley and elsewhere should not repeat anywhere on a much larger scale. One of these great Bosnian heroes was General Izet Nanić, the war commander of the 505. the Knights' Brigade from Bužim.

Key words: Izet Nanić, Bosnia, Bužim, *Thunderbolt 93*, operation *Spider*

GODIŠNJAK 2018

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA ____

In memoriam: Sead Begović (1954. – 2018.)
Tamo gdje sam ja manjina, a Allah nije

Sead Begović rođen je 1954. godine u Zagrebu, gdje je pohađao osnovnu i srednju školu, te Filozofski fakultet. Radio je kao voditelj propagande u zagrebačkom kazalištu Trešnja, knjižničar u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, novinar (redakcija kulture *Vjesnika*), voditelj Tribine Društva hrvatskih književnika i glavni urednik Časopisa za kulturu i društvena pitanja *Behar*. Kao književni kritičar surađivao je s velikim brojem časopisa za književnost (*Forum*, *Republika*, *Književni list*, *Vijenac* i dr.) i dnevnim novinama: *Vjesnik*, *Jutarnji list* i *Večernji list*.

Zastupljen je u tridesetak antologija suvremene hrvatske poezije i u tri do sada objavljene antologije bošnjačke poezije, te u isto toliko panorama i zbornika na hrvatskom i na stranim jezicima. Preporod Sarajevo je njegove izabrane pjesme uvrstio u ediciju *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Neke su njegove pjesme i ciklusi pjesama te kratke priče prevedeni na tridesetak jezika. Promovirao je (predstavljao) mnoge knjige poezije i proze suvremenih književnika na promocijskim priredbama, a istodobno piše pogovore i predgovore za te knjige — riječ je o stotinama kritika uglavnom istaknutih hrvatskih, ali i bosanskohercegovačkih književnika. Neke je tekstove sabrao u svoje tri objavljene knjige kritika.

Dvadeset i šest godina bio je član Društva hrvatskih književnika, a zatim Hrvatskog društva pisaca. Bio je član Hrvatskog P. E. N. centra i Zajednice umjetnika Hrvatske.

Objavljena djela: *Vođenje pjesme*, pjesme, Mladost, Zagreb, 1979.; *Nad pjesmama*, pjesme, Logos, Split, 1984.; *Ostavljam trag*, pjesme, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.; *Bad blue boys*, pjesme i priče, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.; *Nova kuća*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1997.; *Književna otkrivanja*, Stajer-graf, Zagreb, 1998.; *Između dviju udobnosti*, pjesme, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2002.; *Prorok u našem vrtu*, izbor iz poezije, Biblioteka Bosana, Zagreb, 2002.; *Sanjao sam smrt pastira*, kratke priče, Naklada Breza, Zagreb, 2002.; *Pjesmozor*, književne kritike, Stajer-graf, Zagreb, 2006.; *Književni meridijani*, književna kritika, Mala knjižnica DHK, Zagreb, 2007.; *Sve opet postoji*, izabrane pjesme, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, BZK Preporod, Sarajevo, 2007.; *Osvrneš se stablu*, izabrane pjesme, Stajer-graf, Zagreb, 2008.; *Uresi: aplikacije*, pjesme, V.B.Z., Zagreb, 2008.; Đibrilove oči, kratke priče, KDBH Preporod, Zagreb, 2008.; *Zvekirom po čelu*, pjesme, Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb, 2012.; *U potrazi za Zlatom*, Izabrane ljubavne pjesme (1979. – 2015.), Stajer graf, Zagreb, 2015.

GAZIMO, GAZIMO[1]

U Jugoslaviji mi gaze pete
pale tabane
trgaju prste
lome mi šake
sijeku mi ruke
skidaju glavu
strijeljaju tijelo
sijeku mi mošnje
plijene mi ćunu

Jedino noge puštaju
da odšeću
u slobodu
u Hrvatsku

Sada mi je desnica na srcu
sada sam javno Hrvat
kupujem samo hrvatsko
dišem hrvatsko
pjevam hrvatsko
jedem hrvatsko
ženim hrvatsko
i kad kradem
to je uvijek samo hrvatsko

Jedino kada me hapse
Bošnjak sam
Musliman sam
Bosanac sam
Mujić sam
Muslimanec sam
Balija sam

Čuje se oda iza zatvorenih vrata
i plač koji pada iz kanadera

GAZIMO, GAZIMO

[1] Pjesma je nađena u rukopisu nakon smrti

Prazni kovčeg tijela

Otvorim oči! O Allahu dragi
Napredujem u mraku
Ulazim li to u vječnost?
Ili padam udaren maljem
u grješnu tamu tuđe utrobe
začet od turobnog glasa
nepoznata čovjeka, a
stranci su besmrtni, uvijek ih ima
čekamo ih kao vjerovnike
i pobijemo, jer su posve drukčiji
a naša bolna leđa ne podnose
taktove sagibanja pred neznancima
kojima svakako treba potpaliti mozak
a zatim im prodati dušu
pa se klanjati praznom kovčegu tijela
a gdje drugdje nego u Hrvatskoj
gdje sam ja manjina
a Allah nije

ZAUVIJEK BOG

Jedino more oduška
koje si otkrio
na mome licu
bijaše smrt
i kaplju što se slila
(kaplja se zaljubila)
i postala suza tvoje ljubavi

Estagfirullah

Gledajući kako babo
uzima abdest
svojski i predano
da udovolji Allahu
jer ga je iznevjerio
toliko puta
iznevjerivši sebe
a Boga mi i mene
Estagfirullah
(oprosti mi Bože)
što me ovakav babo ovakvog
napravi

Allahovo uže

Stadoh
Bio je to
noćni bar
u mene je zurio
ženskom tjelesinom se durio
blještećim pogledom
iz očinjeg vida
Nigdje spasa
I tad me
(kojeg li olakšanja)
ispred te mračne
mehane
snažno povuče
i udavi
Allahovo uže

Sarajevo

Na svom brdu
Na svojoj visini

Stojim i noću promatram
upaljene svijeće mog dragog grada
i nadam se da ih nitko neće ugasiti
naprosto otpuhnuti
kao s rođendanske torte

Ravnoteža svijeta

Vraški su to užici
biti naljoskan u mraku
oćutjeti noćni baršun
To gori uljanica naše duše
u društvu škorpija
te me to unutrašnje svijetlo
posluša i ne ugasi se
I tad mi Allah povjeri sve šume
i livade i zvjerinje, samo ljude izostavi
u njih nije imao povjerenja
To je dakle ravnoteža svijeta
Za kojom sam čeznuo
Za vlašću koju mi neće oduzeti
ni meleć Džibril
koji mi svakodnevno puni uši
o mome postanku
kao da se radi
o postanku svijeta

Živjeti u stisnutoj šaci

Vidim svoju nenu
u kuhinji
Ona tamo vječno boravi
prolazi pokraj kipućih lonaca i hladnih ibrika
pa se sakrije iza moga djetinjstva

Vidim svoju raspjevanu majku
kako riba tuđi veš

a najrađe bi vješala taj veš
Ruke su joj nagrižene
i pojest će je u koritu
ta riba zvana veš

I babu vidim dok prilazi mi
stroj u njemu drobi se
bijes u njemu izgara
na meni, u tvornici u kojoj radi
i koja se za njim zaključava
sve do smrti
sve do pretvorbe

I sebe vidim
i knjiga me vidi
čita me, opisuje me
slovo po slovo, naslov po naslov
liječi me i truje me

I računalo me vidi
u oči me gleda
skenira me
programira me
a miš mi njegov klikčući
obrezuje nokte
notu po notu

Što nas to mrvi u šaci?
Prije smaka svijeta
koji želim spoznati
kao i vjerovanje u džennet
kao i vjerovanje u džehennem

Nebo koje sa mnom ode na počinak

Sada sam sâm
Na žalu novoga svijeta
Nježnim gležnjevima putujem

meandrima njegova tijela
koje još uvijek miriše na dojenje
poput izgubljena djeteta

Sada sam sâm
odrastao na žalu novoga svijeta
slušam mrtvu tišinu
zaražen čudnim snom:
Na istoku žive obrve sfinge
na zapadu iščezle civilizacije
vidim ih u zrcalu kao vlastito priviđenje
kao i poslušno nebo koje sa mnom
ode na počinak, umiveno i čisto
ali u vručici jer me slijedi kao
Mefisto. Izgnat ću ga iz srca
koje je moj dom i kuca kao što puhovi
skaču u potkrovlju

Preselit ću se na orahovo stablo
tamo gdje neki Bošnjak ili Hrvat obješen pati
ali ostat će živ, oslobođen ovrhe
Tamo sam se možda i rodio kao
šutljivi svjedok uz pratnju i glazbu ptica

Prođi kroz sebe i vikni Eureka
neka žive svi oženjeni sa svojim
strahom i obmanama jer
kada bi Juda izišao večeras
pao bi željezni zastor s neba
al' tada se ne nadaj ni grudici sreće

Bijelo koljeno sna

U noći
primiču se moji djedovi, geoloških glasova
iz zemlje čaranja i jedenja

I sve zvjerinje pobjegne kad čuje taj
i odveć frekventan glas

Slušajući valovite i blage amplitude u tom glasu
njima je najljepše u mom uhu

Ase leži Ahmet i Ajdin i Zahir
a potom potomstvo njihovo
mezarje svoje nađe:
Arif-aga i Zejnil-aga
Tko u ove kabure dirne
na Jasenu brdu ponad Trebinja
ja bum došel s Trešnjevke, iz Zagreba, i rekel vam:
Kaj je dečki, bando ćafirska, ima ko kaj protiv
ja sam muslimanec
domovinec sin

IZBJEGLICA

Šetajući parkom, ponekad zastajkujem
osvrćući se
Pomislim: to ja pogledom ispraćam
ostatak svojega života
iz kojeg su vjerne mi ptice
već davno prhnule u nebo
u budućnost koja ne zabrinjava
Opalne moje ogrlice, ostao sam sam
s Božjom pomoću pokrivam zadak
zamršenog života jednog mrava
i sažalim se, a to je opet isto osjećanje
kao da su mi ohlađena ramena
pokrili toplom djevojačkom rukom
Šećem, dakle, za tih bezumnih dana
izbjegavam puškomete
iako daljina kliče
VIVA LA MUERTE[2]

[2] Živjela smrt!

SVE OPET POSTOJI

Jadna moja majka. Ona nikada nije
mogla prihvatiti da njome upravlja jedino
Bog, a ne moj svemogući otac
Pred samu smrt netko ipak podiže maglu
s nerazumljivog igrokaza na njenom licu
i kako je samo sretna bila
Sve opet postoji, reče
osjetivši višu prisutnost
Čuvši to, Bog se zarumeni od stida
i zažali stoje dopustio tako zakašnjelu
spoznaju o sebi

U SAMICI

Sućutno sunce
donijelo mi je zajutrak
kroz zirak
Jer sam zebao
Njegova se blagost mogla usporediti
jedino s toplim mlijekom

TAJNE OČI VEČERE

Noću uvijek otvorena vrata džamije
tako te zamišljam kad rano podranim
no, ja ipak lako izgubim lakoću
kojom sam te ljubio danju, iz sela u grad
ili uz crkvicu svetog Lovre
kada sam težio nekom snu
prikazanju teških boja čempresa
Noću teško osjećam meke vlati
jednostavnih trava
Noću me prekrivaju zavjese, bjelina
uvijek zanosna ljepota
kojom svećenik prinosi kalež
čisto i mirisno

poput milote umivanja, tako i ja podižem
kućice, šenice bilice pečene u tvojim očima
gdje sam vidio za sebe prilično velik
komad neba, prije večere kad
uz pitu maslenicu ne pristaju
glupi krumpirići iako ti kažeš
jedi Sejo bolahan me jedi kažeš
kao da dovu činiš
i od Allaha išćeš
medenih šeftelija

ŽIVJETI DALJE

Na uzdama grabeži oblijećeš me
poput muha
Tobom lutaju strogi Prusi stupajući
Poslije je sve mirno – počupanih obrva
Jednim okom mjerim obujam sobice
u kojoj je jutros granulo tvoje lice

O tupe li lijenosti koja drži sunce
u jednoj točci satima, zašto pušta da
stradavam čitavo poslije podne skrivajući se
sve do sumraka
kada prigradska plinara obično grune
a ti se po navici streseš
i nastaviš dalje živjeti
Haj', bujrum!
S kakvim dobrom dobri moj komšo
došo si me klat?
Što bolan? Još i potkovat?

MALI PRINC

Pod korakom njegovim zavodljiva zmija se plete
njeni obrisi suhe i ljuskaste kože u pijesku
Zanijela ga spokojnost tih hladnih očiju

Možda će mu ona zagrijana suncem pokazati
zemlju dalekih povorki krijesnica
Možda će u njenim razjapljenim čeljustima
napokon sagledati sav mir ove pustinje i
dosegnuti svoju visinu iznad litice – iznad
svakog zida:
Violinu, minu i mezanin
Crvene večeri Šeherezade
Ucviljene kćeri
i nestašni nadimajući baobab
I prije nego što se ugase svici i utišaju svirci
on polako nestaje s karte ovoga svijeta
Čuvam ga još malo u zanjihanoj suzi
a potom mi umorna rožnjača Iris
izgubi majušni trag
Bijah tužan, iako dobro znam: neveselom čovjeku
od tog se kosti suše
Rekao sam – ostani – griješ mi jetru
Ovdje se voliš s grubom travom
Ovdje smijeh tvoj pada poput perja
i posipa nas dahom đule
Mogu ga osjetiti
zagrliti kao veliku dvoranu prirode
u mome tijelu me razvedrava
gdje bolno ništavilo zjapi
i stoluje šutnja
Rasprodaja pustinjskog popelina

Ah smrti, od pjesme se mora rastati!

Iz Njegove česme, izvora života
suza očna grijehe čisti
Allahu, neka oči kaplju krvlju
Koji se rastao s ovim svijetom
s imenom Istinitog na usnama
neka je na njega milost svih svjetova
Zapisa loš sin još lošijeg oca
stanovnik pustinje, Mali princ riječi
umrli prije smrti, potrebit Allahove milosti
Siromah Sead

KRATKA PROZA

HIĆAJA

Kairski kaligraf Ebu-Abdullah Muhammed sanjao je zreli nar, gorsku vodu i prijateljsko sunce. Odjednom, nar se cijedio krvlju, voda se mutila, sunce je prsnulo, a on se Božjom milošću prene iz sna.

Sve bi to ostala samo jedna šara na kamenu što strši iz čeona zida umorna snivača, ali život je Allahovo djelo i miriše ambrom i ružmarinom i svakako je jači od Kijametskog dana.

Nakon što je sastavio skupocjene slike iz sna i napokon saslušao svoje snove, on puhne u sve to i u mah razbaca po pustari kao pijesak. Namjesto pustare i srdžbe u njoj, voda poteče, nar se zarumeni i sunce se prosu po zemlji, a Ebu-Abdullah Muhammed, izmršan do kostiju, zakorači u novi predio sretan što je Bog, smilivši se, presvukao bujnom baščom zavodljive šejtanove misli

Ja, bijednik i fukara

Zašto bih izmišljao priče? Imam svoju, istinsku i proživljenu. Što će mi druga lica? Uvijek mogu početi od sebe. I to odmah. Evo, jutros sam krenuo na put. Zima je, godišnje doba kada je put klizav i kada je prokleto hladno. Vučem se nevoljko tim putem, možda zato što u svojim tridesetim godinama nosim očeve cipele, na rubovima iskrhane, ali još uvijek lijepe i udobne. Znam što ćete reći o tome, da je to ponižavajuće, a i što bi drugo moglo biti. On ih je iznosio i dao meni. I on i cipele iz drugih su vremena, a ja još uvijek bezobrazno mlad.

Tople su i ugodne očeve cipele. Drugih naprosto nemam. Nemam ni novi kaput. Ovaj na meni je slavni kaput iz slavnih vremena moga tasta. On ga je odbacio i sada visi na meni. Kaput je zaista topao, ali možda malčice predugačak. Zaogrnuvši se njime zasigurno sličim strašilu, ali drugog kaputa naprosto nemam.

– Bijednik – rekao bi moj tast – Bože za koga se udala moja kći.

Bijednik je lijepa riječ, mislim, u njoj se osjeća kršćansko milosrđe. Ali, moj otac ima težu riječ za moj mali i jedini život. Moj je otac musliman i on će za mene reći: Fukara! Pomislili biste, svakako biste to pomislili, da me ta zlehuda sreća prati od nedavno. Ali, ja sam takav od kada znam za sebe. Dvije su drža-

ve izmijenile svoja mjesta za to vrijeme. U jednoj sam se rodio i nekako živio. Žaliti se nisam smio, a nisam ni htio. Spajao sam kraj s krajem. Kao da sam se čitavo to vrijeme trajanja jedne države skrivao i skrušeno živio. Ubrzo su me stali uvjeravati da tu dotrajalu državu treba mrziti i ja sam je počeo zdušno mrziti, a bijah u milosti i u cipelama moga oca i u kaputu moga tasta. Bio sam još uvijek mlad i mazao sam kosu mirišljivim uljem, a ipak, u prastarim cipelama i u iznošenom kaputu, mora da sam izazivao strahopoštovanje, ono isto koje izaziva pojava neke protuhe.

Rađanje druge države, za koju kažu da je ona prava, zateklo me je sretnog i euforičnog, i ja sam odjednom, zajedno s mnoštvom sličnih, ugledao novo nebo. Međutim, vrijeme je prolazilo i morao sam isto tako primijetiti da je to nebo oduvijek isto nebo, zaleđeno kao i ovo godišnje doba kada krećem na put, a da uopće ne znam kamo sam se zaputio, u očevim iznošenim cipelama i u starom kaputu moga tasta. Ja, koji to zapravo nikada nisam bio, već bijednik i fukara.

UDK 821.163.43*.09: 929 Begović, S.

Sead Begović – muslimanski "Zagrepčanec" i pisac kojeg tek treba pročitati

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Kao i kod svake druge smrti čovjeka, trenutak je to konačan i trenutak rastanka – trenutak kad se jednom zauvijek završava jedan zemni ljudski život, život uvijek jedinstven i neponovljiv, trenutak bolan za sve njegove, i za sve one koji su ga voljeli i koji su s njim na neki način bili bliski. No, u slučaju pisca, to je i trenutak kad se završava i jedan književni život, također jedinstven i neponovljiv, barem kod onih pisaca koji su u književnosti uspjeli postati svoji, samosvojni i prepoznatljivi, pa je smrt pisca i trenutak rastanka s jednim živim svijetom književnog stvaranja. Međutim, smrt pisca nije nužno i smrt njegova književnog djela – prešavši iz žive književne savremenosti u književnu povijest, piščevo djelo, ipak, ne mora umrijeti. Makar je tako – ili makar bi tako trebalo biti – kod pisaca onog formata kakav je bio Sead Begović. Uz ovo, Begović je bio pisac ne jedne već dviju književnosti – hrvatske i bošnjačke, pa bi mogao imati i ne jedan već upravo dva svoja književnopovijesna života.

Sve Begovićeve domovine

Rođen 1954. godine u Zagrebu, u Hrvatskoj, kao sin Ibrahimov, sin doseljenog bosanskog muslimana, Sead Begović već rođenjem dobio je svoje dvije domovine – Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, tj. hrvatsku domovinu svojeg života i bošnjačku domovinu svojih predaka. A to nije samo Begovićeva privatna biografska činjenica već je to i njegova književnopovijesno relevantna datost. Jer, Begovićeve dvije domovine jesu i ljudske, odnosno pitanja njegova ličnog identiteta (ili, tačnije rečeno, njegovih ličnih identiteta), ali su to i njegove književne domovine, tj. pitanja njegovih barem dvostrukih književnih identiteta. Šta je to iz domovine svojih predaka, iz njezina jezika, iz njezine književnosti i kulture, iz njezine tradicije i duhovnosti, Sead Begović unio u hrvatsku knji-

ževnost – pitanja su koje po prirodi stvari pripadaju kroatistici, odnosno historiji hrvatske književnosti, i ona bi svakako trebala tragati za odgovorima na ova i ovakva pitanja, a čime bi kroatistika sigurno otvorila još jedan novi, dodatni krug u razumijevanju Begovićeva književnog djela. Istom logikom, bosnistici, odnosno historiji bošnjačke književnosti pripadaju ekvivalentna pitanja, samo u suprotnoj perspektivi: šta je to Sead Begović unio u bošnjačku književnost iz svojeg hrvatskog konteksta, iz njegova jezika, njegove književnosti i kulture, iz njegove tradicije i duhovnosti? I bosnistika bi svakako trebala tragati za odgovorima na ova i ovakva pitanja, pri čemu bi i ona tako zasigurno otvorila nove krugove u razumijevanju književnog djela Seada Begovića. Begović, istina, nije neposredno učestvovao u književnom životu Bosne i Hercegovine, pa nije bio pisac bosanskohercegovačke književnosti kao takve, niti se lično s njom izravno identificirao, što, međutim, ne znači da se njegova književna pojava ne može posmatrati i s obzirom na širi bosanskohercegovački kontekst, makar u smislu da ga i Bosna i Hercegovina, kao zemlja njegovih predaka, također osjeća svojim. I to također treba imati u vidu, naročito u bosnističkoj perspektivi.

Sead Begović bio je, dakle, interliteraran i interkulturalan pisac, ali ne na način danas aktuelnih moda i pomodnosti, već suštinski, organski, po stvarnoj izraslosti iz oba ova književna i kulturalna konteksta, i hrvatskog i bošnjačkog, a konačno i po svojim svojevrsnim traženjima, pa i stvarnim dramama identiteta. Doduše, ovakva traženja i ove identitetske drame nisu neka od dominantnih tematsko-motivskih čvorišta Begovićeva književnog djela, ali jesu prisutne u njemu kao svojevrsna konstanta, diskretna ali realna, a možda i kao jedan od niza važnih, duboko unutrašnjih i suštinskih pokretača Begovićevih i ljudskih i književnih nemira, odnosno njegovih i ljudskih i književnih traženja. A to na poseban način određuje mjesto Seada Begovića u hrvatskoj i bošnjačkoj književnosti.

Gledano iz perspektive bošnjačke književnosti, Sead Begović svojevrsna je "egzotična" pojava u bošnjačkoj književnoj povijesti. To se posebno odnosi na njegov početni i rani književni rad, tj. na Begovićevo književno stvaranje do devedesetih godina 20. stoljeća, odnosno na knjige kakve su, najprije, *Vođenje pjesme* (pjesme; Zagreb, 1979), a potom i *Nad pjesmama* (pjesme; Zagreb, 1984), *Ostavljam trag* (pjesme; Zagreb, 1988) i *Bad blue boys* (pjesme i priče; Zagreb, 1990), u kojima je Begović uglavnom sasvim karakterističan autor tadašnjeg savremenog hrvatskog pjesničkog, odnosno uopće književnog stvaranja, s malo, a nekad i bez neke bitnije veze sa specifičnostima konteksta bošnjačke književnosti i kulture kako ovog vremena, tako i inače. Posebno u svojoj prvoj knjizi, Begović je tad jedan od tzv. "offovaca" u hrvatskoj književnosti, pjesnik antitradicionalist i antimodernist, pjesnik sasvim savremenog trenutka, odnosno pjesnik okrenut od pjesništva zaokupljenog primarno egzistencijalnim pitanjima ka prvenstveno

"tekstualnom konkretizmu", dominanto pjesnik fragmentirane stvarnosti, jezičkog ludizma i konstruiranosti književnog svijeta, pjesnik slobodne misli i tijela, kao i urbanog zagrebačkog miljea, sa svojom specifičnom mikrokulturom, uključujući i subkulturalni aspekt.

Istina, ubrzo, počev od njegove druge, a još izraženije od njegove treće knjige, Begović se počinje mijenjati. To je napokon cjelovitije prisutno u knjizi *Nova kuća* (pjesme; Zagreb, 1997), simboličnoj po svojem naslovu i prekretnom u ovom smislu, pa je ova knjiga možda i središnja knjiga Begovićeve književne gradnje, a što se potom nastavilo u njegovim narednim knjigama – *Između dviju udobnosti* (pjesme; Zagreb, 2002), *Prorok u našem vrtu* (izbor iz poezije; Zagreb, 2002) i *Sanjao sam smrt pastira* (kratke priče; Zagreb, 2002). Tad, nesumnjivo u vezi i s iskustvom rata i sirove zbilje koja prodire i u njegov lični svijet, ali i s iskustvom suočavanja sa životom kao takvim i iskustvom pune zrelosti, u Begovićevu poeziju i njegov književni rad uopće sve izrazitije ulaze i egzistencijalna pitanja, svijet vlastite i porodične privatnosti, ali i društva, politike i svakodnevnog postojanja, pa Begovićeva književnost postaje između svega ostalog i "životnija", a svakako je sve ličnija i stvarno proživljenija. Tu se dešava i Begovićevo sad drugačije traganje, pa je to sve više i traganje za Istinom, za duhovnošću i, konačno, Bogom, ali i njegovo otkrivanje i drugog pola njegove književno-kulturalne i tradicijsko-duhovne osnove, one iz Bosne, domovine njegovih predaka. Begović sad piše pjesme u kojima se javljaju i porodični motivi (supruga, sin i majka kao motivi kroz koje traži svjetlo, a lik oca kao mjesto nerazumijevanja i nesporazuma), zatim motivi kakvi su smrt, ljubav, nebo, domovina i, naravno, Bog...

Pjesnik kajkavština, čakavština i tipičnih bosnizama

Nakon ovih i ovakvih promjena, u književnom stvaranju Seada Begovića slijedi i prvo koliko-toliko cjelovito kontekstualiziranje pjesnika u okvire i bošnjačke književnosti kao takve, i to u reprezentativnoj ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" u Bosni i Hercegovini, gdje je Begović predstavljen knjigom *Sve opet postoji* (izabrane pjesme; Sarajevo, 2007). U nastavku slijede i knjige *Osvrneš se stablu* (izabrane pjesme; Zagreb, 2008), *Uresi: aplikacije* (pjesme; Zagreb, 2008), *Džibrilove oči* (kratke priče; Zagreb, 2008) i *Zvekirom po čelu* (pjesme; Zagreb, 2012), a onda i sudbinski posljednja *U potrazi za Zlatom: Izabrane ljubavne pjesme (1979.–2015.)* (Zagreb, 2015), vjerovatno i najintimnija, ili najprivatnija Begovićeva knjiga, ali i knjiga svojevrsnog ličnog supružničkog duga. Pri svemu ovom, Sead Begović u drugom, zrelom dijelu svojeg književnog rada jeste po mnogo čemu onaj odranije poznati pjesnik, ali sad i drugačiji, a do kakve je promjene došlo, pokazuje i pjesma *Prazni kovčeg tijela* iz pjesničke zbirke *Zvekirom po čelu*:

Otvorim oči! O Allahu dragi
Napredujem u mraku
Ulazim li to u vječnost?
Ili padam udaren maljem
u grješnu tamu tuđe utrobe
začet od turobnog glasa
nepoznata čovjeka, a
stranci su besmrtni, uvijek ih ima
čekamo ih kao vjerovnike
i pobijemo, jer su posve drukčiji
a naša bolna leđa ne podnose
taktove sagibanja pred neznancima
kojima svakako treba potpaliti mozak
a zatim im prodati dušu
pa se klanjati praznom kovčegu tijela
a gdje drugdje nego u Hrvatskoj
gdje sam ja manjina
a Allah nije

U perspektivi historije bošnjačke književnosti, Sead Begović, očito, jeste i muslimanski “Zagrepčanec”, pjesnik osobenih interliterarnih i interkulturalnih “kratkih spojeva”, pjesnik u čijim se stihovima javi i kajkavština, pa i čakavština, ali i neki tipični bosnizam uz njegov hrvatski jezički standard. Takav je Sead Begović vjerovatno i u perspektivi hrvatske književnosti, samo u suprotnom smislu, a kad na fonu onog što je njegov (i) muslimansko-bošnjački identitet sličnom pjesničkom slašću “kratkih spojeva” može dražiti i onaj fragment pjesme *Pismo mrtvog pjesnika* kad mrtvi pjesnik na sljedeći način gleda novog, mladog pjesnika koji dolazi poslije njega:

Pogledam ga odozgo
kao savanski šakal
umorno mladunče
naivne antilope
Pogledam ga zadovoljan svojim
bivšim životom
i sadašnjom svojom smrću
Na Svetog će Nikolu pršiti snijeg
a mladac će ovaj mrkog Krampusa dobit
kao i sva zločesta djeca bez mjere

i osjećaja za vrijeme koje
nepovratno izmiče ispod naših nogu i
odnosi nam snagu
isušuje kožu
Zvijezdu ću njegovu tek rođenu skinut
iskre mu s glave otpuhnut
a u uho mu gluho korov zasadit
Na ovome hrvatskom nebu
svijetlit će samo Ja pa Ja pa Ja

Uvršten u tridesetak antologija

Danas, kad je Sead Begović otišao s Onu stranu života, ova njegova pjesma ne može se čitati kao prije, kao ni, uostalom, njegovo sveukupno književno djelo. Ono je višestruko složenije negoli se to možda dosad činilo, pa i takvo da u njemu ima mjesta i za Begoviću najbliže, hrvatsko nebo i za bosansku zemlju njegovih predaka, odnosno takvo da je tu i Uzvišeni Allah i Sveti Nikola, a zapravo tu je ono čega kod većine i hrvatskih i bošnjačkih pjesnika nema na jednom mjestu. A uz ovu pjesnikovu širinu i složenost njegova svijeta, tu je prije svega istinska poezija, poezija koja je pjesniku bila sušta ljudska potreba, pa je valjda i zato toliko snažna i toliko uspješna.

Ovome treba dodati i Begovićev prozni književni rad, po svojoj suštini neodvojiv od njegove poezije, kao i njegov uporan i marljiv književnokritički rad, kojim je kao gotovo izumrlom književnonaučnom disciplinom Begović također izražavao svoje književno, a opet prvenstveno pjesničko biće, čak i onda kad se bavio i likovnom kritikom, koju je također jedno vrijeme pisao. Uz književnokritičke knjige *Književna otkrivanja* (Zagreb, 1998), *Pjesmozor* (Zagreb, 2006) *i Književni meridijani* (Zagreb, 2007), tu je i njegov rad u redakciji za kulturu zagrebačkog *Vjesnika*, kao i njegov urednički rad, posebno vezan za časopis *Behar* Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", koji je Begović godinama predano uređivao u najboljoj tradiciji najstarijeg bošnjačkog časopisa za književnost i kulturu.

Pa ipak, nemoguće je ne primijetiti da književni, a onda i ukupni rad Seada Begovića još nije cjelovito pročitan, a posebno nije vrednovan onako kako to zaslužuje, i to ni u okvirima hrvatske, ni u okvirima bošnjačke književnosti i kulture, štaviše u bošnjačkoj književnosti i kulturi posebno to, nažalost, nije slučaj. Istina, pjesme Seada Begovića uvrštene su u tridesetak pjesničkih antologija, i to uglavnom svaki put druge, različite pjesme, što njegovo djelo praktično čini antologijskim. No, paradoks je svoje vrste da, uprkos tome, Begovićev književni rad nije nagrađen velikim književnim nagradama ni u hrvatskoj ni u bošnjačkoj

književnosti, u bošnjačkoj književnosti čak nikakvim književnim priznanjem. To je šansa koju je, kao nesuđeni svoj dobitak, propustila i hrvatska i bošnjačka književna kritika za Begovićeva života, ali je to i prilika koja stoji kao izazov i mogućnost iskupljenja i za hrvatsku i za bošnjačku književnu historiju. Time bi književna ostavština Seada Begovića dobila svoj trajni književnopovijesni život, a historije i hrvatske i bošnjačke književnosti djelo pisca kojeg kao vlastitu neupitnu vrijednost imaju čast pamtiti.

(Slovo na komemoraciji održanoj u Hrvatskom društvu pisaca u Zagrebu 5. decembra 2018. godine.)

UDK 929 Maglajlić, M.: 811.163.43*

Doprinos Muniba Maglajlića u strategiji očuvanja bosanskoga jezika
(Neka zapažanja u vezi s *Poveljom o bosanskom jeziku* i *Bilješkama o Povelji* iz 2002. godine)

Haris Ćatović
Institut za jezik
Univerzitet u Sarajevu

U ovom radu data su neka zapažanja u vezi s *Poveljom o bosanskom jeziku*, a posebno *Bilješkama o Povelji* iz 2002. koje je priredio prof. Munib Maglajlić. U radu ćemo se osvrnuti na važne momente naše kulturne baštine, iz koje je proizašla nadasve karakteristična i posebna kultura. U tom svjetlu, prof. Maglajlić naglašava važne historijske fakte koje ne treba izgubiti iz vida kada se govori o specifičnosti te kulture. Elaborirajući važnost tih fakata za sam bosanski jezik, iz načina na koji on poima tu kulturu, jasno je da Maglajlić jezik istura kao evoluirajući model kulture u kojem su pohranjeni svi sistemi kulture, moralni stavovi jedne etničke zajednice, koja s tim prepoznatljivim osobinama treba da zauzme svoje pripadajuće mjesto i jasno se odredi ne samo prema drugim narodima, već i prema samom sebi. Zahvaljujući Maglajliću dolazimo do zaključka da je jezik fundamentalni resurs kulturnog identiteta, koji predstavlja i odslikava suštinu tog identiteta, njezinu karakterističnost, pa i podiže ugled jezika na nivo bremenitog nosioca nacionalne inteligencije.

Ključne riječi: kulturna baština, bosanski jezik, tradicija, *Povelja o bosanskom jeziku*, *Bilješke o Povelji iz 2002*.

Munib Maglajlić (Banja Luka, 1945 – Sarajevo, 2015), istaknuti bh. književni historičar, proučavalac usmene južnoslavenske i usmene bošnjačke književnosti, posebno značajan u domenu proučavanja usmene bošnjačke lirike, odnosno sevdalinke i balade, dugogodišnji uposlenik Instituta za književnost u Sarajevu (1970–1992) gdje je biran u sva stručna i na-

učnoistraživačka zvanja, od stručnog saradnika do naučnog savjetnika, gdje je također bio i direktor, zatim profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1992–2012), predsjednik Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" (1994–2001), bio je nesvakidašnja intelektualna pojava.

Pored svoga strukovnog rada u književnoj historiografiji, u kojem se naročito posvetio izučavanju i afirmiranju bošnjačke usmene književnosti, Munib Maglajlić inicirao je sastavljanje i direktno sudjelovao u konačnoj verziji proglasa bošnjačkih intelektualaca u *Povelji o bosanskom jeziku*, čime je njegov društveni i naučni angažman obuhvatio i kulturološko-politička pitanja o bosanskom jeziku, njegovoj nominaciji i strategijskom položaju među bošnjačkim i bosanskohercegovačkim građanima u kontekstu širih južnoslavenskih okvira. Razumijevajući aktuelni politički, društveni, kulturni i naučni trenutak, Munib Maglajlić, u saradnji s istaknutim bošnjačkim intelektualcima, potpisuje *Povelju*, obrazlažući temeljne principe "institucionalne zaštite" bosanskog jezika kroz kulturnu, historijsku, političku, javnu i lingvističku paradigmu, sprovedenu u sedam principijelnih tačaka datog dokumenta. Time se pokazalo kako je Munib Maglajlić, shvatajući aktuelni društveni trenutak i političku isforsiranost negiranja bosanskog jezika, bio svjestan institucionalne zaštite i potrebe adekvatnog odgovora svim onima koji su počeli javno i kuloarski priječiti na bilo koji način pojedincu ili zajednici pravo na korištenje i upotrebu vlastitog jezika, polemizirajući s takvim stavovima na zavidnoj argumentaciji zasnovanoj na elaboriranju nastranih ideoloških kvazinaučnih tendencija. Ne možemo a da ne zaključimo kako se te tendencije koje su se pojavile početkom 2000-te godine i danas vrlo žive, odnosno nikad nisu prestale da djeluju. Stoga *Povelja* iz 2002. godine kao da je pisana u ovom trenutku, i to kao odgovor onima koji ponovo negiraju pravo pojedinca i zajednice, u ovom slučaju prvenstveno bošnjačke, ali i drugih bh. zajednica, da svoj jezik uče, imenuju i standardiziraju onako kako to oni misle. *Povelja* bi se u ovom trenutku mogla ponovno aktuelizirati i opet pustiti u javni prostor kao odgovor bošnjačke kulturne zajednice, ali i svih drugih koji insistiraju na poštivanju temeljnih ljudskih prava.

Neraskidivu vezu i zavisnost jezika i kulture u njihovoj historijskoj koegzistenciji nije potrebno posebno dokazivati zbog toga što su upravo ova dva fenomena u mnogim rasparavama bila središtem tih rasprava. Upravo će i profesor Maglajlić ova dva fenomena dovesti u neposrednu vezu, pa će u potrazi za bošnjačkim kulturnim kodom iz aspekta svoje struke dati smjernice kojima valja krenuti u potragu za vlastitim kulturnim identitetom, pri čemu će to prije svega shvatiti kao prijeko potrebnu obavezu prema etici svoga bića, a onda kao i profesionalnu dužnost pogotovo u okolnostima kakve vladaju u bosanskohercegovačkom društvu, te prilikama i pojavama u kulturnoj praksi Bosne i Hercegovine koje odavno

naglašavaju autentičnost bošnjačkog kulturnog kruga. Progovorivši o problemu kulturnog identiteta Bošnjaka, Munib Maglajlić u prvom planu razmišlja o kvalitativnim specifičnostima nacionalne kulture i tradicije Bošnjaka. Kao najjaču kariku kulture i tradicije Maglajlić upravo ističe jezik. Budući da je svjestan da su Bošnjaci često bili narod-žrtva i da su u svom historijskom putu često prolazili faze "krize identiteta", Munib Maglajlić *bosanski jezik* objašnjava kao važan integrativni faktor bošnjačke kulture i tradicije i kao zaštitni mehanizam od gubitka kulturnog pamćenja. Jezik kao fundamentalni resurs kulturnog pamćenja i nosilac društvenih gena omogućio bi narodu da zadrži vitalne osobenosti tradicije i vrijednosne orijentacije svog kulturnog identiteta, pa s tim u vezi Maglajlić smatra jezičko pitanje najhitnijim izazovom za istraživače bošnjačke kulture.

Osvrćući se na Bilješke[1] uz *Povelju*, Munib Maglajlić identificira i smješta u društveni okvir bosanski jezik, pri čemu njegovo polazište nije samo trenutno stanje, gdje a priori spominje provedeni popis iz 1991. godine koji je dao legalitet i legitimitet bosanskom jeziku, pokazavši nedvosmislenu odlučnost Bošnjaka, kada je u pitanju njihovo jezičko pitanje. Osim pozivanja na nedavnu prošlost koja je u vezi s imenovanjem, Munib Maglajlić u ovoj bilješci ne zanemaruje historijski kontekst u kojem je stasavao bosanski jezik, jer je upravo vrijeme kroz koje se razvijao ostavilo pisani trag o bosanskom jeziku pa je kontinuitet razvoja kao i nominacije bosanskog jezika potrebno pratiti kroz bosansko književno srednjovjekovlje, zatim kroz četiri stoljeća osmanske vlasti i naposlijetku u periodu austrougarske vlasti. Za period austrougarske vladavine ukinut je službeni naziv bosanski jezik i uspostavljen termin srpsko-hrvatski. Međutim, autor smatra da je presudna uloga austrougarskih vlasti u ostavljanju mogućnosti Bošnjacima da i dalje svoj jezik nazivaju bosanskim u svojim autonomnim djelatnostima koje se tiču vjere, vjerskog školstva i publicistike. Upravo će time biti opečaćena zaštitnička uloga Bošnjaka u očuvanju temeljnog značenja sintagme *bosanski jezik*. Iz današnjeg ugla gledanja jasno je da je autor ove bilješke dao glavne smjernice i odrednice na osnovu kojih se može doći do cjelovitije i realnije slike bosanske jezičke zbilje.

Maglajlićev ozbiljan pristup jeziku proizlazi iz njegova odnosa prema tradiciji jer jezik predstavlja temelj kulture u kojem su pohranjene sve vrijednosti te tradicije. Jezik predstavlja akumulirano iskustvo zajednice u svim njenim sferama života. Vrijednost kulturne baštine zapisane na bosanskom jeziku preispituje kroz njenu historijsku ulogu, pri čemu je, u slučaju Bošnjaka, istaknuo da fenomene koji su u vezi s ukupnom kulturnom tradicijom treba posmatrati kao

[1] Maglajlić, Munib*: Bilješke uz Povelju o bosanskom jeziku*, Redovna Tribina – Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca KBI, http://vkbi.open.net.ba

proces razvoja s višedimenzionalnim socio-kulturnim iskustvom, a sve iz potrebe definiranja i koncenzusa svih tačaka kulturnog identiteta. Oni bi Bošnjacima omogućili da formiraju viziju svog društvenog položaja koji im je svojstven, što bi im, nadalje, omogućilo pouzdaniji osjećaj pripadnosti kulturnom identitetu zemlje, države, nacionalne i vjerske zajednice. U tom smislu, profesor Maglajlić naglašava da su Bošnjaci iz vida izgubili već gore spominjano bosansko srednjovjekovlje čiji su najreprezentativniji primjeri crkvene knjige, upravno-pravni spisi i posebno bosanska epigrafika. Slikovito kazano, Bošnjaci su bili zaboravili svoje pretke iz vremena srednjovjekovnih banova i kraljeva. Takav nehaj doveo je do zaborava tužnog kraja života "Kraljeve kćeri", označenog usamljenim mezarom na brdu Gazibaba, ponad starog Skoplja. Također, Maglajlić nas upoznaje sa zaboravljenim studijama iz područja kulturne historije Bošnjaka: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* Safvet-bega Bašagića (Sarajevo, 1900) te *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo, 1912) istoga autora. Takva praksa zaborava i nehaja bit će tek u novije doba zaustavljena i to djelovanjem književnika Alije Isakovića, jednog od glavnih učesnika važnog bošnjačkog okupljanja u kulturi na pragu posljednje decenije 20. stoljeća. Naime, pišući u *Biserju*, prvoj bošnjačkoj književnoj antologiji, već od 1972. godine daje se osvrt na umjetničku književnost u djelima nastalim tek nakon pada Bosne pod osmansku vlast. Nadalje, autor nas upoznaje s važnom studijom Sulejmana Grozdanića, *Bošnjačka epigrafika* (Sarajevo, 1999), u okviru koje je po prvi put sagledan kontinuitet zapisa na stećcima i tariha na nišanima. Ako imamo sve to u vidu, jasno je da Maglajlić jezičku baštinu razumijeva kao informacijski podsistem kulture čiji je značaj utemeljen na iskustvu prethodnih generacija. U tom smislu, Maglajlić je zainteresiran za sve one relevantne faktore koji pripadaju kulturnoj tradiciji Bošnjaka. U toku svog historijskog razvoja bosanski jezik širio je svoju funkciju te je pored književnosti pokrivao i druge sfere društvenog djelovanja kolektiva. To je razlog zašto Maglajlić razmatra ulogu bosanskog jezika u jednom širem kontekstu jer ono organsko u tom jeziku apsorbiralo je sve narodne, dakle, "neknjiževne" jezičke sorte.

Bosansku jezičku zbilju Maglajlić ponajprije objašnjava složenim procesima koji su se odvijali u specifičnim uvjetima u kojima su Bošnjaci u svojim autonomnim djelatnostima očuvali naziv *bosanski jezik* i tako zapečatili lokalnu jedinstvenost jezika, razumijevajući prije svega stvarne potrebe svog društvenog miljea, pronalazeći model koji će im osigurati društveno uravnotežen kontinuitet, pa u tom smislu jezik shvataju kao polugu preko koje će održati svoju identitetarnu platformu. Drukčije kazano, jezik kao komunikacijski sistem omogućava narodu da na najpouzdaniji način sačuva svoj identitet i osobnost – njegova prava, kulturne stavove i tendencije.

Kada je riječ o posebnom i zajedničkom u standardnim jezicima srednjojužnoslavenskog dijasistema, Maglajlić u raspetljavanju tog Gordijeva čvora razmatra pojedine aspekte pri čemu uzima u obzir dvije okolnosti. Prvo je sama činjenica da su bosanski, hrvatski i srpski jezik ponikli iz srednjojužnoslavenskog dijasistema – a on čini glavninu južnoslavenske jezičke zajednice – pa u skladu s tim ne treba bosanski jezik vještački odvajati od onoga što je s drugima zajedničko. Drugo, s obzirom na specifičnu samo bosanskom jeziku svojstvenu baštinu, ne treba je zatajiti jer predstavlja nešto što je posebno. To bi praktično značilo da je bosanski jezik svoju osobenost razvijao kroz kulturno-društvene uvjetovanosti koje nisu jednake na terenu srednjojužnoslavenskom dijasistemu i tako postao nadasve karakterističan i poseban jezički kod. Jezički sadržaji uvjetovani znanjima, iskustvima, vještinama razvijenim u društvu, pa tako postaju bitni markeri socio-kulturnih razlika. Jezik sa sobom nosi sve ono što se sadržajno duboko ukorijenilo u njegovo jezičko tkivo, sve one duhovne i kulturne vrijednosti Bošnjaka i Bosne, koje su i danas ostale materijalni dokaz kondenziranih identitarnih vrijednosti jednog naroda. Može se zaključiti da Maglajlić kulturu posmatra kao proizvod svjesnog i kreativnog ljudskog potencijala koji odražava društveno-kulturne vrijednosti i koja je pokazatelj osnovnih tendencija u formiranju identiteta naroda kroz svoj historijski razvoj. Jezik i njegovi strukturni elementi samo su odslika kulturnih koncepata koji su konstruirali izvorni govornici na temelju vrijednosnog sistema karakterističnog za tu jezičku zajednicu.

Zahvaljujući profesionalnoj umjesnosti, Maglajlić je zauzeo odgovarajući stav u pristupu ovom problemu, pogotovo kad se uzmu u obzir društveno-kulturne prilike koje uzrokuju anksioznost državnog aparata, pa aktualiziranje i skretanje pažnje na brigu o bosanskom jeziku donekle dati nužni značaj bosanskom jeziku u očuvanju kulturnog identiteta Bošnjaka. Njegova inicijativa će nadasve biti pragmatično-utilitarističkog karaktera jer je na jednom mjestu uspio okupiti sva zvučna imena naše struke i nauke, koji su u jedan glas progovorili o značaju bosanskog jezika za bošnjački narod. Stoga, *Bilješke uz Povelju o bosanskom jeziku* Maglajlićev je pokušaj da skrene pažnju na udarne tačke bošnjačkog kulturnog identiteta. Maglajlić time nedvosmisleno pokazuje da je jezik najvjerodostojniji mehanizam socio-kulturnog naslijeđa. Samo proučavanjem jezika vlastitog naroda možemo sa sigurnošću spoznati svoj kulturni kod. U vremenu u kojem živimo, naglašena je potreba za održavanjem naših vrijednosti, našeg naroda i našeg nacionalnog identiteta. Da bismo zadržali svoju kulturnu baštinu, nužno moramo, prije svega, zadržati svoj jezik.

MUNIB MAGLAJLIĆ'S CONTRIBUTION IN PRESERVING STRATEGY OF BOSNIAN LANGUAGE
(Some observations about *Povelja o bosanskom jeziku* and *Bilješke o Povelji* issued in 2002)

Haris Ćatović

Summary

This paper presents some observations about *Povelja o bosanskom jeziku (Bosnian language Charter*), and in particular about *Bilješke o povelji (Notes on the Charter)* issued in 2002, prepared by Professor Munib Maglajlić. In this paper we will pay attention to the important moments of our cultural heritage, from which emerged the characteristic and special culture. In that sense, Professor Maglajlić emphasized important historical facts that should not be neglected when we talk about this culture specificity. Elaborating the importance of these facts for Bosnian language, from the way in which he understood that culture, it was clear that Maglajlić set up the language as an evolving model of culture in which all cultural systems, moral attitudes of an ethnic community, were stored. With these distinctive characteristics, such community should take its corresponding place and it should be clearly determined not only towards other nations, but also towards itself. Thanks to Maglajlić, we came to the conclusion that language was the fundamental resource of cultural identity, which represented and reflected the essence of that identity, its characteristic, and raised the reputation of language at the level of the meaningful carrier of national intelligence.

Key words: cultural heritage, Bosnian language, tradition, *Povelja o bosanskom jeziku (Bosnian language Charter*), *Bilješke o Povelji (Notes on the Charter)* issued in 2002.

UDK 929 Traljić, S.: 373 (497.6)

Seid Mustafa Traljić: pionir izučavanja školstva Bošnjaka

Edina Nikšić Rebihić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Seid Mustafa Traljić rođen je na Vratniku u Sarajevu. Naučno se profilirao u tri grada: Sarajevo, Zagreb i Zadar. Ovaj članak bavi se Traljićevim naučnim radom na polju proučavanja školstva i obrazovanja Bošnjaka. Njegova istraživanja na ovom polju bila su pionirska i dala su dobru osnovu svim kasnijim istraživačima ove problematike.

Ključne riječi: Seid Mustafa Traljić, bošnjačko školstvo, mekteb, ruždija, medresa

Seid Mustafa Traljić, sin Mustafe Traljića, rođen je na Vratniku u Sarajevu, 10. 4. 1915. godine. Mekteb, osnovnu školu i prvih šest razreda gimnazije završio je u rodnom gradu, nakon čega svoje školovanje nastavlja u Zagrebu. Svoj životni i radni vijek proveo je u tri grada: Sarajevo, Zagreb i Zadar. Napisao je veliki broj naučno-istraživačkih radova o historiji bošnjačkog školstva,[1] donoseći nepoznate nalaze na ovom polju. To ga je učinilo pionirom proučavanja školstva Bošnjaka.[2]

> „Najprije je počeo istraživati narodnu tradiciju o rodnom gradu, zatim postupno prelazio na različite teme. Zanimale su ga, između ostaloga, povijesne ličnosti, napose muslimansko školstvo, te je bio među prvima u Bosni i Hercegovini koji se bavio tim problemom. Iz toga područja objavio je više radova. I kasnije se vraćao toj temi i pomišljao kako bi je obradio u cijelosti."[3]

[1] Prema Hadžijahiću (1985), Traljić je uradio obimno istraživanje vezano za muslimansko školstvo u BiH, ali ta monografija nije nikada objavljena. I sam Traljić navodi isto u članku: Traljić, Seid Mustafa: "Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El- Hidaje*, 1939-1940., br. 3. str. 38-39.

[2] Poznati bošnjački historičar Muhamed Hadžijahić i Traljićev kolega profesor Stijepo Obad sa Zadranskog sveučilišta Traljića su nazivali pionirom izučavanja bošnjačkog stanovništva.

[3] Obad, Stijepo: "In memoriam Seid M. Traljić", Radovi, *Razdio društvenih znanosti (10) 1983.-1984.* Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1984., str. 215-220.

Nažalost, za svoga života nije uspio dovršiti i objaviti monografiju o ovom važnom i nedovoljno opisanom segmentu kulture i identiteta Bošnjaka. Na njegove radove kasnije su se pozivali brojni historičari školstva, poput I. Kasumovića[4], M. Papića[5], H. Ćurića,[6] itd. Objavljivao je brojne radove u bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj periodici, u časopisima: "Narodna uzdanica", "Obzor", "Hrvatski dnevnik", "El-Hidaje", "Novi Behar", "Napredak", "Muslimanska svijest", "Islamski svijet", "Jugoslovenski list" itd. Privatnu biblioteku Seida Mustafe Traljića od 1270 bibliografskih jedinica otkupila je Biblioteka Islamske zajednice u Zenici 1971. godine od njegovog brata hafiza Mahmuta Traljića. Njegova biblioteka bila je bogata knjigama, udžbenicima i časopisima različitih naučnih disciplina, a ponajviše su zastupljene knjige iz historije na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Drugi grad u kojem je Traljić sticao saznanja bio je Zagreb. U Zagrebu je dovršio gimnaziju. Od 1941. godine do 1943. godine radio je u Ministarstvu prosvjete, a nakon toga u Državnom arhivu u Zagrebu. U to vrijeme, Državni arhiv bio je dijelom Ministarstva narodne prosvjete kao i brojne institucije: pučko, srednje i visoko školstvo, muzeji, pozorišta, Sveučilišna nacionalna biblioteka, HAZU (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), umjetnička i književna društva itd. Traljić 1949. godine uspješno završava studij historije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a potom svoj rad nastavlja na Historijskom institutu JAZU (Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti[7]) u Zagrebu. Profesionalni razvoj nastavlja usavršavanjem na Paleografskom-arhivističkom tečaju u Historijskom institutu JAZU 1949. godine[8], što mu je, naravno, pomoglo da proširi svoje znanstvene sposobnosti i saznanja. Traljić je sigurno "bio i ostao do danas najveći bosanski paleograf i veliki poznavalac bosančice i arebice".[9]

---

[4] Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u bosanskom elajetu za vrijeme osmanske uprave.* Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

[5] Papić, Mitar: Š*kolstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918).* Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.

[6] Ćurić, Hajrudin: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučno delo,1965.; Ćurić, Hajrudin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.

[7] Za vrijeme NDH (1941-1945) Akademija je nosila naziv HAZU Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, a u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj pod starim imenom JAZU (Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti).

[8] Kasalo, Branko, Kozličić, Mithad: *Studij povijesti u Zadru 1956.-2016*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2016.

[9] Džanko, Muhidin: "Osnovna škola na Vratniku: Rasadnik nauke, kulture i sporta (2): Grad kojeg su po ljepoti poredili s Dubrovnikom", *Stav*, Sarajevo, 2017.

Zadar je grad kome Traljić odlučuje pokloniti ostatak svoga životnog i naučnog vijeka. U Zadru je prvobitno radio u Institutu za povijesne znanosti pri JAZU od 1957. godine do 1980., a potom kao univerzitetski profesor na kolegijima Opće povijesti srednjeg vijeka i Hrvatske povijest novoga vijeka na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru. Njegov naučni doprinos u Hrvatskoj, posebice historijski, vidljiv je u djelima koje je izdala Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti Historijskog instituta u Zagrebu i Institut za historijske i ekonomske nauke u Zadaru. Desetine njegovih historijskih istraživanja obogatila su biblioteku Sveučilišta u Zadru iz različitih disciplina: arheologije, filigranologije, paleografije i heraldike. Sposobnost da izučava vodene tragove,[10] čita i dešifrira različite rukopise i pečate[11] iznjedrila je brojne radove na ovom naučnom polju, a neki od njih su: "Zadar i turska pozadina od 15. do kraja 19. Stoljeća", *Radovi* Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Sv. XI-XII, Zadar 1965., 203-227; "Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova", *Radovi* Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Sv. XVI-XVII, Zadar 1969., 529-548; "Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću", Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1973,; "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća". *Radovi* JAZU Zadar 1972. str. 393-402.; "Vodeni znakovi XIII. i XIV. st. = Filigranes des XIIe et XIVe *ss*"., 1-2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Historijski institut, Zagreb, 1957.; "Palinićev bosanski zbornik", *Zbornik* Odsjeka za povijesne znanosti, Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. 1, 1954.; "Muslimani na našem sjeveru u najnovije doba", u *Zborniku:* Džamija u Zagrebu: u spomen otvorenja, 1943. godine. Značajan rad je i "Prilog bibliografiji bosansko-hercegovačke štampe", *Vjesnik* Bibliotekara Hrvatske, II 1951, Zagreb 1952. Str. 60-80., gdje je dopunio i korigirao Pejanovićevu bibliografiju. Đorđe Pejanović je uvrstio njegove izmjene u drugom izdanju 1961. godine: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941.* Obimnu Traljićevu bibliografiju radova (85 bibliografskih jedinica) iz sva tri grada donosi njegov radni kolega profesor Sveučilišta u Zadru Stijepo Obad, uz naznaku da bibliografija nije potpuna.[12] Njegovi objavljeni radovi priznati su kao ekvivalent magisterija znanosti. Prijavio doktorsku disertaciju: *Ekonomske veze*

[10] Napisao je značajno djelo s kolegom Vladimirom Mošinom, osnivačem Filigranološkoga kabineta pri Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu: *Vodeni znakovi XIII. i XIV. vijeka* (I–II, 1957).

[11] Iz ove oblasti zanimljiv je "Palinićev bosanski zbornik", 1954. objavljen u *Zborniku* Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. 1 No. -, 1954., u kojem ispravlja greške nekih od istraživača: Arifagića i Ćiru Tuhelku.

[12] Ovoj bibliografiji nedostaje rad: "Merhum prof. Dukatar", *Islamski svijet,* br. 144, 1935., str. 5.

Bosne sa sjevernom Dalmacijom u osamnaestom stoljeću s posebnim osvrtom na Zadar, ali je nije uspio odbraniti zbog bolesti. Umro je u Zadru 22. 9. 1983. godine, a ukopan tri dana poslije u rodnom Sarajevu.

U ovom radu bavit ćemo se opisom Traljićevog rada na polju izučavanja historije školstva, a koje je dominiralo prvom fazom njegovog naučnog rada u Sarajevu. Taljić je kao gimnazijalac počeo objavljivati svoje tekstove u bosanskohercegovačkoj periodici. Već prvi njegov rad *Narodna tradicija o sarajevskom gradu* objavljen u časopisu *Islamski svijet* 1934. godine (br. 79.) ukazuje na znanstvenu znatiželju prema historiji i tradiciji njegova naroda. Traljić je sa 22 godine objavio svoju prvu knjigu o Vratniku[13] 1937. godine, s tim da dijelovi ove studije objavljivani u časopisu *Jugoslovenski list.* Iste godine objavljeni su prikazi ove knjige u Novom Beharu[14] i Gajretu[15].

Pored historije Vratnika, u njoj je opisao i mektebe kao prvi stepen školovanja. Školstvo Bošnjaka u Osmanskom periodu veže se za tri vrste škola: mektebi[16], medrese i ruždije. Svakoj od njih Traljić poklanja posebnu istraživačku predanost. Prvi stepen vjerske muslimanske škole su "sibijan mektebi", koje su se u Bosni počele otvarati već u XV stoljeću. U mektebima se, između ostalog, učilo arapsko pismo, osnovi vjere i edeb.[17] Mektebi su građeni uz džamije, a mualim (vjeroučitelj)

---

[13] Traljić, Seid Mustafa: *Sarajevski grad Vratnik.* Sarajevo, 1937., str. 3-64

[14] Usp. "Već su četiri godine, kako se u našem "Beharu" i drugim sarajevskim listovima susrećemo s člancima g. Traljića koji nam odaju vrlo marljiva i svjesna pisca. Traljić spada u rad najmlađih pregalaca, koji istražuju prošlost Herceg-Bosne. Tu nedavno izašla je knjižica pod gornjim naslovom u kojoj je iznesen historijat Vratnika od najstarijeg vremena do naših dana. Pri izradi ove radnje poslužio se pisac pored literature tiskanih izvora, arhivskom građom i pouzdanom tradicijom i baš radi toga ova knjižica lijep je prilog našoj historiografiji. I slike su u ovoj knjizi originalne, pa je i time vrijednost njena povećana. U ovoj knjižici došla je do potpunog izražaja piščeva marljivost i savjesnost, koju smo zapažali i u prijašnjim njegovim radovima. Ustraje li g. Traljić s dosadašnjim svojstvima na području istraživanja naše prošlosti, uvjereni smo, da će postati ugledan radnik." "Seid MustafacTraljić: Sarajevski grad Vratnik. Sarajevo 1937. Štamparija "Bos. Pošte" J. Bretler i dr. Mala 8°" *Novi Behar,* God. XI, br. 12. 1937-1938., str. 191.

[15] Usp. "Seid Mustafa Traljić istakao se do sada sa nekoliko lijepih radova iz folklora i narodne prošlosti. Posljednjih dana objavio je oveću raspravu o svom rodnom kraju sarajevskom gradu Vratnik i spasio od zaborava mnoge starine i znamenitosti tog interesantnog znamenitog dijela šeher Sarajeva. Rasprava se odlikuje solidnošću obrade. Snabdjevena je svim nužnim naučnim aparatom (bilješkama i citatima) jednog znanstvenog rada, ali ne formalno. Djelo ima naučne pretenzije i može se smatrati korisnom nadopunom dosadašnjim radovima iz prošlosti Sarajeva." "Seid Mustafa Traljić: Sarajevski grad Vratnik Sarajevo 1937" *Gajret,* br. 13., str. 237.

[16] Mekteb je naziv za školu, na arapskom jeziku. Sibijan mektebi su škole za djecu.

[17] Lijepom ponašanju

te džamije, često uz pomoć svoga kalfe, ujedno je bio i učitelj u mektebu, a za svoj rad plaćeni su bili iz sredstava za održavanje džamija ili iz dijela vakufskih prihoda namijenjenih za održavanje mektebske nastave. Prema Traljićevom mišljenju, kada "nije bilo sredstva za plaću mualima i njegovog pomoćnika, te za stvarne potrebe u mektebu, podmirivali su te troškove roditelji učenika".[18] Dok u manjim sredinama u kojima ni muslimansko stanovništvo nije moglo plaćati stalnog mualima, bili su angažirani mualimi koji su putovali od mjesta do mjesta u kojem su podučavati stanovništvo. Putujući mualimi ili narodni učitelji po nekoliko mjeseci bi boravili u jednom mjestu i realizirali predavanja za djecu, a najčešće i za odrasle.

> „To su bili većinom stariji, a siromašni učenici medresa, koji bi na taj način nešto zaradili i tako opskrbili za dalje školovanje. Na taj način bi se širila islamska prosvjeta i po najzabačenijim krajevima koje su nastanjivali muslimani. Zato možemo reći da je kod nas vrlo malo nepismenih ljudi."[19]

Mektebi su, naime, bili najrazvijeniji oblik škola u Bosni za vrijeme osmanske uprave. Prema Traljićevim nalazima, samo je u Sarajevu od 1463. godine bilo više od 70 mekteba (40 muških i 30 ženskih mekteba). Mekteb je od nastanka do Traljićeva vremena mijenjao svoju organizaciju i način realizacije nastave. Tako je zakonom u Osmanskom carstvu iz 1869. godine predviđena reforma mekteba, koja je, između ostalog, predviđala i uvođenje predmeta matematika, geografija i historija u obrazovanje. Nedugo zatim, ti predmeti su ukinuti, a nastava u mektebima skraćena je na dvije godine, kako bi učenici mogli na vrijeme krenuti u osnovnu školu svjetovnog karaktera.

> „U Sarajevu su odmah otvorena četiri ovakva mekteba, pa su oni dočekali u tom stanju i okupaciju 1878. godine. Od tada se mnogo nastojalo oko njihova unaprjeđenja i prilagođavanja potrebama i duhu novog vremena."[20]

Traljić piše veoma zanimljiv rad o mektebima za šegrte i sluškinje. Organizacija ovih mekteba prilagođavala se obavezama i prilikama polaznika nastave. Osnivanjem mekteba za šegrte, tzv. "esnafski mekteb" bila je prilika da djeca, koja su se svjetovno školovala, usvajaju i vjerske i moralne vrijednosti.

> „Interesantna je pojava u ovom poglavlju naše kulturne povijesti, što je u Sarajevu od davnina postojao posebni esnafski mekteb u Oprkanju ili Ibrikčaršijskoj čaršiji. Tu su učila djeca, koja

[18] Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini – Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* 8.1.1939., str. 13.

[19] Traljić, Seid Mustafa: "Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El- Hidaje*, 1939-1940, br. 3., str. 38-39.

[20] Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini – Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* 8.1.1939., str. 13.

su već pošla na koji zanat. Da bi i ta djeca ipak dobro naučila ono, što je potrebno svakom muslimanu, davali su ih roditelji i majstori u taj mekteb, da tu utvrde ranije stečeno znanje."[21]

Ovakva institucija bila je veoma značajna za esnafske zanatlije, a njen rad, nažalost, prestao je s radom 1912. godine. Traljić bilježi i još jedan specifičan i drukčiji oblik nastave mekteba, a riječ je o mektebima za sluškinje ili hizmećarice sarajevskih porodica u Sagrakči Hadži Mahmudovoj mahali. Ovaj oblik nastave svjedoči da se nastojalo omogućiti vjersko obrazovanje i onih žena koje su hizmetile u nekim uglednim porodicama. Ovaj mekteb zatvoren je početkom XIX stoljeća. Naravno, šegrti i sluškinje mogli su pohađati bilo koji drugi mekteb ukoliko su im to uslovi dozvoljavali. Ovaj vid nastave isključivo je organiziran kao dodatna mogućnost djeci koja nisu mogla redovno pohađati mekteb, što pokazuje da su se uvažavale potrebe učenika.

„Iz ova dva primjera se vidi kako se naši pretci brinuli da i ona mladež koja se mora baviti raznim poslovima, stiče solidnu vjersku naobrazbu."[22]

Traljić, također, naglašava kako je zajednica poticala da imućni ljudi individualno doprinose obrazovanju djece, ostavljajući novac ili nekretnine kako bi se podržavao rad mekteba ili medresa. Pronalazili su različite načine kako da djeci omile nastavu, pa je vakif Darus-Seadaga Mustafaga iz Vakufa u vakufnami iz 1595. naredio, između ostalog, da se djeci koja su pohađala njegov mekteb skroje svake godine za Lejletul-kadr dolamu, čakšire, pas i arakiju (kapicu). Na kraju ovog teksta Traljić kritizira društvene prilike i svijest ljudi svoga vremena, pitajući se koliko društvo prepoznaje i njeguje obrazovanje djece, kao što su to radili preci.

U svojoj knjizi *Sarajevski grad Vratnik* iz 1937. godine opisuje način rada nekoliko mekteba na Vratniku, a koje su osnovali i održavali vakifi. Traljić bilježi da je najstariji mekteb na Vratniku Divan Katib Hajdar efendijin ženski mekteb o kojem je pronašao podatke iz 1697. godine. On navodi da su učiteljice realizirale nastavu u ženskim mektebima, kao i podatak da su žene upravo bili vakifi tih institucija. Polovinom 19. stoljeća u ovom mektebu učenike je podučavala mualima hafiza Hamša do 1858. godine. A budući da je rad ovih institucija podržavan i kroz vakufske donacije, Traljić bilježi da je vojvodinica Sinana Iplidžika uvakufila 3.000 dirhema za izgradnji mekteba i plaću mualimu koji će "poučavati djecu vjerskim propisima i lijepom vladanju"[23]

---

[21] Traljić, Seid Mustafa: "Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El- Hidaje*, 1939-1940, br. 3., str. 38-39.

[22] Traljić, Seid Mustafa: "Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El- Hidaje*, 1939-1940, br. 3., str. 38-39.

[23] Traljić, Seid Mustafa: *Sarajevski grad Vratnik.* Sarajevo, 1937., str. 50.

Kada je oronula stara zgrada mekteba, Hanifa hanuma je izgradila novu zgradu za ovaj mekteb. U novoj zgradi se nastava realizirala do 1908. godine, kada na tom mjestu, kako bilježi Traljić, vakif Ahmedaga Henda pravi zgradu za muški i ženski mekteb.[24] U vakuf ostavlja zgradu za mekteb, stanove za mualima i mualime, tri dućana i tri magaze za izdržavanje mekteba i plaćanje nastavnog osoblja. U vakufnami i talimatu Ahmedage, koje Traljić donosi, postavljeni su veoma specifični uvjeti za mualima. Za rad u ovom mektebu, prema vakufnami i talimatu, mualim ne bi trebao biti onaj koji je završio Daru-l-mualimin i da ne bi trebao upotrebljavati udžbenike prevedene na bosanski jezik. Ovakva Ahmedagina odluka bila je potaknuta njegovim političkim ubjeđenjima. Traljić smatra da je to vraćanje na zastarjele sibijan mektebe, budući da je nastava već prošla reformu u mektebe ibtidaje. Međutim, ovi zahtjevi su se prestali poštovati smrću vakifa. Kasnije je ovaj mekteb bio jedan od najsavremenijih u Sarajevu, a pohađalo ga je 300 muške i ženske djece. Osim vjerske nastave, ženski mekteb imao je vježbe iz ručnog rada. Ovim vještinama učenice je podučavala već osposobljena učiteljica.

Znanje stečeno u mektebima se produbljivalo i širilo na sljedećem obrazovnom stepenu, a to su bili zavodi za srednju i višu izobrazbu – medresa. Učenici u medresi nisu bili raspoređeni u razredima i godinama, već u skupinama različite dobi, a nivoe su prelazili na osnovu postignutog uspjeha u nauci, a ne na osnovu određenog vremenskog perioda, poput školske godine. Stoga, polaznici u medresi nisu bili ograničeni vremenom, sposobnostima ili postignućima drugih učenika, već su se vlastitim tempom i individualnim razvojem školovali. U medresi nastava je organizirana kroz tri stepena: početni, srednji i viši (završni), i svi su planirani kao zasebne cjeline. Prvi stupanj je podrazumijevao proširivanje saznanja iz mektebu, učenje arapskog jezik i vjeronauke (vjerovanje, poslovanje i ćudorednost).

> „Za 4-6 godina prošao bi muderis (profesor) s novodošljacima početni stupanj medrese, gdje su se svršavale 3-4 školske knjige oblikoslovlja i sintakse arapskog jezika i po jedna do dvije iz vjeronauke, pa bi onda prešao na srednji stupanj. Tada se proširivalo znanje, koje je postignuto u nižem stupnju i uz to se učilo 1-2 školske knjige iz logike. U više, završnom

[24] Muhamed Enveri Kadić (Enverija) napisao je tarih o završetku izgradnje ovog mekteba: *Henda Ahmed-aga radi poučavanja u vjeri / Sagradio je muški i ženski mekteb. / U času dovršetka građenja Enverija mu izreče dževher kronogram: Dva sibjan-mekteba danas su dovršena (1326/1908)*. Ahemd-aga Henda umro je 26. 2. 1913. godine, a na njegovom nišanu stoji: *Ah, smrti! Veliki muslimanski dobrotvor koji je sagradio dva mekteba i svoj imetak uvakufio za njihovo izdržavanje poštovani vakif Henda hadži Ahmedaga, sin Ibrahimage. Za njegovu dušu prouči Fatihu. Umro 17. rebiul-ahira 1331*. Usp. Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo – Publishing, 1998., str. 532-532. O životu i značaju Ahmed-age Hende detaljnije vidjeti u tekstu Hamdije Kreševljakovića, "Ahmedaga Henda", *Narodna uzdanica: kalendar za 1936. godinu*, str. 152-153.

stupnju se učilo tumačenje Kurana i hadisa (tradicije) o izvorima šerijatskog prava i nauke o vjerovanju. Taj je raspored bio tako zgodan, da je učenik gdje god bi prekinuo polazak medrese ponio sa sobom jednu prilično zaokruženu cjelinu vjerske naobrazbe."[25]

Nastava se u Sarajevu realizirala čak u 12 medresa. Prva osnovana medresa bila je Firuzbegova, a najmlađa Ženska medresa 1933. godine. Traljić 1937. godine piše tekst o Medresi H. Ismaila Misirije u Sarajevu na Atmejdanu. Ova je medresa iste godine spojena s medresom Mehage Merhemića u tzv. Ujedinjenu medresu. Prema Traljićevim istraživanjima (analizom vakufname iz 1915. godine), ustanovio je da je Medresa Hadži Ismaila Misirije osnovana mnogo prije 1741. godine, kako je to pribilježio Kemura. Njegove analize pokazuju da je vakif Ismailaga Bošnjak, koji je osnovao medresu na Atmejdanu u Sarajevu, bio je rodom iz Bosne, a nastanjen u Misiru. On je dao punomoć učenjaku Hadži Husein ef. Muzaferiji da ga zastupa. Uvakufio je 1000 esedi groša, tj. 24.000 ćuruk akči. Traljić pronalazi i podatak o izgradnji kutubhane kraj ove medrese 1774. godine. Prema podacima, ova kutubhana je druga po starini u Sarajevu, a podigao ju je Abdulah ef. Kantamirija. Učenici ove medrese bili su posebno aktivni u prepisivanju knjiga i rukopisa koje su koristili u nastavi, jer nije bilo mnogo primjeraka. Mnogi od tih rukopisa pohranjeni su u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

„Sve su naše medrese u staro doba bile neka vrsta prepisivačkih škola, jer je svaki učenik zbog nestašice knjiga, morao sebi prepisivati potrebna djela, izgleda da su učenici ove medrese bili u tome naročito aktivni, pa u Gazi Husrev-begovoj knjižnici ima nekoliko rukopisa pisanih ovdje. Od tih najstariji Arapsko-turski rječnik od spominjanog Osman ef. Džumhura iz Višegrada, koji je učio u ovoj medresi. Napisao ga je 1125. 11. džumada II, s namjerom da pomogne slabe učenike koji uče fikh, a ne razumije arapskog jezika, pa mu je dao simbolično ime tj. krilo djece. S početka su riječi poredane po materiji i po značenju, a dalje abecednim redom. Sigurno je ovaj primjerak autograf piščev." [26]

Ujedinjena medresa je 1939. godine dobila naziv Niža okružna medresa i djelovala sve do 1946. godine. Zgrada medrese Hadži Ismaila Misirije porušena je 1945. godine.[27] Učitelji u mektebima su jedno vrijeme bili apsolventi medresa i drugi učeni ljudi. Traljić navodi da su mnogi ugledni alimi upravo svoju karijeru počinjali kao mualimi u mektebima. Prepoznavanjem potrebe za školovanim učiteljima 1869. godine osniva se posebni zavod za obrazovanje mektebskih

[25] Traljić, Seid Mustafa: "Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", *Napredak, kalendar za 1940. godinu*, 1940., str.126.

[26] Traljić, Seid Mustafa: "Medresa Hadži Ismaila Misirije u Sarajevu", *El- Hidaje,* br 9., Sarajevo, 1937-1938., str. 136-137.

[27] Usp. Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u bosanskom elajetu za vrijeme osmanske uprave.* Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

učitelja nazvan "Daru-l-mualimin" i postojao je do okupacije 1878. godine. Ponovno otvaranje Daru-l-mualimin bilo je 1899. godine kao vrste učiteljske škole. U ovoj školi urađena je reorganizacija nastavnih predmeta, uključujući i metodičko-didaktičke predmete koji su bili nužni za izobrazbu učitelja.

> „U toj su školi učenici sarajevskih medresa koji su se htjeli posvetiti mualimskom zvanju, slušali one predmete što se tada nisu predavali u medresi, a neophodno su potrebni učiteljima. To su pedagogija i metodika, te upute u ostale svjetske nauke koje su potrebne za bolje razumijevanje pedagoških predmeta."[28]

Prva reforma medresa bila je, zapravo, osnivanjem Daru-l-mualimina, a druga 1921. godine kada se nastavni plan i program postepeno izjednačava sa srednjim stručnim školama.

> „Prvo je preuređena Gazi Husrevbegova medresa u kojoj je uveden program današnjih gimnazija s tom razlikom što se na njoj ne predahe latinski ni francuski jezik nego arapski i turski, a u dva posljednja polugodišta (VII. i VIII.) uči se gospodarstvo, najpotrebniji pojmovi o državnom pravu i imamska administracija, te opširno svi predmeti islamske teologije."[29]

Ruždije[30] su škole koje su se također mogle upisati nakon mekteba. Naime, Zakonom o ustrojstvu škola u osmanskom periodu iz 1869. godine, škole su podijeljene na četiri stepena: mektebi (početne škole) četiri godine, ruždije (prve svjetovne škole) četiri godine, idadija (vojnička škola) četiri godine i sultanije[31] (visoka škola) četiri godine. Ruždije su bile zamišljene kao četverogodišnje niže srednje škole, tj. relake ili neka vrsta trgovačkih škola. Prema M. Papiću, ruždije su imale nastavni program tadašnjih evropskih građanskih škola.

> „Tu se predavala vjeronauka, arapski i turski, perzijski i maternji jezik učenika, račun, knjigovodstvo, početak geometrije, opća i osmanlijska povijest, zemljopis, gimnastika i krasnopis. Bilo je dopušteno, da se u četvrtom razredu uči i francuski jezik, ali se to, izgleda, nije prakticiralo. U većim su mjestima bila u ruždiji po 2-3 učitelja i nadzornik, a u manjim samo po jedan učitelj."[32]

---

[28] Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini: Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* 8.1.1939., str. 13.

[29] Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini: Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* 8.1.1939., str. 13.

[30] Pored ruždije u Sarajevu su bile i "idadije" (vojničke škole), "sabah mektebi" (škola za administrativne činovnike), "Daru-l-mualimin" (učiteljska škola) i "islahana" (zanatska škola).

[31] Ova škola nije nikada uspostavljena.

[32] Traljić, Seid Mustafa: "Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", *Napredak: kalenadar za 1940. godinu*, 1940., str.125.

Kako su ruždije bile prve svjetovne škole, i brojni katolici su upisivali svoju djecu u ove škole. Traljić donosi izvještaje o značajnom broju upisanih učenika katoličke vjere u ruždiju, dok je učenika pravoslavne religije bio znatno manji broj. Naime, jedno vrijeme je bio otpor drugih konfesija prema ruždijama, jer su osnivači bili pripadnici islama, a i pohađali su se orijentalni jezici. Traljić izdvaja da su mladiće katolike njihovi sveštenici bodrili da upišu ruždije, kako bi se mogli zaposliti u državnoj službi i time pomogli svome narodu. Učenici su se u tim školama osposobljavali za činovnička zvanja.

„Njih su na pohađanje ovih škola poticali njihovi učeni svećenici, jer su u tome vidjeli samo korist za svoje vjernike. Mladići, koji su uspješno svršavali te nove škole, bili su primani u državnu službu i tako su mogli pomoći svome narodu, a to je i ono burno doba bilo od velike važnosti."[33]

Nakon završene ruždije, učenici su mogli nastaviti svoje školovanje na Šerijatskoj sudačkoj školi, baš kao što su to mogli i učenici koji su završili dva tečaja niže medrese ili niže gimnazije. Šerijatska sudačka škola u Sarajevu osnovana je 1887. godine, i to kao odgovor na potrebe proširenja znanja kadija o evropskim zakonima, naročito nakon dolaska austrougarske uprave u Bosnu.

„Statusom o ustrojstvu ove škole propisani su nastavni predmeti među kojima su pored čisto pravnih disciplina, islamskih i europskih, arapski jezik, logika, dogmatika, tumačenje Kurana, hrvatski jezik, matematika, te povijest i zemljopis. Učenje je trajalo pet godina".[34]

Tokom rada Šerijatska sudačka škola u Sarajevu doživjela je nekoliko reformi. Godine 1918., preimenovana je u Šerijatsku gimnaziju, a nakon pedeset godina rada, 1936. godine, reorganizirana u Višu islamsku šerijatsko-teološku školu, u rangu fakulteta. Zgrada Šerijatske sudačke škole današnja je zgrada Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu.

Nadalje, Traljić se bavio ulogom različitih prosvjetitelja u razvoju školstva Bošnjaka. On posebno mjesto pridaje prosvjetitelju i reformatoru Džemaludinu Čauševiću. Naime, od 1907. godine u Bosni počinje štampanje knjiga iz vjeronauke na arebici. Reis Džemaludin Čaušević, vrši svoju prosvjetnu misiju i kroz uvođenje bosanskog jezika u škole, kako bi se na maternjem jeziku realizirala nastava iz vjeronauke. Dao je i veliku podršku za prevođenje i prepisivanje dotadašnjih knjiga s arapskog na bosanski jezik.

---

[33] Traljić, Seid Mustafa: "Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", *Napredak: kalenadar za 1940. godinu*, 1940., str.126.

[34] Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini: Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* 8.1.1939., str. 13.

„On oko sebe okuplja vrjednije i mlađe sile, te ih potiče da pišu i prevode. Daje im i direktive i pomaže u tom radu, a svu brigu oko štampanja tih knjiga preuzima on na se. ... Za nepune tri godine on štampa skoro dvadeset što većih što manjih vjerskih knjiga i kroz kratko vrijeme u narod baca preko 50.000 primjeraka ovih vjersko-poučnih djela. Arebicom je štampano u svemu oko 40 knjiga, od kojih su neke doživjele i po nekoliko izdanja, a sve to je učinjeno u glavnom Čauševićevim nastojanjem. (...) Čaušević je u svemu štampao i izdao 520.000 primjeraka raznih knjiga."[35]

Traljić je prepoznao vrijednost isticanja onih Bošnjaka koji su doprinijeli afirmiranju i razvoju kulture i školstva, zbog čega je, između ostalih, isticao rad svojih učitelja, profesora i znanstvenika koji su ga podsticali na bavljenjem i proučavanje različitih aspekata kulture i identiteta Bošnjaka. Tako, naprimjer, Traljić posebnu pažnju posvećuje Hamdiji Kreševljakoviću, naučniku koji je svojim radovima napravio preokret u bošnjačkoj kulturnoj historiografiji.

„Dr. Bašagić i Dr. Truhelka su napisali po jednu monografiju o Gazi Husrev-begu, koje su sve do najnovijeg vremena služile kao jedini autentični radovi o ovomu velikom Bošnjaku, dok ih skoro ne zamijeni mnogo opsežnija i temeljitija radnja od Hamdije Kreševljakovića."[36]

O nesebičnom Kreševljakovićevom darivanju znanja tad mladom Traljiću, što je kasnije i odredilo njegov naučni rad, piše i M. Hadžijahić: "Metodološki ga je još kao gimnazijalca usmjeravao naš učenjak akademik Hamdija Kreševljaković, koji je i inače pomagao u osposobljavanju za znanstveni rad nizu naših naučnih radnika."[37] Posebnu zahvalu Kreševljakoviću, Traljić iskazuje u svojoj knjizi *Sarajevski grad Vratnik*, naročito za savjete i upute o izvorima.

Zahvalnost i veliko poštovanje Traljić pokazuje i u tekstu *Merhum prof. Dukatar*, napisanom povodom smrti svog profesora iz I gimnazije, hafiza Mehmeda Alija ef. Dukatara. Profesor Dukatar se školovao i naučno profilirao u Šerijatskoj sudačkoj školi, Daru-l-mualiminu i Islamskoj teologiji, a svoj pedagoški rad usavršavao je u školama u Tešnju, Banjoj Luci, Brčkom, Bihaću, Tuzli i Sarajevu. Traljić opisuje profesora Dukatara kao ljubaznog, susretljivog i uvijek spremnog da pomogne i uputi mladež svojim "mudrim savjetima koji bi se urezali u duše njegovih učenika".

„Kao nastavnik bio je uvijek sljedbenik i propagator naprednih i korisnih ideja, koje su se pojavljivale među šklskom omladinom. Svakome je savjetovao da radi onako kako će koristiti sebi i svojoj zajednici. To je i on činio, te mu moramo biti i na tome zahvalni čim bi se

[35] Traljić, Seid Mustafa: "Arebica ili Hrvatica", *Narodna uzdanica: kalendar za 1941. godinu,* str. 141

[36] Traljić, Seid Mustafa: "Zasluge Hamdije Kreševljakovića za povijest Sarajeva", *Novi Behar,* 1939-1940., br. 1-6, str. 24.

[37] Hadžijahić, Muhamed: "Prof. Seid Traljić", *Glasnik Islamske zajednice*, 1983., str. 755-758

neko s njima sastajao, pa bilo to u školskoj učionici, u društvu ili ma gdje, odmah bi uvidio, da je to čovjek najljepših osobina i čvrsta karaktera. Svojim blagim nastupom i prirođenom plemenitošću pridobijao je svakoga za se, te je za to bio svagdje rado primljen i poštovan."[38]

Traljić je, između ostalog, pisao i o pedagoško-antropološkim temama. Njegovi radovi[39] tretiraju tradiciju i običaje Bošnjaka, te kulturološko-religijska preplitanja u Bosni i Hercegovini. Traljić se nije samo bavio historijom pedagogije, on je i kritičar pedagoške zbilje što smo mogli vidjeti i u ranijim tekstovima, gdje povijesnu analizu dovodi u vezu s ondašnjom situacijom u školstvu i odgoju. Svjestan da prosvjeta i kulturni nivo svakog društva zavisi od broja školovanih i obrazovanih, Traljić istražuje i uspjeh učenika srednjih škola. Analizirajući školske izvještaje dolazi do ideje da svoje istraživanje provede i intervjuiranjem jednog profesora srednje škole.

„Jedan od mnogobrojnih uzorka slabog uspjeha naših srednjoškolaca, pomanjkanje jednoobrazne i zajedničke repeticije (obnove) onoga gradiva što se u školi obradi. Da učenici koji žive u internatima i imaju određeno vrijeme korepeticije (zajedničkog ponavljanja) svega što su u školi prešli, mnogo bolje napreduju i pokazuju bolji uspjeh od onih učenika koji stanuju kod svojih roditelja ili pak negdje u privatnom stanu, ne treba naročito izticati."[40]

Nužno je da korepeticiju prati i nadgleda neko od nastavnika kako bi mogao pomoći učenicima koji nisu razumijeli jedan dio nastavnog gradiva ili im je eventualno potrebno dodatno objašnjenje onoga što trebaju naučiti. Potreba za institucionaliziranjem ove ideje nalazi se i u tome da im pomoć u učenju često nije mogao pružiti niko iz porodice. Shodno Traljićevom istraživačkom radu i pedagoškom senzibilitetu, on piše preporuku kojom bi se mogli eventualno pružiti optimalni uvjeti za bolje školsko postignuće.

„Po našem mišljenju bolje bi bilo da ›Narodna uzdanica‹ u sporazumu s Vakufskim ravnateljstvom pristupi otvaranju jedne ovakve ustanove-poluinternata, kakvu mi ovdje predlažemo a kakvih ima u kulturnim zemljama. Ako bi se nešto ovako učinilo, našlo bi barem 100-200 naših siromašnih srednjoškolaca – siromaha udobrno i bezplatno mjesto za valjano spremanje svojih zadaća, a to bi za njih bilo od velike vrijednosti."[41]

---

[38] Traljić, Seid Mustafa: "Merhum prof. Dukatar", *Islamski svijet,* br. 144, 1935., str. 5

[39] Radovi: "Narodna tradicija o sarajevskom gradu", *Islamski svijet,* 1934., br. 79., str. 18.; *Sarajevski grad Vratnik,* Sarajevo, 1937., str. 3-64.; "Uticaj Turaka na život bosansko-hercegovačkih muslimana", *Narodna uzdanica: kalendar za 1938. godinu*, str. 151-158.; "Stari i novi kalendar", *Narodna uzdanica:* kalendar za 1939., str. 117-1190; itd.

[40] Traljić, Seid Mustafa: "Uzroci neuzspjeha srednjih škola", *Muslimanska svijest,* Br. 26 (1936), str. 3.

[41] Traljić, Seid Mustafa: "Uzroci neuzspjeha srednjih škola", *Muslimanska svijest,* Br. 26 (1936), str. 3.

Nadalje, analizom tadašnjih društvenih prilika Traljić piše i radove o odgoju omladine u Bosni. U tekstu *Hrvatska nacionalna svijest i rad omladine među našim svijetom*, on poziva omladinu i obrazovane ljude na odgovornost da pomognu svom narodu u obrazovanju.

> „Ovo se može činiti putem držanja vazova (propovijedi), popularnih predavanja iz svih grana znanosti te različitih tečajeva, itd. To će činiti, a i dužna je najviše omladina, uz pomoć i savjete starijih izkusnih intelektualaca, koji će joj, uvjeren sam, uvijek priteći u pomoć, kad se radi o jednom ovako važnom pitanju."[42]

Uvidom u tadašnje stanje omladine Traljić piše tekst o odgojnim utjecajima na omladinu u tekstu *Alkohol i omladina*[43]. On upozorava čitatelje, posebice omladinu, na porok koji je zavladao u društvu – alkoholizam. Negativno djejstvo alkohola opisuje kroz medicinski i vjerski (islamski) aspekt. On poziva svu muslimansku omladinu "bez obzira na zanimanje, kako učenici, tako i obrtnički naučnici" da pristupe antialkoholnom pokretu, koji tad realizira kolo Trijezne mladeži. Traljić je stava da je cilj odgoja omladine razvoj zrelih ljudi koji će biti korisni društvenoj zajednici.

> „Za to se mi moramo starati, da nam omladina bude zdrava, a uz to i valjano odgajana, ako želimo da od nje u dogledno vrijeme imadnemo koristi."[44]

***

Već kao mladi intelektualac Traljić je uvidio da njegov narod klone (naučno, intelektualno, javno...), pa je osjetio odgovornost da svojim tekstovima pokaže njegov kontinuitet u različitim aspektima kulture i identiteta. Svoj život Traljić je posvetio istražujući korijene Bošnjaka, njihovu tradiciju, običaje, vjeru i historiju.

Ovaj rad o zaslugama i naučnom doprinosu Seida Mustafe Traljića na polju proučavanja školstva Bošnjaka, inspiriran je i njegovim poštovanjem bošnjačkih naučnika i profesora "da bi ih se i sljedeća pokoljenja mogla sjećati i ugledati se na njihove svijetle primjere rada i odanosti vjeri, narodu, domovini i slobodi"[45]. On se na taj način želio odužiti svojim profesorima, budući da su oni "svoje učenike najviše zadužili, te mu oni moraju biti najviše zahvalni"[46], a što mi, današnji mladi tragaoci za znanjem trebamo biti njemu, naučniku Seidu Traljiću.

---

[42] Traljić, Seid Mustafa: "Hrvatska nacionalna svijest i rad omladine među našim svijetom", *Muslimanska svijest,* br 25 (1936), str. 3.

[43] Traljić, Seid Mustafa: "Alkohol i omladina", *Muslimanska svijest,* br. 27-28 (1936), str. 7.

[44] Traljić, Seid Mustafa: "Alkohol i omladina", *Muslimanska svijest,* br. 27-2 (1936), str. 7.

[45] Traljić, Seid Mustafa: "Zasluge Hamdije Kreševljakovića za povijest Sarajeva", *Novi Behar,*. br. 1-6 (1939-1940), str. 24-26

[46] Traljić, Seid Mustafa: "Merhum prof. Dukatar", *Islamski svijet,* br. 144 (1935), str. 5.

Izbor iz bibliografije Traljićevih radova o historiji školstva:

1. „Merhum prof. Dukatar", *Islamski svijet,* br. 144 (1935), str. 5.
2. *Sarajevski grad Vratnik,* Sarajevo, 1937., str. 3-64. (prvobitno objavljeno u *Jugoslovenskom listu*, br. 227- 239 (1937)
3. „Medresa Hadži Ismaila Misirije u Sarajevu", *El- Hidaje*, br. 9 (1937), str. 136-137.
4. "Uzroci neuspjeha u srednjih škola", *Muslimanska svijest*, br. 26 (1937/1938), 13-16, str. 3.
5. „Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini- Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* Zagreb, 8.1.1939., str. 13.
6. „Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El-Hidaje*, br. 3 (1939-1940), str. 38-39.
7. „Kako je Fejzo Softa učio svoju djevojku čitati", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb 8. IX. 1940., str. 22.
8. „Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", *Napredak: kalenadar za 1940. godinu*, 1940., str.123-126.
9. „Arebica ili Hrvatica", *Narodna uzdanica: kalendar za 1941. godinu,* str. 138-145.
10. „Prosvjetni lik narodnog junaka Alije Đerzeleza i njegovo štovanje u Bosni", *Hrvatski narod,* br. 905 (1943), str. 6-7.

Literatura:

Ćurić, Hajrudin: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučno delo, 1965.
Ćurić, Hajrudin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
Džanko, Muhidin:"Osnovna škola na Vratniku: Rasadnik nauke, kulture i sporta" (2): "Grad kojeg su po ljepoti poredili s Dubrovnikom", *Stav*, Sarajevo, 2017.
Hadžijahić, Muhamed:"Prof. Seid Traljić"*, Glasnik Islamske zajednice*, 1983., str. 755-758.
Hadžijahić, Muhamed: "Seid M. Traljić", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 1985., str. 336-339.
Kasalo, Branko, Kozličić, Mithad*: Studij povijesti u Zadru 1956.-2016*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2016.
Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u bosanskom elajetu za vrijeme osmanske uprave.* Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

Kreševljaković, Hamdija, "Ahmedaga Henda", *Narodna uzdanica: kalendar za 1936. godinu*, str. 152-153.
H. K. Ć: "Seid Mustafa Traljić: *Sarajevski grad Vratnik*. Sarajevo 1937. Štamparija "Bos. Pošte" J. Bretler i dr. Mala 8°" *Novi Behar,* God. XI, br. 12. 1937-1938. str. 191.
Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo-Publishing, 1998., str. 532-532.
Ur. "Seid Mustafa Traljić: *Sarajevski grad Vratnik* Sarajevo 1937" *Gajret,* br. 13., str. 237.
Obad, Stijepo: "In memoriam Seid M. Traljić", *Radovi, Razdio društvenih znanosti* (10) 1983.-1984. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1984., str. 215-220.
Papić, Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
Traljić, Seid Mustafa: "Merhum prof. Dukatar", *Islamski svijet,* br. 144 (1935), str. 5.
Traljić, Seid Mustafa: *Sarajevski grad Vratnik.* Sarajevo, 1937. str. 3-64. (prvobitno objavljeno u *Jugoslovenskom listu*, br. 227- 239, 1937)
Traljić, Seid Mustafa: "Medresa Hadži Ismaila Misirije u Sarajevu", *El- Hidaje*, br. 9 (1937), str. 136-137.
Traljić, Seid Mustafa: "Uzroci neuspjeha u srednjih škola", *Muslimanska svijest*, br. 26. 13-16 (1937/38), str. 3.
Traljić, Seid Mustafa: "Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini- Historijski razvitak do najnovijeg vremena", *Hrvatski dnevnik,* Zagreb, 8.1.1939., str. 13.
Traljić, Seid Mustafa: "Stari i novi kalendari", *Narodna uzdanica: kalendar za 1939.,* str. 117-119.
Traljić, Seid Mustafa: "Posebni mektebi za šegrte i sluškinje u Sarajevu", *El-Hidaje*, 1939-1940, br. 3, str. 38-39.
Traljić, Seid Mustafa: "Zasluge Hamdije Kreševljakovića za povijest Sarajeva, *Novi Behar",* Br. 1-6 (1939-1940), str. 24-26
Traljić, Seid Mustafa: "Kako je Fejzo Softa učio svoju djevojku čitati", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb 8.IX.1940., str. 22
Traljić, Seid Mustafa: "Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", *Napredak: kalendar za 1940. godinu*, 1940., str. 123-126.
Traljić, Seid Mustafa: "Arebica ili Hrvatica", *Narodna uzdanica: kalendar za 1941. godinu,* str. 138-145.
Traljić, Seid Mustafa: "Prosvjetni lik narodnog junaka Alije Đerzeleza i njegovo štovanje u Bosni", *Hrvatski narod,* br. 905 (1943), str. 6-7.

SEID MUSTAFA TRALJIĆ: A PIONEER IN THE STUDY OF BOSNIAK EDUCATION

Edina Nikšić Rebihić

Summary

Seid Mustafa Traljić was born in Sarajevo's settlement Vratnik. He acquired scientific knowledge in three cities: Sarajevo, Zagreb and Zadar. This article deals with Traljić's scientific work in the field of studying education and education of Bosniaks. His research in this field was pioneering and gave a good basis to all subsequent researchers of this issue.

Key words: Seid Mustafa Traljić, Bosniak education, *maktab, ruždija, madrassa*

UDK 81’373’7: 82 Međedović, A.

Frazemikon Avde Međedovića: *Ženidba Smailagić Meha iz ugla frazeologije*

Azra Hodžić-Čavkić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U ovome se radu nastoji opisati frazeološki fond jezičkog svijeta *Ženidba Smailagić Meha* Avde Međedovića čime se, između ostaloga, dati ep želi staviti u kontekst drugih frazeoloških proučavanja u bosanskome jeziku. Naime, imajući uvid u frazemikon Avde Međedovića, koji podrazumijeva mentalnu mrežu svih jedinica frazeologije kojima se pojedinac služi (leksikon – frazemikon), i smatrajući da je posebnost određenog jezičkog terena najsadržanija u jedinicama frazeologije, ovom se analizom ne nastoji iscrpiti cijeli ep, već se želi dati doprinos u frazeološkim proučavanjima sandžačkog dijalekta. Ovaj bi rad trebao ukazati na utjecaje prirode naroda Sandžaka na njegov jezik. Jezik, kako ga smatra John Searle, jeste smjer prilagođavanja uma svijetu, a načini prilagođavanja moraju varirati u odnosu na različite prirode.

Ključne riječi: Avdo Međedović, *Ženidba Smailagić Meha*, frazeologija, frazemikon, jezička ličnost autora

Uvodne napomene

> „Potrebno je uvek neko iskrivljeno ogledalo, neka *deformacija objektivno datog, neki poremećaj u identitetu sistema činjenica* da bi naš sopstveni život uspeo tu, najzad, da progovori. Potrebna je jedna gluma, izvesna, recite, laž da bi se rekla istina, koja nikad nije u onome što jeste, jer to samo što jeste, da bi stiglo sebi, može da stigne, može sebe da ‘vidi’ samo izvesnim odstupanjem od sebe.»
>
> (Radomir Konstantinović)

Moderna homerologija ostala je zapanjena činjenicom da se na balkanskom području, u srcu teritorije pogođene balkanizacijom u društveno-političkom smislu, mogao roditi i odgojiti jedan od posljednjih rapsoda na svijetu. U Bijelom Polju živio je i pjevao epove Avdo Međedović, najpoznatiji po *Ženidbi Smailagić Meha* koji broji više od dvanaest hiljada stihova. Budući da sva moderna istraživanja jezika teže tome da iscrpe sve aspekte i da se frazeološki fond jednog jezika smatra reprezentativnim, odnosno onim koji ukazuje na tzv. nacionalni genij – posebnost jezičkog izražaja, kako Edward Sapir naziva jezik, ideja vodilja ovoga rada jeste baviti se posebnim fondom jezika Avde Međedovića.

Ukupnost njegovog jezika može se nazvati jezičkom ličnošću koja se donekle može poistovjetiti s tzv. socijalnim instinktom, odnosno s osjećajem za vrijednost u kulturi koja je odgojila Međedovića. Kad je riječ o idiomskim skupinama, kako Mušović slikovito i sam kaže, frazeološka istraživanja nalik su arheološkom proučavanju određenog teritorija. Najčešće se kod jezičkih jedinica koje smatramo dijelom frazemikona ništa ne nalazi na površini – površinska razina jezičke jedinice samo je putokaz za dalja iskopavanja. Pod pojmom frazemikon podrazumijevamo sve mentalne mreže između idiomskih skupina u jeziku.

Iako je frazeološki fond bosanskoga jezika proučavan na različite načine i iz više pera i ima tradiciju od skoro dvije dekade, terminološka šarolikost itekako je prisutna. Ako se u leksikografski metajezik uključe i termini korišteni u ovdašnjoj frazeologiji u širem smislu s tradicijom u bivšoj serbokroatistici, situacija se dodatno usložnjava. U zavisnosti od toga kojoj se struji proučavanja frazeologije autor priklonio, korišteni su mnogi termini i svaki je od autora ponudio vlastitu definiciju jedinica frazeologije. Naziv idiomska skupina ili idiom ima više utemeljenja u zapadnoj frazeologiji, a naziv frazemska skupina ili frazem u istočnoj frazeologiji. To znači da nema ujednačenog mišljenja u vezi s upotrebom termina kojim se označavaju ove jezičke jedinice, a to je, između ostalog, posljedica toga što ni definicije nisu jedinstvene i nemaju opću primjenu u literaturi. Tako da je spisak upotrebljavanih termina rezultat ličnih odabira svih autora koji su se frazeologijom bavili na različite načine.[1] Najčešći termini su frazem/frazema, fraza i idiom. U posljednje vrijeme gotovo isključivo termin frazem. Međutim, npr., Dora Maček se odlučila za naziv *idiomatska fraza* i pri tome pokušava definirati granice tih jedinica u odnosu na druge nizove riječi koje nisu idiomske. *Osim*

[1] Radi pretrage različitih termina i njihovih definicija, između ostaloga, korištena je i el. baza dostupna na www.struna.ihjj.hr. Međutim, na ovom izuzetno korisnom i zanimljivom servisu nije pronađeno ništa u uskoj vezi s idiomima, frazemima ili, zapanjujuće, s frazeologijom općenito.

Simeona (1969) o idiomu je sa semantičkog aspekta kratko objašnjenje dao Škiljan (1994) (...) *na temelju čega je moguće zaključiti da je idiom vrsta frazema čije se značenje može svesti na jednu riječ, za razliku od pravih frazema čija se značenja uvijek opisuju s više riječi ili rečenicom* (Blagus Bartolec 2014: 52). Terminološku *džunglu* pokušali su riješiti, između ostalih, i: Pilz (‘78, ‘81), Thun (‘78), Burger (‘82), Gläser (‘86, ‘88, ‘98), Barkema (‘96), Cone (‘98), Moon (‘98) i dr. U trenutnom zapadnom lingvističkom diskursu i leksikografskoj praksi idiomima se označavaju nejasne kategorije jezičkih jedinica prototipično predstavljene primjerima poput *kick the bucket* i sl. implicitno se postavljajući prema kategorijama fiskiranih fraza, kolokacija, klišea, izreka i sl. – jedinica koje se, također, smještaju negdje između metajezika i teorije u lingvistici. U ovome se radu koristimo terminološkom sintagmom *idiomske skupine* iz nekoliko razloga. Jedan od ključnih razloga jeste što se nastoji *pobjeći* od sve ustaljenijeg značenja *fraza*, *frazirati* i sl. kojima se obilježavaju jedinice bez sadržine, istina, ne u lingvističkim krugovima. Idiomske skupine ne smatramo praznom sadržinom. Naprotiv, ove jedinice smatramo konceptualnim mikromodelima koje kondenziraju mnoštvo kolektivnih i pojedinačnih iskustava u jeziku i van jezika, upućuju na cijele tekstove kulture itd. Vodimo se logikom da je govoriti *idiomski,* zapravo, govoriti koncizno: precizno i uz boje određene kulture. Idiomske su skupine ono krivo ogledalo o kojem govori Radovanović, istina ne misleći direktno na idiomske skupine, koje nam daje sliku o nama samima. Idiomske skupine, u tom smislu, koriste jednu formu kako bi istakle posebnu sadržinu. U tom kontekstu, idiomske skupine se zaista mogu čitati kao lingvokulturemi.

Idiomske skupine iz Ženidbe Smailagić Meha

Zabilježene su sljedeće idiomske skupine u epu *Ženidba Smailagić Meha*. Sve su idiomske skupine ekscerpirane iz *Sandžačkog frazeološkog rječnika* Abdulaha Mušovića iz 2016. godine, koji je izdala Narodna biblioteka “Dositej Obradović” u Novom Pazaru:

1. **Allah raziola! (Allah raziolsun)**[2]
2. **kao za Bajram (kao o Bajramu, kao da je Bajram)** *udesiti se* – veoma se dotjerati[3]
3. **bez belaja (da ne bude belaja)** – normalno, mirno[4]

[2] S hadžijom se Osman rukovao. / “Mubareći!” reko za Mehmeda / I čestitu plemenitu Fatu. / A on njemu: “*Allah razijala!*” – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[3] (Opremiću kosnata dorina, / I na njega turiti takume, / Svitu doru baš *ko o Bajramu, /* Kad ga s babom spremam u džamiju. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*)

[4] (Belaj, belaj i ostade Belaj, / Svijet mu je ime nađenuo. / On đe god je, *bez belaja* nije. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*)

4. **davati /dati (zadati) <tvrdu> besu** *nekom* – čvrsto se zarećí[5]
5. **ako Boga zna (ako za boga zna)** *neko* – energična molba; upozorenje; i sl. (ob. sagovorniku)[6]
6. **zaviti u crno** *nekog* – unesrećiti ga[7]
7. **činiti** / učiniti <neko (nekakvo)> čare – boriti se / izboriti se; nalaziti / naći rješenje[8]
8. **ljubiti čizme** *nekom* – biti pokoran, ponizan i sl.[9]
9. **liše mi dina** – ne bilo mi grijeha[10]
10. **hajir (hairli) dova** – blagoslov, dova za dobrobit i sreću[11]
11. **duša je ispala** *nekom* – umro[12]
12. **povratiti (povrnuti) dušu** *nekom* – pomoći mu, okrijepiti ga i sl.[13]
13. **šta** (što) duša želi / poželi (traži**,** ište**, zaište)** *nekom* – sve[14]
14. **za <pred> dušu (pred dušu)** *nekom, nečiju* – za iskupljenje grijehova na onom svijetu[15]
15. **egleniše šta ko begeniše** – svako po svom, ko u klin, ko u ploču[16]

---

[5] (Tek ovako *da* mi *besu date,* / Ako ćete da mi nije krivo! / Kad u Budim poso učinite, / Prvi konak noćiti morete / – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*)

[6] Izrad *Boga* i *ako* ga *znadeš*. / Te veruješ da je Jedan kadar, / Natrag bježi otkud si došao. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[7] Tek je Fati sreća uzafćena / Od dušmana Petra Dženerala / i murtata s Budima vezira, / Što je Budim *u crno zavijo.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[8] Da je deset došlo na dvorove, / Namesto dva momka iz Kanjiže, / Pa da sedu za nedelju dana, / *Ne bi* tome čare učineli! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[9] No te molim i čizme ti *ljubim,* / bog ti vera tvrđa od kamena, / Jal' me kolji, jal' mi handžar dadi, / Da ukinem moju mlados crnu. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[10] Da j' od Boga, ne bih ni žalila, / No od silnog carskog murtatina, / Murtatina Budimskog vezira. / Kukavica *liše moga dina.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*)

[11] Dobre li mi *hajir-dove* daješ, / Ovom zmaju što je na avliju, / Da doživi ka Hadžić Mehmede, / Ponositi sinak alajbega! / Da se stignu obje *hajir-dove,* / Na ovoga što je na doratu! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[12] Svezane hi bači u Dunavo, / Na muke him *duše ispadoše.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[13] Jedva mu *je povrnuo dušu*. / Kraj sebe ga sjede uz koljeno. / Jedva haćim *dušu povrnuo,* / Pa ovako reče Mehimedu... – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[14] Nit si znao šta je nemaština, / Nit si znao šta je nedovoljno, / Svega česa što ti *duša traži* / Imo dosta; imo i odsele! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[15] Ako umrem prvi od vas koga, / *Za dušu* mi nešto pod'jelite! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[16] Neko šćerku, neko seku fali, / Neko fali od brata devojku, / *Egleniše šta ko begeniše.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

16. **činiti** */ učiniti emer* **–** odlučivati / odlučiti[17]
17. **davati / dati glavu** *za nekoga / za nešto* – žrtvovati se, ginuti; tvrditi, garantovati[18]
18. **dok je glava (glave) na ramenu (ramenima)** *nekom* – dok je u životu[19]
19. **gubiti / izgubiti glavu** – ginuti / poginuti; jako se zaljubljivaiti / zaljubiti; biti van sebe[20]
20. **nazdravljati / nazdraviti (zdraviti) glavu** *nekom* – izražavati / izraziti mu saučešće[21]
21. **okretati / okrenuti (obrtati / obrnuti) glavu** *od nekoga, nečega* – ignorisati / odignorisati ga[22]
22. **preko mrtve glave** *nečije* – po cijenu života[23]
23. **pretekla je glava** *nekom* – preživio je[24]
24. **uzeti glavu** *nekom* – ubiti ga[25]
25. **na gomile** – veoma mnogo[26]
26. **koliko (što) grlo daje (nosi, donosi)** *nekom (nekog)* – na sav glas, veoma glasno[27]

---

[17] Sve mu Hasan vakisuna kaza, / Šta je Tale *emer učinijo*. / Beg Mustajbeg na munasip nađe. / Namah pušći četiri telala. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[18] Sto pedeset kahrimana carskih, / *Glave daju,* vatan ne puštaju, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[19] *Dok je* mene *na* dva *rama* glava, / Tvome sinu ništa biti neće. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[20] Nemo' više pričat besposlicu! / Odmah možeš *izgubiti glavu!* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[21] Za dva dana iskupi se vojska. / Ondar rekli više niko nema / Od dolaska da će dolaziti, / Ni živoga niti ranjenoga. / Otidoše tražiti ćatibe, / Jedan drugom *nazdravljati glave*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[22] Hadžija him reče Smajil-aga: "Zar je umor kada je veselje, / Kad se kupu kod mene glavari, / Te od mene *ne okreću glavu*? / Od tog, braćo, umiranja nema." – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[23] Al' se šališ, al' ozbiljno pričaš, / Dva gazije, da odma' krenete, / Za noć jednu sa mojega dvora? / Vanj *pro mrtve* Vukašina *glave,* / Ili dvije osječene ruke. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[24] Ako derman bude od edžela, / Bide duša u Zajima tvoga, / U tvog muža Zajim Alibega, / *Pretekne mi glava* od vezira, / Moj će babo tvoga muža tražit, / Preko carstva, pa ma oklen bilo. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[25] Vezir naše ne ustavlja svate / Na njegovo srce preboleće, / Bez kako će svijem *uzet glave*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[26] Pitati me je l' nestalo para, / U kafane među jaranima, / I u bašče među devojkama, / A ja para imam *na gomile.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[27] Da pritegne konja zengijama, / Da zaviče što ga *grlo daje;* / "Allah! Allah! Pomozi mi jaki!" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

27. **hal i belaj** – najgore muke, zlo[28]
28. **učiniti hašer** *nekoga, nešto* – opustošiti ga, uništiti ga; izgrditi ga veoma strogo[29]
29. **ostao je (bio je) hatar** *nekom* – krivo mu je, ljuti se, zamjerio je i sl.[30]
30. **štetiti** */ ištetiti (kvariti / pokvariti) hatar nekom* – činiti / učiniti mu nažao[31]
31. **nazivati / nazvati hožgeldiju (holđediju)** *nekom* – izraziti mu dobrodošlicu pozdravom: *hoš* đeldun (hoš geldun) "dobro si došao (došla) ili *hoş geldiniz!* "dobro ste došli!"[32]
32. **činiti ićram** *nekog* – ukazivati mu poštovanje, truditi se oko njega i sl.[33]
33. **učiniti ihja** *nekog* – usrećiti ga, dati mu novu snagu[34]
34. **davati / dati <crna> jada** *nekom* – pričinjavati / pričiniti mu veliku muku, nevolju i sl.[35]
35. **od jada** – nevoljno[36]
36. **bez jagluka vratiti** *nekog* – odbiti prosce[37]
37. **biti kabul** *nekom* – primljeno dobročinstvo[38]
38. **nema karara** – neizmjerno; nema ravna nekome ili nečemu[39]

---

[28] Rados mu je! Bog mu čuvo sina, / (...), / Od velikog *hala i belaja!* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[29] Sve to vezir beše razumijo, / Koja li je sila udarila / Na kočije i delije carske, / Razbili hi, *hašer učineli,* / tolike him pogubili glave... – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[30] Nemoj njega odmah zapitati, / Da se momak za me ne osjeti, / Đe sam zato tebe k mene zvao, / Da na mene *hatar ne ostane.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[31] Neću, sine, za to pomenuti, / Ni tvom babu *hatar ištetiti*, / No, haj', sine, čestiti ti puti!" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[32] Osman selam turski naturijo, / dvije age selam prifatiše. / Osman savi ruke i rukave, / Obojici ruku poljubijo, / A oni mu *holđediju daju*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[33] Kako kojem čaše dodavahu, / Ruke svoje pod kušak turahu, / Age svoje *ićram činijahu, /* Da im age slađe piju vino. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[34] Lasno ti je, hadži Smajil-aga, / Dizat serhat a kupit Krajinu, / Đe uzimaš Zajimovu Fatu, / Koja blago ima tovarima, / Koja će te *ihja učinjeti.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[35] Pre'vodiću vojsku od Bogdana, / Karavlašku i Karabogdansku. / Na Bosnu je vašu navaliti, / I mlogo vi *crna jada dati.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[36] Paše ruku od ruku udriše, / Pa *od jada* na noge skočiše, / A begler hi gleda ispod oka, / I s - pod oka preko mrka brka. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[37] Kad mu *vrnuh* prosce *bez jagluka,* / I ne uzeh prsten dušmanina, / juče me je, srce, porobijo. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[38] Ti o tome sve znaš, uštoglijo, / Ko goj hoće *da* mu *kabul bude*, / Što je Ćabu tavah učinijo, / On ne more ići po mehalu. – A. Međedović, *Ženidba Smailagić Meha*

[39] Pa ovako reče Vukašine: / "Žao mi je što karara nema, / A krivo mi na vas ostat neće". –Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

39. **kolo naokolo** – okolo, svuda, bilo gdje[40]
40. **diže se / podigla se (ježi se / naježila se) kosa <na glavi>** *nekom* – sav je uzbuđen, preplašen[41]
41. **slomiti krila** *nekom* – uništiti ga, učiniti nemoćnim[42]
42. **kuća se iskopala (utrla, ugasila, utulila, zatrnjala)** *nekom, nečija* – ostao bez poroda[43]
43. **zatvoriti (zatrijeti, iskopati, ugasiti, utuliti) kuću** *nekom* – zatrijeti lozu; upropastiti ga[44]
44. **gurati se (gurkati se) laktovima** – podsmijevati se; čuditi se[45]
45. **s leđa** *napasti, udariti* i sl. – podmuklo[46]
46. **mijenjati se / promijeniti se u licu** – uzbuđivati se / uzbuditi se, uznemiravati se / uznemiriti se[47]
47. **iz maha (na mah)** – veoma brzo, odmah; odjednom, istovremeno, zajedno[48]
48. **majka <još> nije rađala / rodila** – ne postoji takav[49]
49. **nije majka rodila** *nekom nekoga, nešto* – nije mu od neke važnosti[50]
50. **to majka <više> ne rađa** – najbolji, bez premca[51]

---

[40] Kad pogledaš *kolo naokolo, /* To je dete kolo začinjelo, / Cipcijelu londžu i mehanu. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[41] Obadvije oči Mehmedove, / Krvi su se pune natočile, / A *na glavi kosa* jastrebova / *Nastrhnula* ispod čelenaka, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[42] I to bismo s jadom oprostili, / No je crnje Smajilova sina, / Da svoj Bosni on *oblomi krila,* / Da na Bosnu crno delo pođe... – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[43] Samo, Tale, imam tebi pričat, / Naša *se je kuća utulila*. / – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[44] Da ja moje dadnem belo lice, / Za mojega dušmanina, Meho, / Koji mi *je kuću zatvorio,* / Koji mi je surnisao baba, / Koji mi je uzo imovinu, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[45] Naopako sijo na kobilu, / Glavu repu, hrbat ka unkašu, / Paše sve tri na noge skočiše, / *Počeše se laktovima gurat,* / **I čuditi čudu neviđenu.** – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[46] Da sam bijo krivac za dušmana, / Ja *bih* vama *s pleći udarijo.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[47] Pa *se* momku *poče menjat lice*, / Nema para prema darovima. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[48] Momka oba *iz maha* pospaše, / U taj zinet, ka da pomriješe. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[49] Vako dete od onakog baba, / Što ga više rodit majka neće, / Nit ga rodit *nit ga je rodila*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[50] Vako dete od onakog baba, / Što ga više rodit *majka* neće, / Nit ga rodit *nit* ga *je rodila*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[51] Vako dete od onakog baba, / Što ga *više rodit majka neće*, / Nit ga rodit nit ga je rodila. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

51. **dijeliti mejdan** – boriti se na dvoboju[52]
52. **ni merhaba (ne htjeti)** *s nekim* – biti veoma ljut na nekog[53]
53. **nije mrzno** *nekom* – slaže se, normalno je[54]
54. **muha bi se satrala** *s nekog* – veoma uglađen, dotjeran[55]
55. **u (na) muku se turio** *neko* – veoma mu je teško[56]
56. **naći na munasip** – odlučiti najbolje[57]
57. **primati / primiti nasihate** – biti poslušan, kooperativan i sl.[58]
58. **kad se nebo i zemlja sastave** – nikad[59]
59. **nevolja je** *nekom* – ima pravo[60]
60. **obaviti (učiniti) nićah** – vjenčati; vjenčati se[61]
61. **bez niđe (nigdje) nikoga (bez igdje ikoga)** – sasvim sam[62]
62. **baciti (turiti, staviti) pod noge (nogu)** *nekoga, nešto* – pogaziti ga; iznevjeriti ga; potčiniti ga; poništiti ga, obezvrijediti ga[63]

---

[52] Kurvin sine, kurva te rodila! / A vamo se dičiš u mehanu / Kako ne znaš što se *mejdan deli,* / I kako te čemu ne učismo!" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[53] Selam ćeš mi hadžiji Smajilu. / Ne mogu mu hatar ištetiti. / Doći ću mu s bratstvom u svatove. / A s Mehmedom *ni merhaba neću* / Što je moju uz'o zaručnicu! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[54] Car je na njih okrenuo glavu / Više paša, nego na nas svije. / Pa baš neka, i *mrzno mi nije,* / Jer su ono najbolji gazije. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[55] Kako mu se dlaka potkratila / A čavla se na nokat bacila, / Da na njega *muha* pane crna, / S krilom *bi se* sa konja *satrla*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[56] Kolko mu se zakaljale šake / Od tocila i od ostre ćorde, / Kao da je ćumur miješao. / Husein *se na muku turijo*. / Paša mu je emer učinijo, / Da mu desnu on poljubi ruku. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[57] Sve mu Hasan vakisuna kaza, / Šta je Tale emer učinijo. / Beg Mustajbeg *na munasip nađe*. / Namah pušći četiri telala. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[58] U odžaka nema veličanja. / Na svakome bidi pod nogama! / Starijemu *nasijate primi*, / A vrsnika grli sa rukama, / (...), / Pa za tebe da ne žale, sine, / Umrijeti, pa ni poginuti –Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[59] *Nebo će se zemljom sastaviti,* / A ja tebe neću prevariti. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[60] Paše moje, kolo pofataju, / Sve Halila u pesmu pevaju. / Paše sve tri jemin učinješe: / „Nek pevaju, i *nevolja* im *je*!" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[61] Dovešćemo budimskog imama / Te ti Fatu *nićah učiniti.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[62] Šta učinje babo i amidža, / Među oba jednog jedihnika, / Da upušte prema sebi, grdni, / Stari ostat *bez niđe nikoga.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[63] "Biste l' mogli znati ko su bili, / Ko su bili te su udarili, / I moj emer *pod noge turili*?' – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

63. **na noge** *doći; dovesti, donijeti nekog, nešto* – lično; na gotovo[64]
64. **pod nogama (oko nogu)** *biti nekom* – na usluzi; potčinjen[65]
65. **bijel (čist, svijetao) obraz** – čast, poštenje, ponos[66]
66. **crni (crn) obraz** – bruka, sramota[67]
67. **s obrazom** – pošteno[68]
68. **ugasiti (utuliti, zatrti, zaturiti) odžak** – ostati bez potomaka; zatrti dom, lozu, porod i sl.[69]
69. **izlaziti / izaći na (pred) oči** *nekom* – pojavljivati se / pojaviti se pred njim[70]
70. **oči su se zakrvavile (krvi napunile, natočile** i sl.**)** *nekom* – razgnjevio se, srdit je i sl.[71]
71. **otkud je <i> došao** *otići* (grub.) – natrag[72]
72. **ištetiti (izgubiti) pamet** – poludjeti; zapanjiti se[73]
73. **plamenovi uz lice (obraze) ližu** *nekom* – jako se stidi; jako se nervira[74]
74. **spreman (ne žali) da pogine (poginuti)** *za nekog* – biti mu krajnje odan[75]

---

[64] U nad Boga ti dobro poraste,/ Ka i drugi od osam godina, / Onda smo te u mejtefu dali, / *Doveli* ti *na noge* imama./ – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[65] U odžaka nema veličanja. / No svakome *bidi pod nogama!* / Starijemu nasijate primi, / A vrsnika grli sa rukama, / (...), / Pa za tebe da ne žale, sine, / Umrijeti, pa ni poginuti, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[66] Bolje nam je razviti bajrake, / *Svetli obraz* pred sobom *nositi,* / A Fatimu vodit za Mehmeda, / Svadbovati, svadbe rasturiti, / I jedan se mesec odmoriti. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[67] Smiješ li je, sine, ostaviti, / Kada odeš, od murtat vezira, / Da je kudgoj ne utopi, sine? / Kud je žalos, *da je obraz crni.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[68] Pohito si, pa se bojim, sine, / Da nam biti *sa obrazom* neće. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[69] I rekoše: Blago nama svima, / Kad viđosmo gnezdo alajbega, / *Da se* njihan *odžak ne zaturi*, / Kad siv soko alajbegstvo prima. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[70] Ka svojoj se ljubi ne pomaljam, / Nit joj smijem *na oči izisti*, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[71] Obadvije *oči* Mehmedove, / *Krvi su se* pune *natočile,* / A na glavi kosa jastrebova / Nastrhnula ispod čelenaka, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[72] Izrad Boga i ako ga znadeš./ Te veruješ da je jedan kadar, / Natrag bježi *otkud si došao.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[73] Što to radiš, Alibegovice, / *Jesi l'* grdna *pamet ištetila?*" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[74] Grahnuše mu oči sokolove, / Na obraz mu rascafćeše ruže, / *Uz obraz* mu *ližu plamenovi.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[75] U odžaka nema veličanja. / Na svakome bidi pod nogama! / Starijemu nasijate primi, / A vrsnika grli sa rukama, / (...), / Pa za tebe *da ne žale*, sine, / *Umrijeti*, pa ni *poginuti*, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

75. **ni pomena nema** *od nečega* – apsolutno ništa[76]
76. **biti razi (razli)** – složiti se, saglasiti se[77]
77. **nije kome je (kako je, što je) rečeno, nego kome je (kako je, što je) suđeno** – drugačije od namjeravanog[78]
78. **rezil činiti / učiniti** *nekog* – jako ga izgrditi; osramotiti ga[79]
79. **dati (prelomiti) riječ** – obećati, donijeti odluku[80]
80. **grka riječ** – uvreda; svađa, nesporazum[81]
81. **od riječi ništa biti neće** *nekom* – ne treba obraćati pažnju na glasine[82]
82. **progutati riječ (riječi)** – zanijemiti; povući ono što je rečeno[83]
83. **<kao> desna ruka** *biti nekom, nečija* – velika pomoć[84]
84. **od svake (razne) ruke** – svakojaki, svakovrsni; na razne načine; sasvim, potpuno[85]
85. **zavezale su se ruke** *nekom* – ucvijeljen je, ožalošćen i sl.[86]
86. **činiti** / učiniti sabur *nekog* – pokazati strpljenje prema njemu, pritrpjeti ga[87]

---

[76] Ja ne znado šta je četovanje, / Pa ne znado šta je vojevanje, / Pa za mejdan *ni pomena nema,* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[77] Da te vodim tvojoj miloj majci, / Da je opet ka kadunu pitam, / *Je li razi*, hoće l' mi te dati. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[78] *Nije*, Fato, *ka što je rečeno*, / No što bide od Boga suđeno. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[79] Iska mene u moje matere, / Srce moje, da mu budem ljuba. / Kad smo čule ja i moja majka, / Prosce *sam* mu *rezil učinila,* / Nešto i ja, a više matera. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[80] Fata mi je tak'u *riječ dala*, / Da je kabil sedam mrijet puta, / (...) / Da bi tak'e smrti pregrcala, / I za mene vijernica bila. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[81] *Grka riječ* u ušima dođe, / (...), / Da si kome krivo učinijo, – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[82] Budi š njome jedan mesec dana, / *Od riječi ništa biti neće*, / Kad bi tebe suđen danak bijo, / Oči moje, u rat kod Budima, / Da ne žališ što si poginuo. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[83] On đe gođ je, bez belaja nije. / (...) / Belaj bijo, teke na dušmane. / Ondar paše *riječ progunuše.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[84] Da pijemo ka dva brata mila, / Da mi ne daš da kom bidem sluga, / No da sam ti tvoja *desna ruka.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[85] U neđelji po svaka dva dana, / Bi› se mog›o preoblačit, adžo, / Sva odela *od svakoje ruke*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[86] Među nama ni ženska ni muška, / Bez sal Boga i njega jednoga! / Pa u tome smišljam i razmišljam, / Da se naše *ne zavežu ruke,* / Dok smo živi pod naše kušake! – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[87] Cifrić Hasan skoči na nogama: / Malo, pašo i redom begovi, / Da me malo *sabur učinite!* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

87. **prihvatati / prihvatiti selam** – otpozdravljati / otpozdraviti sa "*Alejkumu selam*"[88]
88. **nema selameta** *od nečega, nekoga* – beskorisno je, uzaludno je[89]
89. **kurvin sin** (grub.) – nevaljao, pokvaren čovjek[90]
90. **ima (palo je) od srca** – rodio je, rodilo se i sl.[91]
91. **zebe srce** *nekom* – strepi, pribojava se[92]
92. **hude sreće** – nesrećan, baksuz[93]
93. **činiti** / učiniti surgun *nekog* – izbaciti ga, protjerati ga[94]
94. **izlaziti / izaći u susret** *nekom* – pomagati mu / pomoći mu[95]
95. **ugasila se (utulila se) svijeća** *nekom, nečija* – zatrla mu se loza[96]
96. **ni tamo ni ovamo** (**ni tamo ni tamo)** – nikuda; ni za gdje[97]
97. **činiti** / učiniti tavaf – biti na hadžiluku u Ćabi[98]
98. **kao tele u šarena vrata** *buljiti, blehnuti* i sl. (grub.) – tupo i začuđeno posmatrati[99]

---

[88] Osman selam turski naturijo, / dvije age *selam prifatiše*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[89] Kad bi' mogla mrijet pa živeti, / Ja bih mrla pa opet živela, / Osmom za te vijernica bila. / Al' ovako *nema selameta.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[90] *Kurvin sine*, kurva te rodila! / A vamo se dičiš u mehanu / Kako ne znaš što se mejdan deli, / I kako te čemu ne učismo!" – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[91] Malo starša beše no Fatima, / Jera nije mlados proturila, / Za beglerom bez tri godinice, / Sal Fatimu *od srca imala,* / Pa ostala udovica mlada. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[92] Imaš li mi kakav haber kazat / Za Mehmeda, novog alajbega?" / Jedan drugom otkazuje, Tale. / Nit mu smrti ni života znaju. / Po tome mi, brate, *srce zebe,* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[93] Tek se Fata kavgali desila; / *Hude sreće* od murtat vezira, / Naše zemlje c'jele izdajice. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[94] Ono što je u dvore ostalo, / Te ne smjelo ni tamo ni amo, / One s dvora noćom pokupijo, / Svakog noćom *surgun učinijo*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[95] Jesi l' čuo za našu Kanidžu, / Za našega Smajil alajbega, / (...), / Koji no je svakom trebovao, / I svakome *u susret pošao,* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[96] Ferman s begstvom da na tebe prođe, / S nas dva stara na tebe mladoga, / Da *se* naša *ne utuli sveća*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[97] Ono što je u dvore ostalo, / Te ne smjelo *ni tamo ni amo,* / One s dvora noćom pokupijo, / Svakog noćom surgun učinijo. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[98] Dobro mi je babo ostarijo, / I Ćabu je tavah učinijo. / Ti o tome sve znaš, uštoglijo, / Ko goj hoće da mu kabul bude, / Što je Ćabu tavah učinijo, / On ne more ići po mehalu. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[99] U momka se pamet zanijela, / Pa u dvorac oči obečijo, / Baš *ko tele u šarena vrata,* / Ni s umije skinut sa dorata. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

99. <pa> da umre ne bi žalio *neko* – ima preveliku želje za nečim[100]
100. kao da nema usta *neko* – zanijemio, ne progovara[101]
101. staviti (turiti) na vatru *nekog* – jako ga izgrditi, iskritikovati i sl.[102]
102. zakleo bi se <i prekleo> *neko* – sasvim je siguran[103]
103. u zdravlje *nečije* – zahvaljujući njemu, njegovom zaslugom [104]
104. za zdravlje *nečije* – za njegovu dobrobit[105]
105. u životu *biti* – živ[106]

Gruba statistika mogla bi pokazati da se na svakih stotinu stihova nalazi po jedna idiomska skupina, što je za ovu epsku vrstu izuzetno iznenađujuće, budući da kao forma teži širini. U tom kontekstu, idiomske skupine su sredstva *ekonomizacije* kulturnih informacija. U kom smislu? One upućuju na bogate tradicijske vrijednosti i običaje u vezi s kojima se da ispričati pojedinačno mnogo (jezičkih) priča o nastanku, a na koje Međedović upotrebom tih idiomskih skupina upućuje.

Idiomske skupine prema cjelinama

Idiomske skupine iz epa *Ženidba Smailagić Meha* Avde Međedovića možemo, prema porijeklu sastavnica idiomskih skupina, grubo podijeliti na idiomske skupine sa sastavnicama slavenskog porijekla i idiomske skupine sa sastavnicom orijentalnog porijekla. Orijentalizmi igraju veoma važnu ulogu u idiomskih skupinama u ovom epu, kao uostalom i uopće u frazeološkom fondu bosanskoga jezika. Prema toj klasifikaciji, od stotinu i četiri idiomske skupine *slavenskim* skupinama pripada sedamdeset i jedna idiomska skupina, a skupini sa sastavnicom orijentalnog porijekla ostatak (trideset i tri). Ovaj odnos brojki samo je

[100] Da na tebe alajbegstvo pređe, / I da ljuba prema tebe dođe, / Da pridvori men' i baba tvoga, / *Da umremo ne bismo žalili.* – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[101] Kad je cijel Budim opazijo, / Đe se jadi nemereni grade – / Sve umuča *ka da nema usta,* / Ni pameti, ni jezika svoga. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[102] Svoju majku *na vatru turijo*. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[103] Bi rekao i *bi se zakleo,* / Da je mušir carski na dorata. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[104] Božom pomoć', a *u* carsko *zdravlje, /* I *u zdravlje* adža Hasan-age, / Da hi jedem pojes hi ne mogu. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[105] Ima svakog i jela i piva, / Za pred dušu Zajim Ali-bega, / A *za zdravlje* tvoje i Fatino. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

[106] Ako bide *u životu* babo, / Te mi štogod s tvoje strane, sine, / (...), / Grka riječ u ušima dođe, / (...), / Da si kome krivo učinijo, / (...), / Bog ti vera koja varat neće, / Neću imat ni tebe jednoga. – Međedović, A.: *Ženidba Smailagić Meha*

signal da su orijentalizmi živi i vrlo produktivni u sandžačkom dijalektu. Orijentalizmi nisu uopće ni počeli zastarijevati u sandžačkom dijalektu i kako Alija Isaković i sam kaže: "Prvo, šta je uopće arhaizam? Drugo, ko može neke riječi proglasiti arhaizmima?"[107]

Nadalje, idiomske skupine iz ovoga epa možemo prema sintaksičko-semantičkim kriterijima klasificirati u nekoliko cjelina: somatske idiomske skupine, metajezičke idiomske skupine, pozdravne idiomske skupine, idiomske skupine grafrazemi, idiomske skupine s religijskom komponentom, zoonimske idiomske skupine, adverbijalne idiomske skupine, idiomske skupine iz semantičkog polja smrti.

Somatske idiomske skupine

Najveći dio idiomskih skupina iz epa mogu se svrstati u cjelinu koju nazivamo somatskim frazemima. To su oni frazemi čija jedna sastavnica podrazumijeva odrednicu za neki dio tijela. Neki frazeolozi u somatske idiomske skupine svrstavaju samo one koji za sastavnicu imaju dio ljudskoga tijela, dok drugi uključuju i one koji za sastavnicu imaju dio životinjskoga tijela. Osim toga, neki iz navedenih skupina isključuju unutarnje organe, organe koji nisu vidljivi na živom ljudskom tijelu, a neki u somatske idiomske skupine uvrštavaju i one koji za sastavnice imaju apstraktne pojmove kao što je naprimjer *duša*. Mi smo se vodili maksimalističkim pristupom te je stoga riječ o sljedećim idiomskim skupinama (dvadeset pet od stotinu i četiri idiomske skupine): **davati / dati glavu** *za nekoga / za nešto*, **dok je glava (glave) na ramenu (ramenima)** *nekom*, **gubiti / izgubiti glavu, nazdravljati / nazdraviti (zdraviti) glavu** *nekom,* **okretati / okrenuti (obrtati / obrnuti) glavu, preko mrtve glave** *nečije,* **pretekla je glava, uzeti glavu, koliko (što) grlo daje (nosi, donosi)** *nekom (nekog)*, **s leđa, mijenjati se / promijeniti se u licu**, **baciti (turiti, staviti) pod noge (nogu)** *nekoga,* **na noge** *doći; dovesti, donijeti nekog, nešto*, **pod nogama (oko nogu)** *biti nekom*, **bijel (čist, svijetao) obraz**, **crni (crn) obraz**, **s obrazom**, **izlaziti / izaći na (pred) oči**, **oči su se zakrvavile (krvi napunile, natočile** i sl.**)** *nekom*, **plamenovi uz lice (obraze) ližu** *nekom*, **<kao> desna ruka** *biti nekom, nečija*, **od svake (razne) ruke**, **zavezale su se ruke** *nekom*, **ima (palo je) od srca, zebe srce**, **ljubiti čizme**, šta (što) duša želi / poželi (traži, ište, zaište) *nekom*.

Među ovim idiomskim skupinama dominiraju one koje se formiraju oko glagola, odnosno onih koji će u sintaksičkom smislu obavljati funkciju verbalnih riječi. Najveći dio datih skupina ima cilj iskazati negativno značenje, međutim, ima i onih s pozitivnim značenjem: <kao> desna ruka *biti nekom*, *nečija*. Kad je riječ općenito o somatskim idiomskim skupinama, treba imati na umu da se

[107] 1995., 379 prema Šehović – Haverić 2017., 6.

one u bosanskom jeziku i u svim indoevropskim jezicima formiraju oko tzv. egocentrične koordinacije u prostoru pri čemu se (nesvjesno) imaju u vidu metafore prostora zasnovane na pozivitnoj i negativnoj polaziraciji svijeta. Prednja strana ljudskog tijela, desna ruka i prostor kome ona pripada, kao i prostor koji pripada sferi *gore* pripadaju poželjnim sferama, odnosno konceptualnim metaforama GORE / DESNO JE DOBRO, GORE / DESNO JE POŽELJNO, GORE / DESNO JE NAPREDAK. Također, pozitivne konotacije vežu se i za bijelo i svijetlo. Za razliku od toga, budući da su veze među antonimima najjače veze u jeziku, sve što je pozadi, lijevo i dolje, tamno i crno, predstavlja nepoželjnu zonu, odnosno ostavarene su konceptualne metafore DOLJE / LIJEVO NIJE DOBRO, DOLJE / LIJEVO JE NEPOŽELJNO, DOLJE / LIJEVO JE NAZADOVANJE. Najčešće se u ovim idiomskim skupinama susreće upotreba gornjeg dijela tijela, najčešće glave kao metonimije za čovjeka. Pojam *glava* se percipira u prototipnom smislu: on znači gornji dio tijela čovjeka i odgovarajući dio tijela viših životinja u kojem je smješten mozak.[108] Mozak, odnosno, činjenica da je čovjek biće razuma jedno je od distinktivnih obilježja čovjeka među sisarima ili je barem dominantnije u odnosu na neka druga obilježja. To je zona koja predstavlja poželjno mjesto, tj. ono koje se treba naročito paziti. Druga najčešća somatska idiomska skupina formirana je oko druge najvažnije osobine čovjeka: njegova duhovna strana, odnosno njegov svijet u kom dominira pojam ljudske duše / duha. Ona je smještena u predio tjelesnog srca i također prestavlja jednu od najosjetljivijih zona sklonih *fizičkom lomljenju*. Zanimljiva je potvrda koju nalazimo među ovom grupom idiomskih skupina, a koja može poslužiti kao jasan dokaz da se dijelovi lica percipiraju kod ljudskih bića različito u odnosu na druge dijelove tijela ili druge detalje koje u formalnom smislu mogu odgovarati proporcijama, npr., oka ili nosa. Riječju, bez obzira na to što su oko / oči i nos manji dio čovjekovog tijela, oni igraju veoma važnu ulogu u ukupnom organizmu i zbog činjenice da se nalaze u gornjim dijelovima tjelesnosti, ali i zbog toga što se percipiraju kao mjesta vrlo važnih čula. Zapravo se ovim idiomskim skupinama potvrđuje da se svi dijelovi lica konceptualiziraju odvojeno te je zbog toga ljudsko biće sposobno razlikovati toliko naizgled sličnih *očiju*, *noseva*, odnosno ljudi oko sebe. Također, ruka je vrlo važan dio tijela kojim se označavaju vrijednosti pozitivne konotacije ako je dovedena u vezu s desnom stranom ljudske egocentrične koordinacije u prostoru, a vrijednosti negativne konotacije dovode se u vezu s lijevom stranom. Ta jezička činjenica može se dovesti u vezu s epskom tradicijom na više načina. Pojedina istraživanja pokazuju kako se desna strana povezuje s napretkom, sferom koja je iznad, koja je poželjna i ne tako rijetko i koja je *muška* strana. Za razliku

[108] Halilović – Palić – Šehović, 2010., 315.

od desne strane, lijeva se strana dovodi u vezu s nazadovanjem, sferom koja je ispod, ona koja je samim tim nepoželjna i koja se povezuje sa ženskom stranom čime se ostvaruje antonimska veza s *muškom stranom*. Nije, također, rijetkost da se lijevi rukavci rijeka imenuju leksemama koje imaju veze s nečim crnim, koje ima istu konotaciju kao i ženska strana, a desni rukavci imenuju prema *muškoj – bijeloj* strani vrijednosti. Naravno, ovdje treba imati u vidu da se ovom analizom ne iscrpljuje mogućnost feminističkih čitanja ovakvih i sličnih idiomskih skupina. Noge, ili metonimijski predstavljene jednom idiomskom skupinom iz korpusa pomoću čizama, predstavljaju donju sferu, odnosno onu koja podrazumijeva mjesto pokazivanja moći nad drugim pojedincima. Prema tome, idiomske skupine koje su formirane oko lekseme noga ili neke njene metonimijske varijante uglavnom imaju negativnu konotaciju. Kao, uostalom, i idiomska skupina *ljubiti čizme* iz korpusa. Također, ovdje treba reći i sljedeće. Od nabrojanih idiomskih skupina iz ovog korpusa u frazeobibliografskoj praksi nepoznati su u značenju i formi koje daje *Sandžački frazeološki rječnik* sljedeće idiomske skupine: **dok je glava (glave) na ramenu (ramenima)** *nekom*, **nazdravljati / nazdraviti (zdraviti) glavu** *nekom*, **preko mrtve glave** *nečije*, **pretekla je glava, koliko (što) grlo daje (nosi, donosi)** *nekom (nekog)*, **mijenjati se / promijeniti se u licu** (varijantni oblik bilježe Komorowska i Pintarić (2010: 69) biti zelen (siv, blijed) u licu * biti zelen /siv, blijed/ u licu), **baciti (turiti, staviti) pod noge (nogu)** *nekoga, nešto* (varijantni oblik bilježe sljedeći autori: bacati (podmetati) klipove <pod noge> komu * bacat klipove komu pod noge – Vranić i Zubčić 2012: 690; Vranić i Zubčić 2013: 137; bacati klipove pod noge – Matešić 1991a: 83, 86, 87; bacati pod noge klipove – Matešić 1991a: 86, 87; bacati (podmetati) klipove <pod noge> komu), **pod nogama (oko nogu)** *biti nekom*, **oči su se zakrvavile (krvi napunile, natočile** i sl.**)** *nekom*, **plamenovi uz lice (obraze) liže** *nekom*, **ima (palo je) od srca**. Ovime se pokazuje neistraženo jezičko blago epa.

Zoonimske idiomske skupine

Zoonimske idiomske skupine koje se pojavljuju u epu su: **slomiti krila** *nekom*, **muha bi se satrala** *s nekog*, **kao tele u šarena vrata** *buljiti, blehnuti*. Oduzeti određenoj vrsti ono po čemu je prepoznatljiva znači u potpuno destabilizirati tu vrstu i onemogućiti joj dalji razvoj u svakom mogućem smislu. Prvom idiomskom skupinom iskazuje se takvo značenje leksemom *krila*. Ovdje bi se dalo govoriti i o svojevrsnom narušavanju autolokacizacije, kao i u slučaju idiomskih skupina iz semantičkog polja smrti. Druga idiomska skupina ima šaljivo značenje i njegova je motiviranost utemeljena na značenju muhe kao insekta koji nije prepoznatljiv po naročitoj čistoći. Tele je simbol pokornosti, nezrelosti i naivnosti, a u idiomskim skupinama se očituje njegova intelektualna

ograničenost i nesposobnost, osobine koje mu je pridao čovjek: gledati (buljiti, blenuti) kao tele (zapanjeno /začuđeno, tupo, bez razumijevanja/ gledati) teleći pogled (priglup pogled) teleći osmijeh (priglup osmijeh, osmijeh koji odaje nerazumijevanje i/ili intelektualnu ograničenost) glup kao tele (vrlo glup).

Pozdravne idiomske skupine

Ova je skupina izvojena prema metodologiji izrade i samog rječnika odakle su primjeri ekscerpirani. Abdulah Mušović na sljedeći načina argumentira svoje stajalište uvrštavanja pozdrava: "U rječnik je uvrštena i frazeologija pozdrava, tipa: *Allahimanet, Selam alejkum, Allah raziola, Allah mubarećola, Ej sahadile* i sl. zbog svoje višestruke specifičnosti. Prvo, ona je predstavljena različitim strukturnim formatima, mada izvorno to nije uvijek isti strukturni oblik. Drugo, njihova specifičnost sastoji se i u tome što je objektivno strana slovenskom jezičkom arealu, usljed čega joj se permanentno i neopravdano pripisuje isključivo vjerski, pa čak i provokativan karakter, čega u njoj apsolutno nema. U svakom slučaju, pozdravne etikete kod Bošnjaka predstavljaju specifičan frazeološki sloj" (Mušović 2016). Riječ je o sljedećim idiomskim skupinama: **Allah raziola! (Allah raziolsun)**, **nazivati / nazvati hožgeldiju (holđediju)**, **prihvatati / prihvatiti selam**.

Idiomske skupine grafrazemi

Terminom **grafrazemi** obuhvataju se svi gramatikalizirani višečlani izrazi, između ostaloga, i različite vrste predikata dobijenih perifrazom ili dekomponiranjem. Time se oni uključuju u sistem idiomskih skupina, ali se smještaju negdje na granici frazeologizacije koja je bliska gramatikalizaciji. U suštini, kod dekomponiranih predikata možemo primijetiti metonimijsku prirodu u njegovoj formi. U dekomponiranju predikata *Ona se uznemirila* koristimo se preoblikom *Ona je osjetila nemir* čime smo cjelinu zamijenili dijelom. To je pokazatelj da i ovako gramatikalizirani izrazi podliježu pod utjecaj nekoliko konceptualnih modela koji upravljaju procesima gramatičke frazeologizacije. Međedović se u epu na više mjesta koristi dekomponiranim predikatom čija je jedna od sastavnica orijentalnog porijekla. Ukidanjem te sastavnice potpuno bi se izgubilo željeno značenje. I u većini slučajeva ne bi se bilo u mogućnosti zamijeniti nekom bliskoznačnicom slavenskog porijekla. Uostalom, veći dio idiomskih skupina specifičnih za sandžački dijalekt i dalje, bosanski jezik općenito, u svom sastavu ima orijentalizme čija je uloga ne samo da ekspresivno markira sadržaj iskazan idiomskom skupinom nego i da *ukaže* na slojevitost kulture na ovim područjima kuda su mnoga carstva prošla. O tome slično promišljaju mnogi frazeolozi.

> „U pogledu stilske pripadnosti orijentalizama u frazemama bosanskog jezika, uočljivo je da mnogi od njih pripadaju razgovornom stilu, a veliki broj njih je izrazite ekspresivnosti. Razlozi njihove upotrebe su različiti, ali je primjetno da oni često doprinose promjeni intenziteta značenja, što se može provjeriti zamjenom ovih leksema sinonimnim leksemama neutralne markiranosti. Navest ćemo nekoliko primjera leksema koje pripadaju različitim vrstama riječi da ilustriramo ovu pojavu: a) leksema kabur u frazemi zakoračiti u kabur izražava mnogo jači intenzitet značenja nego kada se na njenom mjestu upotrijebi njen sinonim grob; također, leksema duvar daje potpuno drugu notu u frazemi dotjerati cara do duvara nego kada bismo je zamijenili njenim sinonimom leksemom zid; b) leksema kadar u frazemi (biti) kadar stići i uteći doprinosi intenzitetu značenja, koji leksema sposoban ne bi mogla ostvariti; c) zamjenom lekseme koptisati u frazemi koptisati za vrat (kome) vidskim parnjacima navaliti/navaljivati ne bi se izrazio isti intenzitet značenja; d) leksema halal u frazemi halal kome vjera! ističe intenzitet značenja koji se ne bi ostvario u jednakoj mjeri da su upotrijebljene lekseme oprošteno, prosto. (Šehović – Haverić 2017, 6–7).

Ono što je uočljivo u vezi s ovim idiomskim skupinama jeste, kao i kod dekomponiranih predikata, da su formirane oko kvaziprijelaznih glagola prazne semantike poput činiti/*učiniti*. To su sljedeće idiomske skupine: činiti / učiniti <neko (nekakvo)> čare, *činiti / učiniti emer*, **učiniti hašer**, činiti ićram *nekog*, **učiniti ihja, obaviti (učiniti) nićah, rezil činiti / učiniti**, činiti / učiniti sabur *nekog*, činiti / učiniti surgun, činiti / učiniti tavaf. Iako je proces dekompozicije predikata uglavnom povezan s drugim stilovima bosanskoga jezika (administrativni i naučni stil), ovo je dokaz da se granice među stilovima vrlo često narušavaju.

Metajezičke idiomske skupine

Ovakvim nazivom nastojali smo ukazati na idiomske skupine koje se formiraju oko semantičkog polja *jezika*. U frazeobibliografskim rječnicima zabilježeno je više od 120 varijanata idiomskih skupina koje su formirane oko lekseme *riječ*. Ona se u njima uglavnom koristi kao metonimija za jezik. Analizirajući ep Ženidba Smailagić Meha naišli smo na sljedeće skupine: **davati / dati (zadati) <tvrdu> besu**, **egleniše šta ko begeniše, učiniti hašer** *nekoga, nešto*, **ni pomena nema** *od* nečega, **biti razi (razli), nije kome je (kako je, što je) rečeno, nego kome je (kako je, što je) suđeno**, **rezil činiti / učiniti** *nekog*, **dati (prelomiti)** riječ, grka **riječ, od riječi ništa biti neće** *nekom*, **progutati riječ (riječi)**, **ni merhaba (ne htjeti)** *s nekim*. U ovoj grupi idiomskih skupina iz epa prepoznajemo nekoliko konceptualnih metafora koje upućuju na univerzalnost leksičke sastavnice *riječ*, njene bliskoznačnice i njenu metonimijsku upućenost na jezik. IDEJE (ILI ZNAČENJA) SU PREDMETI prepoznajemo u idiomskoj skupini **dati (prelomiti)** riječ, zatim JEZIČKI IZRAZI SU SPREMNICI u skupini **ni merhaba (ne htjeti)** *s nekim* i DOBRE RIJEČI IMAJU DOBAR OKUS, odnosno LOŠE RIJEČI NEMAJU DOBAR OKUS u skupini **grka riječ**.

Idiomske skupine s religijskom komponentom

Idiomske skupine s religijskom komponentom pronađene u epu su: **kao za Bajram** (**kao o Bajramu**, **kao da je Bajram**), **ako Boga zna** (**ako za boga zna**), **liše mi dina**, **hajir** (**hairli**) **dova**, **za <pred> dušu** (**pred dušu**) *nekom, nečiju*, **hal i belaj**, **biti kabul**, **nema selameta**, **zaviti u crno** *nekog*, **ostao je** (**bio je**) **hatar** *nekom*, štetititi / ištetititi (kvariti / pokvariti) hatar *nekom*, **nije kome je (kako je, što je) rečeno, nego kome je (kako je, što je) suđeno**. Budući da je teren koji obuhvata "Sandžački frazeološki rječnik" Abdulaha Mušovića uglavnom naseljen muslimanskim stanovništvom, sasvim je prirodno pretpostaviti kako je to stanovništvo inspirirano svojom vjerom i duhovnim životom, a samim tim i osnovnim izvorom duhovnosti islama: Kur'anom – i da se u jeziku čuva veza s tim izvorom. S obzirom na činjenicu da frazikon čuva mnoštvo kolektivnih istina i petrificira iskustvo i život kolektiva, nezaobilazno je da se u jezičkom smislu čuva konfesionalnost ovog prostora u frazemima. Kur'an kao božija riječ korištena je u svakodnevnom životu u originalnome obliku i iz prostog razloga što pozicija arapskog jezika osigurava autentičnost božije riječi, što je jedan od osnovnih temelja islama, takav se jezički izraz i čuva u frazikonu. Historijske su okolnosti također doprinijele tome da je poznavanje arapskog jezika, u onom nivou u kojem je to zahtijevala osnovna religijska praksa muslimana, bila obavezno. Također, pojava prijevoda Kur'ana na bosanski jezik uslijedila je prilično kasno te je očuvanje leksema orijentalnoga porijekla sasvim prikladno. Zbog svega toga očekivajuće je veliki broj sastavnica ovih idiomskih skupina leksema koja se koristi u Kur'anu (din, dova, kabul, selamet itd.). Međutim, u ovoj grupi prepoznajemo i idiomske skupine proizašle iz drugih religijskih tradicija, npr., **zaviti u crno** *nekog* koje se povezuje sa odjećom nošenom nakon smrti člana nečije porodice, ali u hrišćanskim porodicama. Crnina se ne nosi kod muslimana. Ali, svejedno, u objema tradicijama crno ima jednako tužnu (nepoželjnu) konotaciju.

Adverbijalne idiomske skupine

Adverbijalne idiomske skupine su one skupine s jedinstvenom funkcijom adverba u tekstu. Među ovim idiomskim skupinama nalaze se i one koje nemaju u svoj sastav uključene najmanje dvije autosemantične riječi. Ovim se stavom donekle odstupa od određenih teorijskih radova drugih autora koji jednom od osobina idiomskih skupina smatraju i formalnu karakteristiku spoja najmanje dvije autosemantične riječi (kao npr. Josip Matešić) jer se time fond ovih jedinica znatno sužava i smješta u međuprostor, tj. označavaju se kao *nepripadajuće* čime se otvara mogućnost njihovog neproučavanja baš iz tog razloga. Mušović (1997) je u frazeološki fond uključio ove jedinice i jasno se odredio prema kriteriju "najmanje dvije autosemantičke riječi" kao sumnjivom, smatrajući ga

štetnim za fond frazeologije uopće. Knjiga Abdulaha Mušovića "Frazeološki adverbijali na materijalu ruskog i srpskog jezika" proizašla je iz takvog određenja donje granice frazeologije. Takve su adverbijalne idiomske skupine iz Ženidbe Smailagić Meha sljedeće: **<i> danju i noću (i noću i danju)**, **na gomile**, **od jada**, **nema karara**, **kolo naokolo**, **iz maha (na mah)**, **ni tamo ni ovamo** (**ni tamo ni tamo**), **u zdravlje**, **za zdravlje, kad se nebo i zemlja sastave**, **otkud je <i> došao** *otići*.

Idiomske skupine iz semantičkog polja smrti

Idiomske skupine koje smo definirali semantičkim poljem *smrti* iz korpusa su: **duša je ispala** *nekom*, **povratiti (povrnuti) dušu** *nekom*, **za <pred> dušu (pred dušu)**, **dijeliti megdan, spreman (ne želi) da pogine (poginuti)**, **ugasila se (utilila se) svijeća** *nekom, nečija*, **<pa> da umre, ne bi žalio**. Budući da je činjenica da se ljudi boje smrti i da se, referirajući na smrt, koriste raznim vrstama eufemizama, ne čudi što je u epu Ženidba Smailagić Meha mnogo načina da se progovori o smrti na posredan način. Smrt je iskonski strah čovjeka, jer time se ugrožava postojanje čovjeka u formi u kakvoj on poznaje život. Smrt narušava osnovno osjećanje čovjeka da pripada svijetu omeđenom prostorno-vremenskim koordinatama. U najranijim danima dijete stječe jednu od najvažnijih vještina za snalaženje u svijetu: ono spoznaje sebe autolokacijom i svako narušavanje autolokacije registrira kao napad na njegovo biće. Smrt je, očigledno, konačno narušavanje autolokacije – tog osjećaja koji njegujemo od trenutka prvog zraka u plućima. Ne čudi također činjenica da je veći dio ovih idiomskih skupina formiran oko religijskih uvjerenja. Među idiomskim skupinama iz ovog koncepta nalaze se i one koje ne znače doslovnu smrt, ali se njihovi koncepti poklapaju (npr., spreman (ne želi) da pogine (poginuti). Sve abrahamske religije, koje su prisutne na Balkanu, njeguju slična vjerovanja u vezi sa smrću. Pozadinska slika određenog broja idiomskih skupina, recimo, motivirana je vjerovanjem da duša izlazi kroz usta i nos pa kada se približi tim dijelovima tijela, znači da osobi predstoji skora smrt. Često se može čuti i idiomska skupina *duša mi izašla na nos* koja potvrđuje ovo vjerovanje, ali ipak ne u značenju prave smrti, nego u određenoj vrsti simulacije tjelesnog umora koji mora da prethodi smrti. Zanimljivo je problematizirati idiomsku skupinu **ugasila se (utilila se) svijeća** *nekom, nečija* kojom se označava gašenje nečijeg porodičnog stabla u potpunosti. Eufemistička priroda ove idiomske skupine više je nego način da se iskaže strah svakog roditelja. Roditi dijete znači pristati na svijet, prihvatiti njegove zakonitosti i time sebe produžiti. Strah od nestanka roditeljskog produženog bića jasno je pokazan ovom

idiomskom skupinom. "Neki autori[109] ovu vrstu eufemizama nazivaju ličnim eufimizmima, budući da su rezultat "procesa eufemizacije u ličnoj sferi".[110]

Neklasificirane idiomske skupine iz epa

Neklasificirane ostaju idiomske skupine **davati / dati <crna> jada** *nekom*, **nije mrzno** *nekom,* **u (na) muku se turio** *neko*, **nevolja je** *nekom*, **bez niđe (nigdje) nikoga (bez igdje ikoga)**, **kurvin sin**, **hude sreće**, **staviti (turiti) na vatru** *nekog*, **zakleo bi se <i prekleo>** *neko*, **bez jagluka vratiti**, **naći na munasip**, **primati / primiti nasihate**, **ni pomena nema**, **izlaziti / izaći u susret**, koje, bez obzira na to što se ne mogu klasificirati prema datim grupama u ovome radu, potvrđuju opću tendenciju određenih značenja. Npr., značenje upotrebe lekseme *crna* u značenju negativnog polariteta. Ono što je važno u vezi s ovom temom jeste činjenica da, zanemarivši filozofske rasprave o tome da li su crna i bijela uopće boje s obzirom na to da, zapravo, predstavljaju odsustvo boja i da se sve ostale boje formiraju između ova dva suprotna pola, u svim jezicima bijela i crna nalaze svoju leksikalizaciju. Dakle, bez izuzetka, svi svjetski jezici imaju lekseme kojima se obilježavaju bijela i crna. To je vrlo važan zaključak i snažan motiv koji bi trebao poziciju ovih leksema u idiomskim skupinama i ojačati i ukazati na neke univerzalije. *Vatra* se također dovodi u vezu sa silom koja mijenja tjelesnost nagore i to je čini nepoželjnom.

Zaključak

U ovome radu bilo je riječi o idiomskim skupinama koje su pronađene u epu *Ženidba Smailagić* Meha Avde Međedovića. Ekscerpirana je građa iz *Sandžačkog frazeološkog rječnika* Abdulaha Mušovića. Pobrojane su sve dostupne idiomske skupine i potkrijepljene stihovima iz epa.

Pokušaj da se sve idiomske skupine klasificiraju izrodio je nekoliko grupa. Najbrojnija među njima, sasvim očekivano, grupa je somatskih idiomskih skupina. Bilo je govora i o idiomskim skupinama nazvanim *grafrazemima,* kako bi se ukazalo na proces gramatikalizacije jednog broja verbalnih idiomskih skupina putem frazeologizacije. U korpus su također ušle i pozdravne idiomske skupine s obzirom na to da i sam *Sandžački frazeološki rječnik* otvara vrata tom sloju frazeološkog fonda bosanskoga jezika. Za određeni dio grupa korištena je metoda konceptualne analize, jer se pokazala kao najpogodnija (zoonimske idiomske skupine, metajezičke idiomske skupine). Za druge idiomske skupine

[109] Ristić, 2004., 212.

[110] Šehović – Haverić, 2017., 68.

korišten je čisto sintaksički kriterij, odnosno njihova sintaksička uloga u rečenici (adverbijalne idiomske skupine).

Istraživanje je pokazalo da se veliki dio ovih idiomskih skupina ne sreće u frazeobibliografskoj praksi koja pored bosnistike uključuje i kroatistiku i srbistiku. To je signal da se u sandžačkom dijalektu nalazi neistražni sloj frazeološkog fonda bosanskoga jezika. Ovaj je rad (samo) odškrinuo vrata u frazeološko jezičko blago epa.

Izvor:

Mušović, Abdulah: *Sandžački frazeološki rječnik*. Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović", 2016.

Literatura:

Bajraktarević, Danilo: "Novopazarsko-sjenički govor", U: *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVI, Beograd: Naučna knjiga, 1966.
Barčot, Branka: *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.
Belaj, Branimir, Goran Tanacković Faletar: *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika* (knjiga prva). Imenska sintagma i sintaksa padeža, Zagreb: Disput, 2014.
Crystal, David: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (preveli: Ivan Klajn i Boris Hlebec). Beograd: Nolit, 1998.
Dobrovil'skij, Dmitrij: *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik: Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen: Gunther Narr Verlag, 1995.
Dragićević, Rajna: *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2010.
Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Knjiga II, Zagreb, 1967., str. 455.
Ešić, Mišo: *Zašto je zabranjen bosanski jezik*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017.
Evans, Vyvyan; Green, Melanie: *Congitive Lingustic*. *An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
Fink Arsovski, Željka; Kovačević, Barbara; Hrnjak, Anita: *Bibliografija hrvatske frazeologije*. Knjiga, Zagreb, 2010.
Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1982.
Goosens, Louis. Metaphtonymy: "The interaction of metaphor and metonymy in expression for linguistic action". Cognitive linguistics, 1-3, 323-340.

Guy, *Through the Language Glass – Why the World Looks Different in Other Languages*, London: Arrow Books, 2010.
Klajić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1988.
Lakoff, George, Mark Johnson: *Metafore koje život znače* (prev. Aneta Ryznar). Zagreb: Disput, 2015.
Lukić, Zlatko: *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze*. Sarajevo: Šahinpašić, 2016.
Menac, Antica: *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.
Muftić, Teufik: *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem, 2004.
Mušović, Abdulaha: *Frazeološki adverbijali na materijalu ruskog i srpskog jezika*. Priština: Univerzitet u Prištini, 1997.
Peco, Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.
Popović, Milenko: *O frazemu i zamjenjivosti njegovih elemenata*. Iz frazeološke problematike, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1980., str. 47-49.
Rasulić, Katarina; Klikovac, Duška (ur.): *Jezik i saznanje: hrestomatija iz kognitivne lingvistike*, prev. Predrag Niketić i dr., Beograd: Filološki fakultet, 2014.
Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Novi Sad: Matica srpska/Matica hrvatska, knjiga VI, 1976., str. 685.
Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva* I. Zagreb: Matica Hrvatska, 1969.
Šehović, Amela; Haverić, Đenita: *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.
Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
Tabakowska, Elzbieta: *Gramatika i predočavanje*. *Uvod u kognitivnu lingvistiku*. Zagreb: FF Press, 2005.
Tanović, Ilijas: *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe, 2000.
Uspenski, Boris: *Ego loquens*. Jezik i komunikacioni prostor. Beograd: Akademska knjiga, 2012.
Vrljić, Stojan: "Frazeološka jedinica kao sredstvo konciznog iskaza". Književni jezik 19/4 1990)
Vujaklija, Milan: *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta, 2007.

AVDO MEĐEDOVIĆ'S FRASEMICON: *ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA* FROM THE PERSPECTIVE OF PHRASEOLOGY

Azra Hodžić-Čavkić

Summary

In this work, we have analyzed idiomatic groups found in *Ženidba Smailagić Meha* by Avdo Međedović. The corpus was taken out of *Sandžak's Phraseological Dictionary* by Abdulah Mušović. All available idiomatic expressions were set into groups.The most numerous of them, quite expected, is a group of somatic idiomatic groups. We have also introduced idiomatic groups that we have named *grafrazemi* that are suppose to indicate the process of grammaticalization of a number of verbal idiom. The idiom groups presented by the *Sandžak's Phraseology Dictionary* by Abdulah Mušović were also part of the corpus. For a certain group of groups, the conceptual analysis method was used because it proved to be the most suitable (zoonotic idiom groups, meta-language idiomatic groups). For the other idiom groups, a purely syntactic criterion, or their syntactic role in the sentence (adverbial idiom groups), was used.

The research has shown that a large part of these idiomatic groups are not found in bibliography practice in Bosnian, Croatian and Serbian linguistics practice. This is a signal that Sandžak's dialect has a special way of keeping and creating idioms. We hope that this work (just) opened the door for the research.

Key words: Avdo Međedović, *Ženidba Smailagić Meha*, frasemicon, phraseology, linguistics personality of the author

UDK 821.163.43*.09: 929 Sušić, D.

Otkriveni akcioni roman za djecu *Istočni prolaz je slobodan* (1960) Derviša Sušića

Elmir Spahić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U radu će se prezentirati pronađeni akcioni roman za djecu *Istočni prolaz je slobodan* (1960) Derviša Sušića kao dio korpusa bošnjačke književnosti za djecu socrealističke poetike. Riječ je o poetičkom osvrtu na roman koji će, u krajnjoj liniji, dokazati socrealističku idejnost preko teme NOB-a u primjeru književnosti za djecu. S tim u vezi, interpretirat će se i simulacija epskog svijeta u svijetu samih dječaka koji predstavljaju simboličku sliku novih naraštaja u socrealističkom duhu.

Ključne riječi: Derviš Sušić, bošnjačka književnost, bošnjačka književna kritika, roman za djecu, akcioni roman za djecu, socrealizam, socijalistički realizam, NOB, Drugi svjetski rat, revolucija

Rano književno djelo Derviša Sušića[1] uglavnom je slabo poznato književnoj historiji, pa tako i roman za djecu *Istočni prolaz je slobodan* (1960), uopće nije prezentiran u dosad jedinoj objavljenoj bibliografiji bošnjačke književnosti[2] dok je, tek usputno – bez ikakve interpretacije i detaljnijeg poetičkog osvrta, naveden u magistarskom radu (1980) – autorica je Diana Musafija.[3] Riječ je o socrealističkoj prozi za djecu, koja je, kroz 19 dijelova, objavljivana u časopisu *Male novine*, od 19. maja do 22. septembra 1960. godine.[4] Već u

[1] Derviš Sušić vjerovatno je najkarakterističniji predstavnik socrealizma u bošnjačkoj književnosti u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata. (Kodrić, 2012, 127).

[2] Ćeman, Mustafa: *Bibliografija bošnjačke književnosti*. Zagreb: Sebil, 1994.

[3] Musafija, Diana: *Romansijerski svijet Derviša Sušića*. Magistarski rad, Sarajevo: Odsjek za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 1980.

[4] Vrijedi spomenuti da je Sušić, također u časopisu *Male novine*, ali u periodu 1959-1960, kroz 10 dijelova objavio roman naziva *Gestapo je uzalud čekao*, koji je, ustvari, roman *Kurir* (1964).

prvom dijelu kao izdvojeno navedeno je: *Uzbudljivi roman o borbi pripadnika OZN-e sa njemačkim obavještajcem i snajperima u oslobođenom gradu*. Ovakva proza odgovara tzv. akcionom romanu za djecu.

> U akcionom romanu za djecu glavni junak je dijete ili grupa djece koja, pokrenuta nekim unutarnjim impulsom ili spletom izvanvanjskih okolnosti, stremi ispunjenju plemenitog zadatka, savladavanju prepreka i opasnosti koje on sobom nameće i potencira. (Turjačanin, 1975., 283)

Naravno, čak i nakon 1945. godine postojala su prešućivanja pa i poricanja bilo kakve posebnosti i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, što je trajalo sve do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća. Autoritet normativne poetike socrealizma podrazumijevao je brisanje kulturnih razlika. Sama socijalistička nadzorna ideja svakoj kulturnoj zasebnosti, odnosno bošnjačkoj književnosti u ovom slučaju, imperativno je nametala *strani jezik*. Bošnjačka književnost sve do šezdesetih godina 20. stoljeća bila je prekrivena mimikrijskim oblicima društveno-političke legitimacije koncepta jugoslovenske književnosti, i to zasnovanog na mitskom narativu srpske i hrvatske nacional-romantičarske književnosti 19. stoljeća. Ovo prozno ostvarenje Derviša Sušića primjer je socrealističkog romana za djecu iz korpusa bošnjačke književnosti, koja je u tim vremenima preuzimala taj *strani jezik*. I drugi bošnjački književnici tog perioda pisali su socrealističku prozu za djecu; roman *Dobijeni svijet* (1979) Zaima Topčića, romani *Dobroćudni ratnici* (1964), *Dva i po borca* (1972) i *Dječaci iz Ulice Zmaja od Bosne* (1981), zbirka priča *Drugovi* (1973) i *Prava puška (*1978) Advana Hozića, roman Nusreta Idrizovića *Ne zaboravi sviralu baćo* (1956) koji je naknadno, sa vidljivim promjenama, objavljen pod nazivom *Mrav i aždaja* (1961).

Tezu da je Sušić najkarakterističniji predstavnik socrealizma u bošnjačkoj književnosti potvrđuje i ovaj akcioni roman za djecu koji dopunjava autorov književni opus, pa je samim tim ova proza dio korpusa bošnjačke književnosti za djecu socrealističke poetike, zajedno s još jednim autorovim romanom za djecu, romanom *Kurir* (1964).

Vrijeme pronađenog romana *Istočni prolaz je slobodan* jeste konac Drugog svjetskog rata i roman je stepenaste kompozicije u kom su glavni likovi, odnosno nosioci radnje dječaci, Momo i Lutvo, koji čine kauzalni kotač u borbi partizana protiv posljednjih njemačkih snajperista koji, sa pozicija nepoznatih svima (odnosno svijetu odraslih), ubijaju partizanske oficire. To su snajperisti koje su Nijemci često ostavljali kad su napuštali velike gradove, što je predstavljalo njihove posljednje napade ili pokušaje da ugroze što više partizanskih oficira. Kao i većina Sušićevih djela, i ova, dakle, proza zasniva se na *figuri rata* (usp. Kodrić 2012: 128). U romanu su, također, prisutni i drugi likovi, poput majora, poručnika, drugih partizana, špijuna Glajsa, njegove žene Ruže, njezine majke,

Nijemaca, i sl., ali esencijalni likovi su dvojica dječaka, jer vide i pokreću ono što svijet odraslih nikako ne može. Riječ je o tipičnoj crno-bijeloj tehnici socrealističkog realizma – polaritet dobra i zla istančano je naveden – na jednoj strani su partizani, nosioci revolucije i odbrane zemlje, a na drugoj Nijemci i ustaše, njihovi neprijatelji, što je uobičajena slika realije za period 1941–1945. Zbog naglašenosti kolektivnih zbivanja i gibanja, potisnute su individualne ličnosti i dublji psihološki zahvati likova (usp. Duraković 1998: 532). Sam topos romana nije naveden, jer prezentira simboličku sliku čitave Jugoslavije u vremenu Drugog svjetskog rata, pa taj čitav topos poprima semantičku oznaku opkoljenosti koja je i dalje prijetnja za sve stanovnike.

Saobrazno stilskoj formaciji socijalističkog realizma, roman je konstruiran na četiri temeljna postupka: *partijnost, odgojnost, narodnost i tipičnost* (usp. Mataga 1987: 139). Nadalje, umnogome podsjeća na Sušićev roman za djecu *Kurir* u kojem dječak Nešo esencijalno pomaže partizanima u borbi protiv neprijatelja, također u periodu Drugog svjetskog rata. Da ne bi kreirao posve klišeiziranu prozu za djecu, Sušić u ova dva romana nije upotrijebio isti broj glavnih likova. Iako je u romanu *Istočni prolaz je slobodan* grad zvanično oslobođen od neprijatelja, partizanski oficiri i dalje stradaju, a tako roman i počinje – nečujnim pucnjem koji usmrćuje komesara, što znači da grad, ustvari, i nije oslobođen, jer smrt i neprijatelji i dalje vrebaju. Trenutku u kojem komesar, pogođen metkom, pada s konja svjedoče Lutvo i Memo, ali bez spoznaje da je ikako ranjen, jer je pucanj nečujan.

Dodatna drama tokom čitavog romana uvjetovana je Lutvinim otežanim prisjećanjem najvažnijih detalja, odnosno onoga šta je vidio a što je ključno u pronalasku njemačkih snajperista.[5] Bez te otežavajuće okolnosti, radnja u romanu bila bi isuviše jednostavna i jednostrana, monotona i već pročitana, pa je Lutvina trauma iskorištena kao konstantno odgađanje u pronalasku snajperista. Sve to dodatno obogaćuje akciju, koja postaje bitni konstituens fabule (usp. Turjačanin 1975: 284). Tako je njegova trauma dodatna *prijetnja* rješavanju te misterije. Lutvo je zbog toga mnogo značajniji lik za radnju romana od Meme, jer njegovo sjećanje kreira slijed presudnih događaja. Njegova prisjećanja, ustvari, mogu ili ne mogu spasiti živote. Nakon što strada još jedan oficir, major upravo od Lutve saznaje da se snajperista vješto sakriva u muslimanskom groblju, pa brže-bolje kreće u potragu. U romanu je, dakle, prezentirana bitnost i mlađih naraštaja, čak i u očima odraslih, pogotovo kad ranjeni oficir još na samrti majoru naglašava da mu Lutvo ima nešto veoma važno kazati ili kad na samom kraju romana komesar želi vidjeti *svoje drugove*, dječake. Autor je u čitavome djelu pokazao

[5] Razlog Lutvinog teškog prisjećanja jesu batine od ustaša, što predstavlja ratnu traumu samog dječaka. Sušić čak tri puta naglašava dječakovu nesreću.

uvažavanje partizana prema dječacima, što je bio postupak / pokušaj podražavanja stvarne partijnosti u svim društvenim odnosima starijih i mlađih generacija; postupak podražavanja stvarnosti preko same književnosti, koja je u socrealizmu postala sredstvo, jer je takvu stvarnost htjela prikazati kao *tipičnost*. Sve, dakle, četiri odlike socijalističkog realizma (narodnost, tipičnost, partijnost i odgojnost) Sušić je ukoričio i u romanu za djecu. Sami pogledi dječaka na svijet odraslih koji najprije predstavljaju partizani konstruirani su na kultu herojstva i odbrane zemlje, čemu se i dive, pa žele imitirati svijet odraslih i približiti mu se koliko god je to moguće. Riječ je o njihovoj *simulaciji epskih heroja*, imitiranja svijeta odraslih, jer i oni žele biti dio povijesti koja se temelji na velikim događajima i herojima, ali i ne samo to – dječaci su nosioci narednih naraštaja socijalističke ideje i reprezent socijalizma koji se treba nastaviti i koji predstavlja sigurni napredak. Monumentalizam, specifičan socrealizmu, tako je opstojan i u romanu za djecu. Nadalje, Lutvo i Momo i pored slika ranjenih i ubijenih partizana ne odustaju od svojih nakana, ne plaše se takve stvarnosti, već žurno žele pomoći u misiji da konačno oslobode grad od njemačkih vojnika / snajperista, ali i ustaša. Oni predstavljaju *idealni kolektiv*, socrealistički. Zbog toga i jesu reprezenti *epskog svijeta* iz pozicije dječaka, ali taj svijet im nikad ne ostaje dalek i nemoguć, već stvaran, opipljiv i dokučiv, jer oni s vremenom, odnosno zaslugama, i postaju pomoćnici partizanima, pa čak i veoma bitni junaci bez kojih bi misija konačnog oslobađanja grada bila posve nemoguća. Sama relacija djeca – odrasli nije kreirana i opisana tako da bi izgledala daleka i nepodudarna, antitetična, već čini svijet saradnje i komunikacije, dosluha, koji na kraju donosi i konačnu pobjedu, i to kolektivnu, odnosno revolucionarnu.[6] Muškocentrična slika svijeta itekako je preplavila čitavu priču, jer je u njoj u najvažnijim crtama, odnosno likovima opisan samo muški svijet – likovi koji predstavljaju partizane isključivo su muškarci, bez ijednog spomena, čak i usputnog, partizanke, a ženski likovi postoje samo u liku Glajsove žene i njezine majke. Od ta dva lika jedino je Ružin lik značajno opisan, i to kao projekcija histeričnosti i zablude, čak kao neko ko uopće ne utječe na dinamiku zapleta i raspleta radnje. Njezin lik postavljen je kao lik koji ne pomaže u procesu ispitivanja i traganja za Glajsom. Ne postoji tipičan primjer ženskog lika, partizanke. Štaviše, važni konci u svim segmentima radnje romana pripadaju isključivo muškim likovima.

I Sušić je, dakle, htio kazati da i sama književnost za djecu, poput realije koja se najviše ticala opće revolucije i rata, mora i treba govoriti o tom Drugom svjet-

[6] U ovom primjeru djeci nisu protivnici svi odrasli, već isključivo neprijatelji koji su Nijemci i ustaše, dok su partizani njihovi najprisniji prijatelji, iako su iz svijeta odraslih. (usp. Turjačanin, 1975, 284)

skom ratu, povijesnoj i revolucionarnoj stvarnosti koja se ne tiče samo odraslih, već i najmlađih. I socrealistička proza za djecu crpila je građu iz prošlosti socijalističke revolucije i NOB-a. To je književnost koja odgaja omladinu u duhu borbenosti i želje za izgradnjom socijalističkog društva.

> Kada su feudalni poredak, i poslije, buržoazija u periodu svog procvata mogli da stvore umjetnost i književnost koje su podupirale nastajanje novog poretka i pjevale slavospjeve njegovu procvatu, onda smo mi, novi socijalistički poredak, kao utjelovljenje svega najboljega u historiji ljudske civilizacije i kulture, utoliko prije u stanju da stvorimo najnapredniju književnost na svijetu, koja će ostaviti daleko iza sebe najbolje primjere stvaralaštva starih vremena.
>
> (Ždanov, 1945, 45-46)

Ta književnost prezire dekadentna prenemaganja o umjetničkoj slobodi jer ima mnogo važnija posla: mora aktivno sudjelovati u socijalističkoj revoluciji. Književnost socijalističkog realizma aktivni je činilac promjena. Jedan od njezinih najvažnijih zadataka jeste stvaranje borbene, partijski svjesne omladine, omladine koja će jednog dana biti stanovnik novog svijeta.[7] Stvarnost narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije nije prošlost, već se veličinom svojih moralnih pregnuća obnavlja u svakom novom naraštaju, postaje dio svijesti, misli i čina mladih. Takve poruke pretežno su prenosili i sami učesnici NOB-a, poput samog Derviša Sušića.

Odnosno, kako je to isticao i sam Lenjin, književnost je trebala pamtiti tzv. *porođajne muke* socijalizma, što i jeste idejnost ovog romana za djecu. U ovoj je, dakle, prozi, kao i u romanu *Kurir*, povezao svijet mladih i starih, ali ne samo deklarativno, već tako da oni ovise jedni o drugim – tačnije: da u ovom romanu svijet odraslih ovisi najprije o zapažanjima Lutve i Mome, odnosno o Lutvinim sjećanjima. Za oba romana (*Istočni prolaz je slobodan* i *Kurir*) vrijedi teza da su nastali iz volje za iskazom, svjedočenjem i osvjedočavanjem opće revolucionarne volje.[8]

U samome djelu postoje dvije naratološke pozicije – prvo se Lutvo sjeća razgovora jednog civila s Nijemcima, da bi na kraju svima rekao da je civil bio Jozef Glajs, vlasnik kafane koju je posjećivao njegov otac, kao i Momin. Druga, pak, naratološka pozicija u vezi s tim jeste pozicija sveznajućeg pripovjedača koji u priči naknadno opisuje samoga Glajsa koji se doselio u grad odmah poslije Prvog svjetskog rata i kome je suđeno zbog nekog smaknuća. Riječ je o sinu vojvođanskih Nijemaca, koji je sarađivao sa Gestapovcima i koji svakog mjeseca za špijunski posao dobija svežanj novčanica. Ista pozicija naratora, prije nego to doznaju dječaci i partizani, otkriva i to da je vodič Gestapoa pozvao

[7] Ždanov, 1946., 32.

[8] usp. Idrizović, 1989., 57.

Glajsa i upoznao ga s posljednjim obavještenjem – s jednim ustaškim oficirom rasporedit će dvojicu najboljih njemačkih snajperista i jednog ustaškog po najskrovitijim mjestima istočne periferije grada i oni će sa tih pozicija četiri dana ubijati samo vojnike s odličjima. Svake noći po njih je dolazio Glajs koji ih je vodio do Štaba. Čim major, zahvaljujući Lutvinim informacijama, posjeti Glajsovu kafanu i privede njegovu ženu Ružu, čija majka odlazi u podrum, koji je bio Glajsovo skrovište, i kori ga govoreći da je on kriv zbog tog što su priveli njezinu kćer, Glajs je ubija dugim nožem. Otkriće neprijateljskih pozicija partizanima ne bi bilo dokučivo bez pomoći dječaka, što ih zbog toga i čini herojima – uprkos na prvi pogled vještim i mudrim pokušajima partizana da otkriju pozicije snajperista, rezultata nije bilo. To vojnu strategiju i takav diskurs u ovom romanu za djecu predstavlja kao nedovoljnu, pa tronizira najprije dječiji svijet i zapažanje dječaka Lutve, čak i pored njegove traume. Tako dječija znatiželja, želja za dokazivanjem u svijetu revolucije koje se ne plaše, postaje najvažniji segment u čitavom procesu otkrivanja neprijatelja, pored toliko moćne i oružane partizanske vojske, odnosno svijeta odraslih, ipak su dječaci najzaslužniji za pobjedu protiv neprijatelja.

Igra u dječijem svijetu u ovom romanu nije omogućena, jer je tema egzistencijalna, povijesna i revolucionarna, pa je sama stvarnost dječaka lišena igre, što je uzrokovano samim ratnim stanjem, odnosno težnjom da se grad konačno oslobodi neprijateljskih očiju/vojnika. To je *humana motiviranost*. U svijet dječaka autor je sintetizirao socrealističke paradigme, čitavu revoluciju, jer Momo i Lutvo kao nagradu za pomoć ne dobijaju uobičajene dječije nagrade, igračke, već obilježja samog rata i revolucije – opasač, titovke (kape) i sl.

Slika partizana u ovom romanu posve je uređena i harmonična, pogotovo etički, jer narator partizane opisuje kao etički uređene, koji imaju doista human pristup neprijateljima zarobljenicima, pogotovo civilima. S druge strane, da bi naglasio crno-bijelu tehniku, neprijatelje je opisao kao nečasnu masu koja ubija civile i djecu, jer je socijalistički realizam u romanu pored monumentalnog junaka, u ovom slučaju riječ je o množini, Lutvi i Memi, morao ići i stereotipizirani lik negativca, za šta je primjer sam špijun Glajs.

Sam kraj romana donosi dvije pobjede – jednu opću, kolektivnu i narodnu, a drugu individualnu, Lutvinu. U prvoj je riječ o konačnoj pobjedi nad neprijateljima, jer je grad posve oslobođen od snajperista, a u drugoj o Lutvinom pobjedi nad zaboravljanjem, čemu je najviše doprinio očinski pristup majora prema njemu, zbog čega je dječak u miru pobijedio svoju najveću manu, koju je također uvjetovao sam rat. No, obje te pobjede se dotiču, čineći tako neraskidivu vezu.

Zaključak

Iako je Derviš Sušić jedan od značajnijih bošnjačkih književnika, njegov književni opus ipak nije posve istražen, što je ovaj rad to i potvrdio. Akcioni roman za djecu *Istočni prolaz je slobodan*, objavljivan kroz 19 dijelova u časopisu *Male novine* 1960. godine. nije naveden u dosad jedinoj objavljenoj bibliografiji bošnjačke književnosti autora Mustafe Ćemana (1994). Roman je tek usputno naveden (nije interpretiran niti mu se posvetila detaljnija pažnja) u magistarskom radu (1980) – autorica je Diana Musafija. Riječ je o tipičnom socrealističkom djelu za djecu crno-bijele tehnike, u kom narator, ustvari, oponaša socijalističku stvarnost, prezentirajući sami konac NOB-a u gradu koji simbolički predstavlja čitavu Jugoslaviju. *Partijnost, odgojnost, narodnost i tipičnost*, kao temeljne odlike socrealističke proze, ukoričeni su u ovoj prozi za djecu. Kao u romanu za djecu *Kurir* (1964), svijet djece prezentiran je u vremenu i prostoru Drugog svjetskog rata. Lutvo i Memo jesu paradigma socrealističkog svijeta djece – suštinski pomažu partizanima u otkrivanju njemačkih snajperista koji ubijaju partizanske oficire. Dječaci, koji simuliraju velike heroje, tipični su arhetipi novih naraštaja koji *pamte* socijalističku ideju, pa predstavljaju i simbol kulture pamćenja. Ovaj roman za djecu još jedan je u nizu socrealisitičkih romana za djecu iz korpusa bošnjačke književnosti, pored autorovog romana *Kurir*, ali i romana Zaima Topčića, Advana Hozića i Nusreta Idrizovića.

Izvori:

Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (1), *Male novine*, god. V, br. 199, Sarajevo, 1960., str. 6-7.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (2), *Male novine*, god. V, br. 200, Sarajevo, 1960., str. 6-7.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (3), *Male novine*, god. V, br. 201, Sarajevo, 1960., str. 6-7.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (4), *Male novine*, god. V, br. 202, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (5), *Male novine*, god. V, br. 203, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (6), *Male novine*, god. V, br. 204, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (7), *Male novine*, god. V, br. 205, Sarajevo, 1960., str. 11.

Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (8), *Male novine*, god. V, br. 206, Sarajevo, 1960., str. 8.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (9), *Male novine*, god. V, br. 207, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (10), *Male novine*, god. V, br. 208, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (11), *Male novine*, god. V, br. 209, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (12), *Male novine*, god. V, br. 210, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (13), *Male novine*, god. V, br. 211, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (14), *Male novine*, god. V, br. 212, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (15), *Male novine*, god. V, br. 213, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (16), *Male novine*, god. V, br. 214, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (17), *Male novine*, god. V, br. 215, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (18), *Male novine*, god. V, br. 216, Sarajevo, 1960., str. 11.
Sušić, Derviš: “Istočni prolaz je slobodan” (19), *Male novine*, god. V, br. 217, Sarajevo, 1960., str. 7.

Literatura:

Ćeman, Mustafa: *Bibliografija bošnjačke književnosti*. Zagreb: Sebil, 1994.
Idrizović, Muris, Jeknić, Dragoljub: *Književnost za djecu u Jugoslaviji*. Sarajevo: Književna zajednica Drugari, 1989.
Mataga, Vojislav: *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma*. Zagreb:Grafički zavod Hrvatske,1987.
Musafija, Diana: *Romansijerski svijet Derviša Sušića*. Magistarski rad, Sarajevo: Odsjek za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 1980.
Turjačanin, Zorica: “Roman za djecu sa tematikom iz narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije napisan na srpskohrvatskom jeziku”, u: N. Miljanović, ur, *Treći program Radio Sarajevo*, IV, br. 10 (1975), 283-296.
Ždanov, Andrej Aleksandrovič: *Referat o časopisima ‘Zvijezda’ i ‘Lenjingrad’*. Beograd: Zagreb:Kultura, 1946.

DISCOVERED ACTION NOVEL FOR CHILDREN *THE EASTERN PASSAGE IS FREE* (1960) BY DERVIŠ SUŠIĆ

Elmir Spahić

Summary

In the paper will present the discovered action novel for children *The Eastern passage is free* (1960) by Derviš Sušić as a part of the Bosniak literature corps for children of soc-realistic poetics. This is poetic review of a novel that, ultimately, will prove soc-realistic idea through the theme of the National Deliberation War on example of literature for children. In this regard, it will be interpreted the simulation of the epic world in the boys' world as symbolic images of new generations in the soc-realistic spirit.

Key words: Derviš Sušić, Bosniaks literature, Bosniaks literary criticism, novel for children, action novel for children, soc-realism, socialist realism, National Deliberation War, The Second World War, revolution

UDK 821.163.43*.09:
929 Mahmutefendić, S.

Mahmutefendićev postmodernizam i epohalni kontekst[1]

Alija Pirić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U kontekstu bosanskohercegovačkog i bošnjačkog, pa i evropskog postmodernizma, Sead Mahmutefendić je pravo osvježenje i iznenađenje. On je virtuozan autor koji vlada teorijskim diskursom jednako kao i strukturama i poetikom postmodernističkog romana. U njegovim romanima različito se realizira poetika postmodernizma; ona je ogromna, od, naravno, realizacije *ratnog pisma* u romanu *Kao na filmu* (2001.) dok traje *tragedija bošnjačkog naroda*, preko unutrašnjih ispitivanja visokomodernističke potrage za *slobodom* u *Demonima*, pa sve do propitivanja *tekstualnosti* u *Kelvinovoj nuli*, te u romanu *Zezanje Salke Pirije,* njegovom najuspješnijem djelu, u okviru razmatranja historiografske metafikcijske proze i postmodernističkog postupka.

Ključne riječi: Sead Mahmutefendić, bošnjačka književna kritika, postmodernizam

Zašto Mahmutefendićev postmodernizam i zašto njemu treba tražiti kontekst? Zar se zaista može nazvati Mahmutefendićev postmodernizam. Kao da kažemo Mahmutefendićev problem izdvojen od drugih i drugačijih i zašto problematizirati nešto samo po sebi? Pojava Seada Mahmutefendića u bošnjačkoj literaturi vezuje se za kraj stoljeća, a to se vrijeme kod nas može nazvati traganjem za pitanjima novog odnosa književnosti i stvarnosti. Neko je nekada rekao da sve, ipak, skonča u literaturi i "ne može se nikako izgubiti ono što se doživi". Jednostavnije rečeno, nije moguće "proći kroz jednu traumu ili grijeh, a da se ne pojavi makar u snu". Književnost je zbilja jedna

[1] Ovaj rad je izlaganje sa naučnog skupa "Moderni heretički apokrifni spis o predapokalipsi: književno, esejističko i publicističko djelo Seada Mahmutefendića", koji je održan 23. juna 2012. u Bošnjačkom institutu, a u organizaciji BZK "Preporod" iz Sarajeva.

vrsta antropološkog sna, možda ljudska sinteza svih pojava mišljenja i djelanja i sve sile ljudske i jezičke imaginacije. U književnosti se kao i u snu, zbilja, kristalizira i metaforički i metonimijski imaginativno izražava minulo iskustvo svijeta, ispoljavajući se na dvije razine: *u ravni slike i u nivou jezika*. Adornom je jednom prilikom, čini mi se, rekao kako nema smisla gubiti vrijeme s onim ko nije propatio.

Minulo je iskustvo za Seada Mahmutefendića bilo u proteklih nekoliko decenija apsolutno tragično i sve zajedno poprimilo je razmjere apokaliptičnog životnog i duhovnog sunovrata, prijeteći rušenjem same strukture ličnosti. Nije u pitanju samo individualna Mahmutefendićeva trauma i loše životno iskustvo, nego je možda važnija nacionalna i društvena stvarnost, koja je zaprijetila kolektivnim nestankom i nacionalnim poniženjem najvećeg stepena. Prijetila je opasnost rušenja životnog, kulturnog i općenito duhovnog potiranja jednog naciona i njegovog bića, pa se u dobra doba može govoriti o jednoj novoj historijskoj ruševini, koju će valjati popravljati iz temelja. Takva akumuliranost individualnog i kolektivnog grozomornog iskustva i kosmičkog poniženja, takva trauma individualnog i kolektivnog sna, našla je nužno jezički i književni izraz u literaturi Seada Mahmutefendića. Tako će kontekst u Mahmutefendićevom slučaju postati tekst. Tako će sva sila tragičnih empirijskih i misaonih činjenica, oplemenjena jezičkom imaginacijom samoga pisca, postati priča, pripovijetka ili roman. Stavimo li sada sve to Mahmutefendićevo nastojanje u kontekst bosanskohercegovačkih književnosti, možemo govoriti o novom talasu u bh. književnostima, koji radikalno redefinira i dekonstruira dojakošnje razumijevanje društvene funkcije književnosti općenito. U takvoj se situaciji, bolje, u takvom kontekstu, nanovo se revitalizira, a to je u Mahmutefendićevom djelu, bjelodano, potisnuta funkcija književnosti kao etičkog korektiva i obnavlja katarzična funkcija pisanja, kao iskupljenja i očišćenja.

Teorijski koncept autonomije književnosti i vrijeme apsolutno autonomnog statusa književnosti, a teorija je uvijek znak nekog empirijskog problema, veli Teri Iglton (Eagleton Terry), definitivno je iza nas. Međutim, na njega se ne treba baciti kamenom, jer je teorijski koncept doprinio dubinskom razumijevanju teksta i učinio da vidimo kako je književni tekst modelativni sklop naročite vrste. Istovremeno, taj koncept je potisnuo na sekundarnu poziciju razumijevanje odnosa između teksta i svijeta. Teorijski koncept je, ipak, očuvao umjetnost u teškim ideološkim vremenima i poslije svega mogli bismo reći kako je to bilo vrijeme *lukavstva uma*, u kome se opiranjem ideologemama i svim drugim oblicima banalizacije dopustilo da se o društvenoj stvarnosti progovori koliko-toliko kritički. Danas, čini se, svjedočimo posljednjim mohikancima prosvjetiteljstva, koji još sebe i svoje djelo vide kao savjest čovječanstva, epohe, kao one moralne

žrece, koji govore glasom cijelog naroda. Književnost definitivno mijenja svoj društveni status i smisao postojanja te postaje beznadežno spora u odnosu na svakodnevne komunikacije, i njezina važnost se topi u općoj tradicionalista.

Eto, upravo su na toj kritičkoj tačci stanja književnosti, odnosno njezina konteksta, sučeljavaju se, reflektuju najrazličitija trenja, procesi, drame i sve ono što se običnom pojavnom slikom ne primjećuje ili traži ozbiljnije promišljanje pitanja poetičkog shvatanja književnosti, kako kod pisaca, isto tako kod kritičara i čitalaca. Takvo je promišljanje, u našem slučaju, limitirano unaprijed monološkim tipom kulture, a takav je tip dominantan u balkanskim okvirima, i ne samo balkanskim. A Mahmutefendićevom djelu je zadat takav kontekst, u kome se u epsko-patrocentričnom razumijevanju svijeta postavlja maksima: ja sam Norma, a svi drugi su Drugi.

U takvim odnosima se pojava književnika, a Mahmutefendić spada u tu inkriminiranu grupu, koje ne obavezuju nikakav oblik unaprijed zadate ideološke priče, uspostavlja odnos "gluhih telefona" u kojem svi pričaju a niko nikoga ne sluša. Ovaj je "sukob" koji se ne vidi i ne čuje, ali proizvodi posljedice. Ovo sučeljavanje vrši se kako u književničkim, isto tako u kritičarskim krugovima, kao sukob *starih i novih*, ili – bolje – sukob između tradicionalista i postmodernista. Nažalost, razlozi takvom sukobu ne dižu se nikad u ravan argumentiranog sučeljavanja estetičkih i poetičkih činjenica, nego se vulgariziraju pitanjem moći, utjecaja, dominacije i književne vlasti i što je najgore pitanjima dominacije i validnosti ovog ili onog književnog koncepta.

Najveću moguću uslugu književnosti u posljednjih dvadeset godina napravila je politika. Ne treba javno reći činjenicu da je književnost i kulturu "pustila niz vodu". Drugim riječima, politika je postala ravnodušna na književna i općenito kulturna zbivanja. Time je prozvela, barem u bosanskohercegovačkim okvirima, gdje je politička zainteresiranost bila mjera vrijednosti nekog djela, dakle, time je prozvela vrijednost nekog djela i sveopću čitalačku ravnodušnost.

Današnju politiku ne zanima književnost; danas možete napisati što god hoćete, biti kritičar sistema na sve moguće načine, niko se neće ni osvrnuti na tvoju priču. Ne postoji knjiga koja će prozvesti bilo kakav politički zemljotres ili posljedice. Naprosto, nije više ništa važno što politika nije "pomilovala po kosi". Prema tome, književnost više nema danas snagu socijalnog i etičkog korektiva, što je starijim književnicima podgrijavalo uvjerenje o njihovoj važnosti. Društvena funkcija književnosti danas ne postoji. Generacija pisaca, kojoj pripada Sead Mahmutefendić, nema više tih iluzija, za razliku od tradicionalista, koji još vjeruju u tu društvenu ulogu književnosti. Oni se još živo sjećaju cijelih štabova dežurnih badaca, koji su pomno čitali svaki redak. Zamislite kako takvi postupci podgrijavaju misao o važnosti književnosti i književnika. Takav promi-

jenjen status i smisao književnosti zahtijeva promjenu načina kritičkog govora, promjenu tipa interpretacije i načina vrednovanja.

E, sad, šta je tu dobro? Politika je oslobodila književnost tog odnosa vlast-književnost, što je često produciralo nesporazume, pa je knjiga bila dobra i čitana, jer je osporavana/zabranjivana od vlasti ili je hvaljena pa je stoga imala tržište. A to su, ipak, neknjiževne činjenice ili su književne činjenice potiskivane na sekundarnu poziciju zarad ideoloških, socijalnih i drugih. Tim je činom oslobađanja, književnost ostavljena samoj sebi i vlastitim vrijednostima/slabostima, a samim tim okrenuta traženju nekog novog puta.

U takvom odnosu snaga, piscima ne ostaje ništa drugo nego da se međusobno spore do potpunog i definitivnog nerazumijevanja o činjenici da pisci različitog iskustva i obrazovanja različito čitaju, u radikalno suprotstavljenim stavovima, znakove svijeta i različito vide književnost i njezinu ulogu u društvu. Tradicionalistima se unaprijed ne dopada ta nova književnost, ako je to uopće književnost, govore uglas. Pojmovi *postmodernizam i postmodernisti* danas se, s jedne strane, komentiraju podrugljivo, a s druge, pozitivno, oboje u radikalno suprotstavljenim stavovima bez ikakvog izgleda da se približe**.**

Misliti svijet drugačije, a Mahmutefendić to radi za umjetnost, a to znači i za književnost, činjenica je od neprocjenjive vrijednosti, jer je književnost upravo pozvana da priziva, njeguje i legitimizira drukčija mišljenja i brani pravo na razliku, a ne da inkriminira i delegitimira**.**

Izgleda kako još nije ugasla stara navika i stara želja, u našem književnom kontekstu, da se ima tapija na prosuđivanje i da takvo mišljenje dominira, a pri tom zaboravljaju kako je u postmodernizmu "svaki čovjek centar svijeta" i da nema više spoljnog centra društvene moći, *Velikog Inkvizitora*, kako ga zovu, koju je pribavljala politika i vlast.

Na drugoj strani, suvislim se čini pitanje kakvi su dometi postmodernizma, koji podrazumijeva autorefleksiju i multiplikaciju znanja obrazovanog pisca, u balkanskom, a time i u bh. okruženju, koje ima ozbiljnih problema s najelementarnijom pismenošću. Istovremeno, prije nekoliko dana u dnevnoj štampi je objavljena vijest o zatvaranju knjižare u strogom centru Sarajeva, jer nije mogla pokriti troškove poslovanja zbog malog broja prodatih knjiga. Šta se događa s čitaocima, ne u provinciji, nego u Centru? Ili više nema Centra? Izvjesno je kako ovdje nema epohalnog konteksta, koji omogućava postmodernističku umjetnost, pa se takvi stvaraoci uglavnom prešućuju u nadi kako će sve to jednom proći, a dotle treba se praviti kao da to i ne postoji. Pri tome se zaboravlja kako će oni, postmodernisti, reći posljednju riječ o njihovom vremenu. Izostanak, ali potpuni izostanak čitalačke publike, ili bolje rečeno, odbijanje čitaoca da učestvuje u realiziranju i kodiranju književnog djela, sasvim potkida i reducira književnosti svaku namjeru uspostavljanja bilo kakvog cilja i smisla. Književnost je u takvim

okolnostima jedva osuđena na preživljavanje u posve ograničenim i krajnje fragmentiranim krpicama duha, u onim lokvicama nade u bolja vremena.

Otuda, za Mahmutefendića, biti postmodernistički pisac znači ugasiti svaku iluziju da će književnost nešto polučiti, nešto reći, jer kada govori književnost, malo je ko sluša, zapravo, niko ništa ne sluša, jer riječi ne znače ništa, svi klize po površini. Osim toga, mi se u bh. kontekstu srećemo s piscima koji revitaliziraju i uvode u praksu književne i poetičke modele, koji ne dolaze, kako biste pomislili iz devetnaestog stoljeća nego su takvi novonađeni modeli reprezentanti srednjovjekovne matrice književnog stvaranja.

Čitajući takve anahronizme, danas čovjek povjeruje kako se ovdje nije ništa dogodilo već pet stotina godina, kako mi, zapravo, ne da nismo apsolvirali romantizam, realizam i modernu, nego kao da nismo pročitali ništa od Šeherezade. Ti naši velikani pisane riječi još, u takvim jalovinama, produciraju idealnu, harmoničnu sliku svijeta, kao da se u Evropi nije pojavio Baudelaire, Verlaine, Rimbaud i ini i kao da su oni pjevali ušima začepljenim voskom. Takvima je još uvijek važnija činjenica da je Ćatić pio rakiju, nego što je, ovdje na Balkanu, čuo i čitao evropske moderniste i pokušao ih slijediti.

Šta onda tu mogu uraditi postmodernistički pojmovi metanarativnosti, autorefleksivnosti, detronizacije velikih "historijskih istina" i velikih naracija, intertekstualnosti itd.? Ništa! I manje od toga.

Svako vrijeme, pa i ovo naše, mora imati svoju književnost. Drugim riječima, ako to vrijeme odaje sliku reda i harmonije, treba naći književna sredstva kako će se to stanje reflektirati. Isto tako, ako je pred nama haos, onda treba sredstva i način pisanja prilagoditi toj činjenici da se pokaže haotična slika stanja.

„Čovjek može da govori jedino o onome što mu je pred očima, a sada je to samo zbrka", zapisat će Beckett. "Naći formu koja se prilagođava zbrci, to je u ovom trenutku zadatak umjetnika".

Ako mi uporno odbijamo da ne vidimo zbrku nego sve jednako crtamo srušeni most u svoj njegovoj ljepoti, onda nije čudo što Mahmutefendićevo djelo i djela svih koji vide tu zbrku, ostaju bez rezonance na svim nivoima**.**

Sve to zajedno i sve ono što nismo spomenuli, formira posljednjih dvadesetak godina kod nas jednu antiintelektualnu klimu u kojoj je posve prirodno, ne samo poricanje postmodernizma i postmodernističke umjetnosti, a time i njihovo ignoriranje, nego odbijanje svakog novog oblika mišljenja, novog modela kulture u uslovima jedne statičnosti i samodovoljnosti male kulture. A prihvatanje novih oblika ne znači samo promjenu i uzajamno prožimanje kulturnih modela, nego znači, prije svega, promjenu sebe, načina mišljenja i delanja da bi se koliko-toliko ostalo u općim tokovima evropskog okruženja, praktično, da bi se ostalo u životu.

Tako smo došli do nevesele slike o sebi i svome karakteru autarhične i zatvorene male, naše kulture, koja je u nekom historijskom trenutku povjerovala kako je dohvatila vrhunce i tu zakovala sliku o vlastitoj veličini i samodovoljnosti, pa sve do danas ostala, s ponosom, zagledana u prašnjavu fotografiju na zidu kao udovica u povećanu sliku svoga plemenitog i nikad zaboravljenog domaćina. Kada bi ona prihvatila promjene i novine, istog bi trenutka slika pala sa zida, a to bi onda, je li, bio kraj svijeta. Ne bi ništa bilo tragičnije i pogubnije nego kada bi sada Sead Mahmutefendić i njegovi sapatnici, zbog svega ovoga, povjerovali da nema smisla kucati na zatvorena vrata.

MAHMUTEFENDIĆ'S POSTMODERNISM AND EPOCHAL CONTEXT

Alija Pirić

Summary

In the context of Bosnian-Herzegovinian, Bosniak, and European postmodernism, Sead Mahmutefendić is a real refreshment and surprise. He is a virtuous author who rules the theoretical discourse as well as the structures and poetics of a postmodernist novel. In his novels, has differently realized the poetics of postmodernism; it is a huge, of course, from realization of a *war letter* in the novel *Kao na filmu* (2001), during the *tragedy of the Bosniak people*, through internal investigations of the high-modernist search for *freedom* in *Demons*, up to the questioning of *textuality* in *Kelvinova nula*, and also in the novel *Zezanje Salke Pirije*, his most successful work, within the framework of the review of historiographical meta-fiction prose and postmodernist process.

Key words: Sead Mahmutefendić, Bosniaks literary critique, postmodernism

UDK 821.163.43*: 929 Talić, A.

Na pjesničkim obroncima Amira Talića[1]

Vojislav Vujanović (1937-2018)
Sarajevo

Već od prvih svojih pjesničkih izričaja Amir Talić je ispoljio stvaralačke nemire, koji su ga motivirali da potraži nova izvorišta za svoju inspiraciju i nove sintaksičke formulacije. Njegove su se sintagmatske cjeline temeljile na uneobičajenim leksičkim spregovima, asocijativnim prizivima udaljenih značenjskih silnica, čijim je sadjejstvom energija oblikovan govor koji je skretao pozornost pjesnika sa svijeta predmetnog, koncentrirajući pažnju na sopstvena unutarnja duhovna previranja, emotivna stanja. Ovakve misaone preokupacije usložnjavale su njegov odnos sa svijetom izvan sebe, oslobođen uzročno-posljedične pojednostavljenosti ili deskripcija njegovih pojavnih formi kao izvorišta inspiracije. Svoju poetiku je zasnivao, i u toj ranoj fazi svoga pjesničkog zrenja, na traganju za kompleksnijim pitanjima sopstvenih stanja i proživljavanja svijeta u sebi i svijeta oko sebe. Središnje izvorište njegove pjesme postala je njegova duša, još nejasno domišljena, ali dovoljno vidljiva da se svijet, pun unutarnjih oprečnosti koje se ne daju svesti u ustaljene sintaksičke strukture, preko nje prenese u pjesnički govor koji se mora zasnovati na sintagmatskim parabolama tih oprečnosti. Govor, u svojoj svedenosti, poprima formu gnomskog izričaja. Veoma je to vidljivo u kratkoj pjesmi *Splet*:

Naše su ruke bilja
Duše korijenja
Prašnici magla jutra
Snoviđenje ležaj

Zagonetno i mistično se pojačavaju kroz odbacivanje interpunkcija. I sve je to obznanjeno već u naslovu prve njegove pjesničke zbirke *Paoci uma* (1980). I ništa se od te zagonetnosti ne gubi ni onda kada prihvati i širinu klasične poetske sintakse, ali se pojačava komponenta mističnog koja se oslobađa iz leksema koje izlaze iz svoje leksičke jednoznačnosti i poprimaju karakter simbola. Ono, pak,

[1] Ovaj tekst je objavljen u knjizi Amira Talića: *Potkov za sreću.* Beograd: Industrija knjige, 2018., str. 11-38. (predgovor i odabir pjesama Vojislav Vujanović)

što izbija u prvi plan, jeste pročišćeniji pjesnički iskaz, punija iskazna snaga, uočljiviji nemir koji se useljava u osnovno izvorište njegove inspiracije – dušu. Takvih nekoliko pjesama nalazimo i u ovoj njegovoj prvoj zbirci, kao što su: *Kiše te dovode*, *Budi slijepi miš*, *Ni moje više nije moje*, *Najezda slijepih miševa* i antologijska pjesma, dovedena do vrhunca mističnog, *Odlutale slutnje*.

Ali mistično, koje se rađalo iz zagonetnog, a zatim zagonetno utopilo u svoju rapsodičnu pjesničku formu koja je, bar za trenutak, nadvladavala gnomsko, počelo je svoje značenjske poticaje usmjeravati ka drugom polu – polu ironijskog! Bila je to gotovo logička razvojna linija njegove inspiracije, koja se otjelovljivala iz iskošenog ugla u sagledanju svijeta. Ta iskošenost se, u prvim stihovima, očitovala u vidu izvjesne tronutosti, ali se kasnije izoštravala i poprimala određeno ironijsko sazvučje sa sazvučjem mističnog. Sve ovo govori veoma ubjedljivo da se Amir Talić, već od prvih svojih stihova, obznanio kao stvaralac koji je nosio u sebi izrazite potencije pjesničke snage, koja će se uspinjati svojom vertikalom do vrijednosti s kojima se suočavamo u njegovom ukupnom pjesničkom stvaralaštvu.

Druga pjesnička knjiga Amira Talića će se ukazati u znatno dograđenijem vidu, mada će sve komponente iz prve zbirke biti u temelju samog iskaza. Između njih je bio i vidan vremenski raspon: dok se prva zbirka, *Paoci uma*, pojavila 1980. godine, druga, sa naslovom *Vilini konji* se pojavila 1992. godine. U njoj se utemeljuju novi tematski krugovi, naročito se, poetskom bistrinom, odlikovao prvi ciklus ”Okićeni konji”. U središtu poetskih preokupacija je bio apostrofiran rodni prostor s porodičnim krugom, prožet melodikom intime, u čijem je okrilju pjesnik stjecao prve spoznaje realnog svijeta, prelomljene kroz metaforu konja! Ciklus sadrži 15 pjesama i svaka od njih ima svoje zasebično inspirativno izvorište, svoju utjelovljenost sa akcentiranjem drugačijeg aspekta u životnoj orbiti porodičnog kruga. Ali, istovremeno, pjesnik u pjesmu ugrađuje i svoj intimni odnos prema novom aspektu koji je tematiziran u pjesmi. U ponekim pjesmama taj intimni ton biva tako ojačan da se on oslobađa porodičnog konteksta, ili taj kontekst dovodi se tek u uslovnom vidu prema inspirativnom naboju. Tim akcentiranjem sloja intime snažno je obojena već prva pjesma. U njen korpus je svedeno jedno potresno iskušenje djetinjske spoznaje: osljepljenje kobile, transponirano u zgusnut emotivni grč, podignut na visoku lirsku potenciju, onako kako je to jedino moguće u djetinjskom doživljavanju svijeta. Korelati ambijentalnog i porodičnog u pjesmi nisu vidljivi, pa ipak, izvan tih korelata pjesma se ne bi mogla doživjeti: svijet se ukazivao kroz koprenu u čijoj bojenoj gami nije bilo svijetlih tonova, mada će se u njenim nitima, u nekim narednim pjesmama, doslućivati porodica kao svetinja. Simbol konja ukazuje se kao sublimat svih onih poticaja koji su se rastvarali u slike, u poetske vizije, koje se, potom, zgrudvavaju u životno iskustvo u vidu bajkovitog tajanstva, ali i u vidu dramatike

realnog. Oni se, kao u fugi, traže, udaljuju jedni od drugih, približavaju, pa i prepliću. U nekima od pjesama ovog ciklusa inspiracija se uzdiže do mističnog. U pjesmi *Divlji konji* konj se izjednačuje s misterijem:

Opet se čuju konji u mojoj sobi
Tihi im kas pomijera prazne čaše na stolu
Na zidu praporci zvone
Tajnoviti znak u smrznutu prozoru

Ikone strašne zidom igraju
Divlji konji u smrtnom strahu
Preskaču prepone silnoga zida
Okova moćnih u mračnom gradu

Stadoše konji i zid se smiri
I ćute čaše, znak je jasan
Konji u sobi mirni

Istom ovakvom inspirativnom energijom odlikuju se gotovo sve pjesme ovog ciklusa, posebno bismo, ipak, izdvojili pjesme *Legenda o vilinom konju*, *Ki*ćeno bajramsko ždrijebe, *Posljednji naši konji*, Đija đija moj konjiću, pa i pjesma, posvećena slikaru Mersadu Berberu, *Potkov za sreću*.

U ciklusu "Luđak i kornjača" inspiracija je znatno modifikovana: umjesto lirskog zova, iskazanog do izvjesne mjere zatmanjelim tonovima, ovdje se dah misterija iz prvog ciklusa promeće u zagonetnost. Zagonetnost se očituje i u samom formuliranju pjesme, ali zagonetnost jeste i ono čime je pjesma inspirisana. Kako učiniti razumljivim ono što se u predmetnom svijetu nudi kao zagonetka? To traganje za razumijevanjem zagonetnog jeste snažno apostrofirano u pjesmi *Moć govora*, posvećenoj, inače, glumcu Ljubi Tadiću. Stihovi su frazeološki čisti, svedeni u ritmizirane akorde, razvedene u metričke razmjere od deset do četrnaest slogova. Da li je to govor pomaknute svijesti u svoju neprozirnost iz koje pokušava da shvati ono što joj se nameće u svojoj predmetnosti:

Tek sad shvatam zašto te progone
I znam ko govor kvasi na zmijskom jeziku
Strah me je vrbovih svirala u paklu
Jer se u zvuku leglo zmija razbuđuje

Oslušni ritam pod stopalom srca
Ono se sa tvojim u hodu podešava
Ne pitaj bílo kad u mozak udara
To nokat izrasta u meso krvavo

Vatri svoje podari mošnice
Na lomaču da ti se privikne tijelo
Junak si sam svoj i tako opstaješ
Jer govor u govoru suprotstavljaš

Pjesnik zagonetnost govora svodi u akcenatske cjeline s ujednačenom intonacijom i u takvom formativnom određenju začudni leksički spregovi ne prerastaju u transparentne metafore u kojima bi se izgubili naboji zagonetnog, prevodeći pjesmu iz njene zagonetnosti u poetsku magiju. Ta zagonetnost, zagonetnost "moći govora" očuvavala je svoju potentnost kroz čitav ciklus i možda posebno poentirana je upravo u pjesmi, čiji je naslov dat čitavom ciklusu, *Luđak i kornjača*:

Istrgnuta iz udžbenika hitala je u prvi grm
Tad su davali uzbunu na neuropsihijatriji
Moj prijatelj je pobjegao dok su mu ispirali mozak
Traka se ne otpetljava u kompjuteru

Dežurni policajac je svirao pištaljkom
Posljednje godišnje doba Vivaldija
Pobjegao je na vježbalište, na vježbalište...

U ostalim ciklusima, bez obzira na odredljivost njihovih naziva, inspirativna potka pojedinačnih pjesama je naglašeno heterogena. U nekima od njih može se, veoma lako, doslutiti inspirativno jedinstvo s pjesmama iz prethodna dva ciklusa, mada je primjetna i određena distinkcija, u pomaku ka izvjesnim egzistencijalnim pitanjima, stavljanim, opet, u različite kontekste.

Inspirativna konzistencija je vidljiva u ciklusu "Ptica rugalica". Sintagma "ptica rugalica" se nudi kao metafora jednog tjeskobnog osjećanja i egzistencijalne zapitanosti održanja u svijetu sveopćih nemira. Ono što je, ipak, najznačajnije, to je, da se izrazimo likovnim jezikom, siguran poetski duktus u oblikovanju pjesme, unutarnja konzistencija poetskog iskaza, oblikovna snaga u prevođenju ideje u pjesničko zborenje i to nam daje pravo da kažemo da je pjesnička knjiga Amira Talića, u trenutku kad se pojavila, bila jedno od najznačajnijih pjesničkih tvorevina na tadašnjem bosanskohercegovačkom pjesničkom obzorju.

Ali – tada se desio lom i usponska vertikala njegovog pjesničkog razvoja u već snažno trasiranoj putanji je prepukla. Na horizontu su se pojavile granate, zabubnjali topovi, rat je najavio svoje krvološtvo. Amir Talić se našao u zatvorskim kazamatima srpskih regimenti. Život se ukazao u svojoj neposrednoj razornosti, pjesnički egzistancijalni upiti preobrazili su se u neposredno životno stradanje, koje se više nije moglo uopćavati u neke metafizičke misaone kategorije. Suđenje o neuravnoteženosti svijeta kao univerzalne kategorije zamijenjeno je neposrednim stradanjem, demonskom kataklizmom gaženja ljudskog dostojanstva. Amir Talić se, duže od godinu, vukao zatvorskim kazamatima, izložen svim oblicima fizičkog stradanja, premlaćivanju i drugim vidovima ljudskih poniženja. Pjesnički obzori su se bitno izmijenili: u njegovo vidno polje uskaču dželati, pjesnički horizonti se sužavaju na sopstveno stradanje i pjesnička imaginacija je potražila svoje opredmećenje u konkretnim egzistecijalnim čvorištima.

Amir Talić sada u oblikovno tvorstvo pjesničkog izričaja uvodi narativni sloj koji je omogućio pjesmi da u svoje biće utka onu komponentu kojom bi svaki stih bio "svjedokom vremena u kojem pjesnik obitava".

To dokumentarno je postajalo melasa od koje je pjesma modelirala svoje biće s tim što je događajnost izvodila iz jednoznačnosti, da bi je uzdizala do metafizike stradanja i metafore tragičnog. Ovaj, psihološki veoma složen proces, Amir Talić je gotovo spontano prevodio u pjesmu u knjizi koja nosi naslov *Mali logor* (1997). Knjiga je sazdana na htijenju da zapiše sve što se zbivalo s njim u toku zatočeništva i to htijenje se oličavalo u vidu pjesničke hronike, prateći sukcesiju zbivanja gotovo kao svojevrsni dnevnik. Pa ipak, njihovo prisustvo nije istanjilo snagu pjesničkog oblikovanja, kondenzovanu u ispovjednom tonu, tako da njegova pjesnička knjiga *Mali logor* jeste pjesnički dnevnik ili pjesnička hronika koja nas se podjednako doima i svojim pjesničkim uobličenjem, ali i svojom dnevničko–dokumentarnom komponentom. On aktivira podtekst sopstvenog stradanja, transponuje ga u aktivnog sudionika u organizaciji pjesme pa mu pjesma postaje i paradigmom sveopćeg čovjekova stradanja.

Pjesnik je hroničarsko očuvavao i u kompoziciji knjige, dijeleći je na segmente kao podcjeline u koje su se smještali pojedini vidovi stradalništva u logoru. Tih segmenata je sedam: *Samica*, *Stanari katakombi*, *Narkoza*, *Naši batinaši*, *Poruka*, *Put*, Čijoj kući sada ideš. Amir Talić je sve te elemente, raznolike po sebi, uspijevao smiriti i svesti u homogeni pjesnički govor visokih poetskih frekvencija. On je uspio ukloniti i jednoličnost u modeliranju pojedinih pjesama: koristio je različite obrasce za njihovo oblikovanje doslućujući, intuitivno, moguću podudarnost između inspiracije i formulacije pjesme. Koristio je obrazac sa tri ili četiri katrena, ali je unosio u svoj oblikotvorni registar i druge forme strofa; nekoliko puta se pojavljivao i sonet, ali je najčešće svoju pjesmu formulirao u slobodnom stihovnom toku. Rimarijem se nije koristio. Čak, stihovnu cjelinu je presijecao odvajajući pojedini njen segment, sveden, najčešće samo na jednu riječ. Time je uklanjao iz pjesme onaj spontanitet, zasnovan na ustaljenoj ritmičkoj organizaciji pjesme, na koji smo uglavnom upućivani u svome obrazovanju i koji je, svojom nametnutom melodikom, ometao neposredni prijem pjesme u njenoj smisaonoj autohtonosti. Ta autohtonost je svoju zbiljnost očitovala u ugrađivanju narativnog elementa. Ali, istovremeno, izdvajanjem jednog stihovnog segmenta u novu stihovnu cjelinu, dovodio ga je pod novi akcenatski udar i time ojačavao onaj smisaoni akord koji je taj izdvojeni stihovni dio, pojedinačni leksem ili osamostaljenu sintagmu činio ojačanom značenjskom jedinicom ili čak i svojevrsnom metaforom onoga što je u prethodnom dijelu stiha pjesnik ugradio.

Pjesme su različitih dužina, od onih svedenih na jedan inspirativni vrutak, do onih dugih po nekoliko stranica da bi, u cjelini, prerastale u jedinstveno sazvuč-

je, oratorijum stravičnih stradalničkih iskušenja proisteklih iz izopačene svijesti koja jedan vremenski trenutak dovodi do tragičkog obesmišljenja čovjekovog dostojanstva, dostojanstva zasnovanog na božanskom poslanju da je vrhunski smisao čovjekovog obitavanja na zemlji: "ljubiti bližnjega svoga"!

Ispovijedni ton, hroničarski duh i dnevnički zapis se prepliću u gotovo svakoj pjesmi Amira Talića i od sadjejstva njihovih unutarnjih naboja ovisi i sam karakter pjesme. Na nultoj ravni su pjesme u kojima prevalira dnevnički naboj. One su najjednostavnije u svojoj strukturi i nude se formom jednostavnog zapisa iz kojega se prozire konkretna situacija u kojoj se subjekat pjesme nalazi. Te su pjesme rasute tokom čitave knjige, ali su najprisutnije u ciklusu *Samica* i *Naši batinaši*. Pjesme i jesu zapisi o ličnostima u kojima se profil batinaša iz civila promeće u svoju zločinačku izopačenost. Poslužit ćemo se pjesmom *Vaspitač Letić* za ilustraciju:

Školovan da vaspitava djecu
Debeo i podrigao od mržnje
A i ukradene hrane
On sav kao strašna batina
Hodnikom zatvorskim hoda
I podmukao kakav jeste
On iz ćelije ubicu pusti
Tad se sasvim slučajno i neko
Od nas na hodniku nađe.

Dah hroničarskog prevalira u prvom ciklusu, vrijeme se sagleda u svome mogućem povijesnom spektru kao odredba tragičnog u koje se ulijeva pojedinačno stradalništvo. Inspiracija nije svedena na trenutačno, ona u sebe pokušava ugraditi i vrijeme koje je prethodilo i kako se metamorfoziralo u tragičko. Pjesnički iskaz je bitno složeniji, iz događajnog se oslobađa misao koja pokušava determinirati ono što bi se moralo ugraditi u povijesno. U sredstva iskaza se uključuje i metafora. U pjesmi *Pomračenje sunca* svaka od ovih komponenata daje se, bar prividno, doslutiti:

Dovezli su nas u kaljugu duboku
Na rukama su nas dovezli dušmani
Noge u bukagijama nebom hode
U mirisnoj travi nosnice zamiru

Posmatrao sam golube bjeloglave
Kako se u crne tice pretvoriše
Na rukama dok sam hodio šutke
Škripeći čekrkom na nogama
Koricu kruha uporno kuha trbuh
Da strah prkosom iz mozga odmami
Prhut sunca ispraćen u molitvi

Instinkt se budi u meni izdržite
Još samo danas izdržite braćo
Sutra će krila da nam izrastu

U dva ciklusa, ciklusu ”Poruke” i ciklusu ”Put” pjesme se odlikuju specifičnom svojom duhovnom gustinom. Većina pjesama u njima se ističe naročitom svojom strukturom. Prvi stih u sebi sadrži značenjsku osnovu koja se, potom, proširuje stihovima koji slijede, ugrađujući u pjesmu nove značenjske aspekte koji stoje u asocijativnom odnosu sa osnovnom mišlju. U tom asocijativnom odnosu se ponekad skriva nešto od tajnovitosti u kojoj se krije neka dublja misao. Ako nekome od tih aspekata pojača značenjsku puninu, on se pojavljuje kao novo središte, pa, time, dobijamo pjesmu sa udvostručenim središtem, a, s tim tematskim proširenjem, obogaćuje se i usložnjava misao. Nekoliko takvih pjesama usložnjene strukture, nalazi se u ovim ciklusima.

Završnu kadencu predstavlja nekoliko pjesama u kojima pjesnik propituje mogućnost očuvanja moralnog profila poslije svih trauma koje je proživio. U pjesmi *Vjera u ljude*, gotovo eksklamativno, ispovijeda neotuđivu stranu svoga bića i očuvanu energiju u ono čime je i naslovio ovu pjesmu:

Vjeru u ljude nikada nisam izgubio
Ali često me opsjedala sumnja
U smisao ljudskog bivstvovanja
ponosim se tobom
Jer si dušu svoju spasio
Da u nju ne usele
Mržnja i zlo
Ali sasvim sigurno
Možda i nesvjesno
Ja sam se promijenio iznutra

Dušu i prijateljstvo neću tako
Olahko davati
U meni se u dijelu bića mojega
Zarušila soba jedna u koju su
Neki moji bivši prijatelji
Ranije ulazili

Da, vjera u ljude nije izgubljena, mada je znatno ojačala skepsa koja će sprečavati da se ruke šire prema svakome ko mu se pokuša približiti. Ali, zato hoće onima koji su bili spremni da pomognu – čovjeku. Taj prijatelj, pred kojim će, opet, njegova vrata biti širom otvorena, jeste *Proto iz Drvara* koji je: “početkom rata/ spašavao Petrovčane Bošnjake/ i za pomoć u hrani pisao muftiji banjalučkom” i “radio je to cijelim bićem/ svojim”**.**

Knjiga/poema Amira Talića *Mali logor*, “vojnoistraživački zatvor u Banja Luci”, jeste najautentičniji govor o ratnom bezumlju koje se može mjeriti sa

duhom koji je u svoj roman *Tri ratna druga* ugradio Erich Maria Remarque ili Hemingway u romanu *Kome zvono zvoni*. U bosanskohercegovačkom pjesništvu ona nema uporedbe! Njeno prvo izdanje moralo bi se naći u nekom izdanju, dostojnom svojih stvaralačkih dosega.

Istovremeno, nakon pjesnikovih iskušenja koje je preživio i poslije kojih su se horizonti iz temelja promijenili, pojavila se i pjesnička knjiga *Prah i polen* (1997). U njoj nema nikakvih tragova ratne kataklizme, čak su i ilustracije uzimane iz arsenala faraonske civilizacije i u knjigu unošene posredstvom fotografija Samira Sinanovića. Velika je vjerovatnoća da su pjesme nastale u ranijem periodu i kojih se pjesnik nije htio odreći zbog intelektualnog naboja njihovog, svedenog u poetske krokije kao refleksije u koje je svodio svoje misaone proplamsaje. Čak im je i naslove izostavljao pa se njihov tok nameće kao misaoni proplamsaj, stvarajući cjeline koje bi se mogle prihvatiti u formi poeme. Sve one odaju pjesnikovo nastojanje da, u vidu pjesmovnih krokija, kondenzira svoje egzistencijalno iskustvo u pjesnički izričaj ili kao kontinuirane zapise svoje budne svijesti, svodeći ih u svoj dnevnički zapis. Čak i završna pjesma *Nosit ću te u postelju trešnjina cvata* s napomenom da je nastala u Heinrich Böll Hausu, 31. augusta 1996. godine, gdje je boravio kao gost-stipendist, nije nosila ratno obilježje.

Prve godine novog milenija – 2001. godine – iz štampe će izići i prvi izbor pjesama iz dotadašnjeg njegovog pjesničkog opusa, naziva *Uglovima šetaju tajne.* Izbor je načinio književni kritičar Željko Grahovac. U predgovoru sa naslovom "Neka se duša svojoj kući vrati*"* ovaj je kritičar, istakao: "... pjesničko iskustvo Amira Talića omeđeno je, s jedne strane, mitskim doživljajem svijeta kao *staništa*, kao *kuće* čovjekove, i, s druge strane, gorkom refleksijom na temu *srušenosti, poharanosti* onoga što bi trebalo da jesu dom ljudski, ukorijenjenost, zavičajnosti i, uopće, opstojnosti naše vrste u dosuđenom nam prostoru i vremenu".

Knjiga *Vraća se kući Bosanski kralj* (2007) nosi u sebi onu inspiraciju iz koje je izrasla poema *Mali logor*, ali s tom razlikom što se u ovoj knjizi ne govori više o sopstvenom stradanju, već se prethodnoj inspiraciji daje pregnantniji pjesnički iskaz. Amir Talić piše poeziju u kojoj svaki stih postaje svjedokom vremena u kojem pjesnik obitava. Pjesma se, dakle, ne odriče dokumentarnog sloja, šta više, taj sloj i jeste ona melasa od koje pjesma modelira svoje biće, ali, istovremeno, ona proniče i dalje, ispod tog sloja, otjelovljujući sebe u smisaonu strukturu vremena u kojem obitava, postajući njegova logička parabola. Tragično se promeće u metaforu, metafora je amalgam univerzuma proživljenog, događajno se kontekstualizira kao sublimat vremena koje se u poetskoj transpoziciji promeće u tragično osjećanje svijeta. Kondenzat toga nalazimo u pjesmi *Slika smrti* kojom se i okončava Talićeva knjiga zagonetnog naziva, a s tako prozirnim kontekstom, *Vraća se kući Bosanski kralj*.

Ali Talićeva pjesma ima i jedan znak više: Ona nije umnik koji samo razumije zbilju svijeta, ona, istovremeno, i sama proživljuje tragiku svijeta. Čak i u onim trenucima kada u poetski svijet ove knjige ulaze motivi koji nisu direktno vezani za čovjekovo stradanje, pjesnik joj konstituira podtekst osobnog stradanja, čineći ga aktivnim sudionikom organizacije pjesme, postaje otvoren za integrisanje i iskušenja drugih u pjesmovni kozmos i tek iz tog amalgama oblikuje svoju pjesmu, svoj *j' accuse*. Time njegova pjesma poprima tonalitet *ispovjednog*, ali bez molskog sazvučja: u njegovoj ispovjednosti se zrcali dinamička komponenta prkosnosti koja uvijek može odzvučati svoju melodiju za ton više od onoga od čega se konstruira zbiljno. Ritam njegove pjesme je stalno u nekim iznenađujućim sinkopama, pomjeranju akcenta upravo tamo gdje se dramsko ugrađuje u narativni slog, pa se osjeća potreba, dok vodimo dijalog sa njegovom pjesmom, da je govorimo glasno jer svoju puninu sinkopiranosti pjesma i doživljava u glasovnom zvučanju. Tragičnost vremena postaje, time, pregnantnija, živi sabesjednik naše unutarnje tronutosti, naše upitanosti o mogućnosti postojanja tolike količine zla kojim čovjek zamjenjuje svoje božansko poslanje. Zapravo, unutarnji sukob ispovjednog i tragika vremena sravnjuju se s mjerom tragike Čovjeka, kao istina vremena i istina u vremenu, ne gubeći se u magmama metafizičkih obzora. Stoga, ako stradanje čovjeka i poprima neke karakteristike univerzalnog, to nije prisustvo zla kao čovjekovog fatuma, njegove sveopće usudnosti. Pojmu ispovjednosti Talić daje drugačiji kvalifikativ.

U Talićevoj pjesmi prepoznajemo, vrlo jasno, obrise historijskih događaja, možemo pratiti i toponomastičku mrežu zbivanja, čak činiti i neki mogući grafikon mjere zla koji se veže za neki od tih toponima. Ta činjenica posvjedočuje da Amir Talić ispisuje neku vrstu svog zatočeničkog dnevnika, i taj dnevnički karakter ne treba prenebregnuti, budući da se u njemu očituje zbiljno u svome izvornom stanju, ali Talić svoju pjesmu, ipak, izvodi iz tako skučenog horizonta, premješta je u drugi horizont u kojem pjesma i postaje pjesničkom tvorbom, gdje ona ugrađuje u sebe ono bez čega ne može biti umjetnost s atributima svevremenosti. Tek tu, u tom segmentu promišljanja njegove pjesme, dolazimo do stožerne tačke uobličenja ovog pjesničkog govora, tačke u kojoj pjesma nalazi svoj univerzalni korelat: ono za čim je Amir Talić tragao u svojoj pjesmi kao njenoj krajnjoj odredbi jeste – *Univerzum boli.*

Taj svoj univerzalizam boli on rastvara u niz sukcesivnih pitanja u kojem vrhuni pitanje: otkud tolika količina zla u čovjeku, kojom zamjenjuje svoje Božansko poslanje. Zatim slijede pitanja: do koje mjere čovjek može podnijeti stradanje koje mu se nanosi i, najzad, može li se oprijeti tome stradanju, a da i sam ne postane spreman na činjenje zla, može li čovjek očuvati čovječno u sebi dok se zlo sručuje na njegova pleća? Amir Talić ne oblikuje "pobunjenog čovjeka",

ne oblikuje mizantropa, ne poriče smisaonost življenju koje je, dobrotom providnosti, poklonjeno čovjeku. Bol jeste mjera stradanja, ali je bol i ona mjera koju čovjek može podnijeti a da se ne raščovječi. *Bol je kvintesencija Dobrog*. U tom prostoru Amir Talić opredmećuje svoju pjesmu kao poruku vremenu, kao što su činili kršćanski oci. Otuda su, u punom biblijskom sazvučju, i naslovljeni ciklusi u ovoj knjizi: "Čuvaj se zla od onoga kome si učinio dobro", "Ako žudiš za osvetom, iskopaj dva groba", "Teško Bogu s nama kakvi smo".

Ciklusi pjesama ne stoje u nekoj neposrednoj značenjskoj vezi, oni se prizivaju u dubinskoj zajedničkoj odrednici. Jer, svaka od pjesama u ovoj knjizi ima svoj zasebičan inspirativni vrutak iz kojega potječe i u koji uvire, da bi se, ponovo, poput ponornice, pojavila u drugačijem svome sadržajnom fonu, i drugačije inspirativne određenosti. Zajedničko im je samo to što su smještene u jedinstven kontekst, kontekst boli koja se rasprostire svakom od njih. Inspiracija bolom omogućuje svakoj pjesmi da se oblikuje po nekoj svojoj osobnoj dramaturgiji: potekne iz svoga inspirativnog jezgra, potom se udalji od njega, da bi svoj tok obogatila nekom asocijacijom koja stoji u uslovnom odnosu s početnim impulsom, ali ga ne poriče u svome sadržajnom fonu.

Već prva pjesma u ciklusu "Čuvaj se zla od onoga kome si učinio dobro" najavljuje takav način svoga komponiranja: inspiracija je jasna i čista u svojoj postulaciji:

U kući od pepela
Ni vatra više
Ne diše

Iza ove kratke strofe ističe značenjska nit koja je još vidljiva u drugoj strofi, ali značenjski drugačije obojena, prevedena u kataklizmičku sliku u kojoj:

Šaka zgrčena žižak
Svijetom velikim
Nosi

Ova je strofa neka vrsta metaforične parafraze prve strofe, čija se tragična nota ponovo osamostaljuje u drugačijem, univerzalnom tragičkom kontekstu:

O ognjištu svome
Na tuđem jeziku
Priča

Tragično se stepenuje, od konkretne slike na izvorištu same inspiracije, da bi se, posredstvom metafora, dala univerzalna slika boli, rečena izuzetno saobrazno pronađenom formulacijom – saopćavanju sopstvene boli jezikom koji ne pripada "kući od pepela" čije bi se pepelište moglo, možda, i preboljeti, ali, saopćena na tuđem jeziku, kao izgnanik, bol se uzdiže do nepreboli. I, ponovo, taj novi stepen boli pjesnik prevodi u metaforu, sada znatno proširenu, mada sentenciozno sročenu:

Toj djeci nesretnoj na
Bunjištima bjelosvjetskim
Što rastu
Piroman na ognjištu
Prstima pepeo džara
Da ptica žarna u
Nebo slučajno
Ne prhne
Po livu krvavom se
Posipa da ga
Sakrije
Trave mirisne već
Niču na
Kućištu

Druga pjesma se javlja kao dalje metaforičko proširenje već zadatog okružja, prelazeći u sferu metafizičkog osjećanja izgnanosti iz svoga gnijezda, pa se ove dvije pjesme mogu smatrati jedinstvenom cjelinom sa stepenovanom razradom od žive slike kuće pretvorene u pepeo iz koje se krenulo u izgnanstvo da bi se u "žarno gnijezdo" nastanilo sjeme pogano.

Tragično se prelama kroz nekoliko vizura, svaka vizura je novo prošireno polje tragizma, ali, začudo, ispjevana jednim smirenim tonom davnašnjeg žreca koji sabire raznolikost iskušenja u formulaciju iskustvenog koje bi se trebalo pojaviti kao putovođa daljim iskušavanjima. Pjesnik ne želi ispisivati "veliku" pjesmu, on teži da ona bude samjerljiva čovjekovom tragizmu, i da se ne gubi u raspomamljenim emocijama, i deskribiranju konkretnih situacija. Govoriti tako o ratnim pogromima, tek preživljenim, i proživljenim, moguće je samo onda kada se inspiracija izdigne iznad neposrednog horizonta. Jer, uistinu, univerzum boli natkriljuje svoje neposredno izvorište i postaje konstanta svakog mogućeg tragizma. To osjećanje tragizma prenosi se i u narednu pjesmu s naslovom *Roditelji*, u kojoj "hodimo raspamećenim svijetom/ identifikaciju tražimo u/ izvoru bistrom/ ali ni izvor ne nađosmo/ presušio je". Ove tri pjesme su izvedene iz jedinstvenog "concretuma". Sljedeća pjesma, *Kuća bez vrata*, nosi u sebi nešto od zapisa, identifikacije prostora u kojem se zlo očitovalo. Pjesmu ostavlja bez razrade unutarnje građe koja se nudi, i koja je, uostalom, obrađena u pjesnikovoj knjizi *Mali logor*. Ostale pjesme su kristali, izvedeni iz specifične inspiracije i oblikovani prema nekoj svojoj unutarnjoj usložnjenosti. Tu je izvajan lik majke, satkan od djetinjskih zapamćenja, lelujav poput sna, u toplom sazvučju izabranog leksičkog materijala, zatim bajka o vodi, skaska o "žišku na Krajini", poetskoj paraboli o "tragovima", i parabola o cikličkom toku obnavljanja života, koju je posvetio ocu.

U ciklusu "Ako žudiš za osvetom, iskopaj dva groba", pjesme se formuliraju poput priviđenja koja se otimaju iz pjesnikove svijesti, osamostaljuju se formuli-

rajući svijet pun mističkih iznenađenja. Same pjesme se, ponovo, kao i prethodne, javljaju u vidu kristala koji isijavaju iz sebe blagotvornost pjesničkog govora kojem se jezik pročišćava do svoje zrcalosti i u ritmičkim kaskadama, s kratkim stihom i strofama od kojih se neke pojavljuju kao spregnute do forme haiku poezije.

Pjesnika, na neobičan način, uzbuđuje predmetni svijet, i njega bi htio prevesti u čistu poeziju. I, načinom na koji formulira svoj poetski iskaz, i na koji "portretira" predmet, govor Amira Talića pokatkad liči na govor Vaska Pope iz nekih njegovih ciklusa davnašnje poetske knjige "Kora". A da bi to postigao, on čitavu pjesmu preobražava u jedinstvenu metaforu čije tkivo razvodi u niz lirskih pasaža sentenciozne svedenosti govora ili, pak, u slobodno formulirane lirske slike koje, ponekad, poprimaju karakter krokija, ali su, u najvećem broju, metafore široke unutarnje razvedenosti kojima, oslobođenim sile teže, usko shvaćenih odnosa uzroka i posljedice, trepere zvukovni spregovi riječi, prizivajući i iz podsvijesti skrivene istine o viđenom. Govore stostrukim svojim značenjskim refrenima. Stoga, pjesma *Iza linije svjetlosti* zvuči pomalo i poetološki:

Preseliti se iza linije svjetlosti
Nije konačnost
Jer putovanje na drugoj strani
Lišeno je neizvjesnosti
Ovozemaljskog nesklada
Izvjesno je da na sadašnjem
Putovanju gradimo stazu
Do kuće
U koju ćemo kroz zagrobna
Vrata useliti
(...)
A kada pogrebna svita
Uz grmljavinu zemlje
Vrata zatvori
Pitanje je kako će se
Naše putovanje okončati

To je drama egzistencije na svom proputovanju ovim svijetom, da bi stigla do svoga krajnjeg odredišta, do nadrealne slike neizvjesnog. Krajnje odredište, dakle, nije ni krajnje konačište. Konačišta i nema, ono se ogleda u mističnom povratku koje pjesnik svodi u sentencu:

Mogu li Bože
Da predahnem
Do novog
Povratka

Najzad, sve se svodi u anagram, u zagonetku:

U daleku budućnost

Hitamo
Prošlosti se vraćamo
Identičnoj
Da li me to sunce
Na zalasku
Zavodi

Od navedenih stihova mogli bismo sročiti nešto kao proto-pjesmu koja se, silinom stvaralačke imaginacije, prevodi u ciklus iskričavih poetskih iskaza, oslobođenih bilo kakvih stega. U svome slijedu, pak, ciklus liči na slijed misterijskih dnevničkih zapisa: nekom imaginarnom danu biva dodijeljena jedna pjesma pa se sam pjesnik ukazuje poput žreca koji ispisuje svoje grafeme na "pergameni", kako bi to rekao drugi naš pjesnik, ali bez lica. Referent takve njegove pjesme je predmet satkan od očuvanih ulomaka svijesti, ali je nemoguće u njima dokučiti onaj ustaljeni stereotip koji se očituje kod onih pjesnika koji svoju pjesmu vezuju za istrošene predmetnosti profanog miljea. A ako se i spusti u kloaku profanog, on ustanovljuje da izdašnost profanog, recimo "batine u zatvoru", ne nanose čovjeku bol, bol nanose ožiljci koji se utiskuju u dušu, u astralno obitavanje čovjekovo. Ako, pak, profano ne uspije prodrijeti u astralno, u dušu, pjesnik likuje u trijumfalnom zanosu:

Ne znam kako je batinašu
Ali ja se u svojoj koži
Šarenoj i poderanoj
Ipak ljepše osjećam

A kuća? Kuća je jedini korelat njegove pjesme koja podjednako, svojom životodajnošću, prebiva i u "ovostranom" i "onostranom". U ovome ciklusu se pojavljuje i pjesma *Vraća se kući Bosanski kralj*, po kojoj je i cijela knjiga naslovljena. Pjesma je svedena na zapis koji podsjeća na tarih, data sva u svome realnom jednoznačju, ali, ugrađena u kontekst ciklusa i zamamnost njegovog lirskog progovora, odjedanput realna jednoznačnost poprima mističko značenje, postaje simbolom povijesnih nepogoda.

U istom se poetskom ozračju ukazuje i treći ciklus koji je za svoj naslov iskoristio jedan transparent, ispisan na ulazu u Vlasenicu: "Teško Bogu s nama kakvi smo". Amir Talić voli da u svoje zapise ugradi i elemente kozerskog, kao da bi htio propitati samu svoju pjesmu – može li otrpjeti tu "uvredu" da se poigra njenim paučinastim tkanjem. Međutim, pjesma se njegova zdušno odazvala takvom izazovu i – kozerskom davala posebnu poetsku nijansu, pobijedila svoga izazivača. Ovaj naslov, unesen u knjigu s tim izazovom, udomio se u lirskom prepletu njegovog pjesničkog govorenja da je postao poetski glas za sebe. To je živa stvarnost, puna sirove hrapavosti, ali, ironijski intonirana, uspjela je stići do svoje tačke prevrelosti i postala pjesma. To je narativni slog transponiran u

pjesmu, a da se ništa u njemu nije pomjerilo. Odsustvo artificijelnog dalo je poetskom iskazu silinu stvarnosnog, silinu gorčine. On pojačava rub dnevničkog zapisa i s tim ojačavanjem će, zapravo, i proteći ovaj pjesnički ciklus, a samom dnevničkom zapisu dati specifičnu lirsku gamu. Tematske kružnice su, također, raznolike i kreću se od sentenci kao što je, recimo, pjesma *Na satu književnosti*, do malih poema kao što je *Bajramski vatromet u Iraku*. Prevaliraju motivi s ratnim stradalništvom, sa različitim emocionalnim nabojima, svoju sondu spušta do depresija ciničnog, dok u nekim pročišćava emociju do boli, i, najzad, u nekima prepliće cinizam sa bolom kao općim životnim osjećanjem. Jedna od pjesama sa ciničkom intonacijom (a cinička intonacija je i izmodelirana od osjećanja boli koje, u svojoj neizdrživosti, prelazi u cinizam) jeste pjesma *Sasvim dobri ljudi*, ispjevana do krajnje izoštrenosti:

Rat je izmišljen radi njih
Oslobađa se višak energije
Što opterećuje mozak
A i ratni plijen je potreban
Za prazne trapove

Pjesma se ne plaši retoričnosti, izravnog svoga govora, moguće plošnosti i jednoznačja, pamfletizma i poetske neizdiferenciranosti, jer ima punu svijest da je podastrta podtekstom ciničkog koje se zabada u trula čvorišta sveopće zgađenosti. U tom ciničkom grotlu materija postaje prevrela iz njene lave oslobađa se poetsko, kao kvintesencija spoznajnog.

Ima u ovoj knjizi i jedna pjesma koju treba izdvojiti u posebno poglavlje. To je pjesma *Kandilj*, sa svojom izražajnom liričnošću, s tonalitetom onog iskonskog mira kojim se doživljavao poseban dan po svim svojim odrednicama, dobar, i sav utonuo u dobrohotnosti koja nema granica, po onoj sveopćoj harmoniji koja se useljava u čovjekov dom, kao dar svemira i dar sna. Pjesma je ispjevana brižljivo izrezbarenim leksičkim materijalom i njihovim sintaksičkim rasporedom te kompozicionim određenjima s jednim, dva ili više kratkih stihova, žuboravog sazvučja. Ona se mora čuti u cjelini:

Noćna plahta na vatru
Pade
Ugasnu dan
Ko žižak kandilj planu
Nebo ozari
Ezan
Hurmom se omrsi dido
Bistru vodu unuk mu nosi
Lagano pada mrak
Dolazi izdaleka musafir
Na bijelom konju

Spremaj mu konak
Diže se plahta mraka
Na nebu mjesec se gasi
Božji znak

Stih je lapidaran, gnomski sažet, pjesma je svedena u jedan trenutak, mada kroz nju protječe vrijeme od sumraka do jutarnjeg "Božijeg znaka". To je mala himna čovjekovoj toplini ognjišta. Njegovo razaranje jeste onaj ožiljak u Duši čijim je bolom pjesnik zavapio. I kojim je istkivao ovu svoju poetsku knjigu, možda najdograđeniju u ukupnom opusu ovog pjesnika.

Knjiga *Trojanski konj* (2010), kada se pojavila iz štampe, najavila je novi pjesnički profil Amira Talića, uvela ga u treću fazu njegova pjesničkog razvoja. U svoj poetički sustav pjesnik je uveo novi momenat – sintezu, čin koji za svoju pretpostavku iziskuje od pjesnika izuzetan intelektualan naboj, racionalizaciju stvaralačkog postupka i uspostavu distance iz koje bi se, u punijoj mjeri, objektivirala inspiracija u svome materijalnom aspektu, ali, istovremeno, očuvala živa emocija da pjesma ne sklizne u puki verbalizam, ispraznu spekulaciju, da se pronađe istinska uporišna tačka iz koje bi se, u punoj mjeri, sagledala inspirativna parabola misaonih sadržaja. Amir Talić je u tome uglavnom uspio, s tim što je ojačao narativni sloj pjesme, uočljiv, već, u poemi *Mali logor*: prelaz iz stiha u stih nije bio samjeravan sa određenim prozodijskim zahtjevnostima, misao je slobodno fluktuirala, usaglašavajući svoju širinu sa širinom narativa. Ponekad je to usaglašavanje uspijevalo da se smjesti u cjelinu jednog stiha, drugi put je prelaz označavao specifično akcentiranje nekog značenjskog aspekta u misaonoj cjelini, ali je, najčešće, prelaz iz stiha u stih označavao pjesnikovu slobodu da te prelaze učini nekom vrstom sopstvene igre s narativnom slobodom u rečeničkoj organizaciji: "U kampu pogrebnom pijemo/ čaj gorak sa malo/ slada". Još šira je frazeološka igra u pjesmi *Božija opomena*:

Pamtim kada se sa
Brda
Otkinula stijena
Pa sišla u grad
Kotrljajući se
I sve ispred sebe
Lomeći
Kuće i ljude
Pa sve živo
Što se na putu
Našlo

Pa ipak, sva ta frazeološka igra pjesnikova, kada se sagleda u cjelovitom korpusu jedne pjesme, poprima izvjesni karakter pjesničke dosljednosti i dosljednosti osobnog pjesničkog zborenja.

Amir Talić se, na svoj način, poigrao i s kompozicijom same knjige: podijelio je na pet segmenata, ali, na početak segmenta nije stavljao naziv, čime bi, zapravo, bilo ozvaničeno uspostavljanje ciklusa. Umjesto naslova, pjesnik je stavljao kratke poetske citate iz djela kojima se, na neki način, nadahnjivao, možda, čak i kontekstualizirao grupu pjesama koje su slijedile poslije tih citata. Na prvom mjestu se našao citat iz "Kamenog spavača" Maka Dizdara: "Pa vidim na svom obzorju/ kako se iz ničeg/ podiže opet/ zora". U segmentu se nalazi šest pjesama i sve su prožete zbirom onoga što je rat ostavio iza sebe. Najpotresnija je prva pjesma, posvećena Ivanu Goranu Kovačiću, sa mottom: *Mrtvi su oni koji istinu znaju/ u šutnji žive ubice njihove***.** Naslov joj je *Hrastova glavica*. Subjekat pjesme je nadnesen nad jamu gdje su "po troje nad jamu dovodili/ i pucali im u glavu/ rafalno" i sada im kosti vade:

Iz crne vreće iz dubine stigle
Kostur virka
Slažemo ih u šator redom
Po brojevima
Kao na šumskom izletu djecu
Pred počinak

Potresena svijest subjektova zbilju u san preseljava, pjesma se u potresni monolog slijeva:

U san mi slike smrti stižu
Leševi u meni gmižu
Iz duplja očnih
Iskre ciče
Ah Bože i san počinje
Da viče:
„Ademe, Mehmede, Huso, Ivane"
imenjače Pejgamberov
Muhamede!

Krvava prozivka u mozgu
Zvoni
I nikog nema da noćnu
Móru skloni

U snu slijećem u jamu mračnu
Iskopavam samo vid očinji
Iz lobanja i pamćenje
Iskre inja u nebo zabodene
Mrtve zvijezde padalice
Sleđene

Iza mene kosti visini lete
Duše im na putu svijetle

Pčelinji lampioni u
Božjem jedinstvu

Plačno zujanje bridi šumom
Hor smrti zvoni
I nikog nema da noćnu
Moru skloni.

Pojedinačno se spreže u sliku koja sintetizira u sebi stradalništvo i prevodi ga u tragiku povijesnog. U ostalim pjesmama, u različitim modalitetima, odjekuje eho tragičnog. To tragično se kondenzira u iskušenje koje pjesnikova imaginacija transformira u metaforu skepse, u *Trojanskog konja*.

U daljem toku razvoja inspiracije iz čije su se nutrine porađale poetske tvorevine, razvijane u vidu kaskada sa, naoko, slučajno pronađenim rimarijem, pjesnik Amir Talić je bitno promijenio način organizacije poetskog govora: narativni faktor je, za određeni stepen, ojačan, dok je sama pjesma poprimila gotovo profetski ton. U inspirativnom jezgru se prepliću dobro i zlo, život i smrt, nada i nevjerica. Oni su komponente čovjekovog obitavanja na zemlji, božanskoj kući u kojoj bi svoje udomljenje trebalo da nađu svi ojađeni na ovome svijetu, da se zlo i dobro, među sobom, suoče, prepletu i pronađu ono ishodište koje bi dovelo do prepoznavanja Trojanskog konja kao "rušitelja što iz mraka/ žižak u očima mojim/ ugasiti hoće", Trojanski konj koji se uselio u nesretnu, a lijepu Zemlju i "krv po cvjetnom ćilimu/ prosu". U zazivanju božanstva pjesnik vidi jedino moguće spasenje:

Znakovlje opomene Bog
Nam šalje svakodnevno
Samo treba čitati znati
A duša će to da shvati
Poruku iz visine
Čista nam se ona rodi
A važno je ko je
Vodi
Lavirintom ovog svijeta
Gdje je svaka napast čeka
Da je skrene sa tog
Puta
U mamila crnog mraka
I hendeke

Zamaman je zadatak pjesnik postavio pred svoju inspiraciju: da načini sintetsku sliku opstojnosti na svijetu u kojem zlo počinje svoje trajanje, jer: "čim dijete se rodi bomba/ u kolijevku krvavu/ pada".

Posljednja knjiga u do sada ostvarenom opusu pjesnika Amira Talića, jeste knjiga sa naslovom *Na ručku kod Obame* (2012): ispovjedni ton se stavlja kao

znak jednakosti između subjekta pjesme i njenog autora. U takvoj konstelaciji odnosa između pjesnika i pjesme, sa iskustvenim kao potkom, oformljen je poetski slog koji svoj semantički luk oslanja na etičkom kao kvintesencijom svoje osmišljenosti., Eetičkom koje se smješta u prostor citata koji je autor preuzeo iz Kur'ana i stavio kao motto samoj knjizi: "Ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikoga, ili onoga koji na zemlji nered ne čini – kao da je sve ljude poubijao; a ako neko bude uzrok da se nečiji život sačuva – kao da je svim ljudima život sačuvao".

Oba ova pola našla su svoje oličenje u njegovoj poeziji. Ali, prvi pol, kojim se upravo i propituje etički princip, prevalira u njegovoj pjesničkoj riječi koju je udomio u ovoj pjesničkoj zbirci. Varirao je u širokoj skali, od neposrednog osjećanja boli, do poigravanja sa etičkim posrnućima čovjekovim, sa iskošenom ironijskom tačkom gledanja, dovodeći svoj pjevni slog do grotesknog. Na drugoj strani, susrećemo niz pjesama sa izrazito lirskim nagnućima. Nekoliko je pjesama ispjevao s religijskom motivikom.

Amir Talić nije želio da svoju inspiraciju racionalizira do mjere kada se inspiracija promeće u pjesnički projekt u kome pojedinačna pjesma nema svoju zasebičnu slobodu, već se utapa u širu cjelinu, imajući svoje izvorište u korpusu prethodne pjesme i dovoljno je otvorena za izvođenje sljedećeg pjesničkog "poglavlja". Amir Talić, istina, očuvava u sebi ustrajnu stvaralačku tenziju koja se premeće u stvaralački čin čim ojačaju unutarnji duhovni naponi u kojima se prožimaju misao i emocija i pronalazi stajna tačka iz koje će se posmatrati ponuđena sadržina i ukazati slog u kojem će pjesma biti ispjevana. On insistira na slobodi inspiracije, na njenoj autonomnosti i na, što smo već istakli, ispovjednoj intonaciji.

Postoji još jedan momenat koji, bar posredno, karakterizira pjesmu Amira Talića, koja i proistječe iz karakterološkog spleta slobode inspiracije. Njegova knjiga posjeduje unutarnju konzistenciju, svoju arhitektoniku koja se, možda, može modulirati, sužavati i proširivati, ali da nikada ne izgubi svoje strukturalno jedinstvo, svoju unutarnju čvrstinu. Ta čvrstina se ne može narušiti ni podjelom knjige na cikluse. Kontinuitet i jedinstvo se očituju i kad se prekoračuje prag cjeline jednog ciklusa i prelazi u drugi, mada su vidljivi pomaci u inspirativnom jezgru.

Knjigu je pjesnik podijelio u tri ciklusa: "Na ručku kod Obame", "Zlatna ribica u mutnoj vodi" i "Mirovni sporazum sa đavolom". I već u samim nazivima ciklusa vidljivi su ironijski ukloni njegove inspiracije. To je i karakterologija njegove intonativne parabole.

Prvi ciklus počinje pjesmom *Zaklon* u kojoj će reskost inspiracije dobiti izrazitu svoju profilaciju, ali ćemo u drugoj pjesmi doslutiti nešto što bismo mogli nazvati njegovim poetičkim "credom": pjesnik traži razmjer između trenutka i vječnosti, razmjer koji bi trebalo i biti životno osmišljenje da bi, na kraju, zaključio:

Vječnosti trenutak
Tajna je
Što me opsijeda
U životu snenom

Da li je život kapi
Trun
Što se koprca u
Blatu za vječnost
Tu

Pjesma ostaje zarobljena u svoju upitnu skasku i ta upitnost otvara mogućnosti za manifestiranje cjelokupne raznolikosti koju susrećemo u ovoj knjizi. Inspiracija je skokovita, i svaka pjesma jeste sopstvena cjelina, bez obzira na svoju jedinstvenu etičku osnovu. Ispjevane su u kratkom stihovnom slogu s naglašenim pomjeranjem akcenta u stihovima koji su, katkad, svedeni samo na jednu riječ. On naglašava fabulativni tok pjesme u kojoj se često dešava unutarnji sižejni obrat. To pjesmi daje poseban sklad i čistotu inspiracije. Jedna od najljepših pjesama, ispjevana takvim postupkom, jeste pjesma Čovjek, posvećena, inače, bosanskim franjevcima. Ali nju prati i niz drugih pjesama koje su antologijske vrijednosti. Navest ćemo samo tri: *Prijatelji*, *Križni put*, *Sofra*. Sve su to pjesme sa samog početka knjige. One su karakteristične po tome što je čovjek inspirativna okosnica. Posebno se doima pjesma *Križni put*. U središtu inspiracije je smješten naivni slikar iz Sanskog Mosta, Srbin Pero Mandić, koji je načinio Križni put za katoličku crkvu u ovom gradu, posvećenu Djevi Mariji. Pjesma je fabulativno sazdana od tri obrata. Nakon uobličenja Križnog puta, "devedestpete crkvu barbari/ u zrak digoše", ali "mudri fra Mijo Rajić na vrijeme/ Križni put u podrum župskog/ stana preseli/ proroka od dušmana sakri". Kasnije je "mudri" fra Mijo Rajić i crkvu obnovio i tako "Isus/ ponovo uskrsnuo/ i Peru Mandića među/besmrtnika uskrsnuo". To su pjesme u kojima do izražaja dolazi bol koja se ugradila u njegovo biće i, da bi ga, na neki način, ublažio, on traži uporište u čovjeku čije se lice ničim nije okaljalo i u čije duhovno poslanje može vjerovati.

Ali, kada se njegova inspiracija nađe na brisanom prostoru ukaljane čovječnosti, onda se ironijski uklon snažno izoštri i njegov pjev se počinje razvijati u nekoj vrsti tremola. Tim karakteristikama se odlikuje i pjesma koja je stavljena u sami naslov knjige *Na ručku kod Obame*. Ironijska potka je tako izoštrena i sadržajno tako komponovana da se u njoj prožima ironija i bol!

U kompleksnosti poetskog iskaza koji je Amir Talić proveo u svojoj knjizi *Na ručku kod Obame*, bez obzira na neovisnost inspiracije, mogu se, ipak, navesti određene cjeline sa zajedničkom tematskom kružnicom. Jednu od njih bismo, uslovno, nazvali rat. To su refleksije na tek preživljenu ratnu tragediju na našem rodnom tlu. Kod nekih će se pjesama poslužiti i alegorijom, ali, uglavnom, reflek-

sije se vežu za konkretnu situaciju, bilo da se inspiracija utemeljuje u strahu ili sjećanju. U nekim pjesmama Amir Talić je potražio zaklonište u onostranom, jer:

Ovaj svijet je kušnja
Samo
On je prolazan kao
Da sanjamo

U drugoj pjesmi će se neposredno osloniti na citat iz Kur'ana, koji je stavio kao motto knjizi:

Ako smo nekom život
Nepravedno uzeli
Ubili mučki

Dug će morati da se
Vrati
Na ovom ili onom
Svijetu

Pred sudom
Božjim

Politika kao motiv nije se mogla izbjeći. Pjesma s tim motivima zaboravi na svoj poetski rafinman i počinje govoriti sirovim jezikom kao da se o političkom fenomenu i ne može drukčije govoriti. Ta jezička sirovost se očituje i u nekim naslovima pjesama kao, npr., *Krelac u visokoj politici*, *Roditelji monstruma*, *Logoraške traume* itd. Otuđenost od ljudske prirode uzdiže se do luka izdajstva, kada dolazi do kidanja veza i s najbližim, s roditeljima. A jedna od najpotresnijih pjesama jeste *Logoraške traume*. Ona se može samo u cjelini citirati:

Moj tečić Hajrica zaspao okrećući
Janje na ražnju u Šehovcima

Bačena petardica pod njegove
Noge
Eksplodirala je u njegovoj glavi

Strah u raspamećenim očima
Otvorio mu je vizije Keraterma
S licima zatočenika unakaženih
Olovom
Olovo mu se i sad u duši rasipa
A eho pucnjave u mozgu
Odjekuje
Bačena petardica pod njegove noge
Samo je tanka nit što produžava
Traume koje ga
Muče

Pa mu i janje na ražnju budi
Uspomene na klanja
U Keratermu

Ali, ima trenutaka kada se inspiracija Amira Talića smiri, kada se rastereti traumatičnih stanja, izazvanih ratnim razaranjima, između ostalog, i čovjekove duše, kada se pripitomi u obzorju tihih životnih pulsacija, on progovori jezikom uzvijorenih metafora, lirskih slika i bliskog druženja sa svijetom bilja i onima koji se saživljuju s tim svijetom. Progovori tada njegov lirski temperament, razbudi se u njemu svijet iskoni i vječnog trajanja sa božanskim datostima prirode. On se saživljava s prirodom do poistovjećenja:

Ja kamen na livadi mirisnoj
Jesam
Na koljenima klečim
Pupčanom vrpcom sa
Zemljom spojen
Da joj damare osjetim
Okamenjen

U oku mome leptirov se
Ogleda let
Pa čitav svijet se u trenu
Oko mene
Obrne

Rascvjetan polen što na
Licu mi klija
Zalepršaće muziku latica
Cvijeta
Probudi me božanska
Arija

U takvom su slogu ispjevane i pjesme *Razigran zvrk vjetra*, *Na livadi sanjam*, *Sanjar se budi*, *Samo malo da se odmorim*, ali se posebno doima pjesma s naslovom *Leteći farmaceuti N. Abadžića,* koja počinje skladom čiste inspiracije:

Još lete pčele od cvijeta do cvijeta
Raznose misao plemenitu

Miriše Planeta

Biljke lječilice u plućima našim
Dišu

I u ovim pjesmama se poslužio svojim pjesničkim postupkom kadenciranja zbirajući lirsku energiju u leksemu – stihu. Tim postupkom on narušava klasični razmjer stiha sa ustaljenim metričkim odnosom, riječ – nositeljica inspirativnog

naboja – oslobađa se prostora stiha, osamostaljuje se, postaje stih za sebe. Ovakvu će formu koristiti i u nekim pjesmama u kojima je pokušao provesti i rimu.

U prohođenju poetskim obroncima pjesme Amira Talića, nailazili smo na golo stijenje i sunovrate koji su sazdani od vrtoglavih ponora zla i ljudskog stradanja, susretali stradalnike sa pomućenim vidokruzima patnje, sreli i Hajricu, koji teško prihvata i čin kada se janje okreće na ražnju jer se u njemu bude strahote Keroterma, zbližavali se s njegovom inspiracijom koja je tražila spasenje u onostranom, ali smo stigli i do proplanaka gdje se rascvjetavalo milje od kojega počne da "miriše Planeta" i:

Potocima bistrim oči dajem
Da gledaju kuda
Teku
Da me nose u daleku zemlju
Neku
Pa mi vrate bistru
Nadu
Da i tamo ima šuma
Za ljubavnu serenadu
I opstanak

***

Osnovno načelo kojim sam se rukovodio u izboru pjesama Amira Talića za knjigu *Potkov za sreću* jeste težnja da predočim tematsku širinu koju je ovaj pjesnik uvodio u svoje poetsko obzorje i da ukažem na specifičnosti u poetskoj obradi izabranih motiva. Sumarno iskazano: u pjesništvu Amira Talića, do sada ostvarenom u osam pjesničkih knjiga, očitovana su tri tematska stratuma u kojima je nalazio inspiraciju i od čije je melase gradio svoj pjesnički govor.

Prva tema, iz koje su potekli najrazuđeniji poetski tokovi, vezana je za rat u koju je utkao sopstveno stradanje i time svojoj pjesničkoj riječi obezbijedio istinsku energiju autentičnosti, prožetu gorčinom kao povijesnom determinantom proživljenog vremena. Tema rata je najcjelovitije razvijena u knjizi *Mali logor* iz koje je u ovaj izbor uvršten najveći broj pjesama, a zatim se ta tema, u nizu modulacija, pojavljivala i u sljedećim pjesničkim zbirkama*: Trojanski konj, Vraća se kući Bosanski kralj, Na ručku kod Obame.*

Drugi tematski stratum ponudio je pjesniku inspirativno obilje od čijih je niti splitao poetski vijenac vezan za porodično ognjište, s konjem kao simbolom, s ocem i djedom kao glavnim subjektima tog porodičnog kruga. U početnoj fazi svoga stvaralaštva, Amir Talić je svoje inspirativno jezgro donekle pomakao iz samog središta svoje zainteresiranosti za čovjeka, usredsređujući se na motive *sopstvenih* unutarnjih intimnih pejsaža sa svođenjem spoznaja na donekle

apstraktne parabole, iskazivane, najčešće gnomskim formulacijama. Ipak, kada iziđe iz gnomskog izričaja i poda se metaforizaciji, kroz splet metafora se mogu nazrijeti izvjesne konture onoga što bi se moglo označiti dosezanjem iskustvenog ili mogućih ljudskih realiteta.

Treći tematski stratum obuhvata pjesme u kojima dominira pjesnikova vezanost za prirodu.

Svemu ovome treba dodati još jednu distinkciju: nijedan od ovih stratuma se ne ukazuje u svome čistom vidu. Pjesnička invencija Amira Talića se nije mogla zaustaviti na tematskim rubovima, prelijevala se preko njih, naročito između ratne tematike i tematike porodičnog kruga, dok se tematska vezanost za prirodu pojavljuje u izvjesnom osamostaljenom vidu.

Što se, pak, tiče samog načina strukturiranja pjesme, vidljivo je pjesnikovo nastojanje da razruši ustaljenu melodiku klasičnog stiha, zasnovanu na metričkim razmjerama. Istina, u prvim pjesničkim zbirkama ta melodika je bila znatno prisutnija, ali – u kasnijim knjigama, od zbirke *Mali logor* do zbirke *Na ručku kod Obame*, Amir Talić je razarao klasični melodijski sustav, lomio stih i tim lomom uvodio u svoju inspiraciju narativni slog čija je izražajna energija bila znatno bliža autentičnoj snazi iskaza u kojoj se udomljavala nepatvorena istina stradanja, stradanja kao izvora inspiracije. Istina je to o zlu koje je raščovječivalo čovječno u čovjeku, potiralo misionarstvo kao božansku zadanost zbog koje je čovjek i došao na svijet. S druge strane, lomljenje stiha je omogućavalo pjesniku da izdvojen dio, sveden, često, samo na jednu riječ, podvede pod novi akcenatski udar, kondenzira utkani smisao u njemu i ojača ekspresivni fon svoga pjesničkog iskaza.

Navedeni tematski međaši su me i vodili u radu na izboru pjesama i formiranju ciklusnih cjelina za knjigu, nazvanu po pjesnikovom stihu *Potkov za sreću*. Sreća i jeste ona tačka do koje je pjesnik Amir Talić dospio poslije svih stravičnih iskušenja koje je preživio i tu svoju spoznaju je upleo u svjedočanstvo o zlatnom prstenu, uspomeni od majke, koji je opstao kroz sva njegova iskušenja, kao vrijednost koja se uzdiže iznad egzistencijalnih nesigurnosti i s kojom pjesnik stiže, ipak, do svoje luke mira.

Sarajevo, 12. august 2013.

***

I dok smo očekivali da se knjiga *Potkov za sreću,* izbor poezije Amira Talića pojavi u knjižarskim izlozima, pjesnik je izdao novu pjesničku knjigu *Kućna zmija* (2015) u izdanju Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod" u Zagrebu. U poetološkom smislu, knjiga nije donijela bitne novine u opusu ovog pjesnika. Tematske cjeline su dosta disperzivne, mada okosnicu sadržaja čini – *zlo*. Istina, ispovjedni ton je, uglavnom, ublažen, pa su razmišljanja o zlu poprimala kategorijalno značenje. Uz to, kao da je pjesnik izricao svoju pjesmu sa izvjesne distance, pa se, u sricanju pjesme, osjećaju i izvjesni elementi konstruktibilnog.

Ali, s druge strane, čini se da je poetska fraza ojačala, očvrsla i, sa nekom unutarnjom sigurnošću, pjesnik je izgovarao svoju misao. Tome, posebno, doprinosi narativni sloj koji je dobio na snazi lomom akcenatskih cjelina pa se stih nije završavao upotpunjenom frazom već je, uvijek, njen značajan dio, zbijen i jednoj ili dvije riječi, prenošen u drugi stih i tu ostajao sa vlastitim značenjskim dijelom, svojim osobnim značenjskim bokorenjem koje, ponekad, ostavlja i izvjesnu emotivnu nelagodu koja jeste svojstvena Talićevu pjesničkom izričaju, ali se i u običnom govoru taj "manir" osjeća kao osobene govorne kaskade. Ovakvim postupkom Amir Talić je ispjevao više pjesama u ovoj zbirci.

Odlučio sam da desetak pjesama iz ove zbirke uključim u već priređeni izbor poezije Amira Talića. One se nalaze kao poseban ciklus na kraju knjige *Potkov za sreću* i kao da se u njemu zbira značenjski eho čitavog poduhvata.

16. august 2017.

UDK 821.163.43*.09
929 Mahmutefendić, S.

Sekretar ljudske gluposti i ludosti (Auto-esej)

Sead Mahmutefendić
Sarajevo

1.

Lični manifest fiktivnog

Moji nekadašnji saborci voljeli su da me definišu kao manipulatora erotske i seksualne nasrtljivosti, posljednjeg Mohikanca riječi, bosanskog Ruždija, koji od samih početaka svoje literarne karijere svojom psihodjeličnom staccato prozom vrši snažan utjecaj na hrvatsku i bosansku književnu (i ne samo književnu) scenu. Sa svojih 14 objavljenih romana, tri knjiga eseja, novela, pjesama, kolumni i prikaza drugih knjiga, on je sve vrijeme pisao i stvarao svoj imidž beskompromisnog borca na svim poljima (kolumnista riječkog "Novog lista", te sarajevskih novina "Ljiljan" i "Oslobođenje") o najosjetljivijim problemima društvene i intelektualne zbilje, i to simultano – ad hoc.

Među njegove najvažnije proizvode spadaju *Kelvinova nula, Ribe* i *Jednooki Jack, Zezanje Salke Pirije, Demoni, Centrifugalni građani, Placebo: Draž i užas laži, Čovjek koji pljuje na svoj grob,* te knjige eseja i kolumni *Memorandum za rekonkvistu* i *Veliki i mali ljudožderi*. Punk-estetika ostat će osnovno obilježje njegove umjetnosti: književnost, novinarstvo, radio, avangardne tendencije, rušenje tabua, nepriznavanje autoriteta, nepristajanje na bilo šta uvriježeno i etablirano kao vrijednost (malo)građanskog sociusa. Glavne mete njegovih napada uvijek su bile institucije seksa, politike, religije, porodice i obrazovanja. I pored svega, njegov je anarhizam uvijek ostajao strogo kontrolisan, a protutežu mu je lako pronaći u studioznosti, napornom radu i čvrsto koncipiranoj poetici. Ono što je u svom pisanju pokušavao pomiriti jesu tradicija i radikalizam svake vrste, metafizičko i čulno. Sotona i Bog, koncept i priča. Multiplikacija pripovjedačkih mehanizama,

brisanje granica na transverzali autor-pripovjedač-junak, neprestana interferencija fiktivnog i faktičkog. Svoju prozu transformisao je u ono što jede samo sebe, ono što se urušava, ali i poput kaleidoskopa – ono što samo sebe reprodukuje.

Na tradiciji, kao supstratu, izgrađujem romaneskne forme prepoznatljive po dekonstruktivističkom diskursu i autentičnom literarnom *noiseu* (na vlastitu štetu), eksperimentima, varijacijama i deformacijama. Podloga može biti bilo šta: biografija, djelo iz literature, strip, film, od Tomas Manovog *Doktora Faustusa* do Markesove *Jeseni patrijarhove* i Sabatovih *O mrtvima i grobovima*, od Konstantinovićeve *Filozofije palanke* do Simonovog *Vjetra*, od Miloševog *Amadeusa* i *Asteriksa* dobija u mom diskursu ime paroksizam, katarza i demonska žudnja za utopijskim. Koristim sve raspoloživo: postupak preuzimanja, cut-up i foldin, umnogostručavanje Vidovog ega... Opsesija mi je da ostanem čudovišno bezosjećajan od kojeg *homo sapiens* pati ovih godina.

Zaista, treba biti *momak koji ima muda* pa se uopće usuditi živjeti u svijetu kakav je on danas. Već je poslovično moje *gnušanje* nad svim rasizmima i seksizmima, nad svim vidovima licemjerja, nad svakim ispoljavanjem nadmoćnosti...

Žestoke libidinalne opsesije, stravične slike autofagije muške psihe/intelekta, histerična intuitivna samo-ispovijest-po-svaku-cijenu da se ne dogodi ono od čega me je strah pa da tu mostruoznu realizaciju preduprijedim i blokiram vanserijskom, ubistvenom literaturom zgloblјeni su s literarnim predloškom, koji već semantikom naslova nagovještava razrješnicu. U romanu *Kelvinova nula*, npr., kroz dramu djevojke Ide Agalar, zatvorene mjesec dana u liftu jedne trospratne milanske vile, htio sam prikazati moj strah, kao paralizovanog djeteta od osam godina, da mi majka ne umre na beogradskoj onkološkoj klinici, što mi se, ipak, nažalost, dogodilo. Pri tome, kao pisac, ja nisam spectator izvana, ja život živim i iznutra ga (ne)razumijem, uvijek sretan kad infantilno (stvarno ili hinjeno) pobijedim *speculum*, uvriježeno mišljenje ili "tvrdu istinu".

Svi moji likovi, istovremeno, jesu i živi i mrtvi, (i ni živi i ni mrtvi), ali imaju nešto potpuno zajedničko: pripadaju rasi ljudi-pasa, rasi koja, zapravo, i nastanjuje ovu planetu. Interpunkcijski haos (u kojem iščezava svaka štamparska greška) samo potcrtava osjećaj tjeskobe i katatoničnosti u kome će se bilo koji manje strpljiv konzument izgubiti. U tome je *dionizijski credo* svih mojih romana, veliko finale preobražaja Ide Agalar u bogumilku Džaniju Vilogorsku, kao i u svim ostalim u kojem je "otprilike" slična shema: najprije ispletem gustu mrežu paroksizma, koji ima ubitačan stilski, poetološki i tematološki krešendo prema katarzi da bi se negdje prema obzoru strpljivom konzumentu ukazala piščeva demonska žudnja za utopijskim, njegovo autentično viđenje čovjekova spasa i ispovljenja mimo svih religijskih, filozofskih i etičkih koncepata. Ma koliko jeziva bila autotomija, koju sprovodim na sebi samom, ona prije svega slavi život, ali ne onakav kakav ljudi-psi znaju i žive, već Život u jedinom smislu te riječi.

Sve (najbolje) osobine "mahmutefendićevštine" (s inicijalom imena S.) transparentne su u romanima *Demoni, Suze Dauta Arfadžana i Kao na filmu.* Nasilje, mržnja/ljubav, opsjednutost seksom i drugim demonima, ironizacija i relativizacija literarnog postupka ponovo su ovdje u fokusu (misleći na prethodna četiri romana), osobito na *Ribe i jednookog Jacka*. Priča o jednookom Jacku, Jacku Prču, poslužila mi je kao podloga za improvizaciju još jednog pamfleta nad zlom i nasiljem, laži i egom, travestiran na neuobičajen način u jednoj jedinoj rečenici na sto dvadeset stranica, bez ijedne jedine interpunkcije zbog već ranije navedenog razloga, o sudbini dvaju bića u razmaku od pet stoljeća, kroz pet reinkarnacija u sva tri živa oblika, u kojem će žrtva jednog, u ranijem životu, obavezno postati krvnik u narednom životu i tako ciklično do posljednjeg njihovog pojavnog sraza: ribara Jacka Popaja i riba, i svih mora i okeana, koje on želi sve pohvatati i time postati najbolji ribar od kada je ribolov postojao. Stoga je to svedeno u podnaslovu: totalni roman.

Fuzija dramskog dijaloga, poezije, molitve, (pseudo)dokumenta, monologa, naracije, (pseudo)citata i slično generiše potpuno rastakanje romaneskne forme i briše sve međužanrovske granice. Ja "natpisujem" Remboov *Boravak u paklu*, Bodlerov *Albatros*, Euripidovu *Medeju*, Špringerov *Propast Zapada*, Institorisov *Malleu maleficarum*, Sioranovu *Kratku povijest raspadanja*, Beketov Čekajući Godoa. Đavo je, recimo i to, cinik, novohlepnik.

Cijeli sam se svoj život borio protiv fašizma u svim njegovim pojavnim oblicima, pa i protiv introvertiranog emocionalnog fašizma, znajući da ta moja borba nije ništa drugo do neprestani juriš na vjetrenjače. Stalno se hvalim kako sam nešto posebno, a ustvari, uvijek, naravno samo za sebe, mislim da sam niko i ništa. Taj palimpsest, kojeg upravo ispisujem, neobičan je ne samo svojom formom ili literarnim postupkom, jer mislim da se samo paradoksom, kontraverzom može koliko-toliko, barem malo, obgrliti život sa svim svojim proturječnostima i apsurdima. Klin se klinom izbija, kako je to narod davno i tačno primijetio. Razaranje literarnog prosedea, kojeg ostvarujem paralelno s rastakanjem i fuzijom likova u romanima, tek je put do ostvarenja Velikog cilja: ne dozvoliti da se ode u singularno ja, jer je to smrt Seada Mahmutefendića. Uzimanje na sebe usuda ljudskog roda služi mi kao borba protiv smrti, virtuelne, kao i duševne.

Na koje sve načine nastojim da u tome uspijem?

Traume iz djetinjstva "ajnštajnovski" su "presjek" mog životopisa i mojih uzora. Kolizija između uvijek neprijateljske stvarnosti i *inner,* također. Uopće nije riječ o uništenju navedenog (seksa, politike, religije, porodice, obrazovanja), neophodno je spriječiti da Oni nastavljaju uništavati sv(ij)e(t) oko sebe. Ja "vidim" ono što obični ljudi ne poimaju, "vidim" društvo, njegove zakone i pravila onakve kakvi jesu: restriktivni, represivni, neljudski u najgorem smislu riječi.

Jedini mogući bijeg je rastakanje selfa i stapanje s kakofonijom svih drugih selfova koji postoje okolo. Šizofrenija, što da ne? To je ujedno i Spasenje, i Uskrsnuće, i Eskapizam u najboljem (najzdravijem) obliku. Moderno društvo (Van Gogh, Mišima, Kavabata, Miljković, Ćopić, Cvajg) pruža mnogo strašnije mogućnosti, u rasponu od Samoubistva do Samoubistva.

2.

Ukleti Holandez
Poetica Mahmutefendića

Ima velikih pisaca, koji su u nastojanju da ma što reknu o književnosti dirljivo nesposobni, skoro bi se moglo reći, nevjerovatno nemoćni pojmovno uhvatiti čak i ono što sami stvaraju.

No veliki pisac nije dužan biti veliki teoretičar, njegovo ga djelo potpuno iskupljuje. S druge pak strane, postoji soj pisaca s teorijskim potrebama koji za svoju književnost trebaju apologiju, odnosno nadgradnju: njima filozofiranje treba kao opravdanje vlastita načina pisanja. Zapanjuje do kakvih prefinjenih i logički perfektnih teorija dolaze pisci koji žele svoj način pisanja inaugurirati i prikazati neophodnim ili pak naći alibi za eventualne nesporazume sa svojim čitaocima i tumačima. Ta teorija zna biti izvorna, zanimljiva, gotovo bi se moglo reći, napeta, te istodobno dosljedna, potpuna i bez pukotina, no ona važi samo za njegovo pisanje.

Moja književnost potječe iz najopasnijih ponora vlastite prirode, naravno, uz asistenciju demonske mašte. Mislim da je malo ko s toliko iskrenosti govorio sebi kako sam ja to činio.

Stvarao sam književnost u kojoj sam nizao isključivo šokantne činjenice s dovoljno ludosti, hrabrosti i drskosti da se igram s pričom – kao što se Aska igrala pred vukom (u Andrića) ili pak Šeherezada pred svojim krvnicima. Uvijek tražim najekstremnije situacije u kojima se ljudi mogu naći, promatram u tim trenucima najtananije reakcije njihovih tijela, njihove spolnosti, njihove psihe. Moja književnost je nastojala biti vivisekcija zla, i to do krajnjih granica, do atoma. Do sad su postojali, ponekad, izvjesni nesporazumi koji su mi spočitavali da mi je literatura himna Sotoni, no držim da su to maliciozne i površne ocjene. Mislim da je ona doista vivisekcija zla. Zlo je nešto što je imanentno ljudskom biću, a kao takvo je i prolazno, jer sve što je ljudsko to je i prolazno.

Jedino onaj koji vjeruje u dobro, makar ono bilo i utopijsko, on je u stanju prevazići i nadići zlo. U svojoj poetici nastojao sam inaugurirati jedan osoben literarni svijet, koji je počivao na traganju za "pokidanim" identitetima, temati-

zirajući psihologije gubitnika, usamljenika i "zabranjenika" u svijetu bez iluzija i oslonca premreženim agresivnim ideologijama svakodnevnog i reificiranim demonizmom povjesnosti. Nastojao sam se obrušiti na nasilje države, kolektiviteta i jezika, svjedočeći autentičnu autorsku i ljudsku vertikalu. Stoga su i moji likovi uglavnom usamljenici, ali s bogatim fantazmagoričnim parasvjetovima – toliko sličnima ovom našem bijednom, čamotnom, krvavom i vulgarnom životu, prepunom naučene i glumljene koreografije. Svi su oni opsjednuti smrću i paroksizmom moguće apokalipse, ali tu tjeskobu razbijaju monstrumskim instrumentarijem smijeha i mašte. Stoga su moje priče riznice ožiljaka, poraza, žrtvovanja, a kad govore o ljudskoj sreći, one s gorkom sjetom opisuju prolaznost svake sreće i krhost naših osmijeha.

Naša stvarnost doista nudi sjajne književne teme, ali se treba dobro čuvati opasnosti crno-bijelog pristupa, onako kako je to nekada činila romantičarska književnost. Dakle, literatura nije pozvana da daje odgovore, jer ona nije prosvjetiteljstvo. Dovoljno je da u pravom trenutku postavi valjana i mučna pitanja od kojih se dobija moralna i intelektualna glavobolja. Ona ne smije biti didaktična. Prema tome, u svojoj književnosti sam pisao o ovom našem individualnom i neponovljivom životu, koji se odvija na relaciji između našeg srca i našeg uma, te između našeg anusa i našeg jezika. A da bi se takva tema "književno obgrlila" u svojoj cjelovitosti, za to mi je poslužio ironijski diskurs koji je za tako nešto najprikladniji, najbezbolniji, najugodniji i najubojitiji rakurs.

Ako su moje riječi kao pucnji iz pištolja, ako su moje priče poput istinskih ljubavi, ako sam uvijek naslućivao da je književnost nemilosrdna poput prirode, da ne poznaje ni milosti ni isprike, da proždire sve spoznane istine, da je književnost najčešće prokletstvo kao što to zna biti i život i da će nas ona jednog dana proždrijeti kao stari mačak svoje mačiće, zbog čega ja to sebe izlažem takvim pogibeljnostima? Stoga što su samo dvije mogućnosti da moja književnost bude istinita: da vlastitom deformacijom govori o deformaciji svijeta i da vlastitim poretkom tjera u laž društveni poredak.

U prvom slučaju njena spoznaja je u održavanju, a u drugom u kritici stvarnosti. Zato je moja književnost istinita i vjerodostojna samo zato što je nevjerovatna i paradoksalna. A da bi bila takva, ona je bila, i mislim da će ostati kao proza, uvjerljiva i zamamna interpretacija koncentracije seksa i zla, tuge i ljudske usamljenosti. Blještavi eros u mojim pričama je patarenstvo. Bedra mojih ženskih likova temeljitije su teze od onih koje su u tezama svetih knjiga, stoga što se moji likovi podižu na razinu pogleda na svijet. U tom slučaju moja je mašta morala djelovati poput ekrazita, ili da budem slikovit, poput violinskog staccata.

Neko je za mene rekao da sam ja pisac visoke voltaže riječi uz minska polja smrti i erosa, pisac koji pruža otpor i tajnik ljudske gluposti i ludosti s pogledom

na neko predstojeće čovjekovo isplovljenje, da je moja književnost istina kroz opsjene, da je to književnost bez pardona, dok maliciozniji duhovi su skloniji vjerovanju da sam ja pravi sotonski pisac. Ja sam, međutim, samo fotograf tamne strane ljudske psihe ili, tačnije rečeno, rendgenolog koji ima urednu rendgensku snimku pravog stanja oboljelog tkiva. Dakle, da budem sasvim jasan: ludilo privlači, ali ne opčinjava, ono upravlja svime na svijetu što je lahko, veselo i bezbrižno.

Kako objasniti da postoji nešto do kraja nepravilno u diferencijalnom računu, kvantnoj teoriji, ili u opscenim i tako obrednim ordalijama za pomicanje svakodnevice prema naprijed.

Korijen cijele umjetnosti i duha nalazi se u strahu od smrti. Stoga su moje priče bile o ukletim ljubavima, paklenim brakovima, utuljenim čežnjama, propalim egzistencijama, otrovanoj mladosti, prokletstvu zakulisnog obiteljskog pakla, smionim snivanjima o slobodi potisnutih ličnosti usred kasabalijske čamotinje, te proplamsaja plemenitih nadahnuća. Stoga su i moji likovi živjeli privremeno, provizorno i načelno u vremenu koje je vremenito i vremenom bremenito. Oni su živjeli povremeno u ona dva-tri trenutka, koja su zavrijedila da ih životom smatramo. Naravno, ti trenuci su bili metafizički kad sam tražio slučajnost ako im ta dva-tri trenutka do njih doplutaju. U takvim trenucima kroz svoju poetiku gradio sam socijalne odnose između prijatelja, muškarca i žene, te čovjeka sa samim sobom koji su stvar organske prirode koliko i ontološke i, jer među njima uvijek vlada izvjesna hemija. Vanjski okvir sam nastojao konstruirati na univerzalnoj ravni i u kozmičkim relacijama, mada su se njihovi odnosi kretali u nacionalnim okvirima, jer, smatram, da svaka nacija ima svoj vlastiti pojam prirode. Da bih to postigao, prikazujući njihova ekstremna raspoloženja i stanja duha, nastojao sam da očajanje ne bude moj stil, jer mi je odavno bilo jasno da je život komedija ako ga promatramo s razumom (bez učešća prizemnih katova srca) i da je potrebno puno crnog humora da ga se podnese.

U tome sam bio divlji i mrzio sam pravila. Stoga se u mojim djelima provlači moral bez Boga uz konstantu cjelokupnog mog opusa estetike gubitka. Uz spoj američke konkretnosti i evropske spekulacije, hiperdinamičan i uvjerljiv stil, koji nije smio biti jednodimenzionalan, uz montažu, metanaraciju, poetiziranje i esejiziranje protkano rezignacijom i melanholijom, moja literatura imala je u meni groteskog kerbera, te poput gibraltarske stijene branila jedan svijet potpuno ogoljen naspram onoga ispred nje koji se doimao idiličnim, bleferskim i folirantskim, nešto poput kokakolizirane zbilje, perverznog učinka sjećanja između slika stvarnosti CNN-a i slika fikcije Holivuda. U tome sam morao biti djelotvoran samo u slučaju ako sam ostao nedostižan. A nedostižnim se moglo ostati ako sam u tom kontrapunktu zadržao drugi glas u odnosu na zbilju, te ako sam ostao

glas strasti i uvida. U tom slučaju kao pisac morao sam zadržati glas čovjeka koji spava na dnu svakog čovjeka. Moj govor nije bio govor političara, ni politologa, ni tehnokrata, nego suprotno: to je bio govor ciničnog i diletantskog utopista. Nisam nastupao u ime nekog mnoštva ili kolektiva. Meni u tom slučaju nije bilo potrebno iza sebe imati stranku, državu, naciju, klasu, korporaciju, akademski svijet. Sve što sam radio, radio sam za svoj račun, apsolutno sam u sredini koju sam odabrao. Nikome nisam bio dužan polagati račun; to je bio moj lični pothvat i samoodbrana. Uprkos mojih vlastitih uvjerenja i fizičkih okvira, morao sam uvijek biti individualist. Morao sam se razlikovati od drugih i biti više kriv od većine ljudi a ponavljanje riječi držao sam za njihovo sramoćenje.

Neizmjerna je oholost književnosti naspram smrti. O smrti sam mogao govoriti najprije u romanu, jer je roman druga planeta. U njemu sam je uspio nadvladati, jer sam više-manje tamo bio postojan. Tu sam stvarao fiktivnu stvarnost, mijenjao objektivnu stvarnost jer sam joj stalno mogao nešto dodavati. Samim tim, uloga mene – "strvinara" nije bila negativna. Ja nisam tu želio ukazivati na mračne sile objektivne stvarnosti.

Moja uloga je bila pozitivna u smislu stvaranja nove, eventualno bolje i svjetlije stvarnosti.

Stvarna stvarnost samo je bila polazna tačka u stvaralačkom činu. Ona je predstavljala građu koju sam pod djejstvom svojih "demona", ličnih, historijskih i kulturnih "demona", propustio kroz svoju pripovjedačku materiju. Oni su fiktivnu stvarnost osamostalili tako da su iz sfere pojedinačnog oni prelazili ponovno u sferu kolektivnog iskustva, te je na taj način ta fiktivna stvarnost bila ubjedljiva i uvjerljiva. Tako je između ove dvije stvarnosti uspostavljen dijalektički odnos. Stvarnost je u mojim romanima ovim postupkom postala dublja i reljefnija.

Sa stanovišta leksike upotrebljavao sam riječi kojima se intuitivno naziralo značenje, jer je svaka provjera u rječniku izazivala čuđenje i zabunu. Riječ je, naravno, sama po sebi bila zanimljiva u okviru sklopa, u službi drugih riječi koje su se javljale u rečenici. Razbijajući određene ustaljene strukture, nastojao sam ostvariti leksičku revoluciju koja se ogleda u igri s morfologijom, fonetikom, fonologijom i semantikom. A sve je to, čini mi se, doprinosilo stvaranju jedne nove vizije stvarnosti. Moj roman nije bio zanimljiv samo zbog svoje tematike, živopisnosti i egzotičnih elemenata u životu glavnih junaka, već upravo zbog sposobnosti da uobliči stvarnost polazeći od objektivnih datosti i sposobnosti da objektivnu stvarnost razbijem vremenski i prostorno.

Živeći dugo vremena u Hrvatskoj, sva svoja dosadašnja djela ispisivao sam na hrvatskom jeziku, ponajprije iz tehničkih razloga, kako bih udovoljio ustavnim, jezičnim pravilima kuća u kojima sam objavljivao, no to ni u kom slučaju nije moralo značiti da sam se i denacionalizirao, nešto slično kao kad Amerikan-

ci kažu da govore "engleski", a da se time nacionalni i politički ne identificiraju s podanicima kraljice Elizabete.

Pedeset godina čovjek protraći noseći beživotni leš oko vrata. Bezglavo ore po literarnoj zemlji poput kakve krtice, a u glavi mu zuji od riječi maloumnih učitelja dok jednog dana ne dođe Gospodar Podzemlja zatražiti naše sandale koje su se poderale. To će se, uistinu, jedino dogoditi u našem životu uz jezik, koji nam se, prije nego što smo progovorili, prilijepio uz nepce. A što mi danas radimo? Mi ne znamo ni uživati, a kamoli da to znamo činiti s patnjom, koje se bojimo kao vraga, jer nam je ona paradigma oporih i omalovažavajućih frustracija, a ne preduvjet za buduću katarzu, koja će nas još više alibirati pred poviješću. Našoj civilizaciji uživanje je, jednostavno, popuštanje napetosti bilo putem droge, seksa, alkohola, a ne putem ljubavi. Više nego ikad žudimo za doživljajem koji će prevazići jednolikost; neki ga traže u jazzu, neki u klasičnoj muzici, neki u heroinu, a neki u LSD-u. Uvijek sam se gnušao mase kojoj je, s jedne strane, misa, a s druge, seks kao psihički, odnosno tjelesni ritual. U takvim okvirima kreće se sudbina mojih likova. Da nema nikog iznad njih, u njima se krila fantastična zamisao slobode. No, valjalo im je održavati utopiju ideja, inače bi se pretvorili u životinje. A sloboda je bila nagrada za takvo njihovo razmišljanje zbog koje je mogla stradati samo jedna stvar – njihova glava.

Što ih tjera da ideje pretvaraju u praksu i potom da bivaju frustrirani neuspjehom i očajem? Nisu li dovoljni samo njihovi snovi? Zar je iko mogao strijeljati snove, naravno osim tirana, diktatora i, u ovom slučaju pisca kao ja, koji su znali okupiti sve one za koje su sumnjali da su sanjali o propasti njihove države, njihova Carstva i moje Literature.

Čini mi se da su u mojoj poetološkoj prirodi postojale tri razine. Kroz prvi rakurs sam djelovao kao prijazna i ležerna osoba, kroz drugi kao subverzivna, anarhoidna i heretična, nepopustljiva, a kroz treći kao naivan i mali dečko. Sve te tri optike djelovale su na različitim područjima moga književnog rada i sve tri su izbijale na površinu ovisno o situaciji i okolnostima. A u tome smo mi Bosanci nevjerovatni, autentični i neponovljivi. Samo zato što smo uvijek dolazili tamo gdje ima ptica. To je za mene bio znak da su tu mir i ljubav, jer se nikad ne cvrkuće na pepelu.

Moja kolumnistika je zasijecala, u velikoj mjeri, stvari koje su se s Bosnom događale. U njoj je valjalo progovoriti o "azijatskoj" nekulturnosti iz koje sve do sada nismo mogli izaći niti možemo izaći bez ozbiljnih napora.

U isto vrijeme bio sam suočen s poraznošću one lakoće kojom su ljudi iz intelektualne sfere (pisci, znanstvenici, akademici) u tren oka napuštali krhki, rizični i usamljenički, ali nezamjenljivi individualni, kritični glas i otkliznuli u mi – govor, krivo alibiran jakim okolnostima (rat, patnja naroda, interesi nacije, potrebe domovine). Ovo naše vrijeme scena je mentalnog urušavanja.

U svemu tome osjećao sam se kao cirkuski pehlivan na konopu, koji će se svaki čas survati iz svoje blistave visine budem li se zaustavio samo za jedan jedini trenutak. To je značilo biti određen Božijom voljom za nešto iznimno. Iz tog uvjerenja sam crpio snagu za podnošenje najvećih intelektualnih i moralnih iskušenja. A takvi pojmovi vrlo lako se mogu reflektirati kao vlastita parodija u trivijalnosti naših života.

Svoje sam "ja" cijelog života tražio s čudesnom snagom i s čudesnom odlučnošću. Neki tvrde da sam u tome uspio i otkrio ko sam kada me je "heppiend" sudbine kaznio zato što sam joj se iščupao. Generalno, moje djelo je ispovijest koja završava odrješenjem. Za svog života ja ništa nisam želio biti drugo nego kuranist, jer i nisam imao za ništa drugo smisla nego za Riječ.

Pišući svoje knjige, ja sam doživio katarzu: crtajući bolest, ponovo sam stekao zdravlje. Želio sam biti maksimalist, kako ne bih bio sekundarni mediokritet, kako ne bih bio vojska već general.

Vjerujem da me je zbog tih atribucija jedan zagrebački kritičar nazvao "Ukletim Holandezom" naše proze. Ako sam pošteno govorio i pisao, jezik i pero će mi se uščuvati. Jao meni ako sam gdje pogriješio! Žali Bože vremena i prohujala života.

3.

Odlike njegove književnosti

"Njegovu književnost odlikuje, uz temeljnu potku odabira nekog jezivog zbiljskog događaja, nadgradnja te ispreplitanje mitskoga, fantazijskog i nadrealnog", za koje on drži "da to nije udaljavanje od onoga što naše ganglije nazivaju stvarnošću. Dapače, to je samo njegova transponirana bolna i dramatska potvrda. Stoga, književni kritičari primjećuju tri vodeća, lajtmotivska detalja u njegovom dosadašnjem djelu: čudesan, irealan san iz kojeg se niko ne želi niti može probuditi, negdje na rubu između bizarnosti i morbidnosti, pa i nekrofiličnosti, farsičan rakurs na njegove likove, koji se doimaju iskošenima i njihova genetski kodirana želja za bijegom od stvarnosti kao posljedice prijezira ili pak tjeskobe od nje. Oni nisu marginalci, samo što odbijaju biti pajacima i klaunima u mehaničkoj rutini svakodnevnog egzistiranja. Njihov izvjesni pesimizam i melankolija potiču zbog ružnoće, ispraznosti i nedovršenosti ovoga svijeta.

To je Mahmutefendić jednom prilikom i izravno potvrdio ovakvim svojim prosedeom: "U svom sam životu obično sretao one koje nisam ni tražio, dok sam nailazio na one na koje nisam ni pomišljao, a većinu od njih volio bih da ih uopće nisam upoznao. Ovo nije samo moja autobiografija, ona bi mogla biti svačijom, u načelu, biografijom. I šta čovjeku nakon toga preostaje? Ili da se

ubije, ili da se umije. Treći izlaz bi, jednostavno, bio blef da se izbjegnu one dvije prve ponude. Svako bi ga morao imati kao džoker u džepu. Za mene je to bila književnost, koju sam bespovratno pretvorio u život, religiju, svoju fiziologiju, pištolj, ambis, opsenarski pogled prema Maunt Everestu, a ono što obično imenujemo životom, kao nešto što se ima mehanički odraditi pred onima koje nisam ni tražio, a svakodnevno sam ih sretao. Zapravo, valjalo je život košmarno odspavati. Jedino mi je moja književnost pružala trajniju utjehu, zaboravljao sam svoju bijedu i osjećao da sam u pravu, premda je umjetnikov odnos sa svijetom sarkastično disonantan. Pisao sam kad nisam mogao više izdržati i kad sam mogao zbog toga poludjeti. Pisao sam o svojoj zbunjenosti naspram jednog svijeta prepunog tjeskobe, o svojim strahovima usred užasa, rata i samoće. I nakon takvog glamuroznog supstituta i nečijeg vica sa mojim životnim slučajem, neka mi neki budući, hipotetični književni povjesničar samouvjereno sutra ustvrdi da on dobro poznaje S. M. i još bolje zna ko je, ustvari, S. M. Njegov život, njegovi likovi – to je san iz kojega se on neće moći nikad probuditi. Niti hoće, niti može, jer je on svojom književnošću izvršio mahmutefendićizaciju zbilje.

I umrijet će on u takvom snu, a da, ustvari, nikad nije ni živio. Završio bih, dakle, ironično na svoj konto s klasičnim svršetkom svake dobre bajke da on i danas živi ako nije umro.”

UDK 75: 929 Mujadžić, O.

Omer Mujadžić: zaboravljeni velikan modernog slikarstva[1]

Aida Abadžić Hodžić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Slikar Omer Mujadžić jedno je od najznačajnijih imena u historiji modernog slikarstva u Hrvatskoj, a svoj je osobito originalan doprinos iskazao u periodu između dva svjetska rata. Iako je najveći dio stvaralačkog vijeka i pedagoške aktivnosti, kao profesor na Akademiji likovnih umjetnosti, proveo u Zagrebu, za potpuno razumijevanje njegove likovne poetike, slikarskih interesa i artističkog rafinmana, važno je u interpretaciji njegovog opusa uključiti i njegovo porijeklo iz Bosne i Hercegovine. Omer Mujadžić zabilježen je u historiji Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu kao najmlađi student koji je prošao na prijemnom ispitu 1918. godine i ovaj tekst podsjeća na ovu važnu obljetnicu koja je značajna i za početak moderniteta u bosanskohercegovačkom slikarstvu.

Ključne riječi: Omer Mujadžić, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, moderno slikarstvo, Bosna i Hercegovina

Ove godine obilježava se stogodišnjica od jednog zanimljivog i jedinstvenog događaja u historiji modernog bosanskohercegovačkog slikarstva. Godine 1918., kao petnaestogodišnjak i ujedno najmlađi student u historiji Kraljevske više škole za umjetnost i umjetni obrt (danas: Akademije likovnih umjetnosti) u Zagrebu, Omer Mujadžić, na iznenađenje i divljenje ispitne komisije, prošao je na prijemnom ispitu na kojem se provjeravala likovna sposobnost kandidata u crtanju glave i akta te znanje o općoj i likovnoj kulturi, uz jednu obavezu: pribaviti pismenu saglasnost roditelja, jer je u trenutku upisa bio maloljetan.

Već ovaj podatak dovoljno govori o iznimnoj darovitosti i budućem talentu dječaka koji je u Zagreb došao iz Bosanske Gradiške, u kojoj je rođen 1. febru-

[1] Autorica ovog teksta pripremila je prvu, cjelovitu retrospektivu opusa O. Mujadžića u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu 2002. godine.

ara 1903. godine, od oca Mehmeda i majke Zuhre, rođene Čaušević, u obitelji u kojoj je Omer imao još dvije sestre i sedmero braće. Osnovnu školu završio je u rodom gradu, a gimnaziju je pohađao u Derventi, Banjoj Luci i Sarajevu. Nakon mature u Sarajevu, stigao je u Zagreb – u grad u kojem je proveo gotovo cijeli svoj život, grad u kojem je održao prvu samostalnu izložbu 1933. godine, u kojem je bio profesor na Akademiji likovnih umjetnosti više od četrdeset godina i grad u kojem je nastao najveći broj njegovih djela. Iako je zagrebačka sredina ključna za formiranje njegovog stila i mada je jedino unutar nje moguće, na pravi način, osvijetliti njegov opus, dio odgovora na pitanje njegovih specifičnih slikarskih interesa i njegovog artističkog rafinmana nalazi se i u Bosni. U Zagrebu se početkom 20. stoljeća, a osobito između dva svjetska rata, školovao veliki broj likovnih umjetnika iz Bosne i Hercegovine – u Zagrebu su bili i pioniri bosanske slikarske i kiparske moderne prije odlaska na srednjoevropske likovne akademije – Gabrijel Jurkić, Petar Šain, Robert Jean, Roman Petrović, a Mujadžić je prvi koji dolazi neposredno po okončanju Velikog rata i otvara stranicu koju će, u kasnijim godinama, ispisivati i neka od najvećih imena bosanskohercegovačkog slikarstva, također zagrebački studenti, poput Mice Todorović, Ismeta Mujezinovića, Rizaha Štetića, Behaudina Selmanovića.

Mujadžić je školovanje završio akademske 1923/24.godine, u slikarskoj klasi prof. Ljube Babića. Njegova je marljivost ocijenjena "osobitom", a napredak "odličnim". Teške životne prilike u prvim poratnim godinama natjerale su mladog Mujadžića da, još kao student, potraži posao preparatora u Kraljevskom sveučilišnom botaničkom zavodu, a gdje je radio u periodu od 1922. do 1924. godine. Promatrani motiv biljne anatomije pod mikroskopom, Mujadžić je prenosio na iznimno velike formate debelog papira, visine i do dva metra, a širine oko metar i pedeset centimetara, i spomenuti crteži i table bili su korišteni u edukaciji studenata biologije. O tome je Mujadžić naveo:

> „Crtao sam anatomiju bilja, uglavnom po noći.(...) Čitave bih noći zurio kroz mikroskop i radio niti, stabljike i stanice biljaka na metar velikim papirima! Vjerujte bilo je to zaista naporno i zamorno.(...) Dvije sam godine, iz noći u noć, radio mikroskopom, a po danu studirao".

Od Zagreba do Pariza

Po završetku Akademije 1924. godine, kao stipendist francuske vlade, s Augustinčićem odlazi u Pariz. I u Parizu se u vrijeme Mujadžićeva boravka, jednako kao i u drugim likovnim centrima Evrope, osjećao duh nesigurnosti prvih poslijeratnih godina, u kojima su umjetnici bili suočeni s alternativom ili bijega od stvarnosti ili stvaranjem "objektivne" slike realnog svijeta, dovedene, katkad, i do grubog naturalizma. Dvadesete godine 20. stoljeća bile su vrlo dinamičan

period u evropskom modernom slikarstvu, obilježene, s jedne strane, kasnim interpretacijama kubizma, a, s druge strane, "povratkom redu" (*rappel à l'ordre*) i raznorodnim aspektima "realizama dvadesetih godina" u kojima su se sabirali iskazi od magičnog realizma i povratka tradiciji klasičnog do "nove stvarnosti" i "nove predmetnosti", sa naglašenim socijalnim aspektom, a čije su se refleksije mogle prepoznati i na izložbama Proljetnog salona u Zagrebu koji je dominirao u likovnom životu tadašnje hrvatske likovne scene. U Parizu su dvadesetih godina 20. stoljeća boravili, između ostalih, i Leo Junek, Jerolim Miše, Oton Postružnik, Ivo Režek, Kamilo Ružička, Đuro Tiljak, Marino Tartaglia, Sava Šumanović, Vinko Grdan i Kamilo Tompa, a sa dvojicom posljednjih Mujadžić je dijelio dvije godine zajednički atelier u Bois de Vincennes, u istočnom dijelu Pariza. Tokom boravka u Parizu, Mujadžić je intenzivno proučavao i djela starih majstora u Louvreu, a klasu profesora Rogera napustio je nakon godinu zbog krutosti pristupa i strogog režima rada koji nije omogućavao slobodniji i individualniji razvoj mladog umjetnika. Prema vlastitim iskazima, na njega su presudan utjecaj u ovoj ranoj fazi imale posjete Louvreu i pariškim galerijama i susreti sa crtežima, grafikama i slikama Rembrandta, El Greca, Ingresa, Corota, Renoira, Velasqueza i Vermeera. *"*Jedan Rembrandtov bakropis bio je za mene preokret", ustvrdio je Mujadžić mnogo godina kasnije, u sjećanju na svoj pariški boravak.[2] Naime, na pariškoj je Akademiji, u klasi profesora Maxa Rogera, Mujadžić učio crtanje disciplinom koju je nazivao "režimom gipsa". Umjesto arhajske plastike, kojoj se je toliko divio, zbog njene jasnoće linije i čistoće volumena, profesor ih je tjerao da crtaju prahom olovke muzejsku prašinu strunjenu u oko Apolona! Upravo rana Mujadžićeva djela, osobito ona nastala u periodu 1926-1933. (*u haremu, Majka s djetetom*...), svojom estetikom dominantnih volumena, naglašenog plasticiteta, krajnjom redukcijom forme i jednostavnošću potvrđuju Mujadžićevu zadivljenost arhajskom plastikom, s jedne strane, a s druge, povezuje njegov onovremeni način s tada suvremenim likovnim zbivanjima, iako neka među njima pokazuju draž i sputanost prvih radova.

Posredan utjecaj u ovom pariškom periodu na Mujadžićeva likovna istraživanja imao je i postkubizam André Lhotea, iako je Mujadžićev izraz tada bio mnogo bliži Derainovom i Picassovom neoklasicističkom pristupu, na tragu već usvojenog klasicizma iz škole I.Meštrovića i J.Kljakovića sa zagrebačke likovne akademije, a koji su imali, uz Ljubu Babića i stare majstore iz Louvrea, presudan utjecaj u formativnom periodu i školovanju Omera Mujadžića. Klasična čistoća izraza, naglašenog crteža i mirne obrisne linije, u suženoj kromatskoj skali ispripliće se na ranim Mujadžićevim portretima iz ovog perioda s utiskom

[2] Peić, Matko: "Naš i svjetski: slikar Omer Mujadžić", u: *Hrvatski umjetnici*, Zagreb, 1968.

"očuđujućeg", svojstvenog magičnom realizmu, kao jednom od vidova realizama dvadesetih godina. Godine 1925., sudjelovao je na jednoj od vodećih likovnih izložbi, na pariškom Jesenskom salonu (*Salon d'automne*), na kojem su uz Mujadžića izlagali i Režek, Uzelac, Šumanović i Grdan, ali, između ostalih, i Matisse, Delauney, Metzinger, Goncharova, van Dongen, Gleizes, što potvrđuje kvalitet ranih Mujadžićevih radova i ravnopravno uključivanje u likovna zbivanja tadašnje pariške scene. Vrsnoća Mujadžićevog crteža zamijećena je i od likovne kritike, koja navodi:

> Začudio me je mladi Mujadžić. Poznat mi je po jednoj reprodukciji u Zagrebu kao tonski slikar. Promijenivši se potpuno, izložio je jednu "nature morte" i ženski akt upravo pikasovske snage, strogo i izvrsno crtan. Mujadžića zanimaju plastični elementi. Plastičnost postizava (obratno nego Cezannovi sljedbenici) lokalnom bojom, a da ne zapadne u nikakve kolorističke efekte. Mujadžić pokazuje znanje i talent prvorazrednog slikara). (V.T. Lazić, "Pariški jesenji salon, Pismo iz Pariza", *Vijenac,* 1925.)

Mujadžićev je crtež siguran, precizan i čist. Bez suvišnih poteza ili zapadanja u maniru. Samo onoliko koliko je potrebno da se u osnovnim naznakama zacrta tok i bujanje. Sam je slikar navodio kako traži "liniju koja ne opisuje volumen već ga izažava."

Od izložbe Šesterice do "zemljaške" faze: Mujadžić u realizmima dvadesetih

Po povratku u Zagreb sudjeluje na izložbi grafičkih radova Šestorice (uz Augustinčića**,** Grdana, Pećnika, Postružnika i Tabakovića) u Salonu Ullrich 1926. godine, a kritika ponovno iznosi vrlo pozitivne ocjene: *Od svih njih je najbolji Mujadžić i u svoja četiri grafita (akta) i jednom tušu rekao je najviše o sebi.*(...) Iste godine sudjelovao je i na *Izložbi jugoslovenske grafike* u Zürichu, kao i na *XXV. izložbi Proljetnog salona* u Zagrebu (1927.), zatim na *XXVI. izložbi Proljetnog salona* (1928.) te na *Međunarodnoj izložbi u Barceloni* (1929.), na kojoj je nagrađen Srebrenom medaljom za slikarstvo.

Redovno izlaže i na *Proljetnim salonima* – najvažnijem izložbenom događaju između dva svjetska rata u Zagrebu, a na kojem su se manifestirale sve dominantne, tada savremene, likovne tendencije. Na *XXV. izložbi Proljetnog salona,* 1927. godine, u Zagrebu, Mujadžić između ostalih svojih tridesetak radova, izlaže i tri autoportreta (*Autoportret* iz 1926.), koji, uz slikarsku zrelost, pokazuje i suptilnost u karakterizaciji lika poradi kojih je Mujadžić smatran "rođenim portretistom".

U osvit turbulentnih tridesetih godina, Mujadžić je prisustvovao osnivačkoj sjednici grupe "Zemlja" u Zagrebu, 1929. godine, a čime se približio krugu umjetnika koje se popularno naziva «lijevima»; krugu koji se u periodu između dva svjetska rata nadahnjuje kritikom građanskog društva. Potvrđuju to i Šte-

tićeve grafike i Micini crteži iz zagrebačkog perioda, iako, formalno, nisu bili članovima ove grupe. Na prvoj izložbi grupe "Zemlja" Mujadžić je izložio svoja četiri rada u kojima likovna kritika prvi put uviđa opasnost zapadanja u stilizaciju i mogućnost stanovitog nazadovanja. Mujadžićev se talent, očito, opirao strožim programskim imperativima koje je po prirodi svog okupljanja nametao program "Zemlje", u kojem je, u sučeljavanju elemenata umjetničkoga i ideološkoga, ovaj posljednji pokazao veću dinamiku, dovodeći u opasnost instrumentalizaciju djelovanja ove grupe. To je, ujedno, vrijeme kada su u njegovom opusu nešto snažniji utjecaji kritičkog realizma (*Neue Sachlichkeita*) nego li je to ranije bio slučaj, a manifestiraju se tradicionalnim odnosom u okvirima slikarstva realizma. Iako je na prvoj izložbi "Zemlje" Mujadžić bio ocijenjen kao *"*najjača i najizraženija ličnost čitave ove izložbe", zbog neslaganja s likovnim i ideološkim koncepcijama grupe, Mujadžić je ovu grupu napustio već 1930. godine. U prosincu iste godine organizirao je, sa Kamilom Ružičkom, prvu samostalnu izložbu u Salonu Skočajić u Sarajevu.

Prva samostalna izložba i profesura na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu

Ono što bi se formalno-stilskom pogledu činilo zanimljivo naglasiti nakon ove kratkotrajne "zemljaške" faze, jest Mujadžićevo koloristično otvaranje i oslobađanje, osobito oko 1932/33. god., kada nastaju *Akt u prirodi, Žena koja doji dijete*, te ponajviše u vrlo svježoj i čulnoj kompoziciji *Na odmoru*, u kojoj se Mujadžić otkriva kao vrstan kolorist.

Navedena kompozicija bila je izložena i na njegovoj prvoj samostalnoj izložbi u Salonu Ullrich 1933. godine, između preostalih 27 ulja i 8 crteža. Bila je to prva od samo dvije samostalne izložbe koje je Mujadžić imao za života. Druga, u već zreloj dobi i nakon umirovljenja, održana je tek u Tuzli, 1978. godine. Prva samostalna izložba u Zagrebu desila se samo dvije godine nakon što je Mujadžić primljen za saradnika na Umjetničku akademiju u Zagrebu. Godine 1931., imenovan je učiteljem crtanja – pripravnikom, prošao je sve stupnjeve napredovanja i 1943. godine bio je imenovan redovnim profesorom i na ovoj je instituciji proveo pune četrdeset i dvije godine, sve do umirovljenja 1973. godine. Tako je, uz Babića i Kršinića zabilježio najdužu, neprekinutu pedagošku aktivnost na zagrebačkoj Likovnoj akademiji na kojoj je bio i dekan (1966.-67.). Kada je Behaudin Selmanović stigao na Zagrebačku akademiju, 1937. godine, tada mu je, na drugoj godini studija, tada mladi profesor Mujadžić predavao na predmetima Crtanje akta i Anatomija čovjeka. Na Umjetničkoj akademiji Mujadžić je predavao Crtanje velikog akta, Crtanje po modelu, Crtanje po prirodi, Crtanje,

Slikanje, Crtanje glave te od 1933. godine i predmet Anatomija čovjeka, a za što mu je nesumnjiva preporuka bila ranije iskustvo crtača na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Naime, kao crtač u Arheološkom muzeju (1927.–1931.) i u salama anatomije Medicinskog fakulteta u Zagrebu (1926.), Mujadžić je dodatno izoštrio svoje darovito, crtačko oko. Na Katedri za anatomiju Medicinskog fakulteta u Zagrebu na velikim formatima papira, većim od jednog metra, crtao je uvećane dijelove ljudskog tijela koji su korišteni u edukativne svrhe, a kao crtač u Arheološkom muzeju u Zagrebu, dokumentirao je u crtežima u tušu artefakte iz perioda antike i srednjeg vijeka za katalog zbirke arheologa Josipa Brunšmida (1858.–1929.). Upravo zato, pored uljanog slikarstva i pastela, značajan segment Mujadžićevog opusa predstavljaju grafika, crtež te novinska i knjižna ilustracija. Mujadžićev crtački opus uključuje crteže pripremljene za nastavu iz oblasti botanike, crteže za arheološke publikacije, crteže anatomije ljudskog tijela za nastavu na Medicinskom fakultetu i Akademiji likovnih umjetnosti te ilustracije za knjige i novčanice. Značajan dio opusa bio je posvećen sakralnim temama, najvećim dijelom kroz saradnju s franjevačkim redom. Već prvih godina rada na Zagrebačkoj akademiji, početkom 1930-ih godina, Mujadžić je asistirao profesoru Jozi Kljakoviću na fresko-ciklusu u zagrebačkoj gornjogradskoj crkvi Sv. Marka.

Između dva svjetska rata, Mujadžić je u Zagrebu bio članom Zaklade za izgradnju džamije u Zagrebu i, što je manje poznato u njegovom opusu, bio je čak i autor dvaju idejnih projekata za džamiju na Kraljevcu/Zelengaju (1939/40. i 1940/41. (sa Z. Požgajem)). U prvom prijedlogu iz 1939. godine džamija je bila koncipirana u kubusnoj formi, s plitkom kupolom i naglašenim ulaznim dijelom, po uzoru na *ivane* perzijskih džamija te dije munare osmanskog tipa, sa stražnje strane džamije. Godinu kasnije, zajedno sa arhitektom Zvonimirom Požgajem izradio je novi prijedlog i maketu džamije koji je, u izmijenjenom nacrtu, uključivao i trg sa šadrvanom ispred džamije i asimetričnu postavu jedne munare u lijevom uglu pročelja.

Prema smirenju slikarstva intimizma

Nakon kratke "zemljaške" faze koja je bila sputavajuća za Mujadžićev slikarski razvoj i likovni senzibilitet, nastupio je period naglašenog koloristićkog oslobađanja u kojem se, uz temu ženskog akta kojoj ostaje vjeran u svom cjelokupnom opusu, javljaju i motivi primorskog i dalmatinskog pejzaža u kojima je iznenadio neposrednošću doživljaja i slobodom poteza (*Tunolovac u Baškoj*, 1935; Ulica u Primorju, 1938/39; *Primorski motiv*, 1939). Tridesete godine su vrijeme Mujadžićevog intenzivnog slikarskog propitivanja u kojima se, u širokom rasponu tema i slikarskih ciklusa (*Kopačice*, *Žetelice*, *Pralje*, *Vezilje*, *Akto-*

vi…), sažimaju svi slikarski problemi koji su zaokupljali njegov likovni interes i u kojima ranija, nešto kruće tretirana forma, naglašenog crteža, sve izraženije omekšava u finim, tonskim modulacijama i studijama boje, svjetla i tonskih prijelaza te mekšoj i senzualnijoj obrisnoj liniji. U ovoj ranoj fazi, česte su i kompozicije sa motivima iz djetinjstva i iz interijera bosanske, muslimanske kuće (*Muslimanka*, 1937/38, *Vezilje*, 1938, *Majka i dijete*, 1938/39; *Bosanski interijer – prvi koraci*, 1939) te panorame bosanskohercegovačkih gradova. Bio je saradnik profesora Ljube Babića na pripremi uređenja Poslanstva NDH u Berlinu kada je, prema nacrtu profesora Babića, realizirao veliku panoramu grada Mostara (1943). Mujadžić je bio ilustrator i knjige o povijesti grada Zagreba povjesničara Gjure Szabe (*Stari Zagreb*, 1941). Između dva svjetska rata, Mujadžić je izradio likovna rješenja za novčanice Kraljevine Jugoslavije, a zahvaljujući njegovom iznimnom crtačkom umijeću na osnovu kojeg ga je Ivan Meštrović preporučio kralju Aleksandru Karađorđeviću. Za vrijeme boravka u Beogradu, Mujadžić je boravio i u Kraljevskom dvoru na Dedinju kojom prilikom je realizirao i portrete kralja Aleksandra i kraljice Marije. Između dva svjetska rata, kao ilustrator sarađivao je s novinama *Novosti, Borba, Hrvatski narod, Deutsche Zeitung in Kroatien.* U ovom periodu Mujadžić je sudjelovao na svim značajnim kolektivnim izložbama u zemlji i inozemstvu (*Izložba jugoslavenskog slikarstva i kiparstva*, National Gallery, London, 1930.; *Jugoslavenska grafička izložba*, Saarbrücken, Metz, 1933.*; l, ll, lll Izložba zagrebačkih umjetnika*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1934-36.; *Pola vieka hrvatske umjetnosti*, DLU Kralja Petra l, Zagreb, 1938/39.; *Izložba hrvatske umjetnosti*, Berlin, Beč, Bratislava, 1943.).

Godine 1938. oženio se Brankom (Nejrom) rođ. Regul, a godinu kasnije rodila im se kći Emina.

U drugoj polovici 20. stoljeća, Mujadžićev opus bio je u znaku slikarstva intimizma, u kojem su dominirale teme interijera, portreti bliskih prijatelja i članova, autoportreti mrtve prirode i aktovi, u vrlo suženom koloristočkom registru. Od svjetlijih i kolorističkih otvorenijih kompozicija iz rane faze, registar boja se postepeno sužavao prema toplim, zemljanim bojama do svođenja kolorističke game na uglavnom plave, ljubičaste i sive boje u posljednjoj fazi života, s naglašenim tonskim modulacijama kojima gradi volumene i prostore unutar kompozicija u kojima je, tokom osmog i devetog desetljeća 20. stoljeća, dominirao intimistički okvir ognjišta, majke s djecom, obitelji za stolom i slikara pred štafelajem.

U posljednjim godinama rada, Mujadžić je pokazao veliki interes i za tehniku. Stajao je po strani od likovnih tendencija kasnog modernizma. Naglašavao je da "čovjek mora biti vjeran svojoj prirodi" te da je "bio i ostao sam sa sobom – s osamljenim atelierom, mirom i redom u njemu" i da nije "slikao apstraktno jer ne bi uspio naslikati ništa čudesnije od perzijskog ćilima*"*.

Godine 1978., bio je izabran za dopisnog člana Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a iste godine održao je i svoju posljednju, treću za života, samostalnu izložbu u Galeriji jugoslavenskog portreta u Tuzli. Bio je članom udruženja Hrvatskih umjetnika, Zagrebačkih umjetnika, a kasnije Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske (ULUH), na čijim je izložbama redovito izlagao. Umro je u Zagrebu, 28. listopada 1991. godine, i sahranjen je na groblju Mirogoj.

Omer Mujadžić je slikar koji je ugrađen u same temelje modernog slikarstva, a koji je dao osobito značajan doprinos ovom slikarstvu u periodu između dva svjetska rata. U Bosni i Hercegovini njegovo ime i opus danas su gotovo nepoznati, a tek se na nekoliko mjesta u Bosni mogu naći radovi ovog izvanrednog slikara, kao što je to, naprimjer, u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu, u Galeriji portreta u Tuzli, u umjetničkoj zbirci samostana Plehan kod Dervente, u Galeriji Vjeko Božo Jarak u Potkosi (kod Stoca) te odabranim, privatnim kolekcijama. Uvijek okrenut tradiciji i uvjerenju da nema umjetnosti bez naslijeđa, njegov opus danas stoji kao svojevrsno jamstvo očuvanju visokih standarda likovnog izražaja i nastojanja da se u okvirima tradicionalnog likovnog izraza iznađe osoben i vlastiti stil. S punom odgovornošću umjetnika pristupao je životu, činu stvaranja i radu s generacijama studenata čije sazrijevanje je pratio, pa se u primjeru Omera Mujadžića dogodio onaj potpuni i dragocjeni spoj življenja i djelovanja po istom moralnom *kredu*, a koji čini njegov opus prepoznatljivim i jedinstvenim.

OMER MUJADŽIĆ: THE FORGOTTEN GIANT OF MODERN PAINTING

Aida Abadžić Hodžić

Summary

Painter Omer Mujadžić was one of the most important names in the history of modern painting in Croatia, and his particularly original contribution was expressed in the period between the Two World Wars. Although he spent most of his creative life and pedagogical activities as a professor at the Academy of Fine Arts in Zagreb, for a full understanding of his fine art poetics, painting interests and artistic subtlety, it is important to include his origins from Bosnia and Herzegovina in the interpretation of his work.

Omer Mujadžić has been recorded in the history of the Academy of Fine Arts in Zagreb as the youngest student who passed the entrance examination in 1918 and this text reminds us of this important anniversary, which is significant for the beginning of modernity in Bosnian and Herzegovinian painting.

Key words: Omer Mujadžić, Academy of fine arts in Zagreb, modern painting, Bosnia and Herzegovina

UDK 746.3 (497.6)

U vezenim baštama sjećanja i nade: vezak vezle vezom govorile[1]

Amila Smajović
Udruženje likovnih umjetnika
primijenjenih umjetnosti
Sarajevo

U ovome radu se govori o vezenim zidnjacima, koje su žene vezle i njima ukrašavale zidove svojih domova. Ne rasvjetljava se uloga žene kao majke, domaćice, kuharice vjerne supuge, čuvarice doma, žene žrtve ratnih stradanja nego, modernim jezikom govoreći, njena uloga komunikatora u prenošenju poruka prema drugima izvan i unutar zajednice. Njenu itekako važnu ulogu u prenošenju znakova kulture i kulture sjećanja, jer nisu samo vezle žene iz Bosne i Hercegovine, vezle su žene iz Švedske, Sirije, Jordana, Iraka uvezane koncima u svoje zajedničke sudbine.

Ključne riječi: vezeni zidnjaci, vezovi, žene, poruke, komunikatori, bosanskohercegovačke žene

1. *Uvod*

Pregledavam fotografije vezenih radova koje sam dobila iz Bosansko-hercegovačko-švedskog saveza žena koje su pokrenule projekt ”Vezimo za mir ” u kojem su žene, koristeći vez kao likovni izraz, odlučile da pokažu šta to za njih znači mir, duševni i fizički poslije iskustva rata i stradanja. Prvo uočavam besprijekorno čista bijela platna i tanke linije konca i izvezene poruke. U sjećanja mi naviru slike mog djetinjstva, prisjetih se vezenih bijelih platana koja su bila obavezno iznad šporeta i vezenih bijelih jastuka prepunih cvijeća koji su krasili sećije u sobama moje nane, soba kojih više nema, koje su nestale u prošlom ratu. Shvatila sam da su žene, svjesno ili ne, upravo izabrale ovu formu da iskažu svoja najdublja osjećanja i prenesu svoje poruke, jer ta

[1] Bosanskohercegovačko-švedski savez žena. Tekst povodom izložbe “Vezimo za mir“

forma, taj dio bijelog platna je dio njih, njihovog kulturnog koda, dio njihovih sjećanja na ono što je bilo i na ono čega više nema.

Da bi se shvatila snaga njihovih izvezenih poruka, odlučila sam napraviti komparaciju ova dva vremena, analizirajući formu i poruke bijelih vezenih platana nekad i sad. Centralnu ulogu i onda i sada igra žena koja po tradicionalnom odgoju i moralu, ali i vlastitom izboru, biva majka, odana supruga, vrijedna kuharica, ona koja čuva dom, ona koja ga čisti, ukrašava cvijećem i mirisima za njene najmilije: djecu, muževe, očeve i braću. One su ukrašavale svoj dom tkanjem, heklanjem, pletenjem, vezenjem. One su uvijek vezak vezle i vezom govorile.

2. *Zidnjaci – poruke iz prošlosti*

2.1. *Šta su to zidnjaci i kada su se pojavili* ?

Zidnjak,[2] dozidnjak, zidni vezovi, zidne slike, vezena krpa, zidne kuharica, kuvarice, domaćice, jeste predmet kućnog pokućstva koji se pojavio sa početka XX stoljeća na teritoiji Ex Jugoslavije. (Ex Jugoslaviju su sačinjavale tadašnje republike: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija, Crna Gora i autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina)

Njihova uporeba je prvo zabilježena u gradskim sredinama a potom se dvadesetih i tridesetih godina proširila na seoska područja gdje su ostali u upotrebi sve do 60-ih godina prošlog stoljeća. Pažnju etnologa privukli su početkom XXI stoljeća, koji su po motivima koji su se nalazili na zidnjacima mogli pratiti razvoj kućnog stila i kulturu življenja na ovim područjima.[3] Zidnjaci, vezene krpe, kuharice su se nalazile u kuhinji iznad šporeta, gdje su imali ulogu zaštite zida od prskanja hrane, postavljali su se iznad stola za računanje umjesto slike, zatim u kupatilima i pomoćnim prostorijama. Etnologinja Slavica Moslavac smatra da je njihova proizvodnja bila organizovana i da ”Vezeni zidnjaci nastaju u zanatskim radnjama gdje se s papirnatih uzoraka prenose na platno – (fo)drukuju, zatim se po plavoj liniji već otisnutog uzorka veze.”[4] Njihova upotreba u seoskim

[2] Platno izvedeno i ukrašeno crtežom i tekstom izvedenim ručnim radom koncem, izvješeno u kuhinji, obješeno iznad štednjaka (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*: 641)

[3] Pretpostavlja se da su donesene iz Nizozemske. “Zanimljivo je da kao materijalna kulturna baština jednako finkcioniraju u Gospiću (u Lici), Hrvatskoj i Europi krajem 19. do sredine 20 stoljeća, nudeći nam se kao dio povijesnog naslijeđa o obiteljskom i društvenom životu.” Vesna Grahovac-Pražić, Sanja Vrcić-Matija: “ Zidne kuharice-lička kulturna baština”, *Kroatologija*, 1(2010) 2, 67-79. Iako u spomenutom tekstu autorice zidnjake spominju samo na području Hrvatske, treba istaći da su oni su bili dio kulturnog kompleksa cijele regije. op.a

[4] Božica Brkan: *Kuvarice-ljepota, mudrost života i odgoj sa kuhinjskih zidova*. http://oblizeki.com/kuvarice-%E2%80%93-ljepota-mudrost-zivota-i-odgoj-s-kuhinjskih-zidova-7635 (datum pristupa, 03.09.2018.)

područjima pokrenula je i ručnu izradu zidnjaka, pa su motivi i tekstovi ovisili o ličnoj impresiji vezilje, s tim što treba napomenuti da nije nikada narušena njihova osnovna struktura. Oni se sastoje od crteža izvezenim linijom, konturnom linijom, teksta ili poruke i rama koji uokviruje skroz ili djelimično osnovne motive i tekst.

2.2. *Motivi i poruke na zidnjacima iz prošlosti*

Izvezeni motivi na zidnjacima su uglavnom predstavljali *ženu* u obavljanju svakodnevnih kućnih poslova a posebno se isticala njena uloga kuharice i domaćice, zbog čega su često figure žene prikazivane u kuhinji okružene šerpama, loncima, šporetima i stolovima.

Često je pored nje u njenom okruženju izvezena i figura njenog muža zatim djece, kućnih ljubimaca. Crteži su linijski, vezeni u konturnoj liniji, a predstavljene ljudske figure i komadi namještaja su bez prisustva perspektive.

Osnovna karakteristika zidnjaka su vezene poruke koje su integralni dio vezenih crteža koji su uglavnom izvezeni u jednobojnom koncu crne, plave i crvene boje. Kompozicija je oivičena ponekad valovitim linijama na kojima se u izvezeni floralni motivi.

Pored njihove praktične uloge zidnjaci su su upravo zbog vezenih poruka poprimili i drugu ulogu. Oni su postali instument, sredstvo kojima je žena, majka, domaćica izražavala svoja najdublja osjećanja i sredstvo samodefiniranja svoje ulogu u porodičnom životu. Sadržaji poruka su jednostavani, jasni i samo naizgled djetinjasti i naivni. Lahkoća izrečene poruke kojom žena prihvata svoju primarnu ulogu domaćice i ne samo da je prihvata nego i afirmiše ističući uz to i odanost svom suprugu kao naslijeđeni tradicionalni model ponašanja uzorne žene a pritom očekuje kao nagradu ljubav i pažnju je model koji je omogućio da ove vezene poruke zažive u svim područjima. Oni ”tematiziraju tradicionalne društvene vrijednosti kao što su : obitelj, ljubav, kuhanje, muško-ženski odnosi, prijateljstvo.”[5] Izdvajamo samo neke tekstualne komplekse:

> Kuharice manje zbori da ti ručak ne izgori / Kuharice zlato moje tebe hvali jelo tvoje / Kuharice budi čista da ti suđe uvijek blista /, Kako golub golubici guče Tako i ja ljubim moje milo luče, Vjerna ljubav i lijep dom to mi leži u srcu mom , Mudra žena mora znat muža ljubit i kuhat, Moja kućica moja slobodica, Hladna voda ti prija umij se ti pa ću i ja, Voda opere sve samo crni obraz ne, Za udaju nije zrela koja kuhat ne zna jela, Uz mladost i cvijeće kuća je puna sreće.

[5] Vesna Grahovac-Pražić, Sanja Vrcić-Matija: “ Zidne kuharice-lička kulturna baština” , *Kroatologija*, 1(2010) 2, 67-79, 70.

(Fotografije preuzete sa https://www.mirovina.hr/vremeplov/kuharice-zlato-tebe-hvali-jelo-prikaz-zivota-iz-nekih-proslih-vremena)

Sam crtež kao i sadržaj poruke ne iziskuje posebnu vještinu izvedbe ali bez obzira na likovno tehničke lingvističke nedostatke vezenih poruka, zidnjaci su postali dio kulturnog nalijeđa naše zajednice. Njih treba posmatrati kao sredstvo komunikacije u jednom periodu kao osnovnog komunikatora , kao izraz žene , krhak nježan i vrlo jasan kao i sami crteži i u isto vrijeme i jednostavan i kreativan kao njen život.

Zidnjaci su promjenom stila života izašli iz upotrebe polovinom 60 tih godina prošlog stoljeć i pohranjenji u sehare. O njima danas govorima kao svojevrsnom kulturno komunikološkom fenomenu koji je bez sumnje ostavio neizbrisiv trag u našoj kulturnoj memoriji. A da je to zaista istina svjedoče novi zidnjaci i nove vezene poruke.

3. *Zidnjaci-Poruke za budućnost*

Bosanskohercegovačko društvo žena je prikupilo za ovu tematsku izložbu nekoliko stotina vezenih platana. Kako su žene odgovorile na zadatu temu ”vezimo za mir” ili koje je to motive koristile koji su bili njena vlastita interpretacija mira?

Pred nama se otvorio poprilično širok spektar različitih motiva, međutim pažljivom analizom uočili smo da njihov odabir ima višestrukturalno značenje koje ima isti izvor. A koji je to izvor iz kojih su nastali? Počelo se odmotavati klupko konca kojim su se uvezivale u ovaj vez slojevi sjećanja, ono što se danas naziva kulturnom memorijom ili kultura pamćenja

“Pojam ljudskog sjećanja ili pamćenja – memorije – evocira nešto što je zaustavljeno u vremenu, što pobuđuje sjećanje na prošlo zbivanje ili događanje. Izdvoji li se neki trenutak iz naše memorije, vrlo je jasno da se dogodio u prošlosti, ali i potpuno je razgovijetno da djeluje na našu sadašnjost te utječe na našu budućnost. U skladu s time je kulturna memorija, pojam koji je uveo istaknuti znanstvenik Jan Assmann (1988.), itekako važna za svako društvo (zajednicu), kulturu i vrijeme”.[6] Dr. Assmann definira dva teorijska koncepta kulturne memorije, dugoročno sjećanje na društva, koja može da traje do 3.000 godina i komunikacijsku memoriju, koja je obično ograničena na 80-100 godina.[7]Kulturna memorija je složeni sistem podataka, informacija ili govoreći jezikom komunikologije složeni sistem kodova iz prošlodti koje se aktiviraju u nesvesnim procesima, povezujući se sa procesim svakodnevnice i u tom dinamičnom odnosu

[6] Drijenka Pandžić Kuliš, Izvještaj o međunarodnom simpoziju temelji i komercijalizacija kulturne memorije https://hrcak.srce.hr/file/284119 (datum pristupa 04.09.2018)

[7] Jann. Assmann: *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, New York: Cambridge, 2012, uvod

kodira nove sisteme za buduće generacije. S toga je iznimno važno dekodirati novo nastalu strukturu.

Šta se to prvo uočava na vezenim platnima?

Prvo što se uočava su bijela platna izvezena linearnim konturnim crtežima i tekstualnim porukama. Odabir baš ove forme koji neodoljivo podsjećaju na zidnjake, kuharice iz bosanske tradicije iz prošlog stoljeća (o njima smo pisali u prvom dijelu) ukazuje na pamćenja kulture i identiteta. Međutim nije više tema žena kuharica,domaćica, majka i vjerna supruga koja ima svoj dom nego su to potpuno novi sadržaji. Upravo odsustvo prošlog sadržaja kao i odabir forme zidnjaka i kuharica ukazuje na stvarno stanje i želje koje ima žena koja veze. *Nije ono što jeste, već ono čega nema njena stvarna poruka.*

A nema kuću, nema dom, nema svoju ulogu u porodici koja joj je bila određena njenim tradicijskim odgojem, za koju je i po prirodi svoga bića i po vlastitom izboru bila namjenjena. Njena potraga za definisanjem nove uloge je potraga za izgubljenim domom, izgubljenim mirom, duhovnim i fizičkim koji joj je oduzet ratnim haosom. Ona traga za razrješenjem novonastale situacije i shodno svom stečenom iskustvu pronalazi jedino moguće rješenje a to je *mir i sloboda*. S toga žene u svom vezu odabire motive koji po njenom shvatanju, najbrže mogu da prenesu tu poruku.

Koji su to motivi i poruke mira koje su žene odabrale da vezu?

3.1. Motivi i poruke

Na osnovu izbora osnovnih motiva na vezenom platnu kojima se šalje poruka mira smo podijelili u nekoliko skupina i to : motivi srca; motiv goluba, motiv mira -znak pease, motiv ruke i planeta zemlja, motiv knjige kao simbol znanja, motiv žene, motiv porodice i djece, motivi iz porodičnog doma, motiv stabla i cvijeća, motiv bašta, motiv ljubavi, motivi ratnog stradanja, geometrijski motivi, do onih motiva koji su kreativno, dizajnerski ponudili vlastitu interpretaciju. Nezaobilazne su i izravne tekstalne poruke izvezene na platnima bez crteža. Na osnovu ove podjele razvrstali smo vezena platna.

Motiv srce kao poruke mira

Motiv goluba kao poruka mira

Motiv znaka ‘pease’ kao poruka mira

Motiv ruke i planeta zemlja kao poruke mira

Motiv knjige kao poruke mira

Motiv žene kao poruke mira

Motiv porodice kao poruke mira

Motiv stabla i cvijeća kao poruka mira

Motivi cvijeća i bašti kao poruke mira

Geometrijski motivi kao poruke mira

Motiv doma kao poruka mira

Motiv ljubavi kao poruka mira

Tekstualne poruke

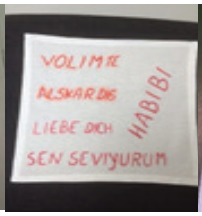

Motivi rata-antiratne poruke-poruke mira

Analizom izabranih motiva uočili smo da dominiraju motivi koji su usvojeni kao opšte savremene komunikacijske poruke mira i ljubavi, poput motiva srca znaka, zatim motivi goluba mira jednog ili u paru koji nose maslinovu grančicu ili cvijeće.[8] Zatim znak Pease koji se pojavio šezdesetih godina u Americi kao simbol protesta protiv američkog učešća u ratu u Vijetnamu.[9] Izborom ovih motiva koji su opšte prihvaćeni i prepoznati u široj javnosti, *žena koja veze želi da pošalje jasnu* poruku mira i ljubavi koja će se po njenom ubjeđenju biti razumljiva i opšte prihvaćena kao zajednički cilj. Zatim se pojavljuju motivi planete Zemlje kao i ruke koje je čuvaju, čime poruku mira izdiže iznad svog ličnog iskustva i definiše ga kao opšti i primarni cilj za cijelo čovječanstvo.

Zanimljivo je da žene u svojim radovima vezu motiv knjige ističući da je znanje ključ razumjevanja i jedno od sredstava za sprečavanje rata ali i temelj budućnosti. U njenim porukama mira prisutan je lik žene i tu se ističu dva karaktera. Jedan koji prikazuje djevojčicu Malalu koja se znanjem borila za slobodu i lik lijepe žene ukrašene cvijećem. Motivi cvijeća se pojavljuju u skoro svim vezenim platnima i on je zasigurno metafora mirisnih vrtova, ljepote i izgubljene tradicije. Žene cvijetnim motivima ukrašavaju i nove znakove poput motiva znaka Pease, uvezujući svoja sjećanja na tradiciju iz kojih su ponikle i novousvojene motive.Povezuju staru i novo, prošlo i sadašnje kao poruku za budućnost. Koliko su motivi cvijeća važni za ženu pokazuju i vezena platna isključivo sa ovim motivom koji su po sebi poruka mira. Obnavljanje cvijetnih bašta, motivi sa vezenih zidnjaka i jastuka naših nana , je obnavljanje sjećanja na izgubljenu tradiciju i izgubljeni mir i potraga za obećanim rajskim vrtovima.

Među ovim vezenim platnima pojavila su se i platna sa geometrijskim motivima koji najvjerovatnije izvezle *žene* sa Istoka jer u njihovoj kulturnoj tradiciji

[8] U raznim civilizacijama je golub simbolizirao ljubav, mir i oprost. Vidi više na http://www.artnit.net/urbane-životinje/item/2885-simbolika-goluba.html a kao amblem mira usvojen je poslije drugog svjetskog rata i to po likovnom riješenju slavnog slikara Pabla Pikasa. Pikasov prvi golub mira, izabran je kao amblem za Prvu međunarodnu konferenciju mira u Parizu 1949. godine. Vidi više na http://www.artnit.net/paleta/item/1202-pablo-pikaso-golub-mira.html (datum pristupa 06.09.2018.)

[9] "Znak mira izmišljen je 1958. Britanski umjetnik Gerald Holtom nacrtao je krug s tri linije u njemu, a namjera mu je bila dizajnirati simbol za Odbor za direktnu akciju protiv nuklearnog rata (DAC). Linije u krugu mogu predstavljati i semaforska slova 'n' i 'd' koja stoje za 'nuclear disarmament' (nuklearno razoružanje). Holton je završio svoj dizajn 21. veljače 1958., a simbol je prvi put viđen u javnosti tijekom marša Odbora za direktnu akciju protiv nuklearnog rata, 4. travnja, i odonda je postao svjetski poznat. Šezdesetih se počeo koristititi u SAD-u kao simbol mira, a u te se svrhe koristi i danas." https://www.tportal.hr/fun/clanak/znate-li-tko-je-kada-i-zasto-smislio-znak-peace-20140221 (datum pristupa 04.09.2018)

prikaz rajskih bašta se izražavao kroz geometrijsku formu. Pored toga geometrijski motivi metaforički prikazuju red i sklad koji vlada u Univerzumu a koji je preduslov za stvaranje mira.

Na jednom vezenom platnu pojavio se vezeni crtež dva muška portreta okrenuta jedan naspram dugog. Položaj rasprave i potencijalnog sukoba. I šta žena veze? Veze cvijeće u njihovim glavama šaljući jasnu poruku da sukobe treba spriječiti. Muškarci su vojnici koji su palili i uništavali njene domove ali su i muškarci, njen suprug, njena braća i sinovi bez kojih je ostala. To je tamna strana njenih sjećanja i zato koristi crno platno na kome veze. Veze njihove siluete sa bijelim trakama, njihove silute iza žice, odvojene od nje, veze osjećaj napuštenosti, bola, samoće i ne zaštićenosti. U njenom tradicionalnom odgoju i moralu muškarac igra ulogu zaštitnika porodice a ona je bez njega ostala, s toga žena i postavlja pitanje o vlastitoj krivici (Zar sam ja kriva što sam silovana?). Ona veze nišane i mezarja, popaljene kuće, slomljene ruže i svoje suze. Veze svoje ratne traume kao opomene. Ali ona opet nudi rješenje i želi uništiti oružje pa veze slomljenu pušku, zatim savija cijev iz pištolja u čvor iz koga umjesto metka izlazi cvijeće, štiti upaljenu svijeću, plamen života bodljikavom žicom. Jer ona vjeruje u život.

Zanimljivo je vezeno platno na kome su članovi porodice prikazani kao pingvini. Zamjena identiteta nije ništa drugo nego skrivena želja za zaštitom njene porodice, njenog supruga i njene djece. Rijetki su vezovi sa crtežima djece, izbjegavanje njihovog prikazivanja je također jedan od načina njihove zaštite. A kad ih prikazuje oni su okupljeni zajedno u veliku grupu ili plešu. Žena svoj dom također ne prikazuje izravno, ona prikazuje šoljice za kafu, čajnik okružen cvijećem.

Izabrani vezeni motivi su poruke mira i ljubavi, isprepleteni sa sjećanjima na izgubljene domove, na izgubljenu tradiciju i bolna iskustva prošlosti. Izabrani motivi ne osuđuju, ne imenuju krivca, oni su ono što je bilo i kako je trebalo da bude.Oni predstavljaju nadu za neke nove mirisne bašte prepune cvijeća u kojima će žena uz svoje najmilije naći smiraj. S toga su njene tekstualne vezene poruke mira koje stoje uz motive sasvim jasne i izravne. To je njen cilj i njena nada.

Mir u srcu mir u duši nedam nikom da mi ruši / Nema puta ka miru mir je put / U tom klasju neka ljubav spava
Mir u svijetu / Želim da mir vlada u svijetu i sva ljudi budu sretni /Da slobodno letimo mir u svijetu želimo/ Mir u svijetu želimo Fred pa Jorden / I neka mir na tvojim poljima vlada Mir tvom radniku i seljakuTvojoj rijeci i tvom izvoru Svakoj majci i njenom dijetetu
Zajedno smo jači / Borimo se znanjem a ne oružje
Mir je putovanje od hiljadu milja koje mora biti pređeno korak po korak Čovjek nije svoren da tegli lance nego da širi krila

To je kuća u kojoj svi članovi nalaze rahatluk, mir i smirenost/ Vjernost i ljubav cijeli život / Nek se svi vole kao nas dvoje Mir dolazi kroz razumjevanje a ne kroz sporazume / Mir u nama je temelj mira u svijetu Volim te/ Potraga u miru počinje u domu u školi i na poslu, Ed barni un penna och en bok kan forandra varladen

Zaključak

Nije naš zadatak bio da rasvijetlimo ulogu žene kao majke, domaćice, kuharice vjerne supuge, čuvarice doma, žene žrtve ratnih stradanja nego modernim jezikom govoreći njenu ulogu komunikatora u prenošenju poruka prema drugima izvan i unutar zajednice. Njenu itekako važnu ulogu u prenošenju znakova kulture i kulture sjećanja, jer nisu samo vezle žene iz Bosne i Hercegovine, vezle su žene iz Švedske, Sirije, Jordana, Iraka uvezane koncima u svoje zajedničke sudbine.

Proučavanje vezenih zidnjaka iz prošlosti su metafora uloge žene, njene primarne uloge ma odakle dolazila i vezenih platana danas je proučavanje složenog sistema znakova. A to je zadatak semiologije. Umberto Eko ističe: "Semiologija proučava sve kulturne fenomene kao sisteme znakova, polazeći od hipoteze da su i u stvarnosti svi kulturni fenomeni sistemi znakova, odnosno komunikacioni fenomeni" [10] A kada govorimo o komunikacijskim fenomenima, onda ovi vezovi nisu ništa drugo nego vizuelni znakovi koji nas uvode u svijet vizuelnih komunikacija ili komunikacija slikom. I oni nisu samo dekorativni uzorci nego znakovi koji imaju simboličko značenje i određene poruke.I ne obazirući se na njihove likovo-tehničke nedostatke oni su svjedoci vremena čije će se poruke mira iščitavati u slijedećim generacijama kao zadati novi kodovi. A to su poruke mira, ljubavi, životne radosti i ljepote kao jedini ideal kome se teži. Uprkos svemu!

Literatura:

Brkan, Božica: *Kuvarice - ljepota, mudrost života i odgoj sa kuhinjskih zidova*. http://oblizeki.com/kuvarice-%E2%80%93-ljepota-mudrost-zivota-i-odgoj-s-kuhinjskih-zidova-7635 (datum pristupa 03.09.2018.)
Eko, Umberto: *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit, 1973.
Grahovac-Pražić, Vesna; Vrcić-Matija, Sanja: "Zidne kuharice-lička kulturna baština", *Kroatologija,* 1(2010) 2, 67-79.

[10] Eko, Umberto: *Kultura, informacija, komunikacija,* Beograd: Nolit, 1973, 21.

https://hrcak.srce.hr/file/106813 (datum pristupa 03.09.2018.)
Hrvatski enciklopedijski riječnik, Zagreb: Novi Liber, 2004.
Assmann, Jann: *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, New York: Cambridge, 2012.

Web lokacije:
https://www.tportal.hr/fun/clanak/znate-li-tko-je-kada-i-zasto-smislio-znak-peace-20140221 (datum pristupa 04.09.2018)
http://www.artnit.net/urbane-životinje/item/2885-simbolika-goluba.html (datum pristupa 06.09.2018.)
http://www.artnit.net/paleta/item/1202-pablo-pikaso-golub-mira.html (datum pristupa 06.09.2018.)
Fotografije preuzete sa https://www.mirovina.hr/vremeplov/kuharice-zlato-tebe-hvali-jelo-prikaz-zivota-iz-nekih-proslih-vremena/ (datum pristupa 04.09.2018.)

IN EMBROIDERED GARDENS OF REMEMBRANCE AND HOPE: MAKING EMBROIDERY AND SPEAKING WITH IT

Amila Smajović

Summary

This paper deals with embroidered decorations that women embroidered and decorated the walls of their homes. It does not illuminate the role of woman as mother, housewife, cook of faithful spouse, housekeeper, woman victim of war sufferings, but speaking in modern language, her role as communicators in messaging to others outside and within the community. There is woman's very important role in transmitting the signs of culture and the culture of memory, because not only women from Bosnia and Herzegovina embroidered, women from Sweden, Syria, Jordan, and Iraq were embroidered, bounded with their joint destinies.

Key words: embroidered decorations, embroideries, women, messages, communicators, Bosnian-Herzegovinian women

UDK 821.163.43*-1
821.163.43*-3

IZ NOVIH KNJIŽEVNIH RUKOPISA SAVREMENIH BOŠNJAČKIH PISACA

Mujo Musagić*

(Pjesme iz nove, rukopisne knjige pjesama, koja je još bez naslova)

Sve dok historija ne zaboravi samu sebe

Ko zna kako li će historija zapamtiti ovaj dan, i ko zna hoće li njoj, onako uzvišenoj, otmjenoj i dalekoj, išta značiti ovaj sivi, kišni dan? A mogla bi, kada joj ne bi ispod časti bilo, zapisati da su ovog, dvadeset i trećeg dana u desetom mjesecu dvije hiljade i sedamnaeste godine, vjetrovi s mora u planine bosanske donijeli sedam tužnih kišnih dana, sedam ogromnih ribarskih mreža i, u njima, sedam pustih potonulih otoka, na kojima se nekad samo sretna pisala historija.

Mogla bi historija, baš ovaj moj dan, upisati u listove svoje događaja važnih, samo što ona uvijek važnijih poslova, od ovog mog dana, ima, i ništa od onoga što joj pisar skromni nudi neće da pamti. Ona bi htjela, baš svaki dan, da pamti vulkane, pepeo i piramide od

* Mujo Musagić (Duvno, 1947.), pjesnik, prozni pisac, pisac za djecu, objavio je dvanaest knjiga poezije i dvije knjige proze. Najveći dio radnog vijeka proveo je na poslovima direktora i glavnog i odgovornog urednika *Prosvjetnog lista*, informativno-stručnog glasila prosvjetnih radnika u BiH. Od 2010. je u penziji.

stakla crnog, ona želi samo ugljenisane kosti ljudske
iz vremena velikih buna, glinene pločice sa tajnim
znacima davno zaspalih kraljevina, arke mjesečeve
u blatu što su se krile, kada su ih zemaljske munje,
u neznanju, presrele na pola puta do čuvara visokih
znanja.

A možda će, baš danas, kapsula sa ljudskim
glasom i ptičijim cvrkutom stići u orbitu egzoplanete
2MX-20BH-17, možda će, u istom času, naglo pasti
cijene zlata i nafte, a kiša iznenada prestati padati,
dok dječaci u dvorištu ne završe dramatičnu igru
sa čokoladnim klikerima, i dok djevojčice svojim
lutkama ne skroje nove lunarne haljinice.

Ali, niko još ne zna kako će historija pamtiti ovaj
dan, probirljiva je ona mnogo, i plašljiva mnogo,
i, pri tom još, potkupljiva mnogo, pa se stoga i ne
treba nadati mnogo njenom pamćenju skupom, nego,
već sutra, sa zastavama, uz vatromet i kolo nijemo,
glamočko, bez zakona i ukaza carskih, treba današnji
slaviti dan. Možemo ga, ako nas budu pitali budni
čuvari vremena, reći da slavimo dan zrelih jagoda,
ili dan kada na jugu, od sreće, pucaju narovi zreli,
ili dan radoznalih pčelinjih jata, koja čuvaju slatkim
pjesmama našu tek rođenu djecu. I tako uporno
treba slaviti sve dane, sve dok historija ne popusti
malo, dok ne zaboravi kojem carstvu služi, i sve
dok historija, napokon, ne zaboravi i samu sebe.

Vrate li nam se opet slatke razglednice

Vrate li nam se opet, jednog sretnog dana,
cvrkutavo vrijeme slatkih razglednica, ko zna
šta li će biti na onoj na kojoj je nekad, lijepim,
kosim slovima, pisalo: pozdrav iz Bosne?

Hoće li vunenih oblačića biti na vedrom
nebu, sfumata u pozadini velikog polja, hoće
li se na sličicama šarenim vidjeti barem
jedna ptica u létu, jer smo ih, gotovo sve,
pojeli uslast u opsjednutim gradovima našim.

Hoće li na razglednicama novim biti mjesta
za visove bijele planinske, jer smo i njih, u
gladi i neznanju, nemilosrdno rezali u kriške
planinske tanke i, zubima rijetkim, u njima
tragali za mineralima vrijednim, koji su nas
hranili u godinama ratnim, gladnim.

Hoće li igdje biti mjesta za jezerca modra, ona
što su ih pijani barbari, na gozbama krvavim,
ispijali do dna, klanjajući se istočnim i zapadnim
kamenim kipovima, i tako liječili mahmurluk
jutarnji, teški? Hoće li se na razglednicama
novim prepoznati bosansko gluho kolo, ono što
se uvrtalo neumorno, kraj ponornica melanholičnih,
u geometriju spokojnu uspavanih oranica?

Hoće li se vidjeti srna u skoku plahom, vještom,
zanesena i radosna u blagoj nesvjestici? Hoće li
biti mjesta za ravnu sevdalinku, dok niz čedne
bašče silazi spokojno u drijemež slatki, lirski?

Hoće li se pjegava pastrmka vidjeti na slici,
ili makar mala šljiva plava, spašena od ranih
mrazeva, u času dok, zrela i slatka, puca u
nebesko oko? Hoće li mjesta biti za dudove
slatke, jabuke i kruške – u ljutoj su svađi bili
oko jedne sunčeve zrake. Mirili su ih seoski
mudraci, uz rakiju oštru i bistru.

A šta ćemo raditi ako, umjesto voća slatkog,
na razglednicama novim bude samo trokut
žuti i pet- šest zvjezdica zbunjenih na nebu
plastičnom i tužnom.?!

Hoćemo li tada, još jednom, u bijeg, u snjegove
Kilamandžara, na Tibet daleki, u Katmandu, na
Rt dobre nade, ili, možda, u New Orleans, u
podrume crkava bečkih, u prerije, u savane, u
prašume amazonske...?! Ili ćemo nazad, u pećine
duboke, vlažne, među miševe slijepe, među pauke,
vodozemce, među trogloksene, troglofile,
troglobionte...sa zastavicama bijelim od mjesečine
i pjesmicama onomatopejskim u džepovima,
kako bismo, kada se zaželimo, čuli još jednom
ljekoviti pčelinji zuj i preživjeli još jedan
ledeni vijek.

Tako bismo, sve se nadam, sačuvali naše male
ranjene oči, za neko slučajno, ponovno jutro,
ako nam se opet vrate slatke razglednice.

Jučer mi jedan čovjek...

Jučer mi jedan čovjek, u prolazu, onako iz
čistog mira (dok sam u sebi ponavljao
još jednu kišnu psovku) reče kako mu se,
odavno već, ne sviđaju moje crne oči u glavi,
ni način na koji hodam, jer uporno lijevu nogu
ustranu malo bacam, da mu se ni čelo moje ne
sviđa nikako, kao da je na njemu dijete neko
nestašno crtalo sistem notni za žablje kreketanje.

Ne sviđaju mu se, dodao je odmah, ni rijetki
ostaci moje sijede kose, koja, u neredu, iza
ušiju raste, kao da će od njih muhe ostarjele
gnijezdo sebi napraviti. Ljutio se mnogo i na
moj kašalj česti i moje nesvjesno mahanje
glavom, kao da nekog pozdravljam stalno
na drugoj strani ulice.

U obrve moje, kaže, već odavno ne želi
pogledati: oštre mi dlake u neredu rastu i prema

očnim se kapcima spuštaju, propuštaju znoj
sve do gornje usne, a on ljude sa tako znojnom
gornjom usnom nikada volio nije – kukci se
gladni roje oko njih, dodao je još.

I ruke su ti isuviše kratke, nakon pauze mučne,
dobaci mi u hodu. Na noktima ti se množe
žute pjege sitne. I noge su ti mnogo ružne,
pune debelih vena i oteklina na gležnjevima.
Od drugih je ljudi čuo, reče, da su mi tabani
gotovo ravni, pa niti sam za vojsku spreman,
niti bih mogao valjano kolo momačko zaigrati.

Ni miris kože moje nije godio njegovom nosu,
aristokratskom, preosjetljivom: blijeda je mnogo
i žuta, kao da sam je pozajmio u muzeju voštanih
figura, ili kao da sam je ukrao iz egipatskog
sarkofaga. Vrijeme je, kaže mi zabrinuto, da je
zamijenim sa nekom novom, mlađom, kao što
i zmije košuljice mijenjaju svoje, kada ostare
i kada im postanu tijesne.

Nije mu se dopadalo ni to što mi srce preskače
često; ne bi se sa takvim srcem mogao popeti
ni na malo veće brdo, a kamoli da izdržiš neku
strastvenu ljubavnu priču, vikao je na mene,
i u bijesu širio crvene zjenice svoje.

Ne sviđaju mu se, reče na kraju svoje ljutite
priče, ni pjesme moje. Pune su trnja, nategnutih
metafora, mutne semantike, rascvjetalog
solilokvija i trošnog manirizma. Prazne su,
kaže i lažne, i onda kad spominjem epikurejske
vrtova slasti.

Nije mi, priznajem, bilo svejedno slušati sve
ono što mi je čovjek nepoznati u prolazu rekao,
kao da je iz rukava vadio rečenice, odavno
spremljene baš za tu priliku čudnu. Potražih
oko sebe malo čistog zraka, spreman da redom
osporim svaku otrovnu tvrdnju njegovu, ali je

on samo mahnuo rukom, rekavši mi da nema
namjeru gubiti vrijeme, slušajući isprazne tlapnje
čovjeka sa bezbroj malih i velikih grijeha.

Ne pravdaj se, reče nehajno, ništa ti nisi kriv,
takvog su te nespretnog donijele nespretne
ptice, u pogrešno vrijeme i u pogrešan grad.

Branio sam pjesme svoje

"Moja poezija ništa ne tumači, ništa ne objašnjava..."
(Tadeusz Rozewicz)

Jeste, jeste, one su moje, i nikome ništa krive
nisu. U njima, još uvijek, živi sobica jedna,
mala i topla, za sve moje male i velike tajne.
Branio sam tako, nespretno možda, i u suzama,
rime zbunjene svoje, duge i teške, djetinjaste
i vodopadne, kada su mi seoski mudraci, uz
podrugljiv smiješak, prigovarali da u njima tek
poneku razumiju riječ, a sve ostalo da je pjena
i mulj duboki, u kojem ni delfski ronioci ne bi
mogli naći ni zrnce razuma zdravog.

Prijetili su mi čak, jedno vrijeme, da bi korisno
Bilo, i za mene, i za pjesme moje, da napustim,
barem godinu-dvije, rodni grad, da ih ne sramotim
više. Neće me, obećavali su, kamenovati, neću
otrovne trave morati ispijati, neće me, pred
sudijama strogim, optužiti da *kvarim mladež*
i da u bogove ne vjerujem, samo ako odmah
odem iz njihovog i svog grada.

Priprijetili su mi čak i ljutim psima ako iz grada,
njihovog i mog, ne odem na kljusetu nekom
mršavom, ili na magarcu ostarjelom, ili na devi
jednookoj, koju su nabavili baš za ovakve prilike
rijetke. Mogu me, naglašavali su, ako to baš želim,

pratiti samo dvije - tri ptice, iste one koje su me,
jednog aprilskog jutra, tajno donijele u njihov
i moj grad.

Ništa vam pjesme moje krive nisu, ostavite me
na miru barem još ljeto jedno da rime moje malo
porastu, žalio sam se mudracima strogim, a ja ću
tada, otići odmah, ni okrenuti se neću, sve dok ne
proćem zadnju kapiju gradsku. Ja, možda, i jesam
krivac veliki, od djetinjstva još smišljam čuda
lijepa o zemlji i nebu, kako bismo lakše preživjeli
strašne oluje i suše duge na visoravni ovoj našoj,
koja nam uporno prijeti crnim podnevom
i mršavom korom hljeba.

Ali ja, druge zemlje nemam, u koju bih se skloniti
mogao; na brdima oko grada, znate i sami, pijani,
barbari već dugo oštre svoje okamenjene nokte
i čekaju pravo vrijeme da ga, učas, u pepeo pretvore;
čopori vučiji zaklinju se borovima visokim da im
nijedna pjesma, ni moja, ni bilo čija, pobjeći neće.

Treba, uz ovu priču, radi historije prave, i dobre
spomenutu stvari: korijenje me javorovo zvalo da se,
barem koji dan, sklonim od potjera opakih; neke su
me ljubavnice moje davne u pletenice željele skriti,
paprat mi je rukavice od žilica svojih plela, endemske
gljive mesnata su mi tijela svoja nudile za hranu.

I evo me sada ovdje, na tajnim mjestu, pod
mahovinom dobrom, čuvam u slijepoočnicama
davne slike lijepe, ničim ne odajem prijatelje rijetke,
samo ponekad, u dubokoj noći, somnambulno
prošetam krovovima gradskim, da uzmem zraka
čistog malo, jer me čeka još *puno zadaća* s kojima
moram izaći na kraj.*)

*) Iz pjesme Tadeusza Rozewicza “Moja poezija”

Refik Ličina*

(Iz proznoga rukopisa u nastajanju: "Knjigovezačka ulica")

Gazela
(juli, 2017)

Dva je sata po ponoći. Upravo smo na onom tarabastom graničnom prijelazu između Bosne i Srbije. Prešli smo BiH graničare, sad čekamo ove druge. Ne znam koliko sam puta ovuda prolazio, osjećajući isto: stid i tugu. S vremenom osjećanje blijedi i na sve se kao hrđa hvata ravnodušnost. Bilo je prelazaka kad su izgonili i hapsili ljude. Prosipali silu, mržnju. Sad je toga manje. Ovaj graničar naprimjer lijepo pozdravlja i kaže *sretan vam put.* I sad će pauza u onoj mračnoj mehani (Gazela). To je stara zadružna zgrada. Kada uđeš, zapahne te jak vonj mokraće, ljeti neizdrživ, jer se razvaljeni toaleti nalaze na ulazu. Iza njih su šank i dva reda klimavih stolova sa šarenim stolnjacima, limenim pikslama, slanicima i tanjirima sa pet-šest tvrdo kuhanih jaja. Putnici odmah navale na jaja. Ako ih nađu pod duhanskim dimom.

Crvena morava sa filterom

Sjenica, stanica. Ponoć je, nema nigdje svjetla.

Ovdje mi je ujak život potrošio. Bio je revolucionar, učesnik NOB-a, a poslije osuđen kao mladi musliman pri *napakovanom* sudskome procesu. Ali o tome ne znam mnogo. Nije mi pričao dok je mogao i dok sam, kao dječak, za ljetnjih raspusta ovdje dolazio. A poslije je bilo kasno (daljina, bolesti) i osim toga, ja, budala, nisam se za to zanimao. Pamtim kutiju od cipela punu ordenja. Ležala je ispod njegovog federnog kreveta. Pamtim (iz majčine priče) da je, tokom rata, dva puta izvođen na strijeljane. I da su se oba puta streljadžije smilovale.

Poslije rata, oženio se ljekarkom iz Sarajeva, koja je došla sa njim u Godijevo.

---

* Refik Ličina (Radmanci, C. Gora, 1956.), živio je i radio, do 1992., kao bibliotekar u Novom Pazaru, a od 1994. živi u Lundu, Švedska. Objavio je više knjiga poezije i proze. Nagrađivan je za svoj književni rad (Goranova nagrada, Brankova nagrada, Pero Ćamila Sijarića, Nagrada Hasana Kaimije, itd.). Objavio je i više prijevoda sa švedskog jezika na bosanski, uglavnom poezije.

Bila je (imamo negdje njenu sliku) visoka i lijepa a i ujak je izgledao krasno, upravo onako kako smo, kao Titovi pioniri, zamišljali da izgledaju mladi partizanski komandanti. Toj su se ženi čudili seljani – brala je i jela zreli paradajz, a oni su takav ovcama bacali, zavrtala rukave do lakata. Nisu imali djece i to je, onda, bilo strašno i ona je odlučila (mogu da zamislim kako) da se "makne" kako bi ujak nabavio drugu, namjestio djecu i produžio lozu. On se, potom, oženio jednom udovicom koja mu je rodila tri šćeri (srednja, izbjegla je i umrla ovdje, u Landskruni). Tiho su živjeli u ovoj ledenoj kasabi, u maloj baraci koju je ujak dobio od opštine u kojoj je kao pisar radio.

Pamtim i prvu mahalu u kojoj su stanovali. I jedno ljeto i jedan bostan, ogroman bostan sa crnom korubom, koji sam ja nosio uz tu mahalu i on mi pao i razbio se. I umjesto da postupi kao svi odrasli u mojoj blizini i da me, u skladu sa tim, nagrdi i klepi šakom po labrnji, moj blagi ujak povratio se u čarsiju i kupio drugi. (Jedne godine, tek sam bio propisao, došao sam u Sjenicu. U sobi u kojoj sam spavao, čekala ne pisaća mašina i kutija niške, crvene Morave s filterom.). Moje djetinjstvo, bez njegova prisustva, bilo bi užasno. Bilo je, doduše, strašno i ovako, jedva sam mu pretekao.

Bokbindaregatan

I da svoje kritičare, zavidljivce one, zauvijek će ušutkati.
Kakvo odgađanje, kakvo odgađanje njegovih planova.
Kavafi*, Darije*

Ova se ulica naziva Bokbindaregatan (Knjigovezačka ulica); tijesna je i prazna ali, opet, volim niza nju da šetam. Nekada je bila puna knjiških zanatlija, knjigovezačnica, skriptarnica, prodavnica rukopisa. Sada nema ništa, osim dvije kuće koja potiču iz toga vremena.

Ovdje je, negdje, čitao sam, kuća u kojoj je živio kralj Karl XII po svome povratku iz turskog egzila (1716). Uz ostale muke i tegobe, za njim je iz Turske doplahala i brojna skupina turskih, grčkih i jevrejskih trgovaca kojima je Karl XII silne novce dugovao. Lutali su uokolo, na čuđenje i posprd mjesnom stanovništvu i nestali vrlo brzo, kao da ih nikad nije bilo. Moralo je, dokonam, proći tri stotine godina da bi, opet, sa našim dolaskom, duh orijenta zapahnuo dertom ovdašnje zidine.

A u ovoj niskoj i zdepastoj kući od cigala bila je prva lundska štamparija koju je držao čovjek po imenu Peder Winstrup. S jeseni 1676. tu će Caspar Wieser, rektor lundskog univeziteta, objaviti slavljeničku odu Christianu V, danskom kralju koji se u svom pobjedničkom maršu da "pod dansku krunu opet vrati Skåne", zaustavlja ispred samog grada Lunda krajem mjeseca septembra. Ne znamo za druge, ali Caspar Wieser mora da se u tom trenu silno radovao. U rečenoj odi hvaljenici

nalazi se i stih *i tako njegova visost uze svoje* (slob. prev). Na nesreću pjesnikovu, bitka za Lund svršava drukčije. Silni danski kralj Christian V gubi bitku, švedska vojska ulazi u grad. Štamparija Pedera Winstrupa biva zaplijenjena, a sam pjesnik Caspar Wieser prvo osuđen na smrt, a zatim na bezdomnost i izgnanstvo.

Höje Å

Izađem iz stana, načinim nekoliko koraka u desnu stranu i stupim na usku stazu-aleju, koja, s lijeva, ide od Idrottplatsa i Polhem škole, a s desna vuče, sužena i gola, između krupnih lipa i jasena, dok ne izbije na malo širi asfaltni put. Preskoči taj put i zalazi u košmarnu, gustu zelen i sitnije listopade. Sa njima se spušta u usku dolinu.

Iz doline blješti sa *dammara*, minijaturnih jezeraca/močvara/lokava. Ima ih sedam i pune se pročišćenim otpadnim vodama.

Mogu krenuti uz njih i naviše i naniže. Ako krenem naviše, stići ću do kuće pokrivene slamom (stara danska gradnja) i do puta koji vodi ka Lommi i morskoj obali. Ako krenem naniže, idući između jezeraca i potoka Höje Å, stići ću do vrtnih kolonija koje se izdaju u zakup i do pružnog nadvožnjaka (tu smo ljetos našli dvije trešnje, jednu crnu, krupnu i malo nagorku, i jednu ružičastu, vodnjikasto-svježega ukusa), a onda ću, otevši se šipurcima i trnjini, izbiti ispred uske, drvene ćuprije. Iza ove ćurpije započinje nešto nalik parku koji grade džinovske bukve crvenih krošanja. Ako zađem tamo, srešću, odmah po ulazu, zapušteno groblje sa humkama bez znamenja. Staza će se, ovdje, kao da se plaši, u memljive zasjene podvući. Bukve će se pogušćati, stamniće se, ali još se daju pročitati imena urezana u glatku koru njihovih stabala. Nastavim li dublje, obrešću se i stati ispred kapija Sankt Larsa (Sankt Lars mentalsjukhus), ovdašnje ludnice.

Stajaću, tako, i gledati. Gledaću u svašta, a najduže u prozore spomen-sobe grofa Erica Hermelina.

Eric Hermelin (1860–1944), grof, alkoholist, legionar, lutalica, itd., proveo je ovdje trideset i pet godina života (1909. god. zatvorila ga je porodica kako bi ugled i bogastvo sačuvala, a 1944. smrt ga je oslobodila).

Ali za to vrijeme grof E. Hermelin nije dao na se, nije pao.

Za to vrijeme grof E. Hermelin, “vagabund i ludak”, bavio se prevođenjem klasične persijske sufi poezije (36 tomova, 10.000 stranica). Njegovi izvanredni prevodi “neprocjenjivo su literarno i kulturno blago Skandinavije”, premda se odavno ne preštampavaju, ne čitaju. Ali to je tužna priča proizašla iz današnjeg odnosa Zapada spram islama.

Ovu dionicu od kuće pod slamnim krovom / put za Lommu do bolnice Sant Lars / spomen-soba grofa E. Hermelina pređem za po sata. To je moj areal. To je moj dom, moja zbilja i moja sloboda.

Nadija Rebronja[*]

(Iz rukopisa “Arabeske za piano”)

1.
bijela dirka

− proveo je jedan dio vječnosti u kavezu pokazujući posjetiocima neobičnu boju kože, neobičan pogled, neobičan osmijeh. možda je, kažu, bio nesretniji od onih čije su kože bile preparirane, čiji su zubi bili ukrasi u ormarima. pobjegao je na datum koji je sada negdje praznik.

− svaki je datum u nekoj zemlji dan pobjede nad nepravdom. svaki je datum istovremeno i dan kada se velika nepravda negdje desila. na velike praznike ljudima odsijeku jezik pa ih tjeraju da progovore, da pjevaju himne, da misle o bojama zastave, o bojama kože, da se plaše dodira.

2.
crna dirka

− sve spaljene knjige su vazduh koji udišemo. svi stradali su tlo ispod nas, tlo na kom gradimo utočišta i kuće. svi zabranjeni i svi zaboravljeni pisci otkucavaju u nama svakog trena u kom ih se nismo sjetili, rasipaju slova i riječi koja će neko jednom pronaći. slovo o može da se otkotrlja kroz riječi do grla, da postane obruč, da postane omča oko vrata.

− tako obično umiru oni posve zaboravni.

3.
bijela dirka

- sa jednog kraja svijeta jedan je kralj počeo da pravi najduži zid na svijetu. sa drugog kraja svijeta drugi je kralj takođe počeo da pravi najduži zid na svijetu.

---

* Nadija Rebronja (Novi Pazar, 1982.), pjesnikinja, esejistkinja, doktorirala je književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, objavila je više pjesničkih knjiga te djela iz književno-teorijske esejistike. Predaje književnost na Državnom univerzitetu u Novom Pazaru. Prema poeziji iz njene knjige *Ples morima*, u prijevodu na talijanski (2016.) napravljeno je osam kompozicija na konzervatoriju Niccolo Piccini u Bariju, koje su predstavljene na nekoliko koncerata u Italiji, Danskoj i SAD. Kao naučnik-istraživač boravila je na Univerzitetu u Beču (2009.) i Univerzitetu u Granadi (2010.-2011). Održala je nekoliko gostujućih predavanja na univerzitetima u Panami na španskom jeziku.

kraljevi su se nadmetali u dužini zida, robovi su umirali iscrpljeni od zidanja. jednoga dana dva zida su se srela a robovi su pogledali jedni u druge. između zidova ostala je praznina dugačka tek jedan metar.

- da nije praznine to bi zaista bio najduži zid na svijetu.

4.

bijela dirka

− na zidu učionice nalazila se školska tabla sa ogromnom pukotinom. kroz nju se vidjela druga učionica sa drugom pukotinom. kroz pukotinu se vidjela još jedna učionica sa još jednom pukotinom. kroz treću pukotinu vidio se rat. učenici su u sve tri učionice na tablama pisali matematičke jednačine. ,“neka svaka rupa od metka bude umjesto znaka za množenje”, rekle su učiteljice, ,“neka svaka ogrebotina od gelera bude umjesto znaka za sabiranje.”

− u sve tri učionice koje kroz pukotine gledaju jedna na drugu, učenici su rješavali jednačine rata. sve što su im oduzeli, sabrali su i pomnožili.

5.

crna dirka

− nekoliko je kraljevstava čvrsto vjerovalo da im jedno more pripada. otimali su se oko vlasništva, postavljali granice od mreže.

− more nikada nije saznalo da u njemu postoje granice.

6.

bijela dirka

− jednom je izgorjela jedna velika biblioteka. na stotine knjiga koje gore posmatrao je jedan dječak. taj dječak je kasnije postao pisac koji nije objavio ni jednu knjigu, koji ni jednu knjigu nije ni napisao. smislio ih je i ispjevao na stotine. stihove je stvarao na jezicima koji više ne postoje, u kojima se ,“ja gledam u rijeku” i ,“rijeka gleda u mene” kaže na isti način. u tim jezicima, sve što dodirneš te dodiruje, sve što pjevaš - pjeva tebe. svaki je govornik tih jezika bio ogledalo i odraz.

− u tom su piscu svakodnevno gorjele, izgarale njegove knjige.

Naida Mujkić*

(Iz knjige pjesama u nastajanju "Stari sat")

Oda svjetionicima

Prvi svjetionik. Crvene i bijele pruge,
Otječe u zjenice, u sjenke
Pastelnih haljina koje podiže vjetar
Prazni se u sićušne prostore između prolaznika

U krajoliku je litica s koje se osipaju
Konopci i padaju po hridima
Jedan maslačak što odolijeva vjetru
Zarobljava me njegova agonija

Drugi svjetionik. Ima svog najstarijeg
Svjetioničara. Leži i znam, lijevim
Okom ga gledne. Humku sam prvo
Posula kamilicom, zatim izmrvljenim

Mimozama, a naposljetku je stigla
Vatra. Crna trava i kamenčići željezne rude.
Pravimo dugačke korake po stijenama.
Kuda će more kad svjetionici ćute.

I lažni odsjaji. Brodovi prolaze, brodovi i nade
Kao mala stabla u crnoj travi. Ja sam otkopčala
Košulju. Iza utrnuća. Ispred čovjeka koji je plakao.

Treći svjetionik. Slijedi put božiji
Iako je od pješčanih cigli. Zastrašujuće je sam.
A nekada je bio lud od ljubavi. I po
Pepeljastom nebu crtao kuće, kao žive dokaze sebe.

---

* Naida Mujkić (Doboj, 1984.), pjesnikinja, prozni pisac, doktor iz oblasti književnosti, objavila je šest knjiga poezije, te preko dvadeset pet naučnih radova. Za prvi pjesnički rukopis osvojila je prvu nagradu na manifestaciji *Slovo Gorčina* (Stolac, 2006.). Uvrštena je u antologije novije bh. poezije, kao i u antologije najmlađe generacije pjesnika i pjesnikinja Balkana.

Rujevina

Prvo su stidljivo u cekerima donosili cjepanice,
a onda su malo po malo u park počeli dolaziti
sa providnim vrećicama trješća.
Jedan čovjek, što je kupovao od njih,
nosio je rujevinu preko granice
i tamo prodavao pet puta skuplje.
Bračni par ništa nije znao o granicama.
Njihovi kupci bili su stariji ljudi
koji su ispred sebe gurali ceker kolica.
Oni su govorili kako ih drveće prati.
Tamo gdje se starci razbole izniknu ljekovita stabla.
Ali, rujevina nije rasla u gradu.
Da li to znači da rujevina starcima u gradu
nije bila ni od kakve koristi?
Bračni par nije imao odgovor na to.
“Mi samo prodajemo rujevinu”, rekli su.
Snijeg spava u parku. Svoje džepove
Izvrće decembarsko nebo. I starci spavaju
U svojim vonjavim sobičcima.
Željeznim prstima
Žena skida snijeg sa naslagane rujevine, kao
Zgužvan čaršaf. Ulične lampe žmirkaju, a iz
Lišća koje se još drži na granama rastu sjećanja.
Muškarac gleda u lišće. Čini se da mu lišće
Pokušava nešto reći, ali on to ne razumije.

Azijski migrant

Azijski migrant bijaše mlad i čio
Pred kraj ljeta rijeka ga je ubila
A njegova sestra koju je
na leđima nosio 2756 milja zapjevaše
pjesmu o čovjeku koji jede ljude
Djecu je lovio, što su bosonoga stajala
Pored puta
U poljima čaja radile su majke

Ali nisu imale snage da iz gustog
žbunja izađu prije zalaska sunca
Djeca su čekala da se umiri horizont
Pa da utonu u njihove zjenice
Ja sam zaspala pored puta,
Rekla je djevojčica
A kada sam se probudila
Više nisam mogla da ustanem…
Prošli su dani otkako smo
Pobjegli iz sela, prošle su milje
Pod mojim srcem i mnoge će još proći,
Tamo u polju muškarac jede žene
Koje beru čaj, ovdje se voz
Pretvara u veliku kredu, a niko se
Ne prenu.
Prvi mraz steže jednu svježu humku
i smijalice na licima živih.
Između te dvije mrkline − pjesma.

Majka azijskog migranta

Grob azijskog migranta
Pokrile su sjenke drveća
I sitan prvi snijeg
Iz njega ništa ne izbija,
Ali trava će rasti, svakako, rasti
Grob azijskog migranta nema
Svoju sadašnjost
Ali, tijelo pod zemljom
Mora da je imalo majku, mora
I ona sada čeka i zabrinuta je
Jer do nje ne dolaze nikakve vijesti
Ona glavu podiže prema nebu
Iznad nje jure oblaci
Puni lepeta ptičijih krila
Ona se rukama hvata
Za ivicu jednog oblaka
I ostala bi tamo, sumnjajući

U postojanje sudbine
Da oblak nije rekao:“Vrati se!
Tvoj sin sada je u kući tvoga srca”.
I majka se, jašući na suzama etera, vrati.

Čekaonica

Kad uđoh u čekaonicu,
Natpis iznad vrata nakrivi se,
U lijevoj neonci svjetlost zatreperi
Gdje ćemo pratiti vozove
Ako nam se čekaonica sažme
U komad žbuke?
Hoće li vozovi prolaziti ovuda
Ako ne budu morali?
Odmotah šal, spustih torbu na
Kao ruke staraca izmrvljene pločice
Potom znak iznad vrata
Pogurah na mjesto knjigom
Koju sam nosila u ruci
Ustajalost ga primamljivaše u udubljenje
Između štokova, kao da su nemirni ljubavnici
Pogurah ga nekoliko puta
Sa mišlju o psovkama
Čovjek bez kose i bez obrva pomjeri se
Ne ustajući sa klupe
Iz novčanika izvadi fotografiju
“Ovo sam ja s kosom”, reče
kao da mi se udvara
U čekaonici na željezničkoj stanici
Svi ljudi su vjerovali da je to on
Na fotografiji, a lice sa fotografije
Ulazilo je u njihovu vjeru bogu hvala
Čime sam još mogla vratiti
Znak na mjesto, do knjigom poezije
Iz koje je ispadalo suho cvijeće
S tragovima smrti na svojim tjelešcima ili
Peruškama golubova što su padale
Sa prvim snijegom

Ciganka

Dolazila je krajem mjeseca uvijek u podne
Pred njom su igrale šamije
prošarane zlatnim nitima
I nespretni zavežljaji koji su joj
Lomili kičmu
Trgovala je novostima i pričama
Koje je skupljala po dalekim selima
Mijenjala ih za jabuke, jaja,
Zejtin, tek skuhanu kafu ili komad
pšeničnog kruha
Pod njenim glasom hrapavim
U dvorištu su padale jabuke
Padale su u krilo efendinice
što bi Ciganku posjela ispred
Sebe i čekala čekala
Nikada nisam vidjela zvijezde u
Njenim očima do tada kada bi
Ciganka mrvila duhan:
"U Velikoj opet Ukrina izlila…"
"Opet?!"
"Bajri Bundevici sva goveda u
štali odnijela, a on spavao!"
"Ma, šta kažeš!?"
Potom bi efendinica kao mrtva
Padala na sećiju, a ja sam joj
dodavala čašu s vodom i kocku
šećera
Još vidim kako mi čaša drhti u ruci
I kako kapi padaju po običnom stolu
I tada, potpuno bezbrižno, zatvorim oči

Stari sat

Sjedim pored ulaznih vrata konobe,
A likovi iz mojih knjiga za
Drugim stolovima, piju i gledaju

U snijeg koji bezbrižno pada
Ogledaju se u svojim čašama,
Okreću ih na ivicama i dok to rade
Čaše se sjaje, a ja pored ulaznih vrata
Mijenjam položaj nogu, kao nestrpljiva
Grana pod teretom snijega u koju
Gledamo, ali joj ne prilazimo
Konobar dohvaća metlu
U metalnu lopaticu smeće tugu
što sinoć prosula se po podu konobe
i sada se svima lijepi za cipele
Kad bi snijeg prestao da pada
Tuga bi odšetala na ulice
I mnogi bi pošli da je traže,
Jer nemaju vlasititu
Kasnije bi proklinjali konobu
Sve je to maslo Starog sata
Zavezanog za prvi potporni stub
Koji udara po našim srcima

Jagode

Iza kuće mog oca stoji voz pun jagoda
Iz vagona ispadaju i kotrljaju se u svim pravcima
Baštu su pokrile kao lišće. Jesen je i niko ne jede jagode.
Ljudi govore: “To nisu jagode. To su mali vragovi», a zatim svi
bježe u šume, u planine, iza kutova samih sebe.
Rijeka jagoda pored naše kuće i samo je pitanje
Vremena kada će početi ulaziti unutra.
Otac spušta ljestve uz glavu voza. Majka kaže “Ne penji se! Ne smijemo
Vjerovati jagodama“
Vuče ga za košulju, vuče ga za remen na pantalonama, vuče ga za kosu.
Kako ga samo vuče!
Brat sjedi u kolima, otvara i zatvara prozor, pritiska gas i
Viče kako više neće čekati.
Uzimam jednu jagodu u ruku. Poznat mi je njen miris. Je li to miris
Malih demona? Iz nje se cijedi krv i kapa na moju haljinu.
U njihovoj utrobi krije se moje srce
Znaju li to jagode? Znaju li kako se kaže: NE.

Enes Halilović*

(Iz novoga pjesničkog rukopisa)

Egzistencija

Samo sekvoja ima ožiljke od gromova, ali to ne podstiče njenu gordost.
I Ništa ne kazuje da je sekvoja Nešto o čemu moram kazivati.
Sekvoja nije pitanje egzistencije.
Sekvoja proizvodi mladice kad je živo tkivo ispod kore izloženo svjetlosti.

Jedna sekvoja među sekvojama i jedna travka u travama – i jednoj i drugoj pripada broj jedan.

Koji sanja sekvoju – umrijeće. Koji ne sanja sekvoju – umrijeće. Zašto onda kazujem o sekvoji?

Bilo je zaluđenih koji su prinosili žrtve sekvoji. Danas im Niko imena ne spominje.

Žilava i stamena, ali bila je i ostaće bespomoćna. Čak ni svoju laku sjenu ne može baciti na koju hoće stranu.

Zapremina najveće sekvoje dovoljna je za izradu devet milijardi čačkalica. Zašto ekonomisti smatraju da devet milijardi čačkalica vrijedi više od jedne sekvoje?

Aristotel u Metafizici ne spominje sekvoju.

Šišarka sekvoje sićušna je kao kliker što me goni da o njoj mislim.

Indijanska plemena Tolova, Jurok i Čilula živjela su gdje Sunce zalazi, tamo iza ogromnih sekvoja i rezbarila kanue od palih stabala.

Mnogi kopači koji su odustali od zlata postali su drvosječe. I svaki koji bi ginuo od sekvoje ubačen je u sanduk od sekvoje.

Zamisli kad bi sekvoja tri hiljade godina pisala dnevnik. Možda ne bi jednolično pisala kako svakoga dana crpi vodu i mineralne soli, raste i traje. Da li sekvoju možemo smatrati nepismenom?

---

* Enes Halilović (1977.), pripovjedač, romansijer, pjesnik, dramski pisac, rođenjem, školovanjem i životom vezan je za Novi Pazar. Objavio je pet knjiga poezije, nekoliko knjiga priča, te romane *Ep o vodi* (2012.) i *Ako dugo gledaš u ponor* (2016.). Osnivač je književng časopisa *Sent* i književnog web časopisa *Eckermann*. Prevođen je na engleski, poljski, francuski, turski, bugarski, arapski i druge jezike. Halilovićevu dramu *Komad o novorođenčadima koja govore* premijerno su izveli glumci berlinskog teatra Schaubühne 10. marta 2011. godine. Zastupljen je u brojnim antologijama. Dobitnik je Zlatne značke za doprinos kulturi, kao i književnih nagrada "Meša Selimović", "Branko Miljković", "Đura Jakšić" i "Ahmed Vali", "Stevan Sremac" i dr.

Sa sekvoje na sve strane pruža se odličan vidik, ali sekvoja ima jedno oko manje od Kiklopa.

Gledao sam kravu koja se češe prislonivši leđa uz stablo jabuke. Nema pouzdanih podataka da se dinosaurus češao prislonivši leđa uz stablo sekvoje.

Da li dan sekvoje može stati u 24 sata?

Na hartiji proizvedenoj od sekvoje mogu se štampati egzistencijalističke knjige, a tako lako je nadživela Kamija, Sartra i Hajdegera.

Ma koliko okružena mladim i starim stablima svoje vrste, jedna sekvoja je usamljeni pojam.

Kazujem uz pomoć sekvoje, ne o njoj.

Na planini, pod gromovima, predak moj

Lak kao grančica. Predak moj.
Tvrdo ralo, mršavi volovi.
Stalno je čistio njivu od kamenja
kao da je kamenje rađala.
A pod gromovima življaše, spokojan.

I vuk i poreznik nasrtali mu na ovce.
Znao je. Predak moj. Njemu nije pripadalo Ništa
što nije mogao da odbrani.
Zaspao bi umoran, a budio se gladan.
Svakog dana i svake noći nad njim se igrao
nebeski elektricitet. Siktale su munje.

Predak moj, spokojan. Nikada nije čuo riječ struja.
I nije imao nikakavih vijesti osim snova.

Vodio je ljubav
žustro i često. Čim bi djeca odrasla da ga u noći mogu čuti,
to je bio znak da ih treba ženiti i udavati.

Predak moj. Lak kao grančica.
Živio na planini, među čajevima, pod oblacima.
Gromovi mu kolo igrali oko glave.

Zašto je bio spokojan?

Nije se uzdao u gromobran već u
Boga.

17. 5. – 13. 10. 2016.

Uputstvo putniku

Ti, neznani putniče, koji Balkan obilaziš
preko raznih turističkih agencija,
drži se morskih obala!

Oni što love lukavu plavu ribu,
udicama i mrežama zauzeti,
nemaju vremena za velike zločine.

Lako ćeš proći i ravnicama,
Narod se drži za motike i plugove.

Tvoja krv je na rukama dokonih
stočara u planini.
Jer sama im krava ode na ispašu,
i sama se predveče vrati.

Iznutra

Izvan teži da vidi šta je
iznutra – svjedok mi je crv u jabuci.
Kiša bi da pokvasi
unutrašnjost kabanice. Koža se predstavlja
kao pokazatelj unutrašnjih oboljenja.
Riječ oponaša značenje. U naru živi narod.
Okolni vazduh želi biti vazduh u lopti.
Krv prosuta u klanici zavidi onoj krvi koja teče
u klaničkom radniku.
Košpica u trešnji je plemkinja,
ali čim je ispljuneš postane nepotrebna.
Niko nije sačuvao sjećanja iz majčine utrobe. To je
neoboriv dokaz. Nešto se time može dokazati,
ali ne znam šta.

Dvadeset zločina

> *Ležanje na jajima traje normalno 21 dan.*
> Wikipedia, Domaća kokoš

Aristotel. O njemu danas mislim.
On je rekao: Mi smo ono što uzastopno činimo. Perfekcija,
Dakle, nije djelo; ona je navika.
Imao je sklonost da opiše stvari i događaje.
Opisao je retoriku, poetiku, metafiziku, logiku, ali
Opisao je i šta se dešava unutar jajeta.
Kako u jajetu od zametka nastaje pile? Zapitao se jednog dana
I tog istog dana je nalegao dvije kvočke.
Pratio je šta se dešava u jajima.
Svakog dana otvarao je po jedno jaje
i opisivao svaki stadijum nerođenog pileta.
U tu svrhu, dvadeset dana je morao slomiti po jedno jaje,
zaustaviti po jedan život.
Kriv je.
Aristotel. O njemu danas mislim.
Imao je sklonost da opiše stvari i događaje.
On nikad nije rekao: budi nevin i bićeš glup.

Čvor koji se približava

Nož je taj koji odlučuje o hljebu.
I sve što se dešava
dešava se nakon nečega.
Kao leptir proboden čačkalicom
uzdam se u svoje šare – egzotika naivnosti.
Niko nije dovoljno hrabar da kazuje ono što zna.
U tamnim sobama: žica, seks, pupak i san.
Ko je zidao tamne sobe zaklinjući se u svjetlost?
Vezao sam sebe u čvor da bih ličio na čvor koji mi se približava.
Izlazim iz biološke zamke, padam u papirnu zamku. Baza podataka
prima i odbacuje koga hoće. Jezik pamti. Jezik zaboravlja.
Lavež ostane u ušima i tumara u žilama.
Putovao bih na četiri točka, ali svaki ide na svoju stranu.
Literatura ima alat koji se kruni.
Teorija raste kao tijesto, a sve je manje ljubavnih stihova.

Postoje vulkani pod ledom (o tome u četiri oka).
Bodler dobacuje mrvice. Lao Ce dobacuje kapljice.
Jedan korak na današnjem putu
sadrži sve prethodne korake
na svim prethodnim putevima.
Penjem se uz DNK lanac. Moja koža visi u prošlosti
a raspada se u budućnosti.
Život se pravi od brašna. Brašno se pravi od baruta.
Nudim tišinu za stan i hranu. Dan je porez na noć.
Gori sam od onih koji me mrze.

Neka žena i ja

U autobusu
neka žena, pored mene, čitala je moju knjigu.
Čitala je moje riječi.
A ja sam ćutao, znatiželjan:
nepoznata žena i moja knjiga
i ja koji sam nepoznat toj ženi.

Bio sam postiđen kao kad bi plod
gledao roditelje u trenu kad ga začinju.

Trajalo je to. Žena je čitala. Čitala.
Kao kengur, skakutala je sa stiha na stih, sa lista na list.
Potom je pribila moju knjigu na grudi
i putovala.

Mislila je Nešto.

Bio sam siguran kao mladunče kengura
u vreći svoje matere.

P. S.

Bila dva
istomišljenika.
Prvi je posumnjao u drugog.
Drugi
je posumnjao u sebe.
Taj drugi,
to sam ja.

Hadžem Hajdarević*

(Iz novoga pjesničkoga rukopisa radnog naslova “Sonetne obale”)

Sjećajući se Sutjeske iz 1992.

Sonet za Zaima Bešovića

Sutjesci trčim bosonog, ona me širom prima
Kao pritoku što joj vijesti donosi s brda:
Teško će biti ljeto, a još opakija zima
Kad na obale krhke pristignu krstaška krda.

Zato je molih da se u pritoke slije svoje
I vrati izvorima vode poslane put ušća –
Koritom suhim nek teku vojne da zemlju gnoje
Truplima i maglom što je od krvi đavle gušća.

Sutjeska neće da čuje, vjerno k sjeveru teče,
Osorni vjetri donose tešku palež s planina,
Sva su joj jutra ista i svaka buduća večer,

Nimalo nije je briga kojem će ocu sina
Divlji otet’ brzaci. Uvijek, bit će joj preče
Spašavat’ korito sve dok ucjenjuje je Drina?

18. april 2017.

* Hadžem Hajdarević (1956.), pjesnik, prozni pisac, esejist, pisac za djecu, objavio je deset knjiga poezije te više proznih i esejističnih djela. Publicirano je i nekoliko pjesničkih izbora ovoga autora na njemačkom, francuskom, poljskom, slovenskom i drugim jezicima. Radi u Institutu za jezik Univerziteta u Sarajevu.

Usamljeno drvo na Pešteri

Sonet za A.

Drvo tu stoji, i kaže: Svi su umakli prije
oluje! Sad krošnja gola širi opustjele grane!
Korijen zaštićen lišćem čeka da posljednja kane
suza iz srčike stabla, gdje sušti život se krije...

Odavno od njeg daleko su naselja, igre i ljudi.
Prkosno uzdigne grane svakom ko sažalan biva –
Jer sámost ne mora biti udes, sramota, još živa
postoji vatra zemaljska što svijet iznova budi.

Zato mu prilazim tiho, kao svom dragome znancu,
Njušim u zraku šta ćute frščci na hrapavu deblu.
Vrane vijesti snose za svaku granu ozeblu?

Spustih odmorit' tijelo na hladnom kamenu stancu...
Odsvuda gruhnuše glasi ilirskih nevjesta što su
pod stablom češljale kosu, žudeći' Panovu rosu.

Moj mrak

Kad navečer legnem, mrak iz mene krene
da ispuni sobu po svim uglovima,
prvo zguta sjene, grubo draška zjene,
u stvarčici svakoj mora da ga ima.

Ne znam u kom trenu, u gluhežna doba,
koraci odjeknu, parket zapucketa...
Moji mili mrtvi ustaju iz groba,
i nadnose lica iznad mog kreveta?

A čim sunce grane, mrak opet zastane
ispod kože, bivam krletka njegova...
Sve trenutke znane u te krhke dane

dijelim sa mrtvim kroz prostranstva snova.
U mrak često suza svjetlosnica kane,
kao kapca kiše s roditeljskog krova.

Prozor sadašnji, prozor pređašnji

Prozor je uspravna voda! Obale uvijek budu
Kud krenu sjećanja krhka kroz neizvjesnosti danje.
U sumrak zaplovim lađom kao u odbjeglom čudu:
Nikad nas ne plovi više a, opet, sve nas je manje.

Brzo se smute pejzaži u tihom spuštanju mraka,
Obrisi novi se nude, pa istom sa spoljne strane
U prozorsko okno bahne pjegavo lice dječaka
Koji nestrpljivo čeka da jutro, za igru, svane.

Taj dječak nikada neće susresti čovjeka koji
Uz prozor je stao kao pred vodom koje se boji.
Vidjeti neće ni suzu kad glasno na okno kane,

Samo će, zbunjen, zamišljat’ igre i sutrašnje dane
u kojim otiču vode uščima gdje još postoji
obala čija budućnost u svjetlosnoj širi se boji...

4. april 2017.

Ulcinj

Andreju N.

Ima gradova o kojim ništa ne znam, a opet
u trenu postaju moji, pustim da uđu u me,
na kulama im, učas, bivam nebesima propet,
s galebima letim u najdalje ilirske šume.

Historije sve češće pometnje prave i nikad
pravim nas putem neće izvesti nigdje, pa stoga
s gradom se valja sresti sigurnijeg hoda i kad
biva prigušen urlik umorna gusarskog boga.

Ispred je more k’o stražar i trajna opomena
da odsvuda plove zla, i dobra zajedno s njima.
Gradovi pravi su čvrsti koliko god mijenā

nasrće na mir njihov, u kulama dovoljno ima
vjere u sebe i druge. Istinski grad je žena –
isti čas snažna, krhka, oprezna, prisna sa svima.

Juni 2018.

Iščekujući presudu, ponoć

Čitajući Milu Stojića

Ponoć iskonu vraća i duša odbija da se
Primiri u snu kojim kvasaju uporne laži.
Jastuke kao da opet vražije suze kvase,
Stotine roščića đavlih nerve kičmene draži.

Više se ne sjećam kome sve rekoh da me nema,
Žudeći jutro da bude snažnije od noći što je
Nadošla poput smrti, ona jedino drijema
Kad nas postroje vrazi za lude cirkuse svoje.

Ponoć je zbirka čudesa za jutra koja će doći
Sretnijim mnogo od nas. Budućnost nervozno čeka!
Zato u postelji tvrdoj nadam se onoj noći

Koja donosi svjetlost s dalekih polja i neka
Ne bude ničeg što će kroz treptaj samrtni proći
Kad duša uvre u se k'o ponornica rijeka.

10. april 2017.

Dvadeseti vijek

I dalje nas na grobljima dvadeseti vijek mori
teretima: svaki čovjek na hiljade ljeta nosi!
Pod zemljom su svi nèdužni, i naivnī i zlotvori,
zamrljani epitafi krive usta: Kaži, ko si!

Kroz đavolju sluz u zraku, molitva je strahu sklona?
Čim dignemo dlane uvis, sporimo se sa istinom?
Odvajkada groblja nisu s nebesima čista spona;
istine su ispod zemlje, rugaju se lažnim krinom.

Dvadeseti vijek traje s bljeskom noža, s krikom ptice
kojoj zrno nemilosno zaustavlja zamah k jugu...
Svako groblje od živoga oblikuje vjernog slugu,

da, omamljen mirisima znojne gline, svoje lice
privoli da bude mapa budućih i prošlih ljeta,
sve dok ne bi kroz sjećanje rascvala se rana sveta.

1. decembar 2018.

GODIŠNJAK 2018

PRIKAZI I OSVRTI

Prikaz XII kola edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga,* Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", Sarajevo, 2017.

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" kroz ediciju *Bošnjačke književnosti u 100 knjiga* u XII kolu predstavlja najreprezentativnija djela bošnjačke književnosti. U XII kolu predstavljeno je sedam autora u pet knjiga: Hasan Kikić: *Provincija u pozadini* (33), priredio Safet Tipura; Derviš Sušić: *Pobune* (58), priredili Sanjin Kodrić i Edin Mulać; Izet Sarajlić: *Nekrolog glagolu voljeti* i Husein Tahmiščić: *Poziv na putovanje* (65), priredio Josip Osti; Alija Isaković: *Taj čovjek – Jednom* (67), priredila Dijana Hadžizukić; Ferida Duraković: *Pohvala drvetu* i Selim Arnaut: *Plodovi* (94), priredili Marko Vešović i Željko Grahovac.

U XII kolu prvi put su publicirana djela dvojice autora koji se već ubrajaju u klasike bošnjačke književnosti: Derviša Sušića i Hasana Kikića. Urednik edicije je Irfan Horozović, a redakcioni odbor koji je priredio XII kolo činili su Irfan Horozović, Munib Maglajlić, Jasmina Musabegović, Fehim Nametak i Emina Memija.

Bitno je naglasiti da je edicija *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* jedan od najznačajnijih izdavačkih projekata u historiji bošnjačke književnosti, upravo iz razloga što najdecidnije valorizira i obuhvata značaj i poetiku te književnosti, te preispituje i interpretira cjelokupnu *bošnjačku književnu prošlost* od početaka pismenosti do savremenog doba

Između ostalog, cilj prikaza je ukazati na svestranu i složenu sadržajnost, odnosno književnoestetsku vrijednost bošnjačke književnosti u kontekstu sveukupne književnosti naroda Bosne i Hercegovine, ali i kvalitativno i kvantitativno raznoliku i bogatu i u interkulturalnom i interliterarnom kontekstu južnoslavenske književnosti. Potreba za jednom ovakvom edicijom je historijska, odnosno riječ je o reprezentativnoj ediciji koja predstavlja najvažnija djela i autore bošnjačke književnosti na jednom mjestu, gdje se pokreću i pitanja književnih veza, varijacija i korespondencija s objedinjavanjem univerzalnih filozofsko-estetskih i etičkih shvatanja smisla umjetnosti najutjecajnijih bošnjačkih, bosanskohercegovačkih, ali i evropskih književnika.

XII kolo Edicije, u po pet knjiga, predstavlja ključne pojave bošnjačke književne historije, tačnije, ostvarenja iz novije književnosti, uključujući i našu savremenost. Kulturni identitet bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti nužno

je posmatrati u kontekstu društveno-historijskih promjena, književno-teorijskih tendencija, te u tom smislu ovakva Edicija obrazuje i nužno odgovara konkretnijem poimanju i tumačenju književnog, kulturnog i identitetskog konteksta.

Značajno mjesto u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* zauzima zbirka pripovijetki *Pobune* Derviša Sušića, sastavljena od pet priča (*Plaćenik*, *Kaimija, Seljačka jadikovka*, *Kad se vratim* i *Preko mutne vode*) neraskidivo povezanih na tematskoj i idejnoj osnovi. Pripovijetke predstavljaju dijelove bosanskohercegovačke historije od srednjovjekovlja do Drugog svjetskog rata i slikovit su prikaz patnje, nepravde i trpljenja bosanskog čovjeka o čemu Sanjin Kodrić u recenziji kaže:

Riječ je, dakle, o izrazito negativnom historijskom iskustvu, a koje Sušić u svojoj poetici poratnog modernizma oblikuje, prije svega, u ključu egzistencijalističke filozofije apsurda, kao i drugi autori ovog vremena u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti, pa i s dodatnom dozom povijesnog pesimizma, koji je prisutan čak i tamo gdje se na prvi pogled nadaje nešto optimističnija percepcija povijesti i ideja povijesnog progresa, uključujući i marksističku filozofiju historije očekivanu prvenstveno zbog autorovog bavljenja onim što je klasni problem.[1]

Sliku Bosne autor predstavlja i kroz hronološki prikaz porodice Pilavija, od Abdulaha, protagoniste priče *Plaćenik*, do njegovih potomaka Redžepa i Abdulaha, čije je postojanje vezano za XX vijek, vremensku odrednicu radnje pripovijetke *Preko mutne vode*. Iako je svaku pripovijetku moguće posmatrati kao pojedinačnu zaokruženu sadržajnu (fabulativnu) cjelinu, one zajednički funkcioniraju kao jedinstvena, neraskidivo povezana zbirka s hronološki slijedom pripovijedanja.

Zbirka priča ***Provincija u pozadini*** Hasana Kikića, svjedočanstvo o djetinjstvu, *o godištu devetsto četvrtom i petom i devetsto šestom*, obilježenom glađu, neimaštinom i drugim nedaćama koje je u rodnu Posavinu donio Prvi svjetski rat, zauzima važno mjesto u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Trinaest priča tvori prvi dio knjige – *Priče*, a njih šest drugi dio – *Provincija u pozadini: Beletristički ciklus iz rata*.

O prozi Hasana Kikića Safet Tipura kaže:

Ove proze potvrđuju, zapravo, refleksiju da se unutrašnji umjetnički pokret ne začinje u okrilju bezbrižnosti življenja, već na mjestu gdje počinje egzistencijalno iskustvo ljudskog sunovrata; i kod Kikića oni prvi usklici radosti i životnog egzaltizma transformiraju se u haotičnosti ljudskih strasti i patosa u tragičnu ljudsku situaciju.[2]

---

[1] Sanjin Kodrić: „Pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića: knjiga pamćenja povijesne drame i traume“, u: Derviš Sušić: *Pobune*, Sarajevo: BZK „Preporod“, 2017., str. 13.

[2] Safet Tipura: „Portret provincije u književnom djelu Hasana Kikića“, u: Hasan Kikić: *Provincija u pozadini*, Sarajevo: BZK „Preporod“, 2017., str. 8.

Iako je radnja vremenski vezana za Prvi svjetski rat i prve poratne godine, Kikić u *Provinciji u pozadini* ne slika zbivanja na frontu, ne pripovijeda o očevima koji su na dalekim bojištima ginuli pod tuđom zastavom, nego o bosanskoj kasabi daleko od fronta u kojoj se djeca, žene i starci bore za puko preživljavanje tokom surovih ratnih godina.

Umjetnički najsnažnije stranice ove proze ipak su one u kojima se prepoznaje intimna drama samog pisca. Ona se ne odigrava u eksterijeru koji je velika pozornica života u kojoj dominira opšte, astralno i kolektivno, već u stisnutom prostoru familijarnog mikrokosmosa u kome se sve svodi na individualnu tragičku dimenziju života, u čijoj suptilnoj kompleksnosti se razotkriva dubina unutrašnjih porodičnih potresa izazvanih ratnim zbivanjima.[3]

Šezdeset sedma knjiga u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* rezervisana je za djela *Taj čovjek, Jednom* Alije Isakovića. Zbirka priča *Taj čovjek* sa sedamnaest kratkih priča predstavlja značajan odmak od tradicionalnog bosanskohercegovačkog pripovijedanja. Odnosno: „…eksperiment sa pripovjednom pozicijom, njeno pomicanje u prostore 'iščašenog' u oneobičnosti, stvorilo je ubrzanu i iskidanu fokalizaciju, koja često promjenjiva, stvara moderan tekst teško uhvatljiv u svojoj hronotopskoj utemeljenosti."[4]

Isakovićeva inovativnost prepoznatljiva je i u putopisima u kojima pripovjedač nije samo putopisac – putnik, nego i čovjek koji kroz putopis razmišlja o smislu puta i života o vlastitom subjektu u otkrivenim prostorima:

Dakle, knjiga Jednom *je knjiga putopisa strukturirana i oblikovana na stvaralački originalan način (često vrlo slična pripovijeci), knjiga koja je emociju i misao donijela originalnim pjesničkim jezikom. Podijeljena u tri dijela: Voljenom zemljom, Pisanim tragom i Putevima Gospodnjim, ostvarena je kao čvrsta kompozicijska cjelina kroz koju prolazeći metaforički prohodimo zemljom, slovom i nebom, asocijativno prizivajući Maka Dizdara....i njegovu čvrstu kompoziciju Kamenog spavača.*[5]

Sastavnice 65. knjige u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* su *Nekrolog glagolu voljeti* Izeta Sarajlića i *Poziv na putovanje* Huseina Tahmiščića.

U izboru poezije *Nekrolog glagolu voljeti* Izeta Sarajlića mjesto su našle pjesme iz različitih perioda pjesnikovog stvaranja; od najranije faze do devedesetih godina XX vijeka. Josip Osti navodi:

---

[3] Isto, str. 25.

[4] Dijana Hadžizukić: „Pripovijetke i putopisi Alije Isakovića", u: Alija Isaković: *Taj čovjek * Jednom*, Sarajevo: BZK „Preporod", 2017., str. 7.

[5] Isto, str. 17/18.

Pjesništvo Izeta Sarajlića je sve vrijeme neposredno korespondiralo s njegovim svakodnevnim životom i bilo neposredno zagovaranje njegovih estetskih i etičkih načela na kojima je ustrajavao. I od kojih nije odustajao, uprkos svim književnim – poetičkim i društvenim – ideološkim mijenama i promjenama. Smatrao je, naime, da su 'biografija i poezija neodvojivi jedno od drugog', odnosno da 'pjesmi mora prethoditi život', tako da je njegova poezija bila 'najprije neka vrsta sinteze lirike, polemike, eseja, razmišljanja o stvarima života koje bi inače moralo prethoditi svakom činu pisanja.[6]

Druga poetska zbirka u ovoj knjizi *Poziv na putovanje* Huseina Tahmiščića je, prema riječima priređivača, značajan doprinos „ne samo raznolikosti, nego i vrijednosti poezije u Bosni i Hercegovini":[7]

Tahmiščićeva poezija je od one vrste koju gotovo obavezno i nerazlučivo prati i osmišljava preispitivačka pjesnička samosvijest. Njegove kritičke i samokritičke prosudbe i, tako pjesnički, kao i kritički, esejistički komentari izravno korespondiraju sa njegovim stvaralačkim iskustvom i iz njega proizlaze, čineći specifično misaono-artikulaciono jedinstvo pjesmotvorenja i refleksije o tvorbi pjesme i pjesničkoj umjetnosti.[8]

94. knjiga edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* rezervisana je za bosanskohercegovačke pisce savremene generacije: Feridu Duraković i Selima Arnauta.

Poezija Feride Duraković *Pohvala drvetu* skup je pjesama iz zbirki: *Bal po maskama* (1977), *Oči koje me gledaju* (1982), *Mala noćna svjetiljka* (1989), *Srce tame* (1994), *Locus minoris* (2008). Marko Vešović ističe: „ …temeljna formula ovog pjesništva, u trenucima kad je najbolje, morala bi se tražiti u spoju nevinosti i iskustva, u srazu djetinje idiličnog pogleda bačenog na svijet i grkog i trpkog smisla onoga što se takvim očima otkriva."[9]

Poetski i prozni tekstovi Selima Arnauta *Plodovi* zauzimaju drugi dio 94. knjige u Ediciji. „I leksički, i sintaksički, i kompoziciono-stilistički, pa i žanrovski – tekstovi Selima Arnauta predstavljaju odstupanje od standarda, konvencija i formalno-stilističkih principa književnojezičkog izraza."[10]

---

[6] Josip Osti: „Sarajlićev antiratni ljubavni roman u stihovima", u: Izet Sarajlić: *Nekrolog glagolu voljeti*, Sarajevo: BZK „Preporod", 2017., str. 14.

[7] Josip Osti: „Prometejstvo Tahmiščićeve pjesničke pustolovine", u: Husein Tahmiščić: *Poziv na putovanje*, Sarajevo: BZK „Preporod", 2017., str. 204.

[8] Isto, str. 190.

[9] Marko Vešović: „Ratni zapis u poeziji Feride Duraković", u: Ferida Duraković: *Pohvala drvetu*, Sarajevo: BZK „Preporod", 2017., str. 11.

[10] Željko Grahovac: „Daleko na zemlji drvo bola", Predgovor izboru iz književnog opusa Selima Arnauta, u Selim Arnaut: *Plodovi*, Sarajevo: BZK „Preporod", 2017., str. 155.

Nedvojbeno je tačno da je edicija *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* jedan od ključnih projekata u kontekstu istraživanja i sistematiziranja, ali i šireg predstavljanja i afirmacije bošnjačke književnosti koja je desetljećima bila marginalizirana i negirana, što je u nekim slučajevima, nažalost, prisutno i danas, gdje smo svjedoci probuđenih mitova u svrsi nabujalog nacionalizma i konkretnog „kulturološkog“ šovinizma u vremenu mitologizacije. Stoga, zaključujem da je *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* reprezentativna, otvorena i funkcionalna edicija koja predstavlja ponajvažnija djela i autore bošnjačke književnosti na jednom mjestu, duboko ukorijenjene u bošnjački i bosanskohercegovački kulturni i tradicijski milje.

Irma Marić

Temeljni književnoteorijski i književnohistorijski prilozi bosnistici prof. dr. Sanjina Kodrića

(Sanjin Kodrić: *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme),* Sarajevo: Slavistički komitet, 2018.; Sanjin Kodrić: *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti,* Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.; Sanjin Kodrić: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.)

Tokom 2018. godine prof. dr. Sanjin Kodrić objavio je tri nove knjige: *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2018., *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti),* Dobra knjiga, Sarajevo, 2018. i *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini,* Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.

Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme) knjiga je koja sadrži pet obimnih i ozbiljnih studija te izuzetno značajan uvodni dio u kojem Kodrić pojašnjava pojam kulturalne bosnistike, vlastita teorijska uporišta, kao i potrebu proučavanja, s jedne strane, konkretnih književnohistorijskih pitanja historije bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, a, s druge, pitanja teorije historije književnosti. Imajući na umu kompleksnu književnohistorijsku situaciju, i ne samo nju, na prostoru Bosne i Hercegovine Kodrić smatra da je od velike važnosti osmišljavanje i proučavanje bosnistike kao kulturalne bosnistike.

U dijelu knjige naslovljenom *Usmenoknjiževni arhiv i teorija historije književnosti* autor polazi od temeljnih pretpostavki historije jedne književnosti, analizirajući "status i identitet bošnjačke književnosti u odnosu na usmenu književnost Bošnjaka do kraja 19. vijeka". Prateći historijat zapisivanja i proučavanja usmenog stvaralaštva, uz detaljnu analizu izvora, Kodrić zaključuje da "[...] ideja bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice podrazumijeva upravo onaj naročiti bosanskohercegovački kulturni mozaik i njegovu osobenu književnopovijesnu dinamiku koju je promovirala bošnjačka i bosanskohercego-

vačka književna historiografija naročito od sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje nastojeći, nakon niza desetljeća njihova negiranja, napokon afirmirati i zvanično etablirati kako ideju bosanskohercegovačke, tako i ideju bošnjačke književnosti kao takve."

Naredni dio knjige donosi temu *Pitanja i problemi književnohistorijske sistematizacije*, najprije kroz tekst *Preporod prije preporoda?*, u kojem se propituje pitanje prvog bošnjačkog teksta novije književnosti, a na primjeru pjesme *Pozdrav* gospodina hodže Mehmed-Emin efendije koja se pokazuje prvim tekstom napisanim Vukovom ćirilicom i u maniru novije književnosti.

Rukopisna ostavština i "Kameni spavač" Maka Dizdara – O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju studija je Sanjina Kodrića napisana u povodu stogodišnjice Dizdareva rođenja, a u kojoj autor, koristeći i pomno analizirajući pjesnikovu rukopisnu ostavštinu, prati genezu kako pojedinačnih pjesama, tako i zbirke *Kameni spavač* u cjelini. Uspoređujući različite varijante objavljenih zbirki te kasnije priređena izdanja *Kamenog spavača*, pomnom tekstološkom uporednom analizom Kodrić dolazi do definitivne i konačne varijante, onakve kakva je i objavljena 2017. godine.

U trećem dijelu knjige, naslova *Kulturalna historija i poetika*, Sanjin Kodrić nastavlja sa kulturalno-bosnističkim studijama i to na primjerima pjesničkog djela Alekse Šantića i njegove poetike i politike kulture te književnog djela Ive Andrića i odjecima sarajevskog atentata u njegovom književnom opusu.

Druga od tri nove knjige prof. dr. Sanjina Kodrića nosi naslov *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*, kojom autor još jednom pokazuje rezultate svog pomnog istraživanja nekih od ključnih tema za razumijevanje historije bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti. Kroz temate *Muslimanski Orijent i evropski Zapad*, *Bosna i Bošnjaci* te Čitanje Drugog Kodrić ukazuje na specifičnosti granične pozicije kulturalnog prostora Bosne i Hercegovine kao njene prednosti, od preporodnog perioda do savremene književnosti. Stoga je Safvet-beg Bašagić kroz prizmu prepoznavanja kulturalno-poetičkih sinkretizama i liminalno-hibridnih oblika fiksiran kao reprezent ukupne povijesti novije bošnjačke književnosti, na isti način na koji Kodrić u bosnističku kulturalnu historiju smješta topos «austrougarske teme». Istraživanjem figure rata, ratnika i povratnika iz rata u književnom djelu Meše Selimovića, Kodrić je pristupio s pretpostavkom da su Selimovićevi tekstovi zapravo tekstovi kulture u kojima se ogledaju sva bitnija zbivanja u semiosferi bosanskohercegovačke književnosti savremenog doba. Autor je na sličan način analizirao i zbirku pripovjedaka *Pobune* Derviša Sušića čitajući je kao "[...] knjigu pamćenja povijesne drame i traume". Posljednje poglavlje Kodrićeve knjige donosi historijski pregled različitih čitanja književnog

opusa Ive Andrića stavljajući akcent na pitanje: Ima li Drugi pravo na vlastito čitanje? Studija donosi navode iz kritičkih tekstova o Andrićevom djelu, njihovu sistematizaciju i analizu s obzirom na ideološke stavove autora, kao i s obzirom na njihove recepcijske uloge u određenom historijskom vremenu.

Konačno, treća knjiga, najveća u svakom smislu, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, svojim izlaskom obradovat će sve proučavaoce naše književnosti. Sa sigurnošću mogu tvrditi da će ova studija postati dio obavezne literature za studente bosnistike na svim studijskim nivoima jer na jednom mjestu, sistematizirano, donosi pregled i analizu književnoteorijskih i književnohistorijskih aspekata književne prakse u Bosni i Hercegovini. Poznato je da su i bosanskohercegovačka i bošnjačka književnost dugi niz godina bile osporavane, a književnici svrstavani u historije i antologije srpske, odnosno hrvatske književnosti. Također je poznato da ni bosanskohercegovačka ni bošnjačka književnost do sada nemaju napisanu svoju historiju.

Dakle, Sanjin Kodrić u uvodu svoje knjige pojašnjava potrebu za njenim nastajanjem, propitujući književnohistorijski status i identitet bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Polazeći od pitanja da li ove književnosti uopće postoje i argumenata toj činjenici u prilog, autor prolazi kroz tekstove u kojima se javlja svijest o bosanskohercegovačkoj književnosti od fra Grge Martića, Ivana Franje Jukića i Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka iz starijeg perioda, preko Vladimira Ćorovića, Jovana Kršića, zatim Safvet-bega Bašagića, Hamze Hume, Abdurahmana Nametka i drugih koji su pisali u prilog afirmacije muslimanske književnosti, pa sve do perioda zvaničnog priznavanja najprije bosanskohercegovačke, a onda i bošnjačke književnosti u tekstovima Slavka Leovca, Riste Trifkovića, Maka Dizdara, Muhameda Filipovića. Na kraju, Kodrić analizira radove zasigurno najznačajnijih autora kada je u pitanju ovaj književnohistorijski problem: Midhata Begića, Muhsina Rizvića, Alije Isakovića i Enesa Durakovića.

Književno stvaranje u Bosni i Hercegovini je kao i sama Bosna i Hercegovina izrazito složeno i nikada nije samo pitanje umjetnosti – kaže Kodrić. Na ovim prostorima se stvaralo u nekoliko različitih država i društvenih sistema, na različitim jezicima (latinski, arapski, perzijski), na različitim pismima, pod različitim imenima (jer govoriti o Bošnjacima u 19. vijeku i ranije nije isto što i danas) – a sve to, složit ćemo se, nije samo pitanje književne umjetnosti. Tu je srednjovjekovna pismenost kao zajedničko naslijeđe i bošnjačke, i hrvatske, i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, a koje se veoma često, nažalost, želi prisvojiti od samo jedne strane. Uzmemo li u obzir da bosanskokohercegovačka književnost prelazi teritorijalne granice (pogledajmo samo današnju književnost u dijaspori), jednako kao što bošnjačka književnost izlazi iz okvira bosanskohercegovačke, pa

jednog Huseina Bašića, npr., posmatramo kao crnogorskog, ali i kao bošnjačkog književnika, postaje jasno o koliko se kompleksnim pitanjima radi. Ono što se nikako ne može dovesti u pitanje jeste postojanje i bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, kao i postojanje svijesti o tome. "A o tome posebno svjedoči i također realno postojeća povijest ideje kako književnosti Bosne i Hercegovine, tako i bošnjačke književnosti kao takve", kaže Kodrić.

Preciznim analizama i značajnim naučnim rezultatima Sanjin Kodrić u svojim knjigama pokazao je veliko književnoteorijsko i književnohistorijsko znanje neophodno za proučavanje složenih procesa unutar povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Insistirajući na tekstološkim, književnohistorijskim i historijskim činjenicama, izbjegavajući bilo kakvo individualno ili ideološko upisivanje značenja, Kodrić je u tri knjige objavljene u jednoj godini dao nemjerljiv doprinos razvoju bosnistike te naznačio njena nerazjašnjena pitanja kojima će se u narednom periodu baviti.

Dijana Hadžizukić

Široki pogled na najveću zbirku bošnjačke usmene epike

(Mirsad Kunić: *Čitanje Parryjeve zbirke*. Sarajevo: Connectum, 2018.)

Knjiga *Čitanje Parryjeve zbirke* autora Mirsada Kunića predstavlja znanstvenu studiju u kojoj se na izvanredan način aktualizira sadržaj najveće zbirke južnoslavenskih epskih pjesama i čiji najznačajniji dio čine bošnjačke epske pjesme. Knjiga je rezultat autorovog istraživačkog bavljenja usmenom epikom Bošnjaka, a studiji prethode, između ostalog, knjige *Epski junak Budalina Tale* (2004), *Usmeno pamćenje i zaborav* (2012) i *Teme iz usmene književnosti* (2017).

Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja: *Nastanak i stuktura Parryjeve zbirke*, *Epski junak Đerzelez Alija u pjesmama Parryjeve zbirke*, *Smrt junaka Mustaj-bega Ličkog u pjesmama Parryjeve zbirke*, *Junaci centra i ruba u bošnjačkoj epici*, *Neke posebnosti bošnjačke epike* i *Pjesme*. Na samom početku svoje knjige autor opisuje okolnosti nastanka Zbirke, njenu strukturu, znanstvena postignuća folkloriste, heleniste i homerologa Milmana Parryja i važnost folklorističke škole na Harvardu. Zbirka je nastala kao rezultat znanstvenog projekta koji je počeo 30-ih godina XX stoljeća. U potrazi za odgovorima na pitanja: u kojoj mjeri tradicija utječe na epskog pjevača, koliko je ispjevana pjesma stabilna ili promjenjiva i na koji se način pjesma prenosi kroz vrijeme i prostor, Parry je dva puta sa saradnicima boravio na prostoru bivše Jugoslavije. Za vrijeme boravka 1934. godine, uz pomoć asistenta-istraživača Alberta Lorda, Parry će sakupiti više od 12.500 tekstova muških i ženskih pjesama, ali i zabilježiti okolnosti nastanka i opstanka pjesama, podatke o pjevačima i njihovom životu, odnosu prema tradiciji... Rezultat Parryjevog i Lordovog rada, između ostalog, jedna je od najznačanijih svjetskih studija iz oblasti folkloristike i homerologije – knjiga *Pjevač priča* (1960). Prvo poglavlje svoje knjige, nakon predstavljanja najbitnijih osobina Zbirke, autor Mirsad Kunić zaokružuje uvidom u njenu internetsku prezentaciju. U nastojanju da ukaže na nemjerljivu važnost Zbirke za istraživanje usmene književnosti Kunić svoja razmišljanja potkrjepljuje brojkama. Riječ je o popisu pjevačica i pjevača, s brojem ispjevanih ili diktiranih pjesama, popisu mjesta na kojima su Milman Parry i saradnici sakupljali građu, popisu djelomično ili potpuno digitaliziranih tekstova, broju digitaliziranih pjesama po autorima. U drugom poglavlju naslova *Epski junak Đerzelez Alija u pjesmama Parryjeve zbirke* autor prati razvoj spomenutog lika od najstarijih zapisa pjesama do onih u Zbirci. Uspoređujući pjesme Hormannove i Marjanovićeve zbirke s pjesmama iz Parryjeve zbirke, autor potvrđuje tezu o razvoju

lika. Posebnu pažnju Kunić posvećuje analizi i interpretaciji pjesme *Ženidba Bećir-bega Mustaj-begova*, pjevača Halila Bajgorića, u kojoj se problematizira odnos novijeg bošnjačkog epskog naslijeđa prema starom, odnos novih epskih junaka prema starim. Pažljivo analizirajući pjesme, Kunić argumentirano zaključuje da pjesme Parryjeve zbirke pamte Đerzeleza u promijenjenom obliku i da se on iz junaka preobražava u književni lik. U središtu trećeg poglavlja je propitivanje teme pogibije Mustaj-bega Ličkog te načini kako se tretira ova tema u epskoj poeziji. Autor polazi od definiranja krajiškog identiteta, istražuje epske biografije ovog junaka, smrt junaka te analizira načine oblikovanja Mustaj-begove pogibije u pjesmama koje se nalaze u Zbirci. Problem ruba i centra u bošnjačkoj epici istražuje se kroz lik Alije Đerzeleza. Promišljanje o usmenoj epici zaokruženo je tekstom o njenim specifičnostima. Propitujući dosadašnje spoznaje o posebnostima bošnjačke epike u radovima Koste Hormanna, Luke Marjanovića, Friedricha Kraussa, Aloisa Schmausa, Milmanna Parryja, Alberta B. Lorda, Johna M. Foleya, Đenane Buturović i drugih, autor polemizira s različitim stavovima, upotpunjuje svoja razmišljanja podacima iz historijskih izvora i naposljetku komparativnom metodom analizira i interpretira pjesme, usredsredivši se na karakteristike po kojima se bošnjačka epika razlikuje od ostalih. U knjizi su transkribirani tekstovi sljedećih pjesama: Ženidba Bećir-bega *sina Mustaj-begova*, Đerzelez Alija i od Karlova ban (s pričanjem), *Sedam kralja traže glavu* Đ*erzelez Alije* i *Zadarski ban i Đerzelez Alija*. Riječ je o tekstovima koji su manje poznati javnosti, izuzev pjesme Ženidba Bećir-*bega Mustaj-begova*, a na više mjesta u knjizi se autor pozivao na njih. Stoga je od posebne važnosti što su upravo u knjizi doneseni cjeloviti primjeri. Tekstove prate bilješke o pjevačima te opis okolnosti pod kojim su pjesme nastale i bilježene. Ovim dodatkom Čitanje *Parryjeve zbirke* postaje zaokružen tekst koji daje jednu cjelovitu sliku, prije svega, o bošnjačkoj usmenoj epici. Knjiga sadrži *Popis pojmova i imena* i *Literaturu,* što ukazuje na pažljivo provedenu naučnu aparaturu ove knjige.

Knjiga *Čitanje Parryjeve zbirke* Mirsada Kunića aktualizira bošnjačku usmenoknjiževnu građu obuhvaćenu spomenutom zbirkom. Naučnim pristupom s pozicije iskusnog istraživača, potkrjepljujući svoja razmišljanja konkretnim stihovima, Mirsad Kunić o temama koje su otprije bile zanimljive proučavaocima piše na način koji je blizak današnjim čitaocima. Pažnje vrijedno je nastojanje da se aktualiziraju pjesme koje su do sada bile manje izložene čitalačkoj publici. Dubinom zahvata te pomicanjem dosadašnjih naučnih saznanja o nekim pitanjima usmene epike, knjiga autora Mirsada Kunića predstavlja izuzetan doprinos proučavanju usmene književnosti i nezaobilazna je osnova budućim istraživačima usmene epike, ali i onima koje interesuje usmenoknjiževna tradicija.

Amira Dervišević

Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti

autorice Lejle Nakaš, *Forum Bosnae*, br. 83-84, Sarajevo, 2018.

Knjiga *Paratekstualnost u srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti* sastoji se od 120 stranica od čega sadrži uvodni tekst, šest posebnih poglavlja koji tretiraju obradu specifičnih fenomena povezanih s tematikom istraživanja: "Glose, interpolacije i pisarski dodaci", "*Dialogus contra hereticus bosnenses* Jakova Markijskog i rukopis krstjanina Hvala", "Tragovi komentara Andreja Cezarejskogu u tekstu Otkrovenja u bosanskoj srednjovjekovnoj tradiciji", "Žanr pitanja i odgovora", "Parmski zbornik *Libro di mantica*", "Svjedočanstvo zapadnoštokavskih narječnih obilježja u pismenosti srednjovjekovne Bosne", zatim od bibliografije i indeksa imena i pojmova.

Navedena studija važna je u bosnističkim istraživanjima, posebno u domenu mediavelistike u kontekstu filoloških istraživanja ali i uopće u domenu razumijevanja bosanske srednjovjekovne kulturne historije, što prije svega podrazumijeva osvjetljavanje niza do danas malo poznatih informacija o fenomenu paratekstualnosti srednjovjekovne bosanske književnosti uopće, napose u domenu vjerskih odnosno crkvenih religijskih tekstova, o kojem je do danas u naučnom diskursu postojalo mišljenje da je riječ o nevelikom i žanrovski siromašnom korpusu. Iz toga razloga, neka filološka pitanja koja autorica razmatra iz perspektive lingvističke odnosno filološke nauke, prelamaju se i prelijevaju u neka druga polja humanistike, prije svega u širem smislu historije i historiografije, te filozofije i teologije, a konkretnije na sačuvanom pisanom materijalu koji zadire u neka važna pitanja u definiranju nauka Crkve bosanske i njezina učenja. No, pitanja koja se otvaraju i na koja se nude vlastita viđenja i veoma akribične naučne opservacije – usklađena s recentnom i aktuelnom filološkom literaturom – pri čemu treba imati u vidu da je broj bh. istraživača u ovom polju uistinu minimalan, usmjerena su na strogo filološki materijal, a što posebno ima značaja u praćenju najnovijih naučnih saznanja i podataka o navedenim tekstovima. Ako se tome doda doprinos ove studije u domenu definiranja dijalekatskih srednjovjekovnih osobina zabilježenih u bosanskim spomenicima, na osnovu kojih se nudi multidisciplinarno razumijevanje mnogobrojnih fenomena, a što se primarno odnosi na definiranje zapadnoštokavskih "narječnih obilježja", postaje jasno koliki je značaj ove studije, posebno razmijevajući njezin značaj u definiranju jedne manje poznate oblasti bosanske mediavelističke filologije, kakva je oblast srednjovje-

kovne "paratekstualnosti", pod kojom se podrazumijeva "odnos između teksta i njegovog parateksta, koji okružuje glavni tekst, kao što su naslovi poglavlja, predgovor, uvod, pogovor, sažetak, napomene, ilustracije, sve što je pored teksta, s osnovnom svrhom da poboljša i prilagodi njegovu recepciju." (Nakaš, str. 5).

Ova će knjiga popuniti nemale praznine koje imamo u cjelovitosti razumijevanja kompleksnosti srednjovjekovne bosanske literature, a ono što se čini posebno zanimljivim, napose u onome domenu koji se tiče užih filoloških istraživanja, jeste fenomen određenja žanrovske pluralnosti navedene književnojezičke tradicije, koju je svojevremeno definirao Dževad Jahić, govoreći o pet velikih žanrova odnosno književnojezičkih vrsta u sačuvanim spomenicima srednjovjekovnog bosanskog jezika (crkveni rukopisi, zapisi na marginama, natpisi na stećcima i građevinama, povelje i pisma te lijepa književnost)[1]. Upravo ovaj fenomen zapisa na marginama u konkretnom slučaju posebno je važan, jer pojam "zapis na marginama" diskutabilan je u domenu razumijevanja tih tekstova kao posebne vrste ili žanra, zbog čega je ova studija otklonila jednu važnu nedoumicu vezanu za konkretnije definiranje srednjovjekovnih žanrova i vrsta vezano za natpise na marginama. Zato bismo za ovaj fenomen srednjovjekovne pismenosti mogli osigurati, istina možda problematičan ali svakako s određenom dozom prihvatljiv, pojam određenog prijelaznog žanra para-tekstova odnosno prijelaznog žanra paratekstualnosti, s upravo postojećim podžanrovima ili podvrstama o kojima Nakaševa govori kad analizira različite tekstove koji pripadaju ovome materijalu. Zašto govorimo o prijelaznoj vrsti ili žanru? Pa zato što u njemu, čini se više nego u ostalim, imamo ponajviše dodirnih tačaka u onome što predstavlja autentičnost i nepovredivost religijskog teksta s jedne strane, gdje se podrazumijeva autentičnost vjerskog teksta, te s druge strane, na autentičnost elemenata narodnog jezika teksta koji bilježi pisar, unoseći elemente svoga vlastitog jezičkog izraza, koji je u određenom saglasju s tradicijom pismenosti tog doba. Ako je to tako, onda već u budućim istraživanjima treba vidjeti kakav je odnos ovih dvaju diskursa: redakcijske i narodne provenijencije. Ako je taj problem, međutim, istraživački kompleksan i multidisciplinaran, to ne znači da se ovaj fenomen paratekstualnosti treba posmatrati izolirano i nepovezano u odnosu na druge religijske i narodne, bolje kazano starobosanske tekstove, kako ih je poodavno nazvao i Mak Dizdar. Zapravo, u budućem razumijevanju žanrova starobosanskog jezika i bosanske redakcije staroslavenskog jezika naučno je ovjereno prihvatiti ove nove rezultate istraživanja, dakle u domenu preciznijeg shvatanja pojma "zapisa na marginama"

[1] Istina, neke podjele u ovom pristupu mogli bi drukčije postaviti i posložiti, te je jasno da u ovom trenutku među bosnistima možda nemamo potpuni konsenzus, što je međutim i prihvatljivo i razumljivo.

kao paratekstualni žanr odnosno vrsta – prihvatajući i ono drugo u čemu nam Nakaševa "otvara oči", jer su zahvaljujući nizu njezinih istraživanja u domenu bosanske mediavelističke filologije, neke pojave iz historije bosanskog jezika bolje posložene i sistemski postavljene.

Razumijevajući značaj ove studije, koja će otvoriti nova poglavlja u definiranju žanrovske pluralnosti bosanske srednjovjekovne književnojezičke tradicije, ova knjiga već sada značajan je doprinos opisu bosanskoga jezika kroz njegov historijski dinamizam. Zbog toga treba istaći da će ovo istraživanja Lejle Nakaš u sferi proučavanja historije bosanskog književnog jezika otvoriti ne samo jasnije teorijske okvire razumijevanja srednjovjekovne bosanske pismenosti, nego će zasigurno otvoriti i nova problemska pitanja mediavelističke bosnistike koja će morati biti obogaćena novim istraživanjima i naučnim dostignućima.

Alen Kalajdžija

Zbornik u čast Aliji Isakoviću i njegovom izuzetnom doprinosu lingvističkoj i književnoj bosnistici

(Alija Isaković i bosanski jezik. Zbornik radova, Posebna izdanja, knjiga 30. Alen Kalajdžija (ur.) Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik, 2018.)

Zbornk radova *Alija Isaković i bosanski jezik* objavljen je 2018. godine kao rezultat naučne i stručne konferencije koja je održana povodom obilježavanja dvadesete godišnjice od smrti Alije Isakovića, 14. marta 2017. godine, u organizaciji Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu. Objavljen je kao dio serije izdanja Instituta za jezik, u ediciji Posebna izdanja, knjiga 30, a uredio ga je Alen Kalajdžija.

Obim zbornika je 413 stranica, i u njemu je sadržano ukupno 28 radova od 26 autora. Nakon *Uvodnog obraćanja* koje potpisuje Alen Kalajdžija kao predsjednik Organizacionog odbora i direktor Instituta za jezik, slijede kategorizirani radovi po sekcijama: *Alija Isaković i jezička politika, Alija Isaković i karakteristična bosanska leksika, O jeziku i stilu Alije Isakovića* te završna sekcija *Sjećanja na Aliju Isakovića.* Posljednja sekcija sadržana je od autorskih sjećanja na Isakovićev lik i djelo, što je skup radova koji su pisani u esejističkoj formi i nisu (morali/trebali biti) potkrijepljeni literaturom. Radovi u ostalim sekcijama su stručni ili naučni i svi sadrže popis korištene literature.

Uvodno obraćanje Alena Kalajdžije sadrži pozdravne riječi, obrazloženje o povodu održavanja konferencije *Alija Isaković i bosanski jezik,* objašnjenje o sastavu i strukturi programskog dijela konferencije i očekivanja o ishodima ovog skupa.

Refik Bulić je u radu *Isakovićevo pitanje Kako dalje? – standardni bosanski jezik u jednom pitanju i sto odgovora* otvara se sekcija *Alija Isaković i jezička politika*. U radu se govori o nekim značajnim segmentima norme bosanskog jezika (fonološki pravopis, ikavica, glas h, zamjena *jata*, odnos št/ć) – kako ih je vidio Isaković i kako su prihvaćena u savremenoj jezičkoj praksi i normi.

U radu *Načela Isakovićeva intelektualnog aktivizma u reafirmaciji bosanskoga jezika* Alen Kalajdžija govori o Isakovićevim kontinuiranim aktivnostima kojima se bosanski jezik promovirao kao temeljni element kulturno-nacionalnog identiteta Bošnjaka, i to kroz načelo etičnosti (principi morala i slobode), načelo prava (princip pravde i slobode izbora), načelo političke emancipacije (politička podrška) te načelo historičnosti (historičnost i lingvistički individualitet). Prika-

zuju se sve Isakovićeve aktivnosti od (početnih) šezdesetih i sedamdesetih, pa do (završnih) devedesetih godina prošlog stoljeća koje su bile vrijeme aktivnog provođenja u djelo onoga za šta je Isaković mnogo ranije dao potrebna teorijska obrazloženja i uporišta.

Sanjin Kodrić je u radu "*Kako govoriti o književnom jeziku a ćutati o književnosti"?: Alija Isaković i afirmacija bosanskog jezika i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti* istakao da su afirmacija bosanskog jezika i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti (od šezdesetih i sedamdesetih godina pa nadalje) za Isakovića bili nerazdvojivi procesi te da je upravo Isaković doprinio okončanju procesa negiranja bosanskog jezika i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, postavši jedna od centralnih figura i lingvističke i književne bosnistike. Naročito je ukazano na vrijednost Isakovićeve antologije *Biserje,* kao prvog ikad objavljenog izbora iz cjeline bošnjačke književnosti kao takve, ali i knjige koja nije samo "puki izbor" već kompletan pogled na bošnjačku književnu povijest i bosansku jezičku baštinu koje su svoja obrazloženja dobile i u Isakovićevom poznatom radu *Varijante na popravnom ispitu (1970)* u kojem upravo govori i o jeziku i o književnosti sa stanovišta bosanske posebnosti. O bosanskohercegovačkom putopisnom žanru i bh. književnosti kao takvoj govori se kroz Isakovićevu antologiju putopisa *Hodoljublje: Izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju, 1842–1970* iz 1973. Naročito važan zbornik što ga priređuje Isaković je i zbornik *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija* iz 1975. kojim sam Isaković Hasanaginicu direktno vraća u bošnjački kontekst, i sam se kroz svoje književno djelo baveći njome. Također, Kodrić podsjeća da je i rad na Isakovićevu *Rječniku karakterisične leksike u bosanskom jeziku* započeo zapravo Isakovićevim uvidom u tek 1,8% leksike naših pisaca u leksikografskim izdanjima objavljivanim za srpskohrvatski jezik od 1967. do 1976. U Kodrićevom radu se još ističe da je Alija Isaković bio i jedan od članova Redakcionog odbora edicije *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga* iz 1984/85. godine, u kojoj će se prvi put cjelovito predstaviti najznačajnija ostvarenja savremenog bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, te da je zajedno s Enesom Durakovićem, upravo Isaković inicirao i ediciju *Muslimanska književnost XX vijeka* u 25 knjiga iz 1991. godine, prvu takvu ediciju vezanu za bošnjačku književnost, čiji je bio i urednik, a i jedan je od inicijatora i edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", čije je objavljivanje započelo 1995. godine.

U radu *Alija Isaković o bosanskom jeziku u "Antologiji zla"* Jasmin Hodžić iz savremene perspektive postavlja kritički osvrt na sve ono što je Isaković u spomenutom djelu sabrao i govorio o bosanskom jeziku, a naročito na Isakovićevu angažiranost u domenu sociolingvistike i jezičke politike kao takve. Isaković

tako direktno govori o negaciji i afirmaciji bosanskog jezika u društvu, naročito o njegovom "nestanku" s društvene scene u trajanju od nekih sedamdesetak godina od 1918. na ovamo, te o njegovom višestoljetnom kontinuitetu i samosvojnosti. Pokazuje se da je Isaković pisao prve savremene bosanske pravopisne odredbe i rječnik, da je utjecao na vraćanje prava na bosanski jezik u zakonskim (ustavnim) okvirima (o čemu je bilo riječ već nakon popisa stanovništva iz 1991) te da je prije hrvatske *Deklaracije* i srpskog *Predloga (iz 1967)* direktno govorio o bosanskim jezičkim posebnostima (već 1965), a naročito nakon raspada srpskohrvatske jezičke zajednice, u vremenu kada su, za razliku od Isakovića, bosanski lingvisti "bježali od bosanskog jezika".

Indira Šabić u radu *Jezička politika Alije Isakovića vis-a-vis serbokroatizam* govori o Isakovićevoj angažiranosti u sociolingvistici, odnosno, jezičkoj politici i jezičkom planiranju, naročito kroz Isakovićevo zalaganje za bosansku varijantu u jeziku, ili posebno o njegovom antologiziranju bosanskih tekstova u vrijeme srpskohrvatskog jezičkog unitarizma. Naglašen je i Isakovićev leksikografski rad, ali i Isakovićevo propagiranje bosanskog jezika u inozemstvu, odnosno, uvođenje bosanskog jezika i bošnjačke književnosti na evropskim katedrama slavistike.

U radu *Anketa časopisa Život (1970) – prilog istraživanju jezičke unifikacije u dokumentima književnojezičke politike* autora Uzeira Bavčića govori se o anketi *Tradicija, teorija i praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini* (1970) kao najpotpunijoj ocjeni dotadašnje jezičke problematike i jezičke politike u Bosni i Hercegovini. Anketa je razultirala Isakovićevim radom *Varijante na popravnom ispitu* i radom Maka Dizdara *Marginalije o jeziku i oko njega* koji su branili bosanske jezičke, književne i tradicijske posebnosti. No, tada postojane dvije "strane", unitaristička i protuunitaristička, suštinski su se razilazile oko principa Novosadskog dogovora (1954) i zajedničkog (srpskohrvatskog) jezika. Tako ovaj rad u cjelini pokazuje da su razmatrani književnojezički dokumenti (1970–1986) zapravo zasnovani na principima Novosadskog dogovora i da su slijedili unitarističku koncepciju jezičke politike u jugoslavenskim državama, a da takvih nastojanja ima i u savremenom trenutku. Suprotno tome, kao i Isaković, Uzeir Bavčić je najzaslužniji i za sastavljanje i objavljivanje programskog teksta "Za ravnopravnost Bosanskih Muslimana u jeziku" (*Oslobođenje*, 13. 12. 1992.) na osnovu kojeg je bosanski jezik nedugo zatim vraćen u bosanske zakonske okvire, i to u Ustav Republike Bosne i Hercegovine.

U tekstu *Bilješke o bosanskom jeziku u priređivačkom radu Alije Isakovića* autora Vedada Mulavdića ističe se da su bilješke važan dio Isakovićeva priređivačkog postupka, jer bilješke o bosanskom jeziku obuhvataju bilješke o nazivu jezika i njegovom historijskom utemeljenju, ali i bilješke o specifičnim odlikama bosanskog jezika, o njegovu pravopisu, fonetici, morfologiji i leksici, istaknuta je i žanrovska raznovrsnost priređenih knjiga. Naročito je zanimljiv koncept lektor-

skih intervencija u jeziku pisaca, gdje se prate izvorni piščevi likovi i lektorirani (nebosanski) oblici (a posebno interesantan je koncept čuvanja bosanskih jezičkih odlika kad na primjeru *Antologije bošnjačkog eseja XX vijeka* imamo i slučaj "lektoriranja iz srpskog u bosanski jezik").

Sekcija *Alija Isaković i karakteristična bosanska leksika* počinje radom *Citati i fragmenti iz govora i jezik(a)* (Isakovićev *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, balada *Hasanaginica* i istoimena Isakovićeva drama) Remzije Hadžiefendić-Parić, gdje se govori o tome kako je Isakovićev najveći doprinos bosnistici u području leksikografskog rada. Autorica analizira izvore za Isakovićev *Rječnik,* a naročito preko postmodernističkog uvida u prirodu književne umjetnine kroz kulturološku prizmu pokazuje interferenciju karakterističnih bosanskih jezičkih (tekstualnih) i govornih umjetnina i Isakovićeve drame *Hasanaginica,* sumirajući njenu vezu s *Rječnikom* kroz uspavanke, krajišnička pisma, usmenu epiku ili alhamijado književnost – odnosno, kroz intertekstualni odnos rječnika i njegovih izvora – što nije neobičan postupak i za Isakovićev *Rječnik.*

U radu *Lična imena u* Rječniku karakteristične leksike u bosanskome jeziku *Alije Isakovića* Amira Turbić-Hadžagić također posmatra Isakovićev *Rječnik* kao svjedok kulture, analizirajući antroponime, s posebnim osvrtom na jezičke karakteristike ličnih imena koja su sama za sebe prepoznatljiv trag, posebno imajući u vidu različite društveno-političke kontekste našeg bogatog jezičkog i kulturalnog naslijeđa.

Da leksikografski rad u sebi sadrži opise potpune jezičke djelatnosti i da se rječnici kao jezički arhivi ujedno mogu posmatrati i kao spremnici mentaliteta i kulture, svjedoči i rad *Kulturemi u* Rječniku bosanskog jezika *Alije Isakovića* Harisa Ćatovića, u kojem se leksika posmatra kao fundamentalni resurs kulture. Poseban doprinos ovog rada je komparativna i kontrastivna analiza posmatranih kulturema u građi Isakovićevog i drugih bosanskih rječnika prema rječnicima hrvatskog i srpskog jezika, iz čega se jasno vidi bosanska posebnost u jezičkom, odnosno, leksičkom i kulturološkom kontekstu, pri čemu su *bosnizmi* izdvojeni kao tipična bosanska leksika.

Radom Enise Gološ *Polisemantička struktura leksema u putopisima Alije Isakovića* zatvara se prethodna sekcija, koja sadrži radove o leksici, i takoreći otvara naredna, pod nazivom *O jeziku i stilu Alije Isakovića* – jer se ovaj rad upravo bavi Isakovićevom književnojezičkom umjetninom, odnosno, jezikom njegovog književnog izraza, u kojem se ovdje prate sva metaforička preslikavanja na leksičkom nivou, odnosno, procesi izvođenja figurativnih značenja kod polisemantičih leksema.

U radu Amele Šehović *Frazeme koje oslikavaju društvo u dramama Alije Isakovića* govori se o slici društva posredovanoj frazemama, jer frazeme sa sobom nose kulturološka i sociološka obilježja sredine kojoj pripadaju – ovdje posebno

u tradicionalnim porodičnim odnosima i odnosima takve porodice prema širem društvu (drama *Hasanaginica*), zatim o takoreći vojnoj sredini kao represivnom državnom i društvenom aparatu (drama *Generalijum*), te posebne (neobične) slike muškarca ili žene, te politički odnosi pred Drugi svjetski rat (drama *To*) – pa se cjelokupnim radom umnogome podrobnije i i šire buduće istraživanje frazema koje su slika i mentaliteta, i kulture, i jezika u cjelini, ovdje nameće kao imperativ.

Rad *Strukturne i semantičke odlike frazema u nekim djelima Alije Isakovića* Edne Klimentić se također, evidentno, bavi frazeološkim slojem u književnojezičkom Isakovićevom izrazu, ovdje u pripovijetkama iz zbirke *Taj čovjek* te drame *To.* Posebno su kategorirani primjeri srodni po sastavu i strukturi, iz područja domaćinstva, ekonomije, religije, kulture oblačenja, i slično, a data su i detaljna razvrstavanja po drugim sastavnim i strukturnim odlikama predočenih primjera. Radom je također ukazano na potrebu nastavka istraživanja bogatog frazeološkog fonda. Na kraju rada dat je i prigodan frazeološki rječnik.

Halid Bulić u radu *Upotreba deiktičkih riječi* taj, ta, to *u nekim djelima Alije Isakovića* koristi vlastito zapažanje da su Isakovićeve pripovijetke *Taj čovjek, Ta priča i To nastojanje* te drama *To* samim svojim naslovima uputile i na zapaženu funkciju ovih pokaznih riječi koje su ovdje analizirane iz perspektive *književne pragmatike* (kojom se na književnost gleda kao na poseban oblik komunikacije), a zatim i iz perspektive lingvističke stilistike, analize diskursa te čiste gramatike.

U radu *Slavenski genitiv u djelima Alije Isakovića* Zenaida Karavdić opisuje slavenski genitiv kao jednu od posebnih karakteristika bosanskog jezika, s tim da je ovdje analiza pokazala da u posmatranim Isakovićevim djelima ne možemo govoriti o izrazitoj upotrebi slavenskog genitiva, s tim da se i kod Isakovića javljaju specifične njegove upotrebe (uz određene glagole i onda kad nisu u obliku negacije). Dodatno, pretpostavlja se utjecaj srpskohrvatske norme na manju frekventnost slavenskog genitiva u ranijim književnim radovima (prije devedesetih) i konstatira se njegova uobičajenija upotreba generalno u novije vrijeme.

Rad *Lokativ s prostornim prijedlogom* u *uz imenice u pripovijetkama Alije Isakovića* Sedine Brkić-Međedović značajan je posebno po tome što se bavi sintaksičkim strukturama kojima je često manje posvećivana pažnja u gramatičkoj literaturi, u posmatranoj kategoriji tzv. *padežnog atributa,* jer je lokativ s prijedlozima češće opisivan uz glagole. Ovdje se takve konstrukcije posmatraju uz imenice, i klasificiraju po semantičkim tipovima i podtipovima.

Bernisa Puriš iz perspektive lingvističke stilistike, te kroz teoriju govornih činova i teoriju citatnosti, analizira citate kao stileme u radu *Citati kao intertekstualni stilemi u putopisima Alije Isakovića,* konstatirajući frekventnost, te heterogenost prema različitim žanrovima kad je riječ o intertekstualnim obrascima u

kreiranju Isakovićevog putopisnog teksta, gdje citatnost dopunjuje faktografski prikaz putopisne stvarnosti i dodatno kreira onaj književni, imaginativni.

Repeticija u Isakovićevom Sjećanju je rad Belkise Dolić koja analizira oblike sintaksičkog ponavljanja (anafora, epizeuksa, anadiploza, amplifikacija) u datoj Isakovićevoj pripovijesti, uočavajući efektivne prozne obrasce zasnovane na stilskim figurama ponavljanja koje je uobičajenije u poeziji nego u prozi.

Kad je o lingvističkoj i književnoj stilistici riječ, Isakovićevo književno djelo nije lišeno, naravno, ni fonostilističkih ni morfostilističkih posebnosti koje u radu *Fonostilističke i morfostilističke osobenosti pripovijetki Alije Isakovića* analizira Ivana Tomić. Izdvajaju se fonostilemi po asonanci, aliteraciji, paronomaziji, onomatopeji i alonžmanu, te morfostilemi (uglavnom) derivacionog karaktera.

Isakovića kao pisca za djecu analizira Edita Kevro, i to iz kognitivnolingvističke perspektive kroz primjere konceptualizacije svijeta koja se kod Isakovića ostvaruje u korelaciji s usmenom narodnom tradicijom gradeći neobične humoristične efekte. Ovo je analizirano u radu *Lijevost u "Lijevim pričama" Alije Isakovića,* kojim se zatvara posljednja grupa naučnih radova u zborniku o Aliji Isakoviću i bosanskom jeziku, a time i naučni dio zbornika u cjelini.

Na kraju, slijedi sekcija *Sjećanja na Aliju Isakovića* kojom su neki naši istaknuti javni djelatnici i direktni poznavaoci Isakovićevog lika i djela prenijeli svoja zapažanja i utiske o ovom, po svemu neobičnom, i prije svega, čovjeku. Emina Kečo-Isaković je objavila rad *Moj Alija i naš Isaković,* Srebren Dizdar rad *Inter ali(j)a et marginalia: posljednji tekst Alije Isakovića,* Hadžem Hajdarević rad *Književnik Alija Isaković, dvadeset godina poslije,* Mirko Pejanović rad *Alija Isaković: sjećanje,* Strajo Krsmanović rad *Jedno sjećanje na Isakovićevu* Hasanaginicu, Uzeir Bavčić članak *Sjećanje na Aliju Isakovića i njegove "vječne" varijante – na tragu Novosadskog dogovora i Deklaracije o zajedničkom jeziku, te* Ibrahim Čolakhodžić svoje sjećanje naslovljeno kao *Zabrana televizijskog emitovanja drame "To" Alije Isakovića (izjava-svjedočenje o jednom događaju).*

Nakon svih prikazanih radova, objavljen je i zvanični program naučne *konferencije Alija Isaković i bosanski jezik* (Sarajevo, 14. mart 2017.), sa svim učesnicima skupa i svim predočenim temama.

Koliki je značaj Alije Isakovića naznačen postavljenom temom ovog prikaza, toliki je i značaj prikazanog zbornika radova s konferencije o Aliji Isakoviću i bosanskom jeziku kojom je Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu našoj široj društvenoj javnosti i pojedincima ponudio na uvid saznanje o izrazitoj veličini Isakovićevog lika i djela.

Jasmin Hodžić

Imamovićeva knjiga *Historija Bošnjaka* prevedena na turski jezik

(Mustafa Imamović, *Boşnakların tarihi*, Istanbul, 2018.)

U Istanbulu je, 16. oktobra 2018. godine, u prostorijama Pera Museum na Taksimu (tur. *Pera Müzesi*), prezentiran i promoviran prijevod na turski jezik Imamovićeve knjige *Historija Bošnjaka*. Na turskom jeziku djelo je naslovljeno *Boşnakların tarihi*, a djelo su zajednički izdali Tarih Vakfı (Fondacija historičara Turske) i Bosna Sancak Akademik Kültür ve Tarih Vakfı (Bošnjačka akademska fondacija za kulturu i historiju "Bosna Sancak"). Djelo je preveo Hüseyin Gül uz asistenciju Cenite Özgüner. Fondacija historičara Turske i Bošnjačka akademska fondacija za kulturu i historiju "Bosna Sancak" su uradili vrhunski posao i doprinijeli kulturnom razumijevanju naroda, koji su stoljećima povezani u brojnim interakcijama.

Ovaj nesvakidašnji kulturni poduhvat rezultat je dugotrajnog i upornog rada, prije svega požrtvovanosti i odgovornosti ljudi iz Fondacije "Bosna Sancak", a posebno trogodišnja iskrena volonterska istrajnost i posvećenost u prevodilačkom zadatku i organizaciji poslova oko izvođenja ovoga zahtjevnog projekta, koji je na sebe preuzeo i priveo kraju vrlopoštovani gospodin Hüseyin Gül.

Rahmetli Mustafa Imamović, ugledni istraživač i profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, za života je dao saglasnost da ovo važno djelo za historiju bošnjačkog naroda, koje je Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" u Bosni i Hercegovini objavila prvi put 1997. godine, ugleda svjetlo dana i na turskom jeziku, te tako postane dostupno široj čitalačkoj publici u Turskoj, koja je zainteresirana za prošlost i sudbinu jednog starog evropskog naroda.

Profesor Imamović je rođen u Gradačcu, 1941. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimanziju. Zanimljivo je da je studirao pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu, gdje je diplomirao, magistrirao i doktorirao, te prošao sva zvanja od asistenta do docenta. Nakon dolaska na Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, gdje je zasnovao radni odnos od 1975. godine, biran je u zvanje vanrednog i redovnog profesora te je predavao historiju države i prava. Tokom bogate univerzitetske karijere predavao je u Beogradu, Novom Sadu, Mostaru i Rijeci. Predavao je na univerzitetima u SAD-u – na Odjeljenju za historiju Yale Univerziteta (New Haven, 1984), u Pittsburghu (1985), Michiganu (1977/78. i 1999), i Evropi – u Münchenu (1983) i Centralno-evropskom univerzitetu u Budimpešti (1998).

Posebno je značajna njegova monografija *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878-1914* (1976), te knjige *Bošnjaci u emigraciji* (1996), *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine* (2006), *Bosnia and Herzogovina. Evolution of It's Political and Legal Institutions* (2006), *Bilješke o razvitku i metodu historijsko-pravne nauke* (2008), *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* (1999., IV izdanje, 2014). Prvo izdanje *Historije Bošnjaka* objavio je BZK "Preporod" 1997. godine u Sarajevu. Za ovo djelo dobio je Šestoaprilsku nagradu Grada Sarajeva 1998. godine. Profesor Imamović se pojavljuje i kao koautor u monografiji *Muslimani i bošnjaštvo* i *Ekonomski genocid nad Muslimanima* kao i autor u knjizi *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Profesor Imamović je tokom svoje naučne karijere objavio više od 500 studija, rasprava i članaka iz historije političkih i pravnih institucija BiH i bivše Jugoslavije, te socijalnog, političkog i kulturnog razvitka Bošnjaka. Uz sve to djelovao je kao urednik i član redakcije više časopisa i enciklopedija. Do sada su njegovi radovi prevedeni i objavljeni na engleskom, njemačkom, turskom, španskom, albanskom, arapskom i perzijskom jeziku.

Predsjednik Društva turskih historičara Mehmet Alkan, koji je govorio na promociji turskog izdanja *Boşnakların tarihi*, rekao je da je ovo djelo znalački prevedeno na turski jezik i da će poslužiti brojnim historičarima i drugim znanstvenicima u saznavanju bošnjačke povijesti, njezinog historijskog razumijevanja i razvijanju znanstvenih sinteza o određenim procesima koji su bitno odredili povijesne sadržaje Bošnjaka i njihove zemlje, države i domovine Bosne.

U svojstvu člana Upravnog odbora Fondacije "Bosna Sancak" i kao prevodilac, govorio je Hüseyin Gül. On je naglasio da je ovo djelo nešto kao naše porodično stablo ili kolektivna biografija i da će poslužiti da naša djeca i buduće generacije saznaju ko smo mi, odakle, kako, kada i zašto smo doselili u Tursku i da nikad ne zaborave svoje porijeklo i svoju braću u Bosni i Sandžaku. On je, također, naglasio da će ovo važno djelo poslužiti svima onima koji žele pobliže upoznati nas Bošnjake i našu historiju.

Uz spomenute govornike, o djelu i prijevodu je vrlo nadahnuto i sistematično govorio i Bajram Šen, istraživač i saradnik Orijentalnog instituta iz Sarajeva. On je naglasio pokušaje da se Bošnjaci negiraju kao povijesna specifičnost i da se sakrije njihova povijest u hegemonijskim nacrtima susjednih država.

Ispred Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", prof. dr. Senadin Lavić pozdravio je prisutne i zahvalio se bratskoj Bošnjačkoj fondaciji "Bosna Sancak" Akademik Kültür ve Tarih Vakfi za sve napore koje je poduzela u proteklim godinama na razvijanju bošnjačke svijesti, identiteta i veza između Bošnjaka u Bosni i Turskoj, te "Preporoda" i bošnjačkih kulturnih projekata u Turskoj.

Profesor Lavić je istakao da je ovo epohalan projekt u interferenciji između dva jezika, dvije države, dva prijateljska naroda i dvije kulture. Bošnjaci su stari evropski narod koji se odlučio na autorefleksiju vlastite fenomenologije povijesnog postojanja i razumijevanja svoga mjesta među drugim narodima današnjice. To je izuzetan čin i važno je da se on dogodio, te će kao takav poslužiti kao osnova budućih bosanskih i bošnjačkih pregnuća u nauci. Lavić je odao dužno priznanje rahmetli profesoru Imamoviću, s kojim je godinama sarađivao u uređivanju univerzitetskog časopisa "Pregled", na djelu *Historija Bošnjaka* i njegovom cjelokupnom angažmanu o promišljanju države i prava, a posebno pravno-političke povijesti Bosne. Naglasio je da ne smijemo nikada zaboraviti da je profesor Imamović *Historiju Bošnjaka* napisao za vrijeme opsade Sarajeva, u najtežim godinama agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, pišući pod svijećom i teškim egzistencijalnim uslovima. Ovo djelo je njegov životni doprinos odbrani istine o Bosni i njezinom narodu. Profesor Imamović, nažalost, nije dočekao svečani čin prevođenja i njegovu javnu promociju u Istanbulu. Preselio je 23. januara 2017. godine u Sarajevu. Naši životi će se mjeriti prema našim djelima. Kao ljudi kulture uvijek ćemo pamtiti dobra djela.

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" u Bosni i Hercegovini, izražava duboku zahvalnost svima onima koji su učestvovali u ovome prevodilačkom pothvatu i na bilo koji način doprinijeli promoviranju istine o bošnjačkom narodu, u današnjem vremenu i njegovoj staroj postojbini Bosni. Posebna zahvalnost jezgru Upravnog odbora vakufa Bosna Sancak, to jeste ljudima koji su uz "Preporodovu" punu podršku prije četiri godine pokrenuli ovaj projekt: Hüseyinu Gülu, Elmasu Oraku, Mehmetu Akifu Göğüsgerenu, Ademu Fazlioğluu i svim ostalim članovima Upravnog odbora, te vrlo aktivnim članovima Osnivačkog odbora Azri Tuzunoğlu i Üzeyiru Sevdiku, kao i svim drugima. Sve su ovo plemeniti Bošnjaci iz stare domovine Bosne i Sandžaka.

Senadin Lavić

Kobno raspuće, I-IV, Halida Kadrića

(Sarajevo: Bosanska riječ, 2018.) – odlomak s promocije

Ja ne znam za drugu knjigu sličnu ovoj. Ni po osnovnoj ideji, ni po njenoj književnoj realizaciji. Tu i tamo ima nekih knjiga koje me asociraju na ovu knjigu, ali ona ima nešto što nema ni u jednoj drugoj i ni kod jednog autora. Prethodno objavljeni ciklus "Dugo svitanje" pokriva razdoblje od 1900. do 2000 godine, a ciklus "Kobno raspuće" slijedi zbivanja od 1800. do 1900 godine, ali zajedno one čine jednu, takoreći – organsku cjelinu.

U oba ciklusa region je Bosna, književni prosede i metodološki pristup je isti, autorova poetika je zadržana u cjelini. Ne znam koliko vremena je Halid Kadrić pisao ove knjige, ali, koliko god to bilo (a moralo je to potrajati!), on je očuvao čvrstu i jasnu armaturu svog pristupa, koja ne varira ni najmanje, kao da vrijeme nije dodirnulo autora, kao da nije bio ni dan stariji kad je završavao 5000-tu stranicu, nego što je bio kada je počinjao pisati prvu od tih 5000 stranica!

Ukratko, ovaj ogromni opus posjeduje izuzetnu kompaktnost, integralnost i u tom smislu, čitanje ove knjige teče bez i najmanjeg kodnog šuma – u iskušenju sam da kažem kao Beethovenova 9. simfonija. Uistinu, Halid Kadrić je ovim svojim *magna opusom* napisao svoju 9. simfoniju, koja posjeduje unutrašnju konsistentnost, cjelovitost, sopstvene postulate i ekspresivni karakter, bez tragova imitacije ili epigonstva. Kad smo već kod muzičkih primjera, rekao bih da se drugi autori ovog žanra, u odnosu na Halida Kadrića, u ovom smislu odnose kao List i Beethoven. Dok List traži motive spolja da bi ih zatim razradio u sopstveno muzičko djelo, Beethovenova muzika izvire iznutra, iz ličnog razumijevanja svijeta i cjeline svih ljudskih potreba.

Iako Halid Kadrić radi, ili, recimo tako – obrađuje! – konkretnu historijsku, političku, kulturološku, etničku, nacionalnu konotaciju i topografiju Bosne, on u njoj ne vidi inspiraciju kao spoljašnji stimulans, nego samo kao tematski podtekst. Inspiracija je u njemu samom, a u toj inspiraciji ja sam pronašao nešto što nisam prepoznao ni u jednom drugom književnom djelu ovog žanra, koji možemo relativno precizno odrediti kao historijski roman. "Kobno raspuće", to je 2500 stranica Bosne izloženo kroz porodičnu sagu Gradaščevića, koja sadrži i promoviše one vidljive i nevidljive slojeve porodičnih veza i događaja, kako onih bioloških, emotivnih, socijalnih, dakle vidljivih, javnih, tako i onih tajnih, katkada i opscenih, skrivenih, uz erotske aluzije ili njihove skandalozne realizacije, koje se kriju od očiju javnosti, zataškavaju i završavaju kao puka ogovo-

ranja. Međutim, po prirodi stvari i karakteru pristupa, u ovim zbivanjima ima više tih porodica kao i priličan broj epizodnih likova koji su, očigledno, kreacija autorove mašte. I svi oni sjajno funkcionišu. Oni su tu zajedno i oni vode priču na neki način kroz jednu istu unutrašnju dramatiku. Tako nastaje, izrasta, stvara se jedan svijet, ogroman svijet, cjelovit svijet, integralan svijet.

Ljudi, akteri, likovi u ovom djelu govore, zaista govore. To nisu deklamacije, to nisu autorovi stavovi koje im on stavlja u usta. Kao što iz njega izvire inspiracija za ovu knjigu, tako i dijalozi izviru iz svakog od ovih likova, pa i onih epizodnih. Knjiga je jedan izvanredno monumentalan i autentičan svijet, precizan do najsitnijih detalja. Možete ga gledati u cjelini teleskopom kao neku galaksiju i možete mu prići, uvećanom mikroskopom do najsitnijih detalja. Kroz ovu izvanrednu interpretaciju nekih sekvenci tih dijaloga mogli smo se uvjeriti da se nigdje ne gubi ta oštrina u opisu. Ta izoštrenost je tako dobro iznijansirana da je i u mikro i u makro planu nešto što je već samo po sebi dovoljno impresivno da stavi ovo djelo na jedan poseban postament koji pripada na neki način samo njemu, jer nema takvog djela ne u književnosti na bosanskom jeziku nego u književnosti na ovim južnoslavenskim jezicima. Ovakvog djela nema. Valja reći koju riječ i o tome kako je ovaj efekt realizovan. Tu je ono što daje ovoj knjizi posebnu vrijednost, još ne onu zadnju, treću, koju ću ja nazvati *excessus bonitatis* – ono što se preliva kad se pravi šira, što prevri kad prevriva bilo šta, kad neko plemenito voće plemenito vrije; kad se pravi čorba, recimo Begova čorba, pa prevrije ona pjena – sve je to *excessus bonitatis* – ono najbolje što odlazi, višak koji ode, onaj najbolji dio, najvrijedniji sastojak, kao što je i u našim životima često slučaj. Ono najbolje ode a da ga ne uspijemo uhvatiti. Možda ga ne možemo ni sačuvati, ali možemo biti srećni ako ga budemo svjesni kad se dešava. Ova promocija večeras jedan je od takvih trenutaka, koji se ne mogu sačuvati ali koji će ipak ostati kao neporeciva činjenica. U književnosti na bosanskom jeziku i ova knjiga je jedan takav trenutak, trenutak *excessus bonitatis* koji će se zadržati, on će kao čorba prekipiti ili kao šira prevriti, ali ono najbolje je tu, ono je sačuvano.

Vi možete smatrati da ja dodajem nešto što sam autor nije imao na umu i, u izvjesnom smislu, ne biste pogriješili. Moguće je da sam autor Halid Kadrić nije imao na umu da ovo o čemu ću ja govoriti unese u svoju knjigu. Moj zadatak nije da dokažem da je on to htio. Moj zadatak je da dokažem da to jeste u njegovoj knjizi i pritom ću vas podsjetiti na Platonovu tezu da su pisci pjesnici frule kroz koje sviraju bogovi. Dakle, oni znaju zašto su izabrali tu frulu, ali kao što frula malo zna zašto je odsvirala tu melodiju tako i bez te frule ta melodija ne bi nikad bila tako odsvirana. U teoriji književnosti takvo stanje inspiracije se naziva *sacer morubus*, tj. sveto ludilo, sveta sumanutost i, odnosno *sobria ebrietas*, trezveno pijanstvo, stanje kada autor uđe u zanos, u ekstazu pisanja, kada više

ne može kontrolisati svoju misao. Da, autor uvijek kreće s prvom inspiracijom, ključnom idejom s namjerom da je kontroliše, ali ona kasnije vuče njega. Kako navodi Bruno Frank, u jednom pismu svom prijatelju Servantes se žali: "Stigao sam do osme glave i sada ne znam šta će Don Kihot uraditi. Potpuno me savladao". To nisu prazne priče. To su činjenice umjetničkog stvaralaštva. Pravi slikar, autentični kompozitor, pisac koji je ušao u tu ekstatičku situaciju, pjesnik pogotovo, ne može kontrolisati do kraja svoju materiju, i upravo u tome je veličina remek-djela; ona ne mogu isplanirati. Dakle, u tom smislu moj zadatak će biti samo da poštovanom Halidu Kadriću, autoru ovog djela, pokažem da to o čemu govorim jeste tamo i da je to izašlo iz njegovog pera i iz njegove glave! A da je moguće da ga nije planirao, moguće je, ali nije bitno. Perspektiva je tu, vizure se otvaraju kao kroz luk mosta koji je izgradio neki arhitekt, iako on, gradeći most, nije planirao vizure. On je planirao samo luk. Šta je ono što se vidi kroz luk i najboljih knjiga, to je ono što je ovdje značajno, bez obzira jesu li te vizure planirane ili spontano nastale u amlgamima inspiracije.

Najčešće, historijski roman je školjka u kojoj je vrijeme rastočilo biser. U većini dobrih historijskih imate dovoljno tačno predstavljenu tu školjku. Sačuvana je, dokumentirana je, arhivska građa vam daje jasnu sliku kakvo je bilo ono što je tada bilo tu, ali u toj školjci nema života, nema ljudi – nema bisera. Vrijeme je rastočilo biser iz najvećeg broja historijskih romana. Posebno kod onih koji su opterećeni arhivskom građom. To zato više i nisu romani. To su dokumenti. U dokumentima nema ljudi, ima djela, činjenica i ishoda, ali ljudi nema, aktera nema ni bola, agonije, razočarenja, strepnje, nedostaje u njima sve ono što čini istinsku historiju. Tako da je vrlo teško napisati pravi historijski roman, u kom će ponovo zablistati ili iznova se stvoriti onaj biser koji je vrijeme rastočilo i koji nikakvi dokumenti ni arhivi više ne mogu vratiti.

Ovdje je taj biser vraćen. Eto to je osnovni kvalitet ovog djela, za razliku od gotovo svih historijskih romana; Halid Kadrić je uz preciznu rekonstrukciju školjke, unio u nju, sazdao, sedimentirao kroz svoje pisanje, kroz svoju sposobnost regenerisanja psiholoških stanja i najintimnijih doživljaja likova, koncentraciju te naslage sjaja izvornog bisera. Živi, istinski ljudi borave u tim kućama, između tih zidina; pravi ljudi jašu prave konje, ljube se i ljute se, istinski žive akteri koji su, podsjetimo, najvećim dijelom, ključni likovi osnovnog toga romana, historijske ličnosti, što je zaista rijetkost u historijskom romanu. Halid Kadrić je vratio te ljude u taj svijet i oživio ih na neki način. Njegov historijski roman je potvrdio da se pravi historijski roman, zapravo, konstituiše na doživljaju a ne na činjenicama. Halid Kadrić pokazuje da je zapis o činjenicama jedno, da su same činjenice drugo, a da je istina nešto više i od jednog i od drugog, da je nešto treće! Istina je uvijek više i od zapisa o činjenicama i od samih činjenica.

To je onaj sjaj, ono što se nije moglo iskalkulisati, ali što se u toj, da kažem ekstatičkoj fazi inspiracije, zapravo, desilo. To čudo se jeste desilo, i tako ova knjiga zrači. Halid Kadrić je možda htio samo da piše što može preciznije, ali očigledan je veliki psihološki val koji plavi i oživljava cijelu priču, vidljiv je utjecaj unutrašnje snage koju sam autor više ne može obuzdati. U tom smislu, kao srodne po ovom osnovnom kvalitetu, par knjiga mi je palo na pamet. Ovdje ću spomenuti samo dvije: Tolstojev – "*Rat i mir"* – koji je također monumentalan historijski roman i u kom ima itekako živih i uvjerljivih likova; druga je manje poznata, iako oficijalnom u svijetu književnosti visoko priznata dvotomna knjiga, isto tako obimna, sa više od 1500 stranica. Autor je Roger Martin du Gard, knjiga je − *Porodica Thibault*. To je knjiga o strahotama Prvog svjetskog rata, inspirirana filozofijom pacifizma, dobila je i Nobelovu nagradu 1937. godine.

Pošto je ovih dana filozofija pacifizma *very out* a ne *very in*, dakle nije ni malo popularna, nije se čuditi što je ova knjiga sasvim zaboravljena. Ali, iz perspektive naše analize, ove tri knjige i njihovi autori, Lav Tolstoj, Roger Martin du Gard i Halid Kadrić, slični su jedan drugom, jednom bitnom kvalitetu: njihovi likovi nekim čudom oživljavaju, u precizno rekonstruisanoj školjci svake od njih sija biser. Oni se ne igraju s njima, ne pretvaraju ih u lutke na koncima kao marionete, nego kod njih ti likovi zaista oživljavaju. Kao što je, podsjetimo se, nekim čudom i drveni lutak Pinokio oživio, progovorio, razbolio se, slagao, porastao mu dugačak nos, nikle mu magareće uši, on je oživio, otrgao se svom autoru. To je ono što je tu slično, ali ipak u dva navedena djela Tolstoja i du Garda, u odnosu na Kadrićevo, nedostaje nešto, nekakva, rekao bih, isuficiencia, dakle izvjestan minus. Ima nešto kod Halida Kadrića što kod njih nema a to je, što je kod Halida Kadrića, uz svu prostornu hronološku i kulturološku lociranost, riječ i o jednoj univerzalnoj drami, koliko god to bila i drama jedne porodice i čak, jednog vremena.

Ta univerzalna drama jeste ono što zrači iz ovog romana kao post efekt − *after tas*te – završni, po pravilu presudni faktor cjelokupnog doživljaja, koji ne možete isplanirati ni u gastronomiji, ni u književnosti. Ovdje taj *after taste* postoji naglašeniji nego kod Tolstoja ili nego kod Roger Martin du Garda. To je onaj doživljaj slojevite i bogate palete najraznovrsnijih, suptilnih, prefinjenih, kao i naglašenih, dominantnih ukusa i mirisa univerzalne drame cijelog čovječanstva. Ova knjiga jeste u kulturološkom kontekstu bošnjačka, napisana je na prvoklasnom bosanskom jeziku, knjiga o Bosni, o konkretnim kao i o imaginarnim likovima jednog jasno omeđenog vremena, ali sve to je samo materijalizacija ili inkarnacija univerzalnih činjenica ljudskog postojanja. Halid Kadrić kroz ovo djelo demonstrira, čak i dokazuje, da je pravi zadatak života, zapravo, umjetnost, ili konkretno u njegovom slučaju − književnost. Njegov život, posvećen pisanju ovih 5000 stranica, jeste demonstracija *in concreto* književnosti

kao centralnog zadatka života! Ne kao čin pisanja, nego kao čin razumijevanja života. Cijeli ovaj ciklus uzdiže književnost kroz afirmaciju jednog konkretnog, od sebe samog zanemarenog i često neshvaćenog naroda – Bošnjaka.

U ovom kontekstu, više je nego važna ova knjiga. Presudna. Smatram je neophodnom lektirom za sve buduće generacije, ne samo u školama, to se podrazumijeva, nego za svakog ko hoće da shvati Bosnu, bio Bošnjak ili ne bio. I kada bi se izgubilo sve što je napisano o Bosni, a sačuvalo samo ovih osam knjiga Halida Kadrića, sve ono najvažnije što se o Bosni treba znati, bilo bi sačuvano. I koliko god to bilo značajno, to nije krajnji domet, nije sav značaj ove knjige. U njoj se, naime, prepoznaje taj *after taste,* onaj univerzalni kontekst koji je, koliko god suptilan, toliko neodoljiv i snažan da vas ona kad se uživite u nju i kad pratite šta ona zapravo priča, ona neizbježno suočava s cjelinom ljudskog postojanja. A to je kvalitet toliko rijedak da se može pronaći samo u najboljim djelima umjetnosti i književnosti svijeta.

Taj univerzalni duh ljudskog postojanja je sabran ovdje, ali i utoliko ima veću vrijednost što to nije teorijska rasprava na zadatu temu, i utoliko ni likovi kod Halida Kadrića nisu ideološke fikcije, kao recimo kod Sartra, čiji dramski likovi su najčešće transmiteri njegove filozofije. Sartr je bio filozof a ne književnik, ali je dobio Nobelovu nagradu za književnost, koja je, zapravo, nagrada za filozofiju (kao i veliki filozof Henri Bergson), zato što za filozofiju nije predviđena Nobelova nagrada. Kod Sartra u njegovim dramama, likovi su, ustvari, zastupnici, prenosioci, transmiteri autorove filozofije. Oni govore ono što im autor kaže, oni brane njegova stajališta ili ih dovode u pitanje i utoliko to nije prava literatura, nego filozofska rasprava kakvih u filozofiji prosvjetiteljstva ima mnogo. Striktno govoreći, Sartrova književnost je granični slučaj knjževnosti i filozofije.

Ali Kadrićevo djelo nije to. Elemenata deklarativnosti ima i kod Tolstoja, ima i kod Rogera Martina du Garda. Ali, ovdje je svaki dijalog, svaki monolog, svaka izgovorena riječ likova ovog djela po jedan autentični titraj, gotovo metafizički odsjaj koji istreperi iz ove knjige i potvrđuje da je i sada, i ovdje, ponovo konstatirala jednu sveprisutnu činjenicu svijeta, koje odavno nismo svjesni iako se oko nje gradi – bolje reći – razgrađuje i ruši cijeli naš život.

Ta činjenica svijeta jeste ontološka superiornost zla. Ontološka superiornost destrukcije nad kreacijom i zla nad dobrim, nesreće nad srećom. Ontološka superiornost znači, zapravo, neuporediva nadmoć zla, nesreće, rušenja nad gradnjom, bolesti nad zdravljem. Da se čovjek razboli, dovoljno je vrlo malo; od nekih bolesti koje se dobiju za 15 minuta, ne može se ozdraviti cijeli život. Ta ontološka superiornost najjasnije, i najstrašnije epitomizira smrt – nevidljiva a neraskidiva opna, ovoj u koji smo umotani već kao embrion i u kom ostajemo cijelog života. Smrt se dešava u sekundi, razori i sruši se, kao što bomba sruši kuću. Kuća

se mora dugo graditi – još nije napravljena bomba za gradnju kuće; baciš takvu bombu i kuća se podigne u sekundi! Za veće i skuplje kuće, skuplje bombe. Za manje i skromnije kuće, jeftinije bombe! To bi bilo dobro, ali toga nema! Postoji samo bomba za rušenje: baciš bombu i u sekundi kuće nema. Gradio si je 100 godina, neke katedrale su građene 250 godina, ali svejedno i najobičnija kuća treba deset mjeseci, godinu, ali se može srušiti za sekundu. Na svakom koraku vidimo tu ontološku superiornost zla, u svakom detalju se ona prepoznaje.

Postoji milion načina da se umre. I samo jedan način da se živi! Čovjek se može spotaći u kupatilu, slomiti vrat na stepenicama, umrijeti od kapi otrova, od riblje kosti... Svugdje na svakom koraku prisutna je ta ontološka superiornost zla, i mada ni u jednoj jedinoj rečenici nije eksplicirana, u ovoj knjizi je vidite svugdje. Kao u životu: nigdje se ne vidi, a neporecivo je prisutna svugdje gdje se ima šta rušiti i gdje god ima neko mrijeti!

Taman krene, čini se da ništa ne može prekinuti taj uspon − krah! Halid Kadrić ne vodi filozofski raspravu o zlu, ali izraženo sredstvima književnosti, zlo se u njegovom djelu manifestuje uvjerljivo, autentično, jasno kao u najjasnijem filozofskom traktatu. Taman je porodica Gradaščevića čvrsto stala na noge; bogata, moćna, omiljena; djeca su zdrava; kuće su ozidane, njive su poorane, žetva je sabrana, ali mira ne nađosmo! Jer, odjednom, bez najave, iznebuha! – desi se nešto i sve to popuca, zdrobi se kao srča, ništa se ne može ponovo sastaviti i tako to ide i sa cijelom Bosnom, i sa cijelim svijetom. Jer ontološka superiornost zla je univerzalna paradigma.

Eto zašto ovu knjigu ja uzdižem iznad nivoa historijskog romana. Ovo je sukus, ovo je dozreli plod, ovo je ona žetva sabrana sa naših polja, makar mi još ne našli mira, i ta bogata žetva je tu u hambarima. Ova žetva nam govori šta je bilo sa Bosnom u 200 godina bolje, jasnije, potpunije i, što je veoma značajno, objektivnije od svih hronika i romana posvećenih Bosni iz istog perioda. Ovdje nema nikakve ideološke zajedljivosti, Halid Kadrić ne brani i ne napada nikakve ideološke pozicije. Knjiga jeste apokaliptična u mnogo čemu, ali on nije apokaliptični pisac zato što kod njega nema ni govora o strahu od Sudnjega dana. On samo pokazuje da je svaki dan – Sudnji dan. Kijametski dan. Svaki dan može biti i zadnji i za svijet, ali kod njega nema straha. On ne opominje na provaliju, prosto je pokaže: ona je tu. I ne gura u provaliju. Halid Kadrić nema namjeru da nametne svoju tezu, on ne propagira nijednu posebnu poziciju, niti koketira s privatnim emocijama i kolektivnim osjećanjima čitatelja.

Za razliku od, evo, recimo, tri velikana iz svijeta umjetnosti. Tako Dostojevski, po mom sudu naravno, hoće da nas muči; od Raskolnjikova, potresnih ženskih likova, do psihopatskih profila svijeta podzemlja, sve je tu strašno stradanje, grižnja savjesti, to su strašne muke, strašna iskušenja, kojima nas Dostojevski

uistinu uspješno i muči! S druge strane, Bodler najotvorenije hoće da nam zgadi život. On ide sa svojom dragom kroz prekrasni park, sve je rascvjetano, lete vilini konjici, leptirići i onda naiđe na mrtvu lešinu konja koju zelene zunzare već razjedaju i onda joj kaže: 'Ovakva ćeš biti jednog dana, draga!' Tu je i Vagner, koji hoće da nas otruje svojom muzikom, hoće, ide, gura nas u svoju provaliju sa svim tim valkirama, tjera te baš da pođeš za njim u to ludilo. I to je osobina mnogih velikih autora, ali Halid Kadrić je veliki autor kod koga toga nema, i ja mislim da to nije minus. To je plus, estetski, umjetnički plus. I to je ta vrijednost ove knjige. Autor nema ne samo tezu nego nema ni želju da nešto nametne, da sebe nametne. On neće ni da zgadi kao Bodler, ni da muči kao Dostojevski, ni da izludi kao Vagner, ni da nas, na kraju, zavede i uzdigne kao recimo Servantes. On hoće da pokaže čudo opstanka jednog naroda, pa onda jedne porodice, ne spominjući nigdje eksplicite ontološku superiornost zla, čak ni u aluziji! Ona je, prisutna tek kao *after taste*, a to je ono što ja vidim kao vrhunski kvalitet najboljih umjetničkih djela bez obzira na umjetnost u kojoj se to dešava.

Ovo jeste historijski roman, on jeste značajan za bosanski jezik, jeste da je obnovio bosanski jezik, opet ću reći, temeljitije nego bilo koji pisac kojeg ja znam a koji piše na bosanskom jeziku. On iz zaborava izvlači mnoge riječi, suvereno, elegantno ih podastirući pred nas, vještinom velikog mađioničara naše leksike (na ovu temu se odnosi jedna moja primjedba ili sugestija koju odlažem za kraj mog izlaganja). I sve te zaboravljene a vraćene riječi, kod njega funkcionišu sasvim normalno. One su prirodne. To nije vještački jezik nekoga jezikoslovca koji poznaje riječi i hoće paradirati ubacujući arhaizme u neki koji onda djeluje izvještačeno, koji djeluje kao neka savremena struja u skulpturi koja imitira autentične skulpture centralno afričke umjetnosti. Halid Kadrić spontano, prirodno govori tim bosanskim jezikom, njegovi likovi govore tim jezikom, riječ je, dakle, o jezički izuzetno značajnom, vrhunskom djelu bosanske književnosti. I ujedno, to jeste vrhunski historijski roman, to je najbolji i najznačajniji do sada napisan roman ovog žanra, ne samo na bosanskom jeziku!

Ja sam ga pomno analizirao poredeći ga s dva romana istog žanra – Tolstojevim i onim Roger-Martin du Garda, koja smatram izuzetno vrijednim i našao sam da Kadrićev roman nije inferioran ni u jednom književno relevantnom aspektu. I našao sam da ima kvalitet koji ne mogu naći ni kod Dostojevskog ni kod Bodlera. Taj izuzetni efekt: da je metafizički smisao života, ustvari, umjetnost i da umjetnost jeste onaj način kroz koji toliko slabo, krhko, lomno, ljudsko postojanje odolijeva toj ogromnoj ontološkoj superiornosti zla upravo kroz umjetnost, upravo kroz taj kapacitet da subsumira u sebi ono najbolje i da u tom gotovo do vlakna, do tačke nevidljivosti dovedenoj tankoj niti, da sabere, sačuva i izrazi najveću umjetničku snagu. Ta nit, Ona se tanji, ali se nikad ne

prekida; pritom, ova nit nije nikakvo autorovo privatno *credo*, nije ni ideološka ili filozofska poruka, kao ona Sartrovska, nametnuta.

Ta nit se ispreda iz ove knjige, ali tek kada je duboko i pažljivo pročitate. Čitajte je dugo, ako treba mjesecima je čitajte. Pisana je godinama, treba dati vremena da sve ono što je u njoj zabruji, da se javi onaj titraj koji se javlja u sumrak dok se dan sa noći za prevlast bori, jer ovo djelo je vanvremensko, to je univerzalno književno djelo, iako je do posljednje riječi djelo posvećeno Bosni, ono je nezavisno od Bosne, nezavisno je od kauze njenih žitelja, nezavisno od ideje bošnjaštva, za koju neki smatraju da je, kako je napomenuo i uvaženi kolega Džanko, zapravo tek koncept, puka multikonfesionalna ideja bošnjaštva. Kod Halida Kadrića bošnjaštvo je činjenica, nije ideja. Kao što je kiša činjenica a ne ideja! Svi mi autohtoni žitelji Bosne, bez obzira na vjersku pripadnost, izvorno smo Bošnjaci, kao što su i svi Albanci – Albanci. To kod njih nije ideja nego nedvojbena realnost: Albanci su narod sa tri vjere; muslimani, pravoslavci i katolici. I u Bosni koja izranja iz ovog djela, Bošnjaci su jedan narod sa tri vjere: muslimani, pravoslavci i katolici. I to nije stav, čak ni tumačenje samog Halida Kadrića. To je činjenica koja je samorazumljiva svim likovima, svim akterima historijskog perioda na koji se ovo djelo odnosi. Bošnjaci su i katolici, Bošnjaci su i pravoslavci, Bošnjaci su i muslimani. Njihovo etničko, narodnosno jedinstvo svima njima je neosporno. Husein-kapetan Gradaščević govori i šalje službene dopise o Bošnjacima pravoslavcima i Bošnjacima katolicima kao i Bošnjacima muslimanima, i to svojim prijateljima i vlastima u Bosni, kao i onima izvan Bosne, u Austro-Ugarskoj. I to ne čudi, jer je cijela atmosfera tog vremena autentično rekonstruirana. Konstatacija Ilije Garašanina u spisu *Načertanije* iz 1844. godine, da u Bosni žive Bošnjaci − jedan narod sa tri vjere, pri čemu ni jednom riječju, kad govori o Bosni, ne spominje ni Srbe ni Hrvate kao žitelje Bosne.

Koliko god se to danas nekome čini čudno − to su te činjenice na kojima Halid Kadrić gradi svoju priču i rekonstruiše minuli svijet Bosne iz 19-og vijeka. Kroz prizmu ove činjenice prestaju da iznenađuju i prihvataju se kao realnost koja je u to vrijeme bila opšteprihvaćena a danas može postati shvatljiva i najgorljivijim protivnicima bošnjaštva. To su činjenice. Dakako danas to više nisu činjenice, ali treba pratiti kako su te ideje bile progonjene, zabranjivane i kako je to izvorno etničko jedinstvo gušeno, anatemisano i sankcionisano na svakom koraku!

I u jezičkom ključu je "Kobno raspuće" izuzetno interesantno za sve lingviste koji hoće pratiti historiju i autonomiju bosanskog jezika, koji je tokom jednog stoljeća također osporavan svim sredstvima i na sva usta. Nepriznat i danas, u ovom ili onom dijelu Bosne i Hercegovine, od ovog ili onog ministarstva, bosanski jezik kao činjenica i kao diplomatski jezik u ovom dijelu Evrope, apsolutno funkcioniše u petnaestom, šesnaestom, sedamnaestom vijeku – na užem

području čak i u jedanaestom. To je jezik koji je pod imenom "Bosanski jezik" postojao stoljećima, pa je onda bio zabranjen, što je jedinstven slučaj u historiji da se zabrani tradicionalno ime nekog jezika, i sve je to prisutno i do detalja evocirano u ovoj knjizi, ali na način koji nije pretenciozan, koji nije napadan i koji nije konfliktan, jer Halid Kadrić nije konfliktna ličnost.

I na samom kraju moja na početku najavljena sugestija. Volio bih da se u buduća izdanja ove knjige ne stavlja Rječnik orijentalizama, prisutan u svakoj od ovih osam knjiga. Zašto bih volio da se to ne stavlja? Prvo, pitam vas jeste li igdje vidjeli rječnik vesternizama u ijednoj knjizi. Ja nisam. A ima ih koliko hoćete na svakom koraku. Savremeni bosanski jezik je saturiran, prezasićen tim terminima, ali to je sadašnja realnost, ne možeš ih izbaciti. Jezik, posebno govorni jezik, ne treba hraniti na kašičicu. Po svojoj prirodi jezik je nezasitan, proguta i primi sve što mu dođe blizu, pogotovo prima riječi koje niko ne izdvaja i ne najavljuje posebnim tumačenjima.

Po meni rječnik orijentalizama je odavno anahronizam. Ako je ikada i bio potreban; to je rezidua (eto i mene sa vesternizmom!), ostatak kolonizirane svijesti. Zašto je potreban taj znak jezičke inferiornosti!? Neću nikome da tumačim nijednu, orijentalnu ili okcidentalnu riječ, kada pišem na mom jeziku. Naprimjer, zašto da objašnjavam šta znači hamam? A vidite, hamam prevode kao *turkish bath*, tursko kupatilo, iako to nije isto. Kako to da se sauna ne prevodi kao *finish bath*, finsko kupatilo, ne prevode je ni Englezi ni niko, sauna je sauna a hamam je hamam. Govorim o koloniziranoj i kolonizirajućoj svijesti. Nas ne pritišće niko da to stavljamo, to je glas kolonizirane svijesti u nama. Mi mislimo da treba objasniti to, a ne treba objasniti. Ni našim novim generacijama, ni susjedima.

Umjetnička djela se dese, ona se ne stvaraju. Tako se desila i ova knjiga. Desila se čak i njenom autoru Halidu Kadriću, ne slučajno, naravno, ali desila mu se. Nije je mogao isplanirati. Ne trebamo je ničim dopunjavati dodatnim objašnjenjima. Koliko god možda bilo potrebno za onoga koji hoće da komunicira s knjigom.

Rječnik latinizama ili stranih riječi nećete naći ni u jednoj knjizi pisanoj na engleskom jeziku. Više od osamdeset posto leksičkog fonda engleskog jezika potječe iz latinskog i gotovo deset posto iz grčkog. Ali, engleski jezik bez kompleksa preuzme svaku riječ, pa su čak i riječi *republic, democracy, politics, navedene kao engleske riječi*!? Šta hoću da kažem? Ni bosanski jezik se ne hrani na kašiku, nego je, što bi se reklo proždrljiv. Ostavi ga da proguta sve što mu dođe na dohvat; što ne mogne svariti, povratit će, drugo proguta. Daj mu sve te riječi, to su riječi koje stvarno funkcionišu sjajno. Ne treba mu nikakav Rječnik orijentalizama.

Ferid Muhić

Dragocjena sehara

(Fahira Fejzić Čengić: *Kao ribe u vodi: ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.)

Knjiga *Kao ribe u vodi: ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima* predstavlja hvale vrijedan pokušaj da se s kritičkim stavom pristupi najsavremenijim temama početka XXI stoljeća, koristeći, pri tome, vjerovatno najpopularniju inačicu ovog doba: Medije. Traganje i prilaženje posebnoj disciplini filozofije medija se postavlja kao nužnost, jer sveprisutnost medija i pokrivenost svih dijelova života ljudske vrste (autorica s pravom naglašava da se sve više pokrivaju i do jučer nezamislive sfere poput sna, naprimjer) i prisustvujemo masovnom pretvaranju kulture u "ekransku kulturu". Filozofija medija se pojavljuje kao svojevrsna kritička distanca spram okupacijskog talasa kojima se skoro, pa, nemoguće oduprijeti, kada je riječ o talasima i talasima koji sustižu jedan drugog na planu i tehnologija, ali i suptilnog ulaženja u svijest, podsvijest "konzumenata". A "konzumenti" su danas, praktično, svi ljudi na Planeti u različitim oblicima dobrovoljno-prisilnog procesa medijalizacije. Kao vrsna poznavateljka prof. dr. Fahira Čengić Fejzić detektuje smjer kojim cijeli proces vodi, kao bitno antihumani, manipulatorski, profiterski, korporacijski, taj smjer nas vodi u *gubitak nade*, izčovječivanje čovjeka kao bića razuma, njegovo pretvaranje u kodiranu šifru (nick name) u avatara zamišljenog sebe u cijeli život čovjeka u pamćenje pasworda... Time odgovornost čovjeka postaje sve više potisnuta sa spektrom sve novih i novih prava, pa danas i živimo u svijetu u kojem se uvećavaju zbirke ljudskih prava kao lažni i neefikasni planetarij vještih advokata onog koji čovjeka stalno pokušava iz svjetla jasnosti i jednostavnosti odvesti u polumračne i izmišljene svjetove digitalnog "obilja" i prodaje iluzije te odrođivanja od odgovornog bića koji je na planeti Zemlji zadužen za harmoniju svjetova. To podrazumijeva brigu i njegu za racionalno trošenje sirovina, prijateljski odnos prema biljnom i životinjskom svijetu i poniznost i zahvalnost spram veličine nebesa i Zemlje.

U cijelom tekstu knjige autorica se vraća toj (prije svega) duboko filozofskoj temi, a time i etičkoj, u svojoj suštini, cijelog tog okupacijskog i agresivnog pohoda medija, odnosno u tami skrivenih igrača koji, od svih resursa na planeti Zemlji nakon što su ih uglavnom pljačkaški iskoristili, sada prelaze na borbu za ljudsku sudbinu, za njihov DNA, njihov identitet, za duše rođenih i još nerođenih ljudi i žena. Pretvaranje čovjeka u jednoobrazni obrazac u kojem nestaju i

biološke raznolikosti, novo ljudsko biće postaje planirani i usmjereni bezlični obrazac *koji* (ili u neodređenom smislu "koje") ne samo da se treba da takmiči s proizvedenim oblicima vještačke inteligencije, nego da i sam (samo) postane vještačka (dirigirana) inteligencija. Uzeti čovjeku slobodu izbora na život i njegovo odgovorno planiranje, to znači uzeti mu suštinu njegove egzistencije s kojom je u drugim, višim, sferama, čovjek obdaren u odnosu na sva druga bića. S obzirom na to da je "čovjek naučen imenima svih stvari" (stav iz fundamenta razumijevanja položaja čovjeka kroz monoteistički obzor) on je i biće razuma, ali i kroz proces učenja cijeli život teži razumijevanju suštine "imenâ" ne gubeći, kroz zahvalnost na toj univerzalnoj kosmičkoj prednosti, vezu sa novim vizijama nade koje dolaze kroz dobročinstvo, solidarnost, obzirnost, društvenost, neposrednost uz stalno preispitivanje i propitivanje u usaglašenom obraćanju Vječnom i Jednom, čime se u ovom svijetu opredmećuje i subjektivno djeluje. Ta subjektivnost se poništava sa smanjivanjem realnog fizičkog prostora i prebacivanja na iluzionističke "beskrajnosti" hinjene sve-moći i njenog ostvarenja u digitalnom svijetu uljepšavanja photoshopiranja i sebe i svijeta oko sebe. Ili kao što autorica u ovom nadahnjujućem rukopisu konstatira da se ukida realni život i u cjelini odnosa formira se obrazac življenja *made in reality show*.

Autorica nas ovim rukopisom uvodi u široku lepezu tema, jer je očito da su medijski kraci hobotnice dio društvenih procesa u cjelini jednog koncepta koji umjesto komunikacije nudi manipulaciju ili onog što Filip Breton naziva "kultura po mjeri Pavlova". Zbog te usmjerenosti medija čiji su nosioci "trgovci, mandarini i posrednici" (Francsis Bal) jasno je da se i tematika kojom se bavi "filozofija medija", pa time i Fahira Čengić Fejzić u ovom rukopisu, jeste široki spektar koji ne može da se ne dotakne i novih tehnologija, kaveza koji pokušava da sve skupi u svoj okvir manipulacije, čovjekovog prodora u atom, subatomske čestice, nihovo ubrzavanje u CERN-u, ekologije, komunikacijskih tehnologija, ali i demokratije, mjesta i uloge religije, prije svega islama, savremenih propitivanja primjera i Bosne i Sirije, književnih odraza svih ovih procesa, pri čemu je konzistentan i eksplicitan autorski stav da se u kontinuitetu može govoriti o netoleranciji prema drugom i drugačijem, što u savremenim okolnostima ima globalizirajući karakter sa, prije svega, manipulativnim tehnikama koje stoje na raspolaganju. Povratak Iskonu, zato se, uistinu, nudi, kao jedini koncept Nade u bolji svijet. Realno bolji svijet, a ne iluziju naselja na Marsu ili najavljenu kolonizaciju svemira. Opet će isti osvajački kôd zabadati nacionalne zastave (kao što je na Mjesecu pobodena zastava USA, ne UN-a), otvarati nova ratišta za osvajanja.

Ovaj rukopis je dragocjena sehara puna autoričinih originalnih izraza i njenog stava spram svih otvorenih pitanja bilo da kritikuje zapadni sistem promišljanja koji je i iznjedrio svaku vrstu otuđenja, ali i nevjerice da se u tamo gdje je rodno

mjesto Objave (Saudijska Arabija) donose presude za silovanje u kojima se i silovana žena kažnjava udarcima biča, a silovatelji dobijaju simbolične kazne. To je odrođivanje od Izvornih Poruka u kojima se mora štititi dignitet svake osobe, njena čast i suverenitet postojanja. Autorica čvrsto stoji na svojim principijelnim stajalištima i piše knjigu koja je kritička i opominjujuća, ali i knjigu koja u naučnom smislu predstavlja veliki doprinos uspostavljanju discipline filozofije medija.

Dželal Ibraković

Ne voli čovjek, voli nešto u njemu

(Bisera Boškailo: *Vidljivo i nevidljivo*, Tuzla: Bosanska riječ, 2015.)

Najveći ljudski san je da će san biti odgonetnut. Kada je čovjek počeo da sanja, dakle, od svojih početaka, ne prestaje čuđenje o snovima. "Ah ti snovi! / Ti čudni svjetovi!", pjeva Bisera u pjesmi *Ja i pravovjerni stranac – dio 1.* Kako je bilo u početku, tako je i danas, a ni ubuduće ne treba mnogo očekivati ništa spektakularno. "Vide i kad me noću nosiš za vratom / Rasipaš svjetlo po tamim mi satom", veli u istoj pjesmi.

Pjesnička tematika Boškailove situirana je uglavnom između dva pola, na relaciji između erotike i mistike. Erotici je pjesnikinju vukao nagon, mistici duhovna inklinacija. Kombinacija ovih motiva ponekad se javljala s osjećanjem izvjesne duhovne lagode: "No, i dok čitamo tu Svetu objavu/A nada u milost Samilosnog/Uvjerava da smo Mu miljenici/Upravo jer smo u beskonačnosti/ Tako maleni se pronašli/Vidljivi i nevidljivi svijet smo/Sobom spojili."

Erotika kao doživljaj i kao motiv izražena je u Boškailovoj poeziji u čitavom nizu vidova i prijelaza u zavisnosti od ličnog raspoloženja i životne situacije: kao kolebanje i kao kob, kao neodlučnost i kao prirodni izliv. Bisera se, pritom, probijala do izraza čulne ekspanzije, prodora pod velove erotičke tajne, s neposrednošću plotske istočnjačke žudnje, koju je u našem podneblju još ranije izrazila sevdalinka.

Erotski prodori Boškailove nose ponekad obilježja pravog virtuoziteta poetske transformacije i to bez gubljenja tenzije prvobitnog doživljaja. "Prebijao je, lomio je/Život joj cijedio do zadnje kapljice/Ali ona mu nije nikad popustila/ Jezik joj je bio planinska bujica/Što udara sobom o drvlje i kamenje." (U mom kraju – dio 1.)

Erotski doživljaj u ovoj pjesmi izražen je, u prvom redu, plastično, s jakim porivom za taktilnim upoznavanjem objekta, zatim vizualno i olfaktivno. Kompozicija ove pjesme (U mom kraju – dio 1.) sinhronizirana je sa stupnjevitim narastanjem lahke plime strasti, koja je sve više boji u emotivnu liniju pjesme kao pjesnikinjin pogled.

Ono što je zajedničko u ovim pjesmama svijetle atmosfere, to je nešto treperavo, prozračno, vazdušasto i mehko u njihovoj strukturi. Pjesma "U duhu tijela – dio 2.", naprimjer, doima se kao kakav vazdušasti medaljon. Cijela pjesma je bez težine kao šarmantan muzički motiv i kao igra odbljesaka. Jedino je dva završna stiha vezuju čvršće za zemlju. "Zaista u tome ima znakova/onima koji razmišljaju..."

Pjesma je ispjevana s pažnjom i punom dosljednošću prema osnovnoj intonaciji i veoma pogodna za strukturalističku analizu. Temeljna njena ekspresivna vrijednost sadržana je u pojmovima, koji nose kvalitete šuma, bolje rečeno, blagog kretanja. Boje skoro da i nema. Samo svjetlosti, koja je izražena ne konkretnim izrazom, nego je asocirana potencijalom vedrine koju nose riječi u svom pojmu kao integralni popratni ton, zatim svijetlom bojom glasova i razigranim ritmom stihova.

Ono što se sigurno zna, to je da će pjesnici i filozofi, ili pak, filozofski pjesnici, prvi uputiti nauku na pravi put. Uostalom, tako je bilo i do sada. Bisera Suljić Boškailo ne prestaje da se vratolomi oko toga i da pokaže svoj pjesnički supstrat u sebi i sa sobom, a ponekad, prema potrebi, i zube. Noumenozna čuda u čovjeku kakav je, recimo, san.

Ona je, prije svega, jezički akrobata u svojoj zbirci *Vidljivo i nevidljivo*. Ona nikada ne progovori ni jednu jedinu, baš nijednu, niti je ozlijedi prije nego što je ušuška između ostalih da im pomogne da se oslobode straha od usamljenosti, da bi pokazale svoje lice, a ponekad, prema potrebi, i zube.

Pravi pjesnik može sve, a Bisera je pravi pjesnik. Nema šta ona ne može. Svijet može okrenuti naglavačke i naopačke, da ga ponese sa sobom i da ga uspravi samo s jednom jedinom riječi.

Kako to da Biseri Boškailo poetski zanos tako lahko i olahko dolazi ili se to nama čini kako lahko ispisuje ona svoje stihove. Međutim, po datumima ispisa svojih pjesama, ne bi se dalo zaključiti da to iz rukava izdeklamuje kao što bi se dalo zaključiti po laganom i ležernom stilu njihova pjesničkog iskaza. Stoga se s pravom možemo pitati: ko koga ovdje lovi i ko biva ulovljen?

Odakle pjesnikinja Bisera crpi mentalnu i fizičku energiju? Je li ona nasljednica svoje prošlosti, kolektivne, prije svega, nosi li u sebi svu ljepotu života, ali i radost naspram života i ono drugo lice Boga Janusa, koje je uvijek bilo obuzeto tamom?

Pjesnikinja, vječita putnica, kao da zastaje prije svog prolaska, grli pogledom puteve, kojima je nekad prolazila, još jednom postavlja pitanja o smislu života, još jednom doživljava u mislima negdašnja razočaranja i gorčine, još jedanput lupa ključem o kapiju tajanstva.

Primjećuje se u stihovima kako se smiruju stari nemiri i kako umjesto afekta dolazi zrelost simpatije iliti libido života. Revidiraju se neke ranije oštre i radikalnije riječi, o Bogu, o smislu života, pa čak i o strašnom načelu smrti. Ni tada još ne izdaje staru majstorku, *magistram vitae*. Njena neobična snaga je u neoromantičnoj metafori.

U pjesmi "Oh, kad se otvori ponekad duša – dio 1.", izatkanoj od najfinijeg smirenja, Bisera daje tri strofe rezimea života, koja nas prati cijeloga života. („Oh, kad se otvori ta knjiga u duši/I svijet skrajnute ljubavi oživi/Do neba tad boli – to što se do neba voli")

Međutim, moglo bi se primijetiti da i najljepša melodija može nam se učiniti monotona ako se neprestano ponavlja. Boškailova je dobro učinila što je unijela varijaciju. Dobro i zbog konciznosti, koja je bolje sijevnula u novom ritmu.

Slaba bi to bila muzika stihova, koja bi sva stala u stope i rime. Više nego u tome, ona leži u gustini sadržaja, u varijacijama dužine i dinamike, u mekotama i tvrdinama glasovnih grupa, u boji vokala, u kadencama melodijske linije, u forte-pjanu one emocije, koja teče između redaka.

Njene slike stalno su obrubljene svjetlicama misli. Toliko je u njenim pjesmama kresanja varnica, blistanja u polutami.

Pređašnji ton, topao kao krv, sav će da se ohladi i zatami. Strast se pretvara u filozofiju srca i ljubav se vidi kao princip suprotan smrti, koja je svugdje prati kao sjenka

Otuda je Boškailova kao pjesnikinja isključivo liričarka, ali nimalo epski ili dramatski temperament. Nju zanima sudbina čovječanstva i kosmosa više nego životi i sukobi pojedinaca. Ona je pravi poetski dar, osebujan melanholik. To je taj zatamnjen život kojega ona slika. To su njeni ključni znaci.

Njen svijet nije ovaj svijet, već prîčina (san).

Sead Mahmutefendić

GODIŠNJAK 2018

IZ "PREPORODOVE" DJELATNOSTI ____

Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2018. godinu

Proteklu, 2018. godinu, uveliko je obilježilo objavljivanje XII kola edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*. Ovaj projekt iziskivao je velika materijalna sredstva, koja smo prikupljali na osnovu aplikacija kod državnih institucija. Knjige koje sadrži XII kolo: Hasan Kikić: *Provincija u pozadini* (33), Derviš Sušić: *Pobune* (58), Izet Sarajlić: *Nekrolog glagolu voljeti* – Husein Tahmiščić: *Poziv na putovanje* (65), Alija Isaković: *Taj čovjek – Jednom* (67), Ferida Duraković: *Pohvala drvetu* – Selim Arnaut: *Plodovi* (94).

Promocije XII kola edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* i *Godišnjaka 2017*, počele su 6. oktobra 2018. godine u Jablanici i Mostaru. Promotori na ovim promocijama su bili Senadin Lavić, Sanjin Kodrić, Hadžem Hajdarević, Sead Šemsović i Dijana Hadžizukić. Promocije su nastavljene 10. oktobra 2018. godine u Prijedoru i Sanskom Mostu, zatim 11. oktobra 2018. godine u Bužimu i Cazinu, te 12. oktobra 2018. godine u Bihaću. Promotori su bili Senadin Lavić i Hadžem Hajdarević, a u Bihaću im se pridružila i Vildana Pečenković.

Velika promocija u Sarajevu je održana 24. oktobra 2018. godine u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića. Ediciju su promovirali Senadin Lavić, Sanjin Kodrić, Hadžem Hajdarević, te Irfan Horozović, a *Godišnjak 2017* Sead Šemsović. Jedan od promotora je trebala biti i Ferida Duraković, koja nije bila prisutna iz opravdanih razloga. Na ovoj promociji je bio okupljen veliki broj ljudi, a i medijski je odlično popraćena. U 2018. godini je održana još jedna promocija edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga,* i to u Bošnjačkoj gimnaziji u Sarajevu, 31. oktobra 2018. godine, za učenike.

Sada već tradicionalni, Osmi naučni skup *Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci*, održan je u Sarajevu, 23. juna 2018. godine u hotelu *Holiday*, a ticao se najviše bosanstva i bošnjaštva.

Rasprava Osmog naučnog skupa se odvijala u tri panela, čiji naslovi su bili:

1. *Antibosanstvo u nacionalnim ideologijama i programima srpstva, hrvatstva i bošnjaštva;*

2. *Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo u arhipelagu fašizma, nacionalizma, komunizma i islamizma;*

3. *Mitovi i falsifikati o Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu.*

Moderator prvoga panela bio je Sanjin Kodrić, a učesnici i njihove teme su: Abdel Alibegović: *Logos antibosanske destruktivnosti: Medijakratija i/ili mediokratija*; Sarina Bakić: *Razvoj estetike u Bosni i Hercegovini*; Đenan Galešić: *Bosanska plural-*

nost u vizurama Mostara: Čišićeva detekcija antibosanskih protagonista i politika (kad su Hercegovci bili najveći Bosanci); Sanjin Kodrić: *Procesi "nacionaliziranja muslimana" i ideja bošnjačke i bosanske književnosti u 19. i 20. stoljeću*; Amer Osmić: *Poricanje bosanske nacije – odnos nacionalnog i narodnog u savremenom bosanskohercegovačkom društvu*; Elmir Sadiković: *Etnokratije i etnonacionalni teritorijalizmi kao prepreke evropeizacije i liberalno-demokratske konsolidacije Bosne i Hercegovine*; Jusuf Trbić: *Bošnjaci protiv Bosne.*

Drugim panelom moderirao je Amer Osmić. Učesnici ovog panela bili su: Meldijana Arnaut Haseljić, Sabina Subašić Galijatović: *Odgovornost za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini 1992–1995.*; Adib Đozić: *Identitet i samostid kod Bošnjaka*; Adnan Džafić: *Bosanskohercegovačka heteronomija*; Rasim Gačanović: *Bosanska budućnost na mapi svijeta visoke tehnologije*; Rusmir Mahmutćehajić: *Strah, rat i genocid*; Jasmin Medić: *Demografska slika i političke koncepcije etno-teritorijalne organizacije Bosanske Krajine 1991. i 1992. godine*; Lada Sadiković: *Politički sistemi u svijetu i slučaj Bosne i Hercegovine*; Sabahudin Šarić: *Islamofobija kao zajednički element antibosanskih i neofašističkih ideologija*.

Moderator trećeg panela je bila Lada Sadiković, a učesnici panela su: Safet Bandžović: *Sprega ideologije i historiografije: Duh "istočnog pitanja" i širenje "kruga turske magije"*; Zlatan Delić: *Ponovna procjena "diskursa socijalnog kapitala" iz bosanskohercegovačke geoepistemološke perspektive*; Elvis Fejzić: *Savremeno bosanskohercegovačko iskustvo politike: Neokolonijalizam i fundamentalizam u politici*; Enver Halilović: *Historijski um Bosne i Bošnjaka*; Senadin Lavić: *Epoha nedefiniranosti/potisnutosti bosanske nacionalne misli: Pitanje o mogućnosti bosanske zajednice etičkog i kritičkog mišljenja*; Rifat Redžović: *Opstruiranje Bosne i Bošnjaka*; Ramiza Smajić: *Historiografski duh, vrijeme i rad u sjeni: Odgovorna misao bosanskohercegovačkih osmanistica.*

Agresivni rat protiv Bosne i Hercegovine (1992–1995) i njegov preobražaj u rat protiv istine još traje. Besramni pokušaji da se izvrši lažna interpretacija događaja, činjenica, pojava i procesa, razaranja, pljački, silovanja, ratnih zločina i genocida, kao neprihvatljiva revizija dostignutih saznanja o agresiji na internacionalno priznatu državu i sudskih presuda pred međunarodnim i domaćim sudovima, bili su povod da se organizira okrugli sto i otvoreno se suprotstavi agresiji na istinu o odbrani Republike Bosne i Hercegovine. Pritom, ne zaboravljamo viteške podvige Armije Republike Bosne i Hercegovne, odlučnost Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, kao i stradanje velikog broja nedužnih bosanskohercegovačkih građana. Nužno je govoriti o istini odbrane države Bosne i Hercegovine i destruktivnim ciljevima hegemonijskih i antibosanskih politika, koje ni danas ne prestaju djelovati u našem javnom prostoru, s tendencijom izjednačavanja branilaca i agresora.

Okrugli sto naziva *Agresija na istinu o odbrani Republike Bosne i Hercegovine* održan je u maloj sali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, 14. marta 2018. godine, u organizaciji Bošnjačke zajenice kulture "Preporod" i Udruženja za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu. Govornici i njihove teme na Okruglom stolu su bili: Bakir Izetbegović: *Uvodno obraćanje člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine*; Sena-

din Lavić: *Dominantni narativi antibosanstva o Bosni i Hercegovini*; Mirko Pejanović: *Neprekidnost borbe Srpskog građanskog vijeća za Bosnu i Hercegovinu*; Smail Čekić: *Obim i priroda zločina počinjenih tokom 1992–1995 na prostoru Republike Bosne i Hercegovine*; Mustafa Polutak: *Karakter rata i politike u Republici Bosni i Hercegovini (1992–1995)*; Mustafa Spahić: *Uloga Islamske zajednice u odbrani Republike Bosne i Hercegovine*; Marinko Pejić: *Doprinos Hrvatskog narodnog vijeća istini i pravdi u Bosni i Hercegovini*; Fikret Muslimović: *Moralne dimenzije rata i vojnih formacija u njemu*; Selmo Cikotić: *Politički ciljevi izjednačavanja odgovornosti za zločine*; Ismail Smailović: *Islamska zajednica meta agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*.

Konkurs za literarne i likovne radove učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, u organizaciji "Preporoda" i ovaj, 16. put, izazvao je značajnu pažnju učenika, ali i učitelja i nastavnika predmetne nastave maternjeg jezika i likovne kulture, te je opravdao očekivane rezultate. Zadana tema ovogodišnjeg konkursa, *Iznad Bosne sijao je mjesec pun*, pobudila je zanimanje velikog broja mladih umjetnika, što dokazuje to da je na ovaj konkurs pristiglo 197 literarnih radova i 923 likovna rada. Učenici su svoju Bosnu opisivali i crtali kao najljepši prizor. Kroz prostor i vrijeme, svjetlucali su prizori dragih predjela, u različita doba dana i godine, odajući skrivene tajne ispod svoda punog mjeseca.

I ovog puta su potvrđeni vrijednost i značaj ove manifestacije, koja ima osnovni zadatak inicirati i zainteresirati mlade ljude da cijene umjetničko stvaralaštvo i djela, te sadrži veoma bitan odgojno-obrazovni cilj.

Članovi žirija su s velikom pažnjom i zainteresiranošću pregledali pristigle literarne radove. Komisiju za odabir najboljih literarnih radova činili su Bisera Alikadić, Mirsad Bećirbašić, Almedina Čengić i Mirzana Pašić Kodrić. Za najuspješnije su proglašeni: Minel Polovina, učenik IX^{3} razreda "Prve osnovne škole", Ilidža, *prva nagrada*; Melika Makan, učenica VIII^{b} razreda OŠ "Čelebići", (Čelebići) Konjic, *druga nagrada* i Anabella Tea Đogić, učenica VIII^{a} razreda OŠ "Fadil Bilal", (Šumatac) Velika Kladuša, *treća nagrada*.

S istom pažnjom i zainteresiranošću su tretirani prispjeli likovni radovi. Članovi žirija za odabir najboljih likovnih radova bili su Mirsada Baljić, Jasminko Mulaomerović i Mušo Šahman. Za najuspješnije su proglašeni: Emir Kalić i Amar Muminović, učenici VII^{b} razreda OŠ "Brčanska Malta", Tuzla, *prva nagrada*; Admir Imamović, učenik VII^{1} razreda OŠ "Hajderovići", Zavidovići, *druga nagrada* i Anamarija Jonjić, učenica IX^{b} razreda OŠ "Fra Miroslava Džaje", Kupres, *treća nagrada*.

Određeni broj nastavnica i nastavnika su se posebno istakli u realizaciji *Konkursa*, što su ocijenili organizator i žiriji, te su dodijeljena priznanja. Žiri za literarne radove priznanje dodjeljuje Aidi Džiho, nastavnici OŠ "Gnojnice", Mostar, Branki Bojčetić, nastavnici OŠ "13. rujan", Jajce i Željki Orozović, nastavnici "Prve osnovne škole", Bosanska Krupa. Posebno vrijedan angažman u likovnom dijelu *Konkursa* ove godine su pokazali Lejla Petrović, nastavnica OŠ "Kulin ban", Tešanj, Mehdija Suljević, nastavnik OŠ "9. maj", (Pazarić) Hadžići i Smajil Ćar, nastavnik osnovnih škola "Osman Nuri Hadžić" i "Skender Kulenović", Sarajevo.

Izložba likovnih radova i uručenje nagrada upriličena je 19. juna 2018. godine u Galeriji "Preporod", Titova 54. Ovom prilikom je predstavljen i 16. katalog s nagrađenim i odabranim literarnim i likovnim radovima, a izložba je ostala otvorena za posjetioce narednih mjesec dana.

U okviru Biblioteke *Drama* je objavljena knjiga Amira Bukvića, *Igra sjena*, koja je 2013. godine dobila Nagradu *Alija Isaković* za najbolju dramu. Bijenalna Nagrada *Alija Isaković* za najbolji originalni dramski tekst na bosanskom jeziku, autora s područja Bosne i Hercegovine, dodjeljuje se još od 2004. godine, a podstiče i vrednuje savremenu bosansku dramsku umjetnost.

Povodom obilježavanja 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine na Bobovcu, u prostorijama "Preporod" je 21. novembra 2018. godine održana konferencija za medije. Na konferenciji su, o ovome značajnom datumu, govorili prof. dr. Marinko Pejić, prof. dr. Senadin Lavić i prof. Adil Kulenović. Podsjetimo da je Bobovac bio sjedište bosanskih vladara, od vladavine bana Stjepana Drugog Kotromanića i svih bosanskih kraljeva, do osmanskog osvajanja Kraljevine Bosne 1463. godine i ubojstva našeg posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića. Ovom prilikom je javnosti upućen poziv za odlazak na Bobovac, 25. novembra 2018. godine, u organizaciji Matičnog odbora BZK "Preporod" i Organizacionog odbora *Bobovac 2018*.

Krajem 2018. godine, 20. decembra, u prostorijama Matičnog odbora Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", održana je Radna Skupština i Zbor predsjednika, na kojoj su prisustvovali: Senadin Lavić, predsjednik BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini; Sanjin Kodrić, predsjednik Matičnog odbora BZK "Preporod"; Aida Abadžić-Hodžić, predsjednica Upravnog odbora BZK "Preporod"; Hadžem Hajdarević, član Upravnog odbora; Šaćir Filandra, član Matičnog odbora; Jasna Čvorak, agencija za računovodstvo AT Group; Predsjednici/predstavnici općinskih društava: Bratunac, Brčko Distrikt BiH, Breza, Bužim, Doboj, Foča, Glamoč, Gornji Vakuf, Gradačac, Hadžići, Ilijaš, Jablanica, Kalesija, Kiseljak, Kladanj, Novi Travnik, Novo Goražde – Kopači, Orašje, Osmaci, Sapna, Teočak, Travnik, Vareš, Velika Kladuša, Visoko, Vlasenica, Vogošća, Zenica, Žepče.

Na Skupštini se vodila rasprava u vezi s rekonstruiranjem općinskih društava BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini, o pitanju finansijsko-pravne regulative. Zatim je govoreno o usvajanju novog Statuta BZK "Preporod", koji proizlazi iz novih zakonskih rješenja, što su svi prisutni vrlo rado prihvatili, pa je već započeta procedura u vezi s novim Statutom i rekonstruiranjem društava. U što skorijem periodu sva općinska društva BZK "Preporod" su dužna izvršiti formalno-pravno osamostaljenje i registraciju, uz obavezno poštivanje Statuta i Programskih smjernica BZK "Preporod", te finansijski djelovati autonomno i snositi odgovornost u skladu sa zakonskim obavezama.

Predsjednik BZK "Preporod", Senadin Lavić podnio je prijedlog za novog predsjednika Skupštine, zbog smrti dosadašnjeg predsjednika, prof. dr. Hidajeta Repovca. Predložen je prof. dr. Šaćir Filandra. Svi prisutni su jednoglasno prihvatili i potvrdili odluke. Na kraju je zaključeno da Matični odbor i sva općinska društva BZK "Preporod" moraju uložiti maksimalan trud na očuvanju i razvijanju kulture koju baštinimo.

Merjem Čolpa Hodžić

Izvještaj o radu Galerije "Preporod" za 2018. godinu

Januar

1. Internacionalna izložba *Čarolija umjetnosti* 01. 01. – 25. 01. 2018. god.
2. Učešće bosanskohercegovačkih umjetnika u II Internacionalnoj Art koloniji *Adana 2018,* 21. 01. – 01. 02. 2018. god. Učestvovalo je 95 umjetnika iz 33 zemlje. Na prijedlog galerije "Preporod", iz Bosne i Hercegovine su učestvovali: Šemsa Gavranka-petanović, Adis Lukač i Mirsada Baljić.

Februar

3. Stalna postavka Galerije, izložba bosanskohercegovačkih umjetnika 02. 02. – 27. 02. 2018.

Mart

4. Internacionalna izložba iz fundusa galerije "Preporod", 03. 03. – 28. 03. 2018.

April

5. Izložba V Internacionalne likovne kolonije *Sarajevo 2017*, u galeriji "Preporod", 09 – 25. 04. 2018.

Maj

6. Tradicionalna izložba dokumentarne fotografije *Odbrana Sarajeva*, u organizaciji Dževada Topića Tope, 02. 05. – 05. 05. 2018.
7. Izložba bosanskohercegovačkih umjetnika, u okviru obilježavanja Dana Kantona Sarajevo, 07. – 12. 05. 2018.
8. Internacionalna izložba *Tragom svjetlosti*, 15. 05. – 29. 05. 2018.

Juni

9. Tradicionalna izložba BZK "Preporod", *Pun mjesec iznad Bosne*, sa konkursa dječijih likovnih i literarnih radova, 19. 06. – 26. 06. 2018.
10. Samostalna izložba *Maštoviti Mediteran*, Tihomir Konjević, Herceg Novi, 28. 06. – 8. 07. 2018.

Juli

11. U saradnji s Gazi Husrev-begovim hanikahom, Internacionalna kolektivna izložba *Umjetnici Sarajevu*, 09. 07. – 23. 07. 2018.

August

12. Stalna postavka Galerije

Septembar

13. V Internacionalna umjetnička kolonija *Sarajevo 2018*, u Gazi Husrev-begovom Hanikahu, 06. – 13. 09. 2018.

14. Izložba kolonije *Čarolija Bosne i Hercegovine*, 12. – 19. 09. 2018.

Oktobar

15. Stalna postavka Galerije

16. U saradnji s Ambasadom Republike Turske, Izložba turskih i bosanskohercegovačkih umjetnika iz fundusa Internacionalne Art kolonije, Sarajevo, Galerija Ambasade, 28. 11. – 27. 02. 2019.

Novembar

17. Izložba VI Internacionalne kolonije *Sarajevo 2018*, u galeriji “Preporod”. Dio izložbe *Čarolija BiH*, 03. 11. – 20. 11. 2018.

18. Internacionalna izložba *Minijatura*, 23. 11. – 30. 11. 2018.

Decembar

19. Tradicionalna Izložba posvećena Dželaludinu Rumiju Mevlani (Šebu-Arus), autor projekta prof. dr. Ćazim Hadžimejlić, 17. – 30. 12. 2018.

20. II Novogodišnja izložba *Čarolija umjetnosti*, Galerija “Preporod”, 31. 12. 2018. u 22:00 sata. Izložba otvorena do 25. 01. 2019.

Mirsada Baljić

Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2018. godinu

U 2018. godini, uprkos izrazitoj nebrizi našeg društva za kulturu, uspjeli smo se izboriti za nove ormare i police za knjige, nabaviti više od 400 novih naslova i pronaći finansijska sredstva te objaviti knjigu *Bošnjački nekrolog (2005-2017),* koja obrađuje znamenite umrle Bošnjake. U nastavku slijedi detaljniji opis urađenih poslova:

Prostorije

Zahvaljujući finansijskim sredstvima Fondacije za bibliotečku djelatnost, koja je podržala našu aplikaciju na raspisanom konkursu, uspjeli smo završiti drugi dio ugrađivanja polica u prijemnoj kancelariji i ugrađivanje pet manjih ormara iznad vitrina u čitaonici. Ovim potezom smo uspjeli dobiti još slobodnog mjesta za nove knjige.

Nabavka knjiga

Knjižni fond je bogatiji za 414 novih naslova, koje smo nabavili putem kupovine, poklona i razmjene izdanja. U inventarsku knjigu su ukupno upisana 19.134 naslova. Vrijedni su pokloni naših sljedećih prijatelja: Amira Brke, Halida Bulića, Mirsada Ćemana,Teufika i Emine Dizdarević, Dževada Drine, Enesa Halilovića, Ibrahima Hodžića, Husnije Kamberovića, Enesa Karića, Enesa Kujundžića, Seada Mahmutefendića, Tahira Mahmutefendića, Halila Markišića, Jasminka Mulaomerovića, Sanjina Kodrića, Rame Kurtanovića, Ajnije Omanić, Mevlide Serdarević, Elmira Spahića, Šerbe Rastodera, Seada Šemsovića, Jusufa Trbića i dr.

Kao i ranijih godina, primili smo kao poklon ili razmijenili izdanja sa sljedećim ustanovama: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Akademija likovnih umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Bošnjačko nacionalno vijeće u Srbiji i Crnoj Gori, Fondacija za bibliotečku djelatnost, Bosansko filološko društvo, Bošnjački institut, Centar za napredne studije, Fondacija Baština duhovnosti, Filozofski fakultet, Institut za etnologiju i folkloristiku (Zagreb), Institut za jezik, Institut za historiju, "Monos" iz Gračanice, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Međunarodni forum "Bosna", Simurg Media, Orijentalni institut, Pravni fakultet, Rijaset islamske zajednice u BiH, "Preporod" iz Zagreba i ostala "Preporodova" općinska društva, Udruženje ilmijje, Udruženje za modernu historiju iz Sarajeva, Univerzitet Sarajevo, Fakultet humanističkih nauka iz Mostara, i dr.

Obrada knjiga

Sve nove knjige su obrađene: inventarski, kataloški i pohranjene u elektronski katalog.

Rad na online katalogu

Nakon obavezne bibliotečke obrade knjiga, pohranjujemo zapise o njima u elektronski katalog, koji godišnje abdejtujemo novim naslovima na poznatoj web adresi: www.preporod.ba – post biblioteka. Pretražujući ovaj online katalog naše biblioteke, korisnici mogu pronaći tražene informacije preko poznatih parametara: po autoru, naslovu, mjestu izdanja, izdavaču, godini izdanja i ključnoj riječi.

Bibliotečko-informacijske usluge

Rad s korisnicima se odvijao na više načina komuniciranja: u našim prostorijama, putem elektronske pošte i putem facebook profila biblioteke. Nastojali smo blagovremeno pružiti sve tražene informacije.

Koordinacija s 'Preporodovim' općinskim bibliotekama i ostalima

I dalje je prisutan problem većine općinskih društava "Preporod" sa prostorijama za rad, tako da je znatno smanjeno darivanje knjiga njihovim bibliotekama.

Na radnom sastanku, koji je održan u decembru u "Preporodovim" prostorijama, poklonjeni su 12. kolo edicije "Bošnjačka književnost u 100 knjiga" i "Godišnjak" za 2017. godinu bibliotekama sljedećih općinskih društava preko prisutnih predstavnika: Bratunac, Brčko Distrikt BiH, Breza, Bužim, Doboj, Foča, Glamoč, Gornji Vakuf, Gradačac, Hadžići, Ilijaš, Jablanica, Kalesija, Kiseljak, Kladanj, Novi Travnik, Novo Goražde – Kopači, Orašje, Osmaci, Sapna, Teočak, Travnik, Vareš, Velika Kladuša, Visoko, Vlasenica, Vogošća, Zenica, Žepče.

Na molbu saradnika Biblioteke Doboj Jug, koja je u fazi osnivanja, pomogli smo njihov rad darivanjem četrdeset naslova iz bošnjačke književnosti i bosanskohercegovačke historije i kulture.

Bibliografski rad u Biblioteci

Osim uobičajenih bibliotečkih poslova, redovno se prikupljaju podaci o novim "Preporodovim" izdanjima te podaci o aktivnostima "Preporodovih" društava koji su objavljeni u štampi i drugim publikacijama. Priprema se i bibliografija radova "Godišnjaka" BZK "Preporod" za 20. godišnjicu pokretanja časopisa.

Sastavni dio "Godišnjaka" BZK "Preporod" je rubrika o bošnjačkim merhumima "Sudionici naše prošlosti", u kojoj je do sada obrađeno 228 istaknutih intelektualaca: 202 muškarca i 26 žena, i to u 12 objavljenih brojeva. Došli smo na ideju da sve te zapise o merhumima objedinimo na jednom mjestu u jednoj knjizi te smo prikupili finansijska sredstva i objavili knjigu Isme Kamberović: *Bošnjački nekrolog: (2005-2017),* a izdavač je BZK "Preporod" iz Gradačca.

Rad u Redakciji Godišnjaka BZK "Preporod"

Osim već spomenute pripreme bibliografije "Godišnjaka" za 20. godišnjicu postojanja, radili smo uobičajene poslove u Redakciji: koordiniranje rada Redakcije, prijem radova, izrada UDK broja za uvrštene radove u novom broju te koordiniranju aktivnosti na pripremi "Godišnjaka" od lekture, prijevoda sažetaka, slanja na prijelom, do korekture prijeloma i na kraju slanje u štampariju.

Facebook profil biblioteke (www.facebook.com/Biblioteka-BZK-Preporod-Sarajevo)

Redovno komuniciramo s korisnicima putem profila naše biblioteke i postavljamo, nadamo se, zanimljive i korisne sadržaje. Na početku godine smo postavili post sa izborom značajnih godišnjica u 2018. godini te smo kasnije postavili edukativne postove sa namjerom podsjećanja na značajne ličnosti i njihove godišnjice: 150. godišnjica pokretanja lista "Sarajevski cvjetnik", 140. godišnjica rođenja književnika Avde Karabegovića Hasanbegova, 140. godišnjica rođenja književnika Muse Ćazima Ćatića, 140. godišnjica rođenja političara Husage Ćišića, 130. godišnjica rođenja historičara Hamdije Kreševljakovića, 120. godišnjica rođenja književnika Ahmeda Muradbegovića, 110. godišnjica rođenja književnog kritičara Abdurahmana Nametka, 130. godišnjica smrti historičara Saliha Hadžihuseinovića Muvekita, 80. godišnjica smrti reisa Džemaludina Čauševića i dr. Preporučili smo nove knjige za čitanje, predstavili nove naslove u našem knjižnom fondu i dr.

Post koji smo postavili 11. jula, u znak sjećanja na genocid u Srebrenici, a sadržavao je fotografije stradanja Srebreničana 1995., koje smo preuzeli iz jednog kataloga, imao je 23.300 pregleda.

Isma Kamberović

Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2018. godini

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bratunac

Bošnjačka zajednica kuture "Preporod", Općinsko društvo Bratunac, još od svog osnivanja i registracije u Osnovnom sudu u Bijeljini 2006. godine djeluje u sastavu i po Statutu BZK "Preporod" Bosne i Hercegovine. Od početka svoga rada postavili smo sebi visoke standarde u kojima prednjači uloga određenog "čuvara" svijesti o bosanskoj cjelovitosti i borbe protiv etničke getoizacije bošnjačkog naroda ovdje u Bratuncu. Također, svih ovih godina nastojimo se adekvatno oduprijeti pokušajima da se ovdašnji Bošnjaci svedu na religijsku skupinu, označenu u terminu "povratnici". Naši programski ciljevi, a ujedno i izazovi koje je nam je nametnula burna historijska zbilja, etablirana kroz genocid, urbicid i kulturocid, sa stalnim etiketiranjima, omalovažavanjima i negacijom svega onog što nas čini narodom, postavio je pred nas i naš rad, odnosno nametnuo nam je samu dinamiku rada. Realizacija aktivnosti koje vodimo na više frontova, iz godine u godinu, možda i prevazilaze naše kapacitete s kojima trenutno raspolažemo. Vođeni idealom razvijanja bošnjačke kulturne forme u ovom vremenu i na ovom, u genocidu opustošenom mjestu, pokazali smo da smo, ipak, u stanju postaviti pitanja o sebi i smislu svog postojanja, a, prije svega, pitanju misijske odgovornosti. U našem radu nastojali smo da budemo vezivno tkivo između intelektualaca različitih profila koje smo vrlo često angažovali "sa strane" i našeg bošnjačkog naroda koji se vratio na svoja zgarišta. Taj naš čovjek je zaokupljen obnovom svog doma i borbom za puko preživljavanje i egzistiranje, često, nije u stanju da razmišlja o intelektualnom i kulturnom uzdizanju svog kompletnog bića. U ovakvom ambijentu, ipak smo uspjeli da kod određene bošnjačke skupine mladih ljudi, probudimo i kritički elaboriramo aktualna pitanja koja nas se najčešće direktno ili pak na drugi način dotiču. Pokušali smo ih povremeno okupljati, razgovarati, a zatim putem dijaloga predložiti moguće smjerove djelovanja, insistirajući na prijeko potrebnim i možda presudnim imperativima različitih povezivanja Bošnjaka u svim dijelovima društvenog života. I u 2018. godini nastavili smo s radom na uvezivanju sa našim ljudima koji trenutno žive u dijaspori, a sve s ciljem da zajedno nametnemo sebi, odnosno ovoj generaciji Bošnjaka, prijeku potrebu samokritičnosti i zapitanosti o svojoj sudbini na ovom području.

Uspjeli smo u prošloj godini da organiziramo naučnu raspravu o vlastitom bošnjačkom identitetu, organizirali smo nekoliko promocija knjiga i autora, koji su nam se činili zanimljivim za našu, sada već, to slobodno možemo kazati, intelektualnu skupinu

(njih 37-ero sa završenim fakultetom živi u Bratuncu). U sklopu obilježavanja manifestacije Dana sjećanja na genocid u Bratuncu 1992. godine, organizirali smo promociju višetomnog romana *Svitanja* autora Halida Kadrića.

U kino-sali Doma kulture u Bratuncu organizirali smo premijeru dokumentarnog filma "Glogova neispričana priča" autora Avde Huseinovića. U novembru, a u povodu Dana obnove državnosti BiH, organizirali smo promociju zbirke pjesama "Zemlja bosanska" mladog autora Mirnesa Omerovića. U saradnji sa HO "Svitanja" iz Sarajeva obezbijedili smo svoj djeci koja pohađaju osnovnu školu na području općine Bratunac kompletan školski pribor, kako bi što spremnije dočekali početak školske 2018/2019. godine. Izvršili smo nabavku udžbenika iz nacionalne grupe predmeta za djecu u OŠ "Branko Radičević" u Glogovoj. U saradnji se ljudima koji trenutno žive u Sjedinjenim Američkim Državama opremili smo dječije igraonice u dvorištu škola u Voljevici, Glogovoj i Blječevoj. U saradnji sa IKC Berlin obezbijedili smo nekoliko školskih stipendija koje smo dodijelili najboljim učenicima i studentima sa područja naše općine. Organizirali smo postavku izložbe slika s razmjene Bratunčana u Visokom, kao i slika iz masovnih grobnica u kojima su pronađeni posmrtni ostaci Bratunčana. Bili smo domaćini na Memorijalnom centru Veljaci za nekoliko studentskih ekskurzija (studenti iz Sarajeva, Zenice, Tuzle, Nacionalno vijeća Grada Zagreba…). Nastavili smo sa pružanjem usluga "Preporodove" biblioteke izdavanja knjiga svim generacijama Bošnjaka s ciljem razvoja kulture čitanja, ali smo i u 2018. godini nastavili s obogaćivanjem knjižnog fonda, nabavkom vrlo značajnih naslova.

Organizirali smo programe u povodu svih značajnijih datuma (državnost, neovisnost i sl.) naše domovine, a učestvovali smo i u svim drugim programima koje su organizirale naše partnerske organizacije, prije svega akademije u povodu vjerskih praznika − bajrama. U 2018. godini izašao je iz štampe novi "Informator", broj 7, periodično glasilo Bošnjaka Bratunca, koje izdaje BZK "Preporod", Općinsko društvo Bratunac.

Kao jedna od najznačajnijih institucija za promociju kulture i bogatog naslijeđa našeg naroda, BZK "Preporod" će i u narednom peridou svoj rad usmjeriti na slične projekte, povremeno analizirati kulturne i društvene trendove, ali i potrebe našeg naroda ovdje, te shodno tome, promovirati i aktualizirati sve one kulturne i društvene aktivnosti i projekte kojima se, nažalost, ovo društvo, ali ni Država u cjelini ne bave. Insistirat ćemo kao i do sada da osiguramo dovoljno kapaciteta i memorije istine o stradanju našeg naroda u genocidu koji se desio ovdje, te pružiti mladim ljudima, prije svega naučnim istraživačima, da imaju jedno mjesto podrške za svoj rad, s kojima ćemo zajedničkim snagama etablirati sve one teme koje su u vezi s našom državom Bosne i Hercegovine i našim bošnjačkim narodom u cjelini.

Rad BZK "Preporod", Općinsko društvo Bratunac, upravo krasi ta spremnost na inovativna prilagođavanja svog programskog rada potrebi vremena i mjesta u kojem obitava i djeluje. Mi ćemo nastaviti razvijati partnerske odnose sa svim instiucijama koje danas djeluju u Bratuncu, prije svega sa Medžlisom Islamske zajednice, čije prostorije trenutno koristimo, jer su se oni baš dali na ovom polju, imaju fantastičnu infrastrukturu, koja nam je na raspolaganju, ali i s drugim organizacijama, naučnim institu-

cijama, pa i političkim subjektima. BZK “Preporod” će u narednom periodu pokušati riješiti pitanje prostorija kao trajnog vlasništva a za potrebe promocije kulture i budućim generacijama u amanet.

Predsjednik
Elvir Hodžić

BZK“Preporod”− Općinsko društvo Brčko

Godina 2018. je u brčanskom “Preporodu” protekla u znaku brojnih aktivnosti i raznolikih programskih sadržaja. I u ovoj godini su uspješno djelovale sekcije posvećene mladima, čak su pokrenute i neke nove, nastavilo se s uređenjem biblioteke, a aktivno se radilo u predstavljačkoj djelatnosti i obilježavanju značajnih godišnjica.

Predstavljačka djelatnost

− 12. 01. 2018. održana Javna tribina “Arapsko proljeće, palestinska zima i aktuelni Iran”. Gost predavač bio je Zlatko Dizdarević, bosanskohercegovački novinar, pisac i diplomata. Moderator Javne tribine bio je Nermin Hodžić, profesor islamske filozofije iz Sarajeva.

− U čast preminulom brčanskom književniku Senadu Ibriću, Književni klub Brčko distrikt BiH je

20. 01. 2018. u saradnji s BZK “Preporodom” Brčko distrikt BiH organizirao posthumno predstavljanje proznog prvjenca “Krčevljansko bitisanje”. U predstavljanju su učestvovali prof. srpskog jezika i književnosti Mirjana Đapo, mr. bosanskog jezika i književnosti Ernad Osmić, predsjednik Književnog kluba Brčko distrikt BiH Šefko Kaloper i tehnički urednik knjige Dragan Ćurčija.

− Promocija knjige “Djeca sa teškoćama u razvoju u inkluzivnom okruženju” održana je 31. 03. 2018. U predstavljanju knjige su, osim autora dr. sc. Elvire Mujkanović i dr. sc. Edina Mujkanovića, učestvovali: Dževida Šakrak, mr. predškolskog odgoja, Sanela Kladnjaković, diplomirani defektolog logoped i Meliha Smajlović, profesorica informatike i računarstva.

− Promocija romana “Kad sam bio hodža” Damira Ovčine održana je 14. 04. 2018. Osim autora, u promociji su učestvovali Emina Pita, prof. bosanskog jezika i književnosti, te Ernad Osmić, mr. bosanskog jezika i književnosti.

− Novi broj književnog časopisan “Život” brčanskoj publici je predstavljen 16. 09. 2018. u avliji Kuće Bećirevića. Izdavač ovog časopisa je Društvo pisaca Bosne i Hercegovine a o sadržaju novog broja govorili su glavni i odgovorni urednik Almir Bašović i član redakcije Vahidin Preljević. Odabranu poeziju govorila je Medina Zahirović iz Brčkog.

− Književno veče posvećeno Aliji H. Dubočaninu održano je 23. 10. 2018. godine u Domu kulture u Brčkom. U ime “Preporoda” domaćin na ovoj književnoj večeri bila

je Zijada Džindić, profesorica bosanskoga jezika i književnosti. Mr. Amira Džibrić je ukazala na karakteristike stila i jezika Dubočaninove proze, a Esma Banda, profesorica razredne nastave, koja je i inicirala organiziranje ovog kulturnog događaja, govorila je o važnosti književne pojave A. H. Dubočanina u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine. Brčanska publika je s oduševljenjem slušala izlaganje akademika Abdulaha Sidrana, koji je podsjetio na ignorantski odnos bosanskohercegovačke kulturne politike prema velikanima kakav je Dubočanin. Nažalost, zbog zdravstvenih problema Alija H. Dubočanin nije prisustvovao književnoj večeri koja je njemu u čast priređena. Dubočaninovu poeziju su govorili Adin Muranjković, Adnan Inaetović i Nejla Memić, a "Preporodov" Mješoviti hor je svojim nastupom doprinio da ovo emotivno književno veče bude događaj koji će se dugo pamtiti.

Izložbe

− Dana 17. augusta 2018. godine, u organizaciji Medžlisa IZ Brčko distrikta BiH i BZK "Preporod" Brčko distrikt BiH, a povodom Kurban-bajrama organizovana je 25. izložba dokumentarne fotografije Ataha Mahića naziva "Pozdrav iz Brčkog". Izložbom je obuhvaćeno 118 eksponata razglednica izdatih poslije Drugog svjetskog rata, u periodu od 1946. do 1992. godine.

− Prva izložba radova polaznika "Preporodovog" Kursa crtanja i slikanja održana je 31. 10. 2018**.** u Domu Islahijeta. Na izložbi su predstavljeni radovi osam polaznika prvog ciklusa, a njihova imena su Lamija Aljić, Nedžma Halilović, Zerina Halilović, Edina Kovačević, Adna Trašić, Bakir Musić, Farah Begić i Iman Suljević. Izloženo je 50-ak radova, koji predstavljaju faze njihovog rada. Program otvaranja izložbe obogatili su članovi "Preporodove" sekcije gitare izvedbom varijacija na Odu radosti te učenici Osnovne muzičke škole. Prisutnima su se nakon uvodnog muzičkog dijela obratili predsjednik brčanskog "Preporoda" Edin Jašarević, Zoran Dragičević, profesor likovne kulture iz Brčkog, te umjetnička voditeljica Škole crtanja i slikanja Mensura Kadrić. Čast da otvori Izložbu pripala je Ćazimu Suljeviću, počasnom predsjedniku brčanskog "Preporoda", koji je prije toga svim polaznicima, umjetničkoj voditeljici kursa i učesnicima programa uručio skromne poklone, knjige poznatog bosanskohercegovačkog književnika Alije H. Dubočanina**.**

− Povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine 23. 11. 2018. otvorena je 26. izložba dokumentarne fotografije Ataha Mahića koju je "Preporod" organizirao u saradnji s Udruženjem građana "Stećak". Tema ove Mahićeve izložbe bilo je 75 godina ZAVNOBIH-a.

Koncerti i program posvećen našoj dijaspori

Brčanski "Preporod" je i ove godine, u okviru ljetnog programa aktivnosti, organizirao kulturne sadržaje koji su realizovani na otvorenom, u ulici ispred Doma Islahijeta, a veći dio ovih sadržaja priređen je u vrijeme ljetnih odmora, kako bi i naša dijaspora, koja u tom vremenu boravi u Brčkom, mogla uživati u njima.

− U subotu, 28. jula, organizovano je "Veče šansone". Cjelovečernji program je izveo Zdravko Dovedan Han, profesor na Zagrebačkom sveučilištu, koji je u Brčkom

završio osnovnu i srednju školu. Drugi najavljeni učesnik, profesor Besim Spahić, nije došao u Brčko i učestvovao u programu zbog smrti člana familije. Zdravko Dovedan Han je izveo 15 šansona Georgesa Moustakija i Georgesa Brassensa uz vrlo zanimljivu i raznovrsnu video prezentaciju francuskih gradova i kulture. Prijevode šansona na bosanskom jeziku čitala je Medina Zahirović a program je počeo čitanjem šansone na francuskom, koju je govorila Amila Malinović.

− Druge večeri, u nedjelju 29. jula, upriličen je program “Veče sevdaha”. Organizator se ove godine odlučio za predstavljanje mladih interpretatora Alme Subašić i Zanina Berbića, koji su u potpunosti ispunili očekivanja i pobrali simpatije prisutnih. Izvrsnu muzičku podršku pružili su im članovi orkestra u sastavu: Dinko Mujanović (harmonika), Elvis Sivčević (gitara), Džihad Polić (violina) i Senadin Šahmanović (klarinet). Program je vodila i prigodnim tekstovima obogatila Medina Zahirović, dugogodišnja saradnica brčanskog “Preporoda”.

− Brčaci su na Trgu mladih u Brčkom 17. 8. 2018. bili u prilici uživati u nastupu Mješovitog hora BZK “Preporod” Brčko. Riječ je o nenajavljenom umjetničkom nastupu, svojevrsnom flash mobu, čiji je cilj bio predstavljanje aktivnosti hora i najava audicije za nove članove. Publika − slučajni prolaznici su sa oduševljenjem pratili ovaj nastup Hora, te su učesnike pozdravili velikim aplauzom, a veliki dio publike se pridružio izvođenju popularnih kompozicija.

– Koncert Merite Bavčić i Hectora Morića izveden je 13. 10. 2018. godine u Domu Islahijeta. Brčaci su imali priliku uživati u muzičkom putovanju svijetom, od Latinske Amerike (Kube, Meksika, Kolumbije) pa do Španije, Italije, Francuske, Balkana i naše domovine, Bosne i Hercegovine. Graciozna vokalna izvedba Merite i Hectorova vrhunska tehnika na gitari oduševili su prisutne u Domu Islahijeta. Bilo je to prvo Hectorovo predstavljanje u gradu rođenja njegovog oca Mirze Morića, svjetski poznatog kipara koji živi i stvara u Parizu. Vidno ganuti atmosferom u Domu Islahijeta, Merita i Hector su koncert posvetili Mirzi Moriću, koji je zbog obaveza u Indiji bio spriječen prisustvovati.

Obilježavanje značajnih datuma i podsjećanja na zaslužne pojedince

− Svečana akademija i koncert povodom 115 godina od osnivanja “Preporoda” i Međunarodnog dana maternjeg jezika održana je 24. 02. 2018. Akademiji su prethodile radionice, dolazak učenika iz Diviča, Snagova, Liplja i Zvornika, posjete osnovnim školama u Humcima i Maoči, a sve povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika. Svečanoj akademiji i koncertu su prisustvovali učenici i nastavnici osnovnih škola iz Zvornika te predsjednik zvorničkog “Preporoda” Amer Redžić. Posebni gosti večeri bili su ugledni gosti iz Turske, i to: Omer Četres, ataše za medije Ambasade Republike Turske u Bosni i Hercegovini, Mehmet Akif Yaman, direktor Instituta Yunus Emre, Ahmet Salih Kansu direktor Turkish Airlinesa, Yavuz Selim direktor turskog magazina Haber Ajanda i Mehmet Seker, kolumnist turskih novina Yeni Safak. U programu su učestvovali polaznici “Preporodove” škole stranih jezika, učenici osnovnih škola iz Zvornika, Ansambl pjesama i igara, Mješoviti hor, Edna Čorbadžić, Emina Hajdarević Osmić, Medina Zahirović te Nermina Sinanagić i Vesna Hadžić.

− Veče posvećeno rahmetli Ibrahimu ef. Halilloviću, muftiji banjalučkom, upriličeno je 03. 05. 2018. Organizatori ovog događaja bili su BZK "Preporod" Brčko i Medžlis Islamske zajednice Brčko. O životnom putu muftije Halilovića govorio je Miralem Muminović, profesor islamske vjeronauke, a Emir-ef. Hasanović je predstavio biblioteku, koju je "Preporodu" darovala gospođa Emina Halilović, supruga muftijina.

Posebni gosti ove večeri bili su sadašnji muftija banjalučki Osman-ef. Kozlić i banjalučki biskup Franjo Komarica. Osman-ef. Kozlić je govorio o trenutnom stanju u banjalučkom muftijstvu, a biskup Komarica je podsjetio na teška vremena u kojima su on i rahmetli muftija Halilović nastojali biti podrška jedan drugome.

Profesorica bosanskoga jezika i književnosti Emina Pita pročitala je pripovijetku banjalučkog pisca Irfana Horozovića *Paradoks o Minotauru,* koja se tematski bavi Banjom Lukom u prvoj godini agresije na Bosnu i Hercegovinu.

− U petak, 29. juna 2018., u 19.00 sati, u Domu kulture u Brčkom upriličena je Svečana akademija naziva "'Preporod' u Brčkom 2001 – 2018."

Na akademiji je prikazan razvojni put "Preporoda" u Brčkom od 2001., koji se iz pepela i ruševina Islahijeta izdigao među najuspješnija općinska društva "Preporoda" u Bosni i Hercegovini. Akademija je bila prilika da se izrazi zahvalnost i oda priznanje donedavnom predsjedniku brčanskog "Preporoda" gospodinu Ćazimu Suljeviću, zahvaljujući čijem je entuzijazmu i sposobnosti ovo društvo postalo jedan od sinonima borbe Bošnjaka Brčkog za povratak i jednakopravnost u svim segmentima društvenog života Brčkog. Ili, kako lijepo reče naš pisac i novinar Uzeir Bukvić – "Preporod" me vratio u Brčko! Skupština BZK "Preporod" Brčko je početkom godine donijela odluku da se Ćazim Suljević proglasi počasnim predsjednikom ovog društva, te je na Akademiji gospodinu Suljeviću uručena plaketa počasnog predsjednika, a prigodan poklon, sliku akademskog slikara Mersada Berbera, uručio mu je Anis H. Mehmedagić, sin "Preporodovog" dobrotvora Irfana H. Mehmedagića i član porodice koja već godinama redovno mjesečnim prilozima pomaže rad "Preporoda" u Brčkom.

Akademiji su prisustvovali i prof. dr. Šaćir Filandra, član Matičnog odbora, prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Matičnog odbora BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini. Prigodnim riječima prisutnima su se obratili prof. dr. Šaćir Filandra i Edin Jašarević, novi predsjednik brčanskog "Preporoda".

U umjetničkom dijelu programa su nastupili: Vesna Hadžić, Nermina Sinanagić, Mensura Bajraktarević, Fatmir Sulejmani, Dženana Šehanović, Jasmina Šehanović, Medina Zahirović, Elvis Sivčević. Voditelji programa su bili Sadika Kahrimanović i Ermin Avdić, diplomirani glumci iz Tuzle.

− U subotu, 18. augusta 2018. godine, u ulici Rizaha Štetića organizovano je Umjetničko veče u čast Rizahu Štetiću, prvom akademskom slikaru u Brčkom. U okviru programa postavljena je izložba slika Rizaha Štetića, te otkrivena spomen-ploča na kući u kojoj je Rizah Štetić rođen. Predsjednik brčanskog "Preporoda" Edin Jašarević pozdravio je prisutne i zahvalio porodici Redžić, Šemsi i Safetu, čije je danas vlasništvo rodna kuća Rizaha Štetića, a koji su srdačno podržali ideju o postavljanju spomen-ploče. O samoj ideji i njenoj realizaciji govorili su njeni inicijatori − Rizahova kćerka Zlata

Štetić, profesorica u mirovini, i Ćazim Suljević, diplomirani politolog. Prof. dr. Ibrahim Krzović, historičar umjetnosti i likovni kritičar, govorio je o Štetićevom likovnom izrazu te njegovom mjestu u historiji bosanskohercegovačkog i južnoslavenskog slikarstva. Dugogodišnji brčanski novinar Sead Burić je s prisutnima podijelio uspomenu na to kako je nastao portret njegovog oca Huse Burića, a koji je napravio Rizah Štetić. Publika je imala priliku i upoznati mlade polaznike “Preporodovog” kursa slikanja i crtanja. “Preporodov” Mješoviti hor, pod vodstvom profesora Fikreta Piskavice, na kraju programa izveo je nekoliko sevdalinki, a među njima i Šantićevu *Eminu*.

Gostovanja i regionalna saradnja

– Članovi BZK “Preporod” Brčko su bili gosti na manifestaciji koja je organizirana u Bosanskoj Krupi, 04. 08. 2018., a u povodu obnove rodne kuće reisa Džemaludina Čauševića.

− Saradnici i članovi BZK “Preporod” Teočak na čelu sa predsjednikom ovog općinskog društva Enesom Avdičevićem su 11. 08. 2018. bili gosti brčanskog “Preporoda”. Gosti iz Teočaka su imali priliku obići kulturno-historijske znamenitosti Brčkog te družiti se s domaćinima u Domu Islahijeta. Ova posjeta je bila lijepa prilika kako za razmjenu iskustava u radu ovih dvaju općinskih društava “Preporoda”, tako i za čvršće povezivanje “Preporodovih” podružnica u sjeveroistočnoj Bosni. Brčaci su posjetu uzvratili učešćem na Festivalu tolerancije, koji je održan u novembru u Teočaku, a čiji je organizator bila BZK “Preporod” Teočak.

− Na poziv Udruženja Bošnjaka Vojvodine, sa sjedištem u Subotici, brčanski “Preporod” se 26. oktobra predstavio cjelovečernjim programom. Veče bošnjačke kulture kroz poeziju, prozu i sevdalinke realizovano je u prelijepom prostoru Gradske kuće, najveće a, prema mnogima, i najljepše građevine u Subotici. U programu su učestvovali Mješoviti hor, Vesna Hadžić, Dženana Sarajlić Šehanović, Jasmina Šehanović i Medina Zahirović. Veliki broj prisutnih uživao je u predstavljanju bošnjačke kulture kroz poeziju i prozu poznatih bosanskohercegovačkih književnika, prelijepih sevdalinki u instrumentalnoj, solo i horskoj izvedbi a svi prisutni su na kraju programa počašćeni posebnim muzičkim poklonom, prelijepom izvedbom Montijevog “Čardaša”, koji su na klaviru i violini izvele sestre Šehanović. Multietnički i multikulturni identitet Subotice na najbolji način je potvrdila struktura prisutnih u Gradskoj vijećnici. Među posebnim gostima su bili predstavnici zajednica Slovenaca, Makedonaca, Roma, Crnogoraca, Rusa, Rusina, Nijemaca, Bunjevaca, Italijana te predstavnici udruženja Kinesko-Srpskog prijateljstva. Ispred gradskih vlasti prisustvovala je Miroslava Babić, član gradskog vijeća za oblast kulture. Podršku Udruženju Bošnjaka Vojvodine pružili su predstavnici Nacionalnog vijeća Bošnjaka Srbije prof. dr. Hašim Mekić te narodni poslanik u Skupštini Srbije Enis Imamović, predstavnici Vijeća Bošnjaka za grad Rijeka dr. Mensur Ferhatović i Edvina Ćehajić te gospodin Admir Muratović predsjednik Kulturne zajednice Bošnjaka Novi Pazar. Pozivu za dolazak u Suboticu, prisustvo programu i čast domaćinu učinio je i Predsjednik Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine Esed Kadrić.

− Članovi "Preporodovog" Ansambla pjesama i igara i polaznici Škole crtanja i slikanja učestvovali su na Festivalu tolerancije, koji je održan u Teočaku 17. 11. 2018. Mladi Brčaci, osim što su predstavili svoje vještine u plesu i slikanju, imali su priliku družiti se s vršnjacima iz Teočaka, Tuzle, Bijeljine, Zvornika, Gradačca i Ugljevika, te zajedno s njima poslati poruku da su naše različitosti bogatstvo kojim se možemo ponositi.

Festival tolerancije održan je u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Teočak.

− Dan državnosti Bosne i Hercegovine ove godine brčanski "Preporod" je obilježio družeći se s povratnicima u Zvornik. Program koji je izveden u zvorničkom Domu omladine bio je vid podrške zvorničkim Bošnjacima koji svojim prisustvom na obalama Drine svjedoče državnost naše domovine tamo gdje se ona još nastoji osporavati. Bilo je emotivno pjevati i govoriti o Bosni na obalama Drine, bilo je predivno družiti se s dragim Zvorničanima, predsjednikom Amerom Redžićem i prijateljima iz zvorničkog "Preporoda", kao i aktivistima Dnevnog centra za djecu MFS Emmaus Zvornik.

− U subotu, 08. 12. 2018. godine, u Domu kulture u Brčkom, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Brčko distrikt Bosne i Hercegovine, upriličeno je umjetničko veče naziva "Raznolikost kultura kao vrijednost". Program je zamišljen kao predstavljanje gradova Subotica i Sjenica projekcijom dokumentarnih filmova o ovim gradovima i predstavljanjem folklornih ansambala "Mladost" i "Gajret". Na otvaranju i završnom dijelu programa brčanski "Preporod" su predstavili polaznici škole gitare pod vodstvom Nedima Šabanovića, umjetnice Nermina Sinanagić i Vesna Hadžić te Ansambl pjesama i igara. Program su nastupom obogatile i članice Vokalnog ansambla "Srma" iz Fojnice.

Ovo veče su svojim prisustvom podržali i predstavnici opštine Sjenica, pomoćnik načelnika opštine Mustafa Baltić i Amel Papić, javni pravobranilac. Mustafa Baltić se u ime općine Sjenica zahvalio na pozivu i gostoprimstvu i podsjetio na važnu ulogu ovakvih programa u obnovi kulturnih veza i drugih oblika saradnje. Domaćinu je u ime opštine Sjenica uručio prigodne poklone. Bogatu tradiciju Omladinskog kulturno-umjetničkog društva "Mladost" iz Subotice predstavio je Emir Sušić.

Sa Subotičanima je u rodni grad došao i Teufik Isaković, predsjednik Udruženja Bošnjaka Vojvodine, udruženja sa kojim brčanski "Preporod" ima dugu i bogatu saradnju. U znak zahvalnosti za višegodišnju i bogatu saradnju i svesrdnu pomoć, počasni predsjednik brčanskog "Preporoda" Ćazim Suljević je Teufiku Isakoviću uručio zahvalnicu BZK "Preporod" Brčko. Za bogatu konferansu i vođenje programa pobrinula se Amra Ikanović, profesorica bosanskog jezika i književnosti iz Brčkog.

Druženje sa gostima iz Subotice i Sjenice završeno je u nedjelju posjetom Domu Islahijeta i obilaskom grada. Predstavnici brčanskog "Preporoda" upoznali su prisutne sa historijom Brčkog i Islahijeta te trenutnim aktivnostima "Preporoda". Obilazak grada je završen posjetama Gradskoj vijećnici i Legat kući Ekmečića.

Rad s djecom i omladinom

− U subotu. 14. 04. 2018. godine realizovan je izlet u prirodu na lokaciju Dovište udaljenom od Maoče oko 3,5 kilometara. U realizaciji planiranog programa aktivno-

sti učestvovali su: Rekreativno-planinarski klub Brčko distrikt BiH, Pododjeljenja za zaštitu i spašavanje Odjeljenja za javnu sigurnost Vlade Brčko distrikt BiH, Gorska služba spašavanja Brčko distrikt BiH i Crveni krst Brčko distrikt BiH. U cjelodnevnom programu koji je započeo u ranim jutarnjim satima učestvovalo je više od 170 polaznika "Preporodovih" sekcija sa nastavnicima i jednim brojem roditelja.

Do prelijepog odredišta polaznici su stigli šetnjom koja je simbolično nazvana "Šetnjom do zdravlja". Nakon dolaska i kratkog odmora uz topli čaj polaznici su imali priliku upoznati se s terenom, planinarskim domom i aktivnostima Planinarskog društva. Potom su uslijedile vježbe Crvenog krsta, Pododjela za zaštitu i spašavanje i Gorske službe spašavanja u kojima su prisutni mogli saznati više o orijentaciji u prirodi, upotrebi kompasa, radio-veze, povredama u prirodi i pružanju prve pomoći. Druženje je upotpunjeno pripremom roštilja u prirodi u čemu su nesebičnu pomoć pružili članovi Planinarskog društva, a cjelodnevni program obogatio je i naš sugrađanin Aziz Šehović dolaskom na Dovište sa prelijepim konjima koji su bili na raspolaganju prisutnima.

Biblioteka

– Početkom septembra "Preporodova" biblioteka je zablistala zahvaljujući vrijednim rukama naših volontera. Ermina Ramović, Nejla Suljević, Arman Korajac i Ermina Pezerović, a pod budnim okom neumorne Melihe Maslić, diplomirane bibliotekarke u penziji, nekoliko dana su uređivali "Preporodov" knjižni fond. Posla je bilo mnogo, ali su već vidljivi rezultati. I opet se potvrdilo da su iskustvo, mladost i pozitivna energija kombinacija koja garantuje dobar ishod. Hvala našoj sugrađanki Melihi Mimi Maslić za odvojeno vrijeme i uloženo znanje i trud. Hvala mladima što su odlučili da vrijeme koje je ostalo do početka fakultetskih obaveza ulože u društveno koristan rad. Akcija naših bibliotekara-volontera pokazuje da "Preporodovo" djelovanje možemo pomoći i volonterskim radom.

Ansambl pjesama i igara

– "Preporodov" Ansambl pjesma i igara i ove godine je uspješno predstavljao "Preporod" i Brčko na brojnim manifestacijama u Bosni i Hercegovini i inozemstvu. Ansambl djeluje u okviru dviju dobnih grupa. Grupu mlađih polaznika vodi Jasmina Agbar, profesorica sportske kulture, a stariju grupu Asmir Džuzdanović, također profesor sportske kulture. U radu im pomaže korepetitor Alan Terzić.

Mješoviti hor

– Mješoviti hor je u proteklim godinama već stasao u ozbiljnog reprezenta uspješnog djeovanja brčanskog "Preporoda". Brojnim i izvrsnim nastupima u Brčkom i Regionu, Mješoviti hor BZK "Preporod" Brčko najbolje pokazuje kako se upornim radom može mnogo postignuti. Voditelj ove sekcije je Fikret Piskavica, profesor muzičke kulture.

Sekcija gitare

− Ova "Preporodova" sekcija okuplja više od dvadeset polaznika, a vodi je "Preporodov" saradnik Nedim Šabanović. Članovi sekcije gitare u ovoj godini su imali nekoliko zapaženih nastupa u okviru Preporodovih kulturnih aktivnosti.

Mala škola violine

− Mala škola violine počela je s radom krajem septembra u Kući Bećirevića. Nastavu izvodi Jasmina Šehanović, profesorica violine.

Kurs crtanja i slikanja

− Krajem jula u okviru brčanskog "Preporoda" počeo je sa radom kurs crtanja i slikanja. Na javni poziv se odazvalo 10 polaznika uzrasta do 18 godina. Nastava je realizirana u kući Bećirevića. Razloga za pokretanje kursa crtanja i slikanja je mnogo. Doticaj djece i mladih s likovnom umjetnošću se svodi na jedan čas likovnog vaspitanja i eventualno likovnu sekciju za malo uporniju djecu.

To su bili razlozi za organiziranje kursa crtanja i slikanja za djecu i odrasle, gdje su polaznici imali priliku kroz druženje upoznavati se s osnovnim principima crtanja, a zatim i slikanja, što podrazumijeva osnovna pravila u povlačenju linije, postavljanju kompozicije, crtanju, sjenčenju, određenim slikarskim tehnikama... Ono što je još važnije, na ovaj način se može uspješno poticati kod omladine, ali i kod odraslih, interesovanje za ovaj vid kreativnog izražavanja. Prva faza kursa trajala je tri mjeseca, a na kraju ciklusa organizirana je zajedničku izložba radova svih polaznika. Voditeljica prve faze radionica bila je Mensura Kadrić, diplomirana arhitektica i studentica likovnih umjetnosti.

U decembru je počeo drugi ciklus Kursa crtanja i slikanja. Nakon uspješno relizirane prve faze naglo je povećan interes za ovu aktivnost pa se broj zainteresiranih popeo sa 10 polaznika iz prvog ciklusa na već 30 u drugom ciklusu. Nastava se izvodi u tri grupe, dvije grupe djece i jedna grupa odraslih. Nastavu uspješno realiziraju Mensura Kadrić, koja je i inicirala ovu aktivnost, i Edin Hrštić, profesor likovih umjetnosti iz Brčkog.

Škola stranih jezika

Škola stranih jezika je "Preporodova" sekcija koja okuplja najveći broj polaznika, od dječijeg uzrasta pa do penzionera. Nastava je realizirana iz engleskog, njemačkog i turskog jezika. Osim izvođenja redovne nastave, profesori stranih jezika su realizirali i sadržaje kao što su:

– Dodjela certifikata iz engleskog i njemačkog jezika za 45 odraslih polaznika (10. 05. 2018.)

– Svečana dodjela certifikata (23. 06. 2018.)

– Aktivnosti povodom Evropskog dana jezika (30. 09. 2018.)

– Aktivnosti povodom Međunarodne sedmice djeteta (01 - 07. 10. 2018).

Škola informatike

Škola informatike već nekoliko godina djeluje u "Preporodu", ali je intenzivirala svoj rad u decembru 2018. Osim Melihe Smajlović, profesorice informatike, koja je do

sada uspješno realizirala ovu aktivnost, zbog velikog broja zainteresiranih, u ovu aktivnost su uključeni i novi saradnici, profesori informatike Nijad Salihović i Jasmin Burić.

Vakifi

− 13. 01. 2018. upriličeno je Čitanje Darovnice Esme Bećirević. Gospođa Esma Bećirević, supruga rahmetli Seada Bećirevića, uvakufila je na ime brčanskog "Preporoda" polovinu kuće s okućnicom. Drugu polovinu kuće Bećirevića već je ranije "Preporodu" darovala gospođa Marija Bećirević, supruga rahmetli Nežada Bećirevića.

Predsjednik
Edin Jašarević

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bužim

Za razliku od nekoliko prethodnih godina, rad i aktivnosti Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Bužim u 2018. godini protekao je u nešto skromnijoj radnoj atmosferi. Osim tradicionalnih kulturnih priredbi koje se organiziraju u sklopu Slobodarskih dana viteškog grada Bužima, "Preporod" je u 2018. godini realizirao i promovirao dva vlastita izdavačka projekta, knjigu *Kumarica* autora Hamze Veladžića, te strip-album *Mix-comics* autora Ismeta Erdića. Također, "Preporod" je bio domaćin promocije triju knjiga, te 12. kola edicije "Bošnjačka književnost u 100 knjiga". Prilikom promocije edicije 12. kola u Bužimu su boravili predsjednik "Preporoda" prof. dr. Senadin Lavić te član Upravnog odbora književnik Hadžem Hajdarević. Tom prilikom, predsjednik Lavić prisutnima je predstavio i "Preporodov" *Godišnjak* za 2017. godinu.

Tradicionalno, kao i nekoliko prethodnih godina, članovi "Preporoda" su u povodu dana državnosti organizirali dvodnevnu edukativno-zabavnu ekskurziju kojom prilikom su posjetili veliki broj gradova u Bosni i Hercegovini, Hrtvatskoj i Srbiji.

Dugogodišnji članovi "Preporoda", umjetnici Sead i Halida Emrić, zabilježili su veliki broj nastupa na samostalnim i kolektivnim izložbama u zemlji i inozemstvu. Ismet Erdić, strip-autor i karikaturista, pored nastupa na nekoliko domaćih i međunarodnih konkursa takmičarskog karaktera, u toku 2018. godine je, osim u Bužimu, promovirao strip-album *Mix-comics* i u nekoliko drugih gradova. "Preporodovo" izdanje, knjiga *Krajiške izreke i poslovice* promovirana je u OŠ "Sead Ćehić" u Velikoj Kladuši. "Preporodov" djelatnik Amir Sijamhodžić je u povodu Dana općine 20. februara 2018. godine dobio priznanje Plaketa općine Bužim za doprinos u razvoju obrazovanja i kulture na području općine Bužim.

Rad "Preporoda" u 2018. godini finansirao se iz budžeta Općine Bužim, potom sponzorstvom nekolicine privrednih subjekata, te uplatom članarine od velikog broja članova i prijatelja "Preporoda". Tako su kao "Preporodovi" dobrotvori u 2018. godini zabilježeni: Merima Velić, Adnan Softić, Zijada Aljić, Amel Duranović, Nezir Odoba-

šić, Elvir Ljubijankić, Ermin Odobašić, Enes Kedić, Nedžad Kudelić, Majda Nanić, Alma Sijamhodžić, Zeid Suljadžić, Fehim Salkić, Osman Veladžić, Asim Sijamhodžić, Nusmir Šahinović, Elvedin Durić, Refija Erdić, Ibrahim Livaković, Fadila Mušić, Ibro Šahinović, Hasan Sijamhodžić, Nermin Abazović, Hasan Livaković, Fahira Šahinović, Vahid Mulalić, Mersiha Kudelić, Adnan Muhić, Alen Veladžić, Asim Ljubijankić, Fahrudin Nuhić, Husein Jusić, Samir Kišmetović, Sejad Kudelić, Sabahudin Sijamhodžić, Jasmina Ičanović, Haris Suljadžić, Šeherzada Tahić, Ermin Ljubijankić, Aziza Ljubijankić, Senad Šahinović, Minhad Jusić, Enisa Varcar, Zilha Muškić, Mirela Skenderović i Refik Topalović.

U toku 2018. godine rukovodstvo "Preporoda" je privodilo kraju aktivnosti u vezi s objavom *Spomenice* u povodu 25 godina KDM/BZK "Preporod" Bužim (1992-2017), čija objava se očekuje početkom 2019. godine.

„Preporod" je, kao i do sada, nastavio ostvarivati dobru saradnju s ostalim udruženjima iz sektora kulture i kulturno-umjetničkog stvaralaštva, a koji djeluju na području općine Bužim, ali i šire.

U nastavku slijedi detaljan popis svih važnijih aktivnost BZK "Preporod" Bužim u 2018. godini:

Februar

– 17.02.2018. godine, u okviru Dana općine Bužim, promovirana je knjiga prof. dr. Rifeta Šahinovića "Muhamed Asad – tumač Kur'ana za zapad" a promotori su bili prof. dr. Munir Mujić i doc. dr. Mirza Sarajkić.

– 19.02.2018. godine promocija knjige *Kumarica* autora Hamze Veladžića.

– 28.02.2018. godine promocija strip-albuma *Mix-comics* autora Ismeta Erdića.

Juli

– 16.07.2018. godine održana je promocija knjige *Drevna Bosna* autora Muamera Zukorlića te okrugli sto o temi *Aktuelno stanje Bošnjaka i države BiH*, na kojem su pored akademika Muamera Zukorlića učestvovali: akademik Nedžib Šećibović iz Konjica, akademik Mujo Demirović iz Bihaća, prof.dr. Senad Alić iz Zagreba, prof.dr. Fikret Midžić iz Bihaća, te prof.dr. Husein Muratović iz Bužima.

August

– 08.08.2018. godine održan je VI bužimski likovni salon na kojem su sudjelovali Ismet Erdić, Nedžib Vučelj, Said Mulalić, Nedžad Vučelj, Hazer Emrić, Harun Emrić, Sead Emrić i Halida Emrić. Istog dana održano je i VI bužimsko književno kazivanje na kojem su nastupili Nedžib Vučelj, Amir Sijamhodžić, Dževad Ponjević, Rasim Duraković, Amar Ljubijankić i Rijalda Dizdarević.

Iste večeri održana je i promocija knjige *Protokol posrnulih* autora Fajke Kadrića, gdje su ako promotori sudjelovali Amir Sijamhodžić, Zulfo Ahmaetović i prof. dr. Safet Velić.

Oktobar

– 11.10.2018. godine održana promocija 12. kola edicije "Bošnjačka književnost u 100 knjiga" te "Preporodov" *Godišnjak* za 2017. godinu.

Novembar

– 5.11.2018. Promocija knjige *Krajiške izreke i poslovice* u prostorijama OŠ "Sead Ćehić" Grahovo u Velikoj Kladuši. Na promociji su govorili: autor Amir Sijamhodžić te promotor Dževad Ponjević.

– 24. i 25.11.2018. godine članovi BZK "Preporod" Bužim su izveli dvodnevnu edukativnu ekskurziju. Tim povodom su obišli gradove Slavonski Brod, Osijek, Vukovar, Novi Sad, Sremsku Mitrovicu, Bijeljinu i Tuzlu. U sklopu stajanja i obilaska navedenih gradova izvršena je posjeta brodskoj, osiječkoj i petrovaradinskoj tvrđavi, te nekim od muzeja poput Muzeja Slavonije u Osijeku, Memorijalnog centra domovinskog rata u Vukovaru, Muzeja vučedolske kulture, te Muzeja grada Novog Sada. Ova prilika je iskorištena za obilazak stadiona NK Osijeka-Gradski vrt i crkve sv. Mihaela arkanđela u Osijeku, zatim za šetnju obalama rijeka Save, Drave i Dunava, za odavanje počasti žrtvama odbrane Vukovara, posjetu Atik džamiji u Bijeljini, za učenje Fatihe poginulim žrtvama na kapiji u Tuzli, te upoznavanje gradskih jezgri Sremske Mitrovice, Vukovara, Osijeka, Bijeljine, i Novog Sada.

Decembar

– 20.12.2018. godine Radna skupština BZK "Preporod" BiH na kojoj je bio prof. Dževad Ponjević ispred BZK "Preporod" Bužim.

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Doboj Istok

U prošloj godini naše Društvo je imalo sljedeće aktivnosti:

− 01. 03., Svečana akademija povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine

Kao i uvijek do sada, povodom 1. marta, Dana nezavisnosti BiH, Društvo je, 1. 3. 2018. godine u Sportskoj sali JU OŠ "Klokotnica" u Klokotnici, upriličilo Svečanu akademiju "Domovino u srcu te nosim". Prigodan referat, stihovi, sevdalinka i folklor obilježili su ovaj događaj. Osim našeg društva, učestvovali su i članovi KUD-a "Bratstvo i jedinstvo" iz Mramora kod Tuzle.

− 07. 03., Dječiji sajam

Na molbu menadžmenta JU OŠ "Klokotnica", organizatora "Dječijeg sajma", Društvo je priredilo kulturno-zabavni program za brojne posjetioce "Dječijeg sajma" u sportskoj sali JU OŠ "Klokotnica" u Klokotnici.

− 15. 04., Svečana akademija povodom Dana Armije BiH

Kao i svake, tako i ove godine, naše društvo je u Sportskoj sali u Klokotnici upriličilo Svečanu akademiju u povodu obilježavanja godišnjice rađanja Armije BiH, naziva

"Sretan ti rođendan Armijo ljiljana" Akademiji je prisustvovao, osim općinskih i kantonalnih dužnosnika, veliki broj građana, boraca i komandanata Armije R BiH. Ovoga puta, u Akademiji su učestvovali članovi KUD-a "Mladost" iz Kotorskog kod Doboja.

− 05. 05., "Šehersko kolo"

Na poziv UG "Cicmanka" Novi Šeher, naše društvo je učestvovalo na prvoj multietničkoj smotri folklora "Šehersko kolo" u Novom Šeheru kod Maglaja.

− 26. 05., Tradicionalni "Iftar u "Preporodu"

I ove godine je naše društvo u mjesecu Ramazanu, za svoje članove, njihove roditelje i goste priredilo IX tradicionalni "Iftar u "Preporodu". Prema riječima novinara i TV ekipe koji su isti zabilježili, jedino smo kulturno društvo u BiH koje, s ciljem očuvanja tradicije i običaja Bošnjaka, izvorno i najoriginalnije, baš kao u stara vremena, priređuje iftar postačima.

− 15. 06., Bajramska akademija

Povodom Ramazanskog bajrama, naše društvo je za građane Doboj Istoka, priredilo bajramsku akademiju sa prigodnim kulturno-zabavnim programom (Ilahije, stihovi, folklor i sevdalinka).

− 16. 06., Bajramska akademija u Kotorskom. Odmah drugog dana Bajrama, na poziv naših prijatelja i kulturnih saradnika, članova KUD-a "Mladost" Kotorsko kod Doboja, naše društvo je učestvovalo na bajramskoj akademiji u ovoj povratničkoj mjesnoj zajednici

− 30. 06., X međunarodna smotra folklornog stvaralaštva i sevdaha "Spreča 2018.".

U subotu, 30. 06. 2018. godine, na poligonu JU OŠ "Klokotnica" u Klokotnici, Društvo je organizovalo jubilarnu, X tradicionalnu međunarodnu smotru folklornog stvaralaštva i sevdaha "Spreča 2018.", na kojoj su nastupili ansambli: BKUD "Mula Alija Sadiković" iz Janje, RKUD "Darda" iz Darde, Republika Hrvatska, KUD "1001 noć" iz Fojnice, UG "Cicmanka" Novi Šeher, UKR "Đerđef" Cazin, KUD "Mirsad Sinanović" Orahovica Donja", KUD "Bratstvo i jedinstvo" Mramor, KUD "Gajret" Sarajevo, te sazlije i interpretatori sevdalinke.

− 04. 07., Dan 109./224. Brdske brigade Doboj

Četvrtog jula 2018. godine, BZK "Preporod" Doboj Istok je u sali Doma kulture u Klokotnici, priredio Svečanu akademiju u povodu godišnjice 109./224. Brdske brigade Doboj. Osim prigodnog referata, stihova, saza, sevdalinke i folklornih igara, tom prilikom su uručena i vrijedna priznanja zaslužnim borcima 109/224. Brdske brigade Doboj. Akademiju su zabilježile i kamere RTV TK.

− 20. 07., Smotra folklora "Iz naše sehare" u Malešićima kod Gračanice

− 20. 07. 2018. Društvo je na poziv KUD "Mladost" Malešići, učestvovalona V smotri folklora u Malešićima naziva "Iz naše sehare".

− 27. 07. smotra folklora "Pruži ruku prijateljstva"

U petak, 27. 07. 2018. godine, Društvo je učestvovalo na smotri folklora "Pruži ruku prijateljstva", u Orahovici Donjoj, a na poziv naših kulturnih saradnika i prijatelja iz KUD "Mirsad Sinanović" Orahovica Donja.

− 30. 07.,1. festival "Most folklora, igre, pjesme i sevdaha"

Na platou ispred Doma kulture u Bikodžama kod Lukavca, BZK “Preporod” Doboj Istok se predstavio na 1. festivalu “Most folklora, igre, pjesme i sevdaha” u organizaciji NO “Fatima” “Bikodže” kod Lukavca.

− 05. 08., smotra folklora u Sokolu kod Gračanice

Na poziv KUD-a “Gradina” iz Sokola, naš folklorni ansambl je učestvovao na 1. smotri folklora, “Soko 2018.”.

− 10. 08., “Mostarsko ljeto 2028“

Na poziv naših prijatelja, članova KUD “Bijelo Polje” Mostar, naše društvo je učestvovalo na internacionalnoj smotri folklora naziva “4. bjelopoljski dani folklora − Mostar, 2018”. Osim folklornih igara, sa divnim sevdalinkama uz saz, predstavio se i naš vrsni sazlija Dževad Murtović. Pored dvojice ministara u Vladi HNK-a, prijatno nas je iznenadila dodjela priznanja “Mimar”, dopredsjedniku BZK “Preporod” Doboj Istok Ismetu Suljiću, za promociju, očuvanje i njegovanje kulturne tradicije naroda BiH.

− 18. 08., Smotra folklora u Škahovici − Gračanica

Folklorni ansambl BZK “Preporod” Doboj Istok je u subotu, 18. 08. 2018. godine, učestvovao na smotri folklora u Škahovici kod Gračanice, a na poziv UG “Izvor” Škahovica.

− 20. 08., Bajramska akademija u Lukavici Rijeci

Povodom Kurban-bajrama, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Doboj Istok, za građane MZ Lukavica Rijeka, općina Doboj Istok, priredila je Bajramsku akademiju.

− 24. 08., Bajramska akademija u Janji, “Nek mirišu avlije“

Na poziv naših prijatelja i kulturnih saradnika iz BKUD-a “Mula Alija Sadiković”, iz Janje, naše društvo je u petak, 24. 08. 2018. godine, prigodnim stihovima, sevdalinkama uz saz i folklornim igrama, obogatilo kulturno-zabavni dio bajramske akademije, “Nek mirišu avlije”. Na platou ispred Doma kulture u Janji brojni posjetioci i zvaničnici istinski su uživali u pravoj bajramskoj atmosferi, te divne augustovske noći.

− 02. 09., Smotra folklora u Mramoru “Igre bez granica“

I ove godine, na poziv naših starih prijatelja i saradnika iz KUD-a “Bratstvo i jedinstvo”, naš folklorni ansambl je, 02. 09. 2018. godine, učestvovao na petoj tradicionalnoj smotri folklora “Igre bez granica” u Mramoru kod Tuzle.

− 11. 09., XII tradicionalni književni susreti “Kasim Deraković” u Doboj Istoku

U sali Doma kulture u Brijesnici Velikoj, BZK “Preporod” Doboj Istok je, 11. 09. 2018. godine, organizovao XII književne susrete “Kasim Deraković” u Doboj Istoku. Suorganizator i ovih susreta bila je JU MSŠ Doboj Istok i UŽ Doboj Istok, mjesni ogranak Brijesnica Velika. Ovoj sada već prepoznatljivoj književnoj manifestaciji, prisustvovali su i učestvovali pisci i pjesnici iz BiH, Slovenije, a neki su, ranije izrazivši želju, doputovali iz Danske, Australije i Austrije. Promovisano je osam novih naslova knjiga, a predstavilo se svojom poezijom i prozom, više od trideset književnika oba spola. Za “Slovo o Kasimu Derakoviću” pobrinuo se njegov suvremenik i drug, pjesnik i izdavač, Šimo Ešić, koji je sugerisao inicijatoru susreta da se ustoliči i književna nagrada koja bi nosila ime ovog, rano preminulog književnog velikana. Omaž zavičajnom piscu, posvećen je plodonosnom piscu iz Gračanice, Mevludinu Spahiću. Osim

zavičajnih pisaca, učestvovali su članovi UBU-a (Udruženja bosanskih umjetnika), te Udruženja "Riječi sa Une".

− 16. 09., Godišnjica oslobođenja općine Ključ

U povodu 23. godišnjice oslobođenja općine Ključ, naše društvo je na poziv općine Ključ i naših prijatelja i kulturnih saradnika, članova KSD "Ćiro" Sanica, 16. 09. 2018. godine, učestvovalo na ovom, uistinu veličanstvenom događaju. Na insistiranje domaćina, u svojstvu književnika i gosta, brojnim Krajišnicima se obratio i naš potpredsjednik, čestitao im godišnjicu i govorio svoje prigodne stihove. Naravno, u kulturno-zabavnom dijelu programa, nastupio je i naš folklorni ansambl koji je nagrađen aplauzima hiljada posjetilaca ovog događaja.

− 23. 09., Snimanje spota u etno avliji "Mačkovac" u Banovićima

Na molbu naših dugogodišnjih prijatelja i kulturnih saradnika, vlasnika Akcija TV, iz Tuzle, naše društvo je učestvovalo prilikom snimanja spota za sevdalinku "Zaigrala sevdah duša", estradnog umjetnika Bajre Tuđina.

− 27. 09., Snimanje emisije o radu našeg društva za TRV TK

Na poziv urednika za kulturu RTV TK, u prostorijama našeg društva, za potrebe RTV TK, predstavili smo naše kulturno stvaralaštvo, naše nakane u čuvanju i promicanju kulturne baštine Bošnjaka, te, Plan i program rada našeg društva u narednoj godini. Na kraju smo se predstavili i našim autentičnim folklornim igrama, "Igre sprečanske doline" u našoj tradicionalnoj nošnji, te izvođenjem sevdalinke "Mujo Đogu" u interpretaciji naše Erine Hasić i uz okretanje tepsije na siniji, naše mlađahne Nejre Čaušević.

− 13. 10. "Pećka kestenijada"

Ove su godine, 13. 10., članovi našeg društva, na poziv naših prijatelja iz KSUD "Lučka", učestvovali u kulturnom dijelu programa tokom tradicionalne "Pećke kestenijade" u Pećigradu kod Velike Kladuše.

− 01. 11., Gostovanje i predstavljanje društva za Akcija TV i Mir TV Europa

Na poziv urednika kulturnog dijela programa Akcija TV u Tuzli, potpredsjednik našeg društva je gostovao u studiju ove kuće, predstavljajući naše dosadašnje uspjehe na polju kulture, nužnosti očuvanja i promovisanja naše tradicije, običaja, književnosti, sevdalinke i svega onoga što čini našu sveukupnu kulturnu baštinu. Naravno, akcenat je bio na održanim tradicionalnim književnim susretima "Kasim Deraković" u Doboj Istoku.

− 10. 11., Godišnjica BZK "Preporod" Teslić

Na poziv BZK "Preporod" Teslić, naše društvo je, 10. 11. 2018. godine, učestvovalo u kulturnom dijelu programa, povodom obilježavanja desete godišnjice BZK "Preporod" Teslić.

− 25. 11., Svečana akademija povodom Dana državnosti BiH

„Od Kulina bana, do današnjih dana", naziv je akademije koju je naše društvo upriličilo u sali Doma kulture u Klokotnici, povodom 25. novembra, Dana državnosti BiH.

Predsjednica
Hanifa Suljić

BZK “Preporod” − Općinsko društvo Donji Vakuf

Aktivnosti BZK “Preporod” Općinsko društvo Donji Vakuf u 2018. godini realizirane su kroz različite sadržaje i aktivnosti. Organiziran je veliki broj manifestacija različitim povodima. Svakako treba naglasiti da je u toku godine intenzivna aktivnost ispoljena kroz sve strukture “Preporoda” Donji Vakuf na različitim prigodnim manifestacijama, na različitim lokacijama i povodom različitih prigoda. Naravno, sve su to prilike i prigode u vezi s obilježavanjem značajnih datuma, događaja i bošnjačkih značajnih pojedinaca, te obilježavanjem događaja bitnih za bošnjački narod uopće i Bosnu i Hercegovinu. Aktivnosti BZK “Preporod” Donji Vakuf su bile u školama, gdje pokušavamo mlade generacije Bošnjaka i drugih građana Bosne i Hercegovine usmjeriti na razmišljanje i aktivnosti u pravcu pravilnog odnosa prema vrijednostima našeg društva i neophodnosti čuvanja tradicije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Obilježili smo i sve vjerske praznike Bošnjaka: Ramazanski i Hadžijski bajram, obilježili smo dolazak mjeseca posta – Ramazana, posebne aktivnosti imali smo u povodu tradicionalne vjersko-kulturne manifestacije 508 Ajvatovca, zatim Dana državnosti BiH, Dana općine Donji Vakuf.

Saradnja sa Domom kulture i KUD-om u Donjem Vakufu, ogleda se u organizaciji zajedničkih manifestacija (književne večeri, izložbe likovnih radova, folklorne priredbe, tribine i sl.). Posebno treba istaći da je najveći broj aktivnosti različitih sadržaja realizovan u prostorijama Doma kulture i da za to nismo morali platiti nadoknadu za korištenje. Znači, saradnja sa Domom kulture je veoma dobra i posebno sa KUD “Nakib Abdibegović Kiban” i rukovodiocem KUD-a gosp. Beganović Senadom.

Najviše sadržaja i aktivnosti ostvareno je u povodu 508. Ajvatovice koja se svake godine održava na području Srednje Bosne, s centralnim manifestacijama u Donjem Vakufu i drevnom starom gradu Pruscu. U junu smo imali intenzivne aktivnosti s Medžlisom islamske zajednice Donji Vakuf i Muftijstvom Travničkim u vezi s različitim aktivnostima kulturnog i vjerskog karaktera u povodu najvećeg okupljanja Muslimana na tlu Evrope. Podršku su nam dali glavni imam Medžlisa IZ Donji Vakuf Esad ef. Slipac i muftija travnički dr. Ahmed ef. Adilović.

Izuzetno mjesto u ovom izvještaju pripada događaju koji je na poseban način probudio interes Bošnjaka Donjeg Vakufa, i čini se, bio kapisla za buđenje prigušene pripadnosti svome, svojoj tradiciji, svojoj sadašnjosti, i posebno budućnosti. Naime, u junu smo organizirali predavanje, interaktivne prirode, koje je u potpunosti potvrdilo potrebu za više ovakvih i sličnih druženja Bošnjaka intelektualaca i akademskih ličnosti s velikim, ali nesvjesnim potencijalom Bošnjaka i potrebe za aktivnijim ličnim odnosom naspram situacije u kojoj se zadnjih decenija, a i danas, nalazimo. Predavač, na temu “Fragmentiranje bošnjačkog bića i zapostavljanje Bosne”, bio je predsjednik BZK “Preporod” Bosne i Hercegovine prof. dr. Senadin Lavić.

Važno je naglasiti da su sve naše aktivnosti stalno pratili novinari Radio Donjeg Vakufa i TV Bugojno i pri tome korektno izvještavali o našim aktivnostima.

Predsjednik
Kemal Čolak

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Gornji Vakuf

Plan i program Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Gornji Vakuf za 2018. godinu definisao je i usvojio Izvršni odbor na sjednici održanoj 21.12.2016. godine. Prilikom utvrđivanja aktivnosti planiranih za realizaciju, osnova su bile redovne aktivnosti koje Društvo organizuje već dugo godina. U skladu s tim izdvojene su sljedeće aktivnosti:

− Organizacija tradicionalnog Festivala ilahija i kasida BZK "Preporod" Gornji Vakuf,

− Organizacija kulturno-zabavnih manifestacija u sklopu obilježavanja vjerskih praznika (Ramazanski bajram i Kurban-bajram),

− Organizacija minimalno jedne promocije knjige na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje,

− Aktivnosti u sklopu obilježavanja Dana Općine Gornji Vakuf-Uskoplje,

− Minimalno jedna izvedba Dramske sekcije u toku 2018. godine,

− Formiranje Horske sekcije (muško-ženska) koja će pripremati ilahije i kaside, starogradske pjesme, sevdalinke u horskom izvođenju,

− Saradnja s društvenom zajednicom (političkim subjektima naše zajednice, privrednim subjektima, Islamskom zajednicom, kao i drugim udruženjima koja se bave odgojno-obrazovnim i kulturnim djelatnostima).

Osim navedenih aktivnosti, koje su gotovo sve uspješno i realizovane, BZK "Preporod" Gornji Vakuf je bio organizator ili učesnik na drugim kulturnim, zabavnim i vjerskim događajima koji su održani na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje, Kantona, države Bosne i Hercegovine.

Između ostalog, naša horska sekcija je imala i nekoliko gostovanja na otvorenju džamija i drugih manifestacija u Bugojnu, Donjem Vakufu, Travniku itd, te učešće za Dan Općine Gornji Vakuf-Uskoplje, gdje je predstavljeno naše društvo.

Društvo je glavni organizator manifestacije "Noć Preporoda", gdje su našim sugrađanima u jednoj noći predstavljene sve sekcije koje djeluju u okviru BZK "Preporoda" Gornji Vakuf, te način na koji sekcije i svi članovi rade. Izvedeni su pojedini dijelovi komedije "Biće, biće" koju izvode učesnici uspješno formirane dramske sekcije BZK "Preporoda" pod rukovodstvom Zibe Hadžimehanović, zatim ilahije koje izvode članovi horske sekcije pod rukovodstvom Selama Dizdar, te folklorne koreografije u izvedbi članova folklorne sekcije pod rukovodstvom Safeta Abazovića.

BZK "Preporod" Gornji Vakuf je također učestvovao kao učesnik i organizator raznih smotri folklora na području naše općine i države Bosne i Hercegovine. Društvo je suorganizator Smotre folklora u obilježavanju Dana Općine Gornji Vakuf-Uskoplje zajedno sa JU Centrom za obrazovanje i kulturu Gornji Vakuf-Uskoplje koja se održava i ove godine 29.09.2018. godine. Zatim učesnik smotri folklora u Jajcu, Sapni, Fojnici, Travniku, Lukavcu, kao i na manifestaciji "Dani otpora, dani deblokade Privor" u Voljevcu, zatim u Grnici, te je ova sekcija podržala sve općinske aktivnosti svojim nastupom.

Izložba narodnih nošnji je još jedna u nizu aktivnosti ove sekcije, gdje su predstavljene nošnje "Bosanska" i "Makedonija" u JU centru za obrazovanje, kulturu i sport.

BZK “Preporod” Gornji Vakuf je već jedanaestu godinu nositelj i vlasnik projekta “Festivala ilahija i kasida Gornji Vakuf – Uskoplje” koji je počeo s radom 2008. godine i postao je tradicionalna manifestacija u našem gradu.

Festival ilahija i kasida je ove godine održan u novembru, a ugostio je veliki broj horova iz cijele Bosne i Hercegovine i Srbije to jest Novog Pazara, gdje su predstavljeni svi horovi. Festival je trajao dvije noći, prva noć je bila revijalnog karaktera za predstavljanje horova a druga noć je takmičarskog karaktera, gdje su se horovi borili za vrijedne nagrade; prvo, drugo i treće mjesto, te za nagradu najboljeg orkestra i nagradu najboljeg soliste.

Društvo je suorganizator mnogih projekata sa JU Centrom za obrazovanje i kulturu, MIZ Gornji Vakuf, manifestacijama koje organizuju mladi mjesne zajednice Privor i Općinom Gornji Vakuf-Uskoplje.

Finansijski i programski smo podržali i druga udruženja i organizacije koje djeluju na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje u realizaciji njihovih projekata, pa smo tako svoj skromni doprinos dali u organizaciji obilježavanja važnijih datuma iz proteklog rata, vjerskih događaja, itd.

Društvo je također učesnik u projektu “Koalicija Sloga” pod okriljem OSCE-a, gdje je potpisnik zajedničkog memoranduma te na taj način učestvuje zajednički u projektima kao što su: “Dan planete zemlje” i razni edukativni seminari.

Potvrđena je i naša saradnja s medijima, kao što su: gornjovakufski portal www.gornjivakuf-x.com te RTV Bugojno koji su pratili naše aktivnosti, a naša web stranica www.preporod-gv.ba ima dobru posjećenost, gdje se nalazi uvid u sve naše aktivnosti tokom cijele godine.

U nastavku slijedi pregled svih aktivnosti BZK “Preporod” Gornji Vakuf u 2018. godini:

1.	„Noć Preporoda” Gornji Vakuf	Organizator
2.	Smotra folklora u Opari	Učesnici
3.	Smotra folklora u Tuzli	Učesnici
4.	Kantonalna smotra folklora Travnik	Učesnici
5.	Gostovanje na Hayat TV za Ramazanski program	Učesnici
6.	Obilježavanje noći Lejletu-l-bedr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Učesnici
7.	Obilježavanje noći Lejletu-l-kadr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Učesnici
8.	Smotra folklora u Donjem Vakufu	Učesnici
9.	„Dani otpora – Dani slobode” Privor	Učesnici
10.	Smotra folklora u Lukavcu-Bikodže	Učesnici
11.	Smotra folklora u Fojnici- “Fojničko ljeto“	Učesnici
12.	Pohod na “Ciganske njive“	Učesnici
13.	Smotra folklora u Sapni “Predbajramska akademija Sapna“	Učesnici

14.	Otvorenje džamije u Kupresu	Učesnici
15.	Donji Vakuf: “Pjesme kraj Vrbasa“	Učesnici
16.	Akademija “Goranovi“	Učesnici
17.	Omladinski iftar Medžlisa Islamske zajednice Gornji Vakuf	Učesnici
18.	Dan Državnosti BiH obilježen u Gornjem Vakufu- Uskoplju	Učesnici
19.	Smotra folklora “Dan Općine Gornji Vakuf-Uskoplje“	Suorganizator
20.	11. Festival ilahija i kasida BZK “Preporod” Gornji Vakuf	Organizator

Rad s djecom i omladinom bio je osnova djelovanja sekcija Društva. Više od 1000 radnih sati kroz realizaciju proba i priprema dokaz su i potvrda jačine BZK “Preporod” Gornji Vakuf koji upravo svoju osnovnu snagu crpi iz folklorne sekcije, horske sekcije, dramske sekcije te sekcije za rad s medijima.

Izvršni odbor BZK “Preporod” našao je mogućnosti da i materijalno ojača postojeća sredstva, pa smo tako u 2018. godini kupili nošnju za folklornu sekciju za koreografiju “Bosanska”.

Izvršni odbor održao je 12 redovnih sjednica u 2018. godini.

Sud časti nije imao potrebe za sastajanjem, jer u 2018. godini nisu zabilježeni nikakvi disciplinski prekršaji.

vd predsjednik
Senad Hadžić

BZK “Preporod” − Općinsko društvo Gradačac

BZK „Preporod” Općinsko društvo Gradačac, proteklu izvještajnu godinu počelo je predstavljnjem projekta naziva „Uspostava odjela dječije i adoloscentne psihijatrije na klinici za psihijatriju u Tuzli sa planiranim projektom radova na adaptaciji i rekonstrukciji objekta”. Skup je održan 19. 01. 2018. godine, na kojem su učestvovali: prof. dr. Izet Pajević i prof. dr. Mevludin Hasanović. Skup je donatorske naravi, a prisustvovali su gradačački privrednici i predstavnici Doma zdravlja Gradačac. Uvaženi profesori Medicinskog fakulteta Tuzla i Kliničkog centra Tuzla na ovom skupu govorili su o potrebi izgradnje, odnosno adaptacije već postojećeg objekta.

U “Preporodovom” izlogu, 23. 01. 2018. godine, postavili smo sliku uvaženog profesora rahmetli Mustafe Imamovića sa cvijećem i nekoliko napisanih djela/knjiga, kako bismo prolaznike podsjetili na uvaženog profesora i sugrađanina.

Povodom obilježavanja Svjetskog dana maternjeg jezika, 21. februara u saradnji sa MSŠ „Hasan Kikić” Gradačac u prostorijama BZK „Preporod”, upriličili smo kulturno-zabavni program na kojem su se učenici predstavili sa:

− dramskom sekcijom i predstavom ,,Svjedok Mujo Tica” po dramatizaciji pripovijetke autora Zije Dizdarevića u režiji prof. Muzafere Zečić. Scenu i kostime postavila i uradila je Nezveta Čorbadžić.

− učenici foto-sekcije predstavili su se sa filmom ,,Komšiluk” u režiji Selme Mešković pod mentorstvom prof. Nazife Sarajlić.

− muzička sekcija predstavila se izvođenjem tradiconalne sevdalinke.

Uvodnu i pozdravnu riječ pripremila je predsjednica Nadira Pamuković.

U okviru manifestacije ,,EKO-ETNO” sajma organske proizvodnje u prostorijama BZK ,,Preporod” Gradačac, održano je predavanje naziva ,,Organska proizvodnja kao model ekonomskog razvoja ruralnih proizvoda” Predavač je istaknuti stručnjak organske hrane mr. sc. Sead Herceg.

Promocija knjige *Poezija sevdaha* autora prof. dr. Enesa Kujundžića iz Sarajeva, organizovana je 30. 03. 2018. godine. Izdavač ove vrijedne knjige je Udruženje ,,Saray-sevdah” iz Sarajeva. Osim autora, koji je promovisao knjigu, fragmente iz knjige čitala je Azra Kujundžić. Zapise tradicionalne sevdalinke predstavili su kroz pjesmu u interpretaciji članova Udruženja ,,Saray-sevdah” iz Sarajeva, koji su se te večeri predstavili: Refija Muslić, interpretator sevdalinke, Avdo Lemeš, sazlija i Šerif Kapo, harmonika. To druženje upotpunili su domaćini sa ženskim Ansamblom Kulturno-umjetničkog društva Gradačac i čuvenim sevdalijom Džavidom Pamukovićem, koji na poseban i nadahnut način iznjedri svaku sevdalinku te je glasovnom ljepotom izmiluje i pritom s lahkoćom donese do uha svakog slušaoca. Uz pozdravne i riječi dobrodošlice ovo nezaboravno veće moderirala je predsjednica Nadira Pamuković.

Tradicionalno predramazansko sijelo, koje održavamo svake godine u saradnji sa Medžlisom Islamske zajednice Gradačac, upriličili smo 11. 05. 2018. godine uz bogat kulturno-muzički program. O značaju nastupajućeg i najodabranijeg mjeseca u godini govorio je uvaženi imam džamije Husejnije mr. Nusret Kujraković s prigodnim vjerskim programom uz učenje ilahija. Ove godine, osim članica ženskog Ansambla ,,KUD Gradačac”, dolazak najodabranijeg mjeseca u godini, tj. mjeseca Ramazana uljepšali smo posjetiocima i sa pozorišnom predstavom ,,Nana Fata Orlović”, poznate bosansko-hercegovačke glumice Hasije Borić iz Sarajeva. Ovo veče kao i prethodne je uredila i moderirala predsjednica Nadira Pamuković.

U okviru književne manifestacije ,,Kikićevi susreti” u prostorijama BZK ,,Preporod”, 18. 05. 2018. godine, zvanično je otvorena izložba akademskog slikara Zorana Dragičevića iz Zenice, koji inače živi i radi u Brčko Distriktu, s nazivom ,,Od Zeničkog Vranduka do hercehovačkog kamena”. Uvaženi slikar ovu izložbu postavio je na dan tradicionalnog održavanja predramazanskog sijela, sa namjerom da posjetiocima uljepša dolazak nastupajućeg mjeseca Ramazana. Izložbu je moderirala predsjednica te nakon predstavljanja umjetnikovog rada na kraju se publici predstavio i umjetnik Zoran Dragičević. Izložba je ostala otvorena tokom trajanja Kikićevih susreta i mjeseca Ramazana.

Osim navedene izložbe, u sklopu Kikićevih susreta dana 24. 05. 2018. godine održano je predavanje naziva ,,Lektira u biblioteci Bosanske dopunske škole u dijaspori”. Predavač je bio prof. dr. Enes Kujundžić iz Sarajeva.

BZK „Preporod" u saradnji sa Medžlisom islamske zajednice Gradačac, doček Ramazanskog bajrama, obilježili smo tradicionalnim šahovskim turnirom u kome su učestvovali članovi šahovske sekcije. Turnir su igrali po Bergerovom sistemu – pet minuta po igraču. Sudija bajramskog turnira bio je Nihad Sušić, a prvi potez odigrao je gostujući igrač Šefik Selimović. Učesnicima bajramskog turnira obezbijeđene su i skromne novčane nagrade.

U okviru sajamske manifestacije „Sajma šljive", BZK „Preporod" pod pokroviteljstvom Općine Gradačac, organizovao je, 24. 08. 2018. godine, otvaranje likovne izložbe visočkih umjetnika s nazivom „Visočki likovni susreti u Gradačcu". Na ovoj izložbi, koja je bila otvorena mjesec, predstavili su članovi „UG Likum 76" iz Visokog. Na izložbi su učestvovali slikari: Mehmed Klepo, Nihada Oruč, Mensud Bečar, Siniša Pavlović, Mirza Smajlović, Džemal Silajdžić, Alija Šahinović, Edhem Gazdić i Mensur Velašević. Predsjednica Nadira Pamuković uredila je i moderirala ovu izložbu.

BZK „Preporod", 30. 11. 2018. godine sa početkom u 18 sati, održala je VII Izvještajno-izbornu skupštinu. Izabrano je radno tijelo Skupštine, nakon čega je aktuelna predsjednica za mandatni period podnijela Skupštini izvještaj o radu, kao i aktuelna predsjednica Nadzornog odbora izvještaj za finansije. Po usvajanju oba izvještaja, pristupilo se glasanju. Nakon prebrojenih glasova, verifikaciona Komisija je utvrdila da je za novu predsjednicu ponovo izabrana Nadira Pamuković. Otvaranje Izvještajno-izborne skupštine, kao i prilikom glasanja, muzički je uljepšao profesor klavira Zlatko Duraković sa učenicima paralelne muzičke OŠ „Safvet beg Bašagić" Gradačac.

„Gradačačke razgovore" o Aliji Isakoviću, Enesu Durakoviću i Muhamedu Begi Gradaščeviću održali smo 14. 12. 2018. godine. Učestvovali su prof. dr. Husnija Kamberović iz Sarajeva i pisac Vahid Klopić iz Gradačca. Zbog snježnog nevremena razgovorima nisu mogli prisustvovati prof. dr. Amira Turbić Hadžagić i prof. dr. Mirsad Kunić iz Tuzle. Ovi razgovori prvenstveno su bili posvećeni sjećanju na uvaženog počasnog predsjednika rahmetli Muhameda Begu Gradaščevića, koji je preselio na Ahiret 6. 10. 2018. u 83. godini života.

U prostorijama "Preporoda" ženski Ansambl „KUD Gradačac" predstavio se, 21. 12. 2018., sa horskim pjevanjem naziva „Gradačac u kulturi horskog pjevanja". U goste su pozvali hor Udruženja žene Gradačca, kako bi se zajednički predstavili publici s kulturom horskog pjevanja u Gradačcu.

U okviru projekta „Lokum", koji je podržala i jednim dijelom sufinansirala Općina Gradačac, a rađen je pod okrijem Regionalnog programa lokalne demokratije na Zapadnom Balkanu (ReLOaD), finansiran od Evropske unije, čiju inplementaciju provodi UNDP, održavaju se radionice subotom po dva sata iz dekupaža, gitare i horskog pjevanja. U januaru počinje škola duboreza, februaru škola folklora a u martu škola crtanja. Projekt „Lokum" završava se u zadnjoj sedmici aprila 2019. godine likovnom kolonijom naziva „Stari grad i njegove kulturno-historijske znamenitosti".

Naše društvo je objavilo knjigu Isme Kamberović: "Bošnjački nekrolog (2005-2017)" o umrlim značajnim Bošnjacima.

Predsjednica
Nadira Pamuković

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Kladanj

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Općinsko društvo Kladanj je dobrovoljna građanska asocijacija vođena entuzijazmom pregalaca na polju kulture, umjetnosti, tradicije, književnosti. Sama činjenica da je djelovanje "Preporoda" u Kladnju od obnoviteljske Skupštine 1996. godine do danas bio ozbiljan, nesebičan, požrtvovan i osmišljen hod ka razvijanju njegovih neupitnih vrijednosti dovoljno govori o opravdanosti njegovog postojanja. Društvo je po potrebi održavalo sjednice u skladu sa Statutom i programskim ciljevima Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", učestvovalo u radu ZOD TK-a, radu Matičnog odbora, sarađivalo s udruženjima, organizacijama i ustanovama, okupljalo stvaraoce iz raznih sfera umjetnosti, najveće bošnjačke intelektualce, autore iz različitih područja umjetnosti i književnosti.

Zahvaljujući ozbiljnosti, nesebičnom radu i požrtvovanosti ljudi okupljenih oko promovisanja i unapređenja programskih načela "Preporoda", Društvo u Kladnju iz godine u godinu potvrđuje opravdanost svog postojanja. "Preporod" je u svakoj prilici na najprimjereniji način predstavljao svoj rad, Općinu Kladanj, Bosnu i Hercegovinu, njenu tradiciju, kulturu i kulturnu baštinu.

Nastavljajući svoju programsku zadaću očuvanja i razvijanja bošnjačke kulture u ovom izvještajnom periodu, Društvo je nastavilo s realizacijom predviđenih programskih zadataka.

Program rada i projekti kojima smo aplicirali na javne pozive, odnosno njhova realizacija umnogome su odredili unutrašnju dinamiku naših redovnih aktivnosti.

Januar

− 24. 01. 2018., učešće članova folklorne grupe "Preporoda " u emisiji ZMBT na TV Hayat.

Februar

− 02. 02. 2018., učešće na svečanoj akademiji upriličenoj u povodu obilježavanja 25. godišnjice osnivanja Prve Muslimanske Podrinjske brdske brigade. Prateći naše važne godišnjice, obilježavanje značajnih datuma, događaja i ličnosti, učestvovali smo na svečanoj akademiji 02. februara upriličenoj u obilježavanju, godišnjice osnivanja Prve Muslimanske Podrinjske brdske brigade, koja je zajedno s Kladanjskom 121. Brdskom brigadom u odbrani naših prostora dala častan i nemjerljiv doprinos. "Preporod,, tradicionalno, godinama daje svoj dopronos učešćem u Svečanoj akademiji, času sjećanja na dane rađanja čuda bosanskog otpora.

− 04. 02. 2018., učešće u emisiji TV Hayat "Super recepti", pripremanje tradicionalnih bosanskih jela (u emisiji učestvovale Nevzeta Rustemović i Sonja Prvulović).

− 06. 02. 2018., pripremanje prigodnog programa i svečani doček gostiju iz Danske (Vezuv Bašić, Rene i Majbrit Hirgvasten).

− 07. 02. 2018., učešće u realizaciji projekta "Šta nas spaja a šta razdvaja", koji je implementirala Javna biblioteka Kladanj u okviru projekta lokalne inicijative Pro-budućnost projekta Kladanj-Vareš.

− 21. 02. 2018., obilježavanje Dana maternjeg jezika, emisija na Radio Kladanj.

− 26. 02. 2018., u nastojanjima da vratimo izgubljenu ljepotu i očuvamo tradicionalne bosanske običaje i adete i jela s bosanske sofre, organizovana je 3. manifestacija pripremanja ćetenije naziva "Raspi nam se, raspi, šećer ćetenijo", uz sevdalinku, kolo i druženje članica BZK "Preporod„ Kladanj.

− 28. 02. 2018., učešće u svečanom obilježavanju Dana nezavisnosti BiH.

April

− 05. 04. 2018., u saradnji s Javnom bibliotekom u Kladnju organizovana je promocija knjige "Ikari bosanskohercegovačkog neba" dr. sc. Izudina Šarića.

− 07. 04. 2018., učešće na promociji knjige Sulejmana Kupusovića u Narodnom pozorištu u Sarajevu.

− 18. 04. 2018., učešće na Sajmu knjige u Sarajevu u ulozi promotora knjige autora Vezuva Bašića "Ne prestaje boljeti".

− 24. 04. 2018., učešće u emisiji TV Hayat, Ramazanski program "Pred iftar", gost emisije predsjednica Nevzeta Rustemović.

Maj

− 08. 05. 2018., učešće u obilježavanju Dana općine Kladanj sa sljedećim sadržajima:

− pripremanje svečane akademije,

− promocija bosanske kuhinje u organizaciji BZK "Preporod„ Kladanj, projekt podržan od strane JP BH Pošte uz učešće svih mjesnih zajednica, Crveni križ, JP "Karaula" Kladanj.

− 09. 05. 2018., podrška projektu "3. Susreti zavičajnih stvaralaca" JU Biblioteka Kladanj. Susreti su posvećeni istaknutom Kladnjaku prof. dr. Sakibu Softiću, predstavljanju njegovog naučno-istraživačkog rada i djela uz osvrt na temu: "Stanovništvo Kladnja od srednjeg vijeka pa do današnjih dana".

− 09. 5. 2018., proglašenje najboljih radova sa konkursa JU "Javna biblioteka" Kladanj o temi "Zavičaju želim da ti kažem". Prvonagrađenim Zerini Bajić i Fatimi Halilović uručene su nagrade.

− 09. 05. 2018., izložba slika sa "Likovne kolonije".

− 10. 05. 2018., održana je predstava "Ay Carmela".

− 11. 05. 2018., u saradnji Medžlisa Islamske zajednice i BZK "Preporod " Kladanj a pod pokroviteljstvom Općine Kladanj održan je svečani koncert članova udruženja sevdalija "Saraj sevdah " iz Sarajeva.

Promocija knjige "Poezija sevdaha" autora dr. Enesa Kujundžića

Na koncertu suučestvovale i članice ženskog ansambla "Kladanjke" i članovi hora Medžlisa IZ Kladanj.

− 23. 05. 2018., podrška manifestacijama "Mala matura", "Velika matura" i "Koncert muzičke škole" (tehnička podrška).

− 26. 05. 2018., učešće predsjednice Nevzete Rustemović u ulozi promotora na promociji knjige "Odjeci koraka" autorice Ifete Hrnjić u Sarajevu.

− 27. 05. 2018., pripremanje prigodnog programa za "Šehidsku dovu" na Stanovima. (U programu učestvovali naši članovi Dženeta Kovačević, Amra Omerović i Muhamed Gagulić).

Juni

− 15. 06. 2018., gostovanje članova ansambla BZK "Preporod" na TV Hayat u bajramskom programu.

Juli

Od 13. do 15.07. 2018. godine, "Pogled ispunjen ljepotom" 5. Likovna kolonija, uz učešće 15 umjetnika iz BiH i Regiona. Tokom trodnevnog trajanja kolonije umjetnici su stvarali djela očarani raskošnom ljepotom ambijenta, ispod planine Konjuh. Projekt je podržan od Fondacije "Mozaik" i Federalnog ministarstva kulture i sporta.

− 27. 07. 2018., promocija knjige "Čuvarkuća" autora Tarika Đođića, promotori Abdulah Sidran, Goran Milić, Ademir Kenović i Adnan Rondić, u muzičkom dijelu programa učestvovali Rasim Avdibegović i Osman Hrnjić.

August

Od 09. do 11. 08. 2018., učešće u manifestaciji Dani dijaspore "Kladanj otvoreni grad"

Izložba umjetničkih slika s "5. Likovne kolonije Kladanj 2018" i slika u tehnici kaligrafija autora Elvisa Hajdarevića.

Ppromocija knjige Hasnije Avdović-Zeković *Kažu vrijeme liječi sve*.

Likovna radionica Dom kulture, edukacija o ebru tehnici (slikanje na vodi) u saradnji sa umjetnikom Elvisom Hajdarevićem, uz učešće djece sa smetnjama u razvoju udruženja "Naše dijete" Kladanj.

− 25. 08. 2018. "XV Smotra folklora Kladanj 2018"

− 19:00 sati svečani defile uz pjesmu i igru;

− 20:00 sati, smotra folklora na kojoj su učestvovali: KUD "Volođa" iz Pljevalja, KUD "Vogošća" Vogošća, Folklorni ansambl "Panonija" Tuzla, KUD "Brčansko kolo" Brčko, KUD "Živinice" Živinice, KUD "Mladost" Kladanj,BZK "Preporod" Kladanj.

Projekt podržan od Federalnog ministarstva kulture i sporta i Ministarstva za kulturu sport i mlade TK.

Septembar

Podrška humanitarnom projektu posjete ugroženim licima iz Kladnja, smještenim u prihvatni centar "DUJE".

Oktobar

− 24. 10. 2018., Kladanjska biblioteka je uz podršku BZK "Preporod " i ove godine dio manifestacije "Vezeni most", mjesto susretanja, međusobnog upoznavanja i druženja kladanjskih osnovaca i dječijih pisaca Regiona (Šimo Ešić, Dušan Pop Đurđev i Zejćir Hasić).

Novembar

− 02. 11. 2018., projektom naziva "Sjećanje na Sulejmana Kupusovića " JU Javna biblioteka u Kladnju, u saradnji sa BZK "Preporod" Kladanj, realizovala je sadržaje posvećene velikom umjetniku, vizionaru, reditelju, rođenom u Kladnju.
− 02. 11. 2018., u Domu Kulture u Kladnju održana je promocija knjige kolumni "Gospodo Bosanci i ostali debelo smo zaostali", kojom smo se podsjetili na velikana Sulejmana Kupusovića, koji je svojim dugogodišnjim i dragocjenim umjetničkim djelovanjem ostavio autentičan i neizbrisiv trag na području pozorišne umjetnosti. U ulozi

promotora bili su: Dževdet Tuzlić, Vlastimir Mijović, Nevzeta Rustemović, Unkas Kupusović i Džana Berkovac, a u muzičkom dijelu programa učestvovala je Samra Đozić.

− 06. 11. 2018., tehnička podrška projektu Otvaranja i uručivanja ključeva korisnicima (Raseljena lica) adaptiranih stambenih jedinica u MZ Starić.

− 4. 11. 2018., gostovanje članova folklorne sekcije BZK "Preporod" Kladanj u emisiji "Muzička nedjelja" TV Hayat, u kojoj su predstavili tradiciju svoga kraja, naše lijepe običaje i narodne igre.

Decembar

− 11. 12. 2018., gostovanje predsjednice Nevzete Rustemović na TV TK, najava predstojećih sadržaja i aktivnosti.

− 12. 12. 2018., nastavak sadržaja predviđenih projektom "Sjećanje na Sulejmana Kupusovića".

U Domu kulture u Kladnju, gostovanje pozorišne predstave Narodnog Pozorišta Sarajevo "Balkanski špijun u Sarajevu" u adaptaciji i režiji Sulejmana Kupusovića. Projekt podržan od Federalnog ministarstva kulture i sporta i Fondacije za bibliotečku djelatnost Sarajevo.

− 26. 12. 2018., učešće i podrška humanitarnom projektu podjele paketića djeci s posebnim potrebama udruženja "Naše dijete" iz Kladnja.

− 26. 12. 2018., učešće u organizaciji "Sedmih susreta privrednika Općine Kladanj", u hotelu "Bosna" u organizaciji Općine Kladanj održano tradicionalno druženje privrednika kome su prisustvovali predstavnici Vlade Tuzlanskog kantona, predvođeni premijerom Jakubom Suljkanovićem. Na druženju su sumirani rezultati poslovanja privrede u 2018. godini i predstavljeni planovi u vezi s realizacijom infrastrukturnih projekata u 2019. godini.

− 11. 10. 2018., održana je Izvještajno-izborna skupština BZK "Preporod" Kladanj na kojoj su jednoglasno usvojeni Izvještaj o radu za protekle četiri godine, izvještaj o finansijskom poslovanju i okvirni program rada za naredni period, kao i izbor predsjednika (ponovo izabrana Nevzeta Rustemović), članovi Nadzornog odbora, Suda časti i drugih odbora. Redovno smo, po pozivu prisustvovali sjednicama u Matičnom odboru u Sarajevu i Zajednici općinskih društava Tuzlanskog kantona. Svi izvještaji su redovno upućivani Matičnom odboru u Sarajevu, Zajednici općinskih društava Tuzlanskog kantona, Općini Kladanj te nadležnim službama.

Posebno je važno istaći da smo i u ovoj godini s Općinom Kladanj ostvarili posebno dobru saradnju i razvili duh zajedništva i međusobne podrške na zajedničkim projektima.

Zahvalnost za praćenje svih naših aktivnosti dugujemo Općini Kladanj i svima koji su pratili naš rad, pružili nam podršku i time dali svoj doprinos da "Preporod" načini kvalitetan iskorak u svom radu. Napominjemo da smo imali dobru saradnju sa elektronskim i printanim medijima kao i da smo više puta gostovali na bosanskohercegovačkim TV kućama.

Predsjednica
Nevzeta Rustemović

BZK “Preporod” − Općinsko društvo Konjic

BZK ”Preporod” Konjic od obnove ovog društva iz godine u godinu ostvaruje sve veće rezultate kako na našim prostorima, tako i van Bosne i Hercegovine, te okuplja veliki broj mladih ljudi koji na jedan veoma kvalitetan način prezentuju kulturu i tradiciju Bosne i Hercegovine, između ostalog, kroz oganizaciju promocija knjiga, te izložbi likovnih i umjetničkih radova. BZK “Preporod” Konjic dobitnik je općinskog priznanja Povelje sa zlatnim grbom Općine Konjic. Organizacija Međunarodnog festivala “Konjička sehara” naš je najznačajniji projekt, koji iz godine u godinu ostvaruje sve bolje rezultate. Posebno želimo izdvojiti da smo u saradnji sa “Tikom” uspjeli napraviti prostorije gdje bismo mogli izvršavati svoje aktivnosti na još bolji i efikasniji način.

BZK ”Preporod” Općinski odbor Konjic u 2018. godini proveo je brojne aktivnosti i organizovao niz različitih sadržaja, čiji je cilj promocija kulturnih vrijednosti Bošnjaka i očuvanje baštine. Svakako treba naglasiti da su u toku godine značajne aktivnosti ispoljene kroz sve strukture “Preporoda” Konjic na različitim kulturno-historijskim manifestacijama, na više lokacija i povodom značajnih datuma kako za BiH i njene građane, tako i za grad Konjic.

Godinu 2018. obilježilo je višednevno gostovanje KUD-a “Preporod” Konjic u Republici Turskoj, čiji su članovi nastupili u gradu Kastamonu, koji je proglašen gradom kulture za 2018., gdje su na dostojan način predstavljali Bosnu i Hercegovinu i njenu bogatu tradiciju.

Aktivnosti BZK ”Preporod” Konjic u 2018. bile su usmjerene na saradnju sa obrazovnim ustanovama, gdje pokušavamo mlade generacije Bošnjaka usmjeriti na razmišljanje i aktivnosti u pravcu pravilnog odnosa prema vrijednostima našeg društva i neophodnosti čuvanja tradicije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.

Od brojnih aktivnosti, između ostalog, izdvajamo promociju knjige ”Mislilac i državnik” autora prof. dr. Selme Cikotića, koju smo upriličili povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, promotori su bili general Fikret Muslimović, prof. Mustafa ef. Spahić, prof. Zijad ef. Ljeljaković. Moderator je bio gosp. Armin Omerović.

Osim navedenog, upriličena je i promocija knjige Autora Emira Bektića *Kad osvaneš sam* s promotorom Hajrudinom Mešićem, profesorom historije i geografije u Gazi Husrev-begovoj medresi, moderator je bio gosp. Irfan Jusufović, uz performans “Majka Srebrenice” teatarske sekcije osnovne škole ”Drežnica” Mostar.

Posebne aktivnosti provedene su s ciljem što kvalitetnijeg organizovanja tradicionalnog Međunarodnog festivala folklornog stvaralaštva “Konjička sehara”, što je centralna aktivnost BZK “ Preporod “Konjic , na što smo posebno ponosni.

Ove godine upriličena je 18. po redu “Konjička sehara” u kojoj je učestvovalo 30 KUD-ova iz: Turske, Crne Gore, Makedonije, Kipra, Ukrajine i BiH, odnosno gotovo 1500 učesnika koji su bili u Konjicu i do 8 dana, dovoljno svjedoči o tome koliko je ovaj projekt zahtjevan i organizacijski i finansijski.

Povodom 25. novembra, Dana državnosti BiH, održano je više aktivnosti kojima je BZK ”Preporod” Konjic bio organizator. Održana je promocija knjige u srednjoj školi

u Konjicu prof. dr. Faruka Taslidže s nazivom "Bosanski ejalet u doba Bečkog rata", gdje su promotori bili prof. dr. Almir Marić, prof. dr. Adis Zilić, a moderator programa bio je Amer Ćukas.

U 2018. nastavljena je uspješna dugogodišnja saradnja s Centrom za kulturu Narodnog univerziteta Konjic, gdje smo bili su organizatori u projektu "Dani knjige".

Također smo bili i organizatori promocije knjige Konjičanina Ekrema Macića *Crna rupa bijeli dim,* u saradnji s Narodnim univerzitetom.

Kraj 2018. obilježen je pripremama za aktivniji rad na terenu s najmlađim članovima BZK "Preporod", kako bi im se omogućio lakši pristup probama KUD-a i uključio veći broj djece i mladih, koji su spremni edukovati se na pravilan način o njihovoj bogatoj tradiciji. Ono čime se posebno ponosimo kada je riječ o 2018. jeste aktivan rad velikog broja mladih ljudi, koji daju nesebičan doprinos organizovanju svih aktivnosti BZK "Preporod". I u izvještajnoj godini smo proglasili najaktivnije članove, te ih nagradili. Uspješna saradnja s brojnim ustanovama institucijama kako u Konjicu, tako i u HNK i F BiH nastavljena je i u ovoj godini, a koliko Općina Konjic podržava rad BZK "Preporod", između ostalog, svjedoči i činjenica da svake godine stipendira jednog od naših vrijednih studenata.

Predsjednik
Adem Hadžiajlija

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Mostar

Seminar tradicionalnih igara i pjesama Bošnjaka Hercegovine

BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar organizovao je Seminar tradicionalnih igara i pjesama Bošnjaka Hercegovine. Seminar se održao 20. 01. i 21. 01. 2018. godine u prostorijama Studentskog hotela Mostar. Predavači na seminaru su bili: Vehid Vedo Polovina, folklorist, te Armin Husović, korepetitor. Obrađene teme su: Igre bošnjačkog stanovništva Istočne Hercegovine (Bileća, Gacko, Trebinje i Stolac) i Igre iz okolice Mostara.

Video-konkurs povodom Dana nezavisnosti BiH

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Gradsko društvo Mostar i Unija studenata Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, raspisali su konkurs za izradu videoklipa u trajanju od maksimalno 90 sekundi o temi "Zašto volim moju domovinu?" Na konkurs su se mogli prijaviti studenti Univerziteta "Džemal Bijedić" i srednjoškolci s područja Grada Mostara i HNK-a, a ocjenjivanje radova je izvršila komisija imenovana od BZK "Preporod" i Unije studenata. Nagrade su bile novčane od po 150 KM i to za prvo mjesto, po jedan student Univerziteta i učenik srednje škole. Vedad Begluk učenik II3 razreda Druge gimnazije Mostar je pobjednik video-konkursa u kategoriji učenika srednjih škola, a student Ekonomskog fakulteta Hamdo Karaga pobjednik u kategoriji studenata Univerziteta "Džemal Bijedić".

Promocija dokumentarnog filma ‘Bošnjaci – Genocid u kontinuitetu”

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture “Preporod” Gradsko društvo Mostar, 16. 03. 2018. godine, u Narodnom pozorištu Mostar je upriličena promocija filma “Bošnjaci – Genocid u kontinuitetu”, autora Avde Huseinovića u produkciji BANA – Bošnjačko-američke nacionalne asocijacije. Riječ je o vrlo značajnom filmu u kojem su sabrane priče o višestoljetnom genocidu nad Bošnjacima cijele Bosne i Hercegovine, Sandžaka i drugih država Balkana. Između ostalog, film “Bošnjaci – genocid u kontinuitetu” svjedoči o genocidu nad Bošnjacima i drugim muslimanima od područja Like, Dalmacije i Banije preko Herceg Novog, Cetinja, Sjenice, Kolašina, Užica, Šapca, Nikšića, Plava i Gusinja, Šahovića, Limske doline, Bihora, istočne Hercegovine, Podrinja, do posljednje agresije i genocida u BiH u periodu 1992-1995, navodi se u saopćenju.

Promocija knjige ‘Leksikon znamenitih Bošnjaka’

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture “Preporod” Gradsko društvo Mostar, dana 30. 03. 2018. godine u Studentskom hotelu Mostar, upriličena je promocija knjige *Leksikon znamenitih Bošnjaka*, autora dr. Nazifa Veledara. Promotori su bili Seid ef. Smajkić, muftija u penziji, prof. dr. Fehim Nametak i mr. Haris Omerika, predsjednik BZK “Preporod” Mostar. Riječ je o leksikonu u kojem se nalaze biografije više od 1300 znamenitih Bošnjaka.

Naučni skup ‘Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju’

U Centru za kulturu grada Mostara dana 14. 05. 2018. godine je održan Naučni skup o temi “Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju” u organizaciji Mostarskog muftijstva i BZK “Preporod” Gradsko društvo Mostar. Okvir naučnog skupa jeste historija Bošnjaka u Hercegovini, višestoljetni duhovni život Bošnjaka Hercegovine – tradicija blagajskog dovišta, značajne ličnosti Bošnjaka Hercegovine, demografska kretanja Bošnjaka Hercegovine, bošnjačka književnost u Hercegovini, bosanski jezik u Hercegovini, institucije Bošnjaka na prostoru Hercegovine, političko organizovanje Bošnjaka Hercegovine kroz historiju, školstvo Bošnjaka Hercegovine kroz historiju, migracije Bošnjaka Hercegovine, kultura i umjetnost Bošnjaka Hercegovine i etnologija (nošnja, kultura življenja). Učesnici su bili profesori sa univerziteta iz Sarajeva, Mostara, Tuzle i Zagreba.

Ramazanski koncert

Ramazanski koncert u organizaciji Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Medžlisa Islamske zajednice Mostar, Bošnjačke zajednice kulture “Preporod” Gradskog društva Mostar i Info-servisa za mlade Mostar održan je 13. 06. 2018. na Platou ispred Narodnog pozorišta Mostar. U programu su učestvovali horovi osnovnih škola OŠ ‘Mustafa Ejubović – Šejh Jujo’, OŠ ‘Mujaga Komadina’, Četvrte osnovne škole, Šeste osnovne škole, OŠ Zalik, OŠ Bijelo Polje, OŠ Blagaj, OŠ Gnojnice, OŠ Gubavica, OŠ Vrapčići, OŠ Drežnica i Centra ‘Los Rosales’.

Stipendije za studente prve godine Odsjeka za historiju (studijski program historija i međunarodni odnosi) i Odsjeka za bosanski jezik i književnost

U prostorijama Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Gradsko društvo Mostar potpisani su ugovori o stipendiranju studenata u vrijednosti godišnje školarine za akademsku 2018/19. godinu na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Predsjednik BZK "Preporod" mr. Haris Omerika ugovore je potpisao sa tri studenta Odsjeka za historiju, Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" i to: Alma Memić, Muhamed Mezit i Mirel Oruč. Potpisivanju ugovora prisustvovali su i profesori Fakulteta humanističkih nauka, koji su čestitali studentima i uputili riječi podrške, uz zajednička nadanja da će se dodjela stipendija nastaviti i u budućnosti, u što većem broju stipendija.

Monodrama 'Da li sam zaboravljen?'

Monodrama "Da li sam zaboravljen?" autorice Edine Cikotić u organizaciji Info-servisa za mlade Medžlisa IZ-e Mostar, a pod pokroviteljstvom BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar, održana je 10. jula 2018. godine u Studentskom hotelu u Mostaru.

Novogodišnji koncert islamske duhovne muzike

Povodom Nove 1440. hidžretske godine na platou ispred ljetne pozornice Centra za kulturu Mostar organizovan je koncert duhovne muzike. Koncert su organizirali BZK "Preporod" Gradsko društvo Mostar, Medžlis Islamske zajednice Mostar i Info servis za mlade. Zapjevali su interpretatori ilahija i kasida hafiz Aziz Alili, Armin Muzaferija, Selma Droce i Ahmed Alili, zatim hor Mostarske kiše, El Kamer, hor Karadžozbegove medrese, Misbah, hor Info servisa Medžlisa IZ-e Mostar uz pratnju orkestra Sawt.

Promocija 12. kola edicije 'Bošnjačka književnost u 100 knjiga' i 'Godišnjaka' za 2017. godinu

Promocija "Godišnjaka" BZK "Preporod" za 2017. godinu, te 12. kola edicije "Bošnjačka književnost u 100 knjiga", upriličena je u subotu, 6. 10. 2018. godine, u Centru za kulturu Grada Mostara, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Gradsko društvo Mostar. Promotori su bili prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Sanjin Kodrić i Hadžem Hajdarević.

Tribina 'Bosna i Hercegovina u monarhističkoj Jugoslaviji'

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Gradsko društvo Mostar, u saradnji s Vijećem Kongresa bošnjačkih intelektualaca Mostar, organizovala je tribinu naziva "Bosna i Hercegovina u monarhističkoj Jugoslaviji", a povodom obilježavanja 25. novembra – Dana državnosti BiH. Tribina je održana u Narodnom pozorištu Mostar. O navedenoj temi su govorili prof. dr. Adnan Jahić, prof. dr. Senaid Hadžić, te prof. dr. Adnan Velagić.

Predsjednik
Haris Omerika

BZK “Preporod”− Općinsko društvo Novi Travnik

U 2018. godini smo imali sljedeće aktivnosti:

− 18. 04. 2018., održana Izborna skupština Društva na kojoj je izabrano novo rukovodstvo. Izabran je novi predsjednik Hamid Migalo.

− 07. 06. 2018., povodom Dana općine Novi Travnik za učenike osnovnih škola i srednje škole Novi Travnik organizovan foto safari do nekropole stećaka Maculje s obilaskom susjednih nekropola Bistro, Opara i Zagrlje.

− 09. 06. 2018., povodom Dana općine Novi Travnik organizovana izložba fotografija Mirsada Mujanovića „Novi Travnik u vremenu”.

Od 10. do 14.08. 2018., u Domu kulture u Novom Travniku, u saradnji sa općinom Novi Travnik i Ministarstvom civilnih poslova BiH, organizovana izložba „Stećci-svjetsko blago”.

U novembru 2018. sredstvima Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta SBK Travnik pripremljeni i štampani monografija, brošura, plakat i letak o nekropoli stećaka Maculje.

Predsjednik
Hamid Migalo

BZK “Preporod” − Općinsko društvo Orašje

U sklopu “Preporoda” u Orašju djeluje tamburaški sastav “Budućnost”, čiji se članovi sastaju svakog utorka i pripremaju za nastupe.

1. 3. − Početkom godine učestvovali su na obilježavanju Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine u Odžaku.

1. 5. − Svake godine naši tamburaši svojom svirkom bude građane Orašja za prvomajski uranak.

17.6. − Povodom Kurbanskog-bajrama, učestvovali su na akademiji “Nek mirišu avlije” u Odžaku, koju je organizirao odžački “Preporod”, sa kojima imamo dobru saradnju.

18. 6. – Organizirali smo Bajramsku akademiju u Orašju.

23. 10. − Učestvovali su u proslavi Dana penzionera.

Učestvovali su na Festivalu tamburaških orkestara u Brčkom.

Nadamo se da ćemo u narednim godinama proširiti “Preporodove” aktivnosti na promocije, tribine i druge djelatnost koje su vezane za bošnjačku kulturu.

Predsjednik
Mehmed Memišević

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Srebrenik

Rad Općinskog društva BZK "Preporod" Srebrenik odvijao se u uslovima u kojima se nastavlja nezainteresiranost lokalne zajednice, ovdje se, prije svega, misli na Općinu Srebrenik, za uključivanje ovog društva u budžet radi finansiranja rada na godišnjem nivou. S obzirom na to da izostaje finansijska podrška spomenute institucije ovo društvo je svoj rad finansiralo iz sredstava koji se odobravaju po osnovu javnih poziva nadležnih institucija u TK, FBiH i BiH. Kada je u pitanju finansiranje sredstava iz spomenutih izvora, pogotovo nadležnih ministarstava u FBiH i BiH, moramo reći da projektni prijedlozi koje šalju općinska društva često ne zadovoljavaju kriterije tamošnjih komisija iz raznih razloga, tako da i u tom segmentu ne možemo biti potpuno zadovoljni uz konstataciju da ona može biti i subjektivna, a glasi: "Kulturne institucije u BiH, uključujući i "Preporod", nemaju odgovarajuću podršku nadležnih institucija u društvu, pa čak i onih institucija u kojima Bošnjaci odlučuju o dodjeli finansijskih sredstava". Osim ovih činjenica, treba spomenuti i nezainteresiranost građana za rad udruženja, pa i samih članova udruženja za posjetu manifestacijama i događajima koje organizuje društvo u lokalnoj zajednici. Na osnovu svega iznesenog, u opštoj apatiji koja je zahvatila naše društvo, Općinsko društvo BZK "Preporod" je zahvaljujući ponajviše angažmanu predsjednika Društva, ipak, u 2018. godini uspješno realizovalo svoje programske aktivnosti.

Mart: Održana redovna izvještajno-izborna skupština društva.

Juni: Učešće članova "Kluba sazlija" u ramazanskom rogramu TVTK (Ahmet Hogić, Razim Slanjankić).

− Prikazivanje dokumentarno muzičkog programa "Saz u sjeveroistočnoj Bosni" u bajramskom programu *RTVTK* (15. 06. 2018.).

− Promocije: 21. 06. 2018. Monografija *Saz u Srebreniku 2008-2018* autora Razima Slanjankića. Promotori su bili Nermin Tursić i Mirza Suljagić.

− Promocija knjige *Put satkan od straha* autorice Anere Kuranović (Tuzla)

− Promocija CD-a *Srebreni zvuci saza* čiji je izdavač "Preporod" Srebrenik. Nastup uz saz: Osman Suljkanović, Ahmet Hogić.

− Učešće u emisiji Pink TV "Priče o sevdahu" koja govori o Srebreniku, saz Razim Slanjankić.

Juli: Promocija monografije *Saz u Srebreniku 2008-2018* i tradicionalne muzike (saz, svirale i bubanj) u javnom snimanju emisije "Volim ovo mjesto" RTV TK na lokaciji Motela Orion (01.07. 2018).

− Osnivanje sekcije za svirale i bubanj.

− 05.07. Komemorativna akademija 1. "Dan sjećanja na genocid u Srebrenici".

− Promocija monografije "Drugi korpus ARBiH", promotori: prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Sead Selimović, mr. Omer Zulić).

August: 19. 08. 2018., održana manifestacija Festival saza i sevdaha FESS, dr. Hašim Muharemović.

Organizator je Klub sazlija.

Oktobar: 21. 10. 2018., u povodu mjeseca knjige Općinsko društvo BZK “Preporod” je raspisalo putem vlastite web stranice nagradni javni konkurs za dostavu književnih radova za autorska djela sa područja BiH koja do sada nisu objavljivana.

Novembar

− Održana vanredna skupština Općinskog društva BZK “Preporod” Srebrenik na kojoj su usvojeni: Novi Statut Društva prilagođen važećem Statutu BZK “Preporod” u BiH; Izabran novi Izvršni odbor od devet (9) članova, jer prethodni nije ispunio svoju zadaću. Usvojena finansijska dokumenta neophodna za rad Društva; Izabran novi zamjenik predsjednika, Mirza Suljagić, jer je prethodni dao ostavku.

− Održana svečana sjednica društva povodom 25. novembra Dana državnosti BiH.

− Okončan Javni konkurs za izbor književnih radova o temi kulturno naslijeđe i tradicija, na osnovu kojeg je komisija odabrala šest najboljih radova koji su dobili skromne novčane nagrade i mogućnost objavljivanja nagrađenih radova na web stranici društva.

Decembar

Osnovan “Promotivni centar” u objektu bivšeg turističkog info pulta u centru grada, kojim upravlja BZK “Preporod” Srebrenik, a čiji je cilj promocija kulture, tradicije, umjetnosti i baštine Srebrenika i BiH. Objekat je reklamno-izložbenog karaktera.

Održano novogodišnje druženje članova izvršnog odbora “Preporod” Srebrenik u prostorijama društva.

Podržavamo u cjelini Zaključke koji su usvojeni na radnoj skupštini BZK “Preporod” u BiH održane dana 20. 12. 2018. u Sarajevu, a naročito koji se odnose na:

Poštivanje Statuta i programskih smjernica BZK “Preporod“; Korištenje identičnog Statuta za sva općinska društva; Formalno-pravno osamostaljenje i registracije općinskih društava radi efikasnijeg i ekonomičnijeg djelovanja; Poboljšanje komunikacije između općinskih društava i Matičnog odbora na osnovu zajedničkih programskih aktivnosti; Snažnije medijsko predstavljanje aktivnosti društva, jer se rijetko u elektronskim medijima mogu naći opširnije informacije o radu “Preporoda”.

Svi akteri u općinskim društvima se moraju maksimalno angažovati na očuvanju tradicije kulturnog djelovanja BZK “Preporod”.

Predsjednik
Razim Slanjankić

BZK “Preporod” − Općinsko društvo Tomislavgrad

Glavna karakteristika prošlogodišnje aktivnosti ovoga društva je da su članovi i kulturni poslenici imali ozbiljnih problema u osiguranju minimalnih finansijskih sredstava za realiziranje programskih sadržaja, ali, zahvaljujući snalažljivosti i upornosti pojedinih članova Izvršnog odbora, vanjskih saradnika te razumijevanju predsjednika prof. dr. Senadina Lavića, prof. dr. Sanjina Kodrića, kao i ministra u Vladi Kantona 10 gosp. Petra Galića, uspjelo se ipak realizirati nekoliko kulturnih događanja. Dakle, upoznava-

nje s aktivnostima ovoga Društva za proteklu godinu jeste, prije svega, transparentnost djelovanja te da iza sebe ima pisani trag.

U godini koja je iza nas realizirane su sljedeće aktivnosti:

− Nakon usvajanja osnovnih podzakonskih dokumenata za rad ovog društva, izdaje se kratko saopćenje za javnost putem medija (lokalnih radio-stanica, listova, štampe i dr.).

− U kontinuitetu ostvarujemo kontakte s uposlenim osobljem u Matičnom odboru, bibliotekom BZK "Preporod", NUB BiH, Bošnjačkim institutom, putem telefona, e-mailom, i dr.

U saradnji s ostalim bošnjačkim institucijama za mlađu populaciju, ali i za odrasle, realizirane su javne tribine iz oblasti kulture, književnosti, religije, privrede i zdravstva.

Tokom godine, a prilikom obilježavanja Ramazanskog i Kurban-bajrama, realizirane su i akcije naziva "Knjiga jedna, zlata vrijedna" te "Knjiga je fora − čitati se mora". Ovim akcijama obogatili smo knjižni fond biblioteke sa 600 naslova, što stručne, vjerske, beletristike i druge literature. Također, s ostalim bošnjačkim institucijama su organizirani zajednički iftari te bajramska sijela za omladinu.

− Tokom ljetnog raspusta organizirani su malonogometni turniri za mlade MZ-a u kojim žive Bošnjaci.

− Kao i svake godine, tako i prošle u gostima su nam bili predstavnici NUB-BiH-e, gosp. Ismet Ovčina sa svojim saradnicima.

− Za najugroženiju kategoriju stanovništva uz saradnju Direkcije za robne rezerve Kantona 10 i Sarajevskog kantona, ovi aktivisti su podijelili određenu količinu porodičnih paketa po MZ gdje žive Bošnjaci.

− Dali smo svoj doprinos u adaptaciji i renoviranju prostorija za rad bošnjačkim organizacijama s prostora Općine Tomislavgrad.

Aktivisti ovog društva su zajedno sa predstavnicima ogranka Matice hrvatske u Tomislavgradu realizirali promociju knjiga Duvnjaka Saliha Isaka *Duvanjske priče* i *Laži i prevare.*

− Ponovno smo aktivirali zahtjev za sponzorstvo za izdavanje knjiga koje su i dalje, nažalost, u rukopisu: *Kamena* žena, Priče u dahu smrti i *Ubistvo u cirkusu* (Autor je rahmetli Ibrahim Džanković).

− Zbog nemogućnosti održavanja termina otkazana je promocija knjige našeg Duvnjaka književnika Dževada Karahasana – knjiga eseja *Nedoumice* i knjiga pripovijetki *Iz tame svijeta*. Po dogovoru s autorom ovo ćemo realizirati u 2019. godini, i to prije početka Ramazanskog bajrama.

Aktivno smo se odazvali pozivima drugih kulturnih institucija s ovih područja i šire (Naprimjer: Obilježavanje 1. marta, Dana državnosti BiH u Livnu i dr.).

I na kraju, nastojali smo pojasniti situaciju i rad društva, te ovom prilikom posebnu zahvalu upućujemo svim ljudima dobre volje koji su izrazili spremnost i odlučnost da se pomogne i malim sredstvima, pogotovo rubnim područjima BiH, ne možemo a da se u ime svih kulturnjaka najiskrenije ne zahvalimo i uputimo od srca jedno veliko Hvala.

Predsjednik
Senad Džanković

BZK “Preporod” – Općinsko društvo Travnik

Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Općinsko društvo Travnik je tokom 2018. godine nastavila kontinuirano raditi na promoviranju kulturnog naslijeđa i postignuća bošnjačkoga naroda, nastojeći ih približiti sugrađanima raznim kulturno profiliranim programskim sadržajima. Poticanjem Bošnjaka, ali i drugih naroda na umjetnički izraz i intelektualni rad, travnički “Preporod” nastoji svojim sugrađanima stvoriti priliku da iskažu svoje mogućnosti te im kroz razne programske sadržaje uljepšati svakodnevicu. Opća društvena klima u državi, dodatno usložena dešavanjima u vezi s općim izborima u Bosni i Hercegovini, koji su održani početkom oktobra 2018. godine, skrenula je pažnju na ionako velike probleme izazvane teškim političkim stanjem i općom krizom u zemlji, što je u posljednjem periodu pojačano i masovnim odlaskom mladih ljudi iz naše sredine. U takvoj situaciji još jače su izraženi problemi Bošnjaka kao najbrojnijeg naroda, naročito problemi gubljenja identiteta nastali kao posljedica potpadanja pod utjecaje raznih kvazikulturnih izraza, ali i otuđenja ljudi zaokupljenih vlastitim problemima, koji bježe od stvarnosti i prepuštaju se apatiji ili “glume” sreću u svojim virtualnim prijateljevanjima na društvenim mrežama. Na te i takve probleme već godinama skrećemo pažnju i svojim djelovanjem nastojimo pomoći u njihovom, ako ne prevladavanju, barem u smanjenju, i to sve u skladu s ciljevima zacrtanim Statutom Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”.

Također, kao i prethodnih godina, članovi “Preporoda” su učestvovali u svim društvenim dešavanjima u gradu, čime je nastavljena i produbljena dobra saradnja s drugim udruženjima građana koja djeluju u Travniku, kao i javnim ustanovama, što je rezultiralo i realizacijom određenih projekata. U znak dobre saradnje, “Preporod” je i u toku 2018. godine nesebično ustupao svoje prostorije i svoju opremu drugim udruženjima (Udruženju “Za tebe BiH” i Fotoklubu FOT Travnik). “Preporod” je stalnim praćenjem prilika u gradu i državi uočavao određene nepravilnosti te reagirao, skrećući pažnju odgovornih ljudi na te nepravilnosti. Može se reći da “Preporod”, promovirajući građanski aktivizam, djeluje kao društveno osviješteno i odgovorno udruženje, ali isključivo na zaštiti baštine, tj. u skladu sa svojim Statutom.

U izvještajnom periodu “Preporod” je svoj rad bazirao na realizaciji sadržaja planiranih Programom rada za 2018. godinu, i to kreirajući programe prihvatljive mladim ljudima, srednjoškolskoj i studentskoj omladini. Već tradicionalni konkurs za najbolji literarni rad je i u 2018. godini ponukao srednjoškolsku omladinu na njegovanje lijepe riječi te ih potakao na okupljanje oko “Preporoda”. “Preporod” je ponudio i sadržaje većem broju sugrađana srednje životne dobi koji su, ustvari, i najbrojnija “Preporodova” publika. Kao i u prethodnom periodu, programski sadržaji su pažljivo birani i, što posebno ističemo, planirani na vrijeme i organizirani na veoma visokom nivou. Prisustvo na sve “Preporodove” programe bilo je besplatno svim posjetiteljima.

„Preporod” je u 2018. godini učestvovao u programu povodom obilježavanja Dana Općine Travnik, a manifestacija “Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018.” je nizom programskih sadržaja ponovo doprinijela kvalitetnom javnom životu u Travniku tokom jeseni.

Tokom 2018. godine "Preporod" je nastavio dobru saradnju i sa Islamskom zajednicom te je učestvovao i u obilježavanju 508. dana Ajvatovice, a organiziran je i zajednički iftar za članove Izvršnog odbora "Preporoda".

I u 2018. godini nastavljen je rad na stručnoj obradi knjiga u "Preporodovoj" biblioteci, te je adaptiran kancelarijski prostor koji je zbog slabe izolacije postao neuslovan za rad.

Programske aktivnosti "Preporoda" u 2018. godini:

− 16. marta 2018. godine, u Zavičajnom muzeju Travnik predstavljena je knjiga *Akcenat u standardnom bosanskom jeziku* autorice Elmedine Alić. Uz autoricu o knjizi su govorili promotori: prof. dr. Amela Šehić, mr. Sanja Ledić, i prof. dr. Senahid Halilović. U prepunoj sali Zavičajnog muzeja Travnik na promociji organiziranoj povodom obilježavanja Dana Općine Travnik pridružili su nam se i članovi BZK "Preporod" Dubrovnik koji su se odazvali našem pozivu da prisustvuju ovom "Preporodovom" programu.

− 31. maja 2018. godine, organiziran je iftar za članove "Preporoda".

Ovaj povod je iskorišten za druženje i opušteni razgovor te razmjenu ideja o budućem "Preporodovom" djelovanju.

− 29. juna 2018. godine, na Kamernoj sceni Centra za kulturu Travnik odigrana je monodrama "Rod i dom". Tekst je prema romanu Safeta Sijarića dramatizirao Hasan Džafić, a glumac Irfan Kasumović je veoma dobro primljen kod travničke publike. "Preporod" je ovaj program organizirao u okviru 508. dana Ajvatovice.

U augustu je iz štampe izišao 56. broj časopisa "Divan". U 56. broju časopisa "Divan" na 104 stranice objavljeni su radovi 35 autora, i to 41 tekst, popraćen sa više od 60 odgovarajućih ilustracija.

Od 12. novembra do 13. decembra duž glavne gradske ulice postavljena je izložba fotografija "Travnik – nekada i sada". Izložba je nastala po ideji članova travničkoga "Preporoda", a postavljena je u okviru manifestacije "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018." Izložba je posvećena zaštiti i očuvanju glavne travničke ulice, te su, u tom smislu, na 11 panoa, komparativnom prezentacijom predstavljene stare i nove fotografije istog objekta i istog dijela grada, snimljene pod istim uglom i sa iste pozicije, ali s vremenskom distancom od stotinjak godina. Ovom izložbom "Preporod" je želio podsjetiti na kulturno-historijske vrijednosti glavne travničke ulice, i ponukati javnost, u prvom redu Travničane, da zajednički rade na sprečavanju daljnje devastacije grada Travnika, te pomoći odgovornim osobama u općinskoj upravi da dođu do najboljeg rješenja kada je riječ o zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa.

− 16. novembra, u Zavičajnom muzeju Travnik predstavljena je knjiga Faruka Taslidže "Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)". Učesnici promocije bili su promotori doc. dr. Adis Zilić i dr. Dženan Dautović te autor knjige doc. dr. Faruk Taslidža. Promocija je održana u okviru "Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018.", a posebno je zainteresirala Travničane, budući da je tematika u uskoj vezi s historijom Travnika.

− 19. novembra i 3. decembra, članovi "Preporoda" su posjetili Muzičke radionice za djecu.

„Preporod” u svojim programima rada uvijek posebno mjesto planira za najmlađe sugrađane. Ovog puta članovi “Preporoda” posjetili su Muzičke radionice za djecu koje na Kamernoj sceni Centra za kulturu Travnik vodi Mali orkestar Centra za kulturu, družili su se s učesnicima Radionica, uručili im slatkiše i u druženju s njima proveli lijepe trenutke.

− 28. novembra, na Kamernoj sceni Centra za kulturu Travnik upriličen je program Večer sevdaha, s promocijom knjige “Poezija sevdaha” dr. Enesa Kujundžića.

Okosnicu večeri činilo je predstavljanje sadržaja knjige “Poezija sevdaha” te vokalno i instrumentalno izvođenje sevdalinke, uz moderiranje programa tokom kojeg je teklo kazivanje starinskih bosanskih kratkih priča i dosjetki prožetih humorom. Na kraju je otvoren dijalog između izvođača i posjetilaca.

U programu koji je veoma dobro primljen kod publike učestvovali su Refija Muslić, vokalna interpretatorka sevdalinke, Avdo Lemeš, vokalni interpretator i sazlija, Šerif Kapo, vokalni interpretator i harmonikaš, moderatorica programa i vokalna interpretatorka sevdalinke Azra Kujundžić, te autor knjige dr. Enes Kujundžić.

− 1. decembra, u Zavičajnom muzeju Travnik održana je Umjetnička radionica – lončarstvo. Radionicu je vodio Sead Muslimović koji je učesnicima radionice ponudio nova znanja i vještine, a pružena im je i mogućnost da iskažu svoju kreativnost. Nemali broj učesnika bio je oduševljen stečenim znanjima i upriličenim druženjem. Radionica je održana u okviru “Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018.”.

− 4. decembra, u Velikoj sali Centra za kulturu Travnik održana je projekcija kratkog dokumentarnog filma “Bulera”, autora Ibrahima Osmanagića Kibrija i Edhema Kozara. “Preporod” uvijek nastoji dati prostora i domaćim stvaraocima, a ove godine predstavljen je rad Ibrahima Osmanagića Kibrija i Edhema Kozara, koji, djelujući preko EKT produkcije, stvaraju i publici predstavljaju kratke dokumentarne filmove u kojima obrađuju pojedinačne sudbine ljudi iz lokalne sredine. To su uvijek priče o ljudima koji svojim karakterom, radom i svojom sudbinom utječu na lokalnu zajednicu. Bez namjere davanja kritičkog osvrta ili prosuđivanja o vrijednosti onoga što rade, “Preporod” je želio skrenuti pažnju na stvaralaštvo ovoga dvojca, koji praveći filmske priče o svojim sugrađanima postaju hroničari jednog vremena. U toku večeri, nakon dvadesetominutne retrospektive filmskih ostvarenja iz EKT produkcije, projektovan je film o radu i životnim preokupacijama Travničanina Ahmeta Bentića Bulere.

− 6. decembra, na Kamernoj sceni Centra za kulturu Općine Travnik održana je Javna rasprava “Bosanska država u vidicima osporavanja i branjenja”, uz predstavljanje knjige *O antibosanstvu: Muke života u tuđim predstavama* akademika Rusmira Mahmutćehajića. Najavljivan kao centralni događaj u okviru manifestacije “Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018.”, Javna rasprava “Bosanska država u vidicima osporavanja i branjenja”, uz promociju knjige akademika Rusmira Mahmutćehajića *O antibosanstvu: Muke života u tuđim predstavama*, okupio je eminentna imena kao što su: akademik Rusmir Mahmutćehajić, Rasim Gačanović, Matija Bošnjak, koji je ujedno i moderirao programom, Sonja Biserko, Senadin Lavić, Desmond Maurer i fra Mile Babić.

Riječi izgovorene tokom Javne rasprave probudile su novu nadu u bosanskohercegovačku budućnost građenu na različitostima koje nas oplemenjuju i uvezuju, jer samo tako građena Bosna (p)ostaje država dobrih ljudi. Kompletan tok Javne rasprave dostupan je na:
http://preporodtravnik.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=91&Itemid=1

− 10. decembra, u velikoj sali Općine Travnik obilježena je 100. godišnjica od završetka Prvog svjetskog rata. U programu su učestvovali prof. dr. Zijad Šehić, predavanjem "Bosanskohercegovački vojnici u austrougarskoj vojsci", mr. Senja Mahinić predstavljajući "Dnevnik jednog solunskog ratnika iz Bosne", i dr. Dženan Dautović koji je govorio o temi "Travnik u periodu 1914.–1918.". Program je održan u okviru "Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018.", a posvećen je obilježavanju 100. godišnjice od završetka Prvog svjetskog rata.

− 13. decembra, u prostorijama Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Travnik, proglašenjem nagrađenih radova prispjelih na "Konkurs za najbolji literarni rad" svečano je zatvorena manifestacija "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018." Tema ovogodišnjeg konkursa za najbolji literarni rad bila je "Sve što čujemo je mišljenje, a ne činjenica. Sve što vidimo je perspektiva, a ne istina", a konkurs je raspisan među srednjoškolskom omladinom travničkih srednjih škola koje rade po bosanskom nastavnom planu i programu, čiji su profesori bosanskog jezika pregledali prispjele radove i rangirali ih nezavisnim ocjenjivanjem. I ove godine dodijeljene su nagrade za 1. mjesto (150,00 KM), 2. mjesto (100,00 KM) te dvije nagrade za 3. mjesto (po 50,00 KM) koje su uz diplome uručene autorima. Na svečanom zatvaranju manifestacije "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018." uručene su i zahvalnice kolektivima i pojedincima koji pomažu rad "Preporoda". Uručeno je ukupno 25 zahvalnica. Napominjemo da je nakon svakog programa organizirano druženje s učesnicima i posjetiteljima, što je doprinijelo zbližavanju ljudi te psihičkoj relaksaciji i rasterećenju u ovo teško i deprimirajuće doba.

Poslovni partneri

Ističemo da su "Preporodovi" partneri na provođenju programa umnogome utjecali na njihov kvalitet. Ponovo je ostvarena dobra saradnja s određenim javnim ustanovama i udruženjima građana (Zavičajni muzej Travnik, Centar za kulturu Općine Travnik, travničke srednje škole, Trgovina "Borac" Travnik, Islamska zajednica Travnik, Fotoklub FOT Travnik). Također, treba spomenuti "Preporodove" medijske partnere: web-portale novum.ba, travnik-grad.info, Agencija dan.ba te Federalnu radioteleviziju, Radio TNT, i Kanal 6, gdje je dat odgovarajući prostor za najavu svakog događaja u organizaciji "Preporoda", ali i za izjave učesnika i protagonista tih događaja.

Uz partnere, za dobar kvalitet rada "Preporod" ističemo i razumijevanje općinskih struktura vlasti, i to kroz ustupljeni poslovni prostor u centru Travnika i stalno finansiranje, mada skromnim sredstvima.

Realiziranje svih spomenutih aktivnosti omogućeno je, u prvom redu volonterskim radom članova Izvršnog odbora "Preporoda", a programi u okviru "Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2018." i sredstvima Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona i Općine Travnik, ostvarenim apliciranim projektom. Želimo istaći da će Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Općinsko društvo Travnik i u narednom periodu maksimalno proširivati saradnju s pojedincima, udruženjima, ustanovama i sl., da bi u svoje aktivnosti što dublje "uvukao" i lokalnu zajednicu i nevladin sektor, ali i udruženja sa šireg prostora Srednjobosanskog kantona i države Bosne i Hercegovine.

Procjenjujući realizaciju programskih aktivnosti tokom 2018. godine, mišljenja smo da je Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" i ove godine uspjela, kontinuiranim radom na realizaciji planiranih aktivnosti, organizirajući i realizirajući raznovrsne programe, djelovati na svijest Travničana, ali i gostiju, odnosno animirati publiku, ali i cjelokupnu javnost te pozitivnim porukama skrenuti pažnju na "Preporod" i "Preporodovo" djelovanje. Sve to je postignuto svesrdnim trudom i velikim zalaganjem članova Izvršnog odbora, a to su Amra Čampara-Lolić, predsjednica, Senid Gerin i Taik Ganić, zamjenici predsjednice, Jasmina Hopić, blagajnica, Fatima Maslić, Aida Ramčić-Salkić, Elmedina Alić i Zakir Vareniković, članovi, te Abdulah Vrselj, sekretar, koji, radeći u "Preporodu" bez ikakvih naknada ili ličnih koristi, svojim kompetencijama i stručnošću dugo godina doprinose prepoznatljivom djelovanju ovoga društva.

Spomenut ćemo i značajnu promociju "Preporoda" putem web-portala, te dobru stranu predstavljanja putem interneta, odnosno "Preporodove" internetske stranice, kao i putem društvenih mreža, što je, doduše, kratkoga daha, ali snažno odjekne, te je prenijelo poruku o "Preporodu" i onima koji nisu bili direktni posjetitelji ili su daleko od Travnika i bez mogućnosti da postanu dio "Preporodove" publike.

Predsjednica
Amra Čampara-Lolić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo – Velika Kladuša

BZK "Preporod" Velika Kladuša svoj rad u 2018. godini je bazirao na organizaciji manifestacija po kojima je "Preporod" postao prepoznatljiv kako u Velikoj Kladuši, tako i na Unsko-sanskom kantonu. Još nemamo riješeno finansiranje rada našeg Društva kada je u pitanju Općina Velika Kladuša pa mnoge manifestacije koje organiziramo limitirane su prikupljenim sredstvima od donatora i članova BZK "Preporod" Velika Kladuša. Dok ne riješimo sistemsko finansiranja rada Društva, nismo u mogućnosti ni da riješimo i adekvatan prostor za rad Društva. Nadamo se da ćemo u narednom periodu uspjeti riješiti i taj problem i na taj način unaprijediti rad Društva. Veće i značajnije aktivnosti koje smo planirali u 2018. godini uspjeli smo i realizirati. Jedan od problema

s kojim smo se susreli i ove godine jeste taj što još nije u funkciji Centar za kulturu i obrazovanje "Zuhdija Žalić", koji je u rekonstrukciji, što dodatno usložnjava rad Društva kada su u pitanju organizacije raznih kulturnih manifestacija. Završetkom i puštanjem u rad Centra za kulturu riješili bismo problem mjesta održavanja kulturnih manifestacija, a možda bismo imali i prostor za rad i djelovanje Društva. Svoje kulturne manifestacije održavali smo u prostorima koji smo imali na raspolaganju, a najčešće je to bila Vijećnica i HTK "Stari grad" Velika Kladuša. Planirane aktivnosti uglavnom smo i realizirali.

Februar

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" prvog februarskog dana održana je promocija knjige *Vjera i tradicija u indentitetu Bošnjaka*, velikokladuškog autora prof. dr. Muharema Štulanovića. Promotori knjige u ispunjenoj Općinskoj vijećnici bili su prof. dr. Sulejman Kendić i mr. Ismet Mustedanagić, dok je moderator promocije bila dr. Ilhana Škrgić. Knjiga *Vjera i tradicija u indentitetu Bošnjaka* za dr. Štulanovića predstavlja životno djelo i intelektualni napor bavljenja korelacijskim odnosom između vjere i tradicije u identitetu Bošnjaka.

− 23. februar, Dan općine Velika Kladuša − učešće u programu Svečane akademije.

Mart

− 1. mart, Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine

Bošnjačka zajednice kulture "Preporod" Velika Kladuša u povodu obilježavanja 01. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, organizirala je polaganje cvijeće u haremu Gradske džamije i spomen obilježju u Parku Omladinske radne brigade "7 sekretara SKOJ-a".Tom prilikom proučena je Fatiha, a prigodnim govorom prisutnima se obratio Nijaz Miljković i podsjetio na dan kada je država Bosna i Hercegovina stekla nezavisnost. Upućene su riječi zahvalnosti svima koji su dali svoj doprinos u stvaranju nezavisne i suverene Bosne i Hercegovine.

Izložba slika "Motivi iz Bosne i Hercegovine" autora Hasana Bekanovića.

Zbog vremenskih neprilika nismo organizirali sve predviđene sadržaje koje smo planirali.

Naučni simpozij "Islam i civilizacija" − obilježavanja 11. marta, Svjetskog dana islamske kulture, mira, dijaloga i filma, nismo organizirali zbog nedostatka finansijskih sredstava.

BZK "Preporod" Velika Kladuša i Udruženje Ilmija Velika Kladuša organizirali su promociju knjige *Muhammad Asad tumač Kurana za zapad*, prof. dr. Rifeta Šahinovića. Promotori ove knjige bili su: prof. Mehmed Kudić, prof. Zuhdija Handanović, moderator promocije bio je Adis Džaferović, potpredsjednik BZK "Preporod" Velika Kladuša.

April

U Velikoj Kladuši održana je promocija romana *Šapat sudbine* autorice Hazete Hamzić-Salihović Promotor ovog romana bila je profesorica bosanskog jezika i književnosti Bisenija Mušedinović, koja je ujedno bila i moderator, inače potpredsjednica BZK "Preporod" Velika Kladuša.

U Gradskoj vijećnici u Velikoj Kladuši održana je promocija romana *Izbjeglica* velikokladuškog autora prof. Kasima Mujagića. Promotori su bili: doc. dr. Almira Džanić, Melisa Jašarević, profesorica bosanskog jezika i književnosti, a moderator ove promocije je bila dr. Ilhana Škrgić, članica BZK "Preporod" Velika Kladuša.

Maj

31. maj –Međunarodni dan bijelih traka

Obilježen 31. maj – Međunarodni dan bijelih traka u organizaciji Općinskog društva Bošnjačke zajednice kulture "Preporod". Cilj ove organizacije bio je podsjećanje na zločine koji su u gradu Prijedoru počinjeni nad nesrpskim stanovništvom u proteklom ratu. Prisutnim građanima na lokalitetu kladuške minđuše, odnosno "Meeting Point" obratio se Ismet ef. Mustedanagić, glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Velika Kladuša. Mustedanagić je podsjetio okupljene građane na to kako su se u nedavnoj prošlosti u našoj zemlji dešavali neviđeni zločini, te da se te činjenice ne mogu i ne smiju baciti u zaborav i na njih treba konstantno podsjećati. Na skupu su govorili Sakib Selimović, predsjednik Općinskog društva "Preporod", te Bisenija Mušedinović, prof. bosanskog jezika i književnosti. U obilježavanju Dana bijelih traka učestvovali su učenici i nastavnici: JU OŠ "25. novembar" Velika Kladuša, JU Prva osnovna škole Velika Kladuša, JU "Gimnazija" Velika Kladuša, JU srednja škola "Dr. Husen Džanić" Velika Kladuša, JU "Druga srednja škola" Velika Kladuša, koji su izveli prigodan recital. Ovom činu odazvao se veliki broj građana, učenika i uposlenika osnovnih i srednjih škola. "Preporod" ovom svojom aktivnošću kao i stavljanjem bijele trake oko ruke prisutnih odaje počast svim nastradalima i iskazuje solidarnost sa svim žrtvama kojima se negira pravo na sjećanje. Nakon kraćeg obraćanja glavnog imama svi prisutni su se uputili prema Gradskom parku u kojem je proučena Fatiha pred duše svih nastradalih u Prijedoru.

Juni

Učešće u programu obilježavanja Ramazanskog bajrama.

Oktobar

Obilježavanje mjeseca knjige obilazak gradskih škola.

Pomoć u organizaciji manifestacije u popularizaciji knjige naziva *Volim da čitam*, koju je organizirala JU OŠ "25. novembar" Velika Kladuša.

Novembar

Svečana akademija u povodu obilježavanja Dana državnosti BiH. Učešće u zajedničkom kulturno-umjetničkom programu zajedno sa učenicima i nastavnicima JU OŠ "25. novembar" Velika Kladuša Posjeta delegacije BZK "Preporod" JU OŠ "25. novembr" Velika Kladuša.

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Velika Kladuša i Medžlisa Islamske zajednice Velika Kladuša, u subotu, 24. novembra, u Velikoj Kladuši je promovirana knjiga *Mehmed Džemaludin ef. Čaušević* autora prof. dr. Fikreta Midžića. Upriličena je i izložba koju je priredilo Udruženje "Džemaludin Čaušević" iz Bosanske Krupe. U prisustvu brojnih gostiju, o knjizi su govorili promotori mr. Fikret Kovačević,

mr. Ismet Mustedanagić i mr. Suad Mahmutović, koji su je preporučili kao obavezno štivo generacijama koje dolaze**.** Skupu su obratio predsjednik BZK "Preporod" Velika Kladuša Sakib Selimović, predsjednik skupštine Udruženja "Reis Džemaludin ef. Čaušević" iz Bosanske Krupe, Husnija Avdagić i Nijaz Tatarević, predsjednik Upravnog odbora. Moderator ove manifestacije bila je Zehida Bihorac članica BZK "Preporod" Velika Kladuša.

Decembar

Održavanje redovne Skupštine BZK "Preporod", gdje je podnesen Izvještaj o radu za 2018. godinu i ocjene realiziranih aktivnosti, te Prijedlog programa rada za 2019. godinu.

Predsjednik
Sakib Selimović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Visoko

Aktivnosti BZK "Preporod" Visoko u 2018. godini otpočele su 17. februara promocijom knjige *Batonove priče* autora Saida Štete, a u izdanju KPS "Baton" Zenica. Promocija je održana u prostorijama BZK "Preporod" Visoko. Knjiga govori o 19 pripadnika Armije BiH koji su u ratu teško ranjeni i njima je to ranjavanje promijenilo život. Mnogi su prostorije "Preporoda" napustili sa suzama u očima, svi puni emocija, ali ponosni što je Bosna imala i što ima takve gazije.

U srijedu, 22. februara, u prostorijama BZK "Preporod" Visoko održano je Veče sevdaha, u saradnji sa Udruženjem sevdalija "Saray sevdah" iz Sarajeva. Gosti su imali priliku da slušaju odabrane stare sevdalinke, a u sklopu programa održana je i promocija knjige "Poezija sevdaha" autora dr. Enesa Kujundžića. Bio je ovo jedan od kulturnih događaja koji je oduševio goste i dao im priliku da uživaju uz sevdalinke.

− 28. februara, u Kulturnom centru "Altindag" u organizaciji BKZ "Preporod" Visoko i Općine Visoko, a povodom 1. marta, Dana nezavisnosti BiH, održana je promocija knjige *Leksikon znamenitih Bošnjaka* autora dr. Nazifa Veledara. Promociju knjige uljepšao je i orkestar mladih umjetnika BZK "Preporod" Visoko. Promotori su bili prof. dr. Fahira Fejzić, prof. Džemal Salihspahić i Mersed Šahinović, predsjednik BZK "Preporod" Visoko.

U prepunoj sali Kina Visoko 6. aprila odigrana je pozorišna predstava "Nanin softa", a u izvedbi Dramske sekcije Gazi Husrev-begove medrese Sarajevo. BZK "Preporod" Visoko organizovao je predstavu u saradnji sa Aktivom vjeroučitelja Medžlisa IZ Gračanica i Visoko, a uz veliku pomoć JU Centar za kulturu i informisanje Visoko.

U Visokom i Ilijašu je, od 20. do 25. jula 2018. godine, održan Međunarodni festival muzike i folklora u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Općinsko društvo Visoko, a u saradnji sa Evrpskom asocijacijom festivala folklora (EAFF). Ovo

udruženje je zvanični partner UNESCO-a. Festival je realizovan uz podršku i veliku pomoć Općina Visoko i Ilijaš i Kulturno-umjetničkih društava "Ilijaš" i "Visoko".

Na Festivalu je učestvovalo 8 društava iz Indonezije, Grčke, Bugarske, Latvije i Bosne i Hercegovine sa ukupno 312 učesnika, od čega je 248 iz inozemstva. Učesnici su bili:

1. Folklorna grupa "Trakia" i dječija grupa "Trakia" Dimitrovgrad Bugarska
2. Mješoviti hor "Slavensko jedinstvo" Gornja Orahovica Bugarska
3. Folklorna grupa "Austra" Kuldiga Latvia
4. Folklorna grupa "Tim Muhibah Angklung" Bandung Indonezija
5. Plesni ansambl "Favorit" Ugrachin Bugarska
6. „Aretsou" Folklore Association Neon Rision Solun Grčka
7. KUD "Ilijaš" Ilijaš
8. KUD "Visoko" Visoko

Program Festivala je predvidio da se održe dva koncerta: u Visokom, 22. jula, i Ilijašu, 23. jula, te da se učesnici upoznaju sa znamenitostima ovih dvaju gradova i posjete Sarajevo i Mostar.

Koncert u Visokom je trebao da se održi na otvorenoj sceni u okviru manifestacije "Visočko ljeto". Nažalost, zbog loših vremenskih uslova koncert je održan u KC "Altindag" u punom amfiteatru.

Koncert u Ilijašu je održan po planu u ponedjeljak, 23. jula, uz nešto povoljnije vremenske uslove, pa je defile učesnika održan u centralnoj pješačkoj zoni, kako je predviđeno programom, a program je održan u Kulturno-sportskom centru u prepunoj sali.

Učesnike Festivala primila je i ambasadorica Republike Indonezije u BiH NJE Amelia Yani.

Interesantno je napomenuti da je Folklorni ansambl iz Indonezije koncerte u Ilijašu i Visokom održao u okviru svoje Evropske turneje, a koncerti su još održani u Konji, Istanbulu, Sofiji, Budimpešti i Zürichu.

Povodom Dana općine Visoko 29. augusta u organizaciji našeg društva održana je naša tradicionalna manifestacija "Naši velikani", a posvećena je znamenitim ličnostima koji su dali doprinos u razvoju općine Visoko, razvoju nauke i afirmaciji naše kulture, vjere, tradicije i običaja. Ove godine manifestacija je bila posvećena:

− dr. Gordani Muzaferiji, povodom deset godina od smrti i 70 godina od rođenja.

− Ahmed ef. Mešiću, našem dugogodišnjem sugrađaninu, povodom štampanja njegovog prevoda Mesnevije s tumačenjem. Program posvećen ovom velikanu i njegovom djelu održan je u Kinu Visoko. Promotori su bili: prof. dr. Izet Zikjri Pajević, dr. Mubina Moker, hafiz. mr. Edin Dedić, prof. dr. Ćazim Hadžimejlić. Moderatorica je bila Azra Hasanović, prof. Na promociji su učestvovali i Jesenko Muzaferija, Edžnan ef Hajrić, derviši Tekije Mesudija, Armin Muzaferija i Asim ef Muslija.

Predsjednik
Mersed Šahinović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Vitez

U 2018. BZK "Preporod" Vitez nastavio je realizaciju svojih programskih ciljeva kroz definisane aktivnosti planom i programom udruženja koje je usvojio Upravni odbor Društva. Iz prethodnog pregleda može se zaključiti da je 2018. bila veoma uspješna kada je riječ o aktivnostima koje je realizovalo Društvo, te da smo bili aktivni u matičnoj općini, širom Bosne i Hercegovine, ali i van njenih granica. Godinu smo počeli redovnom izvještajno-izbornom skupštinom na kojoj je izabrano novo (staro) rukovodstvo Društva pa je tako za predsjednika Društva, za još jedan mandat izabran Damir Bešić, dok su članovi Upravnog odbora ostali Fejzulah Bešo (sekretar), Muamer Đidić, Samra Bešić i Mujo Trako. Novi predsjednik Skupštine je Mirzad Varupa, a zamjenik Medina Sivro.

Kada je riječ o sekcijskom radu, možemo sa zadovoljstvom konstatovati da su sekcije koje djeluju u okviru Društva bile na visini zadatka. Probe su realizovane i održavane redovno, te se aktivno radilo na pripremi već postojećeg i novog sadržaja iz domena prezentacije kulturne baštine Bošnjaka. Folklorna sekcija BZK "Preporod" Vitez, koja okuplja i najveći broj članova, po ustaljenom običaju bila je i najaktivnija. Održano je približno 200 proba s više od 500 radnih sati, gdje je se aktivno radilo sa tri ansambla. Vrijedi izdvojiti i projekt snimanja koreografija s repertoara naše folklorne sekcije, koji je realizovan početkom 2018. godine. Video-zapisom zabilježeno je svih 16 koreografija, čime je dobijen vrijedan arhivski materijal. Bitno je napomenuti da su u ovaj projekt bili uključeni i neki bivši članovi Društva koji su se sa zadovoljstvom odazvali pozivu da budu dio spomenutih zapisa. Vrlo vrijedni bili su i članovi i članice dječijeg i omladinskog hora ilahija i kasida koji su učestvovali u velikom broju vjerskih, kulturnih i zabavnih događaja. Veliki interes za članstvo u ovim sekcijama nastavljen je i u 2018. godini, pa smo u oba hora imali znatan porast broja novih članova. Bitno je i izdvojiti priznanje za najboljeg vokalnog solistu, koje je dodijeljeno našoj članici na 11. Festivalu ilahija i kasida održanom u Gornjem Vakufu (organizator festivala bila je BZK "Preporod" Gornji Vakuf). I druge sekcije dale su svoj doprinos u realizaciji programskih zadataka i aktivnosti BZK "Preporod" Vitez.

Saradnja s lokalnom zajednicom i u 2018. godini bila je važan aspekt djelovanja BZK "Preporod" Vitez. Naši predstavnici učestvovali su na trening seminaru "Upravljanje projektnim ciklusom", koji su organizovali međunarodna organizacija ReLoad i općina Vitez. Također, učestvovali smo i na javnoj raspravi o temi "EU u posjeti lokanim zajednicama", kao i na radionici "Moja IT karijera" koju je organizovala općina Vitez. Pozitivna saradnja nastavljena je i s Medžlisom islamske zajednice Vitez s kojim smo, uz učešće Udruženja "Prosvjetitelj Mualim" Srebrenica, organizovali javnu tribinu "Kontinuitet BH državnosti" na kojoj su predavači bili general Armije BiH Atif Dudaković i muderis Nezim Halilović, također dali smo svoju tehničku pomoć pri organizaciji klanjanja bajram-namaza u sali Vatrogasnog doma u Starom Vitezu. Saradnja

sa osnovnim školama na području naše matične općine nastavljena je kroz realizaciju literarnog konkursa o temi “Zašto volim Bosnu i Hercegovinu” na kojem je učestvovalo više od 100 učenika (naravno, najbolje radove smo prigodno i nagradili). Dobru i korektnu saradnju imali smo i s drugim organizacijama sa područja naše općine, udruženjima proisteklim iz rata, sportskim klubovima, humanitarnim organizacijama, političkim partijama i drugim udruženjima. Vrijedno je još izdvojiti da je u 2018. izdata monografija općine Vitez u kojoj su se našli osnovni podaci o radu našeg Društva, gdje smo markirani kao nosioci kulturnih zbivanja i dešavanja kada je riječ o prezentaciji tradicije i kulture Bošnjaka. Svoju podršku iskazali smo i tehničkim i ljudskim kapacitetima prilikom organizacije mitinga podrške optuženim pripadnicima Armije BiH s područja naše općine.

Posebno vrijedi i izdvojiti aktivnosti koje su bitne za nas kao udruženje, prije svega, organizaciju i realizaciju naše tradicionalne smotre folklora, koja je i ove godine imala međunarodni karakter. Uz učešće 11 kulturno-umjetničkih društava iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske i više od 500 folkloraša u narodnim nošnjama, jedanaesti put smo predstavili se viteškoj publici s jednim od najposjećenijih kulturih događaja koji se realizuju u toku kalendarske godine u našem gradu. Naravno, treba napomenuti i gostovanje Društva u Sloveniji, gdje smo se zajedno sa našim domaćinima iz Kulturno-sportskog društva Bošnjaka “Biser” Jesenice predstavili programom u povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Kao i svake godine, dali smo svoj doprinos u realizaciji Marša mira Vitez – Srebrenica uz aktivno učešće naših članova. Obilježili smo važne datume, vjerske i državne praznike, godišnjicu formiranja 325. brdske brigade Vitez, sjećanje na žrtve genocida u Ahmićima itd.

Osim navedenih aktivnosti, Upravni odbor je osigurao sredstva i za nabavku dodatne muzičke opreme i popunjavanje postojećeg fonda narodnih nošnji za potrebe folklorne sekcije.

Naši članovi i njihovi roditelji imali su priliku i opustiti se na jednodnevnom izletu na okolnu planinu Zabrđe, gdje smo kroz pješačenje i druženje ukazali na važnost fizičke aktivnosti kod djece i mladih.

PREGLED AKTIVNOSTI BZK"PREPOROD" VITEZ U 2018.g				
Rbr	**Opis**	**Datum**	**Mjesto**	**Napomena**
1	Snimanje koreografija sa repertoara folklorne sekcije	31.01.	Vitez	Organizator
2	Obilježavanje svjetskog dana hidžaba - Ahmed agina džamija Vitez	02.02.	Vitez	Učesnici
3	Izvještajno - izborna skupština BZK"Preporod" Vitez	04.02.	Vitez	Organizator
4	Javna rasprava za organizacije civilnog društva	07.02.	Vitez	Učesnici
5	Kulturno-zabavna manifestacija "Domovino moja u srcu te nosim"	24.02.	Vitez	Organizator
6	Literarni konkurs u saradnji s osnovnim školama iz Viteza	27.02.	Vitez	Organizator
7	Trening seminar "Upravljanje projektnim ciklusom"	27.02.	Vitez	Učesnici
8	Humanitarna akcija prikupljanja sredstava za Almiru Patković	01.03.	Vitez	Organizator
9	Javna tribina "Kontinuitet BH državnosti"	02.03.	Vitez	Organizator
10	Večer Kur"ana i ilahija	04.03.	Zenica	Učesnici
11	Noć folklora - Sanski Most 2018	16.03.	Sanski Most	Učesnici
12	Javna debata "EU u posjeti lokalnim zajednicama"	23.03.	Vitez	Učesnici
13	Obilježavanje 25.godišnjice genocida u Ahmićima	16.04.	Vitez	Učesnici
14	Otvorenje edukativnog vakufskog poslovnog centra MIZ Vitez	20.04.	Vitez	Učesnici
15	Svečana sjednica općinskog vijeća u povodu Dana općine Vitez	27.04.	Vitez	Učesnici
16	Svečani defile u povodu Dana općine Vitez	28.04.	Vitez	Učesnici
17	Kulturno-zabavna manifestacija "Pjesmom i igrom kroz Vitez"	05.05.	Vitez	Organizator
18	Internacionalna smoztra folklora "Kolo na bubanu"	05.05.	Brčko	Učesnici
19	13.Međunarodna smotra folklora - Ključ 2018	12.05.	Ključ	Učesnici
20	Kulturno - vjerska manifestacija "U susret Ramazanu"	13.05.	Vitez	Učesnici
21	Tradicionalni iftar za članove UO i vođe sekcija	30.05.	Travnik	Organizator
22	Obilježavanja 17. noći Ramazana - Ahmed agina džamija u Vitezu	01.06.	Vitez	Učesnici
23	Gostovanje omladinskog hora ilahija i kasida na Radio Bir	24.05.	Sarajevo	Učesnici
24	Obilježavanja Dana Osnovne škole Voljevac	06.06.	G.Vakuf	Učesnici
25	Obilježavanje 27.noći Ramazana - Ahmed agina džamija u Vitezu	10.06.	Vitez	Učesnici
26	Marš mira Vitez - Srebrenica	11.07.	Vitez	Učesnici
27	Memorijalni turnir "Kurt Korupner"	14.07.	Travnik	Učesnici
28	9.Smotra folklora - Kozarac 2018	21.07.	Prijedor	Učesnici
29	2.Internacionalna smotra folkora - Pribava 2018	22.07.	Gračanica	Učesnici
30	2.Kantonalna smotra folklora - Travnik 2018	28.07.	Travnik	Učesnici
31	8.Smotra folklora - Gradišće	29.07.	Zenica	Učesnici
32	Manifestacija "Dani otpora - Dani slobode Privor""	03.08.	G.Vakuf	Učesnici
33	3.Smotra folklora "Podmonjski susreti"	03.08.	Gračanica	Učesnici
34	Tradicionalni Bajramski koncert BZK"Preporod" Zenica	23.08.	Zenica	Učesnici
35	Kulturno-zabavna manifestacija "Miris Bosne i sevdaha" Pazarić	22.08.	Pazarić	Učesnici
36	11.Međunarodna smotra folklora - Vitez 2018	25.08.	Vitez	Organizator
37	3.Festival folklora - Banovići 2018	08.09.	Banovići	Učesnici
38	Dodjela zahvalnica i priznanja za sponzore BZK"Preporod" Vitez	16.09.	Vitez	Organizator
39	Izlet za članove BZK"Preporod" Vitez	23.09.	Vitez	Organizator
40	Radionica "Moja IT karijera"	18.12.	Vitez	Učesnici
41	Obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine	24.12.	Jesenice	Učesnici
42	Obilježavanje 26.godišnjice formiranja 325 bbr	01.12.	Vitez	Učesnici

Upravni odbor redovno je održavao sastanke i donosio odluke i zaključke u vezi s provođenjem plana aktivnosti za tekuću godinu. Sud časti nije imao potrebe za održavanjem sastanaka, jer nije bilo disciplinskih prekršaja. Nadzorni odbor Društva obavio je propisane dužnosti u skladu sa važećim statutom.

Predsjednik
Damir Bešić

Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske “Preporod” Zagreb

Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske “Preporod” je najstarija bošnjačka asocijacija u Republici Hrvatskoj, osnovana 1991. godine. “Preporod”, kao i druge asocijacije, udruge, savezi itd. nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj se finansiraju iz državnog proračuna Republike Hrvatske, putem Savjeta za nacionalne manjine. Zahvaljujući toj vrsti potpore, KDBH “Preporod” je mogao realizirati svoje programe u 2018. godini.

Informiranje:

1. Časopis za književna i društvena pitanja dvomjesečnik “Behar”, koji nastavlja tradiciju sarajevskog “Behara” iz 1900. godine, kojemu je bio prvi urednik Safvet-beg Bašagić. Urednik “Preporodovog” “Behara” je Nenad Rizvanović.
2. Informativni časopis “Preporodov Journal”, tromjesečnik, koji je svojevremeno bio podlistak “Behara”, nakon čega se profilirao u samostalno glasilo. Urednik “Preporodovog Journala” je Nenad Rizvanović.
3. Časopis za djecu i mlade “Jasmin”, koji izlazi u dva sveska. Urednica “Jasmina” je Azra Mehić.

Na polju izdavaštva “Preporod” je objavio sljedeće naslove knjiga:

1. “Kameni govornik”, prof. dr. Amile Buturović
2. “Žene u povijesti BiH”, prof. dr. Elvire Islamović
3. “Deseti karakter: Poetika identiteta i razlike u književnostima posthabzburškog kulturnog prostora”, prof. dr. Vahidina Preljevića
4. Zbornik radova s Međunarodnog simpozija o bosanskom jeziku, održanog u Zagrebu 2017. godine s nazivom “Bosanski jezik u vremenu”

U programu Kulturnog amaterizma pri Društvu djeluje multietnički Zbor “Bulbuli”, koji njeguju tradicionalnu urbanu bosansku pjesmu sevdalinku. “Bulbuli” su snimili svoj drugi CD naziva “Hasanagin sevdah”. Bilo koje obilježavanje nacionalnih praznika ili kulturnih događanja popraćeno je i nastupom našeg Zbora. “Bulbuli” su u 2018. godini imali tridesetak javnih nastupa. Voditelj Zbora je glazbenik Ismet Kurtović.

U programu Kulturne manifestacije, “Preporod” je i tradicionalni program “Bošnjačke riječi u RH” u okviru kojeg se održavaju predstavljanja knjiga, okrugli stolovi, simpoziji, izložbe slika, fotografija itd. U suradnji s Vijećem bošnjačke nacionalne ma-

njine Grada Zagreba, "Preporod" svake godine obilježava obljetnicu genocida u Srebrenici, koja se odvija u dva dijela. Prvi dio se odnosi na komemorativni program u Hrvatskom saboru, a drugi dio se odnosi na panel diskusije poznatih sociologa, profesora, kulturnih djelatnika itd. Godine 2018. obilježavanje je održano u Novinarskom domu naziva "Kako se sjećati Srebrenice".

Predsjednik
Ervin Jahić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Zenica

U 2018. godini smo imali sljedeće aktivnosti:

Januar

− 18. 1. 2018., sastanak s članovima Upravnog odbora, dogovor za dalje aktivnosti i usvajanje Plana i programa aktivnosti za 2018. godinu.

− 20. 1. 2018., sastanak s pjesnikinjama Grada Zenice, dogovor o promociji njihovih knjiga u okviru projekta "Žene pjesnikinje", s ciljem da se promoviraju mlade žene, koje su i nagrađivane za svoje spisateljske radove, a javnosti su nedovoljno poznate.

− 22. 1. 2018., redovni sastanak sa sekretarom i dogovor za aktivnosti u januaru.

− 23. 1. 2018., saradnja s UG "Baton" Zenica, dogovor za realizaciju tribine, gost tribine je Mustafa ef. Cerić.

− 24. 1. 2018., promocija knjiga pjesnikinje Merime Handanović u okviru projekta "Žene pjesnikinje", promotor je bila gospođa Sabina Kulenović, glumica Bosanskog narodnog pozorišta Zenica. Promociji je prisustvovalo 30-ak gostiju, a najviše je bilo mladih koji počinju baviti pisanjem.

− 29. 1. 2018., sastanak s članicama Likovnog kruga, dogovor za realizaciju Radionica za žene.

Februar

− 1. 2. 2018., sastanak s pjesnikinjom Eminom Selimović, dogovor za promociju knjige.

− 5. 2. 2018., saradnja s RTV Zenica, učešće pjesnikinje Emine Selimović u emisiji "Popodne s vama", a u okviru "Preporodovog" projekta "Žene pjesnikinje".

− 7. 2. 2018., promocija knjige i književno veče s pjenikinjom Eminom Sinanović (projekt "Žene pjesnikinje"). Promotori: Adnadin Jašarević, direktor Muzeja grada Zenice i Faruk Kadrić, član UO BZK "Preporoda" Zenica.

− 16. 2. 2018., radionica filcanja vune s Dijanom Markuš iz Banje Luke. Radionici je prisutvovalo 12 žena, a samu radionicu propratile su mnoge televizijske kuće.

− 21. 2. 2018., realizovano Književno veče s pjesnikinjom Alisom Trtka. Promotori su bile Jasmina Gasal, direktorica JU Predškolski odgoj i obrazovanje i Amna Sofić. U promociju su učestvovali i mališani iz Zeničkih vrtića.

− 26. 2. 2018., redovan sastanak sa sekretarom i voditeljima sekcija, dogovor o narednim aktivnostima.

Mart

− 3. 3. 2018., sastanak s Udruženjem “Baton” , dogovor za predstojeću tribinu.

− 6. 3. 2018., realizovani “Batonovi muhabeti” naziva “Portret jedne glumice”.

Predstavljena je glumica BNP Zenica, gospođa Sabina Kulenović, a promotor je bila Amna Sofić. Realizovano u prostorijama prostora MIZ Zenica, a samom predstavljanju Sabine Kulenović upotpunila je i Amina Bajramović, članica Narodnog orkestra “Preporoda” Zenica.

− 7. 3. 2018., realizovan 7. Art market u povodu Dana žena. Učestvovale su članice Likovnog kruga BZK “Preporoda” Zenica, te predstavnice Udruženja žena iz Fojnice. Učestvovalo je ukupno 10 žena. Art market je realizovan u prostoru Šoping centra Džananović.

− 7. 3. 2018., posjeta BZK “Preporodu” Zenica predstavnika Gradske uprave i direktora TV Zenica, razgovor o prostoru koju koristi “Preporod” Zenica i mogućnosti da se “Preporod” iseli iz navedenog prostora.

− 9. 3. 2018., posjeta BZK “Preporodu” Zenica predstavnika Gradske uprave iz Službe za privredu i finansije, razgovor o prostoru i dugu za račun struje od januara 2018. godine.

− 16. 3. 2018., promocija knjige *Kap ljubavi*, hfz. Sulejmana Rafune. Promotori su bili Midhat Kasap, direktor JU Opća biblioteka, i pjesnikinja Sejida Ćehajić. Moderator je bio Faruk Kadrić.

− 16. 3. 2018., učešće članice Narodnog orkestra, Amine Bajramović u Batonovim muhametima, realizovano u Muzeju grada Zenice.

− 21. 3. 2018., održano 2. Kulinarsko takmičenje, sponzor takmičenja je bio Restoran “Pruščanović” i “Tisal” Busovača. Ovog puta ekipe su se takmičile u pravljenju palačinki od heljde prema recepturi Restorana “Pruščanović”. Učestvovalo je 16 osoba u četiri ekipe. Žiri u sastavu Sabina Kulenović, Nejira Serdarević i Tarik Pruščanović je proglasio najbolju ekipi. Najmlađi član je bio Emin Kurt Pašali, koji ima osam godina.

− 29. 3. 2018., sastanak s HU za pomoć sugrađaninu Farisu Salihagiću i razgovor o učešću Preporoda u humanitarnoj akciji.

April

− 4. 4. 2018., održana sjednica Upravnog odbora.

− 6. 4. 2018., sastanak članica Likovnog kruga i dogovor za učešće u humanitarnoj akciji “Kolačijada” za Farisa Salihagića.

− 7. 4. 2018., sastanak s direktorom TV Zenica i Nedimom Talićem, razgovor o iznajmljivanju prostora za snimanje Ramazanskog programa.

− 9. 4. 2018., prisustvo članova “Preporoda” Vaskrsnom prijemu.

− 13. 4. 2018., sastanak s UG “Kreativci” Zenica u vezi s iznajmljivanjem prostora.

− 13. 4. 2018., obilježen Dan oružanih snaga, u čijem obilježavanju je učestvovao Narodni orkestar. Obilježavanju je prisustvovao i predsjednik Predsjedništva gosp. Bakir Izetbegović.

− 14. 4. 2018., učešće članica Likovnog kruga u humanitarnoj akciji “Kolačijada” za Farisa Salihagića.

− 17. 4. 2018., sastanaka s članovima UO, dogovor za realizaciju Skupštine.

− 19. 4. 2018., sastanak Upravnog odbora, nastavak priprema za realizaciju redovne Skupštine.

− 25. 4. 2018., realizovano 3. kulinarsko takmičenje, sponzor je bio PPTUP "Salčinović" Zenica. Četiri ekipe su se takmičile u pripremanju tjestenine, koju nam je donirao PPTUP "Salčinović". Pobijedila je ekipa Saladina Pašalića, koji su na inovativan način pripremili tjesteninu.

− 26. 4. 2018., održana redovna Skupština BZK "Preporoda" Zenica.

− 26. 4. 2018., sastanak s predsjednikom Skupštine MIZ Zenica oko realizacije Ramazanskog programa.

Maj

− 3. 5. 2018., dogovor s članovima Narodnog orkestar za predstojeći Ramazanski program.

− 3. 5. 2018., sastanak s članovima Nadzornog odbora, razgovor o aktuelnoj finansijskoj situaciji "Preporoda".

− 3. 5. 2018., sastanak s promotorom Midhatom Kasapom, voditeljem Književnog kruga, te dogovor o promociji knjige *Leksikon znamenitih Bošnjaka* prof. dr. Nazifa Veladara.

− 3. 5. 2018., 2. sastanak s MIZ Zenica i dogovor o Ramazanskom programu.

− 9. 5. 2018., održana promocija knjige *Leksikon znamenitih Bošnjaka* prof. dr. Nazifa Veledara. Promotori su bili: prof. dr. Senadin Lavić, Midhat Kasap i hfz Halil Mehtić, dekan IPF Zenica.

− 10. 5. 2018., održan Ramazanski program u kome su učestvovali članovi svih sekcija. Ramazanski program je realizovan u saradnji s MZ "Gračanica" i održan je u MZ "Gračanica".

− 11. 5. 2018., učešće Narodnog orkestra u obilježavanju Dana 7. muslimanske brigade.

− 12. 5. 2018., održan Humanitarni bazar na kome su učestvovale članice Likovnog kruga. Sredstva prikupljena na Bazaru donirana su Farisu Salihagiću, našem sugrađaninu, koji je teško obolio.

− 14. 5. 2018., realizovan tradicionalni program "U susret Ramazanu" u bašti "Preporoda". U programu učestvovale sve sekcije "Preporoda".

− 14. 5. 2018., održan sastanak ratnih komandanata u prostorijama "Preporoda" i razgovor o učešću naših sekcija u nekim od programa.

− 14. 5. 2018., 3. sastanak s MIZ Zenica u vezi s realizacijom predstojećeg Ramazanskog programa.

Od 18. 5. do 28. 5. 2018., realizovan Ramazanski program poslije teravija namaza u Staroj čaršiji. Učestvovali članovi Narodnog orkestra i Dramske sekcije. Realizovana četiri programa, sa različitom tematikom, tako da su pored članova Narodnog orkestra učestvovali i ostali članovi "Preporoda" Zenica. Kroz programe se, osim sevdalinke, provejavala i tradicija, kroz prikaz "Knivanja mlade", uz muhabet "Tradicionalna ramazanska jela", te "Vrijednosti hidžaba" kroz modnu reviju.

− 22. 5. 2018., održano druženje svih sekcija "Preporoda" Zenica.

− 22. 5. 2018., održan zajednički iftar s Udruženjem "Izvor".

− 24. 5. 2018., realizovan 18. iftar za žene kome je prisustvovalo 60 žena iz kulturnog, javnog i političkog života Zenice, te članice Udruženja Žena iz Fojnice. U programu su učestvovale članice Hora "El-Nahl" s ilahijama, a sponzori su bili kozmetika "Ama-

ma" i "Farmasi", koje su dodijelile najaktivnijim članicama prigodne kozmetičke poklone. A "Vispak" Sarajevo je donirao kahvu, čokoladice i keks za sve prisutne na iftaru.

− 30. 5. 2018., učešće Folklora u manifestaciji "Majski zov slobode".

− 31. 5. 2018., realizacija zajedničkog iftara sa JU "Dom i porodica" Zenica. Učestvovale članice Likovnog kruga i Dramske sekcije. Ispred JU "Dom i porodica" bilo je prisutno 27 štićenika, koji su zajedno s članovima "Preporoda" pripremali iftar i zajednički se iftarili.

Juni

Od 1. 6. do 13. 6. 2018., nastavak realizacija Ramazanskog programa, poslije teravija namaza u Staroj čaršiji. Učestvovali su članovi Narodnog orkestra, Dramske sekcije, Folklora i studentice Islamskog pedagoškog fakulteta Zenica. Osim sevdalinki izvedeni su i drugi programi: modna revija, običaji knjivanja mlade, te podsjećanje na ramazanski i iftarski meni i upriličena je podjela halve svim prisutnima.

− 15. 6. 2018., Narodni orkestar je tradicionalno izveo Bajramsko druženje sa svim džematlijama i drugima, poslije klanjanja bajram-namaza, a u objektu Medžlisa islamske zajednice Zenica. Tom prilikom svim prisutnima su podijeljene baklava i besplatna kahva.

Od 11. 6. do 22. 6. 2018., obavljen niz razgovora i dogovora, u vezi s dugovanjem, sa JP "Grijanje, te saradnja s Općinskim sudom u Zenica.

− 16. 6. 2018., realizovan 4. međunarodni dan joge u prostorijama "Preporoda" Zenica. Ovoj manifestaciji prisustvovali su ambasador Indije u Mađarskoj, generalni direktor "Mital" Zenica i glavni finasijer "Mital" Zenica, te gradonačelnik Grada Zenice Fuad Kasumović.

− 17. 6. 2018., realizovan program u povodu Bajrama u Janjićima (saradnja s džematom Janjići i MZ Janjići).

− 21. 6. 2018., realizovano Bajramsko druženje s članovima svih sekcija "Preporoda" Zenica

Od 23. 6. do 24. 6. 2018., saradnja s Lidijom Pišek (Italija) u vezi s učešćem u reportaži BBC TV. Učešće je podrazumijevalo pravljenje ćetenije na Vranduku i prikaz tradicionalnog programa. U snimanju reportaže o tradiciji u Bosni i Hercegovini, odnsono pravljenju ćetenije i izvođenju sevdalinki učestvovale članice Sekcije za ručne radove i članice Narodnog orkestra.

− 26. 6. 2018. godine generalna proba u atriju, učešće djevojki iz Narodnog orkestra u programu Mreže mladih MIZ Zenica (Amina Bajramović, Emina Sinanović i Džejma Terzić), u okviru zajedničkog programa Mreže mladih i "Preporoda".

− 27. 6. 2018., vanredna sjednica UO "Preporoda", dolazak predsjednika "Preporoda" BH, prof. dr. Senadina Lavića i ostalih predstavnika "Preporoda" iz Sarajeva. Tema je bila aktuelna situacija i dug prema JP "Grijanje". Sastanku su prisustvovali Faruk Kadrić i Amna Sofić. Poslije kraćeg dogovora, obavljena je posjeta JP "Grijanje" Zenica s ciljem da se pronađe najdekvatniji način otplate duga.

− 27. 6. 2018., održan program u Atriju MIZ Zenica u saradnji s Mrežom mladih MIZ Zenica. Učestvovale naše djevojke iz Narodnog orkestra.

Od 29. 6. do 30. 6. 2018., odlazak u Trebinje i Mostar u saradnji sa Mrežom mladih MIZ Zenica. Izveden program naziva "Bosna". Izvođene su sevdalinke, prigodni tesktovi o Bosni, a učesvovali su mladi MIZ Zenica, članovi Narodnog orkestar i glumica Sabina Kulenović.

Juli

− 5. 7. 2018., realizovani Batonovi muhabeti, vezano za stradanje Bošnjaka. Tribini je prisustvovao i potpredsjednik RS gospodin Ramiz Salkić, a tribina je realizovana u bašti "Preporoda". Učestvovala je i Amina Bajramović, članica Narodnog orkestra.

− 6. 7. 2018., realizovano predavanje Sinana Buljubašića (Kanada), doktora prirodnih nauka o temi "Kako biti zdrav". Promotor je bio Midhat Kasap.

− 10. 7. 2018., snimanje pravljenja ćetenije na Vranduku, snimanje u okviru reportaže BBC TV o Bosni i Hercegovini i njegovanju tradicije.

− 14. 7. 2018., učešće Dramske sekcije na Glamočkom ljetu s predstavom "Na Božijem putu" Ahmeda Muradbegovića. Tom prilikom je postavljena i Izložba ručnih radova naziva "Tri generacije".

− 16. 7. 2018., sastanak organizacionog odbora za vjersko-kulturnu manifestaciju "Lastavica 2018".

− 17. 7. 2018., nastup Narodnog orkestra s vokalnim izvođačima u Banskom dvoru (Banja Luka), u okviru manifestacije "Vezeni most". Tom prilikom je otvorena i Izložba "Stara Bosna II" , a programu je prisustvovao i potpredsejnik RS gospodin Salkić Ramiz.

− 19. 7. 2018., realizovani Batonovi muhabeti u prostorijama "Preporoda" Zenica, učešće uzela Amina Bajramović, članica Narodnog orkestra.

− 19. 7. 2018., sastanak Upravnog i Nadzornog odbora u vezi sa situacijom i dugovanjem "Preporoda", te deblokadom računa i razgovor o daljem radu i načinu prevazilaženja situacije.

− 30. 7. 2018., press konferencija, kojoj su prisustvovali članovi Organizacionog odbora "Lastavica 2018", između ostalog i predsjednica Amna Sofić, koja je dala izjavu za medije, a u vezi s kulturnim dijelom VKM "Lastavica 2018".

− 31. 7. 208., realizovana Batonova tribina s temom Genocid nad Bošnjacima, gost je bio Amor Mašović, a Amina Bajramović je izvela "Srebrenički inferno".

August

− 2. 8. 2018., sastanak s direktoricom JP "Tržinica" u vezi s učešćem "Preporoda" u programu "Noć tržnice".

− 3. 8. 2018., realizovan program s nazivom "Priča o Bosni" u okviru vjersko-kulturne manifestacije "Lastavica 2018." Učestvovali članovi Hora IPF Zenica, članovi Dramske sekcije i Narodnog orkestra, te postavljena izložba Melise Begić (Turska).

Od 4. 8. do 10. 8. 2018., realizovane Ljetne večeri "Studio Teatar" sa 5 predstava, i to 3 za odrasle i 2 predstave za djecu. Realizovano je u bašti "Preporoda".

− 7. 8. 2018., sastanak s MIZ Zenica, dogovor u vezi s Bajramskim prijemom.

− 7. 8. 2018., sastanak u Gradskoj upravi, u vezi s prostorom koji se treba oduzeti "Preporodu" i dodijeliti neki drugi prostor. Sastanku prisustvovale Sumea Mujkanović ispred Gradske uprave, te Nejira Serdarević i Amna Sofić ispred "Preporoda". Razgovor se sveo na informaciju da će se postojeći prostor uzeti "Preporodu", za potrebe RTV

Zenica, a da se “Preporodu” Zenica dodjeljuju prostorije Radio Zenice (kvadratute 243 m2). Ostalo je da pogledamo prostor i da se što prije izjasnimo.

− 7. 8. 2018., dogovori s “Preporodom” Vitez o učešću na Bajramskom koncertu, te UMP ZDK Zenica o učešću na Bajramskom koncertu.

− 8. 8. 2018., realizovana Batonova tribina o liku Alije Izetbegovića, a učestvovala je Amina Bajramović, članica Narodnog orkestra.

− 18. 8. 2018., učešće članica Likovnog kruga u “Kreativnom kutku” u okviru programa “Noć tržnice”, te učešće članova Folklora i Narodnog orkestra u otvaranju kreativnog kutka.

− 22. 8., realizovan tradicionalni Bajramski prijem, u saradnji sa MIZ Zenica. Prijemu su prisustvovale osobe iz kulturnog, javnog i političkog života Grada Zenice i Kantona. Prijem je održan tradicionalno u Artiju MIZ Zenica.

− 23. 8. 2018., realizovan XXVII Bajramski koncert u saradnji sa UG Muzičkih pedagoga ZDK. Bajramski koncert je realizovan u bašti “Preporoda” Zenica.

Septembar

− 12. 9. 2018. godine održana promocija knjige Suade Suljić Sokolović. Promotori knjige su bili književnik Said Šteta i Midhat Kasap.

− 18. 9. 2018., promocija Fotomonografije “Sjećati se, znači živjeti” autora Abdulaha Hodžića, predsjednika Skupštine BZK “Preporoda” Zenica i istaknutog slikara amatera. Promotori ove Fotomonografije bili su prof. dr. Faik Uzunović i Midhat Kasap, moderator je bio Faruk Kadrić, stihove je čitala Nejira Serdarević, a videoprojekciju sačinio Semir Sofić.

− 18. 9. 2018., sastanak s “Izviđačima” Grada Zenica u vezi s realizacijom Međunarodnog takmičenja izviđača.

Od 21. 9. do 23. 9. 2018., realizovana 6. Likovna kolonija, naziva “Stara Bosna” Likovnoj koloniji prisustvolo je 16 umjetnika iz Zenice, Žepča, Travnika, Vareša i Fojnice. Likovna kolonija je realizovana u Vranduku u Bosanskoj kući,uz partnerstvo Muzeja Grada Zenice.

− 24. 9. 2018., realizovana radionica Unije studenata iz Zenice, uz sponzora Coca Colu.

− 25. 9. 2018., održano predavanje Udruženje “Put znanja”, o temi: “Diplomatija kao umijeće komuniciranje”, predavač doc. dr. Muharem Adilović.

Oktobar

− 3.10. 2018., održana promocija knjige prof. dr. Šefika Kurdića.

− 9.10. 2018., sastanak sa Radio “Zenitom” u vezi s učešćem u projektu “One dolaze”, čija realizacija počinje od novembra 2018. godine. U realizaciji projekta predviđeno je da se predstave i članice Likovnog kruga BZK “Preporoda” Zenica.

Od 12. 10. do 14. 10. 2018., održano Međunarodno takmičenje izviđača.

− 17.10. 2018., realizacija promocije knjige *Cvrkut ptica* autorice Jasmine Zuhrić-Šiljak. Autorica je iz Mehurića (Travnik).

− 18. 10. 2018., počela s radom Sekcija za ručne radove, koja ima cilj otrgnuti od zaborava vez, heklanje, keranje i pletenje. Sekciji se pridružilo 10 djevojčica i nekoliko majki, koje zajedno uče ove stare tehnike.

− 24. 10. 2018., održana radionica Zdrave hrane, predavač je dr. Safija Softić-Namas iz Sarajeva.

− 25. 10. 2018., promocija knjige "Leptir" autorice Nisvete Kozlić. O knjizi su govorili dr. Aiša Smailbegović, Merima Handanović (članica Književnog kruga "Preporoda" Zenica), Emina Šarić-Šiljak i autorica knjige.

− 26. 10. 2018., održana redovna Skupština planinara Zenice u prostorijama "Preporoda".

Novembar

− 8. 11. 2018., učešće članica Likovnog kruga u radio emisiji "Zenita", a u okviru projekta "One dolaze". Učestvovale su Lamija Hodžić-Šišić, Hasiba Babić i Hadija Imamović.

− 10. 11. 2018., učešće i prisustvo obilježavanju desetogodišnjice BZK "Preporoda" Teslić. Naš "Preporod" učestvovao je s izvođenjem sevdalinki, s Narodnim orkestrom.

− 11. 11. 2018., "Preporod" Zenica je dobio poziv naše Ambasade u UAE da učestvuje na prestižnim Festivalu folklora u Abu Dhabiju u periodu od 26. 12. 2018. godine do 2. 2. 2019. godine. Poziv smo prihvatili i u saradnji sa KUD "Željezara" smo počeli pripreme za učešće.

− 14. 11. 2018., održano predavanje Miljenka Boškovića (Zagreb) o temi slobodna trgovina.

− 17.11./18. 11. 2018., učešće na tradicionalnoj Smotri folklora i pjesama u Dubrovniku. Predstavili smo se sa sevdalinkama, prigodnim tekstovima i videoprojekcijom o Bosni i Hercegovini.

− 25. 11. 2018., učešće u programu obilježavanja Dana državnosti na Bobovcu, u organizaciji "Preporoda" Vareš i Matičnog odbora BZK "Preporoda" BiH.

− 30. 11. 2018., učešće predsjednice Amne Sofić u radio emisiji "Zenita", a u okviru projekta "One dolaze". Tema je bila rad "Preporoda", te prezentovanje cjelokupnog rada.

Decembar

− 1.12. 2018., učešće članica Likovnog kruga na radionici Lončarstva u Travniku, u organizaciji Muzeja Travnika.

− 12. 12. 2018., održano tradicionalno Veče ćetenije, gdje smo javno pravili ćeteniju. U programu su učestvovale sve naše sekcije. Dodatnu ljepotu našeg programa potpomagao je "Vispak" sa svojom velikom Džezvom. Programu je prisustvovalo više od 160 osoba iz Grada Zenice.

− 15. 12. 2018., učešće članica likovnog kruga i ostalih članova "Preporoda" u humanitarnoj akciji, naziva "Budi i ti dio sofre", koja je organizovana za prikupljanje hrane migrantima, smještenim u Hadžićima. Prikupljeno je znatno hrane i nešto odjeće, koje predato u UG "Input„ Zenica, kao jednog od suborganizatora u ovoj humanitarnoj akciji.

− 26. 12. 2018., prisustvo članova BZK "Preporoda" Zenica Božićnom prijemu.

− 26. 12. 2018., članovi našeg Folklora su otputovali na Festival folklora u Abu Dhabi i imat će priliku da se predstave sa četiri koreografije i bogatstvom naših nošnji i scenografije, koja oslikava našu tradiciju. Na daleki put otputovalo je 12 osoba (6 parova), a koordinator i vođa ovog puta je Nazif Džidić, koji je ujedno i koreograf.

− 28. 12. 2018., realizacija programa s nazivom "Veče tradicionalne hrane" u kome su učestvovali "Preporod" Zenica, HKD "Napredak" Zenica i Pravoslavna crkva. Tom

prilikom smo prezentovali naša tradicionalna jela, koja pravimo za praznike. Osim promocije bosanskih slatkih i slanih jela, članice "Preporoda" Zenica javno su prezentovale i napravile ćeteniju za sve prisutne, a uz sevdalinke naše Amine Bajramović, ugođaj je bio izvanredan. Organizator ovog projekta je CRS i Međureligijsko vijeće.

Predsjednica
Amna Sofić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Žepče

Shodno usvojenom Planu i programu rada u 2018. godini, BZK "Preporod" Žepče realizovao je sljedeće sadržaje:

Februar − Mart

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Žepče je povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine organizovala kulturnu manifestaciju "Večer bosanske tradicije". U predivnom ambijentu pred više stotina posjetilaca program su izveli članovi žepačkih kulturno-umjetničkih društava: KUD "Slovo o Žepču" ,KUD "Ilhamija" Željezno Polje, muzički solisti Ašir Mehmedović i Sufjan Hadžić te glumac Semin Smajlović.

U okviru manifestacije u Žepču je prvi put održan i izbor najbolje bosanske halve i hurmašice. Odziv građana bio je jako dobar pa su se u konkurenciji našle 33 halve i hurmašice. Žiri koji je ocijenjivao ponuđena slatka jela u sastavu; ministar u Vladi ZDK Nurđehana Šahinović, glavni imam MIZ Žepče Džafer ef. Gračić i bivši predsjednik BZK "Preporod" Suvad Hadžić imao je jako specifičan i težak zadatak. Nakon degustacije odlukom žirija u kategoriji najbolje bosanske hurmašice drugo i treće mjesto osvojile su: Azra Handžić i Sanela Memčić, dok je najboljom hurmašicom ocijenjena hurmašica Medihe Hadžić. U kategoriji najbolje bosanske halve Admira Sinanović i Dženana Tutnjić osvojile su drugo, odnosno treće mjesto, dok je najboljom bosanskom halvom proglašena halva Nerke Bajrić. Najbolje ocijenjene slatke delicije nagrađene su novčanim nagradama i prigodnim poklonima.

U Povodu obilježavanja Dana nezavisnoti BiH raspisan je konkurs za izbor najboljih literarnih radova za učenike osnovnih i srednjih škola općine Žepče. Proglašeni su i najbolji ocijenjeni literarni radovi učenika osnovnih i srednjih škola o temi "Dan nezavisnosti BiH". Prvoocijenjeni su i nagrađeni radovi učenice osnovne škole Lamije Odžačkić i srednjoškolca Ashara Dervišića.

April

Radilo se na pripremi realizacije prvog Naučnog skupa posvećenog Abdulvehabu Ilhamiji Žepčaku, te realizaciji programskih sadržaja manifestacije "Dani šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka (04. 05. do 11. 05. 2018.)

Maj

U okviru manifestacije "Dani šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka" u Žepču je održan prvi Naučni skup posvećen životu i djelu ovog istaknutog bošnjačkog intelektualca i alima s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Naučni skup, koji je zvanično otvorio glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Žepče Džafer ef. Gračić, počeo je Ilhamijnom kasidom "Čudan zeman nastade", koju je odrecitovao žepački pjesnik Arif Odobašić. Ilhamija, njegov lik i djelo i ideja za koju se borio, na naučnom skupu predstavljeni su u deset obrađenih tema, o kojima su govorili: dr. Aladin Husić, dr. Adnan Kadrić, dr. Elvir Duranović, reditelj Ahmed Imamović, doc. dr. Munir Drkić, prof .dr. Sedad Dizdarević, mr. Amir Ismić, doc. dr. Mevludin Dizdarević, mr. Fatmir Alispahić i prof. Dženan Čaušević. Na naučnom skupu obrađene su sljedeće teme: dr. Aladin Husić: "Povijesni kontekst Ilhamije Žepčaka", dr. Adnan Kadrić: "Imperija u pjesničkom ogledu: Od Huseina-kapetana Gradaščevića do Ilhamije"; dr. Elvir Duranović: "Iman, islam, ihsan u proznim djelima Ilhamije Žepčaka", prof. dr. Sanjin Kodrić: "Starija bošnjačka književnost u bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji"; Ahmed Imamović: "Ilhamija kao učitelj slobode govora"; doc.dr. Munir Drkić: "Poetski i kulturološki okvir u kojem je nastala Ilhamijina poezija", prof.dr. Sedad Dizdarević: "Sufizam kao korektor izopačenosti društva u djelima Ilhamije"; mr.sc. Amir Ismić: "Usporedba društvenih i političkih prilika u Bosni u vrijeme Abdulvehaba Ilhamije i doba nacionalnog buđenja Bošnjaka pod vodstvom Alije Izetbegovića"; doc. dr. Mevludin Dizdarević: "Kulturno-historijske i društveno-političke determinente u pjesništvu Ilhamije Žepčaka"; mr. Fatmir Alispahić: "Ilhamijska povijesna paradigma: prosvjetitelj-disident-žrtva; Dženan Čaušević: "Ilhamija, život i djelo". Moderator naučnog skupa bio je Alaudin Efendić.

Na naučnom skupu prof. Dženan Čaušević predstavio je Ilhamijinu hilafetnamu, dokument napisan 1810. godine, a koju je Ilhamija dobio nakon završenog studija u Tešnju i koja se nalazi u Hrvatskoj arhivi nauka i umjetnosti. Vjerodostojnu kopiju ilhamijine hilafetname potpisane punim Ilhamijinim imenom i pečatom, a koja do danas nigdje nije objavljena, Žepčak Dženan Čaušević, koji je govorio o njenoj vrijednosti, predao je ovom prilikom organizatoru naučnog skupa u trajno vlasništvo. Hilafetnama do danas nije bila poznata i naučno obrađena, što će u budućnosti istraživačima biti dostupno u žepačkoj Spomen sobi šehida u Gornjoj mahali.

Naučni skup polučio je mnogo ideja, a jedna od njih je i budući godišnji konkurs rapisan s ciljem njegovanja i promocije Ilhamijinog duha i ideje. Teme s naučnog skupa bit će obrađene i publicirane u prvom štampanom *Zborniku radova o Abdulvehabu Ilhamiji Žepčaku i njegovom životu i djelu.*

U periodu od 05. maja do 19. maja 2017. godine održana je manifestacija "Dani Šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka". Nastavljen je kontinuitet organizacije ove manifestacije koja se održava u znak sjećanja na lik i djelo velikog alima Abdulvehaba Ilhamije. Kao i ranijih godina, i u 2018. godini u sklopu manifestacije punuđeni su brojni kulturni i vjerski sadržaji.

Osim naučnog skupa, u sklopu programa manifestacije održana je promocija knjige: " Moja domovina" autora Safeta Derviševića, te promocija " Ilhamijinog ilmihala",

o kojem su govorili u ulozi promotora dr. Elvir Duranović i prof. dr. Ismet Bušatlić. Održan je i Koncert sjećanja u izvedbi Hora Kasiopeja, Hora Srednje muzičke škole i orkestra muzičara Zenice. Manifestacija je, kao i ranijih godina, zatvorena Derviškim zirkom u Ferhat-pašinoj džamiji u Žepču u čijem programu će učestvovati derviši tekije Pehare iz Zenice, dok je gost predavač bio reisul-ulema u penziji Mustafa ef. Cerić.

Juni

U okviru manifestacije " Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića" raspisan je konkurs za izbor najboljeg literarnog rada za učenike Srednjih škola Zeničko-dobojskog kantona o temama: " Moje ime" i "Čaršija". Osiguran je Fond nagrada u iznosu od 400 KM za tri prvonagrađena rada.

Juli

Radilo se na pripremi realizacije tradicionalnog Bajramskog koncerta u povodu obilježavanja Kurban-bajrama.

August

Povodom Kurban-bajrama u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" u Žepču je u četvrtak, 23.08., u sali Doma kulture održan Bajramski koncert s nazivom "Bajram dođe, mirišu avlije".

Cjelovečernji muzičko-zabavni program izveli su gosti: pobjednica šoua "Nikad nije kasno" Nihada Kapetanović i ansambl "Đulistan". Programski sadržaj obogatili su svojim nastupom i KUD "Ilhamija" Željezno Polje.

Septembar

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Žepče u povodu obilježavanja sedme godišnjice smrti književnika Nedžada Ibrišimovića upriličila je književno veče "Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića". Književno veče je održano u dvorištu kuće djetinstva Ibrišimovića u Gornjoj Mahali u Žepču. Na književnoj večeri ovog istaknutog bosanskohercegovačkog umjetnika, koji je svoje djetinstvo, mladost i jedan dio radnog vijeka preveo u Žepču, govorili su: Hadžem Hajdarević, predsjednik Društva pisaca BiH, prof. dr. Edin Pobrić i književnica Naida Mujkić. Žepče je kao i ranijih godina bilo centralno mjesto obilježavanja godišnjice smrti Nedžada Ibrišimovića. Na kraju manifestacije prikazan je kratki video-zapis naziva " Ime" autora Arifa Odobašića.

Novembar

U organizaciji BZK "Preporod" Žepče upriličena je promocija knjige *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878.)* autora Hasana Škapura. Promocija knjige održana je u sali Općinskog vijeća Žepče, a o knjizi su govorili promotori: dr. Sedad Bešlija, dr. Kemal Bašić i dr. Aladin Husić.

Povodom Dana državnosti BiH, u Žepču je upriličeno književno veče i promocija knjige *Batonove priče* autora Saida Štete. Književno veče i promocija knjige su održani u sali Općinskog vijeća Žepče. O knjizi su govorili promotori: mr. Nihad Čamdžić, mr. Amir Ismić i mr. Fuad Dedić. U muzičkom dijelu nastupile su: Ajla Gluhić, flauta, Amina Džinalić, violina i vokal i Nafija Ibrišimović violina. U sklopu programa izveden je i "Srebrenički inferno" u izvedbi Amina Džinalić. Moderator programa bila je Nudžejma Ismić, dijete jednog od junaka knjige.

Nagrađeni su najbolji literarni radovi "Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića". Na manifestaciji obilježavanja Dana državnosti Bosne i Hercegovine upriličeno je i proglašenje najboljih literarnih radova nakon završenog konkursa za najbolji literarni rad, koji je bio raspisan na nivou srednjih škola Zeničko-dobojskog kantona, a povodom godišnjice smrti književnika Nedžada Ibrišimovića.

Najboljim literarnim radom proglašen je rad učenice maglajske Gimnazije "Edhem Mulabdić" Eldine Kepić. Drugo mjesto pripalo je učenici Druge gimnazije Zenica Nedžli Omerdić, dok je treći mjesto osvojila Tesnima Rizvić, učenica JU Gimnazija "Edhem Mulabdić" Maglaj. Nagrađene su primile nagradni fond od 400 KM, a nagrade autorima uručila je Nafija Ibrišimović, kćerka istaknutog književnika, rahmetli Nedžada Ibrišimovića.

Decembar

Pripreme za realizaciju i štampanje prvog Zbornika radova "Abdulvehab Ilhamija Žepčak – život i djelo" u izdanju Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Žepče.

Ostale aktivnosti:

Osim realizacije brojnih kulturnih sadržaja u 2018. godini, BZK "Preporod" Žepče nastavila je sa aktivnostima koje se odnose na održavanje Spomen sobe šehida Žepča (1992-95.). Somen-soba je bila otvorena i dostupna posjetiocima gotovo za sve važnije praznike i datume u prošloj godini, kao i na zahtjev pojedinih institucija i udruženja prilikom posjete zvaničnih gostujućih delegacija ovom gradu.

Takođe, nastavljeno je sa radom na stvaranju Spomen-sobe književniku Nedžadu Ibrišimoviću u prostorijama njegove porodične kuće u Žepču.

Redovno je ažurirana Facebook stranica Društva sa svim dešavanjima i događajima koji su se zbili i bili organizovani u 2018. godini.

Prisustvovali smo Radnoj skupštini Bošnjačke zajednice kulture "Preporod", održanoj 20. 12. 2018. godine u Sarajevu. Teme Radne skupštine bile su Rekonstruiranje općinskih društava BZK "Preporod" u BiH i Rasprava o usvajanju novog Statuta BZK "Preporod".

U 2018. godini održano je ukupno 9 (devet) sjednica Upravnog odbora.

Predsjednik
Rusmir Agić

Adresar općinskih društava BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini i inozemstvu

Općinsko društvo Banovići
Alije Izetbegovića 65
Predsjednik: Vehid Kudumović
Tel/Fax: 070/217-885
Mob: 061/737-886
vehid.kudumovic@hotmail.com
75290 BANOVIĆI

Općinsko društvo Bihać
Bihaćkih branilaca 5
Predsjednica: Samira Duran
Tel/Fax: 037/222-488
Mob: 061/713-232
samira.duran@fpu.gov.ba
77000 BIHAĆ

Općinsko društvo Bijeljina/Janja
Kozaračka 5
Predsjednik: Jusuf Trbić
Tel/Fax: 055/417-829
Mob: 065/229-916
Mirza: 065/787-032
preporodbn@gmail.com
76300 BIJELJINA

Općinsko društvo Bosanska/Kozarska Dubica
Đačka ulica 17
Predsjednica: Elvira Šanta-Čaušević
Mob: 065/186-344
bzkpreporod.bosdubica@hotmail.com
79240 BOSANSKA DUBICA

Općinsko društvo Bosanski Novi
Meše Selimovića 1
Predsjednik: Kasim Falan
Tel: 052/751-593
Mob: 065/592-821
Dom Urije
792220 BOSANSKI NOVI

Općinsko društvo Bratunac
Predsjednik: Elvir Hodžić
hodzicelvir@yahoo.com
Zgrada Medžlisa Islamske zajednice
Ulica Drinska bb
75420 BRATUNAC

Općinsko društvo Brčko Distrikt BiH
Ulica Islahijjet 3
Predsjednik: Edin Jašarević
Tel: 049/230-120
Fax: 049/230-121
preporodbrcko@gmail.com
76120 BRČKO Distrikt BiH
www.preporod-brcko.ba

Općinsko društvo Breza
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Fikret Herco
Tel/Fax: 032/784-596 (O. Š.)
Mob: 061/783-260
preporodbreza@gmail.com
71370 BREZA

Općinsko društvo Bugojno
Sultan Ahmedova 71
Predsjednik: Muamer Terzić
Mob: 062/581-676
mterzic@bih.net.ba
70230 BUGOJNO
www.bugojno.org /preporod/

Općinsko društvo Busovača
Kaćuni bb
Predsjednica: Ferida Karić
Tel/Fax: 030/590-143
Mob: 061/361-031
ferida_karic@hotmail.com

pbzkbusovaca@gmail.com
72264 BUSOVAČA

Općinsko društvo Bužim
Konjodor bb
Predsjednik: Muhamed Kržalić
Mob: 061/767-162
muhamed_k24@hotmail.com
77249 BUŽIM

Općinsko društvo Čapljina
Zrinsko-frankopanska br. 1
Predsjednik: Aldin Boškailo
Mob: 063/205-315
aldinboskailo@hotmail.com
88300 ČAPLJINA

Općinsko društvo Čelić
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Almir Omerčević
Mob: 061/652-382
almir-pasa@hotmail.com
75246 ČELIĆ

Općinsko društvo Doboj
Oslobodilačka 1
Predsjednik: Zijad Bešlagić
beslagicz@gmail.com
Tel: 053/204-271
Mob: 061/142-046
74200 DOBOJ

Općinsko društvo Doboj Istok
Klokotnica b. b.
Predsjednica: Hanifica Suljić
Tel: 035/720-189
Mob: 061/654-702
preporoddobojistok1212@gmail.com
suljicismet9@gmail.com
74207 DOBOJ ISTOK

Općinsko društvo Donji Vakuf
770. Slavne brigade 18
Predsjednik: Kemal Čolak
Tel/Fax: 030/205-596
Mob: 061/132-119
kemal.colak@promo.ba
70220 DONJI VAKUF

Općinsko društvo Foča
Paunci bb
Predsjednik: Ismet Hotović
Fax: 058/ 238-003
Mob: 062/978-205; 062/417-244
bzk_preporod@yahoo.com
73300 FOČA

Općinsko društvo Glamoč
Ive Lole Ribara 1
Predsjednik: Arif Kovačević
Tel/Fax: 034/272-465
arif.kovacevic1@gmail.com
80230 GLAMOČ

Općinsko društvo Goražde
Ferida Dizdarevića 21
Predsjednik: Nedžad Kurtović
Tel/Fax: 038/220-926
Mob: 061/331-302
preporodgz@hotmail.com
73000 GORAŽDE

Općinsko društvo Gornji Vakuf
Mehmed Bega Stočanina bb
Predsjednica: Senad Hađić
Mob: 061/999-461
preporod.gv@gmail.com
70240 GORNJI VAKUF
www.preporod-gv.ba

Općinsko društvo Gračanica
Soljanuša br. 65
Predsjednik: Jakub Džafić

Mob: 061/874-093
jaksdz@gmail.com
75320 GRAČANICA

Općinsko društvo Gradačac
Husein-kapetana Gradaščevića 96
Predsjednica:
Nadira Pamuković
Tel/Fax: 035/816-138
Mob: 062/153-814
035/369-751(Općina Gradačac)
preporod.gradacac@hotmail.com
76250 GRADAČAC

Općinsko društvo Hadžići
Hadželi 185
Predsjednica: Zehra Musto
Mob: 061/377-100
zmustoo@yahoo.com
71240 HADŽIĆI

Općinsko društvo Ilijaš
F. Jukića 2
Predsjednik: Adem Alić
Mob: 061/828-827
adem555alic@hotmail.com
71380 ILIJAŠ
www.preporod-ilijas.ba

Općinsko društvo Jablanica
Branilaca grada bb
Predsjednik: Resul Čilić
Tel: 036/753-333
Mob: 062/345-378
resul_c@hotmail.com
88420 JABLANICA

Općinsko društvo Jajce
Predsjednica: Behaudin Halaba
Mob: 062/752-655
bzkpreporodjc@gmail.com
70101 JAJCE

Općinsko društvo Kalesija
Žrtava genocida 1
Predsjednik: Nermin Bukvar
Tel/Fax: 035/638-515
Mob: 061/635-562
preporodkalesija@gmail.com
nerminbukvar@gmail.com
75260 KALESIJA

Općinsko društvo Kiseljak
O.Š. "Kiseljak 1"
Hrastovi b.b.
Predsjednik: Munir Mujić
Tel/Fax: 030/594-005 (Medžlis IZ)
Mob: 061/349-305
benjamin.mujic@yahoo.com
71250 KISELJAK

Općinsko društvo Kladanj
Kladanjskih brigada 2
Predsjednica: Nevzeta Rustemović
Tel/Fax: 035/621-150
Mob: 061/553-473
jubibliotekakl@gmail.com
75280 KLADANJ
www.preporodkladanj.com.ba

Općinsko društvo Ključ
Dom kulture
Predsjednik: Adis Egrić
Tel/Fax: 037/661-116
Mob: 061/624-954
kultura.kljuc@gmail.com
78280 KLJUČ

Općinsko društvo Konjic
Varda bb, Narodni univerzitet
Predsjednik: Adem Hadžajlija
Tel: 036/735-031
Fax: 036/735-030
Sekretar: 062/958-783
preporodkonjic@yahoo.com
88400 KONJIC

Općinsko društvo Kotor-Varoš
Svetozara Miletića 30
Predsjednik: Nerim Abdić
78220 KOTOR VAROŠ (Nije aktivno)

Općinsko društvo Kupres
Kralja Tomislava 7
Predsjednik: Safet Pilić
Tel/Fax: 034/275-017
Mob: 063/349-328
safetpilic@gmail.com
88320 KUPRES

Općinsko društvo Livno
Kalajdžinica bb
Predsjednik: Fikret Sitnić
Mob: 063/485-532
Tel/Fax: 034/200-634
fikret.sitnic@livno.ba.
80101 LIVNO

Općinsko društvo Modriča
J. Raškovića bb
Predsjednik: Adnan Kavazović
Mob: 062/289-976
adnan_kavaz@hotmail.com
74480 MODRIČA

Općinsko društvo Mostar
Mala tepa 3/1
Predsjednik: Haris Omerika
Tel: 036/552-537
dzafer_a@hotmail.com
mostarpreporod@gmail.com
88000 MOSTAR

Općinsko društvo Novi Travnik
Kalinska 38
Predsjednik: Hamid Migalo
Tel: 030/525-202
Mob: 062/179-493
ont.cz@tel.net.ba
72290 NOVI TRAVNIK

Općinsko društvo Novo Goražde-Kopači
Božidara Goraždanina 117
Predsjednik: Emir Dučić
Tel: 061/550-526
fax: 038/224-161
Mob: 061/309-980
83110 NOVO GORAŽDE

Općinsko društvo Odžak
Trg br.1
Predsjednik: Mujan Duran
Tel/Fax: 031/761-029 (Općina)
063/341-042
063 341 130
mujan.duran@tel.net.ba
76290 ODŽAK
www.bzkpreporododzak.com

Općinsko društvo Orašje
Predsjednik: Mehmed Memišević
Mob: 061/642-280
mehmed.memisevic1985@gmail.com
https://bs-ba.facebook.com/preporodorasje
76270 ORAŠJE

Općinsko društvo Osmaci
Šeher bb
Predsjednik: Muamer Omerović
Mob: 062/ 820 946
bzk.preporod.osmaci@gmail.com
75406 OSMACI

Općinsko društvo Paprača-Šekovići
Predsjednik: Sejfudin Ferhatbegović
Mob: 065/060-839
75453 PAPRAČA-ŠEKOVIĆI (Nije aktivno)

Općinsko društvo Prozor-Rama
Kralja Tomislava 35

Predsjednik: Almir Muminović
Mob: 061/894-604
muminovicalmir@yahoo.com
88440 PROZOR

Općinsko društvo Sanski Most
Banjalučka bb
Predsjednik: Amir Talić
Tel: 037/684-018; 037/689-126
Mob: 061/137-457
amirtalic@yahoo.com
79260 SANSKI MOST

Općinsko društvo Sapna
206. Viteške brigade
Predsjednik: Muhamed Omerović
Tel/fax: 035/597-276 (Općina Sapna)
Mob: 061/649-157
yourmuhamed@gmail.com
preporod.sapna@yahoo.com
75411 SAPNA

BZK "Preporod" Sarajevo
Branilaca Sarajeva 30
Predsjednik: Senadin Lavić
senadinl@hotmail.com
Tel: (++387 33) 444-078;
033/215-665
Fax: 033/226-511
E-mail: preporod@bih.net.ba
bzkpreporod@bih.net.ba
www.preporod.ba
71000 SARAJEVO

Općinsko društvo Srebrenik
Srebreni grad 1
Predsjednik: Razim Slanjankić
Tel/Fax 035/366-438
Mob: 062/610-140
razimsl@gmail.com
75350 SREBRENIK

Općinsko društvo Srebrenica
Crni Guber bb
Predsjednica: Fija Avdić
Mob: 061/406-530
avdic.fija@gmail.com
preporod.srebrenica@gmail.com
75430 SREBRENICA

Općinsko društvo Stolac
Vlatka Mačeka 13a
Predsjednik: Mensud Medar
Tel/kuća: 036/854-029
Mob: 061/935-539
mensomedar@gmail.com
88360 STOLAC

Općinsko društvo Teočak
Centar bb
Predsjednik: Enes Avdičević
Fax: 035/756-517
Mob: 061/845-252
enes_avdicevic@live.com
75414 TEOČAK
www.preporod.teocak.ba

Općinsko društvo Teslić
Krajiška bb
Predsjednik: Bećir Hasić
Mob: 061/ 333-033
Tel/Fax: 053/ 43 05 10
preporodt@gmail.com
74270 TESLIĆ

Općinsko društvo Tomislavgrad
Mijata Tomića bb
Predsjednik: Senad Džanković
Tel: 063/344-665
Fax: 034/200-472 8
80240 TOMISLAVGRAD

Općinsko društvo Travnik
Bosanska 119
Predsjednica: Amra Lolić Čampara
Tel: 030/541-092
Fax: 030 /541-091
Mob: 061/340-458
divan@bih.net.ba
72240 TRAVNIK
www.preporodtravnik.ba

Općinsko društvo Tuzla
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Edin Jahić
Tel/Fax: 035/257-479
Mob: 061/289-288
edinjahic75@gmail.com
preporodtuzla@gmail.com
75000 TUZLA

Općinsko društvo Vareš
Put mira bb
Predsjednica: Sahudina Beganović
Mob: 062/552-241
amar.beganovic@bih.net.ba
71330 VAREŠ

Općinsko društvo Velika Kladuša
Mahmuta Zulića 19
Predsjednik: Sakib Selimović
sakib.selimovic63@hotmail.com
Tel: 037/772-040
Mob: 061/613-609
77230 VELIKA KLADUŠA

Općinsko društvo Visoko
Alije Izetbegovića 14
Predsjednik: Mersed Šahinović
Mob: 061/136-417
preporod.visoko@gmail.com
71300 VISOKO

Općinsko društvo Vlasenica
Svetosavska bb
Predsjednik:
Tel: 056/734-830
75440 VLASENICA (Nije aktivno)

Općinsko društvo Vogošća
Remzije Veje 3
Predsjednik: Hajrudin Mešić
Mob: 061/232-421
hajrudinmesic@gmail.com
71320 VOGOŠĆA

Općinsko društvo Vitez
OD "Behar"
Predsjednik: Damir Bešić
Tel/Fax: 030/520-007
Mob: 061/172-386
bzkpreporodvitez@yahoo.com
Branilaca Starog Viteza bb
72251 VITEZ

Zajednica Općinskih društava Tuzlanskog kantona
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Asja Redžić
Mob: 061/182-997
Tel: 035/307-317
asja@tuzla.ba
bzkpreporodtk@gmail.com
75000 TUZLA

Zajednica Općinskih društava Zeničko-dobojskog kantona
Armije BiH 1
Predsjednik: Nedim Talić
Mob: 062/370-323
Tel/Fax: 032/463-291
preporod.zdk@gmail.com
talic.nedim@gmail.com
72000 ZENICA

Općinsko društvo Zavidovići
Ćumurana bb
Predsjednik: Samir Hasičić
Tel/Fax: 032/868-310
Mob: 061/754-572
72220 ZAVIDOVIĆI (Nije aktivno)

Općinsko društvo Zenica
Ulica Armije R BiH 1
Predsjednica: Amna Sofić
Mob: 061/754-450
Tel/Fax: 032/463-291(o.š. 466-244)
amnas@bih.net.ba
preporod.zenica@gmail.com
72000 ZENICA
www.preporodzenica.weebly.com

Općinsko društvo Zvornik
Svetog Save bb
Predsjednik: Amer Redžić
Tel/Fax: 056/215-757 466-244
Mob: 061/731-373
E-mail:
bzk.preporod.zvornik@gmail.com
amer_redzic@yahoo.com
75410 ZVORNIK
www.preporod-zvornik.org

Općinsko društvo Žepče
Sarajevska bb
Predsjednik: Rusmir Agić
Mob: 061/691-751
rusmir_agic@yahoo.com
72230 ŽEPČE

Općinsko društvo Živinice
Alije Izetbegovića 20
Predsjednik: Adis Šabanović
Tel.035/774- 933
061/839 060
adis_sa_banovic@hotmail.com
75270 ŽIVINICE

Inozemstvo

KDB "Preporod" Dubrovnik
Obala pape Ivana Pavla 35
Predsjednik: Izet Spahović
izet.spahovic@du.t-com.hr
Mob.00385-95-1606-954
20 000 DUBROVNIK
Hrvatska

Općinsko društvo Split
Trg Republike 4/3
Predsjednica: Sifa Hodžić
0038598668043
00385953440951
kdbpreporodsplit@gmail.com
21000 SPLIT
Hrvatska

KDBH "Preporod" Zagreb
Ul. grada Vukovara 235
Predsjednik: Ervin Jahić
Tel/Fax: 00385 (0)1483-3635
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
10 000
ZAGREB
Hrvatska
www. kdbhpreporod.hr

BZK "Preporod"
Sjeverna Amerika
Chicago
Predsjednica: Senada Cvrk Pargan
E-mail: p.senada@gmail.com

GODIŠNJAK 2018

BOŠNJAČKI MERHUMI (2018)

UDK 929 (497.6=163.43*-053.18)

Sudionici naše prošlosti − umrli u 2018. godini

Isma Kamberović
BZK "Preporod"
Sarajevo

Kao i u ranijim godinama, tako su i u 2018. ispisane nove stranice bošnjačkog nekrologa s biografsko-bibliografskim podacima trideset i dviju važnih osoba. Oni su nas napustili, ali su ostavili važno djelo u svojim strukama u kojim smo ih prepoznali i pronašli u bibliotečkim bazama, knjigama i drugim izvorima. Dali su veliki doprinos u medicini, književnosti, ekonomiji, sportskim disciplinama, matematici, poljoprivredi, kulturi, književnoj kritici, građevini, slikarstvu, rudarstvu, geologiji, sociologiji, prevodilaštvu, lingvistici, kiparstvu i dr. Ovim tekstom želimo podsjetiti na njihovo ime i njihov doprinos našoj zajednici i time ih pokušati sačuvati od zaborava.

Ključne riječi: Bošnjaci, umrli, nekrolozi, Ajanović, Ekrem – Akmadžić, Hazim – Alićehajić, Kemal – Begović, Sead – Behmen, Alija – Čović, Šefkija – Ćupina, Suad – Dukić, Nedžad – Galijašević, Šemsa – Gradaščević, Muhamed Bego – Hadžić, Fikret – Hanić, Elvedin – Jahović, Redžep – Kadić, Islam – Kico, Mehmed – Korjenić, Sinan – Kulenović, Amela – Mesihović, Nijaz – Muratović, Muho – Njuhović, Zijad – Obralić, Salim – Osmanagić, Muris – Pašić, Muhidin – Ratkušić, Enes – Repovac, Hidajet – Riđanović, Zulejha – Sarač, Dževad – Sarić, Mesud – Selimović, Mustafa – Smailović, Ismet – Širbegović, Kemal – Topčagić, Fuad

Kao što se u matičnu knjigu rođenih upisuju oni koji tek dođu na ovaj svijet, tako se popunjava i knjiga umrlih, imenima onih koji ga napuste. Sve se može zaustaviti na ovome svijetu osim odlazaka dragih osoba, tako da se naša knjiga umrlih redovno ispisivala, te su u 2018. godini upisane trideset i dvije umrle osobe, među kojima ima pet devedesetogodišnjaka, a koje su iza sebe ostavile važan trag u književnosti, slikarstvu, medicini, tehnici, pravu, ekonomiji, sociologiji, lingvistici, poljoprivrednim naukama i drugim disciplinama. Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" osiromašena je smrću pet svojih aktivista: u ovoj godini napustili su nas predsjednici općinskih društava: Muhamed Bego Gradaščević iz Gradačca, Mehmed Kico iz Novog

Travnika, Muhidin Pašić iz Tuzle, Hidajet Repovac, predsjednik Skupštine BZK "Preporod" Sarajevo, Sead Begović, urednik zagrebačkog lista "Behar", te još dvadeset i četiri značajna Bošnjaka i tri Bošnjakinje. Svi su bili veoma posvećeni svome poslu i svojim karijerama te su dali veliki doprinos u svojim strukama, a svojim djelom su ostavili ogroman trag u zajednici u kojoj su živjeli. Ovo su najbolji među nama iz čitave Bosne i Hercegovine i šire.

AJANOVIĆ, Ekrem (1940–2018)

Vanredni profesor Medicinskog fakulteta u Tuzli, Ekrem Ajanović, rođen je 16. 10. 1940. godine u Tešnju. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1966. godine. Iste godine dobio je posao u Domu zdravlja u Tešnju, gdje je proveo najveći dio svoje ljekarske karijere, a u tri mandata je obavljao i funkciju direktora. Obavio je specijalizaciju iz pneumoftiziologije 1971. i interne medicine 1976. godine. Odbranio je magistarski rad *Komparativna analiza ventilacijskog ekvivalenta i respiracijskog kvocijenta te njihovo značenje u dijagnozi ventilacijsko–perfuzijskih poremećaja respiracije* na Medicinskom fakultetu u Zagrebu 1984. godine, a na istom fakultetu je 1986. godine odbranio doktorsku disertaciju *Značenje poremećaja odnosa alveolarne ventilacije i protoka kapilarne krvi u razvitku respiracijske insuficijencije kod bolesnika s opstruktivnim sindromom pluća*.

Nakon sticanja doktorata, izabran je za docenta na Medicinskom fakultetu u Tuzli, a vanredni profesor postaje 1991. godine. Bio je saradnik i Zdravstvenog fakulteta u Zenici. Imao je velike zasluge za transformaciju Doma zdravlja u Tešnju u Ratnu bolnicu, čiji je upravnik bio od 1992. do 1994., a kada je preimenovana u Opću bolnicu Tešanj, postavljen je za njenog direktora (1994–1996). Osim ljekarskog poziva, bio je i politički angažiran: član je Inicijativnog osnivačkog odbora Stranke demokratske akcije 1990. godine, te je izabran za poslanika u Vijeću građana BiH do 1996. Iste godine napušta SDA i prelazi u novoosnovanu Stranku za BiH, te postaje poslanik u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH (1996–1998), a kao njen kadar postavljen za ministra zdravlja u Vladi Zeničko-dobojskog kantona, i tu funkciju je obavljao od 1998. do 2000. godine. Kasnije je bio vijećnik u Općinskom vijeću u Tešnju.

Autor je sljedećih publikacija: *Utjecaj poremećaja ventilacijsko–cirkulacijskih odnosa na razviće respiracijske insuficijencije u opstruktivnom sindromu pluća*. Tešanj: Dom zdravlja "Izudin Mulabećirović Izo", 1987.; *Pneumoftiziologija*. Tuzla: Medicinski fakultet, 1989.; *Principi ratne pulmološke doktrine* (s Z. Dizdarević, A. Konjicija). Sarajevo: Ministarstvo za zdravlje R BiH, 1993.; *Pulmologija* (kourednik sa Z. Dizdarević). Tuzla: Medicinski fakultet, 2000.

Bio je član Sabora ljekara i Udruženja pneumoftiziloga i kardiologa Bosne i Hercegovine.

Umro je 14. 4. 2018. u 78. godini života, a pokopan je na mezarju "Šehagićka" u Tešnju.

AKMADŽIĆ, Hazim (1954–2018)

Književnik Hazim Akmadžić rođen je 7. 4. 1954. godine u Cazinu. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, studirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Čitav život se bavio novinarstvom i književnim pisanjem. Novinarske poslove radio je u Armiji Bosne i Hercegovine 1992-1995. Živio je i radio kao profesionalni pisac bez stalnog zaposlenja i, naravno, podnosio je sve nevolje koje dolaze s takvim luksuznim izborom, neizvjesnost i besparicu. Pisao je poeziju, radio-drame, scenarije, pripovijetke i romane. Objavio je sljedeće knjige poezije: *Greh pesme*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.; *Usamljeno pročelje: poezija*, 1981.; *Gola slika: poezija.* Sarajevo: Svjetlost, 1988.; *U zemlju ukopan: poezija.* Tuzla: Univerzal, 1990.; *Kristalni predak*. Bihać: Bošnjak: Biblioteka Kljucanin, 1997.; *Izabrane pjesme*. Bihać: Društvo pisaca Bosne i Hercegovine, Podružnica Unsko–sanskog kantona, 1998.; *Soneti*. Sarajevo: Društvo pisaca BiH, 2001.; Zatim, knjige pripovijedaka: *Mors mortis: pripovijetke*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1997.; *Tajna dvorske lude*. Bihać: Delta, 2000.

Specijalizirao se za pisanje romana o poznatim historijskim ličnostima: *Mislio sam da je mjesec žut*. Sarajevo: Oko, 1999.; *Gazi Isa–beg*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2007.; *Enderun & Na Drini ćuprija*. Sarajevo: Zonex ex Libris, 2010; *Mimar*. Sarajevo: Connectum, 2012.; *Gazi Husrev–beg: roman*. Sarajevo: Connectum, 2016.

Objavio je knjigu o zločinima u Sanskom Mostu: *Zločin je zaboraviti zločin! Sanski Most u ratu 1992–1995* (s Z. Ključaninom). Sanski Most: Općina Sanski Most, 1998.

Radio-drame za djecu[1]: *Dječak i ptica: radio-drama za djecu*, 1980.; *Prijatelji: radio-drama za djecu*, 1981.; *Zarobljeni vjetar: radio-drama za djecu*, 1983.; *Tiše, probudićeš Ivana: tv drama*, 1983. Napisao je scenarij za dokumentarni film *Zelene beretke*, 1993.

Poslovna zajednica izdavača i knjižara Bosne i Hercegovine proglasila ga je najboljim autorom 2002. godine za roman *Mimar.*

Pošto je bio samostalni pisac, bio je nezadovoljan statusom u društvu, a kada se razbolio očekivao je veću pomoć od društva i svoga Udruženja, koju, naža-

[1] Ove podatke sam preuzela iz njegovih knjiga, jer nisam našla podatke o njima ni u jednoj bibliotečkoj bazi.

lost, nije dočekao. To razočarenje je sigurno utjecalo da je šira javnost za njegovu smrt saznala nakon što je pokopan, a na dženazi mu je bilo samo desetak ljudi. Iako sam tražila njegovu osmrtnicu, nisam je pronašla. Voljela bih da griješim, ali isto kao da nije želio da mu na dženazu dođu oni koji su mu uskratili pomoć dok je bio živ, to je izraz njegovog razočarenja i bunt protiv neprimjerenog odnosa društva prema umjetnicima.

Bio je član Društva pisaca Bosne i Hercegovine.

Umro je 19. 10. 2018. godine u 64. godini života, a pokopan je na "Vlakovu" u Sarajevu.

ALIĆEHAJIĆ, Kemal (1923–2018)

Publicist Kemal Alićehajić, rođen je 3. 9. 1923. godine u Tešnju. Nakon završenog srednjeg obrazovanja, njegovo dalje školovanje prekinuo je rat 1941. godine. Kao omladinac uključio se u ilegalni rad SKOJ-a, čiji je bio sekretar, a 1943. godine je postao borac Druge krajiške Narodnooslobodilačke udarne brigade. U jednoj akciji je ranjen u noge te je kasnije kao ranjenik zarobljen i završio je u zatvoru, prvo dobojskom zatim zeničkom, brodskom i zagrebačkom, a 1945. godine je oslobođen. Nakon završetka rata, u vremenu obnove porušene zemlje obavljao je niz poslova: postavljen je za organizacionog sekretara Sreskog komiteta KPJ u Tešnju. Godine 1948. preselio se u Sarajevo i zaposlio u Ministarstvu industrije i rudarstva NR BiH, zatim je obavljao posao pomoćnika upravnika Kliničke bolnice. Godine 1957. diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu te je postavljen za ekonomskog savjetnika u Republičkom vijeću Saveza sindikata za BiH. Radoznalog i avanturističkog duha, prijavio se za ekonomskog savjetnika u vladi Tanzanije u Africi, te je 1965. s porodicom otišao na rad u Dar es Salaam. Nakon povratka iz Afrike u Bosnu, umrla mu je supruga. Kao predstavnik "Energoinvesta" ponovo se vraća u Tanzaniju 1970. godine. Nakon tri godine rada, vratio se u Bosnu i kasnije je kao predstavnik "Energoinvesta" obišao brojne afričke i azijske zemlje. Penzioniran je 1986. godine u 63. godini života, a u penziji je proveo 32 godine života. Kao čovjek s bogatim radnim iskustvom i životom ispunjenim brojnim putovanjima na četiri kontinenta, dugi penzionerski život popunio je pisanjem knjiga.

Objavio je sljedeće publikacije: *Palestina od Abrahama do Intifade.* Tešanj: Planjax, 2000.; *Iz Kotlanica na četiri kontinenta*. Tešanj: Planjax, 2003.; *Mala čitanka: kapitalizam, fašizam, socijalizam*. Tešanj: Planjax, 2003.; *Horde zla u Mostaru*. Tešanj: Planjax, 2004.; *Otrovni darovi nacionalizma: od D. Mihajlovića do M. Kučana*. Tešanj: Planjax, 2006.; *Cionizam: istorijska greška Izraela*. Tešanj: Planjax, 2006.; *Muslimansko naslijeđe*. Tešanj: Autorsko izdanje, 2011.

Umro je 15. 1. 2018. godine u 95. godini života, a pokopan je na Barama.

BEGOVIĆ, Sead (1954–2018)

Književnik Sead Begović, rođen je 20. 4. 1954. u Zagrebu, gdje su se doselili njegovi roditelji koji su porijeklom iz Trebinja iz Hercegovine. Nakon završetka osnovnog i srednjeg školovanja, studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Počeo je rano pisati poeziju te je u 20. godini uvršten u zbornik *Mladi hrvatski pjesnici*. Zagreb: Klub samoupravljača, 1974., a u 25. godini života objavio je svoju prvu zbirku poezije. U svojoj karijeri radio je raznovrsne poslove: knjižničarske, novinarske u Redakciji lista "Vjesnik" te uredničke i voditeljske u Društvu hrvatskih književnika. Kasnije je djelovao kao samostalni pisac. Uređivanje časopisa "Behar", koji objavljuje Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", preuzeo je od broja 78. u 2006. godini pa do broja 134. u 2017. godini, punih jedanaest godina. Pošto je rođen u Hrvatskoj, bio je hrvatski pjesnik, a bošnjački po porijeklu.

Zanimljivo je kako je njegova kratka priča "Ja, bijednik i fukara" u kojoj govori kako je u svojim tridesetim godinama nosio očeve cipele i punčev kaput, jer nije imao ništa bolje, izazvala mnogo komentara. Neki nisu mogli vjerovati da takve stvari o sebi može pisati, a on se pozivao na potrebnu višeznačnost i educiranost naših čitalaca, da bi mogli bolje shvatiti šta je pisac htio kazati.

Objavio je sljedeće knjige poezije, proze, eseja i kritika: *Vođenje pjesme*. Zagreb: Mladost, 1979.; *Nad pjesmama*. Split: Logos, 1984.; *Ostavljam trag*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1988.; *Bad Blue Boys: pjesme i priče*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.; *Nova kuća: pjesme*. Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1997.; *Književna otkrivanja: književnokritički eseji*. Zagreb: Stajer–graf, 1998.; *Između dviju udobnosti: pjesme*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2002.; *Sanjao sam smrt pastira: priče.* Zagreb: Naklada Breza, 2002.; *Prorok u našem vrtu: izbor pjesama*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica, 2002.; *U potrazi za zlatom*. Zagreb: Stajer graf, 2005.; *Pjesmozor: književno–kritički eseji*. Zagreb: Stajer graf, 2006.; *Književni meridijani: kritike*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2007.; *Osvrneš se stablu: izabrane pjesme*. Zagreb: Stajer graf, 2007.; *Sve opet postoji.* Sarajevo: BZK "Preporod", 2007. (Edicija Bošnjačka književnost u 100 knjiga; knj. 93); *Džibrilove oči: (kratke priče).* Zagreb: KDBH "Preporod", 2008.; *Uresi*. Zagreb: V. B. Z., 2009.; *Zvekirom po čelu*. Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca, 2012.

Bio je član Društva hrvatskih književnika i hrvatskog PEN centra.

Umro je 1. 12. 2018. u 64. godini života, a pokopan je na groblju Mirogoj u Zagrebu.

BEHMEN, Alija (1940–2018)

Profesor Fakulteta za saobraćaj i komunikacije u Sarajevu, Alija Behmen, rođen je 25. 12. 1940. godine u Splitu u Hrvatskoj. Nakon završetka Željezničko-saobraćajne škole, diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu 1969. godine. Kratko je radio u Ekonomskom institutu u Sarajevu, zatim se zaposlio u Željezničko-transportnom preduzeću (ŽTP), gdje je bio na rukovodećim pozicijama. Magistarski rad *Marketing programiranje na željeznici* odbranio je 1974. na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu. Od 1978. do 1980. bio je predsjednik Radne organizacije "Interšped". Doktorsku disertaciju *Uloga i razvoj željezničkog saobraćaja u procesu ekonomske reprodukcije crne metalurgije u Bosni i Hercegovini* odbranio je 1993. godine na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu. Nakon doktoriranja, izabran je za vanrednog profesora na Fakultetu za saobraćaj i komunikacije u Sarajevu.

Bio je aktivan član Socijaldemokratske partije (SDP) te je zahvaljući tom članstvu obavljao nekoliko značajnih političkih funkcija. Na Općim izborima 1998. godine izabran je za poslanika u Skupštini Kantona Sarajevo i zamjenika predsjedavajućeg Doma naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine. Od 2001. do 2003. godine bio je premijer Federacije. Na Općim izborima 2006. godine izabran je za poslanika u Predstavničkom domu Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, a funkciju gradonačelnika Sarajeva obavljao je u vremenu od 2009. do 2013. godine.

U koautorstvu je objavio dva udžbenika: *Materijali i robe u transportu*, 1: *klasifikacija*, *standardizacija, identifikacija.* (s S. Salihović). Sarajevo: Fakultet za saobraćaj i komunikacije, 2007.; *Materijali i robe u transportu*, 2: *kvalitet, osnove, principi, kontrola*. Sarajevo: Fakultet za saobraćaj i komunikacije, 2008.

Čitav život je bio vezan za željeznice, te je na komemoraciji spomenuto da je i on karijeru započeo kao otpravnik vozova u Mostaru te je nosio crvenu kapu, simbol željeznice, vjerovatno nakon završetka srednje škole.

Odlikovan je Ordenom rada sa zlatnim vijencem.

Umro je 1. 8. 2018. u 78. godini života, a pokopan je na Barama u Sarajevu.

ČOVIĆ, Šefkija (1934–2018)

Redovni profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, Šefkija Čović, rođen je 21. 2. 1934. u Hadžićima. Nakon završetka osmogodišnje škole i gimnazije, diplomirao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu 1958. godine. Karijeru je počeo kao pravni zastupnik Fabrike sode u Lukavcu, zatim je bio sudija Okružnog suda u Tuzli te od 1970. javni pravobranilac grada Sarajeva. Odbranio je magistarski

rad *Isporuka i prijem robe u međunarodnoj kupoprodaji* na Pravnom fakultetu u Beogradu 1968. godine, a na istom fakultetu je 1976. odbranio i doktorsku disertaciju *Saobraznost isporuke robe sa ugovorom o međunarodnoj kupoprodaji*. Nakon odbrane doktorske disertacije, izabran je za vanrednog, a 1983. postaje redovni profesor na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Godine 1993. postaje profesor na Pravnom fakultetu u Sarajevu za predmete: Obligaciono pravo, Autorsko pravo i pravo industrijske svojine i Međunarodno privredno pravo. Bio je saradnik Ekonomskog fakulteta u Sarajevu i Ekonomskog instituta u Sarajevu.

Nakon što je penzioniran 2005. godine, radio je kao spoljni saradnik na Pravnom fakultetu u Kiseljaku, Univerzitet u Travniku.

Objavio je sljedeće knjige: *Saobraznost isporuke robe sa ugovorom o međunarodnoj kupoprodaji*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.; *Poslovno pravo: statusno pravo i pravo privrednih društava*. Sarajevo: Pravni fakultet, 2003. U koautorstvu je objavio sljedeće publikacije: *Modeli ugovora o poslovnoj saradnji sa inostranstvom sa komentarom.* Sarajevo: Ekonomski institut, 1982.; *Pravno–ekonomska analiza jugoslovenskih propisa poslovne saradnje sa inostranstvom.* Sarajevo: Ekonomski institut, 1983.; *Unapređenje poslovne saradnje sa inostranstvom.* Sarajevo: Ekonomski institut, 1983.; *Samoupravno organizovanje potrošača u robnom prometu*. Sarajevo: Ekonomski institut, 1983.; *Organizacija poslovne saradnje sa informacionim sistemom*. Sarajevo: Ekonomski institut, 1982.; *Pravno–ekonomska analiza jugoslovenskih propisa poslovne saradnje sa inostranstvom*. Sarajevo: Ekonomski institut, 1983.; *Samoupravno povezivanje RMK sa veleprometnim organizacijama*. Sarajevo: Ekonomski institut, 1984.

Radove je objavljivao u sljedećim časopisima: *Godišnjaku* Pravnog fakulteta, *Ljudskim pravima*, *Trećem programu Radio Sarajeva* i dr.

Umro je 16. 4. 2018. u 84. godini života, a pokopan je u Hadžićima.

ĆUPINA, Suad (1951–2018)

Doktor nauka iz oblasti sportskih disciplina, Suad Ćupina, rođen je 11. 11. 1951. godine u Mostaru. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Mostaru. Nakon diplomiranja, radio je u firmi "Soko" i "Unis Toursu" PJ Mostar od 1987. do 1997. Uporedo sa stalnim poslom kojim je ostvarivao svoju egzistenciju, bavio se sportom. Karateom se počeo baviti sa sedamnaest godina, i stekao je sva zvanja koja je moguće osvojiti u tom sportu: karate majstor, osvajač medalja, trener, selektor, do naučnih zvanja. Od 1986. do 1992. godine obavljao je funkciju selektora kadetske, juniorske i ženske selekcije u borbama, zatim selektora karate reprezentacije BiH, ali i trener u Univerzitetskom karate klubu "Bosna" iz Sarajeva.

Odbranio je magistarski rad iz oblasti fizičke kulture 2004. godine, nakon čega je izabran za višeg asistenta za naučnu oblast borenje na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru 2005. godine.

Odbranio je doktorsku disertaciju *Manifesni i latentni motorički i morfološki prediktori specifične brzine u karateu* na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru 2010. godine.

Bio je član Patriotske lige Općine Mostar od 1991. Kada je počeo rat, 1992., bio je na dužnosti komandira Ratne stanice milicije, CSB Mostar. Obavljao je dužnost komandanta bataljona, te niz dužnosti u 4. Korpusu Armije RBiH. Na osnovu svog ličnog ratnog iskustva, napisao je dvije knjige *Izdaje i odbrana Hercegovine '91-'95*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2006. u kojoj je razotkrio pravu ulogu HDZ-a i HVO-a u zadnjem ratu i *Patriotska liga Hercegovine: 1991–1992*. (s Zikrijom Đonkom), Sarajevo: (s. n.), (s. a.).

Iz oblasti sporta objavio je sljedeće publikacije: *ABC karate 1*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 1998.; *ABC karate: terminologija*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2000.; *ABC karate, 1: osnove*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2004.; *ABC karate, 2: terminologija*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2004.; *ABC karate, 3, Kata*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2004.; *ABC karate, 4.* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2004.

Kao takmičar u karateu osvojio je šest medalja na seniorskim državnim prvenstvima: prvo mjesto u Evropi (1976), treće i četvrto mjesto u svijetu (Tokio, 1977)

Dobitnik je priznanja "Zlatni ljiljan", "14. februar" grada Mostara i Zlatne značke SOFK–a.

Umro je 18. 10. 2018. u 67. godini života, a pokopan je na mezarju Alipašine džamije.

DUKIĆ, Nedžad (1957–2018)

Redovni profesor Prirodno-matematičkog fakulteta, Nedžad Dukić, rođen je 9. 6. 1957. godine u Trebinju. Nakon završene osnovne i srednje škole, diplomirao je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1981. godine. Karijeru je počeo u "Energoinvestu" u IRIS Computeru 1986. godine, a 1990. je primljen za asistenta na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu. Magistarski rad *Automatsko dokazivanje teorema iz matematičke logike u oblasti vjestačke inteligencije* odbranio je 1998. godine na Prirodno–matematičkom fakultetu u Sarajevu, te je primljen za višeg asistenta na ovom fakultetu. Doktorsku disertaciju *Ekvivalentnost fuzzy funkcionalnih i fuzzy višeznačnih zavisnosti sa fuzzy logikom* odbranio je na Elektrotehničkom fakultetu u Sarajevu 2005. godine. Nakon doktoriranja, izabran je za docenta (2005), za vanrednog profesora 2011., a redovni

profesor postaje 2017. godine. Sarađivao je sa sljedećim fakultetima: Elektrotehničkim, Mašinskim, Veterinarskim, Šumarskim, Pedagoškim fakultetom u Sarajevu i Pedagoškim fakultetom u Zenici, gdje je predavao sljedeće predmete: Matematika, Numerička matematika, Informatika i Baze podataka.

Objavio je sljedeće udžbenike: *Fuzzy logika i baze podataka*. Sarajevo: Prirodno–matematički fakultet, 2011.; *Relacione baze podataka*. Sarajevo: Prirodno–matematički fakultet, 2016.; *Uvod u dinamičke web sisteme* (s A. Alihodžić). Sarajevo: Prirodno–matematički fakultet, 2017.

Navest ćemo nekoliko objavljenih radova u časopisima i zbornicima: "Computers and possibilities of their use in veterinary and human medicine", *Veterinaria*, (1995), "Jedan primjer razvoja rekurzivnih procedura", *Triangle*, (1999), "Fuzzy višeznačne zavisnosti u fuzzy modelu", *Međunarodni simpoziji Informacione i komunikacione tehnologije* (2005), "Fuzzy formulas in data modeling" (s A. Alihodžić). *Publication in Mathematica Balkanica*, (2014) i dr.

Učestvovao je na brojnim domaćim i inozemnim konferencijama i simpozijima.

Umro je 11. 6. 2018. u 61. godini života, a pokopan je na Barama.

GALIJAŠEVIĆ, Šemsa (1923–2018)

Profesorica Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu, Šemsa Galijašević, rođena je 20. 11. 1923. godine u Tešnju. Osnovnu i srednju školu pohađala je u Banjoj Luci, gdje je živjela s porodicom od 1928. godine. Njeno dalje školovanje prekinuo je rat 1941. godine. Cijela porodica je pripadala antifašističkom pokretu: otac Bećir je bio potpisnik Rezolucije banjalučkih muslimana Vladi NDH 1941. godine, braća su bili partizani, a sestra partizanka. Šemsina sestra Ziba, koju su kasnije četnici zaklali, utjecala je da su se obje počele baviti omladinskim ilegalnim radom u Banjoj Luci, a kasnije je postala rukovodilac SKOJ-a u Tešnju te predsjednica Antifašističkog vijeća žena u Tešnju, 1944. godine. U ratu upoznaje partizana Edhema Pobrića te se udaje za njega 1945. godine.

Godine 1947. upisala je Poljoprivredni fakultet u Sarajevu, te je i pored brige o dvoje djece i lomova zbog odlaska muža u zatvor, jer je optužen da je informbiroovac 1948., ipak uspjela okončati studij. Tada im je oduzet stan i zatraženo je da se razvede od muža, što ona tada nije prihvatila, ali je kasnije došlo do razvoda. Nakon završetka studija, primljena je za asistenticu na Poljoprivrednom fakultetu. Doktorsku disertaciju *Uticaj faze razvoja i intervala između pojedinih otkosa na prinose hranjivih materija i botanički sastav smjese lucerke i mačijeg repka* odbranila je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1964. godine. Objavila je u koautorstvu udžbenik: *Ishrana domaćih životinja* (s R. Handžić (et al.). Sarajevo: Studentska štamparija, 1997.; *Uticaj zelene lucerke i silažnog tipa*

obroka "A". Sarajevo: Institut za zootehniku i tehnologiju stočnih proizvoda Poljoprivrednog fakulteta, 1979. i dr.

Odlikovana je Partizanskom spomenicom 1941, Ordenom zasluga za narod sa srebrenim vijencem, Ordenom rada i Dvadesetsedmojulskom nagradom.

Umrla je 25. 9. 2018. u 95. godini života, a pokopana je u Tešnju.

GRADAŠČEVIĆ, Muhamed Bego (1935–2018)

Publicist, kulturni djelatnik i potomak slavne begovske porodice, Muhamed Bego Gradaščević, rođen je 4. 3. 1935. godine u Gradačcu. Nakon završetka osnovne škole, završio je Gimnaziju 1954., i pripada prvoj generaciji maturanata ove škole. Studirao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Radnu karijeru je proveo radeći ekonomske i pravne poslove u firmama "Hempro Gradačac" i "Hemija Modriča". Cijeneći svoje porijeklo koje potječe od slavnog Husein-kapetana Gradaščevića, čitav život je proveo sakupljajući dokumente i građu o svojoj porodici i Gradačcu. Sin je Mustaj-bega Gradaščevića, a unuk Muhamed-bega Gradaščevića zvanog Hadžibeg, po kojem je i sam dobio ime, a Hadžibeg je sin rođenog brata Husein-kapetena Gradaščevića. Ko god je pokušao pisati historijski ili književni prilog o Husein-kapetana, obavezno je dolazio kod Bege, kako bi se konsultirao i dobio više informacija. Svoje musafire je ugošćavao u staroj begovskoj kući koju je sagradio otac Husein-kapetana, Osman-kapetan, 1786. godine. Ova kuća je primjer autohtone bošnjačke arhitekture s drvenom rezbarijom i pod zaštitom je države od 1949. godine, ujedno je i porodični muzej, koji su posjećivali brojni gosti. U svojoj arhivi imao je narodne pjesme, narodne predaje, pisma, dokumente, drame, priče, romane, historijska djela o Husein-kapetanu Gradaščeviću.

I sam je zabilježio neke zanimljive predaje ili priče, tako da se Bego u mnogim knjigama spominje kao glavni izvor i sakupljač građe o Husein-kapetanu. Dao je brojne intervjue o svojoj porodici, Husein-kapetanu, vakufima, kuli u Gradačcu, a i sam je objavio mnogo tekstova u lokalnim novinama o tim temama.

Jedan je od obnovitelja Kulturnog društva Muslimana "Preporod" u Gradačcu, koji je obnovljen 1990. godine. Prilikom izbora predsjednika, postupilo se prema tadašnjoj praksi i preporuci iz sarajevskog "Preporoda" da se za predsjednike biraju ugledni i moralni ljudi iz svoje sredine, kako bi oni tu funkciju predsjednika učinili važnom, a ne obrnuto, tj. da ta funkcija učini važnim osobe željne časti i vlasti, tako je Bego kao ugledni i moralni čovjek postao prvi predsjednik gradačačkog "Preporoda". Dvadesetak godina je bio glavna ličnost u kulturnom životu Gradačca, organizirajući brojne promocije, izložbe, naučne skupove, tribine o različitim temama iz historije i književnosti.

Pokrenuo je ozbiljnu izdavačku djelatnost u okviru "Preporoda" te su do sada objavili dvadesetak naslova, od kojih izdvajamo: Husnija Kamberović: *Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834): biografija: uz dvjestotu godišnjicu rođenja.* Gradačac: "Preporod", 2002.; Husejn Đogo Dubravić: *Sreća mladog Ljubovića: ljubavni roman iz 18. vijeka*. Gradačac: "Preporod", 2005; *Vijećanje bošnjačkih prvaka u Tuzli 1831. godine: zbornik radova sa naučnog skupa "Značaj Pokreta Husein-kapetana Gradaščevića u borbi za autonomiju Bosne i Hercegovine": (Tuzla, 3. 2. 2006. godine).* Gradačac: BZK "Preporod", 2007.; *101 sevdalinka*, priređivač Munib Maglajlić. Gradačac: "Preporod", 2010.; Esad Sarajlić: *Historijski razvoj srednjoškolskog obrazovanja u Gradačcu do 1995*. Gradačac: "Preporod", 2011.; Posebno sam zahvalna gospodinu Gradaščeviću na objavljivanju moje knjige *Bošnjački nekrolog: (2005-2017),* koju je također objavio "Preporod" iz Gradačca.

Objavio je publikaciju u koautorstvu s Ademom Tipurom, *Gradačac: turistički vodič*. Gradačac: BZK "Preporod", 1997. Od njegovih objavljenih priloga izdvajamo rad: "Crtice − iz kuća obitelji Gradaščevića", u: Sabira Husedžinović, Zahida Hećimović-Kamberović, Husnija Kamberović: *Kula Husein-kapetana Gradaščevića: vrijednosti i stanje poslije rata 1992./95.* Sarajevo: Federalno Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 1999.

Kada neko umre, jako je važno ono što ljudi kažu o njemu, mi kažemo da se ovakav gospodin i dobričina neće još zadugo roditi, neka Vam Allah, dž. š., podari lijepi Džennet.

Umro je 6. 10. 2018. u 83. godini života, a pokopan je na porodičnom mezarju u Gradačcu, nedaleko od mezara sina Huseina, koji je poginuo u zadnjem ratu.

HADŽIĆ, Fikret (1960–2018)

Redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Fikret Hadžić, rođen je 2. 3. 1960. godine u Foči. Nakon završene osnovne škole i gimnazije, diplomirao je 1982. godine na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu. Njegovo prvo zaposlenje je bilo u firmi "Unioninvest–Montaža" u Sarajevu, zatim je radio u Kreditnoj banci (današnja Central profit banka) od 1985. do 1995. godine. Magistarski rad *Marketing aspekt zavisnosti Jugoslavije od uvoza primarne energije* odbranio je 1989. godine na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu. Godine 1996. izabran je za asistenta na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu za predmet Bankarstvo. Odbranio je doktorsku disertaciju *Bankarstvo islamskih zemalja u funkciji finansiranja privrednog razvoja* na istom fakultetu 2003. godine, nakon čega je izabran u zvanje docenta.

Objavio je sljedeće udžbenike: *Bankarstvo*, 1–2. (s V. Efendić). Sarajevo: Ekonomski fakultet, 2006.;

Osnovi islamske ekonomije i finansija: (kroz izvore šerijatskog prava). (s M. Štulanović). Bihać: Islamski pedagoški fakultet, 2007.; *Islamsko bankarstvo u teoriji i praksi.* Sarajevo: European Association for Islamic Economy, Banking and Finance, 2014.; *Islamsko finansijsko tržište*. Sarajevo: European Association for Islamic Economy, Banking and Finance, 2014.

Stručne radove je objavljivao u sljedećim časopisima: "Opredjeljenja", "Teorija in praksa", "Glasnik" IVZ, "Banke", "Prizma", "Znakovi vremena", "Busines Magazine" i dr.

Oblasti njegovih istraživanja su: bankarstvo, bankarski menadžment, islamsko bankarstvo i finansije, poslovno planiranje, poslovne finansije, investicije, kreditiranje i privatizacija.

Bio je član upravnih odbora i organizacija: Upravnog odbora Agencije za privatizaciju Kantona Sarajevo, International Association for Islamic Economics (London), Institute of Islamic Banking and Insurance (London) i dr.

Umro je 20. 7. 2018. u 58. godini života, a pokopan je na mezarju Alifakovac.

HANIĆ, Elvedin (1941–2018)

Redovni profesor Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu, Elvedin Hanić, rođen je 4. 4. 1942. godine u Crnićima kod Stoca. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Prirodno–matematičkom fakultetu u Sarajevu 1967. godine. Završio je i Višu poljoprivrednu školu u Mostaru 1971. godine. Doktorsku disertaciju *Karakteristike vodnog i hranidbenog režima u antropogenom tlu staklenika* odbranio je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1984. godine.

Radio je u "Hepoku" u Mostaru, Istraživačko-razvojni centar za hortikulturu u Blagaju. Kasnije je bio profesor na Poljoprivrednom fakultetu na Odsjeku za vinogradarstvo u Sarajevu, a predavao je predmet Fiziologija biljaka. Jedan je od osnivača Agromediteranskog fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, gdje je obavljao i funkciju dekana.

U Hercegovini, gdje su zemljišni potencijali skromni, mnogo je uradio na osavremenjavanju poljoprivredne proizvodnje i načinu kultivacije krševitog hercegovačkog tla, te je na taj način pomogao ljudima da žive od svoga poljoprivrednog i voćarskog rada i da se održe na ovom području. Svoja istraživanja iz oblasti poljoprivrede objavio je u sljedećim stručnim publikacijama: *Bijelo polje: voda i perspektive razvoja poljoprivrede.* (s Dž. Ćosićem). Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", 1998.; *Značaj supstrata, kontejnera i hormona u rasadničkoj proizvodnji*. Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", 2000.; *Savremeni sistemi biljne proizvodnje. Proizvodnja u hidroponici i organsko–mineralnim supstratima*. Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", Agromediteranski fakultet, 2011.

U koautorstvu je objavio sljedeće publikacije: *Prozvodnja povrća u plastenicima*. (s N. Kosović, V. Nadaždin). Sarajevo: Zadrugar, 1984.; *Šljiva*: *podizanje mladih, revitalizacija starih, zapuštenih i šarkom šljive inficiranih nasada*. (s J. Pejičić, B. Salkić). Mostar: Gospodarska/Privredna komora HNŽ/K, 2008.; *Osnovi ishrane biljaka sa praktikumom*. (s H. Čivić, S. Murtić). Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", Agromediteranski fakultet, 2009.

U zvanje profesora emeritusa promoviran je 2007. godine na Agromediteranskom fakultetu u Mostaru.

Umro je 24. 9. 2018. u 77. godini života, a pokopan je na gradskom groblju Sutina u Mostaru.

JAHOVIĆ, Redžep (1936–2018)

Profesor njemačkog jezika na Ekonomskom i Poljoprivrednom fakultetu, Redžep Jahović, rođen je 6. 11. 1936. godine u Brezi kod Sjenice u Srbiji. Diplomirao je 1967. godine na Odsjeku za germanistiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bio je angažiran kao lektor srpskohrvatskog jezika u Münchenu. Doktorsku disertaciju *Wilhelm Gerhard aus Weimar, ein Zeitgenosse Goethes* odbranio je na Univerzitetu u Münchenu 1971. godine. Ovaj rad je o njemačkom pjesniku, epičaru i dramatičaru Wilhelmu Gerhardu, Goetheovom savremeniku. Izabran je za vanrednog profesora za predmet Njemački jezik na Ekonomskom fakultetu, gdje je radio od 1978. do 1994. godine. Bio je saradnik Poljoprivredno-prehrambenog fakulteta u Sarajevu i Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić'" u Mostaru, gdje je 2007. promoviran u zvanje profesora emeritusa.

Objavio je svoju doktorsku disertaciju na njemačkom jeziku: *Wilhelm Gerhard aus Weimar, ein Zeitgenosse Goethes.* Göppingen: Kümmerle, 1972., zatim dva udžbenika njemačkog jezika: *Njemački jezik za ekonomiste*, 1. Sarajevo: Svjetlost, 1989.; *Njemački jezik za ekonomiste*, 2. Sarajevo: "Veselin Masleša" 1992.

Objavljivao je radove iz književne kritike, od kojih ćemo navesti sljedeće: "Prikaz i kritika društva u Büchnerovom djelu". *Pregled* (1977); "Problem umjetnosti u novelama *Tonio Kroger* i *Smrt u Veneciji* Tomasa Manna", *Izraz* (1978); "Funkcija, kvalitet i zastupljenost nastave stranih jezika", *Zbornik Sjenice* (1986); "Naše narodne pjesme na njemačkom govornom području i Vuk Karadžić", *Zbornik Sjenice,* (1988); "Njemačka književnost u muslimanskim preporodnim časopisima 1900–1918.", *Anali GHB* (2001), i dr.

Prevodio je radove s njemačkog jezika, od kojih izdvajamo sljedeće: Johanna Renate Doering: "Crni pehar": zabilješke u vezi s poetikom Borisa Pasternaka", *Izraz* (1974); Albert Hans: "Učenje o nauci i jedinstvo društvenih nauka", *Pregled* (1978), i dr.

Umro je 12. 4. 2018. u 82. godini života, a pokopan je groblju Vlakovo u Sarajevu.

KADIĆ, Islam (1950-2018)

Pjesnik i prevodilac, Islam Kadić, rođen je 30. 1. 1950. godine u Papratnici kod Kaknja. Nakon osnovne škole, završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1970. godine. Diplomirao je na Univerzitetu Gar Junus u Bengaziju u Libiji 1975. godine. Iako je po struci islamski teolog, radno iskustvo je sticao radeći kao prevodilac arapskog jezika u "Hidrogradnji" i nekim beogradskim firmama. Kao učenik Gazi Husrev-begove medrese, sarađivao je u učeničkom listu "Zemzem" gdje je objavio nekoliko pjesama, a bio je jedno vrijeme i urednik tog lista. Ratno vrijeme je proveo radeći u listu "Preporod", a 1995. godine, prešao je u Ministarstvo vanjskih poslova, a odatle je postavljen za savjetnika naše ambasade u Kairu u Egiptu, a zatim u Libiji, Maleziji i Iranu.

Objavio je knjigu pjesma *Slovo i prašina*. Sarajevo: El-Kalem", 1996. te preveo knjigu s arapskog jezika Ahmeda Behdžeta, *Priče o životinjama spomenutim u Kur'anu.* Sarajevo: El-Kalem, 2001.

Umro je 7. 11. 2018. godine u 68. godini života, a pokopan je u rodnom mjestu.

KICO, Mehmed (1949–2018)

Redovni profesor Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, Mehmed Kico, rođen je 24. 7. 1949. godine u Gračanici kod Bugojna. Nakon završetka osnovnog obrazovanja i Gazi Husrev-begove medrese, diplomirao je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1974. godine. Magistarski rad *Arabistika u 'Prilozima za orijentalnu filologiju' 1950–1975*. odbranio je 1980. na Filološkom fakultetu u Beogradu, nakon čega je dvije godine radio na Filozofskom fakultetu u Prištini, a nakon toga je radio u privredi kao prevodilac arapskog jezika.

Bio je prvi predsjednik Kulturnog društva Muslimana "Preporod" u Novom Travniku, gdje je osmislio izdavačku djelatnost pokretanjem lista "Alem", glasila ovog općinskog društva, 1994. godine, a uredio je prvih devet brojeva.

Godine 1995. postaje profesor arapskog jezika na Islamskoj pedagoškoj akademiji u Zenici. Doktorsku disertaciju *Općelingvistička utemeljenja i specifična određenja arapske jezikoslovne znanosti* odbranio je 2002. na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Nakon doktoriranja, izabran je za docenta za predmetu Arapski jezik na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. U zvanje vanrednog profesora izabran je 2008. a redovni je postao 2012. godine.

Osim profesorskog nastavnog posla, bavio se pitanjima jezika i prevođenja te je iz te oblasti objavio sljedeće knjige: *Bosanski jezik i baštinici*. Sarajevo: El–Kalem, 2001.; *Ogledi u poetici prevođenja: u svjetlu iskustava o arapskom jeziku*. Sarajevo: El–Kalem, 2009. (knjiga je prevedena i objavljena i na arapskom

jeziku u izdanju Nacionalnog centra za prevođenje, Kairo, 2014.); *Arapska jezikoslovna znanost.* Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2003.; *Arabistika u 'Prilozima za orijentalnu filologiju' od 1950. do 1975. godine*. Sarajevo: El–Kalem, 2011.; *Arapski jezik u prevođenju između Istoka i Zapada*. Sarajevo: El–Kalem, 2012.; *Arapska gramatika u vremenu*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.; *Islamska književnost između arabizma i arabistike.* Sarajevo: Hikmet, 2015.

Ovaj veoma plodni bošnjački arabist preveo je sljedeće romane nobelovca Nagiba Mahfuza: *Kao u hiljadu i jednoj noći.* Travnik: BZK "Preporod", 2001.; *Kao u 1001 noći*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Kvart Han al–Halili.* Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Lopovi i psi.* Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Ljubav na kiši*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Novi Kairo*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Ogledala*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Pansion Miramar.* Sarajevo: "Šahinpašić", 2007.; *Poštovani gospodin.* Sarajevo: "Šahinpašić", 2007. Pošto je preveo Mahfuzove romane, ušao je u suštinu njegovih romana te je napisao i dvije kritičke knjige o njegovom djelu: *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka: El-Kalem, 2006.; *Kosmopolitizam Nedžiba Mahfuza u svjetlu translatologije i komunikologije.* Sarajevo: El-Kalem, 2016.

Bio je angažiran na prevođenju djela Fethullaha Gülena s arapskog jezika te je preveo njegove sljedeće knjige: *Istina o stvaranju i teorija evolucije*. Sarajevo: El-Kalem: 2010.; *Kur'anska svjetlost na nebu spoznaje*. Sarajevo: El-Kalem, 2012.; *Božije određenje kader u svjetlu Kur'ana i sunneta*. Sarajevo: El-Kalem: Hikmet, 2013.; *Mi gradimo zamak za dušu*. Sarajevo: El-Kalem: Hikmet, 2013.; *Mi gradimo svoju civilizaciju*. Sarajevo: El-Kalem: Hikmet, 2013.; *Melodije duše*. Sarajevo: El-Kalem: Hikmet, 2013.

Preveo je još i sljedeće knjige: Rezaz Munis: *Živi u Mrtvome moru*. Sarajevo: ZID, 1998.; Umhazun Muhammad: *Koncept izučavanja islamske historije*. Sarajevo: El-Kalem, 2000.; knjigu profesora Jusufa Ramića: *Moderna arapska književnost: porodica Al-Muwaylihi i njeni uticaji u književnosti* sa arapskog na bosanski jezik. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2003.; Behget Ahmad: *Bosna i Hercegovina: zločin stoljeća.* Sarajevo: El-Kalem, 2004.; Kalahdži Muhamed: *Ličnost posljednjeg Alalhovog poslanika s. a. v. s*. (preveo sa Safvetom Halilovićem). Novi Pazar: El-Kelimeh, 2011.; Hunke Sigrid: *Allah je posve drugačiji: razotkrivanje 1001 predrasude o Arapima*. Sarajevo: Kulturni centar "Kralj Fahd", 2011.; Al-Amrani, Hasan: *Nursi: književnik humanizma*. Sarajevo: Hikmet, 2013.; Al-Qaradawi, Yusuf: *Islam i umjetnost. Položaj žene u islamu*. (sa N. Isanovićem). Tuzla: Off-set, 2017.; *Muslimani i drugi*. (sa Amrudinom Hajrićem). Sarajevo: Centar za dijalog "Vesatija": El–Kalem, 2013.

Umro je 20. 4. 2018. u 69. godini života, a pokopan je Gračanici kod Bugojna.

KORJENIĆ, Sinan (1965–2018)

Profesor Građevinskog fakulteta u Beču, Sinan Korjenić, rođen je 7. 1. 1965. godine u Foči. Osnovnu školu završio je u Foči, a Srednju tehničku školu u Sarajevu. Diplomirao je na Građevinskom fakultetu u Sarajevu. Odbranio je doktorsku disertaciju *Untersuchung von Baustoffen und Bauteilen zur Ermittlung von deklarierten Wärmeschutzwerten* na Tehničkom univerzitetu u Beču 2002. godine. Bio je zaposlen na Institutu za visokogradnju i tehnologiju na Građevinskom fakultetu Tehničkog univerziteta u Beču (Institut für Hochbau und Technologie).

Navest ćemo nekoliko radova koje je objavio u časopisima, zbornicima i drugim publikacijama:

„Optimierung des Wärmeschutzes von Hochlochziegel". *Vortrag auf der 5. Fachliche Konferenz Building and Energie"*, Technische Universität Kosice (2003); *Kellerbauten Plus* (sa A. Kolbitsch). Wien: Technische Universität Wien, 2005.; *Vermeidung von Schimmelpilzbildung in Wohnungen–Analyse von Schadensfällen zu Überprüfung bestehender Regelungen*. Wien: Technische Universität Wien, 2006.; "Window connection and situation of the window in the wall" (sa A. Kolbitsch). *Scientific Conference Building & Energy*, *7 Budova a energia*, Podbanske (2007); "Vermeidung von Schimmelpilzbildung in Wohnungen − Analyse von Schadensfällen zur Überprüfung bestehender Regelungen" (sa J. Dreyer, A. Korjenić, A. Kolbitsch). *12th Symposium for Building Physics / 12. Bauklimatisches Symposium*, Technische Universität Dresden, 2007.; "Investigationsof the hygrothermalsuitabilityof inside insulation for redevelopment of old buildings" (sa J. Dreyer, A. Korjenić, A. Kolbitsch). Scientific Conference With International Participation, Kosice, Slovakei, *Zbornik prednasok, Pozemne stavby*, 2007.; "Wandaufbauten Für Niedrigenergiehäuser In Holzbauweise" (sa A. Kolbitsch, R. Brocza). *Nachhaltiges Bauen*, (2008); "Prestressing of masonry buildings with aramid rods". *Vortrag Zusammen in die Zukunft: Zajedno u budućnost*, Sarajevo (2008).

Zanimljivo je da je svoju inozemnu karijeru gradio zajedno sa suprugom Azrom, koja je doktor građevinskih nauka i koja također radi na Tehničkom univerzitetu u Beču, čak su i koautori nekoliko objavljenih radova.

Umro je 30. 6. 2018. u 53. godini života u Beču, a pokopan je na Vlakovu u Sarajevu.

KULENOVIĆ, Amela (1957–2018)

Profesorica Medicinskog fakulteta, Amela Kulenović, rođena je 20. 4. 1957. godine u Sarajevu. Diplomirala je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1980.

godine. Nakon završetka fakulteta, bila je angažirana kao saradnica na Katedri za anatomiju Medicinskog fakulteta, a 1982. godine izabrana je u zvanje asistenta. Magistrirala je 1988. godine na istom fakultetu sa temom *Proučavanje varijacija vaskularizacije humanog pankreasa.* Za vrijeme rata je i dalje bila angažirana u izvođenju nastave na istom fakultetu. Doktorsku disertaciju *Komparativno-anatomsko proučavanje distribucije i anastomoza krvnih sudova mozga kod čovjeka i nekih sisara* odbranila je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1996. godine. Nakon sticanja doktorata, birana je u zvanje docenta 1996., u zvanje vanrednog profesora izabrana je 2004., a redovni postaje 2010. godine.

Objavila je sljedeće udžbenike: *Systema articulare: univerzitetska knjiga za studente Medicinskog i Stomatološkog fakulteta*. (s F. Dilberović, A. Camović Voljevica). Sarajevo: DES, 2004.; *Lokomotorni sistem: univerzitetski udžbenik za studente Medicinskog i Stomatološkog fakulteta*. (s E. Kapur, A. Voljevica). Sarajevo: Sarajevo: DES, 2008.; *Funkcionalna anatomija čovjeka: za studente Fakulteta sporta i tjelesnog odgoja.* (s E. Kapur). Fojnica: Štamparija "Fojnica", 2009.

Navest ćemo nekoliko stručnih radova koje je objavila u koautorstvu: "Angiografski prikaz prekobrojnih arterija bubrega metodom neselektivne angiografije", *Medicinski Arhiv* (2004); "The Role of Colleteral Circulation in Preseving Myocardial Function", *Bosnian Journal of Basic Medical Science* (2006); "Akutna mezenterijalna vaskularna okluzija − iskustva sa Klinike za abdominalnu hirurgiju KCU Sarajevo od 2004. do 2007. godine", *Medicinski arhiv* (2008); "Stress Memory and Bosnian War Veterans", Bosnian Journal of Basic Science (2008) i dr.

Umrla je 31. 10. 2018. u 61. godini života, a pokopana je na groblju "Bare" u Sarajevu

MESIHOVIĆ, Nijaz (1947–2018)

Redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Nijaz Mesihović, rođen je 12. 1. 1947. u Ljubuškom. Nakon završenog osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 1970. godine. Odbranio je magistarski rad *Socioekonomski položaj radnika na tržištu radne snage* na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 1974. godine, a na istom fakultetu je odbranio doktorsku disertaciju *Marksisitička kritička teorija društvene strukture* 1978. godine. Izabran je za asistenta na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, gdje je kasnije biran u sva nastavna zvanja na predmetu Sociologija. Bio je saradnik i Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

Objavio je sljedeće knjige: *Savez komunista u integrisanim radnim organizacijama: sociološko–politikološko istraživanje*. (s Dž. Sokolovićem). Sarajevo: Studijski centar Gradske konferencije SK BiH, 1973.; *Metode i tehnike društve-*

nih/ekonomskih istraživanja. (s F. Michon, D. Les–Wieczorek). Sarajevo, 1990.; *Dijalektika i strukture*. Sarajevo: FEB, 1982.; *Uvod u sociologiju.* Zagreb: Informator, 1985.; *Uvod u metodologiju društvenih nauka*. Sarajevo: Ekonomski fakultet, 2003.; *Teorijske osnove savremene sociologije*. Sarajevo: Ekonomski fakultet, 2005.

Bio je član Redakcije edicije "Polis" "Veselina Masleše" i Redakcije "Lica".

Umro je 18. 9. 2018. u 71. godini života, a pokopan je na Vlakovu.

MURATOVIĆ, Muho (1961–2018)

Profesor Medicinskog fakulteta u Podgorici, Muho Muratović, rođen je 13. 3. 1961. godine u Beranama, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Skopju 1988. godine. Odbranio je magistarski rad *Histopatološka i histohemijska istraživanja učestalosti, morfoloških karakteristika i značaja prostatične intraepitelne neoplazije u biopsijskom materijalu* na Medicinskom fakultetu u Kragujevcu 2005. godine.

Doktorsku disertaciju *Funkcionalna evaluacija, radiografske karakteristike, klinički pokazatelji progresije koksartroze sa posebnim osvrtom na lečenje bolesnika* odbranio je na Medicinskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici, 2009. godine.

Nakon doktoriranja, postao je predavač na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru, gdje je predavao nastavu na predmetima Sudska medicina, Zdravstvena njega i Psihologija, gdje je 2012. izabran u zvanje docenta, a 2017. u zvanje vanrednog profesora. Bio je zaposlen u Zavodu za hitnu medicinsku pomoć u Beranama.

Navest ćemo nekoliko objavljenih stručnih radova: "Artroza", *Medical cg* (2010); "Faktori rizika za osteoporozu", *Medical cg* (2010); "Procjena funkcijskog stanja bolesnika s osteoartritisom kuka" (sa saradnicima). *Sanamed* (2010); "Novi pristupi u liječenju povreda donjih ekstremiteta" (sa saradnicima), *Zbornik radova* (2010); "Značaj serotonina u etiologiji autizma", (sa saradnicima), *Pons* (2010); "Histopatološka istraživanja učestalosti prostatične intraepitelne neoplazije u biopsijkom materijalu" (s M. Knežević). *Pons* (2011), i dr.

Bio je član Udruženja medicinskih eksperata Crne Gore, Matice Bošnjaka.

Umro je 2. 9. 2018. u 57. godini života, a pokopan je u Beranama.

NJUHOVIĆ, Zijad (1933–2018)

Profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Zijad Njuhović, rođen je 8. 6. 1933. godine u Foči. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu 1959. godine. Karijeru je započeo u preduzeću "Maglić" u Foči. Magistarski rad *Mje-*

renje efikasnosti dugoročnih investicija s posebnim aspektom na biološke investicije (šumarstvo) odbranio je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu 1970. godine. Preselio se u Sarajevo i počeo raditi u Kreditnoj banci, zatim je bio generalni direktor "Feroelektra".

Doktorsku disertaciju *Mjerenje ekonomske efikasnosti investicija u djelatnosti uzgajanja šuma* odbranio je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, 1974. godine. Nakon doktoriranja, izabran je u zvanje vanrednog profesora na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, gdje je kasnije biran za docenta te za redovnog profesora na predmetu Poslovne finansije.

Objavio je sljedeće publikacije: *Mjerenje efikasnosti investicija u djelatnosti uzgajanja šuma.* Sarajevo: Svjetlost, 1977.; *Poslovne finansije: (finansijski menadžment*). Sarajevo: Revicon, 1999.; *Finansijski menadžment u praksi*. Sarajevo: Fer komerc, 2000. U koautorstvu je objavio knjigu *Poslovne finansije*. Sarajevo: Svjetlost, 1997.; *Poslovne finansije: teorija i praktična primjena*. (s Ž. Šainom). Sarajevo: Ekonomski fakultet, 2003.; *Teorijski i praktični aspekt poslovnih finansija* (s Ž. Šainom). Sarajevo: Libertas, 2010.

Bio je član Ekonomskog savjeta Saveznog izvršnog vijeća SFRJ i delegat Privredne komore SFRJ.

Odlikovan je Ordenom rada sa srebrenim vijencem.

Umro je 25. 11. 2018. u 85. godini života, a pokopan je groblju Bare u Sarajevu.

OBRALIĆ, Salim (1945–2018)

Redovni profesor Akademije likovnih umjetnosti, Salim Obralić, rođen je 15. 6. 1945. godine u Maglaju. Godine 1965. završio je Školu za primijenjenu umjetnost u Sarajevu. Diplomirao je na Akademiji za likovne umetnosti u Beogradu 1971. godine, a postdiplomski studij je okončao 1974., također u Beogradu. Iste godine primljen je za asistenta za predmet Crtanje – grafika na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Uporedo s univerzitetskom, ostvario je i zapaženu umjetničku karijeru. Bavio se i ilustriranjem knjiga, tako da je ilustrirao sljedeće knjige: Tolstoj, L. N.: *Djetinjstvo*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1979.; Argilli, Marcelo: *Atomino*, Sarajevo: "Veselin Masleša", 1971.; Alečković, Mira: *Sunčani soliteri*, Sarajevo: "Veselin Masleša", 1972.; *Tito u djelima likovnih umjetnika Jugoslavije*. Sarajevo: Oslobođenje, 1979. i dr. Boravio je na više studijskih usavršavanja u Španiji, Njemačkoj, Austriji, Holandiji, Francuskoj i Azerbejdžanu.

Na njegovim slikama preovlađuju predmeti i ambijent iz naše okoline i tradicije: stare bosanske sobe sa specifičnim interijerom, obrisi šamija i dimija Bošnjakinja, bakrene ćase, sahani, ibrici, sahat–kule, česme, čempresi i dr. Okušao

se u različitim likovnim tehnikama: slikarstvu, pastelima, crtežima, grafikama, skulpturama i različitim umjetničkim instalacijama.

Priredio je brojne samostalne izložbe, od kojih ćemo spomenuti sljedeće: *Izložba crteža i grafika*, Beograd, 1972.; *Izložba slika*, Novi Sad, 1979.; *Izložba slika*, Sarajevo, Zagreb, Zenica, Brčko, Novi Pazar, 1983.; Izložba slika *Sahan i ćasa*, Prag, 1995.; *Grafike*, Sarajevo, 1996.; Izložba *San, kamen i voda*, Sarajevo,1998.; *Izložba slika*, Sarajevo: Galerija "Preporod", 2001. i dr.

O izložbama svjedoče i dragocjeni katalozi koji su pratili izložbe: *San, kamen i voda*. Sarajevo: Umjetnička galerija, 1998.; *Izložba skulptura i instalacija*. Tuzla: Behram–begova medresa, 2000.; *Monotipije*. Sarajevo: Galerija "Preporod", 2006.; *Objekti i ambijenti*. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 2006.; *Grafike i skulpture*. Sarajevo: "Collegium artisticum", 2009.; *Počitelj i ljeti i zimi od 1978. do 2011*. Sarajevo: Bošnjački institut, 2012. i dr.

Izdvojit ćemo nekoliko kolektivnih izložbi na kojima je učestvovao: Izložba slika Lalić, Obralić, Unković. Sarajevo: Banja Luka, 1978.; 12. festival slikarstva, Canes sur Mer, Francuska, 1979.; Izložba ULUBiH-a, Sarajevo, 1980.; 27. anale, Poreč, 1987.; "Interbitef 90", Tuzla, 1990.; Dani bosanskog otpora, Sarajevo, 1995. i dr.

Dobitnik je brojnih nagrada od kojih ćemo izdvojit sljedeće: 1. nagrada za slikarstvo na 4. dubrovačkom salonu, 1982.; Godišnja nagrada ULUBiH-a, 1982.; Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva, 1983.; Nagrada za slikarstvo na izložbi u povodu 50 godina ULUBiH-a, 1996.; Specijalna nagrada za grafiku na 19. međunarodnom bijenalu mediteranskih zemalja, Aleksandrija, Egipat, 1997.; Grand Prix, Collegium Artisticum, Sarajevo, 1998.; Grand Prix, Godišnja izložba crteža, Mostar, 1999. i dr.

Umro je 9. 9. 2018. godine u 73. godini života, a pokopan je na mezarju u Maglaju.

OSMANAGIĆ, Muris (1928–2018)

Redovni profesor Rudarsko-geološkog fakulteta u Tuzli, Muris Osmanagić, rođen je 10. 9. 1928. godine u Čajniču. Kada je počeo Drugi svjetski rat, bio je gimnazijalac te se kao omladinac priključio Narodnooslobodilačkoj borbi. Diplomirao je na Rudarskom fakultetu u Beogradu 1953. godine. Kao rudarski inžinjer zaposlio se u Rudniku mrkog uglja u Zenici, gdje je radio od 1959. do 1961. godine, zatim je bio tehnički direktor Srednjobosanskih rudnika do 1967. godine. Doktorsku disertaciju *Studija uzroka pojave gorskih udara u Staroj jami rudnika Zenica, kao i mere sprečavanja njihovog dejstva radi bezbednosti radova* odbranio je na Rudarsko-geološkom faklultetu u Beogradu 1965. godine.

Obavljao je poslove republičkog sekretara za industriju i trgovinu SRBiH od 1969. do 1973. godine. Za redovnog profesora na Rudarsko-geološkom fakultetu u Tuzli izabran je 1970. godine. Postavljen je za direktora Zajednice za visoko obrazovanje Bosne i Hercegovine, od 1973. do 1978. godine, a obavljao je i poslove sekretara SIZ-a nauke Bosne i Hercegovine.

Autor je brojnih istraživačkih projekata iz oblasti rudarstva, navest ćemo sljedeće: *Dosadašnja primjena čelične podgrade za široka čela i hodnike u rudnicima uglja FNRJ, njena problematika i perspektive*. Beograd: Rudarski institut, 1961.; *Izbor profila kvaliteta čelika lukova za podzemne hodnike u zavisnosti od slojnih prilika u rudnicima uglja*. Beograd: Rudarski instut, 1964.; *Stabilnost visokih odlagališta i otkopa na površinskim kopovima*. Tuzla: Rudarsko-geološki fakultet, 1978.; *Istraživanje postojećih i novih metoda eksploatacije tuzlanskog sonog ležišta sa posebnim osvrtom na slijeganje gradskog područja Tuzla*. Tuzla: Institut za rudarska istraživanja, 1981. i dr.

Objavio je sljedeće publikacije: *Crni dijamant*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.; *Zlatna valuta*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.; *Nuklearni zagrljaj*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.; *Energija krv civilizacije: Razvojni aspekti energije i rudarstva*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.; *Bitka za naftu islamskih zemalja*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1995.; *Bosna i bosanski čelik*. Sarajevo: Oko, 1997.; *Vjetrovi budućnosti*. Sarajevo: Oslobođenje, 1997.; *Beyond the second millennium: the waves of the future*. Sarajevo: Svjetlost, 1999.; *Iza drugog milenijuma: talasi budućnosti*. Sarajevo: Svjetlost, 2001.

Dobitnik je sljedećih nagrada i priznanja: Dvanaestoaprilske nagrade grada Zenice, Dvadesetsedmojulske nagrade BiH, Republičke nagrade za nauku "Veselin Masleša", Nagrade AVNOJ-a te je kao glavni istraživač dvaju jugoslovensko-američkih projekata iz oblasti rudarstva: 1982–1985 i 1984–1988. dobio priznanje od US Bureau of Mines in Washington i US Geological Survey in Reston.

Umro je 23. 5. 2018. u 90. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju "Lav".

PAŠIĆ, Muhidin (1934–2018)

Publicist i bivši predsjednik tuzlanskog "Preporoda", Muhidin Pašić, rođen je 24. 6. 1934. godine u Tuzli. Nakon završene osnovne i srednje škole, radno iskustvo je sticao radeći poslove u trgovini, šumarstvu i hemijskoj industriji. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu 1973. godine.

Bio je na rukovodećim funkcijama u firmama "Soda so" u Tuzli i "Koksno-hemijskom kombinatu" u Lukavcu. Potječe iz poznate tuzlanske porodice,

njegov otac Hasan je bio zamjenik predsjednika stranke JMO Mehmeda Spahe za Tuzlanski okrug, te gradonačelnik Tuzle u dva mandata.

Prilikom obnove tuzlanskog "Preporoda", 1991., kao čovjek iz ugledne porodice, izabran je za predsjednika, i tu funkciju je obavljao u dva mandata (1991–1999). Bio je i zamjenik predsjednika BZK "Preporod" BiH u Sarajevu. Veoma je ozbiljno pristupio radu u ovom općinskom društvu: organizirao je tribine, promocije, izložbe, naučne skupove i počeo rad na izdavačkoj djelatnosti.

Pokrenuti su časopisi: *Pogledi: časopis za pitanja nauke, umjetnosti i kulture*, urednik Pašaga Durić (1994); *Informator,* urednik Pašaga Durić (1994); *Godišnjak*, glavni urednik Nijaz Alispahić (1998) u kojima je ostavljeno svjedočanstvo o radu tuzlanskog "Preporoda". Iz ostale izdavačke djelatnosti izdvojit ćemo sljedeće naslove: Sulejman Ramić i Fehim Veladžić: *Kratak pregled historije Bosne i Hercegovine i historije islama* (1994); Adnan Jahić: *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Suizdavaštvo sa "Zmaj od Bosne" (1995); Halid Čokić: *Uspomene na fudbalski klub 'Zmaj od Bosne' i Tuzlu u vremenu izmedu dva svjetska rata* (1996); *Andrić i Bošnjaci: zbornik radova – bibliografija*. (2000) i dr.

Mnogima u Tuzli, nakon što je "Preporod" obnovljen, nije bilo jasno, a vjerujem da ima još onih koji ne razumiju ovu razliku, da Kulturno društvo Muslimana "Preporod" nije ni političko ni vjersko udruženje, nego nacionalno bošnjačko, te je na toj osnovi došlo do narušavanja međuljudskih odnosa i velikih nesporazuma u tuzlanskom "Preporodu": kada je rukovodstvo tuzlanskog "Preporoda" tražilo vraćanje "Gajretove" zgrade koja se nalazi na Solnom trgu, ubrzo se javila Islamska zajednica i tražila da se njima dodijele te prostorije; kada se rukovodstvo tuzlanskog "Preporoda" oduprlo političkim pritiscima članova SDA da stave ovo vanstranačko udruženje KDM "Preporod" pod svoju kontrolu; kada su se distancirali od lista "Zmaj od Bosne"; kada su priredili kontroverzni skup o Ivi Andriću i dr. U takvim lošim uslovima i lošim međuljudskim odnosima Pašić je vodio ovo Društvo i "ratovao" sa svima kako bi "Preporod" održao svoju autonomiju. Nakon završetka dva mandata, osnovana je Zajednica općinskih društava BZK "Preporod" Tuzlanskog kantona, za čijeg predsjednika je izabran Muhidin Pašić, 2003. godine. U sklopu te Zajednice pokrenuo je glasilo *Informator Zajednice općinskih društava "Preporod" Tuzlanskog kantona*, 2005. u kojem su predstavljene njihove aktivnosti. Publicističke radove je objavljivao u čaopisima "Ljiljan", "Dnevni avaz", "Oslobođenje" i drugim lokalnim glasilima.

Objavio je sljedeće publikacije: *Malo duše bosanske: (priče, eseji, analitičko–politički tekstovi, značajne ličnosti).* Tuzla: Narodna biblioteka "Derviš Su-

šić", 2008.; *Priča o Bosni: (članci, besjede, polemike, komentari i suvremene priče).* Tuzla: PrintCom, 2012.; *Stare tuzlanske porodice*. Tuzla: BZK "Preporod", 2012., za koju je dobio veoma dobre kritike.

Umro je 30. 8. 2018. u 84. godini života, a pokopan je na mezarju Bukovčići u Tuzli.

RATKUŠIĆ, Enes (1957–2018)

Publicist Enes Ratkušić, rođen je 7. 4. 1957. godine u Ošanjićima kod Stoca. Diplomirao je na Odsjeku sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Nakon diplomiranja, zaposlio se kao profesor u Srednjoškolskom centru u Stocu. Kasnije se bavio novinarskim poslom, pisanim i radijskim te je radio na RTV Mostar, kao urednik Informativnog programa. U posljednjem ratu 1992–1995. bio je pomoćnik zapovjednika stolačke brigade "Bregava" za moral i vjerska pitanja. Bio je saradnik sljedećih listova i časopisa: "Kabes", "Most", "Ljiljan", "Dani", "Blagaj", "Preporod", "Stav", "Slovo Gorčina", čiji je bio urednik, kolumnist "Aljazeera Balkans", i dr.

Bavio se aktuelnim društvenim temama: multikulturalnosti, nezavisnim novinarstvom, izborima, različitim društvenim devijacijama, i dr.

Objavio je sljedeće publikacije: *Zaboravljeni govor probuđenih*. Sarajevo: Vlastito izdanje, 2000.; *Hrvanje s vragom*. Mostar: BZK "Preporod", 2002.; *Dunjalučka škola*. Mostar: BZK "Preporod", 2009.; *Trovanje zdravom hranom.* Mostar: BZK "Preporod", 2013.; *Tajna bosanskog štapa.* Mostar: Narodna biblioteka, 2014. (Kao u romanu *Da Vincijev kod* autora Dan Browna, gdje se traga za svetim gralom, tako se u Ratkušićevom romanu *Tajna bosanskog štapa* traga za štapom bosanskih didova, koji su u svojim rukama imali didovi Crkve bosanske i šejhovi sufije, a koji je misteriozno nestao kada je srušena tekija na Bendbaši); *Sukob devijacija: sukob civilizacija je ideološka podvala*. Mostar: Narodna biblioteka, 2016. U ovoj knjizi autor problematizira nametnuti izraz "sukob civilizacija" i zaključuje da je to, ustvari, sukob devijacija.

Teško da možemo povjerovati u zabrinutost čovjeka veselog lica, ali sigurno možemo povjerovati u zabrinutost čovjeka tužnog lica. Njegov zabrinuti i tužni izgled potvrđivao je iskrenost njegovih riječi, pa se može kazati da je mnogo patio jer je mnogo znao.

Umro je 20. 6. 2018. u 61. godini života, a pokopan je u haremu u Ošanjićima kod Stoca.

REPOVAC, Hidajet (1945–2018)

Redovni profesor Fakulteta političkih nauka, Hidajet Repovac, rođen je 9. 11. 1945. godine u Sarajevu. Diplomirao je na Fakultetu političkih nauka na Odsjeku za sociologiju 1970. godine. Nakon diplomiranja, primljen je za asistenta na Fakultetu političkih nauka na Odsjeku za sociologiju. Magistarski rad *Klasni determinizmi kulture i promjene u karakteru rada* odbranio je na Fakultetu političkih nauka 1975. godine, a osam godina kasnije (1982), na istom fakultetu odbranio je doktorsku disertaciju *Klasne proturječnosti kulture*. Prošao je izbor u sva naučna i nastavna zvanja, za docenta je izabran 1982., za vanrednog 1987., a redovni je postao 1993. godine, na predmetima Sociologija kulture i Historija civilizacije.

Objavio je sljedeće publikacije: *Klasne proturječnosti kulture*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1983.; *Sociologija: za 3. razred gimnazije* (s Š. Međedović, H. Mulaibrahimović). Sarajevo: Ministarstvo oberazovanja, nauke i kulture, 1994.; *Sociologija simboličke kulture*. Sarajevo: Magistrat, 2003. (2. izdanje 2009.); *Eseji o književnosti i umjetnosti: filozofsko–sociološki diskurs*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2013.

Obnašao je funkciju dekana Fakulteta poltičkih nauka i Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, čiji je bio jedan od osnivača. Bio je predsjednik Asocijacije nezavisnih intelektualaca "Krug 99", također je bio predsjednik Udruženja sociologa BiH i predsjednik Skupštine Interesne zajednice kulture BiH te predsjednik Skupštine BZK "Preporod" u Sarajevu.

Kao urednik dao je doprinos radu sljedećih časopisa: "Lica", "Marksističke sveske" i "Revija slobodne misli 99".

Jedan od komentara nakon njegove smrti je i taj da je umro posljednji ljubazni beg s Fakulteta političkih nauka u Sarajevu: dobar, pravedan, kulturan, susretljiv i veliki intelektualac.

Umro je 27. 11. 2018. u 73. godini života, a pokopan je sarajevskom mezarju Faletići.

RIĐANOVIĆ, Zulejha (1932–2018)

Profesorica engleskog jezika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Zulejha Riđanović, rođena je 27. 11. 1932. godine u Sarajevu. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirala je na Odsjeku za anglistiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1956. godine. Magistrirala je na Univerzitetu u Iowi u Sjedinjenim Američkim Državama 1961. godine. Izabrana je za lektora engleskog jezika na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1963. godine. Nakon šest godina rada, angažirana je kao predavač engleskog jezika na

Univerzitetu u Kartumu u Sudanu, gdje je provela tri godine, od 1969. do 1971. Nakon povratka iz Sudana, vratila se na staro radno mjesto na Fakultetu, gdje je provela dvadeset i dvije godine, sve do penzioniranja 1993. godine. Ranije je otišla penziju, u 61. godini, ali nije mirovala, već se posvetila prevođenju knjiga s engleskog jezika, reklo bi se "za svoju dušu", autora Seyyida Hosseina Nasra, Ahmeda Akbara, Martina Lingsa i dr. Objavila je sljedeće udžbenike engleskog jezika: *Advanced Reading*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.; *Engleski jezik: za 4. razred jezičko–prevodilačke struke arhivsko–bibliotekarske struke, struke kulturnih djelatnosti i javnog informisanja.* (sa B. Ostojićem, N. Bjelicom). Sarajevo: Svjetlost, 1985.; *Engleski jezik: za 1. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja.* (sa B. Ostojićem, N. Bjelicom). Sarajevo: Svjetlost, 1989.; *Engleski jezik: metodički priručnik za 1. razred usmjerenog obrazovanja*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.

Prevela je sa engleskog jezika sljedeće knjige: Bertrand Russel: *Religija i nauka*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.; Jospeh Conrad: *Očima zapada*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.; Omer Hadžiselimović: *Na vratima istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1989.; Seyyed Hossein Nasr: *Tradicionalni islam u modernom svijetu*. Sarajevo: El-Kalem, 1994.

Ahmed Akbar: Živi islam: *od Samarkanda do Stornoveja*. Sarajevo: El-Kalem, 1996.; Nedžad Ibrišimović: *Knjiga Adema Kahrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem = The book of Adem Kahriman written by Nedžad Ibrišimović the Bosnian*. Sarajevo: Ljiljan, 1994.; Martin Lings: *Drevna vjerovanja i moderna sujevjerja*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.; Ziauddin Sardar: *Islam: kratak pregled kulture i civilizacije*. Sarajevo: El-Kalem, 2005. i dr.

Prevela je brojne eseje i poeziju i objavila u sljedećim časopisima: "Treći program Radio Sarajeva", "Books in Bosnia and Herzegovina", "Odjek", "Pozorište" i dr.

Umrla je 17. 9. 2018. u 86. godini života, a pokopana je na Faletićima u Sarajevu.

SARAČ, Dževad (1932–2018)

Profesor Građevinskog fakulteta u Sarajevu, Dževad Sarač, rođen je 1. 1. 1932. godine u Mostaru. Nakon završenog osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Sarajevu 1958. godine. Karijeru je počeo u preduzeću "Elektrocentar", a od 1964. godine radio je u Zavodu za geotehniku i fundiranje pri Građevinskom fakultetu, gdje je kasnije bio direktor od 1974. do 1982. godine. Uporedo s radom u Zavodu, izabran je za asistenta na Građevinskom fakultetu 1966. godine. Doktorsku disertaciju *Nosivost ankernih fundamenata opterećenih vertikalnom silom* odbranio je na Građevinskom fakultetu u Sarajevu 1970. godine. Na Građevinskom fakultetu je biran u sva nastavna i naučna

zvanja na predmetima Mehanika tla i Fundiranje. Bio je saradnik Fakulteta građevinskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Univerziteta Kebangsaan u Maleziji.

Objavio je knjigu: *Metode proračuna stabilnosti kosina u mehanici tla*. Sarajevo: Zavod za geotehniku i fundiranje, 1976. Navest ćemo nekoliko radova koje je objavio u periodici: "Prilog problemu proračuna napona duž zadane linije klizanja", *Radovi i saopštenja* (1968); "Proračun plitkih temelja dalekovodnih stubova prema vlačnoj sili", *Tehnika-nauka-inženjering* (1984); "Nosivost plitkih ankernih temelja u koherentnom tlu", *Zbornik istraživačkih radova iz oblasti materijala i konstrukcija u građevinarstvu* (1988); "Prilog proučavanju inženjersko-geoloških i geotehničkih svojstava klizišta Vasin Han u Sarajevu (s Lj. Rokić), *Radovi* ANUBiH, (1991); "Klizište oglavak kod Nemile", (s Lj. Rokić), *Vodoprivreda* (1994), i dr.

Godine 1987. izabran je za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a redovni član je postao 1995. godine.

Odlikovan je Ordenom rada sa zlatnim vijencem (1976) i Republičkom nagradom na nauku "Veselin Masleša" (1977).

Umro je 13. 1. 2018. u 86. godini života, a pokopan je na gradskom groblju "Stadion" u Sarajevu.

SARIĆ, Mesud (1924-2018)

Publicist Mesud Sarić, rođen je 29. 7. 1924. godine u Sarajevu. Čovjek neobičnog zanimanja, diplomirani maketar i restaurator. U svojoj dvadeset i osmoj godini preselio se u Zenicu, rodno mjesto svoje majke, i otvorio Atelje-radionicu za maketarstvo. Dvije godine je prikupljao građu o zeničkoj čaršiji te je izradio maketu stare zeničke čaršije, koja se danas nalazi kao eksponat u Zeničkom muzeju. Navest ćemo nekoliko njegovih poznatih radova – maketa: maketa Željezare Zenica, maketa stambenih novih zgrada u Zenici, maketa Jalijske džamije, maketa stare kuće Čaršimamovića, maketa Sejmenske česme, maketa starog grada Vranduka, maketa starog Počitelja, i dr. Godine 1999., u Sarajevu je priređena Retrospektivna izložba njegovih radova. Bio je veliki zaljubljenik u stare običaje i kulturne spomenike, njihov zaštitnik i proučavalac. Prije rata je pisao o temama iz našeg kulturnog naslijeđa i tekstove objavljivao u listu "Oslobođenje": o javnim česmama, hućumetima (sudnicama), menzilhanama, musalama, teferičima, telalima, topčijama, i dr. Kasnije je ta svoja istraživanja objavio u sljedećim knjigama: *Stari vodovod i gradnje na vodi u Zenici.* Zenica: Zeničko proljeće, 1997.; *Zeničke čaršija i mahale*. Zenica: Općina Zenica, 2006.; *Kako je urbanistički uragan dohak'o sarajevskoj zelenoj dolini*. Sarajevo: Udruženje Videoarhiv (etc.), 2007.; *Uzorni život naših predaka*. Sarajevo: U. G. Videoarhiv, 2011.

Odlikovan je Poveljom Ministarstva kulture Federacije Bosne i Hercegovine za svoj angažman na zaštiti bosanskohercegovačke kulturne baštine.

Umro je 2. 3. 2018. u 94. godini života, a pokopan je na mezarju Faletići.

SELIMOVIĆ, Mustafa (1929–2018)

Profesor Građevinskog fakulteta u Mostaru, Mustafa Selimović, rođen je 11. 12. 1929. u Zaušlju kod Bileće. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Sarajevu 1958. godine. Zaposlio se u preduzeću GP "Hercegovina", gdje je kasnije bio direktor od 1964. do 1966. Kasnije je izabran za saradnika na Garđevinskom fakultetu u Mostaru. Odbranio je magistarski rad *Analiza projektnih kriterija jugoslovenskih injekcionih zavjesa u kršu* na Građevinskom fakultetu u Mostaru 1977. godine. Obavljao je funkciju dekana na Građevinskom fakultetu od 1983. do 1988. godine. Doktorsku disertaciju *Određivanje propusnosti stijenskog masiva u procesu injektiranja rijetkim injekcionim smjesama* odbranio je 1989. godine na Građevinskom fakultetu u Mostaru. Nakon doktoriranja, izabran je za redovnog profesora na Građevinskom fakultetu u Mostaru 1991. godine.

Godine 1996. izabran je za rektora Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Objavio je sljedeće publikacije: *Mehanika tla*. Mostar: Građevinski fakultet, 1985.; *Mehanika tla i temeljenje*. Mostar: Građevinski fakultet, 2000.; *Mehanika stijena.* Dio 3. *Primjena u inženjerskoj praksi*, tom 1–2, Mostar: Građevinski fakultet, 2014.; *Mehanika stijena*. Dio 1, *Teoretske osnove*. Mostar: Građevinski fakultet, 2003.; *Mehanika stijena*. Dio 2, *Istraživanje stijenskih masiva*. Mostar: Građevinski fakultet, 2004.

Bio je član Redakcije časopisa "Privrednik" i "Most" te član Upravnog odbora Republičke privredne komore.

Odlikovan je Ordenom rada sa srebrenim vijencem i Ordenom rada sa zlatnim vijencem.

Umro je 14. 10. 2018. u 89. godini života, a pokopan je na groblju Sutina u Mostaru.

SMAILOVIĆ, Ismet (1921–2018)

Profesor Pedagoške akademije iz Banje Luke, lingvist, Ismet Smailović, rođen je 7. 12. 1921. godine u Ćehajama kod Srebrenika. Diplomirao je na Odsjeku srpskohrvatskog jezika i književnosti jugoslavenskih naroda na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1948. godine. Radio je kao srednjoškolski profesor u više škola u Tuzli. Kada je osnovana Viša pedagoška škola u Tuzli 1960. izabran je za profesora, i tu je radio do 1969. godine. Doktorsku disertaciju *Jezik Hasana*

Kikića odbranio je 1964. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1972., izabran je za profesora na Pedagoškoj akademiji u Banjoj Luci, gdje je radio sve do odlaska u penziju 1985. godine.

Osim redovnog posla, obavljao je i funkciju prodekana Pedagoške akademije u Banjoj Luci. Izabran je u višeg naučnog saradnika Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, gdje je bio i član Naučnog vijeća Instituta te član Savjeta Instituta.

Bio je član nekoliko redakcija: časopisa "Književni jezik", "Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti" i "Putevi".

Objavio je sljedeće knjige: *Jezik Hasana Kikića*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.; *Jezik Hasana Kikića*. Banja Luka: Glas, 1979.; *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Institut za jezik, 1977.; *Muhamed Hevai Uskufi* (sa Muhamedom Hukovićem i Ahmetom Kasumovićem). Tuzla: Univerzal, 1990.; *Bosansko–turski rječnik.* Sarajevo: El–Kalem, 2003.; *Tursko–bosanski rječnik = Türkçe–bosnakça sözlük*. Wuppertal: Tuzla: Bosanska riječ − Das Bosnische Wort, 2009.

Navest ćemo nekoliko radova objavljenih u periodici: "O izgovoru i transkripciji orijentalnih riječi i imena", *Jezik* (1956); "Turski i arapski elementi u fonetskom sistemu srpskohrvatskog jezika", *Odjek* (1973); "Kako nastaje lično ime", *Odjek* (1977); "Hipokoristici i derivati muslimanskih imena orijentalnog porijekla", *Jezik* (1978), i dr.

Dobitnik je dvaju odlikovanja: Povelje za životno djelo "Hasan Kaimija" (2010) i Povelje "Muhamed Hevai Uskufi" za doprinos razvoju bosanskohercegovačke lingvistike i filologije (2011).

Umro je 12. 2. 2018. u 97. godini života, a pokopan je u haremu Dolac u Banjoj Luci.

ŠIRBEGOVIĆ, Kemal (1939–2018)

Likovni umjetnik Kemal Širbegović, rođen je 1. 1. 1939. godine u Modriči. Nakon završetka osnovne škole, godine 1953. odlazi na školovanje u Banju Luku, gdje je pohađao gimnaziju i školsku Likovnu sekciju, koja je organizirala izložbu 1955. godine, i tom prilikom je upoznao slikara Bekira Misirlića, a kasnije je upoznao i ostale članove slikarske grupe "Četvorica" Alojza Ćurića, Dušana Simića i Envera Štalju. Članovi grupe su se sastajali u sobi Dušana Simića, gdje su se družili i razgovarali te su oni bili njegovi mentori. Prema riječima K. Širbegovića, bili su "njegova duhovna familija" u kojoj se formirao za slikarski poziv. Nakon završetka gimnazije 1957., odlazi na školovanje u Beograd, gdje je studirao na Akademiji likovnih umetnosti, a zatim je pohađao postidiplomski studij od 1963. do 1965. godine. Usavršavao se radeći restauracije i konzer-

vacije mozaika i fresaka. Godinu je radio u Ateljeu 17 kod Stanleya Williama Haytera u Parizu, a od 1972. godine stalno mjesto njegovog boravka je Pariz.

Nakon poznatog zemljotresa 1969. u Banjoj Luci, kada je grad doživio velika razaranja, Širbegović je u svojim slikarskim krugovima u "Akciji solidarnosti" te kasnije kao komesar banjalučke izložbe "Jesenji salon", agitirao da strani slikari poklone svoja djela Muzeju savremene umjetnosti. U njihovom fundusu se nalazi devet Širbegovićevih djela, a ostali njegovi radovi se nalaze u svjetskim galerijama i muzejima.

Na njegovim slikama i grafikama su pejzaži modernih oblika i neponovljivih boja koji prizivaju različita razmišljanja, filozofiranja i uživanja.

Postoji mnogo načina kojima umjetnik može iskazati svoje saosjećanje prema nekoj tragediji: može širiti istinu, biti glas razuma, može organizirati humanitarnu pomoć, može novčano pomoći, može na svoj specifičan način zabilježiti nesreću u svojim radovima i pokazati na čijoj je strani. Upravo je to uradio 1993. i 1994. u grafikama "Elegija Bosni" i "Okamenjeni zajednički preci", kojima su zabilježena krvava ljudska stradanja u Bosni, jer ga se ticalo.

Organizirao je više od 120 samostalnih izložbi, a učestvovao je u više od 200 kolektivnih izložbi.

Samostalne izložbe je imao u sljedećim gradovima: Banja Luka (1957, 1962, 1967, 1973, 1978), Modriča (1964, 1971), Beograd (1965, 1969, 1975), Rijeka (1962), Paris (1967, 1972, 1973, 1975, 1976, 1977, 1980, 1981, 1982, 1984 (etc.), Sarajevo (1968, 1971), Novi Sad (1967), Bergen (1983), Washington (1986), Bruxelles (1986) i dr.

Odlikovan je brojnim nagradama: Prva nagrada za slikarstvo Akademije likovnih umjetnosti, 1960. i 1962.; Nagrada "4 april" Beogradskog univerziteta za slikarstvo, 1962.; Nagrada "Veselin Masleša" grada Banje Luke, 1964.; Nagrada "22. april" Banja Luka, 1964.; Nagrada turističkog saveta Beograd, 1964.; Prva nagrada ULUS-a za sliku, Beograd, 1965.; Prva nagrada Trećeg jesenjeg salona za sliku, Banja Luka, 1965.; Nagrada Umjetničke galerije BiH za sliku, Sarajevo, 1967.; Nagrada Europahaus za grafike, Beč, 1967.; Nagrada Doma kulture za grafike, Banja Luka, 1968.; Nagrada "Zlatno pero", Beograd, 1968. i dr.

Umro je 5. 6. 2018. u 79. godini života u Parizu.

TOPČAGIĆ, Fuad (1949–2018)

Likovni umjetnik, Fuad Topčagić, rođen je 16. 3. 1949. godine u Sarajevu. Nakon završenog osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, smjer Kiparstvo 1980. Na njegovu odluku da studira kiparstvo, vjerovatno je utjecalo i to što je njegov otac Hamdija imao

klesarsku radnju na Kovačima, gdje je klesao nišane od kamena sa Hreše. Kada je stekao akademsko zvanje, likovni umjetnik − kipar, preuzeo je očevu radnju i nastavio raditi već uhodani posao. Pokazao je izuzetnu svestranost pa se uporedo s izradom nišana, bavio crtežima, pastelima, slikama te skulpturama. Izlagao je na dvadesetak samostalnih izložbi i na brojnim kolektivnim izložbama. Kao član Udruženja likovnih umjetnika, redovno je učestvovao s radovima na izložbama povodom 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine, koje je ovo Udruženje priređivalo. Navest ćemo nekoliko samostalnih izložbi: "Crteži" u Galeriji Paleta, 1994.; "Crtež, slika i skulptura" u Galeriji "Roman Petrović", 2008. godine; "Izložba" u Collegiumu Artisticumu, 2011. i dr. Učestvovao je na sljedećim kolektivnim izložbama: "Dani kulture Bosne i Hercegovine" u Istanbulu (2004); "Mali format", izložba u Galeriji "Roman Petrović" (2005); "Izložba bosanskohercegovačkih likovnih umjetnika" u Mariboru (2005); "Izložba" u Collegiumu artisticumu (2009); "Mali format", izložba u Galeriji "Roman Petrović" (2010); "Mali format", izložba u Galeriji "Roman Petrović" (2012); "14. anale BiH crteža" u Mostaru, Grand prix 2017. i dr.

Veoma lijepe zapise o njegovim crtežima i skulpturama napisao je likovni kritičar Vojislav Vujanović, koji, između ostalog, kaže: "... Ali šta za ove crteže znači lirska apstrakcija? Ona, u svojoj magičnosti, pledira, prije svega, na nematerijalizaciji predmetnog, na rastakanju svijeta na njegove vizuelne ekstrakcije, liniju i boju, sveden na izvjesnoj prostornoj podlozi kao mogućnosti uspostave egzistencije i jednostavnog predočavanja ...Nihilizam nije kategorija kojom se on koristi u građenju svoje slike svijeta. U to nas uvjerava njegova sklonost ka stvaranju – i klesanih kamenova upravo kao najočitijeg vida poricanja nihilističke filozofije, ali i kao vlastitog likovnog stvaranja..."

Dobitnik je nagrade "Grad Prix Mostar" (2017)

Bio je član Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine.

Umro je 10. 12. 2018. u 69. godini života, a pokopan je na mezarju Grlića Brdo.

PARTICIPANTS OF OUR HISTORY – DEAD IN 2018

Isma Kamberović

Summary

As in previous years, in 2018, new pages of a Bosniak necrology with biographical and bibliographical data were written out of thirty-two important persons. They passed away, but they left an important work in their professions in which we recognized and found them in library databases, books, and other sources. They gave great contribution in medicine, literature, economics, sports disciplines, mathematics, agriculture, culture, literary critique, civil engineering, painting, mining, geology, sociology, translation, linguistics, sculpture, etc. By this text we want to remind of their names and their contributions to our community and thus we try to keep them from oblivion.

Key words: Bosniaks, dead, necrology, Ajanović, Ekrem – Akmadžić, Hazim – Alićehajić, Kemal – Begović, Sead – Behmen, Alija – Čović, Šefkija – Ćupina, Suad – Dukić, Nedžad – Galijašević, Šemsa – Gradaščević, Muhamed Bego – Hadžić, Fikret – Hanić, Elvedin – Jahović, Redžep – Kadić, Islam – Kico, Mehmed – Korjenić, Sinan – Kulenović, Amela – Mesihović, Nijaz – Muratović, Muho – Njuhović, Zijad – Obralić, Salim – Osmanagić, Muris – Pašić, Muhidin – Ratkušić, Enes – Repovac, Hidajet – Riđanović, Zulejha – Sarač, Dževad – Sarić, Mesud - Selimović, Mustafa – Smailović, Ismet – Širbegović, Kemal – Topčagić, Fuad

Autori

Abadžić Hodžić, dr. Aida, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Arnaut Haseljić, dr. Meldijana, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu

Bakić, dr. Sarina, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Baljić, Mirsada, slikarka, Galerija "Preporod", Sarajevo

Bandžović, dr. Safet, Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu

Begović, Sead (1954-2018), Zagreb, Hrvatska

Beširević, Berina, asistentica, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Čolpa Hodžić, Merjem, etnomuzikolog, BZK "Preporod", Sarajevo

Ćatović, Haris, MA lingvističkih nauka, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Delić, dr. Zlatan, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli

Demirović, dr. Mujo, Pravni fakultet,Univerzitet u Bihaću

Dervišević, dr. Amira, Pedagoški fakultet, Univerzitet u Bihaću

Dizdar, dr. Senada, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Duranović, dr. Elvir, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

Džafić, dr. Adnan, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Fazlović, mr. Vahid, tuzlanski muftija, Muftijstvo tuzlansko, Tuzla

Fejzić Čengić, dr. Fahira, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Fejzić, dr. Elvis, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Filandra, dr. Šaćir, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Gačanović, dr. Rasim, Elektrotehnički fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Galešić, Đenan, dipl. iur., Mostar

Hadžizukić, dr. Dijana, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Hajdarević, Hadžem, književnik, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Halilović, Enes, književnik, Novi Pazar, Srbija

Hodžić, Ibrahim, Sarajevo

Hodžić, dr. Jasmin, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Hodžić, Mehmed, Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu

Hodžić-Čavkić, Azra, MA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Ibraković, dr. Dželal, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Jusić, Sead, Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Kalajdžija, dr. Alen, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Kamberović, Isma, dipl. komparativist i bibliotekar, BZK "Preporod", Sarajevo

Karčić, dr. Hamza, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Kodrić, dr. Sanjin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Krčalo, dr. Nezir, Fakultet za javnu upravu, Univerzitet u Sarajevu

Kuka, dr. Ermin, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu

Lavić, dr. Senadin, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Ličina, Refik, književnik, Lund, Švedska

Maglajlić, dr. Munib (1945-2015), Sarajevo

Mahmutćehajić, dr. Rusmir, Međunarodni forum "Bosna", Sarajevo

Mahmutefendić, Sead, književnik, Sarajevo

Marić, dr. Irma, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Medić, Jasmin, MA historije, Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu

Muhić, dr. Ferid, Skopje, Makedonija

Mujkić, Naida, književnica, Zenica

Musagić, Mujo, književnik, Sarajevo

Nikšić Rebihić, Edina, MA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Pirić, dr. Alija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Rebihić, dr. Nehrudin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Rebronja, dr. Nadija, Novi Pazar, Srbija

Sadiković, dr. Elmir, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Smajić, dr. Ramiza, Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu

Smajović, dr. Amila, Udruženje likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti BiH, Sarajevo

Sofradžija, dr. Halima, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Spahić, Elmir, MA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Subašić Galijatović, dr. Sabina, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu

Šahmanović, mr. Sanjin, Mostar

Šečunović, Ahmed, Sarajevo

Travančić, dr. Melida, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj

Trbić, Jusuf, BZK "Preporod" Bijeljina

Vujanović, Vojislav (1937-2018), Sarajevo

UPUTE AUTORIMA

Rukopisi koji se nude za objavljivanje u *Godišnjaku* BZK "Preporod" trebaju biti novi, neobjavljeni tekstovi. Potrebno ih je dostaviti u printanoj i elektronskoj verziji. Tekst mora biti u MS Wordu, font Times New Roman, veličina 12, prored 1, 5. Tekst u fusnotama i bilješkama treba biti veličine 10, sa proredom single (jednostruki). Veličina rukopisa ne treba prelaziti jedan autorski tabak (15 stranica). Rukopise čitaju i recenziraju glavni urednik i članovi Redakcije, te oni odlučuju hoće li se tekst objaviti ili ne.

Uz rukopis je potrebno poslati sljedeće podatke:

1. Naslov rada
2. Prezime i ime autora
3. Naziv institucije u kojoj je autor zaposlen
4. Adresa i e-mail
5. Sažetak s ključnim riječima na bosanskom jeziku
8. Literatura

Fusnote se stavljaju prema klasičnom modelu pri dnu stranice (a ne direktno u tekstu) prema dolje navedenom redoslijedu bibliografskih elemenata.

Literatura i fusnote koje se navode trebaju biti navedene prema sljedećem modelu:

– za knjige koje su djelo jednog autora:

Rizvić, Muhsin: *Behar: književnohistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.

– za zbornike ili druge publikacije kolektivnog autora:

Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

– za članke u časopisima ili drugim prublikacijama:

Maglajlić, Munib: "Historijat bilježenja i zanimanja za sevdalinku", *Godišnjak* Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost; Knj. 3-4 (1974-75), str. 395-402.

Radove slati na sljedeću adresu:

BZK "Preporod"
(za Redakciju "Godišnjaka")
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
E-mail: preporod@bih.net.ba

Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Sarajevo

Adresa
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel./Fax.: 226-511; 215-665;
Web: www.preporod.ba
E-mail: preporod@bih.net.ba

Štampa
Dobra knjiga